

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

FERNAND BRAUDEL

II. Felipe Döneminde
AKDENİZ
ve Akdeniz Dünyası
II

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

DOĞUBATI

Fernand Braudel
II. Felipe Döneminde
Akdeniz
ve Akdeniz Dünyası
II

Fernand Braudel
II. Felipe Döneminde
Akdeniz
ve Akdeniz Dünyası
II

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

DOĞUBATI

Özgün Metin

*La Méditerranée et le monde méditerranéen
à l'époque de Philippe II, 1949.*

© Armand Colin, Paris, 1990.

© Tüm yayım hakları Doğu Batı Yayınları'na aittir.

Fransızcadan Çeviren

Mehmet Ali Kılıçbay

Fransızca Redaksiyon

Özcan Doğan

Yayına Hazırlayan

Taşkın Takış

Son Okuma

Ufuk Coşkun

Kapak Tasarımı

Harun Ak

Baskı

Tarcan Matbaacılık

1. Basım: Kasım 2017

2. Basım: Eylül 2019

Doğu Batı Yayınları

Kültür Mah. Becerikli Sok.

No: 20/5 Kızılay/Ankara

Tel: 0312 425 68 64 - 425 68 65

www.dogubati.com

ISBN: 978-975-2410-86-2 (2. Cilt)

978-975-2410-83-1 (Takım)

Sertifika No: 15036

Doğu Batı Yayınları-197 Tarih-25

Kapak Resmi: Claude-Joseph Verne,
Marsilya Limanı, 1754.

Fernand Braudel

Bir köy öğretmeninin oğludur. 1902'de Luméville-en-Ornois'da (Meuse) doğdu. Sorbonne'un tarih bölümünden 1923'te mezun oldu. Cezayir, Paris ve Brezilya'da dersler verdi. 1937'de École Pratique des Hautes Études'ün müdürlüğüne getirildi. Nazilerin 1940'ta Fransa'yı işgali sırasında Fransız ordusunda teğmen olan Braudel, Almanlar tarafından yakalanarak Lübeck'te bir esir kampına gönderilmiş ve savaş bitimine kadar orada kalmıştır. Tarihçiler arasında büyük bir devrim yaratan *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası) adlı ünlü doktora çalışmasını esir kampında kaleme almıştır. Bu eseriyle Annales Okulu'nun; tarihi, küçük insanların tarihine dönüştürme çabasına ek olarak Braudel, coğrafi yapıları, iklimi, gündelik hayatta kullanılan her türlü araç gereci tarihin öznesi haline getirmiş, zaman ve mekân algısını köklü biçimde değiştirmiştir.

Braudel, 1946 yılında Marc Bloch ve Lucien Febvre'in kurduğu *Annales* dergisinin yayın kuruluna ve 1949 yılında ise Collège de France'a seçildi. 1962'de Maison Sciences de l'Homme'un yöneticisi oldu. Diğer üç ciltlik ünlü eseri *Civilisation Matérielle et Capitalisme* (Maddi Uygarlık ve Kapitalizm) 1979'da yayımlandı. *L'Identité de la France* (Fransa'nın Kimliği) adlı kitabını tamamlayamadan 1985'te yaşamını yitirdi.

İÇİNDEKİLER

İkinci Bölüm ORTAK KADERLER VE BÜTÜNSSEL HAREKETLER

I. Ekonomiler: Yüzyılın Ölçüsü

1. <i>Mekân; Bir Numaralı Düşman</i>	23
Yazanlar için: Gidiş Gelişlerde Kaybolanlar	24
Denizin Boyutları: Birkaç Hız Rekoru	28
Ortalama Hızlar	31
Mektupların Ayrıcalıklı Durumları	36
Haber: Lüks Bir Meta	39
Çağdaş Karşılaştırmalar	44
İmparatorluklar ve Mekân	47
Claude du Bourg'un Üç Yolculuğu (1576 ve 1577)	51
Mekân ve Ekonomi	53
Fuarlar, Ekonomik Hayatın Yedek Güçleri	58
Küçük Çaplı Ekonomi Alanları	63
Cenova, Milano, Venedik, Floransa Dörtgeni	70
2. <i>İnsan Sayısı</i>	81
60 veya 70 Milyonluk Bir Dünya	81
Akdeniz'deki Boşluklar	87
Yüzde Yüzlük Bir Nüfus Artışı mı?	93
Düzeyler ve Göstergeler	94
Çekinceler ve Sonuçlar	103

Doğrulamalar ve Çıkarımlar	106
Kesin Olan Bazı Konular	107
Başka Bir Gösterge: Göçler	110
3. <i>Akdeniz Ekonomisinin Bir "Model"i Oluşturulabilir mi?</i>	115
Tarım; En Büyük Endüstri	118
Bir Endüstri Bilançosu	128
"Verlagssystem" ve Kentsel Endüstrilerin Gelişimi	133
Sistem Başarılı Olmuştur	135
Gezgin Bir İşgücü	137
Bütünsel Hareketler ve Özel Hareketler	139
Ticari Muamelelerin Hacmi	144
Uzak Mesafe Ticaretinin Darlığı ve Önemi	149
Kapitalist Yoğunlaşmalar	153
Akdeniz Filolarının Toplam Tonajı	155
Kara Taşımacılığı	159
Devletler Yüzyılın En Büyük Girişimcileridir	161
Değerli Madenler ve Parasal Ekonomi	164
Yoksulların Genel Nüfustaki Oranı	167
Geçici Bir Sınıflandırma	173
Gıdalar Kötü Bir Kıstastır;	
Resmî Rakamlara Göre Çorba Her Zaman İyidir	176
Hesabın Sağlaması Yapılabilir mi?	177

II. Ekonomiler: Değerli Madenler, Paralar ve Fiyatlar

1. <i>Akdeniz ve Sudan Altını</i>	182
Doğuya Doğru Değerli Maden Çıkışları	182
Sudan Altını: Öncüller	186
Portekizliler Gine'de:	
Altın Akdeniz'e Akmaya Devam Ediyor	190
Konjonktürün Sorumlulukları	194
Kuzey Afrika'daki Sudan Altını	197

2. <i>Amerikan Gümüşü</i>	199
Amerikan Hazinele ve İspanya.....	199
Amerikan Hazinele Anvers Yolunda.....	204
Fransız Sapağı	211
Büyük Barcelona-Cenova Yolu ve	
Amerikan Değerli Madenlerinin İkinci Devresi.....	215
İspanyol Paraları Tarafından İstila Edilen Akdeniz.....	225
“Moneda larga”ya Av Olan İtalya	230
Ceneviz Yüzyılı.....	236
Piacenza Fuarları	242
Kâğıt Yüzyılı.....	248
II. Felipe’nin Sonuncu İflasından	
III. Felipe’nin İlk İflasına (1607)	251
3. <i>Fiyat Artışları</i>	259
Çağı Yaşayanların Yakınmaları	263
Amerikan Hazinelelerinin Sorumluluğuna Dair	265
Amerikan Sorumluluğunun Lehinde ve	
Aleyhinde Neler Söylenabilir?	267
Ücretler.....	270
Toprak Gelirleri.....	273
Bankalar ve Enflasyon	275
“Sanayiciler”.....	280
Devletler ve Fiyat Artışı	281
Amerikan “Hazineleleri”nin Azalması	287
Devalüe Edilmiş Paralar ve Sahte Paralar.....	289
Üç Maden Çağı.....	295

III. Ekonomiler: Ticaret ve Taşıma

1. <i>Karabiber Ticareti</i>	298
Akdeniz Rövanşını Alıyor:	
1550’lerden Sonra Kızıldeniz’in Gelişmesi.....	301
Doğu Akdeniz Ticaretinin Yolları	307
Portekiz Karabiberinin Toparlanması.....	315

Portekiz Karabiberi Üzerindeki Oyunlar ve Tasarılar	319
Venedik'e Sunulan Portekiz Karabiberi.....	321
Welserlerin ve Fuggerlerin Yaptıkları Sözleşmeler:	
1586-1591	325
Doğu Akdeniz Baharat Yollarının Sürekliliği.....	328
Mümkün Açıklamalar	336
2. <i>Akdeniz Buğdayının Dengeleri ve Bunalımları</i>	339
Buğdaylar	340
Tahıl Ticaretinin Bazı Kuralları.....	342
Denizyollarına Dayalı Buğday Ticareti.....	349
İhracatçı Kent ve Ülkeler	353
Doğu Buğdayı	359
Dengeler, Bunalımlar ve Değişimler	361
İlk Bunalımlar: Kuzey Buğdayı Lizbon ve Sevilla'da	363
Osmanlı'da Buğday "Boom"u: 1548-1564	371
Kendi Ekmeğini Yemek: 1564-1590 İtalyan Konjonktürü	376
Son Değişim: 1590'dan Sonra Kuzey Buğdayı.....	383
Sicilya Hâlâ Sicilya'dır	387
Buğday Bunalımlarına Dair.....	391
3. <i>Ticaret ve Taşıma: Atlantik Yelkenlileri</i>	392
I - 1550'den Önce: İlk Gelişler	
Basklar, Biskaylılar ve Galiçyalılar	393
Portekizliler	395
Normanlar ve Brötonlar.....	397
Flaman Gemileri	400
İlk İngiliz Yelkenlileri	401
Başarı Dönemi (1511-1534).....	403
II - 1550'den 1573'e	
Akdeniz Akdenizlileridir.....	406
1572-1573'te İngilizlerin Geri Dönüşleri	411
Türk-İngiliz Müzakereleri: 1578-1583.....	416
İngiliz Deniz Yolculuklarının Başarısı	418
Yüzyılın Sonundaki Durum	421

Hansalılar ve Hollandalıların Gelişi	423
Buğdaydan Baharata: Hollandalılar Akdeniz'i Fethediyor.....	425
Hollandalıların 1570'ten İtibaren, Tek Bir Kurşun Bile Atmadan Sevilla'yı Ele Geçirmesi	431
Akdeniz'de Yeni Hristiyanlar	438
Kuzeylilerin Sızması ve Akdeniz'in Gerilemesi	440

IV. İmparatorluklar

1. <i>İmparatorlukların Kökeni</i>	451
Türklerin Yükselişi: Anadolu'dan Balkanlara	451
Türkler Suriye ve Mısır'da	460
İçeriden Bakıldığında Türk İmparatorluğu	463
İspanyol Birliği: Katolik Krallar.....	463
V. Carlos	467
II. Felipe'nin İmparatorluğu	471
Rastlantı ve Siyasal Nedenler	476
2. <i>Devletlerin Olanakları ve Zayıflıkları</i>	479
"Memur"	479
Mirasçı Belirleme Hakkı ve Görev Satışları	489
Yerel Özerklikler	495
Devletin Hizmetindeki Maliye ve Krediler	498
1600-1610: Zaman Orta Büyüklükteki Devletler için Uygun mudur?	508

V. Toplular

1. <i>Bir Senyörlük Tepkisi</i>	514
Senyörler ve Köylüler.....	515
Kastilya'da: Büyükler ve Unvan Sahipleri (Titulos) Krala Karşı.....	520
Kastilya Hidalgo ve Regidoreleri.....	529
Başka Tanıklıklar	531
Türkiye'nin Birbirini İzleyen Soylulukları.....	534
Çiftlikler	543

2. <i>Burjuvazinin İhaneti</i>	545
Akdeniz Burjuvazileri.....	546
Burjuvazinin İhaneti.....	550
Satılık Soyluluk	553
Yeni Soylulara Karşı.....	556
3. <i>Sefalet ve Haydutluk</i>	558
Tamamlanmamış Devrimler.....	559
Sınıf Savaşı mı?	564
Berduşlara ve Serserilere Karşı.....	566
Haydutluk: Her Yerde Hazır ve Nazır	572
Eşkıyalık ve Devletler.....	574
Eşkıyalık ve Senyörler.....	581
Eşkıyalığın Artışı.....	585
Köleler	588
Nasıl Bir Sonuca Varmalı?.....	590

VI. Uygarlıklar

1. <i>Uygarlıkların Hareketliliği ve Hareketsizliği</i>	593
Küçük Olayların Verdiği Ders	593
Kültürel Ürünlerin Yolculuğu	597
Yayılmalar ve Kültür Alışverişinin Reddi.....	602
Yunan Uygarlığı.....	610
Süreklilikler ve Kültürel Sınırlar	612
İkincil Bir Sınır Örneği: Ifriqiya.....	614
Mücadele ve Aktarımların Yavaşlığı.....	616
2. <i>Uygarlıkların Dönüşümü</i>	620
Türkler Doğu Balkan Ovalarında	621
Morisko İslâmiyeti.....	629
Moriskolarla İlgili Sorunlara Dair	630
Morisko İspanyası'nın Coğrafyası	633
Granada'nın Dramı	640
Granada Savaşı'ndan Sonra Granada	644
Bati'nın Üstünlüğü	653

3. <i>Bütün Uygarlıklara Karşı Bir Uygarlık:</i>	
<i>Yahudilerin Kaderi</i>	659
Mutlak Anlamda Bir Uygarlık	662
Yahudi Cemaatlerinin Her Yerde Hazır ve Nazır Olmaları.....	672
Yahudilik ve Kapitalizm	677
Yahudiler ve Konjonktür.....	686
İspanya'yı Anlamak	690
4. <i>Dışa Doğru Yayılımlar</i>	695
Barok'un Aşamaları	696
Tartışmak Gerekir mi?	699
Büyük Bir Akdeniz Yayılım Merkezi: Roma	700
Başka Bir Parıltı Merkezi: İspanya	704
Bir Kez Daha: Akdeniz'in Gerileyişi	708

VII. Savaş Biçimleri

1. <i>Filo Savaşları ve Tahkim Edilmiş Sınırlar</i>	710
Savaşlar ve Teknikler	712
Savaş ve Devletler.....	715
Savaş ve Uygarlıklar.....	718
Balkanlara Karşı Savunma Savaşı	722
Venedik "Limes"i.....	723
Tuna Üzerinde.....	726
Denizin Merkezinde: Napoli ve Sicilya Kıyılarında.....	730
İtalya ve İspanya Kıyılarının Savunması	737
Kuzey Afrika Kıyılarında.....	739
Presidiolar; "Kötünün İyisi"	746
Talanların Yanında veya Karşısında	751
Savunma Psikolojisi.....	754
2. <i>Korsanlık, Büyük Savaşın Yardımcısı</i>	755
Korsanlık, Eski ve Genelleşmiş Bir Endüstri.....	756
Kentlere Bağlı Korsanlık	763
Korsanlık ve Ganimetler.....	767

Korsanlığın Kronolojisi.....	769
Hıristiyan Korsanlığı	769
Doğu Akdeniz’de Hıristiyanların Yol Açtıkları Zararlar.....	775
Cezayir’in İlk ve Büyük Yükselişi	780
Cezayir’in İkinci Büyük Yükselişi	783
Bir Sonuca Varılabilir mi?.....	789
Esirlerin Bedel Karşılığı Geri Alınması.....	791
Bir Savaş Diğerini Kover	794

VIII. Sonuç Yerine: Konjonktür ve Konjonktürler

Başlangıçtaki İddialar	798
Yüzyıllık <i>Trend</i>	799
Uzun Dalgalanmalar.....	803
İspanyol İflasları ve Konjonktürler	804
İç ve Dış Savaşlar.....	805
Konjonktür ve Genel Tarih.....	807
Kısa Bunalımlar	808
Dizin	811

GRAFİKLER

1. Venedik'e doğru giden haberler	40
2-3. Venedik'e doğru giden haberler	41
4. Venedik'te <i>galere de mercato</i> 'ların yolculukları	78
5. 1548'de Venedik <i>Terra Ferma</i> 'sının nüfusu	85
6. Kastilya nüfusu	98
7. Kastilya nüfustaki artış	99
8. Sicilya'nın nüfusu, 1501-1716	101
9. Floransa'da vaftizler 1551-1600	105
10. Venedik sekinesinin kuru	194
11. Altın gümüşe karşı	195
12. Amerikan gümüşünün iki çağı	201
13. İspanya'nın Avrupa'daki "siyasal" parası, 1580-1626	202
14. Akdeniz – Avrupa'da buğday fiyatları	260
15. Bursa'da fiyatlar, 1489-1623	262
16. Hayır Kurumları arşivlerine göre Paris'teki fiyat hareketleri	264
17. Strasbourg Valencia'yı geçiyor	270
18. Valencia'da reel fiyatlar ve ücretler	271
19. Strasbourg, Lwów ve Valencia'da reel tahıl fiyatları	272
20. Devalüasyon ve muhasebe sikkeleri	276
21. 1532'de Sicilya <i>caricatorisi</i>	356
22. Venedik, denizden gelen buğday ve Terra Ferma buğdayı	377
23. Sicilya'nın ihracatı	380
24. 1593'ten sonra Sicilya	390

25. Cenova'daki deniz sigortalarına dair bir sicil	408
26. Livorno'da Kuzey teknelerinin artışı: 1573-1593	428-429
27. 16. Yüzyılın başında Balkan yarımadasının nüfusu	452-453
28. Bütçeler konjonktürü izler	480
29. Bütçeler konjonktürü izler	482
30. Bütçeler konjonktürü izler	484
31. "Asientos" ve Kastilya'da ekonomik hayat, 1550-1650	499
32. Casa di San Giorgio'nun "luoghi"leri, 1509-1625	505
33. - I. 1609'da Valencia'da Moriskolar ve Hıristiyanlar	624
34. - II. Valencia'da 1565-1609 tarihleri arasında nüfusun gelişimi	625
35. Alba dükü Flandre'a gidiyor, Nisan-Ağustos 1567	711
36. Toscana Korsanlığı	773
37. Hıristiyan esirler İstanbul yolunda	796

TABLÖLER

Haberlerin Esnekliği	35
Kastilya Tahtına Bağlı Ülkelerin Nüfusu	96
Sicilya İhracatında Mobil Ölçeği.....	356
1593'te Livorno'da Kuzey Buğdayı	424

RESİMLER

1. Afrika'da Bir Kalenin Kuşatılması.....	731
2, 3, 4. Fırtınada, Limanda, Savaşta Kadırgalar	732
5. Tunus'tan Görünüm (1535)	759
6. Cezayir 1563.....	760
7. Ragusa 1499-1501.....	760

İkinci Bölüm

ORTAK KADERLER VE BÜTÜNSEL HAREKETLER

Bu eserin birinci bölümündeki amacımız mekândan hareketle tekrar, yavaşlık ve süreklilik olgularını açığa çıkarmaktı.

Hareketsiz olan veya hareketsiz görünen şeyleri araştırırken, ilke olarak 16. yüzyılın ikinci yarısıyla sınırlandırılmış bir soruşturmanın zamansal kalıplarını aşmakta ve zamanımız da dâhil başka dönemlerin tanıklıklarına başvurmakta tereddüt etmedik. Victor Bérard, Odysseus'un sunduğu manzaraları, kendi yaşadığı dönemdeki Akdeniz'in her yerinde görmüştür. Oysa yüzyılların ötesinde yeniden bulduğumuz şey, yalnızca Phaecian'ın adası Korfu ya da Lotophagoi'nin adası Cerbe değil çoğu zaman insandır, bizzat Odysseus'un kendisidir.¹

Bu uzun sürenin (*longue durée*) ötesinde ikinci bir kitap, tarihi daha bireyselleşmiş bir ritim içinde yakalamak üzere kendini dayatmaktadır: Bu, toplulukların, ortak kaderlerin, bütünsel hareketlerin tarihidir. *Bir toplumsal tarih*: Burada her şey insandan yola çıkmaktadır; Maurice Halbwachs'ın ifadesiyle, “nesneler”den değil insanlardan; ya da daha iyi bir ifadeyle, insanın nesnelerden hareketle inşa ettiği şeyler söz konusudur.

Aslında bu ikinci kitap çelişkili ifadelere karşılık vermektedir. Toplumsal yapılarla, yani aşınmaları uzun zaman alan mekanizmalarla ilgilenmektedir. Aynı zamanda bunların hareketleriyle de ilgilenmektedir. Ve nihai olarak, tarihçiliğin gündelik dilinde *yapı*

¹ Gabriel Audisio, *Sel de la mer*, 1936, s. 177 vd.

ve konjonktür adı verilen hareketsizlik ve hareketli yavaşlık ile aşırı hız konularına da temas etmektedir. Bu iki gerçeklik, iktisatçıların² bildiği üzere –ki bu noktada asıl ayırımı bunlara borçluyuz– değişkenlik ile sabitlik arasında sonsuz olarak parçalanan gündelik hayatta bir arada varolmaktadır.

Fakat bu emsalsiz gösteriye tek bir çabayla ulaşmak çok kolay değildir. Bölümlerimiz zorluğu parçalara ayırmışlardır ve birbiri ardına ekonomilere, devletlere, toplumlara, uygarlıklara, vazgeçilmez araçlara ve nihayet savaşın çeşitli biçimlerine ilişkin sorunları ele alacaklardır. Ancak okuyucu burada yanılgıya düşmemelidir. Bütün bunlar, birbiri ardına, tek bir adımla ulaşamayacağımız tekil bir anlama çabasına yöneliktir.

Aslında önemli bir kolaylık sağlayan bu bölümler kendilerini dayatmaktadır. Zihinlerimiz için tatmin edici olmamakla birlikte, en az tekrarlar en iyi açıklamaya izin vermesi koşuluyla, her “plan”ın bir değeri vardır.

² Jean Weiller kendi bakış açısını “Les préférences nationales de structure et le déséquilibre structurel” adlı çalışmada (*Revue d'économie politique*, 1949) ifade etmiştir. Buna birçok kez geri dönmüştür, özellikle bkz. *Revue d'Economie internationale*, c. II, 1950 ve *L'économie internationale depuis 1950*, 1965. Ortaklaşa eser, *Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales*, 1962, Mouton, s. 148 ve devamında iyi bir özet vardır.

I

EKONOMİLER: YÜZYILIN ÖLÇÜSÜ

Konuya girerken, 16. yüzyıla ait ölçütleri, ekonomik oranları keşfetmek gerekiyor. Amacımız, Lucien Febvre'in *Rabelais*¹ adlı kitabının son bölümünde, 16. yüzyılın zihinsel araçlarının envanterini çıkartırken, bildik sorunları, bunları bozan yanlış çözümlerden kurtararak –çözümler yanlıştır, çünkü bunlar dönemin entelektüel olanakları ve düzeyiyle çelişmektedir– yüzyılın ölçütlerini elde etme amacıyla aynıdır. Aynı şekilde ekonomik araçların ve 16. yüzyıl insanının sahip olduğu gücün sınırlarının neler olduğunu, bundan hareketle Akdeniz'de fiilen nelere yol açtığını veya yol açmaya çalıştığını incelemeyi önce, ana hatlar halinde belirlemede yarar vardır.

1. Mekân; Bir Numaralı Düşman

Bugün itibarıyla mekân bize yetmemekte, etrafımızda daralıp durmaktadır. 16. yüzyılda ise aşırı geniştir ve bu zenginlik hem avantaj hem de engeldir. Edebiyat dünyasında Akdeniz hakkında

¹ *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle, La religion de Rabelais*, 1. yay., 1942, 2. yay., 1947, s. 361 vd.

tekrarlanan bütün temalar içinde “insanın ölçüsü olarak deniz” en fazla hayal kırıklığı yaratandır. İnsanın ölçüsü ebedi olarak tek kalemde verilmiş gibidir! Akdeniz, hiç kuşku yoktur ki, 16. yüzyıl insanının ölçütlerine göre değildir: Bu yüzyılın insanı, tıpkı 20. yüzyıl insanının Pasifik’in yayıldığı alana tam anlamıyla egemen olamaması gibi, Akdeniz mekânına zorlukla egemen olabilmektedir.

Yazanlar için: Gidiş Gelişlerde Kaybolanlar

Bu durumu kavrayabilmek için, hayatları tehlikeye girmiş olan insanların yakınmalarını dinlemek yeterlidir. Yazanlar, posta sürelerinin uzunluğunu yana yakıla düşünmektedirler. İmparatoriçenin kardeşi II. Felipe’ye söylediği üzere, *lo que se pierde en ir y venir*.² Calvin cevap vermekte geciktiği del Vico’ya hitap ederken şöyle itiraf etmektedir:³ “... *en pensant combien longtemps mes lettres demeureroient par chemin, je ne say comment j’ay esté lasche à m’acquitter de mon devoir plusieurs fois...*” (...mektuplarımın yollarda ne kadar uzun zaman geçireceğini düşünürken bilmiyorum ama birçok kez görevimi yerine getirmekte gevşek davrandım). Bir mektup çabuk geldiğinde alıcı bu işe şaşırılmaktadır. Hümanist Antonio de Guevara bir dostuna yazarken, “Valencia’dan Granada gibi uzak bir yere ulaşırken, mektubunuz iyi bir posta arabasına denk gelmiş, çünkü cumartesi günü yola çıkmasına rağmen, buraya pazartesi günü vardı” demektedir. Valladolid’de Kastilya Harp Nazırı’nın bir mektubu da ona rekor bir zamanda ulaşmıştır: “Sanki henüz taze bir balık gibi.” Bu izlenim sürmektedir, çünkü yıllar sonra Los Velez markisine, “mektubunuz bana en hızlı posta arabasıyla, buraya Bayonne’dan getirilen yayın balıklarından daha taze bir şekilde ulaştı” diye yazmaktadır.⁴ Bu istisnalar her zaman olduğu gibi kuralı teyit etmektedir.

² 28 Mayıs 1568, *CODOIN*, XXVII., s. 6.

³ 19 Temmuz 1558, *Lettres de Jean Calvin*, haz. Bonnet, 1854, s. 207.

⁴ Antonio de Guevara, *Epistres dorées, morales et familières traduites d’espagnol en français par le seigneur de Guttery*, 1558, s. 40, 63, 79. İspanyolcası, *Biblioteca de autores espagnoles (B.A.E.)*, 1850, s. XIII, s. 86, 96, 103.

Büyük fikirlere sahip olduğu düşünülen siyaset adamları ve elçiler de çoğu zaman bir postanın gelmesi veya gelmemesiyle çok meşgul olmuşlardır. 24 Şubat 1575'te D. Luis de Roquesens Anvers'ten II. Felipe'nin Paris'teki elçisi D. Diego de Zúñiga'ya yazmaktadır: “Senyörlerinizin İspanya'dan gönderilen mektuplarla aralarının nasıl olduğunu bilmiyorum; bana gelince, geçen 20 Kasım'dan beri, Hollanda'ya ilişkin olarak Kraldan hiçbir şey öğrenemedim... Majestelerinin hizmetleri bundan büyük zarar görmektedir.”⁵

Gelen veya gelecek olan postacıları beklemek bir saplantı, bir kâbustur. Normal postacıların bile saatleri ve hattâ günleri belli değildir. Chantonnay, Aralık 1561'de⁶ “Her saat başı, Flandre postacısının geçmesini bekliyorum” diye kaydetmektedir. Kuşkusuz bu kâbus yalnızca Katolik Kralın elçilerine özgü bir durum değildir. Rambouillet Kardinali IX. Charles'a⁷ şöyle yazmaktadır: “Bize yollanan mektupların gelişini hızlandırma konusundaki gayretler boşunadır, çünkü posta yöneticileri Majestelerinin paketlerini ulaştırmakta ağır ve özensiz davranmaktadır... Bu durum o kadar vahimdir ki, sözü edilen paketler bazen Saraydan Lyon'a gidene kadar bir ay veya altı hafta zaman geçmektedir. Sonuç olarak emanetleri aldığım zaman, ne denli üzülsem de, bunları değerlendirme zamanı veya emirleri yerine getirme fırsatı kaçmış olmaktadır.” Aynı yakınmaları Fourquevaux'da da görmekteyiz. 1567 Ocak'ında Madrid'den şunları yazar:⁸ “*Cinq ou six courriers portant l'escusson du Roy, habitants dudit Lion qui courent parfois pour l'ordinaire de Rome, s'avouent estre à M. de Nemours quand ils courent. C'est afin d'avoir meilleur traitement des maistres de poste.*” Fakat postacılar her milletten bankacıların para ve havaleleriyle de ilgilenmektedirler; işte bunlardan biri “*venu en diligence ces jours passez vers gennevois*”⁹ suivantz ceste Court (İspanyol)

⁵ A.N., K. 1337, B. 38, no. 15 kopya.

⁶ II. Felipe'ye, Poissy, 21 Aralık 1561, A.N., K. 1495, B 13; n° 105, aslı.

⁷ Roma, 30 Ocak 1570, B. N., Paris, Fr. 17 989, f° 142.

⁸ 5 Ocak 1567, *Dépêches de Fourquevaux*, III, s. 31.

⁹ Yani Cenevizliler.

leur porter les lettres d'autres banquiers gennevois, résidantz audit Lion." Ancak En Hristiyan Kralın mektupları yolda kalmaktadır. Tıpkı eskiden mektuplaşmaların *mestres des Landes*¹⁰ yüzünden zorluk yaşaması ve bunun sonucunda inanılmaz gecikmelere maruz kalması gibi. III. Henri'nin İspanya'daki ajanı olan Longlée, Şubat 1584'te, iki haftadan beri hükümetinden hiçbir haber alamadığını,¹¹ fakat "Valladolid'den gelen birçoğunun (mektup) Burgos'ta... durduğunu" bildirmektedir. Demek ki sayısız kaza ve olay söz konusudur: Ya iki kişi arasında olağan bir mektuplaşma yapılamamaktadır,¹² ya normal yollar kesilmiştir ya da haydutların kol gezdiğinin haber verilmesi üzerine, postacılar artık geceleri yolculuk yapmamaya karar vermişlerdir. Her seferinde uzaklarda meydana gelen beklenmedik kazalar: Napoli kral naibi, Temkinli Kralın hükümetinden hiçbir talimat almadan beklemekte, artık Hollanda'daki durumun nasıl olduğunu hiç bilememektedir. Marsilya'daki Venedik elçisi altmış gün boyunca İtalya'dan hiç haber alamamıştır.¹³

Kuşkusuz burada söz konusu olan, insanların hatalarından, koşulların cilvelerinden veya kötü havalardan kaynaklanan anormal örneklerdir; fakat bu sürekli tekrarlanan ve daima gergin olan bir durumu ağırlaştıran bir "anormallik"tir. Mesafeye karşı mücadele dikkat gerektirmektedir her zaman, ama aynı zamanda tesadüf ve şansa da bağlıdır. Denizde elverişli bir rüzgârın çıkması ve havaların bir iki gün iyi gitmesi sayesinde, başkalarının altı ayda yapamadıklarını, bir veya iki haftada yapmak mümkün olmaktadır; Belon du Mans Marmara'dan Venedik'e 13 günde gitmiştir, oysa çoğu zaman bu yolu gitmek için altı ay gerekmektedir.¹⁴ Aynı şekilde, sapmaların daha küçük olduğu karasal alanda bir

¹⁰ Longlée'den Villeroi'ya, Barbastro, 8 Aralık 1585, yay. Albert Mousset, *a.e.*, s. 211.

¹¹ Aynı kişiden aynı kişiye, Madrid, 1 Şubat 1584, *age.*, s. 17.

¹² Villeroi'dan J.B. de Tassis'ye, Paris, 31 Ocak 1584, aslı A. N., K 1563.

¹³ A.d.S. Venedik, Senato Dispacchi Spagna, P° Priuli'den Doge'ye Madrid, 19 Kasım 1612.

¹⁴ Belon du Mans, *Les observations...*, s. 78.

savaş veya bir teyakkuz hali, yolları çamur deryasına çeviren bir yağmur, tepeleri aşılmaz hale getiren bir kar yağışı karşısında, en makul menziller bile zorlu hale gelmektedir. Mekân her zaman aynı büyüklükte değildir. Tam tersine, yüzlerce farklı büyüklük söz konusudur ve hiç kimse yola çıkarken hangi menzillerle ilerlemek zorunda kalacağını önceden bilemez.

Gerçekten de 16. yüzyılın insanları tüm yavaşlıklara boyun eğmişlerdir. İspanya'dan İtalya'ya gönderilen bir mektup, Bordeaux ve Lyon üzerinden olduğu gibi, Montpellier ve Nice üzerinden de yolunu arayabilmektedir. 1601 Nisanı'nda, IV. Henri'ye Venedik'teki elçisi M. de Villiers tarafından gönderilen bir mektup Fontainebleau'ya Brüksel üzerinden ulaşmıştır.¹⁵ 1550-1560 arasında Portekiz kralının Roma'daki elçileri, mektuplarını çoğu zaman Anvers üzerinden göndermişlerdir.¹⁶ Bunun anlamı, güzergâhların sürelerinin ve uzunluklarının değil, niteliğin ve posta servisinin sıklığının öne çıkmasıdır. Ayrıca burada da alışkanlıklar söz konusudur: Üç veya dört günlük farklar önemsiz kalmaktadır. 1587 yılının sonunda "Bearn Prensi"ne bağlı Protestanlar Limousin'i işgal edince, Paris'te bulunan Bernardino de Mendoza ile II. Felipe arasındaki düzenli bağlantı kesilmiştir. Bu durumda postanın yeni güzergâhlar kullanması gerekmektedir, ancak ne yazık ki bu güzergâhlarda organize posta hizmetleri yoktur, *por donde no hay postas*. II. Felipe şöyle yazmaktadır: "Hızın önemli olduğu koşullar dışında, mektupların güvenli yollardan gelmesi, dört veya beş gün erken gelmesinden daha önemlidir."¹⁷

¹⁵ Eugène Halphen, *Lettres inédites du roi Henri IV à M. de Villiers*, 1887, s. 25.

¹⁶ Veya Fr. Jorge de Santiago'nun krala Bologna'dan 28 Mayıs 1548'de gönderdiği mektup, "*Porque pola via de Frandes que sera mais em breve por ser posta, escrevemos carta comun a Vossa Alteza...*", *Corpo dipl. port.*, VI, s. 254. J. Nicot'nun 28 Mayıs 1561'de Lizbon'dan Fransa kralına yazdığı şu birkaç satıra ne demeli? "*Ils sont venues nouvelles par voie d'Alexandrie en Flandre et de la icy qu'il y a grande émotion et mutineries aux Indes...*", E. Falgairolle, *Jean Nicot, ambassadeur de France au Portugal au XVIe siècle, Sa Correspondance inédite*, 1887, s. 148.

¹⁷ B. de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Paris, 28 Kasım 1587, A.N., K 1566,

Denizin Boyutları: Birkaç Hız Rekoru

Üzerinde çalışabileceğimiz rakamlar birbirinden çok farklıdır. Üstelik bunlar ancak nadiren homojen diziler oluşturmaktadır. Sonuç olarak, denizin en küçük boyutlarını veren istisnai hızları aklımızda tutarak, mesafelerin gerçek durumları hakkında iyi kötü bir fikir edinebiliriz.¹⁸

Büyük hızlar –günde 200 km veya üzeri– ancak deniz üzerinde gerçekleşebilmektedir;¹⁹ iyi havalarda ve tercihan takviyeli kadirgalarla. Örneğin Avusturyalı Don Juan böyle bir durumda, Haziran 1572’de Messina’dan yola çıkarak Katalonya kıyılarına (Palamos) 6 günde varmıştır.²⁰ Bu dramatik bir andı: Don Juan için söz konusu olan, II. Felipe tarafından verilen, donanmanın büyük bir kısmıyla birlikte Messina’da herhangi bir faaliyete girişmeden kalma emrini ne pahasına olursa olsun yerine getirmektir. Kadirga iyi donatılmış bir şekilde yolculuğu tek başına yaptı; Toscana kaynaklı bir mektuplaşmada belirtildiği üzere, tekne *sem pre per golfo senza toccar terra*²¹ (hep ileriye doğru, dümdüz ve karaya hiç ayak basmadan) ilerlemiştir, yani dümdüz gitmiştir. Bu macera türünün tek örneği değildir. İki yıl önce kışın (Aralık 1570’te) Gian Andrea Doria, Cenova’dan Palamos’a 5 günde gelmiştir; mesafe

II. Felipe’nin kendi elinden notu.

¹⁸ Yolun menzillerinden hareketle gündelik hızı çıkarsamak kolay değildir, çünkü güzergâhları tam olarak ancak nadiren bilmekteyiz. Ben bu zorluğu, mesafeleri doğrudan, denizde kuş uçuşu, karada da bugünkü menzillere göre hesaplayarak aşmaya çalıştım. Tabii ki bunun gerçek mesafeleri kısaltmak gibi aşikâr bir sakıncası vardı.

¹⁹ Pierre Sardella’nın işaret ettiği, 400 km’den fazla olan Roma-Venedik arasındaki yol üzerinde, şaşırtıcı bir şekilde sadece üç menzil bulunması bir yana (1496-1530), ortalama hız saatte 10-15 km olmakta ve yol dört günde aşılmaktadır. Pierre Sardella’nın tablolarına ve ondan ödünç aldığımız tabloya bakınız.

²⁰ Bkz. aşağıda, III. bölüm, ks. IV. Nobili’den Prens’e, Barcelona, 25 Haziran 1572, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4903.

²¹ G. del Caccia’dan prence, Madrid, 30 Haziran 1572, A.d.S. Floransa Mediceo, 4903.

ve hız daha düşüktür, fakat aşılın engeller aynıdır.²² Aynı şekilde 60 yıl önce, Oran'dan Cartagena'ya olan 200 kilometrelik mesafe, Kardinal Cisneros tarafından 23 Mayıs 1509 Çarşamba günü, tek bir günde aşılmıştır. *Como si tuviera el viento en la manga*,²³ sanki rüzgâr “ceketinin kolunda” emrinin altındaymış gibi yapılan mucizevi bir yolculuk. Bu aşağı yukarı, Belon du Mans'a göre, üç gün üç geceden daha az bir süre gerektiren Rodos ile İskenderiye arasındaki “mükemmel” yolculuklarda ulaşılan hızdır.²⁴ Yalnız belirtelim ki, bu yolculuk basit tüccar tekneleriyle yapılmaktadır.

İstisnalar bir yana bırakılırsa, karada büyük hızlar denizdeki-lerden daha nadirdir, fakat daha düzenlidirler; öyle ki, posta bağlantıları için, daha pahalı olmasına rağmen, karayolu denizyoluna tercih edilmektedir. Avrupa'daki en büyük hızlar, muhtemelen Gabriel de Tassis'nin posta örgütüne mensup postacılar tarafından Tirol yoluyla İtalya-Brüksel güzergâhında kaydedilmiştir. Bu güzergâh özenle incelenmiş, menziller en aza indirilmiş ve özellikle Eifel bölgesindekiler olmak üzere, iyi bilinen kestirmeler düzenli olarak kullanılmıştır. Zaten bu yol hattı da bizatihi bir rekordur. Ve bu yolu meydana getiren 764 kilometrelik mesafe beş

²² Leonardo Donà'dan Senato'ya Madrid, 21 Aralık 1570, *La corrispondanza da Madrid dell'ambasciatore Leonardo Donà 1570-1573*, yay. haz. Mario Brunetti ve Eligio Vitale, 1963, 1, s. 167.

²³ L. Fernandez de Reteña, *Cisneros y su siglo*, 1929-30, 1, s. 550, İki günlük aynı hız Oran ile Valencia arasında, 1485 Kasım'ında Venedik Kalyeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. A.d.S., Mantova, Cenova 757, 3 Kasım 1485.

²⁴ A.e., s. 93 v°. Çeşitli bilgiler: A. Thomazi, *Histoire de la navigation*, 1941, s. 26; Victor Bérard, *Pénélope, a.e.*, s. 181; G. de Toledo'dan krala, Sobre Denia, 16 Temmuz 1567, Sim. E° 149, f° 22, “... por tener por mucho mas breve el Camino de la mar que d de la tierra.” Fakat bu kanaat D. García'nın bir hata yapmasına yol açmıştır: Sicilya'dan yola çıkarken, krala karadan haberci yollamayı gereksiz görmüştür, oysa 27 Haziran'da yola çıkmış ve ancak 16 Temmuz'da Denia önlerine ulaşmıştır. Karayolunun pahalılığına dair *aktüalitenin* sunduğu büyük örnek; Amerika'dan Cenova'ya denizden ulaşım, aynı malın en kısa yolla karadan yarımadanın içlerine gönderilmesinden daha ucuzdur.

buçuk günde aşılmaktadır ki, bu günde ortalama 139 km kat edilmesi demektir.²⁵ Denizdeki istisnai büyük hızların uzağındayız, ama kıtasal yollardaki olağan hızların da çok üstündeyiz. Örnek olarak söylersek, Saint-Barthélémy katliamıyla ilgili (24 Ağustos 1572) sansasyonel haber Paris'ten Madrid'e günde 100 km hızla bile gidememiştir: Haber Barcelona'ya 3 Eylül'de varmışsa da, İspanyol başkentine ancak 7 Eylül akşamı ulaşabilmiştir.²⁶

Büyük haberlerin nasıl yayıldığını izlemek, olağanüstü hızlar görmenin bir başka iyi yoludur; bu haberler âdeta kanatlanıp gitmektedir.

Lefkoşa'nın 9 Eylül 1570'te fethedilmesi İstanbul'da 24 Eylül'de duyulmuş; haber Venedik'e, Ragusa tarikiyle 26 Ekim'de, Madrid'e ise 19 Aralık'ta ulaşmıştır.²⁷

7 Ekim 1571 tarihli İnebahtı Savaşı'nın haberi Venedik'e 18 Ekim'de, Napoli'ye 24'ünde, Lyon'a 25'inde, Paris ve Madrid'e 31'inde varmıştır.²⁸

7 Mart 1573'te gizlice yapılan Türk-Venedik barış antlaşması Venedik'te 4 Nisan'da duyulmuştur;²⁹ Roma ayın 6'sında, Napoli 8'inde, Palermo ve Madrid 17'sinde haberi duymuşlardır.³⁰

²⁵ E. Hering, *Die Fugger*, 1940, s. 66. Thum ve Tassis servisleri konusunda bkz. Harita no. 102, *Zur Geschichte der deutschen Post (1506-1521)*, Putzger Atlası.

²⁶ Saint-Gouard'dan IX. Charles'a Madrid, 14 Eylül 1572, B.N. Paris, Fr. 16105, Paris-Barcelona: 1001 km Paris-Madrid: 1060 km.

²⁷ Fourquevaux'dan krala, Madrid, 19 Aralık 1570, *Dépêches*, II, s. 307.

²⁸ R. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire*, New York, 1918, IV, s. 145'te yazılan 8 Kasım tarihi yanlıştır; C. Douais, *Dépêches...*, II, s. 97; Nobili'den Prens'e, 16 Kasım 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo, 490.

²⁹ G. de Silva'dan krala, Venedik, 4 Nisan 1573, Sim. E° 1332.

³⁰ 7 Nisan 1573, *CODOIN*, C II, s. 72-81; 8 Nisan 1573, Sim. E° 1332; 17 Nisan 1537, Palmerini B. Com. Palermo, Qq D 84; 23 Nisan Vat. Arş. Spagna 7, f° 198-199, Kandiye, 25 Nisan, Capi del C° del X Lettere B° 825, f° 165; II. Felipe'den G. de Silva'ya, Madrid, 25 Nisan 1573, Sim. E° 1332; 23 Mayıs, İstanbul'da yayımlanan barışla ilgili haber, G. Mecatti, *Storia cronologica della Città di Firenze*, Napoli, 1755, II, s. 753.

25 Ağustos 1574'te La Goletta ve Tunus'un fethedildikleri haberi, diplomatik bir görevle İstanbul'dan ayrılıp Bulgaristan, Eflâk ve Erdel'i geçerek Habsburgların başkentine yorgun bir vaziyette ulaşan Pierre Lescapier'nin kente geldiği tarih olan 1 Ekim'de Viyana'ya ulaşmıştır. Haber onu hayallere sürüklemiştir: Türklerin zafer kazanan bu donanmalarının İstanbul'dan yola çıkışını, bizzat kendisi yola çıkmadan sadece iki hafta önce, 15 Mayıs'ta görmüştür.³¹ O yollarda sürerken, bu donanma büyük işler başarmıştır.

Lefkoşa, İnebahtı, Venedik ve Tunus'un etrafında haber dalgalarının yayıldığı hatları belirleyen bu menziller, en iyi olasılıkla ancak kaba ölçümlere olanak vermektedirler. Bu durumda, acaba ilk örnekten hareketle, Akdeniz'in 99 günlük bir mesafe oluşturduğu söylenebilir mi? Aşırı bir rakamdır bu. Gerçekte Lefkoşa'dan yola çıkan bir haber kuşatma altındaki adadan zorlukla kurtulabilmiştir ve Venedik'in bu haberi Batıya doğru aktarmakta hiçbir acelesinin olmadığı açıktır. Ayrıca tüm ölçümler dikkatli yapılmalıdır, çünkü tek bir rakama bağlandığı zaman, doğru olma ihtimali düşüktür. Her şeyden önce, acaba burada ölçülen şey nedir? Haber dalgaları, mektupların gidip gelmesi; bunlar mekâna karşı mücadelenin yalnızca bir bölümünü meydana getirmektedir.

Ortalama Hızlar

Eğer rekor hızlar bir kenara bırakılıp ortalama hızlar aranacak olursa, daha büyük bir güçlük ortaya çıkmaktadır. Bu ortalamaları oluşturacak belgeler sahip olsak bile, acaba aynı yolculuğun süresinin iki, dört, yedi veya on kat arttığı bir ortamda, bunlara fazla bir anlam yüklenebilir mi? Önemli olan açılan bu yelpazenin, bu yolculuk süreleri arasındaki açıklığın *yapısal* bir değere sahip olmasıdır. Modern ulaşım devrimi yalnızca hızları artırmakla (olağanüstü bir biçimde) kalmamış, aynı zamanda eskiden koşulların dayattığı belirsizlikleri de ortadan kaldırmıştır (bu da önemlidir). Kötü hava bugün sadece yolcuların rahatlarıyla ilgili bir unsur haline gelmiştir. Kaza durumları haricinde, ulaşım süre-

³¹ *Voyage fait par moy Pierre Lescapier, f° 41 ve 64 v°.*

lerini etkilememektedir. 16. yüzyılda ise bütün ulaşım süreleri ona bağımlıdır. Düzensizlik bir kuraldır ve herhangi bir şaşkınlık yaratmamaktadır. Ocak 1610'da İngiltere'ye varan Venedik elçisi, 14 gün boyunca Calais'de, hiçbir teknenin açılmaya cesaret edemediği kudurmuş bir denizin karşısında bekleyecektir.³² Aynı şekilde bir diğer örnek de Venedik'in 1618'de Padişah huzuruna yolladığı balyoz Francesco Contarini'nin başına gelenlerdir.³³ Balyoz geniş ve sığ Meriç nehrini 6 saatte ve büyük bir zahmetle ancak aşabilmiştir. Haziran 1609'da İstanbul'a varan bir Venedik kadirgası, kötü havanın yatışmasını beklemek üzere Sakız'a sığınmış ve Santa Anastasia sahilinde 18 gün beklemek zorunda kalmıştır.³⁴

Demek ki bu garip ortalamalardan ve yanıltıcı kolaylıklardan çok şey beklememek gerekir. Bunların tek avantajı nedir? Basitleştirmek, hayal gücüne hitap etmek, her şeyi nasıl altüst ettiğini her zaman bilemediğimiz modern ulaşım devriminin ötesinde, geçmişe dönülmesine izin vermek. Bu ortalamaları hesaba katmak, II. Felipe'nin çağdaşı olan biri için, yolculuğa çıkma düşüncesinin ne anlama geldiğini kavramaya yardımcı olacaktır.

İstanbul'dan İskenderiye'ye denizi geçmek, molalar da dâhil, yaklaşık 15 gün sürüyordu; yani duraklamalar hesaba katılmazsa 8 gün.³⁵ Çanakkale'nin çıkışından Sakız'a kadar, iki günlük bir sefer yetmekteydi.³⁶ 1560'ın Ekim veya Kasım'ında bir Ragusa kadirgası Messina'dan yola çıkarak İskenderiye'ye "*fra novi giorni*" varmıştı; ve bu süre bir rekor olarak görülmüyordu.³⁷

Denizi merkezî alanında aşmanın süresi mevsime, gemiye ve güzergâha göre değişmektedir. Malta'dan Trablusgarp'a 9 günde

³² Londra, P.R. O., 30/25 f° 65, Francesco Contarini'den doge'ye, Douvres, 26 Ocak 1610, kopya.

³³ Londra, P.R.O., 30/25 f° 46; Francesco Contarini'nin İstanbul yolculuğu.

³⁴ Tommaso Alberti, *Viaggio a Costantinopoli*, haz. Alberto Bacchi della Lega, Bologna, 1889, s. 13.

³⁵ Belon du Mans, *a.e.*, s. 93 v°.

³⁶ *Age*, s. 85.

³⁷ Ragusa Arş., Diversa di Cancellaria 146, f° 46 v°, 8 Ocak 1561.

giden kayık, Trablusgarp'tan Messina'ya 17 günde gitmiştir.³⁸ Nisan 1562'de bir kadirga, Trablus'tan Sicilya'nın güney kıyısındaki Sciacca'ya 6 günde gitmiştir.³⁹ Tunus'la Livorno arasında yapılan bir dizi yolculuk (1600'de bir, 1608'de iki, 1609'da sekiz, 1610'da iki) şu süreleri vermektedir: Altı, yedi, sekiz, dokuz, dokuz, dokuz, on, on bir, on iki, on üç, on dört, on dört, yirmi gün; yani ortalama olarak yaklaşık on bir gün. En hızlı iki yolculuk –altı ve yedi gün– tahminleri yanıltma amaçlı gibi görünmektedir; birincisi Ocak 1600'de bir kadirga, ikincisi de Temmuz 1609'da bir “kayık” tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

Marsilya'dan hareketle bir yandan İspanya'ya, öte yandan Kuzey Afrika'ya yapılan yolculukların süresine dair bilgilere sahip değiliz. Bunlar çoğu zaman gizlice yapılan yolculuklardır. En Hıristiyan Kralın elçisi d'Aramon, krallık kadirgalarıyla ve güzel bir havada (en azından yolculuğun ikinci gününden itibaren) Balear adalarından Cezayir'e 6 günde gitmiştir.⁴¹ Cezayir-Livorno arasında 1609'da yapılan iki yolculuk ile 1610'da yapılan bir yolculuk, sırasıyla on üç, on beş ve beş gün sürmüştür⁴² –5 ve 15 gün arasındaki fark üç kattır.

Uzun mesafeler arasındaki farklar daha da önemli hale gelmektedir. Ekim-Kasım 1570'te⁴³ bir Venedik teknesi Kandiye'den Otranto'ya 12 günde gitmiştir; Mayıs-Haziran 1561'de⁴⁴ bir başka tekne Kandiye'den Cádiz'e, hemen hemen İç Deniz'in tamamını bir ayda aşmıştır. Buna karşın Temmuz 1569'da iki Cezayir

³⁸ 25 Ocak-3 Şubat-10 Nisan-27 Nisan 1564, Sim. E° 1393.

³⁹ 16-22 Nisan 1562, Sim. E° 1052, f° 26.

⁴⁰ A. d. S. Floransa, Mediceo 2079, f° 212, 271, 274, 296, 297, 302, 304, 308, 311, 320, 323, 333, 405, 408. Ancak Aralık 1595 tarihli bir İspanyol belgesi (B.N., Madrid, MS 10454, f° 34) Sicilya'dan Afrika'ya birkaç saatte geçildiğini ifade etmektedir. G. A. Doria'nın kadirgaları La Favignana'dan La Goulette'e bir günde gideceklerdir (bkz. aşağıda). Ama söz konusu olanlar kadirgalardır.

⁴¹ N. de Nicolay, *Navigations pérégrinations et voyages*, Anvers 1576, s. 12.

⁴² A.d.S., Floransa Mediceo 2079, f° 305, 306, 345.

⁴³ Cádiz, 2 Haziran 1561, Sim. E° 140.

⁴⁴ 2 Haziran 1561, Sim. E° 140. Yani günde 80 km.

kadırgası İstanbul'a 72 günlük bir seyirden sonra varmışlardır; 7 Ocak 1564'te İskenderiye'den yola çıkan bir tekne Messina'ya 5 Nisan'da varmış, yolculuğu seksen sekiz gün sürmüştür. 15. yüzyılda Venedik-Yafa arası yolculukların "normal" süreleri, bir tarihin tahminlerine göre 40-50 gün kadardır.⁴⁵ Biz daha önce, Venedikten Kutsal topraklara yapılan yolculukların, daha yüksek bir ortalama veren dökümünü yayımlamıştık.⁴⁶

Livorno *portatè*'leri⁴⁷ kesinlik konusundaki paylarını ortaya koymaktadırlar. İskenderiye'den Livorno'ya yapılan beş yolculuk (1609'da iki, 1610'da bir, 1611'de iki) şu rakamları vermektedir: Yirmi üç, yirmi altı, yirmi dokuz, otuz iki, elli altı; yani ortalama olarak otuz üç gün. Cartagena veya Alicante'den Livorno'ya yapılan sekiz yolculuk (1609'da beş, 1610'da üç) şu süreleri vermektedir: Yedi, dokuz, dokuz, on, on beş, yirmi beş, otuz, kırk dokuz; yani ortalama olarak on dokuz gün. Bunlar İspanya-Livorno-İskenderiye arasındaki yolculuk süreleri için *en kötü ihtimalle* toplam olarak 52 günlük bir süre verecektir,⁴⁸ ama biz bu rakamın ortalama olduğunu söylemeyeceğiz.

Ortalamalardan söz ederken, kabaca varabileceğimiz sonuç, Akdeniz'in meridyenler yönünde geçilmesi söz konusu olduğunda, bir veya iki haftanın gerektiğidir; ve eğer İç Deniz uzunlamasına aşılacak olursa, iki veya üç aylık bir süreden bahsetmek gerekmektedir. Ekleyelim ki, bu boyutlar 17. yüzyılda ve hattâ daha sonraları da aynı kalacaktır.

I. Venedik ile ilişki içinde olan yerleri; II. Gözlenen örnek sayısını; III. Normal durum sayısını; IV. Gün olarak maksimum zamanı; V. Gün olarak ağırlıklı aritmetik ortalamayı; VI. Gün olarak normali; VII. Gün olarak minimum zamanı; VIII. Minimum zaman = 100 tabanı üzerinden hesaplanan normal zamanları veya başka bir ifadeyle, minimum zaman ile normal zaman arasındaki oranı göstermektedir.

⁴⁵ Dr. Sottas, *age.*, s. 183.

⁴⁶ Bkz. yukarıda.

⁴⁷ Yani limana gelen gemi ve malların dökümü.

⁴⁸ A. d. S., Floransa, Mediceo 2080.

HABERLERİN ESNEKLİĞİ (Pierre Sardella'ya göre)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
İskenderiye	266	19	89	65	55	17	323
Anvers	83	13	36	20	16	8	200
Augsburg	110	19	21	11	12	5	240
Barcelona	171	16	77	22	19	8	237
Blois	345	53	27	14	10	4½	222
Brüksel	138	24	35	16	10	9	111
Budapeşte	317	39	35	18	19	7	271
Burgos	79	13	42	27	27	11	245
Calais	62	15	32	18	14	12	116
Kandiye	56	16	81	38	33	19	163
Kahire	41	13	10	7	8	3	266
İstanbul	365	46	81	37	34	15	226
Korfu	316	39	45	19	15	7	214
Şam	56	17	102	80	76	28	271
Floransa	387	103	13	4	3	1	390
Cenova	215	58	15	6	6	2	300
Innsbruck	163	41	16	7	6	4	150
Lizbon	35	9	69	46	43	27	159
Londra	672	78	52	27	24	9	266
Lyon	812	225	25	12	13	4	325
Marsilya	26	7	21	14	12	8	150
Milano	871	329	8	3	3	1	300
Napoli	682	180	20	9	8	4	200
Nafplion	295	56	60	36	34	18	188
Nuremberg	39	11	32	20	21	8	262
Palermo	118	23	48	22	25	8	312
Paris	473	62	34	12	12	7	171
Ragusa	95	18	26	13	14	5	280
Roma	1053	406	9	4	4	1½	266
Trani	94	14	30	12	12	4	300
Trento	205	82	7	3	3	1	300
Udine	552	214	6	2	2	1½	400
Valladolid	124	15	63	29	23	12	191
Viyana	145	32	32	14	13	8	162
Zara	15	28	25	8	6	1	600

Mektupların Ayrıcalıklı Durumları

Pek tatmin edici olmayan bu yaklaşık hesaplamaların yerine, tabii ki homojen bir ölçü dizisi tercih edilecektir. Hükümetlerin, elçilerinin, tüccarların ve özel kişilerin mektupları (gene mektuplar) bunu sıklıkla göstermektedir. Venedik Signoriası'ndaki olay ve hareketlerden her zaman haberdar olan Marino Sanudo, 1497'den 1532'ye kadar gelen mektup ve haberleri büyük bir özenle kaydetmiştir ve böylece ortaya 10.000 kadar kullanılabilir veri çıkmıştır. Pierre Sardella tarafından istatistik kurallara tâbi tutulan bu muazzam yığın⁴⁹ yukarıda verilen tablonun ve ondan türettiğimiz haritanın elde edilmesine olanak vermiştir. Venedik'e *doğru* giden bu haberlerin içeriğini kesinlik içinde yorumlamak gerekir, fakat bunlardan fazla bir şey beklemek yanlış olur.

Açıkça görüldüğü üzere, bunların ölçümlediği mekân, her türden izotropiden yoksun heterojen bir mekândır. Eğer Paris-Venedik arası yarıçap olarak alınıp, Venedik'in merkez olduğu bir daire çizilecek olursa, yuvarlak bir izotrop uzam çizmiş oluruz; bu uzamda haber (tıpkı yavaş bir ışık gibi) çemberin her noktasından merkeze doğru eşdeğer bir şekilde yayılacaktır. Tabii ki, gerçek hiç de böyle değildir: Haber Alpler, Manş ve deniz gibi engeller karşısında ayak sürmektedir. Ve büyük hızlar insanların, onların hesaplarının ve ihtiyaçlarının keyfine tâbi olmaktadır. 1497'den 1532'ye kadar Venedik, En Hristiyan Kralın kararlarına, Fransa'dan yayılan söylenti ve haberlere bağımlı kalmıştır. Bu değerli ürünler, Paris'ten hareketle Venedik'e doğru akmaktadırlar.

Bu hareket halindeki haberler imkânlar dâhilinde düzenlenip harita üzerinde tespit edildiğinde, ortaya çıkan manzara sadece bir görüntüden ibaret olmaktadır. Bu haberlerin gerçek yolculuğu korkunç derecede değişkendir; süre yelpazesi çok açıktır (bkz. VIII. sütun; en düşük olanın normale göre oranı); eğer karşılaş-tırma en yüksek ile en düşük arasında yapılacak olursa, yelpazenin açıklığı daha da artacaktır. Küçük bir sürpriz: Düzensizlik katsayısının açılan mesafe ile ters orantılı olduğu görülmektedir.

⁴⁹ *Nouvelles et spéculations à Venise*, 1948.

Başka durumlarda daha da ağırlaşmaktadır, fakat denizin sahneye çıktığı her yerde bu olağandır. Zara'nın rekor kırması (1'e 6) böylece açıklanabilmektedir; bu kent aslında iki koşulu yerine getirmektedir: Venedik'e yakın olmak ve misafirperverliği belirsiz olan Adriyatik'le Venedik'ten ayrılmış olmak.

Kısacası bu hesaplamalardan hareketle bütüne dair bir tabloya, karşılaştırmalar ve sağlamalar için bir tabana sahip olmaktayız. Tek hatası veya başka bir gözlemciye göre tek niteliği, bu şekilde sap-tanan sürelerin hızlı olmalarıdır. Bunlar zengin Venedik'in canlı dikkatini, hattâ olanaklarını ortaya koymaktadır. Bunlar bir uyarı sistemine tekabül etmektedirler. Paris, Valladolid ve İstanbul'da neler olup bittiğini bilmek Venedik için bir merak değil, bilgeliktir.

Kayıtlar değiştirilecek olursa buradaki canlılık asla aynı olmayacaktır. Böylece II. Felipe'nin bürolarında Avrupa'nın bütün kentlerinden gelen mektuplar yığılmaktadır. Kurala göre, sonuncu sahifenin (*la carpeta*) arkasına⁵⁰ gönderiliş ve alınış tarihlerinin, bunlar kadar önemli ama daha nadir olarak, cevap verilen tarihin kaydedilmesi gerekiyor. Böylece yüz binlerce veri, hesaplayıcıların sabrına bırakılmış olmaktadır. II. Felipe Cordoba, Lizbon, Zaragoza, Barcelona veya Valencia'ya yaptığı iyi bilinen birkaç yolculuk dışında, 1559'da Hollanda'dan döndükten sonra Kastilya'nın merkezinden dışarı adımını atmamıştır. Ona mektup gönderenlerin konumları veya mektupların güzergâhı üzerinde bazı belirsizlikler ortaya çıksa da, bu kuşkular giderilebilir niteliktedir.

Bu verilerin arasında, Venedik'i koordinat sisteminin merkezi olarak alan Pierre Sardella'nın ölçümlerinin benzerlerini bulmak cazip olmaktadır. Madrid-Venedik güzergâhı için (Sanudo ölçümlerindeki Valladolid-Venedik güzergâhıyla eşdeğer olduğuna dikkat edelim), İspanya'nın Venedik nezdindeki temsilcilerine göre, bu güzergâh konusunda 16. yüzyıldan kalan 40 veriye göre, en kısa süre 22 gündür (Sanudo'nun 12 gününe karşı); en uzununu ise 85 gündür (çok fazla sapma unsuru gösteren 145 günlük örneği bir kenara bıraktım). Ağırlıklı olmayan aritmetik ortalama

⁵⁰ Bkz. bölüm sonunda, bir *carpeta* röprodüksiyonu.

40 olmaktadır (P. Sardella'nın ağırlıklı ortalaması olan 29'a karşılık). İstanbul-Venedik arası mesafe için aynı yıllara ait 16 gözlem, 29 günlük en kısa süre ile 73 günlük en uzun süre rakamlarını vermektedir; ortalama ise 41.5 gün civarında çıkmaktadır.⁵¹ Bu sefer P. Sardella'nın rakamlarına daha yakınız (gerçekte bunlar çok daha geniş bir tabana göre oluşturulmuşlardır), fakat bunların üzerinde kalmaya devam etmekteyiz. Sonuç: Yüzyılın sonunda Akdeniz'in büyük eksenini üzerindeki ilişkiler artık Venedik ve İspanya için yüzyılın başındaki kadar gerekli ve endişe verici değil midir? Buna olumlu bir cevap vermek, yeterli kanıt olmaksızın riske girmek demektir.

Her halükârda, Sardella'nın hesaplarında olduğu gibi, bizim hesaplarımızda da Venedik, çok kaba olarak Madrid (veya Valladolid) ile İstanbul arasında yer almaktadır: Bizim ortalamalarımız 40 veya 41,5 iken, Sanudo'nunkiler 29'a karşılık 37 olmaktadır; yani 80 veya 66 günlük bir dünya ki, her halükârda İskenderiye-Livorno arasındaki süreyle Livorno-Cartagena arasındaki süreyi keyfi olarak toplayarak bulduğumuz 52 günden daha uzun bir süre olmaktadır.⁵² İskenderiye-Cartagena mesafesinin uygun ol-

⁵¹ İzleyen hesaplamalar, 1589-1597 arasında Venedik'te ikâmet eden İspanyolların (Ulusal Arşivler K. 1674, 1675, 1676 ve Simancas E° 1345) muhafaza edilen mektuplaşmalarına dayanmaktadır. Lettere Commerciali, 12 ter A.d.S. Venedik'e bir veya iki atıf yaptım. Raguza İstanbul mesafesinin kışın 1 ay kadar olması kayda değerdir. Böyle bir çağdaş hesaplamanın akla getirdiği ortalama (A.d.S. Venedik, Papadapoli, Codice 12, f° 26 v°, 1587'e doğru) fazlasıyla iyimserdir: Yazın İstanbul-Cattaro yolculuğu 16-17 günde yapılabilir. "*Da Cataro poi a Venetia con le fregate ordinarie secondo i tempi ma ut plurimum in otto giorni.*" Yani toplam olarak 24-25 gün. Venedik-Madrid güzergâhına ilişkin olarak, Venedik'in Madrid'deki elçilerinden ikisi, P° Priuli ve P° Gritti'nin mektuplarından alınan birkaç veri: 19 Kasım 1612'de P° Priuli 60 günden beri hiçbir haber alamamıştır; Venedik'ten özel kurye ile gönderilmiş iki mektubun Madrid'e geldiği tarihler 5 ve 9 Aralık 1612 olup, bunlar yolda 18 ve 27 gün geçirmişlerdir -1616 ve 1617'de Gritti'ye gelen bazı mektupların süreleri 33, 45, 21, 27, 26, 20, 20 gündür- A.d.S. Venedik, Senato Dispacci.

⁵² Bkz. yukarıda dipnot 48.

mamasının karşısında, İstanbul-Venedik-Madrid güzergâhı bu konuda akıl yürütmeyi kolaylaştırmaktadır. Fakat denizdeki mesafeleri çok kesin olarak ölçmekten, hattâ bunu çok değerli siyaset ve ticaret mektupları aracılığıyla yapmaktan vazgeçmek gerekmektedir.

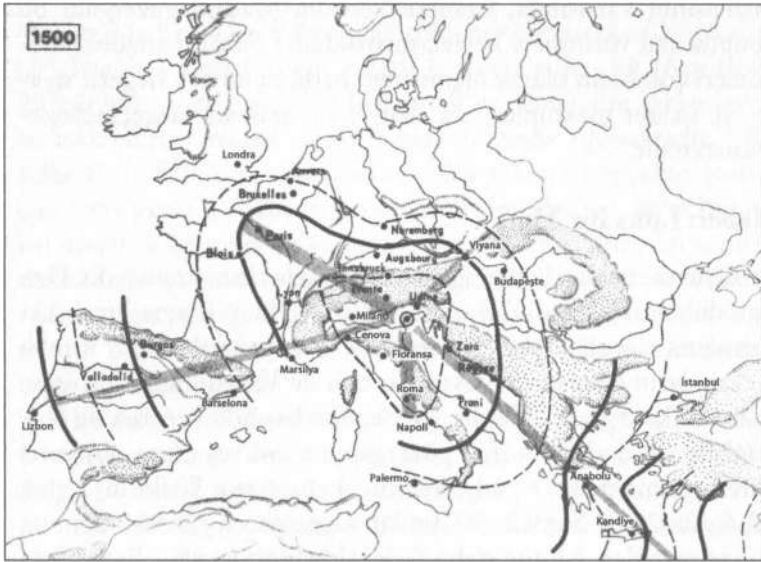
Haber: Lüks Bir Meta

Lüks bir meta olan haber, ağırlığından fazla altın etmektedir. Ferrara dükünün Venedik'teki temsilcisi, "Mektup başına bir dukadan azına razı olan tek bir postacı yok" diye yazmaktadır;⁵³ üstelik mektupların taşınacağı mesafe Ferrara ile Venedik gibi birbirine yakın iki kent arası kadardır. 16. yüzyılın başında Venedik ile Nuremberg arasındaki tarife⁵⁴ güzergâhın uzun veya kısa olmasına göre değişmektedir; 4 gün, 58 florin; 4 gün 6 saat 50 florin; 5 gün, 48; 6 gün 25 (P. Sardella tarafından saptanan en yüksek rakamın, bu sonuncudan iki gün daha fazla olduğunu kaydedelim). Öyle görünüyor ki burada söz konusu olanlar, zengin tüccarların ulaşabildikleri çok hızlı bağlantılardır. Eğer yanılmıyorsak 16. yüzyılın başında pazarlar arasındaki fiyat farkları hiçbir zaman olmadığı kadar büyüktür. Gerektiğinde aşamaları atlayarak müdahale etmekte yarar vardır ve bu konuda yollanan talimatların hızla yerlerine ulaşmaları için masraftan kaçınılmamaktadır. Daha sonraları işler düzenli hale gelecektir. 16. yüzyılın ikinci yarısına ait olan, Simón Ruiz'in mektupları okunduğunda, düzen ve hızlı bilgi aktarımının eskisi kadar aranmadığı izlenimini edinmek söz konusu değildir.⁵⁵ Sadece büyük bankacılar ve hükümetler, yüzyıl ilerledikçe fiyatı artan bu lüksten yararlanabilmektedirler. 14 Temmuz

⁵³ A.d.S. Modena, Cancellaria Ducale d'Este, Venezia 77. VI/10. J. Tebaldi'den Ferrara düküne, Venedik, 19 Ocak 1522.

⁵⁴ K. O. Müller, *Welthandelsbräuche 1480-1540*, 2. tiraj, 1962, s. 29.

⁵⁵ İstisnalar kuralı teyit etmekle birlikte, Cenevizliler Madrid'den Anvers'e, bu piyasadaki "cömertlikleri" yakalamak üzere, özel haberciler göndermektedirler, V. Vázquez de Prada, *a.e.*, I., s. 36.

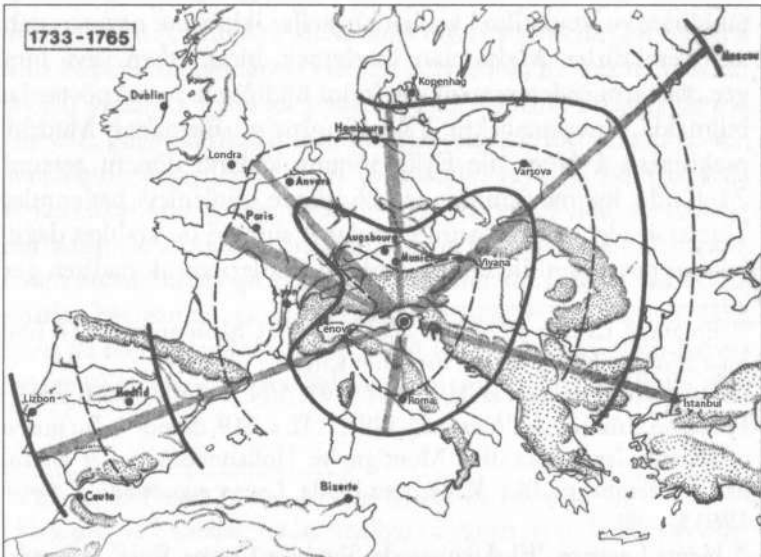
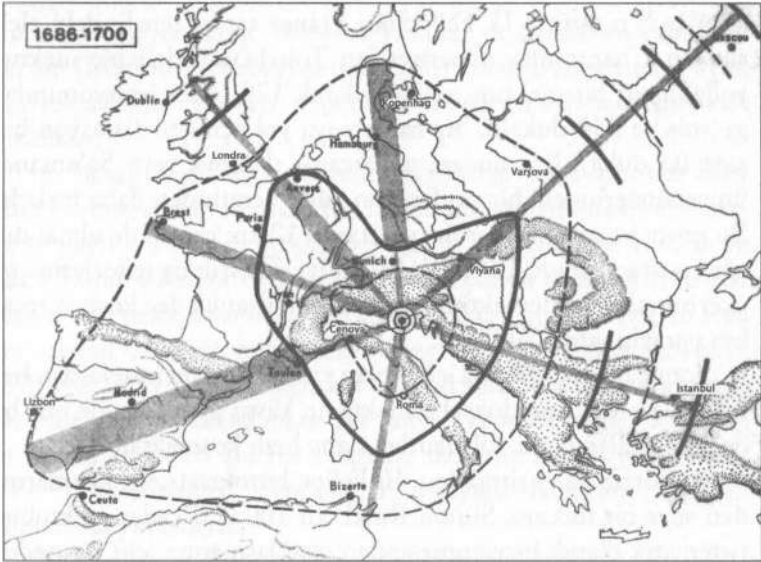
1. Venedik'e doğru giden haberler

Haftadan haftaya eşzaman eğrileri, üç kroki üzerinde tümü Venedik'e giden mektupların yolculukları için gereken zamanı kabaca işaret etmektedir.

İlk harita P. Sardella'nın (bkz. dipnot 49) çalışmalarına dayanılarak 1500 yılı, daha doğrusu 1496-1534 yılları için çizilmiştir. İkinci ve üçüncü haritalar ise Londra *Record Office*'te muhafaza edilmekte olan Venedik elyazması gazetelerine göre düzenlenmiştir. Ayıklama F. C. Spooner tarafından benim için yapılmıştır.

Gri hatlar ortalama hız arttıkça kalınlaşmaktadır.

Bir haritadan diğerine farklılıklar şu veya bu eksene göre çok önemli olarak görünebilirler. Bunlar aktüalitenin gereklerine bağlı olarak mektuplaşmaların artmasından kaynaklanmaktadır. Kabaca sonuncu haritanın yavaşlıkları birincinininkiyle uyumaktadır; oysa ikinci haritadaki süreler bazen net bir şekilde daha az olmaktadır. Gösterim belirleyici değildir. İlk olarak hızların karşılaştırılması aynı sıra numarasına sahip eşzaman eğrilerini sınırlandıran düzeylerden itibaren yapılmaktadır. Fakat bu düzeyler yeteri kadar kesinlikle belirlenmemişlerdir. Ancak bunları üst üste getirmeyi denersek, kabaca aynı genişlikte olan bir çıkıntının bir girinti tarafından telafi edildiği görülecektir. Km² cinsinden alanlardan gündelik hızlara geçişte tedbirin elden bırakılmadığını söylemeye gerek yoktur.

2-3. Venedik'e doğru giden haberler

1560'ta,⁵⁶ o tarihte II. Felipe'nin Fransa sarayı nezdindeki elçisi olan Chantonnay, Chartres'dan Toledo'ya iadeli bir mektup yollamıştır; bu mektup toplam olarak 179 posta istasyonundan geçmiş ve 358 dukalık bir harcamaya yol açmıştır (istasyon başına iki duka). Bu muazzam harcama, Padova veya Salamanca üniversitelerindeki bir profesörün yıllık ücretinden daha fazladır. Bu posta istasyonları birbirine 10 veya 12 km mesafede olmalıdır; eğer postacı günde 18 fersah yol aldıysa⁵⁷ alışılmış rekorların çok üzerine çıkmış demektir. Zenginler bu insanlık dışı koşuşturmaları parayla satın alabilirler.

Sonuç olarak mekâna içkin olan yavaşlıkları mektuplardan hareketle ölçmek paradoksal olmaktadır. Yavaş gittiklerinde bile bu değerli mallar, diğer yolculardan daha hızlı koşmaktadırlar.

Bu sonuç daha şimdiden, II. Felipe bürokrasisinin kayıtlarından veya bir tüccara, Simón Ruiz'e ait 100.000 kadar mektubun sistematik olarak incelenmesinden uzaklaşmamız için bir neden olabilir.⁵⁸ Gerçekte mektuplar düzenli veya düzensiz postacılar tarafından ve istatistiksel açıdan birinciler ikincilere nazaran daha az önemlidirler. Mektupları incelemek, biraz erken veya biraz geç olarak önceden menzil sürelerini bildiğimiz resmi postacıları bulmakla sonuçlanacaktır. Tassis'in girişimi Roma'dan Madrid'e mektupları 1 Nisan ile Eylül sonuna kadarki dönem arasında 24 günde, kış mevsiminde ise 26 günde götürmeyi üstlenmişti. Tüccar ve elçi mektuplarının ortalama süreleri bu aralıkta değil⁵⁹ (çünkü posta işini iltizamla alanların vaatleri ancak nadiren ger-

⁵⁶ Simancas, *Consejo y Juntas de Hacienda*, 28. Chantonnay'nin 14 Temmuz 1560 tarihli bir masraf listesinin içinde.

⁵⁷ Frances de Alava'dan krala, 6 Mart 1567, A.N., K 1507, no. 70, zikr. H. Forneron, *Histoire de Philippe II*, 1881, c. II, s. 219, dipnot 1. Bu postacı o sıralarda İspanya'da olan Montigny'ye Hollanda'daki âsiler tarafından gönderilmiştir. Bkz. V. Vázquez Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, 1960, 1, s. 40.

⁵⁸ Henri Lapeyre, "El Archivo de Simón y Cosme Ruiz", *Moneda y Credito*, Haziran 1948.

⁵⁹ British Museum, Add 14009, f° 38, Consulta de Consejo de Italia, Madrid, 2 Ekim 1623.

çekleşmektedir), normal hızların üst sınırında ortaya çıkmaktadır. Bu hızlardan hareketle Valentin Vázquez de Prada'nın yaptığına benzer (Madrid-Anvers güzergâhı için)⁶⁰ birkaç araştırma, gerçek hız yelpazesini önceden hesaplamayı öngörmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu hesap denizine dalmamak açısından daha ağırlıklı olan ikinci neden şudur: Venedik'ten hareketle, kentin sürekli üretmeye ve yaymaya devam ettiği, *Archivio di Stato*'da, *Marciàna*'da ve hattâ Londra *Record Office*'te muhafaza edilen elyazmaları dizisi olan *Avisi*'ye dayanarak, 17. ve 18. yüzyıllar için, Sanudo'nun bize veri olarak sunduğu haritaların benzerleri düzenlenebilir. 1681-1701 ve 1733-1735 dönemleri için Frank Spooner tarafından düzenlenen bu haritalardan iki tanesi Venedik'in ilgi alanlarını saptamaktadır.⁶¹ Bu haritalardaki ilerleme hızları *grasso modo* 1497-1532 dönemiyle aynı olup 17. yüzyılda daha canlı, 18. yüzyılda daha yavaşlardır.

Böylece sonuç ikircikli olmaktan kurtulmuştur. Bu kayıtlarda mekânın “konjonktüre bağlı”, 16. yüzyıla özgü bir ölçüsünü aramaktaydık ve çözümleme daha sona ermeden, bunun bir bakıma kalıcı boyutlarda olduğunu tahmin ediyorduk; bir kez daha uzun ömürlü yapılarla karşı karşıyayız. İnsan mekâna istediği tarzda atılabilir, güçlendirilmiş kadirgaların küreklerini parçalayabilir, menzillerde değiştirilen atları çatlatabilir veya iyi bir rüzgârda denizin üzerinde uçtuğu izlenimine kapılabilir. Fakat mekân hareketliliğiyle aslında ona direnmekte ve insanın kaçamak başarılarının ötesinde, her gün ondan intikamını almaktadır. Kuşkusuz rekorlar her zaman, tıpkı o dönemin insanları için olduğu gibi, bizim de merakımızı uyandıracaktır: IX. Charles'ın ölüm haberi Paris'ten Kraków'a 13 günde ulaştırılmıştır; bunu bize Sully söy-

⁶⁰ Vázquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, s. 241-2.

⁶¹ Hesaplar ve haritalar benim verdiğim bilgilere göre Frank Spooner tarafından yapılmışlardır. Mekânın 16. yüzyıla ait bir haritası mevcuttur ve Lyon'dan hareketle R. Gascon tarafından yapılmıştır, *a.e.*, özellikle s. 308.

lemektedir⁶² ve “Polonya kralı” bu haber üzerine ertesi gün maiyetini terk etmiştir. Ocak 1544’te I. François’nın bir torunu olduğu haberi Fontainebleau’dan Lyon’a (420 km) 2 günde ulaşmıştır.⁶³ Bir Türk emir eri İstanbul’dan Erzurum’a, 18 günde atlardan çoğunu çatlatarak⁶⁴ *con far creppar molti cavalli* gitmiştir. Bütün bu rekorlar bir değere sahiptir ve bunların dışında zikredilebilecek olanlar dâhil, hepsini olağan ortalamalara göre ölçmek yararlı olacaktır.⁶⁵ Fakat aslolan bu değildir: Önemli olan, ortalamalar ile rekorların bu yüzyıldan önce ve sonra hemen hemen aynı olmalarıdır. Mallar, kayıklar, yolcular Avignon Papaları dönemindeki kadar⁶⁶ veya Venedik’te, 15. yüzyılın ilk yarısında,⁶⁷ XIV. Louis dönemindeki kadar yavaş veya hızlı gitmektedirler. Yenileşme ve kopuş ancak 18. yüzyıl biterken ortaya çıkacaktır.

Çağdaş Karşılaştırmalar

Bir iktisatçı⁶⁸ şunları söylemektedir: “Eğer tüm faktörler hesaba katılacak olursa ‘dünya’ ekonomisinin yayıldığı alanın, Roma Antikitesi döneminde, en iyi ulaşım araçlarını kullanarak aşağı

⁶² *Mémoires du Duc de Sully* (yeni basım), 1822, 1, 68.

⁶³ R. Gascon, *a.e.*, s. 318.

⁶⁴ A.d. S., Venedik, balyozdan doge’ye İstanbul, 8 Ağustos 1605.

⁶⁵ R. Gascon (*age.*, s. 308), 16. yüzyıl için şu hızları (ortalama) vermektedir: Mallar için günde 17-44 km (Lyon-Hollanda Amiens yolu üzerinden 44, Massif Central üzerinden Burgos yoluyla 17); Saône’a doğru çıkarken 14-25 km, Rhône’dan inerken 90 km Rhône’dan Tours’a hızlı gidişlerde 65 km Atla yapılan yolculuklarda 40, posta için 90 km İtalya’ya giden hızlı postacılar için 170-200 km.

⁶⁶ Yves Renouard, “Comment les Papes d’Avignon expédiaient leur courrier”, *Revue Historique*, 1937. Özellikle 59. sayfadaki tabloya bkz. (ayrı basım); yazar bu hızların “bildiğimiz kadarıyla dönemin en yüksek hızları olduğunu” söylemektedir. Bunların fiyatları da yüksektir, bkz., *age.*, s. 29. Bizimkine yakın görüşler: Armando Saporì, *Studi di storia economica*, 3. yay., 1955, s. 635-36.

⁶⁷ Frederic C. Lane, *Andrea Barbarigo, merchant of Venice (1418-1449)*, 1944, s. 199 vd.

⁶⁸ Ferdinand Fried, *Le tournant de l’économie mondiale*, 1942, s. 67-68.

yukarı 40 ilâ 60 günde aşılabileceği fark edilebilir; bu alan Herakles sütunlarından Part krallığı sınırlarına, Ren ağzından Afrika çöllerinin önündeki sınıra kadar uzanmaktadır. Oysa günümüzde (1939'da) çağdaş dünya ekonomisinin tüm alanlarını dolaşmak için gereken süre, aynı şekilde, mal taşımada kullanılan olağan ulaşım araçlarının kullanılması halinde, ekonomik önemi olmayan ve ulaşım araçlarından yoksun olan bölgelerin dışarıda bırakılması halinde, gene yaklaşık 40-60 gün olmaktadır.”

Yazar tarafından verilen bu ölçümleri ya da Roma için günde 50 km civarında olan bu rakamları hesaba katmayı uygun bulmuyorum.⁶⁹ Bunlar kesin ölçümler olmadığından, en fazla bir büyüklük sıralaması söz konusu olabilir. Bu düzlemde, 16. yüzyılda Akdeniz, bin yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, kabaca hâlâ “Romalı” ölçülerine sahiptir. Veya başka bir şekilde söylemek gerekirse, 16. yüzyılın Akdenizi tek başına *mutatis mutandis* 1939'daki bütünsel dünyaya tekabül etmektedir. Demek ki bu deniz muazzamdır, ölçüsüzdür ve “insani” olma ününü ancak kıyas yoluyla hak etmektedir. İnsan 16. yüzyılda diğer canavarlarla boğuşmaya –Pasifik’in sözünü etmeden Atlantik’i örnek verelim– başlamıştır bile; ama henüz 20. yüzyıldaki turistlerin ve yatların güleç yüzlü dünyası, birkaç saatte karaya varılabilen ve daha dün Doğu Ekspresi’nin bir çırpıda kat ettiği “göl” haline gelmemiştir. Akdeniz’in ne olduğunu anlayabilmek için, zihnimizde onun mekânını mümkün olduğu kadar büyütme, aylar, yıllar ve hat-tâ hayat boyu süren maceralı yolculukların anakronik imgelerine başvurmak gerekmektedir.

İyi kıyaslamalar hiç de eksik değildir. Örneğin Aldous Huxley’in *Tour du Monde*’da tasvir ettiği çağdaş kimseler olan Tatar tüccarların yolculukları. Bunlar Himalayaların ötesinde Keşmir ve Hindistan’a kadar gitmişler ve Huxley’in bildirdiğine göre, keselerini altın paralar ve Rus Devrimi öncesine ait 10 rublelik sikkelerle doldurmuşlardır.⁷⁰ Romantik insanlar! Bunlar 16. yüzyıldaki Suriye yolculuklarını akla getirmektedir; Akdeniz’in bu

⁶⁹ *Age.*, s. 66-67.

⁷⁰ *Tour du monde d’un sceptique*, 1932, s. 37.

ucunda birbirine güven duymayan iki dünya karşılaşmakta ve uyum sağlamaktadır. Burada kambiyo senedi geçersizdir. Her şey takas veya nakit para karşılığında yapılmaktadır. Buraya tıpkı çağdaş Tatarlar gibi, sarı veya beyaz madenle yüklü olarak gitmek gerekmektedir.

Eğer Din Savaşları dönemindeki Fransa'yı acımasız iç savaşları, yabancı istilaları, katliamları ve kıtlıklarıyla, muazzam bir mekân içinde surlarla çevrelenmiş, geceleyin kapılarını kapatarak kendi içine sıkışmış halde yaşayan eski Çin gibi hayal ettiğimizi söylersek, acaba basit bir paradoksa düşmüş olur muyuz? Kentlerin arasına sızan bir partizan grubu, Yukarı Siçuan'dan Şantung'a kadar yakalanmadan kendilerine bir yol bulabilirlerdi. İşte yerli ve yabancı maceracı çetelerin cirit atmaları nedeniyle, Valoisların Fransası böyle tükenmekteydi; bu durumda bütün zenginlikler sonunda tüketilmiştir ve hiç kuşkusuz 16. yüzyıl Fransası zengin bir yerdir: Gerçek bir bolluk ambarı! Giovanni Botero,⁷¹ muazzam bir ülkeyi tüketerek yaşayan, resmî olarak askere alınan veya gayriresmî asker olanların sayısını şaşkınlıkla hesaplamaktadır: 16. yüzyılın muazzam Fransası. Aynı döneme ait bir Venedik belgesi (1587) "o tarihlerde Fransa'ya akan silâhlı yabancı seli"nden söz etmektedir.⁷²

Konudan garip bir şekilde saptık. Fakat Akdeniz söz konusu olduğunda, hayal etmekte güçlük çektiğimiz sınırsız mekân izlenimini kavranabilir hale getirmek için bu gerekliydi. Alman iktisat tarihçilerinin Akdeniz'in tarihsel ve canlı bütünlüğünü ifade etmek için kullandıkları *Welttheater* veya *Weltwirtschaft* ifadelerini bizatihi bir evren olarak "ekonomik-dünyanın" uzun süre kendi üzerine, 60 günlük mesafedeki bir çevre üzerine kapandığını ve dünyanın geri kalanıyla, özellikle de Uzakdoğu ile ancak gerektiğinde ilişkiye girdiğini vurgulamak için tekrarlamak yetmez. Önemli olan bu evrenin boyutunu vurgulamak, bu boyutun hem siyasal hem de ekonomik yapıya nasıl komuta ettiğini belirlemektir. Bu konuda her zaman hayal gücü gerekmektedir.

⁷¹ G. Botero, *a.e.*, II, s. 8 vd.

⁷² A.d.S. Venedik, *Annali di Venezia*, f° 185, 26 Eylül 1578.

İmparatorluklar ve Mekân

Mesafelerin önemini anlamak, 16. yüzyılda imparatorluk yönetimlerinin ortaya çıkardığı sorunları yeni bir bakış açısıyla fark etmek anlamına gelmektedir.

İlk olarak, o dönemdeki kara ve deniz taşımacılığı girişiminde bir dev olarak İspanyol İmparatorluğu. Bu girişim ardı arkası kesilmeyen birliklerin hareketi dışında, yüzlerce emir ve haberin aktarılmasını da gerektirmektedir. II. Felipe'nin siyaseti bu bağlantıları zorunlu hale getirmekte, hareket halindeki orduları, değerli maden transferlerini ve kambiyo senetlerini talep etmektedir. Bütün bu önemli şeyler aynı zamanda Fransa'nın II. Felipe açısından önemini de açıklamaktadır. Fransa'dan çoğu zaman, Habsburg toprakları tarafından çembere alınmış bir ülke olarak söz edilir. Fakat Habsburg İmparatorluğu onu dıştan tehdit ederken, Fransa da onu içten tehdit etmektedir. Acaba hangisi daha büyük bir tehlike oluşturmaktadır? I. François ve II. Henri dönemlerinde Fransa, İspanya'nın düşmanı konumunda ve kapatılmış durumdadır; bunun tek istisnası 1540'taki hızlı geçiştir. V. Carlos (Charles Quint) bütün hayatı boyunca bu kuşatılmış ülkenin etrafında dolanıp durmuştur ve ona hep uzaktan bakmıştır. Bunun tersine, 1559-1589 arasındaki 30 yıl boyunca, Fransa yolu II. Felipe'nin siyasal kurmayları ile maliyesine önemli ölçüde açılmıştır. Ve eğer Temkinli Kral İspanya'dan bir yere kıpırdamıyorsa, ördüğü ağın ortasında oturuyorsa, bunun nedeni Kastilya'nın mali ve ekonomik önceliğinden kaynaklanan ihtiyatlı tutum ve Amerika ile olan hayati bağlantıdır; fakat bununla birlikte, Fransız sınırları ona tamamen kapanmış değildir.

Bunlara bağlı olarak II. Felipe'nin yanında durup onun belgelerini ele almak, Fransa'nın aracı görevi gören mekânını değerlendirmek, posta durumunu, menzil konumunda olan ve olmayan yollarını tanımak, postacıların hareketlerine engel olan Din Savaşlarını kaydetmek, bu savaşların kapsamını, süresini, nispi vahametini kavramak ve ayrıca para yollarının, özellikle de kambiyo senetlerinin borsalara ulaşmak için nerelerden geçtiğini anlamak demektir.

Gerçekte bir devlet için mekâna karşı bir değil, onlarca farklı mücadele vardır. Avrupa ve dünya üzerinde çok dağınık olması açısından, mekâna karşı kötü bir durumda bulunan İspanyol İmparatorluğu, gücünün en iyi kısmını bu uğurda kullanmıştır. Ancak zorunlu olan ve bu zorunluluklar tarafından belirlenen görevlerine herhangi birinden daha iyi uyum sağlamıştır ve ulaşım, aktarım ve transferler konusunda ne denirse densin, bu noktada en iyilerini yakalamış ve hattâ geçmiştir. Bu imparatorluğun en azından 1560'lı yıllardan itibaren, Francisco de Ibarra'nın şahsında –ki kendisini ve rakiplerini daha iyi tanımak ilginç olurdu– birliklerin ve maddi araçların taşımacılığı konusunda uzman haline gelmesi merak uyandırıcıdır.

Tarih yazını İspanyol devlet mekanizmasının bu muazzam çabasını fazlasıyla ihmal etmektedir. Bu tarih yazını yalnızca *rey papelero*'nun, “kurşun ayaklı” bürokrat kralın “yavaşlığından” söz etmiştir; henüz 1560'ta, Limoges piskoposu ondan bahsederken,⁷³ “bizzat kendisi hem patron, hem kâtiptir ve bu büyük bir erdemdir” ve “yaptığı işlerde o kadar ciddidir ki, kâğıtlar arasında geçirdiği günün bir saatini bile kaybetmez”⁷⁴ demektedir. Aşırı çalışkan olan bu kral, çeyrek yüzyıl sonra, bazı yenilikler getirmek gibi sonuçsuz bir gayret içinde olan Granvelle kardinalinin⁷⁵ uyarılarına rağmen işini bırakmak istememiştir.⁷⁶

Demek ki İspanya'nın “yavaşlıkları” arasında ayırım yapmak gerekiyor. Postacıların yavaşlığı söz konusudur: Haberler yavaş gelmekte, cevaplar ve emirler yavaş yol almaktadırlar. Dünyadaki bütün hükümetler aynı konumdadır. Ve İspanyol hükümeti hep-

⁷³ Limoges piskoposundan Lorraine kardinaline, 27 Temmuz 1560, L. Paris, *Négociations... relatives au règne de François II*, I, s. 49.

⁷⁴ *Age.*, s. 562, Limoges Piskoposundan Loren Kardinali'ne, 26 Eylül 1560.

⁷⁵ Martin Philippon, *Ein Ministerium unter Philipp II. Kardinal Granvella am spanischen Hofe (1579-1586)*, 1895, s. 76.

⁷⁶ *Memorie politiche dal 1576 al 1586*, Marciana, 7299, 18 Mart 1584 “*Che il Re di Spagna haveva molti ministri che desiderano novità come il Cardinale Granvella et don Joan di Idiáquez...*”

sinden fazla böyledir. Mekân ve aşılması gereken mesafeler açısından İspanya en sorunlu yerdir. Ama onun dertleri diğerleri için de geçerlidir. Türk imparatorluğu da uç uca eklenmiş bir yavaşlıklar toplamıdır; İstanbul'dan Adriyatik'e, Cattaro'ya veya Spalato'ya 16-17 günde –acele edilmesi koşuluyla– varılabilmektedir.⁷⁷ Karadeniz, *Mar Maggiore*, önceden bilinmeleri pek mümkün olmayan değişken güzergâhlar barındırmaktadır. Türklerin beyaz denizi olan Ege'de en yüksek hızlar bile önemsiz kalmaktadır. 1686'da dahi bir Türk kadirgasının İstanbul'dan Eğriboz'a 8 günde gitmiş olması, kaydedilmesi gereken bir bilgi olabilmektedir (ama bu yolculuğun aralıkta yapıldığı da bir gerçektir).⁷⁸ 1538'de Süleyman Paşa'nın donanması⁷⁹ Kızıldeniz'i aşabilmek için iki ay harcamıştır. Mücadelenin anlamsız ve mağlup etmenin olanaksız olduğu mesafeler söz konusudur: Deyim yerindeyse bunlar yüzyıllar boyunca bir adım bile değişmemiştir. Pegolotti *Pratica della Mercatura* (1348) adlı kitabında, Trabzon'dan Toroslara ulaşmak için, tüccarların atla gitmesi durumunda 12-13 gün, kervanlar için de 30-32 gün gerektiğine işaret etmektedir. Trabzon'daki Avusturya konsolosu Geodel 1850'de “yol iyi durumda olduğunda” aynı güzergâhın bir kervan tarafından aşılması için 27-30 gün gerektiğini iddia etmektedir.⁸⁰

İkinci yavaşlık durumu, herhangi bir emrin gönderilmesinden önce müzakerelerin ve geçen sürelerin meydana getirdiği yavaşlıktır. O dönemde yaşayan insanların bu konudaki tanıklıkları birbirini tutmaktadır. Fransızlar ve İtalyanlar, hilekâr oldukları kadar karar vermekte çok zaman harcayan tembel insanların ülkesinde kendilerini çok farklı hissetmektedir. Ancak sıklıkla anla-

⁷⁷ A.d.S. Venedik, Papadopoli, Codice 12, f° 26 v° (1587). Bu o dönemdeki bir istatistikçiye göre Balyoz'un mektuplarının İstanbul-Cattaro arasındaki süre ortalamasıdır.

⁷⁸ Londra, P.R.O., 30/25, 21, Venedik 14 Aralık 1686.

⁷⁹ Floransa, Laurentiana, Ashb. 1484. “*La retentione delle galee grosse della Illustrissima Signoria di Venetia...*”

⁸⁰ Kesinlemeler ve Pegolotti'ye atıflar, W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, II, s. 120, dipnot 3.

tılan bu manzaranın doğruluğunu garanti eden hiçbir şey yoktur. Bir yabancıнын bir ulus hakkında edindiği ve taşıdığı imge çoğu zaman sarsılmaz olduğu kadar yanlıştır da. Hükümetin yavaşlığı veya Limoges piskoposunun söylediği gibi “bu ülkenin genişliği”⁸¹ tartışma dışı görünmektedir. 1587’de Roma’da Drake’in Cádiz karşısındaki başarılarını duyduğunda Papa, “Majesteleri çapsız bir kişiydi, ancak fırsat kaçtıktan sonra karar verebiliyordu” diye haykırmıştır. Paris’te “bu söz defalarca tekrarlanmakla kalmamış, aynı zamanda İngiliz kraliçesinin öfkesinin, İspanya kralının kılıcını kınından çıkardığı söylentisiyle birlikte yayılmıştır.”⁸²

Bunlar kuşkusuz kötü niyetli ifşaatlardır. Ancak eğer bir kez daha diplomatik mektuplaşmalara bakılacak olursa, örneğin Fransız hükümetinin işlerini yürütmekte daha hızlı olduğu görülecektir. Acaba bütün kabahat her şeyi okumak isteyen Madrid’deki kralda mıdır? İspanya, Fransız yaşamından (veya İngiliz yaşamından) daha geniş çaplı bir imparatorluk hayatının içine hapsolmüştür. II. Felipe karar verebilmek için çok uzaklardan gelen seslere kulak vermek ve kendisine ulaşmalarını beklemek zorundadır. Böylece incelediğimiz iki yavaşlık durumunu birleştirmeyi başarmış oluyoruz. İspanyol yönetimi kendi yavaşlıklarına Atlantik, Hint Okyanusu ve hattâ Portekiz’deki seyrüsefer yavaşlıklarını da eklemektedir. Aslında İspanya bilinen dünya ölçeğinde olan ilk ekonomiye, ilk siyasete cevap vermek durumundadır. İspanya’nın kalbinin diğerlerine göre daha yavaş bir ritimle atmasının nedenlerinden biri budur. Portekiz’in fethinden sonra, 1580’den itibaren bu ritim daha da yavaşlamıştır. 1585’te Doğu Hint adalarına ulaşan ve değerli mektuplaşmaları korunmuş olan Floransalı Sassetti ile birlikte hayal etmeye çalışalım. 27 Ocak 1585’te, Floransa’da kalmış olan dostu Piero Vettori’ye, Cochín’den, “açlık, deniz tutması ve rahatsızlık nedeniyle bitkin durumdaki 800-900 kişinin

⁸¹ 3 Temmuz 1561, B.N., Paris, Fr. 16103, f 3 v°: “*La tardità con la quale caminano qua tutti i negotti*”, G. de Nobili’den düke, Madrid, 20 Mart 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f° 41.

⁸² B. de Mendoza’dan J. de Idiáquez’e, Paris, 16 Temmuz 1587, A.N., K 1448.

arasında, daracık bir mekâna sıkışmış halde, peksimet ve kokmuş suyla geçirilen yedi aylık bir sefer hakkında biraz düşünülseydi⁸³ Hindistan'a gitmeye heveslenen çok az kişi olurdu" diye yazmaktadır. Ama ne zaman bir gemi görülse, insanlar o gemiye binmek isterler. Fakat İspanya kralının emirleri de bu yedi aylık yolculuğa ve başka şeylere katlanmak zorundadır.

O halde hiçbir kuşku kalmamaktadır: İspanya'nın mesafelere karşı kavgası sert bir kavgadır ve diğerlerinden çok daha iyi bir şekilde "16. yüzyılın ölçüsünü" ortaya koymaktadır.

Claude du Bourg'un Üç Yolculuğu (1576 ve 1577)

Küçük bir örnek bize bunu gösterecektir. Bu örnek bizi oldukça karanlık ve ağgözlü bir kişi olan Claude du Bourg adlı bir Fransız macerapereste götürecektir. Bu adam bir dahi mi, yoksa sadece tuhaf biri mi? Ulusal kütüphanenin yayımlanmamış çok sayıdaki belgeleri arasında araştırma yapacak bir kimse bu konuda belki bir karar verebilir.

Biz onun kişiliğinden çok, onu İspanya'ya götüren oldukça ilginç üç yolculukla ilgileneceğiz: Birincisi Mayıs 1576'da, ikincisi aynı yılın eylül-ekim döneminde, üçüncüsü 1577 yılının temmuz-ağustos aylarındadır. İlk iki yolculukta Alençon dükünün çıkarlarını gözetmekle yükümlü olarak ve kuşkusuz kendine de bir şeyler yontarak, prensin adına, onun II. Felipe'nin kızlarından biriyle muhtemel evliliğinin pazarlığını yapmıştır; prenses drahma olarak kocasına Hollanda'yı getirecektir. İnanabilmek için ilgili metinlerin defalarca okunmasını gerektiren üçüncü yolculukta Claude du Bourg, Henri de Béarn adına hareket etmektedir; bu prens Katolik kraldan borç istemekte ve kız kardeşinin Savua prensiyle evlenmesi için yardım etmesini talep etmektedir. Bu şaşırtıcı görev yolculuklarından her biri karmaşık sorunlar çıkarmakta ve sonunda komediye dönüşerek Fransa elçisi Saint-Gouard'ın zıvanadan çıkmasına yol açmaktadır.

⁸³ *Lettere edite e inedite di Filippo Sassetti*, haz. Ettore Marcucci, Floransa, 1855, s. 279.

İlk seferinde kahramanımız, yanında hem efendisi hem de kendisi için oldukça muğlâk bir mektup ve 400 duka değerinde bir altın zincirle yola çıkmıştır. İkinci yolculukta kral onu atlatmak istemiştir. 4 Ekim 1576'da Paris'teki elçisine: "Claude du Bourg'un, özellikle sizin 30 Temmuz ve 13 Ağustos tarihli mektuplarınızdan sonra, geri geleceğini sanmıyordum" diye yazmaktadır. Ancak istenmeyen adam gene de 2 Eylül'de Barcelona'dadır. Onu durdurmak, Fransa kralının elçisiyle büyük sorunların yaşanmasını engellemek için, her şeyi yazılı olarak halletmek üzere, emirlerin yerlerine hızla ulaşmalarını sağlamak gerekir. Çayas aslında iki veya üç kere yazmış, fakat Claude du Bourg bunlara kulak asmayarak kapı aralığından içeri sızmıştır ve II. Felipe'nin anlattığı üzere, "Escorial'den Prado'ya giderken, 22 Eylül sabahı Galapagar'da karşıma dikilerek, bana Alençon dükünün 19 Ağustos tarihli elyazısı mektubunu sundu ve ilk seferinden daha açık bir şekilde, dükün kızlarımdan biriyle evlenmesi için pazarlık yapmayı önerdi. Ona Alba dükü aracılığıyla cevap verdim..." Bundan sonraki olaylar ilgi alanımızın dışına çıkmaktadır. Tek başına ve üstelik istenmeyen bir adam, İspanya'da istediği her yere giderek ve –istihbarat servisleri tarafından duyurulmuş olmakla birlikte– denetim ve engellerden kurtularak, bizzat Temkinli Kralın karşısında belirivermiştir. İşte bu ancak o zamanki hızlar yani yavaşlıklar sayesinde mümkün hale gelebilecek bir başarıdır.⁸⁴

⁸⁴ Bu olaya ilişkin olarak Simancas'ta çok sayıda belge vardır: 2 Haziran 1576, K 1541; 3 Ekim 1576, K 1542, no. 4A; 3 Ekim *age.*, no. 4; 8 Ekim 1576, *age.*, no. 11; 12 Ekim 1576, *age.*, no. 15; 13 Ekim, *age.*, no. 16; 14 Ekim, *age.*, no. 17; 15 Ekim, *age.*, no. 19; 17 Ekim, no. 20; 18 Ekim, no. 21; 21 Ekim, K. 1542; 23 Ekim, no. 30; 25 Ekim, 30 Ekim, no. 35; 18 Kasım, 19 Aralık 1576 (no. 64); Henri (de Navarre)'den II. Felipe'ye, Agen, 3 Nisan 1577, 29 Nisan 1577, K 1543, no. 38A; II. Felipe'den M. de Vendôme'a, 8 Nisan 1577, K. 1542; no. 62; 2 Temmuz no. 52; 12 Temmuz, no. 45; 2 Ağustos, K 1542; 4 Ağustos 1577, no. 59, 12 Ağustos, no. 61; 17 Ağustos, no. 62; 19 Ağustos, no. 69.

Mekân ve Ekonomi

Her türden faaliyet, mekânın direnciyle karşılaşmakta, bu dirençte zorluklarını ve uyum noktalarını bulmaktadır. Gayretli hazırlıklara, kaçınılmaz kazalara ve yavaşlığa mahkûm olan Akdeniz ekonomisini, konuya girerken, bu mesafelerin ışığı altında görmek gerekiyor.

Ayrıcalıklı mallar olan kambiyo senetleri bile bu genel atalet yasasından kurtulamazlar. Her yerde, yolda geçen süre, düzenli olarak bizzat kambiyo senedindeki vadeye eklenmektedir. Yüzyılın başında kambiyo senetlerinde öngörülen bu yol süreleri Cenova'dan itibaren⁸⁵ Pisa için 5 gün, Milano için 6 gün, Gaeta, Avignon, Roma için 10 gün, Ancona için 15 gün, Barcelona için 20 gün, Valencia ve Montpellier için 30 gün, Bruges için iki ay ve Londra için üç aydır... Nakit para daha da yavaş yol almaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren filoların Sevilla'ya varmasının Avrupa, Akdeniz ve dünya ekonomisindeki egemen unsur haline gelmesiyle birlikte, her yıl yeni gümüş madeni miktarının mevcut para arzına katılmak üzere yaptığı yolculuğu ve José Gentil da Silva'nın⁸⁶ çizdiği krokinin gösterdiği üzere, bunların belli bir takvime göre –Batı'da– bir yerden diğerine olan dolaşımını ve aralıklı menzillerini izlemek mümkün hale gelmiştir. Mallar için de aynı zorluklar söz konusudur: Bunlar yavaş bir şekilde üretilmekte, depolarda zaman kaybetmekte, yavaş veya hızlı bir şekilde el değiştirmektedirler. Floransa tarafından ithal edilen İspanyol yünleri, pöstekinin satın alınmasıyla kumaşa nihai şeklinin verilmesi arasında, aylarca zamana ihtiyaç duymaktadır⁸⁷ ve bazen de yeni bir biçim altında Mısır, Nuremberg veya başka yerlerdeki müşterilere ulaştırılmaya çalışıldığında, bunun için yıllar gerek-

⁸⁵ K. O. Müller, *a.e.*, s. 39. Süreler mektupların varış ânından itibaren hesaplanmışlardır.

⁸⁶ J. G. da Silva, *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607*, 1956, s. 92, belge V.

⁸⁷ Federigo Melis (*Aspetti della vita economica medievale*, 1962, s. 455 ve devamı) 16. yüzyıl sonundaki problemleri incelemektedir. Bu durum 16. yüzyılda hiç değişmemiştir.

mektedir. Hasat edildikten bir yıl sonra satılan ve bundan altı ay ve bazen –Akdeniz yolunu izlediklerinde– daha uzun bir süre sonra tüketilen Polonya buğdayı ve çavdarına dair karakteristik örneği daha önce zikretmiştik.⁸⁸

Bundan fazlası da vardır; mallar uzun yolların sonunda birbirlerini beklemektedir. Abruzzi'deki Aquila'da faal olan safran ticareti, her yıl büyük bir tüccar buluşmasına yol açmaktadır. Fakat buluşmayı harekete geçiren şey yalnızca safran değildir: Safran, keten çuvalara konulmak zorundadır (bu çuvaların sekiz tanesi bir yük meydana getirmektedir) ve çuvaları da dörder dörder deri kılıflara koymak gerekmektedir. Öte yandan ödemeler, küçük *cavali* ve *cavaluzzi* sikkelerini basmak için Aquila darphanesinin kullandığı bakır çubuklar ile yapılmaktadır. Bu durumda safran ancak Almanya'dan gelen keten bezleriyle bakır tabakalarının, Macaristan'dan gelen deri balyalarının kente varmalarından sonra yola çıkabilmektedir (veya bunun tersi).⁸⁹ Kentte bütün bu süreçler birbirleriyle birleşmektedirler. Aynı şekilde, Doğu Akdeniz'de baharat, karabiber, müstahzarat, ipek ve pamuk, Batı'dan gelen gümüş sikkeler ve yünlü dokumalarla buluşmaktadır. Ragusa'dan Venedik'e, sonra da Venedik'ten Anvers ve Londra'ya uzanan yol üzerinde, Raguzalı bir tüccar ailesi olan, Ragusa, Ancona, Venedik (daha sonra Messina'ya el atmış gibi görünmektedir) ve nihayet bu mübadelelerin düğüm noktası olan Londra'ya yerleşen Gondola ailesinin geçimini sağlayan, zaman zaman yapılan mal mübadelelerinden haberdarız: Bu mübadelelerde söz konusu olan Doğu Akdeniz'den ithal edilen kuru üzüm, İtalyancası İngilizcenin etkisiyle bozulan bir İtalyan'ın yazdığı şekliyle, *uve passeler* ile *curantileri* ve hareketi zor olan *pater nosterleri* İngiliz kırlarında imâl edilen *cariseeler* ile takas etmektir. Taşıma kara ve deniz yoluyla, Venedik veya Ancona üzerinden yapılmaktadır; fakat alışverişin sona ermesi çok zaman alır, öyle ki, 1545'te hesapları

⁸⁸ Bkz. I. cilt, s. 317-319.

⁸⁹ K. O. Müller, *a.e.*, s. 49.

kapatabilmek için Salviatiler aracılığıyla Lyon'daki sarraflara baş-vurmak gerekmiştir.⁹⁰

Mal dolaşım süreçlerinin bu yavaşlığı genel bir ıstırap konu-sudur. Mallar, nakitler, kambiyo senetleri şu veya bu yönde yol-culuk yapmakta, karşılaşmakta veya birbirlerini beklemektedirler. Her ticari merkez malların, nakit paranın ve kambiyo senetlerinin çoklu ve değişken konjonktürü ile bunların birbirlerini telafi et-mesi sayesinde yaşamaktadır. Bu yavaş hareketler malları, paraları ve kambiyo senetlerini uzun zaman yolda tutmaktadır. Bir tüccar doğal olarak, sürekli yeniden başlanan bu oyunda, esas kozu olan sermayesini mümkün olduğu kadar çabuk geri almak isteyecektir. Hiç kuşkusuz, 16. yüzyılda özel bankaların dramı, müşterilerin yatırdığı paraları fazlasıyla yavaş olan ticari dolaşımlara hesapsız bir şekilde sokmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bir bunalım veya panik çıktığında altüst oluşlar için birkaç gün yetmektedir; çünkü para, mekânın öldürücü yavaşlığına mahkûm olmuş bir şe-kilde yolculuk halindedir.

Vaktin nakit olduğunu, yazdığı sayısız mektuplardan ötürü “parmakları mürekkeple kirlenen” her tüccar bilmektedir. Bu anla-yış daha o tarihlerde geçerlik kazanmıştır: 1590 Martı'nda Bal-tasar Suárez, Floransa'ya yerleşmiş olan bu İspanyol, *por el tiempo que pierde la mercaderia* çok pahalıya mâl olacak bir kalyonun ge-cikmesinden dolayı küplere binmiştir.⁹¹ O halde, yatırımları (para veya mal) birçok farklı takvime tâbi yollar arasında veya aynı yol üzerindeki birçok aracı arasında bölmek ya da en azından en kısa yolu, yani parayı ve kârı en çabuk getiren yolu seçmek bilgelik sayılmaktadır. Bu durumda, 17. yüzyılın başında tüccarlar Vene-dik karayollarını, Po'nun oluşturduğu uygun yollara tercih etmiş-lerdir. Venedikli bir kâtip,⁹² su yolu “tehlikeli, rahatsız ve pahalı karayolundan her zaman daha rahat ve avantajlıdır” demektedir. Ancak nehir boyunca çok fazla hukuk prosedürü, duraklamalar,

⁹⁰ Raguza Arş., Diversa di Cancellaria 131, f° 1-6.

⁹¹ B. Suárez'den Simón Ruiz'e, Floransa, 30 Mart 1590, Archivio Ruiz, Archivio historico provincial, Valladolid.

⁹² Arringhe varie, Museo Correr 1999 (t. y.).

denetimler ve soygunlara maruz kalma durumu vardır; fakat en kötüsü, fazlasıyla zaman kaybedilmektedir ve sonunda maliyetler eşit hale gelmektedir.

Öte yandan kimse zamanı israf etmek istemez. Eğer Venedikli tüccarlar 15. yüzyıldan itibaren Suriye pamukluları üzerinde oyun oynamayı tercih etmişse,⁹³ bunun nedeni bu işlerin altı veya yedi ay içinde sonuçlanıp, İngiltere veya Flandre yönündeki uzun yolculuklardan çok daha çabuk bitmesidir. Yalnızca o dönemin en büyük kapitalistleri, en talihli ve en yetenekli kişileri olan Cenevizliler, Sevilla'dan hareketle Atlantik aşırı ödemeleri örgütlemeyi becerebilmişlerdir.⁹⁴ Bu muazzam bir iştir. Fakat bir başka açıdan muazzam bir iş olarak, Lizbon ile Hint Okyanusu arasındaki düzenli ticari bağlantıları kurabilmek için Portekiz hükümetinin tüm kredisiyle müdahale etmesi, kralın karabiber tüccarı haline gelmesi gerekmiştir; zaten bunlar da kısa bir süre sonra yetersiz kalmışlardır. Ticaret ne kadar uzakta yapılırsa, zorunlu olarak yatırılacak para o kadar artmaktadır, çünkü daha uzun bir yolculuğa tâbi olacaktır. 16. yüzyılda Sevilla'dan Amerika'ya veya Lizbon'dan Asya'ya yapılan deniz ticareti, eğer daha önce Yukarı Almanya ve İtalya'daki kapitalist yoğunlaşmalar olmasaydı, mümkün olmazdı.⁹⁵

Ve bu uzun mesafeli bağlantılar her zaman cesaret gerektirmektedir. Bu işi yapanların cesareti: Temmuz 1602'de Hintlerden gelen kocaman bir tekne, bordasında iki "milyon altın"dan fazlası olduğu halde, Lizbon'a birkaç mil kalana kadar yaklaşmıştır; fakat mürettebattan sadece otuz kişi hayatta kalmıştır: Savunma kadirgalarının burnunun dibinde İngiliz korsanlarının ele geçirdikleri, işte bu bitkin haldeki teknedir.⁹⁶ Eylül 1614'te aynı olay bir kez daha meydana gelmiştir, *in extremis*, fakat bu kez kötü bir sonla bitmemiştir: "Hintler"den, bordasında "bir milyon" altın olan zengin bir tekne gelir; yola çıkarken 300 adam bindirmiştir;

⁹³ F. C. Lane, *a.e.*, s. 101-113.

⁹⁴ Bkz. I. cilt, s. 365, 274. dipnot.

⁹⁵ Hermann Van der Wee, *a.e.*, II, s. 319 vd.

⁹⁶ Museo Correr, Cicogna, 1933, f° 162 ve 162 v°, 30 Temmuz 1602.

16 kişiyle geri dönmüştür.⁹⁷ En uç örnek, Manila'dan yola çıkan bir kalyonun, Pasifik'ten Acapulco'ya, Mayıs 1657'de, bordasında canlı tek bir kişi olmadan dönmesidir,⁹⁸ fakat bütün zenginlikler yerli yerindedir ve hayalet gemi limana kendi başına gelmiştir.

Para konusundaki cesaret; bunun üzerinde durmak gerekir. Muazzam miktarlarda paranın harekete geçirilmesi gerekmektedir; ticari merkezlerin düzensiz ritimleri her zaman bunu ortaya koymuştur. Örneğin Venedik, Mart 1464'te⁹⁹ Suriye kadirgalarının yola çıkmasıyla birlikte tamamen nakitsiz kalmıştır. Para stokları, bütün *arzentî*'ler artık denizde seyretmektedir, *sono navegati per questi navi di Siria*; arkalarında geçici olarak boşalmış ve bu nedenle felç olmuş bir kent bırakmışlardır. Bu aynı zamanda yüz yıl sonra Sevilla'nın sunduğu manzardır; üstelik bu kent henüz gençliğinin tüm gücünü göstermektedir. Henüz "Hintler" Filosu yola bile çıkmamıştır (filo Sanlúcar engelini ancak 24-29 Mart 1563'te aşacaktır),¹⁰⁰ Simón Ruiz'in mektuplaştığı kişi Sevilla'dan 15 Şubat'ta şöyle yazmaktadır:¹⁰¹ "Burada günlerdir, hangi fiyata

⁹⁷ A.d S. Venedik, Dispacci Spagna, F. Morosini'den doge'ye Madrid, 22 Eylül 1614.

⁹⁸ *Diario de Gregorio Martin de Guijo 1648-1664*, haz. M. R. de Terreros, 1953, 2 cilt, c. II, s. 76. "Doğu Hintlere" doğru olan uzun yolculuklara ilişkin olarak, François Pyrard 17. yüzyılın başında şöyle yazmaktadır: "Goa'ya dört büyük *caraca* geldi... ve bunlar Lizbon'dan 5 tane olarak yola çıkmışlardı, fakat ötekine ne olduğunu bilmiyorlardı... Her *caraca*-ya 1.000 kadar insan bindirilmişti ve Goa'ya geldiklerinde her birinde 300'er kişi ancak vardı, üstelik bunların yarısı hastaydı"; *Voyage de François Pyrard, de Laval, contenant sa navigation aux Indes orientales...*, 1619, II, s. 385 (285, *sic*). Başka bir yayında ve biraz farklı terimlerle zikreden Stefan Stasiak, *Les Indes portugaises à la fin du XVIe siècle d'après la Relation du voyage fait à Goa en 1546 par Christophe Pawlowski, gentilhomme polonais*, Lwów, 1926, s. 33, dipnot 122. Ayrıca bkz. *Lusiades*, V, 81-82.

⁹⁹ A.d.S. Mantova, A° Gonzaga, Dizi E, Venezia 1431, Giovanni de Strigi'den Mantova Markisi'ne, Venedik, 17 Mart 1464.

¹⁰⁰ Huguette ve Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, III, s. 36.

¹⁰¹ Geronimo de Valladolid'den Simón Ruiz'e, Sevilla, 15 Şubat 1563, Özel Arşiv, Valladolid.

olursa olsun borç alınabilecek tek bir riyal bile yok.” Piyasa, gönderilecek son malların alımları nedeniyle boşalmıştır; nakit “akışı” için filoların dönüşlerini beklemek gerekecektir. Bir önceki yıl, 1562’de, filonun gecikmesi nedeniyle, zaten borçlu olan tüccarlar, hangi fiyata olursa olsun kredi almak durumunda kalmışlardır: Resmî bir mektupta kaydedildiğine göre¹⁰² “Bir aydan beri kam-biyo yüzde 4.5’ten fazla düştü ve bu hep yabancıların lehine oldu.” Ve işte fuarda, Medina del Campo’da ödemelerin zamanı gelince, Majesteleri ödemeleri ertelese de tüccarları kurtarsa, diye bekler herkes.

Fuarlar, Ekonomik Hayatın Yedek Güçleri

Ticari merkezler ekonomik hayatın sürükleyici unsurlarıdır: Bunlar mekânın zorluklarını kesintiye uğratmakta, mesafelere karşı iyi bir zafer kazanmaktadırlar. Bunların faaliyetlerine yardımcı olanlar arasında ilk sırayı fuarlar almaktadır. Bunlardan sanki hâlâ kentler söz konusuymuş gibi, geçici ticari merkezler olarak söz etmek uygun olacaktır. Bunlar aslında kendi aralarında çok farklı olup, buna göre kent imajına uzak veya yakın olmaktadır; bazıları sıradan, diğerleri ortalama, bir kısmı da olağanüstü olan bu yerler, o tarihlerde ürün fuarından değişim fuarına doğru bir gelişme göstermektedirler.¹⁰³ Fakat bu alanlarda hiçbir şey kesin değildir. Champagne fuarları 14. yüzyılda sönükleşmiştir; Chalon-sur-Saône, Cenevre ve ardından Lyon’da yeniden ortaya çıkmışlardır. Yoğun *kentsel* faaliyet alanları olan Kuzey İtalya ve Hollanda’da, 16. yüzyılda henüz parlak olan fuarlar gerilemektedir. Venedik gibi hâlâ yaşamaya devam ettikleri yerlerde de birer dekordan ibarettirler. *Göğe Yükseliş* günü, büyük coşkulara ve *doğ*’nin denizle evliliğine sahne olan, dinsel bayram nedeniyle La

¹⁰² Simancas, Consejo y Junta de Hacienda, 46, Sevilla duacı ve konsüllerinden S. M.’ye, Sevilla, 2 Temmuz 1562.

¹⁰³ Daha o tarihlerde Champagne fuarları ve ardından diğer birçoğu için böyledir, bkz. Robert Henri Bautier, “Les foires de Champagne”, *Recueils de la Société Jean Bodin*, V, *La foire*, 1953, s. 97-145.

Sensa¹⁰⁴ adıyla anılan parlak bir fuar San Marco meydanında kurulmaktadır. Fakat artık burası Venedik'in kalbi değildir, yeni kalp Rialto köprüsü ve meydanında atmaktadır.

Kentlerle (veya ticari merkezlerle) fuarlar arasındaki bu diyalogda, sürekli bir çalışma halinde olan kentler (Floransa'da kam-biyo her hafta Cumartesi günleri ayarlanmaktadır) uzun vadede, istisnai birer buluşma olan fuarlara üstün gelmek durumunda dırlar. Buna karşın, hiçbir değişim tek yönlü değildir. Sürprizler, altüst oluşlar her an mümkündür. 1579'da Kuzey İtalya'daki Piacenza'da Besançon fuarları denilen mübadele fuarlarının kurulması, kapitalizmin talihi açısından yüzyılın en büyük olayıdır. Akdeniz ve bütün Batı ekonomisinin doyumsuz “kalbi” uzun süre Piacenza'da atmıştır. Bu önemli olaya geri döneceğiz. Aslında Batı'nın maddi hayatının ritmini belirleyen şey, bir kent olarak Cenova değil, her yıl yüz kadar iş adamının Piacenza'da dört kez yaptığı gizli toplantılardır. Burada yalnızca kâğıtlar değiş-tokuş edilmekte ve pek abartılı konuşmayan bir Venediklinin dediğine göre, kimse kimseye bir kuruş bile ödememektedir.¹⁰⁵ Ve bu arada her şey –gidiş ve gelişler, atardamarlar ve toplardamarlar– bu belirleyici kutba ulaşmaktadır. Burası polişe ve uzatmaları, borç ve alacakları, ödeme ve teyitleri, altını ve gümüşü, simetrikleri ve asimetrikleri yönetmektedir ki, bunlar olmasa mübadeleler anlamını ve gücünü kaybeder.

Ancak daha mütevazı bir düzeyde, yerel fuarların oynayacak rolleri bulunmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, tıpkı en ünlü ticari fuarlar olan Lyon, Medina del Campo, Main-Frank-

¹⁰⁴ M. Sanudo'nun sözünü ettiği (*a.e.*, I, sütun 959 (Mayıs 1498) Mantova mektuplaşmalarında işaret edilen bu Sensa fuarı, yabancı tüccarların gelişine yol açmaktadır, A.d.S. Mantova, Venezia 1431, Strigi'den Mar-ki'ye, Venedik, 10 Mayıs 1461. Venedikli tarihçiler belki bunu küçümsemektedirler.

¹⁰⁵ Museo Correr Donà delle Rose 181 f° 62, “*zornalier del giro di banco*” (de Rialto) raporu, Giovan Battista Pereti (?), Temmuz 1604: “*et il più delle volte non vi è un quatrino de contati*”; *quatrino*'yu serbest bir çeviriyle kuruş olarak çevirdim.

furt ve daha sonraları Leipzig fuarlarıyla aynı rollere sahiptirler. Ve sayılamayacak kadar çok olan bu bölgesel fuarların tarihi, yakınlarda yapılan araştırmalar sayesinde açığa çıkmaktadır: Napoli krallığındaki Lanciano,¹⁰⁶ Salerno,¹⁰⁷ Aversa, Lucera, Reggio di Calabria fuarları; Kilise devletindeki Recanati ve Sinigaglia fuarları; Lombardiya'nın birbirlerine bağlı fuarları;¹⁰⁸ Venedik'in Bergamo veya Brescia'da kurulmasına izin verdiği fuarlar; Tirolerde 17. yüzyılda çok zengin olan Bolzana fuarı¹⁰⁹ ya da Suriye'de deniz kıyısında, Celbe ve Şam'ın 100 km güneyinde çölün ortasında kurulan kervan fuarı El Muzeirib.¹¹⁰ Batı'nın veya Balkanların mekânını patlamaya hazır noktacılar halinde dolduran küçük fuarları veya birazcık büyümüş olan haftalık pazarları saymaya bile gerek yoktur.¹¹¹ 1575-80 arasında, sadece Yeni Kastilya'da, böyle faaliyette bulunan 22 fuar sayılmıştır¹¹² ve Portekiz'de de bunlardan sürüyle vardır.¹¹³ Bunların hepsi, en mütevazısı bile, aceleyle kurulmuş yerlerdir ve Medina del Campo'da olduğu gibi eskiden sadece tek bir sokağın –*La Rua*– ve büyük bir meydanın olduğu yerlerde ya da Lanciano'da olduğu gibi bizzat kentin dışında geniş düzlük bir arazide kurulmuşlardır.¹¹⁴ Buralarda, 15 gün, 3 hafta, bilemediniz bir aylık harareti bir faaliyetten sonra her şey

¹⁰⁶ Corrado Marciani, *Lettres de change aux foires de Lanciano*, 1962.

¹⁰⁷ Armando Saporì, *Studi di storia economica medievale*, 1946, s. 443 vd. “La fiera di Salerno del 1478” hakkında.

¹⁰⁸ Giuseppe Mira, “L'organizzazione fieristica nel quadro dell'economia della Bassa Lombarda alla fine del Medio Evo e nell'età moderna”, *Archivio storico lombardo*, 1958.

¹⁰⁹ Giulio Mandich, “Istituzione delle fiere veronesi (1631-1635) e riorrganizzazione delle fiere bolzanine” *Cultura Atesina*, 1947.

¹¹⁰ Robert Brunschvig, “Coup d'œil sur l'histoire des foires à travers l'Is-lam”, *Recueils de la Société Jean Bodin*, V., *La foire*, 1953, s. 58 ve 59.

¹¹¹ Cvijić, *a.e.*, s. 196-197 ve Mehlan, “Die grossen Balkanmessen in der Türkenzeit”, *Vierteljahrschrift für Sozialgeschichte*, 1938.

¹¹² Bkz. aşağıda, dipnot 122.

¹¹³ Virginia Rau, *Subsidios para o estudo das feiras medievais portuguesas*, 1943.

¹¹⁴ Corrado Marciani, *a.e.*, s. 4.

bitmektedir. Aragon'daki Darroca'da büyük fuar *Corpus Domini* günü başlamaktadır; bu, Kutsal Teslis tarikatına mensup rahipler açısından, vaktiyle ekmeğin ete ve kana bürünme mucizesine sahne olan (Mayıs 1581'de genç Venedikli yolcular büyük bir inançla *et cio si vede chiarissimamente* diye konuşmaktadır) kiliselerinden çıkmak için bir fırsattır. 8 gün süren bu fuar katır, yük veya binek hayvanı satan kalabalığı bir araya getirmektedir; boyunduruğa vurulan hayvanlar "İspanya'da genellikle iki tekerlekli olan arabaları" çekebilmektedir¹¹⁵ (geçerken bu ayrıntıyı da verelim).

Festival bitince her şey düzene girmektedir. Yerlerinden sökülen dekorlar daha uzaklara götürülür: Bunlar, Kont Potemkin'in kiler gibi kendi başlarına ilerleyen gerçek köylerdir. Bir fuar sona erince bir diğeri başlamaktadır. 1567'de Lanciano'yu "Ağustos" fuarı sırasında terk eden yedi veya sekiz Flaman tüccarın, gitmek istedikleri Sorrente'de aynı ayın 21'inde başlayan ikinci fuara yetiyecek kadar zamanları vardır.¹¹⁶ Nisan 1567 tarihli bir Napoli belgesinin zikrettiği¹¹⁷ *Speranza della Marca -in giro per il regno-* "yanındaki görevlilerle birlikte" bütün bu fuarlara katılarak, manifatura, ipekli kumaşlar, *zagarelleler*,¹¹⁸ altın ve gümüş teller, taraklar ve külâhlar satmıştır. Muhtemelen taklitçi bir modayla birlikte Napoli'ye girmeye başlayan İspanyol şapkalarından satarak tüm müşterilerini memnun etmiştir.

Bu buluşmalarda her zaman, kambiyo senetleri ve kredi oyunlarını bilen Lanciano'da, paketler halinde kambiyo mektupları bulunmuştur;¹¹⁹ ayrıca baharat, müstahzarat ve kumaş ithal eden büyük tüccarlar da söz konusudur. Fakat Mart 1578'de Lyon'da bile,¹²⁰ meyhanecilere göre, "fuarlara atla gelen ve iyi bir yerde yatacak parası olan her bir tüccara karşılık, küçük meyhanelere

¹¹⁵ Francesco Contarini'nin yolculuğu, Mayıs 1581, P.R.O., 30, 25, 157, f° 66 v°.

¹¹⁶ A.d.S., Napoli Sommaria Partium 566, f° 216 v° ve 217, 2 Eylül 1567.

¹¹⁷ A.d.S., Napoli Sommaria Partium 528, f° 204.

¹¹⁸ Bir tür küçük şerit.

¹¹⁹ Corrado Marciani, *a.e.*, s. 1 ve 9-10.

¹²⁰ R. Gascon, *a.e.*, s. 284, A. Communales Lyon Bel. Arş. BB 101, f° 58.

sığınmaktan gocunmayan 10 kadar tüccar yaya olarak gelmektedir.” Fuarlar aynı zamanda, ürünlerini, hayvanlarını, domuz yağın, tuzlu et fiçilerini, tabaklanmış veya ham derileri, peynirlerini, taze içkilerini, bademlerini, kuru incirlerini, elmalarını, *mangia-guerra* gibi ünlü ve makbul şaraplarını, *ançuez* veya sardalya varillerini ve ham ipeklerini sunan, kırsal hayatın gerçek tanıkları olan en mütevazı satıcıları da bağrına basmaktadır. Burada renkli imgeleriyle ilgimizi çeken kalabalık Napoli krallığında önemli olan, büyük ticari yollar ile Lanciano’nun arkasındaki dağlardan, “sel sularının açtığı çöküntülerden” inen katır yollarının, “kırsal kılcal damarların” buluşmalarını sağlayan organizasyondur. Öyle görünmektedir ki, değişim ve dolaşıma destek olunmaktadır ve nakdi akımlar ile takaslar ticari vergilerden muafiyetler sayesinde artmaktadır; çünkü mekân aynı zamanda gümrükler, geçitler ve engeller demektir.¹²¹

Nereye bakılırsa bakılsın, manzara her seferinde aynıdır. Yeni Kastilya’da, Guadalajara eyaletindeki Tendilla¹²² 1580’lerde bile çok tanınan bir yer değildir. Hangi coğrafyacı Sierra de la Calderina’nın dibinde uzanan, daha sonra Ciudad Real, Badajoz, oradan da Portekiz’e akan kuzeydeki Guadiana’nın kıyılarına bakan bu yeri ezberden bilebilir ki? O dönemde burası 700 haneli, 3.000 nüfuslu büyük bir senyörlük kasabasıdır. Öte yandan buradaki iki fuardan, kıştan çıkılırken St. Martin günü kurulan fuar bir ay süreyle olağanüstü bir bolluğa sahne olmaktadır. Bu fuar şanslı bir konjonktüre rast gelmektedir: Tüm kış boyunca zanaatkârlar kumaş dokumuşlardır ve bu yılın ilk fuarındır, *feria de coyuntura que todo el invierno se han labrado los panos, y ser la primera del ano*. Tüm komşu kentlerden buraya tüccarlar gelmektedir ve hattâ Madrid, Toledo, Segova ve Cuenca’dan gelen *mercaderes gruesos* bile görülmektedir; bunlara ek olarak Biskaylı bez ve iplik tüccarları ve “burada Kastilya’daki fuarların hiçbirinde olmadığı

¹²¹ Jacob van Klaveren, *a.e.*, s. 198 ve Regla, *Histoira Social de España* içinde, III, s. 351.

¹²² Noël Salomon, *La campagne en Nouvelle Castille à la fin du XVe siècle d’après les “Relaciones Topográficas”*, 1964, s. 119-120.

kadar kalabalık olan” Portekizliler de gelmektedir. Bu kadar insanın buluşması, bu alışveriş sağanağı Granada’daki Alcaiceria’yı akla getirmektedir;¹²³ burada muazzam miktarlarda mal vardır: Farklı yerlerden gelen her türden yünlüler, ipekliler, baharat, müstahzarat, Brezilya kerestesi, fildişi, kuyumculuk işleri ve sıradan mallar. Tendilla kontunun payına yılda 1.200.000 *alcabala maravedis* düşmektedir ki, bu oldukça düşük, yani yüzde 3’lük bir payın karşılığıdır; bu rakam fuarın iç hacminin 40 milyon (40 *cuentos*) *maravedise* ulaştığını hesaplamamıza izin vermektedir ki, bu da 100.000 dukadan fazla eder. Böylelikle, olağan olarak kapalı ve kendi içlerine dönük olan yerel ekonomiler zorla kırılmakta ve böylece “ulusal pazarların” mahreçleri mümkün hale gelmektedir.

Küçük Çaplı Ekonomi Alanları

Aslında Akdeniz’de birçok yarı kapalı ekonomi ve bunlar için örgütlenmiş dar veya geniş dünyalar bulunmaktadır –sayılamayacak kadar çok yerel ölçütler, kıyafetler ve lehçeleriyle birlikte. Bunların sayısı oldukça etkileyicidir. Sardinya ve Korsika bir bütün olarak, sayısız ilişkilerden oluşan büyük yaşamın kıyısında dururlar. Sardinya’da¹²⁴ köylüler asla daha fazla üretmeyi, yeni ekimlerle riske girmeyi veya bildiği yöntemlerden kopmayı istemezler; tarlalarında anız yakarlar (*narboni*) ve nadas uygulamazlar. 1860’da bile Doğu kıyısındaki Orosei ve Posada gibi bölgelerde ve bundan da fazla olmak üzere, kuzeydeki La Galluna’da araba hâlâ bilinmemekte ve buralarda ticaret “hep at sırtında yapılmaktadır.”¹²⁵ 16. yüzyılda tarımsal olmaktan ziyade henüz hayvancılığa dayanan ada, çoğunluk itibarıyla para konusunda cahildir. 1557’den beri Cagliari’ye yerleşmiş olan Cizvit rahipleri aynı bağışlardan bıkmışlardır:

¹²³ J. Caro Baroja, *Los Moriscos del Reino de Granada*, 1957, s. 95, dipnot 189; Alcaiceria’nın, ipeklerinin ve kumaşlarının Bermúdez de Pedraça’ya göre tasviri.

¹²⁴ M. Le Lannou, *a.e.*, s. 56.

¹²⁵ M. Le Lannou, *a.e.*, s. 13, Alberto della Marmora, *Voyage en Sardaigne ou description physique et politique de cette ile*, 2. yay., 3 cilt, Paris ve Torino, 1839-1860’a göre.

Kümes hayvanları, ekmek, keçi yavruları, birkaç besili horoz veya süt domuzu, güvercinler, koyunlar, iyi şaraplar ve danalar. Bu rahiplerin yazdığı mektupların birinde,¹²⁶ “ancak bize nakit olarak gönderdikleri sadakalar hiçbir zaman 10 eküye ulaşmıyor” denilmektedir.

Korsika’da her *pieve* büyük mekânın içinde bir ada olup, dağların ötesine uzanan vadiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Ajaccio’nun arkasında Cruzzinili, Bocognanolu, Bastelicali insanlar birbirlerine yabancıdırlar.¹²⁷ Her şeyi üretmek, ihtiyaçlarının tümünü kendileri karşılamak zorunda kalmaktadırlar (acaba içyağının zeytinyağına rakip olmasının nedeni bu mudur?). Elbise evde imâl edilen köylü kumaşından yapılmaktadır ve Cenevizli tüccarlar bu kumaşı dükkânlarında satmayı deneyince bütün ada itiraz etmiştir. Adalılar *dominantenin* (peki, acaba o mu sorumludur?) *luago a luago* iç ticareti teşvik etmesinden de yakınmaktadır.¹²⁸ Gerçekte coğrafya, engebeler ve yolların zorluğu kesintisiz engellerin asıl nedenidir. Ada hemen hemen bütünüyle parasal ekonominin halkalarının dışında kalmaktadır: Buralarda vergiler buğday, kestane, ipek kozası, zeytinyağı veya kuru sebze cinsinden ödenebilmektedir; okuma yazma öğreten öğretmen, olağan olarak yılda iki *bacini* tahıl (20 ilâ 40 kilo arasında) almaktadır. Bu koşullar altında, 16. yüzyılda yaşamış olan Korsikalı bir tarihçi, 1582 kılığını şöyle açıklamaktadır: “Böylesine bir pahalılıkta tahıl dört *scudi la mera* yı geçmemektedir; çünkü ada para yönünden fakirdir; eğer fiyat sekiz *scudi*den yukarı çıkarsa adada para bollarır.”¹²⁹

Zengin ada Sicilya, iç kısımları itibarıyla Korsika’dan daha rahat değildir. Ada, yolların üzerine köprü yapılması için vergi öde-

¹²⁶ Miguel Battlori, “Ensenyament i finances a la Sardenya cinentista”, *Hispanic Studies in Honour of I. González Llubera*, Oxford, 1959, ayrı basım, s. 4 ve 5.

¹²⁷ J. Albitreccia, in: P. Leca, *Guide...*, s. 16.

¹²⁸ A. Marcelli, *Intorno al cosidetto...*, s. 415-416, Aralık 1573.

¹²⁹ A. P. Filippini, *Istoria di Corsica*, I. yay. Turnon, 1594, 1 cilt, 2. yay., Pisa, 1827-1831, 5 cilt; Kitap XII, cilt 5, s. 382, zikr. F. Borlandi, *a.e.*, s. 70, dipnot 9.

mekte, fakat hükümet bu paraları başka amaçlar doğrultusunda harcamaktadır; öyle ki Sicilya'nın iç kesimleri 18. yüzyıldan önce bakımlı yollara sahip olamayacaktır. 1726'da bile ülkenin içlerinde dükkân açacak olan tüccarlara ayrıcalıklar tanınmaktaydı.¹³⁰ 16. yüzyılda burada halkın kullandığı kumaşların, Korsika'da olduğu gibi, yerinde imâl edilen köylü kumaşları olmaları bizi şaşırtmamalıdır.¹³¹

Jaca çevresindeki Aragon'un yüksek kısımları da sınırlı bir ekonomi bölgesidir. Burada ideal olan, gereken her şeyi yerinde üretmektir; buğday (sulanan bölgelerdeki veya *montesteki*), üzüm (toprak ve özellikle rakım ister uygun olsun ister olmasın), dağın sert soğuk ve donlarına rağmen zeytin, iki yüzyıl sonra iktisatçı Ignacio de Asso'nun kalite ve lezzetini övdüğü vazgeçilmez sebzeler. Giyinme konusunda köylü kumaşları eksik değildir; bunlar iyi bir üne sahip olan Aragon *Cordelatesi*dir. 18. yüzyılda bile bu dağlık kentlerin bazılarında buğday ile zeytinyağı takas edilmektedir. Huesca *partidosu*nda mutfak ana malzemesi hem zeytinyağı hem de kuzu yağıdır.¹³² 1575 ve 1577'de II. Felipe'nin emriyle yapılan değerli araştırmalar olan *Relaciones topográficas'ta*¹³³ görüldüğü üzere, bizzat Kastilya ülkesi de küçük çaplı ekonomiye dair örnekler sunmaktadır: Köylü açısından yaşamak, ürettiklerini yemek, komşu köyün zeytinyağı, şarap ve buğdayına oldukça az başvurmak demektir. Eski Kastilya'nın tarımsal sistemleri hakkındaki araştırmalar, 16. yüzyıla ait bir kültür çoğulculuğunu bize göstermektedir; toprak ve korunakların izin verdiği oranda, iklimi-

¹³⁰ Hans Hochholzer, "Kulturgeographie Siziliens", *Geogr. Zeitschrift*, 1935, s. 290.

¹³¹ E. Albèri, *a.e.*, II, V, s. 477, 1574.

¹³² Ignacio de Asso, *a.e.*, s. 53-58.

¹³³ Bunlar hakkında bkz. J. Ortega Rubio'nun genel kitabı, *Relaciones topográficas de España* (1918), özellikle Guadalajara eyaletine ilişkin yayınlar (J. C. García ve M. Villamil, 1903-1915) ve Cuenca diyakozluğuna ait belgeler (P. J. Zarcos Cueva, 1927). Bunlara Carmelo Viñas y Mey ve Ramón Paz'ın önemli yayınları eklenmelidir: *Relaciones de los pueblos de España ordenadas por Felipe II*, I, Madrid, 1950; II, Toledo, 1951; III, Toledo, 1963. Noël Salomon, *a.e.*'nin bütünü için bkz. yukarıda, dipnot 122.

min sertliğine rağmen zeytin ağaçları görülmektedir.¹³⁴ İdeal olan kendine yeterlilik; para kendini nadiren göstermekte ve anında kaybolmaktadır.

Bu eski ekonomilerin kendi içlerine kapanmaları kural olduğu gibi, altın veya gümüş buralardaki geçici yükselişleri sırasında aşırı değerli olarak görülmektedir. Bir Venediklinin 1558’de kaydettiğine göre, Sardinya’da hayat İtalya’dakinden dört veya beş kat daha ucuzdur;¹³⁵ tabii ki kesesi dolu olanlar için... Aynı şekilde pek alı-sılmamış bir tesadüf sonucu, bir Venedik kadırgası 1609’un *Göğe Yükseliş Günü*’nde Istria’da, Pola yakınlarındaki küçük bir liman olan Fasana’da demirlemek zorunda kalınca, yolcular ile denizciler karaya inmiş ve her şeyi bolluk içinde bulmuşlardır: Libresi 3 *soldiye* bir dana, 40 *soldiye* bir oğlak, 3 *soldi*’ye zeytinyağı; ekmek ve şarap çok düşük fiyatlara satılmaktadır; bir yolcu “*insomna, buonissimo vivere*” demektedir.¹³⁶ Gerçekte Akdeniz ülkeleri (tıpkı Avrupa’dakiler gibi) bu türden ucuzluk bölgeleriyle doludurlar ve bunlar her zaman genel yaşamın kıyısındaki evrenlerdir.

Batı Avrupa’da, bu düşük fiyat bölgeleri genel olarak sınırlıdır. Doğu’ya doğru bu bölgelerin alanı genişlemektedir; tıpkı kendi hasatları, tuzlamaları ve pastırmalarıyla kendi içlerine dönük olarak yaşayan Balkan bölgeleri gibi.¹³⁷ Busbecq 1555 yazında Belgrad’da şunları kaydetmektedir:¹³⁸ “... Bu ülkede her şey çok ucuzdur; bize verilen balık kırk kişinin akşam yemeğine yetecek miktardaydı ve bunun için sadece yarım taler ödedim.” Demek ki Raguzalıların, Venediklilerin ve diğerlerinin kendi işlerini

¹³⁴ Jesús García Fernández, *Aspectos del paisaje agrario de Castilla la Vieja*, 1963, s. 4 vd.

¹³⁵ E. Albèri, *a.e.*, I, III, s. 267.

¹³⁶ Tommaso Alberti, *Viaggio a Costantinopoli, 1609-1611*, Bologna, 1889, s. 6.

¹³⁷ Bulgar ülkesi hakkında, I, Sakazov, *a.e.*, s. 212.

¹³⁸ *A.e.*, s. 201. Aşağı yukarı bir yüzyıl sonra Tavernier şunları kaydetmektedir: Belgrad’da aynı bolluk vardır: 14 kişi için günde 2 ekü (ama hayat gene de pahalılaşmış olmalıdır; ekmek, şarap, et, hepsi de mükemmeldir “ve bu kentte hemen hemen bedavaya alınmaktadır”). *Histoire générale des Voyages de John Green*, çev. ve devamı Abbé Prévost, X, s. 118.

bu büyük ve kârlı Balkan pazarlarından sağlamak istemelerinin nedeni anlaşılmaktadır. Ve tabii biri gelip de işlerine çomak soktuğunda, duydukları öfke de aynı şekilde anlaşılmaktadır. 1582 yılının Ocak ayında, bir Venedikli olan Fabio Canae, Onlar Meclisi'nde, Spato'nun gerisindeki bölgede at fiyatlarındaki büyük artıştan çok yakınmıştır. Fransızların kitlesel alımları (iç savaşlar nedeniyle) bu yeni ve nefret verici durumun sorumlusu olarak görülmektedir.¹³⁹

Hiçbiri parasal ekonomiye tam olarak intibak edememiş olan bu dar veya geniş bölgelerin çok sayıda olması sadece Akdeniz'e özgü bir durum değildir. Almanya'da, Baltık kıyılarında, Estonya'da, Reval'de veya Finlandiya'da gerçek hep aynıdır; hattâ çoğu zaman daha da katıdır. 1590'da Polonya'ya giderken Viyana'da mola veren bir Venedikli tüm ihtiyaçlarını, hattâ mumlarını bile buradan almıştır¹⁴⁰ ve böyle davranmakta haklıdır.¹⁴¹ Fransa'da yolcuların hikâyelerinden yüzlerce anlamlı örnek türetmek mümkündür. Brötanya'dan daha geri, daha uygunsuz bir eyalet düşünülebilir mi? 1532 Şubatı'nda I. François buraya gitmeye niyetlenmiştir (ve gidecektir); "Cehenneme gitmekle eşdeğer olan bu yolculuktan nefret eden tüm saray erkânının aksi yöndeki kanaatlerine rağmen."¹⁴² İngiltere'deki manzara da aynıdır: Cromwell döneminde bile¹⁴³ köhne, ormanlık veya çalılıklarla kaplı, serserilerin kol gezdiği bir İngiltere bulmak için *main highway*lerden biraz uzaklaşmak yeterlidir. Peki, İskoçya ya da İrlanda için ne

¹³⁹ Fabio Canal'den Onlar Meclisi'ne, Spalato, 21 Ocak 1582, A.d.S., Venedik, Lettere ai Capi del Consiglio dei Dieci, Spalato, Busta 281, f° 67.

¹⁴⁰ Bkz. I. cilt, s. 317, 116. dipnot.

¹⁴¹ Léopold Chatenay, *Vie de Jacques Esprincharde Rochelais et Journal de ses voyages au XVIe siècle*, 1957, s. 148: Yolcular, "Polonya hanlarına... yaptıklarını... hattâ yiyeceklerini, içeceklerini ve mumlarını" getirmek zorundadırlar.

¹⁴² G. Antonio Venier'den doge'ye, Rouen, 23 Şubat 1532, B.N., Paris, Ital; 1714, f° 189, kopya; ayrıca bkz. M. Sanudo, *a.e.*, LVI col. 244-245, 15 Nisan 1532.

¹⁴³ John Buchan, *Oliver Cromwell*, Londra, 1934, s. 22.

demeli?¹⁴⁴ Demek ki yargıladığımız şey Akdeniz değil, 16. yüzyıldır; onun parasal ekonomisinin yetersizliği, insanların her şeyi koordine etme noktasında yaşadıkları güçsüzlüklerdir. Ve 16. yüzyıldan daha çok yargıladığımız bir şey varsa, o da ne onunla başlayan, ne de onunla biten eski ekonomi rejimidir.

Ancak en kapalı ekonomiler bile küçük akıntıların sızmasına izin vermektedir. Marc Bloch'un tavsiyesine uyarak, kapalı ekonomiler hakkında aceleci önermelerden kaçınalım. Korsikalı *pievri*ler bile çobanları aracılığıyla dışarıyla mübadele yapmaktadırlar ve fırsat bulduklarında, yetiştirdikleri domuzları ve kestaneleri zeytinyağı, kumaş veya parayla takas etmektedirler. Adalardan söz ederken, başka bir bağlam içerisinde, Sardinya'nın Akdeniz dünyasına tamamen kapalı olmadığını göstermiştik.¹⁴⁵ Aynı şeyi buğday ambarı Sicilya veya uluslararası yün pazarı Kastilya için tekrar etmenin gereği yoktur.

Buna karşın, Huesca ve Yukarı Aragon'un tümü gibi çok fazla kaybolmuş olduklarından, kendi içlerine kapanmış gibi görünen bölgeler için bu durumun altını çizmek yararlıdır. Öte yandan Huesca'nın *partidosundan*, Ortaçağdan beri Guyenne şarapları ile İngiliz yünlülerinin ana güzergâhı olan,¹⁴⁶ Alman tüccarların 15. ve 16. yüzyılda Zaragoza'ya safran ticaretine giderken kullandıkları büyük Canfrane yolunun geçtiğini unutmak mümkün müdür? Jaca meyve bahçelerine, *doyenne* armudu ile Bearn'da *la pomme Dieu*¹⁴⁷ denilen *pomme d'api* muhtemelen Bearn'dan, yani Pirenelerin ötesinden gelmiştir. Aragon buğdayı eskiden Ebro yoluyla Tortosa tarafına geçmekteydi ve Katalonya 16. yüzyılda bile bu işe kaynağına başvurmakta idi. Uzun süre bir Jaca parası (*sueldo jaqués*)¹⁴⁸ varlığını sürdürmüştür ve bu para *cordelates* tara-

¹⁴⁴ P. Boissonnade, "Le mouvement commercial entre la France et les Îles Britanniques au XVIe siècle", *Revue Historique*, Mayıs-Eylül, 1920.

¹⁴⁵ Bkz. I. cilt, s. 248-249.

¹⁴⁶ *Col. de doc. ined. del Archivio General de la Corona de Aragon*, C. XXXIX, s. 281; Ignacio de Asso, *a.e.*, s. 384; Aloys Schulte, *a.e.*, I, s. 308 vd.

¹⁴⁷ Ignacio de Asso, *a.e.*, s. 57-58.

¹⁴⁸ *Age.*, s. 263.

findan¹⁴⁹ Aragon'un ötelere kadar ihraç edilmiştir. Ve nihayet gene önemli bir şey olarak, Aragon 16. yüzyılda Kastilyalılaşmıştır; öyle ki, bu ülkenin II. Felipe'nin çağdaşı olan senyörlerinden biri, mantık bilimi üzerine olan kitabını Kastilya dilinde yazmıştır.¹⁵⁰ Sadece birkaçını bildiğimiz yollar aracılığıyla, fakir ve çöl gibi görünen Aragon genişliklere doğru açılmaktaydı.

Zaten gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş bölgeler arasındaki diyalogdan kaçınmak mümkün değildir. Tıpkı bugün olduğu gibi, dün de düzey farkı veya tâbiri caizse voltaj farkı olmaksızın ekonomik hayat mümkün olamazdı. Cenevizli tüccarlar her şeyden önce kendilerini mecbur bırakan ve aslında mazur gösteren bir yasanın gereği olarak Korsika kentlerindedirler; tıpkı ucuz bir emek-gücü ile ucuz bir hayattan yararlanmak üzere Halep veya Hürmüz'de bulunan Venedikli; Üsküp, Sofya, Temeşvar veya Yeni Pazar'daki Raguzalı; Saksonya veya Bohemya'daki Nurembergli tüccar gibi.¹⁵¹ Kentler burunlarının dibindeki fakir ülkelerden (isteyerek veya istemeden fakir olarak tutmaya devam ettikleri) vazgeçmemişlerdir. Ne kadar parlak olursa olsun her kent—ki mesela Floransa parlaktır—ana ihtiyaç maddeleri itibarıyla, merkezinde yer aldığı yaklaşık 30 km yarıçapında bir dairenin içinde iâşesini sağlamak durumundadır.¹⁵² Floransa kendisini çevreleyen bu daireden odununu, zeytinyağını, sebzelerini, kümes hayvanlarını, sayısız şarap fıçısını, av hayvanlarını ve köylülerin kapı kapı dolaşıp hevenkler halinde sattıkları kuşları almaktadır.¹⁵³ Demek ki en canlı ekonomilerin, yanışlarındaki sıradan ekonomilerle karışmaları söz konusudur.

¹⁴⁹ 16. yüzyılda Juca'da yünlü kumaş imalatı, I. de Asso, *a.e.*, s. 208.

¹⁵⁰ F. Belda y Pérez de Nueros, *Felipe II, a.e.*, s. 30 vd.

¹⁵¹ Laszlo Makkai, "Die Entstehung des gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger", *Études historiques*, yay. Commission Nationale des Historiens hongrois, 1960,1, s. 627-668.

¹⁵² Giuseppe Parenti, *Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze*, 1939, özellikle s. 76. Floransa iâşe alanı normal olarak 30 *migliadan* fazla değildir. Bazen de azdır, s. 94.

¹⁵³ A.d.S., Floransa Misc. Medicea 51.

Eğer Valladolid¹⁵⁴ refah içinde yaşıyorsa, bunun nedeni zengin Tierra de Campos'un hemen yanbaşıda olmasıdır. Segovia, kendisinde bulunmayan beyaz ve kırmızı şarapları Medina del Campo, Coca, Zebreros gibi komşu bölgelerden getirtmekte ve Perşembe pazarında her hafta kentliler bunlarla ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Ve iş böyle sürüp gitmektedir. Eğer Venedik iyi yaşıyorsa, bunun nedeni nehir ulaşım ağının ona Lombardiya'daki Cassalmaggiore gibi uzak yerlerden, kuzu peynirine varıncaya kadar her türlü iâşe maddesini getirmesidir,¹⁵⁵ üstelik deniz yolları buğday, zeytinyağı, şarap, balık, canlı hayvan ve kışlık odun için çok uygundur. Bu sonuncu mal Istria ve Quarnero'dan kayıklar dolusu gelmektedir.¹⁵⁶

Cenova, Milano, Venedik, Floransa Dörtgeni

Zorlu bir mekânın ekonomik organizasyonunun lehinde ve aleyhinde olan, bu örgütlenmeyi teşvik eden ve aynı anda engelleyen şeyleri göstermeye çalıştık. Bu (basit terimlerle) coğrafi bir işbölümü olmaktadır. Fakat bu işbölümü, denizin bütünsel boyutları bakımından oldukça somut bir şekilde mevcuttur.

Bu 60 günlük dünya, *grosso modo* bir *Weltwirtschaft*, bir ekonomi-dünya ve başlı başına bir evrendir. Burada her şey kesin ve otoriter bir biçimde düzen altına alınmamıştır, fakat belli bir düzenin ana hatları kendini göstermektedir. Böylece her ekonomi-dünya belli bir alanı merkez olarak kabul etmektedir; belirleyici bir bölge ötekilerini harekete geçirmekte ve tartışmalı olan birliği tek başına korumaktadır. 16. yüzyılda, tıpkı 15. yüzyılda olduğu gibi, Akdeniz'in merkezi aşikâr bir şekilde Venedik, Milano, Cenova ve Floransa'nın meydana getirdiği dar bir dörtgendir. Bu dörtgen içerisinde uyumsuzluklar, kentler-arası rekabetler vardır ve

¹⁵⁴ B. Bennassar, *a.e.*, ve özellikle 2. bölüm, Ay. II, *Les moyens de l'économie* (daktilo).

¹⁵⁵ Ve bu 1444'ten beri böyledir, A.d.S. Venedik, Notatorio di Collegio, 8, f° 1, 10 Temmuz 1444: kayıklar "barchiele", "*veniunt Venetias cum caseo, ovis de Casali Maiori, Bessillo et aliis locis Lombardie...*"

¹⁵⁶ Museo Correr, Donà delle Rose, 451.

her bir kentin ağırlığı değişkendir: Gözle görülür bir değişim, bu dörtgenin ağırlık merkezini, yüzyılın başında orada bulunan Venedik'ten, 1550 ve 1575 arasında çekici hale gelen Cenova'ya kaydırmıştır.

Hiç kuşkusuz Venedik, 15. yüzyılda, İç Deniz'in ve hattâ Avrupa'nın belli bir bölümünün Akdeniz'e yamanmasıyla ortaya çıkan iki veya üç misli büyüklükte bir dünyanın güçlü merkezidir.¹⁵⁷ Venedik aşikâr bir merkezdir, ama asla tek başına değildir. Venedik'in yerine daha uzaktaki Burgos geçecektir. Görevine az çok lâıyk olan bu kent –bu tartışılmaktadır–¹⁵⁸ kuzeye doğru Baltık'a, Kuzey Denizi'ne, Kuzeybatı Almanya'nın hinterlandına doğru sokulmakta ve daha da önemlisi, İngiltere'nin karşısında konumlanmaktadır. Aynı şekilde Venedik, hükmedebilmek için komşusu olan diğer güçlü kentlere, Milano, Cenova ve Floransa'ya yaslanmaktadır. Bunu kanıtlamak için tek bir belge, doge Mocenigo'nun¹⁵⁹ 1423'teki ünlü söylevi yeterli olacaktır: Venedik, ticari zenginlikleri yaratan büyük bağlantıların yöneldiği Doğu Akdeniz'e doğru Cenova kadifelerini, Milano altın yaldızlı kumaşlarını ve Floransa çuhalarını aktarmaktadır; onların sınai çalışmalarıyla ve kendisine doğru akan ticaretle geçinmektedir.

Bu çoklu işbirliği sorunsuz değildir. Kıskançlıklar, rekabetler, savaşlar dünyanın bu dar kalbini bölmektedir. Ve tarih bu komedileri, aldatmacaları ve trajedileri (bunlar hiç eksik olmamıştır) adım adım incelemiştir. Nisan 1454'e kadar,¹⁶⁰ bir dönüm noktası olan Lodi barışına kadar, maceracı kentler ve prensliklerle yönetilen İtalya, işlerindeki genel bir gerileme nedeniyle hoyratlaşan ve bazen de vahşileşen, bizim hayalî bir isimle Yüz Yıl Savaşı adını verdiğimiz, ekonomik ve toplumsal olduğu kadar siyasal olan çatışmalarını da kendi tarzında yaşamıştır. Kentler başka kentlerle

¹⁵⁷ Alberto Tenenti, *Cristoforo da Canal*, 1962, s. 176.

¹⁵⁸ J. A. Van Houtte, "Bruges et Anvers, marchés nationaux ou internationaux du XIVe au XVIe siècle?" *Revue du Nord*, 1952.

¹⁵⁹ Sık sık alıntı yapılan, Venedik tarihinin klasik metinlerinden biri, *Bilanci Generali*, 1912, c. I, kitap I, s. 577 vd.

¹⁶⁰ Corrado Barbagallo, *Storia Universale*, III, 1935, s. 1107.

ve devletlerle sürtüşmektedir; bu kavgaları bir İtalyan birliğine yönelik olarak görmek ve çok öngörülü bir siyaset olarak saymak, pek önemli olmayan bir anlatıya gereğinden fazla önem atfetmek olacaktır. Ancak Lodi barışının gene de bir liyakati vardır; o da sükûnete geri dönmek ve işlerin iyi hale gelmesidir. Bu durum VIII. Charles'ın Eylül 1494'teki beklenmedik düşüşüne kadar sürecektir.

Bu geçici sükûnet ânında, dört “büyüklerin” egemenliği elle tutulur olma niteliğini devam ettirmektedir. Ve Venedik hükmetmektedir. Bu kentte makro siyaset hiçbir zaman söz konusu olmamakta, fakat para, kambiyo senetleri, mallar, kumaşlar, baharat ve seyrüsefer –doğal bir biçimde, yani makul bir şekilde– başı çekmektedir. 1472 Mayıs'ında¹⁶¹ Venedik'teki Onlar Meclisi, her gün kesintisiz olarak, sanki *gran tempo fa* olmamış gibi, “Otuz Beşler zonta'sı” ile müzakere yapmıştır. Söz konusu olan 1470'te yeniden başlayan Türk savaşı değil, *grossetti* ve *grossoni* gümüş sikkelerinin değerini düşürmek, sonra da tedavülden kaldırmaktır; ve bu işe Venedik *Zeccası* tarafından basılmayan sikkelerden başlanacaktır. Venedik'in sürekli maruz kaldığı ve her zaman acımasızca davrandığı yabancı para istilasının önünü almak gerekmektedir. Daha bu tarihlerde, Thomas Gresham'dan çok önceleri, “kötü paranın iyi parayı kovacağı” bilinmektedir; 1472 Haziran'ında, Gonzaguelara bağlı bir acentenin yazdığı gibi, *che la cativa cazarà via la bona*.¹⁶² Aynı haber kaynağı şöyle devam etmektedir: “Burada Türklere karşı yeniden kayıtsızlığa geçmekten başka yeni bir şey yok. Türklere karşı hiçbir şey yapılmamaktadır.” Böylece 1430'da Selanik'i kaybeden ve 1470'te buğday adası olan Eğriboz'u Türklere bırakan Venedik sadece kendisiyle ilgilenmektedir, çünkü kendinden, zenginliğinden ve üstünlüklerinden emindir. Türk donanması onunkinin bir kopyasıdır; toplanarak donatılmış ve düzenli olarak silâhlarla beslenen Venedik müstahkem mev-kilerinin bir benzeri daha yoktur. Ve Venedik'in işleri yolundadır.

¹⁶¹ A.d.S. Mantova, A° Gonzaga, B. 1431, Johannes de Strigys'den mar-kiye, Venedik, 16 Mayıs 1472 ve izleyen mektuplar.

¹⁶² *Age.*, aynı kişiden aynı kişiye, 6 Haziran 1472.

Akdeniz'in tüm mekânı boyunca ve onun da ötesinde Flandre'a kadar, *galera do mercatoların* dağıtım sistemi, devlet gemilerini kiralayan *patricilerin* kârına işlemektedir.

Signoria gerçekten önemli noktaları kaybetmiştir: Selanik (1430), bir senato belgesinin “aslında bizim kentimiz” dediği İstanbul (1453) ve Eğriboz (1470); bunlara bir de, geç tarihli bir metinde *carga de schiave et salumi* adı verilen, kadın köleler ve tuzlamalarla dolu teknelerin Venedik'e yöneldiği Azov denizi üzerindeki Tana'yı ekleyelim (1475).¹⁶³ Bütün bu müdahaleler yerini bulmuştur, fakat esnek trafik başka üslere, Kandiye'ye, Venedik'in 1479'dan itibaren tek patron olduğu Kıbrıs'a yaslanabilirdi. Kuşkusuz bütün karşılaştırmalar birer aldatmacadır, fakat Kıbrıs'ın Cenevizlilerden alınması, bu çağın ölçülerine göre, İngilizlerin Plassey zaferinden sonra Hindistan'ı Fransızlardan almaları (1757) veya ülkenin işgaline başlamalarına eşdeğerdir. Bunun dışında yüzyıl bitmeye yüz tuttuğunda Venedik'e bağlı gemiler ve tüccarlar ayakta dırlar; hattâ İstanbul ve ötesindeki Karadeniz'de bile. Bu Venedikliler biri belirleyici ve diğeri önem arz eden, Doğu Akdeniz'in iki ticari kapısı olan Suriye ve Mısır'da da vardılar. 1489'da İskenderiye, Venedik açısından yaklaşık 3 milyon dukanın kendisine ulaşması anlamına gelmektedir.¹⁶⁴ 1497'de Signoria Suriye ve Mısır'a doğru değerli mallarıyla birlikte, nakit olarak 360.000 dukadan fazlasını göndermekteydi. Bu arada gümüş mark (çünkü daha şimdiden söz konusu olan beyaz madendir), birim başına 5

¹⁶³ A.S.V. Venedik, Brera 51, Cronaca Veneta, f° 105 v°, 1 Mart 1448. Tana için, 22 Mayıs 1453, A.d.S. Venedik, Senato Mar. 4, f° 181. 28 Mart 1460'da atanan bir “*Consul Tane*” daha, *age*, 6, f° 163; Kefe'den alınan kadın kölelerin ticareti hakkında düşünceler, 2 Temmuz 1474, A.d.S., Mantova, A° Gonzaga, Dizi E. Levante e Corte Ottomana, 795.

¹⁶⁴ A. Guidoni'den Modena düküne, Venedik, 12 Eylül 1489, A.d.S., Modena, Venezia VII-54, II-8. Bunlar söylentiye dayalı rakamlardır. İskenderiye ve Beyrut kadirgaları için, bir mektupta, “Venediklilere göre” 2 milyon dukadan söz edilmektedir –geri dönüşte (*secondo loro*), Giovanni di Strigi'den Mantova markisine, Venedik, 28 Şubat 1471, A.d.S., Mantova, Dizi E, Venezia B 1431.

grossiden fazla artmıştır.¹⁶⁵ Venedik böylece bilinen şema uyarınca geri dönmek üzere –karabiber, baharat, müstahzarat, pamuk, ke-ten ipek– beyaz madenini boşaltmaktadır. Bütün bunlar düzenli, yerli yerinde (Vasco da Gama’nın Afrika’yı dolaşacağı kimin aklı-na gelebilirdi ki?) ve siyasal olarak garantili gibidir: Suriye ve Mısır Memluk devleti içinde, eski ticari gelenekleriyle birlikte birleşmişlerdir. Ama kim Türklerin 1516 ve 1517’de Kölemenlere karşı zafer kazanacaklarını öngörebilirdi ki? Venedik böylece endişesiz bir şekilde zenginlerin huzurunu yaşamaktadır. Kadın giysilerindeki aşırı lükse, şöenlerdeki korkunç israfa ve erkeklerin işlemeli elbiselerine karşı gene de itiraz etmektedir. Fakat Sanudo gibi ruhunun derinliklerinde, yurttaş evliliklerinin kuralı haline gelen, hiçbir zaman 3.000 dukadan az olmayan, çoğu zaman 10.000 dukanın üstüne çıkan muhteşem çeyizler karşısında hayranlık duymayan var mıdır?¹⁶⁶ Dogelerin sarayı önünde maaşlarını isteyen birkaç kadırga tayfasının bağrıışmaları,¹⁶⁷ *Arte della Seta* veya *della Lana*’daki fakirlerin bazı yakınmaları ve büyük tonajlı teknelerle ilgili bunalım karşısında kötümser olan bir senato kararnamesi¹⁶⁸ görülmektedir; fakat bu küçük lekeler parlak bir tablonun içinde zorlukla fark edilmektedir.

Ancak yeni yüzyıl aşırı zengin kentlere karşı vahşileşecektir. Venedik Agnadel kasırgasından (1509) mucizevi bir şekilde kurtulmuştur. Cenova, Milano ve Floransa birbiri ardına çaresiz felâketlere sahne olmuşlardır. Roma’nın yağmalanması (1527) eskiden meydana gelen tüm vahşetleri aşamasa da, Cenova’nın 1522’de yağmalanması, lâıyk olduğu müthiş ünü ona kazandırır-

¹⁶⁵ M. Sanudo, *a.e.*, I, col. 734.

¹⁶⁶ *Age.*, I, 885-86. Erkek elbiselerinin lüksü hakkında Senato Terra, 15, f° 86 v° ve 87, 7 Ocak 1506; sofra aşırılıkları hakkında, *age.*, f° 42, 21 Kasım 1504; kadın giysilerinin lüksüne karşı, *age.*, f° 190 ve 191, 4 Ocak 1508, şöenlere karşı, M. Sanudo, *a.e.*, I, col. 822. Fakat Sanudo Venedik şöenlerinde tattığı muhteşem yemekleri zevkle anlatmaktadır.

¹⁶⁷ A.d.S., Venedik, Senato Mar., II, f° 126, 21 Şubat 1446.

¹⁶⁸ Bkz. I. cilt, s. 477 vd.

caktır.¹⁶⁹ Ele geçirilen kentte hiçbir şey ayakta kalmamıştır; sadece –ayrıntılar da önemlidir– yukarıdan gelen emirler gereği, askerler tüccarların kambiyo senetlerine dokunmamışlardır. Nihayet 1528’de, Cenova kaderini mühürleyerek V. Carlos’a katılmıştır. Milanolular da kendi cephelelerinden, duruma göre *Vive la France*¹⁷⁰ –böyle gerekiyordu– veya yaşasın imparator diye bağırmayı bilmişlerdir; ardından önce İspanyollara, daha sonra Viscontilere ve nihayet Sforzalara uyum sağlamışlardır. Zaten İspanyol otoritesinin gölgesi altında, yüksek dereceli memurların meydana getirdiği bir aristokrasi, Milano ve Lombardiya’nın efendisi olarak kalacaktır.¹⁷¹ Her şey değişmekte ama onlar yerlerinde kalmaktadır.

Kıscası kentlerin ayakta kalanların ve güçlülerin dünyasından silinmeleri olanaksızdır. Konjonktür en azından 1530’a kadar iyi olmaya devam edecektir. Sevilla ve Lizbon’un yeni konumlar kazandıkları yeni bir evrende artık Anvers’ten Venedik’e bir kentler zinciri dünyaya egemen olmaktadır; çünkü Venedik Doğu Akdeniz’deki konumunu muhafaza etmektedir. Bu kolay olmayacaktır, çünkü 1574’ten sonra Türkler ile hiçbir zaman uzun süreli bir barış yapılamayacaktır. Venedik Orta Avrupa’daki konumunu da muhafaza etmektedir. Bunlara karşılık, 1509-1511 İspanyol harekâtından¹⁷² itibaren, Küçük Afrika’da onun için her şey kaybedilmiştir veya kaybedilmek üzeredir.¹⁷³ İç Deniz’e fazla derinle-

¹⁶⁹ Jacobo di Capo’dan Ferrara markisine Cenova, 31 Mayıs 1522, A.d.S., Mantova, A° Conzaga, Dizi E, Cenova 758. J. Tebaldi’dan Modena Dükü’ne Venedik, 8 Haziran 1522, A.d.S. Modena, Venezia 15-77, VI, 67.

¹⁷⁰ Jean d’Auton, *Chronique*, I, s. 55, 1499 “et n’y avait ne Guelfe ne Gibelin qui pour l’heure ne fussent bons François...” Milano ele geçirilmiştir.

¹⁷¹ Federico Chabod, “Stipendi nominali e busta paga effettiva dei funzionari dell’amministrazione milanese alla fine del Cinquencento”, *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, s. 187-363.

¹⁷² F. Braudel, “Les Espagnols et l’Afrique du Nord de 1492 à 1577”, *Revue Africaine*, 1928.

¹⁷³ İzleyen tablolara bkz.: Berberi ülkesi yolculukları 1525’te kesilmiştir; Jacques de Mas Latrie, *Traité de Paix et de commerce*, 1868, s. 273 (22 Mayıs 1518); aynı şekilde, Berberi ülkesiyle ticaretin bozulması hakkında, bkz. M. Sanudo, a.e., XXV, col. 338.

mesine dalmış olan Venedik, Atlantik yönünde büyük bir önem kazanmayı başaramamıştır.

Eğer Venedik endüstri kollarının gelişmesine –ipek, yüksek kalite yünlüler, camcılık, matbaa– tanık olmasaydı, bilanço negatif olurdu; bu gelişme 1620’ye kadar olan bütçe ve gümrük değerlerinin gösterdiği gibi “ikinci” 16. yüzyılın genel gelişimine eklenmese de, yüzyılın ötesine geçerek devam edecektir.¹⁷⁴ Her yıl *Zecca* bir “milyon” altın ve bir “milyon” gümüş sikke basmıştır.¹⁷⁵ Venedikli tüccarlar Nuremberg’den Hürmüz’e kadar –ki bunların birbirlerine mesafeleri çok büyüktür– dünyanın her tarafına yayılmışlardır. Venedikliler kentlerinde, ağırlığını ölçmenin güç olduğu fakat bu konuda birçok sürprizin bizi beklediği bir tür “kapitalist imparatorluğunu” korumaktadırlar. 1555’te bir şirketteki değişiklik nedeniyle Sevilla’daki Venedikli tüccarların faaliyetleri ortaya çıkmaktadır: Antonio Cornovi, Andrea Cornaro, Giovanni Correr, Lorenzo Aliprandi, Donato Rullo, Bald Gabano.¹⁷⁶ 1569’da bir Napoli belgesi¹⁷⁷ Apulia’daki ve özellikle Bari’deki zeytinyağı ve buğday alıcısı *beş yüz* Venedik tüccarının adını vermektedir. Cezayir’deki Fransız konsolosluğunun yayımlanmamış belgeleri arasında, 1579 yılından itibaren¹⁷⁸ büyük bir sarraf olan “Venedikli tüccar” Bartholomeo Soma’nın adı görülmeye başlar. Nihayet 1600’lere doğru Venedik’in kamu hazinesi ağızına kadar parayla doludur;¹⁷⁹ kentin limanında, eğer hesaplarımız yanlış değilse, her yıl 700-800 gemi giriş-çıkış yapmaktadır.¹⁸⁰ Ve her şeyin

¹⁷⁴ Bkz. aşağıda s. 482.

¹⁷⁵ Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 191 ve 194 (1588). Karşılaştırma olarak, 6 Temmuz 1671, Marciana VII, MCCXVIII, 18, *Zecca* 1 milyon dukadan fazla sikke basmıştır.

¹⁷⁶ Clemens Bauer, *a.e.*, s. 151, dipnot 47., s. 48.

¹⁷⁷ A.d.S., Napoli Sommatoria Partium, 591, f° 225-235, 22 Aralık 1569.

¹⁷⁸ Bouches-du-Rhône arş., IX B 171, f° 6 v°, Cezayir, 7 Mayıs 1579.

¹⁷⁹ 1605’te 6 milyon duka; 1609’da 9 milyon duka, *Deposito Grande de la Zecca* kasalarında bulunmaktadır. Bu konuda Senato Zecca yığınları arasında çok sayıda atıf bulunmaktadır. F. Braudel, içinde *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Fondazione Giorgio Cini, 1958, s. 101.

¹⁸⁰ Bkz. I. cilt, s. 463.

ötesinde Venedik bir nakit bolluğu diyarı olarak kalmaya devam etmektedir,¹⁸¹ belki de tüm Hristiyan âleminin en fazla nakde sahip ülkesi olarak: Abartılı olmayan bir Venedik metni, “*forse in Europa, non si trova altra piazza più comoda*” demektedir.¹⁸² Tabii ki huysuzlar ve nasihat vermekten hoşlananlar tatmin olmaktan uzaktır. Bunlardan biri “piyasadaki trafiğin beşte dördünü temsil eden” mübadeleler üzerine bir vergi koymak gerekir, demektedir, *quali sono li quattro quinti del traffego della piazza*.¹⁸³ Bu durumda bir kambiyo bankasının, bir Venedikli olan Bernardo Nagero’ya ait bankanın, 24 Mayıs 1603’ten 9 Ağustos 1603’e kadar olan üç aylık dönem için –kuşkusuz tam olarak doğruyu yansıtmamaktadır– 3 milyon dukulık bir hareketlilik göstermesi karşısında şaşırılmamak gerekir.¹⁸⁴ Venedik darbelere maruz kalmaktadır, fakat bolluk diyarıdır ve 16. yüzyılın son yıllarıyla 17. yüzyılın ilk yıllarında kendini bir kez daha yaşamın ve düşüncenin mutluluğuna terk etmektedir. Gecikmiş Venedik Rönesansı bunun kanıtıdır.

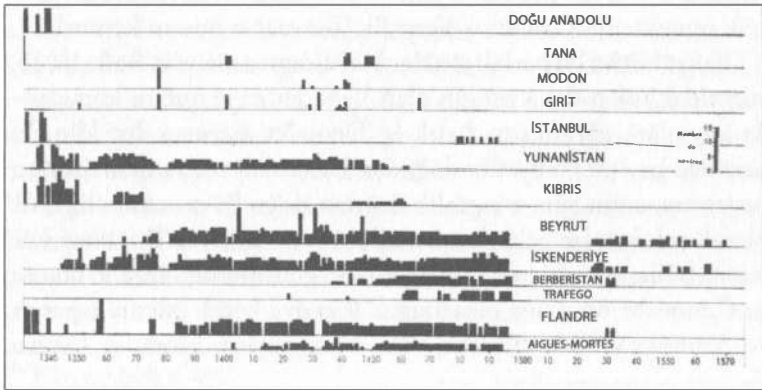
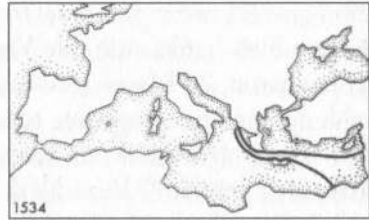
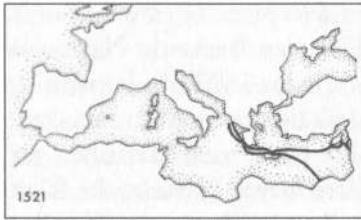
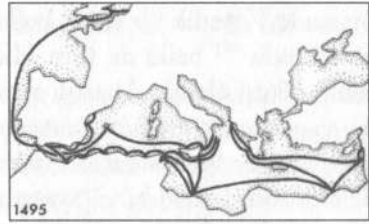
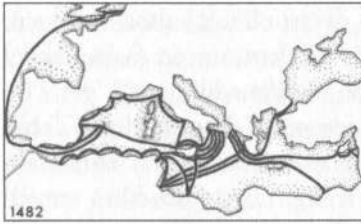
Fakat bütün bu parlak renkler bizi aldatmamalıdır. Belki de 15. yüzyıldakinden daha zengin olan Venedik *nispi* önemi konusunda kayıplara uğramıştır. Artık İç Deniz’in merkezi değildir. Bu kentteki başlıca faaliyetler doğudan batıya kayarken, denizin Batı havzasını, uzun süre zenginlik dağıtan doğu havzasının aleyhine olarak çok katı bir şekilde avantajlı hale getirmiştir. Bu terazi hareketi Milano’yu hiç de avantajlı hale getirmemiş, ama Floransa ve Cenova’yı ön plana çıkarmıştır. Cenova kendi payına İspanya ve Amerika’yı elde etmiştir, yani aslan payını; Floransa Lyon’u

¹⁸¹ Kesin olmayan bir metni yanlış yorumlamıyorsam, muhtemelen 1575-1580’den itibaren; Museo Correr, 161, f° 2, 14 Aralık 1593; Venedik piyasasına yabancı mübadeleciler tarafından sokulan mübadele ve yeniden-mübadele oyunları, “*per il più fiorentini*”.

¹⁸² E. Magatti, “Il mercato monetaria veneziano alle fine del seculo XVI”, *Archivio Veneto*, 1914, s. 289-92.

¹⁸³ Museo Correr, Donà delle Rose, 42 f° 27 v° (t.y., 16. yüzyılın sonu).

¹⁸⁴ *Age.*, 181, f° 61 ve 65 v°; söz konusu olan “*zornal de ziri*”den bir parçadır, toplam tutar: 2.979.090 duka ve 17 denari. Bir başka defter, araştırmacıya söylendiğine göre, kambiyo dökümünü *che non girano*, yani “secchi” olarak sunmaktadır.

4. Venedik'te *galere de mercato*'ların yolculukları.

İlk haritaya ilişkin dört kroki Alberto Tenenti ve Carrado Vivanti tarafından *Annales E.S.C.*'de yayımlanan uzun anlatıdan alınmıştır ve *galere da mercato* ile konvoylara yönelik (Flandre, Aiguesmortes, Berberi ülkesi, "Trafego", İskenderiye, Beyrut, İstanbul) eski sistemin bozulmasının aşamalarını özetlemektedir. Bu hatların hepsi 1482'de çalışmaktadır; 1521'de olduğu gibi 1534'te de sadece Doğu Akdeniz'e yönelik olan verimli hatlar yaşamaya devam etmektedir. Krokileri basitleştirmek amacıyla, güzergâhlar Venedik'ten itibaren değil Adriyatik çıkışından itibaren verilmiştir.

İzleyen tablo, bu konvoyların niceliksel tarihini özetlemektedir (belgelerdeki bir boşluk, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında kesintiye neden olmaktadır). Eski konvoy sisteminin bozulması, her zaman varolan fakat zamanla gelişen bir seyrüsefer tarafından telafi edilmiştir.

yaratmış ve böylece Fransa'yı ele geçirirken Almanya'daki yerini de kaybetmemiştir; ve ayrıca İspanya'ya da geniş ölçüde yerleşmiştir. Böylece söz konusu dörtgen içinde avantajlı hale gelen bu iki kent olmuştur; üstelik bunların rolü yalnızca mütevacı mal ticaretine dayalı değildir; aynı zamanda büyük çapta para ticareti yaptıklarından avantajları katmerli hale gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Cenova komutayı ele geçirmiştir. Coğrafyacılara nehirlerin “yakalama” alanından söz etmektedirler; bu tarihlerde Cenova'nın para nehirleri tarafından, Cenova ve Floransa'nın finans çevrelerinin lehine olmak üzere, sayısız trafiğin yakalanması mümkün olmuştur. Her şeyden önce içe dönük yakalamalar: Tarihçilerin biraz daha net görmeye başladığı Floransa'da, krediler gündelik hayatın en mütevacı katlarına kadar inmiştir.¹⁸⁵ Dış yakalamalar da çok önemli olup, ekonomik olarak gecikmiş bölgeleri düzenli hale getirmektedirler: Doğu Avrupa, Güney İtalya, Balkanlar, Fransa¹⁸⁶ veya İber yarımadası. Bu oyun içinde, kesinlikle aceleci olmayan, Venedik boyutlarında bir kent bile, daha önce söylediğimiz gibi, kendini kısa bir süre içinde yabancı sömürsünün ağına düşmüş olarak bulmuştur.¹⁸⁷

Kuşkusuz bu oyunlar yeni icat edilmemiştir; yalnızca büyüklüğü daha önce rastlanmadık boyutlardadır. Avrupa'da daha önceleri hiç bu kadar büyük para ve kredi nehirleri akmamıştır. Bu tedavül hareketi çabucak şişen ve olgunlaşan 16. yüzyılın ikinci

¹⁸⁵ Toscana ile ilgili hazırlanmakta olan Maurice Carmona'nın çalışmasında söylenen budur.

¹⁸⁶ A. Monteil, *Histoire des Français*, VII, s. 424-25'te 15. yüzyılda bir Floransalı tüccara ait şu sözler aktarılmaktadır: “Fransız tüccarlar, siz ikinci el satıcıların perakendecilerinden başka bir şey değilsiniz.”

¹⁸⁷ Bkz. yukarıda dipnot 232.

yarısına egemen olmuş ve 1619-1622 bunalımından¹⁸⁸ önce çabucak sönmüştür; ve sonra da bir tür *yapısal* (veya bize öyle görünen) ve yüzyıllık geri dönüşe neden olmuştur. Her halükârda, 1579'da Piacenza'da büyük mübadele pazarlarının kurulmasıyla, Cenevizli bankacılar uluslararası ödemelerin, hem Avrupa'ya hem de diğer yerlere ait senetlerin efendileri haline gelmişlerdir; aynı zamanda 1579'dan ve belki de 1557'den itibaren, İspanya'nın siyasal para kaynaklarının tartışmalı fakat kaçınılmaz efendileri olmuşlardır. Bunlar her şeye ulaşabilirler, her şeyi alabilirler. 1590'da açık arttırmaya çıkartılan Portekiz karabiber sözleşmelerini nasıl ele geçirdiklerini bir düşünelim. Bu konuda, Floransa'ya yerleşmiş ve kuşkusuz onları sevmeyen bir İspanyol tüccarı, "kuşkusuz bunlar bütün dünyayı omuzlamayı basit bir şey olarak gören insanlardır,"¹⁸⁹ demektedir. Çok kısa olan *Fuggerler yüzyılı* bitmiştir ve Cenevizlilerin yüzyılı geç bir tarihte başlamıştır; ama 1620-1630'larda yeni Hristiyan Portekizlilerin servetiyle Amsterdam'daki melez kapitalizmin kendini kanıtladığı tarihten sonrasına kadar sürecektir.

Bugün tarihin bu engin ufukları artan bir netlikle ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁰ Ceneviz kapitalizmi 1575-1579¹⁹¹ yılları sırasında II. Felipe ve danışmanlarına karşı girilen dramatik bir güç denemesinden sonra bu büyük kavgayı kazanmıştır. 1576'da askerler

¹⁸⁸ Ruggiero Romano "Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622" *Rivista Storica Italiana*, 1962, s. 480-531 ve "Encore la crise de 1619-1622", *Annales E.S.C.*, 1964, s. 31-37.

¹⁸⁹ Baltasar Suárez'den Simón Ruiz'e, Floransa, 15 Ocak 1590. "*Cierto es gente que les parece todo el mundo es poco para barcarle*", Archivo Provincial, Valladolid.

¹⁹⁰ Bu "kutupsal" araştırma konusunda Federigo Melis'in mükemmel çalışmasına bakınız, "II commercio transatlantico di una compagnia fiorentina stabilita a Siviglia a pochi anni dalle imprese di Cortes e Pizarro", *V. Congreso de historia de la Corona de Aragon*, 1954, özellikle, s. 183 vd. Meslektaşımız, 16. yüzyılda dünyanın merkezinin Floransa olduğunu düşünmektedir. Neden Lyon olmasın ki? Felipe Ruiz Martín ve J. Gentil da Silva'nın yayımlanmamış çalışmalarını da hatırlatalım.

¹⁹¹ Bkz. aşağıda s. 236.

tarafından yağmalanan Anvers'in düşüşü, Medina del Campo fuarlarının yaşadığı zorluklar ve temellerini yitirmesi, 1583'ten sonra Lyon'un giderek güçsüzleşmesi; bütün bu işaretler Cenova ve Piacenza fuarlarının zaferlerine eşlik etmektedir. Venedik ile Cenova arasında, Floransa ile Cenova arasında ya da *a fortiori* Milano ile Cenova arasında artık eşitlik ve karşılıklı ağırlık söz konusu değildir. Cenova bütün kapıları kendine açmış¹⁹² ve bütün komşularını boyunduruk altına almıştır. Bunlar rövanşlarını ancak gelecek yüzyılda alacaktır.

2. İnsan Sayısı

Her şeyin ötesinde, yüzyılın anlamını ve boyutlarını belirleyen esas konunun insan sayısı olduğu açıktır. Acaba ne kadar insan söz konusudur? İlk ve zor soru budur. Bütün işaretlerin gösterdiği gibi bu insanların sayısı artmakta mıdır? Bu da, özellikle kademe-leri ve yüzdeleri ayırmak istediğimizde ve mevcut kitleleri hesaplamaya kalkıştığımızda karşımıza çıkan ve hiç de kolay olmayan ikinci sorudur.

60 veya 70 Milyonluk Bir Dünya

Güvenilir rakamlar vermek mümkün değildir. Sadece yaklaşık rakamlar verilebilir; bunlar İtalya ve Portekiz'e ilişkin kabul edilebilir niteliktedir ve Fransa, İspanya ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin rakamlar da pek hatalı değildir.¹⁹³ Akdeniz ülkelerinin geriye kalanları için hiçbir bilgiye sahip değiliz.

¹⁹² A.d.S. Cenova, Materie politiche, privilegi, concessioni, trattati diversi et negoziazioni 15-2734 no. 67. Trattato di commercio stipulato tra il Soltano Hacmet Han, Imperatore degli Ottomani e la Repubblica di Genova.

¹⁹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusuna ilişkin tüm sorunlar Ömer Lütfi Barkan ve öğrencileri tarafından yeniden ele alınmıştır. 16. yüzyıl Türk nüfus sayımlarına ilişkin belgelerin ayıklanması konusundaki muazzam çabalar sonuca yaklaşmaktadır. İstanbul'daki meslektaşımızın iyi niyeti sayesinde, ikinci cildin 12-13. sayfalarındaki haritanın özetlediği,

Batı cephesinde, *yüzyıl sonunda oluşan*¹⁹⁴ gerçeğe yakın rakam-

henüz yayımlanmamış sonuçları kullandım. Bu araştırmaların yönü ve aşamaları konusunda bkz. Ömer Lütfi Barkan, "La Méditerranée de F. Braudel", *Annales E.S.C.*, 1954, "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles", *Recueils de la Société, Jean Bodin*, VII, *La Ville*, 1. Ks. 1955, s. 289 vd. Bu incelemelere Prof. Barkan'ın École des Hautes Études'deki derslerinin (1963) daktilo özetini eklemek uygun olacaktır.

¹⁹⁴ Bu konuda en iyi bütünsel sunum hâlâ Julius Beloch'un makalesi olarak kalmaya devam etmektedir, "Die Bevölkerung Europas zur Zeit der Renaissance", *Zeitschrift für Socialwissenschaft*, III, 1900. İtalya için bu makale büyük Alman tarihçisinin son eseriyle tamamlanacaktır, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, c. I, 1937; c. II, 1939; c. III, 1961. Fransa konusunda Levasseur'un eski eseri ikâme edilememiştir, *La population française*, 1889-1892. Portekiz için, Lucio de Azevedo ve diğer Portekizli tarihçiler bir milyonluk bir nüfus kabul etmektedirler, bkz. G. Freyre, *Casa Grande*, 1946, s. 166; R. Konetzke, *a.e.*, s. 271. Çok tartışmalı olan İspanya örneği hakkında, Konrad Haebler, *Die wirtschaftliche Blüte Spaniens*, 1888 (eleştiriye açık ve J. Beloch'un makalesinde yetersiz bir şekilde eleştirilen bir eser); Albert Girard'ın "Le chiffre de la population de l'Espagne dans les temps modernes" (*Rev. d'Histoire Moderne*, 1928) adlı eseri sağlam, iyi bilgiler sunan, fakat sonuçları itibarıyla tartışılabilir niteliktedir; aynı yazar için bkz. "La répartition de la population en Espagne, dans les temps modernes", *Revue d'hist. écon. et sociale*, 1929, s. 347-362. Fuentes Martiáñez'in *Despoblación y repoblación y repoblacion de España (1482-1920)* (Madrid, 1929) adlı kitabının belirleyici bir önemi olduğuna inanmıyorum. İspanya'nın Katolik Krallar dönemindeki nüfusuna dair tahminler bana aşırı gibi gelmektedir. *Vecinos*'a ilişkin kritik soru konusunda, 4.5 katsayısı, tıpkı J. Beloch'ta olduğu gibi, doğru veya en azından doğrulanabilir olarak görünmektedir. 16. yüzyılın sonu için verilen 8 milyon rakamı, Fuentez Martiáñez'in durduğu noktada verilen rakamdır. Bütün bir Kastilya için, Tomás Gonzáles'in tablo haline getirdiğim klasik rakamlarına bakılmalıdır. Simancas E° 166'da (*Consulta del Consejo de guerra sobre la introduccion de la milicia de 30 U hombres en estos reynos*, 13 Ocak 1589) kopya halinde bir belge buldum. Kastilya krallıklarının nüfusu bu belgede 1.5 milyon *vecinos*, yani 4.5 katsayı ile 6.750.000 kişi olarak tahmin edilmiştir. R. Konetzke, *a.e.*, s. 260-261'deki sayılar çok düşüktür.

lar şöyledir: İspanya 8 milyon, Portekiz 1 milyon, Fransa 16 milyon, İtalya 13 milyon; yani 38 milyonluk bir toplam. Geriye İslâm ülkeleri kalmaktadır. Avrupa'daki Osmanlı varlığı için Konrad Olbricht¹⁹⁵ 1600'lere doğru 8 milyonluk bir rakamın kabul edilebilir olduğuna inanmaktadır. Türk imparatorluğunda, Asya ve Avrupa'ya ait tabloların (veya Asya'nın Avrupa'ya nazaran avantajına)¹⁹⁶ sunduğu eşdeğerliğe bakarak, Osmanlı'nın Asya'daki kısmı için 8 milyonluk bir rakam tahmin edilebilir. Geriye *lato sensu* Kuzey Afrika kalmaktadır. Acaba Mısır için 2 veya 3 milyon ve Kuzey Afrika için de benzer bir rakam varsayılabilir mi?¹⁹⁷ Eğer

Bütün nüfus hesaplamalarında, taban pek sağlam değildir. Bunlar ancak pek dikkat edilmeyen G. Botero'nun rakamları kadar bir değere sahiptirler, *a.e.*, II, a., s. 64-65 (İtalya 9 milyondan az, Fransa 15, Sicilya 1.3, Almanya 10, İngiltere 3; İtalya'da İspanya'dan daha fazla). Á.G. Botero, *Dell'isole*, s. 62 ve 79; buradan iki rakam daha alıyorum: Korsika, 75.000 kişi, Kıbrıs, 160.000 kişi; ve biri kalabalıktan (II, 119), diğeri insan azlığından mustarip olan Hristiyanlık ile İslâmiyet arasındaki zıtlık.

Buradaki tehlike eski iyi günler konusundaki abartılı tahminlerden gelmektedir; A. Fanfani (*Saggi*, s. 135). S. Pugliese'ye karşı, 15. yüzyıl Milano örneği için bunu ortaya koymuştur; ve Katolik Krallar dönemi için de aynı şey geçerlidir. Öte yandan söz konusu sayımlar mali sayımlardır; K. J. Beloch bunu iyi ifade etmiştir; ama hesaplamalarına devam etmemiştir. Ve geriye hile kalmaktadır: 1613'e doğru, Antonio Serra, *Breve trattato delle cause che possono far abbondare li Regni d'oro e argento... con applicatione al Regno di Napoli*, Napoli, 1613, s. 38: "giudicando all'ingrosso"; Napoli'de 1 milyon "con li franchi e fraudati" hanenin olduğunu düşünmektedir.

¹⁹⁵ Konrad Olbricht, "Die Vergrosstädterung des Abendlandes zu Beginn des Dreissigjährigen Krieges", *Pet. Mit.*, 1939, s. 349, bibliyografya ve bir harita ile birlikte.

¹⁹⁶ İdari bölümler veya sipahi ile kürekçilere ait sayılar karşılaştıracak olursa. Bu noktada, Anadolu'da 478.000, Yunanistan'da 358.000 hane kürekçi hanesidir, 1594, E. Albèri, *a.e.*, III, V, s. 402, Matteo Zane'ye ait belge. İstanbul, *Avissi*, 6-26 Şubat 1591, A.N.K 1675'te, 1 milyon haneden bahsedilmektedir; fakat acaba sadece Yunanistan'da mı, yoksa Asya ve Yunanistan'da mı?

¹⁹⁷ Kuzey Afrika'ya ilişkin olarak, üstünkörü bir şekilde, maksimum gibi

öyleyse, İslâm dünyası için ve Akdeniz kıyılarında ona bağlı olan halklar için en fazla 22 milyon rakamına ulaşılacaktır. Demek ki, Akdeniz'in tümü için 60 milyonluk bir nüfus elde edilmektedir.

Bu hesaplamalarda 38 milyonluk ilk rakam nispi olarak güvenilebilir; ikincisi çok daha kuşkuludur. Fakat genel tablo hakkındaki tahmin gerçeğe yakın olarak kalmaktadır. Benim tercihim birinci gruba ait rakamı azaltmak, ikinci rakamı ise artırmak yönündedir. Aslında zaman içinde nüfus karşılaştırma olanakları ortaya çıkmaktadır ve buna bağlı olarak Akdeniz İslâm dünyasının (ve 16. yüzyılda ona bağlı olan halkların), geçerli bir belgeye dayanarak, aşağı yukarı İtalya nüfusunun iki katına sahip olduğu söylenebilir. Eğer bizim "A" bloğumuzun 78.5 milyon olduğu (Fransa 35, İtalya 25, İspanya 15, Portekiz 3.5) 1850'lerde¹⁹⁸ bu oran doğruysa, İslâm dünyası veya Balkan halklarıyla birlikte İslâm dünyası 50 milyonluk bir nüfusa sahip olmalıdır.¹⁹⁹ Üstünkörü bir sağlama bizi bu rakamın yakınına ulaştırmaktadır. Her halükârda 1930'lara doğru Batı cephesi 113 milyona (42, 41, 24, 6), Doğu cephesi 83 milyona sahiptir: Mevcut oran korunmuştur.²⁰⁰ Fakat kuşkusuz bu oranın ebediyen aynı kalması için hiçbir neden yoktur. Ancak muhtemel değişimlerin hesaba katılması halinde,

görünen 19. yüzyıl başına ait rakamlar Mısır için geçerli görülmektedir (fakat bu ülkenin 16. yüzyılda çok etkilendiğini tekrarlıyorum): Richard et Quétin, *Guide en Orient*, 1852, s. 303 (2.213.015). Acaba Mısır-Kuzey Afrika eşitliğini kurmak hatalı mıdır? 1830'da sadece Cezayir için –sağlam kanıtlar olmaksızın– 2 milyonluk bir nüfustan söz edilmektedir; orantısal bir hesap toplam olarak 4 veya 5 milyon rakamını verecektir. J. C. Russell, "Late ancient and medieval population", *The American Philosophical Society*, Haziran 1958, s. 131'de Kuzey Afrika nüfusu için, Elie de la Primaudaie, içinde *Rev. Africaine*, 1877'de yayımlanan rakamlardan hareketle 33 milyonluk bir sayı önermektedir (bir milyonu Tunus için).

¹⁹⁸ Bu rakamlar Adolphe Landry, *Traité de démographie*, 1945, s. 57'den alınmıştır.

¹⁹⁹ Richard ve Quétin, *Guide*'de verilen rakamların çok üstünde; ben bunları yaklaşık bir hesaplama için kullandım, 50 yerine 40 civarında.

²⁰⁰ A. Landry, a.e., ve Vidal de la Blache ve Gallois, *Géogr. Universelle*'in çeşitli ciltlerine göre.

krallığındaki nüfus yoğunluğu oranı 57'dir;²⁰² Campagna'da, Vezüv çevresinde 160'a ulaşmaktadır;²⁰³ 1600'de Tessino ile Mincio arasında, İtalyan nüfusunun ağırlık merkezinin bulunduğu yerde, km² başına düşen yoğunluk 100'dür; hattâ bu rakamı aşmaktadır (Cremone ve bölgesi için 117, Milano ve kırlarıyla birlikte Lodi için 110, Bergamo ovası için 108, Brescia için 103). Bu yoğunluk doğuya ve batıya doğru azalmaktadır (Piemonte'de 49, Padua'nın zengin topraklarında 80). İtalya'nın tümü için ortalama yoğunluk 44 olmaktadır ki,²⁰⁴ bu muazzam bir rakamdır. Fransa'da ortalama henüz 34'tür;²⁰⁵ İspanya ve Portekiz'de ise yalnızca 17'dir.²⁰⁶

Bu kitabın ilk yayımlanışında kabul edilen rakamlar bunlardır. O tarihten bu yana birçok ayrıntılı eser gün ışığına çıkmış, yeni tahminler ileri sürülmüştür. Fakat yukarıdaki hesaplamalarda gerçek bir değişiklik meydana gelmemiştir. Hâlâ devam etmekte olan yegâne tartışma, İslâm ülkelerine ilişkin olanıdır: 1500'ler için Fas'a ilişkin olarak verilen 5 veya 6 milyonluk tahmin, bana göre, yazarın uzmanlığına rağmen kabul edilebilecek nitelikte değildir.²⁰⁷ Ömer Lütfi Barkan'ın önerdiği bütüne ilişkin rakam makul görünmektedir,²⁰⁸ fakat ben İslâmiyet ve Hristiyanlık dünyalarının dengede olduklarına inanmıyorum. Hristiyan âlemi için ek bir kanıt olarak ulaştığımız rakamların aynı zamanda o çağda yaşayan dikkatli insanların vardığı rakamlarla aynı olduğu söylenebilir –sadece Giovanni Botero²⁰⁹ değil, onunla birlikte, belgeleri

²⁰² J. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte*, I, s. 234. Eski makalade verilen rakam 54'tür.

²⁰³ *Age*, s. 235.

²⁰⁴ J. Beloch, III, s. 379 vd.

²⁰⁵ J. Beloch toplam Fransız nüfusunu fazla göstermiştir, *agm.*, s. 783. Buna ilişkin bütün tahminler çok rastlantısal kalmaktadırlar.

²⁰⁶ *Age*.

²⁰⁷ Vitorino Magalhães Godinho, *Historia economica e social de expansão portuguesa*, 1947, s. 145 vd.

²⁰⁸ *Agm.*, s. 193, "... Osmanlı İmparatorluğu 20-22 milyon (F. Braudel'in rakamları) değil, 30, hattâ belki 35 milyon nüfusa sahiptir."

²⁰⁹ *A.e.*, II a, s. 64-65.

yakında yayımlanacak olan temkinli Rodrigo Vivero.²¹⁰

Akdeniz'deki Boşluklar²¹¹

Gerçekte nüfus yoğunluğu rakamlarımızda görüldenden daha düşüktür, çünkü mekân insan varlığı açısından bugünkünden daha geniştir. Bugünkünden üç veya dört kat daha düşük bir nüfusun, egemen olunması çok zor bir mekân içinde erimiş olduğunu düşünmek gerekir.

Bu mekânda çöller kendilerine yerler açmaktadır. Anormal kentsel yoğunlaşmanın ve doğal kuraklığın da yardımıyla bu çöller Akdeniz yerleşim yerlerine, bugün de belirleyici niteliklerden biri olan vaha karakterini vermektedirler.²¹² Misafir sevmeyen bu düşman çöller bazen *grandissimi* olarak Akdeniz ülkelerini bölmektedirler. Bu çöllerin kıyıları, tıpkı deniz sahilleri gibi, kentsel yerleşim yerlerinin ayrıcalıklı alanlarıdır; yolcu kendisini bekleyen engelleri aşmadan önce burada rahatlık içinde dinlenmekte veya en azından hanlardaki rahatlığı tatmaktadır. Bu her yönüyle talih-siz “Arabistanlar”ın bir katalogu çıkartılsaydı, bitmez tükenmez bir şey olurdu. Sadece birkaç imge dikkatimizi çekebilmektedir. İşte Abro’dan, sulanmış tarım alanlarından, sıralı ağaçlardan ve

²¹⁰ B.M. Mss. Add. 18287, Ps 5633.

²¹¹ Paragrafın zikrettiklerinin yanında birkaç not ve atıf, Türkiye’de “*deserti grandissimi*” E. Albèri, *a.e.*, III, III, s. 387 (1594); 15. yüzyılda Kuzey Afrika’da vahşi hayvanlar, R. Brunschvig, *a.e.*, I, s. 267; Suriye’de boş alanlar, G. Berchet, *a.e.*, s. 60 (16 Nisan 1574, ülkenin 8/10’u boştur); I. de Asso, *a.e.*, s. 176; *Actas de las Cortes...*, I, s. 312-313 (1548), G. Botero, *a.e.*, s. 35, Provence hakkında; G. Niemeyer, *a.e.*, s. 51, 57, 62 (Endülüs çöllerinin haritaları, 1767); C. Bernaldo de Quirós, *Los reyes y la colonización interior de España desde el siglo XVI al XIX*, Madrid, 1929; Marc Bloch, “Les paysages agraires: essai de mise au point”, *Ann. d’hist. éc. et soc.*, Mayıs 1935, s. 47; Arqué, *a.e.*, s. 172, Albitreccia, *a.e.*, s. 18. “Montes y los des poblados” yoluyla Toledo’ya ulaşan bir mühtedi, Toledo Engizisyonu, L° 191, n° 1, zikr.: F. Rodríguez Marín, *El ingenioso Don Quijote*, 1916, IV, s. 99, dipnot 7.

²¹² A. Siegfried, *a.e.*, s. 106. Jules Sion, *France méditerranéenne*, s. 159 vd.

çalışkan fellahlardan çok uzak olmayan, ufka kadar çalı çırpılarla kaplı tekdüze topraklarıyla Aragon bozkırı. Floransa'nın katolik Ferdinando'ya yolladığı Francesco Guicciardini, 1512 baharında bu “*paese desertissimo nel quale non si trova allogiamento alcuno, né si vede pur un arbore: ma tutto è pieno di rosmarini e salvie, per esser terra aridissima*”dan geçmiştir.²¹³ Aynı işaretler başka yerlerde de vardır, tıpkı Venedikli Navagoro'da olduğu gibi (1525).²¹⁴ Bir Fransız, 1617'de, “Aragon'da Pirene dağlarının yakınlarında hiçbir insana rastlamaksızın günlerce yürüyebilirsiniz” diye kaydetmektedir²¹⁵ ve Aragon'un en fakir bölgesi –zira burada da dereceler vardır– Albarracin *partidosudur*.²¹⁶ Aragon için gerçek olan İberya için de gerçektir. G. Botero²¹⁷ şöyle kaydetmektedir: Eğer İspanya'da toprak bu kadar az işlenmişse, bunun nedeni nüfusun yeterli olmamasıdır. Cervantes hiçbir şeyi hayal etmek zorunda kalmamıştır; Don Quijote ve Sancho Panza aslında olağan olarak yalnızlıklar içinde yolculuk yapmışlardır. Aynı şekilde Portekiz'de nüfus güneye doğru, Algar, Alemtejo ve Beira bölgelerinde seyrelmektedir.²¹⁸ Hattâ Lizbon yakınlarında bile vahşi bitkilerin inatçı kokularıyla dolu çöller bulunmaktadır.²¹⁹ Fakat boşluklarla bölünmüş tüm Akdeniz bölgeleri boş sesler çıkarmaktadır. Provence'ta insanlar “ülkenin dörtte birine sahiptir; buralarda ekinler, zeytinlikler, bağlar ve servilikler bulunmaktadır. Doğa bu manzaranın dörtte üçüne sahiptir, burası kızıl, gri veya gümüşü kayalarla kaplıdır.”²²⁰ Doğaya ait bu kısımlardan, öteberide hareketli ve değişken bir tarıma kazandırılmış ince “*bel*” şeritlerini, bayır eteklerini, teraslanmış tepe yamaçlarını çıkarmak gerekir;²²¹ bu az

²¹³ Francesco Guicciardini, *Diario del viaggio in Spagna*; Floransa, 1932, s. 79, benzer kayıtlar, s. 54, 55, 56.

²¹⁴ *A.e.*, s. 5 v°.

²¹⁵ Davity, *Les estats, empires et principautez du monde*, Paris, 1617, s. 141.

²¹⁶ I. de Asso, *a.e.*, s. 180 vd.

²¹⁷ *A.e.*, s. 232.

²¹⁸ Fortunato de Almeida, *História de Portugal*, III, s. 242-243.

²¹⁹ B. M. Sloane, 1572, f° 48 v°, 1633 (Haziran veya Temmuz).

²²⁰ Louis Gachon, *Nouvelles Littéraires* içinde, 10 Şubat 1940.

²²¹ Roger Livet, *a.e.*, özellikle s. 428.

bir şeydir, fakat köylüler başka yerlerde olduğu gibi, burada da dar ekim arazileri sayesinde yaşamaktadır.

Bu insan boşlukları, güney ve doğuya yaklaştıkça, tedavisi olmayan yaralar gibi çoğalmaktadır. Busbecq Anadolu'da tam tabiriyle çöllerin içinden geçmiştir.²²² Fas'tan gelen Afrikalı Leo, Tlemsen'e ulaşmadan önce, yolcuların önünden ceylanların kaçıştığı Mulaya çölünden geçmiştir.²²³

Bu köysüz ve evsiz topraklarda hayvan yaşamı cennete kavuşmuş gibidir. Dağların hayvan kaynaması nedensiz değildir; Bayard'ın doğum yeri Dauphiné'de ayı kaynamaktadır;²²⁴ Korsika'da 16. yüzyılda sürüleri korumak için yaban domuzları, kurtlar ve geyiklere karşı muazzam mücadelelere girişmek gerekiyordu; aynı zamanda ada kıtadaki büyük mutfaklar için vahşi hayvanlar ihraç etmekteydi;²²⁵ İspanya'da boz ve beyaz tavşanlar, keklikler boldur ve bu av hayvanları Aranjuez koruluğu civarında krallık memurları tarafından özenle gözetim altında tutulmaktaydılar.²²⁶ Fakat kurtlar, tilkiler, ayılar Toledo civarında bile ilk sırayı almaktadır²²⁷ ve II. Felipe hayatının son günlerinde Sierra de Guadarrama'da kurt avına çıkmıştır.²²⁸ Senyörlere saldırmak için "kurt var" diye

²²² A.e., I, s. 138-139.

²²³ Afrikalı Leo, *Description de l'Afrique, tierce partie du monde*, yay. 1896, II, s. 308 vd.

²²⁴ *Le Loyal Serviteur*, s. 2.

²²⁵ Korsika'daki vahşi hayvanlar hakkında, Giuseppe Micheli, "Lettere di Mons. Bernardi (1569)", *Arch. st. di Corsica*, 1926, s. 187.

²²⁶ Fernand Braudel, "Dans l'Espagne de Charles Quint et de Philippe II", *Annales E.S.C.*, 1951. Segovia ve Prado için, Eylül 1581, P.R.O. 30.25 57, f° 87.

²²⁷ Carmelo Viñas ve Ramón Paz, a.e., II, s. 90. Menasalbas'ta "los mas animales que hay son zorras y lobos." Charles Quint 1534 Marti'nda Toledo çevresinde dört veya beş gün avlanmıştır, "havendo morto et porci et lupi", A.d. S. Mantova Spagna 587, Gio: Agnello'dan Marki'ye, Toledo, 3 Nisan 1534.

²²⁸ 1597 Ağustosunda dört gün kurt avına çıkmıştır, A.d.S. Cenova Spagna 12, Cesare Giustiniano'dan Cenova Signoriası'na, Madrid, 7 Ağustos 1596.

bağırان Andaluçya köylülerinin hilesinden daha doğal bir şey yoktur;²²⁹ ya da çocukken, Cezayirli korsanların saldırıları ve bu saldırıların endişesi yüzünden ıssız hale gelen güney İspanya sahillerinde koyun otlatan Diego Suárez'in²³⁰ başına gelenden daha olağan bir şey yoktur; günün birinde kurtlar talihsiz çobanın eşeğini parçalamış ve bu esnada eşeğin sahibine hiç aldırmamışlardır. 1568-1570 savaşı Granada'da her şeyi ağırlaştırmış, dünün bu zengin ülkesinde, inanılmaz bir şekilde çoğalan av hayvanlarının cirit attığı alanlar yaratmıştır;²³¹ Boz ve beyaz tavşanlar, yaban domuzları, geyikler, karacalar (bunlar büyük sürüler halindedir) ve tabii kurtlar ve tilkiler.

Kuzey Afrika'ya geçildiğinde aynı manzara daha da renklenmektedir. 1573 Ekimi'nde Avusturyalı Don Juan Kartaca'daki yerleşim yerinde bizzat aslan ve yabani manda avlayacaktır.²³² La Goletta'ya gelmeye çalışan bir İspanyol kaçağı, aslanların yol arkadaşını yediğini anlatmaktadır.²³³ Zaten 16. yüzyılda Kuzey Afrika'daki bütün çadır köyleri sırtlan ve çakallara karşı dikenli bariyerlerle korunmaktadır.²³⁴ Haëdo, Cezayir civarındaki büyük yaban domuzu avlarından söz etmektedir.²³⁵

16. yüzyılda zenginlikler ülkesi olan İtalya da bu tür mekânların yol açtığı boşluklarla doludur. Ormanlar, haydutlar ve vahşi hayvanlar Boccacio'nun döneminde aşırı derecede boldur²³⁶ ve Bandello'nun kahramanlarından birinin cesedi tabutsuz bir şekilde, Mantova yakınlarında, köpek ve kurtlara av olmuştur.²³⁷ Provence'ta da tavşanlar, geyikler, yaban domuzları ve karacalar kayna-

²²⁹ M. Alemán, *Guzmán de Alfarache*, a.e., I, 1. bölüm VIII, s. 140.

²³⁰ Cezayir G. G.'sine ait elyazması, f° 13, 1574'e doğru.

²³¹ Pedro de Medina, a.e., s. 172.

²³² B. N., Floransa, Capponi Codice, V, f° 343 v°-344 (Tunus'un zaptına ilişkin belge).

²³³ Alonso de la Cueva'dan II. Felipe'ye La Goullette, 16 Mayıs 1561, Simancas E° 486.

²³⁴ G. Botero, a.e., I, s. 185; daha da iyisi, Diego Suárez, a.e., s. 45, 49, 50.

²³⁵ A.e., s. 77.

²³⁶ *Décameron*, III. öykü.

²³⁷ A.e., III, s. 337.

makta, burada tilki ve kurtlar avlanmaktadır.²³⁸ Bunlar Crau'daki başboş alanlarda ancak 19. yüzyılın ortalarında yok olmuşlardır.²³⁹

Vahşi hayvanlar hakkında koskoca bir kitap yazılabilir; dünya-daki tüm ülkeler bu konuda birinci sırayı talep edebilirler; ancak birinciliğin Akdeniz'e ait olmadığı açıktır. Bize bu konuda sunduğu sayısız imgeler yalnızca Akdeniz'e özgü şeyler değildir; bu onun benzersiz olduğu konulardan biri de sayılmaz. Başka yerlerde olduğu gibi, Akdeniz'de de insan uzun zamandır en güçlü noktadadır; ama bugün hemen hemen olduğu gibi, mutlak egemen haline gelememiştir.

Ve daha kalabalık olan Batı'nın, İslâm ülkelerinden daha iyi durumda olduğu aşîkârdır. İslâm dünyası, doğa veya insan tarafından yaratılmış geniş çölleriyle birlikte mükemmel bir yabancı evrendir. Lescalopier, 1574'te Sırbistan sınırlarında, "ülke çöldür ve bu durum Hristiyan ve diğer kölelerin kaçmasını engellemektedir"²⁴⁰ diye kaydetmektedir. Bu boş alanlarda vahşi hayvanlar istedikleri gibi çoğalmaktadırlar. Busbecq İstanbul'daki ikameti sırasında evini bir hayvanat bahçesi haline getirmekten zevk almıştır.²⁴¹

İslâm ülkelerinin insansız alanları, hayvan yetiştiriciliğinin önemini ve buna bağlı olarak askerî gücünü açıklamaktadır; çünkü Balkanları veya Kuzey Afrika'yı Hristiyan Avrupa'ya karşı savunan, her şeyden önce buralardaki muazzam alanlar ve bunun yanında at ve develerin yayılımı olmuştur. Develer, Türklerin arkasında, Balkan yarımadasındaki düzlük alanların fethini, batıda Dinar engebelerine ve kuzeyde Macaristan'a kadar tamamlamıştır. 1529'da Viyana önlerindeki Kanuni Sultan Süleyman'ın ordusunun iâşesini develer sağlamıştır. "Kapıcı" tekneleri (hayvanların yüklenmesi için kapıları vardır) at ve develeri durmaksızın Asya'dan Avrupa'ya getirmektedirler: Bunların gidiş-gelişleri İstan-

²³⁸ Quiqueran de Beaujeu, *La Provence louée*, Lyon, 1614, s. 221, 225, 226, 261.

²³⁹ P. Benoît, *a.e.*, s. 180.

²⁴⁰ P. Lescalopier, *Voyage...*, s. 27.

²⁴¹ *A.e.*, s. 21 vd.

bul limanının gündelik manzaralarındandır.²⁴² Deve kervanlarının Kuzey Afrika'da muazzam mesafeler kat ettikleri de olmuştur. Atlar, eşekler, katırlar Balkan, Suriye ve Filistin dağlarında veya Kahire-Kudüs yolunda develere galebe çalarlar.²⁴³

Uzun Macar sınırı boyunca, Avrupa'ya karşı İslâm'ın ve hemen yanıbaşındaki komşularının sahip olduğu büyük güçlerden biri de, uzun süre Hristiyanların gıpta ve methiyelerine konu olan harika atlara ve süvarilere sahip olmalarıdır. Giovanni Bortero'nun dediği gibi, hangi süvari birliği Türkler karşısında ağır ve beceriksiz görünmez ki: "Eğer yolunu keserlerse, onlardan kaçarak kurtulamazsın; eğer saldırı karşısında dağılırlarsa onları izleyemezsin, çünkü tıpkı şahinler gibi ya üzerine saldırırlar ya da senden süratle uzaklaşırlar."²⁴⁴

Nitelik ve nicelik: Bu çifte zenginlik iyi bilinmektedir. Avusturyalı Don Juan'ın çevresinde, 1571 Aralığı'nda Mora ve Arnavutluk'a çıkarma yapmak söz konusu olduğunda, prensin kanaati atlarla uğraşmamak yönünde olmuştur: Donanmayla birlikte gerekli eyer ve dizginlerle, hayvanları satın alacak kadar para götürmek yeterli olacaktır.²⁴⁵ Bunun tersine, Hristiyan âleminde, ünlü yetiştiricilik bölgelerinde, Napoli veya Endülüs'te, atlar kıskançlıkla korunan nadir nesnelerdir ve kaçak ticaretin en gözde malzemesini meydana getirmektedirler. II. Felipe Endülüs atlarının ihracatını kabul veya red görevini kimseye bırakmıyor ve talep dosyalarını bizzat inceliyordu.

Öyleyse özetleyebiliriz: Bir yanda fazlasıyla insan ve yetersiz sayıda at, öte yanda fazlasıyla at ve gereğinden az insan. Belki de İslâm'ın hoşgörüsü bu dengesizlikten kaynaklanmaktaydı: Ne olursa olsun, yeter ki işe yarasınlar; bu insanları kabul etmek mutluluk verici olmaktadır.

²⁴² Belon du Mans, 135.

²⁴³ *Age*.

²⁴⁴ *A.e.*, II, 31.

²⁴⁵ Lo que paresce Avusturyalı Don Juan'a Messina, 4 Aralık 1571, Si-mancas E° 113.

Yüzde Yüzlük Bir Nüfus Artışı mı?

16. yüzyılda her yerde nüfus artmıştır. Ernst Wagemann²⁴⁶ bir kez daha ısrarlı önermelerinde haklı çıkmıştır. Her büyük nüfus artışının olağan olarak insanlığın tümüne yayıldığını savunmuştur. 16. yüzyıl bu evrensellik ayrıcalığına sahip olmuştur kuşkusuz. Her halükârda, bu kural Akdeniz kıyılarındaki insanlığın tümü için geçerlidir. 1450'lerden veya en geç 1500'lerden itibaren nüfus Fransa'da olduğu kadar İspanya'da, İtalya'da olduğu kadar Balkanlarda veya Anadolu'da da artmıştır. Bu yükseliş 1600'lerden önce fark edilemeyecektir ve ancak "sınır niteliğinde bir tarih" olan 1650'lerin ötesinde belirleyici ve genelleşmiş hale gelecektir. Tabii ki bu kapsamlı hareketin ayrıntılarına indikçe, öne çıkma veya geride kalma gibi zaman kaymaları görülecektir; hareket tek bir atılımdan oluşmamıştır: Bu hareket pranga mahkûmlarının iki adım öne, bir adım geriye atarak yol almalarına benzemektedir.

Burada pek faydalı olmayan tereddüt ve ihtiyatların ötesinde, 1500-1600 yılları arasında Akdeniz nüfusunun kabaca iki katına çıkmış *olabileceğini* söyleyelim. Nüfus 30 veya 35 milyondan 60 veya 70 milyona çıkmıştır ki, bu yılda yüzde 7 civarında bir artış hızına denk gelmektedir. Birinci 16. yüzyıl sırasında (1450-1550) çok canlı ve devindirici olan nüfus artışı, 1550-1650 arasındaki ikinci 16. yüzyıl sırasında genellikle yavaşlamıştır –bunlar uzun tarihlerdir. Bu tartışmanın başında, okuyucunun sonradan ortaya çıkacak kanıtlar ve kısır tartışmalar içinde kaybolmaması için, hiçbir şeyi garanti etmeden önerdiğimiz bütünsel manzara budur. Okuyucu oyuna başlarken hareketin genel olduğunu; hem fakir hem de zengin bölgeleri kapsadığını; düzlüktekiler kadar dağdakileri ve steptekileri de etkilediğini; aynı anda tüm kentlerde –büyüklükleri ne olursa olsun– ve tüm kırlarda ortaya çıktığını bilecektir. Okuyucu bu biyolojik devrimin bizi ilgilendiren en önemli olay olduğunu; bunun Türk fethinden, Amerika'nın keşfinden veya iskânından ya da İspanya'nın ekonomik girişimlerin-

²⁴⁶ F. Braudel, "La démographie et les dimensions des sciences de l'homme", *Annales E.S.C.*, Mayıs-Haziran 1960 ve özellikle s. 497.

den daha önemli olduğunu kolayca kabul edecektir. Zaten insan sayısındaki bu artış meydana gelmeseydi, bütün bu parlak sayfalar yazılabilir miydi? Ayrıca bu devrim, Amerika'dan Avrupa'ya olan beyaz maden akışından önce açıklığa kavuşturduğu "fiyat devriminden" daha önemlidir.²⁴⁷ Bu nüfus artışı, insanın önce etkin bir işçi, sonra da artan bir yük haline geldiği bir yüzyıldaki zaferleri ve felâketleri hazırlamıştır. 1550'lerden itibaren çark dönmeye başlamıştır: Artık insanlar birbirlerinin rahatını kaçırarak kadar kalabalık olacaktır. 1600'lere doğru bu nüfus fazlalığı ilerlemeyi durdurmuş ve haydutlukla birlikte,²⁴⁸ her şeyi bozan veya bozmaya başlayan toplumsal bunalımla birlikte, 17. yüzyılın acı yarınlarını hazırlamıştır. Bütün bunları söyledikten sonra, bu yükselen nüfus dalgalarına dair kanıtlara ve işaretlere dönelim.

Düzeyler ve Göstergeler

İdeal veriler uzun sayı dizilerine dayanmaktadır. Fakat böylesine rakamlar elimizde bulunmamaktadır. Demek ki elimizdeki yetersiz malzemeyi kullanmak ve her halükârda oldukça net ve birbiriyle uyumlu altı veya yedi cevapla yetinmek gerekmektedir.

1- 14. ve 16. yüzyıllar arasında *Provence*, eksik olmasına rağmen, bize sahip olduğumuz en iyi tanıklıklardan birini sunmaktadır. Geniş anlamda, sonradan Savua egemenliğine geçecek olan Nice kontluğu da dâhil, bu bölge 14. yüzyılın başında 80.000 haneye, yani 350-400 bin kişiye sahiptir. Benzer bir kaderi olan Güney Languedoc gibi burası da Kara Veba'yla birlikte (1348) vahşi bir felâkete tanık olmuştur: Bölge nüfusunun üçte birini veya yarısını kaybetmiştir. Yüzyıl kadar gecikecek olan toparlanma 1470'ten itibaren kendini göstermeye başlamıştır; "hane sayısı o kadar hızlı artmaktadır [ki], 1540'lara doğru, 1470'deki düzeyin

²⁴⁷ René Grandamy'nin kanıtlamaya yönelik çalışmasına bakınız, "La grande régression, hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875", Jean Fourastié içinde, *a.e.*, 13. dizi, Paris, 1964, s. 3-58.

²⁴⁸ Bkz. aşağıda s. 558 vd.

üç katına ulaşmıştır.”²⁴⁹ Provence nüfusu hemen hemen Büyük Veba’dan önceki düzeyine gelmiştir. Geriye bu nüfusun ikinci 16. yüzyıl ile 17. yüzyılda nasıl olduğunu öğrenmek kalmaktadır. Kuşkusuz bir yükselme ve ardından, başka yerlerde olduğu gibi bir düşüş olmuştur, fakat bunu kesin olarak bilemiyoruz: Ortaçağ ve Modern Çağ tarihçileri, çoğu zaman olduğu gibi, bu konuda da yardımlaşmayı unutmamışlardır. Bu sorun önemli olmasına rağmen asıl mesele bu değildir. Esas olan, 16. yüzyıldaki nüfus artışının büyük bölümü itibarıyla bir telafi, bir tamamlama olmasıdır; bu artışın 1540’tan önce ulaştığı büyük hız, 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte muhtemelen yavaşlamıştır.

2- *Languedoc*’ta aynı gelişme söz konusudur: 15. yüzyılda insanlarını kaybetmiş, vahşi yaşam ve ormanlar tarafından ele geçirilmiş bir ülke görüntüsü sunmaktadır; 16. yüzyıl hızlı ve devrimci nitelikteki ilk nüfus artışına tanık olmaktadır, ama bu artış 1550’lerden sonra yavaşlamaktadır; 1600’lere doğru durgunluk aşikârdır; 1650’lerden sonra dramatik ve yıkıcı bir gerileme ortaya çıkmıştır. Emmanuel Le Roy Ladurie’nin yakınlarda yayımlanan çalışmasının akla getirdiği kronoloji böyledir.²⁵⁰

3- *Katalonya*’da aynı manzara görülmektedir: Yükseliş, sonra düşüş; birinden diğerine geçiş 1620’lerde meydana gelmektedir.²⁵¹

4- *Valencia*’da artış yavaştır; 1527-1563 yılları arasında oldukça azdır; buna karşılık 1563-1609 tarihleri arasında çok canlıdır (bütün itibarıyla yüzde 50’den fazladır ve hızla çoğalan Moriskolar için yüzde 70’e yakın bir artış söz konusudur).²⁵²

5- *Kastilya*’da 16. yüzyılda güçlü bir nüfus artışının varlığı kanıtlanmıştır. Bu artış –eğer Konrad Habler, Albert Girard ve diğerleriyle birlikte, Katolik Krallar dönemindeki İspanya nüfu-

²⁴⁹ Édouard Baratier, *La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle*, 1961, s. 121. Bu yükselme ve telafi sürecini Roger Livet (a.e., s. 147-148) kendi adına açıklamaktadır.

²⁵⁰ A.e., 2. ks., Ay. II.

²⁵¹ J. Nadal ve E. Giralt, *La population catalane de 1553 à 1717*, 1960, s. 198.

²⁵² Henri Lapeyre, *Géographie de l’Espagne morisque*, 1959, s. 29, 30.

su için ileri sürülen abartılı rakamlar üzerinde durmazsak– daha da net olarak görülecektir. 16. yüzyılda nüfus artışı sürekli gibi görünmektedir. Her halükârda, Tomás Gonzales’in²⁵³ eski çalışmasında 1530-1591 dönemi için verilen rakamlar bu durumu – kendisine yöneltilebilecek bazı ciddi eleştirilere rağmen– açık bir şekilde ortaya koymaktadır.²⁵⁴

KASTİLYA TAHTINA BAĞLI ÜLKELERİN NÜFUSU

	1530	1541	1591
Burgos	83.440	63.684	96.166
Soria	29.126	32.763	38.234
Valladolid	43.749	43.787	55.605
Leon	28.788	59.360	97.110
Zamora	31.398	86.278	146.021
Toro	37.117	41.230	51.352
Salamanca	122.980	133.120	176.708
Avila	28.321	31.153	37.756
Segovia	31.878	33.795	41.413
Guadalajara	24.034	26.257	37.901
Madrid	12.399	13.312	31.932
Toledo	53.943	80.957	147.549
Murcia		19.260	28.470
Cuenca	29.740	33.341	65.368
Sevilla	73.522	80.357	114.738
Cordoba	31.735	34.379	46.209
Jaen	24.469	35.167	55.684
Granada		41.800	48.021
Vecinos	686.639	880.000	1.316.237
Nüfus	3.089.875	3.960.000	5.923.066

Nüfus sayısı 4.5 katsayısıyla hesaplanmıştır. *Vecinos*a göre sayım, bizdeki hane sayımına tekabül etmektedir.

²⁵³ Tomás González, *Censo de la población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI*, 1829.

²⁵⁴ Özellikle Granada krallığına ilişkin olarak. Böylece tablonun son rakamını düzeltmiş olduk: 71.904 değil, 48.021 *vecinos*. Bu düzeltme Felipe Ruiz Martín ve Alvero Castillo Pintado’nun ileride yayımlanacak çalışmalarıyla doğrulanacaktır.

Bu geniş hesabın hataları – hataları vardır – bütüne ilişkin sonuçları geçersiz kılmamaktadır. 61 yıl içinde Kastilya nüfusu, savaşların ve yankılarının abartılmaması gereken Yeni Dünyaya olan göçlerin yüküne rağmen, iki katına çıkmıştır (yılda yüzde 11’den daha yüksek bir artış haddi).²⁵⁵ Her halükârda, az bilinen iki değerlendirmeye bu bütünsel gelişmeyi boşa çıkarmaz; bunlardan biri 1541’e aittir ve o yıl yapılan nüfus sayımına dayanarak Kastilya *vecinos* sayısını 1.179.303²⁵⁶ olarak saptamaktadır, yani Tomás Gonzales’in rakamının üzerinde. 13 Ocak 1589 tarihli olan ve *Consejo de Guerra*’dan çıkan diğeri ise 1.500.000 *vecinostan* söz etmektedir.²⁵⁷ Değerleri tartışmaya açık olan bu rakamlar, Tomás Gonzales’in bütüne ilişkin hesaplamalarını geçersiz kılmış değildir.

Açıktır ki, ne merakımız son bulmuş, ne de Simancas ve diğer yerlerdeki muazzam belgesel olanaklar tüketilmiştir. Bu bağlamda, Simancas’taki araştırmalarımız sırasında, 1561’de yapılmış büyük bir nüfus sayımına ilişkin yüzlerce gösterge bulduk; bunlar muhtemelen tüm kentlerin²⁵⁸ ve *partirdos*ların *padronunu* vermektedir. Bu rakamları bilirsek, 1530-1591 arasındaki nüfus gelişimini daha iyi belirlemek mümkün olacaktır. Bu konuda hiçbir belge bize herhangi bir şey söylememektedir ve Ramon Carrande²⁵⁹ artan nüfusun zirveye tam 1591’de ulaştığını *a priori* olarak söylerken haklıdır. Biz de daha iyi bilgi sahibi olana kadar bu tarihi kabul ediyoruz. Dönüm noktasının, belirlenmesi gereken anın, İspanya’nın kaderinin esas anı olduğu aşîkârdır. Nihayetinde yarımada nüfusunun bölgelere göre dağılımını daha iyi bilmeyi isterdik. Her şeyin güneye doğru kaydığı söylenmiştir;²⁶⁰ zenginlik, evet, kötü çocuklar da öyle; fakat güçlü bir şekilde kök salmış olan kuzey halkı, yüzyıl sona ererken de yerli yerindedir.²⁶¹

²⁵⁵ Bkz. aşağıda, dipnot 312 ve 313.

²⁵⁶ *CODOIN*, XIII, s. 529-530.

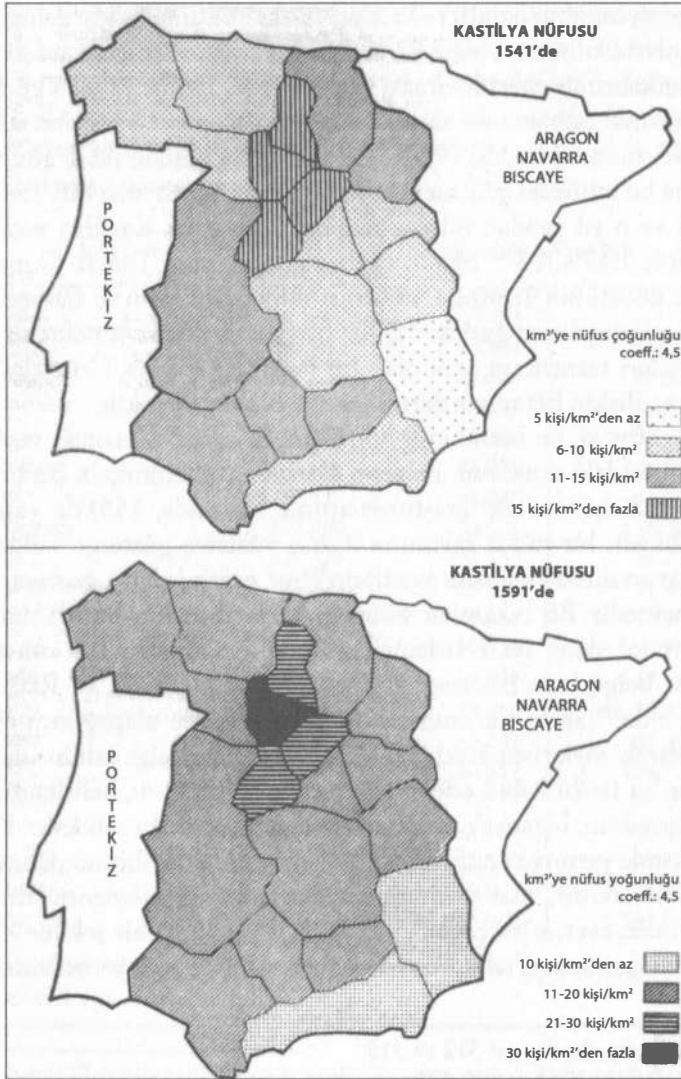
²⁵⁷ Simancas E° 166, f° 13 Ocak 1589. *A.e.*, 43-44.

²⁵⁸ Sevilla için, *Simancas Expedientes de Hacienda*, 170.

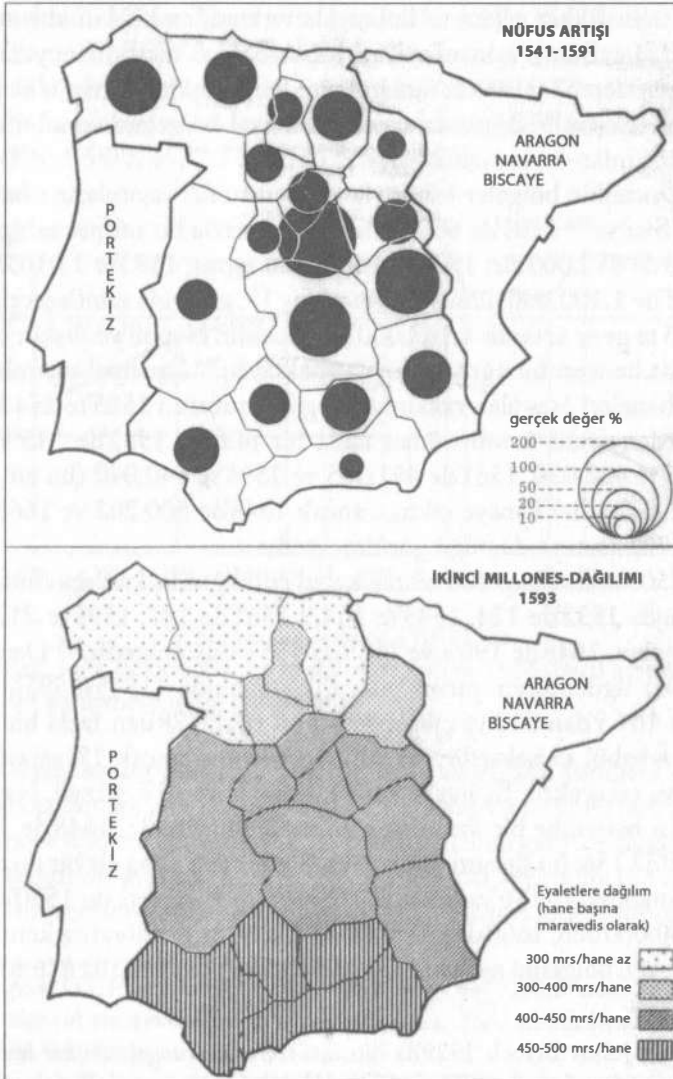
²⁵⁹ *A.e.*, 43-44.

²⁶⁰ Pierre Chaunu, *a.e.*, I, s. 247 vd.

²⁶¹ Alvaro Castillo Pintado’nun devam eden çalışmalarına göre.

6. Benimsenen katsayı *vecino* başına 4.5 kişilik nüfustur. Bu haritalar ve izleyen iki harita, *Annales E.S.C.*'de yayımlanacak olan Alvaro Castillo Pintado'nun bir makalesinden alınmıştır. Bölümlemeler eyaletlere teka-bül etmektedir.

7. Yukarıdaki haritada en büyük nüfus artışı yeni başkentin gelişmesine tekabül etmektedir –Madrid. Aşağıdaki haritada, yeni tüketim vergisi *millonesin* dağılımı, kabaca en kalabalık eyaletlerin en yoksul eyaletler olduğunu göstermektedir. Haritanın başlığında belirtilen “dağılım”dan ziyade, bu vergilerin paylaşımı, matrahı söz konusudur.

6- *İtalya* dikkat çekici ve kolaylıkla fark edilen bir tanıklık sunmaktadır: Bütün rakamlar Karl Julius Beloch tarafından, yazarın ölümünden 32 yıl sonra tamamlanan bir kitapta derlenmiş ve yorumlanmıştır.²⁶² Bütün bu rakamlar –özel bölgelere veya bütüne ait rakamlar– uyuşmaktadır.

Öncelikle bölgeler itibarıyla yapılan nüfus sayımlarına bakalım. Sicilya²⁶³ 1501'de 600.000'den biraz fazla bir nüfusa sahiptir; 1548'de 850.000'dir; 1570'te 1 milyonu aşmış, 1583'te 1.010.000, 1607'de 1.100.000 olmuştur. Bu nüfus 17. yüzyılda sabitleşecek ve 1713'te gene artarak 1.143.000'e çıkacaktır. Napoli'ye ilişkin olarak da benzeri bir eğriyle karşılaşmaktayız;²⁶⁴ İspanyol sayımlarının haneleri esas alan rakamlarına göre, nüfusun 1505'te 254.823 haneden (yani 1 milyondan fazla bir nüfus), 1532'de 315.990, 1545'te 422.030, 1561'de 481.345 ve 1595'te 540.090 (bu en geçerli sayımdır) haneye çıktığı, ancak 1648'de 500.202 ve 1669'da 394.721 haneye düştüğü görülmektedir.

1505'teki rakam 100 olarak kabul edildiğinde, krallığın nüfusu sırasıyla 1532'de 124, 1545'te 164,9 1561'de 187, 1595'te 212'ye çıkmakta, 1648'de 190'a ve 1669'da 155'e düşmektedir.²⁶⁵ Demek ki bizi ilgilendiren yarım yüzyıllık dönemde (1545-1595) endeks 164.9'dan 212'ye çıkmıştır ki, bu yüzde 28'den fazla bir artışa tekabül etmektedir; ve nüfus gerilemesi ancak 17. yüzyılda ortaya çıkacaktır. Sicilya'ya durağanlık getiren 17. yüzyıl, Napoli için hissedilir bir azalma anlamına gelmektedir: 1648'de 190, 1669'da 156; bu durum krallığı 1545'tekinden daha alt bir düzeye getirmektedir (156'ya karşılık 165). Papalık devleti de 1550'deki 1.700.000'den, 1600'de 2.000.000'a çıkmıştır.²⁶⁶ Floransa kenti ve ona bağlı bölgenin nüfusu 1551'de 586.296 iken 1622'de 646.890'a

²⁶² Karl Julius Beloch 1929'da ölmüştür. *Bevölkerungsgeschichte Italiens* adlı eseri üç cilttir. I, 1937; II, 1940; III, 1961.

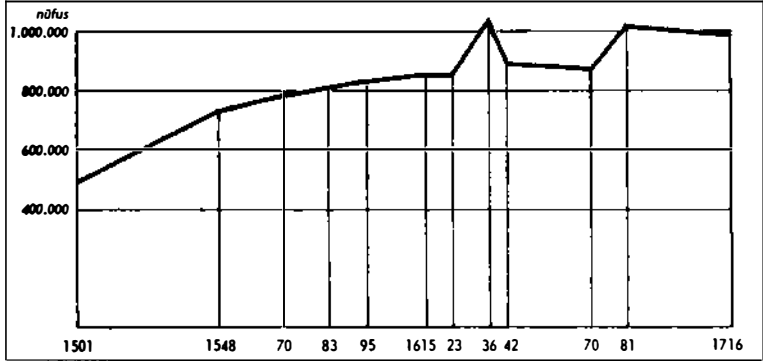
²⁶³ K. J. Beloch, *a.e.*, I, 152.

²⁶⁴ *Age.*, 215.

²⁶⁵ Bu sayımın aynısını Simancas, S. P. Napoli, 268'de buldum, ama tarihi 1652 idi.

²⁶⁶ Beloch, *a.e.*, III, 352.

çıkıştır.²⁶⁷ Milano kenti ve bölgesindeki artışla 1542'de 800.000 kişilik nüfus 1600'de 1.240.000'e ulaşmıştır. Piemonte 1571'de 800.000 nüfusa sahipken, bu rakam 1612'de 900.000'e yükselmiştir.²⁶⁸ Venedik ve onun İtalya'daki toprakları için gelişme şöyledir: 1548'de 1.588.741,²⁶⁹ 1622'de 1.850.000.²⁷⁰

8. Sicilya'nın nüfusu, 1501-1716

Kaynak: Julis Beloch. Bu resmî sayımlar sadece 1636-1670 arasındaki kısa bir gerilemeye işaret etmektedir.

Son özel durum Sardinya'ya aittir. Mali amaçlarla yapılmış olan nüfus sayımları, adanın büyük bölümünü kapsamakla birlikte, hatalara ve hilelere geniş bir marj bırakmıştır; ama gene de nüfus artışına dair bir görüntü sunmaktadır. 1485'teki sayım 26.163 hane sayısını vermektedir;²⁷¹ kilise toprakları 742 hane, feodal topraklar

²⁶⁷ Age. s. 351. Floransa ve Toscana için 1561'de 870.000; Vincenzo Fedeli, *Relatione di sua ambasciata in Firenze nell'ann° 1561*, f° 15, Marciana.

²⁶⁸ Bkz. üstteki dipnot.

²⁶⁹ Daniele Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia dal secolo XVI alla caduta della Repubblica*, 1954, s. 69-70.

²⁷⁰ K. J. Beloch, *a.e.*, III, s. 352'de 1557 için 1.863.000 ve 1620 için 1.821.140 rakamını vermektedir. Ve (*agm.*, 178) 1548 için de 1.650.000.

²⁷¹ Francesco Corridore, *Storia documentata della popolazione di Sardegna*, 1902, 2. yay., s. 12.

17.431, kraliyet toprakları ise 7.990 hane tarafından temsil edilmekteydi. Bu üç kategori arasında 15.000 *lirelik donativo* şöyle dağılmıştır: 2.500'ü Kilise toprakları için, 7.500'ü senyörlük toprakları için, 5.000'i krallık toprakları için; toplam nüfusun, hane sayısına tekabül eden 100.000 ve birkaç binlik sayının çok üstünde olduğuna hiçbir kuşku yoktur. Bir tarihçi 150.000 kişiden söz etmektedir; 1603 tarihli sayım,²⁷² 66.769 olarak görünen hane sayısı, hane sayısından nüfusa ulaşmak için 4 gibi çok düşük bir katsayı kullanıldığında bile, tartışılmaz bir şekilde çok büyük bir artışı göstermektedir. Eğer bu sayıların doğru olduğu varsayılacak olursa, 1485 ile 1603 arasındaki nüfus artışı yüz bin civarındadır ki, bu ada için çok büyük bir fazlalık meydana getirecektir.

Bütün rakamlar bütünsel bir artışa işaret etse de, bunun nasıl oluştuğunu görebilmek zordur. Diferansiyel bir artış meydana gelmiştir, fakat bunun ne amacını ne de nedenlerini tahmin edebiliriz. Bütünlük itibarıyla kuşkular belirmektedir. K. Julius Beloch'un²⁷³ verileri için dahi kuşkular vardır; fakat bunlar, başka türlü yorumlanarak halledilmek istenmiştir. 1500'lere ait verilerin açık verdiği kuşkusuzdur ve bunlardan hareketle oldukça düşük ve belki de K. Julius Beloch'u endişelendirecek bir toplama ulaşılmaktadır. 9.5 milyonluk bir nüfus, VIII. Charles'ın istilasının şaşkınlığını yaşayan yarımada için acaba fazla mı, yoksa az mıdır? Referanslarımızın yeterli olmadığı sonucuna vararak, en azından 10 milyonluk bir rakam ileri sürmüştüm: 1550'ye doğru toplam 11.591.000 (İtalya Savaşları denilen savaşlara rağmen artmaktadır bu sayı), 1600'lere doğru 13.272.000, 1658'e doğru 11.545.000 olmalıdır. Demek ki önce artış, sonra da düşüş olmuştur. Fakat açıklamalarımızın başından beri ileri sürdüğümüz iki katına çıkma kuralı geçerli değildir.

Hiçbir şey, İtalya'da diğer yerlerden daha yavaş bir artış olduğunu düşünmemize engel değildir; çünkü burası hareket noktası itibarıyla diğerlerinden daha zengin bir ülkedir ve zenginlik bu açıdan kötü bir referanstır. Fakat hiçbir şey bizi Beloch'un artır-

²⁷² *Age.*, s. 19-20.

²⁷³ K. J. Beloch, *a.e.*, III, 352.

malarını kabul etmeye de zorlamamaktadır. Gerilemenin ne zaman başladığını da tam anlamıyla bilemiyoruz. *Daha geniş haber kaynaklarına sahip* oluncaya kadar, bu virajın iki seferde alındığını kabul edelim: 1630'da yarımadanın kuzeyini mahveden vebalarla; 1656'da Cenova, Roma ve Napoli'ye darbe vuran felâketlerle. Fakat bunlar daha iyi bir kıstas olmadığından muhafaza edilen geç tarihlerdir.

7- *Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus sayımları*, son yıllardaki tarihsel araştırmaların en önemli başarılarından biridir.²⁷⁴ I. Süleyman döneminde (1520-1530'larda) 12-13 milyon olan nüfus 1580'lerde 18 milyona ve hattâ 1600'lerde 30 veya 35 milyona çıkmıştır. Bu rakamlar tartışmalı ama mümkün rakamlardır. *Tartışma dışı* olan şey, İstanbul'daki meslektaşımızın atfettiği büyük öneme sahip olmasa bile, aşikâr bir artıştır.

Kuşkusuz bunlar tahminlerdir, fakat yazarların izniyle geçici sonuçlarını kullandığımız nüfus sayımı taramalarına dayanmaktadır. Esas olan bir kez daha batı ile doğu arasındaki uyumdur. 1501-1509'daki beş büyük kentin –Venedik, Palermo, Messina, Catania, Napoli– nüfuslarını toplarsak 349.000 rakamını buluruz. Aynı toplam 1570-1574'te 641.000 sayısını vermektedir ki, bu yüzde 83.6'lık bir artışa tekabül etmektedir. 1520 öncesinde 12 Türk kenti toplam olarak 142.562'lik bir nüfusa, 1571-1580'de ise 271.494 sayısına ulaşmaktadır ve bu da yüzde 90'a yakın bir artış olmaktadır.²⁷⁵ Bu iki değişim karşılaştırılabilir niteliktedir.

Çekinceler ve Sonuçlar

Bütün bu rakamlar uyusmaktadır. *Ancak bu rakamlar bizi aldatabilir.* 1900'de yayımlanmış bir makalesinde, daha o zaman Julius Beloch şunu söylemekteydi: Bu artmakta olan sayılar, bir yönüyle, vergi mükelleflerinin listesini eskisinden daha düzenli yapan ve onlardan daha fazlasını talep eden maliye rakamlarıdır. 17. yüzyıla birlikte bu rakamlar aynı zamanda, tartışılmaz bir şekilde

²⁷⁴ Ömer Lütfi Barkan, *agm.*, s. 191-193.

²⁷⁵ *Age.*, tablo I, s. 292.

yetkinleşmiş olan sayım tekniklerinin sonucudur.²⁷⁶ Ancak bu çinkeler belirtildikten ve son tahlilde bu hataların 16. yüzyıldaki yüksek düzeyi artırdığını ve buna karşılık 17. yüzyıldaki düşüşü frenlediğini kabul ettikten sonra, 1500-1600 dönemine ait insan sayısındaki artışın işaretlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Bu konuda binlerce kanıt sahibiz. Bunlardan bazıları naif, bazıları da oldukça nettir. Naif bir örnek: 1576'da²⁷⁷ Toledolu köylüler, köyümüzün nüfusu mutlaka arttı, kilise cemaate dar gelmeye başladı; tanıklar komşu köylerden, Puerto de San Vicente halkından söz ederken, diyorlar ki "eğer arttıysa bunun nedeni dünyaya gelmeleri ve evlenmeleridir" diye anlatmaktadır.²⁷⁸ Veya net bir örnek (Eylau Savaşı'nın akşamında I. Napoléon'un söylediği bir söz olarak): Adadan dönen bir Venedik müfettişi, "son savaşta (1570-1573) Venedik Signoriası'nın hizmetinde ölen birçok Giritli vardır" diye anlatmaktadır, "fakat birkaç yıl içinde boşluklar dolacaktır (*serra ruffatto il número*), çünkü küçükleri hesaba katmadan, 10-15 yaşlarında çok çocuk vardır."²⁷⁹

Bunlar doğrudan kanıtlardır ve oldukça bol bulunmaktadır. Dolaylı kanıtlar da önemsiz değildir. 1450 ile 1550 arasında Akdeniz ülkeleri hakkında bildiklerimizden hareketle, yıllar geçtikçe giderek daha gergin bir konuma geçildiği izlenimini edinmekteyiz. Kastilya gibi Provence'ta da -kuşkusuz her yerde- yeni kurulan köy ve kasabalar artmaktadır. Kastilya 1600'lerde henüz boş bir yer gibi görünmektedir; fakat Bohemyalı senyör ve seyyah Leon von Rosmithal'ın gözüyle ülkeye bakılacak olursa, 1465 ve 1467 yılları arasında burası bu açıdan bir çöl sayılabilir.²⁸⁰ Aynı

²⁷⁶ K J. Beloch, *agm.*, s. 767.

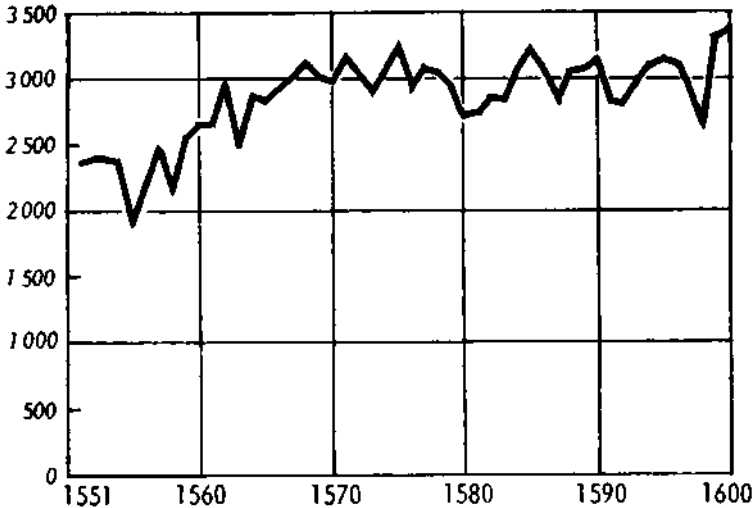
²⁷⁷ Carmelo Vinäs ve Ramón Paz, *Relaciones des los pueblos de España ordenados por Felipe II, Reino de Toledo*, II. Ks., c. 2, Madrid, 1963, s. 767.

²⁷⁸ Carmelo Vinäs ve Ramón Paz, *a.e.*, *passim* ve II, s. 299.

²⁷⁹ Luca Michiel, A. d. S. Venedik, *Relazioni* B^a 63, f° 286 verso.

²⁸⁰ Çeşitli edisyonlar. G. García Mercadal'ın kullanışlı derlemesi, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, c. I, 1952, s. 259-305; *Viaje del noble bohemio León de Rosmithal de Blatina por España y Portugal hecho del ano 1465 a 1467*.

şekilde eğer buğdaydan, tahıl üretiminden, kentsel iâşeden söz edilecek olursa, 1550-1600 yılları arasındaki sürekli sıkıntıları eski yıllarda göremiyoruz. G. Alonso de Herrera'nın 1515'te yayımlanan²⁸¹ ve 1620'de yeni bir basımı yapılan²⁸² kitabı gibisi olsa da, bir ziraatçının kitabına tam anlamıyla güvenilemeyeceğini biliyorum. Eski Romalı ziraatçılardan almadığı ne kalmıştır ki? Öte yandan eski iyi günler hakkında fazla iyi konuşmaktadır. Fakat bu eski iyi günler hayal değildir, çünkü Kastilya o zamanlar, çevresinden buğday ithal etmek yerine, buralara buğday ihraç etmekteydi. "Hayat Kastilya'da o zamanlar ne kadar ucuzdu!" sözü de bir o kadar doğrudur; en azından bu enflasyon öncesi fiyatlar için geçerlidir. Buğday ve gıda konusunda benzer bir durumu 1550 veya daha iyisi 1500 öncesi İtalya için tahmin etmek mümkündür; bu tarihlerde burada halk tıpkı geniş bir elbise giymiş gibi rahattır.

9. Floransa'da vaftizler 1551-1600

Eğri 1570'e kadar bir yükselmeye ve ardından 1600'lere doğru yıllık 3.000 rakamı civarında belli bir durağanlığa işaret etmektedir.

²⁸¹ Alonso de Herrera, *Libro de Agricultura*, 1513, özellikle f° 3, v° ve f° 5.

²⁸² Başka edisyonlar: 1539, 1598, 1620 (Madrid), B. N. Paris, Rés. 379.

Kentler daha o zamanlar bile iâşe konusunda sıkıntılarla karşılaş-
yordu, fakat ikinci 16. yüzyıldaki dramatik sahnelere alışmış olan
tarihinin gözünde, bunlar basit endişelerdir.²⁸³

Doğrulamalar ve Çıkarımlar

Valladolid,²⁸⁴ Palencia,²⁸⁵ Pavia,²⁸⁶ Bologna,²⁸⁷ Udine²⁸⁸ ve Vene-
dik²⁸⁹ üzerine yapılmış olan önemli incelemeler çeşitli doğru-
lamalar sunmakta ve ilham vermektedir. Doğrulamalar: En önem-
lileri yükselme *trendine* ait olanlardır: Vaftiz, evlilik veya ölüm
olayları tahminlerimizle uyum içindedir. Bir tarihçi, B. Bennassar,
bu durumu Valladolid ve ona ait kırlardaki kimi zaman verimli ve
canlı köylere dair olarak saptamıştır. Ancak yükselme eğiliminin
1540 ilâ 1570 arasında daraldığını, yüzyılın ortasında bir durak-
lama olduğunu ve yukarı doğru olan eğilimin tersine döndüğü
tarihin 1580-1590 yılları arasında yer aldığını belirtmektedir –bu
tarih Earl J. Hamilton’ın²⁹⁰ eski incelemesindeki temel verilerden
daha ileridedir. Böylece bu on yıllık zaman dilimi, İspanya’nın bü-
yüküğünün, *Yenilmez Armada*’dan ve Sevilla ticaretinin küçülme-
sinden epey önce (bu sonuncusu 1610-1620’den önce değildir),
yapısal bir dönemeci geçtiğini belirtmektedir. Bu 1580’li yıllar

²⁸³ İtalya’da buğday fiyatlarındaki güçlü dalgalanmalar 1550-1602 ara-
sındaki dönemi belirlemişlerdir, Dante Zanetti, *Problemi alimentari di
una economia preindustriale*, 1964, s. 93.

²⁸⁴ Bartholomé Bennassar, zikr. basılmamış tez, VIII. bölüm, *Les hommes
du siècle*.

²⁸⁵ Guillermo Herrero Martínez de Azcoitia, *La población palentina en
los siglos XVI y XVII*, 1961.

²⁸⁶ Giuseppe Aleati, *La popolazione di Pavia durante il dominio spagnolo*,
1957.

²⁸⁷ Athos Bellettini, *La popolazione di Bologna dal secolo XV ail’unificazione
italiana*, 1961.

²⁸⁸ Ruggiero Romano, Frank Spooner, Ugo Tucci, *Les prix à Udine*, ya-
yımlanmamış çalışma.

²⁸⁹ D. Beltrami, *a.e.*, bkz. yukarıda dipnot 269.

²⁹⁰ Earl J. Hamilton, “The decline of Spain”, *The Economic History Re-
view*, 2 Mayıs 1938, s. 169, 171, 177.

giderek İspanya'nın kaderinin dönüm noktası olarak görünmektedir; bu tarih, Portekiz'in güçlü komşusuna teslim olduğu, Cordoba, Toledo ve Segovia'nın refah düzeyinin yavaşladığı, tüketim vergisi olan *alcabala*'daki gerçek artışın sona erdiği ve salgınların arttığı tarihtir.²⁹¹ Eğer Valladolid'in talihi bütün İspanya'nın talihi olsaydı her şey hallolurdu; bu mümkündür ama kanıtlanması gerekmektedir.

Pavia, Bologna ve hattâ Udine'ye ilişkin gözlemler açısından şema kabaca aynıdır.²⁹² 16. yüzyıl seyirlik bir artışa tanık olmaktadır. Pavia'nın nüfusu 1550-1600 arasında 12.000'den 26.000'e çıkmış, 1650'de 19.000'e düşmüştür. Bologna'daki vaftiz eğrisi 1515'te 1.000, 1585'te 3.500 rakamı civarındadır. Fakat bu örtüşen örnekleri artırmanın ne yararı olabilir ki? Bütüne ilişkin daha önemli sorunlarla meşgul olmalıyız.

Kesin Olan Bazı Konular

Tartışmaya dâhil edilen bütün nüfus rakamları, söylendiği gibi *ancien régime*'e aittir; bundan 18. yüzyıldaki yeni dengelerin öncesini anlıyoruz. Bu nüfuslar düzensiz dalgalanmalarla belirlenmekte, ölüm âniden hayatı yok etmekte, hayat ise sabırlı bir şekilde rövanşını almaktadır. Floransa'ya ait uzun vaftiz eğrisi²⁹³ tek başına, oldukça şanslı bir kentteki "doğal" biyolojik konjonktüre dair –muhtemelen tamamen ekonomik dalgalanmalara bağımlı olan– çeşitli dalgalanmaları göstermektedir. *Ancien régime*: Doğum ve ölüm katsayıları, bunları bildiğimiz her örnekte, geçmişteki ve hattâ şimdiki az gelişmiş nüfuslarda görülen oranlara, binde 40'lar civarında bir orana tekabül etmektedir.

Valladolid'in yakınında,²⁹⁴ büyük bir bağcılar köyü olan Tudela da Duero'da 1531-1579 arasında doğum oranı (1531-42, 1543-59, 1561-70, 1572-78, 1578-91 dönemleri itibarıyla) binde 42,7

²⁹¹ *Age*. s. 177. Endülüs'te 1560-1570, 1599, 1600, 1648-1649, 1677 tarihli salgınlar, G. Niemeyer, *a.e.*, s. 51.

²⁹² R. Romano, F. Spooner ve U. Tucci'nin yayımlanmamış çalışması. *a.e.*

²⁹³ 38 nolu grafiğe bakınız.

²⁹⁴ İzleyen bütün ayrıntılar B. Bennassar, *a.e.*'den alınmıştır.

ile binde 49,4, 44,5, 54,2 ve 44,7 arasında dalgalanmaktadır. Rekor düzey olan yüzde 54,2 (1572-78 yılları için) “sahte”dir, fakat bu rakamlar “doğal” doğum oranı olan binde 40’ın çok üstündedirler. Ancak bu orana Kastilya’daki Palencia’da²⁹⁵ 1561-1595 arasında rastlamaktayız ve buradaki oranlar binde 34,81 ile binde 37,48 arasında değişmektedir; fakat bilinmesi gereken Palencia’nın bir kent olduğudur. Bu kenttekine benzer rakamlar Bologna için de söz konusudur (1581’de binde 37,6; 1587’de 37,8; 1595 de 35,8; 1600’de 34,7; 1608’de 36,4); oranlar Venedik’te biraz daha düşüktür (1581’de binde 34,1; 1586’da 31,8). Fakat henüz bu tarihlerde bile doğum oranının zenginlikle ters orantılı olduğunu söylemek yanlış olur, çünkü Floransa’nın köylülüğe özgü rakamları bizi çürütmek üzere burada durmaktadır (1551’de binde 41,1; 1559’da 35,6; 1561’de 46,7; 1562’de 41,9).²⁹⁶

Valladolid civarındaki köylere dönelim. Villabanez’de (1570-1589) evlilik oranı binde 8, iki doğum arası 33 ay, doğum/evlilik oranı 4,2’dir; “biraz daha düşüktür.” Simancas’ta (1565-1590) ölüm oranı binde 38,3’tür. Bunun nedeni zaten bilinmektedir: Çocuk ölümleri, diğer her yerde olduğu gibi burada da felâket boyutlarındadır. 1555-1590 döneminde 2.234 vaftize karşılık 916 *criaturas* cenazesi kaldırılmıştır; yani çok küçük çocuklar ölümlerin yüzde 41’ini meydana getirmektedirler. Birinci dereceden bir “gösterge” olan evlilik yaşı, Villabanez köyü için, kısıtlı ama geçerli bir sayı üzerinden şöyle hesaplanmaktadır: Kadınlar için 20 yaşından biraz önce, erkekler için 23-25 yaşları arasında. Bunların bilinen rakamlara nazaran ileride olan evlilikler olduğunu ve ayrıca burada 50 örneğe dayanan bir araştırma üzerine bir şey inşa etmenin mümkün olmadığını belirtmek isterim.²⁹⁷

Demek ki narin bir varoluşa dayalı ve doğduktan sonra yaşama umudu az olan bir dünya. Bu rakamları görmeden önce de bunu

²⁹⁵ G. Herrero Martínez de Azcoitia, *a.e.*, s. 39. 1599’dan sonra, vebanın ardından, katsayılar hızla binde 50’nin ötesine, hattâ 60’a ve maksimum olarak da 66, 87’ye çıkmıştır.

²⁹⁶ Yüzdelers, Athos Bellettini, *a.e.*, s. 136’ya göre.

²⁹⁷ B. Bennassar, *a.e.*’ye göre.

biliyorduk. Aynı zamanda kadınların yaşam sürelerinin erkeklerinkinden daha uzun olduğunu da biliyorduk; sadece 1575-1577 arasında, Kastilya köylerine ait sayımdaki çok sayıda dul kadın tek başına buna işaret etmektedir.²⁹⁸ Venedik'te Temmuz 1552'de²⁹⁹ 48.332 erkeğe karşılık 55.422 kadın bulunmaktadır (çocuk sayısı kız ve erkek karışık olmak üzere 49.923 olarak verilmiştir). Nüfus uzmanları kuşkusuz Zara'nın 1593 yılına ait dörtlü rakamlarını tercih edecektir.³⁰⁰ (Zara kenti, Zara'nın komşu adaları, Zara'nın karasal bölgesi ve *labrar inquel contado* olarak gelen Morlak göçmenleri): 5.648, 5.419, 2.374, 2.000; yani 15.441 "*anime*." Sadece ilk üç rakam *vecchi*, *homini da fatti*, *donne*, *putti* ve *putte* olarak bölünmüştür. Yaşlılar az sayıdadır: 181, 190, 94, yani 13.441'de 365. Çocuklar erkek -1.048, 559, 1.170- ve kız -893, 553 ve 1.215- olarak yazılmaktadırlar; toplam olarak 2.777 erkeğe karşılık 2.661 kız çocuğu vardır; yani gereken sayısal avantajla birlikte. *Homini da fatti* için (18-50 yaş arası): 1.156, 1.023, 505 sayıları verilmektedir; toplam olarak 4.854 kadına (2.370, 1.821 ve 663) karşılık 2.684 erkek; avantaj bu sefer kesin bir şekilde kadınlardadır. Girit'e ilişkin ve nüfus eğrisi hemen hemen aşağıdaki gibi olan sonuncu örnekte de aynı durum söz konusudur.³⁰¹ 1525'te Sanudo'nun (biraz düşük) tahminine göre 100.000 kişi; 1538'de 198.844; 1606'da 212.000; 1608'de 220.000; 1636'da 176.684. Fakat adanın bir kısmını, Kandiye bölgesini ele alırsak, nüfusun 1636'da 98.144 olduğunu, bunların 23.169'unun erkek (18-50 yaş arası), 21.362'sinin erkek çocuk ile erkek yaşlılar ve 48.873'ünün de kadın olduklarını görürüz. Erkek nüfusu bulabilmek için ilk iki rakamı toplamak gerekir: Bu durumda 44.531 erkeğe karşılık

²⁹⁸ *Relaciones*'in bütünü hakkında, bkz. N. Salomon, *a.e.*, yukarıda, dipnot 122.

²⁹⁹ Fiş kaybedilmiştir.

³⁰⁰ Correr, Donà delle Rose, 192.

³⁰¹ Sanudo, *a.e.*, XL, 25, Constantinople, 24 Ağustos 1525. Correr Donà delle Rose 21 (1542), A.d.S. Venedik. Cons° dei X Lettere Ba 285 f° 88, Kandiye, 30 Eylül 1557, Dük, kaptan ve danışmanlardan Onlar Meclisi'ne. Girit nüfusu çok artmıştır. Correr 1586; P. D. 975, 1636.

48.873 kadın bulunmaktadır. Bu aşağı yukarı Bologna nüfusuna dair 1581 tarihli en eski *descrittione*de ortaya çıkan orandır: Erkekler 19.083, kadınlar 22.531. 15 yıl sonra 1596'da³⁰² kadınlar avantajlarını korumaktadır.

Bu sayılar faal nüfusun yüksek bir oranda olduğuna işaret etmektedir. Erkekler, kadınlar ve çocukların hepsi veya hemen hemen hepsi çalışmaktadır. Bu durum, yaşlıların ve çalışmayanların, özellikle de yaşlıların azınlıkta olduğu bu toplumların yegâne üstün yanını oluşturmaktadır. Böyle bir toplumda herkes kendi ekmeğini kazanmaktadır.

Verdiğimiz bilgiler ve onları destekleyen bazı rakamlar, kadın ve erkek nüfusu oranları sorununu çözmekten uzaktır. Sayısal olarak kadınların erkeklere egemen olduğu kural olarak kabul edilebilir, fakat istisnalar ortaya çıkmaktadır. 1548'de bu kuralın geçerli olduğu Venedik'te, Danièle Beltrami'nin³⁰³ klasik kitabındaki rakamlar hemen hemen bunun tersini söylemektedir: 1563, 1581 ve 1586'da erkek nüfusu oranları daha yüksektir (toplam nüfusa oranla 51,6; 51,3; 51). Ayrıca 1643'te veya daha önceleri durum tersine dönmektedir (yüzde 49,3). Genç göçmenlerin büyük rol oynadığı bir kent olan Venedik'te erkek nüfusu oranlarının yüksek olması sadece Venedik için mi, yoksa artışın net olduğu bütün kentler için mi geçerlidir? Burada ileri geri salınımlar görmek ilginç olacaktır.

Başka Bir Gösterge: Göçler

Eğer Akdeniz her yöne doğru ve özellikle batı tarafından Atlantik'e doğru açık bir mekân olmasaydı, nüfus fazlası sorununu tek başına çözmek, bu insan fazlasını tek başına özümsemek, yani bu kitleyi kendi içinde daha iyi dağıtmak zorunda kalırdı. Zaten büyük oranda yapmış olduğu şey de budur.

³⁰² Athos Belletini, *a.e.*, s. 9, dipnot 9. 1596'da Bologna nüfusu (*Galiani, Cronaca di Bologna*, Marciana 6114, c. III-5) 58.941 olmalıdır; bunun dağılımı; 4.651 din hizmetlisi kadın ve erkek, 15.595 erkek, 18.079 kadın, 7.626 erkek çocuk, 6.166 kız çocuk, 2.760 uşak, 4.064 hizmetçi.

³⁰³ *A.e.*, s. 80 vd.

Avrupa'nın Akdeniz kesimindeki nüfus fazlalığına dair olarak, 15. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan kanıtlar, Kastilya ve Portekiz'den 1492, Sicilya'dan 1493, Napoli'den 1540 ve 1541, Toscana'dan 1571 ve Milano'dan 1597'de kovulan Yahudilerin tekrar sürgün edilmelerinde aranmalıdır.³⁰⁴ Bu zorunlu göçmenlerin büyük bir bölümünü oluşturan İberya Yahudileri Osmanlı İmparatorluğu'nda Selanik'e, İstanbul'a ve toplumsal bir katman oluşturdıkları Kuzey Afrika'ya kadar gitmiştir. Kaynakları bakımından nüfus fazlasına sahip olan ülkelerde –belki de bu durum henüz Katolik krallar döneminde İspanya'da ortaya çıkmıştır– dinsel farklılıklar bu sürgünlerin nedeni olduğu kadar, bahanesini de meydana getirmiştir. Daha da sonra, “sayı” kuralı III. Felipe'nin İspanyası'nda Moriskolara karşı rol oynayacaktır. Ardından daha önce Georges Pariset'nin³⁰⁵ belirttiği üzere, XIV. Louis'nin Fransası'nda Protestanlara karşı bu kural uygulanacaktır.

Bir diğer kanıt da, dağlık kesimlerin kitlesel bir şekilde ovalara ve kentlere inmesidir. Bu konudan fazlasıyla söz ettik. Aynı şekilde çok sayıda insanın Hristiyanlıktan İslâmiyete geçmesi; bunlar telafi edici hareketlere benzemektedir. “Amerikan” tarzına benzer bir şekilde mantar gibi büyüyen Cezayir, bir göçmenler kentidir. İtalyanların göçü Kuzey Avrupa, İslâm ülkeleri ve Hindistan gibi uzak ülkelere zanaatkâr, sanatçı, tüccar ve silâhçı gibi nitelikli bir işgücünü yaymaktadır. Yüzyılın sonunda Ortadoğu'da yaşayan 4 veya 5 bin Venedikli aileden söz edilmektedir.³⁰⁶ Ötede beride bu göçleri açığa çıkartmak mümkün olabilmektedir; örneğin 16.

³⁰⁴ 31 Ocak 1492'de Sicilya'dan (kararnamenin uygulanması 18 Eylül, 18 Aralık), 1539'da Napoli'den; Giovanni di Giovanni, *L'ebraismo della Sicilia*, Palermo, 1748, in-8°, s. 424 ve özellikle Felipe Ruiz Martín, “La expulsion de los judios del Reino de Nápoles”, *Hispania*, c. XXXV, 1952; Leon Poliakov, *Les banchieri juifs et le Saint-Siège du XIIIe au XVIIe siècle*, 1965.

³⁰⁵ G. Pariset, *L'État et les Églises de Prusse sous Frédéric-Guillaume 1er*, 1897, s. 785.

³⁰⁶ Bkz. ileride dipnot 127-128, bu rakamların aşırı olmadığı anlamına gelmez.

yüzyılın sonunda Almanya ve Moravya'ya giden Comeli işçiler³⁰⁷ veya 1587'de³⁰⁸ Liguria'dan yola çıkarak Korsika ovalarına ulaşan tarım işçileri; ya da hemen hemen her yere, ama özellikle Fransa'ya giderek yarımadanın imalat tekniklerini –altın iplikli ipek kumaş dokumacılığı, Murano modasına uygun camcılık³⁰⁹ veya Albisola tarzı fayanslar³¹⁰– öğreten “teknisyenler.”³¹¹ İtalyan mucitler, sanatçılar, mimarlar ve tüccarlar Avrupa yollarında koşturup durmaktadırlar.³¹² Fakat bu bireysel maceraların listesini çıkarmak veya ters yönde, Almanya'dan İtalya'ya olan ısrarlı göçlerin ağırlığını tartmak mümkün müdür? Her iki yönde meydana gelen göçlerin az sayıda insanı kapsadığına inanma konusunda yaygın bir alışkanlık söz konusudur. Küçük sayılar birbirlerine eklendikçe önemli toplamalar vermektedirler; en azından 16. yüzyıl ölçeğinde bu böyledir. Bu dönemde 100.000 İspanyol³¹³ Amerika'ya gitmek üzere ülkelerini terk etmiş olmalıdır; yüz yılda yüz bin, yani yılda bin kişi; bizim çağdaş ölçülerimize göre bu önemsiz bir şeydir.

³⁰⁷ G. Rovelli, *Storia di Como*, 1803, III, 2, s. 116-117, 145-147, zikr. A., Fanfani, a.e., s. 146.

³⁰⁸ F. Borlandi, *Per la storia della popolazione della Corsica*, 1940, s. 66, 67, 71, 74, 82; zikr. A. Fanfani, a.e., s. 146.

³⁰⁹ Aynı zamanda İngiltere'de, A. Fanfani, s. 146.

³¹⁰ 1550'den itibaren ortaya çıkan Nevers fayanslarının kökeninde yer almaktadır. Louis Guéneau, *L'organisation du travail à Nevers aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1919, s. 295.

³¹¹ U. Forti, *Storia della tecnica italiana*. 1940.

³¹² İtalyanların dünyaya yayılmaları hakkında muazzam bir basılı ve basılmamış belge yığını vardır. Bunların ağırlığı, biri Lizbon'a yönelik olan (Peragollo, *Misc. di st. ital.*, 1944), diğeri Cenevre'ye yönelik olan (Pascal, “Da Lucca a Ginevra”, *Rivista storica italiana*, 1932) iki önemli araştırmaya bakılarak anlaşılabilir. Askerlerin göçü konusunda araştırma yapılması gerekmektedir; Comaschiler ve Val di Tessino halkının Barok sanattaki rolleri hakkında, bkz. J. Burckhardt, *Die Renaissance*, a.e., s. 16-17'de daha önce zikredilen değerlendirmeler; İtalyan mimar-mühendisler hakkında (Douais, *agm.*, II, 110 vs.) Jean-Baptiste Toriello'nun örneğine veya dizindeki Fratin adına bakınız.

³¹³ Wilhelmy, içinde *Geographische Zeitschrift*, 1940, s. 209.

Oysa Rodrigo Vivero 1632'de bu durumdan endişe duymaktadır: “Olayların gidişatına bakılırsa, İspanya bir gün insansız kalacaktır” diye yazmaktadır ve Hintler (Amerika) yeni gelen tembeller yüzünden yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır (Vivero Yeni İspanya doğumludur ve bu konuda önyargıları vardır). Bu göçmenler geldiklerinde, “eskiciler senyör olmak istemekte ve kazıcılar artık ellerine kazma almak istememektedirler.”³¹⁴ Açıktır ki, bu sorun o dönemin insanları tarafından ve Sevilla'ya bakarak kendi dönemlerindeki İspanya'nın geleceği hakkında kafa yoranlar tarafından abartılmaktadır.

Bunun tersine, yakın tarihli araştırmaların³¹⁵ 16. yüzyıldaki boyutlarıyla ortaya koyduğu, gerçek Fransız göçmen akımlarının İspanya'ya doğru hareketleri konusunda hemen hemen tam bir sessizlik vardır. Tipik olarak aşırı nüfuslu bir ülke olan Fransa zanaatkârları, seyyar satıcıları, sakatları ve tarım işçilerini aralıksız olarak yarımadaya yollamaktadır. Özellikle söz konusu olan Güney Fransa'dır, ama burası yalnız değildir. Katalonya, çoğu zaman kalıcı olarak yerleşen bu göçmenlerin büyük bir bölümünü almaktadır. Henüz Ağustos 1536'da bir İspanyol belgesi, Perpignan nüfusunun yarıdan fazlasının Fransız olduğunu bildirmektedir.³¹⁶ Daha sonra, 17. yüzyılın başında Katalonya nüfusunun çoğunluğu gene böyle olacaktır; 1602 yılında bir seyyah, “*avant ouy assurer y avoir un tiers de plus de François que de naturelz*” demektedir.³¹⁷ Aynı seyyah Barthélémy Joly Katalonya'ya “her gün Rouergue, Auvergne, Gévaudan ve Gaskonya'dan” insanların geldiğini söylemektedir.³¹⁸ Acaba Katalanların fakir Fransız göçmenlerini be-

³¹⁴ B.M. Add. 18287.

³¹⁵ G. Nadal ve E. Giralt, *La population catalane de 1553 à 1717*, 1960.

³¹⁶ A.N., K 1690, F. de Beaumont'dan İmparatoriçe'ye, Perpignan, 20 Ağustos 1536. “*Esta villa esta Ilena de franceses que son muchos mas que los naturales.*” Aynı haber (B.M. Add. 28368 f° 23 v°), Fco de Salablanca'dan S.M.'ye, Madrid, 16 Haziran 1575: Perpignan nüfusunu kaybetmektedir, “*y son todos gente pobre y gran parte dellos franceses.*”

³¹⁷ “Voyage de Barthélémy Joly en Espagne, 1603-1604” yay. L. Barrau Dihigo, *Revue Hispanique*, 1909, ayrı basım, s. 29.

³¹⁸ *Age.*, s. 21, 29.

lirtmek için kullandıkları *Cavaches*³¹⁹ lâkabı Gévaudan isminden türemiş olabilir mi? Bu pek olası değildir.³²⁰ Her halükârda, burada önemli düzeyde, sürekli bir göç söz konusudur. Bu göçmenler aynı zamanda Aragon'a gitmektedir; yüksek ücretler zanaatkârları cezbetmektedir, "çünkü İspanya'daki mamullerin en pahalıları buradadır;"³²¹ işsiz güçsüz takımı da buraya gelip uşak olmakta ve "hemen uşak elbiselerini kuşanmaktadır; bu baylar (bunların efendileri) böyle boş şeylerden çok zevk almaktadır"³²² –veya köylüler "yerlilerin doğal tembellikleri" yüzünden daha büyük hüsnü kabul görmektedir; tabii ki bunları söyleyen bir Fransızdır ve şunu ilâve etmektedir: "Bunlar eğer becerebilirse efendilerinin dullarıyla evlenmektedirler."³²³ Fransa'daki ağır *taille*lerden (vergi) kaçan bu adamların hepsi İspanya'nın fahişelerine hayrandırlar; "Fransa'daki prensesler gibi süslü püslü giyinen bu güzel kadınlara."³²⁴

Söz konusu olan sadece Katalonya veya Aragon değildir. Valencia'da,³²⁵ buraya nasıl geldiklerini yalnızca Tanrı'nın bildiği Fransızlar, Eski Hıristiyanlara ait köylerde çoban ve yasağmalar arasında görülmektedirler. Kastilya'da, Engizisyon bize, okudukları dualar hakkında tedbirsiz sözler sarf eden Fransızlar ve bunların dolaştıkları yerlerle olağan buluşma yerleri olan meyhaneler hakkında bilgiler vermektedir. Bunlar yakalanınca birbirlerini ele vermektedir. Bu vesileyle tüm mesleklerin sayımı yapılmıştır: Dokumacı, kumaş bükücüsü, kömürcü, kürek imâlatçısı, demirci, kuyumcu, kilitçi, aşçı, kızartmacı, cerrah, bahçıvan, köylü, tayfa, gemi kaptanı, kitap satıcısı veya daha doğrusu kitap çerçisi, profesyonel dilenci vb... Bunlar çoğu zaman 20 veya 25 yaşından daha küçük

³¹⁹ *Age.*, s. 21, 29.

³²⁰ Littré *gavache*'ı İspanyolca *gavacho*'dan almaktadır; sorun bir anda çözülmüş değildir.

³²¹ "Voyage de Barthélémy Joly", s. 82.

³²² *Age.*

³²³ *Age.*

³²⁴ *Age.*

³²⁵ T. Halperin Donghi, "Les Morisques du Royaume de Valence au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, 1956, s. 164

gençlerdir. Bunların, tıpkı Rouen'dan yola çıkarak, trajik kaderleri sonucu kendilerini Toledo'da bulan oyun kâğıdı basımcıları gibi, Fransa'nın tümünü kat eden yolculukları hayranlık vericidir.³²⁶

Eğer söylendiği gibi bu göçler 1620'lerde³²⁷ yavaşladıysa da, daha sonraları hiç kuşkusuz yeniden hareketlenmiştir. 1640 tarihli bir belgeye göre,³²⁸ Bearn'dan yola çıkarak, "her yıl çok sayıda orakla saman ve buğday biçenler, hayvan kıranlar ve başka işçiler, evlerini bir boğazın yükünden kurtarıp, ailelerine bir miktar parayla geri dönmek üzere" karşı tarafa geçmektedirler. Düne kadar sanıldığı gibi, İspanya'nın cazibesine ve yüksek ücretlerine cevap olarak harekete geçen bu geçici veya nihai göçler, yalnızca Auvergne'den kaynaklanmamaktadır.³²⁹ Bu durumda, Yarımadanın İtalya veya Hintlere doğru yola çıkan insanların yarattığı boşlukları geniş ölçüde telafi ettiğini rahatlıkla iddia edebiliriz.

3. Akdeniz Ekonomisinin Bir "Model"i Oluşturulabilir mi?

Akdeniz'in tümünü ölçümlemek ve her şeyi içine alan, blok halinde hesaplanan (eğer mümkünse) genel bir "model" inşa edebilmek için tüm araçlara sahip miyiz? Bu bütün, daha sonra, mekân içinde Akdeniz'e komşu olan veya onun yerine geçen diğer "ekonomi-dünyalarıyla" karşılaştırılabilir.

Bu aşamada, en önemli nokta olarak, büyüklük sıralamaları ve bütünsel hatlar araştırılacaktır. Aslında bu bir sergileme yöntemidir. Böylesine bir "modelleştirme" yalnızca bir yılı veya özel bir dönemi değil, yaşanan kazaların ve başarıların ötesinde yüzyılın bütününe hedeflemektedir. Eğer mümkün olsaydı, bu modelleş-

³²⁶ Ernst Schäfer, *Geschichte des spanischen Protestantismus*, 2 cilt, 1902, c. II, s. 137-139.

³²⁷ J. Nadal ve E. Giralt, *a.e.*, s. 198.

³²⁸ P. de Marca, *Histoire du Béarn*, 1640, s. 256-257, zikr. Henri Cavailès. *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves de l'Adour et des Nestes*, Bordeaux, 1932, s. 137-38.

³²⁹ *Response de Jean Bodin à M. de Malestroict*, éd. Henri Hauser, *a.e.*, s. 14.

tirme yüzyılın birbirini izleyen deneyimlerinin sınırlarını ve bunun ortalamasını ele almaya çalışırdı. Tabii ki her şey mümkün değildir. Fakat ortaya çıkaracağı zorluklara ve önceden görülebilen birçok engelle rağmen, bunu yapmak her türlü zahmete değerdir.

Acaba Akdeniz kendi içinde tutarlı bir alan mıdır? Akdeniz'i sarmalayan kıtasal alanlar ve sınırlayan denizler açısından değişken ve belirsiz sınırlara sahip olmasına rağmen, bunun cevabı kuşkusuz evettir: Karadeniz, Kızıldeniz, İran Körfezi, Cebelitarık Boğazı ve Atlantik. Bunların hepsi, çözme-yi başaramamakla birlikte uğraştığımız sorunlardır.³³⁰

Bu eserin ilk yayını sırasında, daha dün, örnekleri artırarak, şu veya bu önemli ve ilham verici ayrıntıyı sunarak, Akdeniz'in 16. yüzyıldaki çeşitli boyutlarını ortaya koymanın mümkün olduğunu düşünmüştüm.³³¹ 700.000 kişilik bir kent, İstanbul; iyi kötü her yıl bir milyon kental buğday ve diğer tahıllardan taşıyan bir filo; 1580'de Livorno rıhtımlarındaki 3.000 tonluk ya da buna yakın miktardaki yünler,³³² 7 Ekim 1571'de İnebahtı körfezinde

³³⁰ Bkz. yukarıda bölüm III.

³³¹ *La Méditerranée...*, I. yay., s. 342 vd.

³³² F. Braudel ve R. Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne*, s. 101. Bu türden yüzlerce bilgi sunulmaya değerdir: Napoli şaraplarının *extra regnum* ihracının 1563-1566'daki ortalaması, *vini latini, busti* 23.667, *vint grechi dulci et mangiaguerra*, 2.319 *busti* (Sommaria Consultationum 2, f° 223, 2 Ekim 1567) –“her yıl Apulia'da ortalama olarak 80.000 *rubii* civarında yün satılmaktadır” *age*, f° 75, 8 Ağustos 1564– Fransızların Doğu Akdeniz ticareti 17. yüzyıl başında Savary tarafından 30 milyon *lime* olarak tahmin edilirken, 1624'te yarı yarıya azalmıştır, E. Fagniez, *a.e.*, s. 324 –bazı Cenevizli büyük tüccarların servetleri: Çoğunun serveti 500.000 dukayı aşmaktadır ve Tomaso Marino, Adamo Centurione gibi tüccarların servetiye hemen hemen 1 milyona ulaşmaktadır, Museo Correr Cicogna..., f° 2 ve 2 v° –İspanya kralının 1572'deki toplam geliri 11 milyon altındır, Marciana 8360 CVIII-3, f° 11 v° –15. yüzyılın sonunda Avrupa'da tedavüldeki para: 1 milyar (*livre*), P. Raveau, *L'Agriculture et les classes paysannes*, 1926, s. II, dipnot 1 (ne yazık ki burada birim açık bir şekilde belirtilmemiştir).

karşılaşan, muhtemelen 100.000 kadar Türk ve Hristiyan savaşçılar; V. Carlos'un 1535'te düzenlediği Tunus seferine katılan 600 tekne (belki de toplam olarak 45.000 ton); 1592-1593'te, muhtemelen aşırı bir rakam olan, Livorno'ya 150.000 tonluk girişi belirleyen maksimum düzeyde bir trafik; Napoli'de yıllara göre eşitsiz dağılan rakamlar: Kambiyodan 1.300.000 duka ve sigortalardan 60 ilâ 70 bin duka.³³³ Fakat bu küçük renkli noktaların arasında muazzam beyaz alanlar bırakmak, en iyi olasılıkla, bizim dünyamızla 16. yüzyıl dünyası arasında fark edilmesi gereken mesafeyi hatırlatmaktan başka bir şeye yaramayacaktır.

Oysa bizim için en çekici anlatılar, iktisatçıların önerdiği “ulusal muhasebe”ye ait olanlardır. 16. yüzyıldaki Akdeniz'in muhasebesini çıkarmak isterdik; fakat nispi olarak sahip olduğu düşük değerleri veya nispi modernliğini yargılamak için değil, ona ait faaliyet alanlarının birbirine göre gerçek oranlarını belirlemek, sonuç olarak onun maddi hayatının ana yapılarını kavramak için isterdik bunu. Bu zor ve rastlantılara dayalı bir işlemdir. Bugün paranın asla tamamen nüfuz edemediği az gelişmiş ekonomilerin muhasebesini çıkarmaya çalışan iktisatçılar bunu iyi bilmektedir. 16. yüzyıl için de aynı durum söz konusudur. Ve gerçek paralarla muhasebe sikkelerinin çeşitliliği, kesin verilerden hareket edilmesi halinde bile, her türden hesaplamaları karmaşık hale getirecektir³³⁴ –ki böylesine kesin verilere doğal olarak sahip değiliz. O

³³³ A.d.S., Napoli, Sommaria Consultationum, I, f° 216, 28 Nisan 1559.

³³⁴ Okuyucunun, başka herhangi bir açıklama olmaksızın, yaklaşık hesaplarımızın *duka* cinsinden ifade edilmeleri karşısında şaşkınlığa düşmemesi gerekir. Venedik, Cenova, Floransa, İspanya, Napoli dukaları bulunmaktadır... Her birinin özel ve geçici değeri vardır. Bu dukaların *hepsi* er veya geç muhasebe sikkesi haline gelmiştir. Dukalardan değil de bunların altın veya gümüş cinsinden karşılıklarından söz etmek mantıklı olacaktır. O dönemde yaşayanlar, kalemlerini ellerine aldıklarında, tahminlerinde “milyonlarca altın”dan söz etmektedirler; bundan *milyon dukaları* anlayınız. İspanya'da mali belgelerde duka bir üçgenle, delta harfiyle (Δ) kısaltılmıştır; altın *escudo*, gerçek para ise ters bir üçgenle (∇) gösterilmektedir. İspanya'da duka ile ekü arasındaki oran uzun süre 350 maravedis'e (duka) 400 (ekü) olmuştur. Tabii ki işadamları dukaların

dönemin yazılı metinlerinde para birimlerinin, İspanya'da duka ve ekülerin, Floransa'da duka, ekü ve florinlerin nasıl rahatlıkla kullanıldığını da hesaba katmak gerekir. Bizzat Floransa'da, *Ducati 1000 d'oro di moneta di lire 7 per ciascun scudo* diye yazıldığı görülmektedir. Burada önemli olan 7 lirelik sikkeye yapılan atıftır.³³⁵

Tarım; En Büyük Endüstri

Yıllık buğday (ve diğer tahıllar) tüketiminin adam başına iki kental (çağdaş rakam) civarında olduğu kabul edilmektedir.³³⁶ Ama daha düşük veya daha yüksek tüketimlerin olduğu aşikârdır. Ancak bu ortalama, 16. yüzyılda Akdeniz'in tümü için *grosso modo* muhafaza edilebilir. Eğer Akdeniz'de 60 milyon insan varsa, bu nüfus söz konusu orandan hareketle aşağı yukarı 120 milyon

(kendi aralarında) ve ekülerin bu karşılıklı değerine karşı dikkatlidirler; bunun nedeni özellikle arz ve talep değişimlerinden ötürü farklı kotasyonların ortaya çıkmasıdır. Bunları söyledikten sonra, hesaplamalarımızda dukayı, yerel değerini ve kotasını hesaba katmaksızın geçerli bir birim olarak kabul etmek yanlış bir işlem olmaz. Muhtemel hatalar ölçülerimizin belirsizliği içinde kaybolmaktadır.

³³⁵ Maurice Carmona, "Aspects du capitalisme toscan aux XVIe et XVIIe siècles", *Revue d'histoire moderne*, 1964, s. 85, dipnot 5.

³³⁶ Özellikle bkz.: J. Gentil da Silva ("Villages castillans et types de production au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, 1963, s. 740-741), Kastilya köylerinde yılda 2 kentallik bir tüketim rakamını kabul etmektedir. Bu ortalama üzerine yapılacak bir tartışma uzun sürer. Sundborg'a göre, 1891-93'te *pro capite* tüketimler İtalya'da 1.2; İspanya'da 1.5; Fransa'da 2.5 olmalıdır. Bkz. Dr. Armand Gautier, *L'alimentation et les régimes chez l'homme sain et chez le malade*, 1908, s. 296. André Wyczanski 1571'de Polonya'nın Korcezyn bölgesi için 2.2 kentallik bir çavdar tüketiminden söz etmektedir, *Kwartalnik historii Kultury materialnej*; VIII, 1960, s. 40-41; I. Bog, *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges*, Cobourg, 1952, s. 48, Nuremberg'de 2.5 kentallik tüketim; 16. yüzyılda Napoli'de 1.9 kentallik tüketim, W. Naude; *Getreidepolitik der europäischen Staaten vom 13. bis 18. Jahrhundert*, Berlin, 1896, s. 156. Fransa için Vauban 3.4 kental (3 *setier*), Expilly başrahibi (1755-1764) 2.7 kental rakamlarını vermektedirler.

kental buğday veya *ekmek haline getirilebilen tahıl* tüketmektedir. Et, balık, zeytinyağı, şarap gibi diğer gıdalar vazgeçilmez olanın tamamlayıcısıdır. 1600'lere doğru, ortalama kental fiyatı olarak 5 veya 4 Venedik dukasını kabul edersek,³³⁷ Akdeniz'deki tüketim (üretimle eşit varsayılmaktadır) her yıl 480 veya 600 milyon dukaya ulaşmaktadır ki, bu rakam iyi kötü her yıl Sevilla'ya gelen "6 milyon altınla" orantılanamayacak bir düzeyi temsil etmektedir.³³⁸ Buğday tek başına tarımsal üretimde diğerlerine nazaran ezici bir üstünlüğe sahip olmaktadır. Tarım Akdeniz'in birinci endüstrisi-dir ve üstelik tahıllar tarımsal gelirin ancak bir kısmını meydana getirmektedir.

Yukarıdaki hesaplama yalnızca en alt sınırı vermektedir. Belgelerin rastlantısal olarak açığa çıkardığı rakamlar olağandan daha yüksektir. Böylece Venedik,³³⁹ 1600'lere doğru iyi kötü her yıl yaklaşık 500.000 *staia* buğday (artı pirinç, yulaf, çavdar) tüketmektedir. Kentin nüfusu o tarihlerde 140.000 kişidir; bağlantılar için de (*Dogado*) en azından 50.000 kişi ilâve etmek gerekmektedir; böylece kabaca 200.000 kişilik bir nüfus söz konusu olmaktadır; eğer yalnızca Venedik ele alınırsa, adam başına 4 kental, bağlantılar hesaba katılırsa adam başına 3.1 kentallik bir tüketim rakamına ulaşılmaktadır. Adam başına 2 kental olarak kente gelen buğday 300.000 kişiye yetecektir. Belki de rakamlarımızın arkasında gerçekte bu büyüklükte bir tüketici kitlesi bulunmaktadır. Veyahut yüksek ücretler kenti olan Venedik diğerlerinden daha fazla tüketmektedir.

Başka bir hesap: Madrid'den Venedik'e yönelik bir mektuplaşmada³⁴⁰ (Şubat 1621) *fanega* başına iki riyallik yeni bir buğday vergisine dair söylentilerden bahsedilmektedir (*che'è come un mezzo staio veneziano*). Bu vergi tahılın değirmenlerde öğütülmesinden

³³⁷ Bkz. aşağıda Venedik'teki buğday fiyatları hakkında.

³³⁸ F. Ruiz Martín'in tahminlerine göre.

³³⁹ Museo Correr, Donà delle Rose, 217, f° 131, 1 Temmuz 1604, *Age.*, 218 f° 328 [1595], 468.000 *staia*.

³⁴⁰ A.d.S. Venedik, Dispacchi Spagna, Alvise Correr'den doge'ye, Madrid, 11 Şubat 1621.

önce alınacaktır *et fanno conto di cavar da questa impositione nove milioni d'oro l'anno*. Buradaki dokuz milyon altın, dokuz milyon duka eder (bir duka = 350 *maravedis*, bir riyal = 35), yani toplam 6 milyonluk bir nüfus için 45 milyon *fanega* ve adam başına 7,5 *fanega*; biz bunu 7 kabul edelim, çünkü nüfusa ilişkin rakam teoriktir. *Fanega* başına 55,5 litreden 388 litre gibi muazzam bir rakama ulaşmaktayız ki, bu ya maliyecilerin hesap yaparken sergilediği iyimserliği ya da Kastilya'dan hiçbir tahılın ihraç edilmediği 1621 yılında, Kastilya'nın yüksek tüketimini göstermektedir.

Gene Kastilya'ya ait başka bir örnek: 1576'da³⁴¹ Toledo bölgesinde yer alan 10 köyde 2.975 *vecinos* vardır; ezici çoğunluğu köylü olan 12 ilâ 13 binlik bir nüfusa tekabül etmektedir; ilân edilen tahıl üretimi 143.000 *fanegadır* (aşağı yukarı 64.000 kental). Fert başına ortalama 5 kental kadardır; demek ki kentlere doğru bir ihraç olanağı vardır ve bu köylerin en şanssız bile (çünkü o şarap üretmektedir) fert başına iki kentale sahiptir.

İzleyen sağlamalar bize daha ikna edici olan, ama kesin olmayan deliller sunmaktadır. Bu deliller şunları gündeme getirmektedir: Birincisi, Ocak 1580'de Napoli krallığının Adriyatik ve Tarente körfezi kıyılarındaki tahıl üreticisi eyaletleri, Abruzzeler, Bari, Capitanata ve Basilicata. İkincisi, ünlü *Censo del la riqueza territorial e industrial de Espana en el ano 1799*;³⁴² buradaki oranlar 16. yüzyıl için geriye yönelik başvuru ve kontrol olanağını sağlayabilirler.

Napoli bölgesinin ana kesimleri (Krallığın önemli bir parçası) *Sommari*'daki önemli bir belge sayesinde önümüzde durmaktadır; 1579-1580 kışında bu bölgede 173.634 *hane* veya aile (krallıktaki toplam hane sayısı 475.727'dir)³⁴³ vardır ve benimsenen katsayıya (4 veya 4,5) göre 700.000 ilâ 760.000 kişilik bir nüfusa ulaşılmaktadır. Resmî ölçümlere göre hasat 100.000 *carradan* fazla bir buğday miktarına ulaşmıştır. 8.500 *carra* için *tratte* (ih-

³⁴¹ Carmelo Viñas ve Ramón Paz, *a.e.*, II, s. 99, 132, 140, 169, 272, 309, 342-43, 348, 397-398, 408, 426, 470.

³⁴² 1960 basımı.

³⁴³ G. Coniglio, *a.e.*, s. 24.

raç izni) elde edildiğinden, halkın elinde 92.000 *carra* veya aşağı yukarı 1.200.000 kental (modern rakam) buğday vardır ki, kişi başına iki kentalden fazla bir ortalama vermektedir. Ancak bu miktarlardan tohumlukları çıkarmak gerekir. Bu rakamları veren *Sommaria* kişi başına yılda 6 *tomolilik*, yani yaklaşık 220 kiloluk bir rakam açıklamaktadır. Çelişki mi? Hayır, *per ordinario, non si revela tutto il grano che effettivamente si raccoglie*, *Sommaria* gerekli işeyi tamamlama konusunda, belirtilmemiş olan bu fazlalığa güvenmektedir.³⁴⁴

Tabii ki 1799 *censo*'su ilgilendiğimiz dönemden oldukça sonradır, fakat ortaya çıkardığı oranlar 16. yüzyıldakilerle hemen hemen aynıdır. Nüfusu 10.5 milyon olan İspanya'nın buğday üretimi 14.500.000 kentale (yuvarlak rakam) yükselmiştir. Üretim ile tüketimi eşit kabul edince, her bireyin payı yıllık olarak 1.4 kentalin birazcık altında olmaktadır. Fakat buna diğer tahıllar ile kuru sebzeler eklenirse, ilk rakama 13 milyon kentallık ikinci bir rakamın ilâve edilmesi gerekmektedir.³⁴⁵ Toplam kitle böylece iki katına çıkmaktadır, fakat ikincil tahılların hepsi insan gıdası olarak kullanılmadığından, bundan doğan eksilmeyi çıkarsak bile, adam başına iki kentallık düzeye her halükârda ulaşmakta ve bu düzey aşılmaktadır. Kuru sebzeler kuşkusuz önemli miktarlardadır (600.000 kentalden fazla)³⁴⁶ ve 16. yüzyılda da bu böyledir. Venedik belgeleri, bazı köylerde yaz fırtınaları nedeniyle rüzgârın uzaklara sürüklediği bakla ve fasulyelerin kaybının ne denli büyük bir eksiklik oluşturduğunu söylemekte ve bunu tekrarlamaktadır.

Bu sağlamalar genel kanıtlarımızı desteklemekle birlikte, birer kanıt olarak kabul edilemez; bunları bir kenara bırakarak sonuçlara bakalım.

1- Deniz yoluyla mübadele edilen buğday miktarı en fazla 1 milyon kental, yani tüketicinin yüzde 8'idir –bu hem yüzyılın boyutları açısından muazzam bir trafiği (bir milyon kişi bu işten geçiniyor olabilir), hem de tüketime konu olan oranlara bakıl-

³⁴⁴ A.d.S. Napoli, *Sommaria Consultationum* 7, f° 204, 18 Ocak 1580.

³⁴⁵ *Censo*, s. XIII.

³⁴⁶ *Age*.

dığında önemsiz bir miktarı temsil etmektedir. Demek ki Gino Luzzatto³⁴⁷ bunu küçümsemekte haklıdır; fakat geçmişte bu trafiğe büyük önem vermekle pek hata yapmış sayılmayız.³⁴⁸ Oldukça dramatik olan ve ileride tekrar döneceğimiz 1591 bunalımı, İspanya'dan Venedik'e kadar, yaklaşık 100 ilâ 200 bin kental Kuzey buğdayının gelmesine neden olmuştur; bunun büyük bir bölümü gündelik gıdalardan ziyade genel trafiğe aittir; bununla birlikte koskoca kentleri açlıktan kurtarmıştır.

Ancak Akdeniz bu bunalım sonrasında, öncesinde olduğu gibi, kendi tarım ürünleriyle geçinmiştir. Amsterdam örneğinde olduğu gibi Hollanda'da başlayan veya daha sonra serbest-ticaretçi İngiltere'de gerçekleşecek olan manzaraya benzer herhangi bir şey yoktur. Kentler kendilerini besleme işini başkasına bırakmamaktadırlar. “Deniz buğdayı” bir fakir yiyeceği olarak kalmakta, zenginler civar kırların iyi buğdayını tercih etmektedirler. Lizbon'da Alemtejo'nun meşhur buğdayı,³⁴⁹ Marsilya'da Provence ovalarının buğdayı,³⁵⁰ Venedik'te *nostrale* buğdayı. 1601'de Venedikli fırıncılar, “Bugün bize dışarıdan gelme buğday veriliyor, ama bunlar bizimkiler gibi sonuç vermiyor”, demektedir; dışarıdan gelme buğdaydan *padoan, trivisan, polesene ve friul* buğdayları kastedilmektedir.³⁵¹ Ve üstelik *forestieri* buğdayı çoğu zaman bizzat Akdeniz'den gelmektedir.

2- Tarım İç Deniz'e yalnız gündelik geçim olanaklarını değil, aynı zamanda yüksek fiyatlı bir dizi ihraç ürününü sağlamaktadır; bunlar bazen safran veya kimyon gibi düşük miktarlardadır; Korint üzümü denilen kuru üzümler, *uve passe*'ler, *porto*, *malaga* ve *madera* atılım yapana kadar modası sürecektir olan *malvoisie* gibi

³⁴⁷ G. Luzzatto, “II Mediterraneo nella seconda metà del Cinquecento”, *Nuova Rivista Storica*, 1949.

³⁴⁸ *La Méditerranée...*'nin ilk edisyonu, 1949, s. 450 vd.

³⁴⁹ L. Mendes de Vasconcellos, *Do sito de Lisboa*, 1608, yay. Antonio Sergipe, s. 114.

³⁵⁰ 18. yüzyılda bile, bkz. R. Romano, *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, 1956, s. 76-77.

³⁵¹ Museo Correr, Donà delle Rose, 217.

kaliteli şaraplar ya da Almanların büyük bir susuzlukla her bağ-bozumundan sonra Alplerin güney eteklerinden getirdiği sofr şarapları gibi ürünler yüksek miktarlarda ihraç edilmektedir. Kısa bir süre sonra, zeytinyağı, güney meyveleri, portakal, limon ve ham ipeği hesaba katmaksızın, kanyaklar da ihraç ürünleri arasına girecektir.³⁵² Bu tarımsal fazlalar, buğday, kurutulmuş balık veya Atlantik şekerini (ve kuzeyin kurşun, kalay veya bakırını) satın alabilmek için endüstriyel ihracata eklenmektedir ve 1607'de Venedik ile Hollanda arasındaki ticaret bilançosu, *Cinque Savii*'ye bakılacak olursa hâlâ Venedik'in lehinedir.³⁵³

3- Demek ki Akdeniz, esnekliği olmayan yapılara sahip köylüler ve toprak sahipleri evreni olarak kalmaya devam etmektedir. Tarımsal tercihler, toprakların tahıla tahsis edilen bölümü, bunların zayıf otlaklar, istilacı ürünler olan bağlar ve zeytinlikler (Endülüs, Portekiz, Kastilya ve hepsinden fazla Venedik adalarındaki durum budur) karşısındaki konumları; bütün bu tercihler ve düzenler hiç değişmemekte veya uzun vadeli işlemlerin değişikliği dayatması gerekmektedir. Endülüs'te zeytinyağı ve şarap üretiminin yarattığı atılımı, kolonyal Amerika kendi talepleriyle harekete geçirmiştir. Ve mısırın görünürde erken bir tarihte Bask bölgesine veya Fas'a ulaşmasından önce herhangi bir "iç" devrim olmayacaktır;³⁵⁴ bu iç devrim diğer yerlerde yavaş olacak, Venedik kırlarına 1600'den önce,³⁵⁵ Kuzey Tirol'e ise 1615'ten önce ulaşmayacaktır.³⁵⁶ Dut devrimi daha yüzeysel ve daha erken bir şekilde gerçekleşmiştir.

4- Toprak en büyük hırs ve açgözlülük kaynağı olmaya devam etmektedir. Akdeniz'deki ve Akdeniz dışındaki bütün kırsal

³⁵² Girit rakısı gibi. A.d.S., Venedik, *Cinque Savii* 1, f° 14, 6 Ekim 1601 ve 14 Mart 1602, rakı ve limon suyu, "*soliti condursi per ponente*". Rakının Venedik gümrük tarifelerinde görülmesi 16. yüzyılın son yıllarındadır.

³⁵³ Bkz. I. cilt, s. 512, 228. dipnot.

³⁵⁴ V. Magalhães Godinho, "O milho maiz — Origem e difusão", *Revista de Economia*, c. XV., fas. 1.

³⁵⁵ R. Romano, *et. al.*, a.e.

³⁵⁶ Hans Telbis, *Zur Geographie des Getreidebaues in Nordtirol*, 1948, s. 33.

alanlar rantların, *censosun*, borçların, kiralardan ve ödentilerin boyunduruğu altındadır; bunlara toprak mülkiyetindeki sayısız ikâmetler eklenmekte ve kentlerle kırsal arasında borç alınan ve geri ödenen paralar sürekli bir dolaşım yaratmaktadır. Her yerde aynı ve tekdüze bir tarih. 15. yüzyıldan itibaren, bu alanda bir miktar aydınlanmanın yaşandığı Cenevre’de³⁵⁷ ve civardaki kırsal alanda çok kısa vadeli bir para hareketi meydana gelmektedir: Kendilerini gizlemek için rant veya ürün kirası kılıfına ihtiyaç duymayan kentliler (Protestan bir ülkede) tarafından tefeciliğin uygulandığı, “kapalı devre olan ve sürekli olarak nefes darlığı çeken bir ekonomi”. İspanya’da bir 16. yüzyıl *arbitristası*, Miguel Caxa de Leruela,³⁵⁸ paranın kentte komşu topraklara veya bağlara yatırılması yönündeki bu doğal eğilime işaret etmektedir. “Herkes 2.000 dukanın yılda 200 duka getireceğini ve sermayenin altı yıl içinde kendini kurtaracağını gördüğünden, bu onlara ilginç bir yatırım gibi gelmekteydi.” İş adamları devlete borç verenlere ancak nadiren bu kadar yüksek faizler vermektedirler. Böylece toprak onlarla rekabet etmekteydi; sağlam ve açık bir güvence olarak toprak (köylü, faizleri veya borcun anaparasını ödemezse toprağına el konulur). Borç veren kişi her zaman parasının şu bağda veya şu evde nemalandığını kendi gözleriyle görme olanağına sahiptir. Bu güvenli durumun bir bedeli vardır. Nihayetinde, mademki bu gelir türü çoğunluktadır, o halde bu noktada muazzam bir zenginlik söz konusudur. Bu durumda 1618’de İspanya’da *ducados a censos* olarak borç verilmiş 100 milyon duka olduğunu söyleyen Valle de la Cerda’nın sözünden kuşku duymamız yersizdir.³⁵⁹

5- Terazimizdeki bu 400 ilâ 600 milyon ducalık muazzam tahıl miktarı, hem çok hafif hem de çok ağır görülebilir. Yakın

³⁵⁷ J. F. Bergier, *a.e.*, s. 82 vd. s. 83’teki alıntı.

³⁵⁸ Miguel Caxa de Leruela, *Restauración de la abundancia de España*, 1713, s. 50.

³⁵⁹ Luis Valle de la Cerda, *Desempeño del patrimonio de S.M. y de los reynos sin daño del Rey y vassalos, y con descanso y alivio de todos*, 1618, zikr. J. Vicens Vives, *Historia economica de España*, 1. ks. t.y., s. 300.

tarihlerde, 18. yüzyıl Fransız tarım ürünleri³⁶⁰ ile 1799 yılında-ki İspanyol tarım ürünleri³⁶¹ için bulunan oranlar kabul edilecek olursa, tahıllar tarımsal ürünün ancak yarısını meydana getirmektedir. Demek ki elimizdeki rakamları kabaca değerlendirerek, 800 milyon ilâ 1.2 milyar değerinde bir tarımsal üründen söz edebiliriz. Bu tabii ki *çok geniş* bir tahmindir. Hareket noktamız olan Venedik fiyatları yüksektir ve sadece zengin bir kent ekonomisinde geçerlidir. Ayrıca ve bilhassa, tüketilen buğdayın tamamı pazar ekonomisinden geçmemektedir. Tahminimiz çok havada kalıyor olsa da, bunun böyle olması çok mantıklıdır. Kastilya köylerine dair yukarıda verdiğimiz örneğe dönecek olursak, bunlar 1576'da 60.000 kental olan üretimin 26.000 kentlini tüketmiş olmalıdırlar; bu da aşağı yukarı üretimin yüzde 50'si olmaktadır; fakat diğer yarısı mutlaka pazar ekonomisinden geçmektedir diye bir şey yoktur; bunun bir kısmı kentlerdeki toprak sahiplerine veya onda birlik pay sahiplerine geçmektedir. Akdeniz toplam üretiminin yüzde 60 veya 70'i böylece nakdi mübadelenin dışında kalmakta ve bizim "muhasabe"miz bunu zorla ve yanlışlıkla içeriğe dâhil etmektedir.

6- Tarımın parasal ağın ve buna bağlı nispi esnekliklerin dışında geniş boyutlara yayılması, bu büyük faaliyetin esneklikten yoksun olma durumunu –diğer her yerde olduğu gibi– Akdeniz'de de artırmaktadır. Öte yandan kullanılan teknikler ve verim oranları da düşük düzeydedir. Daha 18. yüzyılda bile Provence'ta³⁶² ekilen tahıl 1'e 5 vermektedir ve bu oran bizim incelediğimiz yüzyıl için de kabaca geçerlidir. Yıllık 120 milyon kentali elde edebilmek için Akdeniz'in en azından 24 milyon hektar ekili alana sahip olması gerekmektedir. Bu 24 milyon hektarlık muazzam alan, toprağın yarısı ürün verirken diğer yarısının dinlendiği iki yıllık bir rejim-

³⁶⁰ J. C. Toutain, "Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958", *Cahiers de l'Institut de Science Économique appliquée*, no. 115, Temmuz 1961, özellikle s. 212.

³⁶¹ Bkz. yukarıda, dipnot 342.

³⁶² René Baehrel, *a.e.*, s. 152. Hektar başına bir kentallik tohum üzerinden hızlı hesaplamalar.

de en azından 48 milyon hektar demektir. Düşünün ki 1600'lere doğru Fransa'nın *toplam* ekilebilir alanı 32 milyon hektardır.³⁶³

Bu hesaplamalar çok yuvarlaktır; ileri sürülen rakamlar çok zayıftır, çünkü buğday (ve diğer tahıllar) her yerde bir yıl nadas, bir yıl ekim sistemine tâbi değildir. Bazı topraklar üç, dört, hattâ on yılda bir ekilmektedir. Ama 1'e 5'ten daha yüksek verimlerin olduğu da bir gerçektir.

Toprağın 20'de 1'inin ekildiği Kıbrıs'ta buğday 1'e 6, arpa 1'e 8 vermektedir.³⁶⁴ Apulia'da hayvancılığın zaman zaman terk ettiği yeni topraklarda tahıl 1'e 15 veya 20 vermektedir. Fakat bu bir istisnadır.³⁶⁵ Ve kötü hasatlar, felâketler de vardır. Bunlar her şeye hükmeden iklimsel olaylara bağlıdır; insanların kendilerini tüketircesine çalışmaları bile talihlerini değiştirmemektedir. Demek ki esneklik yoktur. Bildiğimiz ihracat rakamları, eğer uzun diziler meydana getirebiliyorsa, üretimle belli bir korelasyon içindedir ve bunlar, İspanya'dan İtalya'ya ihraç edilen yünler ya da Sicilya'dan dış pazarlara gönderilen buğday veya ipek için ortaya çoğu zaman sabit veriler koymaktadır.³⁶⁶ Şematik olarak, apsisler eksenine paralel doğrular söz konusudur (tabii ki kabaca).

Gelişmeler her zaman mümkündür. Kastilya'da sürüm hayvanı olarak öküzlerin yerine katırların ikâme edilmeleri³⁶⁷ teknik olarak sürümü hızlandırmıştır ve bunların miktarı buğday verimliliğine bağımlıdır. Fakat bu ikâme çok yetersiz olmuştur. Kuzey pulluğu, çok kısıtlı bir rol oynadığı Languedoc'ta³⁶⁸ ve kuşkusuz Kuzey İtalya'da³⁶⁹ 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Fakat saban, yeteri

³⁶³ J. C. Toutain, *agm.*, s. 36.

³⁶⁴ Biblioteca Casanatense, Roma, Mss 2084, f° 45 vd.

³⁶⁵ A.d S., Napoli, Sommaria Consultationum, no 2, f° 140, 13 Mart 1563, 1'e 20 verim.

³⁶⁶ S. 380, 23 numaralı grafik ile s. 390, 24 numaralı tabloya bkz.

³⁶⁷ Bkz. I. cilt, s. 452.

³⁶⁸ E. Le Roy Ladurie, *a.e.*, (basılmamış).

³⁶⁹ Carlo Poni'nin harika kitabı (*Gli aratri e l'economia agraria nel Bolognese dal XVII al XIX secolo*, 1963) ne yazık ki 18. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. 1644'ten beri işaret edilen più pulluğu daha önce ortaya çıkmış olmalıdır (s. 4). Fakat metin çok net değildir.

kadar toprağı havalandıramayan ve karıştıramayan yaygın bir araç olmaya devam etmiştir.

İyileştirmelerden söz etmiştik;³⁷⁰ bunlar önemli devrimleri ve değişimleri temsil etmektedir. 15. yüzyılda insan sayısı bakımından kalabalık olmayan Akdeniz'in köylülere yeni topraklar sunduğuna kuşku yoktur. Bir atılım olmuştur, ama bu daha çok 13. yüzyıldaki eski refah düzeyine yeniden ulaşılmasından ibarettir. 16. yüzyıldaki kesin atılımların öncesinde hiç kuşkusuz bir tarımsal devrim vardır ve 16. yüzyıl bunu kendi hareketiyle ileri taşımaktadır. Ruggiero Romano bu görüşü desteklerken haklıdır. Fakat sonunda bu gelişme, tarımın esnek olmaması yüzünden ve 13. yüzyılın sonundakine benzer koşullar altında durmuştur. Yeni topraklar çoğu zaman düşük verimlidir. Beslenecek insan sayısı kaynaklardan daha hızlı artmaktadır ve Malthus daha konuşmadan önce haklıdır.

Yüzyılın bütünsel görüntüsü muhtemelen 1550'de, fakat kesin olarak 1580'lere doğru değişmiştir. Tam da para dolaşımının (şimdilik buna para devrimi dememize izin verin) hızlandığı bir dönemde sinsi bir bunalım belirmeye başlamıştır. İspanya'yla ilgilenen tarihçiler, bundan biraz önce veya biraz sonra, tarımsal yatırımların zorluklarla karşılaşmaya başladığını bilirler; köylüler artık kolayca kredi bulamamakta, borçlarını tahsil edemeyen alacaklılar teminatlara el koymakta³⁷¹ ve nihayet büyük toprak sahipleri bile 1575-1579³⁷² arasındaki mali bunalımdan etkilenmektedir. Zamanı geldiğinde göstereceğimiz gibi, Cenevizliler kayıplarını kendi alacaklılarına yansıtmaktadır. Bütün bu açıklamalar ve Languedoc örneğinin³⁷³ akla getirdiği diğer açıklamalar

³⁷⁰ Bkz. I. cilt, s. 116 vd.

³⁷¹ B. Bennassar, *a.e.*

³⁷² Bu Felipe Ruiz Martín'in, Medina del Campo ile Floransa arasında gönderilen mektuplar için (*a.e.*) yazdığı önsözdeki açıklamadır. Cenevizliler alacaklılarına *juros* olarak ödeme yapma olanağı buldukları her seferde, kayıplarını başkalarına aktarmışlardır. Müşterileri arasında tabii ki birçok toprak sahibi bulunmaktadır.

³⁷³ E. Le Roy Ladurie, *a.e.*

mümkün ve gerçektirler. Fakat anahtar açıklama tarımın esnek olmayan yapısında yatmaktadır. Bir tavan düzeyine ulaşılmıştır; bu aşılması zor durumdan 17. yüzyıldaki “yeniden feodalleşme”, yani tersine tarımsal devrim ortaya çıkacaktır.

Bir Endüstri Bilançosu

John U. Nef³⁷⁴ 17. yüzyıl başlarındaki Avrupa’dan söz ederken, 70 milyonluk bir nüfus için, bu kıtanın 2 veya 3 milyon zanaatkâra sahip olabileceğini düşünmektedir. Bu tahmin 60-70 milyonluk bir dünya olan Akdeniz için de geçerli görünmektedir. Eğer kentler kabaca nüfusun yüzde 10’unu barındırıyorsa, bu 6-7 milyon kişi eder; bunun 2-3 milyonluk kesiminin zanaatkarlardan meydana gelmesi mantıklı görünmemektedir; yani kentsel kitlenin üçte biri veya yarısı. Özel bir örnek üzerinde, Venedik’e ilişkin olarak, benzer hesaplamalar yapmak zor değildir. Tersanede 3.000 işçi,³⁷⁵ 5.000 *lanaioli*³⁷⁶ ve 5.000 *setaioli*,³⁷⁷ yani toplam 13.000 kişi vardır; aileleriyle birlikte, 140.000 kişilik bir nüfus içinde, 50.000 kişilik bir kitle. Ve tabii ki, adlarını ve faaliyetlerini bildiğimiz, kentin birçok özel tersanesinde çalışan işçileri,³⁷⁸ kentin inşası ve yeniden inşası hiç bitmediğinden, ahşabın yerini kagir yapılar aldığından ve taşkına uğrayan *rii*ler bakım gerektirdiğinden, duvarcılar ordusunu yani *muratori*’yi hesaba katmak gerekmektedir. Ayrıca Venedik yakınlarında bulunan Mestre’deki kumaş bükcülerini de saymak gerekir.³⁷⁹ Daha ötede, değirmenciler tahıl öğütmekte ve kâğıt hamuruna gerekli malzemeleri koymakta ya da kereste kesmektedirler. Kömürcüleri, demircileri, kuyumcuları, şeker tasfiye uzmanlarını, Muarno cam atölyelerini ve Giudec-

³⁷⁴ John U. Nef, “Industrial Europe...”, s. 5.

³⁷⁵ R. Romano, “Aspetti...”, *agm*.

³⁷⁶ Museo Correr, Donà delle Rose 42, f° 77 v° [1607], iki işçi başına bir usta olmak üzere 3300 dokumacı.

³⁷⁷ *Lanaioli* ile eşit sayıda ki, bu kuşkusuz çok iyimser bir tahmindir.

³⁷⁸ Bkz. R. Romano, “La marine marchande vénitienne au XVIe siècle”, *Actes du IVe Colloque International d’Histoire Maritime*, 1962, s. 37.

³⁷⁹ A.d.S., Venedik, Senato Terra 53, 7 Mayıs 1569.

ca'daki dericileri de saymak gerekir.³⁸⁰ Ve daha birçok kişi vardır. Bir de matbaacılar. Venedik 16. yüzyılda Avrupa'da matbaacılıkta önemli bir paya sahiptir.³⁸¹

John U. Nef'in zanaat sayesinde *geçindiklerini* belirttiği 2-3 milyonluk sayıyı kabul etmek gerekir belki de: Ustalar, işçiler, kadınlar ve çocuklar, yani sadece faal olanlar değil, bu alandan beslenen herkes. Bizzat Venedik'te böyle bir sayım yapılabilir: Yüzyılın sonuna doğru, 20.000 kişinin, yünlü dokumacılık alanındaki çeşitli işler sayesinde yaşadığı sıklıkla söylenmektedir.³⁸²

Bu toplam rakama kırsal alandaki zanaatkâr kitlesini eklemek uygun olacaktır. Kendi zanaatkârları olmayan, ne kadar küçük olursa olsun kendine ait endüstriyel faaliyetleri olmayan hiçbir köy yoktur. Fakat bu alanda hesap yapmak isteyen tarihçiler hemen hemen hiçbir veriye sahip değildir. Öte yandan eğer bu tarihçiler kazanılmış alışkanlıklara uyarsa, fakir kırlardaki bu belirsiz ama mühim çalışmaların önemini küçümseme eğiliminde olacaktır ki, aslında bu alan değerli para trafiklerine ulaşabilmenin yegâne yoludur. Tarih yazını bugüne kadar sadece kentsel zanaatların önemini görebilmiştir. Oysa kırsal zanaatlar Aragon, Pireneler ve Segovia civarında,³⁸³ Kastilya³⁸⁴ veya Leon'un³⁸⁵ talihsiz bir köyünde veya Valencia bölgesinde³⁸⁶ hep varolmuştur. Cenova civa-

³⁸⁰ A.d.S., Venedik, Senato Terra 2, 17 Eylül 1545.

³⁸¹ Lucien Febvre ve Henri Jean Martin, *L'apparition du livre*, 1958, s. 280, 286, 287, 293.

³⁸² Bkz. dipnot 385 ve *Cinque Savii*, 140, f° 4-5, 11 Mart 1598 "*al numero di 20 [000] et più persone computando le famiglie et figlioli loro.*"

³⁸³ J. van Klaveren, *a.e.*, s. 182 [1573].

³⁸⁴ Carmelo Viñas ve Ramón Paz. *a.e.*, II s. 217, örneğin fakir bir köy olan Peña Aguilera'da "*e algunos laborantes de lana*" kömürcüler, taşıyıcılar vardır.

³⁸⁵ Maragateria'da köylü kumaşları ve fıçı çemberleri imalatı, bkz. aşağıda dipnot 491.

³⁸⁶ T. Halpérin Donghi, *agm.*, s. 162; ipek ve gömlek imalatı, *esparto*'da görülen çarık imalatı.

rında bunları görmemek mümkün değildir.³⁸⁷ Halep çevresinde³⁸⁸ köyler ipek ve pamuk işlemektedir. Fiili olarak mekân, hammadde veya devindirici güçlerin eksikliğinden dolayı kapsayamadığı ve buna rağmen ihtiyacı olan endüstri kollarını civarında veya uzakta ortaya çıkarmamış hiçbir kent yoktur. Bu sayede, Ceno-va'nın arkasındaki dağlarda yer alan haddehaneler, değirmenler, kâğıt atölyeleri; Napoli kırılarındaki ve özellikle Calabria yakınlarında bulunan Stilo'daki³⁸⁹ demir fırınları, çeşitli maden ocakları, barut değirmenleri; Adige üzerinden kereste getiren teknelerin, hileye müsait bir yer olduğundan isteyerek durdukları Verona kapılarındaki hızar atölyesi³⁹⁰ (ve yakındaki kenti besleyen buğdayı öğüten değirmenler –Venedik yakınlarında 80'den fazla değirmen vardır–); Tajo kıyılarında ve Talavera de la Reyna'daki değirmen dizileri³⁹¹ veya Akdeniz'in öteki ucunda, Kandiye kentinde bulunan 30 yel değirmeni;³⁹² bütün bunlar açıklığa kavuşmaktadır. Languedoc'ta kentsel endüstriler vardır, fakat yakındaki Massif Central ve Cévennes ile birlikte çok sayıda endüstri köyleri kendini göstermektedir.³⁹³ Aynı şekilde Lyon çevresinde³⁹⁴ geniş bir çap içinde birçok kırsal endüstri bulunmaktadır. Kent, yakın ve uzak kırlardaki bu ucuz çalışmalar sayesinde yaşamaktadır.

Ancak Akdeniz'de kırsal endüstrilerin, henüz o zamanlar İngiltere'de (*cariseeler* ve *kersieler* üretimi açısından) veya Kuzey Avrupa'da olduğu kadar güçlü olmamaları muhtemeldir. Bu kırsal endüstriler Akdeniz'de, tıpkı 18. yüzyılda Fransa'da olduğu gibi³⁹⁵ kentli tüccarlar tarafından uzaktan yönetilen geniş kırsal takıma-

³⁸⁷ Jacques Heers, *a.e.*, s. 218 vd.

³⁸⁸ Bkz. aşağıda s. 308, 49. dipnot.

³⁸⁹ A.d.S., Napoli, *Sommaria Consultationum*; sayılamayacak kadar çok belge: 13, f° 389-390; 21 f° 51; 31, f° 139-146, 180-184; 37, f° 41 v° 42.

³⁹⁰ A.d.S. Venedik Senato Terra 30, Verona, 1 Mart 1559.

³⁹¹ Carmelo Viñas ve Ramón Paz., *a.e.*, II, s. 448.

³⁹² S. Schweigger, *a.e.*, [1581], s. 329.

³⁹³ E. Le Roy Ladurie, *a.e.*

³⁹⁴ R. Gascon, *a.e.*

³⁹⁵ Açık örnek olarak bkz: François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine et les débouchés internationaux, 1650-1815*, 1955.

dalar haline hiçbir zaman gelememişlerdir. Hattâ ben, 16. yüzyılda Lyon çevresinde takımadalar gibi toplanan endüstrilerin bir benzerinin Akdeniz’de olmadığını düşünüyorum; en azından daha geniş bilgilere sahip oluncaya kadar böyle düşünüyorum. Eğer bu gözlem doğruysa, iki şeyi kanıtlayacaktır: Akdeniz kırları kendi özel yaşamları açısından birçok Kuzey kırsalına nazaran daha iyi dengelenmişlerdir (ve bağ ile zeytinliklerin çoğunlukla Kuzey’in kırsal endüstrileriyle eşdeğer olması mümkündür³⁹⁶ –ağaç yetiştiriciliği köylü bütçelerinin dengeye gelmesini sağlamaktadır). Büyük ve orta ölçekli kentlerdeki kentsel endüstri yalnız başına muazzam bir pazarın ihtiyaçlarına, ana hatları itibarıyla cevap verme gücüne sahiptir. Fakat 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında, büyük kentlerdeki zanaat küçük kentlere ve köylere kaymıştır.³⁹⁷ Bu transferler böylece 19. yüzyılda bile yerli yerinde duran kırsal ve yarı kırsal gerçekliklerin ve görüntülerin altını çizmektedir. Murat Napoli’de krallığı ele geçirdiğinde, ordusunu (İngilizlerin pahalı kırmızı çuhasına mecbur kalmamak için) kara köylü kumaşıyla giydirmiştir, yani kırlarda kullanılan kaba kumaş.³⁹⁸

Eğer kapı aralığından görülen bu oranlar benimsenecek olursa, 16. yüzyılda kırsal endüstrinin nitelik veya gelir düzeyi bakımından olmasa bile, çalışan *insan sayısı* bakımından kentlerdeki çalışmayla eşit olduğu kabul edilmelidir. Bunu kanıtlayacak hiçbir şey yoktur, ama tersini gösteren bir şey de yoktur. Maksimum olarak üç milyon köylü ve üç milyon kentsel fakir, pazar ekonomisiyle bağlantı halinde olan zanaat dünyasının tümünü temsil etmektedir. Bu kitle içinde muhtemelen 1.5 milyon faal insan vardır. Ortalama ücretin, Venedik’in Agordo’da sahip olduğu bakır madenlerindeki³⁹⁹ asgari ücrete eşit olduğunu düşünelim;

³⁹⁶ Roger Dion, *Historie de la vigne et du vin en France, des origines au XIXe siècle*, 1959, s. 26.

³⁹⁷ Méditerranée, I. yay. Aleati (a.e., s. 125) burada bir pahalı hayat dramı görmektedir: Pavia. Crémone, Come, Milano örnekleri.

³⁹⁸ R. Romano’nun bana verdiği bilgi.

³⁹⁹ Museo Correr, Cicogna, 1987, Ağustos 1576, burada 30 kişi çalışmaktadır.

yani günde 15 *soldi* veya yılda 20 duka (bayramlarda çalışılmaz, fakat ücret alınır): Ücret miktarı 30 milyon altın kadar olacaktır. Bu azdır, çünkü kentlerdeki ücretler daha yüksektir (ve kentsel endüstri çoğu zaman bu yüksek oranlar yüzünden ölecektir). Venedik'te *Arte della lana* zanaatkarları yüzyılın sonunda yılda 144 duka almakta ve üstelik artış talep etmektedir.⁴⁰⁰ Bunun sonucunda, rakamlarımız 40 veya 50 milyon altın kadar artırılmalıdır veya artırılabilir. Nafile bir son çabayla, eğer endüstriyel *üretimi* ücret miktarının üç veya dört katı olarak rakamlaştırırsak, maksimum 200 milyon rakamına ulaşırız.⁴⁰¹ Bu rakam daha fazla artırılma olanağına sahip olsa bile, tarıma *teorik olarak* atfedilen 860 veya 1.200 milyonluk rakamın çok uzağında kalmaktadır. (Ortak Pazar tartışmalarında uzmanlar, bu çağda ve bizimkiler gibi aşırı endüstrileşmiş ülkelerde, etin ticarileşmesinin bugün dünyanın en büyük iş alanını meydana getirdiğini söyledikten sonra, bunda şaşılacak bir şey var mıdır?)

16. yüzyılda endüstriyel ürünler dünya pazarına tahıl, zeytin-yağı veya şaraptan daha çok girmektedir. Burada da önemli bir “kendine yeterliliği” dikkate alma zorunluluğu vardır. Fakat bu azalma eğilimindedir. Thomas Platter⁴⁰² 1597'de Uzès'e ilişkin olarak şunları kaydetmektedir: “Her aile yününü kendi evinde ip-lik haline getirmekte ve sonra bunları çeşitli amaçlar için kullanmak üzere dokumaya ve boyatmaya vermektedir. Bizdekiler gibi çıkırık kullanmaktadırlar (Baselli Thomas Platter Montpellier'de tıp tahsili görmektedir), fakat burada öreke yoktur, çünkü sadece fakir insanlar kenevir eğirmektedir. Bezler tüccarlardan alınmakta ve evde yapılandan daha ucuza gelmektedir.” Dokuma endüstrisindeki ve kumaş satışındaki gelişmenin nüfus artışına, atölyelerin yoğunlaşmasına ve kendine yeterlikteki muhtemel bir gerilemeye bağlı olduğu konusunda bahse girebiliriz.

⁴⁰⁰ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, 1, 139, 20 Nisan 1603.

⁴⁰¹ *Censo*, tablo 3, 1'e 4, 448'lik oran 1799 İspanyası'nda doğal ürün ile endüstriyel ürün arasındaki orandır.

⁴⁰² *A.e.*, s. 328.

“Verlagssystem” ve Kentsel Endüstrilerin Gelişimi

1520-1540’tan itibaren Akdeniz’de kentsel endüstrilerde belirleyici bir atılım meydana gelmiştir; hem Akdeniz’i hem de Avrupa’yı ilgilendiren kapitalizmin ikinci atılımı. John U. Nef’in 1540’tan itibaren sadece İngiltere’de ortaya çıktığını ileri sürdüğü birinci “endüstri devrimi”⁴⁰³ veya J. Hartung’un⁴⁰⁴ sadece Almanya için 1550’den itibaren başlattığı⁴⁰⁵ “büyük endüstriyel kapitalizm” –bu atılımlar ve yenilikler, sınırlı farklılıklardan ötürü *grosso modo* hem Avrupa hem de Akdeniz’in bütünü için geçerlidir. Gelecekteki incelemeler, bunların, 16. yüzyıldaki atılımı er ya da geç ikiye bölen sert yükselişi telafi ettiğini gösterebilir. Şaşıla günlerin gerilerde kaldığı bir ticari kapitalizmin yerine, gerçekte ancak yüzyılın ikinci “maden” atılımıyla serpilebilecek olan bir endüstriyel kapitalizm geçmektedir. Endüstri telafi edici bir değere sahip olmalıdır.

Hemen her yerde (gözlemin mümkün olduğu her yerde) bu endüstri, Alman tarihçilerinin bilindik *Verlagssystem*⁴⁰⁶ şemasına uygun olarak kapitalist niteliktedir; ben bu *verlagssystem* kelimesini *sur avance* (avans üzerine, Türkçe İktisat Tarihi literatüründe “eve iş verme” terimi benimsenmiş gibidir, –ç.n.) terimiyle karşılıyorum: Tüccar, müteşebbis, *Verleger*, zanaatkâra belli bir ücret karşılığında işletmek üzere mal vermektedir. Bu sistem 16. yüzyılda ortaya çıkmış değildir, fakat bilinmeyen (Kastilya’da böyle görünmektedir) veya henüz sınırlı olarak uygulanan (Venedik’te-

⁴⁰³ Bkz F. Ruiz Martín’in Kastilya’ya dair yenilikçi incelemeleri, *a.e.*: John U. Nef, “The progress of technology and the growth of large scale industry in Great Britain, 1540-1660”, *The economic history review*, 1934; ve Henri Hauser’in yorumları, *Annales d’histoire économique et sociale*, 1936, s. 71 vd.

⁴⁰⁴ J. Hartung, “Aus dem Geheimbuche eines deutschen Handelshauses im XVI. Jahrhundert”, *Z. für Social-und Wirtschaftsgeschichte*, 1898.

⁴⁰⁵ Teknik farklara (İngiltere’de kömür) ve araçsal farklılıklara rağmen, özdeşlikler kabaca öne çıkmaktadır.

⁴⁰⁶ Bu zor kelimenin çevirisi için bkz. M. Keul, *Annales E.S.C.*, 1963, s. 836, dipnot 3.

ki gibi) yerlerde serpilmiştir. Ve bu sistem, her seferinde loncaları, İtalyan *artelerini* veya İspanyol *gremioslarını* sarsmıştır. Her seferinde, yavaş üretim sürecini finanse eden ve satış ile ihracat kârlarını kendine saklayan tüccarları ayrıcalıklı hale getirmiştir. Bu tüccarların rolü *-fociunt laborare-* ipekçilik alanında (nispeten yeni), daha eski bir imalat türü olan yünlü kumaş endüstrisine oranla daha belirleyicidir. Doğal olarak, örneğin her şeyin serbest görüldüğü Cenova'da olduğu gibi, zanaatların geniş atölyelerde yoğunlaşması gözle görülür hale gelmiştir;⁴⁰⁷ daha o tarihlerde Venedik'te bu yoğunlaşma, protestolara ve devletin müdahalesine yol açacak boyutlara ulaşmıştır. 12 Aralık 1497 tarihli bir yasa, her ipek dokuyucusuna, hizmetinde 6 *tellari*'den fazlasını bulundurmamayı yasaklamıştır.⁴⁰⁸ Sorun 1559'da yeniden gündemdedir: "20 veya 25 tezgâh çalıştıran bazı kişilerin doymazlığı aşikâr ahlâksızlıkların nedenidir" denilmektedir.⁴⁰⁹

Hammaddeyi avans vermek, ücreti avans vermek, ürünlerin pazarlamasını kendine ayırmak; şema ilk ayrıntıdan itibaren oluşmaktadır. İşte 1530 yılının kışında Venedik'teyiz. V. Carlos'un elçisi Rodrigo Nino⁴¹⁰ efendisi tarafından bir miktar ipekli kumaş almakla görevlendirilmiştir; yeşil, mavi, al, kızıl damalar, kızıl kadifeler. Söylediğine göre bunlara ait örnekler yollayacaktır, fakat sipariş yapılır yapılmaz her halükârda 1000 duka avans vermek gerekmektedir ve geri kalanı iş bitince ödenecektir. Gerçekten de dokumacı, ipeği çileler halinde Osmanlı'dan getirterek kendi hesabına işleten tüccardan ipek almak zorundadır. Burada alıcı, tüccarın yerine geçtiği için, hammaddeyi para olarak avans verme

⁴⁰⁷ *La Méditerranée.*, 1. yay., s. 342, H. Sieveking, "Die genueser Seidenindustrie im 15. und 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Verlags-Systems", (dikkat çekici), *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Statistik im Deutschen Reiche*, 1879, s. 101-133'e göre.

⁴⁰⁸ İzleyen dipnota bkz.

⁴⁰⁹ A.d.S., Venedik, Senato Terra 30, 11 Kasım 1559, 12 Aralık 1497 *partesinin* hatırlatılması.

⁴¹⁰ Rodrigo Nino'dan V. Carlos'a, Venedik, 1 Aralık 1530, Simancas, E° 1308.

işi ona düşmektedir. Ağustos 1559'da Cattaro'da meydana gelen küçük bir olay daha aydınlatıcıdır.⁴¹¹ Bu küçük yerde *filatogiler* doğudan satın aldıkları ham ipeği işleme âdetini edinmişlerdir; ancak 1547 tarihli biçimsel bir yasa bu eğiricilerin *per conto suo* çalışmalarını yasaklamaktadır. Senato her şeyin düzene sokulmasına karar verir: Tüccarların, fazlasıyla bağımsız olan *filatogilerin* aklına esen fiyatlardan iplik satın almak zorunda kalmaması için, *filatogiler* tüccarların ipeğini iplik haline getirecektir. Bu çok açık bir durumdur. Başka göstergeler: 1582'de Cenovalı bir zanaatkârın bir başka zanaatkâr hakkındaki tanıklığı:⁴¹² “Evet, *filatore* Agostino Costa'nın arkadaşı olduğu için ve Agostino'nun dükkânında Battista Montorio'nun (tüccar) ona ham ipek getirip işlenmiş ipekleri aldığını defalarca gördüğü için ne söylediğini bilmektedir.” İspanya'da, Segovia'da 10 yıl önce, 1570'te kraliçe Anne'ın (II. Felipe'nin sonuncu karısı) gelişi nedeniyle, esnaf alayı düzenlenmiştir; önde darphane işçileri, sonra *tratantes en lana* (yün tüccarları) ve ardından, bir 17. yüzyıl tarihçisinin söylediği üzere, “Halkın yanlış olarak tüccar (*mercaderes*) diye adlandırdığı, oysa her biri gerçek birer aile babası olan, evlerinde ve evlerinin dışında çok sayıda insanı yaşatan (bazıları 200, bazıları 300'e yakın), yabancı ellere çok ince çeşit çeşit kumaş yaptıran kumaş imalatçıları”⁴¹³ geçmektedir.

Sistem Başarılı Olmuştur

Sorun sadece tüccarın ve girişimcinin bu önceliği olmayıp, aynı zamanda sistemin ekonomik başarısı ve koşulların uygunsuz olmaya başlaması halinde göstereceği dirençtir. İşletmelerin atılımı, yoğunlaşma, iyi bir işbölümü ve üretim artışı vardır. Segovia, Cordoba, Toledo, Venedik ve kuşkusuz Cenova'nın birbirinden uzakta kapı aralığından bize gösterdiği şey budur. Bunların yüz-

⁴¹¹ A.d.S., Senato Terra 29, 16 Ağustos 1559.

⁴¹² Archivio Comunale, 572, Cenova, 1582.

⁴¹³ Diego de Colmenares, *Historia de la insigne ciudad de Segovia*, 2. yay., Madrid, 1640, s. 547.

yılın sonunda sergilediği canlılık, eski lüks kumaşlar ile ipekçilik sanatının belli bir “kireçlenme” ve hattâ belli bir “hasislik” gösterdiği Floransa gibi eski endüstriyel merkezlerle tezat içindedir. Acaba burada tartışılması gereken şey yapı mıdır –ki bu fırsattan istifade açıklamalarımız için çok yararlı bir araç sunmuş olacaktır? İyi bir haber kaynağı olan bir tarihçi bunu savunmaktadır.⁴¹⁴ Veya *a priori* olarak düşünülebileceği üzere, Floransa kentteki hayat pahalılığının kurbanı olmuştur. Floransa diğer bütün kentlerden daha fazla olmak üzere (Cenova bir yana bırakılırsa) değerli madden akımından ve bunun yol açtığı hızlı fiyat artışlarından etkilenmiştir. Banka ve topraklar da *Arti* ile rekabet etmektedir ve bunlar Avrupa’daki savaşa bağlı olarak, İspanya hariç, yüksek kalitedeki ürünlerine zorlukla pazar bulabilmektedir. Her halükârda, 1580’den itibaren Floransa’nın endüstriyel faaliyeti gerileme sürecine girmiştir.

Bunun tersine, diğer kentler ve özellikle de Venedik, atılımlarına bir sonraki yüzyıla kadar devam etmektedir. Her şey bunun böyle olmasına katkıda bulunmuştur; emek gücü bolluğu ve yeni teknikler. Venedik kumaşları, ikinci kalite İspanyol yünlerinden yapılan, başlıca arz kaynağı olduğu Doğu Akdeniz’deki müşterilerin zevkine uygun olarak üretilen orta kalite yünlülerdir; Toledo ve Cordoba ipeklilerinin İspanyol ve Amerikan pazarlarına uyum sağlamaları gibi. Bunlara bir de Venedik’teki işletmeleri yöneten “yeni adamlar”ın nitelikleri eklenmektedir. En azından Venedik’te bu girişimciler çoğunlukla yabancıdır ve bunlar 15 veya 20 yıllık sadık hizmetlerinden sonra, bir gün Signoria’dan, yüzlerce ve binlerce parça kumaş imâl ettikleri için fazlasıyla hak ettiklerini düşündükleri vatandaşlık hakkını talep etmektedirler.⁴¹⁵ Kısacası yenilikler çok yönlüdür: Girişimciler cephesinde olduğu kadar

⁴¹⁴ Açıklama Felipe Ruiz Martín’e aittir, Floransa ticari mektuplarına yazdığı önsöz içinde, *a.e.*,

⁴¹⁵ A.d.S., Venedik Senato Terra 74, 18 Nisan 1578; 106, 7 Mart 1584; 112, 24 Kasım 1589. Negrin de Negrini 1564’ten itibaren 1.884 adet yün kumaş imal ettirmiştir. Bazı girişimcilerin yenilikçi düşünceleri, *age.*, *Cinque Savii*, 15, f° 21, 7 Şubat [1609].

zanaatkârlar cephesinde de kendini gösteren, yerleşim, yöntem ve iş gücü alanındaki yenilikler; zira endüstriyel işgücünden daha hareketli bir şey olamaz.

Gezgin Bir İşgücü

16. yüzyılda zanaatkârlar dünyası nadiren yerlilerden meydana gelen karışık bir dünyadır. 14. yüzyılda Floransa loncaları Flandre'dan ve Brabant'dan gelen işçileri istihdam etmiştir.⁴¹⁶ 16. yüzyılda Floransa'daki *Arte della lana* çıraklarının kökenleri, daha önce de söylediğimiz gibi, Toscana'nın sınırlarını aşan çok geniş bir alana yayılmaktadır.⁴¹⁷ Venedik Signoriası'ndan *velutti neri* üretme izni alan Verona'da, 1561'de⁴¹⁸ 25 usta bulunmaktadır: Bunlardan hiçbirisi Venedikli değildir (Signoria buna tahammül edemeyecektir); 14'ü Cenovalı, 3 tanesi Mantovalı, 2'si Veronalı, 2'si Brescialı, biri Vicenzeli, biri de Ferraralıdır. *Che li fanno lavorare* tüccarlara gelince, bunlar sadece dört kişidir: İki Venedikli, diğer ikisi de Cenovalıdır. İşte zanaat ve ticaret alanındaki hareketliliğe açılan küçük bir pencere.

Aynı sahne Brescia'da da görülmektedir: Zırhlar, hafif silâhlar ve çakmaklı tüfekler yapmakla meşgul olan *arte della Ferrarezza* koşulların durumuna göre bir büyüyüp bir daralmakta, komşu kentlere iş kaptırmakta, sonra bunları tekrar toplamakta ve işler böyle sürüp gitmektedir. Yüzyılın sonunda kentin yeni *Capitano*'su Francesco Molino'nun teşvikiyle⁴¹⁹ Brescialı olan ve birçok *lavoranti*yle birlikte Saluzzo'ya giden bir usta yeniden kente kazandırılmıştır. Pistoia ve Milano'dan işçiler geri alınmış (31'i

⁴¹⁶ Alfred Doren, *Wirtschaftsgeschichte Italiens im Mittelalter*, İtal. çev. 1936. s. 491.

⁴¹⁷ Maurice Carmona'ya göre, bkz. aşağıda s. 313. 1608'de bir salgın (*pe-
tecchie* salgını) işçileri kırmıştır. Prensün düğünü için çok gerekli olan güzel kumaşları imâl ettirmek için Milano'dan işçi getirtilmiştir, Haus-Hof-und Staatsarchiv, Viyana, Staatskanzlei Venedig, Faszikel 13, f° 359, Venedik, 9 Mayıs 1608.

⁴¹⁸ A.d. S., Venedik, Senato Terra, 35, 15 Aralık 1561.

⁴¹⁹ Museo Correr, Donà delle Rosa 160, f° 53, 53 v°.

Milano'dan) ve bu sayede ustaların “dükkân”larının sayısı yeniden 23'e çıkmıştır. Demir hammaddesi sağlamadaki sıkıntılar ve tüccarların çok az olması yüzünden yeniden bunalıma girilmiştir: Bir veya iki tane daha tüccar gerekmektedir.

Zira endüstri tüccarları, yani sermayeleri izlemektedir: Venedik'i temsil etmek üzere İngiltere'ye 1610 ilkbaharında giden Tomasso Contarini⁴²⁰ Verona'da duraklamış, sonra da Trente yolu üzerinde Roveroto'ya geçmiştir. Bu küçük yerleşim yerinde oldukça fazla sayıda *flatogi* ve 300 kadar (veya daha fazla) *telleri che lavorano ormesini*'ye sahip faal bir *negocio della sede* görmekten düştüğü şaşkınlığı düşünün: Bu işçiler Verona'yı terk edip gelmişlerdir. Dört yıl sonra, Mayıs 1614'te Venedik Signorisi şu özel öneriyi kabul etmiştir:⁴²¹ Kimliği belli olmayan kişi, kentin başlıca faaliyet alanlarında ve özellikle ipek sanatı dalında *che intendono partire* çalışan işçi ve ustaları adalete ihbar etme hizmetini sunmaktadır; bunun karşılığında hapiste olan bir *banditonun* özgürlüğünü elde edecektir. Aynı ruh hali içinde ve aynı dönemde, Venedik, kentin şeker işletmelerinde çalışan işçi ve ustaları (*pratico o professore di raffinare zuccari*), kenti terk ederek başka yerlerde sanatlarını icra etmeye gitmeleri halinde, hem bedenen hem de mallarının müsaderesi yoluyla cezalandırmakla tehdit etmektedir.⁴²²

Zanaatkârların bu kaçışları veya bu yolculukları konjonktüre tâbi olmaktadır. Kısa veya uzun mesafeler üzerinde telafiler ve tamamlamalar gerçekleşmektedir. Bu bağlamda, büyük kentlerden orta veya küçük kentlere doğru olan hareket 16. yüzyılın sonunda geçerli durumdadır. Veya bu hareket daha geniş güzergâhlar boyunca yaşanmaktadır; 15. yüzyılda ve bütün 16. yüzyıl boyunca ipek endüstrisinin tüm Avrupa'ya yayılışını düşünelim. İtalya'da 17. yüzyılda yeni bir endüstriyel gelişmeye tanık olan Mezzogior-

⁴²⁰ A.d.S., Venedik, Senato Secreta Signori Stati, Tomasso Contarini'den doge'ye Bolzano, 23 Mart 1610.

⁴²¹ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii* 1, 200, 27 Mayıs 1614.

⁴²² *Age.*, 16 f° 53,15 Kasım 1611.

no'da ipek endüstrisi gelişmektedir ve 1630'lu yıllar civarında⁴²³ bu gelişme âniden durmuştur; Kuzey'in küçük kentleri birbiri ardına âni bir talihe mazhar olmuşlardır. Bunlar ipek endüstrisinde güney kentlerinin yerine geçmişlerdir. Tabii ki bu durum zanaat-kârların yer değiştirmesini gerektirmektedir.

Bütünsel Hareketler ve Özel Hareketler

Bütün bu hızlı gelişen faaliyetlerin aynı bütünsel ritme tâbi olup olmadığını *a priori* olarak bilemiyoruz. Telafilelerin ve istisnaların varsayılması halinde bu mümkündür. Gerçekte bu faaliyetlerin bütünlüğünü yakalayamıyoruz. Dokuma endüstrileriyle ilgili olarak –inşaatla birlikte veya onun *ardından* en önemli endüstriler, ama bunlar tek değildir– bunların bütününe ilgilendiren bir cevap bulmak mümkündür. Gerçekten İspanya'dan ve Papalık devletinden ihraç edilen şap miktarını ve buna bağlı olarak, kumaşların boyanmasında veya en azından boyaların hazırlanmasında vazgeçilmez olan bu maddenin toplam kullanım miktarlarını biliyoruz. “Gösterge” kesindir ve verdiği cevap açıktır: Dalgalanmalar genel konjonktürdeki dalgalanmalarla aynıdır ve 1590-1602 arasında bir tavan düzeyi söz konusudur.⁴²⁴

Tabii ki geriye, mümkün ve akla yatkın olduğu üzere, bütün endüstri alanlarının genel ritimlere uyup uymadığını bilmek kalıyor. Endüstriyel faaliyetlerle tüccarların talepleri arasındaki bağlantıları belirlemeye özen gösteren tarihçilerin söylediği ve tekrarladığı şey budur.⁴²⁵ Bunlar oyunu sahneye koyan unsurlardır, ancak endüstrinin belli bir vadede aynı zamanda ikâme ve telafi edildiğini hesaba katarak, istisnalar olabileceğini kabul edelim; “inşaat” [sektörü] *bazen* bu bütünsel hareketlerin tersi yönünde

⁴²³ J. Gentil da Silva'nın 17. yüzyıl İtalyan fuarlarına ilişkin yayımlanmamış çalışmasına göre.

⁴²⁴ Jean Delumeau, *a.e.*, özellikle 132. ve 133. sayfalardaki grafikler.

⁴²⁵ R. Gascon, *a.e.*, s. 89. Clemens Bauer, *a.e.*, s. 9, Goris ve Strieder'in ardından, Anvers'e dair.

gidiyor görünmektedir.⁴²⁶ Ve eğer özel ve yerel konjonktürler varsa, bunları ilk elden öğrenmek gerekir. Gerçekten de, dokuma endüstrisine ait bazı eğriler bilinmektedir. İlginç olan nokta, oluşturulma tarihleri ne olursa olsun, bunların garip bir şekilde birbirlerine benzemesidir. Tüm endüstriyel gelişmeler bir ok gibi yukarıya tırmanma şeklinde ortaya çıkmakta ve düşüşler dikey olmaktadır. Hondschoote'daki⁴²⁷ yünlü serj [bir kumaş] üretimine ait çifte eğriler havaya fırlatılan bir füze izlenimi vermektedir; Leiden'de gene ikili bir güzergâh kolaylıkla görülebilmektedir. Venedik'e ait eğriler (Pierre Sardella⁴²⁸ ve Domenico Sella'ya⁴²⁹ göre) klasik parabol biçimine bürünmektedir. Floransa'ya dair yetersiz rakamlarımız bile benzer bir eğriyle örtüşmektedir.⁴³⁰ Mantova'ya⁴³¹ ait küçük örnekle kural teyit edilmektedir; aynı durum Brescia ve Val Camonica'daki⁴³² yün dokuma faaliyetleri için de muhtemeldir. Segovia, Cordoba, Toledo⁴³³ ve Cuenca için ise durum nettir. Acaba bu genel bir kural mıdır?

Her halükârda, bu kural en mütevazı endüstriler için bile geçerli görünmektedir. Venedik, Adriyatik'in diğer kıyısında tüm rekabeti bitirmeye çalışmaktadır; tekneleri rekabeti kadar, esnafın veya tüccarların rekabetini de. Ama bunu her zaman başara-

⁴²⁶ Andrzej Wyrobisz, *Budownictwo Murowane w Malopolsce w XIV i XV wieku (14. ve 16. Yüzyıllarda Küçük Polonya'da İnşaat Meslekleri)*, 1963, (Fransızca özet, s. 166-170).

⁴²⁷ Émile Coornaert, *a.e.*, 493 vd., ve diagram V bis.

⁴²⁸ Pierre Sardella, *agm.*, *Annales E.S.C.*, 1947.

⁴²⁹ Domenico Sella, *agm.*, *Annales E.S.C.*, 1957.

⁴³⁰ Ruggiero Romano, "A Florence au XVIIe siècle. Industries textiles et conjoncture", *Annales E.S.C.*, 1952.

⁴³¹ Aldo de Maddalena, "L'industria tessile a Mantova nel 1500 e all'inizio del 1600", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962.

⁴³² A. Zanelli (*Delle condizioni interne di Brescia...*, s. 247) kumaş üretiminin 18.000 parçalık zirve noktasını 1550'ye yerleştirmektedir; ben 1555'i tercih ederdim; her şey Venedik gümrük tedbirleri tarafından belirlenmiştir, Senato Terra 1, 20 Mayıs 1545. Sonra durumu düzeltmek mümkün olmamıştır: Giden ustalar geri dönmemişlerdir.

⁴³³ Felipe Ruiz Martín'in yayımlanmamış incelemelerine göre.

mamaktadır. Venedik'ten yola çıkan "ticaret kadirgaları" ve diğer tekneler mürettebatlarını, kürekçilerini ve erzaklarını Istria'daki Pola iskelesinde tamamlar genellikle. Bu durumda Pola, teknelere binen adamları sayesinde, adalarda üretilen kaba yünlüler, daha önce sözünü ettiğimiz *rascie* ve *grigieler* ile hem Istria hem de Dalmaçya'nın hinterlandından gelen kaba kumaşlarla⁴³⁴ en iyi beslenen pazarlardan biri haline gelmiştir. 1512'ye doğru bu kumaşlar *Sottovento*, Sinigaglia, Recanati ve Lanciano fuarlarına ulaşmıştır ve buralarda büyük bir artışa neden olmuştur; öyle ki Pola bu bilindik malın kendi piyasasından çekilmesine tanık olmuştur. Bu durum 1525'e doğru Signoria'nın düzeni yeniden sağlamasına kadar, yaklaşık on veya on beş yıl sürmüştür. Önce bir yükselme, sonra da düşüş aralığı olmuştur.

Benzer hareketler Osmanlı İmparatorluğu için de tahmin edilmektedir. Endüstri bu ülkede çoğunlukla Hristiyan göçmen ve esirlerin işidir; bunlar İstanbul ve diğer yerlerde çoğu zaman usta olmakta⁴³⁵ ve değerli kumaşlar üretmektedirler;⁴³⁶ bunlara Yahudi zanaatkârları da eklemek gerekiyor. Yahudiler İstanbul ve Selanik'te yünlü dokuma endüstrileri kurmuşlardır.⁴³⁷ Selanik'e ilişkin olarak, 1564'te yünlü dokuma eğrisinin inişe geçtiğini ve Yahudi cemaatinin yöneticileri olan hahamlar tarafından bu gidişatı önlemek için tedbirler alındığını biliyoruz (serbest yün alımının yasaklanması, kentte yapılan kumaşları giyme zorunluluğu). Bu bilgiler önemli bir eğrinin zirve noktasını 1564'e yerleştirmektedir. Kinnereth gölü kıyılarında, Galile'nin başkenti olan küçük Safed kenti de bunu teyit etmektedir: Bu kent 1520'den 1560-1580'e kadar Yahudi göçmenler ve dokuma tezgâhları sayesinde,

⁴³⁴ Bkz. yukarıda ve Senato Mar 7, f° 26 v°, 18 Ağustos 1461.

⁴³⁵ Dekan Ömer Lütfi Barkan'ın L'École des Hautes Études'deki konferansları.

⁴³⁶ A.d.S., Floransa, Mediceo 4279, Yahudi bir tüccar Trablus'ta kadife veya damalı kumaş yapmasını bilen köleler aramaktadır.

⁴³⁷ I. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique*, 1935.

yünlü kumaşlara dayalı hızlı bir refah dönemine tanık olacaktır.⁴³⁸ 1535'te bir seyyah şunları kaydetmektedir: "Kumaş endüstrisi günden güne gelişmektedir. Söylendiğine göre bir yıl içinde Safed'de 15.000 parçadan fazla *carisee* imâl edilmiştir; daha kalın kumaşları hesaba katmıyorum bile. Bunlardan bazıları Venedik'tekiler kadar kalitelidir. Erkek veya kadın, her kim yünle ilgili bir işle uğraşıyorsa, hayatını çok iyi kazanmaktadır. Yeniden satmak üzere birkaç *carisse* ve diğer kumaşlardan aldım ve bunlardan iyi kâr elde ettim." Türk maliyesi bu küçük kentin gelişimini teyit etmektedir: 1525-1526'da boyacıların ödediği vergi 300 akçedir; 1533'e doğru 1.000 akçe, 1555-1556'da (sadece dört boya atölyesi için) 2.236 akçe olmuştur. Yükseliş bu yıllardan sonra duraklamıştır; yani Safed'in gerilemesiyle Selanik'in bunalımı arasında *ka-baca* bir çakışma vardır. 1584'te Yahudiler Safed'i terk etmiştir ve düşüş hızlanmıştır (1587'de 10 yıl önce kurulmuş olan bir matbaa kapanmıştır). 1602'de artık burada kumaş imâl edilmemektedir.

Bu göstergeler Ortadoğu Yahudilerinin fakirleşme hikâyelerine eklenebilir ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyılın ortasından sonraki genel sağlığına dair bir yargı edinmemize olanak vermektedir. Bu değişimi yaratan koşullar arasında, yün bulmanın zorlaşması ve 1580'lerden itibaren İngiliz kumaşlarının, adaya ait teknelerle Doğu Akdeniz'e doğrudan getirilmesi de yer almaktadır. İtalyan endüstrisinin gelişimini, Osmanlı İmparatorluğu'nu enflasyon zincirlerine ve altüst oluşlara sürükleyecek olan parasal ve ekonomik krize oranla daha fazla hesaba katmak gerekmektedir.⁴³⁹

Her halükârda, endüstriyel eğrilerin ulaştığı bu "zirve"lerin de sağladığı yararlar vardır.

1- 1520-1540'lara doğru genel bir atılımın her yerde ortaya çıktığını görmek gerekir;

⁴³⁸ S. Schwarzfuchs, "La décadence de la Galilée juive du XVIe siècle et la crise du textile du Proche-Orient", *Revue des études juives*, Ocak-Haz., 1962.

⁴³⁹ Bkz. aşağıda s. 290 vd.

2- Eğrilerin zirve noktaları 1564, 1580 ve 1600 yılları civarındadır;

3- Tabii ki endüstri henüz 18. yüzyılda ilân edilen ve 19. yüzyılda kalıcı hale gelen rakipsiz gücüne sahip değildir, fakat daha şimdiden olağanüstü bir canlılığa sahiptir. Bu alanda oldukça hızlı başarılar söz konusudur;

4- Düşüşler de bir o kadar olağanüstüdür ve bunların zaman içindeki yerlerini belirlemek, ilk atılımların zamanını belirlemekten daha kolaydır. Bu açıdan Venedik'te, 1458 civarında⁴⁴⁰ yün endüstrisinde başarılı bir başlangıcın olduğu; 1506'ya doğru⁴⁴¹ en azından anakarada belirgin bir ataletin yaşandığı ve uzun dönemli bir toparlanmanın 1520'den itibaren⁴⁴² ortaya çıktığı söylenebilir. Bu muazzam gelişmenin yavaşlaması ise 1600-1610 yılları civarında kendini göstermektedir.⁴⁴³ Oysa 1604'e doğru, yani aynı tarihlerde, Hollanda'nın Protestan kesiminde⁴⁴⁴ yünlü üretim endüstrisinde genel bir gelişme kaydedilmektedir.

Demek ki, atılımlar ve düşüşler, mekân içinde, çok büyük ölçeklerde değişebilen mesafelerde birbirlerine cevap vermektedir. Endüstri veya daha doğrusu pre-endüstri sürekli bir git-gel alanı, devamlı bir *new deal* yeri, kartların nihayetsiz bir şekilde yeniden dağıtıldığı bir ortamdır. Bunlar miadını doldurunca oyun yeniden başlar. Kaybeden talihini yeniden yakalayabilir: Venedik bunu kanıtlamışa benzemektedir. Fakat oyuna en son katılan her zaman favoridir. 16. yüzyılda İtalya ve İspanya'daki yeni kentlerin zafe-

⁴⁴⁰ A. d.S., Venedik, Senato Terra 4, f° 71, 18 Nisan 1458: “*se ha principiado adesso el mester de la lana in questa città et lavorasse a grandissima furia de ogni sorte pani et principaliter garbi...*”

⁴⁴¹ Age., Senato Terra 15, f° 92, 23 Ocak 1506. “*... el mestier de la lana che solea dar alimento a molte terre nostre et loci nostri hora è reducto in tanta extremità che piu esser non potria...*”

⁴⁴² P. Sardella'nın notuna ve D. Sella'nın sıklıkla zikredilen makalesine bakınız. Bizzat Venedik'te bile güçlükler vardır, Senato Terra 15, f° 93 vd., 9 Şubat 1506, bu daha nettir. A.d.S., Venedik, Consoli dei Mercanti, 128, 29 Eylül 1517.

⁴⁴³ Age.

⁴⁴⁴ Émile Coornaert, *a. e.*, s. 48.

ri bunu daha o zaman göstermiştir. Ve Hollanda kavşağındaki dokumacılık faaliyetleri ne kadar eski olursa olsun, Kuzey'in 17. yüzyıldaki zaferi, genç bir rakibin zaferidir.

Her yerde, hattâ hiçbir tarihçinin öngöremediği sıradan kentlerde bile, Napoli gibi güneşte kavrulan başıboş kentlerde bile hazır ve nazır olan endüstriler, her yerde ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁵ Bunlar kuru otlarla kaplı geniş bir tarlada aynı anda yakılmış binlerce zayıf⁴⁴⁶ ateşe benzemektedir. Bu ateşler yayılabilir veya sönebilir, ama sönseler bile biraz uzakta yeniden ortaya çıkarlar. Yeter ki rüzgâr şuradan veya buradan essin ve alevler o zamana kadar korunmuş olan otlara ulaşsın. Bugün bile, 1966'da, çoğu zaman durum böyledir.⁴⁴⁷

Ticari Muamelelerin Hacmi

Çoklu bir faaliyet olan ticaret denetimlerden ve hesaplamalardan kurtulabilmektedir. Ticaret, bir köylü kadının pazarda sattığı meyve ya da bir fakirin zenginlerin mahzenlerinin kapısında içtiği bir kadeh şarap (bunlar çoğu zaman bu perakendecilik yoluna başvurmaktadırlar) olduğu kadar, Venedik'te *galere da mercatolarin* veya Sevilla'da *casa de la Contratación*ın faaliyetidir aynı zamanda. Yalpaze çok geniş bir şekilde açıktır. Üstelik 16. yüzyılda henüz her şey ticarileşmemiştir; buna daha çok vardır. Pazar ekonomisi ekonomik hayatın yalnızca bir parçasıdır; ilkel biçimler –takas, öztüketim– her yerde Pazar ekonomisini aşmaktadır. Eğer ticaretin üretimi tamamladığı formülü –bundan ticaretin mallara ilâve bir değer kattığını anlayınız– kabul edilecek olursa,⁴⁴⁸ ek değer

⁴⁴⁵ A.d.S. Napoli, Sommaria Consultationum, 7, f° 33-39, 28 Şubat 1578: 1576'da 26.940 ipek kumaş *cannesi* üretimi.

⁴⁴⁶ Yünlerin gümrük denetimine tâbi kılınması nedeniyle sıkıntıya düşen Brescia kumaş endüstrisinde de kırılganlık söz konusudur; artık Verceil'den hammadde sağlayamamaktadırlar. Senato Terra 1, 20 Mayıs 1545.

⁴⁴⁷ François Simiand'ın işaretleri, *Cours d'Économie Politique*, 1928-1929, II, *birçok yerde* ve s. 418 vd.

⁴⁴⁸ L. F. de Tollenare, *Essai sur les entraves que le commerce éprouve en Europe*, 1820, s. 3. "Bir ürün tüketicinin elinin altında olmadığı sürece

ve özellikle kâra ilişkin hesaplamaların görünüşte iyi bilinen örneklerde bile çok güç olduğu söylenebilir. Hindistan'dan ve Doğu Hint Adaları'ndan 1560'lar civarında Avrupa'ya aşağı yukarı 20.000 kental karabiber taşınmaktadır. Karabiberin kentali Kalküta'da 5 *cruzadosa* alınmakta, Lizbon'da 64'e satılmaktadır; yani 12 katından fazla. Tabii ki alan ve satan hep aynı kişi değildir; taşıma masrafları, vergiler, rizikolar muazzam ve değişkendir ve 1.300.000 *cruzadosluk* bir satış değeri içindeki ticari kârın miktarını söyleyebilecek durumda değiliz.

Ayrıca muhasebe defterlerinin veya bunun da ötesinde sonsuz iflas bilançolarının gösterdiği üzere, mallar 16. yüzyıl tüccarının meşguliyetlerinden yalnızca biridir. Bütün işlem ve spekülasyonlar bu belgelerde karmakarışık olarak bulunmaktadır: Toprak veya mülk alımı, endüstriyel girişimler, banka, deniz sigortası, piyango,⁴⁴⁹ kentsel kiralar, köylü payları, hayvan yetiştiriciliği, rehin üzerinden verilen avanslar ve kambiyo üzerinde oynanan oyunlar. Mal üzerindeki gerçek oyunlarla para üzerindeki hayali oyunlar birbirlerine karışmaktadır. Her türlü aldatmacanın bahanesi olan hayalin rolü, büyük tüccarlara yaklaştıkça ve aynı zamanda 16. yüzyılın sonlarındaki nispeten kolay yıllara yaklaştıkça sürekli büyümektedir. Ticari işlemlerin fuarlarda hemen hemen *mucizevi bir şekilde* çözülebildiği giderek daha iyi bilinmektedir. 1550'de Rubis, "cepten tek bir kuruş bile çıkmadan, yalnızca sabah vaktinde bir milyon *livrelük*...ödemenin yapıldığı"⁴⁵⁰ Lyon fuarından söz

tamam değildir; layık olduğu değişim değerinin tümüne sahip değildir. Ona son biçimini veren ticarettir."

⁴⁴⁹ Oyun soyluların hayatında (özellikle yüzyılın sonunda) önemli bir yer tutmaktadır, ama tüccarlar için de öyledir. Her şey bahis konusu olmaktadır; terfi edecek kardinal sayısı, büyük insanların ölümü veya hayatta kalmaları, doğacak çocukların cinsiyetleri... Venedik'te o sıralar Pavia'nın Fransızlar tarafından alınacağı iddiasına yüzde 25 verilirken, Calzeran adlı bir İspanyol aksini iddia etmektedir; ve sonunda bir servet kazanmıştır. A.d.S., Modena, Venezia 8.16.77, VIII, f° 66, J. Tebaldi'den Düke, Venedik, 15 Mayıs 1525.

⁴⁵⁰ Zikr. R. Gascon, a.e., s. 177, Claude de Rubys, *Histoire véritable de la ville de Lyon*, 1604, s. 499.

etmektedir. 50 yıl sonra Banco di Rialto'da kambiyo defterlerini tutan Giovan Battista Pereti, Venedik Signoriası'na verdiği bir raporda, her Piancenza fuarında 3 veya 4 milyon ekülük bir pazarlık olduğunu ve çoğu zaman *non vi è un quatrino de contanti*⁴⁵¹ olduğunu açıklamaktadır. Değişim ve yeniden değişimler, *ricorsa* antlaşmaları,⁴⁵² 17. yüzyılda, her zaman görülmeyen olumlu hizmetlerini artıracaktır; fakat bunlar kariyerlerine çok daha önceleleri, 15. yüzyılda Cenova'da başlamıştır.⁴⁵³ 16. yüzyılın sonunda ise her yere yayılmıştır⁴⁵⁴ ve hattâ 1589 yılının Ocak ayında⁴⁵⁵ tipik bir örneğiyle karşılaştığımız Lyon'a ulaşmıştır: İki İtalyan tüccarı Langres piskoposuyla iki erkek kardeşine borç vermiştir; bu tutar "Guicciardini adlı bir bay" olan üçüncü bir tüccardan *ad cambium et recambium* olarak alınmıştır.

Şimdi bunu tartmaya çalışalım. Sonuçlar kesinlikle yanlış olabilir, fakat girişim öğretici olacaktır.

İlk açık kapıyı Kastilya mali belgeleri sunmaktadır. Tabii ki bunların içinde bulunduğu yetersizlikleri ayrıntılı olarak açıklamaya gerek yoktur. Ancak *alcabalas* veya bir tür satış vergisi olan bu *aideler* (yardım) konjonktüre göre dalgalanmaktadır; demek ki bunlar ihmal edilmemeleri gereken "göstergeler"dir. Bunlar aynı zamanda kentlere ve bölgelere göre faaliyet, zenginlik ve gelir farklılıklarını da vurgulamaktadırlar. 1576'da Valladolid'de⁴⁵⁶ 22 milyon *maravedis*lik bir hasılat (*alcabala* prensip olarak bütün satışlardan 10'da bir olarak alınmaktadır) *kabaca* 220 milyon *maravedis*lik bir iş hacmine tekabül etmektedir ve kentin 40.000 kişilik nüfusunu meydana getiren her bir kişi için pay 5.500 *maravedis*, yani 15 dükânın biraz fazlasıdır. Ancak bu, her kentlinin yapılan

⁴⁵¹ Museo Correr, Donà delle rose 181, Temmuz 1603, f° 53.

⁴⁵² Giulio Mandich, *Le pacte de ricorso et le marché italien des changes*, 1953.

⁴⁵³ Jacques Heers, *a.e.*, s. 75-79 vd.

⁴⁵⁴ F. Braudel, "Le pacte de ricorso au service du Roi d'Espagne...", *Studi in onore di Armando Sapori*, II, 1957.

⁴⁵⁵ A.d.S., Floransa, Mediceo 4745, foliosuz. Ocak 1589.

⁴⁵⁶ Modesto Ulloa, *a.e.*, s. 108.

muamelelerden bir miktar kâr elde edebileceği anlamına gelmemektedir. İlkesel olarak, bu onun elinden geçen bir iş *akımıdır*. Kuşkusuz okuyucu, çoğu zaman kendi içine kapalı olan bu mübadelelerde telafilerin, oyunların ve hayallerin rol oynadığını tahmin etmektedir. Öte yandan bu 220 milyonluk rakam çok düşüktür kuşkusuz. Gerçekten de kentler götürü vergiye bağlanmıştı ve keyfi bir miktar ödemektedirler; daha sonra bu onlara geri verilmekte ve bundan faiz de almaktadırlar. Fakat 1580'li yıllardan sonra götürü vergi kaldırılmış ve eski kârları sağlayamayan *alcabalas* merkezî denetime geçmiştir.⁴⁵⁷ Her halükârda, 220 milyonluk ve fert başına 15 dukalık rakamlar 1576'da nisbeten yüksek bir düzeyi işaret etmektedir. 1597'de Sevilla'da⁴⁵⁸ daha iyisini bulmak mümkündür. Kent Valladolid'den daha zengindir ve 1576'dan 1598'e kadar enflasyon yapacağını yapmıştır. Sonuç, Sevilla'da kişi başına 15.900 *maravedi* (nüfus 100.000, *alcabalas* 159 milyon *maravedis*), yani Valladolid'in 1576'daki rakamının üç katı.

Kastilya'nın zenginliğine dair bir coğrafyayı betimleyen bu yerel rakamları bir yana bırakalım.⁴⁵⁹ Şu anda önemli olan bir iş hacminin genel toplamını tahmin edebilmektir. Kastilya ölçeğinde, 1598'de *alcabala* hacmi (ne yazık ki *tercias* ile birlikte) 1 milyar *maravedise* yükselmektedir (*tercias* kiliselere ödenen bazı onda birlik payların 2/3'üne eşittir ve bunu hesaplarımızdan çıkarmak gerekmektedir). İç ticaret hacmini 10 milyar olarak düşünebiliriz. Eğer bunu fert başına indirirsek, 1.500 *maravedis* rakamını, yani 4 dukayı buluruz. Bu rakamın Valladolid (1576) veya Sevilla (1598) için geçerli olan rakamların altında olmasına şaşmamak gerekir: Kent ekonomileri her zaman en hareketli ekonomilerdir.

Dış ticaret için, gümrüklerden hareketle hesaplama yapmak mümkündür (güvenli olmasa bile). Gümrük vergisi ile trafiğin değeri arasında 1/10'luk keyfi bir oran kabul edersek, 3.63 milyar *maravedislik* bir ithalat rakamına ulaşırız. Dış ticaret bilanço-

⁴⁵⁷ Felipe Ruiz Martín'e göre.

⁴⁵⁸ Modesto Ullao, *a.e.*, 132.

⁴⁵⁹ Alvaro Castillo Pintado, "El servicio de millones y la población del Reino de Granada in 1591", *Saitabi*, 1961.

sunun İspanya aleyhine açık vermesine rağmen, 3.63 milyarlık bir ihracat varsaymak tamamen keyfi olmayacaktır; bunlara 700 milyonluk değerli maden girişini ekleyelim ve herhangi bir kanıt sunmadan 10 milyarlık *alcabalas* ile 7.96 milyarlık dış ticaret rakamını toplayalım; bu aşağı yukarı 18 milyon duka eder, yani fert başına 9 duka (Kastilya'nın nüfusu 5 milyondur). Böylece dış ticaret (ithalat) ile iç ticaret arasındaki oranın kabaca 1'e 3 olduğu fark edilecektir.

İkinci giriş noktası 1551-1556 yıllarındaki Fransa'dır. Bu ülke konusunda tek bir güvenilir rakama sahibiz; o da yaptığı ithalatın toplam miktarı olan⁴⁶⁰ 36 milyon *livre tournois*dir; hesabı yapan kişinin söylediğine göre bunun 14-15 milyonu lüks malları ve yarırsız "*bifferies*"yi temsil etmektedir. Bu 36 milyonluk miktar (1 ekü = 2 *livres 6 sols*) 15.7 milyon ekü etmektedir. İthalat ve ihracat toplamını bulmak için ikiye katladığımız bu rakam 31.4 milyona yükselmektedir; bunu üçle çarpıp iç ticaret hacmini bulmak istersek, 47.1 milyona ulaşırız. Bu durumda toplam 78.5 milyon ekü söz konusudur. Eğer Fransa'nın 16 milyonluk bir nüfusu varsa (bilindiği üzere bu rakam tüm tarihçiler tarafından kabul edilmiştir ama kanıtlanmamış bir rakamdır), adam başına düşen pay 5 ekü kadardır. Eğer bu rakam İspanyol dukası cinsinden ifade edilecek olursa, 5.6 rakamı bulunur. 1551-1556 yılları için geçerli olan bu rakam, yüzyılın sonundaki İspanyol rakamlarının altında-
dır. Fakat Kastilya Fransa'dan daha zengindir; ayrıca 1598'deki İspanyol rakamları enflasyon nedeniyle şişkindir; nihayetinde, Fransa örneğindeki nüfusun 16 milyon olup olmadığından emin değiliz. Bütün bu emin olunamayan noktalar bir araya getirilse bile, iki ayrı "gösterge"nin bir karşılaştırma olanağı sağlamasına engel değildir.

Bu göstergelerden en düşük olanı Akdeniz ölçeğinde işe yarayabilir mi? Hem evet, hem hayır! O halde, Fransız endeksini birime göre yuvarlayalım. *Emin olmamakla birlikte*, 60 milyon Akde-

⁴⁶⁰ Albert Chamberland, "Le commerce d'importation en France au milieu du XVIe siècle", *Revue de Géographie*, 1894.

nizlinin ticari işlem hacminin 300 “milyon altın” civarında olduğu sonucuna varabiliriz.

Kuşkusuz bu rakam tam değildir. Hiçbir iktisatçı bunu kabul etmez. Ancak gene de şunları söyleyebiliriz. 1- Bu hacim kâra ve ticari gelire nazaran çok yüksektir –kâr haddi iç hacmin belki yüzde 10, 20 veya 30’una kadar çıkmaktadır. 2- Rakamımızın doğru olduğu varsayımı altında, ticari işlem hacmi üretimin ancak üçte birine kadar çıkabilmektedir. 3- Bu eksik fakat açıklayıcı noktalar içinde önemli olan, uzak mesafe ticaretini, ticari kapitalizmin kalbini oluşturan şeyi, *Fernhandel* yerli yerine koyabilmektir. Bu sorun hiç kuşkusuz birkaç yorum gerektirmektedir.

Uzak Mesafe Ticaretinin Darlığı ve Önemi

Uzak mesafe ticareti, alımın düşük fiyattan yapıldığı ülkelerle satışın yüksek fiyattan olduğu ülkeleri belli bir rahatlık içinde teması geçirmektedir. Eğer bilinen örnekleri ele alacak olursak: İngiliz Cotswold’larından *crisee* satın almak veya bunu imâl ettirmek ve Halep veya İran’a satmak; Bohemya’dan bez almak ve Brezilya’da satmak; Kalküta’dan karabiber alıp bunu Lizbon, Venedik veya Lübeck’te satmak. Bu uzun yollar çok büyük gerilim farkları içermektedir; gerçeği söylemek gerekirse, bunlar 16. yüzyılın başında, özellikle ticari kârların sera bitkileri gibi büyüdüğü Lizbon’da, muazzam boyutlardadır. B. Porchnev⁴⁶¹ bunu 17. yüzyıldaki Baltık ticaretine ilişkin olarak söylerken haklıdır: Önemli olan trafiğin bu kadar büyük hacimde olması değil, nihai kâr hadleridir. Çok çevik bir yapı olan kapitalizm (o tarihlerin en modern ve en uyanık gücü) bu yüksek kârlara ve onların hızlı “birikimleri”ne doğru ilerlemektedir. Uzun dönemde, fiyatlar arasındaki her türlü düzey farkının, özellikle ekonomideki havalar iyi gittiğinde, dengelenme eğiliminde olduğu aşikârdır. Bu durumda, uzak mesafe ticaretinde geçerli olan tercihler değişmek zorundadır. Böylelikle bu alanda parlak diyebileceğimiz günler yaşanacaktır: 16. yüzyı-

⁴⁶¹ B. Porchnev, Congrès des Sciences Historiques de Stockholm, 1960, c. IV, 137.

lın ilk yarısı oldukça hareketlidir;⁴⁶² ikinci yarıda kârlar yığılma-ya başlayacaktır; 17. yüzyılda ise aşikâr bir yenileşme olacaktır. Kuşkusuz birçok insanı 16. yüzyılın ikinci yarısında hükümetlere borç vermeye veya kambiyo, yani bir tür mali kapitalizme yönelten şey, ticari işlerde meydana gelen nispi duraklamalardır. Bu mübadelelerde bir düşüş olduğu anlamına gelmemektedir, çünkü bunlar artmaktadır. Asıl sorun büyük tüccarların kârıdır; ve bu sadece onun için geçerlidir.

Bir tarihçi, Jacques Heers⁴⁶³ baharat ve müstahzarat ticaretine (sanki bunlar 16. yüzyılda diğer bütün mallardan çok öndeymiş gibi) verilen aşırı öneme itiraz etmektedir: “Şaptan sonra⁴⁶⁴ şarap, buğday, tuz, pamuk ve hattâ şeker ve ipeğin ticaret tarihleri yazıldığında... özellikle 14. yüzyıldan sonra karabiber ve müstahzaratın küçük bir yere sahip olduğu yeni bir Akdeniz iktisat tarihiyle karşılaşılabacaktır” demektedir. Her şey bakış açısına göre değişmektedir. Eğer söz konusu olan bir ekonomik coğrafya ise Jacques Heers haklıdır. Fakat söz konusu olan ilk büyük kapitalizmin ve kârların incelenmesi ise, Heers haksızdır. B. Porchnev’in

⁴⁶² G. von Below, *Über historische Periodisierungen mit besonderem Blick auf die Grenze zwischen Mittelalter und Neuzeit*, Berlin, 1925, s. 51-52’ye göre, bu dönem ekonomik hayatın ve sanatın parlaklığıyla zirveyi oluşturmaktadır. Lucien Febvre’e göre, 1560’tan sonrası ‘hüzünlü insanlarıyla mutlu bir dönemdir. Franz Linder (“Spanische Markt- und Börsenwechsel”, *Ibero-amerikanisches Archiv*, 1929, s. 18) 1550-1600 döneminin *Ricorsa-Wechselgeschäft* dönemi olduğunu bile iddia etmektedir.

⁴⁶³ Jacques Heers, *Revue du Nord* içinde, Ocak-Mart 1964, s. 106-107.

⁴⁶⁴ J. Finot, “Le commerce de l’alun dans les Pays-Bas et la bulle encyclique du Pape Jules II en 1506”, *Bull. hist. et philol.*, 1902; Jean Delumeau, *l’alun de Rome XV-XIXe siècle*, 1962; “The alun trade in the fifteenth and sixteenth Centuries and the begining of the alun industry in England”, *The collected papers of Rhys Jenkins*, Cambridge, 1936; L. Liagre, “Le commerce de l’alun en Flandre au Moyen Âge”, *Le Moyen Âge*, 1955, c. LXI (4. dizi, c. X); Felipe Ruiz Martín, *Les aluns espagnols, indice de la conjoncture économique de l’Europe au XVIe siècle* (yayımlanacak); G. Zippel, “L’allume di Tolfa e il suo commercio”, *Arch. soc. Rom. Stor. patr.*, 1907, c. XXX.

değerlendirmelerini hatırlayalım. Bu alanda önemli olan sadece kazanç oranı, kolaylığı ve sermaye birikimidir. Buğdayın iş hacmi karabiberinkinden daha büyüktür kuşkusuz. Ancak Simón Ruiz, tüccar için riskli olan buğday alımına girmekte pek istekli değildir. Buğday, karabiber veya kırmızböceği gibi, işlem yapılması nispeten garantili olan “krallara lâyük” bir mal değildir. Buğdayla birlikte taşımacıların taleplerine, kentlerin ve devletlerin teyak-kuzuna göğüs germek gerekmektedir. 1521⁴⁶⁵ ve 1583'teki⁴⁶⁶ gibi büyük borsa vurgunları veya 1590-1591'deki kitlesel alımlar sırasında oluşan fırsatlar dışında, büyük kapitalizmin tahıl ticaretine⁴⁶⁷ katılımı sürekli değildir; en azından yüzyılın ikinci yarısındaki durum böyledir. Çok fazla gözetime tâbi olan tuz ticaretine de çoğu zaman katılmamaktadır.

Dolayısıyla büyük ticaretin çok ince bir konjonktürü bulunmaktadır. Ceneviz denetimi altındaki tüm Kastilya iktisat tarihi, Felipe Ruiz Martín'in mekanizmalarını ortaya çıkarmasından beri⁴⁶⁸ bunun böyle olduğuna işaret etmektedir. Cenevizliler İspanya'dan istedikleri gibi Amerikan gümüşü ihraç edemez hale geldiklerinde şap, yün, zeytinyağı ve hattâ Endülüs şarapları alma ve karşılığında Hollanda'da ya da İtalya'da ihtiyaç duydukları nakit parayı edinme yolunu seçmişlerdir. Venedik'teki meydana gelen sonuncu yün *boomu* bu ayarlamalara bağlı görünmektedir.⁴⁶⁹ Yukarıdan yönetildiğine emin olduğumuz benzer bir sistem, Napoli krallığında safran, ipek, zeytinyağı ve hattâ Apulia buğdayının alımı noktasında işlemektedir. Milanolu, Floransalı, Cenevizli ve Venedikli (özellikle Bergamolular) bir tüccar ordusu Napoli krallığındaki kentlere yerleşmiştir; bunlar kendilerine

⁴⁶⁵ Çok sayıda belge, A.d.S., Napoli, *Sommaria Partium*, 96: 1521 f° 131 v°, 133 v°, 150, 153 “*navis celeriter suum viagium exequi posset*” (Ceneviz teknesi), 166 v° (Katalonya için), 177 (Oran için), 175; 1522, f° 186 v°, 199, 201, 221, 224-5, 228 v°, 229, 232, 244, 252 v°.

⁴⁶⁶ Felipe Ruiz Martín'e göre.

⁴⁶⁷ Bkz. aşağıda dipnot 311.

⁴⁶⁸ Gelecek yayındaki incelemelerde.

⁴⁶⁹ *Age*.

attettikleri öneme, sahip oldukları büyük zeytinyağı ve buğday stoklarına rağmen küçük insanlardır; bunların buradaki varlık nedeni, sundukları uzun süreli yerel ayrıcalıklarla, patronlarının veya muhataplarının kâr etmelerini sağlamaktır. Ve bunlar sadece emirle hareket etmektedir. Tıpkı Halep ve İskenderiye’de büyük miktarlarda nakit sikke toplayan Marsilyalıların,⁴⁷⁰ pazardaki dalgalanmalara göre hareket eden Lyonlu tüccarların emirlerini yerine getirmekten başka bir şey yapmamaları gibi. Aynı şekilde İspanyol tüccarlar büyük yabancı tüccarların hizmetindedir.⁴⁷¹

Yüksek ticari kapitalizm dikkatli bir tercihtir. Başka bir ifadeyle, ancak büyük çapta ve garantili kazanç umudu olduğunda işlemeye başlayan bir gözetim ve denetim sistemidir. Düzey farklılıklarının ve güvenlik koşullarının yarattığı durumlara göre, farklı yönlerde doğru hareket eden bir “strateji” hissedilmekte ve kimi zaman kendini apaçık ortaya koymaktadır. Kambiyoya nazaran, çoğu zaman mal üzerinden daha fazla kazanma olanağı vardır; ama aynı zamanda daha fazla risk söz konusudur. Bunu bize söyleyen, iyi bir haber kaynağı olan Gio Domenico’dur: “1.000 ekülük mal üzerinden, 10.000 eküyle kambiyodan kazanılan paradan daha fazla kazanma şansı vardır.”⁴⁷² Fakat biliyoruz ki, işadamları kambiyoda kendilerinden çok başkalarının paralarını devreye sokmakta ve bu muazzam tutarların ipleri sadece birkaç kişinin elinde bulunmaktadır. Aynı şekilde Akdeniz’deki buğday trafiğini ifade eden bir rakam olan 5 milyon altın üzerinden elde edilen kazanç miktarının, yüzyılın sonunda, Avrupa’ya gelen Asya karabiberinin kazandıracağı milyon altınlardan daha büyük olması mümkündür. Ancak ilk durumda işe binlerce ve binlerce kişi karışmakta, ikincisinde ise birkaç güçlü firma oyuna egemen olmaktadır; sermaye birikimi onların lehine işlemektedir. 1627’de

⁴⁷⁰ Bkz. aşağıda; ayrıca, Micheline Baulant, *Lettres de négociants marseillais: les frères Hermite, 1570-1612*, 1953.

⁴⁷¹ Bkz. F. R. Martín, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, 1964, Introduction, XXXVI-XXXVII.

⁴⁷² Zikr. Maurice Carmona, *agm.*, s. 96, dipnot 2.

Cenevizli bankerleri devre dışı bırakan Portekizli Marranolar, aslında köken itibarıyla karabiber ve baharat tüccarlarıdır.

Aynı şekilde Cenevizli güçlü bankacı ve finansörler, şaşaalı dönemlerinde, İspanya ekonomisinin –pek büyük olmayan– yalnızca tek bir sektörünü ellerinde tutuyorlardı. Fakat az sayıda olmalarından dolayı, kârlarının büyüdüğünü görüyorlardı. O dönemde yaşayanlar bu nispi önemi çoğu zaman fark etmişlerdir. 1598’de Cenevizli “finansörler” Medina del Campo fuarlarının süresini uzatmak istemiştir; bu durum kendilerine emanet edilen parayı daha uzun süre ellerinde tutmayı mümkün kılacaktır. Fakat eskiden onların sadık adamları olan, şimdiyse sıkı düşmanları haline gelen Burgoslular olaya bu açıdan bakmazlar. Ve onların açıkladığına göre, fuarda işlem gören iş hacminin içinde, krala borç veren *asentistasın* payı, bunlarla boy ölçüşemeyecek düzeyde olan sıradan tüccarların payından daha düşüktür. Şikâyetçiler, “Aslında Majestelerine arz edilebilir ki, kararnamenin kapsamında olmayanlar tarafından yapılacak ödemelerin toplamı, bu kararnamenin içinde yer alan tüccarların ödemelerinden çok daha yüksektir” diye bu durumu açıklamaktadırlar.⁴⁷³ Söz konusu kararname 29 Kasım 1596 tarihlidir ve şikâyetçiler kısaca şöyle demektedir: “*Es mucha más cantidad la que han de pagar en las ferias los que no son decredatos que los que lo son.*” Bu açık bir tanıklıktır, fakat bizi ilgilendiren sorunu değiştirmemektir. İşlerdeki yoğunluğun açıkça yöneldiği sektörler vardır ve esas olan budur.

Kapitalist Yoğunlaşmalar

Firmaların bu yoğunlaşmaları 16. yüzyılda oldukça sık rastlanan bir süreçtir. Fakat konjonktüre tâbi olarak âni gecikmeler veya hızlanmalarla karşılaşmıştır. Her şeyin çok hızlı geliştiği birinci 16. yüzyıl boyunca büyük aile şirketleri, Fuggerler, Welserler, Hochstatterler ve Affaitati imparatorlukları gelişmiştir.⁴⁷⁴ Yüzyı-

⁴⁷³ Archivio Ruiz, 117, zikr. Felipe Ruiz Martín, *El Siglo de los Genoveses*, yayımlanacak.

⁴⁷⁴ Bu sorunlar için, Clemens Bauer’in (a.e.) güzel kitabına bakınız.

lın ortasındaki gerilemeden sonra, sayıları çok fakat birim olarak daha kısıtlı olan firmaların lehine yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Bu durumda oyunun kapsamı ve olanakları genişletilmiştir. Wilfrid Brulez⁴⁷⁵ Flandrelara ilişkin olarak, güçlü bir şekilde buna işaret etmiştir. Bu küçük firmaları geniş bir dünyaya açabilmek için, ulaştırmanın özerkliğini kazanması, talebe dayalı çalışmaların yaygınlaşması, simsarların rollerinin normalleşmesi ve genişlemesi, kredinin daha kolay ve tabii daha riskli hale gelmesi gerekmektedir. Zaten iflas dizileri, 1550'lerden sonra konjonktürdeki kıpırdanmalara işaret etmektedir.

Akdeniz'de kapitalizmin üst katmanlarını yeterli bir açıklıkla göremiyoruz. Ceneviz arşivlerinin suskunluğu bizi eksik açıklamalara mahkûm etmektedir. Ticaretin, finansın ve bankanın oluşturduğu yüksek sektörlerin ortalama tüccarlarla çok sayıda sıradan müşteriye nasıl yaslandıklarını görmek ilginç olacaktır. Ekonomik hayatın sıkıntılı unsuru olan küçük iş alanları olmaksızın bankalar ne Napoli'de ne de başka bir yerde yaşayamazlardı. Küçük insanların hesabına yüklenenler olmasaydı, Yeni Dünya filolarının güçlüklerle karşılaşması kaçınılmaz olurdu. Nihayet ilk harekete geçen İspanyol ve İtalyan tasarrufları olmadan, II. Felipe'nin *asentistası* hiçbir zaman o muazzam işlemleri gerçekleştiremezdi.

Akdeniz'de kural, temelde olduğu gibi zirvede de işlerin aile içinde yürütülmesi ve nadiren yenilenen kısa vadeli ortaklıklardır. Dirsek temasları, boşanmalar ve yeniden evlenmeler, belli bir ölçekten bakıldığında etkili olmaktadır. Böylece Katolik Krala borç veren Cenevizliler, 1597 *medio generalı*nden önce hiçbir hukuki bağın kendilerini biçimsel olarak bağlamamasına rağmen, sürekli bir yapısı olan bir şirkettirler; bunlar sert darbeler veya iyi işlemler sırasında ikili-üçlü olarak, çoğu zaman da hep birlikte iş görmektedirler. Küçük sayıları, sınıfsal dayanışmaları onları sağlam bir şekilde birbirlerine bağlamaktadır; onlar için çoğu zaman *contratación* terimi kullanılmaktadır; bu onların gerektiğinde grup olarak davrandıklarının kanıtıdır. Zorunlu olarak kendiliğinden bir

⁴⁷⁵ *A.e.*, s. 580 vd.

araya gelemeyen firmalardaki anlaşmalar da oldukça yararlı sayılır. Hermann Kellebenz tarafından titizlikle sürdürülen soy zinciri araştırmaları, Amsterdam'dan Lizbon, Venedik ve Portekiz Hint adalarına kadar uzanan evlilikleri, akrabalık ilişkilerini, dostlukları ve suç ortaklıklarını canlı bir şekilde açığa çıkarmaktadır. Bunlar 16. yüzyılla 17. yüzyılın bittiği noktada, dünya zenginliğinin büyük altüst oluşunu hazırlamakta veya izlemektedirler.⁴⁷⁶

Belki de Akdeniz, bu alışkanlıklar ve çözüm yöntemleri nedeniyle, Kuzeydekiler gibi geleceğin sahibi olan kumpanyalara, *Joint Stock Companies*'e ihtiyaç duymamıştır.

Akdeniz Filolarının Toplam Tonajı⁴⁷⁷

Akdeniz filolarının toplam tonajını hesaplayabilmek için, elde pek fazla değeri olmayan tahminlerden başka bir şeye sahip değiliz. İngiltere, Fransa, isyan halindeki Hollanda ve İspanya, 1580'li yıllar civarında her biri toplam olarak 200.000 tonluk gemi ve teknelere sahiptir. Hollanda'dakiler⁴⁷⁸ kuşkusuz daha fazladır (1570 tahmini 225.000 ton); diğer üç ülke ise daha az tonaja sahiptir. İspanya'nın 175.000 tondur (1588 tahmini);⁴⁷⁹ Fransa ve İngiltere ise çok daha aşağıdadır; fakat ne düzeyde olduklarını söylemek mümkün değildir. Eğer Saint-Gouard'ın⁴⁸⁰ Fransız filosu için verdiği 4.000 teknelik toplam (4-5 bin gemiden bahsetmektedir) kabul edilecek ve birim başına 40 veya 50 ton alınacak olursa,

⁴⁷⁶ Özellikle Hindistan'a karşı bir İspanyol-Portekiz cephesi ve Alman ile Flaman tüccarların hizmetindeki bir haber alma ajansının rolü hakkında, Hermann Kellenbenz, *Studia*, 1963, s. 263-290.

⁴⁷⁷ Yararlı karşılaştırmalar için, R. Romano, "Per une valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo XVIII", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962.

⁴⁷⁸ J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 384'e göre.

⁴⁷⁹ R. Konetzke, *a.e.*, s. 203.

⁴⁸⁰ Saint-Gouard'dan Kral'a, Madrid, 21 Mayıs 1572, B.N., Fr. 16104, f° 88 vd.

sonuç en aşağı 160.000 ton olmaktadır. 1588⁴⁸¹ itibarıyla İngiliz filosu için 2.000 gemi kabul edilecek olursa, en yüksek toplam tonaj 100.000 ton olmaktadır. 1629'da⁴⁸² aynı ölçülere göre, İngiliz denizciliğinin gelişimi karşısında, 200.000 ton rakamını kabul etmek gerekmektedir. Böylece Atlantik'te, diğer Kuzey filolarını hesaba katıp Fransa ve İspanya'nın Akdeniz limanlarına bağlı gemilerini saymazsak, 600 ilâ 700 bin tonluk bir gemi kapasitesi ortaya çıkmaktadır. Atlantik'e ilişkin bu rakamlar sorununuzun dışındadır.

Eğer yüzyılın son otuz yılı süresince Akdeniz'deki tonajı hesaplamaya kalkışırsak, her şeyden önce elimizde İspanyol filosunun 60.000 tonu bulunmaktadır. 1605'te Venedik'e dair⁴⁸³ oldukça güvenilir rakamlar, büyük tekneler için 19.100 ton rakamını ve toplam tonaj olarak, küçük-büyük tekneler dâhil 30-40 bin ton rakamını vermektedir. Bu 40.000 tonluk rakamı sırasıyla Ragusa, Cenova ve Marsilya ile Napoli ve Sicilya için de geçerli sayabiliriz. Türk imparatorluğu için bunun iki katını alırsak, en fazla 280.000 tona ulaşırız ve buna İspanyolların 60 bin tonunu eklediğimizde, Akdeniz için oldukça düşük olan 350.000 ton rakamını bulmuş oluruz. Fakat sonuçta bir tarafta 300 veya 350 bin ton, diğer tarafta 600 veya 700 bin ton vardır; deniz ve okyanus arasındaki ters orantı fazla büyük olmayıp 1'e 2'dir. Bir yanda büyük Akdeniz ve diğer yanda Atlantik ve dünyanın yedi denizi. Ve Akdeniz'deki yolculuk sayısı, zorunlu olarak, uzun okyanus güzergâhlarına nazaran daha fazladır. Bir Ragusa kadırgası yılda rahatlıkla 2 veya 3 yolculuk yapmaktadır.

Acaba 1570-1580'den sonra kuzeyden gelmeye başlayan yüz kadar tekneyi, yani birim başına 100 veya 200 tondan toplam 10-20 bin tonu Akdeniz'in hesabına yazmak gerekir mi? Her hâlükârda bu tonajın Akdeniz tonajına oranı 1/15 veya 1/35'dir ki,

⁴⁸¹ S. Lilley, *Men, Machines and History*, Londra, 1948, s. 72 ve J. U. Nef, *The Rise of the British Coal Industry*, Londra, 1932, 1, s. 173.

⁴⁸² S. Lilley, *age.*, s. 72.

⁴⁸³ Museo Correr, Donà delle Rose, 271 f° 46 v., 7 Mart 1605. Ayrıca bkz., Alberto Tenenti, *Naufraques, corsaires et assurances*, s. 563 vd.

bu az bir şey tutmaktadır. Cezayirli korsanların sahip olduğu 100 kadar yuvarlak tekneyi hesaba katmadık; bunların tonajı 17. yüzyılın başlarına doğru muhtemelen 10.000 ton kadardır.

Bulduğumuz 300-350 bin tonluk rakamın kesin olmamasına rağmen, hesaplarımız gene de şunu ortaya koymaktadır: 1. Akdeniz öncelikli olarak Akdeniz teknelerine ve Akdeniz tayfalarına aittir. 2. Kuzeyliler bir istisnadır; hesaplarımızın gösterdiği üzere, varlıkları Akdeniz'deki yapıyı etkilememektedir. 3. Ayrıca bu kuzeyliler, en azından yarısı itibarıyla, kentlerin ve deniz ekonomilerinin hizmetindedir. Cebelitarık'tan bir veya iki kez çıkabilmek ve aynı yoldan geri dönebilmek için denizde daire çizmekte, kentten kente navlun toplayarak dolaşmaktadır. Öyleyse her şeyi kendi başlarına yapamayacak kadar zengin kentlerin hizmetinde olan bu teknelerin rollerini abartmak veya olduğundan az göstermek yanlıştır.

Bir tarihçinin⁴⁸⁴ Ragusa filosunun tonajıyla ilgili verdiği güvenilir diyebileceğimiz rakamlar (1570'e doğru 55.000 ton, 1600'e doğru 32.000 ton ve 3.000 ilâ 5.000 kişilik mürettebat; değer olarak 1540'a doğru 200.000 duka, 1570'e doğru 700.000, 1600'e doğru 650.000 duka ve nihayet yıllık gelir olarak 180-270 bin duka), sağlam bir belgelendirmeye dayanan rakamlar acaba İç Deniz'in tümüne yaygınlaştırılabilir mi? Bunu yaptığımızda, İç Deniz'deki filoların para olarak değeri *grosso modo* 6 milyon duka, yıllık gelir 2 milyon duka ve mürettebat 30.000 kişi civarında olacaktır. Eğer Ragusa'da olduğu gibi, navlunun en az yarısı mürettebata ve diğer yarısı da "pay" sahiplerine gidiyorsa, denizci başına yıllık gelir 30 duka civarında olacaktır ki, bu mütevazı bir düzeydir. Ancak bu ücretler mal sahiplerinin kârlarını yemektedirler. Armatörler bakım ve onarım isteyen bir tekneyi idame etmek zorundadırlar: Bir seferinde bir dümen, diğerinde bir yelken elden çıkmakta ve bunları yeniden sağlamak zor olmaktadır; bazen de basit fiçılar-

⁴⁸⁴ Iorjo Tadić, "Le port de Raguse et sa flotte au XVIe siècle", Michel Mollat, *Le navire et l'économie maritime du Moyen Âge au XVIIIe siècle. Travaux du Deuxième Colloque International d'Histoire Maritime*, 1959, s. 15-16.

dan veya yedek sandallardan biri yok olmaktadır. Subay sofrasını ve mürettebatı doyurmak gerekmektedir. Nihayet *tekne* ve navlun sigortaları çoğu zaman sermayenin yüzde 5'i, hattâ daha da fazlası olmaktadır. Tayfa ve zabitan payları artınca, oluşturulan (veya satılacak olan) tonajın birim fiyatı da artmaktadır; Lizbon'da⁴⁸⁵ veya Venedik'te⁴⁸⁶ durum budur ve "kapitalist" tüccar pek kazançlı olmayan bu faaliyet kolundan vazgeçme eğilimindedir: 2 veya 3 milyon dukalık gelirler çoktur, fakat 10.000 tekne arasında dağıtılınca, birim başına düşen gelir azalır. Eğer yaptığımız hesap doğruysa, Venedik'te gemiler 180.000 ilâ 200.000 duka getirmektedir; bu büyükçe bir ekmek lokmasından başka bir şey değil.

Bütün bu hesaplamalar tehlikelidir. Fakat teknelerle ilgili hesaplara dair çok az şey bilmekteyiz; yetersiz birkaç kâğıt, Venedik *Archivio di Stato*'sundaki bir gemi defteri,⁴⁸⁷ büyük Venedik kalyonu *Santa Maria Torre di Mar* hakkında geç bir tarihe ait bilgiler.⁴⁸⁸ Böyle başka belgeler olmalı; ama bunlara rastlamak için şanslı olmak gerekir. Nihayet hesaplarımızın noktadan noktaya olan kıyı denizciliğinden çok, büyük trafikleri kapsamış olma olasılığı sürmektedir. Bunun çeşitli kanıtları vardır: 16. yüzyılın sonunda, deniz bağlantıları fakirlere ve aşırı fakirlere (birkaç zengin mal sahibi hariç) terk edilmiş bir iş alanıdır. Zira Napoli'de bir kalyon donatılacaksa, işçi arayan birkaç kişiyi Apulia'ya göndermek gerekli tayfaları sağlamak için yeterlidir.⁴⁸⁹ En azından 20 yıllık iyi bir hizmetten sonra bir tekne emekliye ayrılacak olursa, yerini çoğu zaman daha fakir ve daha küçük bir başkası almaktadır.

⁴⁸⁵ B.M. Add. 28478, f° 238, Nisan 1594: "... se deve ter consideração ao preço das cousas ser mayor."

⁴⁸⁶ Bkz. I. cilt, s. 462.

⁴⁸⁷ Bunu Ugo Tucci'nin dostluğuna borçluyum.

⁴⁸⁸ A.d.S., Venedik, Senato Zecca, 39, 12 Haziran 1638.

⁴⁸⁹ A.d.S., Napoli, Regia Camera della Sommaria, Reg. 14, 1594, 1623-1637.

Kara Taşımacılığı

İspanya'ya dair oranlardan hareketle, karayolu ile denizyolu trafiği arasındaki oranın aşağı yukarı 1'e 3 olduğunu daha önce belirtmiştik.⁴⁹⁰ Eğer 3 milyonluk bir rakam deniz taşımacılığının hacmini temsil ediyorsa, kara taşımacılığının Akdeniz ölçeğindeki değeri 1 milyon duka olacaktır. Bu oranın genel olarak geçerliliğine pek inanmıyorum. Fakat iki taşıma türünü eşit kabul etmemiz halinde ulaştığımız 6 milyon dukalık rakam bile çok yetersiz kalmaktadır ve hattâ saçma olmaktadır. Gerçekte bu zayıf parasal tabloya, diğerleriyle birlikte İç Deniz'in ana hatlarından biri olarak gördüğümüz Akdeniz yollarının çoklu hareketliliğini eklemek önemlidir.

Hesaplarımızda kaçınılmaz biçimde hatalar olmaktadır. Ancak bir yandan denizcilerden, diğer yandan yarı yarıya artçı, çiftçi, hayvan sahibi ve zanaatkâr köylülerden meydana gelen taşımacıların yaşadığı hayatın sefilliği ve buradaki düzeyin düşüklüğü konusunda hiçbir kuşku yoktur. Bu bağlamda, 16. yüzyılın sonlarına doğru León krallığında, Astorga yakınlarındaki Maragateria *arrieros* hakkında ayrıntılı bilgilere sahibiz.⁴⁹¹ Bu *maragatos* yoksullardır ve daha sonraları, 18. ve 19. yüzyılda servet yaptıklarında bile bu görüntülerini muhafaza edeceklerdir. II. Felipe'nin saltanatının sonlarında, bunların faaliyetleri Cantabria limanlarından balık ve özellikle sardalya yüklemek, bunları Kastilya'ya götürmek ve oradan buğday ve şarapla geri dönmekten ibarettir. Bunlar bugünkü kamyoncuların işini yapmaktadır ve Kastilya kentlerine yönelik balık taşımacılığı daha 16. yüzyılda bile dikkat çekici boyutlardadır.⁴⁹² 1561 ve 1597'ye ait ayrıntılı sayımları incelerken, *traginero* taşımacıların bu faaliyetlere hayvancılık, tarım, zanaat ve ticaret gelirlerini de ekledikleri görüldüğünde, bütün sorun açıklığa kavuşur. Sadece taşımacılıkla sınırlı kalanlar fakir-

⁴⁹⁰ Bkz. I. cilt, s. 466 vd.

⁴⁹¹ José Luis Martín Galindo, "Arrieros maragatos en el siglo XVIII", *Estudios y Documentos*, n°. 9, 1956.

⁴⁹² Pedro de Medina, *a.e.*, s. 209, Alcalá de Henares örneği.

dir; tıpkı *e maz vezes traia alquilado que por sus dineros* ve “çoğu zaman kendi parasını çalıştırmaktan çok, para karşılığı” balık taşıyan genç Juan Nieto gibi. Taşıdığı balığı satın alan ve tekrar satan *tragineronun* keyfi yerindedir.

Her zaman sefaletin eşliğinde olan taşımacılar, yalnızca taşımacı değil, aynı zamanda köylü ve zanaatkârdırlar. Akdeniz’in tümünde, Avrupa’nın genelinde, 16. yüzyıldan sonrasına kadar bu böyle devam etmiştir. 17. yüzyılda Peccais bataklıklarından İsviçre kantonlarına tuz taşıyan tekneler Rhône üzerinden yukarı çıkar-ken Seyssel yakınlarında durmaktadır. Daha sonra arabacılar tuzu Cenevre’ye taşımaktadır. Fakat bu taşımacılık ekime veya hasada bağımlıdır, çünkü köylüler araba taşımacılığını ancak asıl işlerinin durakladığı zamanlarda yaparlar.⁴⁹³ Demek ki taşımacılık endüstrisi, taşımacılığa can veren köylü yaşamından ve hattâ çoğu zaman bu işten büyük kârlar sağlayan kasabaların yaşamından tam olarak ayrılamaz. Cartagena, II. Felipe’nin saltanatının başlarında bize esas olarak araba taşımacılığından, *acarateodan* geçen bir kent olarak gösterilmiştir.⁴⁹⁴

Kısaca söylemek gerekirse, hareket birçok faaliyet tarafından sağlanmaktadır; taşımacılık hem karada, hem de denizde çok az kazandırmaktadır; fakat hem tayfalar hem de katırcılara sağladığı küçük avantajlar onları güdülemektedir, çünkü herkes kendi hesabına çalışmaktadır. Çoğu zaman ilkel bir ekonomiye bağlı olan taşımacılar bu yolla parasal ekonomiye temas etmiş olmaktadır; aracılık işleri, kendi köyündeki işlere geri döndüğünde ona zorunlu olarak üstünlük sağlamaktadır. Sorunlarımızın geneli itibarıyla bakıldığında, 16. yüzyılda taşımacılığın ucuz olduğu, bu nispi ucuzluğun yıllar geçtikçe arttığı ve taşımacı ücretlerinin fi-

⁴⁹³ Brigue Arş., Stockalper belgeleri, Sch. 31 no. 2939, Cenevre, 10 Temmuz 1650 ve no. 2942, 14 Temmuz 1650; hasat nedeniyle duraklamalar. Bu bilgileri bana M. Keul sağlamıştır. Ekim nedeniyle duraklamalar, *age*, n°. 2966, 18-28 Eylül 1650.

⁴⁹⁴ Bilgi F. R. Martín tarafından sağlanmıştır.

yat hareketlerini pek takip etmediği doğrudur.⁴⁹⁵ Mübadeleler bu durumdan teşvik görmüştür hiç kuşkusuz.

Devletler Yüzyılın En Büyük Girişimcileridir

16. yüzyılda devletler, gelir toplama ve dağıtma işinde en büyük oyuncular olarak ortaya çıkmaktadır; devletler bu geliri vergi, makam satışı, rantlar, müsadereleler ve “milli hasıla” içindeki muazzam paylarıyla sağlamaktadır. Bu çoklu gelir yöntemi oldukça etkindir, çünkü bütçeler kabaca konjonktüre bağlı olarak dalgalanmakta ve fiyat hareketlerini izlemektedir.⁴⁹⁶ Böylece devletlerin yükselişi ekonomik hayatın ana güzergâhında ilerlemektedir ve bu yükseliş Joseph A. Schumpeter’in biraz aceleyle söylediği gibi bir kaza veya zamansız bir olay değildir.⁴⁹⁷ Devletler isteyerek veya istemeyerek, yüzyılın en büyük girişimcileri olmuşlardır. Katılımcıların ve masrafların sürekli arttığı modern savaşlar ve en büyük ekonomik girişimler onlara bağımlı olmuştur; Sevilla’dan başlayan *Carrera de Indias*, Lizbon’un Doğu Hint adalarıyla olan bağlantısını sağlayan denizyoludur ve *Casa da India*’nın, yani Portekiz kralının sorumluluğundadır.

Carrera de Indias, *mutatis mutandis* Venediklilerin *galere da mercatos*udur ve bu devlet kapitalizminin ilk dönemlerini çoktan geçtiğini kanıtlamaktadır. Zaten Venedik Akdeniz’de çok faal olmaya devam etmektedir: Venedik tersanesi⁴⁹⁸ ve onun kopyası olan Galata tersanesi o dönemde dünyanın en büyük imâlathaneleridir. Aynı şekilde Hristiyan âleminde olduğu kadar, İslâm âlemindeki darphaneler de⁴⁹⁹ devlete bağlıdır; bunlar Hristiyan âleminde genellikle doğrudan yönetilirken, Osmanlı devletinde ve Cezayir’de sıkı devlet denetimi altında mukataaya bağlıdır. Yüzyılın sonunda yıldızı sönen ve ileride tekrar döneceğimiz kamu

⁴⁹⁵ B. Bennassar, *a.e.*

⁴⁹⁶ Bkz. aşağıda s. 480, 28., s. 482, 29., s. 484, 30. grafikler.

⁴⁹⁷ *A.e.* (İtal. bas.), I., s. 174.

⁴⁹⁸ Ruggiero Romano, *agm.*

⁴⁹⁹ Ali Sahillioğlu, Türkiye’deki para basımlarına dair yayımlanmamış çalışma.

bankaları da devlete bağlıdır. Fakat burada kentsel devletler veya başka bir ifadeyle kentsel niteliği ağır basan devletler bu yolu açmıştır. Büyük devletler daha uzun bir süre bekleyecektir; bu tür devletlere ait ilk banka İngiltere bankası olacaktır (1694).⁵⁰⁰ II. Felipe 1583'te bir devlet bankası kurmasını tavsiye eden Flaman Peter van Oudegherste'e⁵⁰¹ kulak asmayacaktır.

Ancak bu "namevcutlar" "kamusal" işlemlere ait listelerin uzun olmasına engel değildir. Bir tarihçinin de söylediği gibi, Papalık devleti tarafından Tolfa ve Alumiere'de şap üretimi için işletilen madenler gerçek birer "endüstriyel kompleksi" temsil ediyorlardı.⁵⁰² Ekonomik alanda, diğerlerinden daha müdahaleci olan Türk devleti birçok işletmeye sahiptir. Büyük inşaa süreci hakkında yakın tarihlerde yazılmış harika bir incelemeye sahip olduğumuz Süleymaniye Camii'nin inşaatı bunun iyi bir örneğidir.⁵⁰³ Eğer bu devlet kapitalizmini, Batı'da, dikkat çekici tekniklerin olduğu Escorial sarayının inşası gibi⁵⁰⁴ kapitalist ve kamusal karışımı operasyonlara yayacak olursak, bu realizasyonların listesini daha da genişletmiş oluruz. Bu faaliyetler aracılığıyla devlet, kasalarına giren paraları tedavüle sokmakta ve savaş kendi taleplerini dayattığı zaman, gelirlerini aşan harcamalar yapmaktadır. Böylelikle savaşlar, inşaatlar ve girişimler sanıldığından daha büyük çaplı ekonomik güçler haline gelmektedir. Asıl felâket, paranın kasalarda, V. Sixtus'un Sant'Angelo kalesinde kurduğu hazine-

⁵⁰⁰ Stockholm Bankası'nın (1672) ya da Amsterdam Bankası'nın (1609) öncüllerini unutmuş değilim. Fakat burada özellikle bir kentsel banka söz konusudur. İngiltere Bankası'nın Londra'dan kaynaklandığı doğrudur.

⁵⁰¹ İlk girişim 1576'ya kadar geri gitmektedir. F. R. Martín bu konuda bana önemli bir belge vermiştir. Simancas E° 659, f° 103.

⁵⁰² Jacques Heers, *Revue du Nord*, 1964.

⁵⁰³ Ömer Lütfi Barkan, "L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à İstanbul au XVIe siècle" *Annales E.S.C.*, 1961, s. 1092-1106.

⁵⁰⁴ Taş işlerini, kurşun kullanımını, kaldırma araçlarını, Escorial ile onun inşasına yönelik müzenin ziyaretinin akla getirdiği şeyleri düşünüyorum.

de.⁵⁰⁵ Venedik'teki *Zecca* kasalarında veya Sully'nin Arsenal'deki kasalarında yığılmasıdır.

Bu saptamalar yapıldıktan sonra, devletlerin zenginliğini hesaplama istersek, fazla bir zorluk çıkmayacaktır. Bu devletlerin bütçelerine dair çok şey biliyoruz ve fazla bir zahmete katlanmaksızın daha fazlasını da öğrenebiliriz. Eğer 16. yüzyılın sonuna doğru bilinen bütçelere dair rakamları ele alacak olursak: Kastilya için 9 milyon altın,⁵⁰⁶ IV. Henri'nin Fransası için 5 milyon,⁵⁰⁷ Venedik ve onun imparatorluğu için 3.9 milyon,⁵⁰⁸ Türk imparatorluğu için 6 milyon;⁵⁰⁹ yani 30 milyon kadar uyruk için 24 milyon altın. İç Deniz'in 60 milyonluk nüfusuna dair bir hesaba ulaşmak için *bu* rakamı iki ile çarpacak olursak, herhalde biraz zorlama bir rakam olan 48 milyona ulaşmış oluruz. Bu ölçüye göre bir uyruk hükümdarına her yıl *bir dükadan* daha azını sağlamaktadır (ve kuşkusuz senyörüne bir duka sağlamaktadır).

Kaba tahminlerden sonra ortaya çıkan bu rakamın çok düşük görüneceğinden eminim. Tarihin bütün sahnelerini kendileri için isteyen, o denli talepkâr olan devletler sadece bu kadar mıymış? Ne var ki, bu rakamlar yaptığımız bütün hesaplamaların muhtemelen en doğru olanlarıdır. Fakat dikkat edilmesi gereken husus, devletlerin, hattâ Türk imparatorluğunun bile, parasal olmayan bir ekonomiden çıkmış olmalarıdır. Her yıl aldıkları vergiler “çil çil nakit” para dolaşımının “en hızlı payını” oluşturmaktadır. Oysa şimdiye kadar sunduğumuz değerlendirmeler, büyük kısmı itibarıyla pazar ekonomisinin dışında kalan işlemlerin parasal dilediği ifadesidir. Böylece devletler modern ekonominin çevikliğine sahip olmuşlardır. Modern devlet aynı anda hem silâhlı hem de

⁵⁰⁵ Bkz. Paul Herre'in değerlendirmeleri, *Popsttum und Popstwahl im Zeitalter Philipps II*, Leipzig, 1907, s. 374.

⁵⁰⁶ Hesaplama ve grafik (II. cilt) Alvaro Castillo Pintado'ya aittirler.

⁵⁰⁷ A. Poirson, *Histoire du règne de Henri IV*, 1866, IV, s. 610-611.

⁵⁰⁸ *Bilanci Generali, a.e., c. I, ... s. 466 ve Donà delle Rose 161, f° 144.*

⁵⁰⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Le budget turc de l'année 1547-1548 et le budget turc de l'année 1567-1568, Türkçe, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1960.

silâhsız olarak doğmuş bulunmaktadır, çünkü görevlerine yetişmemektedir: Savaş yapmak, vergi toplamak, işleri yürütmek ve adaleti sağlamak için toplumda yükselme peşinde olan işadamlarına ve burjuvalara yaslanmak zorundadır. Fakat bu da devletin yeni gücünün bir işaretidir. Her şeyi açık bir şekilde izleyebildiğimiz Kastilya'da, herkes devlet gemisine binmektedir; tüccarlar, büyük senyörler, *letrados*... Şan, şöhret ve kâra yönelik büyük bir yarış örgütlenmektedir. Aynı zamanda çalışmaya yönelik bir yarışma. *Consejo de Hacienda y Junta de Hacienda*'nın en mütevazı kâtiplerinin yazdığı raporlara ve mektuplara sahibiz; bunlar krala ve kamusal konulara yönelik sadakatin kanıtı olduğu kadar, bu kâtiplerin kesintisiz talep ve ihbarlarının da kanıtıdır.

Devletlerin bu gelişiminin yararlı olup olmadığı konusundaki tartışma hâlâ sürmektedir. Her halükârda bu ilerleme, tıpkı büyük tüccarların uyanık kapitalizmi gibi önlenemez nitelikteydi. Eşsiz bir fırsat yoğunlaşması hükümdarların lehine olmak üzere şekillenmektedir; 40 veya 50 milyonluk bir rakam (hesaplamalarımıza olanak sağlamak için varsayılmış değil, *gerçek* bir rakam) olağanüstü bir itici güç meydana getirmektedir.

Değerli Madenler ve Parasal Ekonomi

Diğer bilimsel alanlarda olduğu gibi, tarihçilik mesleğinde de klasik açıklamalar sürekli tekrarlandıkları için aşınmaktadırlar. Değerli madenlerin ve fiyatların hüküm sürdüğü hareketli bir 16. yüzyıla, François Simiand'ın zamanında bakıldığı gibi bakmıyoruz.⁵¹⁰ Frank Spooner ve ben⁵¹¹ *Amerika'nın keşfinden önce* Avrupa ve Akdeniz'de tedavülde bulunan para miktarını hesaplamayı denedik. Basit ama güvenli olmayan denklemlerden hareketle elde ettiğimiz rakam 5.000 ton altın ve 60.000 ton gümüş civarında olmuştur. 1500'den 1650'ye kadar olan bir buçuk asırlık dönemde Amerika'dan gelen miktarlar, Earl J. Hamilton⁵¹² tarafından

⁵¹⁰ *A.e.*, s. 128.

⁵¹¹ *Cambridge Economic History*'de yayımlanacak katkı.

⁵¹² *A.e.*, s. 42.

16.000 ton beyaz maden ve 180 ton sarı maden olarak hesaplanmıştır. Fazla emin olmamakla birlikte, bu rakamların kabaca doğru olduklarını varsayalım. Bunlar bazı sorunları teyit ederken bazı sorunları da farklılaştırmaktadır.

1. Böylece 1500'lerden önceki durum hakkında daha iyimser bir tablo elde etmiş bulunmaktayız; zaten tarihçiler arasında 15. yüzyılın avukatları her zaman olmuştur.⁵¹³ Bu durumda, Batı'da parasal ekonominin muazzam ilerleyişini onun aktifine kaydetmeliyiz: Parasal ekonomi 1500'den önce hükümdarlara karşı yükümlü olunan vergilerin tümünü ve senyörlerle Kilise'ye yönelik yükümlülüklerin bir bölümünü ele geçirmiştir.

2. François Simiand'a göre Amerikan madenleri her şeyi belirlemiştir. Para arzı 1500 ile 1520 arasında iki katına çıkmış; 1520-1550 arasında bir kez daha iki katına çıkmış ve 1550-1600 arasında ise iki kattan fazla artmıştır. "16. yüzyılın bütünü için bu 15 kattan fazla bir artış anlamına gelmekteydi" diye yazmaktadır. "Buna karşılık 17. ve 18. yüzyıllarda ve 19. yüzyılın ilk yarısını içine alan süre içinde, 100 yıllık bir dönemde, para arzının ancak iki katına çıktığı görülmüştür."⁵¹⁴ Bu söylenenler pek kabul edilebilir gibi değildir. 16. yüzyıl, tarihte şiddetli bir atılıma sahne olan yegâne dönem değildir. Nüfus artışı, para devalüasyonları, belli bir ekonomik hayattaki atılımlar ve tabii ki nakit unsurların ve ödeme araçlarının tedavülündeki hızlanmalar bu yükselmeleri ve 16. yüzyıldaki bu devrimleri veya *sahte-devrimleri* açıklamaktadır.⁵¹⁵ Fakat bu sorunu ileride ele alacağız.

3. Kredilerdeki şişkinlik ne olursa olsun, Akdeniz 16. yüzyılda, her halükârda 60 milyon insandan meydana gelen bir kitleye ait mübadelelerin ve ücretlerin –bir an için bile olsa– her yıl hesaplanmasına izin verecek nakde ya da değerli kâğıtlara sahip değildir. Bu sürekli bir yetersizliktir. 1603'te Venedik'te –ve üste-

⁵¹³ J. A. Schumpeter, *a.e.*, I, özellikle, s. 476, dipnot 1; Jacques Heers, Raymond de Roover...

⁵¹⁴ *A.e.*, s. 128.

⁵¹⁵ Carlo M. Cipolla, "La prétendue révolution des prix. Réflexions sur l'expérience italienne", *Annales E.S.C.*, 1955, s. 513 vd.

lik kentin hazineleri doludur– işçilerin ücretinin ödenmesi için gereken nakit bulunamamıştır.⁵¹⁶ Neredeyse tamamıyla kendi içlerine kapalı olan, her yerde uygulanan mübadelelerle zorunlu ihtiyaçların karşılandığı ekonomiler için ne denebilir? Ayrıca mübadeleler belli bir çevikliğe sahiptir; iş alanlarını para ekonomisine açmaktadır, ama bunu sadece nakdi ekonomiler canlandırıp hızlandırmaktadır. Baltık kıyılarında Hansalı ve Batılı tüccarların yatırdığı küçük paralar, *henüz* ilkel olan bir ekonomiye hız vermiştir. Tabii ki yüzyılın sonlarına doğru kambiyo senetleri çoğalmaktadır; belki de bunlar, 17. yüzyılın ikinci ve üçüncü on yıllarından itibaren yavaşlamaya (eğer yavaşlama varsa)⁵¹⁷ başlayan Amerikan değerli maden akışını tamamlamaktadır. 1604'te⁵¹⁸ bir Venedikli Piacenza fuarlarında her yıl 12-16 milyon ekülük bir hareket olduğundan söz etmektedir. Domenico Peri 1630'da 30 milyonluk bir hareketten bahsetmektedir.⁵¹⁹ Fakat bu rakamlar güvenilir değildir. Ve bu değişimler yalnızca ekonomik hayatın zirvesinde bir akım meydana getirmektedir.

4. Parasal ekonomide mutlaka gelişme olmuştur. Bu gelişme Türk imparatorluğunda, bol miktardaki bir dizi devalüasyon işlemiyle bir devrim görüntüsü kazanmıştır. Bunların hepsi tarihçilerin her gün biraz daha fazla keşfettikleri gerçeklerdir. Bütün fiyatlar artmaktadır. Tüm eski toplumsal bağlar kopmakta ve Batı'nın dramı sanki kendiliğindenmiş gibi uzayıp gitmektedir: Aynı nedenler, aynı sonuçlar.⁵²⁰

5. Fakat önemli olan sonuç şudur ve bu hiç de şaşırtıcı değildir: Para dolaşımı (bundan en düşükleri dâhil bütün paraları anlıyoruz) insanların hayatının yalnızca bir bölümünü içine almaktadır. Nehirlerdeki bütün canlı akıntılar, yerçekiminin etkisiyle, alçak

⁵¹⁶ Museo Correr, Donà delle Rose, 181. f° 62, 3-4 milyon ekü arasında.

⁵¹⁷ Morineau'nun bana aktardığı Hollanda'ya ilişkin bilgiler, bu dönemdeki gizli girişleri yüksek göstermeye yöneliktir.

⁵¹⁸ Museo Correr, Donà delle Rose, 181, f° 62, fuar başına 3-4 milyon ekü.

⁵¹⁹ Gino Luzzatto, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, I, 1932, s. 179 vd.

⁵²⁰ Ömer Lütfi Barkan'ın sözlü açıklamalarına göre.

bölgelere doğru yönelmektedir. Para dolaşımı ise daha çok ekonominin yukarı katlarına yönelme eğilimindedir. Böylece nihayetsiz farklılaşmalar yaratmaktadır: Yüksek düzeylere sahip bölgeler – kentler– ile neredeyse tamamen parasız kırsal bölgeler arasında; modern bölgelerle geri kalmış bölgeler arasında; gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında (bu ikili daha o zamanlar mevcuttur; birinciler ilerlerken, örneğin Osmanlı gibi ikinciler gelişme halinde olmalarına rağmen, başı çeken gruba yetişememektedirler); farklı faaliyet dalları arasında (sadece taşımacılık, endüstri ve özellikle ticaret ile devlet maliyesi para nehirlerinin kıyısında yer alabilmektedirler); az sayıdaki (yüzde 5 *belki*) zenginler ile fakirler ve yoksul kitleleri arasında (bu azınlık ile ezici çoğunluk arasındaki açıklık büyümektedir). Eğer toplumsal devrim konusundaki aşikâr denemeler başarısızlığa uğruyorsa, hattâ kendilerini açıkça dile getiremiyorsa, bunun göreceli bir yoğun fakirleşmeye bağlı olduğunu düşünüyorum.

Yoksulların Genel Nüfustaki Oranı

Örnek olarak alacağımız Malaga’da⁵²¹ (oldukça lehte bir örnek), köy papazlarının yardımlarıyla doğrulanan bir tahmin üzerinden, 1559 yılı için 3.096 hane (*vecinos*) sayısı verilmektedir; hane başına dört kişiden 12.000’den biraz fazla bir nüfus elde edilmektedir. Gelirlere göre üç sınıf ayırt edilmektedir: Birinci sınıf *razonables*, diğeri *pequenos*, sonuncusu ise *pobres*’tir. Sonuncular arasında 700’den fazla dul kadın ve 300 işçi bulunmaktadır (dullar yarım *vecino*, işçiler tam bir *vecino* sayılmaktadır); yani aşağı yukarı 2.600 yoksul veya toplam sayının yüzde yirmisi. “İyi halliler” (bu zengin anlamına gelmez) 300 *vecinos* meydana getirmektedir,

⁵²¹ Simancas, Expedientes de Hacienda, 122, 1559. Medina del Campo örneğinden (1561) ve B. Bennassar’ın güzel makalesinden de yola çıkabilirdim. “Medina del Campo, un exemple de structures urbaines de l’Espagne au XVIe siècle”, *Revue d’histoire économique et sociale*, 1961. Venedik’te resmi belgeler her zaman *poveri*, *mendicanti* ve *miserabili*’yi birbirinden ayırmaktadır; yoksulluğun dereceleri vardır, Ernst Rodenwaldt, *Pest in Venedig*, agm., s. 16.

yani 1.200 kişi (yüzde 10). *Pequenos* büyük çoğunluğu oluşturmaktadır: yüzde 70, yani 8.500 kişi kadar. Bu oranların geçerliliği tahmin edilenden fazladır. Yüzde 20'lik bir sefil kitlesi geniş bir marj oluşturmaktadır, ama Akdeniz dışı için olduğu gibi Akdeniz için de akla yatkındır.⁵²² Zaten gözlemciler en zengin kentlerin göbeğinde bile korkunç bir sefaletin varlığını haber vermektedir: Her kış mevsimi durumun daha da vahimleştiği Cenova'da⁵²³ veya çok müreffeh ama toplumsal olarak çok dengesiz olan Ragusa'da; 1595'te bu kentte, bir tanıklığa göre, "aynı zamanda büyük bir sefalet vardır."⁵²⁴ Tabii ki Malaga ile ilgili araştırmanın, Malaga'dan daha büyük ve avantajlı kentler olan, fakat özellikle parasal olarak hesaplanan gelirleri az olduğu için baremi düşük olan, ancak kentlere oranla daha sert olmasına rağmen, hayatın daha dengeli olduğu kırsal bölgeler için de geçerli olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Kabul edilen oran Akdeniz'in tümünde 12-14 milyon kadar yoksul olduğunu göstermektedir; bu muazzam rakam reddedilebilir türden değildir.⁵²⁵

Gerçekte tam istihdama dayalı ekonomilerle karşı karşıya değiliz hiçbir zaman. Verimli kullanılamayan işçiler, serseriler veya yarı serserilerden meydana gelen bir kitle emek piyasalarının üzerine çökmektedir ki, bunlar Avrupa ve Akdeniz hayatının –en azından 12. yüzyıldan beri– sabit bileşenlerinden, *yapılarından* birini meydana getirmektedir.⁵²⁶ Köylülüğün yaşam düzeyine gelince, bu konuda hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Bu nedenle, genel hiçbir değeri olmayan araştırmalar arasından bazılarını tesadüfen alıp inceleyeceğiz.

⁵²² Hektor Ammann, *Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter*, 1948, s. 306'daki tabloda yeniden ele alınan tahminler üzerine düşünüyorum.

⁵²³ Bkz. I. cilt, s. 410, 135. dipnot.

⁵²⁴ Museo Correr, Donà delle Rose 23, f° 23 v°.

⁵²⁵ Heinrich Bechtel, *a.e.*, s. 52, dipnot 6; 1511'de Erfurt'ta *cens* ödeyenlerin yüzde 54'ü 0-25 florin'e sahip olan en alt sınıfta, yüzde 15'i de *ohne jedes Vermögen* arasında yer almaktadır.

⁵²⁶ Bkz.: *Unterschicht*, 1962 Fransız-Alman Kolokiyumu.

Brescia bölgesindeki bir köy 8 Mayıs 1555'teki bir yangın sırasında tahrip olmuştur.⁵²⁷ Alplerdeki Collio de Valnopia'ya bağlı olan küçük Tizzo kasabası yarım millik bir çevreye sahiptir ve burada hepsi yanmış 260 ev bulunmaktadır; soruşturmayı yürüten kişi evlerin yalnızca duvarlarını bulmuştur. Son bir ayrıntı; Tizzo Venedik Signoriası'na yılda 200 duka vergi ödemektedir. Bu 260 evde 274 aileye mensup 2.000 kişi yaşamaktadır (eğer rakamlar doğruysa –ki doğru olduğuna inanmak için birçok neden var– hane başına 7'den büyük bir sayı söz konusudur). Evlerin fiyatını hesaba katmaksızın, zarar 60.000 duka olarak hesaplanmıştır, yani kişi başına 30 duka. 1555 yılının Temmuz ayında meydana gelen bir yangın, bir ova bölgesi olan Treviso'da bulunan bir köydeki iki evi tahrip etmiştir; evlerden birinin değeri 250, diğerinki 150 duka olarak tahmin edilmiştir. Birincisinde mobilyalar, saman ve buğdayın değeri 200 dukaya çıkmaktadır; ikincisindeki saman ve tahılın değeri, mobilyalar hariç (bunlar acaba kurtarıldı mı?) 90 duka kadardır; iki afetzede de yardım dilekçelerinde kendilerini *poveri* olarak tanımlamakta, yardım talep edenler için doğal bir formül olan *nudi*yi kendilerini adlandırmak için kullanmaktadırlar; fakat bu ifadelerin değer yargılarıyla çelişki içinde olmamaları gerekiyor. Bu durumda, buradaki özel rakamların ölçü değerine sahip olduklarını varsayalım. Ve Tizzo'ya dönerek felâketin bilançosunu tamamlayalım: Her bir ev 200 duka olarak kabul edilirse, 52.000 dukalık toplam bir rakam oluşmakta ve bu diğer toplama eklenince 112.000 duka rakamına ulaşılmaktadır; o halde fert başına birikmiş sermaye 30 değil, 56 dukadır. Aile başına, diğer köydeki felâketzedelerden daha az talihli olanlara benzer bir hasat miktarı, yani 100 duka kabul edilirse, köyün toplam yıllık geliri 27.400 duka olmakta ve fert başına 13,7 duka rakamını vermektedir. Bu hesaplamalar dizisi bizi “fakirlik” –daha doğru olan sefalet kelimesinin yerine– sınırına yaklaştıracaktır. Fakat kesin sınırı saptama konusunda emin olmak mümkün değildir.

⁵²⁷ A.d.S., Venedik, Senato Terra 22, Treviso, 22 Temmuz 1555; Treviso, 30 Temmuz 1555; Brescia, 11 Ağustos 1555, Tizzo'da yangın.

Sommaria'daki, Fransızcada söylediğimiz şekliyle Napoli Muhasebe Bürosu'ndaki belgelerin zenginliğinden yararlanmam, ne yazık ki keşfin gecikmesi yüzünden eksik kaldı. Oysa bu mali belgeler bizi birçok yoldan sefalet ve zorlu hayat koşullarına açılan kapıya götürmektedir. Pescara⁵²⁸ Adriyatik kıyılarında 200-250 haneli, yani 1.000 civarındaki nüfusuyla yoksul bir kasabadır; halkın tümü yabancısıdır; *romagnoli, ferraresi, comachiesi, mantovani, milanesi et slavoni*. Bu 1.000 kadar göçmen içinden, "50 ailenin (200 kişi) kendi evleri ve bağları vardır; bir miktar endüstriyel faaliyette bulunmaktadır; diğerleri kulübelerinden ya da daha doğrusu saman yığınlarından başka bir şeye sahip değildir; burada tuzlalarda çalışarak veya tarlaları çapalayarak günü gününe yaşamaktadırlar." Alıntı yaptığımız metin, eğer en iyi durumdaki köylüler tarla sürmek için öküz alabilselerdi, diye devam ediyor; bu da onların öküz sahibi olmadığını kanıtlar. Bu durum sefalet olarak düşünülebilir. Ama kentin limanı, depoları ve hattâ Mart ayında *della Annunziata* fuarı vardır.

Sommaria aynı zamanda, kentin senyörlük rantı alıcılarına, intikallerin durumuna göre sattığı veya yeniden sattığı köyler hakkında da ayrıntılar vermektedir. Olağan olarak bir kişi senyörüne çeşitli biçimler halinde bir duka ödemektedir ve bu senyörlük rantı "yüzde 5 veya 10'a" satılmaktadır; yani her bir dukalık gelir başına 20 veya 10 dukaya satılmaktadır. Biraz çabuk bir şekilde hesapladığım bu "adam başına bir duka" kuralı ne kadarlık bir değere sahipse o kadar geçerlidir. Başka bir kural da, köylü başına gelirin 10 duka olmasıdır. Fakat özel durumlar da vardır: Otranto bölgesindeki Supertino,⁵²⁹ Mayıs 1549'da 395 haneli bir köydür, yani hemen hemen bir kasaba kadar büyüktür. Burada, Pescara'dakinden daha kalabalık bir nüfus vardır. Köyün zenginliğini bilhassa zeytinlikler meydana getirmektedir. Senyörlük rantının adam başına bir duka olması kuralı buraya pek uymamaktadır: Bir yanda fiilen yaklaşık 1.600 kişi varken, diğer yanda senyör

⁵²⁸ A.d S., Napoli, *Sommaria Consultationum* 2, f° 68 v° ve 69, 27 Temmuz 1564.

⁵²⁹ *Age.*, f° 59 v°, 22 Mayıs 1549.

için 900 duka söz konusudur. Fakat bu sefer elimizde senyöre aynı olarak ödenen 10'da 1'lere dair rakamlar ile üretimi ve nakdi geliri hesaplama olanağı bulunmaktadır (3.000 varil şarap, 11.000 *tomola* buğday, 40.000 *tomola* arpa, 1.000 *tomola* yulaf, 1.250 *tomola* bakla, 50 *tomola* bezelye ve fasulye, 550 *galatri* keten, 2.500 *staia* zeytinyağı ve nakit olarak 8.400 duka). Eğer gelirler listemiz tamamsa ve onda birlik oran gerçekten onda birse, gelir adam başına 5 dukadan biraz fazla olmaktadır.

Ancak 1576 ve 1578'e ait araştırmalardaki *Relaciones Topograficas*'a⁵³⁰ göre, Kastilya köyleri bizi daha yüksek rakamlara ulaştırmaktadır. Bir örneklemeye dayalı olarak hesaplanan yaşam düzeyi⁵³¹ aile başına 15.522 *maravedis*, yani 44 duka olarak çıkmaktadır; adam başına gelir, aileler dörder kişi olarak hesaplandığında 11 duka olmaktadır.

Başka hesaplamalar da kesinlikle mümkündür. Loncalara ait zengin arşivler bugüne kadar çok iyi araştırılmış değildir. Maliye muhasebesi bize daha geniş bir ölçekte her bir Venedik adasının "ulusal gelir"ini hesaplama olanağını sunabilir kuşkusuz: Korfu, Girit, Kıbrıs. Hem Palermo'da hem de Simanca'sta Sicilya'ya ilişkin olan belgesel diziler nadirdir. Zor da olsa Venedik devleti ile Toscana devletinin gayrisafi hasıllarının hesaplanabileceğini düşünüyorum.

Bir an için bu sorunların, köle ve forsa fiyatlarının, kendi istekleriyle kadirğa kürekçisi olanların veya askerlerin ücretlerinin ya da hizmetçilere ödenen maaşların en düşük değer olarak kabul edilerek çözülebileceğine inanmıştım. Fakat bu insanlara dair değerlerin gerçekten *marjinal* oldukları konusunda emin değilim. Hem Sicilya'da hem de Napoli'de bir köle, yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 30 dukaya satılmaktadır;⁵³² 1550'lerden sonra bu fiyat

⁵³⁰ Noël Salomon, *a.e.*

⁵³¹ J. Gentil da Silva, "Villages castillans et types de production au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, 1963, no. 4, s. 729-744.

⁵³² A.d.S., Napoli, Notai Giustizia 51, f° 5, 17 Ekim 1520, yeni kumaşlar halinde 36 dukalık bir ödeme; *age*, f° 177 v° ve 178, 24 Ağustos 1521,

iki katına çıkmıştır.⁵³³ Bundan hiçbir sonuç çıkartılamaz, çünkü köle piyasası çok dardır; bir an aşırı bolluk olduğunda fiyatlar baş aşağı gitmektedir: 1578'de kadirgalarıyla çıktığı bir yağma seferinden dönen Pietro di Toledo (ünlü Napoli kral naibinin oğlu) elde ettiği kölelerin tanesini 30 dukaya bırakmıştır.⁵³⁴ Ayrıca ilâve edelim ki, çoğu zaman neredeyse elini cebine hiç atmadan köle emek-gücü elde etmek mümkündür. 14. yüzyılın sonunda *ponentini* kadirga forsalarının on iki yıl süreyle zincirleme olarak azat edilmeleri, bunların Kefalonya'nın Venedikli yöneticisi tarafından, hiçbir yargılamaya tâbi tutulmaksızın küreğe vurulduklarını ve sonra da bir kadirgadan diğerine geçtiklerini *strabalzati di galera in galera*⁵³⁵ bize öğretmektedir. Tutsakların geri alınması konusunda da aynı hayal kırıklığına uğramaktayız.⁵³⁶ Belgelerimizde bunların sadece zengin ve ayrıcalıklı olanları yer almaktadır: Fidyeye değeri insan fiyatına değil, efendisinin sahip olduğuna inanılan kaynaklara göre değişmektedir. Ücret ödenen ve yemek verilen iradi forsalar hakkında komutan Giron'un⁵³⁷ bir sözü bizi aydınlatmaktadır. Cezalarını çektikten sonra kadirgalarda kalmaya devam eden talihsizlere "iradi forsa" (pek de iradi olmasa gerek) denilmektedir; bir haber kaynağına göre, bu durumda onlara ayda bir duka ödenmektedir, oysa İtalya'da bunun iki katını almaktadırlar. Bu yüksek ücretler uygulanırsa, İspanya'da da bunlar rahatlıkla bulunabilir, diye açıklamaktadır. Demek ki askerlere her zaman yüksek ücretler ödenmekte ve net primlerle cezbedilmektedirler,

12 yaşında bir zenci köle, 36 duka, *age.*, 66, f° 151 v° ve 152, bir altın fiyatı 33 duka.

⁵³³ *Age.*, Sommaria Partium, 595, f° 18, 28 Ocak 1569, 30 yaşında bir zenci köle Lecce'de 60 dukaya satın alınmıştır.

⁵³⁴ *Age.*, Sommaria Consultationum 9, f° 303-305, Napoli, 18 Haziran 1587.

⁵³⁵ A.d.S., Venedik, Senato Mar 145 24 Mart 1600.

⁵³⁶ Bkz.: J. Mathiex "Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Annales E.S.C.*, 1954, s. 157-164.

⁵³⁷ Simancas Napoles, E° 1046, f° 25, Comor Giron'dan S.M.'ye Napoli, 17 Eylül 1554.

zira henüz 1487'de bir asker ayda 3 duka almaktadır.⁵³⁸ Kısacası, iradi forsaların, hattâ kölelerin, askerlerin ve aynı zamanda hizmetçilerin (Raguza'da olduğu gibi)⁵³⁹ insanlar arasındaki bu temel ayrışmalarda her zaman kötü tarafta olmadıklarını düşünmeye başladım; toplum tarafından sırtlananlar kendi nafakalarından emin olmaktadır –ve de diğerleri. Ayrışma düzeyi buradaki zavallıların bile altında kalmakta ve ancak daha aşağıya düşmek için hareket etmektedir.

Geçici Bir Sınıflandırma

Bu yapılan ve yapılacak ölçümler ve hesaplamalar ne olursa olsun, izleyen kotaların *faal* insanlar için düzenlenmesi durumunda, geriye dönük değerler skalasında herhangi bir yanılma olmayacaktır: Bir kişi yılda 20 dukanın altında gelir elde ediyorsa fakirdir; 20-40 duka arasında kazanıyorsa “küçük insan”, 40-150 duka arasında kazanıyorsa “hali vakti yerinde” biridir. Bu ölçek bölgeler

⁵³⁸ Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 65, 11 Mart 1487: Mora'da istihdam edilen *stradioti* söz konusudur. V. Carlos'a atfedilen düşüncelere bkz., II. cilt. 1522'de Yeniçeriler günde 3-8 akçe almaktadırlar, yani 50 akçe = 1 duka olarak ayda 2-5 duka (Otto Zierer, *a.e.*, III., 29). Zara'da 1553'te bir topçu yılda 40 duka almaktadır. Fakat topçu bir uzmandır.

⁵³⁹ Raguza arşivlerinin izin verdiği değerlendirmeler ikirciklikten uzaktır. Ustalar ve hizmetkârlar arasındaki çok sayıda sözleşme Diversa di Cancellaria sicillerinde (98, 122, 132, 146, 196. ciltlerde olduğu gibi) muhafaza edilmiştir; bunlar hızlı bir araştırma yapabilmeme olanak vermişlerdir. Aynı bir kategori olan çıracılar için, staj sonunda biçimsel olarak öngörülmüş bir ücret yoktur, fakat mesleğin uygulamalarına göre yeni zanaatkâr bir elbise, yeni ayakkabılar vb. araçlar almaktadır. Para türünden ücretler, diğerleri için sözleşme sonunda (2-5, 6, 7, 10 yıl) ödenmekte ve bu diğer avantajlara (konut, giyim, yiyecek, hastalık halinde tedavi) eklenmektedir. Hizmet yılı başına hesaplanan bu ücret yavaş yavaş 1505-1506'da 1-2 dukadan, 1535'te 2,5, 1537 ve 1547'de 3,4-4,5, 1560-61'de 3 (biraz altında veya biraz üstünde) altın dukaya yükselmektedir. Bu ücret 1607'de 4, 1608'de ise 8-10 altın dukaya çıkmıştır. Dukanın değer kaybı hesaba katılınca, durum yıllar boyunca değişmemiş olarak kalmaktadır. Yapısal bir *tavan* bulunmaktadır.

arasındaki çeşitli fiyatlarda görülen yerel değişimleri veya enflasyon dönemlerinde önem kazanan yıldan yıla değişimleri hesaba katmamaktadır. Biz buna yalnızca kaba bir “sınıflandırma”⁵⁴⁰ olarak değer veriyoruz.

Bu bağlamda, Padua Üniversitesi’nde bir profesörün yılda 600 florin aldığını öğrendiğimizde, onun *ipso facto* zenginler tarafında olduğunu biliyoruz ve bunu bilmek için bu profesörün *primus locus lectionis ordinarie juris civilis* birinci medeni hukuk kürsüsünün sahibi olduğunu ya da Corrado del Buscio gibi biri olduğunu öğrenmemize ve ayrıca 1506 yazındaki genel ücret düzeyini bilmemize gerek yoktur.⁵⁴¹ Belgelerimizde zikredilen sayısız ücreti her seferinde bu basit sınıflandırmaya dâhil etme şansına sahip olacağız. Venedik *Zecca*’sındaki ücret yelpazesinin, en altta bulunan ve gözetimle görevli olan fakir çocukların aldığı ücretlerden (1554’te yılda 20 duka),⁵⁴² üst kademede bulunan, altın ve gümüşü ayırıştırma görevli olan *partidor*’un 60 duka ücretine (1557)⁵⁴³ kadar uzandığını; ücretlerin ancak bir muhasebecinin aldığı 180 duka ile birlikte⁵⁴⁴ yeterli olduğunu (1590’daki bilinen yükselişten sonra⁵⁴⁵ olduğu doğrudur); 1534’te⁵⁴⁶ tersanede çalışan bir işçinin, 1 Mart-31 Ağustos arasında günde 24 *soldi* ve 1 Eylül-28 Şubat arasında günde 20 *soldi* alarak daha mütevazı bir ücret düzeyinde kaldığını; aynı yıl, nitelikli bir işçi olan kalafatçıya yazın 40 *soldi* ve kışın 30 *soldi* ödendiğini göreceğiz. Böylece Venedik, kendi gücünün iki önemli merkezi olan Tersane ve *Zecca*’da⁵⁴⁷ mütevazı bir ücret

⁵⁴⁰ Bkz. Hektor Ammann’ın tablosu.

⁵⁴¹ A.d.S., Venedik, Senato Terra 15, f° 106.

⁵⁴² Museo Correr, Donà delle Rosa 26, f° 46 v°.

⁵⁴³ *Age*, f° 48 v°.

⁵⁴⁴ *Age*, f° 100.

⁵⁴⁵ Fırıncıların talepleri doğrultusunda, 1572-1601 dönemi için iyi bir saptama yapılmıştır: Ücretler bu süreçte iki katına çıkmışlardır. Museo Correr, Donà delle Rose, 218, f° 302.

⁵⁴⁶ A.d.S., Senato Mar 23, f° 36 ve 36 v°, 29 Eylül 1534, yılda 63 dukadan biraz fazla.

⁵⁴⁷ Museo Correr, Donà delle Rose, 161, f° 80, 1606, *Zecca*’da 72 ücretli vardır (gümüş için 54, altın için 18). Yılda toplam olarak 5.280 duka, üc-

tarifesine yaslanmaktadır. Onlar Meclisi'nin atadığı kâtipler bile yılda ortalama 100 duka alabilmektedir.⁵⁴⁸ Buna karşın, Signoria'nın hizmetindeki *inzeigner*, Zuan Hieronimo de San Michel, 1556'da Signoria'dan ücretinin *ear mois* 20-25 duka artırılmasını isterken, kıskanılacak bir durumdadır; bir aylık sürede bir işçinin bir yılda kazandığını almaktadır.⁵⁴⁹

Kısacası çok sayıda fakir ve sefil söz konusudur; zorlukla yürütülen araştırmalara rağmen tarihin yavaş yavaş yer verdiği büyük bir proletarya vardır. Yüzyılın tüm faaliyetlerine damgasını vuran ve yüzyıl geçtikçe ağırlığı artan bir proletarya. Bu proletarya gerçek bir toplumsal devrim olan haydutluğu besleyecektir; bu devrim uzun fakat yararsızdır. Genel sefalet yaşanan çatışmanın sonucunu belirleyecek, fakirleri ve talihsizleri acımasız bir şekilde hayatın sıfır noktasına itecektir. İspanya'da eski ve kalıcı zenginlikler, 17. yüzyılda kritik bir nüfus azalması, geniş bir toplumsal sektör ve Roma İmparatorluğu'ndaki pleblere benzer bir proletarya yaratmıştır. Gerçek fakirler, macera romanlarının üne kavuşturduğu kentlerdeki kötü çocuklar, bütün bu *gente del hampa*, bu *hamponeler*, bu kulağı kesikler çalışma hayatıyla bağlarını koparmışlardır; fakat onlarla bağlarını ilk önce emek piyasası koparmıştır. Bunlar yakın zamanlardaki, çarlık dönemindeki Moskovalı fakirler gibi sefil bir aylıklık içindedir. Acaba manastır kapılarında çorba dağıtılmasaydı, *sopistas* verilmeseydi, bu *sopa boba* yiyiciler yaşayabilir miydi? Sokak köşelerinde zar ve iskambil oynayan paçavralar içindeki insanlar aynı zamanda zenginlerin evlerinde bulunan aşırı bolluktaki hizmetkâr kitlesini beslemektedir. Genç kont Olivares, Salamancadaki yükseköğrenimi sırasında bir kâh-yaya, 21 hizmetkâra ve kitaplarını evden üniversiteye taşımak için bir katıra sahiptir.⁵⁵⁰

retli başına hemen hemen 72 duka; gümüşle uğraşanlara ortalama olarak fazla ücret ödenmektedir. Bir işçi bazen iki iş birden yapmaktadır.

⁵⁴⁸ Museo Correr, Donà delle Rose, 161, f° 208 v°, 1586, 28 kâtip, ücret toplamı 2.764 duka.

⁵⁴⁹ A.d.S., Venedik Senato Terra 23, Venedik 20 Mart 1556.

⁵⁵⁰ Juan Regla, Vicens Vives içinde, *H. Social de España*, III, s. 300.

İspanya'nın gerçeği, din savaşları Fransası'nın, V. Sixtus İtalyası'nın ve hattâ yüzyılın son dönemlerindeki Osmanlı'nın gerçeğidir aynı zamanda. Fakirlerin yükü o kadar artmıştır ki, bu durum ekonomik konjonktürde âni bir değişimi haber vermektedir; Akdeniz'in bir ucundan diğerine dek, fakirler bu değişimden hiçbir şey kazanamayacaktır.

Gıdalar Kötü Bir Kıstastır; Resmî Rakamlara Göre Çorba Her Zaman İyidir

Bütün bu hesaplar ve araştırmalar yeniden ele alınmalıdır; bu durumda bunlar büyük ölçüde değişebilir. Buna karşılık, beslenmeye ilişkin araştırmalar konusunda fazla hayal kurmayalım.⁵⁵¹ Bu konuda belgeler eksik değildir; bulabilmek için aramak yeterlidir. Fakat düşük hayat düzeylerine ilişkin araştırmamızdaki tanıklıklar kuşkuyla görünmektedir. Eğer bunlara inanılacak olursa, mümkün dünyaların en iyisinde her şey en iyi durumdadır. Spinaların sofrasının zengin ve çeşitli olması kimseyi şaşırtmayacaktır. Fakirlerin çoğunun ucuz gıdalara, ekmek ve peksimete yüklenmesinden daha doğal bir şey yoktur. Bu fakir sofralarında peynir, et ve balığa da yer vardır. Avrupa'nın tümünde ve kuşkusuz Akdeniz'de et tüketimini azaltan değişimler henüz çok ileri boyutlarda değildir. Fakat bu geriye yönelik araştırmalarda bizi en çok şaşırtan şey askerlere, bahriyelilere, kadirga kürekçilerine ve yardım kurumlarına giden fakirlere tahsis edilen yemek listelerinin kaloriye göre hesaplanmasıdır. Bunlar günde 4.000 kalori civarındadır.

Eğer resmî menülerin her zaman *resmen* ve istisnasız iyi olduklarını bilmeseydik, mümkün olan en iyi dünyada her şeyin en iyisi gerçekleşmiş olurdu. Bu ilân edilen ve sorumlu otoritelere aktarılan menülerde her şey iyidir, çok iyidir. Ve zihinlerimizde kuşkuların uyanması için, kadirgalarda yemek dağıtımı konusunda tartışmaların çıkmış olması hiç de gerekli değildir. Fakat rakamlar

⁵⁵¹ Frank C. Spooner, "Régimes alimentaires d'autrefois, proportions et calculs en calories", *Annales E.S.C.*, 1961, no. 3, s. 568-574.

ortadadır; Napoli kadirgalarının *veedoru* olup yıllardan beri bunların iâşesiyle ilgilenen ve *Sommaria* araştırmacılarının karşısında serbestçe konuşan kişinin yorumları da ortadadır.⁵⁵² Türk kadirgalarında bile, olağan olarak peksimet ağırlıklı bir gıda dağıtımı söz konusudur.⁵⁵³ Öyleyse esas noktayı kabul edelim; çok sayıda belgenin açığa çıkarttığı ve teyit ettiği bu dengeli hayat, belki de sadece kadirga kürekçileri ile askerlerin, sağlığı korunması gereken değerli hizmetkârlar olduğu anlamına gelmektedir. Ve hemen açık bir şekilde söyleyelim, çünkü bu yönde başka bir veri yoktur. Bu menüler ayrıcalıklara işaret etmektedir. Kendine çorba, *vava salada*, *bizcocho*, şarap ve sirke dağıtılan bir yer bulan herkes kurtulmuştur. Diego Suárez henüz gençken Escorial şantiyelerinde çalışmış ve karavanayı beğenmiştir, *el plato bueno*. Gerçek fakirler ise yemek veren merhametli veya savaşçı kişiler bulamamış olanlardır. Bunların sayısı oldukça fazladır. Bunlar, çeşitli zamanlarda şiddetli manzaralar halinde fark edilen yüzyılın arka dekorunu meydana getirmektedir: 27 Mayıs 1597'de, bir anlatıya göre, Aix-en-Provence'ta "Saint-Esprit kilisesinin yöneticileri fakirlere ekmek dağıtırken, fakirlerin buraya yığılmaları sonucunda 6 veya 7 kişi ölmüştür; 1.200'den fazla fakir buraya toplandığından, yere düşen çocuklar, kızlar ve bir de kadın ayaklar altında ezilmiş ve boğulmuştur."⁵⁵⁴

Hesabın Sağlaması Yapılabilir mi?

Eğer çeşitli gelir gruplarını toplarsak (bunların tesadüfi ve kısmi olmalarına rağmen) Akdeniz'in gayrisafi hasılası 1.2 ilâ 1.5 milyar altın arasında olacaktır. Bu *pro capite* 20-25 dükalık bir pay vermektedir. Bu rakamlar kesin olmayıp muhtemelen çok yüksektir. Ortalama düzey bu denli yüksek olamaz. Hatamız her şeyi para cinsinden tahmin etmemizden kaynaklanmaktadır ama

⁵⁵² A.d.S., Napoli, *Sommaria Consultationum* 3, f° 204 vd, 8 Mart 1571.

⁵⁵³ Piri Reis, *Bahriye (Kitab-ı Bahriye, -ç.n.)* yay. haz., Paul Kahle, 1926, Giriş, II, s. XI.II.

⁵⁵⁴ Foulquet Sobolis, *Histoire en forme de journal de ce qui s'est passé en Provence depuis l'an 1562 jusqu'à l'an 1607*, 1894, s. 245.

başka türlü de mümkün değildir. Bu rakam, her şeyin pazardan geçmesi durumunda oluşacak olan ortalamadır. Oysa gerçek durum böyle değildir. Ancak bu teorik rakamlar saçma veya yarar-sız değildir. Bir kroki çizdik ve bu gerekliydi, çünkü manzaranın ulaşılmaz parçalarının birbirlerine göre konumlarını belirlemek gerekiyordu. Bunları söyledikten sonra sayfayı çevirelim ve geçerli rakamların bilinmemesinden kaynaklanan bu can sıkıcı hesaplama biçimini terk edelim. Bundan sonraki on yıl içinde, eğer burada açılan yol yeniden ele alınacak ve verimli bir şekilde izlenecek olursa, bu bölümü baştan sona yeniden yazmak gerekecektir.

Lisboa

⁺
Assu M.

1563

De don Alonso de Tovar a xxv. de Mayo. 1563.

1779 *Maribada a. 29. del mismo /*
E 381

II. Felipe'nin Lizbon'daki elçisinin bir mektubunun yollanma ve alınma tarihlerinin kayıtlarını içeren *carpetas*ının faksimilesi, bkz. 50 numaralı dipnot (s. 37).

II

EKONOMİLER: DEĞERLİ MADENLER, PARALAR VE FİYATLAR

Değerli madenlerin rolü hiçbir zaman 16. yüzyılda olduğu kadar önemli olmamıştır. O yüzyılda yaşayanlar hiçbir tereddüt duymadan buna birinci sırayı layık görmekte, izleyen yüzyılın uzmanları bunu daha da artırmaktadır. Bu uzmanlardan birine göre değerli madenler “halkın özüdür.”¹ Bu Venedikli usta hatip, sarı veya beyaz madenin “bütün yönetimlerin sınır noktasını” oluşturduğunu, “onun nabzını, hareketini, ritmini, ruhunu meydana getirdiğini, onun bizatihi varlığı ve hayatı” olduğunu (*l'esser et la vita*) söyleyecek kadar ileri gitmektedir: “O her türlü olanaksızlıkların üstesinden gelir, çünkü o efendidir, her şeyin patronudur; kendisiyle birlikte her şeyin zarureti taşıyor; o olmazsa her şey dermansız ve hareketsiz kalır.”²

Patron del tutto; işte tartışılması gereken budur. Para çoğu zaman kabul edildiği gibi evrensel bir sürükleyici değildir. Değerli madenlerin rolü, geçmiş dönemlerin stoklarına ve aynı zamanda

¹ Mathias de Saint-Jean, *Le commerce honorable...*, 1646, s. 102.; W. Petty, *Polit. Arithm.* 1699, s. 242'ye göre altın ve gümüş “doğal zenginlik”tir.

² Museo Correr, Donà delle Rose, 161 f° 239 v° ve 240, 1600'e doğru.

eski rastlantılara bağımlıdır; paranın tedavül hızı, ülkeler arası bağlantı, ekonomiler arası sürtüşme, devletlerin ve tüccarların oyunları ve hattâ “avamın kanaati” bu rolün bağımlı olduğu unsurlar arasında yer almaktadır.³ Ve para iktisatçıların dedikleri gibi çoğu zaman gerçekleri, malları, hizmetleri veya mübadeleleri gizleyen bir örtüden başka bir şey değildir. Nihayet altın ve gümüş (hattâ bakır da diyebiliriz) homojen bir maden stoku oluşturmak üzere basit bir şekilde birbirine eklenememektedir. Nakdi madenler aralarında sürtüşmekte ve rekabet etmektedirler.⁴

Böylece altın paranın beyaz para karşısındaki her aşırı yükselişi gümüşü kovmakta ve artık keyfi olarak teşvik gören bir *kötü para* rolü oynamaya başlayan altın, iyi paraları, gümüş sikkeleri piyasadan çıkarmaktadır. Bu oyun her zaman tümüyle yararsız değildir. Eğer bu durum Venedik’te ısrarlı bir şekilde tekrarlanıp duruyorsa, acaba bu Signoria’nın Doğu Akdeniz’e yönelik ticaretine can veren büyük miktarda beyaz maden ihracını kolaylaştırmak için değil midir? Burada, sonuçları ve sınırlarıyla birlikte bir *forcing* vardır;⁵ altının yükselmesi otomatik olarak mübadelelerin yükselmesi ve hayat pahalılığının artması demektir. Bu aynı zamanda, 1603’te Türk imparatorluğundan gelen 250.000 sekine- nin tamamen anormal bir şekilde geri dönmesi demektir.⁶ Veya aynı dönemde, bir aracı vasıtasıyla Venedik *Zecca*’sına 200.000 ekü satan ve hiç riske girmeden 12.000 ekü kazanan Toscana dükünün spekülasyon olayıdır. Yaşadığı kentte altının, tıpkı un fiyatı ile buğday fiyatı arasındaki oran gibi gümüşün fiyatıyla aynı orana getirilmesini isteyen bir Venedikli, “cehaletimiz yüzünden oldu” demiştir.⁷ Devamını öngörmek kolaydır; gümüş paraların göreceli kıtlığı kapıları kırıp, değerli maden oranı düşürülmüş sikkelere açacaktır ve Venedik bunların tedavülünü önlemede sıkıntıya dü-

³ A. de Montchrestien, *a.e.*, s. 94.

⁴ J. van Klaveren, *agm.*, s. 3, hatalı bir şekilde tersini savunmaktadır.

⁵ Museo Correr, Donà delle Rose, 161, f° 2, 14 Aralık 1593.

⁶ Zuan Batta Poretî’nin Signoria’ya verdiği raporda şaşkınlıkla belirttiği, alışılmamış bir hareket, 1603, Museo Correr 181 f° 53 v°.

⁷ *Age.*, Cicogna 1999 (t.y). Venedik’te nakit ödenen gümrük vergileri.

şecektir.⁸ Acaba bütün bu sorunlar kısmen Doğu Akdeniz'e gümüş ihraç zorunluluğundan mı kaynaklanmaktadır?

O dönemin insanlarına ait olmayan bu açıklama, Sicilya'daki garip duruma gene de bir açıklama getirmektedir. En azından 1531'den beri burada altın, gümüşe nazaran normalin altında değer görmektedir (1'e karşı 15). Bu "oransızlık" nedeniyle Sicilya gümüşlerini sürekli olarak kaybetmektedir, çünkü buradan altın karşılığında gümüş almak ve sonradan bunu eritmek kârlıdır, zaten Napoli darphaneleri de sık sık bunu yapmaktadır.⁹ Geriye, bu sürekli sorunu anlamak, bunun kime yaradığını ve neden devam ettiğini görmek kalmaktadır.

Başka yerlerde altının gümüş karşısındaki hareketi daha farklı şekillerde görülmektedir;¹⁰ fakat insanlar paraların cinsine ve karşılıklı hareketlerine dikkat etmeye başladıkları andan itibaren, gözlem sürecinin sonuçlarından kurtulamamaktadır. İyi para kötüşüne karşı, güçlü para zayıfına karşı, sarı para beyazına ve hattâ karasına karşı (*billon* ve daha sonra saf bakırdan yapılanlar), daha

⁸ *Age*.

⁹ Antonio della Rovere, *La crisi monetaria siciliana (1551-1802)*, yay. haz. Carmelo Trasselli, 1964; genel olarak ve özellikle s. 30 vd. Sürekli altın *forcing*; bunlara belirsiz zamanlarda yapılan bakır emisyonları katılmaktadır; Fera dükünün döneminde, 1602-1606 arasında olduğu gibi, L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 336.

¹⁰ Altının yükselmesi, Zuan Batta Poretti'nin anladığı ve kaydettiği gibi (bkz. yukarıda dipnot 6) gümüş paraları kovacak ve ardından cari fiyatların yükselişini durduracaktır, çünkü cari fiyatlar gümüşe bağlıdır; bu Frank C. Spooner'ın *Cambridge Economic History*'ye ortak katkımızda ileri sürdüğü hipotezdir. Zuan Batta Poreti altına bağlı mübadelelerin onunla birlikte yükseleceğini ve yükseldiğini savunmaktadır (f° 53). Gerçekten de Venedik'te, muhasebe sikkesi olan dukadan itibaren kambiyo kurlarının, altının yükselmesiyle birlikte (sekine olarak), tıpkı bir banknot gibi devalüe edildiği görülmektedir; bu durumda "Besançon" fuarlarında bir mark ekü elde edebilmek için daha fazla duka gerekmektedir (kambiyonun yükselmesi); öte yandan kambiyo yoluyla satın alınan bütün mallar (İspanya yünleri, boyalar) artmak zorundadır ve artmaktadırlar.

sonra da madeni para kâğıt paraya karşı... “Para” zenginlik veya servet geniş anlamda asla tek ve aynı türden olmamıştır.

1. Akdeniz ve Sudan Altını

Doğuya Doğru Değerli Maden Çıkışları

Ancak ilk bakışta hiçbir şey, Akdeniz'deki değerli maden dolaşımı kadar basit görünmemektedir. Yüzyıllar, bu alanda hiçbir şeyi değiştirmeden akıp gitmektedir. Eski Sırbistan gümüş madenlerinden; Alplerden; Sardinya'dan; Sudan veya Etiyopya nehir yataklarından ve hattâ Kuzey Afrika veya Mısır yoluyla Sofala'dan; Inn vadisinin kıyısındaki Schwaz gümüş madenlerinden; Macaristan'daki Neusohl'den; Saksonya'daki Mansfeld'den; Prag yakınlardaki Kuttenberg'den veya Erz-Gebirge madenlerinden;¹¹ 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Yeni Dünyadaki madenlerden; nereden gelirse gelsin, değerli madenler bir kez Akdeniz yaşamına katıldıktan sonra, doğuya yönelik sürekli bir kaçışı beslemektedir. Karadeniz'de, Suriye'de, Mısır'da, Akdeniz ticareti ezelden beri hep açıklarla kapatılmıştır; Akdeniz ticareti Uzakdoğu'ya ancak kendi stoklarını eritme pahasına, altın ve gümüş sevkıyatı pahasına ulaşabilmiştir. Hattâ bu değerli maden kaybının Roma İmparatorluğu'nun örgütlenmesini bozduğu bile iddia edilmiştir ve bu konu tartışılabilir olmakla birlikte mümkün olmaya devam etmektedir. Seylan'a kadar olan bölgede Julius-Claudiuslar çağına ait paraların bulunması da bir vakıadır.¹²

Akdeniz her koşulda ve nihayetsiz bir çabayla bu iflas ettirici ihracatı kısıtlamaya uğraşmıştır. İskenderiye Roma İmparatorluğu döneminde Uzakdoğu'dan yaptığı alımları kısmen cam ürünleriyle karşılamaktaydı.¹³ Ortaçağda, Batı Avrupa altın ve gümüş yerine kölelerini sevk ediyordu. Bizans, Justiniaus döneminde, Doğu'ya para ihracını sınırlamak üzere, kendi ülkesinde

¹¹ Bu sonuncu bilgiler için, John U. Nef, “Industrial Europe”, *agm.*, s. 7.

¹² André Piganiol, *Rome*, s. 389.

¹³ G. I. Bratianu, *Études...*, s. 80.

ipekböceği üretimine başlamayı başarmıştır.¹⁴ Bu denemeler aslında, Akdeniz'e çok şey ihraç eden ve karşılığında az ithalat yapan Uzakdoğu'ya karşı yapılan ödemelerin gerekliliğinin ve uzun dönemde tüketicilik faaliyetinin altını çizmekten başka bir işe yaramamaktadır.

Demek ki 16. yüzyılda ve onu izleyen yüzyılda baharat, müstahzarat ve ipek üreticisi olan büyük Asya dünyasında Venedik, Cenova veya Floransa'da basılmış altın ve özellikle gümüşle, değerli madeni paralar tedavülde; bunlara daha sonra ünlü İspanyol sekizlik sikkeleri katılacaktır. Bu sikkeler Doğu'ya giderek Akdeniz dolaşımından çıkmıştır; oysa bunları bu dolaşıma sokabilmek için büyük bir sabır gerekmiştir. Ana hatları itibarıyla bakıldığında, Akdeniz zaten hiçbir zaman yeterli olmayan değerli madenleri toplayan bir makine olarak görünmektedir.¹⁵ Akdeniz bunları, sonunda Hindistan, Çin ve Doğu Hint adalarına kaptırmak üzere biriktirmektedir. Büyük keşifler, güzergâhları ve fiyatları altüst etmekle birlikte, bu temel gerçek konusunda hiçbir şeyi değiştirememiştir. Çünkü Batılılar açısından, Doğu'nun değerli mallarını ve özellikle de bir Venediklinin dediğine göre, "kendisiyle birlikte diğer tüm baharat ticaretini sürükleyen" karabiberi elde etmek için büyük bir avantaj sağlamaktadır; çünkü eskiden olduğu gibi 16. yüzyılda da, Doğu kapısının eşiği aşılar aşılmaz, değerli madenlerin satın alma güçleri, Hristiyan ülkelerde olduğundan daha yüksek olmaktadır. 1613'e doğru, Antonio Serra'ya göre Venedik her yıl Doğu Akdeniz'e 5 milyon nakit ihraç etmektedir¹⁶ ve bu maden rezervini sağlamak için de yünlüler, cam eşyalar, aynalar, bakır ve demir eşyalar ve bakır sevk etmektedir. Venedikli tüccarların Suriye'den İran körfezine kadar Doğu Akdeniz "iskelelerinde"¹⁷ istihdam ettikleri mukim acente ve memurların

¹⁴ W. Heyd, *a.e.*, I, s. 1 vd.

¹⁵ Bu konuda, bkz. Giuseppe Mira, *Aspetti dell'economia comasca all'inizio dell'età moderna*, Come, 1939, s. 244 (1587).

¹⁶ *A.e.*, s. 165. Tabii ki bu rakam çok abartılmıştır.

¹⁷ Belon du Mans, *a.e.*, s. 100 v°.

görevi, bilgi edinmek, *admonester*,¹⁸ iyi işleri kovalamak ve aynı zamanda günlerce mala karşı mal satmak, *dar a baratto* veya *barattare*, yani elini cebine atmadan almak ve satmaktır. Bu uzun yolu kısaltmak üzere nakde başvurma eğilimi hiç de azımsanacak gibi değildir; eğer işlemler kârlıysa, sözgelimi Rialto bankasının bir uzmanı 1603'te şöyle yazabilmektedir:¹⁹ *Di Levante è venuto sempre li capitali in mercancie*; sermaye (nakit) Doğu Akdeniz'den hep mal olarak gelmektedir. Tavernier 1650'lerde "Doğu Akdeniz'den para getirmek âdet değildir; bu para daha çok kâr edilebilecek iyi mallar için kullanılmaktadır" diye kaydetmektedir.²⁰ 1668 tarihli bir Venedik muhtırası, Mısır'a *pezze da otto di Spagna*²¹ girdiği takdirde, yüzde 30'a kadar kazanç getirdiğini bildirmektedir.

16. ve 17. yüzyıllarda benzer nitelikte olan bu ticari uygulamalar tek yanlı, hiçbir güven unsuru taşımayan bir konumun ağırlığını ortaya koymaktadır. Bir yerden başka bir yere tüm Hristiyan âlemini dolaşan kambiyo senetleri İslâm dünyasına nadiren yolculuk yapmaktadır; o kadar nadir ki, hiç olmadığı söylenebilir.²² Ödemeler konusunda hep sıkıntıda olan Hristiyan tüccarlar, Doğu Akdeniz'de yüzde 40'a varan tefeci faiz oranlarıyla borç almaktan başka çare bulamamaktadır. 1573 tarihli Ragusa belge-

¹⁸ *Age*.

¹⁹ Museo Correr, Donà delle Rose, 181, f° 53 v°.

²⁰ *A.e.*, I, s. 270.

²¹ Marciana 5729, *Relazione d'Egitto*, 1668.

²² Bu konuda, bkz. Idiáquez'in Modejar markisine Venedik, 26 Mart 1579 tarihli mektubu, A.N., K 1672, Gl, n. 33. Venedik'te İstanbul'a yönelik, rehinlik için olsa bile, herhangi bir kredi bulmak mümkün değildir. Bu iki kent arasında ancak çok küçük tutarlar için kambiyo senedi bulunmaktadır: N. Iorga, *Ospiti...*, s. 38, 46, 62, 79, 80, 84-85, 88, 90, 92, 97-98, 100, 109, 121 (Eflâk ve Venedik arasında, 1587-1590 kambiyo-ları). Raguzalılar, Balkanlardan gelen Ragusa mallarıyla kapatılan bir kambiyo senedi mekanizmasıyla İstanbul'a haraçlarını ödemektedirler; bu mallar Türk imparatorluğunun Avrupa kesimine dağılmış olan Raguzalılara aittir. Medina del Campo veya Cenova fuarlarındaki kliringler (takas) nakit yokluğunu ve kıtlığını açıklamaktadır, J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 345.

leri Mısır'daki Portekiz Yahudileri tarafından bu orandan verilen borçlardan söz etmektedir.²³ 1596'da Suriye'de Venedikli tüccarlar hangi fiyattan olursa olsun borç almak üzere acele etmişler ve sonunda "Türkler"den yüzde 30 ve yüzde 40'tan borç almışlardır. Bunun sonucunda, "millet"i'n tümünü onursuz hale getiren birçok iflas yaşanmıştır.²⁴ Zaten, daha başından beri Batı kentlerinde bir nakit karaborsası varolmuştur. Venedik'te küçük bankalar, *banc-hetti*, kapıları ve pencereleri kapalı olduğu halde, Onlar Meclisi'nin sürekli sert tedbirler almasına rağmen,²⁵ gizlice para ticareti yapmaktaydılar.²⁶

Yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Fransızlar, İngilizler ve Flamanlar (yani Hollandalılar) eski Doğu Akdeniz ticaretine geniş ölçekte katılmaya başlamışlardır. Bunlar geleneksel alışkanlıkları altüst etmekte, eski Venedik firmalarını zorluklarla karşı karşıya bırakmakta ve fiyatların yükselmesine yol açmaktadırlar. Yeni gelenlerin acemice hareketleri! Daha sonraları Fransızlar nakit karşılığı ticarete sadık kalmışlardır,²⁷ fakat İngilizler ve Hollandalılar kendi mallarını, *Carisee*, kurşun, bakır ve kalayı dayatmayı başarmışlardır; 1583'te İngilizler alımlarının ancak dörtte birini nakitle yapıyorlardı.²⁸

Bu parayı edinmek gerekiyordu. Akdeniz'in büyük ticari merkezleri Cenova, Livorno, Venedik, Ancona ve bazen Napoli mal veya hizmet karşılığında bu değerli dövizleri kısmen sağlıyorlardı. Aslında bu "çeşmeler" sadece birer aktarım noktasından ibaretti-

²³ Ragusa arş. Diversa de Foris, XI, f° 75 vd. G. Bonda ve Stephan di Cerva tarafından Yahudi sarraflara yapılan ödemelerin dökümü (25 ad). 3 Mart ve 10 Ekim 1573 tarihleri arasında sıralanan toplam 10 ödeme. Verilen borçların vadeleri 1 ile 4 ay arasında değişmektedir.

²⁴ 16 Şubat 1596, G. Berchet, *a.e.*, s. 87.

²⁵ A.d.S., Venedik, Busta 105 C 838, 24 Kasım 1585.

²⁶ Museo Correr, Donà delle Rose 26, f° 54, 26 Mayıs 1562; kambiyo-ların yasaklanması, *ni in bottega ni in casa*, 2 Aralık 1605, Cinque Savii, 12, f° 105-6.

²⁷ J. B. Tavernier, *a.e.*, I, 73.

²⁸ John Newberie'den Londra'lı Leonard Poore'a, Halep, 29 Mayıs 1583; R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 246-247.

ler. Gümüş bunlara İspanya'dan, Sevilla'dan dolaysız bir şekilde gelmekteydi. Ve eğer İngilizler İtalyan limanlarını tercih etmişse, bunun nedeni 1586-1604 tarihleri arasında İspanya'nın onlara gümüşe ulaşmada zorluk çıkartmasıydı.

Altın ve gümüş bakımından zengin olan ve bunları kilit altında tutmak isteyen ama gene de değerli madenlerin kaçmasını engelleyemeyen İspanya, Sevilla aracılığıyla Akdeniz'in ve o zamanki dünyanın bütün ticaretini canlandırıyor. Oysa bu değerli maden tedariki yeni ve devrimci bir olgudur ve büyük keşiflere ait kronolojinin akla getirdiğinden daha yeni bir olaydır.

Sudan Altını: Öncüller

16. yüzyıldan önce –Amerikan altın ve gümüşünden önce– Akdeniz kendi ticareti için vazgeçilmez nitelikteki değerli madenleri şurada veya burada, kıyıların yakınında veya uzağında (genellikle oldukça uzakta) bulmuştur. Bu ana hatlarıyla oldukça iyi bilinen uzun bir tarihtir. Muhtemelen 16. yüzyılın ortalarında sona ermiş olan son dönem –ve biz buna kısaltma amacıyla Sudan altını adını veriyoruz– belki de en az aydınlığa çıkartılan kısımdır; veya en azından düne kadar durum böyleydi.²⁹

En cesur tarihçiler Sahra trafiğinin başlangıcını 10. yüzyıla dayandırmaktadırlar. Fakat elimizdeki veriler, geçmişte bu trafiğin çok daha uzaklara gittiğini, hattâ MS 2. yüzyılda devenin çöle girişinden bile öncelere uzandığını düşünmemize izin vermektedir. Zira bu tarihten önce, “Guaramantların atları ve öküzleri Libya çölünde araba çekmekteydiler.”³⁰ Sudan'dan gelen toz altının Küçük Afrika'ya 10. yüzyıla birlikte ulaşmış olması ve 1000'li yılların ötesinde,³¹ güneyde Nijer boynuzunda istikrarlı ve parlak devletlerin kurulmalarına yol açarken, kuzeydeki Mağrip'te Oran

²⁹ Bu sorun V. Magalhães Godinho tarafından dikkat çekici bir şekilde incelenmiştir, *L'économie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, 1958 (daktilo tez, Sorbonne) c. I, s. 1-241.

³⁰ J. Carcopino, *Le Maroc antique*, 1943, s. 139.

³¹ Roberto S. Lopez, *Studi sull'economia genovese nel medio evo*, 1936, Marc Bloch'un değerlendirmesi, *Mélanges d'hist. soc.*, I, 1942, s. 114-115.

ve Cezayir gibi yeni kentlerin kurulmasına yardım etmiş olması muhtemeldir. Efendileriyle birlikte 10. yüzyılda kritik önemdeki Ciota üssüne yerleşen Müslümanların İspanya'sı³² altın dirhemlerinin hammaddesini Kuzey Afrika'da bulmaktaydı.

Fakat Sudan altını yalnızca Müslüman Kuzey Afrika ile Müslüman İspanya'nın, 12. yüzyıla birlikte büyük deniz yollarından koparak kendi içine kapanmak zorunda kalan Batı Müslüman bloğunun refahının temeli değildir. Bu altın Akdeniz'in büyük tarihine bağlanmaktadır. Bu altın 14. yüzyıldan itibaren, muhtemelen Mali kralı Mansa Musa'nın Mekke'ye 1324'te yaptığı gürültülü hacdan itibaren denizde genel dolaşıma girmiştir.³³ Sarı maden tedarikçisi olan Kuzey Afrika yavaş yavaş tüm Akdeniz'in sürükleyicisi haline gelmiştir. 15. yüzyılda Hristiyan tüccarlar burayı istila etmektedirler.³⁴ Ciota, Tana, Fas, Tlemsen,³⁵ Setif, Constantine³⁶ ve Tunus'a canlarının istediği gibi yerleşmişlerdir. Daha önceki yüzyıllar maceracı askerlerin gelişine -1354'te Filoppos Doria'nın "altından yana zengin"³⁷ bir kent olan Trablus'a karşı yaptıkları gibi- ve korsan saldırılarına tanık olmuştur. Veyahut Aragonluların ve Kastilyalıların gibi büyük fetih projelerine şahit olmuştur.³⁸ 15. yüzyılda her şey tüccarlar içindir: Tarih artık ticari sözleşmeler, ayrıcalıklar, satın almalar ve mübadeleler-

³² 931'de. Daha erken bir tarihte, 875'te Endülüslü denizciler "Cezayir" kıyılarında Tenes'i kurmuşlardı.

³³ P. Béraud-Villars, *L'Empire de Gao...*, 1941, s. 220.

³⁴ Önemli bir başvuru kaynağı, Jacques de Mas-Latrie, *Traité de paix et de commerce divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes, en Afrique septentrionale au Moyen Âge*, 1866.

³⁵ E. Coudray, "Les étrangers à Tlemcen", *Journal de l'Algérie nouvelle*, 1897. Aynı yazarın, aynı konuda olan, bana okumak ve kullanmak üzere verdiği, el yazması bir çalışma.

³⁶ 1470'de Constantine'de yün ve bez alan Georges Grégoire Stella gibi, Robert Brunschvig, *La Berbérie...*, I, 269.

³⁷ Laurent-Charles Féraud, *Annales Tripolitaines*, 1927, s. 16.

³⁸ Kastilya kralı IV. Sancho'nun ve Aragon kralı Jaime'nin projeleri. Müluya çevresindeki alanlar. III. Henri'nin projeleri. 1400'e doğru Tetuan'ın tahribi, R. Konetzke, *a.e.*, s. 84.

den başka bir şeyden söz etmemektedir. Doğu'da Türk ilerleyişi karşısında rahatları kaçan Hristiyan tüccarlar, bunun telafisini burada bulmuşlardır.³⁹ Mağrip Katalanlara olduğu kadar Marsilyalılara, Provençalılara,⁴⁰ Raguzalılara,⁴¹ Sicilyalılara;⁴² düzenli yolculukları sırasında Trablus, Tunus, Cezayir, Bone ve Oran'da duraklayan Venediklilere ve Cenevizlilere de açıktır; muzaffer İspanyollar 1573 yılında, Tunus'ta Cenevizlilere ait *fonduk*'u bulamasalar da ona ait eski sarnıçları bulacaklardır. "Dürüst tüccarlar kenti" Tlemsen'de, Hristiyan âleminin tüm "milletleri" temsil edilmektedir. Soylu atlar satın alan Gonzag'ın ajanları, Tunus ve Cezayir'de, tıpkı Cenova veya Venedik'teymiş gibi rahat davranmakta, gidip gelmekte, Berberi ülkesine yönelik kambiyo senetleri taşımakta (bu senetler buraya yerleşmiş Hristiyan tüccarların kredisiyle gelmektedir) veya Venedik kadırgalarıyla, yanlarında can sıkıcı dostları atlarıyla birlikte geri dönmektedirler.⁴³ 1438'de kıtlıktan perişan olan Trablus ve Tunus'a buğday veren Ulu Al-

³⁹ Robert Brunschvig, *La Berbérie...* s. 269'da bu önemli mektuplaşmayı kaydetmektedir. Venedik'in 1440'da Berberi "kalyelerini" ihdas etmesine dikkat edilmelidir, *age.*, I, 253. Portekizlilerin Fas'taki eylemi hesaba katılmaksızın, barışçı bir sızma hareketi.

⁴⁰ R. Gandilhon, *a.e.* s. 29.

⁴¹ 1935'te Ragusa arşivlerinde bu konuda el değmemiş büyük bir belge yığını bulunmaktaydı.

⁴² G. La Mantia, "La secrezia o dogana di Tripoli", *Arch. st. sic.*, XLI, s. 476-477, n. 1., Trablus *duplae*, veya *dubleleri* hakkında, 1438: "*Et quantoiam merces et mercimonia pro maiore parte hodie apud Barbaros expedituntur ex quibus duplae veniunt quæ ut videtis* (Kral Alfonso'nun Messina "stratigoto" suna gönderdiği bir mektup söz konusudur) *non possunt iuxta valorem suum facilem cursum habere, quo fit ut magnum populus nostris detrimentum sequatur.*" Sonuç olarak onları "*per coniare moneta di ducati*" ihdas etmişlerdir. *Duble*'ler Müslüman ülkelerde, Kuzey Afrika'da, 16. yüzyılda bile hâlâ altın sikke olarak vardır, R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 176, 1584.

⁴³ A.d.S., Mantova, A° Gonzaga, Cenova 757. 5 Ocak 1485, 7 Temmuz 1485; Spagna 585, 6 Aralık 1486; 7 Kasım 1486; Cenova 757, 21 Temmuz 1487 (Federico Crivelli'nin kambiyo mektubu); 25 Ağustos 1487; 11 Eylül 1487. 200 Tunus *dobie*'si 220 duka etmektedir; 15 Ekim 1487 vs.

fonso, bunların karşılığında ödenen altınlardan, Napoli'ye karşı savaşı finanse edebilmek için 24.000 *Venedik* dukası bastırmıştır.⁴⁴

Altın ve köleler sayesinde, ticaret güneye doğru daha fazla nüfuz etmiş, Nijer üzerinden Tuat'a kadar ulaşmıştır.⁴⁵ Hristiyanlığın sunabileceği ve Kuzey Afrika'nın ticari sokaklarında görülen her şey, kumaşlar, *carisee*, bakır ve demir eşyalar, kötü mallar, siyasal bakımdan tutarsız olması nedeniyle Mağrip'in bu istilaya yardımcı olması ve düz geçişe engel olmaması sayesinde Sahra'yı aşmaktadır. Mağrip ilkesel olarak üç bölgeye ayrılmıştır (tarihin üç coğrafi, kültürel ve siyasal bölgesi); Merinîlerin Fas'ı, Vahabîlerin Tlemsen'i, Hafsîlerin Ifrikiyası (Tunus). Fakat bu mekânların her birinde haddinden fazla başıboşluk, zıtlık, vahşi yaşam ve bağımsız kent bulunmaktadır. Oran ve Ciota gerçek birer kentsel cumhuriyettir. Küçük Afrika'yı bir kırsal ülkeler toplamı olarak kabul etmek hata olacaktır (en fazla bilgi sahibi olanlar bile bu hatayı işlemektedir). 14. ve 15. yüzyıllarda buradaki kentler, bazen kendilerini çevreleyen ülkelerle tamamen orantısız bir şekilde gelişmektedir. Bu kentler yalnızca İç Deniz'e değil, aynı zamanda güneye, zenciler ülkesine –*Bled es Sudan*'a– dönük olarak yaşamaktadır. Sahra'nın sınırlarından Gine körfezi kıyılarına kadar olan bu bağlantılar eski bir sistem oluşturmaktadır; bu sistem Victorino Magalhães Godinho'nun yazdığı gibi "değişmez coğrafi-ekonomik koşullarla" yapılmıştır.⁴⁶

Ticaret yollarına beş tür mal egemen olmuştur: Toz altın (*tibar*),⁴⁷ zenci köleler, bakır, tuz ve kumaş. İlk ikisine zenciler sahiptir. Sınırdaki mübadeleler kuzeyin deve kervanlarıyla, güneyin

⁴⁴ C. Trasselli, "Transports d'argent à destination et à partir de la Sicile", *Annales E.S.C.*, 1963, s. 883.

⁴⁵ Richard Hennig, *Terræ Incognita*, III, 1939; Lefèvre, "Il Sahara nel Medioevo a il viaggio a Tuat del genovese Malfante", *Riv. delle Colonie*, 1936; C. de la Roncière, "Découverte d'une relation de Voyage du Touat décrivant, en 1447, le bassin du Niger", *B. de la section de Géogr. du Comité des Travaux Historiques*, 1919. Aynı konuda bkz., G. Piersantelli, P. Schiarini, R. di Tucci'nin çalışmaları.

⁴⁶ *A.e.*, I, s. 194.

⁴⁷ "Tibar altını" demek bir totolojidir, bkz. aşağıda dipnot 81.

hamal veya pirog grupları arasında yapılmıştır. Bu ticaretin bütünü itibarıyla, kuzey bölgesi, yani İslâm dünyası ve onun ötesinde Batılı tüccarlar avanta sağlamaktadır. Anlatıldığına göre, 1450'de tuz Mali'de aynı ağırlıktaki altınla mübadele edilmektedir.⁴⁸ Afrikalı Leo'ya göre, 1515'te Venedik kumaşları Timbuktu'da çok yüksek fiyatlardan satılmaktadır ve soylular Doğu Akdenizli veya Mağripli tüccarlara aşırı borçlanmıştır.⁴⁹ Genel konjonktür böyledir. Fakat yerel bir konjonktür de rol oynamaktadır: Aslında altın konusunda her şey, pek gizemli olmayan ve hâlâ bilinen, üç ayrı nehirden altın çıkarılan bölgenin üretim esnekliğine tâbidir:⁵⁰ Yukarı Senegal, Yukarı Nijer ve Gine kıyısı.

Portekizliler Gine'de: Altın Akdeniz'e Akmaya Devam Ediyor

Portekizlilerin Afrika'nın Atlantik kıyılarındaki ilerlemeleri önemli bir olaydır. Beyaz Burun'da, kâşifler eliyle Berberi ülkesinin *Mouros brancos*'u arasında ilk temas kurulmuştur ve bir miktar toz altın henüz o tarihlerde Okyanus yolunu tutmuştur. Gine körfezine 1440'ta ulaşılmış ve köle, altın, fildişi *resgatesi* nehir ağızlarında, yerel fuarlarda, çoğunlukla kötü kaliteli parlak renkli kumaşlar, bakır yüzükler, bilezikler ve leğenler, kaba yünlü kumaşlar, buğday ve at karşılığında yapılmaya başlamıştır. 1444'te ilk zenci köle kafilesi Lagos'ta Portekiz'e ayak basmıştır. 1447'de Portekiz'in ilk ulusal altın parası olan *cruzado* ortaya çıkmıştır. 1460'ta Denizci Enrique öldüğünde, Gine kıyılarında hemen her şey yerli yerindedir. Fetih hareketi Ocak 1482'de, Sao Jorge de Mina kalesinin sürpriz bir şekilde birkaç hafta içinde inşa edilmesiyle tamamlanmıştır; bu kale Portekiz'den getirilen malzemelerle ve özellikle önceden yontulmuş taşlarla yapılmıştır.

Mübadelelerin (altın, köle, fildişi, *malaguetta* ve baharatlar) âni gelişimi konusunda hiçbir kuşku yoktur. Altının işletilmesi hem

⁴⁸ R. Hennig, *a.e.*, III, 286.

⁴⁹ Afrikalı Leo, *Description...*, III. s. 300 ve P. Béraud-Villars, *a.e.*, s. 90.

⁵⁰ G. Balandier, *L'Afrique ambiguë*, 1957, s. 67 vd.

kral hem de özel kişilerin adına yapılmaktadır. 1500-1520 tarihleri arasında, muhtemelen⁵¹ yılda 700 kilo kadar altın ihracı söz konusudur. 1520'lerden sonra gerileme hissedilir düzeydedir ve 1550'lere doğru, ancak 1580'lerde veya daha doğrusu 1600'lerde -1605'ten sonra Hollanda işletmesinin kurulmasıyla- bitecek olan uzun bir bunalım dönemi başlamıştır. Demek ki üç dönem söz konusudur: 1440'tan 1520-1550'ye kadar belirgin bir faaliyet dönemi; sonra 1550-1600 arasında uzun bir duraklama ve nihayet yeni yüzyıla birlikte yeniden toparlanma dönemi.⁵²

Asıl mesele, geniş tarihler olarak ele alınan 1520'den 1600'e kadarki içe kapanma dönemidir. Bu konuda üç açıklama mümkündür: Bu yavaşlama yılları süresince İngiliz, Fransız ve İspanyol rekabeti söz konusu olmuştur (bu konudaki kanıtlar boldur); Portekiz donanma ve garnizonlarının masrafları artınca, altın çok pahalılaşmıştır (bu nedenler geçerli olabilir); nihayet Amerikan altının rekabeti ortaya çıkmıştır: Yeni Dünya, Avrupa'ya ilk olarak 1551-1560 tarihleri arasında Sevilla'da *resmen* 43 ton sarı maden sağlamıştır; yani Afrika'nın Atlantik kıyılarının kazandığı maksimum 700 kg'a karşılık, yılda 4 tondan fazla altın.

Fakat önemli olan, 1440-1520 yılları arasında Atlantik'ten gelen altının, Akdeniz'e Sahra'dan ve Afrika'nın ötesinden gelen altını engellememiş olduğunu fark etmektir. Bu konuda, Sicilya'da basılan paraların varlığı ve sarı madenin adadan sikke veya külçe olarak yeniden ihraç edilmesi bizim için kanıt niteliğindedir. 1455'te olduğu gibi, 1489'da da⁵³ Afrika'ya kitlesel olarak Sicilya buğdayı sevk edilmesi (75.000 kental) karşılığında, adaya yaklaşık olarak yarım ton altın gelmiştir. Venediklilerin faaliyetleri üzerin-

⁵¹ V. Magalhães Godinho, *a.e.*, II, bölüm 1, s. 671 vd. (daktilo).

⁵² Belki de daha erken, A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, Zane'den doge'ye, Madrid, 14 Şubat 1583, Katolik kral, bordada 150 asker olduğu halde onu Mina'ya yollayıp, orada "*di ragon della Corona di Portugallo*" bulunan bir miktar altını alması için "*molto artigliare un navilio*" yapmaktadır.

⁵³ Carmello Trasselli, "Un aureo barbaresco battuto in Sicilia", *Numismatica*, 1963.

den başka kanıtlara ulaşmaktayız. *Galere di Barberia* fiili olarak Mağrip iskelelerini ziyaret etmeye ve buralardan altın yüklemeye devam etmiştir; 1484 Aralığı'nda, bu kadırgalardan ikisine Katolik kralların donanması tarafından el konulmuştur ve Venedik bu konuda *et una cum ingenti auri quantitate*, diyerek yakınmaktadır.⁵⁴ 1505 ve 1506'da Venedikli bir tüccar olan Michiel da Leze⁵⁵ Berberi kadırgalarındaki temsilcisine talimat vermektedir. Her iki yolculuk için de ona gümüş sikkeler ve kumaşlar emanet etmiştir (ilk seferinde 2.000 dukuluk gümüş sikke, *di moneda di Zeccha* ve erguvan kumaşlar; ikincisinde 3.000 duka, *in mocenigi di Zeccha*, Halep devetüyü kumaşları ve *cariseeler*). Dönüşler *tanti hori boni, orj che sieno boni* olsa gerek. Kadırgalar İspanya'ya vardıklarında, temsilci Valencia darphanesinde toz altın erittirecek ve eğer mümkünse bunları yün almak için kullanacaktır. On yıl kadar sonra bu trafik devam etmektedir. 15 Temmuz 1519'da üç hafif kadırgaya Korfu'dan ayrılmaları ve Tunus'tan Zara'ya *li ori de li mercadanti de le galie nostre de Barberia et altro haver sottile* götürmeleri emredilmiştir; hem altın hem de değerli mallar.⁵⁶ Haziran 1521'de gene aynı noktaya işaret edilmektedir. Tüccarlar Venedik'e *li ori che se trovarono haver de Tunis* götürülmesini istemektedir.⁵⁷ Arşivler bu trafiğe ait diğer birçok belgeyi muhafaza etmektedir.⁵⁸ Bu duruma belki ağır aksak bir devamlılık olarak bakılabilir. Ancak Portekiz ticaretinin yararına olacak şekilde Akdeniz'de açılan çatlağın üzerinden 70 yıldan fazla bir zaman geçmiştir. Fransız cephesinde kronoloji hemen hemen aynıdır. Montpellier darphanesinde yetkililer, "Berberî ülkesi trafiği çok kayba uğradı" demektedir; fakat 1518'de şöyle söylenmektedir: "*Paille'ler* (toz altın) buradan başka yerlere sikkelerden çok gitmektedir." "Berberî ülkesi cep-

⁵⁴ Simancas, Venecia, E° 1308 f° 2, Venedik doge'sinden Katolik Krallara, Venedik, 23 Aralık 1484.

⁵⁵ Yeni tasnif edilen, 1497-1511 dönemine ait değerli mektuplar, A.d.S., Venedik, *Lettere Commerciali*, XV, 9.

⁵⁶ *Age.*, Senato Mar 19, f° 101.

⁵⁷ *Age.*, f° 166 v°.

⁵⁸ *Age.*, f° 152, v°, 17 Eylül 1520.

hesinden, savaşlar nedeniyle artık hiç altın getirilememektedir”, fakat bu bilgi 10 Ekim 1526’ya aittir.⁵⁹ *Galeri di Barberia*’nın son yolculuğu 1525’te yapılacaktır. Demek ki, eğer Onlar Meclisi’nin bir sonraki kararını doğru yorumlarsak,⁶⁰ Venedik bu tarihlerde, 1524’e doğru, altın gelişinin seyrekleştiğine tanık olmaktadır. Ancak 1524’ten 1531’e⁶¹ kadar 29.617 mark altın basacaktır; yani yılda 4.231 altın; bu da Atlantik kıyılarından gemilerle gelen Sudan altınının üç katıdır. Venedik’e altın sadece Kuzey Afrika pazarlarından gelmez.

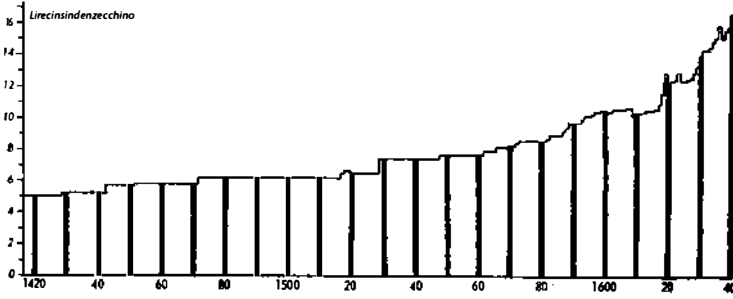
Ancak açık kanıtların olmaması durumunda, dukanın değişken talihinin arkasında tam olarak neyin bulunduğu sorulabilir. 1517’de duka gerçek bir altın sikke olmaktan çıkmış ve artık 6 *lire* 4 *soldi* gibi değişmez bir değere sahip bir muhasebe sikkesinden ibaret hale gelmiştir. Muhasebe sikkesinin bizim banknotlara benzediğini (bu bazen olayı anlamanın iyi bir yoludur) ve 1517’deki durumun günümüzdeki enflasyonlara benzediğini kabul ederek, Venedik parasının böylece altın standardından koptuğunu söyleyebiliriz. Yaşayan sikkeler olarak duka, sadece hayali paralar –*soldo*, *lira*– cephesine intikal etmiştir ve onların oymak beyi olacaktır. Gerçek sikke olarak *sekine* 1517’de 6 *lire* 10 *soldi* etmektedir (demek ki dukadan 6 *soldi* daha fazladır); 10 yıl sonra, 1526’da 7 *lire* 10 *soldi* edecektir.⁶² Acaba bu altını cezbetmek amacıyla yapılan fazla bir ödeme midir?

⁵⁹ R. Gandilhon, *a.e.*, s. 254, Jacques Raymond Collier, *Histoire du commerce de Marseille*, 1951, c. III, s. 123. Kuzey Afrika ticaretinin kentteki birkaç tüccarın elinde toplanması hakkında.

⁶⁰ Museo Correr, Donà delle Rose, 26 f° 23 v° vd., 16 Temmuz 1532 (m; *Consiglio di X con le Zonta*). 16 Temmuz 1532 tarihi, 1524’te para basımını hızlandırmaya yönelik “*maestro di cecca*”nın kuruluşunu akla getirmektedir.

⁶¹ Museo Correr, Donà delle Rose, 26, bkz. bir önceki dipnot.

⁶² A.d.S., Venedik, Senato Zecca, 36.

10. Venedik sekinesinin kuru

Konjonktürün Sorumlulukları

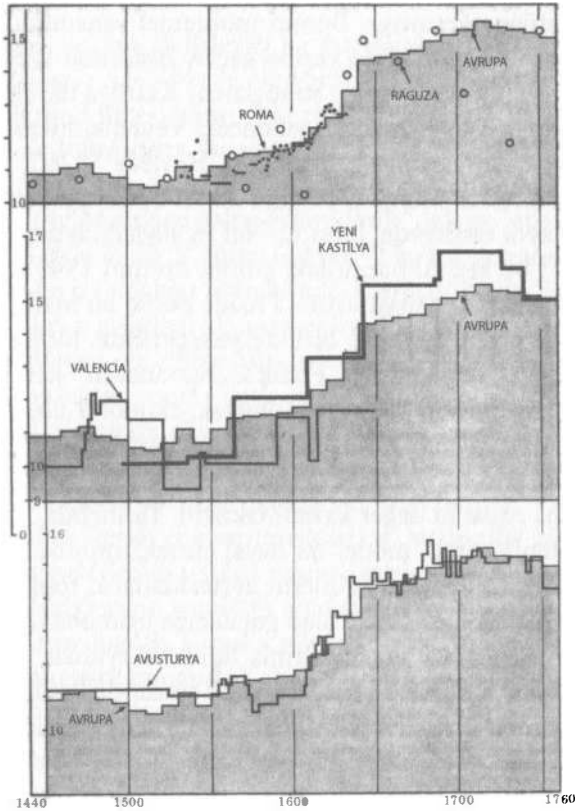
Altının bu refah ve bunalım dönemleri birbirine bağlıdır. Gine altını Lizbon'a gelince burada büyük ticari akımların içine girmektedir; Anvers'te Alman madenlerinden gelen beyaz madenle buluşmakta⁶³ ve Akdeniz'de hesapları dengelemektedir. Aynı şekilde, Amerika'dan Sevilla'ya gelen ilk altınlar zorunlu akımlara dâhil olmuş ve Akdeniz bundan payını almıştır. Yeni Dünyanın keşfinden önce Sevilla'da, Cenevizli tüccarlar daha o zamanlar Afrika altınıyla besleniyordu; daha sonra Amerikan altınıyla beslenmeye başlamışlardır. Hem Atlantik hem de Akdeniz bölgesinde kaydedilen, Sudan altınının 1520'de uğradığı krizin Amerika'dan gelen altınlar nedeniyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir; bu durumda Bambuk altını dışarıdaki müşterilerinin bir kısmını kaybederek sadece Kuzey Afrika'daki *-lato sensu-* müşterilerini korumuştur; bu altının Kuzey Afrika'ya bütün yüzyıl boyunca gelmeye devam ettiği kanıtlanmıştır.

Biri yayımlanmış⁶⁴ diğeri henüz yayımlanmayan⁶⁵ iki mükemmel araştırma sayesinde, düne nazaran bugün daha iyi bildiğimiz Amerikan altın üretimi, uzun süre yeterli düzeyi koruyamamış ve

⁶³ Vitorino Magalhães Godinho, *a.e.*, H. van der Wee *a.e.*, II, s. 124-127.

⁶⁴ Jean-Pierre Berthe, "Las minas de oro del Marqués del Valle en Tehuantepec (1540-1547)", *Historia Mexicana*, 1958, dipnot 29.

⁶⁵ Alvaro Jara, yayımlanmamış çalışma.

11. Altın gümüşe karşı

Cambridge Economic History'nin dördüncü cildinde yayımlanacak olan grafik (F. Braudel ve F. C. Spooner'ın katkıları) *Metalik oranın* (altın gümüş oranı) *Avrupa ortalaması*, griye boyalı, yüzeyin sınırlandırdığı grafiğin belirlediği gibi, 18. yüzyılın sonuna kadar bozulmaya devam etmiştir. İlk grafikte Roma ve Ragusa'daki gerçek kotasyonların bu ortalamaya (Avrupa) göre sapmaları açığa çıkarılmıştır (birkaç dağınık veriyle); aynı işlem ikinci grafikte Valencia ve Yeni Kastilya için yapılmıştır; üçüncüsünde ise Avusturya için. Bu kendiliğinden gerçekleşen veya tahrik edilen düzey değişimleri, spekülasyon oyunlarına göre altın veya gümüş paranın hareketlerine yol açmaktadır. 17. yüzyılda altının hızla yükseldiğine dikkat ediniz.

yüzyılın ortasından önce, belki de 1530-1534 yıllarından itibaren çöküntüye uğramıştır. Bunun muhtemel yansıması 1537'de, Granada'nın *excellentesinin* yerine geçen *escudonun* (veya *corona* ya da *pistolete*) yaratılmasıyla sonuçlanan Kastilya devalüasyonudur.⁶⁶ Kastilya dükası, tıpkı 20 yıl önceki Venedik dükası gibi, bir muhasebe sikkesi haline gelmektedir. Böylece 1520'li yıllardan itibaren hissedilen bunalım 10 veya 20 yıl sonra teyit edilmektedir. Oysa aynı tarihlerde, John U. Nef'in söylediklerine inanmak gerekirse,⁶⁷ bu kez Almanya'daki gümüş üretimi 1540'lara doğru en yüksek noktasına ulaşmıştır. O halde bütün bu madencilik faaliyetleri birbirine bağlıdır; birlikte yükselmekte, birlikte gerilemektedir. Peki, ne olmuştur? Frank C. Spooner'ın⁶⁸ kanıtlarını ve ileri sürdüğü fikirleri ele alacak olursak, ekonomi *nispi* bir altın enflasyonu tarafından sürüklenmiştir. Altının bolluğu gümüş ve bakır madenlerinin gelişimini teşvik etmektedir, zira gümüş ve bakır altına nazaran değer kazanmaktadır. Tarihçinin, muhtemel riskleri kabullenerek "model"ini hayal etmek zorunda olduğu bu garip enflasyon, sadece zenginlerin, ayrıcalıklıların, toplumların ve ekonomilerin zirvesinde yer alan güçlülerin oyununa uymaktadır. Fakat nispeten bol bulunan altınla ilgili bu oyunlar, 1530 veya 1540'tan 1560'a kadar uzanan zor yıllar sırasında kesilmiştir. Bunun sonucunda, önceden hissedilen çalkantılarıyla birlikte, büyük bir gümüş enflasyonu –gerçekleşeceği güne kadar– uzun dalgalanmalar göstermiştir. Uygun bir dil kullanırsak, "altın konjonktürü"nün⁶⁹ yerine "gümüş konjonktürü" geçmiştir ve bu konjonktür 1680'lere⁷⁰ ve Brezilya altınının ilk başarılarına kadar⁷¹ sürmeye adaydır.

⁶⁶ Henri Lapeyre, *a.e.*, s. 257.

⁶⁷ John U. Nef, "Silver production in Central Europa", *The Journal of political Economy*, 49, 1951.

⁶⁸ *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680*, 1956, s. 8-9.

⁶⁹ İfade Jacob van Klaveren'e aittir, *a.e.*, s. 3.

⁷⁰ *Age*.

⁷¹ Roberto Simonsen, *Historia economica do Brasil, 1500-1820*, São-

Kuzey Afrika'daki Sudan Altını

Bir parantez açalım. Belirleyici bir önemi olan 1520-1540 yılları sırasında, Kuzey Afrika'da ne olup bittiğini tam olarak bilmiyoruz; Batı ile Berberi ülkesi arasındaki trafikte yaşanan bunalımın nedenlerini de bilmiyoruz. İspanyol harekâtı⁷² (Oran'ın zaptı 1509, Trablus 1510, Tlemsen 1518)⁷³ burada rol oynamış olabilir; daha- sı, Osmanlı ve Mısır'dan gelen İslâmi fetih "dalgası" etkili olabilir; bu fetih Mağrip'in bir "Avrupa noktası"⁷⁴ haline gelmesini engellemiştir, ki bu o zamanlar mümkündü. Her halükârda, Batı Akdeniz'e altın ihracı uygulamada sona erdiyse de,⁷⁵ Sudan altını Kuzey Afrika kentlerini –özellikle Türklerin ve şeriflerin lehine belli bir düzen kurulduktan sonra– beslemeye devam etmiştir. Haëdo'nun 16. yüzyılın sonunda sözünü ettiği⁷⁶ *Rubia, ziana, dobla, soltannina* (veya sekine) gibi sikkeler Sudan altınından basılmıştır. Bu sonuncusu Cezayir'de ince madenden, diğerleriyse Tlemsen'de, değerli maden içeriği çok az olmak üzere, bir İngiliz gözlemcisinin *of course gold* dediği şekilde basılmaktadır,⁷⁷ yani Cezayirli kadınların bileziklerinin yapıldığı *oro baxo con liganın* aynısından.⁷⁸ Tlemsen altını doğuda Tunus'a, güneyde zenci topraklarına kadar ulaşmaktadır; aynı zamanda Kabili bölgesine nüfuz etmektedir ve

Paulo, 1937, 2. cilt.

⁷² F. Braudel, "Les Espagnols et l'Afrique du Nord, 1492-1577", *Revue Africaine*, 1928.

⁷³ Bkz. bir önceki dipnot; R.B. Merriman, *Carlos V*, s. 210; Francisco Lopez de Gómara, "Crónica de los Barbarrojas", M.H.E., VI, s. 371-9.

⁷⁴ J. Denucé, *L'Afrique au XVIe siècle et Auvers*, s. 9.

⁷⁵ Ticari mübadele devam etmiştir, 1533'te (ve kuşkusuz daha sonra) Venedik ile Kuzey Afrika arasında olduğu gibi; bu G. Cappelletti'nin aktardığı bir olayın akla getirdiği bir ayrıntıdır, *Storia della Repubblica di Venezia*, 1852, VIII, s. 119-120. Fakat küçük göstergeler sayesinde görülebilen bir yavaşlama vardır: A.d.S., Mantova, Genova 759, Cenova, 3 Mart 1534, Stefano Spinola'dan markiyeye; artık Cenova pazarında Berberi meyveleri bulunmamaktadır.

⁷⁶ D. de Haëdo, *a.e.*, s. 24 ve 24 v°.

⁷⁷ 1584, R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 184.

⁷⁸ D. de Haëdo, *a.e.*, s. 17 v°.

Oran bölgesinde tedavüdedir. Diego Suárez yüzyılın sonunda, “bu eyaletlerin altın parası, Türklerin krallığı ele geçirmelerinden önce daha yüksek bir kıratıydı” diye yazmaktadır.⁷⁹ 1580’lerde karmakarışık olan Cezayir para piyasalarında prim yapan Fas *moticalleri* de Sudan altınından basılmıştır.⁸⁰ Ekim 1573’te Don Juan Tunus’u ele geçirmiştir. Burada tutunmaya kararlı olan Don Juan, Madrid’e, Hafsi hükümdarlarının tüm gelirlerinin yer aldığı oldukça ilgi çekici bir rapor göndermiştir. Gümrük resimleri, vergiler ve ticari resimlerin yanısıra Tivar toz altını da zikretmektedir: Bu ifadenin defalarca tekrarlanması pek önemli değildir; Tunus’u avantajlarla dolu olarak göstermeye çalışan Don Juan’ın sunduğu delilleri fazla ciddiye almamak gerekir. Ancak ayrıntıların tümüyle hayal ürünü olduğunu düşünmemeliyiz.⁸¹ Her halükârda, Sahra trafiğiyle zenci köle gelişinin devam ettiği Trablus’a (1568’de bunun kanıtına sahibiz)⁸² toz altının bu kölelerle birlikte geldiği kesindir.⁸³ 17. yüzyılda Tunus’a, bu verimli buluşmalar kentine, Akdeniz’in “Chang Hai”ına⁸⁴ altın gelmediğini gösteren hiçbir şey yoktur. Bunun tersi daha şaşırtıcı olurdu.

Sonuncu kanıt: 1543, 1583 ve 1591’de⁸⁵ Şeriflerin girişimi (bilindiği üzere Timbuktu’nun alınmasıyla sonuçlanmıştır) veya 1552’de Uagla’ya karşı Salih Reis’inki⁸⁶ gibi girişimler, zencilerin ülkesinden gelen altın ve kölelerin cazibesi olmadan anlaşılamaz. Fas “Korfa”larının gelişimini altın trafiğinin yeniden başlamasına bağlayan V. Magalhães Godinho’nun sunduğu delillerin önemli

⁷⁹ B.N. de Madrid, ch. 34.

⁸⁰ D. de Haëdo, *a.e.*, s. 27 v°.

⁸¹ Relacion que ha dado el secretario Juan de Soto.., Kopya, 20 Haziran 1574, Simancas E° 1142. *Tibar veya Tivar* = altın olduğu bilinmektedir.

⁸² 4 ve 8 Kasım 1368, Simancas E° 1132.

⁸³ Fakat Hristiyan işgali sırasında Trablus bir altın kenti olmaktan çıkmıştır. M. Sanudo, *a.e.*, XI, col. 112; Rossi, *a.e.*, s. 17.

⁸⁴ Terim Carmelo Trasselli’ye aittir, “Note preliminari sui Ragusei in Sicilia”, (yayımlanacak).

⁸⁵ Emilio García Gómez, “Españoles en el Sudan”, *Revista de Occidente*, 1935.

⁸⁶ D. de Haëdo, *a.e.*, s. 27 v°.

bir ağırlığı vardır. 16. yüzyıl sona ererken, Sudan altını Atlantik'e⁸⁷ ve Mağrip'e yönelik olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Mağrip böylece belki de Hristiyan âlemiyle olan ilişkilerini artırmak için ek bir neden bulmuş olmaktadır; eğer bu yöndeki işaretler yanıltıcı değilse, bir canlanmaya tanık olunmaktadır.⁸⁸

2. Amerikan Gümüşü

Akdeniz ve Afrika altın kaynaklarının yerine geçen Amerika, daha büyük bir ölçekte Alman gümüş madenlerinin yerini almıştır.

Amerikan Hazinesi ve İspanya

İspanya'ya gelen Amerikan değerli madenleri konusunda rakamların ve resmî belgelerin bize öğretebileceği her şey Earl J. Hamilton'ın çalışmalarıyla açığa çıkartılmıştır. İlk gelen miktarlar mütevazı boyutlardadır ve 16. yüzyıla birlikte gelmeye başlamıştır. 1550'lere kadar, altın ve gümüş karışık olarak sevkiyat yapılmıştır. Sarı maden yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte tüm nispi önemini kaybetmiştir. Bu tarihten sonra kalyonlar Sevilla'ya, muazzam kitleler halinde, yalnızca gümüş getirmeye başlamıştır. Bunun nedeni, Amerika'da gümüş cevherinin yeni cıva yöntemleriyle işlenmeye başlamış olmasıdır. 1557'de İspanyol Bartolome de Medina tarafından Yeni İspanya'nın gümüş madenlerinde uygulanmaya başlayan bu yenilikçi yöntem, 1571'den itibaren Potosi'de⁸⁹ uygu-

⁸⁷ *Age*, J. Gentil da Silva, a.e., s. 89, çok sayıda Hollanda gemisi Gine kıyısı boyunca altın *resgatesi* yapmaktadır.

⁸⁸ İspanya, Livorno ve Venedik'in zengin belgelere dayanan Mağrip yönündeki ticari bağlantılarını düşünüyorum. Cezayir ile Venedik arasında, İstanbul'daki balyoz aracılığıyla yapılan müzakereler kayda değerdir. *Cinque Savii* 3, f° 721, 29 Mayıs ve 22 Haziran 1600. Cezayir "kral naibi" 8 veya 10 Venedik *marcilanesi* için serbest geçiş hakkı tanımayı önermektedir; bunlara yün, balmumu ve deri yüklenecektir. Toscana büyük dükkü ile Fas kralı arasında ticaret sözleşmesi, A.d.S., Floransa Mediceo 4274, 1604.

⁸⁹ Jean Cassou, *Les conquistadors*, s. 213-214. Amalgam yönteminden

lanmış, 1580-1620'de tavan noktasına ulaşmış ve böylece İspanyol emperyalizminin zirveye⁹⁰ eriştiği dönemde ihracatı on kat artmıştır. 1580 Ocakı'nda Don Juan de Idiáquez Kardinal Granvelle'e şöyle yazmıştır: “Kral, imparatorun kendisi ve girişimleri için hiçbir zaman bu kadar gümüşü bir araya getirmedigini söylemekte haklıdır.”⁹¹ Montchrestien'in dediği gibi,⁹² Hintler zenginliklerini “kusmaya” başlamıştır.

Bu altın dalgası gümrüklerle çevrelenmiş korumacı bir ülkenin üzerine yürümektedir. Kuşkucu bir yapısı olan, değerli madenlerin giriş ve çıkışını gözetim altında tutmaya meraklı olan bir yönetimin onayı olmaksızın, İspanya'ya hiçbir şey girememekte ve oradan hiçbir şey çıkamamaktadır. Demek ki, ilkesel olarak, muazzam Amerikan hazinesi gelip kapalı bir kutunun içine hapsolacaktır. Fakat koruma işlemi mükemmel değildir. Aksi takdirde Cortès, 1527, 1548, 1552, 1559 ve 1563'te⁹³ bu kadar sık bir şekilde, ülkeyi fakirleştirdiğini düşündükleri değerli maden çıkışından yakınmazlardı. Ya da herkes İspanyol krallıklarının “diğer yabancı krallıkların Yeni Dünyası” olduğunu söyleyemezdi.⁹⁴

Filî olarak, değerli madenler İspanyol kasalarından çıkmakta ve dünyayı dolaşmaktadır; her çıkış bu madenlerin derhal değerlendirilmesi anlamına gelmektedir.⁹⁵ Ve bazı satıcıların da talepleri olmaktadır. Montchrestien 17. yüzyılda bile, İspanyolların kaliteli yelken bezleri için Fransızlara başvurmak zorunda olduğunu düşünerek, “Eğer onların tekneleri varsa bizim de yelkenlerimiz var”

önce, delikleri olan küçük fırınlar *huairas* kullanılıyordu, *age.*, s. 211. Gerolamo Boccardo, *Dizionario universale di economia politica e di commercio*, 1882, 1, s. 160. P. Rivet ve H. Arsandaux, *La métallurgie en Amérique précolombienne*, 1946, s. 21. 1571 tarihi için ana metin, Lizárraga, *Hist. de Indias*, II, s. 556.

⁹⁰ Bu bilgi L. von Ranke'ye aittir, zikr. Platzhoff, *a.e.*, s. 17.

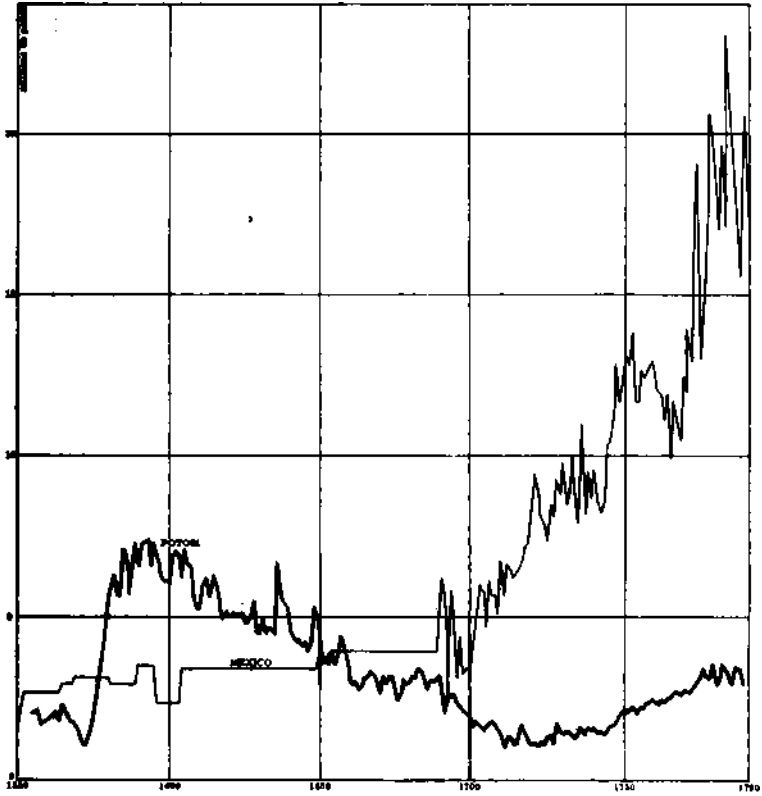
⁹¹ *Correspondance de Granvelle*, yay. Piot, VII., s. 2, zikr. R. B. Merriman, *a.e.*, IV, s. 430 dipnot 2.

⁹² *A.e.*, s. 159.

⁹³ *Actas*, I, s. 285.

⁹⁴ B.N., Madrid 9372 f° 41.

⁹⁵ 1569'a doğru, Paris, *a.e.*, I, s. 339-340.

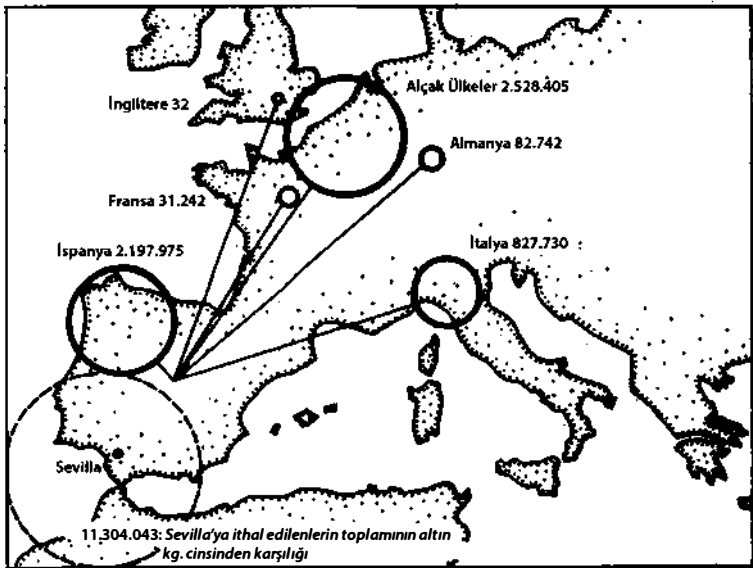
12. Amerikan gümüşünün iki çağı.

Potosi eğrisi, M. Moreyra, Paz-Soldan, "Calculo de los impuestos del Quinto et del Ensayamiento en le Minería Colonial, *Historia*", IX, 1945'e göre.

Meksika'da para basımına dair eğriler, W. Howe'a göre (*The mining guild of New Spain, 1770-1821*, 1949, s. 453 vd.). İlk Amerikan gümüşünün yarattığı belirleyici atılımı vurgulayan Potosi'dir. 18. yüzyılın sonunda Meksika gümüş madenlerinin gelişimi o âna kadar hiçbir zaman ulaşılamayan düzeylere tırmanacaktır.

diye yazmıştır.⁹⁶ Yelken bezi veya buğday –sadece bir ikisini saymakla yetinirsek– nakit ödeme yapmadan elde edilebilecek mallar

⁹⁶ *A.e.*, s. 66.

13. İspanya'nın Avrupa'daki "siyasal" parası, 1580-1626

Tüccarlarla yapılan *asientos* anlaşması çerçevesinde, Katolik kral tarafından harcanan paralar söz konusudur. Bu krokiler, zaten bilindiği üzere, en büyük harcamaların Hollanda'da yapıldığını göstermektedir. Daha sonra, az bilinen bir durum olarak, sırasıyla Saray ve İspanya'nın savunması için yapılan harcamalar gelmektedir (1580 Atlas Okyanusu için yapılan savaşın başlangıcıdır; kıyılarda tehdide uğrayan Yarımada savunulmak zorundadır); daha düşük düzeyde olmak üzere İtalya'daki harcamalar ve hemen hemen yok denebilecek Fransa'ya ilişkin harcamalar bunları takip etmektedir. Fransa, İspanya'ya satılmış değildir ve kendi ihtiraslarının peşindedir. Doğal olarak bu ödemeler İspanyol yönetimine aittir ve dolayısıyla Avrupa'ya yönelik toplam değerli maden hareketine tekabül etmemektedir. Kroki, Alvaro Castillo Pintado'nun rakam ve hesaplarına göre, F. C. Spooner tarafından hazırlanmıştır.

değildir. Akdenizli ve diğer tüccarların para edinme konusunda acil bir ihtiyaç içinde olmalarından dolayı, döviz konusunda sayısız hilelerin olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Bir gün, St. Malo'ya kayıtlı bir Fransız gemisi olan *Le Croissant*, yasadışı para ticareti

nedeniyle Endülüs'te yakalanmıştır.⁹⁷ Başka bir gün, iki Marsilya kayığı Lion körfezinde durdurulmuş ve İspanyol paralarıyla dolu oldukları görülmüştür.⁹⁸ Frances de Alava, 1567'de Fransa yönünde büyük ölçekli bir kaçakçılıktan söz etmektedir:⁹⁹ Açıkladığına göre, "kent'in gümrük kayıtlarına göre İspanya'dan Lyon'a 900.000 dukadan fazla para girdiğini ve bunun 400.000'inin altın sikkelerden oluştuğunu bana Lyon'dan yazdılar... Bu sikkeler Aragon'dan deri paketler içinde saklanmış olarak gelmektedir... Ve her şey Canfranc'tan geçmektedir. Paris ve Rouen'a Majestelerinin izni olmaksızın büyük miktarlarda para gitmektedir." 1556'da bir Venedikli, Soranzo, her yıl 5.5 milyona varan miktarlarda altın ekünün Fransa'ya geçtiğini iddia etmekteydi.¹⁰⁰ İspanya'ya yerleşmiş olan yabancı tüccarlar anavatanlarına sürekli olarak sikkeler göndermekteydi.¹⁰¹ 1554'te¹⁰² Portekiz elçisinin anlattığına göre, Prens Felipe'nin bir süre gizli tutulan emri gereğince, Don Juan de Mendoza, kadirgaların Katalonya'dan İtalya'ya taşıdığı yolcuları aratmıştır. Sonuç: El konulan 70.000 duka; bunların çoğu Cenevizli tüccarlardan çıkmıştır. Demek ki İspanyol hazineleri çok iyi korunamamaktadır. Ve resmî gözetimler (biz tarihçiler çoğunlukla bunlardan başka bir şeye sahip değiliz) bilmemiz gereken her şeyi söylememektedir.

Kaçak ihracatın yanı sıra, yasal çıkışlar da bulunmaktadır.¹⁰³ Bu bağlamda, İspanya'ya yönelik bütün tahıl girişleri, ithalatçıya,

⁹⁷ P. de Ségusson de Longlée, *a.e.*, s. 128, 129; *Requête....*, 1585, A.N., K 1563.

⁹⁸ 18 Mart 1588, Simancas E° 336, f° 153 ve (t.y.) E° 336, f° 154.

⁹⁹ F. de Alava'dan II. Felipe'ye, Paris, 6 Mayıs 1567, A.N., K. 1508, B 21, dipnot 6.

¹⁰⁰ E. Albèri, *a.e.*, II, s. 405.

¹⁰¹ Eskiden Alman *safranerosu* böyledir, A. Schulte, *a.e.*, I, s. 354. Lizbon'a yönelik yolsuzluklar.

¹⁰² Roma, 20 Haziran 1554, *Corp. dip. port.*, VII, s. 360. Diğer Ceneviz yolsuzlukları (1563), Simancas E° 1392; İngiliz yolsuzlukları, 10 Haziran 1578, *CODOIN*, XCI, s. 245-246.

¹⁰³ Bir ihracat izni istemek her zaman meşrudur; bu konuda Giorgio Badoer'in talebine bkz., Nisan 1597, A.N., K. 1676. Normalde izinler

serbestçe ülke dışına çıkarılabilen paralarla satış yapma hakkını veriyordu; fakat daha büyük para çıkışları kralın bizzat kendisine ve İspanya'nın evrensel siyasetine ait bir olguydu. Fuggerlerin, Schwaz madenlerinden elde ettikleri gümüşü Augsburg'da değerlendirmeleri gibi, İspanya Habsburgları, paralarını kendi ülkelelerinde harcamak ve çeşitli kuruluşlarda nemalandırmak yerine, V. Carlos'un döneminde önemli boyutlara ulaşan, II. Felipe çağında ise inanılmaz ölçülere varan dış harcamalara girişmişlerdir. Çoğu zaman buna düşüncesiz siyaset denilmiştir. Ama bunun İmparatorluğun bedeli olup olmadığı, bu fedakârlıklar yapılmasaydı varlığını ve hattâ yalnızca savunmasını sürdürüp sürdüremeyeceği sorulabilir. Tarihçi Carlos Pereyra, Amerikan hazinelerinin tamamını değilse bile önemli bir bölümünü yutmuş olan İspanyolların Hollanda konusundaki çılgınlığından söz etmektedir. Fakat İspanya burayı terk edemezdi. Aksi takdirde savaşı bizzat kendine yaklaştırmış olurdu.

Ne olursa olsun, hazinelere gark olan Yarımada, isteyerek veya istemeyerek, bir değerli maden deposu görevini görmüştür. Şimdi tarihçinin önündeki sorun –değerli madenlerin Yeni Dünyadan İspanya'ya nasıl geldiğini bildiğimize göre– bunların nasıl dağıldıklarını görmektir.

Amerikan Hazineleri Anvers Yolunda

14. yüzyılın ilk yarısı boyunca, İspanya'dan değerli maden çıkışı, daha büyük olmasa bile en az Sevilla ve Lizbon kadar olan ve Atlantik'in gerçek başkenti sayılan Anvers'e doğru yönelmektedir. Anvers belgeleri, Escout kentiyile Okyanus'un uzak bölgeleri, Batı Afrika ve büyümekte olan Brezilya arasındaki bağları işaret etmektedir: Sao Vicente yakınlarında Schetzlerin bir *engenhosu*, bir şeker değirmeni yok mudur? 1531'de Anvers Borsası kurulmuştur. Bu dönemden itibaren İspanyol nakitleri Anvers ve Bruges'e, büyük Biskay *zabraları* tarafından ulaştırılmaya başlamıştır.

1544'te¹⁰⁴ İspanyol parası hâlâ Biskay tekneleriyle taşınmaktadır; bu yıl ayrıca bu tekneler İspanyol piyadelerini de taşımaktadır;¹⁰⁵ 1546-1548¹⁰⁶ 1550-1552'de¹⁰⁷ aynı durum söz konusudur.

Bu herkesin bildiği bir durumdur: 1551 ilkbaharında Venedik elçileri, Signoria'ya Peru'dan gelen 800.000 dukanın yüzde 15 kâr-la değerlendirilmek üzere Hollanda'ya gönderileceğini bildirmiştir. Bunun karşılığında Hollanda, İspanya'ya silah ve barut sağlayacaktır.¹⁰⁸ "Innsbruck sürprizi"nin yaşandığı yıl olan 1552'de, V. Carlos'un trajik durumu, İspanya'nın tüm korumacı engelleri sonuna kadar kaldırmasına neden olmuştur.¹⁰⁹ Bu dönemde, özel kişilerin nakit ihraçları kısıtlanırken, hazineye ait olanlar büyük ölçüde artırılmıştır. Bu önlemler, değerli maden çıkarmanın hayati bir sorun olduğu İspanya'ya yerleşen yabancı firmaların sevkiyatlarına devam etmelerine engel olamamıştır; bu firmalar çoğunlukla aynı zamanda hükümetin ihracat acenteleri olmalarından yararlanarak, dışarıya nakit yollama işlemlerini sürdürmüşlerdir.¹¹⁰ 1553'te Anvers'te Fuggerlere para resmî olarak gelmektedir.¹¹¹

Beklenmedik bir fırsat sayesinde, İngiltere bile bu durumdan pay almıştır. Gelecekte II. Felipe olacak olan Prens'in 1554'te Adaya yaptığı yolculuk, buraya önemli miktarların gelmesine vesile olmuştur: Bu değerli madenler 1550'de dibe vuran İngiliz parasının toparlanmasına olanak vermiştir.¹¹² 1554 ile İspanya'ya döndüğü tarih olan 1559 arasında, Felipe önce İngiltere'de, ardından

¹⁰⁴ Cambios para Flandres, Simancas E° 500.

¹⁰⁵ *Age*.

¹⁰⁶ Simancas E° 502.

¹⁰⁷ Simancas E° 504.

¹⁰⁸ Morosini ve Badoer'den doge'ye 5 Mart 1551; G. Turba, *Venet. Depeschen...*, c. 1, 2, s. 517 not.

¹⁰⁹ Olgu R. Ehrenberg, *a.e.*, 1, s. 63, 160 tarafından haber verilmiştir.

¹¹⁰ K. Häbler, *Die wirtschaft. Blüte...*, s. 53; R. Ehrenberg *a.e.*, II, 63, 150, 155 dipnot 92. Fuggerlerin *Silberzügel*eri hakkında Fugger arşivleri.

¹¹¹ R. Ehrenberg, *a.e.*, I, s. 158.

¹¹² Salzman, *a.e.*, s. 5.

dan Hollanda'da, Okyanus üzerinden sürekli olarak gümüşle desteklenmiştir.¹¹³

Savaşın sert yılları olan 1557-1558'de, değerli madenlerle yüklü teknelerin gelişi Anvers limanında büyük bir olay olmuştur. Bir belgede şöyle denilmektedir: "Bugün, 20 Mart 1558'de, 4 İspanyol teknesi 10 günlük bir yolculuktan sonra Anvers'e gelmiştir: Nakit olarak 200.000 ekü ve kambiyo senedi olarak da 300.000 ekü getirmişlerdir."¹¹⁴ 13 Haziran'da Eraso, V. Carlos'a şöyle yazmaktadır:¹¹⁵ "İspanya'dan Hollanda'ya Pero Mendez'in zebra-larıyla gelen son paralar, piyadelerin ve yeni tuttuğumuz Alman süvarilerinin maaşlarını ödemek için tam zamanında yetiştii."

Bu para dolaşımı konusunda binlerce belge zikredilebilir. Bunlardan en öğretici olanları, kuşkusuz *asientos*'tur. 16. yüzyıl Fransızcası, V. Carlos ve II. Felipe'nin alacaklılarıyla yaptıkları bu anlaşmalara *les partis* adını vermiştir. Innsbruck bunalımından itibaren Fuggerler ve ardından Cenevizli bankerler, sözleşmelerinde *lincencias de saca*'ların, yani sözleşmeye tekabül eden nakitlerin dışarıya çıkarılma hakkını elde etmişlerdir. Örneğin 1558 Mayısı'nda Cenevizli bankacılar Nicolò Grimaldi ve Gentile ile imzalanan iki *asientos*,¹¹⁶ diğer hükümler arasında, Laredo'dan Flandre'a para aktarımlarını öngörmektedir.

Sikke ve külçelerin, hasım konumundaki Fransa'dan oldukça uzakta, deniz yoluyla gerçekleşen bu dolaşımının tarihçiler için önemi, 16. yüzyılda Valoislar ile Avusturya hanedanı arasındaki son mücadelelerle sınırlı değildir. Bu dolaşım Hollanda'nın V. Carlos'un imparatorluğu için yalnızca bir silah deposu olmayıp, aynı zamanda bir para merkezi olduğunun altını çizmektedir; bu bölge aracılığıyla Amerikan değerli madenleri Almanya, Kuzey Avrupa ve Britanya adaları doğrultusunda yeniden dağıtılmakta-

¹¹³ Moderacion de cambios, 1557, Simancas E° 415-515. Correspondancia del factor Juan Lopez del Gallo Sobre cambios y provision de dineros, *age*.

¹¹⁴ H. van Houtte, "Les avvisi du Fonds Urbinat", 1926, s. 369-370.

¹¹⁵ Brüksel, 13 Haziran 1558, A.E. Esp. 290, kopya.

¹¹⁶ B.N., fr. 15875, f° 476 vd.

dır. Bu yeniden dağılım, her şeye rağmen kendiliğinden olmayan Avrupa'nın faaliyetleri açısından belirleyici olmuştur. Escaut li-manından itibaren Yukarı Almanya'ya, İngiltere'ye ve yol boyunca kuzeydeki büyük merkezlerle ilişki halinde olan Lyon'a kadar ulaşan bir değişim, dolaşım ve bankacılık sistemi örgütlenmiştir.

Anvers'in merkezî konumunun bu rolünü daha iyi vurgulayabilmek için, az veya çok büyük miktarlarda olan ve bazen gecikmelere uğrayan bu altın sevkiyatını daha yakından izlemek gerekmektedir. 1554'te,¹¹⁷ Yarımadanın kendisi de sıkıntıda olduğu için, bu tür kazalardan olan büyük bir kaza meydana gelmiştir. Savaş bu durumun tek sorumlusu değildir. İngiliz maliyesini perde arkasından yöneten Thomas Gresham, 1554'te değerli maden bulmak üzere İspanya'ya ilginç bir yolculuk yapmıştır. Talepleri veya daha doğrusu manevraları, zaten tehlikeye girmiş olan bir kredi girişiminin bozulmasına yol açmıştır. Sevilla bankaları ödemeleri durdurmaya kadar varmıştır. "Hepsinin iflasında sorumluluk payımın olmasından korkuyorum" diye yazmıştır Gresham.¹¹⁸ Bu zorluklar Thomas Gresham'dan çok konjonktürün eseridir.

Ancak İngiliz ve Hollanda ekonomileri için vazgeçilmez nitelikte olan bu dolaşım, mükemmel olsun veya olmasın, uzun süreden beri İspanya ile Kuzey ülkeleri arasındaki ilişkilerin anormal bir şekilde barışçıl olmasını açıklamaktadır. II. Felipe ile Elizabeth arasında, kraliçe ve İngiliz tüccarları Anvers piyasasından¹¹⁹ aldıkları borçlarla Amerikan zenginliklerinden pay almaya devam ettikleri sürece, bir anlaşma siyaseti mümkün olmuştur. Oysa bütün bu düzen, bütün bu denge 1566 bunalımı ve Alba dükünün 1567'de tehditkâr bir şekilde Hollanda'ya gelmesiyle tehlikeye girmiştir. 1568'de "kraliçenin tüccarı" Gresham, asıl ikâmet yeri olan Anvers'i terk etmiştir. Artık büyük Atlantik piyasasında her şey değişmektedir. O tarihe kadar İngiliz korsanları İspanyol tek-

¹¹⁷ R. Gomez'den Fco de Erasso'ya, 6 Ekim 1554, A.e. Esp. 229, f° 85.

¹¹⁸ Mayıs 1554, R. Ehrenberg, *a.e.*, II, s. 64.

¹¹⁹ *CODOIN*, LXXXIX, s. 32, 4 Eylül 1564 Elizabeth 1568 sonunda hâlâ Anvers'ten borç almaktadır, *CODOIN*, XC, s. 152, Londra, 6 Kasım 1568.

nelerine veya topraklarına sıklıkla saldırmışlardır; fakat bundan da sık olmak üzere, barışçıl korsanlıkla, gerçek korsanlıktan ziyade tekneler arası kaçak ticaretle yetinmişlerdir: Hawkins¹²⁰ çoğu zaman yerel İspanyol yöneticileriyle anlaşma halinde olmuştur. 1568'den sonra ise acımasız bir korsanlık dönemi başlamıştır.¹²¹ İngiliz gemileri Alba düküne gönderilen gümüşlerle yüklü Biskay zebralarına el koymuşlardır.¹²² Tabii ki bu andan sonra, Elizabeth Anvers piyasasından borç almaktan zorunlu olarak vazgeçmiştir ve burada hiç kredisi kalmamıştır; bu durumda kraliçe, ulusal ticaret erbaplarının yardımıyla yeni bir mali örgütlenme benimsemiştir.¹²³ Acaba bu ulusalcı siyasetin¹²⁴ kısmen özellikle Gresham tarafından istendiği, kısmen de koşullar tarafından dayatıldığı söylenebilir mi?¹²⁵

Biskay zebralarına el konulması herhangi bir savaşa yol açmamıştır. İngiltere teknelerde ele geçirilen beyaz madeni muhafaza etmiş ve bunları yeni para basmak üzere kullanmıştır.¹²⁶ Hattâ İngiltere, sözüm ona yün dolu teknelerle yasa dışı olarak gümüş gönderen İspanyol tüccarların sahtekârlıklarından bile yararlanmıştı. Bütün bu “kara” ticaret Ada için ek bir nimet olmuştur.¹²⁷ Gürültü yaratan bu olaylar ayrıntıları itibarıyla incelenebilir; fakat bizi ilgilendiren ne William Cecil'in sorumluluğu, ne yararsız

¹²⁰ Antonio Rumeu de Armas, güzel kitabı *Piraterías y ataques navales contra las islas Canarias*, 1947, 1, s. 335 vd.'da bunu bir kez daha göstermiştir.

¹²¹ *Documents concerning English Voyages to the Spanish Main*, yay. 1. A. Wright, 1932, s. XVII.

¹²² 18 Aralık 1568, CODOIN, XC, s. 160.

¹²³ W. Cecil tasarruflarını Hamburg'da yatırmaktadır, CODOIN, XC, s. 227, Londra, 9 Mayıs 1569.

¹²⁴ Gresham'dan W. Cecil'e, Londra, 14 Ağustos 1569, R. Ehrenberg, *a.e.*, II, s. 34, Benzeri tedbir, 1576-77'de Steelyard'ın kapatılması. Fakat bu milliyetçilik, en azından 1575'te Köln'de olduğu gibi, yabancı piyasalara başvurmayı kaldırmamaktadır, CODOIN, XCI, 10 Aralık 1575.

¹²⁵ CODOIN, XC s. 184, 14 Şubat 1569.

¹²⁶ *Age.*, s. 185, 14 Şubat 1569.

¹²⁷ *Age.*, s. 254, 1 Temmuz 1569.

ithamlar ve boş konuşmalar,¹²⁸ ne de 1570'te bir an için savaşa karar veren, ancak Alba dükünün temkinli tavrıyla durdurulabilen Felipe'nin kararlarıdır.¹²⁹ Diplomatik durum kavganın ekonomik nedenlerini unutturmamalıdır.

Belki de 1566'da¹³⁰ Hollanda'daki ayaklanmanın başlamasıyla birlikte tehlikeye giren İspanya ile Kuzey arasındaki değerli maden trafiği, 1568-69'dan itibaren pratik olarak tamamen kilitlenmiştir. Bu, artık eski yol üzerinden tek bir sikke bile geçemez anlamına gelmez. Ancak taşımacılık, sahip olduğu kolaylıkları ve önemini kaybetmiştir. Artık bu taşımacılık, 1572'de Medina Celi dükünü taşıyan filo gibi organize filolarla yapılmaktadır; sanki bir ablukayı zorluyormuşçasına. Deniz yoluyla bağlantı riskli hale gelmiştir. Anvers'teki Ceneviz konsolosu Lazaro Spinola ve danışmanları Gregorio di Franchi ile Nicolò Lomellino bu durumu 1572 Temmuz'unda Cenova Cumhuriyeti'ne yazarak bildirmişlerdir:¹³¹ "Millet" in borçları vardır ve nasıl kapatacağını bilememektedir, *attento il cativo temporale che corre alle mercantie per questi movimenti di guerra* (özellikle Fransa ile gerginlik söz konusudur) *con quali non si può tratar in Spagna restando chiusa la navigazione, e per Italia difficilmente.*

¹²⁸ CODOIN, XC, 5.173 vd., s. 178 vd., CODOIN, XXXVIII, s. 11.

¹²⁹ O de Törne, *Don Juan d'Autriche*, 1, s. 109 vd. İkinci ticari ablukaya ilişkin ayrıntılar için bkz.: V. Vázquez de Prada, *a.e.*, I, s. 55 vd., 58 vd.

¹³⁰ 1567'den itibaren Alba dükünün gücü, parası ve kambiyo senetleriyle birlikte, Cenova, Savua ve Franche-Comté, Loren ve Lüksemburg üzerinden Hollanda'ya ulaşmış olması semptomatiktir, Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté*, s. 520 vd. Açıklayıcı ayrıntı: 1568'de Alba düküne gönderilen 150.000 ekü, Ren üzerinde Palatina kontu tarafından durdurulmuştur. Taşımadan sorumlu Cenevizliler, Luciano Centurione ve Constantino Gentile, tazminat karşılığında paranın iadesini sağlamışlardır. IX. Charles'dan Fourquevaux'ya, 24 Mart 1568, s. 169; Fourquevaux'dan IX. Charles'a, Madrid, 6 Nisan 1568, C. Douais, *a.e.*, I, s. 345, Brüksel avisisi, 7 Mart 1568, H. van Houtte, *agm.*, s. 437.

¹³¹ Anvers, 31 Temmuz 1572, A.d.S., Cenova, Olanda, Lettere Consoli, 1, 265.

1572'de Medina Celi'nin filosu nispeten mütevazıdır. 1573-1574'te Biskay'da daha büyük bir filo oluşturulmak istenmiştir. Buna ilk Yenilmez Armada dersek, büyüklüğünü fazla abartmış olmayız. Bu donanma, prestiji yüksek olan Pero Menendez'in komutasına verilmiştir, fakat bu amiral 1574'te ölmüştür; daha sonra kaynaklar tükenmiş, salgın hastalıklar çıkmış ve donanma limandan çıkamadan çürümüştür.¹³² Böylece 1574 yılı, İspanya'nın Gaskonya körfezinden Hollanda'ya kadar uzanan gücüne önemli bir darbe vurarak sona ermiştir. Bu tarihten sonra, Yarımadaıyla Escaut ülkesi arasında birkaç kez bağ kurulmuştur. 1575'te Recalde komutasındaki küçük bir filo, Santander'den Dunkerque'e 26 Kasım'da gelmiştir. Bu filo, yolculuğu sırasında Wight adasında mola vermiştir; bu da o sıralarda İngilizlerle uyum sağlamanın henüz bir yolunun olduğunu göstermektedir. Fakat Recalde'nin filosofunun nakit taşıdığını gösteren hiçbir şey yoktur.¹³³

Ancak söz konusu girişim hiç de yeterli olmamıştır. Atlantik yoluyla yapılan birkaç gümüş sevkiyatının anormal niteliğini görmek kolaydır. Kendi lehine olan 1575 iflasının ertesinde, II. Felipe nakit olarak birkaç milyon eküye sahiptir. Hollanda'nın paraya ihtiyacı olduğundan, görünüşe bakılırsa, Laredo'dan veya Santander'den nakit alıp bu nakdi Kuzey'e götürmekten daha basit bir şey olamaz. Oysa hiçbir tüccar bu işi üstüne almayı istememektedir. 70.000 eküyü (bu paralar gümrükte durdurulmasın diye kraliyet mühürüyle damgalanmış sandıklar içinde verilecektir) Lizbon'a kadar götürmeye razı olmaları için, Fuggerlere yalvarmak gerekmiştir. Fuggerler burada, bu paraların karşılığında, yerel piyasadaki *Marranos* tüccarları tarafından Anvers'e gönderilen kambiyo senetlerini alacaklardır; çünkü adı geçen tüccarların Portekiz Hindistanı'yla olan ticaretleri için bu nakde ihtiyaçları vardır. Bu kadar küçük bir miktar için bile, Fuggerlerin temsilcisi Thomas Müller, Portekiz sapağını ve ülkenin kuzeydeki çatışmalar karşı-

¹³² Armada reunida en Santander para ir a Flandes, Simancas E° 561; C. Duro, *Armada española*, II, 288 vd.

¹³³ Antonio de Guaras'tan Zayas'a Londra, 29 Kasım 1575, *CODOIN* XCI, s. 108.

sındaki tarafsızlığını kullanmayı tercih etmiştir. Bu kaçamak sayesinde, para Yarımadayı terk etmeden nakledilmiş olmaktadır.¹³⁴

Paranın Yarımadayı fiilen terk ettiği durumlar da olmaktadır. 1588 sonbaharında, Baltazar Lomellini ve Augustin Spinola, Flandre'da Parma düküne ödeme yapabilmek için *–una suma de dinero que Ambian en tres zabras que han arrnado–* riske girmişlerdir.¹³⁵ Bir yıl sonra, 1589'da, Burgoslu İspanyol tüccarlar olan Malvendaların¹³⁶ bir gemiyle gönderdiği 20.000 ekünün Le Havre'dan geçtiği bildirilmiştir.¹³⁷ Aynı yıl, Augustin Spinola geçen yılki maceraya tekrar atılarak, kendi donattığı ve kendi hesabına Hollanda'ya para taşıyan iki küçük tekneyi gene Okyanus yoluyla göndermiştir.¹³⁸ Fakat bu istisnalar kuralı doğrulamaktadır: Fiilen, 1586'da Venedik kaynaklı bir haberde bildirildiği üzere, Okyanus yolu fazlasıyla güç¹³⁹ ve düşük akımlı hale gelmiştir. Oysa bu yol İspanya için yaşamsal bir öneme sahiptir.

Fransız Sapağı

Loredó veya Santander'den Anvers'e giden yol kullanılmaz hale geldiğinden, onun yerine bir başkasını bulmak gerekiyordu. II. Felipe Fransız yollarına başvurmuştur. Kısa mesafeli fakat iç karışıklıklar nedeniyle kapanmaya aday olan bu yollar üzerinde taşımacılık yapabilmek için uzun konvoylar ve kalabalık refakatçi birlikler gerekiyordu. Örneğin yüzyılın sonunda Floransa'dan Paris'e yalnızca 100.000 ekünün taşınabilmesi için¹⁴⁰ 17 araba, 5

¹³⁴ R. Ehrenberg, *a.e.*, I, 180–181 s. 213, 215.

¹³⁵ II. Felipe'den Parmadüküne, S. Lorenzo, 7 Eylül 1588, A.N., K 1448 M.

¹³⁶ R. Ehrenberg bunların 1577'den beri oyun dışı kaldıklarını iddia etmektedir, ama hatalıdır, *a.e.*, I, s. 362–363.

¹³⁷ II. Felipe'den B. de Mendoza'ya, Madrid, 17 Mart 1589, A.N., K 1449.

¹³⁸ Aynı kişiler arasında, S. Lorenzo, 6 Mayıs 1589 ve 14 Haziran 1589.

age.

¹³⁹ Bart. Benedetti, *Intorno alle relazioni commerciali... di Venezia e di Norimberga*, Venedik, 1864, s. 30.

¹⁴⁰ L. Battifol, *La vie intime d'une reine de France au XVIIe siècle*, Paris, 1931, s. 18.

süvari birliği ve 200 piyade gerekmiştir. Yükün ağırlığını azaltmak için yalnızca altın taşınmaktaydı. 1576'ya doğru, İspanya hizmetindeki birkaç mutemet adam, Cenova'dan Hollanda'ya, her biri elbisesine 5.000 ekü gizlemiş halde, bu türden bir taşımacılığı birkaç kez yapmıştır.¹⁴¹ Fakat bu ve diğer örnekler ancak istisnai, umutsuz ve tehlikeli birer çözüm olabilmıştır.¹⁴²

İspanya hesabına yönelik iki büyük değerli maden girişi, 1572'de Saint-Barthélémy'den sonra olmuştur.¹⁴³ Hollanda'ya varır varmaz para sıkıntısı çeken Alba dükü umutsuz bir durumdadır. 1569 yılı başlarında, 5 milyon altını çoktan harcamış olduğu söylentisi çıkmıştır.¹⁴⁴ İki yıl sonra, 1571'de belgeler, dükün içinde bulunduğu "para sıkıntısı"ndan, *estrecheza del dinerodan* sıklıkla söz etmektedir. Artık tüccarlar onunla iş yapmak istememektedir.¹⁴⁵ Nakit parası olmayınca kredisiz azalan dük, kambiyo senetlerine başvurmayı düşünmüştür; tıpkı müşterilerin bankanın artık rezervleri kalmadığını düşünmeye başladıkları zaman bankanın rezerv ihtiyacının daha da artması gibi. 1572'de durum o kadar vahimdir ki,¹⁴⁶ dük Nisan'da Toscana büyük dükünün kredisine başvurmaya karar vermiştir. Girişim başarıyla sonuçlanmıştır; fakat büyük dükle iyi ilişkiler içinde olmayan ve onun hem Fransa'yla hem de Fransa dışında, İspanyol davasına karşı entrikalar

¹⁴¹ Idiáquez'den Mondejar markisine, Venedik, 26 Mart 1579, A.N., K. 1672. G. 38, kopya. Idiáquez Cenova'da elçi olduğu zamana ait bir anısını aktarmaktadır; tarih belirsizliği buradan kaynaklanmaktadır.

¹⁴² 1590'da İtalya'dan gelen 6 kurye, Bale yakınında, Anvers'e götürdükleri paradan 50.000 eküyü Ambrogio Spinola'ya kaptırmışlardır. Her bir kurye 10.000 altın sikke taşıyabilmektedir. V. Vázquez de Prada, *a.e.*, 1, 37.

¹⁴³ Memorial de Ysoardo Capelo en que dize de la manera que se podra llevar a Flandes dinero de contado pasandolo por Francia, 1572, A.N., K 1520, B 33 dipnot 49, kopya.

¹⁴⁴ Fourquevaux'dan IX. Charles'a, Madrid, 13 Ocak 1569, C. Douais, *a.e.*, I, 46.

¹⁴⁵ Alba dükünden II. Felipe'ye, Brüksel, 7 Haziran 1571, A.N., K 1523, B 31, dipnot 78.

¹⁴⁶ C. de Montdoucet, *a.e.*, I, s. 71-72, Brüksel 21 Ekim 1572.

çevirdiğini düşünen İspanyol yönetimi bu anlaşmayı onaylamamış ve Alba dükü açılan krediyi kullanamamıştır.¹⁴⁷

Bu arada II. Felipe Fransa üzerinden 500.000 dukalık nakit gümüş göndermiştir. Elçisi Diego de Zúñiga'ya:¹⁴⁸ “Alba düküne İspanya krallıklarından altın ve gümüş olarak 500.000 duka göndermek isteriz. Şu anda geçişin gerçekten zor olduğu deniz yoluyla büyük tehlikelere girmeden sevkiyat yapmak mümkün olmadığından, en iyi ve en uygun çözümün, eğer kardeşim En Hıristiyan Kral izin verme ve güvenliği sağlama lütfunda bulunursa, parayı Fransa krallığı üzerinden yollamak olduğu düşünülmüştür.” Gereken izin verildi ve para birçok sefer yapılarak taşındı. 25 Aralık 1572’de Çayas, 500.000 ekünün geçişi için verilen izin belgesi konusunda Fransız elçisi Saint-Gouard’ı¹⁴⁹ uyarmıştır. Nicolò Grimaldi bunun 70.000’ini riyal olarak (demek ki gümüş) ve Lorenzo Spinola da 40.000’ini Kastilya eküsü olarak (yani altın) götürmüşlerdir. Bu geçişler tek değildir. 1574 Martı’nda Mondoucet Hollanda’dan şöyle yazmaktaydı: “Burada halk arasında söylenenlere inanmak gerekirse... Kastilya dukaları bütün iyi planları bozmak üzere Fransa üzerinden gelmektedir.”¹⁵⁰ Zaten Fransa yollarından yalnızca *siyasal* paralar geçmemektedir; aynı zamanda tüccarların paraları da bu yolu kullanmaktadır; tabii çoğu zaman bu parayla aynı şeye denk düşen kaçakçılık paralarını hesaba katmıyoruz.

1576’da II. Felipe ve hükümet daireleri, İspanyol tüccarı Andres Ruiz’in sağlam kredisinin, “Normandiya ve Fransa” boyunca yapılacak transferlere destek sağlayabileceği Nantes yolunun üstünlüklerini incelemişlerdir. Bu öneriyi yapan Diego de Zúñiga

¹⁴⁷ Del Caccia’dan prence, Madrid, 21 Eylül 1572, A.d.S., Floransa, Mediceo 4903, G. Mecatti, *a.e.*, II, s. 750. Demek ki Lavissee’in hatası var, *a.e.*, VI, I, s. 123.

¹⁴⁸ H. Felipe’den Diego de Zúñiga’ya, Madrid, 25 Eylül 1572, A.N., K 1530, B 34, dipnot 65.

¹⁴⁹ Saint-Gouard’dan IX. Charles’a, Madrid, 26 Eylül 1572, B. N., Paris, fr. 16104.

¹⁵⁰ *A.e.*, II, s. 136, dipnot I, B.N. Paris, fr. 127 f° 181-182.

için, Fransız taleplerini ve özellikle transit geçen paraların –deyim yerindeyse– üçte birini “dondurma” projelerini işaret etmek açısından, bu iyi bir fırsat olmuştur. Bu aynı zamanda İspanyol elçisi için Fransızların *credito*, *trado* ve *comercio* konusundaki kötü organizasyonunu açığa vurmak için de iyi bir fırsat olmuştur¹⁵¹ ki, söyledikleri doğrudur kuşkusuz.

Aynı dönemde –Richard Ehrenberg’in dediklerine göre– Zaragoza’dan, Lyon üzerinden Flandre’a kadar para transferi yapılmaktadır.¹⁵² Fuggerlerin temsilcisi Thomas Müller Floransa ve Lyon bağlantılarını kullanmaktadır. 1577’de bir Venedik mektubu,¹⁵³ Avusturyalı Don Juan’a *via Paris* 200.000 *Couronnes* gönderildiğini bildirmektedir. Aynı yıl, Burgoslu Malvendalar, hepsi II. Felipe’nin hesabına olmak üzere 130.000 ekünün bir kısmını Milano’ya, bir kısmını da Paris’e göndermişlerdir.¹⁵⁴ Gene 1577 yılında, Fransa’da altın ve gümüş şeklinde gerçek bir İspanyol sikkesi istilasından söz edilmektedir –*d’escudos de oro, doblones, y reales de plata d’Espana*. Bu istila öyle bir boyuttadır ki, Fransız yönetimi bundan yarar sağlamayı, bu yabancı parayı değerlendirmeyi düşünmektedir;¹⁵⁵ bu da onu gerçekten elinde tutmakla olacaktır.

Transit geçişler izleyen yılda da sürmüştür. 1578 Temmuzunda III. Henri İspanyol askerlerine ve İspanyol parasına (150.000 duka)¹⁵⁶ Fransa’dan geçiş izni vermiştir. Fakat Yeni Zamanların bir işareti olarak, elçi Vargas¹⁵⁷ Alençon dükünün hesabına çalışan hırsızlar pusudayken, bu sevkıyatların temkinli bir iş olup ol-

¹⁵¹ Diego de Zúñiga’dan II. Felipe’ye, Paris, 1 Aralık 1576, A.N., K 1542, B. 41, orij. D.

¹⁵² *A.e.*, II, s. 215.

¹⁵³ *C.S.P. Venet*, VII, s. 565, 19 Ekim 1577.

¹⁵⁴ R. Ehrenberg, *a.e.*, I, 362-363.

¹⁵⁵ Vargas’tan II Felipe’ye, Paris, 12 Aralık 1577, alınış tarihi 21 Aralık, A. N., K 1543, B 52, n. 113 D.

¹⁵⁶ Vargas’tan II. Felipe’ye, Paris, 11 Temmuz 1578, A.N., K 1545, B 43, n. 9, D.

¹⁵⁷ Aynı kişiler arasında, 27 Temmuz 1578, *age.*, n. 22, D.

madığını sormaktadır. Ona göre “tüccarların koruma sistemine” başvurmak daha iyi olacaktır.¹⁵⁸

İspanyol paraları 1578 yılından çok sonraları da Fransa’da dolışmaya devam etmiştir; ama bunlar Katolik Kral tarafından biz-zat Fransızlara gönderilen, Guise kontu taraftarlarına ve diğerle-rine dağıtılan paralardır.¹⁵⁹ 1582’de bir belge,¹⁶⁰ her biri 100 bin ekü halinde olmak üzere, Philipe Adorno tarafından Alexandre Farnèse’in emrine, Lyon ve Paris’e gönderilen paralardan söz et-mektedir. 1585’te Bartolomeo Calvo ve Battisto Lomellini tara-fından Lyon’a 200.000 ekü teslim edilmiştir.¹⁶¹ Ancak hiçbir şey bu paranın nakit olduğunu ve Lyon’dan sonra Flandre’a gittiğini söylememize imkân vermemektedir. Daha fazla bilgi sahibi olun-caya kadar, Fransız yolundan yapılan transferlerin 1578 yılından sonra devam etmediğini, çünkü bu yolun kötünün iyisi –denize düşen yılana sarılır misali– olduğunu belirtelim. Belki de bu yol 1575-77’de II. Felipe ile Cenevizli kreditörler arasında yaşanma-ya başlayan zorluklardan çok daha önce terk edilmiştir. II. Felipe ile Cenevizlilerin 1577’de imzaladıkları antlaşma –*medio general*– önceliği artık Barcelona-Ceneviz deniz yoluna verecektir.

Büyük Barcelona-Cenova Yolu ve Amerikan Değerli Madenlerinin İkinci Devresi

Bu yolun hangi tarihte önem kazandığını söylemek mümkün de-ğildir. Belki de Akdeniz’de Türkler ile girişilen büyük savaşın baş-larında, 1570’lerde olabilir. Sonuç; İspanyol sermayeleri İtalya’ya doğru yön değiştirmiştir. Bu kesinlikle yeni bir gelişme değildir. 1570’ten çok önceleri, Amerikan altın ve gümüşü Akdeniz’in merkezine çoktan ulaşmıştı; ancak bunlar Anvers’i besleyen bü-yük akımın taşıdığı miktarlarla karşılaştırılmaz. 1532 Ekimi’nde

¹⁵⁸ *Age*.

¹⁵⁹ O. de Törne, “Philippe II et les Guises”, *Revue Historique*, 1935.

¹⁶⁰ II. Felipe’den J. B. de Tassis’ye, Lizbon, 20 Ağustos 1582. A.N., K. 1447, s. 186.

¹⁶¹ Longlée’den III. Henri’ye, Zaragoza, 3 Mayıs 1585, *Dépêches de M. de Longlée*, yay. haz.: A. Mousset, s. 186.

400.000 ekü taşıyan kadirgalar İspanya'dan Monaco'ya gelmiştir; bunlar Cenova'ya gitmektedir.¹⁶² 1546'da V. Carlos Cenevizlilerden 150.000 duka borç almıştır.¹⁶³ Bu borcun *Dominanté*'ye yönelik telafi edici bir maden akımına yol açmış olması muhtemeldir. Portekizliler arasında gerçekleşen bir mektuplaşma,¹⁶⁴ 1531'de Cenova'ya Papa'nın hesabına gönderilen bir nakit para teslimatına işaret etmektedir. R. Ehrenburg 1552'de Anvers ile aynı anda Cenova'ya büyük miktarlarda gümüş geldiğini bildirmektedir.¹⁶⁵ 1564 Ocak'ında Baltasar Lomellini tarafından Erosso'ya gönderilen bir mektupta, II. Felipe'nin emriyle, bir önceki yılın Kasım ayında, Milano piyasasında, Baltasar Lomellini'nin kayınpederi Nicolò Grimaldi'nin hesabına yapılan 18.000 dukalık bir ödemededen söz edilmektedir.¹⁶⁶ 1565'te Flandre'da ödenecek olan 400.000 dukalık borç Floransalı tüccarlar tarafından verilmiştir. Acaba bunun karşılığında Floransa'ya değerli maden teslimatı yapılmasını talep etmişler midir?¹⁶⁷ 1566'da İspanya'daki Fransız elçisi Fourquevaux, biri 150.000, diğeri 450.000 ekü olmak üzere, Cenevizliler tarafından verilen iki ayrı borçtan söz etmektedir¹⁶⁸ ve Toscana elçisi Nobili, mayıs ayında, bu kez Cenova'ya gönderilen 100.000 ekülük bir sevkiyatı haber vermektedir.¹⁶⁹ Alba dükünün 1567'de İspanya'dan Cenova'ya gidişi sırasında aynı zamanda asker ve para sevkiyatı yapılmıştır.¹⁷⁰ Nihayetinde Sicilya ve Napoli'yi de zaman zaman beslemek gerekmiştir; fakat bu iş çoğunlukla Cenova veya Floransa piyasalarında ayarlanan *cambios* ile yapılmakta ve bunun karşılığında buralara Amerikan

¹⁶² A.d.S., Mantova, Dizi, E. Genova 759, 15 Ekim 1532.

¹⁶³ R. Ehrenberg, *a.e.*, I, s. 343.

¹⁶⁴ Cor Mor'dan Krala, Roma 1 Kasım 1551, *Cor po dipl. port*, VI, s. 38.

¹⁶⁵ *A.e.*, 1, 155.

¹⁶⁶ Cenova 28 Ocak 1564, Sim. E° 1393.

¹⁶⁷ II. Felipe'den Pedro de Mendoza'ya (1565), Sim. E° 1394.

¹⁶⁸ 4 Şubat 1566, C. Douais, *a.e.*, I, s. 50.

¹⁶⁹ Prese, Madrid, 11 Mayıs 1566, A.d. S., Floransa, Mediceo, 4897 *bis*.

¹⁷⁰ Alba dükünden II. Felipe'ye, Cartagena, 27 Nisan 1567, A.E. Esp. 4, f° 357.

hazinesinden belli bir miktar gönderilmekteydi.¹⁷¹ Fourquevaux 1566 Aralığı'nda, "yakın zamanda, İtalya'ya gönderilmek üzere Barcelona'ya 18 yüklük gümüş aktarıldı" diye yazmaktadır.¹⁷² 1567 yazında Nobili, Katolik Kralın hizmetindeki Toscana kadirgalarında çalışanların maaşları için bir miktar para göndermeyi başarmıştır. Ama bu iş sorunsuz olmamıştır: Kilise gelirlerinden pay almaya izin veren yetki belgesine sahip kiliseler İspanya'nın tümüne dağılmıştır.¹⁷³ Toplayabildiği paralar üzerinden, Nobili mayısta¹⁷⁴ 25.000 *escudi* göndermeyi önermektedir; hazıranda ise 280.000 *reali* içeren 8 yük yolladığını haber vermektedir;¹⁷⁵ nihayet eylülde, kesin haber alamamasına rağmen, paranın tamamının kadirgalara yüklendiğini ummaktadır.¹⁷⁶

Bu örnekler birbirine eklendiğinde, sürekli bir akış varmış izlenimi uyandırmaktadır: *Dinero de contado*, nakit paralar Flaman yolunu izledikçe (bu yol büyük bir çoğunlukla Cenevizli kreditorler tarafından kullanılmaktadır), Akdeniz ancak mütevazı bir pay alabilmektedir. Bu konuda olumsuz kanıtlar bol miktarda bulunmaktadır.

Böylece ticarethanelerin Balkanlarda veya Doğu Akdeniz'de yaptığı alımlar veya herhangi bir borcun ödenmesi, hattâ şu veya bu şirketin sermayesi için acentelere emanet ettikleri paraları kaydettikleri *Diversa di Cancellaria* resmî sicillerinden, Ragusa'da dolaşımda olan paraları bulabilmek mümkün olmaktadır. Altın sikkeler ister Venedik, Macaristan, Rodos ve Sakız'da, isterse Halep'te basılmış olsun, uzun süre ayrıcalıklı bir rol oynamıştır. Bu durum, Ragusa'nın Doğu Akdeniz ile olan altına dayalı parasal

¹⁷¹ Garces'ten Dük'e, Madrid, 13 Haziran 1565, Mediceo 4897, f° 122 v°. Napoli kral naibinden D. Felipe'ye, 30 Nisan 1566. Sim. E° 1055, f° 116 ve f° 137, 184.

¹⁷² *A.e.*, 1, 153.

¹⁷³ Nobili'den Prens'e, Madrid, 18 Haziran 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f° 68 v° ve 69.

¹⁷⁴ Aynı kişiler arasında, 30 Mayıs 1567, *age.*, f° 60 v°.

¹⁷⁵ *Age.* f° 64.

¹⁷⁶ *Age.*, 20 Eylül 1567, f° 99 v°.

ilişkilerinin özel bir açıdan incelenmelerini gerektirmektedir.¹⁷⁷ Giugliano di Floria, 5 Haziran 1551'de Antonio Parapagno adlı bir tekne sahibine 650 ekü *d'oro in oro* teslim etmiştir. Bu 650 ekü 400 *sultanini* ya da Türk sekinesinden ve 250 *veneciani* ya da Venedik sekinesinden oluşmaktadır.¹⁷⁸ Kasım 1558'de¹⁷⁹ Raguzalı Johannes de Stephano'ya gene aynı şekilde 100 ekü *miri in aura*, Napoli-İskenderiye ve İskenderiye-Cenova yolculuğu için teslim edilmiştir. 1559 Haziranı'nda Hieronimus Johannes de Babalis, İskenderiye yolculuğu sırasında 500 ekü altın almıştır.¹⁸⁰ Bu altın sikkeler çoğu zaman Türk sekinelerinden oluşmaktadır. Beyaz maden nihayet yerini aldığı anda, 1560 Ağustos'u'nda Türk akçeleri söz konusu olmuştur, *de mille quingentos aspros*; Andrea di Sergio'nun ortaklarından olan Giovanni di Milo'ya, Doğu Akdeniz'e yapacağı bir yolculuğa çıkarken 1500 akçe verilmiştir.¹⁸¹ Özellikle 1564'ten sonra dolaşımda olan sikkeler *talleri* olacaktır. Türk veya Macar talerleri,¹⁸² İspanyol riyalleri, *reali da otta* Ragusa'ya daha sonraları, 1565 ve 1570'de gelecektir.¹⁸³

Filî olarak, Akdeniz piyasalarında nakit sıkıntısı çekilmektedir. 1561'de II. Felipe, Barcelona'da 26 Mart tarihli bir mektupla, Katalonya kral naibi Don García de Toledo'dan, ekim ve mayıs fuarları için kendisine 100.000 duka bulmasını istemiştir.¹⁸⁴ "Piyasa kredi açısından çok dar ve tüccarlar çok az şeye sahip, öyle ki... Majesteleri bana inansınlar, burada bulabildiğim 8-10 bin duka için bazen askerden yardım aldım; yerel tüccarları güvence olarak göstermek zorunda kaldım ve gümüşlerimi rehine verdim. Bütün bunlara rağmen benden hâlâ yüzde 9-10 faiz alıyorlar."

¹⁷⁷ Ragusa arş., Diversa di Cancellaria, 127, f° 106 ve 106 v°, 3 Ekim 1539.

¹⁷⁸ Ragusa arş., Div. di Cancellaria, 139, f° 23 vd.

¹⁷⁹ *Age.*, 146, f° 34.

¹⁸⁰ *Age.*, 145, f° 23 v°.

¹⁸¹ *Age.*, 146, f° 145, 20 Ağustos 1560.

¹⁸² Vuk Vinaver, "Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa", *Bollettino dell'Istituto della Società e dello stato veneziano*, 1962, s. 140-141.

¹⁸³ *Age.*, s. 141.

¹⁸⁴ Barcelona, 4 Mayıs 1561, Sim. E° 328.

Bu kez 1566'da Napoli'deyiz ve Cenova'da nisanda imzalanan 10.000 duka *de oro di Italia partidosuna* tanık oluyoruz.¹⁸⁵ Söz konusu olan, en sık rastlanan türden bir *asiento*, daha doğrusu, krallığın bankalarla imzaladığı, birçok hüküm barındıran partilerden birinin içinde yer alan bir ödemedir. II. Felipe kendisine Cenova piyasasında ödenen 100.000 duka karşılığında, Napoli *donativosu* üzerinden veya o olmadığı takdirde krallığa ait bir vergi üzerinden ödeme hakkı vermiştir. Napoli, borcun ödenmesi için kasa görevi gördüğünden, Cenova'da İspanyol elçisi Figueroa'nın gayretleriyle imzalanan *partido*, Napoli kral naibine imzalaması için gönderilmiştir. Kral naibi belgeyi kendi haznedarına ve uzmanlara, içerdiği hükümler ve ödeme koşulları bakımından inceletmiştir; bütün sağlamalar yapıldıktan sonra para yüzde 21 (3/5) gibi muazzam bir faiz oranıyla borç verilmiştir. Akala dükü, "Faiz bana aşırıymış gibi görünmekle birlikte, kapitülasyonu imzalamaktan geri kalmadım" diye yazmıştır. Acaba bu Cenova piyasasının "darlığının" bir işareti midir? Bu tartışmaya ait bir ayrıntı, önceden tahmin edildiği üzere, nakit paranın Cenova'da İspanya'dan daha pahalı olduğuna işaret etmektedir. Bu değerlendirme durumu, taşıma ve sigorta maliyetlerinden biraz daha fazla olmaktadır.¹⁸⁶

Dolayısıyla 1566'da Cenova'da bir darlık söz konusudur. Aynı tarihlerde Napoli'de durum daha karanlıktır. 1566 yılının başlarında 400.000 veya 500.000 dukalık bir *asiento* imzalamak söz konusu olmuştur;¹⁸⁷ Napoli *donativosu* buna karşılık olarak gösterecektir. Ve eğer yanılmıyorsam, bu pazarlık, biraz önce ele aldığımız *cambio* ile sonuçlanmıştır. Oysa bu konuda Alcalá dükü tek bir şey önermektedir: Hiç değilse *cambio* Napoli'de yapılmasın, çünkü bu piyasa 100.000 dukalık bir borç verecek durumda bile

¹⁸⁵ Simancas E° 1055, f° 137.

¹⁸⁶ 1572'de para navlunu yüzde 1.5'tir, Gian Andrea Doria'dan Cenova Cumhuriyeti'ne, Madrid, 27 Nisan 1572, A.d.S., Cenova, L. M. Spagna 5.2414.

¹⁸⁷ Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Madrid, 7 Şubat 1566; Simancas E° 1055, f° 29.

değildir; tüccarlar aralarında anlaşacak ve taleplerini artıracaklardır. İşlemi İspanya veya Cenova'da yapmak daha iyi olacaktır.

Fakat 1570'li yıllarla birlikte yeni bir durum belirmeye başlamıştır; İspanyol yönetim aygıtı Akdeniz'deki silâhlanma için kambiyo senetlerinin veya nakit olarak para sevkiyatının yerine başka bir yol bulmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁸ Nisan 1572'de Gian Andrea Doria Cenova Cumhuriyeti'ne, Cenevizli tüccarların karadan Barcelona'ya gitmek yerine gemiyle gitmeyi tercih ettikleri Cartagena'dan para almaya gideceğini söylemiştir; çünkü karayolları güvenli değildir.¹⁸⁹ İspanyol devletinin 1575'te ikinci kez iflası para sevkiyatını etkilememiştir; buna karşın Cenova'yı temellerine kadar sarsmış ve Anvers çemberinden ayakta kalanları yerle bir etmeye katkıda bulunmuştur. Nisan 1576'da II. Felipe 650.000 duka *de contado*yu Cenova'ya yollamıştır.¹⁹⁰ Aynı yıl Fuggerlere kendi kadirgalarıyla 10.000 ekü "altından altın"ı İtalya'ya kadar taşıma olanağını vermiştir.¹⁹¹ 1575-1578 arasında Fuggerlerin temsilcileri bu yoldan, Hollanda'ya yönelik iki milyon kadar *couronnes* götüreceklerdir.¹⁹² II. Felipe Temmuz 1577'de Gian Andrea Doria'ya Barcelona'ya gitmesini emrettiğinde, bunu İtalya'ya gidecek olan parayı yüklemesi amacıyla yapmıştır. Kaptan yüklemeyi yapar yapmaz, yolculukta yer alması gereken Kastilya amirali gemide olsun ya da olmasın, hemen yola çıkacaktır; çünkü para İtalya'da acil olarak beklenmektedir ve "korsanların paranın tek bir kadirgayla taşındığını öğrenmemeleri" gerekmektedir.¹⁹³

¹⁸⁸ II. Felipe'den Granvelle'e, Madrid, 25 Mart 1572, Sim. E° 1061, f° 208. Granvelle'den II. Felipe'ye, 21 Nisan 1572, Sim. E° 1061, f° 27. G. de Caccia'dan Prens'e, Madrid, 19 Aralık 1572, Mediceo 4903, Cenova'ya gönderilen 500.000 ekülük kambiyo mektubu.

¹⁸⁹ Önceki dipnottaki atıf, Mediceo 4903.

¹⁹⁰ R. Ehrenberg, *a.e.*, II, 215.

¹⁹¹ *Age.*, 214.

¹⁹² *Age.*, 179. 1576'da Cenova'daki Barcelona kadirgalarıyla Don Juan'a 1 milyon gönderilmesi, O. de Törne, *a.e.*, II, 30.

¹⁹³ II. Felipe'den Başrahip D. Hernando de Toledo'ya, S. Lorenzo, 16 Temmuz 1577, Simancas E° 355. Almirante kaptanın teknesinde yer alacaktır, zaten o da 4 kadirgayla yolculuk yapacaktır. Başrahip D. H. de

İyice belirtelim: Yeni yol İtalya'da sona ermemektedir: Cenova kuzeye giden para ve kambiyo senetlerinin düzenlendiği durak haline gelmiştir. Ancak bu, 1576'dan sonra İspanya'nın gözdesi haline gelen ve II. Felipe'nin 1582'de Flandre için 400.000 duka-lık bir kredi isteyeceği Toscana büyük dükünden başlamak üzere, İtalya'nın payını almasına engel değildir.¹⁹⁴

1580'lerden sonra Sevilla'ya gümüş sevkiyatının artmasıyla birlikte bu dolaşımda da şişkinlik başlamıştır. 1584-86 arasında bu sistemin boyutlarını en iyi gösteren şey –bilinen muazzam bir belge yığını arasında kaybolmamak için¹⁹⁵– İspanya'daki Fransız iş takipçisi kâtip Longlée'nin iyi haberlerle dolu mektuplarıdır.

1584 yılı, 18 Ocak:¹⁹⁶ İki kadirga Cenova'ya para getirmek üzere Barcelona'dan yola çıkıyor; 12 Ocak: “Flandre için Mila-no'ya” bir milyon altın yollanıyor ve onun ardından Milano kale-sinde korumaya alınacak olan bir milyonluk bir başka miktar ge-liyor;¹⁹⁷ 22 Mart: Flandre'daki işler için İtalya'ya büyük miktarda para sevkiyatı yapılıyor;¹⁹⁸ 26 Mayıs: Gian Andrea Doria 18 veya 20 Haziran'da Barcelona'dan 20 kadirga ve diğer teknelerle deni-ze açılacaktır; filoda Katolik kral hesabına 2 milyon tutarında para taşınacaktır; bu 2 milyondan biri *escus pistollets*, diğeri *real-les* cinsindendir ve bir milyonluk bir başka miktar da “*Foucrés*”e Cenevizli tüccarların kambiyo senetleri şeklinde yollanacaktır; 1 Haziran: Cenevizliler “gene İtalya'dan sağlayacakları 400.000 ekülük bir parti hazırlamışlardır”; sevkiyat 4 veya 5 ayda yapıla-caktır;¹⁹⁹ Gian Andrea Doria Katolik kral için kendi kadirgala-rıyla 2.5 milyondan fazla taşımaktadır; ayrıca aralarında Toscana

Toledo'dan II. Felipe'ye, Barcelona, 27 Ağustos 1577 (31'inde alınmış-tır). Simancas E° 335, f° 402.

¹⁹⁴ II. Felipe'den büyük düke, Lizbon, 23 Aralık 1582, Simancas E° 1451.

¹⁹⁵ Daha fazla ayrıntı için, F. R. Martín, *Lettres marchandes...*, s. LXXXIV vd.

¹⁹⁶ *Dépêches de M. de Longlée*, haz. A. Mousset, Paris, 1912, s. 9.

¹⁹⁷ *Age.*, s. 19.

¹⁹⁸ *Age.*, s. 42.

¹⁹⁹ *Age.*, s. 77.

büyük dükünün de olduğu özel kişilere ait “bir milyonluk bir miktar” daha vardır; bunun dışında bizzat G. A. Doria’ya ait 300.000 duka ve diğer Cenevizlilerin hesabına ait 300 veya 400 bin ekü bulunmaktadır; bunlara bir de “30 veya 40 kadar İtalyan senyör ve centilmene ait ve kadırgalarla İtalya’ya götürdükleri” diğer miktarları da eklemek gerekir. “Bütün bunların dışında, İspanya’dan çıkan paraların kaydedildiği defterde gördüğüm kadarıyla, kralın hesabından ödenmek üzere, Almanya’daki Foucres firmasının hesabına yollanan 500.000 ekü bulunmaktadır.”²⁰⁰ 30 Haziran’da, bu Fugger parasının kendilerine ait olduğunu öğreniyoruz: “Bunların dışında, Katolik Kral İspanya’dan çıkarmak üzere kendi adına onlardan borç aldı.”²⁰¹ Milano’daki ihtiyat fonu 1.200.000 eküye yükselmiştir. 17 Ağustos: Aralarında J. B. Corvati’nin de bulunduğu İtalyan bankacıları tarafından elçi J. B. de Tassis’nin hesabına açılan 80.000 dukalık bir kredi.²⁰²

1585 yılı, 4 Nisan: Kral için Cenova ve Milano’ya yapılan büyük para sevkiyatı;²⁰³ 25 Nisan: Barcelona’dan İtalya için gemiye yüklenen 400.000 ekü (kuşkusuz aslında daha fazladır);²⁰⁴ 14 Mayıs: 19 Cenova ve Savua, 8 Napoli ve 25 İspanyol kadırgası kötü bir mürettebatla Barcelona’dan 25 bin asker bindirmişlerdir. Bu tekneler İtalya’ya 1.200.000 ekü götürmektedir; “bunun dışında” yetmiş altı yük miktarında altın Saragossa’dan Barcelona yönüne geçmiştir;²⁰⁵ 9 Haziran: Kadırğa filosuyla Savua düküne gönderilen 500.000 ekü;²⁰⁶ 15 Haziran: İtalya için filoya 1.833.000 ekü yüklendi, ki bunun 1 milyondan fazlası kayıtsızdır;²⁰⁷ 20 Eylül: Kadırgaların 400.000 eküyle İtalya’ya yeniden hareketleri.

²⁰⁰ *Age.*, s. 76-77.

²⁰¹ *Age.*, s. 87.

²⁰² O tarihte Flandre orduları *veedor general*’i olan J. B. Tassis’ye, İtalya’ya yollanan 692.722 eküden 100.000 ekünün gönderilmesi, 23 Temmuz 1585, A.N., K 1583.

²⁰³ *Dépêches de M. de Longlée, a.e.*, s. 120.

²⁰⁴ *Age.*, s. 129

²⁰⁵ *Age.*, s. 139.

²⁰⁶ *Age.*, s. 147.

²⁰⁷ *Age.*, s. 149.

300.000 ekü, o sıralar II. Felipe'nin bulunduğu Monçon'a gönderilmiştir;²⁰⁸ 18 Eylül: "Almanya'ya 500.000 ekü göndermek" için Fuggerlerle bir *partido* hazırlanmıştır.

1586 yılı, 25 Mart: Flandre'daki işler için İtalya'ya 1.200.000 ekü gönderilmiştir;²⁰⁹ 31 Mayıs: 7 kadirga Cenova'ya, gene Flandre işleri için 600.000 ekü götürmüştür;²¹⁰ 29 Eylül: 1.500.000'i Frankfurt'ta, 250.000'i Besançon'da, 250.000'i Milano'da ödenecek olan bir nakit antlaşması 8 gün önce Foucrelarla imzalandı;²¹¹ 11 Ekim: İtalya'da 700-800 bin ekülük bir ödeme için yeni bir parti pazarlığı yapılıyor.²¹²

İzleyen yıllarda, değerli maden akımı daha da artacaktır; bunu anlayabilmek için, II. Felipe'nin saltanatının son on iki yılında *asientoların* hangi düzeye ulaştıklarını görmek yeterlidir. 1586'da Fuggerler II. Felipe'ye İtalya ve Almanya'da ödenecek 1.5 milyon altın borç vermişlerdir;²¹³ 1587'de Agostino Spinola, krala 1 milyon *scud*lık bir avansta bulunmuştur. 1589'da ise Floransalılar 600.000 ekülük bir kredi açmışlardır;²¹⁴ aynı yıl Cenevizli tüccarlar Hollanda için 2 milyonluk bir *cambio* antlaşması yapmışlardır. Ertesi yıl, Ambrosio Spinola Hollanda'da 2.5 milyon ödemiştir.²¹⁵ 1602'de Ottavio Centurione 9 milyon ve hattâ daha fazlasını vermiştir; ama temkinli tarihçiler bu olaya kuşkuyla bakmaktadır²¹⁶

²⁰⁸ *Age.*, s. 175.

²⁰⁹ *Age.*, s. 242.

²¹⁰ *Age.*, s. 269.

²¹¹ *Age.*, s. 312.

²¹² *Age.*, s. 315.

²¹³ Cenova elçisinden Cumhuriyet'e, Madrid, 29 Mart 1586, A.d.S., Cenova, L.M. 9-2418.

²¹⁴ II. Felipe'den Büyük düke, S. Lorenzo, 17 Haziran 1589, Simancas E^o 1452.

²¹⁵ R. Ehrenberg, *a.e.*, I, s. 351. A. Spinola hakkındaki bilgilerle Longlée'nin notları eşleştirilmelidir, 3 Mart 1590, *a.e.*, s. 391.

²¹⁶ Antonio Dominquez Ortiz, "Los extranjeros en la vida española durante el siglo XVII", *Estudios de historia social de España*, 1960, s. 304, dipnot 10.

–fakat böyle yapmakta çok hatalılar.²¹⁷ 1587’de Agostino Spino-la’nın anlaşmasını yaptığı 930.521 *escudoluk* bir partiye dair işa-retler buldum; Ehrenberg’in bu konuda söylediklerinin aksine, bu anlaşma İtalya için değil, kambiyo senedi biçiminde Hollanda ve Parma dükü için yapılmıştır.²¹⁸

Ayrıntılar çok önemli değil; akılda tutulması gereken olgu, tüm Batı Akdeniz’de sikke ve kredi dolaşımındaki bu muazzam şişkinliktir; Akdeniz artık paranın imparatorluk yolu haline gel-miştir. Hiç kimse para sandıkları veya fiçileriyle dolu kadirgaların yaptığı sayısız yolculukların tarihsel önemini inkâr edemez. Ame-rikan altın ve gümüşünden söz edildiğinde, önemli olan, Hint-ler filusunun ünlü kalyonlarıyla, en az onlar kadar önemli olan Biskay *zebra* ve teknelerini, Akdeniz’e barış geldiğinde –şaşırtıcı bir biçimde– savaşçıların yerine yolcu ve para taşımaya koyulan kadirgaları birlikte ele almaktır.²¹⁹ Tabii ki kazalar olmuştur: 1582

²¹⁷ Kesin bilgi, Ralph. de Turri, *Tractatus de cambiis*, Disp. 3. Qu. 13. No. 78; S. Contarini’den doge’ye, Valladolid, 16 Aralık ve 30 Aralık 1602 (A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna); *Lettres missives de Henri IV*, VI, s. 16. Kraldan M. de Beaumont’a, 18 Ocak 1603 “Le Roy d’Espagne a bienar resté son party des onze millions d’or auxquels on m’a escript avo-ir adjousté encore un million...” Parti üç yıla yayılacaktır: Her yıl Fland-re için üç milyon, artı saray için iki milyon. Bu rakamlar gerçeğe oldukça yakındır. 31 Aralık 1602’de Valladolid’de imzalanan *asiento* tam olarak 7.200.000 *escudos* (Flandre’da 36 *pagas* halinde ödenecek) ve 2.400.000 ducados’tur (Madrid, Sevilla ve Lizbon’da 36 *pagas* halinde ödenecek), Simancas, Contadurias Generales, 1º 96. 1951’de bizzat düzenlediğim ve ardından çalışmayı devrettiğim Alvaro Castillo Pintado’nun tamamladığı *Asientos*’un tam koleksiyonu bu dizi içinde yer almaktadır. II. Cilt, 59 no’lu grafiğe bkz. Bu grafik tam rakamları vermektedir ve bu nedenle bütün atıfları yapmanın ve bu büyük soruna yalnızca bir girizgâh olan eski çalışma metnini düzeltmenin gereksiz olduğunu düşünüyorum.

²¹⁸ II. Felipe’de Juan de Lastur’a, S. Lorenzo, 4 Nisan 1587, A.N., K 1448.

²¹⁹ Amadeo Pellegrini, *Relaz. inedite di ambasciatori lucchesi...*, Roma, 1901, s. 13-14, Compagno Compagni esnasında bir kadirga batmıştır (mürettebattan 120 kişi boğulmuştur). Filo 600-800 bin ekü ve para ka-saları taşımaktadır. Cervantes’in yaptığı göndermelerin kesinliği kayda değerdir; *La Gitanilla*, I, s. 64’teki gözlem, İspanya’dan Cenova’ya Carta-

Nisanı'nda Barcelona ile Cenova arasında kötü havaya yakalanan bir kadirga, değerli yükünün bir kısmını denize atmak zorunda kalmıştır; 56 *riyal* sandığı, bir *escudo* sandığı ve altınla dolu bazı sandıklar safra olarak atılmıştır.²²⁰ Ancak böyle kazalar nadirdir ve yüzde 1.5'luk sigorta primi bunu göstermektedir. Karadaki kazalar da –fazla olmasa bile– en azından denizdekiler kadar siktir. 1614 Ocakı'nda²²¹ Cenevizlilere ait 140.000 ekü Barcelona'dan 6 fersah uzaklıkta, yüz kadar hırsız tarafından kaçırılmıştır.

İspanyol Paraları Tarafından İstila Edilen Akdeniz

Akdeniz'in yıldızının parlaması tam olarak Atlantik trafiğinin kurulmasının, Anvers'in gerilemesinin ve Anvers'in ötesinde, Anvers piyasasının iyi işlemesine bağlı olan bütün merkez ve faaliyetlerin çökmesinin karşı cephesini oluşturmaktaydı. Anvers ve Hollanda'nın düşüşünün, inkâr edilemez bir öneme sahip kritik yıllar olan 1584-1585'ten önce, hattâ kentin 1576'da yağmalanmasından ve 1575'teki ikinci İspanyol devlet iflasından önce meydana geldiğini düşünme eğilimindeyim. A. Goris'nin²²² yaptığı gibi bu tarih 1567'ye ya da 1569'a kadar götürülebilir. Verdiğimiz bu son tarihte, sadece refahının zirvesinde bulunan ve dünya çapında bir önemi olan Hondschoote²²³ gibi bir yün merkezinde olsa bile, net duraklamalar söz konusudur. Alba dükünün buraya geldiği sıralarda dokuma endüstrisi duraklamadan o kadar etkilenmiştir ki, dük sarayındaki adamlar için piyasada yeteri kadar mavi kumaş

gena kadirgalarıyla para yollayan Cenevizli'ye aittir. İspanyol parası meşru veya kaçak olarak, Alicante ve Ibiza'dan yüklenen ve 3 Mart 1585'te 21.700 riyal ile Livorno'ya varan San Francisco gibi ticari teknelerle de yollanmaktadır. A.d.S., Floransa, Mediceo 2080.

²²⁰ Simón Ruiz'den B. Suárez'e, Medina del Campo, 17 Nisan 1583.

²²¹ A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna F^{co} Morosini'den doge'ye, Madrid, 18 Ocak 1614.

²²² Ters yönde, Émile Coornaert, içinde *Revue du Nord*.

²²³ Émile Coornaert, *age.*, s. 28-29, 1569'a kadar yükseliş, s. 30 “zaten birçok kişinin gitmiş olduğu 1580 yılında...”

bulamamıştır.²²⁴ Kuşkusuz 1576 Kasımı'ndaki yağmalama sonucunda tahrip olan Anvers, tüm hızıyla gelişmeye devam eden bir kent değildir artık.²²⁵ 1573 tarihli Portekiz kaynaklı bir bilgi, en azından 1572'den beri Flandre ile olan tüm ticaretin iflas ettiğine işaret etmektedir.²²⁶ 1571'de²²⁷ Anvers'e dönen bir İspanyol tüccarı, başka bir kente geldiği duygusuna kapılmıştır. Borsa bile *no es... lo que solia*, artık eskisi gibi değildir.

Lyon'un gerilemesi de kabaca aynı tarihlere rastlamaktadır. Büyük parasal işlemlerden Lyon'a kalan kârlar da 70 ve 80'li yıllar arasında Paris'e aktarılmıştır.²²⁸ 1577'de artık gerçek bir köy meydanı haline gelen *Place aux Changes*'da ot yeşermeye başlamıştır.²²⁹

Aynı döneme doğru, tarihçiler tarafından hep bir ağızdan, İspanyol devletinin ikinci iflasına yakın bir tarihe yerleştirilen (1575) büyük Medina del Campo kambyo fuarlarının sonu vurgulanmaktadır. Medina'nın kuzeyinde, aşağı yukarı birbirine bağlı olan Burgos ve Bilbao'daki çift yönlü sorunlar olağan olarak

²²⁴ R. B. Merriman, *a.e.*, s. 285-86. 1585'te Hollanda'da para taşıması (Émile Coornaert, *a.e.*, 46) bir sonuç veya nihai bir aşama değil midir?

²²⁵ 1579'da Anvers'te yalnızca bir tane önemli İspanyol firması kalmıştır; ayrıca 4 Lucca, 5 Ceneviz, 14 İtalyan, 10 Portekiz firması vardır, R. Ehrenberg, *a.e.*, II, s. 192.

²²⁶ Vatikan arş. Spagna 27, *Le cause per le quale il sermo Re di Portugallo...*, 1573, f° 161-162, 1565-1567'de Sevilla bankalarında karışıklık.

²²⁷ V. Vásquez de Prada, *a.e.*, I, s. 28, dipnot 30.

²²⁸ A. von Reumont, *a.e.*, I, s. 355'e göre, orada kalmaya devam eden birkaç Floransa firması 1575'te Lyon'u terk ederek Besançon, Chambéry ve Avignon...a gitmiştir. R. Ehrenberg, *a.e.*, I, s. 306'ya göre 1575'te Lyon'da birkaç İtalyan vardır, diğerleri Paris'e gitmiştir. 1592'de sadece Capponi Bankası ayakta; bu banka 1594'te ünlü Luccalı Zametti tarafından yeniden ele alınmıştır. Bu geniş konu hakkında, bkz. L'Hermitte de Sollier, *La Toscane française*, 1661; yazar Paris'e yerleşmiş İtalyan bankacıları ele almaktadır. Toscana konusunda, Lyon'un düşüşü acaba 1576'dan sonraki İspanyol-Toscana yakınlaşmasının nedenlerinden biri olabilir mi? Toscana'daki hayatın İspanya'ya yansımaları, R. Galluzzi, *a.e.*, III, s. 505 vd.

²²⁹ R. Ehrenberg, *a.e.*, II, s. 191.

iyi izlenememektedir. Burgos konsolosluğuna ait önemli deniz sigortası sicilleri pratik olarak artık kapanmıştır.²³⁰ Medina'dan Bilbao'ya kadar uzanan eksen, yani II. Felipe saltanatının başlarında İspanyol İmparatorluğu'nun sahip olduğu hatlardan biri kırlmıştır.

Böylece Akdeniz dünyadaki para dolaşımının büyük bir bölümünü kendi tarafına çekmiş olmaktaydı. Yeni Çağların işareti olarak, Barcelona başarılı bir hayata yeniden başlarken, 1592'de kam-biyo fuarlarını yeniden örgütlüyordu ve yüzyılın sonunda ona ait ticari alanın sınırlarını belirleyen Sardinya, Napoli ve Sicilya'nın ötesinde, Raguza ve İskenderiye'ye kadar olan yerlere gemilerini yeniden gönderiyordu.²³¹ Bundan daha büyük bir boyutta olmak üzere, İtalya'nın tümü o tarihlerde değerli madenler tarafından istila ediliyordu. Uzun bir süre Fransa'nın Venedik temsilciliğini yapan elçi du Ferrier, İtalya ve Doğu Akdeniz'deki gelişmelerden haberdar olan bir kişi olarak, 1575'te²³² Yarımadanın üzerine çöken savaş tehditlerinden endişelenmekteydi. Acaba İspanyollar, Cenova'daki kavgalardan kenti ele geçirmek üzere yararlanacak mıydı? Ve onunla birlikte İtalya'nın tümüne el koyacak mıydı? Ferrier, Fransa kralına yazdığı bir mektupta, "hiçbir zaman bu kadar zengin" olmayan bir İtalya diye durumu kesinleştirmektedir. Peki, izleyen on yıllarda ortaya çıkacak olan İtalya hakkında ne demeli? Ferie dükü gibi son derece uyanık ve her şeyden haberdar olan bir adam, 1595'e doğru, uzun bir raporda, İngiltere için en

²³⁰ *Ordenanzas del Consulado de Burgos de 1538*, yay. Eloy García de Quevedo y Concellon, Burgos, 1905; uzun bir giriş. 1556'dan itibaren gerileme olabilir mi? (s. 71.) Tarih bana fazla kesin gibi geldi. 21 Mart 1965 tarihli bir notla bana görüşünü bildiren Marie Helmer'e göre, gerileme belirtileri 1566'ya doğru ortaya çıkmıştır; bunalım 1568, 1570 ve 1572'de zirveye ulaşmıştır. Düşüş 1573'te tamamlanmış bir olgudur ve etkilerini tersine döndürmek mümkün değildir.

²³¹ A. de Capmany, *a.e.*, IV, s. 337 (1594), Barcelona'da 1609'da Nuevo Banco "*per mes ampliar la Taula del Cambi*"nin kurulması, A.P. Usher, *a.e.*, s. 437.

²³² Ferrier'den III. Henri'ye, Venedik, 8-13 Mayıs 1575, E. Charrière, *a.e.*, III, s. 595.

iyisinin, “şimdiki yönetimleri altında hiçbir zaman olmadığı kadar gelişen Napoli, Sicilya ve Milano gibi”, İspanyol otoritesi altına girmek olduğunu²³³ ileri sürmektedir. Bu pasajı, 16. yüzyılın hemen başından itibaren Akdeniz’deki gerilemeden söz edenlere ithaf ediyoruz.

Gerçekten de denizin tüm mekânını kapsayan ve giderek ilerleyen bir İspanyol parası istilasını söz konusudur. Bu paralar bir süre sonra gündelik hayatı da etkilemiştir. 1580’lere doğru Cezayir pazarlıklarında geçerli olan paralar altın İspanyol eküsü, gümüş riyaller, sekizlik, altılık, dörtlük sikkeler ve özellikle de *a ocho reales* sikkeleridir. Bütün bu paralar pazarda prim yapmakta ve Osmanlı’ya yönelik en büyük mal kalemlerinden birini meydana getirmektedir; riyaller Osmanlı’ya sandıklar dolusu ihraç edilmektedir.²³⁴ 1579’a kadar uzanan, Cezayir’deki Fransız konsolosluğu sicilleri,²³⁵ 1574’ten itibaren yazılmaya başlanan Tunus konsolosluğu sicilleri²³⁶ her on örneğin dokuzunda İspanyol parasının önceliğine işaret etmektedir. Esirler için ödenen kurtarmalıklar bu para cinsinden ifade edilmektedir. 1577’de Tetuan’da bir Cezayir teknesindeki esirler isyan etmiştir. Türkler aceleyle suya atlar; bu onlar için büyük bir talihsizliktir; riyaller ve altınlarla dolu cepleri bunların çoğunu suyun dibine sürüklemiştir.²³⁷

Livorno’da resmî sevkiyatların yanı sıra, Cenova veya İspanya’dan doğrudan gelen kayıklar, mal sandıklarının arasında *reali* kasaları taşımaktadır.²³⁸ Ragusa’da yüzyılın sonunda, 1599’da, biri Tekirdağ’a, diğeri İskenderiye’ye yönelik para sevkiyatına dair iki kayıttan ilki *talleri* ve *reali*yi kapsamakta,²³⁹ ikincisinde ise yalnız-

²³³ Simancas E° 343 (1595).

²³⁴ D. de Haëdo, *a.e.*, s. 24 ve 24 v°; R. Hakluyt, *a.e.* II, s. 176 (1584).

²³⁵ R. Busquet, “Les origines du consulat de la nation française à Alger”, *Inst. hist. Provence*, 1927.

²³⁶ P. Grandchamp, *a.e.*, örneğin I, s. 17, 18, 23, 87 vs. Olay daha önce A.E. Sayous tarafından fark edilmiştir, *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe siècle*, 1929.

²³⁷ D. de Haëdo, *a.e.*, s. 177 v°.

²³⁸ A.d.S., Floransa Mediceo 2080, 26 Temmuz 1578, 3 Mart 1585.

²³⁹ Ragusa arş. D. de Foris, VIII, f° 172, 24 Ağustos 1599.

ca reali d'argento di Spagna a relai otto per pezza yer almaktadır.²⁴⁰ Bir önceki yıl, bir Raguza teknesi, Cağaloğlu'nun' eline düşmek için kayıklarla karaya çıkan mürettebatı tarafından Cerigo'da terk edilmiştir.²⁴¹ Tekne sahibi ve kaçaklar yanlarında 17.000 *reales de a ocho* götürmüştür. Başka bir ayrıntı: 1604 Mayıs'ında bir Marsilyalı, Raguza'da bir Floransalıya *duo centum sexaginta très peggias regaliorum de 8 regaliis pro qualumque pezzia* borçlu olduğunu kabul etmiştir.²⁴² Böylelikle bu dönemde Raguza İspanyol parası istilasından nasibini geniş ölçüde almıştır. Fakat hangi ülke, hangi kent bu istiladan kurtulabilmiştir ki? Daha önce de söylediğimiz gibi, Osmanlı'ya Polonya'dan bile, Lwów'la İstanbul'u birbirine bağlayan büyük arabalarla paralar gelmektedir.²⁴³ Kuşkusuz İtalyan, Raguzalı, Marsilyalı ve İngiliz tüccarlara ait çok miktarda ticari mektubun bize önceden belli bir manzara sunduğu Doğu Akdeniz'e gitmeye gerek yoktur.

Kolaylıkla çoğaltılabilen bu ayrıntılar esas noktayı görmemizi engellememelidir. 1580'den sonra beyaz madenin gerçek dağılım merkezinin, İspanya'dan daha büyük bir ölçekte, büyük kentleri bünyesinde barındıran İtalya olduğu kabul edilirse, bu konuda önümüzü daha net görebiliriz. İtalya bu rol sayesinde muazzam kârlar sağlamaktadır; görevi kârlı ve kolay bir iş olan, İspanya'nın aşırı bolluktaki beyaz paralarının bir bölümünü Doğu Akdeniz'e nakletmektir. İtalya'nın bir diğer görevi de İspanya'nın imparatorluğun ve Katolikliğin kaderini savunduğu Hollanda piyasasını, kazanımı zor olan altın ve beyaz paralarla ve kambiyo senetleriyle beslemektir; bu besleme faaliyeti sonucunda, nakit para Hollanda'daki birlikleri, sadık uyrukları ve aynı zamanda âsileri doyur-

²⁴⁰ *Age*, f° 113 v° 115 v°.

* Osmanlı bu İtalyan asıllı denizciye Cigalazade adını vermiştir, fakat bugün İstanbul'un ünlü bir semti bile bu yanlış adlandırmayla tanındığı için, bu adı muhafaza etmek durumunda kaldık. (ç.n.)

²⁴¹ A.N., K 1676, İnigo de Mendoza'dan III. Felipe'ye, 2 Ocak 1599.

²⁴² Raguza arş. D. di Cancellaria, 192 f° 139, 30 Mayıs 1604.

²⁴³ Bkz. I. cilt, s. 324.

maktadır. İtalya böylece bağlantılar, eşgüdüm ve açık asimetrikler yaratan bir sistemin tam kalbini oluşturmaktadır.

“Moneda larga”ya Av Olan İtalya

1580’den itibaren İspanya’dan gelen kadirgaların Cenova’ya getirdiği değerli maden miktarı, kuşkusuz 1598’deki rekora kadar sürekli artmıştır.²⁴⁴ Bu rekor, tek bir seferde gelen 2.200.000 eküdür (200.000’i altın olarak, 1.300.000’i gümüş külçe olarak, 700.000’i riyal olarak). 20 Haziran 1584’te Gian Andrea Doria’nın komutasında 20 kadirgayla getirilen 3-4 milyon ekülük rakam bu rekorun asıl sahibi olabilir; fakat bu konudaki bilgilerimiz yeteri kadar kesin değildir.²⁴⁵ Ancak bu sevkiyatların muazzam boyutlarını aklımızda tutalım. 1594 tarihli *Contaduria Mayor*’un hesabına göre, İspanya’ya her yıl 10 milyon altın girmektedir; bunun 6’sını ihraç etmektedir, üçü kralın, üçü de özel kişilerin hesabına olmak üzere. Artan 4 milyonluk altın ya İspanya’da kalmakta ya da haberciler, yolcularveya denizciler tarafından kaçak olarak ihraç edilmektedir. Bir tarihçi,²⁴⁶ yüzyılın sonunda her yıl, 6 milyon altının İtalya’nın yolunu tuttuğunu ve buradan da Yarımada’nın içinde ve dışında her yöne dağıldığını düşünmektedir. Bu paralar daha Cenova’ya (veya Villefranche’a ya da Livorno’ya) varmadan önce dolaşıma girmektedir. Yakında para geleceğine dair haberlerin çıkması bile, tıpkı Madrid veya Medina del Campo’da Yeni Dünyadan çıkan filonun gelişine yönelik haberler gibi, İtalyan piyasalarında “bolluk” yaratmaktadır; bu kadirgalar ikinci bir Yeni Dünya filosu gibidir. Kısa bir süre sonra, İtalya’daki bu “bolluk” ısrarlı ve bazen de yıkıcı hale gelmiştir. Her yerde ucuz nakit bol miktarda bulunmaktadır; *la moneda larga* hesapları boşa çıkartmaktadır. Kredi sektörü sürekli bolluğa uyum sağlayamamaktadır. Krediler alçalma ve yükselmeler sayesinde yaşar. Kambiyo senetleri borç almak

²⁴⁴ A.d.S., Floransa, Mediceo 5032, Zenobi Carnesechi’den Pisa başpiskoposuna, Cenova, 27 Haziran 1598.

²⁴⁵ Felipe Ruiz Martín, *Lettres marchandes...*, s. XLVIII.

²⁴⁶ Tanteo general B.N., Madrid 1004, zikr. F. R. Martín, *age*.

isteyenlere satılır; fakat para bol olduğunda kim borç almak ister ki? Bu basit mekanizmayı iyi anlamak gerekir: Nakit para boldur, bunun anlamı herkesin bu bolluktan az veya çok payını almasıdır; bu durumda, borç alan kişiler ve dolayısıyla kambiyo senedi satanlar piyasadan silinmekte veya giderek azalmaktadır. Kambiyo senetleri nadirdir, fiyatları çok yüksektir. Aksi durumda ise nakit para kıtlaşmakta, her yerde kambiyo senetleri bollaşmakta ve borç verenler bu senetleri istedikleri gibi düşük fiyattan alan efendiler haline gelmektedir. Simón Ruiz kolay gibi görünen bu yıllar boyunca, ne yapacağını bilemez bir durumdadır ve halinden hiç de memnun değildir. Büyük işlerdeki simsarlık mesleğine, borç verme ve Medina del Campo piyasasından kambiyo senedi alma işlerini de eklemiştir. Doğal olarak, Ruiz'e kambiyo senedi satanlar, işlerini avans almaksızın yürütemeyen yün tüccarlarıdır, çünkü İspanya'da satın alınan yünlerin bedelleri aylar sonra Floransa'da ödenmektedir. Simón Ruiz verdiği borcu gösteren kâğıtları ucuza almıştır; bunları dostu ve vatandaşı olan ve sonra evlilik yoluyla Toscana büyük dükünün kayınbiraderi olan Floransa'daki Baltasar Suárez'e göndermiştir. Hedefine ulaşan kambiyo senedi kârla birlikte paraya dönüşür. Fakat bu paranın Floransa'dan alınan yeni bir kambiyo senediyle Medina del Campo'ya geri gönderilmesi gerekmektedir. Eğer piyasada bolluk varsa, kambiyo senedi yüksek fiyattan alınacaktır ve Simón Ruiz bu ikinci satıştan kâr edemeyecektir. Basit bir şekilde söylemek gerekirse, bankacı bu işten zararlı çıkmakta veya daha doğrusu, altı aylık sürede alışık olduğu yüzde 5'i kazanamamaktadır. Kazanamamak kaybetmek demektir; "kendi firmasının parasını" hatalı bir biçimde bağlamaktır. Medina del Campolu bu yaşlı adamın yakınmalarından veya Floransa'daki dostunun açıklama ve savunmalarından daha açık bir şey olamaz.²⁴⁷ Bu sonuncusu, "bugün elinde para olan biri onu alıcının istediği fiyattan vermek zorundadır" diye açıkla-

²⁴⁷ Simón Ruiz ile Floransa'daki mektup arkadaşları arasındaki mektuplaşmalara bakınız, F. Ruiz Martín, *a.e.* Baltasar Suárez'in mektupları arasında 24 Şubat 1590 tarihli mektubu hatırlatalım (Lyon'da Bonvisi-ler) *"No querian creditos sino débitos...; sta oy dia el cambio de manera que*

maktadır.²⁴⁸ Açıklamalarını sürdüren Floransalı eski dost, olayların akışına uymamanın tehlikeli olacağını söylemektedir: 9 Eylül 1591’de, “Floransa piyasasında sert bir tutum sergileyenler (*Violentar la plaza*) burada hiçbir kâr elde edemediler” diye kaydetmektedir.²⁴⁹ Gümüş paranın ve külçenin yükselişine karşı ne yapılabilir ki? Kambiyoya özgü olan temel konum bu nedenle bozulmuştu; kambiyonun işleyebilmesi için faiz hadlerinin yükselip alçalması ve verimli açıklıklara yol vermesi gerekir.

İtalya’nın bu “nakit” selinin baskınına uğradığı sırada sunduğu manzarayı, Yarımadadaki darphaneleri kabaca inceleyerek de anlayabiliriz. Bu darphanelerden hiçbiri işsiz kalmamıştır. *Sommarmaria* belgelerinden hareketle, Napoli *Regia Zecca*’sının yaptığı bazı satın almaları ortaya çıkartmak mümkündür hiç kuşkusuz.²⁵⁰ 1599’dan 1628’e kadar²⁵¹ bu darphanede 13 milyon sikke basıldığını belirtelim. Palermo, Messina²⁵² ve Cenova’da²⁵³ da aynı türden bir faaliyet söz konusudur. Paralar piyasaya çıkar çıkmaz hemen dolaşıma girmekte ve özellikle 17. yüzyılda basıldıkları yerleri kısa sürede terk etmektedir. Venedik’te *Zecca*²⁵⁴ durmaksızın para

qien tiene el dinero lo a de dar a como quiere el tomador, 9 Eylül 1591 tarihli mektup ve diğerleri.

²⁴⁸ Age. 30 Mart 1590 tarihli mektup.

²⁴⁹ Baltasar Suárez’dan Simón Ruiz’e, Floransa, 9 Eylül 1591.

²⁵⁰ A.d.S., *Sommarmaria Consultationum* 22, f° 9-10, 8 Şubat 1608.

²⁵¹ Tubbolo, *Discorso*, s. 3-4’e göre, Napoli B. di Storia Patria, XXVIII, D. 8. 1548’den 1587’ye kadar yalnızca 10.500.000 duka, yani yılda yuvarlak rakamla 260.000 duka (A.d.S., Napoli *Sommarmaria Consultationum*, 9, f° 168, 29 Ocak 1587); buna karşılık 1599-1628 ortalaması 400.000 dukadır ki, devalüasyona rağmen bir hızlanma işaretidir.

²⁵² Antonio della Rovere, *a.e.*, s. 43, dipnot 40 bis.

²⁵³ Ubaldo Meroni (yay.), *I “libri delle usate delle monete” della Zecca di Genova dal 1589 al 1640*, Mantova, 1957.

²⁵⁴ Rakamlar içeren izleyen paragrafın atıflarını aşağıda veriyorum. Marciana 7299 [2 Haziran 1584], Correr, Donà delle Rose, 26, f° 93, 2 Haziran 1584, *age.*, f° 93 v°, 13 Temmuz 1584; *age.*, f° 95, 5 Aralık 1585; *age.*, f° 104, 14 Haziran 1591; A. d. S., Venedik, Senato Zecca 2 (1591), *age.*, 4 Aralık 1595; 3 Ocak 1596, *age.*, 5, 26 Mart 1597, *age.*, 8, 19 Mart 1605.

basmaktadır: Kentin refahı buna bağlıdır. Her yıl ortalama olarak basılan miktar, bir milyon altın ve bir milyon gümüşdür. Olağan beslenme kaynağı olarak tüccarlar aracılığıyla gelen paralar ya da *verge* yetmediği zaman, *Zecca* sözleşmeli satın almalar yoluna gidilir. Bu sözleşmelerin düzenlediği miktarlar bazen çok yüksektir. 1584'te 500.000 duka (Capponiler ile 2 Haziran'da); Fuggerlerin Venedik'teki acenteleri Ottlar ile 140.000 Mark; 1585'te gene Ottlar ile bir milyon duka; 1592'de Agostino Senestraro, Marcantonio ve Gio Battista Giudici ile 1 milyon duka; 1595 Aralık'ta Olivero Marini ve Vincenzo Centurione ile 1.200.000 duka; 26 Mart 1597'de Hieronimo ve Christoforo Ott ile bir milyon duka... Daha sonra sözleşmeler küçülmüştür; ancak Mart 1605'te Gio Paolo Maruffo, Michel Angelo ve Gio Steffano Borlotti ile 1.200.000 dukalık bir sözleşme yapılmıştır. Amacımız Venedik *Zecca*'sının yaptığı alımların bilançosunu çıkarmak değil, bütünü itibarıyla Amerikan-İspanyol gümüşüyle dolan bu darphanelerin nasıl birer dipsiz kuyu olduğunu, ne kadar iştahlı olduğunu göstermektedir.

Ancak Yeni Dünyanın üretim hacmini *a posteriori* olarak denetlemeyi umabilmemiz için, para basım miktarlarını toplamak gerekir. İş bu kadar basit değildir. Burada eritilen sikkeler, başka bir yerde bir daha eritilmektedir; birkaç ay veya yıl geçtikten sonra, bunlar başka bir darphaneye geçmektedir: 1548'den 1587 yılının başına kadar, Napoli *Zecca*'sı 10.5 milyon duka değerinde sikke basmıştır ve bu faaliyet döneminin sonunda, *in tutto il Regno non ne siano settecento millia ducati*, elde kalan miktar sadece 700 bin dukadır.²⁵⁵ İtalya'da para ne kadar hızlı basılırsa basılsın, madden miktarı her zaman boldur.

Tabii ki İtalya bu ayrıcalığını, yalnızca İspanyol parasının imparatorluk yolu üzerinde bulunması olgusuna borçlu değildir. Bu rastlantı ona yardım etmektedir ama asıl önemli olan, tarihçilerin küçümsemekte inat ettikleri, yüzyılın son yıllarında Almanya, Doğu Avrupa, Hollanda, Fransa ve İspanya ile olan ticaretinde

²⁵⁵ A.d. S. Napoli, Sommaria Consultationum, 9, f° 168, 29 Ocak 1587.

artıya geçecek kadar güçlü olan faaliyetleridir²⁵⁶ (Floransa'nın Kastilya yünleri alımından kaynaklanan açığını hesaba katmaksızın). Bu bilanço, fazlalıkların kendi adına birikim yapmasına ve Doğu Akdeniz ile Osmanlı tarafında verdiği açıkları kapatmasına olanak vermektedir; zaten Doğu ile olan bu ticaret, uzun uzadıya anlattığımız üzere, kârlı getirileriyle Yarımadanın tüm ticari ve endüstriyel faaliyetlerini bir kat daha canlandırmaktadır. Böylece İtalya, değerli madenler ve kambiyo senetleri ticaretinin merkezinde yer almaktadır ve dolayısıyla her şeyin alınıp satıldığı bir dolaşım hareketinin hâkimi olmaktadır. Gümüş enflasyonunda altın güvenilir değer haline gelmiş, hazine ve uluslararası ödeme aracı özelliğini kazanmıştır. Tersine hükümler olmadıkça, kambiyo senetleri altın olarak ödenmektedir. Flandre askerleri de ücretlerinin tamamı olmasa da hiç olmazsa bir kısmının altın olarak ödenmesini talep etmektedir. Ve nihayet daha önce söylediğimiz gibi, sadece altınlar kurye ile gönderilebilmektedir. O halde, eğer İtalya'nın İspanya'ya ihtiyacı varsa, İspanya'nın da, Cenova'dan hareketle Flandre'da çoğu zaman altın olarak ödenen güney-kuzey yönündeki borçları için İtalya'ya ihtiyacı vardır. Ancak İspanyol ordularındaki mutemetlerin eliyle Anvers'e ulaşan altın sikke ve kambiyo senetlerini sağlayanlar Yarımadadaki piyasalardır.

İtalya, bir yandan İspanyol siyasetinin ve Ceneviz aracılığıyla *asientosun* ayakta tuttuğu güney-kuzey ekseninin, diğer yandan paraleller boyunca Doğu Akdeniz'e ve ardından Uzakdoğu'ya ulaşan eksenin kesişme noktasında yer almaktadır; bu eksenlerden

²⁵⁶ Bu değerlendirmeler aşağı yukarı kesindirler; Fransa konusunda, A. Chamberland'ın (*agm.*) klasik makalesine bkz. *suppra*, s. 690, n. 460; Almanya ve Hollanda açısından, Venedik ve Floransa'nın kuzeyde varlıklara sahip olması; Floransa ile İspanya arasındaki dengesizlik hakkında, bkz. F. Ruiz Martín, *Lettres marchandes...* Hesap dengesi kavramı 16. yüzyıla yabancı bir kavramdır, ancak iş adamlarının İspanyol hükümetine yazdığı cevaplarda [1575, B.M. Harl. 3315, f° 155] şu önemli cümleyi okuyoruz: "... a estos reynos por ym portar mas las mercaderias que vienen a ellos que las que salen, y este inconveniente no es de poca consideracion."

biri Cenova-Anvers altın yolu, diğeri de Çin'e kadar giden beyaz maden yoludur.

Bu sonuncu yol konusunda şaşırtıcı herhangi bir şey yoktur: Gümüş burada öncelikli olarak tedavüldedir; Türk İmparatorluğu Mısır ve Afrika'dan beslenen bir altın bölgesi olduğundan, beyaz maden Doğu Akdeniz'den itibaren değer kazanmaktadır. İran, Hindistan ve kimi zaman Filipinler kavşağından Çin'e ulaşırken, doğuya doğru yaptığı yolculukta gümüş daha da değerlenmektedir: Çin altını, "iki mark altın karşılığında sekiz mark gümüş kuru" üzerinden mübadele edilmektedir; yani 1'e 4 oranıyla, ki Avrupa'daki parite en azından 1'e 12'dir. Güzergâhı Amerika'dan başlayan ve Akdeniz'den ya da Ümit Burnu'ndan hareketle dünya turu yapan bu İtalya-Çin eksenini bir yapıdır, bir sürekliliktir; dünya ekonomisine ait, ancak 20. yüzyılın başında silinebilecek olan güçlü bir çizgidir. Bunun tersine, Cenova-Anvers eksenini uzun süreli bir konjonktürün ürünü olmaktan ibarettir. Bu eksen, İspanya Hollanda'yı elinde tuttuğu sürece –yani 1714'e kadar– ve kendi kontrolündeki gümüş enflasyonu devam ettiği sürece –yani 1680'e kadar– ayakta kalacaktır.²⁵⁷ Demek ki 17. yüzyıl boyunca, İtalya bu iki eksenin kesişme noktası olarak kalacaktır. İngiliz, Hollandalı, St. Malolu ve bazen de Cenevizli yelkenliler, "savaş gemileri" veya diğer gemiler, Cádiz limanından Cenova veya Livorno'ya, o zamanlar herkes tarafından kuruş olarak adlandırılan sekizlik sikkeleleri taşımaktadır.²⁵⁸ Bütün bu trafik, "İskenderiye, Büyük Kahire, İzmir, Halep ve Doğu Akdeniz'in diğer yerlerine" ulaşmaktadır. Kitabı 1706'da yeniden basılan ve ünlü Ricardo'nun büyükbabası olan Samuel Ricard,²⁵⁹ kuruşlar "adı geçen bütün bu yerlerde ve

²⁵⁷ Bu J. van Klaveren (*a.e.*, s. 3) tarafından önerilen tarihtir. Jean Meuvret ("La conjoncture internationale de 1660 à 1715", *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, 1964), burada sadece kısa süreli bir artışın başlangıcını görmektedir. "Gerçek bir toparlanma söz konusu muydu?" 1604-1609'dan itibaren Amerikan gümüşünün bir kısmının Kuzey Avrupa yolunu tuttuğu hatırlanmalıdır.

²⁵⁸ Cümle Samuel Ricard'a aittir, bkz. izleyen dipnot.

²⁵⁹ Samuel Ricard, *Traité général du Commerce*, 2. yay. 1706, s. 371.

hattâ İran'da çok revaçtadır" diye yazmaktadır. Bu kuruşlar altın değil gümüştür. Çok eski bir Venedik muhtırası (1668)²⁶⁰ şöyle demektedir: Elbette ki Mısır'da *ungari* veya *zechini* harcanabilir; "*senza perdervi cosa veruna; ma bisogna esser pratico*", yani hiçbir kayba uğramadan, fakat işi iyi bilmek gerekir. Sekizlik sikkelerle gümüşten yüzde 30'a kadar kazanç sağlamak mümkündür. Güney-kuzey eksenine gelince, o da yerinde durmaktadır. 1627'den sonra²⁶¹ Cenova'nın önceliği azalmıştır kuşkusuz; fakat 1650'lerde bile Cenevizli bankacılar İspanya hesabına Hollanda'ya teslimat yapmaktadır.²⁶²

Ceneviz Yüzyılı²⁶³

Bu ön açıklamalar, büyük kapitalizmin tarihinde, Fuggerlerin kısa yüzyılından sonra ve Amsterdam'daki karışık kapitalizm döneminden önce, 1557-1627 arasında yerlerini alan Cenevizli bankerlerin rolünü daha iyi belirlememize yardımcı olmaktadır. 1627 yerine 1640 veya 1650 demeyi tercih ettiğimi itiraf ediyorum,²⁶⁴ fakat bu pek önemli değildir. Şurası açıktır ki Cenevizlilerin talihi, İspanyol devletinin 1557'deki tuhaf iflasının ertesinde, sihirli bir

²⁶⁰ Marciana 5729, Relazione d'Egitto, 1668.

²⁶¹ Bu F. R. Martín'in düşüncesidir, *Lettres Marchandes...*

²⁶² A.d.S., Cenova, Spagna 38, 1647-1650 belgeleri.

²⁶³ İzleyen sayfalarda Felipe Ruiz Martín'in iki çalışmasından yararlandım, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*; burada, 1577-1606 arasında Simón Ruiz'in ve ardından yeğeni Cosimo Ruiz'in Floransa'dan aldıkları veya oraya yolladıkları mektuplar söz konusudur. Bu mektuplar uzun ve muhteşem bir girişle birlikte basılmıştır. Yayımlanmadan önce bana ulaştırılan ikinci eser (*El siglo de los Genoveses en Castilla (1528-1627): capitalismo cosmopolita y capitalismo nacionales*) benim kanıma göre 16. yüzyıl İspanyası hakkında, Ramón Carande'nin klasik eserlerinden bu yana yayınlanmış en güzel kitaptır.

²⁶⁴ Aslında, yüzyılın sonunda beyaz madenin Cenova'ya kitlesel olarak gelmeye devam etmesinden oldukça etkilendim. 1670'den itibaren Cenova'daki Fransız konsolosunun mektuplarına bkz., Compans A. N., *Affaires Étrangères B 1511*, Cenova. U. Meroni'nin (*a.e.*) yayımladığı belgeye göre Cenova *Zecca*'sının para basma eğrisine bakınız.

değnek darbesiyle âniden parlamış değildir; ayrıca 1627'de Kastilya'nın beşinci veya altıncı iflası nedeniyle, Kont Dük Olivares'in Portekizli Marranoları Kastilya tahtına borç verenler arasında ilk sıraya yükseltmesiyle âniden tersine dönmediği açıktır. Cenova uzun bir süre daha uluslararası finansın eksenini olarak kalmıştır.

Cenova'nın eski zenginliği ve 1528'de siyasal olarak tamamen aksi yöne dönüşü tarihini yükselişini önceden hazırlamıştır; aynı şekilde, Endülüs ve Sevilla'ya erkenden yerleşmesi,²⁶⁵ André E. Sayous'nun çalışmalarının açıkça gösterdiği üzere yalnızca İspanya ve Hintler arasındaki ticarete değil, aynı zamanda Sevilla ile Hollanda arasındaki ticarete katılması da bunda etkili olmuştur –bu ticaret ötekini beslemektedir. Richard Ehrenberg'e dayanarak²⁶⁶ Cenevizlilerin Anvers'te üstünlük kurmasının geç bir tarihte gerçekleştiğini, 1555'ten önce olmadığını belirtelim; fakat yüzyılın başından itibaren, Cenevizliler Escaut piyasasında faal olmuşlar ve 1488-1514 arasında buraya gelen ilk İtalyan tüccarları olmuşlardır.²⁶⁷ Daha sonra kuzey-güney bağlantılarını, en azından 1566'ya kadar finanse etmiş gibi görünmektedirler.

Her halükârda Cenevizliler için en büyük fırsat, Fuggerlerin ve yandaşlarının yorulmuş olmasıdır. Yüzyılın ortasındaki ağır resesyonun darbesini yiyen Fuggerler, 1575 ve 1595'te kısa süreli olarak yeniden sahneye çıkmalarının dışında, tehlikeli *asientos* oyunlarından çekilmişlerdir.

Asientos çoklu hükümleri olan ve Kastilya hükümetiyle *hombres de negocios* arasında imzalanan sözleşmelerdir. Bunlar kısa vadeli avanslardır ve özellikle Sevilla'ya değerli maden gelişine bağlı olarak ödenebilirler: Bu gelişler kesintilidir; kral için söz konusu olan bu düzensiz gelişlerin yerine düzenli bir hazine ikâme etmek ve özellikle, her ay Hollanda'daki İspanyol birliklerinin maaş ve

²⁶⁵ Ramón Carande, “Sevilla fortaleza y mercado”, *Anuario de Historia del Derecho español*, II, 1925 (ayrı basım), s. 33, 55 vd. Jacques Heers, *a.e.*, indekste Sevilla kelimesine birçok atıf vardır.

²⁶⁶ Frank Spooner, bu değişken yıllar boyunca Cenevizlilerin altının değerlendirilmesinden yararlanmayı bildiklerini göstermiştir, *a.e.*, s. 21.

²⁶⁷ Renée Doehaerd, *Études anversoises*, I, 1963, s. 33.

diğer masraflarını *çoğunlukla altın olarak* ödemektir. Cenevizliler 1557'den itibaren yalnızca Katolik Kralın Kastilya'daki veya Kastilya dışındaki çeşitli kaynaklarına başvurmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda muazzam miktarlara varan avanslarını bir araya getirmek ve garanti altına alabilmek için, İspanyol ve hat-tâ İtalyan kamu tasarruflarını da kullanmışlardır. Gerçekten de Kral Cenevizlilere 1561-1575 yılları arasında *juros de resguardo*'lar sağlamıştır.²⁶⁸ Bunlar ilkesel olarak, verilen borçların güvencesi niteliğindeki kamusal gelirlerdir; fakat *asentistas* bunları istediği gibi kullanmaktadır. Bunları dostlarına ve tanıdıklarına veya bunları almak için sıraya giren kimselere satmaktadır. Tabii ki Cenevizliler sonradan krala geri vermek için *Juros*'ları geri almak zorundadır; ama bu iş gerekli bedeller ödendikten sonra yapılacaktır. Cenevizlilerin ikinci büyük becerisi: 1559-1566 arasında, Kastilya maliyesinin yeniden düzenlenmesi sırasında, bütün eski borçların bir tür *Casa di San Giorgio* haline gelen *Casa de la Contratacion*'a devri sırasında, nakit *sacas* yasaklanmıştır;²⁶⁹ *Casa de la Contratacion* artık *juros*'u kendi kaynaklarıyla ödeyecektir.²⁷⁰ Kasım 1560 tarihli büyük Toledo kararnamesinin amacı²⁷¹ budur;

²⁶⁸ Bkz., F. Ruiz Martín, *Lettres marchandes...*, s. XXIX vd. ve Alvaro Castillo Pintado'nun mükemmel makalesi, "Los Juros de Castilla apogeo y fin de un instrumento de credito", *Hispania*, 1963. *Juros de caución* satılmayan bir enstrümandır. Pazarlığa tâbi değerleri (*juros de resguardo*) veya o zaman söylendiği şekliyle *resguardos*'ı elde eden iş adamları, hem İspanya'daki, hem de özellikle İtalya olmak üzere İspanya dışındaki kamu tasarruflarına ulaşmaktadırlar. Tasarruf sahiplerine satılan *resguardo*'lar, *asiento* (*finiquito*)'nun kapatılması sırasında, aynı faizlere dayanan tahvil-ler halinde ödenmektedirler. Cenevizliler oranları, yapıları ve çıkış yerle-ri bakımından henüz yeterince tutarlı olmayan bir pazarın efendileridir. Fakat riskler söz konusudur: Örneğin 1575'te Salerno prensi Nicolò Grimaldo *resguardos* üzerindeki spekülasyonu nedeniyle gürültülü bir şekilde iflas etmiştir, A. C. Pintado, *agm.*, s. 9.

²⁶⁹ F. R. Martín, *age.*, s. XXXII.

²⁷⁰ Simancas, Consejo y Juntas de Hacienda, 37, Decreto sobre la paga de las mercedes y otras deudas, Toledo, 14 Kasım 1560.

²⁷¹ *Age.*

tarihçiler bunu, tıpkı 1557'deki ilk kararname gibi, işadamlarının suskun onayları dâhilinde yapılan ek bir iflas ilânı olarak görmektedir. İşadamları eski alacaklarının büyük bir bölümünü *juros* olarak elde etmiştir; fakat kendi alacaklılarına bu paradan ödeme yapabilmektedirler. Bu düzenlemeler esnasında Cenevizliler Fuggerlere nazaran daha az zarara uğramışlardır. Kârlarını nakit olarak ihraç edememekle birlikte, bu kârlar kolaylıkla şap, yün, zeytinyağı, ipek vb. İspanyol mallarına yatırılabilir ve bu mallar İtalya veya Hollanda'ya ihraç edildiğinde, bu uzak ülkelerde ihtiyaç duydukları nakit kaynakları onlara sağlayabilirdi. 1566'dan sonra,²⁷² Flandre'daki karışıklıklar nedeniyle yeniden istedikleri gibi gümüş sikke ve külçe ihraç etmelerine izin verilince, her şey onlar için daha uygun hale gelmiştir.

Fakat Hollanda'ya yapılacak altın transferi ve oradaki altın cinsinden ödemeler temel sorun olarak kalmaya devam etmektedir. Bu sorunu çözebilmek için Katolik Kral zorunlu olarak uluslararası kapitalistlerin yardımına başvurmaktan kaçınmamıştır: Yüzyılın ortasından önce Yukarı Almanyalı Almanlar ve 1557'den sonra Cenevizliler. II. Felipe V. Carlos'a nazaran bu yardımlara daha çok muhtaçtır. Uluslararası piyasada beyaz madene egemendir; fakat bakır, kambiyo senetleri ve altın onun hükmüne tâbi değildir. Bakır önemsiz bir role sahiptir. Ancak bu mütevazı maden İber yarımadasına yabancıdır ve bu yüzyılda Almanlara özgü bir şeydir; 17. yüzyılda ise İsveçli ve Japon olacaktır. İspanya, karşılığını ödeyerek bakırı kolayca elde edecektir ve 1550'lerde Doğu Hint adalarının talepleri nedeniyle bakırın büyük yükselişler kaydettiği güne kadar, Portekiz'deki durumda önemli bir gerginlik olmayacaktır.²⁷³ Anlatılanlara göre, Kral Don Manuel'in döneminde, 1640'larda bile bakır Portekiz'de altına karşı prim yapmaktadır.²⁷⁴ Kambiyo senetleri konusunda, bazen sınırları zorlayan kredileri temsil edenler ile ticaret bilançosunun fazlalık-

²⁷² F. R. Martín, *age.*, s. XXXII.

²⁷³ V. Magalhães Godinho, *a.e.*, s. 420; 1435'te kental 3.072 *reais*, 1564'te 33.421 *reais* tir. 1568'de âni bir düşüş olmuştur.

²⁷⁴ B.N., fr. 9093, f° 78 (1640).

larını karşılayanları birbirinden ayırmak gerekir. Oysa Amerikan hazineleriyle şaşkına dönen İspanya her yerde ticaret açığı vermektedir; ticaret fazlası veren yerler ise Hollanda (daha ziyade eskiden öyleydi) ve İtalyan piyasalarıdır. İşte bunlara ait kâğıtları satın almak gerekmektedir. Çünkü ilkesel olarak altın türünden ödenmesi gereken kambiyo senetleri, sarı sikkelerin karmaşık akımlarına yön vermektedir. Oysa Avrupa'ya Amerika'dan sarı maden az miktarda gelmektedir; dolayısıyla çoğu zaman eski sikkeleri kullanarak yaşamak gerekmektedir.

Ceneviz kapitalizmi bütün bu yönlerde çabucak üstünlük kuracaktır; fakat iyice belirtelim ki, bu İtalya'nın yardımı olmaksızın gerçekleşemezdi. Bu yardım işlerin başarılı olmasını sağlamıştır. Para "satan" Cenevizlilerin yanlarında kendi kentlerinden ve özellikle İtalya'dan aldıkları sikkeler ve kambiyo senetleri bulunmaktadır. 1607'de²⁷⁵ *Cinque Savii* bunu tek bir kelimeyle açıklamaktadır; çünkü olay kendiliğinden ortadadır: Beyaz maden (ve Lizbon'dan şeker ve karabiber alımı için kredi) tedarikçisi olan Cenevizliler *hanno sicuro modo di estrarer da questa città quanta oro vogliono*, Venedik'ten istedikleri kadar altın alabilecekleri konusunda emindirler. Ve Almanya ile Hollanda'ya yönelik olarak bir o kadar kambiyo senedi düzenleyebilirler. Ambrosio Spinola ve Gio Giacomo Grimaldi, 1596 iflasının ertesinde Cenova Cumhuriyeti'ne durumu açıklarken, Hollanda'ya tedarik sözü verdikleri (II. Felipe'nin talebi üzerine ve *Contratacion*'un –biz sendika diyelim– diğer tüccarları adına) miktarları bulma konusunda yaşadıkları zorluğun, "bu türden provizyonların normal olarak sağlandığı Floransa ve Venedik piyasalarının (iflasın şiddetli sonuçlarından ötürü) hemen hemen tamamen altüst olmalarından kaynaklandığını söylemektedirler.²⁷⁶ Bu iki kent olmadan, riyaller ve gümüş külçeler için bu kadar düzenli alıcılar bulmak, tehlikeli paraları kuzeye taşımaktan kurtaran ve oraya vazgeçilmez nitelikteki sarı maden sevkياتına imkân tanıyan kredi ve altın

²⁷⁵ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, Riposte 1602-1606, f° 189 v°-195, 16 Ocak [1607].

²⁷⁶ 2 Nisan 1597, A.d.S., Cenova Spagna 12.

tedarikçilerini bulmak olanaksızdır. Bu altının vazgeçilmez olduğunu tekrarlayalım. Hollanda'daki askerler maaşlarının büyük bir kısmının altın olarak ödenmesini talep etmekte ısrarlıdır; bunu çıkarlarına daha uygun ve kendileri için daha rahat bulmaktadırlar. Altın sikkeler prim yapmaktadır ve daha düşük hacimle daha büyük değerlerin aktarımına olanak vermektedir. Böylece gümüş sikkeler sürekli olarak altın sikkelerle değiştirilmektedir. Gerçekten de tüccarlar bu külfetli zorunluluktan kurtulmak için gümüş sikkeler halinde ödeme yapma ve hattâ ücretin bir kısmını kumaş olarak verme konusunda ısrarcı olmuşlardır. Bu konudaki gelişmeler oldukça yavaştır. Beyaz maden III. Felipe'nin tahta çıkışından öncesine kadar kendini kabul ettiremeyecektir. Bakır-gümüş karışımı sikkelerin yarattığı enflasyonun ilk aşamalarını meydana getirdiği bu yavaş süreç içinde, İspanyol gümüş riyalı uluslararası bir para düzeyine ulaşacaktır. Öte yandan gümüşün kendini kabul ettirmesini görmek için yüzyılın sonu ile izleyen yüzyılın başında sağlanan barışı görmek gerekmiştir. Barış ortamı asker taleplerini değersizleştirmiş ve bunların etkin tehditlerine son vermiştir.

Fakat o tarihe kadar altın sikkeye yönelik askerın güçlü bir talebi olmuştur; yüzyılın en büyük para dolaşım hatlarından biri haline gelmiş ve ilk kez Felipe Ruiz Martín'in gösterdiği üzere²⁷⁷ bu dolaşımın yapısal bir özelliği haline gelmiştir. Bu bağlamda, 1569 Şubatı'nda Alba dükü, Mansfeldt komutasındaki bir birliği Fransa'daki Katoliklerin yardımına göndermiştir.²⁷⁸ Birlik için altın sikkeleri taşıyan üç atlı arabayı doldurabilmek için, Diego de Gueines'i Rouen, Paris ve Lyon tüccarlarına göndermek ve belli

²⁷⁷ Özellikle *Lettres marchandes...*, II. Bölüm "L'argent vassal de l'or", s. I, III vd.

²⁷⁸ Francisco de Lixalde'nin gayretleriyle basılan hesap defterine göre, 12 Mart 1567'den itibaren *pagador del exercito de Flandes*. Bu kitabın el yazması başlığı, *Tanteos tornados en Flandes al pagador Francisco de Lixalde de hoja de catorze meses antes que fallaciese*, Simancas, s. 26. Latince bir kopyadan hareketle, M. F. Rachfahl tarafından, *Le registre de Franciscus Lixaldius, trésorier général de l'armée espagnole aux Pays-Bas de 1567 à 1576* adıyla yayımlanmıştır, 1902, 187, s. 8°.

bir bedele katlanarak –*monedas de plata como se rescibieron de los mercaderes a escudos de oro en oro*– tüccarlardan elde edilen gümüş paraları altın ekülere çevirmek gerekmiştir. Bu küçük olay, gündelik bir gerçeğe parmak basmamıza ve buradan geniş bir bakış açısına ulaşmamıza izin vermektedir. 1579’da Piacenza fuarlarıyla organizasyonu tamamlanan ve yüzyılın bitiminden sonra da devam eden Cenevizlilerin sistemi, Hollanda’dan görüldüğü kadarıyla, mal, gümüş ve kambiyo senedi üzerine kurulu, tek kelimeyle Batı’nın tüm serveti üzerine kurulu bir dizi öncü akımı varsayan geniş bir altın hareketidir. Bu oyun galip gelmektedir; fakat bazı hâkim kurallara saygı gösterilmesine bağlıdır.

Piacenza Fuarları

Cenevizlilerin zaferi ancak 21 Kasım 1579 günü,²⁷⁹ Besançon fuarları denilen fuarların Cenevizliler tarafından Piacenza’ya aktarılmasıyla gözler önüne serilmiştir; bu fuarlar, çok nadir kesintiler dışında, 1621’e kadar²⁸⁰ Cenevizlilerin denetimi altında kalacaktır. Besançon fuarlarının kökeni belki de 1534’e kadar geriye gitmektedir.²⁸¹ Cenevizli tüccarlar, Fransa kralının 1528’deki ihaneti hiçbir zaman affetmemesi nedeniyle, Lyon’da çeşitli güçlüklerle karşılaşmışlardır. Fransa kralının isteği üzerine Cenevizlileri top- raklarından kovan Savua düküyle gene bu türden güçlükler ya-

²⁷⁹ L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechtes*, 1891, s. 127.

²⁸⁰ G. Luzzatto, *a.e.*, s. 180.

²⁸¹ Lucien Febvre, Besançon belediye sicillerine göre, imparatorluk kentinin (Thomas Doria’nın bu kentin yargıcına verdiği dilekçe, 27 Temmuz 1566), 1534-1535’te “Lyon ve Montluel gibi yerlerde durmaktan bıkan ve Lons-le-Saunier’de bulunan” Cenevizli bankacıları kendine çektiğini bize aktarmıştır. Bu fuarlar hakkında, Castan, “Granvelle et le Saint-Empire”, *R. Historique*, 1876, c. I, s. 113, not; P. Huvelin, *Droit des marchés et des foires*, 1907; Contarini’nin söylevi, 1584, içinde, A. Lattes, *La libertà delle banche a Venezia*, Milano, 1869, s. 121; R. Ehrenberg, *a.e.*, I, s. 342, II, s. 227; Jacques Savary des Bruslons, *Dic. universel de Commerce*, Kopenhag, 1760, V, “Foire”, II, s. 679-680; L. Goldschmidt, *a.e.*, s. 237.

şamışlar ve kendi tüccarlarıyla onların iş yaptığı kişiler için bir buluşma yeri bulmak zorunda kalmışlardır. Bu buluşma yeri ilk olarak 1535 yılı başında Lons-le-Saunier'de *Foire des Rois*, ardından Besançon'da, uzun bir dizinin başlangıcı olmak üzere, ilk Paskalya fuarı olmuştur. Bu yer değiştirmeyi V. Carlos değil, yeni buluşma yerine daha fazla önem veren Cenova Cumhuriyeti'nin bizzat kendisi gerçekleştirmiştir; çünkü Fransızlar 1536'da Savua ve Piemonte'yi işgal etmişlerdir; ayrıca Besançon'a Lombardiya'dan, İsviçre kantonlarından ve Franche-Comté'den doğrudan ulaşmak mümkündür; zira bu uzak, "zararlı ve can sıkıcı" buluşma yerinin, Lyon'un ve oradaki fuarların harekete geçirdiği para ve mal yığınlarına yakın olmak gibi bir avantajı vardır ve Lyon'daki hareket sonradan Besançon'da aynen devam edecektir.²⁸² Akdeniz ile Anvers arasındaki yolun üzerinde bulunan Lyon hâlâ dünya zenginliğinin başkenti olarak kalmaya devam etmektedir; bu da Besançon'da pekiyi bilmediğimiz zorluklarla karşılaşan Cenevizlilerin kendi fuarlarını 1568'de²⁸³ Poligny'ye ve ardından Chambéry'ye taşıyarak güneye doğru yaklaşımlarını ve bununla birlikte hep Lyon'un yörüngesinde kalmalarını açıklamaktadır. Lyon'dan yola çıktıktan sonra Savua yolu üzerindeki ilk önemli köy olan Montluel'de yapılan çok sayıda ödemenin gösterdiği gibi, Lyon'a komşu olmak bir zorunluluktur.²⁸⁴

Demek ki Cenevizlilerin, fuarları Parma düküne ait topraklar üzerinde yer alan Piacenza'ya gitmeleri belirleyici olmuştur. Bu durum, Alplerin oluşturduğu engelin yeni buluşma yerinden ayırdığı Lyon'dan bir kopuştur. Piacenza'ya yerleşme olayı, aynı zamanda, dört yıl süren ve tarihçilerin bugün gerçek nedenlerini açığa çıkarmaya başladıkları²⁸⁵ uzun bir bunalımın son sahnesidir.

²⁸² İzleyen bilgiler hakkında, Domenico Gioffré, *Gênes et les foires de change: de Lyon à Besançon*, 1960, s. 115-119.

²⁸³ Lucien Febvre, *a.e.*, s. 22, dipnot 4, s. 110, dipnot 3. Poligny'de fuar düzenleme izni isteyen Cenevizli bankerlerin dilekçelerini buldum (Doubs arşivleri, B. 563), 13 Ağustos 1568; R. Ehrenberg, *a.e.*, II, s. 227.

²⁸⁴ J. Savary des Bruslons, *Dictionnaire universel de Commerce*, II, s. 227.

²⁸⁵ F. R. Martín ve José Gentil da Silva'nın çalışmalarını kastediyorum.

Burada söz konusu olan Ceneviz yıldızının zirvede olduğu nokta-
tadır.

Juros de resguardo ile uyum içindeki *asientos* sistemi, II. ciltteki 60 numaralı grafiğimizin gösterdiği üzere, 1566'dan itibaren geniş ölçüde Flandre'daki karışıklıklar ile *licencias de saca* sayesinde²⁸⁶ ve Okyanus üzerindeki kopukluğa rağmen gelişmiştir. Şaşaa-
lı günlerinde Yeni Başkent Madrid'e yerleşen ve burada önemli sözleşmeler imzalayan, Alcalá de Henares ile birlikte burada bir kambiyo piyasası örgütleyen Cenevizlilerin bu küstah yükselişleri, İspanyol kamuoyunda şiddetli kıskançlıklara yol açmaktan geri kalmamış ve bundan da vahim olmak üzere, aynı türden kıskançlıklar bizzat II. Felipe'nin çevresinde ortaya çıkmıştır. 1573'ten 1575'e Cortèsler şiddetle bu yabancılara karşı dikilmiştir.²⁸⁷ Fakat bunlara saldırmak başka bir şey, yerlerine koyacak bir şey bulmak başka bir şeydir. II. Felipe'nin bizzat kendisi ve danışmanları, İspanya'daki ve diğer yabancı piyasalardaki tüccarlara başvurma-
nın mümkün olduğuna çok çabuk inanmışlardır. Bunun sonucunda, 1 Eylül 1575 kararnamesiyle, tek bir hamleyle, Cenevizlilerin tüm geleceği tehlikeye atılmıştır. 14 Kasım 1560'tan itibaren yapılan bütün *asientos*lar iptal edilmiş, "yasadışı" ve hilekâr ilân edilmiştir. Bütün hesaplar, Hollanda'da 1575'te çıkartılan *Pragmatique*'te yer alan (1 Eylül tarihini taşımaktadır) tek taraflı kurallara uygun olarak yeniden ele alınacaktır. Bunun Cenevizliler açısından anlamı muazzam kayıplar demektir. İtiraz etmişler, tartışmaya girmişler, Kastilya *camara*'sında dava açmışlar ve özellikle Flandre'a yönelik ödeme sistemini etkin bir şekilde kilitlemişlerdir. Hattâ o sıralar Hollanda'daki Protestan isyancıları bile desteklemiş olmaları muhtemeldir. Ancak bu dramatik yılın Aralık ayında, çok sert bir siyasal ve toplumsal devrimle altüst olan Cenova (ne yazık ki bu devrim tam olarak bilinmemektedir) bir yanda yalnızca para ticaretiyle uğraşan *Nobili Vecchi* ile diğer yanda loncaların desteklediği sıradan tüccarlar olan *Nobili Novi*'yi (*di San Pietro*) karşı

²⁸⁶ İzleyen paragraf, F. Ruiz Martín'in, yukarıda dipnot 263'te zikredilen iki eserindeki açıklamalara dayanmaktadır.

²⁸⁷ *Actas*, IV, s. 225-226, 316, 411.

karşıya getiren bir ayaklanma yaşamıştır. Âsiler kavgayı kazanmış ve yönetim mekanizmalarını ele geçirerek ücretleri yükseltmişlerdir. Bankacılar kent yakınlarına, “bazıları Milano yolu üzerinde bulunan Novi yakınlarındaki Sararelle civarında yer alan Battista Spinola’nın topraklarına”,²⁸⁸ bazıları da Savua’ya çekilmiştir. Fakat galip gelen taraf kenti fiilen yönetememiş ve daha kötüsü, muazzam finans mekanizmasını hiç işletememiştir; zaten bu mekanizma II. Felipe’nin Eylül kararnamesiyle o kadar büyük bir yara almıştır ki, Lyon’daki Buonvisiler Ekim 1575’te Besançon Paskalya fuarının açılıp açılmayacağı ve açılırsa nerede açılacağı konusunda endişeli bir bekleyiş içine girmişlerdir.²⁸⁹ Demek ki bu büyük mücadelede, 1575 yılının sonunda kimin kazandığı henüz belli değildir. Cenova ve İspanya’daki mücadele, Avrupa’nın tüm piyasalarında Cenevizli tüccarlarla Cenevizli olmayanlar arasındaki rekabet, bunların hepsi birden tek bir kavgayı meydana getirmektedir.

Cenovalı bankacıların zaferi, İspanya kralıyla 5 Aralık 1577’de imzalanan *medio general* olacak ve 1575’teki sert tedbirleri yumuşatacak olan antlaşmanın imzalanmasına kadar, iki yıl daha beklenecektir. Bu zafer Kastilyalı tüccarlar ile Habsburgların “kayıtsız şartsız hizmetkârları” olan Fuggerler dâhil olmak üzere, kavgaya katılan bütün diğer tüccarların güçsüzlükleri ve dengesizlikleri sayesinde elde edilebilmiştir. Devreye sokulan sermayeler yetersiz olmuş, çok çabuk geri çekilmiş ve ulaşmaları gereken yerlere doğru çok yavaş ilerlemiştir. Öte yandan Cenevizlilerin kambiyo senetleri ve altın üzerinde uyguladıkları abluka etkili olmuştur. Cenevizliler rakiplerinin rahatça davranmalarına izin vermeyecek kadar fazla manevra olanağına sahiptir. Lizbon, Floransa, Lyon, Paris ve Fransız yolları üzerinde yapılan hiçbir sevkiyat istenilen hıza ulaşamamıştır. Sonuç: Maaşlarını alamayan İspanyol birlikleri ayaklanmışlar ve bir sürü karışıklıktan sonra, Kasım 1576’da Anvers’i zaptedip korkunç bir şekilde yağmalamışlardır.²⁹⁰ İspan-

²⁸⁸ J. Gentil da Silva, yayımlanacak, s. 24.

²⁸⁹ *Age*, s. 21.

²⁹⁰ Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV, 1927, s 78.

yolların 1575'te Cenova'daki ayaklanmada hiçbir sorumluluk payının olmadığını düşünmek temkinli bir tavır olmayacağı gibi, Cenevizli işadamlarının söz konusu hareketleri desteklemediğini düşünmek yanlış olacaktır; bu dramatik olaylar kralı anlaşıma yolları aramak zorunda bırakmıştır. Bu tarihe kadar kral, bir Ceneviz mektubunda belirtildiği üzere, *poco volontà di mitigare il rigore del decreto* şeklinde bir tavır sergilemiştir.²⁹¹ Ama kalbinin derinliklerinde yatan bu katı tavrı sürdürmek nasıl mümkün olabilir? Mart 1577'den itibaren ciddi görüşmeler başlamıştır. Bu müzakereler ancak 5 Aralık 1577'de sonuçlanacak ve *hombres de negocios* Cenova, Milano, Napoli veya Sicilya'da ödenecek olan 5 milyon altın eküyü Katolik Kralın emrine verecektir.

Bu arada Cenova'da her şey düzene girmekte ve Milano ile Toscana'daki ticaret bankalarının desteğiyle yeni bir çözüm şekillenmekteydi: Parma dükünün topraklarında, Piacenza'da kurulan fuarlar. Birkaç kesinti (örneğin 1580 Paskalyası'nda fuarlar Lyon yakınlarında, Savua'daki Montluet'de kurulacaktır) dışında, içerdikleri sistemle birlikte bu fuarlar 1621'e kadar Cenova denetiminde olmak üzere yerlerinde kalacaktır. Akdeniz Cenova aracılığıyla dünyadaki zenginliğin denetimini uzun bir süreliğine eline geçirmiştir.

Bu başarının Piacenza'daki görüntüsü oldukça mütevazıdır.²⁹² Burada ne Lyon'daki ne de Frankfurt veya Leipzig halk fuarlarındaki gibi bir hareketlilik vardır. Buradaki slogan gizliliklidir.

Tebliğ (1 Şubat), Paskalya (2 Mayıs), Ağustos (1 Ağustos) ve Azizler (2 Kasım) gününde olmak üzere, yılda 4 kez 60 kadar iş adamı bir araya gelmektedir. Bunlar *banchieri di conto*dur. Birkaç Cenevizli, Milanolu ve Floransalıdan oluşan bu kişiler giriş aidatı çok yüksek olan (4.000 ekü) ve piyasadaki insanlar tarafından seçilmeyi gerektiren bir tür kulübün üyeleridir. Fuarın üçüncü gününde *contoyu*, yani kambiyo kurunu –bunun öneminden bah-

²⁹¹ A.d.S., Cenova, Spagna 6.2415 Sauli ve Lercaro'dan Cenova Cumhuriyeti'ne, Madrid, 17 Temmuz 1576.

²⁹² İzleyen ayrıntılar J. Gentil da Silva'nın yayımlanacak kitabından alınmıştır.

setmek gereksizdir– saptayanlar bunlardır. *Banchieri di contonun* yanında sarraflar veya çoğu zaman söylendiği gibi *cambiatori* yer almaktadır; bunlar 2.000 ekülük teminat karşılığında fuarları izleme ve burada iş yapma (buna *bilancilerini* arz etmek denir) hakkını elde etmektedir. Üçüncü kategori ise *heroldiler* (veya *trattanti*), firma temsilcileri ve simsarlardan oluşmaktadır. Demek ki katı bir düzenleme ile disipline tâbi olan en fazla 200 kişi vardır; uyumsuzluk halinde son aşama olarak güçlü Cenova Senatosu’na giden vakaların son karar yeri burasıdır.

Bu fuarlar “ciro veya buluşma” fuarlarıdır; bu sözler Savary’ye aittir.²⁹³ İtalyancada buna *riscontro* denilmektedir. Her tüccar bu fuarlarda kendine ait bir defter bulundurmaktadır –içinde ödenecek veya tahsil edilecek kambiyo senetlerinin bulunduğu *scartafaccio*. Yapılacak ilk iş notları düzene sokmak, talepleri kabul etmektir; sonra fuardaki bütün işlemler karşı karşıya getirilerek bir dizi iptal ve tamamlama işlemine başlanmaktadır. Sonuçta, başlangıçtaki muazzam ödeme rakamlarıyla hiçbir ilgisi olmayan bir *pasif* veya *aktif* kalmaktadır. Her şey güneşe tutulan kar gibi erimiştir. Fuar işlemlerinin gerektirdiği üzere, altın olarak ödenen farklar için küçük miktarda bir nakit yeterli olmaktadır. Ve alacaklılar çoğu zaman, alınacak paraların başka bir yere veya başka bir fuara aktarılmasını kabul etmektedir. Böylece borçlular lehine bir kredi yaratılmış olmaktadır; işlemlerin ayrıntısı tabii ki daha karmaşıktır; 1638’de²⁹⁴ Cenova’da yayımlanan, Cenevizli Domenico Peri’nin klasik kitabı *II Negociante*’ye bakılacak olursa, uygulamada, önceden hazırlanmış kambiyo tablolarına rağmen, gene de ciddi zorlukların çıktığı görülecektir. Çatışmalı durumlar sıklıkla yaşanmaktadır. Fuar sorumluları, yeni katılımcılar için, fuarın beşinci gününde, yalnızca boşlukları doldurmanın yeterli olduğu kambiyo senedi modellerini dolaştırmaktadırlar.

²⁹³ *A.e.*, “Foire” maddesi, Kopenhag, 1760, II, sütun 68.

²⁹⁴ En azından birinci cilt. Bkz., *Kress Library* Kataloğu, s. 23. 1682 Venedik basımını kullandım (Gio. Giacomo Hertz), tek cilt.

Hızlı işlemlere dayalı bu fuarlarda muazzam ödemeler yapılmaktaydı. Davanzati'ye göre²⁹⁵ bu fuarlarda 1588'den itibaren 37 milyon "mark ekü"den büyük rakamlar işlem görmekteydi. Birkaç yıl sonra, Domenico Peri'nin²⁹⁶ söylediğine göre bu rakam 48 milyonu bulmaktaydı. Kambiyo kotasyonları elimizdeki tüccar mektupları sayesinde oluşturulabilir. Fakat Cenevizli bankacıların muhasebe kayıtlarına ve mektuplarına sahip olmadığımız sürece, olayları dışarıdan görmeye mahkûm olacağız. Gerçekten de Cenevizlilerin bütün geleceği oldukça hassas ve dikkatle işletilen bir mekanizmaya dayanmaktaydı. 1577'de Cenevizlileri "nakitten fazla kâğıda sahip" olmakla suçlayan –*mehr papier als baargeld*–²⁹⁷ Fuggerlerin İspanya'daki temsilcisinin alaycı bir şekilde söylediği gibi, bunların egemenlik alanı kâğıdın egemen olduğu alandır.

Kâğıt Yüzyılı

Kâğıt yüzyılı 1579'daki ilk Piacenza fuarlarıyla başlamamıştır. Bütün bir yüzyıl bunu hazırlamıştır. Fakat 1566'dan veya daha iyisi 1579'dan sonra, kâğıt o kadar büyük bir yere sahip olmuştur ki, iş dünyasına az veya çok yaklaşan bir kimse bunu kaçınılmaz olarak fark etmiştir. Çalışma alanları giderek farklılaştığı için, bankacılık mesleği diğer ticari faaliyetlerden, bankerlikten veya daha doğrusu finansörlükten ayrılmıştır; çünkü bu faaliyet başlangıçta hükümdarların paralarına yönelik olmuştur. Bu öyle bir meslektir ki, biz tarihçiler o çağda yaşayan birçok insanın şaşkınlığını kavrayabilmek için bunun yarattığı tuhaflığı anlamaya çalışmalıyız. Para malı izler, diye düşünmektedir bilgeler veya dürüst kişiler; "gerçek değişim" sözünden, bu kişiler bu meşru trafikten doğan sonuçları anlamaktadır; fakat para maldan koparak ayrı bir ticaret konusu haline gelince bu durumu kabul edememektedir. Aynı şekilde Piacenza'da çoğu zaman her şeyin birer yazı oyunuyla çözülmesi onlar için anlaşılmasız bir durumdur. II. Felipe'nin kendisi

²⁹⁵ Gino Luzzatto, *a.e.*, s. 180.

²⁹⁶ *Age*.

²⁹⁷ R. Ehrenberg, *a.e.*, I. s. 350.

de kambiyo dan hiçbir şey anlamadığını itiraf etmiştir²⁹⁸ ve belki de anlayamadığı için Cenevizlilere bu kadar düşman olmuştur.

Gücünün yarısını kaybetmekte olan Venedik'te kâğıt uzun zaman ihtiyatlı bir ziyaretçi olarak kalacaktır. 1575 tarihli bir Venedik belgesi,²⁹⁹ Türkler ile girişilen mücadele sırasında alınan büyük savaş borçlarının bilançosunu çıkarmaktadır; bu borçların toplamı 5.5 milyon dukadan fazladır. Elde bulunan miktarların ödenmesi için uyguladıkları *lutte le lettere di cambio*, bu toplam içinde 216.821 dukalık yer tutmaktadır; yani toplam rakamın yüzde 4'ünden bile az. Bu yöntem tabii ki tek başına bazı sonuçlara ulaşmamıza olanak verecek nitelikte değildir. Bu borçlar piyasadan alındıkları için bunların altın külçe (57.772) veya gümüş külçe (1.872.342) ya da sikke (3.198.420) olarak ödenmeleri mantıklıdır. Ancak yeri geldiğinde kâğıtlara ve bunların yol açtığı meşru veya gayrimeşru oyunlara itiraz eden bir Venedikli mutlak bulunacaktır. Yargıçlar, tıpkı 1573'te Madrid'den Signoria'ya yazdığı bir mektupta, Cenevizli *asentistasın*, gerçek ve dürüst bir ticaret olan mal ticaretinin kenara itilmesine neden olan, yalnızca *negoziazione dei cambi* ile uğraşan, hattâ mal ticaretiyle uğraşmanın –*cosa da bezariato et da genle più bassa*– başıboşlara ve en alt düzeydeki kişilere uygun olduğunu düşünen insanlar olduğunu yazan şu Venedikli elçi kadar katıdırlar.³⁰⁰ 1573'te böylesine bir düşünce henüz anlaşılabilir niteliktedir. Fakat otuz yıl sonra, bir anda parlayan ve çabucak sönen bir “Aydınlanma Çağı”nın ortaya çıktığı, Leonardo Donato gibi birçok kimsenin ekonomik hesaplara ilgi duyduğu, ticaret, siyaset ve para hakkında biraz edebi ama parıltılı birçok söylevin verildiği Venedik'te, bu insanların kâğıdın yayılması ve ödemelerin –*di farsi con denari*– nakit yerine artık *cambio* ile yapılması gibi bir yenilik karşısındaki sürekli şaşkınlıklarını anlamak zordur. Birbirini izleyen sıçramalarla birlikte *yeniden değişime* [rechange] gelince, Venedik'e Floransalı veya

²⁹⁸ J. Gentil da Silva, “Réalités économiques et prises de conscience”, *Annales E.S.C.*, 1959, s. 737 (11 Şubat 1580).

²⁹⁹ Museo Correr, Donà delle Rose, 26.

³⁰⁰ Zikr. F. R. Martín, *Lettres marchandes...*, s. XXXIX.

Cenevizli yabancı bankacılar tarafından getirilen bu yöntem de onlara tıpkı bir *pernicioso et perpetuo ziro tra mercante e mercante godendo quali banchieri particolari le facultà de infiniti negocianti* gibi görünmektedir.³⁰¹ Demek ki Venedik'teki tüccar ve zenginler bu *fiere di Bizensoneler*in sapkın dünyasına zorla çekilmişlerdir.

Ancak bu evren “makûldür”, çünkü gelecek onundur ve onu anlamayanların eleştirileri ne olursa olsun, başarabilmek için zekâ gerekir. Kâğıdın [kambiyo senetleri] ön plana çıkışı, doğumu olmasa bile ilk serpilışı, aslında ekonomik hayattaki yeni bir yapının başlangıcıdır ve artık ona eklenmesi gereken yeni bir boyut getirmiştir. Cenevizliler bu oluşumda öncü rolünü oynamışlar ve erken dönemlerde ileri tekniklerin sunduğu avantajlara sahip olmuşlardır. Cenevizlilerin hatası, bu üstünlüğe tümüyle bel bağlamaları ve mali alanda kendilerini kaybederken, 1566'da bile çok önemli bir yere sahip oldukları Atlantik ticaretinden tamamen kopmalarıdır. Kısmen kendi haline terk edilmiş olan bu okyanus dünyası³⁰² gelişecek, olgunlaşacak, kendi tüccarlarını ve kısa bir süre sonra da kendi maliyecilerini geride bırakacaktır. Cenevizlilerin bozgunu, aceleyle söylendiği üzere, finansın ve kâğıdın iflası veya geleneksel ticarete sadık kalan tüccarın zaferi olmayıp, Amerika'nın keşfinden itibaren kendini belli eden ve tamamlanması bir yüzyıldan fazla süren bir başka kapitalizmin coğrafi bir devrimin lehine olarak ilerlemesidir. Nihayet bu durum yeni finansçıların, 1627'de Madrid'e müdahale eden ve arkalarında kuzeyin kararlı para sahiplerinin bulunduğu Portekizli kreditorlerin zaferidir. Ve aslında bu durum, en azından 1609'dan itibaren, en modern krediler dâhil olmak üzere bütün üst yapılara egemen olan ve Akdeniz kapitalizminin yerine geçecek olan Hollanda kapitalizminin aşamalarından biridir. Fakat sabırla yaratılmış olan Akdeniz kapitalizmi, Hollanda kapitalizminin ihtiyaç duyduğu bütün modelleri sağlamıştır.

³⁰¹ Museo Correr, Donà delle Rose, 181 f° 53.

³⁰² H. van der Wee'nin *Annales E.S.C.*'de yayımlanacak hayranlık verici makalesi.

II. Felipe'nin Sonuncu İflasından

III. Felipe'nin İlk İflasına (1607)

II. Felipe'nin 1596'daki sonuncu iflası ile III. Felipe'nin 1607'deki ilk iflası, bizi sırasıyla bu geniş sorunlara yöneltmektedir. Bizim için söz konusu olan, bu değişimlerin olgusal tarihini anlatmaktan çok, yakın tarihlerde yapılan araştırmaların önemli ölçüde iyileştirdiği açıklayıcı şemalarımızı doğrulamak için, bunun derindeki nedenlerini ve kalıcı etkenlerini anlamaktır.

Bu alanda olayları net görebilmek için, daima çok yakından izlenen dramatik bir tarihin bizi etkilemesine izin vermemek; siyasal, ekonomik, toplumsal veya kültürel her egemenliğin bir başlangıcı, yükselişi ve çöküşü olduğunu düşünmek ve bunu içselleştirmek, kapitalizmin aşamalarının yani ondaki kopuş ve dönüşümlerin başka kopuş ve dönüşümlerin sonucu olduğunu anlamak yeterlidir. Tıpkı Fuggerler yüzyılının, Ceneviz yüzyılının ve ardından Amsterdam yüzyılının en fazla iki veya üç kuşak boyu sürmüş olması gibi.

1. Kastilya devleti ile iş adamları arasındaki çatışmalar her zaman birbirini izleyen iki aşamadan oluşmaktadır: Önce kavgada edilmekte, sonra anlaşma sağlanmaktadır; tıpkı 1596-1597'de olduğu gibi, kışın uzun tartışmalar yapılmakta (zira acele etmeye gerek yoktur), sonra yazın başlangıcıyla devletin âcil ihtiyaçlarının belirmesiyle birlikte, iki taraf da acele etmekte ve bu durumda ortaya çıkan anlaşmaya *medio general* adı verilmektedir. 1577'de bir, 1597'de bir, 1607'de iki, 1627'de bir *medio general* vardır. Kavgaya daha doğrusu iflas, her zaman *decreto* olarak adlandırılmaktadır.

2. Kastilya devleti her seferinde kaybediyorsa, bunun nedeni *hombres de negocios* nazaran bir ağırlığının olmamasıdır; bunlar ona göre bir yüzyıl ileridedir. II. Felipe'nin Cenevizlilere karşı kızgınlığı onun inatçılığını, engellenmiş iradesini göstermektedir, ileri görüşlülüğünü değil. Eğer ileri görüşlü olsaydı, 1582'de kendisine önerildiği gibi bir devlet bankası kurar veya 1596'da ona anlatıldığı gibi İtalyan tarzına uygun bir *Monti* oluştururdu; ya da bir enflasyon siyaseti izlerdi (Acaba bunu denetim altında tutmak mümkün olur muydu?). Nihayetinde, II. Felipe yönetimi bize hep

19. yüzyıldaki bir Güney Amerika hükümeti gibi görünmüştür: Maden veya plantasyon ürünleri bakımından zengin, fakat uluslararası finans karşısında aynı derecede çaresiz. Bu hükümet istediği kadar kızabilir, hattâ önüne gelene vurabilir; ama sonunda boyun eğmek, kaynaklarını ve yönetim mekanizmalarını teslim etmek ve “anlayışlı” olmak zorundadır.

3. İflas durumunda, yani hesapların şiddetli bir şekilde düzene sokulduğu durumlarda, büyük oyuna katılan oyuncular arasında kaybedenler bir deliğe saklanmakta veya gizlice kulise doğru koşmaktadır: 1557’de Yukarı Almanyalı tüccarlar, 1575’te Cenevizli olmayan İtalyan tüccarlar, 1596 ve 1607’de İspanyol tüccarlar, 1627’de bizzat Cenevizliler; fakat bunlar 1557’deki Fuggerler gibi sahneyi tamamen terk etmemişlerdir. Ancak kural konusunda hiçbir kuşkuya yer yoktur.

4. Kayıplar her seferinde, mali yükler altında gerçekten ezilen Kastilyalılar ile İspanya ve İtalya’daki tasarruf ve mülk sahiplerinin zararına olmak üzere yansıtılmaktadır. Bankacılar oldukça, zorunlu olarak, “Rus fonlarını götürenler” de olacaktır.

1590’dan ve bundan da önemlisi 1593 ve 1595’ten itibaren, her şey Kastilya devletinin yakındaki iflasını haber vermektedir. Bu devletin harcamaları sınırsızdır; gelirleri düşmekte ve vergileri azalmaktadır; sıkıntılı bir ekonomik dönem, iflasları ve borçları nedeniyle hapse girenlerin sayısını artırmıştır. Bu zorluklar yaşanırken, yalnızca Amerika’dan gelen gümüş miktarı artmaktadır; öyle ki Sevilla, Barcelona, Cenova ve Venedik’teki maden hareketleri veya Ren yoluyla Hollanda’ya ulaşan bütün değerli maden akımları düzenlidir ve iyi işlemektedir. Tabandaki bu kolaylıklar yanılgılara neden olabilmekte ve hattâ olmaktadır; işadamlarında bile sahte iyimserlikler uyandırmaktadır; üstelik Avrupa’nın büyük bir kısmına karşı İspanya’nın giriştiği kavgaların büyüklüğüne, alışılmış temkinliliğine ve 1539’dan itibaren *sacas de platanın* bir kez daha askıya alınmasına rağmen. En belirgin işaret kuşkusuz Kastilya’da aşırı hale gelen mali yüküdür; bütün vergi mükellefleri örselenmektedir. Büyükler, yüksek soylular, Kilise mensupları, kentliler ve hattâ –“iş adamları” olmasa

bile- tüccarlar ve muazzam miktarlarda *juros*lar henüz doymamış olan bir piyasaya atılmaktadır. İşte bu durum, olayların sonrasını bilen tarihçilerin gözünde, büyük kreditorlerin düşündüğünden daha tehlikeli bir durum meydana getirmektedir. Bu adamlar, II. Felipe'nin ödemeleri askıya aldığı³⁰³ ve aynı anda işadamlarının elindeki gelir ve paraları geri aldığı Kasım ayındaki *decreto* karşısında kelimenin tam anlamıyla şaşkına dönmüşlerdir.³⁰⁴ Kasım sonunda Lyon'da,³⁰⁵ Hintler filosu Atlantik'i hiçbir zaman ulaşmadığı bir hızda geçerek geldiğine göre³⁰⁶ böyle bir kararı öngörmenin mümkün olmadığı düşünülmektedir. Öngörülebilir olsun veya olmasın, karar İspanya'dan başlamak üzere tüm piyasalara yansımıştır; Avrupa'daki endişeler ve yanlış yargılar mevcut durumu keyfi olarak bozmuştur. II. Felipe'nin Venedik'teki elçisi Don Inigo de Mendoza³⁰⁷ "Majesteleri bu askıya alma işlemiyle, eline kılıç almadan, güçleri paraya dayanan bütün düşmanlarını yenecektir; Majesteleri bunları evinden dışarı atmalıdır. Deneyimlerin de gösterdiği üzere, bu paralar Türkler, Fransızlar ve tüm diğer uluslar tarafından manevra yapmak için kullanılmaktadır" diye fikirlerini beyan etmektedir. Bu âni darbeden sonra, durumun Katolik kralın da pek lehine olmadığını ve olayın o kadar basit olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Kral kendi olanaklarıyla muazzam miktarlarda nakit parayı (muhtemelen 4 veya 5 milyon duka)³⁰⁸ İtalya'ya göndermiştir; fakat böylesine bir sevkیات, böyle bir taşımanın yol açtığı muazzam zorluklar ve beklenmedik durumlarla birlikte gerçekleşmiştir. Bu beklenmedik durumlar bazen gülünç ama gerçektirler. Örneğin Valencia'daki yöneticiler

³⁰³ J. Gentil da Silva, *Stratègie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607*, 1956, s. 50; 22 Kasım 1596'da Lizbon'da, 27'sinde Lyon'da.

³⁰⁴ Felipe Ruiz Martín, *El siglo de los Genoveses...*, yayımlanacak; sağlam bir şekilde oluşturulmuş yeni delillendirmeleri yakından izliyoruz.

³⁰⁵ J. Gentil de Silva, *a.e.*, s. 51, 27 Kasım 1596.

³⁰⁶ *Age.*, s. 50 ve Victor von Klarwill, *The Fugger News Letters*, Londra, 1926, II, s. 283, no. 573, Venedik, 25 Kasım 1596.

³⁰⁷ A.N., K 1676 (G.S.), Venedik, 4 Ocak 1597, İnigo de Mendoza'dan S. M.'ye.

³⁰⁸ F. R. Martín, *El siglo...*

krala ait bir milyonluk miktarın kadırgalara yüklenmesine bir süre karşı çıkmışlardır; çünkü kraliyet geçiş izni onlara ulaşmamıştır. Bu belgeyi bir an önce yollamak gerekmiştir.³⁰⁹ Ve eğer patlamaya hazır Hollanda'daki ödemeler sisteminin bozulması istenmiyorsa hız hayati bir önem kazanmaktadır. Kral bu zorluklardan kurtulamamaktadır ve karakterinin belirleyici bir özelliği nedeniyle, kurtulabilmesi de mümkün değildir; çünkü bu özelliği onu sevmediği işadamlarına yönlendirmektedir yeniden. Fakat işadamları için de zorluklar vardır. Mevcut kararname, 1575 kararnamesiyle Ceno-va'da başlarına gelenleri ve sonuçlarını akıllarına getirmektedir; o tarihte “eski soylular” “sofrada kullandıkları gümüş takımlarını, altınlarını, incilerini ve karılarının bütün mücevherlerini” satmak zorunda kalmıştır.³¹⁰ 1596 yılının sonlarında, her bir *asentistas* son yirmi yıldaki bütün işlemlerinin incelemeye alınabileceğinden endişe duymaktadır. Başkalarına ödemesi veya onlardan tahsil edilmesi gereken ödemeler trajedisi devam etmektedir: Haftalık vadeler, Medina del Campo fuarları veya başka yerlerdeki vade tecilleri (artık borçlanacak tek bir riyal bile kalmamıştır³¹¹) sürekli yeniden tekrarlanan sonuçsuz çözümlerdir.

Bu güç denemesinin başlangıcında, II. Felipe'nin yönetimi tem- maslar, baskılar ve müzakereleri engelleyememiş fakat her türlü angajmana girmeyi bertaraf edebilmiştir. Bir Floransalı “Hiçbir karar yok, her şey sallantıda ve çok karışık” *molto confuso*...³¹² diye kaydetmektedir. Madrid'deki Cenova elçisi de kendi adına “Şim- diye kadar [temaslar oldu], fakat henüz herhangi bir iyi haber vermek mümkün değil” diye yazmaktadır.³¹³ Kral ve danışmanları,

³⁰⁹ A.d.S., Cenova, Spagna 11. 2420, Cesare Giustiniano'dan doge'ye, Madrid, 20 Ocak 1597.

³¹⁰ A.d.S., Cenova, *Relazione delle cose di Genova*, 1397, f° 26.

³¹¹ J. Gentil da Silva, *a.e.*, s. 52, 30 Aralık 1596.

³¹² Kesin atıf kayıptır.

³¹³ A.d.S., Cenova, Spagna 11.2420, H. Piccamiglio'dan doge'ye, Mad- rid, 25 Kasım 1596. Bu arada C. Giustiniano'nun mektubunda, hızlı bir düzenleme yapılması ümit ediliyor, 25 Aralık 1596, *age*.

metler per terra la contratatione,³¹⁴ *asientos* ve çoğu zaman *contratacion* terimiyle ifade edilen güçlü işadamları birliğini alt etmeyi arzulamaktadır. Bunların istediği –ve zaten bu kararnameden önce biliniyordu– işadamlarının taleplerini sınırlandırmak, *asentistas*’ın kârlarını sömürmek ve en az üç yıl geçerli uzun vadeli büyük tahhütler yaratmaktır –“Hintler filosunun gelmediği” durumlarda bile.³¹⁵ Tabii ki bunlar aşırı isteklerdir, çünkü kambiyo senetlerinin ve nakit sandıklarının dolaşımı ancak bu zorunlu kaynağın varlığı halinde mümkündür. İşadamları bu dolaşımı hızlandırmakta, planlamakta ve pratikleştirmektedir; bu işlemlerin hepsi de pahalıya mâl olmaktadır. Krallık denetimcileri –*contadori*– hesapları gözden geçirdikten sonra (İspanyolcada *tanteos*), Flandre’a yönelik olarak Ambrogio Spinola ile imzalanan 400.000 ekülük *asiento*’nun krala yüzde 35 masraf yüklediğini bildirmektedir.³¹⁶ *Tanteos*’un ayrıntılarına itiraz eden *asentistas* bu işlemlerin masraflı olduğunu kabul etmektedir; fakat kralın kaybettiklerini tüccarlar kazanacaktır ve bu noktada işadamlarının söylediklerinin en fazla yarısına inanmak gerekir.

Kısacası, eğer Fuggerlerin müdahaleleri olmasaydı, ilişkiler kısa sürede rayına oturacaktı –tabii ki samimiyetsiz bir şekilde; ayrıca kralla alacaklıları arasında bir samimiyet olabilir mi? Eğer kronolojimizi doğru oluşturabildiysek, Fuggerler, o tarihlerde Hollanda’da II. Felipe’ye mal varlıklarından 250.000 ekü borç veren³¹⁷ Portekizlileri, yani Yeni Hristiyanları izlemiş veya en azından onlara eşlik etmiştir. Söylendiğine göre Portekizliler aslında 4 milyon teklif etmiştir, fakat reel olanaklara sahip olmadıklarından (onların da günü gelecektir) veya talepleri aşırı görüldüğünden anlaşma yapılamamıştır.³¹⁸ Acil yardım kapısı Fuggerler tarafından ya da daha doğrusu onların İspanya’daki üç acentesinden biri olan Thomas Carg tarafından Aralık ayının başında

³¹⁴ *Age.*, söz Piccamiglio’ya aittir, 7 Aralık 1596.

³¹⁵ Cesare Giustiniano’dan doge’ye, Madrid, 31 Ocak 1597.

³¹⁶ Aynı kişiler, Madrid, 20 Ocak 1597.

³¹⁷ Aynı kişiler, Madrid, 24 Aralık 1596.

³¹⁸ J. Gentil da Silva, *a.e.*, ve s. 53’teki atıflar, Roma, 25 Ocak 1597.

açılmıştır. Bu acente diğer ikisine danışmadan Katolik Kralla bir antlaşma imzalamıştır. Buna göre, her biri Hollanda'daki "yerel şube" tarafından ödenecek olan 300.000 ekülük 12 aylık bir kredi açılmakta, bunun karşılığında toplamın yarısı nakit olarak kazanılmakta, ilgili tahsis belgeleri alınmakta³¹⁹ ve muazzam miktarlardaki gecikmiş borçların düzenlenmesine dair teminat elde edilmektedir. Cenevizliler başlangıçta bu manevranın başarısına inanmamışlardır. Onları aldatmak istemektedirler. Bu bir "aldatmaca"dır, bir *asiento aereo*, yani ayakları havada bir *asientodur*.³²⁰ Zaten Cenevizliler krala daha uzun bir zaman aralığı için daha iyi koşullar öneriyor ve bunu en azından görünüşte samimi bir şekilde ileri sürüyorlardı.³²¹ Şubata doğru, söz konusu aldatmacanın ciddi hale geldiğini ve her şeyin tamamlanması için yalnızca Ausbourglu Fugger'in onayının kaldığını öğrenmişlerdir.³²² Kendi kendileriyle mücadele eden ve kendi aralarında bölünmüş olan bu büyük tüccar ailesinin kavga ve eylemleri ile Anton Fugger'in Nisan 1597'de Madrid'e yaptığı gürültülü yolculuğu kapsayan küçük bir öykü ilgi çekici olabilir.³²³ Bizi ilgilendiren sorunlar açısından, Fuggerlerin müdahalesi II. Felipe yönetimine bir yıl daha nefes alma olanağı vermiştir ve daha sonra yaşanan bir dizi cesaret kırıcı müzakereyi, bazıları tasarı olarak kalan, bazıları da Battista Serra³²⁴ örneğinde olduğu gibi uygulanmış olan bir dizi ihaneti, *trattantilerin* karşılıklı ihanetlerini açıklamaktadır. Fakat 1597 yılının sonuyla birlikte Fuggerlerin sahneye koyduğu oyun tamamlanmıştır; bu durumda anlaşma nisbeten çabuk imzalanacaktır. Kastilya yönetimi daha fazla bekleme lüksüne sahip değildir.

³¹⁹ A.d.S., Cenova, Spagna 11.2420, C. Giustiniano'dan doge'ye, Madrid, 5 Şubat ve 22 Şubat 1597. Thomas Cherch'in (Carg) rolü hakkında, aynı kişiler, Madrid, 2 Mart 1597.

³²⁰ Aynı kişiler, Madrid, 5 Ocak 1597, 22 Şubat 1597.

³²¹ Aynı kişiler, 22 Şubat 1597.

³²² *Age*.

³²³ Örneğin Ernst Hering, *Die Fugger*, Leipzig, 1940, s. 301 vd.

³²⁴ J. Gentil da Silva, *a.e.* ve s. 55'teki atıflar, 12 Haziran 1597.

II. Felipe'nin iki "bakanı" ile işadamlarının dört temsilcisi arasında 13 Kasım 1597'de varılan antlaşma, kasım ayının 29'undaki *medio general* haline gelmiştir. 1596 kararnamesinin kurbanları, *decretados*, krala 18 aya yayılan ödemeler halinde Flandre'da 4,5 milyon ve İspanya'da 2,5 milyon ekü borç vermiştir ve ödemeler 1598 yılının ocak ayından 1599 yılının haziran ayı sonuna kadar sürmüştür. Kral da kendi cephesinden onlara önemli avantajlar sağlamakta ve özellikle 7 milyon dukayı aşan muazzam bir miktarda *juros* vermekteydi. Özellikle kalıcı veya ömür boyu geçerli oranlar konusundaki tartışmalar hayli ateşli geçmiştir; fakat işadamlarının bu senetleri ve diğer *libranzası* İspanyol halkına satabilmek için yükseltmek istedikleri faiz oranı konusundaki tartışmalar daha da heyecanlı olmuştur. Ayrıntılardan ziyade genel kuralların bilindiği *juros* üzerinde birçok spekülasyona –eğer mümkünse– girmelerine yol açan nedenler, düşük fiyata almak ve yüksek fiyata satmak istemeleridir; kuşkusuz söylemesi yapmasından kolay olacaktır. Kurların nispeten düzenli olması (yeniden değerlendirilen bazı senetlerde yüzde 14'e varan malum kayıplarla birlikte) bu muazzam işlemi kolaylaştırmaktadır.³²⁵ Tabii ki Cenevizliler ve onlara bağlı işadamları, kendilerine borç verenlere bu kâğıtlarla ödeme yapmışlardır; alacaklılar nakit para verdiklerini ve bu yüzden nakit para istediklerini söylemektedir, ancak Cenevizliler buna rağmen ödemelerini kâğıtla yapmaktadır. Fakat bankacılar oyuna girerken *di altra moneta che di quella che li darà S. Mta* ödemeyi reddetmektedir.³²⁶ Okuyucu buna sıradan bir bunalmı diyecektir ve bunun 1575'teki şiddetli olaylarla ilgisinin olmadığını aklına getirecektir. Fakat bu zor yılda yaşanan (neredeyse her gün) güçlüklerin yansımalarının olmadığını düşünmek doğru olmayacaktır. Aslında bu zor yıl, iş sahiplerinin –biz şimdi “sendika” derdik– birbirlerine daha sıkı sarılmalarıyla atlatılmıştır: 1596 *decretados*unun meydana getirdiği bu işadamları grubu, üçü Cenevizli (Hector Piccamiglio, Ambrogio Spinola, Juan Jacomo

³²⁵ Felipe Ruiz Martín, *a.e.*; bu metni izliyorum.

³²⁶ Bu düzenleme konusunda Cesare Giustiniano'nun kesin bilgiler veren mektuplaşmaları zikredilebilir.

de Grimaldi) ve biri İspanyol (Francisco de Malvenda) olan dört tüccarın yönetiminde, birçok yıla yayılacak şekilde kurulmuş gerçek bir şirkettir. İşlerin *decretadosun* ve onların içinden en zenginlerin lehine olarak yoğunlaştığına kuşku yoktur. Bizzat 1596 kararnamesinde zikredilen krediler şöyle dağılmıştır (milyon *maravedis* olarak): Cenevizliler için 2.050; Floransalılar için 94; Almanlar için 4.5; İspanyollar için 2.523. Demek ki İspanyollara büyük bir pay, hattâ en büyük pay verilmiştir. Belki de İspanyollar diğerlerinden daha fazla sıkıntı çekmişlerdi ve kayıplarını, *cambii* tarafından sunulan kolay kazançlarla cezbedilen Venedikli kreditorlerin üzerine yıkan Cenevizliler gibi başkalarına yansıtmamışlardı. *Medio generale* göre yeni dağılımlar (*escudos* veya *ducados* olarak) şöyledir: Cenevizlilere 5.581.000; Floransalılara 256.000; Almanlara 13.000; İspanyollara 2.200.000. Bu aynı zamanda şirketin yönetimini de yansıtmaktadır: Cenevizliler 3, İspanyollar 1. Birinciler aslan payını almıştır.³²⁷

On yıl sonra, sanki sistem yapısal olarak belli aralıklarla bir iflasa gerek duyuyormuş gibi her şey yeniden başlamıştır. Burada 1607 kararnamesinin ve 14 Mayıs 1608 *medio general*ının ayrıntılarını vermeyi, İspanya'nın II. Felipe'nin sonuncu iflasından yalnızca on yıl sonra, Lerme dükünün barışçı siyasetine rağmen, yeni hükümdarın lüks merakı, kamu fonlarının yağmalanması ve 1595'ten beri ekonominin gerileme sürecine girmiş olması gibi nedenlerle, yeni bir bunalımla karşı karşıya kaldığını göstermeyi gereksiz buluyorum. 1608 kararnamesi, sadece Cenevizlilerin yararına olmak üzere, senetlerin Cenevizlilere bağlı işadamlarının elinde olduğu, dalgalı borçların ödenmesine yönelik karmaşık ama sağlam bir sistem yaratmaktaydı. Bu işadamları *Diputacion del medio general de 1608* adı altında yeni bir "sendika" oluşturmuşlardı. Önemli olan, bir iflastan diğerine geçerken yoğunlaşmanın artmış

³²⁷ F. R. Martín'in verdiği bilgilere göre, 1607 iflası hakkında Ceneviz mektuplaşmaları (A.d.S., Cenova, Spagna 15 2424) aşikâr bir öneme sahiptir; fakat bu bunalımı Kastilya'nın ekonomik ve mali tarihi çerçevesine yerleştiren F. R. Martín'in kitabına hiçbir şey veya hemen hemen hiçbir şey eklememektedir.

olmasıdır. İspanyol tüccarlar gürültülü iflaslardan sonra *contratacion*dan çıkmışlardır: 1601'de³²⁸ Aguilar ile Simón Ruiz'in yeğeni ve ardılı Cosme Ruiz Embito'nun;³²⁹ 1607'de Pedro de Malvenda'nın sarsıcı iflasları meydana gelmiştir.³³⁰ Demek ki Cenevizliler nefret edilmelerine ve herkes tarafından ayıplanmalarına rağmen, artık tek başlarındadır. Ve dük Olivares'in isteğiyle, daha 1596'da varlıkları hissedilen, 1607'de sahneye davet edilen ve ardından 1627'de, Kastilya'nın çeşitli kentlerinde (özellikle Sevilla'da) bir dizi önemli ticari konumu ele geçirdikleri halde kavgaya itilen Portekizli tüccarların 1627'deki saldırısını Cenevizliler tek başına göğüslemiştir. Cenevizlilerin zaferi eski başarılarının taçlanmasıdır; fakat aynı zamanda, uluslararası kapitalizm tarihinde önemli bir dönemeçtir; ayrıca katı ve sarsılmaz iradeli Engizisyonla aralarında çıkacak olan sayısız güçlüklerin de başlangıcıdır.³³¹

3. Fiyat Artışları

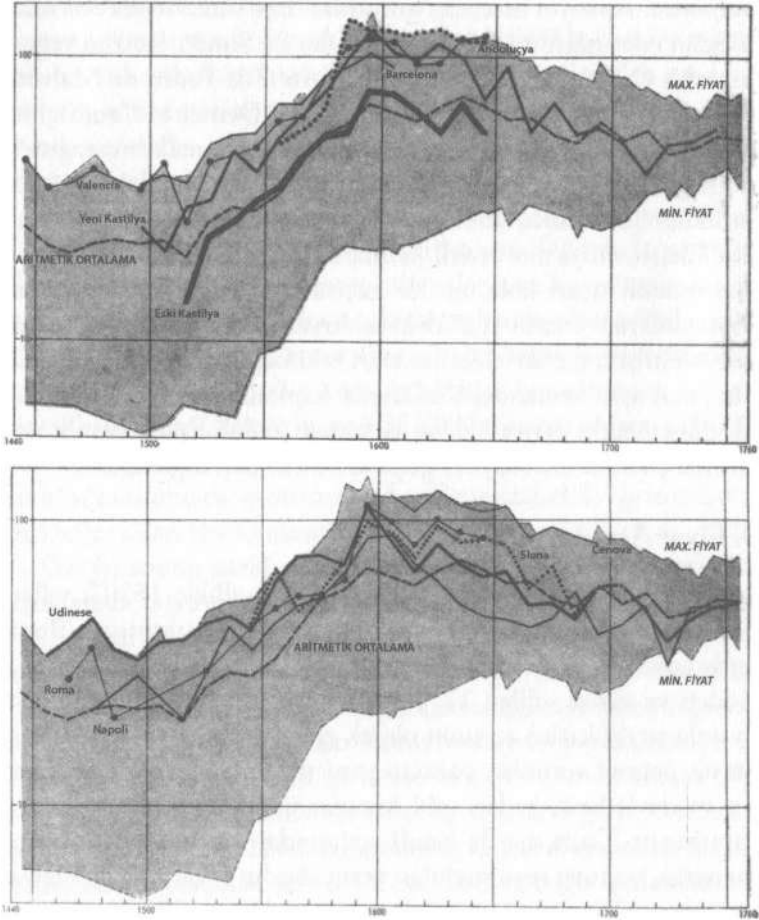
16. yüzyılda, fiyatlardaki genel yükseliş, özellikle 1570'li yıllardan sonra Akdeniz ülkelerinde güçlü etkiler yaratmıştır. Burarlarda çoklu ve bilinen sonuçlar birbirini izlemiştir. Bu “devrim”in şiddeti ve süresi –fiilen 17. yüzyıla sarmaktadır– o dönemdeki insanların dikkatini zorunlu olarak çekmiştir. Bu onlar için karmaşık parasal sorunlar, paranın yeni ve devrimci gücü, insanların ve devletlerin kaderi gibi konular üzerinde düşünme fırsatı yaratmıştır. Tarihçiler de kendi açılarından sorunu çözdüklerine inanarak, suçluyu veya suçluları aramışlardır; fakat bilinen olaylar her geçen gün arttıkça ve –söylemekten çekinmeyelim– geriye yönelik bir ekonomi bilimi sağlam temellere oturdukça, sorun daha da karmaşık hale gelmektedir.

³²⁸ *Age.*

³²⁹ *Age.*

³³⁰ *Age.*

³³¹ Bkz. aşağıda s. 659.

14. Akdeniz – Avrupa’da buğday fiyatları

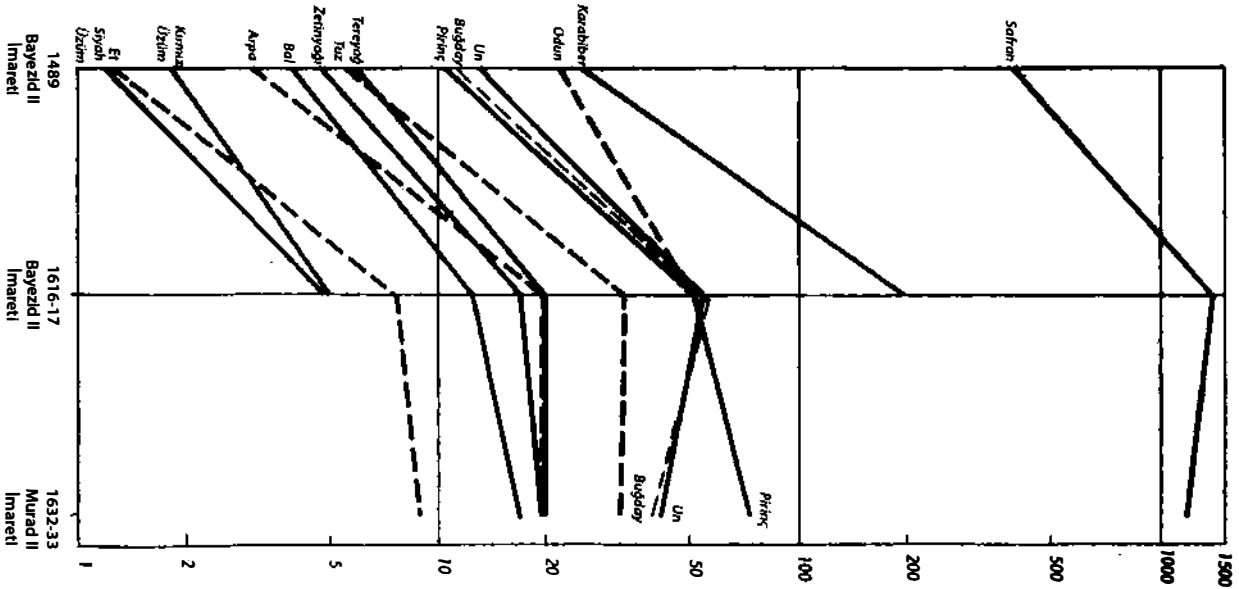
Kaynak: F. Braudel ve F. C. Spooner, *Cambridge Economic History*, cilt IV. Gümüş gramı ve hektolitreye hesaplanan elliye yakın buğday fiyatı eğrisi, Avrupa’nın tümü için, tahıl değişikliklerinin “çerçevesini” bulmaya (gri alanı sınırlandıran maksimum ve minimum çizgiler) ve bütün bu fiyatların aritmetik ortalamasının (noktalı çizgi) elde edilmesine olanak vermiştir. Artış, 16. yüzyılın tümü boyunca genel bir olgudur. Fondaki “çerçevenin” üzerine, okumayı kolaylaştırmak için iki grafik halinde çeşitli Akdeniz eğrilerini yerleştirdik. Avrupa fiyatlarının aritmetik

ortalamasıyla, Yeni Kastilya'ya ait eğrilerin çakıştıkları görülmektedir. Diğer tüm Akdeniz eğrileri ortalamanın çok üstündedir ve bu durum en azından 1620'ye ve hattâ daha ötelere kadar bu şekilde devam etmiştir. Akdeniz, en azından Hristiyanların Akdeniz'i (çünkü Denizin Doğu kesimine ait dizilere sahip değil ve bu kesimde fiyatlar mutlaka daha düşüktür) ekmeğin pahalı olduğu bir bölgedir ve yüksek düzeylere yakındır. 17. yüzyılın ortasından itibaren, bu fiyat eğrilerinin ortalama göre sapmaları daha azdır; fakat kaydedilmesi gereken nokta, gri bölgenin net bir şekilde daralmasından anlaşıldığı üzere, o tarihlerde Avrupa fiyatlarının birbirine yaklaşma eğiliminde olmalarıdır. 18. yüzyıl boyunca maksimum fiyatla minimum fiyat arasındaki açıklık daha da azalacaktır.

Çok sayıdaki uyarıya rağmen³³² sırası geldikçe “fiyat devrimi”nden söz etmeye devam edeceğim. Bu devrimin nedenleri, gerçek dinamikleri, kapsamı üzerinde farklı fikirler olabilir, ama buradaki saldırgan yenilik konusunda farklı düşünmek mümkün değildir. Bir tarihçi,³³³ 20. yüzyıl insanların daha büyük bir fiyat devrimine tanık olduğunu savunmuştur. Sorunun ortaya konulma biçimi yanlıştır. Önemli olan, 1500'lerden çok önce başlayan ve fiyatların yukarı doğru hareketinin durmak bilmediği bu yüzyıl karşısında insanların yaşadığı şaşkınlıktır. Daha önce görülmemiş bir deneyim yaşadıkları duygusuna kapılmışlardır. Her şeyin çok ucuz olduğu eski iyi günlerden sonra, hiç gerilemeyen insanlık dışı bir pahalılık dönemi gelmiştir. Eskiden karmaşık bir parasal ekonomi ülkesi olan İtalya hakkında, devrim kelimesinin tartışılabilir bir yanı vardır; fakat Balkanlarda, Anadolu'da, Türk imparatorluğunun tümünde zincirleme bir altüst oluştan, bir *fiyat devriminden* söz etmemek mümkün müdür? Dramatik olanı dramatize etmek gerekir.

³³² En güzel örnek: Carlo M. Cipolla, “La prétendue ‘révolution des prix,’ réflexions sur l’expérience italienne”, *Annales, E.S.C.*, Ekim-Aralık 1955, s. 513-16.

³³³ Gaston Zeller, *La Vie économique de l’Europe au XVIe siècle*, Sorbonne'da ders, s. 3 vd.

15. Bursa'da fiyatlar, 1489-1623

16. yüzyıldaki yükselişin Osmanlı'yı etkilediğini kanıtlayan, Osmanlı'ya ilişkin buradaki fiyatları Ömer Lütfi Barkan'a borçluyum. İmaretler fakirlerin ve öğrencilerin karınlarını doyurduğu dinsel vakıflardır. Fiyatlar akçe cinsindendir. Akdeniz dünyasındaki genel hareketleri tanıyabilmek için gereken fiyat dizilerini Türk arşivlerinde bulma konusunda henüz ümit vardır. Bu "nominal" fiyatların akçe devalüasyonlarını hesaba katmadıklarına dikkat edelim.

Çağı Yaşayanların Yakınmaları

Fiyat artışları konusundaki tanıklıklar sayılamayacak kadar çoktur. Bunları birbirine yaklaştıran şey, tanıkların yaşadığı şaşkınlık ve daima yerel olarak tanık oldukları bir olgunun nedenlerini anlamadaki yetersizlikleridir. Bu fiyat artışı dönemini kolaylıkla eski iyi günlerle karşılaştırmaktadırlar; 15. yüzyılın sonlarında ücretlerde yükselmeler olmuştur ve 16. yüzyılın ilk otuz yıllık dönemi, Polonya'da bile hayat koşullarının nispeten ucuz olduğu bir dönem olmuştur.³³⁴ Fransa'da IX. Charles'ın bir çağdaşı 1560'ta şöyle yazmaktadır: “Babamın zamanında her gün et yenirdi, yemekler boldu, şarap su gibi içilirdi.”³³⁵ Asık suratlı bir tanık, İspanyol tarım uzmanı G. Alonso Herrera da aynı şeyleri söylemektedir. “Bugün (1513) koyunun bir *libresi* eski zamanlardaki tam bir koyunun fiyatıyla aynıdır; bir ekmek bir *fanega* buğdayla, bir *libre* balmumu veya zeytinyağı eskinin bir *arrobası* ile aynı fiyattadır ve diğer şeyler için de aynı durum söz konusudur.”³³⁶

Kastilya *Cortès*'inin yakınmaları yüzyıl boyunca devam etmiştir. Fakat genel duruma karşı yükselen hararetili ve temkinli yükseltiler nadirdir. *Cortès* sürekli olarak tahılların pahalılığından, felâket düzeyine varan altın ihracatından, pahalılığa neden olan hesapsız dana ve kuzu kesiminden yakınmaktadır; ya da ayakka-bı fiyatlarının artışı üzerinde mutlaka etkili olan deri ihracatına itiraz etmektedir. *Cortès* yabancı spekülâtorlere de ateş püskürmektedir: Bunlar et, at, yün, kumaş, ipek... fiyatlarını artırmaktadır.³³⁷ 1548 *Cortès*'i Amerikan taleplerinden dehşete kapılarak, imparatora, kolonilerdeki üretimi teşvik etmesini ve Yarımadanın –felâkete yol açtığına inanılan– Yeni Dünyaya yönelik ihracatına son vermesini önerme noktasına gelmiştir.³³⁸ 1586'da *Cortès* (Valadolid'de) kraldan “mum, cam eşya, mücevher ve kesici alet gibi

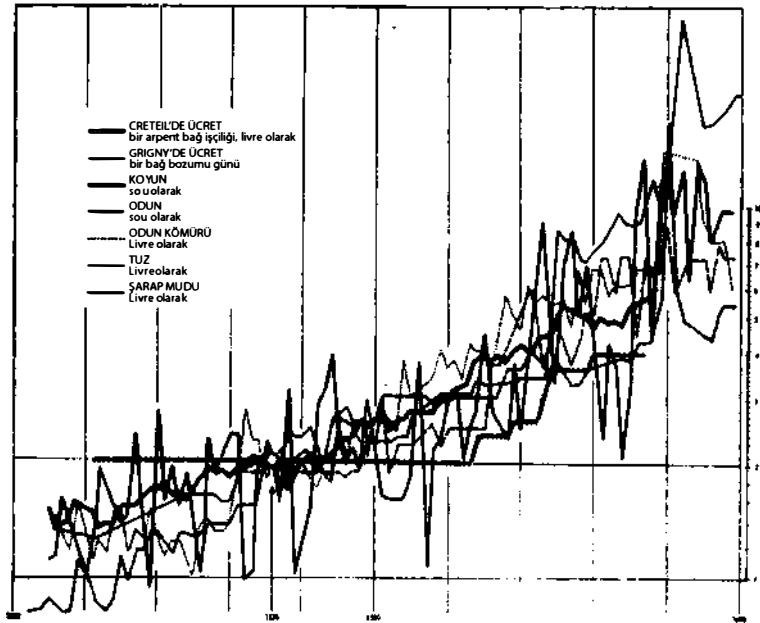
³³⁴ St. Hoszowski, *Les prix à Lwów (XVIe-XVIIe siècles)* 1954, s. 60: Hayat 1521-1525 yıllarında, 1451-1500 dönemine oranla daha ucuzdur.

³³⁵ G. d'Avenel, *Hist. économique de la propriété...*, 1898, III, s. 246.

³³⁶ G. Alonso Herrera, *a.e.*, f° 353.

³³⁷ Earl J. Hamilton, *a.e.*, s. 283 vd'da özet.

³³⁸ *Actas...*, V, s. 472-474, zikr. Earl J. Hamilton, *a.e.*, s. 286.

16. Hayır Kurumları arşivlerine göre Paris'teki fiyat hareketleri
Ücret hareketlerinin fiyat hareketlerine nazaran farklı olduğuna dikkat ediniz; tuz fiyatındaki dikey hareketler dikkate değerdir; koyun fiyatları bütünün ortalama fiyatlarını temsil etmektedir. Hayır kurumlarının arşivlerine dayanılarak yapılan, Micheline Baulant'ın yayımlanmamış çalışması.

malların, yararsız oldukları halde –sanki İspanyollar Hintliymiş gibi– altın karşılığında mübadele edilen ve dışarıdan gelen tüm şeylerin ithalatına artık izin vermemesini” istemiştir.³³⁹ İşte aklı başında insanlar bu türden nutuklar atmaktadır ve her zaman da haksız sayılmazlar.³⁴⁰

³³⁹ Ayrıntıyı zikreden, Karl Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique*, çev. Molitor, 1954, s. 179.

³⁴⁰ Cortès'in yakınmaları konusunda, F. R. Martín özellikle yükselen fiyatların Cenevizli tüccarların satın aldığı mallara ait olduğuna işaret etmektedir.

1580'de bir Venedikli, Napoli'de fiyatların üçte ikiden daha fazla yükseldiğini kaydetmektedir. Bunu söyler söylemez, söz konusu kişi, bu olayın nedeni olarak memurların aşırı vergi taleplerini, kitlesel alımları ve Katolik Kralın Portekiz'i fethetmek amacıyla yığıldığı muazzam erzağı görmektedir.³⁴¹

Biskay'da fiyatlar yükselmektedir; 1588 tarihli resmî bir rapora göre bunun nedeni, ova bölgesi halkının (*de la tierra Ilana*) ölçüsüz bir şekilde yiyip içmesi, günahkâr bir şekilde tembellik etmesi, tarlalara gitmemesi ve bahçelerindeki meyveyi toplamaya yanaşmamasıdır. Sonra da erzak bulamayınca veya aşırı fiyattan satınınca insanlar şaşırılmaktadır. Buradaki pahalılığın nedeni fakirlerin günahıdır.³⁴²

Eski bir eserinde Soetbeer,³⁴³ her biri bu fiyat artışlarının tanığı ve kurbanı olan, az veya çok anlayarak konuyu tartışan, 1600 yılı öncesine ait 33 ve 1600-1621 dönemine ait 31 yazar zikretmektedir. Sözü bunlara bırakmak can sıkıcı olacaktır. Ancak kolay olduğu üzere, bunların sayılarını artırmak, bu alanda muazzam ve etkileyici bir bilinçlenme olduğunu göstermeye olanak verecektir.

Amerikan Hazinelelerinin Sorumluluğuna Dair

Bildiğimiz kadarıyla, 16. yüzyılın ikinci yarısından öncesine dair herhangi bir genel açıklama yoktur. *Miktar teorisinin* 1556 ve 1558'deki ilk iki sunumu o dönemdeki insanların tamamen bilgisi dışında kalmıştır; Salamanca Üniversitesi'nde profesörlük yapan ve Vitoria'nın öğrencisi olan Martin de Azpilcueta'nın eserleri, 1590'da Roma'da ölmesinden dört yıl sonra ancak yayımlanabilmiştir.³⁴⁴ Aynı şey bu kez 1558'de V. Carlos'un tarih yazarı Francisco Lopez de Gomora'nın başına gelmiştir; o da fiyat artışları ile Amerikan değerli madenlerinin gelişi arasında bir korelasyon

³⁴¹ E. Albèri, *a.e.*, II, v, s. 470.

³⁴² *Gobierno de Vizcaya*, II, s. 406.

³⁴³ *Literaturnachweis über Geld-und Münzwesen*, s. 9-14.

³⁴⁴ Josef Höffner, *Wirtschaftsethik und Monopole*, 1941, Berlin, 1892, s. 110.

bulunduğundan kuşkulandırmıştır.³⁴⁵ Fakat kitabı yayımlayabilmek için 1912 yılını beklemek zorunda kalmıştır.

Bu sorunun kamuoyuna mâl olması ancak 1566-1568 yılları arasında, Jean Bodin ile M. de Malestroit'ı karşı karşıya getiren tartışma ile mümkün olmuştur.³⁴⁶ Jean Bodin'in çağdaşları, hasmının ileri sürdüğü muhasebe sikkesi devalüasyonlarını küçümseyerek kendisine hak vermiştir. Artık miktar ile açıklamak sıradan bir açıklama haline gelmiştir. 1585'te Noel du Fail, *Contes et Discours d'Eutrapel* adlı kitabında³⁴⁷ bu teoriyi kısaca açıklamaktadır: "... ve bu, yeni keşfedilen ülkelerin ve İspanyollar ile Portekizlilerin buradan ülkelerine getirdiği altın ve gümüş madenlerinin sürekli olarak Fransa'ya geçmesinden ve bu sayede başka türlü alamadıkları buğday ve diğer malları almalarından kaynaklanmaktadır." Marc Lescarbot, *Histoire de la Nouvelle France* (1612) adlı eserinde daha somut bir dil kullanmıştır:³⁴⁸ "Peru yolculuklarından önce, büyük bir zenginliği küçük bir yerde tutmak mümkündü; bugün ise altın ve gümüş bolluktan ötürü soysuzlaştığı için, eskiden bir keseye sığabilecek miktarlar için artık sandıklar gerekmektedir. Eskiden, kol ağzına sokulan küçük bir kese ile uzun bir yolculuk yapmak mümkünken, bugün bir bavul ve o bavulu taşıyacak bir at gerekmektedir." Ticari konularda uzman olan İngiliz tüccar Gerard Malynes (1586-1641), 1601'de kendi cephesinden şöyle demektedir:³⁴⁹ Fiyatlardaki genel düzeyin artması, Hintlerden gelen "para denizlerinden" kaynaklanmaktadır; "bu denizler ölçüleri küçültmüştür ve bu küçülen ölçüler, dengeyi sağlamak için rakamları büyötmüştür."

³⁴⁵ E. J. Hamilton, *a.e.*, s. 292.

³⁴⁶ Henri Hauser, *La response de Jean Bodin à M. de Malestroit...*, ve *Paradoxes inédits du Sieur de Malestroit touchant les monnoyes*, yay. Luigi Einaudi, Torino, 1937.

³⁴⁷ 1585, s. 125.

³⁴⁸ P. 43 v°.

³⁴⁹ Zikr. E. Heckscher'in klasik eseri, İspanyolca yay., *La época mercantilista*, 1943, s. 668, Almanca yay. 1932, II, s. 207.

Nihayetinde, miktar teorisi fazla bir değişime uğramaksızın bize kadar ulaşmıştır. Bu teori, temeldeki geçerliliğini kabul eden Earl J. Hamilton'ın anıtsal çalışması sayesinde güncelleştirilmiştir. Son zamanlarda bu teorinin, eski ekonomileri akla getiren bugünkü az gelişmiş ekonomilerde yaşanan parasal sorunları açıklayabileceğini düşünen Alexandre Chabert miktar teorisini savunmuştur.³⁵⁰ Ona göre bu konuda en büyük kanıt, Sevilla'ya gelen değerli madenlerle, İspanya'daki ve İspanya dışındaki fiyat artışları arasındaki eşzamanlılıktır. François Simiand,³⁵¹ altın hareketinin beş yıllık ortalamaları yerine –bu olgunun özel bir boyutunu görmemize yarar– kümülatif bir eğri önermekte haklıdır. Fakat fiyatların ve beşer yıllık ortalamaların çakışması, bu değerli maden gelişlerinin tedavüldeki para hacmini etkileyen ve bunların hareketini –bu kitlenin taşınamayacak kadar ağırlaştığı ve yarattığı etkinin yükselmeyi muhafaza etmede yetersiz kaldığı güne kadar– hızlandıran sürekli bir itici güç olarak rol oynadığını kanıtlamaktadır. Amerika'dan gelen madenler hızla yayılmakta ve âdeta patlamaktadır.

Amerikan Sorumluluğunun Lehinde ve Aleyhinde Neler Söylenbilir?

Başkan Luigi Einaudi,³⁵² M. de Malestroit'ya tahsis ettiği çalışmasında, 1471-1498 arasında Fransa'da yüzde 627 olarak hesaplanan fiyat artışları içinde madenlerin etkisinin yüzde 299.4 olduğunu ileri sürmektedir. Kimse bu hesabın doğru olup olmadığını söyleyemez. Fakat değerli madenlerin etkisi aşikârdır. Bununla birlikte, çekincelerimizi kaydedelim.

1. Enflasyon unsuru olan Amerikan maden üretimi zorunlu olarak bir *primus movens* değildir. Kendiliğinden hareket edeme-

³⁵⁰ “Encore la révolution des prix au XVIe siècle”, *Annales E.S.C.*, 1957, s. 269 vd.; ve *Structure Économique et théorie monétaire*, 1956.

³⁵¹ *Recherches anciennes et nouvelles sur l'histoire des prix*, 1932, s. 403-420, 457-478, 492, 546...

³⁵² *Paradoxes inédits...*, s. 23.

mektedir. Gümüş madenlerinden maden çıkaranların ve yerli işçilerinin çalışmalarına yön veren, onları harekete geçiren Avrupa'nın gelişmesi ve onun talepleridir. Bu altın kitlesi ve özellikle de beyaz maden kitlesi konusunda, 18. yüzyılın ikinci yarısına ait bir belgenin Yeni Dünyanın muazzam zenginlikleri hakkında söylediklerini tekrarlayalım: "Eğer [Avrupa'daki] ticaret mal satışı yoluyla Amerikalıları yer altındaki madenleri toprağın bağrından çekip çıkarmaya itmeseydi, bu madenler toprağa gömülü birer Amerikan ürünü olarak kalırdı."³⁵³ Bu bağlamda, nihai olarak, Avrupa konjonktürünün her şeyi uzaktan belirlediğini savunacağız.

2. 1500 yılından önce, şimdiye kadar söylenenden daha önemli bir para stokunun varlığını kabul etmek gerekiyor. En azından, 15. yüzyılda modern devletlerin, ücretli askerî birliklerin, maaş alan "subayların" ve nakdi vergilerin ortaya çıkması, ayrıcalıklı noktalarda (her şeyden önce deniz bölgeleri olan İtalya, İspanya, Portekiz, İngiltere ve Hollanda; bunlar kıtanın faal kesimleridir) parasal bir ekonomik düzenin tamamlanması, bütün bunlar önemli bir para dolaşımını gerektirmekteydi. Çok fazla inanmamakla birlikte, varolan altın ve gümüş kitlelerinin nihai dengesine ve 1500'den 1650'ye kadarki maden *ratiosunun* 12'den 15'e doğru zayıf bir kayma göstermesine³⁵⁴ dayanarak, 5.000 ton altın ve 60.000 ton gümüş üretimi rakamlarını ileri süreceğim. Bilinen maden hareketlerinden veya en azından 1600'lere doğru oluşan tahminlerden hareketle, iyi bir hesap yapıldığında, geçmiş yüzyıllardan miras alınan değerli maden kitlesine ilişkin büyük rakamlar bulunacaktır;³⁵⁵ miktara dayalı açıklamalar buna uymak

³⁵³ B.N., Paris, fr. 10766, f° 100 (t.y.)

³⁵⁴ X ve Y değerlerinin 1500'lerdeki altın ve gümüş miktarı olması ve x (gümüş ton) = $12 y$ altın ton olarak dengelenmesi koşuluyla. Eğer 1500-1600 arasındaki artışlar kabaca 18.000 ton gümüş ve 200 ton altın ise, ikinci denklem: $x + 18.000 = 15 (y + 200)$ olacaktır.

³⁵⁵ Tahminlerden hareketle bunları verili bir nüfusa uyarlamak ve diğer kitleler için oransal bir büyüklük sıralaması hesaplamak söz konusudur. 1587'nin başında, 3.000.000'dan fazla nüfusu olan Napoli krallığı 700.000 dukalık bir stoka sahipti; bu orandan hareketle, Avrupa'nın 20 milyon ve Akdeniz'in de 14 milyonluk stoğu olmalıdır. Bu tahminler

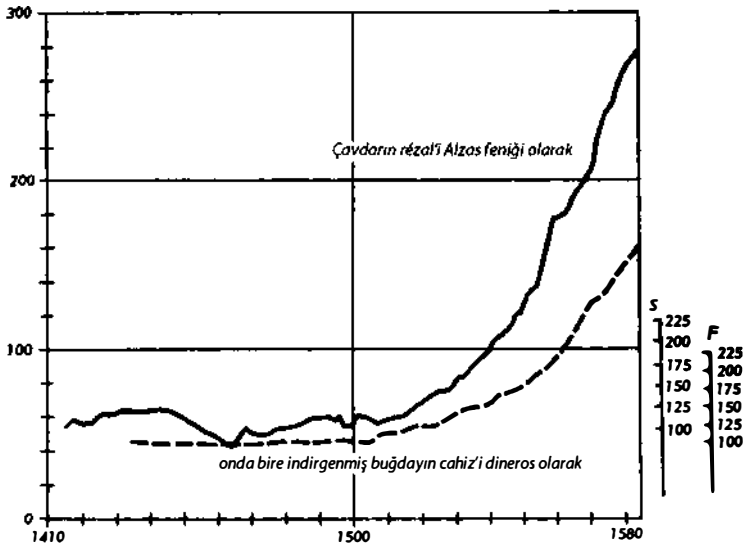
zorunda kalacaktır. “Bedava yatırım” olan Amerikan madenleri, para dolaşımını fiyat artış ritmine yakın bir miktarda hızlandırmıştır. Bu madenler bir çarpan rolü oynamıştır.³⁵⁶

3. Fakat başka açıklamalar da mümkündür. Muhasebe sikkele-rine ilişkin devalüasyonlar burada pay sahibidir. Okuyucu 276. say-fadaki grafiğe başvurulmalıdır. Jean Fourastié ve öğrencilerine ait bir başka açıklama mevcuttur.³⁵⁷ Fiyat artışları İtalya, İber yarımadası, Hollanda ve İngiltere gibi ayrıcalıklı ülkelerden çok, 1470’lerden itibaren Almanya’da ve 15. yüzyıl sona ermeden önce birçok Fran-sız bölgesinde başlamıştır. Eğer nominal fiyat eğrilerine bakılacak olursa, bu konuda herhangi bir kuşkuya yer olmadığı görülecektir. Fakir ülkeler, özellikle Akdeniz’de olmak üzere, nüfus hareketleri bakımından ötekilere nazaran daha ileride olmuştur. Avrupa ül-kelerinde fiyat devrimi Christophe Colomb’dan önce başlamıştır. Bu hareket Akdeniz’e ancak 1520’lere doğru ulaşmış ve buralarda ancak 1550’lerde kendini kabul ettirebilmiştir.

başlangıçta zayıf görünmektedir. Stoklar, iktisatçılar tarafından, sıklıkla son 30 yılın para basım miktarına eşit olarak kabul edilmektedir. P. Bo-issonnade (*agm.*, s. 198) 16. yüzyılda İngiltere için 4 milyon Sterlin’den söz etmektedir. René Baehrel (“Économie et histoire à propos des prix”, *Hommage à Lucien Febvre, Eventail de l’histoire vivante*, Paris, 1953, c. I, s. 309, no. 72), 18. yüzyılın sonu için Fransa’da 2 milyon Livre’den bah-setmektedir. Rakamlar yetersizdir ve pek sağlam değildir; bütün hesap-lamalarımız temel olarak sorunludur, fakat gelişmiş olan bir ekonomiyi daha iyi tahayyül etmemize izin vermekte, modelleri buna göre düzelt-memize ve gerçeği kavramamıza olanak vermektedirler. R. Baehrel’in pek ikna edici olmayan fakat tahrik edici olan tartışmasına bakınız., *a.e.*, *birçok yerde* ve s. 40, dipnot. 26. Küçük paralar, fakirlerin elindeki paralar miktar olarak incelenmediği sürece hiçbir model geçerli olmayacaktır. Fakat bu paraların basımı, altın ve gümüşe nazaran önemsizdir. Vene-dik’te altın ve gümüş basımı yıllık 2.000.000 dukaya yükselirken, 1604’te 60.000 duka değerinde *bezzi* ve 1606’da 15.000 duka değerinde *gazette* ve *grossetti* basılmıştır, A.d.S., Venedik, Senato Zecca, 9.

³⁵⁶ Pierre Chaunu, *L’Amérique et les Amériques*, 1964, s. 93 vd.

³⁵⁷ Bkz. aşağıda 17 numaralı grafik.

17. Strasbourg Valencia'yı geçiyor

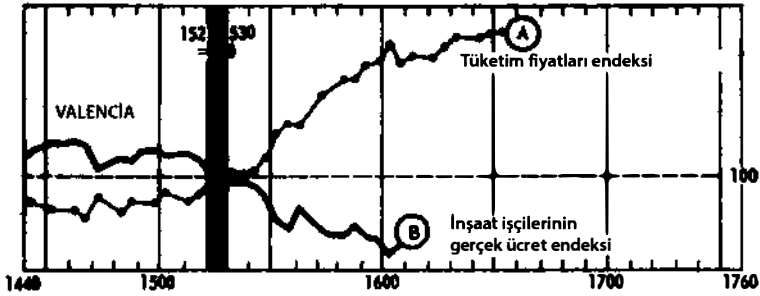
Kaynak: René Grandamy, içinde, J. Fourastié, *Prix de venta et prix de revient*, 13. dizi, s. 26. Sürekli çizgi halindeki eğri Strasbourg'daki çavdarı, noktalı eğriyse Valencia'daki buğdayı göstermektedir (30 yıllık değişken ortalamalar, 1451-1500=100). Şeklin sağındaki rakamlar yüzdelere ölçüğüdür. Eğer buradaki tek neden Amerikan parasındaki yükseliş olsaydı, bunun tam tersi bir durum yaratırdı.

4. Sevilla'ya yönelik gümüş hareketine ilişkin eğri, Paz y Soldan'ın rakamlarına göre, Potosi'dekiyle aynı olan endüstriyel üretim eğrilerinin tipik biçimine sahiptir. Hızlı yükselmekte, hızlı alçalmakta ve 1601-1610'da en yüksek noktasına ulaşmaktadır: Bu dönemde yalnızca Akdeniz'in değil, bütün dünyanın kaderi yön değiştirmektedir.

Ücretler

Her yerde hazır ve nazır olan fiyat artışları, bilinen sonuçları illettirmiştir.

Fiyatlardaki hızlı hareketler ücretleri de kısmen artırmıştır; ancak bazen bu sonuncusu durma noktasına gelmiştir. Fakirlerin

18. Valencia'da reel fiyatlar ve ücretler

E. H. Phelps Brown ve Sheila Hopkins'e göre: "Erzak sepeti"nin yükselişi ve buna bağlı olarak reel ücretin düşüşü.

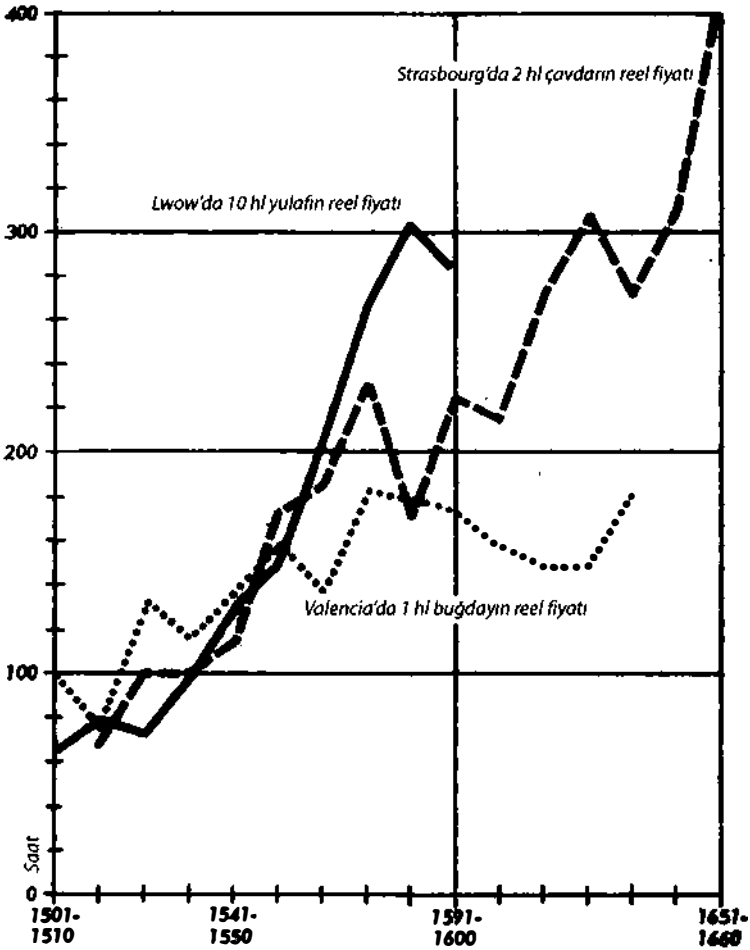
zor bir hayat sürdürdüklerini daha önce göstermiştik. Normal ücretler fiyat artışlarıyla birlikte az çok artmıştır; hattâ kısa bir süreliğine zirveye çıkmış gibi görünmüştür; fakat reel ücretlere dönüştürüldüğünde bütün rakamlar aynı dili konuşmakta ve fakirlerin sefaletini anlatmaktadır. İspanya'da, 1571-1580 dönemini 100 baz olarak ele alırsak, 1510'da 127,84 olan reel ücretler endeksi 1530'da 91,35'e düşmüştür; 1570'de 105,66; 1580'de 102,86; 1590'da 105,85; 1600'de 91,31 olmuştur. Ancak 1600'lerden sonraki bunalımın ve büyük salgınların Yarımadanın nüfusunu azaltması nedeniyle, ücretler bakır-gümüş para enflasyonu ile birlikte âni bir yükseliş göstererek 1610'da 125,49'a, 1611'de 130,56'ya fırlamıştır. Fiyat devrimi İspanya'daki ücretleri Fransa, İngiltere, Almanya veya Polonya'daki ücretlere nazaran³⁵⁸ daha olumlu etkilemekle birlikte, kimse bununla zengin olmamıştır.³⁵⁹ Reel ücretlerin fiyat devriminin altında ezildiği Floransa'da da aynı olumsuz durum söz konusudur.³⁶⁰

Bu durumun parasal işaretleri gözle görülmektedir; zira fakirlerin ücretleri, harcamaları ve gündelik hayatları hiç de altına dayalı değildir; gümüş kısıtlı olarak devreye girmekte, çoğu za-

³⁵⁸ J. Kulischer, *a.e.*, 1, s. 280-281.

³⁵⁹ *Age.*, s. 281.

³⁶⁰ G. Parenti, *a.e.*, s. 224.

19. Strasbourg, Lwów ve Valencia'da reel tahıl fiyatları

Kaynak: J. Fourastié, *Prix de vente et prix de revient*, 13. dizi, s. 31. Fiyatlar inşaat ustası yardımcılarının iş saatleri olarak hesaplanmıştır. Hayat seviyesindeki düşüş, Valencia'da, kıta içindeki diğer iki kente göre daha azdır.

man gümüş-bakır veya bakır sikkeler kullanılmaktadır; bu bakır paralara Floransa'da, beyaz gümüş paraların karşılığı olarak *moneta nera* denilmektedir. Davanzati, fakirleri ilgilendiren şey bakır pa-

radır, demektedir ve tarım uzmanı Antonio Herrera, basit bir ifadeyle şöyle demektedir: “Bir ülkenin üretkenliğini ve bolluğunu anlamamıza yarayan en iyi araç düşük değerli paralardır, çünkü perakende alışveriş bunlarla yapılmakta ve gündelik hayat için gerekenler bunlarla alınmaktadır.”³⁶¹ Onun düşük para teorisini izlersek, bizi konumuzdan uzaklaştıracaktır.

Demek ki fiili olarak ikili maden sisteminden değil, üçlü maden sisteminden söz etmek gerekiyor. Bakır ve gümüş-bakır paraların ayarını düzenlemek için bunlar sürekli olarak dolaşımdan çekilmekte ve darphaneye sevk edilmektedir. Burada giderek daha hafif ağırlıklarla yeniden basılmakta ve dolaşıma sokulmaktadır. Bakırın bu sürekli devalüasyonu, paralar arasındaki zorunlu dengeğin dışına çıkmaktadır. Her seferinde devlet bu işten kazançlı çıkmakta, halk zarar etmektedir; özellikle de fakirler. Bu işlemler İspanya’da ve *picciolinin* 1563 ve 1568’den itibaren eritilip yeniden basıldığı Sicilya’da erken tarihlerden itibaren uygulanmıştır.³⁶²

Toprak Gelirleri

Enflasyon fakirler gibi zenginleri de vurmaktadır, fakat bütün zenginleri değil. Enflasyon özellikle “sanayicileri”, tüccarları ve finansörleri (bu rahat fakat yarı akademik kelimeleri kullandığımız için özür diliyoruz) vurmaktadır. Doğrudan veya dolaylı olarak tehlikeli para akımları içinde yer alanları etkilemektedir. Toprak sahibi senyörleri daha az etkilemektedir. Carlo M. Cipolla’nın “Finanze dei Borghi e Castelli Sotto il dominio spagnuolo”ya dair net incelemelerinin³⁶³ ortaya koyduğu durum budur; bu araştırma, Pavia piskoposunun eski fiefi olan Alessandria yakınlarındaki Tegiele şatosunun 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başındaki durumunu incelemektedir. Bu özel örneğe ilişkin olarak, aynî ödemeler ile angaryaların nakdi ödemelere dönüşmediğini

³⁶¹ *A.e. s. 351 v°-352.*

³⁶² L. Bianchini, *Della storia economica-civile di Sicilia*, Napoli, 1841, I, s. 331 vd.

³⁶³ *Bollettino stor. pavese*. VIII, 1945.

fark etmekteyiz (ve nakdi ödemeler olduğunda, bunun tutarını belirlemek daima senyöre ait bir hak olmaktadır). Nihayet düşük değerde olan feodal nitelikli gelirlerin yanı sıra, *Castello*, modern diyebileceğimiz başka gelirlere sahiptir; bunlar kiralara ilişkindir ve *contadini* tarafından buğday, arpa, bakla, şarap ve saman olarak ödenmektedir. Öte yandan bu gelirler *Castello*'nun bütçesinin esas kısmını meydana getirmektedir.

Eğer bu örneklerden hareketle, yokluğunda kız kardeşinin topraklarını idare ettiği ve her yaz onun adına buğday satışlarını yaptığı İspanyol elçisi Bernardino de Mendoza'yı³⁶⁴ veya 1559'da krala bağlı 1.500 kişinin topraklarını ele geçiren Napoli kral naibi Akala dükünü düşünecek olursak;³⁶⁵ küçük devletlerin efendisi olan Aragon senyörlerini veya topraklara, sürülere ve buğday tarlalarına sahip Kastilya zenginlerini ve nihayet tahıl, şarap veya ipek satıcısı Sicilyalı senyörlerini hatırlayacak olursak edindiğimiz izlenim hep aynı kalacaktır: Toprak birbirinden çok farklı bu senyörlere düzenli bir destek sağlamaktadır; fiyatların kararsız bir şekilde yükseldiği bir dönemde, toprak onları enflasyon uçurumundan kurtarmaktadır. Eğer bu senyörlük dünyası 17. yüzyılın başında Avrupa'ya egemense, bunun nedeni, gücünü çoğunlukla söylenenden daha az kaybetmiş olmasıdır. Öyleyse bu kadar çok tüccarın ve kentli zenginin toprak veya senyörlük satın almaları delilik falan değildir. Toscanalı zenginlerin, Cenovalı para babalarının Napoli'den toprak ve unvan alma konusundaki ısrarlı istekleri belki de anlamsızdır, ama aynı zamanda bir temkinlilik, hesaplılık ve aile babalarına has bir bilgeliktir.

En talihsiz insanlar bile bu güvenli araçların cazibesine kapılmıştır. Hayatının sonlarına doğru, Benvenuto Cellini (1570'te ölmüştür), Mart 1560'ta ömür boyu geçerli olmak üzere, dürüst köylülerden satın aldığı bir toprağın sahibi olmuştur. Köylülerin onu etkilemek isteyip istemediğini bilemeyiz ama Cellini'nin biraz aceleci ve büyümek isteyen bir hayal gücüne sahip olduğuna

³⁶⁴ Alfred Morel Fatio, *Études sur l'Espagne*, 4. dizi, 1925, s. 373.

³⁶⁵ Prensese Jeanne'dan II. Felipe'ye, 13 Temmuz 1559, Simancas E° 137, f° 22, 1500, 150.000 duka için Sevilla nezdinde vassaller.

inanmak gerekir. Fakat ilginç olan nokta, yaşlılık günlerinin huzurunu toprak ile güvenceye almak istemiş olmasıdır.³⁶⁶

Bankalar ve Enflasyon

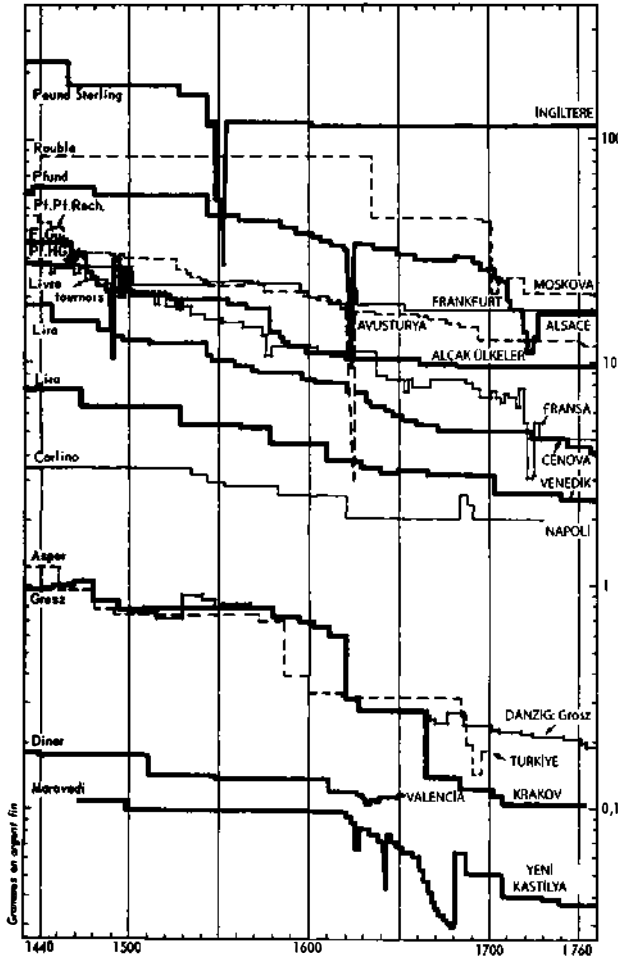
Tarım sektörü hariç “iş dünyasının” bütün sektörleri, özellikle de bankalar büyük ölçüde etkilenmiştir.³⁶⁷ Bütün bankacılık işlemleri gerçek para yerine banka paraları üzerinden yapıldığından, enflasyondaki değişimlere maruz kalmaktadır. Çünkü bu hayali paralar, Venedik veya Cenova’nın *lirefi*, Sicilya’nın *oncie* veya *tarisi*, İspanya’nın *maravedis* veya dukası, Fransa’nın *livre tournois*i, kendi değerlerinden sürekli kayba uğramaktadır. Sicilya *onciesi* 1546 yılında 1866’daki değeriyle 91,09 İtalyan *lirefi* ederken, 1572-1573’te yalnızca 20,40 *liret* etmekteydi. Aynı şekilde, Germinal Frankı cinsinden ifade edilen *livre tournois* 1515’teki 4 birimlik değerinden 1521’de 3,65’e (bu devalüasyon Fransa’ya yabancı nakitleri ve özellikle Kastilya altınını çekmenin bir yoludur), 1561’de 3,19’a, 1573’te 2,94’e, 1575’te 2,64’e ve 1602’de 2,46’ya düşmüştür.³⁶⁸ Bu bağlamda, gerçek paralar ile banka paraları arasındaki etkileşim süreklidir ve bu işte birincisi hep kazanan taraf olmaktadır. Geriye, kayıpların kimin hesabına yazıldığını bulmak kalıyor. Eğer yıllar önce bir bankaya yatırılmış olan bir mevduat eski banka parası tarifesıyla ödenirse, mevduat sahibi kaybetmektedir; eğer banka bu koşullarda kredi açmışsa, bu kez kayıplar onun hesabına yazılmaktadır. Zaman, hesaba geçtikten sonra hareketsiz hale gelen paranın aleyhine işlemektedir.

Mario Siri bu durumda bütün bankaların ve işadamlarının 16. yüzyılda tefecilik yaptıklarını düşünmektedir. Teorik olarak

³⁶⁶ *Vie de Benvenuto Cellini*, yay. Crès, II, s. 598 vd. Tamamen başka bir bölgede –Arles toprakları– 16. yüzyıl boyunca uygulanan yarım ve dörtte birlik yarıcılığa bakınız, Quiqueran de Beaujeu, *a.e.*, s. 400-401.

³⁶⁷ Kimse bunu Mario Siri kadar iyi vurgulayamamıştır, *La svalutazione della moneta e il bilancio del Regno di Sicilia nella seconda metà del XVI secolo*, Melfi 1921, in-16, s. 22.

³⁶⁸ Albert Despaux, *Les dévaluations monétaires dans l’histoire*, Paris, 1936, s. 362.

20. Devalüasyon ve muhasebe sikkeleri

F. Braudel ve F.C. Spooner'ın *Cambridge Economic History*'de (c. IV) yayımlanacak katkılarında yer alan grafik. Farklı paralar gümüş-gram olarak ifade edilen öz değerlerine göre sınıflandırılmıştır; ağır paralar ve hafif paralar vardır. Bazıları nispeten istikrarlıdır, örneğin Sterlin gibi; diğer bazıları ise son derece istikrarsızdır, Polonya *grosz*'u, Türk akçesi ve hatta *livre tournois* gibi. Ruble ve akçeye ilişkin rakamlar yaklaşıktır.

Pf. Pf. Rech: Pfund-Pfennig Rechenguden; Fl. Gu: 1579'dan itibaren Florin; Pf. H.G.: Pfund Heller Gulden.

haklıdır: Her iki tarafta yaşanan kayıpların hepsi aynı sektörde kayıtlı olarak kalmaktadır; yani ticari ve mali iş sektöründe. Birreylere açısından kayıplarla kazançlar birbirini telafi ediyor mu? Bu da başka bir soru. Her halükârda, işlerin ritmine (her üç ayda bir kurulan fuarlardaki kambiyo hacmini düşünün), paranın faizine, enflasyonun sürekli artan eğilimine bakınca, içerideki bu tefecilik hakkında günü gününe herhangi bir şey tahmin etmek pek mümkün değildir; hiçbir tüccarın muhasebe defteri bundan söz etmemektedir; fakat bu durum, bu yavaş işin uzun vadede işlemediği anlamına gelmez. Olağan olarak tüccarların veya bankaların iflasları kısa vadeli konjonktürel sarsıntılara bağlıdır. Bankalar çok sayıdadır ve bazen de göz kamaştırıcı bir sağlık belirtisi göstermektedir –Pisani ve Tiepolo Bankası Mart 1583'teki³⁶⁹ düşüşten önceki yılda, Venedik'e tek seferde İspanyol riyali olarak 200.000 duka getirmiştir. Fakat bunların hepsi avans vermek ve daha da önemlisi, kendilerine yatırılan paraları yavaş sonuç veren işlere bağlamak gibi hatalar yapmaktadır. 1584'teki gibi kısa bir konjonktürel yükseliş yaşandığında, alacaklar geri gelmemekte, mevduatlar geri alınmakta ve önlenemez bir bunalım ortaya çıkmaktadır. Böylece Pisani-Tiepolo Bankası 17 Mart 1584'te iflas etmiştir.³⁷⁰ Ayağımızı yere sağlam basarak ilerlemek için, Napoli *Archivio di Stato*'sunda muhafaza edilen *banchieri antichi*'ye ait büyük muhasebe defterlerini incelemek, A. Silvestri'nin önemli incelemelerini³⁷¹ genişletmek ve onları yorumlamak gerekir. Yapılacak işin boyutları muazzamdır.

Her halükârda banka iflasları 1550-1570'ten sonra artmış ve aynı zamanda enflasyonun resmî çemberi olan “gümüşün resmî çemberi”yle birlikte vahim bir hale gelmiştir. Hastalık o kadar ağırdır ki, birbiri ardına belirmeye başlayan devlet bankaları, tam

³⁶⁹ A.d.S., Floransa Mediceo 3083, f° 417 v°, 27 Mart 1583.

³⁷⁰ Marciana, Girolamo Savina Kroniği, f° 361 v°.

³⁷¹ A. Silvestri “Sui banchieri pubblici napoletani nella prima metà del Cinquecento”, *Bollettino dell'Archivio storico del Banco di Napoli*, 1951, “Sui banchieri pubblici napoletani dell'avvento di Filippo II al trono alla costituzione del monopolio”, *age*.

da bu dönemde ortaya çıkarak hastalığın ilacı olmuşlardır. Bu kamu kuruluşları arasında, Kent Senatosu'nun vesayeti ve garantisi altında kurulmuş olan Palermo Bankası 1551'de erken olarak doğmuştur.³⁷² Bu banka *La loggia* denilen yere yerleşmiştir.³⁷³ Kuşkusuz köken itibarıyla, 15. yüzyılın sonlarına kadar giden Trapani, *Tavda Communale o della Prefetia*'sına bağlanmaktadır.³⁷⁴ Bu durum, kuruluş tarihi itibarıyla istisnai olan Palermo Bankası'nın, doğası itibarıyla da istisnai olmasını açıklamaktadır. Sıklıkla örnek teşkil ettiği Güney İtalyan kamu bankaları gibi, bu banka da kamu gelirlerinin toplanması, yönetilmesi ve ödemeler konusunda uzmanlaşmıştır. III. Felipe'nin saltanatı döneminde, düşük kazançlı bir iş olan Sicilya parasını sağaltma görevi ona verilince, banka bu siyasal ve yönetsel görevlerin yükü altında ezilmiştir.

Kamu bankalarının yaratıldığı asıl dönem, Palermo Bankası'nın kurulmasından ancak 30 yıl kadar sonra başlamıştır. 1586'da *Casa di San Giorgio*, yüz yıldan fazla bir süre önce, 1444'te altın krizi döneminde durdurduğu bankacılık faaliyetine yeniden başlamıştır. 23 Eylül 1587'de *Tavola della città di Messina* kurulmuştur; fakat bu kurumun statüsü, II. Felipe tarafından ancak 1 Temmuz 1596'da onaylanmıştır. Bu banka sayesinde, tekrarlanan iflaslara ve kamu maliyesindeki *collettoriler*in sahtekârlıklarına son verilmesi umut edilmekteydi –haklı olarak. Tabii ki yeni banka kamu yönetimlerinin paralarını mevduat olarak kabul etme ayrıcalığına sahipti. Banka Messina kentinin denetimi ve garantisi altına alınmıştır.³⁷⁵ 1587'de³⁷⁶ Venedik'te ünlü *Banco della Pizze di Rialto* kurulacak ve bu banka 1619'da, bir o kadar ünlü olan *Banco Giro*'ya dâhil olacaktır. 1593'te Milano'da *Banco di S. Ambrogio*,

³⁷² L. Bianchini (*a.e.*, I, s. 340, G. Luzzatto, *a.e.*, s. 183) kuruluş tarihini 1553 olarak veriyor.

³⁷³ G. Luzzatto, *age*.

³⁷⁴ *Age*.

³⁷⁵ L. Bianchini, *a.e.*, s. 341.

³⁷⁶ G. Luzzatto tarafından verilen 1587 tarihini benimsiyorum. Belgelemin arasında, Senato'nun bankaya 28 Haziran 1584'te izin verdiğini gördüm.

tıpkı *Banco Giro* gibi özerk bir yönetime sahip olarak kurulmuştur. Aynı dönemde Napoli'de borç sandığına ve *Santa Casa dell' Annunziata* Hastanesi'ne bağlı olarak bir banka kurulmuştur; Roma'daki banka ise Saint Esprit Hastanesi'ne bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Oldukça kapsamlı ve zaman içinde iyi yoğunlaşmış olan bu hareket, önemli bir tanıklık değerine sahiptir.

Fakat işler bu kadar basit olmayacaktır. Özellikle kuzeyde, devlet bankalarının işlevleri, kamu maliyesinin katı kurallarını aşmakta hızlı davranmıştır. Bu bağlamda *Rialto Palas Bankası*, yasaklamalara rağmen, müşterilerinin mevduatını kullanarak ilk günden itibaren kredi açmaya başlamıştır; bu banka madeni paraya prim yaptıran gerçek bir banka parasını piyasaya yaymıştır. Bunu yaptıklarında, bankalar bir yenilik getirmiş olmuyorlar; yalnızca eski özel bankaların yöntemlerini kopyalıyorlar. Özgün olan yanı ise bu kredileri o zamana kadar bilinmeyen boyutlara çıkarmış olmalarıdır. Fakat aslında kamu bankalarının böyle âniden ortaya çıkmasına, özel bankaların iflasları, yetersizlikleri ve kararsızlıkları yol açmıştır. Yukarıdaki birçok bilgiyi ödünç aldığımız Gino Luzzatto şu sonuca varmaktadır: "Bu kamu bankaları hiçbir şey yapamaları bile, en azından kendilerine gelen çok sayıdaki müşteriye, özel bankaların sağlayamadığı huzur ve güveni vermişlerdir."³⁷⁷ 1552'de Priuli Bankası'nın iflasından, 1584'te ikinci Pisani Bankası'nın iflasına kadar³⁷⁸ Venedik bankalarının uzun iflaslar dizisini ya da Cenevizli Ravasquez'in iflasından (aslında yarım iflas) –1580'de gerçekleşme bile³⁷⁹– uzun süre tartışılan kısıtlamalara kadar (11'den 4 bankaya), Napoli'deki mali iflaslar dizisini hatırlamakta fayda vardır.

Kuşkusuz, Venedik'te olduğu gibi Napoli'de de bu iflasların nedeni kamu otoritelerinin yersiz müdahaleleri olmuştur. Örneğin 1552'de Napoli'deki³⁸⁰ kral naibi, Ravasquez'in altın rezervlerine

³⁷⁷ G. Luzzatto, *a.e.*, s. 188.

³⁷⁸ H. Kretschmayr (*a.e.*, III, s. 187) 1582 demektedir.

³⁷⁹ Simancas, Naples, S.P. 4 Madrid, 7 Ekim 1580.

³⁸⁰ Büyük Amir'den Krala, Roma, 4 Eylül 1532, *Corpo dipl. port.*, VII, s. 172-173.

el koymuş ve bunları düşük değerli yeni basılan sikkelerle değiş-tirmiştir. Venedik'te Signoria, bankaları her zaman kendi borçlarına karşı vatansever lütuflarda bulunmaya zorlamıştır. Ama her zaman ve herkes için asıl gizli bela enflasyondur. *Casa di San Giorgio*'ya dair bir ayrıntı insanı düşündürmektedir: Acaba bu hayati bir nokta mı yoksa başıboşluk mu? 1586'da bu banka mudilerine *cartularoiorosunu*, yani altın hesap defterini açmıştır; 1606'da *cartulario-argentosunu* ve nihayet 1625 tarihinde, belki de en ilgi çekici hesabı olan sekizlik İspanyol sikkeleri hesabını açmıştır. Bu ne anlama geliyor? Acaba mudilere yatırdıkları para cinsinden mi kredi verip ödeme yapıyor? Böylece devalüasyonlara karşı altın veya gümüş güvencesiyle korunmuş mu oluyor?³⁸¹ Mudileriyle birlikte bizzat banka da kendini muhasebe sikkesinin tehlikelerine karşı korumaya alıyor ve madeni paraların güçlü koruması altında kendine sığınak buluyordu.

“Sanayiciler”

Fiyat artışının bir diğer kurbanı da “sanayiciler”dir. Bu konudaki cehaletimiz Giuseppe Parenti'nin kitabı sayesinde biraz giderilmiştir. Floransa hakkında söyledikleri ve 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başları için İtalya'ya uyguladığı düşünceler bir denemeden ibarettir; fakat aşikâr bir değere sahiptir. Floransa ve İtalya'nın endüstri kentlerindeki fiyat artışları, zanaatkârların *nominal* ücretlerini şişirmiştir. Floransa'da 1520-1529 dönemi için 100 olan endeks, 1550-1559'da 99,43, 1590-1599'da 162,63 ve 1610-1619'da 178,95 rakamına doğru bir değişim göstermiştir. Bu yükselme İspanyol ücretlerindeki artışın çok altındadır (1520-1529'da 100 iken 1610-1619'da 309,45 olmuştur), fakat Fransız ücret artışının (1550-1559, 100; 1610-1619, 107,4) ve hattâ İngiltere'deki

³⁸¹ G. Luzzatto, *a.e.*, s. 186. Aynı düşünce ikliminde, Marsilya'ya yönelik bir mektuplaşmaya dair küçük bir ayrıntı (Gilles Hermitte'den kardeşi-ne, Cenova, Nisan 1593, Fonds Dauvergne, not 47); bir kayık sahibiyle 300 adet sekizlik sikke gönderdiği anlaşılmaktadır, “*qui vous doit payer en mesme espèce de pièces de huit ou de quatre sans qu'il puisse payer la value d'icelles en autre monoye comme sommes d'accord...*”

artışın (1520-1529, 100; 1610-19, 144) çok üstündedir; Hollanda'daki ücret artışlarından da çok daha fazladır. İşçilere mutlu bir hayat getirmenin uzağında kalan bu yükselişlerle birlikte, Fransa'da "sınai" kârlar daralmıştır –çünkü genel artışlar sırasında bunlar sabit kalmıştır.³⁸² Bu kârlar, korkunç bir şekilde düşmekte olan İspanyol kârlarına nazaran henüz yüksek olmakla birlikte, aynı dönemdeki Fransız veya İngiliz kârlarıyla karşılaştırılabilir nitelikte değildir. Fiyat artışları böylece İtalyan endüstrisinin ta kalbine ulaşan bir zayıflık unsuru yaratmıştır. Acaba 17. yüzyılın başlarında Hollanda'nın güçlü rekabetine ve ardından onun kadar tehlikeli olan Fransız rekabetine kafa tutacak gücünün kalmamasının nedeni bu mudur?

Devletler ve Fiyat Artışı

Devletler bu belâyı en az zararla atlatan unsurlar olmuştur. Devletin mali hayatında üç durak vardır: Gelirler, harcamalar, borçlar. Diğerlerinden önemsiz olmayan bu üçüncü durak, fiyat artışları karşısında otomatik olarak yükünün hafiflediğine tanık olmaktadır. Ancak harcamalar ve gelirler aynı ritimde artmaktadır. Bütün devletler gelirlerini çoğaltmayı ve fiyat artışları karşısında uyanık kalmayı becermişlerdir. Kuşkusuz büyük ve olanaksız harcamalar yapmaktadırlar, fakat yüzyılın ölçeğine göre büyük ve giderek artan kaynaklara sahiptirler.

Uzun zaman önce, Richard Ehrenberg tarihçilere, elçilerin sıklıkla verdiği bütçe tahminlerine veya –eklemekte sakınca görmüyoruz– diğer tahminlere güvenmemelerini tavsiye etmiştir –tarihçiler bu tavsiyelere uymamıştır. Bugün kesin bir anlam taşıyan bütçe kelimesi, 16. yüzyıldaki gerçeklerin oluşturduğu çerçeveye uymamaktadır. Ancak yeterince doğru olmayan rakamlar, gene de bir büyüklük sıralaması yapılmasına izin verebilir. Bu rakamlar bütçelerdeki genel yükselişi yeterince göstermektedir. İşte çeyrek yüzyıl arayla iki ayrı Sicilya bütçesi: 1546'da gelirler 340.000 *scudi*, giderler 160.000 *scudi*; belli bir fazlalık var gibi gö-

³⁸² G. Parenti, *a.e.*, s. 235.

rünüyor, fakat eski borçların kapatılması gerekmektedir; 1573'te gelirler 750.194, giderler 211.032 *scudi*. Bu "bilanço"nun verdiği pozitif fazladan olağanüstü bir dizi harcama yapılacaktır. Sicilya'nın İspanyol yöneticileri, gelir ve giderleri dengelemek için yüzde 14-16'dan borç almak zorunda kalacaklardır.³⁸³ Napoli'de de benzer gelişmeler olmuştur.³⁸⁴ İspanya'da V. Carlos'un gelirleri saltanat döneminde üç katına çıkmış,³⁸⁵ II. Felipe'nin gelirleri ise 1556-1573 yılları arasında iki kat artmıştır.³⁸⁶ 1566'da bu gelirler 10.943.000 duka,³⁸⁷ 1577'de ise 13.048.000 dukadır.³⁸⁸ Yarım yüzyıl ileri gidelim: II. Felipe'nin gelirleri 1619'da 26 milyon [duka] olacaktır.³⁸⁹

II. Felipe'nin bütçelerinde konsolide veya konsolide olmayan borçların muazzam düzeyde yükseldiği tahmin edilmekte ve ölçülmektedir. Fazla güvenilmemesi gereken 1562 tarihli bir bütçede³⁹⁰ şu kalemleri görmek mümkündür: Kastilya *juros* faizleri için 500.000 duka; Flandre *juros* faizleri için 300.000; Aragon için 50.000; Sicilya için 150.000; Milano için 200.000 ve Atlantik adaları için 30.000; toplam olarak 1.230.000 dukalık bir faiz ki, bunun sermaye değeri, faiz oranının yüzde 10 veya yüzde 5'ten hesaplanmasına göre, 12 milyon veya 24 milyon duka olmaktadır.³⁹¹ Bu sermayenin 20 milyon kadar olduğunu kabul edelim. Oysa 1571-1573'te borçlar, bileşkelerini bilmememizle birlikte,

³⁸³ M. Siri, *agm.*, bkz. yukarıda, dipnot 367.

³⁸⁴ L. Bianchini, *Della Storia delle finanze del Regno di Napoli*, 1839, s. 315 vd.

³⁸⁵ R. Konetzke, *a.e.*, s. 197.

³⁸⁶ R. B. Merriman, *a.e.*, s. 443, Häbler, *a.e.*, s. 122.

³⁸⁷ R. Konetzke, *a.e.*, s. 199.

³⁸⁸ *Age*.

³⁸⁹ J. de Salazar, *Politica Española*, 1617, s. 18.

³⁹⁰ Memoria de las rentas y patrimonio del Rey de España de 1562, A.E. Esp 234

³⁹¹ 1563, 1608, 1621'de faiz indirimi yapılmış olmalıdır, *Nueva Recop, libr. X, XIV*.

50 milyon dukaya yükselecektir.³⁹² 1581'de bir Venedikli³⁹³ 80 milyonluk bir borç miktarından söz etmektedir; 20 yıldan az bir sürede II. Felipe'nin borcu dört katına çıkmıştır.

Simancas'ın aşırı bol zenginlikleri arasında daha çeşitli ve daha doğru rakamlar aranmalıdır. Bu malzeme bir araya getirildikten sonra, Temkinli Kralın bilançolarıyla birlikte, gelirlerini, harcamalarını, borçlarını ve borçlarının faizlerini hesaplamak, eğer mümkünse *gerçek* bütçe eğrileri oluşturmak gerekmektedir. Tıpkı ücretler konusunda olduğu gibi, burada da şişirilmiş rakamlar aldatıcı olmaktadır. Mario Siri, rakamları değerli maden miktarına indirgeyerek, Sicilya bütçelerinde, bir bütçeden diğer bütçelere geçerken artış değil de azalma olduğunu göstermiştir.

Bütçe konusundaki betimsel incelemeler, her biri fiyat artışlarına dair ölçümler gerektiren gerçek sorunları bir yana bırakmaktadır. Kabaca söylemek gerekirse, devletler artan hayat pahalılığı karşısında giderek büyüyen çaresizlikler yaşamıştır. Buna bağlı olarak da kaynak arama isteği ve fiyat akımını yükseltme eğilimi belirmiştir. 16. yüzyılda, ülke tarihlerinin en belirgin kısmı onların mali alandaki mücadelelerine dair olanıdır: Hollanda'daki savaş yalnızca inanç özgürlüğü konusundaki bir dram ve özgürlükler konusunda bir mücadele olmakla kalmamış, aynı zamanda İspanyol devletini verimli bir şekilde büyük ticari kavşağın ekonomik kaderine bağlama konusunda, başarısızlıkla sonuçlanan bir girişim olmuştur.

II. Felipe imparatorluğunun Avrupa'da sahip olduğu ülkelerin birbiri ardına iyi birer gelir kaynağı olmaktan çıktığını görmesi bir gerçektir. Hollanda, Milano, Napoli ve Sicilya'da, Fransa'da denildiği gibi *les revenants bons* giderek daha fazla miktarda yerel olarak özümsemiştir. Geriye İspanya veya daha doğrusu Kastilya kalmaktadır. II. Felipe'nin Yarımada'daki varlığı, 1569'a kadar süren barışın yardımıyla, büyükler de dâhil olmak üzere vergi mükelleflerinin hizaya sokulmasına olanak vermiştir; Limoges Piskoposu

³⁹² R. Merriman, *a.e.*, IV, s. 443.

³⁹³ E. Albèri, *a.e.*, I, V, s. 294.

1561'de³⁹⁴ şöyle yazmaktadır: “Katolik kral, geleceği düşünerek, gün geçtikçe daha tasarruflu olmakta, maliyenin ve kendine ait toprakların yönetimi konusunda emirler yağdırmaktadır; o kadar tedbirlidir ki, evini iyi yönetmemekle suçlanmasına neden olacak herhangi bir şey söyleyemem.” Yani kral uzmanlarına danışmaya devam etmektedir. Bu uzmanların tavsiyeleri, kralın mali alanda çok dramatik olan uzun saltanatı döneminde hiç eksik olmaya-caktır. Büyük Toledo toplantısını ve 14 Kasım 1560 tarihli karar-ları daha önce zikretmiştik.³⁹⁵ Bu toplantıyla Kastilya vergileri-nin listesi durmaksızın artmış, yeni kalemlerin eklenmesiyle ve varolan vergilerde yapılan değişikliklerle bozulmaya başlamıştır. *Alcabalas*, kentlerin götürü olarak ödediği bir tüketim vergisidir ve ilkesel olarak bütün satışların onda birini temsil etmektedir. Bu vergiye yüzde 1’lik dört ekleme yapıldı ve böylece oran yüzde 14’e yükselmiş oldu. 1561’de 1.200.000 duka olan *alcabalas* tutarı 1574’te 3.700.000’e çıkmıştır.³⁹⁶ Hattâ 1577’de toplam tutarı bir milyon kadar azaltmak gerekmıştır.

Tabii ki vergi mükellefleri sürekli yakınmaktadır: 1563’te³⁹⁷ Cádiz, 1560’tan beri ticari faaliyetlere konulan vergiler nedeni-y-le, ticari trafiğin çöküntüye uğradığını ilân etmektedir. *Cortès*ler sürekli olarak yakınmakta, fakat fiyatların endişe verici yükselişinden Amerikan gümüşünün sorumlu olduğunu düşünememek-tedir; dolayısıyla hemen karşılarında duran şeyi, yani krallık yöne-timinin büyüyen ve ağırlaşan vergi sistemini sorumlu tutmaktadır. 1571 *Cortès*’i³⁹⁸ şöyle demektedir: “Bu yüzden, insanlar üzerinde büyük bir yük oluştu ve insanların yaşamı için gerekli olan her şey alabildiğine pahalılaştı; öyle ki, ancak çok az kimse zorluğa düşmeden yaşayabilir hale geldi.”

³⁹⁴ Madrid, 5 Eylül 1561, kopya B. N., Paris, fr. 16103, f° 45.

³⁹⁵ Bkz. yukarıda s. 236.

³⁹⁶ R. Konetzke, *a.e.*, s. 199.

³⁹⁷ La Contaduria’dan II. Felipe’ye, Madrid, 13 Eylül 1563, Simancas E° 143, f° 59-60.

³⁹⁸ *Actas*, III, s. 357.

Kötü bir dağılım sergileyen bu muazzam vergiler zamanın olanaklarıyla tahsil edilmektedir; yani bunların sadece bir kısmı devlet kasalarına ulaşabilmektedir. Kastilya, bazen kendiliğinden gösterdiği cömertliği nedeniyle, imparatorluğun en iyi vergi ödeyen bölgesidir kuşkusuz –*Cortès*’in vatansever jestleri boldur. Fakat böyle olmasının bir nedeni de, kralın, emirlerine karşı gelinemeyecek kadar yakın olmasıdır. Bu durum karşısında, Kastilya’da yaşam sıkıntılı hale gelmekte, üretim alanları zorluklarla karşılaşmakta ve yaşamın gerçek maliyeti yükselmektedir;³⁹⁹ zaten başka türlüğü şaşırtıcı olurdu. Peki, bu çabalar, bu cömertlikler ve bu gaileler nasıl bir sonuç vermektedir? Çoğu zaman, belirsiz miktarlardaki fazlalıklar İmparatorluğun genel açıkları içinde kaybolup gitmektedir. Zaten bu fazlalıklar da ancak bir süreliğine varolacaktır: II. Felipe’nin otoritesine boyun eğen Avrupa’nın geri kalan yerlerinde olduğu gibi, Kastilya’da da açıklar kural haline gelecektir.⁴⁰⁰

Bu bağlamda, tüm hazine yönetimleri zorluklarla karşı karşıyadır; bir yönetim modeli olarak kabul edilebilecek Floransa gibi bir ülkede, mali durum öylesine kötüdür ki, o dönemdekilerin söylediklerine göre, 1582’de, bu durumun sonucu olarak halk büyük gruplar halinde göç etmektedir.⁴⁰¹ Felipe’nin ülkeyi fethetmesinin arifesinde, Portekiz’de satışlar üzerinden yüzde 20 veya balıkçılık ürünlerinden yüzde 50 vergi alınmaktadır.⁴⁰² 1587 başlarında Fransız hükümeti Paris’teki vergileri iki katına çıkarmayı düşünmektedir; bu önlem ülkeyi mahveden kıtlığa rağmen, tüm ülkeye yaygınlaştırılacaktır.⁴⁰³ Türkler ve İranlılar da aynı yöntemleri uygulamaktadır.

³⁹⁹ C. Pereyra, *Imperio español*, s. 27-31.

⁴⁰⁰ 1581’de II. Felipe’nin İber yarımadasından sağladığı gelirler 6.500.000, harcamalar 7.000.000 kadardır. E. Albèri, *a.e.*, I, V, s. 294.

⁴⁰¹ A. Segre, *Storia del commercio*, I, s. 492, dn 3.

⁴⁰² Jerónomino Conestaggio, *Dell’unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia*, Cenova, 1585, s. 14.

⁴⁰³ B° de Mendoza’dan II. Felipe’ye, Paris 8 Ocak 1587, A.N., K 1566.

Tehlikeli bir yüzyılla boğuşmak zorunda kalan devletler, kendi araçlarını seçme özgürlüğüne sahip değildir. İspanya'ya geri dönersek, hükümet en azından üç kez, rant oranlarını kendi lehine değiştirmiştir: 1563, 1608 ve 1621'de.⁴⁰⁴ Aynı hükümet ödeme vaatlerinin 10'da 9'unu ertelemiş veya Hollanda'da denildiği gibi, "fuarlarda süreleri uzatmıştır."⁴⁰⁵ 1566'da altının değerini yükseltmiştir: V. Carlos'un 1537'de çıkardığı altın *escudo* 350'den 400 *maravedise* yükseltilmiştir;⁴⁰⁶ 1609'da ise 400'den 440'a çıkarılacaktır.⁴⁰⁷ Nihayet İspanyol devleti, 1557-1560, 1575, 1596, 1607, 1627 ve 1647'de kısa vadeli borçlar konusunda bir dizi iflasa başvurmuştur. Hiçbir ödenti karşısında gerilemeyen kentlerin, Büyüklerin ve Kilise'nin hazinelerinden beslenmiştir.

Bu döneme ilişkin olarak bildiğimiz, İngilizlerin gelir ve giderleriyle karşılaştırabilecek nitelikte olan, 16. yüzyıl bütçelerine dair bütünsel bir inceleme, önemli bir soruya cevap verme olanağı sağlayacaktır: Fiyatlar konusunda yaşanan bu fırtınada, acaba Akdeniz devletleri veya Akdeniz'e yakın olan devletler, diğerlerinden daha fazla mı etkilenmiştir? İspanya'ya ilişkin, buradaki cevabın olumlu olması bize daha muhtemel görünmektedir; özellikle bu geniş imparatorlukta savaşı masraflarını düşünecek olursak. 1597'de küçük bir kitap yazmış olan bir Fransız⁴⁰⁸ şunları yazmaktadır: "Savaş onun (II. Felipe) için, başka hiçbir hükümdar için olmadığı kadar masraflı olmuştur; örneğin deniz kuvvetleri için gerekli mürettebatın büyük bir bölümünü uzak ülkelerden sağlamak zorundadır; bu da onun maliyesinin büyük bir kısmını tüketmektedir. Ve kara savaşları konusunda, örneğin Hollanda'dan gelenler, düşmanlarına nazaran ona altı kat daha pahalıya mâl olmaktadır; çünkü İspanya'dan bir asker alıp Artois sınırında bir Fransız'ın karşısına çıkarması ona 100 dukaya mâl olmaktadır;

⁴⁰⁴ Bkz. yukarıda, dipnot 268; A. Castillo, *agm.*, s. 14 vd.

⁴⁰⁵ H. Lonchay, *agm.*, s. 945.

⁴⁰⁶ E. J. Hamilton, *a.e.*, s. 62.

⁴⁰⁷ *Age*, s. 65.

⁴⁰⁸ *Placcart et décret...*, 1597, B.N., Paris, Oc 241, in-12.

oysa bir Fransız askeri burada kendi kralına sadece 10 dukaya mâl olacaktır.”

Aynı şekilde, hem Okyanus hem de Akdeniz'deki savaşların ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olan deniz donanımı da İspanya için bir dezavantajdır. Bu alanda da fiyat artışları durmaksızın sürmektedir. Tomé Cano, *Arte de Navegar*⁴⁰⁹ adlı kitabında, V. Carlos döneminde 4.000 duka eden 500 tonluk bir teknenin, bugün, 1612'de 15.000 duka ettiğini; eskiden 2.5 duka olan Flandre yelkenlerinin bugün 8 dukaya alındığını aktarmaktadır. “Hintlerden Carthagenâ'ya, ton başına 14 dukadan mal taşımıştım, oysa bugün tonuna 52 duka istiyorlar” diye ilâve etmektedir, “ve bu fiyata rağmen gemiler eskisi kadar kazanamıyorlar.” Bütün bu fiyat hareketleri esnasında, ücretler ve aynı zamanda kârlar çoğu zaman erimektedir. Ve bu durum 16. yüzyılın sonunda, Atlantik'teki İspanyol denizciliğinin karşı karşıya olduğu güçlükleri, en azından kısmen açıklamaktadır. Atlantik'teki büyük tekneler için geçerli olan Akdeniz'in hafif kadirgaları için de geçerlidir. 1538'de⁴¹⁰ bir kadirgayı topsuz olarak donatmak İspanya'ya 2.253 dukaya mâl olmaktaydı (teknenin kendisi 1.000 duka etmekteydi). Oysa 1582'de Gian Andrea Doria kadirgaların tanesini 15.000 dukadan satışa çıkarmıştır. Tabii ki bu öylesine söylenmiş bir rakamdır. Bunların topları ve forsalarıyla birlikte tam donanımlı kadirgalar olup olmadıkları bilinmemektedir.

Amerikan “Hazineleri”nin Azalması

Amerikan “hazineleri”nin gelişi 17.yüzyılın ilk on yılından ve –gidererek daha fazla olmak üzere– ikinci on yılından itibaren yavaşlamıştır. Bu durgunluk bir işaret, sonuç veya neden olarak dünya tarihinde önemli bir durağı oluşturmaktadır. Kabaca söylersek, sanki Amerika bu açıdan *primus movens*'miş gibi, bu “olayı” sadece Amerika'ya bağlı nedenlerle açıklamak hatasına düşmüştür. Azalan verimler kuralına uygun olarak, maden işletme masrafla-

⁴⁰⁹ 1612, s. 43 v°.

⁴¹⁰ Simancas, *Guerra Antigua*, IV, f° 108 (1538'e doğru).

rında bir artış meydana gelmiş olmalıdır. Amerika'nın bizzat kendisi, sahtekârlık ve kendi parasal ihtiyaçları nedeniyle, üretiminin önemli bir kısmını kendine saklamıştır.⁴¹¹ Değerli madenlerin bir bölümü, Manila kalyonu aracılığıyla ve spekülasyon güdüsüyle, Yeni İspanya'dan Uzakdoğu ve Çin'e yönlendirilmiştir.⁴¹² Gene Amerika'da felâket boyutlarına ulaşan nüfus kaybı, maden çıkarmak için vazgeçilmez olan yerli emek-gücünü sağlamayı zorlaştırmış ve yavaşlatmıştır.⁴¹³

Bütün bu açıklamaların gerçek payı vardır, fakat yalnızca Sevilla arşivlerinde değil, Simancas'ta ve Amerikan depolarında yapılmayı bekleyen araştırmaların sonuçlarını şimdiden söylemek bir gaflet olabilir. Azalmakta olan bir nüfusun, madencilik gibi özelliği olan ayrıcalıklı bir sektörü besleyemeyeceği *a priori* olarak kanıtlanamamıştır. Rio de Plata üzerinden önemli boyutlara ulaşan kaçakçılık, 1623 civarında madencilik faaliyetlerinin genel gerileyişiyle birlikte durmuş gibi görünmektedir.⁴¹⁴ Manila kalyonu aracılığıyla değerli maden sevkiyatı da 1635'ten sonra sona ermiştir.⁴¹⁵ Fakat bu açıklamaların esas hatası açık bir şekilde ortadadır; bunlar sanki hile, hurda ve kaçakçılık gibi şeyler sadece gidişte olabilir de gelişte olamazmış gibi, yalnızca Amerika'yı ele almaktadır; özellikle Avrupa'nın sürükleyici faaliyetlerini İspanyol İmparatorluğu aracılığıyla Yeni Dünyaya bağlayan ekonomik bütünlüğü hesaba katmaz. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, konjonktüre, yani Avrupa'da 1580 sonrasında, ardından 1595'te ve nihayet 1619-1622'de kaydedilen ekonomik düşüşe yönelik herhangi bir atıf yoktur. Daha ötelere gidince, 1640'lı yıllardaki büyük kırılma, İspanya'nın Katalonya'da, Portekiz'de ve ardından

⁴¹¹ Earl J. Hamilton, *a.e.*, s. 36 vd.

⁴¹² *Age.*, s. 37.

⁴¹³ François Chevalier, *La formation des grands domaines au Mexique. Terre et Société aux XVIe et XVIIe siècles*, 1952, s. 235.

⁴¹⁴ Alice Piffer Cannabrava, *O commercio português no Rio de Plata 1580-1640*, São Paulo, 1944.

⁴¹⁵ Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques XVIe-XVIIIe siècles*, 1960, s. 41.

1647'de Napoli'de yaşadığı felâketlere ve aynı yıl Barlovento'nun donanmasının Antilleri korumaktan vazgeçmesine dair tek bir söz dahi yoktur.⁴¹⁶

Konjonktürden söz etmek fiyat, maliyet, ücret ve kârdan söz etmek demektir. Yeni Dünyayı iyi tanıyan Rodrigo Vivero⁴¹⁷ 1632'de Amerikan aygıtının bozuk olmadığını düşünmektedir, fakat bu yargısında tümüyle hatalıdır; 20 milyonluk bölümü Sevilla'ya gönderilen 24 milyon altınlık yıllık üretimden söz ederken de hatalıdır; fakat madenlere yönelik çalışmaların kötü bir konjonktüre denk geldiğini söylerken haklıdır; “Hepsi borçludur, çünkü tuz, mısır pahalılaşmış ve işçilerin ücretleri iki katına çıkmıştır; üstelik maden sahipleri bu işçilerden bulabilmek ve kontenjanlarını (*repartimentos*) doldurabilmek için âdeta ağlamaktadır; oysa maden konusunda uygun olmayan (*a proposito*) bir emek-gücüyle karşı karşıyadırlar.” Ayrıca kumar masaları da vardır ve “madencilerin kanını emen sülükler”, borç verenler, beyaz maden karşılığında “üzerinden kâr ettikleri kumaşları ve diğer malları, en kötüsü de işçilerin elindeki şarabı” almaktadırlar. Fakat bu alanda önümüzü net görebilmek için, konuya aynı zamanda İspanya ve Avrupa cephesinden bakmak, sorunu en geniş kapsamı içinde ele almak gerekmektedir.

Devalüe Edilmiş Paralar ve Sahte Paralar

17. yüzyılın ortasıyla birlikte, Amerikan değerli madenleri hikâyesinin büyük bir bölümü kesinlikle sona ermiş bulunmaktadır. Bu durumda sahte paralar geniş ölçüde dolaşıma girmiştir. 16. yüzyıl sahte paralar konusunda cahil değildir. Fakat 17. yüzyılda, değerli maden içeriği düşük paralar Akdeniz'deki ana dolaşımı ele geçirmiş ve 50 yıl önce kovuldukları canlı sulara, Doğu Akdeniz'e, para akımını izleyerek ulaşmışlardır.

⁴¹⁶ Albert Girard, *Le commerce français à Séville et à Cadix au temps des Habsbourgs*, 1932, s. 7.

⁴¹⁷ B.M. Add. 18287, PS. 5633.

Kötü paralar Kuzey Avrupa ve İslâm dünyasında belirmiş olmakla birlikte, İç Deniz'in kıyısında kalmıştır; üstelik bu iki bölgede geç tarihlerde ortaya çıkmıştır. Kuzey'de Elizabeth sayesinde toparlanan İngiliz parası artık yerinden kıpırdamazken, isyan etmiş olan Hollanda parası 1585 Kasımı'ndaki devalüasyona kadar büyük değişimler geçirmiştir.⁴¹⁸ Bu dönemden önce, en azından 1574'ten itibaren sahte para imâlatçıları, özellikle Liège'dekiler faaliyete başlamış⁴¹⁹ ve ürettikleri paralar o yıl İspanya kapısına kadar ulaşmıştır. Bu paraları kaçak yollarla iyi paralar karşılığında değiştirmek,⁴²⁰ İspanyol tekeline delik açmanın bir yolu olmuş ve bu sayede onun değerli madenlerinin bir kısmı ele geçirilmiştir. 1609'da 12 yıllık barış antlaşmasının imzalanmasından sonra, bu trafik limanlarda bile korkunç bir gelişme göstermiştir. Bu tarihten sonra Hollandalılar, o tarihe kadar Lübeck veya Hamburg tekneleriyle ya da İngilizler (İngiltere, İspanya ile 1604'te barış yapmıştır⁴²¹) ve Fransızlar aracılığıyla getirilen küçük paralardan büyük miktarlarda getirmeye başlamıştır. Bu düşük ayarlı paralar sandık veya fiçılar halinde getirilmektedir. Dönüşte tuz veya diğer malların arasına altın ve gümüş sikkeler saklanmaktadır. 1607'de Bordeaux ve çevresindeki dört ayrı "darphane" çeşitli yollardan edinilmiş İspanyol sikkelerinin eritilmesiyle uğraşmaktaydı; bunlar yeniden dökülür dökülmez yüzde 18'den fazla kâr sağlamaktaydı.⁴²²

O dönemde bu bir bakıma meşru bir ticaret sayılıyordu henüz. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiştir. 1613'ten itibaren, İspanyol paralarının taklitleri olan sahte gümüş-bakır paralar ortaya çıkmıştır. Bunlardan yılda iki milyon *pesos*'tan fazla imâl edilmiştir ve sonraki tarihlerde üretim artacaktır. Uzmanlara göre

⁴¹⁸ Émile Coornaert, *a.e.*, s. 46; *Baja de la moneda*, 1591, Sim. E° 601'i okumadım.

⁴¹⁹ Felipe'den Kastilya Büyük Amiri'ne, 10 Şubat 1574, Sim. E° 561, f° 16 ve 65.

⁴²⁰ Sim. E° 561. Moneda falsa que venja de Flandes en España.

⁴²¹ Devlet Şurası'ndan Krala, 13 Ocak 1609, A N., K 1426, A 37, no. 110.

⁴²² Aynı kişiden aynı kişiye, 27 Kasım 1607, A.N., K 1426.

bu sahtekârlıklar yüzde 500'e kadar kâr getirmekteydi. Hollanda dışında, benzer sahtekârlıklar Danimarka, İngiltere ve İtalya'da da yapılmıştır. *Quartillos falses* gemilerin bütün yükünü meydana getirecek şekilde, Cantabria kıyılarına veya Sanlúcar de Barrameda'ya kadar ulaşmıştır.⁴²³

Atlantik'te çok önceleri kendine yer bulmuş olan sahte paralar daha sonra Akdeniz'e geçmiştir. 1595'te Piambino Düşesi, kendi küçük devletinde *may baxo quilate* paralar bastırmıştır.⁴²⁴ 17. yüzyılın ilk on yılıyla birlikte "düşük paralar" Doğu Akdeniz kapılarına dayanmıştır; artık deniz tamamen zehirlenmiştir. 1611 tarihli bir Venedik muhtırası⁴²⁵ Halep'teki şaşırtıcı parasal düzensizlik içinde, olağan olarak cari para karşısında yüzde 4-5 prim yapan iyi paralar için, o yıl içinde *yüzde* 30-35 daha fazla ödeme yapıldığını bildirmektedir. Bu öykünün devamını Paul Masson'un *Le Commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle* adlı eserinde aramak gerekir.⁴²⁶

Bizi ilgilendiren dönem boyunca, tümüyle Akdeniz'e ait olan trafik hareketleri bu şaşırtıcı altüst oluşlardan sınırlı olarak etkilenirken, Cezayir'den Mısır veya İstanbul'a varana kadar, Türk topraklarında vahim bir bunalım yaşanmaktadır. Muhteşem ve sağlam Türk maliyesinden fazlasıyla söz edilmiştir. Bu maliye belki de bu düzeye Kanuni Sultan Süleyman'ın uzun saltanatı (1522-1566) döneminde ulaşmıştır. Fakat bu şanlı saltanatın sona erdiği yıl, Malta başarısızlığından sonraki yıl (eğer Hammer'ın eski kitabındaki bilgi doğruysa),⁴²⁷ Kahire'deki tek Türk "parası" altından basılmış olanlardır ve bunlar da yüzde 30 devalüe edilmiştir. Burada söz konusu olan, gümüşün değer kaybetmesinden kaynaklanan bir düzenleme olabilir. Bunun ne anlama geldiğini öğrenmek

⁴²³ 26 Nisan 1613, A.N., K 1428, A 39, not 28, *age.*, K 1478, A 78 not 173; *age.*, K 1479, A 80, 1624; *age.*, K 1456, 1622; Sim. E° 628, Valor de la moneda en Flandes, 1614.

⁴²⁴ B. N., Paris, Esp. 127, f° 8 v° ve 9.

⁴²⁵ G. Berchet, *a.e.*, s. 133.

⁴²⁶ S. 492 vd.

⁴²⁷ *A.e.*, VI, s. 213.

ve Malta'da sarf edilen büyük çabadan sonra, 1566'daki devalüasyonun Türk imparatorluğunun yorgunluğuna dair ilk işaret olup olmadığını anlamak ilginç olacaktır.

1584'te hiçbir kuşku kalmamıştır: Korkunç bir para bunalımı zincirlerinden boşalmıştır.⁴²⁸ Osmanlı'da dolaşımdaki para, yuvarlak şekil yerine dört köşeli küçük bir gümüş sikke olan akçedir.⁴²⁹ Belon du Mans'a göre bu sikke "karma olmayan, saflaştırılmış" has gümüşten yapılmıştır.⁴³⁰ Bir seyyahın söylediğine göre⁴³¹ akçeler kıpkırmızı bir sobanın içine atılarak denenmektedir. 10-11 *denier tournoisy*,⁴³² 7.5 Venedik *quattrinisine*, 2-2.5 Alman *Kreuzerine* eşittir ve bir Koman *bajoccosu*yla veya eski Venedik *marcettos*uyla eşdeğerdir.⁴³³ Belon du Mans, akçenin değeri "bizdeki *Carolus* kadardır" diye yazmaktadır.⁴³⁴ Akçe yüzyılın başında altın sekine veya sultaninin 135'te birine eşittir⁴³⁵ ve Venedik sekinesinden *-di bonta-* biraz düşüktür; fakat en iyi Alman *ongarî*leriyle eşdeğerdir ve çoğu zaman da onlardan üstündür.⁴³⁶ I. Selim tahta çıktığı zaman bir sultanî 60 akçe etmektedir; bu resmi kur 1584'e kadar değişmemiş görünüyor. Demek ki, 1566'da devalüasyon olsa bile, bu durum yeni sekinenin gümüş değerini etkilememiştir. Avusturya *Kronenthaleri* veya İtalyan *escudos*undan biraz daha düşük değerli bir gümüş para olan Türk *thaleri* 40 akçe ederken, *Kronenthaler* veya *escudo* 50 akçe etmektedir. Bu değerler belgelerimizle teyit

⁴²⁸ Ami Boué, *a.e.*, III, s. 121, M. Siri, *agm.*, J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 98 vd.

⁴²⁹ Philippe de Canaye, *a.e.*, s. 42, dipnot 4.

⁴³⁰ *A.e.*, s. 158 vº.

⁴³¹ G.d'Aramon, *a.e.*, s. 42.

⁴³² *Age*.

⁴³³ Cantacuscino, *Commentaria*, II, s. 102, Luigi Bassano di Zara, in. Francesco Sansovino, *Dell'istoria universale dell'origine et imperio de Turchi*, Kitap 3, Venedik, 1564, fº 43, rº ve vº, S. Schweigger, *Reissbeschreibung...*, *a.e.*, s. 267.

⁴³⁴ *A.e.*, 158 vº.

⁴³⁵ *Age*.

⁴³⁶ Geminiano Montanari, *Zecca in consulta distato*. (1683), s. 253.

edilmiştir;⁴³⁷ 1547'de 300 akçe 6 ekü etmektedir.⁴³⁸ Venedik balyozu 1564'te üç aylık olağan harcamaların 34.487 akçe, yani 574 duka 47 akçe olduğunu bildirmiştir; bu da duka için 60 akçelik bilinen kuru vermektedir. Balyoz daha sonra 9.170 *scudr*lık bir kambiyo senedi düzenlemiş ve 50 akçe başına bir ekü elde etmiştir.⁴³⁹ 1561'de başka bir balyoz, gümüş darlığı nedeniyle ekü başına ancak 47 akçe elde edebilmiştir;⁴⁴⁰ 1580'de tekrar 50 akçelik kur karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴¹

Osmanlı paralarına ilişkin tabloyu tamamlayabilmek için, bir Arap parası olan, Mısır ve Suriye'de tedavül eden ve İran körfezi ile Kızıldeniz arasındaki mekânı işgal eden son bir parayı ele almak gerekmektedir. Bu para *maidin* adını taşıyan ve 1.5 kat daha fazla gümüş içeren bir tür akçedir.⁴⁴² Demek ki bir sekine için yaklaşık 40, bir ekü veya bir *kronenthaler* için 35 *maidin* gerekiyor.⁴⁴³ İngiliz seyyahı Newberie'nin 1583'te⁴⁴⁴ dediği gibi, *40 medins maketh a duckat*.

1584'teki büyük devalüasyon⁴⁴⁵ İran'daki benzer bir devalüasyonun ardından, savaşın gerektirdiği ücretli birliklerin yol açtığı büyük harcamaların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sultan, 1584'te kendisine 43 *maidinden* altın sekineler veren Mısır'a, ödemelerinde 85'lik bir kur dayatmıştır. Böylece sekine 60 akçeden 120'ye çıkmıştır. Tabii ki sekine sabit kalmış, ama akçeler hafifletilmiş ve saf gümüşün bir kısmının yerine bakır ikâme edilmiştir. 1597'de bir dirhem gümüşten 4 akçe yerine 10-12 akçe üretilmiştir. 1590 yılındaki karışıklıklardan sonra, sekine 120 akçeden 220

⁴³⁷ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 800.

⁴³⁸ J. von Hammer, *a.e.*, VI, s. 5.

⁴³⁹ Daniel Badoer'den doge'ye, Pera, 21 Nisan 1564, A.d.S., Venedik, Senato Secrata, Cost. Fiza 4/D.

⁴⁴⁰ H. Ferro'dan doge'ye, Pera, 6 Mayıs 1561, A.d.S., Venedik, Senato Secrata, 3/C.

⁴⁴¹ Tarihsiz belge (1577), Sim. E° 1147, kopya.

⁴⁴² İstanbul, 16 Mart 1580, Sim. E° 1337.

⁴⁴³ J. W. Zinkeisen, III, s. 800.

⁴⁴⁴ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 247.

⁴⁴⁵ Bkz. III. Kesim, bölüm VI.

akçeye çıkmıştır. Demek ki Osmanlı'da, bu düşük değerli parayla birlikte, Earl J. Hamilton'ın⁴⁴⁶ işaret ettiği, 1600-1650 yılları arasında gümüş-bakır para enflasyonunun Kastilya'da yol açtığı felâketlerin bir benzeri meydana gelmektedir. Fakat 17. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan Osmanlı'daki parasal bunalım 20 yıl kadar önce başlamıştır. Bu bunalımı durdurmak çok güç olmuştur. 1625-1630'lara doğru yeni bir yükseliş kendini göstermiştir: Sekine 240 akçeye, *thaler* 120 akçeye çıkmıştır; yüzde 50'lik zorunlu bir kur düşüşü 1642'de sekineyi 151-157 akçeye indirmiştir (120 değil); fakat yükselme 1651'de yeniden harekete geçmiş ve Venedik'e karşı verilen uzun Girit Savaşı kaos yaratmıştır. 1660'ta Sırbistan'da 240 akçe bir sekine ederken, 1663'te Sofya'da bir sekine 310 akçe etmektedir.⁴⁴⁷

Bu devalüasyonların, akçenin hem gerçek para hem de muhasebe sikkesi rolünü oynadığı imparatorluğun ekonomik sağlığı üzerindeki yansıması muazzam olmuştur.⁴⁴⁸ Osmanlı'nın parasal düzensizliklerinin en çok göze çarpan yanları bunlardır. Ama başka yönleri de vardır. Özellikle Cezayirlielerin zorunlu kalarak dayattığı düşük değerli para politikaları. Cezayir piyasasında İspanyol altın ve gümüşü prim yapmaktadır. Bu kesinlikle gerekli olan yabancı paraları çekebilmenin, onları tuzağa düşürmenin bir yoludur; bu piyasada bir tür mobil ölçeği sistemi bile vardır ve 1580'de Cafer Paşa mevcut kuru yetersiz bularak İspanyol eküsünü 125 Cezayir akçesinden 130'a yükseltmiştir.⁴⁴⁹ Bir İspanyol aydını olan Manuel Gallordo y Victor'un belirttiği gibi, bu devalüasyon Cervantes'in 1580'de kurtarmalık ödenerek geri alınmasını mümkün kılmış olabilir.⁴⁵⁰ Fakat Türk sekinesinin İstanbul'da devalüe edilmesinden önce, 66 Türk akçesi eden bu sikke, Cezayir'de 150 akçe etmekteydi; bu da tıpkı İspanyol eküsü gibi Ce-

⁴⁴⁶ A.e., s. 211 vd.

⁴⁴⁷ B. Vinaver, "La crise financière turque, 1575-1650", *Publications historiques de l'Académie des Sciences de Belgrade*, 1958'e göre.

⁴⁴⁸ Ali Sahillioğlu'nun yayımlanmamış tezine göre.

⁴⁴⁹ D. de Haëdo, a.e., s. 24 v°.

⁴⁵⁰ *Memoria escrita sobre el rescate de Cervantes...*, Cádiz, 1876, 8°, s. 23.

zayir'e çekilen sultanî altınlar karşı şaşırtıcı bir primin varlığına işaret etmektedir.⁴⁵¹ Eğer hesaplarımız doğruysa İspanyol parası Cezayir'de yüzde 30 prim yapmış durumdadır.

Üç Maden Çağı

Daha geniş açıklamalarda bulunamadığımız için okuyucu bizi bağışlayacaktır. Aslında çok kısaltılmış olan uzun bir sunum kro-kiler ve grafikler tarafından tamamlanmaktadır; ayrıca ileride zorlu konjonktür sorunlarına geri dönme fırsatına sahip olacağız. Ne olursa olsun oldukça açıklayıcı bir şema ortaya çıkmaktadır. Tarihçiler kendilerini üst üste gelen üç maden çağının kapısında bulmaktadır: Sudan altını; Amerikan altın ve gümüşü; ardından gümüş-bakır sikkeler ve sahte para dönemi; sahte paralar izinli veya izinsiz olarak 16. yüzyılın sonunda utangaç bir şekilde sahneye çıkmış ve 17. yüzyılın başında her yeri istila etmiştir. Bu basit bir şemadır, çünkü söz konusu çağlar birbirinin üzerine bir bütün halinde oturmamıştır; karışmalar, zaman kaymaları ve karışıklıklar meydana gelmiştir; tabii ki bunlara yönelik örnek ve açıklamalar sunmak gerekiyor.

Altın dönemi: Bütün ödemeler tercihen sarı madenle yapılmaktadır. 1503'te Bayard, Barletta yakınlarındaki İspanyol ordusunun hazinedarlarından birini ele geçirmiştir. Kralın sadık hizmetkârı, "Geldikleri zaman çantalarını açtık ve içinde güzel dukalar bulduk" diye yazmaktadır. Bu kuralı teyit eden bir olaydır.⁴⁵² Bir başka örnek: "İspanya'dan getirttiği altınlarla"⁴⁵³ askerlerine ödeme yapan Fransa kralı (1524). Valoislar ile Habsburglar arasında yaşanan mücadelenin ilk zamanlarındaki bütün bu kavgalar altın sikkeler nedeniyle yapılmaktadır. Değerli ödemelerin yapılabilmesi için tek bir kişinin görevlendirilmesi yeterlidir. 1526 Mayıs'ında V. Carlos'un elçisi endişelenmektedir; Mirandola'dan

⁴⁵¹ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 176.

⁴⁵² *Le Loyal Serviteur*, *a.e.*, s. 34.

⁴⁵³ R. B. Merriman, *El Emperador Carlos V.* s. 131, hacimli bir eser, *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*, 4 cilt, 1918-1934, III. cildin çevirisi.

“Papa’nın paralarını taşıyan 4 süvari geçecektir”; gerçekten de en-
dişelenecek bir durum söz konusudur.

Daha sonra gümüşün uzun saltanat döneminde (belki 1550’den
1650’ye veya 1680’e kadar), gümüş hareketleri daha da görünür
hale gelecektir, çünkü beyaz maden sorun çıkaran bir yolcudur;
arabalar, tekneler, yük hayvanları gerektirmektedir; tabii bunla-
rın arasında refakatçi birliklerini saymaya gerek yoktur. Örneğin
1551 Aralığı’nda, Cenova’dan Flandre’a yapılan gümüş nakli sı-
rasında en az 50 kadar silahlı asker bulunmuştur.⁴⁵⁴ Büyük altın
hareketleri olağan olarak gizli yapılmaktadır ve ilgililer dışında
kimsenin bunlardan haberi olmamaktadır. Fakat 1586 Eylülü’nde,
II. Felipe İtalya’ya altın sikke halinde 100.000 ekü yollamıştır;
herkes kralı bu alışılmamış davranışa sürükleyen şeyin ne olduğun-
u sormaktadır. Çünkü olağan durumlarda, altınlar Yarımadadan
çıkılmamaktadır.⁴⁵⁵ Altın nadir olduğu için değer kazanmakta ve
oyuna her girişinde “patron olarak her şeyi düzenlemektedir.” Para
kurtları ve uzmanlar, sayfalar boyunca, konuyla ilgilenen herkese,
eğer altın mark geleneksel olarak gerektiği gibi 12 gümüş mark
etseydi, her şeyin düzene gireceğini söylemektedirler; fakat altı-
nın sürekli olarak değer kazandığı Venedik’te, kesin hesaplar eski
düzenin geçersiz olduğunu göstermiştir. Kasım 1593’te Venedik
Zecca’sındaki sorumlular, pek hoşlarına gitmese de böyle düşün-
mektedir.⁴⁵⁶ Bir altın mark 674 *lire 9 soldi* etmektedir; 12 gümüş
mark ise 633 *lire 16 soldi* etmektedir; bu durumda altının gümüşe
göre 40 *lire 13 soldi* avantajı vardır, diye açıklamaktadırlar; küçük
ama net bir fark.

Yıllar geçmekte ve Avrupa’nın parasal takviminde bakır pa-
raların günü gelmektedir. Bakır para Macaristan, Saksonya, Al-
manya, İsveç ve Japonya madenlerinin yükselişiyle birlikte zafer
kazanmıştır. Portekiz, enflasyonun dörtlüye gittiği İspanya’nın
yanı başında bakır paraya boğulmuştur, fakat Portekiz bu para-
ları Hintlere aktarma olanağına her zaman sahiptir; bu felâketli

⁴⁵⁴ Sim. E° 504, 17 Aralık 1551.

⁴⁵⁵ A. d. S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, 27 Eylül 1586.

⁴⁵⁶ Museo Correr, Donà delle Rose 161, 26 Kasım 1593.

yıllarda bile bakırın kalmadığına tanık olmuştur; üçüncü maden burada prim bile yapmaktadır; 1622'de bir duka, bakır para olarak istendiğinde 12 değil 13 riyal ödenmesi gerekmektedir.⁴⁵⁷

Fakat kısa bir süre sonra altın kendini gösterecektir. Brezilya'dan yola çıkarak 17. yüzyılın sonunda Lizbon, İngiltere ve Avrupa'ya ulaşacaktır. Akdeniz de bu altından payını alacaktır, fakat çok önceleri yaşadığı gümüş enflasyonu gibi bir altın enflasyonu yaşamayacaktır.

⁴⁵⁷ V. M. Godinho, *a.e.*, s. 422.

III

EKONOMİLER: TİCARET VE TAŞIMA

Akdeniz ticaretini karmaşıklığı içinde betimlemek niyetinde değiliz. Bizi asıl ilgilendiren bütüne ait resimdir. Nihai olarak üç sorunu ele aldık; karabiber krizi, buğday krizi, Akdeniz'in Atlantik gemileri tarafından istilası. Bu sorunlar denizin ekonomik hayatının tüm boyutlarını yansıtmaktadır; bunlar birbirine eklenince ana yapıyı oldukça iyi bir şekilde gözler önüne sermektedir: Bir yandan Hint Okyanusu'na, diğer yandan Atlantik'e ve Kuzey'deki diğer Akdenizler olan Manş, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi'ne kadar.

1. Karabiber Ticareti

Ümit Burnu'nun dolaşılması Akdeniz'deki karabiber ticaretinin hemen bitmesi anlamına gelmez. Bunu ilk ortaya koyanlar Alman tarihçileri olmuştur;¹ bunların Almanya'nın Venedik'ten karabiber

¹ J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 235; Johann-Ferdinand Roth, *Geschichte des Nürnberger Handels*, Leipzig, 1800-1802, 1, s. 252; Carl Brinkmann, "Der Beginn der neueren Handelsgeschichte", *Historische Zeitschrift*, 1914; A.

almaya devam ettiğini ve Portekiz'in bu değerli trafiği tam anlamıyla eline geçiremediğini görmemeleri mümkün müydü?

Kuşkusuz Portekiz'in başarısından sonra Venedik'te korkunç bir bunalım olmuş ve kötümser kehânetler moda haline gelmiştir. Portekiz keşiflerinin sonuçları hakkında kafa yorulmakta ve bu felâketin panzehirinin olmadığı düşünülmektedir. San Marco'nun kenti için baharatın elden gitmesi, Girolamo Priuli'nin Temmuz 1501'de hatıra defterine yazdığı gibi, "bir süt çocuğunun sütsüz ve gıdasız kalması" gibidir.² Kısa sürede şaşırtıcı fiyat değişimleri meydana gelmiş ve özellikle Portekiz kralı Don Manuel'in 1504'te resmî karabiber fiyatını saptayıp, Lizbon'da yoğunlaşan "baharatçılığı" iki yıl sonra bir krallık tekeli haline getirmesinden sonra, sayısız zorluklar ortaya çıkmıştır.³ 1504'te Venedik kadirgaları yolculukları sırasında İskenderiye ve Beyrut'ta baharat bulamamışlardır.⁴

Yeni baharat tedarikçisi oldukça hızlı bir şekilde Avrupa pazarlarının bir kısmını ele geçirmiştir. Kıtanın Atlantik'e bakan bölümünde fazla zorlanmadan zafere ulaşmıştır. Hollanda'da 1501'den itibaren;⁵ İngiltere'de ise 380 ton Kalküta karabiber ve baharatıyla yüklü 5 Portekiz teknesinin Ocak 1504'te Falmouth'a

Schulte, *a.e.*, II, 117 vd; W. Heyd, *a.e.*, II, 525-26; J. Falke, *Oberdeutsche Handelsbeziehungen zu Südeuropa im Anfang des 16. Jahrh.*, s. 610.

² Zikr. H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, II, s. 473.

³ A. Schulte, *a.e.*, II, 118.

⁴ Sanudo'ya göre, Türk-Venedik savaşı nedeniyle 1499 ve 1500'de Beyrut ve İskenderiye'den Venedik'e yönelik herhangi bir yükleme yoktur; 1504 ve 1506'da da durum aynıdır. 1506'daki durum hakkında, bkz. J. Mazzei, *a.e.*, s. 41. W. Heyd'e göre 1502'den sonra kadirgalar Beyrut'ta yalnızca 4 balya karabiber bulabilmiştir. W. Heyd, A. Fanfani, *Storia del lavoro...*, s. 38. Bütün bu önemli sorunlar kötü bir şekilde ortaya konulmuştur ve kategorik bir biçimde çözülmüşlerdir. Bu paragraf için V. Magalhães Godinho tarafından düzenlenen tablodan yararlandım, "Le repli vénitien et égyptien de la route du Cap", *Hommage à Lucien Febvre*, II, 1953, s. 287 vd.

⁵ E. Prestage, *Portuguese Pionners*, Londra, 1933, s. 295.

gelmesinden itibaren.⁶ Portekiz, Augsburglu Anton Welser ve Konrad Wöhlin'e ait büyük firmaların 1503'ten itibaren yükselen Lizbon'a yüzlerini döndükleri Yukarı ve Aşağı Almanya'ya nüfuz etmeye başlamıştır.⁷ Aynı ülkede, Ravensburg'daki *Magna Societas* 1507'de karabiber ve baharat alımlarını Portekiz pazarının ulaşım noktası olan Anvers'ten yapmaya karar vermiştir;⁸ 1512-1513'te Viyanalı tüccarlar Venedik'te yeteri kadar karabiber ve baharat bulamamaktan yakınmakta ve imparatorudan yabancı tüccarlara, bu baharatları Anvers, Frankfurt veya Nuremberg'den getirme izni vermesini istemektedirler.⁹ Yeni baharat tedarikçisi Batı Fransa'da ve tanıkların söylediğine göre Medina del Campo'da Portekiz karabiberinin satıldığı Kastilya'da da zafer kazanmıştır.¹⁰ Bu karabiberin, Portekiz yelkenlilerinin önemli bir role sahip olduğu Akdeniz'e de erkenden sızmış olmasında hiçbir kuşku yoktur. Muhtemelen 1503'ten itibaren Cenova'ya ulaşmıştır. Venedik aynı yılın haziranında kara sınırlarını¹¹ hem Cenova'dan gelen ürünlere (bunlar sayılıdır; altın ve gümüş işlemeli kumaşlar, yünlüler, *baharat*, şeker...) hem de diğer yerlerden gelen ürünlere kapatmıştır. Kırsal kentlerin doğrudan doğruya Venedik'ten mal almalarını emretmiştir. Venedik, Doğu Akdeniz kaynaklı karabiber ve baharat akımını artırmak için, Mayıs 1514'te¹² bunların her türlü tekneyle taşınabilmesine izin vermiş –eskiden baharat sadece *galere da mercato* ile taşınabilmekteydi– ve böylece *ticaret kadir-galarını* canlı bir rekabetle karşı karşıya bırakmıştır.¹³ Ayrıca Venedik'e gelen bu mallardan alınan gümrük vergilerini kaldırmıştır.

⁶ Tawney and Power, *Tudor Economic Documents*, II, s. 19, zikr. L. F. Salzman, *English Trade in the Middle Ages*, Oxford, 1931, s. 445-446; Dr. Sottas, *a.e.*, s. 135.

⁷ A. Schulte, *a.e.*, II, 118.

⁸ *Age.*, I, s. 279.

⁹ J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 234.

¹⁰ A. Navagero, *a.e.*, s. 36.

¹¹ A.d.S. Venedik, *Cinque Savii alla Mercanzia*, Busta 2, 20 Haziran 1503.

¹² A.d.S., Venedik, Senato Mar 18, 3 Mayıs 1514.

¹³ Dr. Sottas, *a.e.*, s. 136. 1524'te Kalye tekeli 10 yıllığına kurulmuş, sonra nihai olarak kaldırılmıştır.

Ancak bu önlemlere rağmen, Signoria ertesi yıl kendi iâşesi için eksik kalan kısmı tamamlamak üzere Lizbon'a gitmek zorunda kalmıştır.¹⁴ 1527'de Venedik Senatosu Portekiz kralı III. João'ya, Portekiz'e gelen karabiberden, Portekiz'in ihtiyacı olan kısmı dışında, geriye kalanın tamamını götürü olarak almayı önermiştir. Tasarı bir sonuca ulaşamamıştır. Fakat bu durum 1527'de Venedik'in hangi noktada olduğunu göstermekte ve Lizbon pazarının muzaffer yükselişini yansıtmaktadır.¹⁵

Akdeniz Rövanşını Alıyor: 1550'lerden Sonra Kızıldeniz'in Gelişmesi

Durum ne zaman tekrar Venedik'in ve Akdeniz'in lehine dönmüştür? (Zira böylesine bir dönüşüm olmuştur)¹⁶ Bunu söylemek zordur. Kuşkusuz 1540'lardan sonra ortaya çıkan fiyat gerilemelerini hesaba katmak ve bu durumun gelişen Lizbon ticaretini olumsuz etkilediğini varsaymak gerekmektedir. Uzmanların söylediğine göre, uzun deniz yolculuğu nedeniyle niteliğini kaybeden Portekiz mallarının düşük kalitede olduğunu hesaplamak gerekir. Venedik tarafından çıkartılan söylenti temelsiz değildir; Venedik'e düşman olmasına rağmen 1574 tarihli bir İspanyol belgesinde bile buna rastlanmaktadır.¹⁷ Arap araçlara bağlı olan Akdeniz ticaretinin, onlara daha yüksek fiyat ödeyerek, kaliteli ürünleri kendilerine ayırmış olması mümkündür. Portekizliler Asya'daki aşırı düşük alış fiyatlarını muhafaza ederek ipin ucunu kaçırmışlardır.¹⁸ Uzun bir yolculuğun masraflarını çıkarmak zorunda oldukları doğrudur; sık sık meydana gelen gemi kayıpları, bizzat yükler-

¹⁴ W. Heyd, *a.e.*, I, s. 531, 538; Goris, *a.e.*, s. 195 vd; J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 234.

¹⁵ Visconde de Soveral, *Apontamentos sobre as antigas relações políticas e commerciaes do Portugal com a Republica de Veneza*, Lizbon, 1893, s. 6, 7.

¹⁶ V. Magalhães Gordinho'ya göre, en azından 1514'ten itibaren toplanma vardır; 1517, 1519, 1523, 1529'da yarı duraklama; 1531'de iyi bir yükseliş.

¹⁷ Simancas E° 564, f° 10.

¹⁸ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 223-24. Lorenzo Tiepolo muhtırası, 1554, s. 21.

de meydana gelen zararlar ve yolculuklar sırasındaki kayıpların telafi edilmesi gerektiği doğrudur. Bunun tersine, daha kısa ve yüzyıllardan beri bilinen güzergâhlar üzerinde çok sayıda aracıyla birbirine bağlanmış olan Akdeniz ticareti, rastlantılara daha az maruz kalmaktadır. Venedik için risk yalnızca Mısır yolculuğundan ibarettir ve zaten bu da Doğu ile Batı arasındaki muazzam farkın sağladığı büyük kârlar sayesinde kapatılmaktadır. Thénaud 1512'de "burada düşük değerli olan bu mallardan yüzde yüz ve hattâ daha fazla kâr ediyorlar" diye kaydetmektedir.¹⁹ Karabiber olmadığı zamanlarda bile (karabiber kitlesel bir ticarete konu olan yegâne maldır ve Portekizliler karabiberi diğerlerine tercih ederek buna el koymuşlardır), lüks baharat, müstahzarat ve Doğu Akdeniz'in diğer malları üzerinde ticaret yapmak mümkündür. Doğulu tüccarlar kendi cephelerinden değerli madenlere acilen ihtiyaç duymaktadır: Mısır altını veya Batı gümüşü Hint Okyanusu'na ancak baharat ve bunlara Akdeniz'e giden yollar üzerinde refakat eden mallar sayesinde inebilmektedir. Hindistan'ın ve Uzakdoğu Akdeniz'in mercan ve safranını, Mısır'ın esrarını, Batı'nın yünü kumaşlarını, gümüşünü ve Kızıldeniz'in kırmızı kumaşlarını sevmektedir. Hint Okyanusu çevresinde, Portekiz ilerleyişinin rahatsız ettiği ama yok edemediği bu eski trafikleri yaygınlaştıran güçlü ticari şirketler yaşamaya devam etmektedir; bunlar hızla harekete geçecek kadar yetenekli olduklarını göstermişlerdir.

Doğu yönündeki Akdeniz ticareti, araçlar açısından çekiciliğini hiç kaybetmediğinden, onu ancak güç kullanarak engellemek mümkündür, yani mal sağlayan kaynakların denetim altında tutulmasıyla. Portekizliler bunu birçok kez başarmış ve hattâ istedikleri her seferde bunu sağlamışlardır; örneğin bu alana ilk nüfuz ettiklerinde Kızıldeniz'in öncelikli trafiklerine darbe indirmişlerdir;²⁰ hattâ daha sonraları, 1545-1546 kışında Malabar kıyıları

¹⁹ Zikr., G. Atkinson, *a.e.*, s. 131; Peder Jean Thénaud, *Le voyage...*, t.y., B.N., Rés O2, f° 998. Ayrıca bkz.: Samuele Romanin, *Storia doc. di Venezia*, VI, s. 23. (1536); A.d.S., Venedik, *Cinque Savii alla mercanzia*, Busta 27, 26 Ocak 1536.

²⁰ Bkz. I. cilt, s. 293 vd.

açıklarında –“Portekiz filosu öylesine etkin bir faaliyet gösterdi ki, tüm karabiber kaçakçılığı önlendi”²¹– en azından kaçakçılığı önemli ölçüde önlemişlerdir. Fakat bu kesin önlemler ancak belli bir süre devam etmiş ve denetimler kendiliğinden gevşemiştir. Hint Okyanusu’nda ve ötesinde bölgelerarası ticaretin ihtiyaçları için olduğu kadar, aynı zamanda macera ve kazanç hırsından dolayı hızlı bir şekilde uzaklara doğru genişleyen Portekiz varlığı, sonuçta muazzam ama kırılgan bir imparatorluğa ulaşmıştır. Oysa Portekiz bu geniş şebekeyi, kaleleri, maliyetli donanmaları ve memurları besleyecek kadar zengin değildir; imparatorluğu bizzat imparatorluğun beslemesi gerekmektedir.

Bu zayıflık Portekizlilerin hemen gümrükçüler haline dönüşmesine yol açmıştır, fakat gümrükler ancak mal dolaşımının olması halinde verimlidir. Bu koşullar altında, sahtekârlık veya sahtekârlık adını verdiğimiz faaliyetler (çünkü bu bir zorunluluktan) iyi iş çıkarmıştır. Ana kavşak olan Hürmüz 1506’da ele geçirilememiş ve buraya ulaşan yollar kapatılamamıştır. Bir diğer neden: Türkler Suriye (1516), Mısır (1517) ve Irak’a (1534) yerleşmişlerdir. Bunlara karşı Portekiz, İran’la olan ilişkilerini sürdürmek, Hindistan ile İran arasındaki temel bağlantıları korumak ve mümkün olduğu ölçüde Suriye ve Akdeniz yönündeki ticareti güvenli hale getirmek durumundadır. Burada birdenbire zengin olmak isteyen ve uzaktaki hükümetlerinin emirlerine kulak asmayan Portekizli memurların ahlâksızlıklarından başka bir şey vardır. Evet, böyle bir ahlâksızlık vardır, fakat oyunun esas sahnesi bu değildir.

Bu temkinli tavırlar ve bu gerçekçi siyasetler kısa sürede başarılı olamamıştır. Gerçek dayanak noktalarını bulabilmek için Portekiz imparatorluğuna zaman gerekmiştir; Türk imparatorluğunun da Hint Okyanusu yönündeki zayıflıklarını, sınırlarını, makul çıkarlarını tartabilmesi ve böylece başlangıçta bütün Doğu Akdeniz ticaretini İstanbul’da yoğunlaştırma tasarısından vazgeçmesi, nihayetinde güneye ve doğuya doğru ciddi bir ilerleme kararı alıp daha sonra bundan da vazgeçmesi için zaman gerekmiştir.

²¹ V. Magalhães Godinho bu sorunları yeniden ele almıştır: *Os descobrimentos e a economia mundial*, II, 1963, s. 487 vd.

Zaten Portekiz de kendi cephesinden, kaçınılması gereken bu gücü kendine doğru çekmemek için elinden gelen gayreti sarf etmiştir. Türkler fethettikleri Mısır'dan itibaren harekete geçmek için on yıldan fazla bir süre beklemiştir. Ancak 1529'da Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal inşasına başlamış, fakat bu hazırlıklar, Akdeniz'de düşmanlarını göğüslemek zorunda kalmasından dolayı kesintiye uğramıştır: 1532 Coron'un alındığı yıldır.²² Aden'i 1538'de fetheden, fakat aynı yıl Diu önünde başarısızlığa uğrayan Süleyman Paşa'nın deniz seferinden önce de 6 yıllık bir duraklama olmuştur.²³ 1542'de²⁴ Portekizliler Hristiyan Etiyopya'yı zorlukla ellerinde tutabilmiştir; 1546'da²⁵ yeniden kuşatılan Gucerat yarımadasındaki kaleleri olan Diu'yu mucizevi bir şekilde kurtarmışlardır. Hindistan'ın her yerinden, uzak Sumatra'dan elçiler sürekli olarak İstanbul'a gelmekte ve Portekizliye karşı Padişah'tan yardım isterken ona en güzel hediyeleri getirmektedirler: Olağanüstü renkleri olan papağanlar, baharat, kokular, merhemler, zenci köleler ve hadımlar.²⁶ Fakat 1551'de Pîrî Reis komutasındaki donanma Kızıldeniz'den çıkarken gene başarısız olmuş;²⁷ 1553'te İran Körfezi'nin çıkışında, bu kez, *Mirat-ı Memalik*'in yazarı, şair Seydi Ali Reis başarısız olmuştur.²⁸ Ancak yıllar sonra Portekizliler ile Türkler arasındaki ilişkiler bir yumuşama dönemine girmiştir. Bu yumuşama dönemi ticaretin Akdeniz'e yönelmesini teşvik etmiştir.

²² R. B. Merriman, *Carlos V.*, 2. yay., 1949, s. 182.

²³ A. B. de Brangança Pereira, *Os Portugueses em Diu*, s. 2, 83 vd. N. Iorga, *a.e.*, II, s. 365; A. S. de Souza, *Historia de Portugal*, Barcelona, 1929, s. 129; F. de Andrada, *O primeiro cerco que os Turcos puzerão na fortaleza de Dio, nos partes de India*, Coimbre, 1589.

²⁴ *Corpo diplomatico port.*, VI, s. 70-71.

²⁵ A. B. de Brangança Pereira, *a.e.*, s. 2; J. Corte Real, *Successos do segundo cerco de Dio*, Lizbon, 1574; J. Tevins, *Commentarius de rebus in India apud Dium gestis anno MDXLVI*, Coimbre, 1548.

²⁶ 1547, J. von Hammer, *a.e.*, VI, s. 7.

²⁷ *Age.*, s. 184-186.

²⁸ *Age.*, 186.

Gerçekten de, yüzyılın ortasıyla birlikte eski baharat yolu yeniden canlanmış ve gelişmeye başlamıştır. Artık Akdeniz karabiberi Batı denizinin kıyısına ulaşmakta, Lizbon'daki kral-tüccarın karabiberini Atlantik'e sürmektedir; fakat ikisinin arasında bir sınır çizgisi meydana gelmektedir. Böylece 16. yüzyılın ilk yarısında²⁹ ve belki daha sonraları da, Akdeniz karabiberi Anvers'e ulaşmaktan geri kalmamıştır. 1510'da bir gemi İskenderiye ile Anvers arasında doğrudan bağlantı sağlıyordu.³⁰ 1540'larda Akdeniz karabiberi Escout pazarındaki fiyatlar üzerinde etkili oluyordu. Aynı yıl Fransa'ya karşı bir karabiber ablukası denemesine girişen İberyalılar,³¹ Marsilya'daki rakip trafiği teşvik etmişlerdir; I. François bu trafiği korumaya istekli görünmektedir, çünkü 1541 Mayıs'ında Portekizlilerin baharat konusundaki vaatlerini ve önerilerini reddetmiştir. Bir Venediklinin bildirdiğine göre, I. François böylelikle *al Signor Turco*'yu memnun etmek ve "Anvers'in -öyle görünüyor ki- dünyanın birinci kenti haline geleceği" Flandre'a yardım etmek istemiştir.³² Her halükârda, 1543 yılına ait Marsilya ihracatına dair rakamlar Lyon'a -ve muhtemelen ötesine- olduğu kadar, Toulouse'a yönelik sevkıyatı da işaret etmektedir.³³ 1565'te Marsilya'dan yapılan sevkıyatlar Rouen'a ulaşmıştır ve Bordeaux aracılığıyla yeniden satılan Portekiz karabiberiyle Toulouse'da rekabet etmektedir.³⁴ Yüzyılın ortasına doğru Fransızlar ve İngilizler özellikle Rouen, La Rochelle ve Bordeaux'da baharat mübadelesi yapmaktadırlar.³⁵ Tabii ki mübadelede farklı kaynaklardan gelen farklı ürünler söz konusudur. Koşullar bazen birini, bazen de diğerini avantajlı hale getirmektedir. Örneğin 1559'da yüzde 10 *ad*

²⁹ J. Denucé, *L'Afrique et Anvers*, s. 71; M. Sanudo, *a.e.*, LVIII, col. 678, Eylül 1533.

³⁰ J. Denucé, *a.e.*, s. 71.

³¹ Prohibicion de introducir especeria en Francia, Sim. E° 497 ve 498.

³² Donato'dan doge'ye, Amboise, 2 Mayıs 1541, B.N., Paris. Ital., 1715 (kopya).

³³ Bouches-du-Rhône Arş., Marsilya Amirallığı, IX, *ter*.

³⁴ Paul Masson, *Les Compagnies du corail*, 1908, s. 123-125.

³⁵ P. Boissonnade, "France et Angleterre au XVIe siècle", *agm.*, s. 36.

valorem gümrük vergisi konulması, Kastilya piyasasında Lüsitan-ya (Portekiz) karabiberini kötü bir duruma sokmuştur; fakat çok yakın olması nedeniyle gene de Yarımada piyasasından silinmiş değildir.³⁶ Yüzyılın sonunda Livorno'nun yaptığı ithalat aynı izlenimi edinmemize yol açmaktadır; Fransız-İngiliz mübadelesine konu olan karabiberler farklı mallardır; bunlar rekabet etmekte fakat birbirini dışlamamaktadır. 16. yüzyılın sonunda ve hattâ daha sonraları, fiilen tek bir Avrupa karabiber piyasası olmuştur.³⁷ İşte Floransa'ya yerleşmiş olan bir İspanyol tüccara ait tesadüfen rastladığımız bir söz (29 Kasım 1591): *Naos de Ynidas*'ın Lizbon'a gelmediği haberi üzerine, bu yıl baharat fiyatları artmıştır, "sadece karabiberin fiyatı değişmedi, çünkü Venedike Doğu Akdeniz'den bol miktarda mal geldi" diye kaydetmektedir.³⁸

Akdeniz'in karabiber ticaretinden büyük bir parçayı, hattâ en büyük parçayı kendi lehine tekrar topladığı inkâr edilemez. Doğu Akdeniz ticareti gelişmektedir; kimi İran Körfezi'nden, kimi Kızıldeniz'den gelen çok sayıda kervan bu ticarete can katmaktadır. Ve bu yolların sonunda, Akdeniz'e bakan iki kent bu ticaret sayesinde yaşamaktadır: Bir yanda Halep ve onun faal limanı Trablusşam, öte yanda Kahire ve onun limanı İskenderiye; bu sonuncusu hemen yanıbaşındaki muazzam başkentnin yakınlığından ötürü âdeta özünü kaybetmiş gibidir. Batı cephesinde, trafiğin yeniden canlanması en çok o dönemin efendisi olan Venediklilere yaramaktadır; onların arkasında Marsilyalılar ve Raguzalıları figüran gibi kalmaktadır. Venedikli tüccarlar, ilgi çekici bir şekilde kara içlerine bile girmekte, İskenderiye'den Kahire'ye (1552)³⁹ ve Şam'a (bu kent gerilemektedir ve zaten *garbuglinin* bireysel entrikaları buradaki Venedik kolonisinin işlerini kötü

³⁶ R. B. Merriman, *a.e.*, IV, s. 441.

³⁷ Mediceo 2080 ve Guicciardini Corsi arşivi.

³⁸ Baltasar Suárez'den Simón Ruiz'e, Archivo Ruiz, Valladolid, 29 Kasım 1591.

³⁹ Wilken, s. 44, zikr., F. C. Lane, *a.e.*, s. 582.

duruma sokmuştur)⁴⁰ ve Irak'ın kervan yollarının mahreci olan Halep'e kadar içerilere girmektedirler. Mısır'daki harekete, çok zengin rakipler olan ve fırsat bulduklarında sadece büyük kervan kentlerindeki ticaretin tartışılmaz efendileri olmakla yetinmeyip, Hristiyan âlemine yönelik trafiği ele geçirecek olan Kahire'deki Yahudi aracı ve toptancılardan kurtulma arzusu yol açmıştır. Zaten Avrupa'daki toptan ticaret hareketi çoğu zaman bunlarla işbirliği halinde çalışmak zorunda kalacaktır.⁴¹ Bu yerel örgütlenme sorunlarından bağımsız olarak, Venedikli tüccarların Halep ve Kahire'ye gelmeleri, bu iç pazarların refahına, kapitalistlerin, kervan bağlantılarının ve bu bağlantıların ötesinde Arap tüccarların Hindistan ve Doğu Hint adalarındaki etkin satın alımlarına işaret etmektedir. Akdeniz Okyanus'taki hazinelerini geri almıştır.

Doğu Akdeniz Ticaretinin Yolları

Binlerce belge bu geri alma sürecini kanıtlamaktadır. Ancak genellikle *ters* kanaat geçerli olduğundan, bazı ayrıntıların karışıklık yaratabileceğini belirtelim. Buralarda kaybolmamak için, Halep ve Kahire'de sona eren iki yolun birbirine her zaman rakip olduğunu bilmek gerekiyor; biri kapandığında öteki açılmaktadır. Oysa Halep bu genel toparlanma dönemi boyunca, İran yolu üzerinde olmaktan ötürü sıkıntı çekmektedir –özellikle 1548-1555 savaşı döneminde bu sıkıntı daha da artmıştır– ve ayrıca Hürmüz yolu üzerinde bulunmak ikinci bir sıkıntı kaynağıdır, çünkü burası Portekiz savaşının geçiş yoludur. Türk-Portekiz Savaşı esnasında, 1560'tan 1563'e kadar olan dönemde, Basra kervanlarının ağırlığı en aza inmiştir.⁴² Halep'in bir gün refah içindeyken⁴³ ertesi gün

⁴⁰ 1538-1540 Türk-Venedik savaşını hesaba katmaksızın, Suriye ve Şam'ın güçlükleri hakkında, A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, Busta 27, 23 Ocak 1543, Haziran 1543, 14 Haziran 1544, 7 Aralık 1548, 19 Aralık 1548.

⁴¹ Lorenzo Tiepolo, *Relatione...*, (1554), yay. Cicogna, s. 15-16.

⁴² F. C. Lane, *a.e.*, s. 580.

⁴³ 1556'da, 1563-1564'te böyledir.

anormal bir fiyat artışıyla perişan⁴⁴ olmasında şaşılacak bir yan yoktur. 1557 Temmuz'unda, Raguzalı firma temsilcisi Christofano Allegretti cesaretinin kırıldığını ve Mısır'a gitmeye karar verdiğini bildirmiştir. "Bu Halep ülkesinin hiçbir zaman mal bakımından böylesine boşaldığını görmedim; öyle bir boşalma ki, sabun ve kül dışında hiçbir şey bulunmuyor. Meşe palamudu burada 13-14 duka etmektedir; şimdi 4 Fransız gemisi geldiği için (Trablusşam'a) fiyatların havalara fırlayacağını tahmin ediyorum; çünkü şu anda hangi fiyattan olursa olsun satın alarak herkesi bitiren 8 Fransız gemisi daha var."⁴⁵ İki yıl önce, 1555'te, belki de Türk-İran Savaşlarının sona ermiş olmasından ötürü, birçok Kuzey Afrikalı ve Venedikli Halep tüccarı *son passati in le Indie*, Hindistan'a gitmiştir.⁴⁶ Kuşkusuz bütün tüccar ve yolcular Raguzalıımız gibi davranmayarak yollarına devam etmiştir. 1560'ta Lorenzo Tiepolo⁴⁷ Halep'e geldiğinde atlı 250 tüccar tarafından karşılanmıştır. 1563 Kasımı'nda Venedik balyozu Pera'daki sarayından, *galee grossele-*rin Suriye'den Venedik'e doğru yola çıktıklarını bildirmiştir.⁴⁸ Bir önceki yıla ait bir Venedik raporu Halep'te 5.000 dokuma işçisi olduğunu bildirmektedir.⁴⁹ Yaşanan bunalımlar ne olursa olsun, kent büyük bir ticaret ve endüstri merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. Ve zorluklar onun kişisel sorunlarıdır. Bu sorunlar çoğu zaman Doğu Akdeniz'in tümünü ilgilendirmemektedir.

Bu sorunlar, Uzakdoğu'ya yönelik tek ve bir o kadar önemli yol olmaya devam eden Kızıldeniz'i ilgilendirmemektedir. Yüzyılın ortalarına doğru Kızıldeniz'in kıyılarını gören Belon du Mans⁵⁰ "Bu Kızıldeniz, Seine'in Harfleur ile Honfleur arasındaki ge-

⁴⁴ 1562'de L. Tiepolo muhtırası, *a.e.*, s. 40.

⁴⁵ Gozze ve Andrea di Catharo'ya (Messina'da) Trablusşam'dan mektup, 15 Eylül 1557, Ragusa Arş. D. di Canc. f° 37 vd.

⁴⁶ A.d.S., Venedik, Relazioni, B. 31, Halep, 10 Temmuz 1557, G. B^a Basadona'dan (Suriye konsolosu) Venedik Signoriası'na.

⁴⁷ L. Tiepolo, *a.e.*, s. 30.

⁴⁸ A.d.S., Venedik, Senato Secreta, Constant. Filza 4/D.

⁴⁹ L. Tiepolo, s. 39.

⁵⁰ Belon du Mans, *a.e.*, s. 124.

nişliğinden daha geniş olmayan bir kanal gibidir; burada seyrüsefer zorlukla ve büyük tehlikelerle yapılmaktadır, çünkü çok sık kayalıklar vardır” diye yazmaktadır. Burada, tahtaları birbirlerine çakılmamış “fakat hindistancevizi liflerinden yapılmış iplerle bağlanmış ve palmiye-hurma ağacı Meriyle kalafatlanmış, balık yağına batırılmış” garip bir yelkenli topluluğu bu sularda gezmektedir.⁵¹ Burada ayrıca büyük *boulqueler* ve kadirgalar da görülmektedir;⁵² bu kadirgalar Kahire’den, çöllerin ortasında ve rüzgâra karşı korumasız kötü bir liman olan – “*discommode*”⁵³– Süveyş’e kadar parçalar halinde taşınmaktadır.⁵⁴ Küçüklü büyüklü tekneler gerek Aden üzerinden, gerekse Habeş kıyılarından kuzeye doğru Hint, Sumatra, Maluku hazinelerini ve bütün Müslüman Asya’nın hacılarını taşımaktadır. Denizin patladığı ve kudurduğu kötü havalardan kaçınma ihtiyacı bu zor kıyılar boyunca liman sayısının artmasına yol açmıştır: Suakin, Aden, Cidde –Mekke’nin limanı– ve Süveyş’in rakibi Tor. Bu uzun mesafeli yolculuklar yapan teknelerin büyük çoğunluğu Cidde’ye, metinlerle yazılan şekliyle “Juda” veya Ziden’e yavaşmaktadır. Bunun sonucunda Mekke’nin hemen yanbaşı muazzam kervan yığılmaları olmakta ve bazen bu yığılmaların boyutu aynı anda 200.000 veya 300.000 hayvana ulaşabilmektedir. Kutsal kentte asla et sıkıntısı çekilmemektedir, ama buğday çoğu zaman yetersiz olmaktadır.⁵⁵ Cidde’den gemi ve kayıklar Tor’a ulaşmak için yola çıkmakta ve burada onları bekleyen kervanlar Kahire’ye 9 veya 10 günde varmaktadır.⁵⁶ Hint Okyanusu’nun büyük deniz filolarının hareket noktalarına göre Sumatra, Kambaya (İndus vadisi bölgelerinin mahreci), Ma-

⁵¹ Sonia E. Howe, *Les grands navigateurs à la recherche des épices*, 1939, s. 106.

⁵² Belon du Mans, 131.

⁵³ *Age.*, s. 132 v°.

⁵⁴ *Age.*, s. 120.

⁵⁵ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 207-208, 1586’ya doğru.

⁵⁶ L. Tiepolo, *a.e.*, 21; D. Barbarigo, *in*: E. Albèri, *a.e.*, III, II, s. 34.

labar kıyıları, Kalküta, Bul, Kanamor ve diğer bölgelerden gelen baharat Kızıldeniz'e her yılın mayıs ve kasımında ulaşmaktadır.⁵⁷

Kızıldeniz'in zorlu kapısı böylece ardına kadar açılmış olmaktadır: Geniş bir ticaret buraya yığılmaktadır. Belon'un uzak "Hintler"den gelmiş olabileceğine inanmamasına rağmen, herhalde Çin'den gelen pahalı porselenlerin varlığı bunu kanıtlamak için yeterlidir,⁵⁸ çünkü narin porselenler ancak büyük bir mal akımına refakat eden ticaret ürünleri olabilirler. Aralarında çok büyük bir farkla birinci sırayı alan karabiberin de yer aldığı baharat ticareti, 1554-1564 arasında yıllık 20.000-40.000 kentallik bir akım meydana getirmektedir.⁵⁹ 1554'te sadece Venedikliler İskenderiye'den 600 *colli* baharat almıştır ki,⁶⁰ bu aşağı yukarı 6.000 kental eder. Oysa Venedikliler İskenderiye ticaretinin sadece bir bölümünü, en fazla yarısını temsil etmektedir ve Batı ülkelerinin ticaretine, her zaman büyük miktarlarda olan Doğu ülkelerinin tüketimini de eklemek gerekmektedir. 1560-1564 arasına ait Kahire konsolosluk belgelerinin bir nüshasında, sadece Venediklilerin alımları için 12.000 kental rakamı verilmektedir;⁶¹ bu rakam Vasco da Gama'dan önceki eski rakamlar kadar yüksektir ve İskenderiye'nin baharat trafiğini 40.000 kental olarak tahmin eden Roma'daki Portekiz elçisinin tahminleriyle örtüşmektedir.⁶² 1564 Ekimi'nde Portekiz hizmetindeki bir casus bu trafiği 25.000'i karabiber olmak üzere, 30.000 kental olarak tahmin etmektedir;⁶³ Kahire'deki Venedik konsolosu 1565 Mayıs'ında Cidde'den gelen 20.000 kental karabiberden söz etmektedir.⁶⁴ Bu tarihte Guccerat, Kalküta ve başka yerlerden gelecek kervanlar beklenmektedir

⁵⁷ *Age.*, s. 21.

⁵⁸ Belon du Mans, 134.

⁵⁹ Her biri yaklaşık 50 kg.

⁶⁰ L. Tiepolo, 20.

⁶¹ F. C. Lane, 581.

⁶² *Corp. dipl. port.*, IX, s. 110-111; F. de Almeida, *a.e.*, III, s. 562; F. C. Lane, *a.e.*, s. 5.

⁶³ F. C. Lane, 586.

⁶⁴ *Age.*

(bunlar olağan olarak kışın gelmektedir) ve ayrıca 23 tekne Cidde'ye ağustosta mal boşaltacaktır.⁶⁵ Demek ki 30.000 ilâ 40.000 kental arasında bir rakam oluşmaktadır ki, Mısır ve Suriye ticareti olmaksızın bunu kavramak mümkün değildir.

30.000 veya 40.000 diyelim. Bu rakamların istatistik bir değeri yoktur. Bunlara bakılarak ancak Kızıldeniz'den şimdiye kadar görülmeyen miktarlarda baharat ve karabiber geçtiği sonucuna ulaşılabilir; bu miktar en azından aynı dönemde Lizbon'a ulaşan miktarlara eşittir; hattâ Frederic Lane daha fazla olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Kısacası, baharat Akdeniz'e muazzam miktarlarda gelmektedir. O dönemde denildiği gibi bunlar "milyonlarca altın"ı temsil etmektedir. Ve baharat ve karabiberle birlikte, esrar, Mitridat balsamı, mühürlü toprak gibi tıbbi müstahzarat, ipek, kokular, tuvalet malzemesi ve Belon'un sözünü ettiği *pierres de besouard* veya geyiğin gözyaşları,⁶⁷ değerli taşlar ve inciler de gelmektedir. Lüks ve gereksiz mallar üzerinde yapılan bir ticaret; fakat gereksiz olan şeyler acaba insanlara içgüdüsel olarak "en çok gerekli görünen" şeyler değil midir?⁶⁸ 18. yüzyılda değilse bile, 17. yüzyılda baharat ticareti hâlâ dünya ticareti içinde birinci sırayı korumaktadır.⁶⁹

Nakit para veya kolay mübadele edilebilen mallarla dolu gemiler İskenderiye veya Suriye'ye doğru aceleyle yelken açmaktadır. 1552 Ocakı'nda üç Venedik kadırgası 25.000 *doblas* ve 100.000 eküyle yüklü olarak Trablusşam'a gitmiştir. Bu paralar hakkındaki söylentiler Roma'daki Portekiz elçisini harekete geçirmiştir.⁷⁰ Bu paranın nerede kullanılacağına dair hiçbir kuşkusu yoktur. 1554

⁶⁵ *Age*.

⁶⁶ R. Ehrenberg (*a.e.*, I, s. 14) karabiber mültezimi olan Affaitatiler tarafından Lizbon'a getirilen 10.127 balya karabiberden söz etmektedir.

⁶⁷ E. Charrière, *a.e.*, II, s 776 ve dipnot; Belon du Mans, 158 v°.

⁶⁸ Ernest Babelon, *Les origines de la monnaie considérées au point de vue économique et historique*, 1897, s. 248, zikr., Alfred Pose, *La Monnaie et ses institutions*, 1942, I, s. 4-5.

⁶⁹ J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 258.

⁷⁰ 23 Ocak 1552, *Corp. dipl. port.*, VII, s. 108.

ilkbaharında İskenderiye’de bir Raguza gemisi görülmektedir.⁷¹ 1559 sonbaharında, hepsi baharat yüklü olan, biri Raguza’ya, biri Sakız’a, ikisi de Venedik’e ait dört kadırgaya İskenderiye “reisi” tarafından el konulmuştur.⁷² Bunlardan biri olan *la Contarina* ocakta Venedik’e baharat ve karabiberle dönmüştür.⁷³ Ve bu teknelerin aşağı yukarı neler taşıdığı, 1561’de Doğu’ya cevher veya işlenmiş halde bakır, yünlü kumaş, yün, ipek, *carisee*, külah, mercan, amber, biblo, kâğıt ve nakit para getiren 540 tonluk Venedik yelkenlisi *Crosé*’nin yüküne bakılarak anlaşılabılır. Tekne geri dönerken karabiber, çeşitli yerlerden gelen zencefil, tarçın, hindistancevizi, karanfil, buhur, Arabistan sakızı, şeker, sandal kerestesi ve binlerce başka mal götürmüştür.⁷⁴

Yanlış veya doğru haberlerin kol gezdiği Lizbon’da, kısa bir süre sonra endişe egemen olmaya başlamıştır. Bu 1561 yılında Lizbon’da, sanki trafiğin kendi limanlarına doğru akması yeterli değilmiş gibi, Türklerin Hint Okyanusu’nda 20.000 kental kadar Portekiz karabiberine el koydukları ve bunları İskenderiye’ye götürdükleri öğrenilmiştir.⁷⁵ Hattâ Portekiz Hindistanı’nın kral naibinin kendi hükümdarına karşı isyan ettiği ve krallığa bağlı donanmadaki karabiberi Mısır’a yolladığı söylentileri çıkmıştır.⁷⁶ Haber kaynaklarının raporlarına dayanan Roma’daki Portekiz elçisi, bu sorunlarda uzmanlaşmış olarak, 1560 Kasım’ında İskenderiye’ye bu kadar çok miktarda karabiber ve baharat gelmesi nedeniyle, bunların Lizbon’a çok az gelmesinde şaşılacak bir şey olmadığı sonucuna varmaktaydı.⁷⁷ Portekiz nezdindeki Fransız elçisi Jean Nicot 1561 Nisanı’nda bu durumdan açıkça memnu-

⁷¹ L. Tiepolo’dan doge’ye, Kahire, Collegio Secreta, Busta 31.

⁷² 14 Kasım 1559, Senato Secreta, Cost. Filza 2/A, f° 190 v°.

⁷³ G. Hernandez’den II. Felipe’ye, Venedik, 3 Ocak 1560, Simancas E° 1324, f° 27.

⁷⁴ F. C. Lane, 581-83.

⁷⁵ Jean Nicot, *Sa correspondance diplomatique*, yay. Falgairolle, 1897, 12 Nisan 1561, s. 127.

⁷⁶ F. C. Lane, 585.

⁷⁷ *Corpo. dipl. port.* VII, s. 215, 238, 258, 277; Vin, s. 79, 97, 115, 250, 297, 372; IX, s. 110-111, zikr. F. C. Lane, s. 585.

niyet duymaktadır.⁷⁸ “Eğer Kızıldeniz üzerinden gerçekleşen bu baharat akımı daha da artacak olursa, Portekiz kralının depoları büyük zarar görecektir; zaten en çok endişe duyduğu ve çok uzun zamandan beri önlemek için silâha başvurduğu durum budur” diye yazmaktadır.

Böylece Portekiz’in müşterisi olan ülkeler gerçek bir karabiber sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Bu konudaki en uç girişimlerden biri, İngilizlerin Moskova üzerinden Hazar Denizi’ne, oradan da İran’a ulaşma projeleridir muhtemelen. Jenkinson bu proje kapsamındaki ilk yolculuğunu 1561’de yapmıştır.⁷⁹ Fransızlar, sıkı sıkıya kendisine kapatılan Portekiz “deposu”nun kapılarını zorlamanın olanaksızlığı nedeniyle,⁸⁰ Nicot’nun özellikle Amiens’te uzun süre satılan *-la malaguette-* sahte karabiberden alabilmek için Gine kıyılarına gidilmesi tavsiyesine kulak vermişlerdir.⁸¹ Fuggerler 1559’dan itibaren Fiume ve Ragusa menzilleri aracılığıyla, bir temsilci gönderdikleri İskenderiye ile bağlantı kurmuşlardır.⁸² İspanya’da âni bir fiyat yükselişi zincirlerinden boşalmıştır. 1520-1545 arasında hemen hemen istikrarlı olan fiyatlar 1545-1558 arasında genel fiyat artışı nedeniyle düzenli olarak yükselmişler ve 1558-1565 arasında diğer ürünlere oranla çok daha hızlı artarak Yeni Kastilya’da üç katına çıkmıştır.⁸³ Bu anormal yükselişi ilk fark eden ve bunun Legazpi komutasındaki 1564 tarihli Filipinler seferi üzerindeki muhtemel yansımalarına ilk işaret eden kişi Earl J. Hamilton olmuştur.⁸⁴ Oysa daha 1558’de Cenova’da Portekiz “müstahzaratı”nın yüksek fiyatlarından yakınılmaktaydı.⁸⁵

Acaba 1560-1563 Türk-Portekiz Savaşı, Portekiz’in bu duruma karşı tepkisinin sonucu mudur? Veya tersine, zayıflığının be-

⁷⁸ J. Nicot, *a.e.*, s. 127, 12 Nisan 1561.

⁷⁹ Bkz. I. cilt, s. 311.

⁸⁰ J. Nicot, *a.e.*, s. 31, s. 107-108, XXXIII vd.

⁸¹ *Age.*, 12 Aralık 1559, s. 39.

⁸² F. C. Lane, 588.

⁸³ E. J. Hamilton, *a.e.*, s. 232-233.

⁸⁴ *Age.*, s. 233, dipnot 2.

⁸⁵ R. di Tucci, *Relazioni...*, s. 639.

lirtisi midir? Bilinen tarihlerde buna cevap aramak boşuna bir çaba olacaktır. Bir kez daha sonuçsuz kalacak olan bu savaş, Bab-el Mendeb ve Hürmüz önlerinde, yani Türklerin kadirgalarıyla tuttukları iki körfezin çıkışında cereyan etmiştir. Bu kez Türkler çabalarını İran Körfezi üzerinde yoğunlaştırmışlardır;⁸⁶ aynı anda Türk casusların Yemen’de Portekiz lehine ihanet ettikleri söylen-tileri çıkmıştır.⁸⁷ Ancak pek fazla bir şey anlamamamıza rağmen, Hindistan ve Assi krallığı (Sumatra) elçileri, elleri nadir incilerle dolu halde, birbirinin peşi sıra İstanbul’a gelmektedir.⁸⁸ Mısır üzerinden gelen bu elçilik kurullarından biri, başkente Türk kadirgalarıyla varmıştır.⁸⁹

Bu ayrıntılar arasındaki bağlantılar güçlü değildir: Belki de Türk-Portekiz savaşının bir başı ve sonu olan gerçek bir savaş olmadığı doğrudur. Bu muazzam genişlikteki sınırlarda, bir darbe vurduktan sonra bunun sonuçlarını alabilmek için aylarca, hattâ yıllarca beklemek gerekmektedir. Cenova’nın İstanbul’daki gizli ajanı olan Giovanni Agostino Gilli, padişahın bu uzakta olanlara karışmak için çok az bir istek duyduğunun altını çizerken doğruyu söylemektedir. Hintli elçilik kurulu üyelerinin her birine altın işlemeli birer hilat ve yirmişer bin akçe verilmiş, ama ihtiyaçları olan toplarla topçu ustalarından söz edilmemiştir.⁹⁰ 1563 yılının sonlarında Portekiz ile barış yapılması ciddi olarak düşünülmektedir. 7 ve 8 Aralık 1563’te, İstanbul’daki İspanyol casusluk örgütünün ajanlarından biri olan ve “gerçeği söyleme âdetine sahip bir kişi” tarafından Napoli kral naibine yazılan mektuplar bunu

⁸⁶ J. Nicot, 28 Temmuz 1561, s. 63-64.

⁸⁷ H. Ferro’dan doğe’ye, Pera, 16 Eylül 1561, Senato Secreta, Cost., Filza 3/D.

⁸⁸ Gio. Agostino Gilli’den Cenova Cumhuriyeti’ne, İstanbul, 5 Temmuz 1563, A.d.S., Cenova Costantinopoli, 1558-1565, 1-2169; G. Hernandez’den II. Felipe’ye, Venedik, 10 Temmuz 1563, Simancas E° 1324, f 221; Pétrémol’dan IX. Charles’a, İstanbul, 11 Şubat, 22 Nisan 1564; E. Charrière, *a.e.*, II, s. 748-750; Daniel Badoaro’dan doge’ye, Pera, 6 Mayıs 1564, A.d.S., Senato Secreta, Filza 4/D.

⁸⁹ E. Charrière, *a.e.*, II, s. 748-750.

⁹⁰ Bkz. yukarıda dipnot 88.

ortaya koymaktadır. Bu casusun bildirdiğine göre, “Portekiz elçisi Türkler ile barış pazarlığına girişmiştir; bu pazarlık sırasında Portekizlilere mallarını Hindistan’dan Kızıldeniz’e taşıma hakkını sağlamaya çalışmıştır. Böylece Portekizliler Kızıldeniz’e ulaştıktan sonra karayoluyla Kahire, İskenderiye ve Suriye’ye ulaşp, buralarda mallarını satabileceklerdir. Fakat daha hiçbir şey sonuca ulaşmış değildir.” Ve Portekiz elçisi gümrük memurlarının ziya-retlerinden kurtulmak istemiştir, “fakat şimdiye kadar ona böyle bir taviz vermeye yanaşmamışlardır.”⁹¹

Venedik açısından endişe kaynağı olabilecek olan bu pazarlık, bir sonuca ulaşmamış olmakla birlikte, bir an için üzerinde durulmayı hak etmektedir. Bu 1563 yılının sonunda, yani Vasco da Gama’nın Ümit Burnu’nu dolaşmasından sadece 65 yıl sonra, Venediklilerin 1527’deki sonuçsuz girişimlerinin karşılığı olarak ortaya çıkmıştır. Burada Kızıldeniz’in zaferini, Venedik ve Akdeniz’in rövanşı almalarını görmek mümkündür.

Portekiz Karabiberinin Toparlanması

Hint Okyanusu’ndaki savaşın hangi koşullarda sona erdiğini bilmiyoruz. Cevap belki Lizbon’da bulunabilir. Fakat bu savaşla birlikte Portekiz ticaretinin sıkıntılarının sona erdiğini düşünmek yanlış olacaktır.

Avrupa’da, Hollanda’daki karışıklıklar, Portekiz ticaretine Anvers civarında muazzam zararlar vermiştir. Portekiz ile ilişkide olan Welser firması 1566’dan itibaren karabiber ve Hintler sözleşmesi üzerine yapılan spekülasyonlardan dolayı büyük sıkıntılara girmiştir. Fuggerler de İtalyan ortakları Povelesca ile birlikte bunun sonuçlarına katlanmaktadırlar.⁹² 1569’da Portekiz baharat ticaretini Anvers’ten Londra’ya taşıma konusunda ilginç müzakereler başlayacaktır.⁹³

⁹¹ Simancas E° 1053, f° 10.

⁹² H. Fitzler, *agm.*, s. 265-266.

⁹³ II. Felipe’den Alba Dükü’ne, 21 Kasım 1569 ve 23 Kasım 1569, Simancas E° 542, f° 9 ve 22.

Hint Okyanusu kıyılarının karışık olmaya devam ettiği dönemde, Türkler de hasımlarıyla aynı anda ve aynı miktarda zarar görmüştür. 1567'de Süveyş'te 40 kadirganın donatıldığını öğrenen Madrid'deki Fourquevaux, bu kadirgaların hemen Sumatra yolunu tutacağını düşünmüştür.⁹⁴ Eğer Türkler Doğu Hindistan seyrüseferini kesecek olursa, "bu durum muhteşem Portekizliyi alçaltacaktır ve Fransa da İskenderiye ile Suriye limanlarından daha ucuza gelen baharatlar bulabilecektir, çünkü artık Portekiz'e baharat gitmeyecektir." 1568'de bu kez Venedik'te, 20 Türk kadirgasının Basra'da Portekizlilere saldıracakları ve Bahreyn adası ile inci avcılığı sahalarını ele geçirecekleri haber verilmiştir.⁹⁵ Fakat gene 1568 yılında Arabistan ayaklanmıştır. Özellikle Yemen'de olmak üzere, burada uzun karışıklıklar meydana gelmiştir.⁹⁶ İnanılmaz siyasal ayrıntıların ötesinde, o zamanlar Kızıldeniz'in kapağı olan Aden'de gerçekten neler olduğunu bilemiyoruz. Bölgede düzen ancak 1573'te, sonradan Vezir-i Âzam olan Sinan Paşa tarafından yeniden kurulabilmiştir.⁹⁷

Kuşkusuz Portekiz, Türklerin karşı karşıya bulunduğu bu zorluklardan, kendisi de sıkıntıda olmasına rağmen (Goa 1570'te 14 ay süreyle kuşatılmıştır,⁹⁸ Ternate Kalesi 1575'te kaybedilmiştir) yararlanmıştır. Padişahın kadirgalarının yarattığı tehdidin hafiflediğini hissetmiştir. Öte yandan 1570'te Portekiz'in baharatla ilgili organizasyonunda meydana gelen büyük değişiklikler de burada rol oynamıştır. 1 Mart 1570 tarihli *regimento* ile⁹⁹ Kral D. Sebastian fiili olarak krallık tekeline vassallerine terk etmekteydi; zaten bu reform bazılarının ve özellikle de Pires'in¹⁰⁰ uzun zamandan

⁹⁴ 13 Kasım 1567, C. Douais, *a.e.*, I, s. 288; Korfu'dan haber, 27 Eylül 1567, Simancas E° 1056, f° 86.

⁹⁵ J. de Cornaç'a'dan II. Felipe'ye, Venedik, 22 Mayıs 1568, Simancas E° 1326.

⁹⁶ Bkz. III. "Granada Savaşı Dönemeci" bölümü.

⁹⁷ *Age*.

⁹⁸ R. Hakluyt, II, 219.

⁹⁹ *Leis e provisões de el Rei D. Sebastiao*, Coimbre, 1816, s. 68 vd., zikr., F. de Almeida *a.e.*, III, s. 562.

¹⁰⁰ 14 Şubat 1560, *Corp. dipl., port*, VIII, s. 355.

beri talep ettikleri bir şeydi. Aynı yıl kral naibi D. Luis Ataite denizlerde asayışı çok iyi sağlamakla övünüyordu, öyle ki, eski yıllarda Kalküta'dan Mekke'ye 16 veya 18 gemi gidebilirken, bu yıl sadece iki gemi gidebilmişti.¹⁰¹

Belki de 25 Kasım 1570'de, yabancıların gerek yabancı, gerek yerli teknelerle Venedik'e baharat getirmelerine izin veren kararlarla¹⁰² yeni bir dengelenme hareketi başlamıştır; aslında bu önlemin birçok anlamı olabilir ve her halükârda fazla bir ağırlığa sahip değildir. Ancak bu durum kısa bir süre sonra Venedik'in aleyhine dönmüştür. Osmanlı ile giriştiği savaş (1570-1573) onun için korkunç bir sınav olmuştur. Bütün rakipleri, Raguzalılar, Anconalılar ve hepsinden çok Marsilyalılar bu durumdan yararlanmışlardır. 1573 Temmuz'undan Eylülü'ne kadar olan yükleme poliçeleri Marsilyalıların (en azından bir kez Yaşlı Mannlich adına) bütün bir gemi yükü olarak İskenderiye'den *zimbre* ve *assy* karabiberi getirdiklerini göstermektedir.¹⁰³ Nisan 1574'te bir Venedik konsolosu, savaştan beri karınca gibi kaynamaya başlayan Fransız tüccarlarının yıkıcı rekabetleri karşısında, Halep'e ipek balyalarının gelmemesi (İran ile savaştan veya savaş tehlikesinden ötürü) o kadar da şaşırtıcı değil, demektedir.¹⁰⁴ Buna karşılık, anayolun artık yeniden Suriye olarak görüldüğü baharat konusunda hiçbir rahatsızlık yoktur. Ekim 1574'te zengin bir gemi olan *Ludovica* 150.000 dükalık malla yüklü olarak Venedik'ten yola çıkmıştır. Fırtına yüzünden Ancona'ya sığınmak zorunda kalmış, kent yöneticileri geminin bakır taşıdığını görünce, kaçak bir mal taşıdığı için tekneye el konulması gerektiğine karar vermiştir; gemiyi ve yükünü müsadere etmiş, gemi sahibi ile mürettebatı hapsetmişler-

¹⁰¹ B.N., Paris, Fonds portugais, no. 8, f° 197.

¹⁰² A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, Busta 3, 25 Kasım 1570.

¹⁰³ Fonds Dauvergne, no. 113, 115 (Yaşlı Mannlich'e ilişkin), 117, 118, 122-125. Zimbre "belladin" veya "méquin."

¹⁰⁴ G. Berchet, *a.e.*, s. 61.

dir.¹⁰⁵ 1574 yılına ait bazı tüccar mektuplarında,¹⁰⁶ Suriye'den yola çıkan veya orada kalan Fransız gemileri (30 Ocak 1574), bir Fransız teknesi (3 Nisan), bir Venedik kadirgası, *Moceniga* –martta ve ardından kasımda Trablus'tadır– ve kuşkusuz Venedik'e ait bir *salette Altana* görülmektedir. Ve bu tekneler hindistancevizi kabuğu, *chotoni*, arsenik, pamuk ipliği, baharat, zencefil ve bir sandık *mirobolani* ile yüklüdür; 12 Mayıs 1575'te¹⁰⁷ *Girarda* kadirgası pamuk, *peladi*, ipek, müstahzarat ve baharat yüklemiştir.

Demek ki Doğu Akdeniz trafiği ne Suriye ne de Mısır yönünde kesintiye uğramamıştır. Ancak Portekiz karabiberi Akdeniz'de kendine yer edinmektedir. 13 Eylül 1577 tarihli bir Pregadi Meclis müzakeresi bunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁸ *Cinque Savii alla Mercanzia*'nın raporu üzerine meclis dört geminin Lizbon'dan Venedik'e götürmek üzere *una buona suma di pevere* yüklediğini öğrenmiştir; fakat bu tekneler Venedik'e gidince, 1519 tarihli (tarih önemlidir) eski bir karar uyarınca Doğu Akdeniz'den değil, Batı Akdeniz'den gelen baharat için ödenmesi gereken yüzde 3'lük vergiyi vermek zorunda olduklarını öğrenince, fikirlerini değiştirmişlerdir. Tekneler, bu verginin iptalini sağlama umudu içinde yolculuklarını ertelemenin iyi olacağını düşünmüşlerdir; uzmanların söylediklerine göre “bu malın (Portekiz karabiberi) başka yerlere gitme olasılığı ve bu yerin (Venedik) bundan zarar görebilme ihtimali nedeniyle” Portekizlilere iki yıl süreyle bu vergiden muafiyet tanınmıştır. Demek ki “İskenderiye'den çok az karabiber geldiği için Batı karabiberine serbest giriş hakkı tanımak uygun olacaktır.” İki yıl sonra Christóbal de Salazar II. Felipe'ye şöyle yazmaktadır: “İskenderiye'de başta baharat olmak üzere ticaret ve trafik mahvoldu, çünkü yol terk edildi”, *porque se ha dexado el camino*.¹⁰⁹

¹⁰⁵ G. de Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik, 5 Kasım 1574, Simancas E° 1333.

¹⁰⁶ Lettere commerce, 12 ter, A.d.S., Venedik.

¹⁰⁷ Simancas E° 1331.

¹⁰⁸ A.d.S., Venedik, Busta 538, f° 846 ve v°.

¹⁰⁹ Venedik, 8 Temmuz 1679, A.N., K 1672, G 1, no. 84.

Portekiz Karabiberi Üzerindeki Oyunlar ve Tasarılar

Bu durum Akdeniz'deki karabiber ticaretinin kârlarını ele geçirme konusundaki üç ayrı girişimi açıklamaktadır.

Bunlardan birincisi Portekiz'in girişimidir: Bu girişim bu konularda büyük bir uzman olan, Yalınayak Karmelitler Tarikatı'na mensup ve Padua Üniversitesi'nden mezun Mariano Azaro'nun 10 Kasım 1575'te II. Felipe'ye yazdığı bir mektupta tanımlanmaktadır.¹¹⁰ İtalya'daki İspanyol nüfuz alanlarına –Milano, Napoli, Sicilya, Sardinya– Portekiz karabiberini sokmak ve buralarda sürekli olarak satılan Venedik karabiberini dışlamak için bir plan söz konusudur; bu plan aynı zamanda Papa'yı ve İtalya'nın diğer güçlülerini de hareketin içine çekmeyi veya Puerto de Santa Maria'da, Cartagena'da ya da Yarımadanın başka bir limanında İtalya için bir dağıtım merkezi, yani bir tür Anvers kurmayı amaçlamaktadır. Taşıma kralın kadırgalarıyla yapılacaktır. Bu tasarı, Portekiz karabiberinin 1516'dan itibaren İspanya pazarlarını fethettiğine işaret etmesine rağmen, değerinin çok artmadığını göstermektedir. Eğer elimizde İspanya'nın tüm *arbitristas* belgeleri olsaydı, hangi fantastik veriler içinde boğulacağımızı bilemezdik. Fakat bu Yalınayak biraderin arkasında iki, belki de üç önemli kişi bulunmaktadır: Öncelikle Ruy Gomez da Silva, bilindiği üzere Portekizlidir ve “ölmeden önce Doğu Akdeniz baharatı konusunda ona verdiğim bazı fikirleri Majestelerine önerme işini üstlenmiştir”; ikincisi bu biraderin ilk olarak mektup yazdığı kâtip Antonio Graciano; ve son olarak, bu tarihlerde karabiber ticareti ve Portekiz tekeliyle ilgilenmeye başlayan kral; kâtip onu durumdan haberdar etmiştir, o da burada söz konusu olan ikinci raporu istemiştir. Demek ki Venedik'e karşı büyük çaplı bir saldırı içeren ciddi bir tasarı söz konusudur. Mademki Venedik buğdayı ve baharatı nedeniyle Türklere bağlıdır ve mademki aşağılık çıkarları uğruna Hristiyan âlemine ihanet etmektedir, bu devletin ahlâklı olmak adına ve çok daha dürüst bir kaynaktan gelen Portekiz karabiberinin daha büyük bir kâr sağlayabilmesi için vurulması

¹¹⁰ Sevilla, 10 Kasım 1575, Simancas E° 564, f° 10.

gerekmektedir. Zaten (ve bu Portekiz karabiberine yönelik düşük kaliteli olma eleştirisine cevaptır) Türkler baharatı yiyecekleri için kullandıktan sonra, Suriye fuarlarında satmakta sakınca duymamaktadır.

İkinci girişim Toscana veya daha doğrusu Medicilere aittir. Büyük Dük Francesco 1576-1578 arasında¹¹¹ Hintlerden Portekiz'e gelen baharatın *appaltosunu* elde etmeye çalışmıştır. Bunu sağlayabilmek amacıyla, Lizbon krallarının garip bir ardılı ve gerçek bir Haçlı olan, Fas'ta Müslümanlarla savaşmayı aklına koyan ve bu nedenle krallığını, kendini ve soylularını intihara sürükleyecek projeleri için gereken parayı aramakla meşgul olan Dom Sebastian nezdinde kredi açma sözü vererek dolaşmaktadır. Büyük dük özellikle hırslı düşüncelere sahiptir: Aynı anda padişahla da pazarlık yapmakta ve Venedikliler bu konudaki kanaatlerini ağzı bozuk iyi yargıçlar olarak dile getirmektedir.¹¹² Bu büyük projeler sonunda, Floransalı tüccarlar olan Mediciler ile Portekiz elçisi Antonio Pinto¹¹³ arasında, 200.000 ekülük borç karşılığında Livorno'ya büyük miktarda Portekiz karabiberi gönderilmesine dair pazarlıklar sınırlandırılacaktır. 1587'de büyük dük bu alandaki tekeli kıl payı elinden kaçırmıştır.¹¹⁴ Ancak bu dalaverelerden sonra, Floransa ile Lizbon arasında daha etkin bir bağlantı kurulmuştur.

Üçüncü ve sonuncu girişim bizzat II. Felipe'ye aittir. Onun için söz konusu olan hem komşu krallığı kendi egemenliği altında tutmak, hem de Hollanda'daki âsileri ablukaya almak (onları bazen tuz, bazen buğday, bazen de baharatsız bırakmayı düşünmektedir), tuz ve baharat konusunda etkin bir İspanyol-Portekiz ticareti örgütlemektir.¹¹⁵ Aynı zamanda Roth veya Nathaniel Jung

¹¹¹ G. Vivoli, *a.e.*, III, s. 155. Bu işte Jacome Barde ve temsilcisi Ciro Allidosio'nun rolleri hakkında, bkz. B.N., Paris, Fonds Portugais, n° 23, f° 570 ve 571 v°.

¹¹² Ch. de Salazar'dan Krala, Venedik, 11 Eylül 1577, Simancas E° 1336.

¹¹³ Başrahıp Brizen'o'dan Krala, Floransa, 26 Kasım 1576, Simancas E° 1450.

¹¹⁴ R. Galluzzi, *a.e.*, IX, s. 108; G. Parenti, *a.e.*, s. 80 ve 90.

¹¹⁵ H. Felipe'den Requesens'e, 23 Ocak 1576, Simancas E° 569, f° 60.

gibi büyük Asya ticaretini ele geçirmek isteyen büyük işadamlarının arzularına destek vermek istenmektedir. Her ikisi de Alman olan bu işadamları 1575'ten itibaren Portekiz karabiberini iltizam olarak almayı düşünmektedirler.

Sadece bir tasarı olan bu düşünceler, 1580'de II. Felipe'nin Portekiz'i zaptetmesiyle gerçek haline gelmiştir; bu yıl, tıpkı 1547'nin V. Carlos için olduğu gibi, onun gücünün zirvesini temsil etmektedir. Eğer Portekiz kendini teslim ettiyse, bunun nedeni II. Felipe'nin para, ordu ve donanmalarının sağladığı üçlü korumadan yararlanma arzusudur ve Portekiz bu üçlü araç sayesinde Hint Okyanusu'ndaki konumunu güçlendirmektedir. 1580'den sonra kralın Doğu Akdeniz ticaretini besleyen kaçak noktaları yok etmek istemesi ve böylece kendi imparatorluğunun çıkarına olarak, tek bir darbeye hem Türklerin hem de Venediklilerin avantajını ortadan kaldırmak istemesi mantıklı olacaktır. Fakat Asya ve Yeni Dünyayı örgütlemeye ve onları birbirlerine bağlamaya karar veren II. Felipe Hint Okyanusu'nda, Atlantik'te ve özellikle de Kuzey Atlantik'te olduğundan daha az engelle karşılaşmıştır. Öte yandan yarı resmî bir şekilde barış halinde olduğu Türklerden çok, isyankâr Hollanda ve İngiliz Protestanlarına karşı eyleme girişmiştir. Böylece Temkinli Kralın artık Portekiz kralı olduktan sonraki garip siyaseti, fethettiği karabiberi Akdeniz'e yerleştirmeye çalışmak yönünde olmuştur. Böylece bu değerli gıdayı Atlantik'e oranla daha güvenli yollar aracılığıyla dağıtmak istemektedir; ve asıl isteği de düşmanlarını zora sokmaktır. Tasarılarından ve tereddütlerden kurtulması uzun süren bu siyaset, 1585'te somutlaşınca kadar çok fazla vakit kaybedecektir. Ve bu siyaset, somutlaştığı zaman, İspanyol güçlerinin Kuzey Atlantik'te yoğunlaşmasından başka bir şey olmayacaktır.

Venedik'e Sunulan Portekiz Karabiberi

Demek ki 1585 yılının sonunda Venedik'e önerilen, Portekiz karabiberinin satış sözleşmesi bir tiyatro jesti değildir. 4 veya 5 yıl öncesinden beri bu sorun üzerine düşünülmektedir. İlk çözüm önerisi, kuşkusuz İspanyolların sundukları ve 1581 sonunda Sig-

noria'ya Venedik elçisi Morosini ve Lizbon'daki Venedik konsolosu Dall'Olmo aracılığıyla aktarılan öneri olmuştur ve buna bağlı olarak bir kadirga filosu Portekiz başkentine gönderilecektir.¹¹⁶ *Collegio* Aralık'ta durumu Venedik'te müzakere etmiştir. Gemi-leri göndermek gerekli midir? Evet, ama ilk sorun bunları kimin donatacağı konusunda ortaya çıkmaktadır. Hiçbir özel şahıs bu donatımı ve Portekiz'den yapılacak alımları karşılayacak kadar paraya sahip değildir. Öte yandan Venedikliler, bu ülkede "hiçbir krediye sahip değillerdir", yani alışılmış biçimlerde ticaret yapmamakta ve kambiyo senetlerini kötüye kullanabilmektedirler. İkinci güçlük; cam, cam eşya ve benzeri diğer mallar Portekiz'de yasaklanmışlarken, karşılık olarak hangi mallar gönderilecektir? Sonuncu güçlük, Portekiz'deki durum henüz istikrar kazanmadığından, kadirgalar yolda, hepsi de II. Felipe'ye düşman İngiliz, Norman ve diğer korsanların saldırılarına uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Bütün bunlara karşı macera yanlıları kredi bulunabileceği, Signoria'nın garanti vereceği, Katolik Kralın Venedik mallarının girişine izin vereceği, bir veya iki refakatçi kadirgayla konvoyların güvenliklerinin sağlanabileceği cinsinden cevaplar vermektedirler. Nihayet daha uzağa gitmeden önce Morosini'nin yakında gelecek olan muhtırasının beklenmesine karar verilmiştir. Venedik'teki İspanyol elçisi Christóbal de Salazar'ın 8 Aralık 1581 tarihli mektubunda yaptığı özet böyledir.¹¹⁷ 1584'te tartışma hâlâ sürmektedir, çünkü Venedik konsolosu Dall'Olmo Signoria'nın Lizbon'daki ticaretini düzeltebilmesinin araçları konusunda hacimli bir rapor göndermiştir.¹¹⁸

Demek ki 1585'te Signoria'ya yapılan öneriden önce uzun müzakereler olmuştur. Öneri bizatihi ilginçtir ve oldukça garip bir şekilde talihin ters döndüğünü vurgulamaktadır. Bunu incelemek için yapılacak en iyi şey, 1585 yılının sonunda "uzun" Antonio Bragadino ve Jacopo Foscarini tarafından düzenlenen rapora

¹¹⁶ Bkz. Dall'Olmo'nun 1584'teki raporu, aşağıda dipnot 118.

¹¹⁷ Simancas E° 1339.

¹¹⁸ *Informazione sul commercio dei Veneziani in Portogallo e sui mezzi di ristorarlo*, 1584, yay. haz.: B. Cecchetti, *Nozze Thiene da Schio*, 1869.

bakmaktır.¹¹⁹ İspanya her yıl Lizbon'da 30.000 kantar (kabaca 15.000 kental) karabiber teslim etmeyi önermektedir; bu karabiberin kantarı 30 duka olacak ve üçte biri nakit ödenecek, üçte ikisi ise 6 ay içine vadeli olarak dağıtılacaktır. Bunun dışında, ihmal edilmesi mümkün olmayan birkaç avantaj daha tanınmaktadır: İspanya kralına ait kadırgaların Venedik teknelerine Yarımada'dan Sicilya'ya kadar refakat etmeleri; Venedik teknelerinin Ada'ya vardıkları anda onlara buğday *tratası* verilmesi ve nihayet Portekiz'de çok ağır olan *gabelle*'nin (tuz vergisi) Venedikliler lehine düşürülmesi.

Fakat bazı sakıncalar vardır. İspanyolların önerisini kabul etmek, raportörlere göre, Cumhuriyet'i ayakta tutan ve tutmaya devam eden Doğu Akdeniz ticaretinin iflasına yol açacaktır; bunun sonucunda da, bu ticaretle uğraşan ve kalabalık bir kitlenin geçimini sağlayan yünlü ve ipek "zanaatları" sert bir darbe yiyecektir; nihayetinde bu öneriyi kabul etmek, 30.000 kantarın ağırlığı altında boğulma tehlikesine girmek demektir. Bu gereğinden fazla miktarda bir karabiber değil midir? Öte yandan fiyatlar da (*contrattotioriye* tanınan olağan 36-38 dukalık fiyat yerine 30 duka) bir tuzak olma tehlikesi taşımaktadır. Raportörlerin projeye karşı, onu daha kötü göstermek için sergilediği deliller bunlardır.

Varsın Doğu Akdeniz ticareti sona ersin; zaten karabiber ve baharat konusunda bu durum daha önce yaşanmamış mıydı? "Doğu Akdeniz ticaretinin... her gün azaldığı açıkça görülmektedir... Suriye ve İskenderiye'den gelen teknelerimiz oradan baharat getirmediikleri gibi, aynı zamanda bizzat Doğu Akdeniz'in ve özellikle de İstanbul'un kendi tüketimleri için Venedik'ten Lizbon'a gelen karabiber ve baharattan aldıkları öğrenilmektedir."¹²⁰ Ve Katolik Kral, Doğu Akdeniz'in beslendiği kaynakları kurutacak etkin bir abluka uygulama gücüne sahiptir. Artık ona bağlı hale gelen baharatı istediği yere sürükleyebilir. Bu durumda, eğer

¹¹⁹ A. Bragadino ve J. Foscari, *Parere intorno al trattato fra Venezia e Spagna sul traffico del pepe e delle spezierie idle Indie Orientali*, 1585, yay. haz.: Fr. Stefani, *Nozze Correr-Fornasari*, 1870.

¹²⁰ *Age*, I, 12-13.

Venedik onun önerilerini kabul etmezse, o da bunları Toscana'ya götürebilir. Öte yandan Suriye'de ve Mısır'da baharat azalsa da, Doğu Akdeniz ticareti kurumamıştır; yolculuklar sürmektedir; Venedik yüklüleri burada ipek, devetüyü, kumaş, pamuk, hindistancevizi ve kül karşılığında mübadele edilmektedir.¹²¹ Miktarla gelince, bunun aşırı olma ihtimali düşüktür, çünkü şimdiki mültezimler olağan olarak 100 dukadan değil de 180 dukadan sattıkları için¹²² karabiber fiyatı iki katına çıkmıştır.¹²³ Raportörler, yapılan önerileri kabul etmeliyiz sonucuna varmaktadır.

Burada sanki bir rapor değil de bir iddianame söz konusudur. Doğu Akdeniz'in bilinen noktalarında, 1585'te baharat ve karabiber ticaretinin zorluk içinde olduğu doğrudur. Fakat bu ticaret yaşamaya devam etmektedir. Ve Portekiz karabiberi de zorluklarla karşı karşıyadır. Hattâ raportörlerin yazdıklarında, eğer II. Felipe yeni *contrattatori* arıyorsa, bunun nedeninin eskilerin işlerini doğru dürüst yapmamaları, saptanan miktarları getirememeleri ve fiyatları gayrimeşru olarak artırmaları olduğuna dair ibareler bulunmaktadır. Hintlerde olanlara gelince, bunlar buralarda "kaçakçılığa ve Doğu Akdeniz yolunu tutmaya müsait mal stokları" bırakmışlardır.¹²⁴

Muhteşem planlar hiçbir zaman sonuca ulaşamayacaktır. Bunun sorumlusu yalnızca Venedik'in küçük hesaplar peşinde olması, onun siyasal ihtirasları ve kuşkucu İspanyol karşıtlığı değildir. Elbette bütün bunların etkisi olmuştur. 1582-1583'ten beri Senato Katolik Krala ve onun çok çabuk artan gücüne bilhassa düşmandır.¹²⁵ Acaba Venedik şansını siyasi bir cinnet sonucu mu kaybetmiştir? Bazıları buna inanabilir; örneğin Signoria'nın reddetmesinden sonra büyük bir gayretle Lizbon ile Venedik arasındaki ticareti geliştirmeye çalışan elçi Lippomano gibileri.¹²⁶ Acaba bu

¹²¹ *Age*, s. 14.

¹²² *Age*, s. 15.

¹²³ *Age*, s. 10.

¹²⁴ *Age*.

¹²⁵ H. Kretschmayr, *a.e.*, III, s. 179.

¹²⁶ *Age*.

reddediş bir çılgınlık mıdır, yoksa Türklerin intikam almasından kaçınma ve Doğu Akdeniz’de Şam, Halep, İskenderiye, Kahire ve hattâ Bağdat’a yerleşmiş 4.000 Venedikli aileyi koruma endişesi midir?¹²⁷ Hürmüz’e kadar her yerde Venedikli tüccarların varlığını bilmemize rağmen, bu gerekçeyi biraz abartılmış buluyorum.¹²⁸

Ancak Venedik bu sözleşmeyi reddederken tek başına değildir. Kendilerine teklif götürülen Milano, Cenova ve Floransa da ret cevabı vermişlerdir.¹²⁹ İlk bakışta pek anlaşılabilir görülmeyen bu genel İtalyan reddi ortaklaşa bir cinnet de olamazdı. Kapitalizm böyle bir girişimden rahatsızdır. 1586-1591 arasını kapsayan dönem için Welserler ve Fuggerlerin yaptıkları büyük sözleşmeler ve Portekiz ile Doğu Akdeniz ticaretinin tarihi, çok çeşitli yollardan, Maluku adalarından, Sonda adalarından veya Malabar kıyılarından yola çıkarak Avrupa ve Akdeniz ülkelerine ulaşan karabiber ve baharat nehirlerinin tarihi her şeyi aydınlatmaktadır.

Welserlerin ve Fuggerlerin Yaptıkları Sözleşmeler: 1586-1591

Portekiz karabiberi biri küçük, diğer ikisi büyük üç ayrı iş demektir. Küçük iş bu karabiberin bizzat Portekiz’de satılmasıdır; diğer büyük işler ise Asya sözleşmesi ve Avrupa sözleşmesidir. Asya sözleşmesi Hintlerden baharat ve karabiber alımını ve bunların Lizbon’a kadar getirilmesini kapsamaktadır. Avrupa sözleşmesi bu malların satışını içermektedir. Krallık *Casa da India*’ya ait muazzam depolar aracılığıyla bu iki sözleşmenin birleşme noktasını meydana getirmektedir. Asya mültezimleri karabiberi belli bir fiyattan almakta, bunu Avrupa mültezimlerine çoğunlukla iki katı bir fiyattan devretmektedir.

¹²⁷ *Age*.

¹²⁸ U. Tucci, “Mercanti Veneziani in India alla fine del secolo XVI”, *Studi di onore di Armando Sapori*, 1957, II, s. 1091-1111.

¹²⁹ P. Ricardi’dan Roma’daki Mediciler Kardinali’ne, Napoli, 12 Mart 1587, *Archivio storico italiano*, c. IX, s. 246-247.

II. Felipe'nin İtalyanlara ısrarla önerdiği Avrupa sözleşmesidir; bunun nedeni Hollandalılar ile İngilizleri, Lizbon'a gelerek satın almaya alışık oldukları baharat ve karabiberden mahrum etmek istemesidir. Asya sözleşmesi II. Felipe'ye Giraldo Paris adlı bir Alman tarafından 29 Kasım 1585'te Monçon'da önerilmiştir. Tasarı 15 Şubat 1586'da kral tarafından Valencia'da imzalanmış¹³⁰ ve aralarında Welserler ve Fuggerlerin de bulunduğu bir dizi kapitalist tarafından yüklenilmiştir. Anlaşmanın ayrıntıları çok önemli değildir. Riskler mültezimlere ait olmak üzere, taşınan karabiber krala nihai olarak 16 *cruzadosa* satılmakta, kral da 37'ye tekrar satmaktadır.

1587'de Madrid'de pazarlık yaparken görülen Matthaus Welser bu işe dibine kadar bulaşmıştır; aynı zamanda Avrupa sözleşmesini de kabul etmiştir ve Fuggerleri de bu işe sürüklemek istemektedir. Oysa bunlar İtalyanlar gibi uzak durma eğilimindedir. Kasım 1587'de, "Bu bize göre bir iş değil, böyle bir labirentin içinde ne yaparız" diye yazmaktadırlar.¹³¹ Fakat 1591'de boş bir umutla, İspanya'daki sorunlu işlerini düzene sokabilmek amacıyla Avrupa sözleşmesinin içine sürüklenmişlerdir.¹³² Artık bu sözleşme geniş bir uluslararası konsorsiyumun elindedir; Almanyadan Welserler ve Fuggerler, İtalya'dan Roalesca ve Giraldo Paris, İspanya'dan Francisco ve Pedro Malvenda, Portekiz'den Andres ve Thomas Ximenes. Ortaklık 32 paydan meydana gelmekteydi ve bunun yedisini Fuggerlere, beşi Welserlere, dördü Roalescalara, dördü Malvendalara, on biri de Ximeneslere ve ortaklarına aitti. Ortaklık Anvers, Middelbourg, Seeland, Hamburg, Lübeck ve Welserlerin 1588'de faal bir şube açtıkları Venedik'te temsil edilmekteydi. 1591'den itibaren ortaklık muazzam miktarlarda karabiberin dağıtımını yapmaya başlamıştır: Örneğin Lübeck için 14.000 kental yüklenmiştir. Signoria kendine gönderilecek malları korumayı ve

¹³⁰ R. Konetzke, *a.e.*, s. 126; F. Dobel, "Über einen Pfefferhandel der Fugger und Welser, 1586-1591", *Zeitschrift des hist. Vereins f. Schwaben u. Neuburg*, XIII, s. 125-138; Hedwig Fitzler, *agm.*, s. 248-250.

¹³¹ 8 Kasım 1587, H. Fitzler, *age.*, s. 266.

¹³² *Age.*, s. 267.

İngilizlere serbest geçiş hakkı sağlamayı üstlendiğinden, muazzam miktarlarda karabiber Venedik'e gönderilmektedir.¹³³ Sermayelerin ve sermayedarların bu muazzam seferberliği gene de iyi bir iş çıkartılmasına yetmemiştir. Sadece Katolik Kral bu işten kâr etmiştir. 1591'den itibaren, yeni ortaklığın kurulduğu yılda, Fuggerler temkinli bir şekilde işten sıyrılmaya çalışmışlar ve 7 Temmuz'da paylarını Ximenesler ve Caldeiraların ortağı konumundaki Portekiz Marranoları olan Evolara satmışlardır.¹³⁴

Bunun nedeni Yenilmez Armada'nın yenilir olduğunun anlaşılmasıyla birlikte, Atlantik'te seyrüseferin her zamankinden daha tehlikeli hale gelmesidir. İspanyolların uğradıkları bozgun aynı zamanda ortaklarının da yoldan çıkması anlamına gelmekte ve Atlantik karabiberi birçok cepheden birden gerilemeye başlamaktadır. Satış fiyatlarının yükselmesiyle, konsorsiyuma dayalı karabiber Venedik'teki Doğu Akdeniz karabiberinden bile daha pahalı hale gelmiştir. Fuggerlerin Lizbon'daki temsilcilerine 9 Kasım ve 7 Aralık 1587'de yazdıkları mektuplar, bu şaşırtıcı gerçeği açığa çıkarmaktadır.¹³⁵ Birçok müşteri yeniden Venedik'e yönelmeye başlamıştır.

Sonuç olarak, eğer İtalya I. Felipe adıyla Lizbon'da tüccar-kral haline gelen II. Felipe'nin koşullarını sistematik olarak reddetseyse, bunun nedeni Mısır ve Suriye kanalıyla kendisine gereken şeyleri veya en azından kendisine gerekenin bir kısmını sağlayabilmiş olmasıdır. Atlantik'teki seyrüseferin sıkıntılı hale gelmiş olmasının bir kez daha Ortadoğu'daki kestirme yolları tekrar faal hale getirmemesi beklenemezdi. Daha sonra Atlantik karabiberi de oraya gelmek zorunda kalacaktır. Floransalı bir tüccar biraz geç bir tarihte, 4 Mayıs 1589'da Simón Ruiz'e yazdığı bir mektupta bunu anlatmaktadır ve açıklamaları geçmiş yıllar için de geçerlidir. Lizbon'dan "Flandre, İngiltere ve Almanya'ya karabiber yollamak olanaksız olduğundan, tüccarlar bunu bulabildikleri bütün gemilerle İtalya üzerinden yollamak zorunda kalacaklardır, çünkü

¹³³ Fuggerlerden Otilere, Augsburg, 24 Ağustos 1591, *age.*, s. 268.

¹³⁴ *Age.*, s. 274.

¹³⁵ Krel'e mektup, kaynak H. Fitzler, *Age.*, s. 265.

Almanlar Floransa ve Venedik'ten mal almaktadır."¹³⁶ Atlantik karabiberi bile Akdeniz'in yolunu tutmaktadır.

Doğu Akdeniz Baharat Yollarının Sürekliliği

Yüzyılın sonunda, 1580'li yıllarda Yakın Doğu'nun, Hollandalıların Hint Okyanusu'nu tamamen ele geçirmelerine kadar, baharat ticaretine açık olduğu kesindir. Hollandalılar Hint Okyanusu'na ilk kez 1596'da Cornelius Houtman ile nüfuz etmiştir; Okyanusun efendileri haline geldikleri tarih ise 1625 civarındır ve bu tarihten sonra fetihçi gayretlerini Amerika'ya yöneltmişlerdir. İşte bu 1625 tarihine doğru, biraz geç veya biraz erken¹³⁷ bir şekilde, Doğu Akdeniz ticareti tedavisi mümkün olmayan bir şekilde yaralanmıştır. Daha 1609 yılında, Hint Okyanusu'nu Yeni Gelenlerin ticari maceralarına resmen açan On İki Yıl barışıyla birlikte bir sınırlama kendini belli etmiştir. 1614 yılı bir diğer kilometre taşıdır; ilk büyük Hollanda gemisi ilk kez bu tarihte Kızıldeniz'de görülmüştür.¹³⁸ Bu işlerin tersine dönmesi, yarı karasal, yarı denizsel Doğu trafiğinin ele geçirilmesi (örneğin İran ipeği),¹³⁹ bu mekân içinde Hollanda yünlülerinin yayılması, İngilizlerin¹⁴⁰ ve Fransızların¹⁴¹ savaşçı bir şekilde ortaya çıkmaları, Hint Okyanusu'nun Avrupalılar egemenliğindeki ikinci çağını belirlemektedir ve bu çağ Doğu Akdeniz için, yarım yamalak Portekiz egemenliğinden çok daha felâketli olmuştur.

Bu şekilde resmedilen geniş çerçeve içerisinde, çoğu zaman yetersiz olan belgelerimiz itibarıyla, yüzyılın en azından son yirmi yılını tekrar ele alalım. Elde edilecek imgeler her zaman belirleyici

¹³⁶ Valladolid Belediye Kütüphanesi, Ruiz Arş.

¹³⁷ B.N., Paris, Fonds Dupuy, no. 22, f° 89 vd., 1610. "Hollandalıların Hintlere yönelik trafiği yüzünden" 12 veya 13 yıldır Portekiz gelirlerinde yaşanan azalma.

¹³⁸ CL. Heeringa, *a.e.*, I, s. 154-155, zikr., J. Denucé, *a.e.*, s. 71.

¹³⁹ G. Berchet (1625), *a.e.*, 163.

¹⁴⁰ *Age.*, s. 162.

¹⁴¹ G. Atkinson, *a.e.*, s. 128.

değildir, fakat aşikâr dalgalanmalarla birlikte, geleneksel mübadelelerin ayakta kaldığını akla getirmektedir (ve esas olan da budur).

1578 yılına ait Marsilya belgeleri, Suriye'deki hindistancevizi alımlarından söz etmektedir.¹⁴² Ocak 1579'da Halep'ten yollanan ticari bir mektup¹⁴³ iki Venedik teknesinin yola çıktığını bildir-mektedir (ve yüzyılın sonunda yüksek tonajlı bir Venedik *navesi* 500.000 dukalık mal yüklemiştir): Bu iki tekne, Marco Fachinet-to'ya ait olan *Balbiana et Costantina nave*'si ile Candido di Bar-bari'nin sahip olduğu *Gratarola navesidir*. Bir üçüncüsü de Kıbrıs tuzlalarında kışlamaktadır ve Trablus "sahiline" Ocak akımlarıyla birlikte ulaşmayı hesaplamaktadır. Tekne gelişlerinin bolluğu, kural olduğu üzere yünlü kumaş fiyatlarını düşürmüş ve gelecek olan teknelerden iyi kumaş getirmeleri talep edilmiştir: Özellikle Bergamo yünlüleri, Murano *perlete ve paternostrileri* ve Venedik sikkelerinden bir *gropo*. Aynı yıl, İskenderiye'ye giderken, Metho-ne limanına bağlı Osmanlı kadırgalarıyla başı derde giren bir Venedik teknesi¹⁴⁴ görmekteyiz. Halep'ten gönderilen 12 Mayıs tarihli bir mektup¹⁴⁵ 200 yük ipek ve 250 yük baharat taşıyan ve Sufinin uyrukları olan İranlı ve Hıristiyan tüccarların refakat et-tiği bir kervanın geldiğini bildirmektedir. Kutsal Cumartesi günü çok büyük bir pazar kurulmuştur. Ağustosta, Suriye'deki Venedik konsolosu "ipek ve baharattan yana zengin" iki Venedik *navesinin* yola çıktığını bildirmektedir.¹⁴⁶ Nihayet aynı yılın 4 Temmuzu'n-da, San Stefano bandıralı Toscana kadırgaları, aldıkları malların dökümünü yaparken, envanterlerine 17 parça abanoz (ağırlığı 205 libre), şeker (936 libre), bir *balleta* ipek (102 libre), buhur (1.185 libre), zencefil (150 libre), karanfil (1.114 libre) hindistancevizi

¹⁴² Fonds Dauvergne, no. 111, 23 Temmuz 1578.

¹⁴³ Marco Rubbi'ye gönderilmiştir, Ocak 1579, A.d.S., Venedik, lett., com., 12 *ter*.

¹⁴⁴ J. de Cornoça'dan II. Felipe'ye, Venedik, 18 Haziran 1579, A.N., K 1672, G 1, no. 73.

¹⁴⁵ Aynı kişiler, Venedik, 10 Temmuz 1579, *age*.

¹⁴⁶ Aynı kişiler, Venedik, 9 Eylül 1579, *age*.

(236 libre) ve nihayet karabiber (7.706 libre, ağırlıkları 260 ilâ 552 libre arasında değişen farklı denklede) kaydetmişlerdir.¹⁴⁷

Bundan sonra 1582-1583 yıllarında bir bunalım ortaya çıkmıştır. 1582 Aralıkı'nda Halep'ten gönderilen bir mektup¹⁴⁸ iş hacminin daraldığından ve sonuca bağlanan işlerin de felâket düzeyinde olduğundan söz etmektedir. Sadece ipek bu sürece dayanmaktadır. Temmuz 1583'te her şey o kadar kötüye gitmektedir ki, sermaye kazanmak yerine yüzde 8 zararla geri dönmekte ve Mısır'dan gelen son haberlere göre, İskenderiye'de de aynı durum yaşanmaktadır.¹⁴⁹ Acaba İngiliz Newberie'nin, 1583 Temmuzu'nda Bağdat'tan, "Yünlülerin, kerseylerin ve bakırın hiçbir zaman bugün olduğu kadar ucuz olduğunu sanmıyorum" diye yazmasının nedeni bu mudur?¹⁵⁰

Fakat 1583'ten itibaren yeniden çanlar çalmaya başlamıştır. Marsilyalı bir tüccar 10 Nisan'da "Halep'te çok baharat olmasına rağmen" karabiber fiyatlarının arttığını yazmaktadır. Bu anlaşılabilir bir şey değildir, diye yakınmaktadır "ve ülkenin tüm becerikli tüccarlarının ne yapacakları noktasında kafalarının karıştığı konusunda sizi temin ederim" demektedir.¹⁵¹ Ona gelince, gelecek yıl, Venedikli bir tüccarla birlikte Hindistan'a gitmeyi ve orada "bizimkilerden" 2.000 eküyü riskli bir yatırıma sokmayı düşünmektedir. John Eldred 1583'te Trablusşam'ı Hristiyan tüccarlar tarafından en çok ziyaret edilen liman olarak¹⁵² ve Halep'i de çok kalabalık olarak tasvir etmektedir. Bağdat'la Halep arasında muazzam bir transit ticaretin bulunduğunu bildirmektedir. 25 adet

¹⁴⁷ Mediceo 2077, f° 590.

¹⁴⁸ Zuane Balbiani'ye gönderilmiştir, A.d.S., Venedik, Lettere Com., 12 *ter*.

¹⁴⁹ Ch. de Salazar'dan II. Felipe'ye, Venedik, 30 Temmuz 1583, Simancas E° 1341.

¹⁵⁰ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 347.

¹⁵¹ Fonds Dauvergne, no. 28, Gilles Hermitte erkek kardeşine yazdığı mektupta iyi kalite "belle robe" baharattan söz etmektedir. 1584'te Hindlere doğru yapmayı düşündüğü yolculuk tasarısı hakkında, *age.*, no. 32, 34, 35.

¹⁵² R. Hakluyt, II, 268.

güzel Türk kadırgasının bulunduğunu söylediği Basra'ya her ay Hürmüz'den gelen, "Hint mallarıyla, baharat, müstahzarat, indigo ve Kalküta kumaşlarıyla dolu" 40-60 tonluk birçok teknenin yanaştığını bildirmektedir. Bütün bunlar yetersiz kesinlemeler olarak ifade edilmektedir. Ancak 1584 yazında, John Eldred Halep'e geri döndüğünde, "baharat ve diğer zengin mallarla yüklü" 4.000 develik bir kervana katılmıştır. Ve 1584'te İskenderiye'de *all sorts of spices* edinmek mümkündür.¹⁵³

Başka bir habere göre, 1587'de Sumatra'dan her yıl Mekke yönüne gemiler yola çıkmaktadır.¹⁵⁴ Gene söylendiğine göre, 1586'da Mekke gümüşü yılda 150.000 duka getirmektedir (yarısı padişaha, yarısı da kentin şerifine) ve her yıl limana 40 veya 50 kadar, hepsi de baharat yüklü büyük gemiler yanaşmaktadır. Daha da önemlisi, Portekiz'in Hint Okyanusu'ndaki dalaverelelerinin sonucu olarak, 1590'dan sonra denetleyemedikleri ticari piyasaların geliştiği gözlenmektedir. Böylece Chaul iskelesi, Diu ve Goa'nın zararına olmak üzere büyümektedir. Öte yandan Mekke ve Hürmüz ile ticaret yapan bütün tüccarlar buraya yerleşmiştir ve bu durumda Portekiz kralının gümrük geliri kaybı yılda 150.000 *fardaosa* kadar çıkmaktadır.¹⁵⁵ Bir başka tanıklık da¹⁵⁶ Augustinus tarikatına mensup olan Frey Augustinho d'Azvedo'ya ait olandır; Portekizli olan bu tarikat mensubu papaz Hindistan'dan karayoluyla dönmüştür ve bu güzel metni keşfeden tarihçilere göre,¹⁵⁷ 1584 ve 1587 arasında II. Felipe'ye bir rapor sunmuştur; ben ken-

¹⁵³ *Age*, I, s. 176-177.

¹⁵⁴ *Age*, II, s. 250-265, 1583-1591.

¹⁵⁵ A. B. de Bragança Pereira, *Os Portugueses em Diu*. (t.y.), 227 vd.

¹⁵⁶ B.N. Madrid, Ms. 3015, f° 149 vd. Apontamentos para V. Mag ver sobre as cousas do Estado da India e Reyno de Monomotapa por frey Augustinho Dazevedo, da Ordem de Santo Agostinho que veyo por terra da India, t.y.

¹⁵⁷ J. Gentil de Silva tarafından keşfedilen metinden V. M. Godinho tarafından haberdar edildim. Metnin tarihi, Portekiz Hintleri hakkında verdiği ayrıntılara göre 1584-1587'dir.

di adıma 1593'te olduğunu düşünüyorum.¹⁵⁸ Her halükârda, bu belgenin yüzyılın son on yıllarına ait olduğu noktasında hiçbir kuşku yoktur. İşte bu belge sayesinde Hürmüz hakkında unutulmaz bir resim elde etmekteyiz; kent her tür göçe, ticarete, hile ve hurdaya açıktır; bunları yapanlar Venedikliler, Ermeniler, bizzat Türkler ve Müslüman olmuş Portekizlilerdir; bu Müslümanlığa geçen Portekizlilerin kalabalık gruplar halinde Osmanlı'ya gitmeleri şaşkınlık yaratmaktadır; fakat bunların Hintler hakkındaki değerli bilgileri, bu ülkede, bir yönde baharat, inci, ravent, asilbent ve sedir tahtası; diğer yönde ise mühimmat ve modern silah kaçakçılığı yapılmasında çok işe yaramaktadır. Böylece o *melhor da India*, Hindistan'ın en iyi şeyleri Venedik'e gitmekte ve dönüşte bu alımlar kalitesiz mallar, cam eşyalar, aynalar, sahte inciler ve boyalı kâğıtlarla ödenmektedir. Bu mümin tarikat mensubu, sapkın Türkler ile ve İngilizler ile ilişkiye girmeye her zaman hazır olan Venedik'e yönelik, hazinelerle yüklü altı bin devenin çölde ilerlediğini ve gözünün önünde İskenderun'dan beş büyük Venedik teknesinin yola çıktığını görmüştür. Acaba bütün bunlara bakılarak, Venedik cephesinde, net olarak 1580'li yıllardaki güçlüklerden sonra, bir toparlanmanın ortaya çıktığı sonucuna varılabilir mi?

Yüzyılın sonlarında Doğu Akdeniz'de Halep yolu toparlanmaktadır, çünkü burası kısadır, karasaldır (1590'lardan sonra Hint Okyanusu'nda korsanlık kol gezecektir), ama hepsinden fazlası, ipek ile onun Avrupa ekonomisindeki artan rolünden dolayı Halep yolu ihya olmaktadır. Halep'ten, Trablusşam'dan veya İskenderun'dan gönderilen hiçbir Venedikli veya Marsilyalı mektubu yoktur ki, öncelikle ipekten söz etmesin;¹⁵⁹ bu ipekler ya Trablus civarına ait yerli ipekler ya da Halep'e bu alandaki tüccarlar olan Ermeni veya Tatarlar tarafından getirilen güzel İran ipeklileridir. Halep Türk-İran Savaşı'ndan rahatsız olmuştur (savaş 1590'da

¹⁵⁸ İskenderun iskelesinin Venedikliler tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır.

¹⁵⁹ Marsilya mektupları, dizi HH, 29 Mart, 5 Nisan 1591, 7 Mayıs, 11 Mayıs 1594. Marsilya Bel. Arş.

bitmiştir). Savaş kuzeyde Tebriz çevresinde, Kafkasların iki yanından Hazar Denizi'ne ulaşan yollar boyunca cereyan etmiştir. Fakat âniden Bağdat'a yönelerek oraya da ulaşmıştır. Ne olursa olsun, bu savaş hem Osmanlı'da, hem de İran'da para krizlerine yol açmış, bu krizler de zorunlu olarak Halep piyasasına yansımıştır;¹⁶⁰ bu piyasadaki para sıkıntısı o kadar artmıştır ki, Haziran 1586'da Suriye'den Venedik'e giden mallardan alınan *cottimoyu*, gümrük vergisini yüzde 1-1.5 artırmak gerekmiştir.¹⁶¹ Bu zorluklara rağmen ticaret, daha önce de söylediğimiz gibi devam etmiştir. 1593'te Suriye ile yıllık ticaret hacmi 1 milyon altın olan Venedik,¹⁶² 1596'da bu rakamı 2 milyon olarak ilan etmiştir.¹⁶³ Başlıca mallar ipek ve baharattır. Bu iki milyonluk miktar, Halep sınırlarına giren yünlü, ipekli, süs ve cam eşyaların yanısıra, bunların karşılığı olan mallarla yüklenen dört veya beş büyük teknenin Venedik'e yaklaştıkça fiyatlarını giderek arttırmalarını da kapsamaktadır.

1593'ten itibaren Venedik'e doğru yolculuklar artık Trablusşam'dan değil, Venediklilerin bağlantılarını aktardıkları ve diğer Hristiyan teknelerinin onları izleyerek geldikleri İskenderun'dan itibaren yapılmaktadır. Yeni liman eski dalavereleri bilmemektedir; daha uygunsuz koşullara sahip olmasına rağmen, Halep'e daha yakındır. Ancak bu limanda mal stoklarının konulabileceği depoların olmaması Venedikliler için (bunlar *a baratto* ticaret yöntemlerine sadıktırlar ve bu nedenle de stokları fazla olmaktadır) ve onlardan çok nakit taşıyıcıları olan Marsilyalılar için can sıkıcı olmaktadır.¹⁶⁴ Trafikğin artması limanın değişmesinden değil, muhtemelen Türk-İran barışından kaynaklanmaktadır.

1584-1590 arasında, karabiberden ziyade Doğu Afrika kıyılarının altını için bir mücadele niteliğine bürünmüş olan Türk-Por-

¹⁶⁰ Alvise Cucina'dan A. Paruta'ya, Venedik, 24 Aralık 1588, *Lettere Com.* 12 *ter*.

¹⁶¹ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii...*, Busta, 27 Haziran 1586.

¹⁶² G. Berchet, *a.e.*, s. 77.

¹⁶³ *Age.*, 79-80.

¹⁶⁴ *Age.*, s. 132 (1611).

tekiz savaşının sona ermiş olmasından ötürü, trafiğin hacmi kısmen artmaktadır. Ali Bey'in filosunun 1589'da bozguna uğraması¹⁶⁵ bu savaş sona erdirmiş ve nispi bir barış Doğu Hintlere doğru yayılmıştır; bu barış artık sadece yerel hükümdarlar ile korsanlar tarafından bulandırılmaktadır.

Koskoca iki haber alma servisi, İspanya ile Hintler arasındaki doğrudan bağlantıları –veya daha doğrusu Portekiz hükümetiyle– Venedik'teki Portekiz elçiliği aracılığıyla yürütmektedir. Bir belge bu sisteme *las nuevas de India por tierra* adını vermektedir.¹⁶⁶ Buradaki araçlar Yahudiler, ticari firmaların temsilcileri, örneğin Welser firmasının temsilcileri¹⁶⁷ veya büyük bir Venedikli tüccar olan Augustin da Ponte'nin¹⁶⁸ hizmetindeki Antonio ve Hieronimo Bontempelli kardeşlerdir. 1589'dan sonra bütün haberler, Okyanus'un kıyılarında ve göbeğinde Malabar korsanlarının ortaya çıkmasına rağmen, Hintlerde sükûnetin hâkim olduğunu bildirmektedir.¹⁶⁹ Her şey Hollandalıların 1596'daki sert istilalarıyla bozulacaktır; ama buna daha zaman vardır.

Belirleyici başka bir neden: Atlantik zor bir yol haline gelmiştir. Kilit adalar olan Yeşil Burun, Kanaryalar ve Azorlar civarında İngiliz korsanları vardır ve bunlar bazen, Hintlerden dönen gemilerin su aldıkları ve yabani keçi avlayarak mürettebatın yemek listesine ekledikleri St. Hélène adasına kadar ilerlemektedir. Okyanus'ta bir taşımacılık krizi kol gezmektedir. Ve korsanların el koymalarına, çok sayıda geminin batması eklenmektedir. Çünkü Hintlere giden büyük gemiler, fiyatların artmasıyla birlikte lüks haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak gemi yapımında kullanılan keresteden ve mürettebattan tasarruf edilmesi yoluna

¹⁶⁵ H. Fitzler, *agm.*, s. 254-255.

¹⁶⁶ 10 Nisan ve 10 Ağustos 1589, A.N., K 1674

¹⁶⁷ J. de Cornoça'dan krala, Venedik, 8 Şubat 1589, A.N., K 1674.

¹⁶⁸ F. de Vera'dan krala, Venedik, 12 Mayıs 1590, *age*.

¹⁶⁹ F. de Vera'dan krala, Venedik, 16 Mayıs, 4 Temmuz 1598, Memoria para las cartas..., 1598, 25 Temmuz, 24 Ağustos 1598; Hürmüz, 15 Mayıs 1599, Venedik, 14 Ağustos 1601, A.N., K 1678; Mart, 6 Haziran, 28 Kasım 1609, 19 Şubat, 27 Mart, 4 Haziran 1610, A.N., K 1679.

gidilmiştir. Bu muazzam gemilere aşırı mal yüklenmektedir. Yetersiz yelkenler ve güçsüz dümenlerle seyretmektedirler; tıpkı Akdeniz’de olduğu gibi, gemiler denizde kalafatlanmakta ve bu canavarlar karaya çekilmeden bırakılmaktadır. Bunun sonucunda, hareketli deniz yolculuklarında “trajik deniz kazaları” meydana gelmektedir; bunların uzun bir listesini çıkarmış olan G. de Brito, 1580’den sonra Portekiz’in önlenemez düşüşünü kaydetmektedir: 1592-1602 arasında böylece bazıları güzel havalarda olmak üzere, su sızması veya başka teknik arızalar nedeniyle, Hintler filosuna ait 38 tekne kaybedilmiştir.¹⁷⁰ Venedik *navelerinin* fiyatlarını baz alarak yaptığımız tahmine göre, bu şekilde 20 milyon altın, hattâ daha fazlası sulara gömülmüştür.

Bu muazzam kayıplar, Lizbon’un tekrar tekrar abluka edilmesi (1597-1598 kışında olduğu gibi) ve üstelik Cezayir korsanları tarafından el konulmaları, Portekiz karabiber ticaretini engellemektedir. Yeni Kastilya’da karabiber fiyatı iki katına çıkmıştır.¹⁷¹ Bu zorluklar ve bu fiyat yükselmeleri yaşlı Akdeniz’in arka kapılarını genişletmektedir. Alman tüccarların 17 Şubat 1593 tarihli bir mektubu, *muda de Suez*’in 30.000 kantar malla geldiğini haber vermektedir. Bir tarihçinin yazdığına göre “bunun anlamı, İskenderiye pazarının Lizbon’la aynı miktarda karabiber barındırmasıdır.”¹⁷²

Demek ki Doğu Akdeniz ticareti oldukça canlıdır. Venediklilerin kaydettiği gelişmeleri zikretmiştim. Bu gelişme, 1596’da Halep’te *cottimo* vergisi yüzde 5’ten yüzde 2’ye düşürüldüğünde iyice vurgu kazanmıştır.¹⁷³ Üç yıl sonra, 1599’da bir düşüş kaydedilmektedir, fakat Venedik ticareti gene de saygı duyulması gereken bir rakam olan 1.5 milyon altına ulaşmıştır; tüm Hristiyanların ticaret hacmi ise 3 milyondur ve zambaklı bandıralar altında ticaret yapan Fransızlar bu ticaret hacminde yarım milyonluk bir

¹⁷⁰ *A.e.*, II, s. 530 vd., s. 556.

¹⁷¹ E. J. Hamilton, *a.e.*, s. 347.

¹⁷² H. Kellenbenz, *agm.*, s. 447.

¹⁷³ G. Berchet, *a.e.*, s. 81.

paya sahiptirler.¹⁷⁴ Aynı yıl, fırtınalı mücadelelerden sonra Venedikliler Mısır'da birçok ayrıcalık sağlamışlardır (bunların arasında keten ve deri yükleme hakkı da bulunmaktadır) ve açıkça söylemek gerekirse, Dimyat ve Rözetta'daki serbest buğday kaçakçılığı Girit'in iâşesi için tanrısal bir lütuf olmaktadır.¹⁷⁵ 1593'teki konsolosluk raporunda zikredilen Halep'teki 16 Venedik firması, 1600'de hâlâ faaliyetlerini sürdürmektedir.¹⁷⁶ 1603'te bu kentteki Venedik ticaret hacmi hâlâ 1.5 milyon altın düzeyindedir.¹⁷⁷ 1599'a ait başka bir gösterge de Marsilya yükleme poliçelerine aittir; bu belgeler İskenderun'dan indigo, hindistancevizi ve karanfil gönderildiğini bildirmektedir.

Dolayısıyla 1600'de baharat ve karabiber konusunda Okyanus yolu kesin bir zafer kazanmaktan uzaktır. Yükselmeleri ve alçalmalarıyla birlikte, iki rakip yol arasındaki mücadele 1.5 yüzyıldan fazla sürmüştür ve biri için olduğu gibi, diğeri için de birbirini izleyen bunalım ve toparlanma dönemleri meydana gelmiştir. Bu mücadelenin akıbeti, 1600'ler civarında sona eren bu araştırmanın dışında kalmaktadır. Geriye, Akdeniz'in bozguna uğradığı dönemlerin tarih ve koşullarını belirlemek kalmaktadır. Bu bozgun, 17. yüzyıl başladığında artık uzak değildir; fakat genel tarihler itibarıyla, dünyanın yeni kralı olan Okyanus'un tahtından indirdiği Yaşlı Kraliçe için verdiği ölüm tarihinden yüz yıl sonra, Akdeniz hâlâ tam bir bozguna uğratılamamıştır.

Mümkün Açıklamalar

Yukarıdaki anlatı bütün sorunları çözmemektedir. Eksiktir ve bütün anlatılar gibi, gerçeklerden çok görüntülere bağlı kalma

¹⁷⁴ *Age.*, 12 Aralık 1599, s. 103.

¹⁷⁵ A. Paruta, *Relazione di Andrea Paruta..*, yay. haz.: L. Baschiere, Venedik, 1893, s. 9 vd.

¹⁷⁶ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, Busta 26, 21 Nisan 1600.

¹⁷⁷ G. Berchet, *a.e.*, 17 Şubat 1603, s. 122. 1609'da bile bir Venedik *navesi* soylulara ait 500.000 dükalık mallı yüklü olduğu halde, denizde dolaşp kaybolabiliyordu. Alonso de la Cueva'dan II Felipe'ye, Venedik, 1 Mayıs 1609, A.N., K 1679.

tehlikesi taşımaktadır. Yeni yayımlanan üç veya dört kitap, bu nihayetsiz mübadelelerin uçlarından birini meydana getiren Uzak-doğu'daki olayları daha iyi görmemize yardımcı olmaktadır.¹⁷⁸ Portekizlilerin Doğu Hint adalarındaki, "Müstahzarat adalarındaki aşırı istekleri ve ileriye görememeleri, eskiden Malaka'ya yönelik olan lüks baharat yollarının değişmesine neden olmuştur. Java'daki bağlantılarla, Doğu Hint adaları müstahzaratı ve Java ile Sumatra'nın yüksek kaliteli karabiberi için bağımsız bir trafik kurulmuştur. Yüzyılın son yirmi yılı boyunca, Portekiz'in denetiminden kurtulan bu trafikler, Sumatra adasında Müslüman teknelerinin buluşma yeri olan Aşem çevresinde düğümleştirmiştir. Bu Müslüman tekneleri daha sonra İran Körfezi veya Kızıldeniz'e gitmektedir. Seylan adasının ürettiği kaliteli tarçın bile Aşem'e kadar gitmekte ve tekneler bunu Akdeniz'e götürmek üzere yüklemektedir. 17. yüzyılın başında zengin bir Türk ticaret kolonisinin varolduğu Aşem'in bu konumu o kadar önemlidir ki, aynı dönem boyunca Çin ve Hindin (ve Malabar kıyıları dışında kalan Hintler) alımları önemli boyutlarda artmış ve Portekizlilerin Ümit Burnu yoluyla yaptıkları ihracat bu artış oranında azalmıştır. Tekrar belirtelim ki, bu ticaret kanalı 17. yüzyılın ilk yıllarında bile önemini koruyacaktır; ve nihayet Akdeniz yolunun sürekli başarısı kendi açıklamasını bulmuş olacaktır.

Bir memnuniyet belirtisi olarak, matematikçiler gibi, kanıtlanması gereken de zaten budur demek kolay olacaktır. Aslında birbirinin üzerine eklenen bu sabırlı açıklamalar (Portekiz düşüncesizliği, Türk bilgeliği, İran veya Atlantik savaşları, Doğu Hint adalarında İslâmiyet'in büyük ölçüde yayılması ve ona bağlı olan

¹⁷⁸ A. P. Meilink Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1640*. Lahey, 1963. C. R. Boxer, *The great ship from Anacom. Annals of Macao and the old Japon trade, 1555-1640*, Lizbon, 1959; F. Glamann, *Dutch Asiatic Trade 1620-1740*, Lahey, 1958; V. Magalhães Godinho, *L'économie de l'Empire portugais au XVe et XVIe siècles, l'or et le poivre, route de Guinée et route du Cap*, yayımlanacak: Aynı yazar, *a.e.*, daktilo tez, Paris, 1958, Sorbonne Kütüphanesi.

bir baharat ve karabiber ticaretinin muazzam ölçüde gelişmesi ya da yüzyılın başında Portekiz deniz devriyelerinin acı sözleri, bir yandan Marsilya'yı ihya eden ve öte yandan da Tebriz ile Lwów ve Danzig (Polonya) arasında ikinci bir yolu harekete geçiren 1570-1573 Türk-Venedik savaşı), sonuç olarak karabiber ve baharat satışına ilişkin bütün bu *olaylar*, Amerikan gümüş madenlerinden Malukulara veya Sumatra adasının en batı ucuna kadar, dünya ölçeğinde gözle görülür nitelikte olan bütünsel sorunu gizleme tehlikesine sahiptir. Bütünsel sorun mu? Karmaşık bir yapısı olan, altın ve gümüş sikkeler tarafından izlenen, batıdan doğuya kadar dünyanın dönüş yönüyle aynı yönde hareket eden, büyük miktarda tamamlayıcı nitelikteki paralarla birlikte çok çeşitli malları beraberinde sürükleyen ve doğudan batıya doğru ters yönde farklı ve değerli malların hareketine yol açan bir akım.

Kendi üstüne kapanmış olan ve her iki yöndeki hareketi esnasında Akdeniz'le temas eden bu akımda her şey birbirini tutmaktadır. Oysa kabaca saptanmış tarihler olan 1550 ile 1620 arasında, karabiber ve baharat Akdeniz'den geliyorsa, bunun nedeni Amerikan gümüşünün yolculuğuna artık burada son vermemesi değil midir? Bu konjonktür her şeyi belirlemiştir. Piero Zen adlı bir Venedikli 1530'da İstanbul'da Türklere *arzento ve doveè il piper*¹⁷⁹ karabiber nereye gidiyorsa paranın da oraya gittiğini söylüyordu. Fakat bunun tersi de aynı ölçüde geçerlidir. Tabii ki ayrıntıların da önemi vardır. Kesin rakamlara sahip olmadığımız için, Doğu Akdeniz ticaretinin yeniden canlandığı tarihi tartışmaktayız. Hermann Kellenbenz 1540'ı önermektedir; ben 1550 demiştim; şimdi de aynısını söylüyorum ve Vitorino Magalhães Godinho bana destek vermektedir.¹⁸⁰ Eğer Akdeniz'i 16. yüzyılın başındaki sürekli bir nakit kıtlığından, aynı yüzyılın ikinci yarısında nispi bir bolluğa (bazen, 1583-1584'te¹⁸¹ olduğu gibi, para aşırı boldur ve insanlar nereye yatırılacağını bilememektedir) götüren evrimi yeterince bilebilirsek, kesin tarihin o zaman aşıkâr hale geleceğini

¹⁷⁹ M. Sanudo, XL, sütun 530-1, 7 Ağustos 1530.

¹⁸⁰ *A.e.*, daktilo, s. 1035 vd.

¹⁸¹ F. Ruiz Martín, yayımlanacak.

düşünüyorum. Örneğin Venedik'ten bakıldığı takdirde, dönüm noktasının 1545 ile 1560 arasında yer alacağını düşünüyorum: 9 Haziran 1545'te¹⁸² Zecca işçileri işsiz kalmıştır, çünkü kente çok az altın gelmektedir. Bunların *grandissima povertà*larına çare bulmak ve onlara iş bulabilmek için 1.000 duka değerinde çok küçük sikkeler basılmasına karar verilmiştir. 1551'de¹⁸³ Zecca'ya altın getirecek olanlara bazı avantajlar tanınmıştır: Baskı parası olan yüzde 3.5'lik payı ödemeyeceklerdir. 1554'te¹⁸⁴ *cechini per navegar* armatörü o kadar çoğalmıştır ki, baskı hakkı olarak yenisinden yüzde 3'lük bir pay koymak zorunda kalmışlardır. 1561'de¹⁸⁵ Zecca depolarında o kadar büyük miktarda gümüş vardır ki (altın değil) bunları küçük sikkeler halinde basmak olanaksız hale gelmiştir. Tamamını basabilmek için bir yıllık süre gerekmektedir. Bu durumda (ki bu bir yeniliktir) büyük gümüş sikkeler, *ducati d'argento* basılmasına karar verilmiştir. Nihayet 1566'da Zecca'da altın sikke bastırmak isteyenlere koşullar getirilmiştir.¹⁸⁶ Kısacası Amerikan gümüşünün, örneğin Anvers'i 1550'den sonra büyük miktarda istila eden¹⁸⁷ gümüşün İtalyan Akdenizi'ne ne zaman yeterli miktarlarda ulaştığını ve Doğu Akdeniz ticaretini yenisinden canlandırdığını bilmek gerekir. Rastlantılar değerlidir: Gene Doğu Akdeniz'de cereyan etmekte olan 1580'lerdeki duraklamalar bana kısa bir konjonktüre tekabül ediyormuş gibi gelmektedir; İspanyol gümüşü Portekiz'in fethi ve Yarımadanın maruz kaldığı büyük tahıl bunalımı sırasında Atlantik'e yönelirken, bu konjonktür bütün Akdeniz'de net bir alçalma göstermiştir.

2. Akdeniz Buğdayının Dengeleri ve Bunalımları

Akdeniz hiçbir zaman aşırı bolluk halinde yaşamamıştır ve bizzat bu sıkıntısı yüzünden bazı tamamlayıcı önlemlerin peşine düş-

¹⁸² Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 38.

¹⁸³ *Age.*, 26 f° 45 v°-46.

¹⁸⁴ *Age.*, 26, f° 48.

¹⁸⁵ *Bilanci Generali*, serie seconda, c. I, Venedik, 1912, s. 595-596.

¹⁸⁶ Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 56.

¹⁸⁷ J. van Klaveren, *a.e.*, s. 74.

mesi, onun bazı beceriler kazanmasına yol açmıştır. Buğday sorunlarını incelemek, Akdeniz hayatının zayıf yönlerinden birine ulaşmak ve aynı zamanda bu hayatı tüm boyutlarıyla kavramak anlamına geliyor. Karabiber ve baharat bir lüks ticaretini harekete geçirmektedir ve bu ticaret üzerine düşünüldüğünde, aklımıza 16. yüzyıldaki ticaret âleminin büyük adları gelmektedir: Affaitatiler, Ximenesler, Malvendalar, Welserler, Fuggerler. Buğday ticareti böylesine parlak adlara sahip değildir; fakat muazzam bir ticaret oluşturmakta ve birkaç geniş mübadelenin yanı sıra, dikkate alınmazsa hataya neden olabilecek bir damar ve kılcal damar dolaşımını beslemektedir.

Esas itibarıyla buğday tedariki, kapalı ekonomiler içinde, yerli yerinde, kısa mesafelerde gerçekleşmektedir. Kentler, ihtiyaçlarını kapılarının dibindeki buğday ambarlarından sağlamaktadır. Sadece büyük kentler bu hacimli malı uzun mesafelerden getirme lüksüne katlanabilmektedir.

Buğdaylar

Bu trafik ister kısa ister uzun çaplı olsun, sadece saf buğdaya veya büyük ticari değeri olan buğdaylara, Sicilya'da *grani forti* veya *grani di Rocella* adı verilen buğdaylara dayanmamaktadır.¹⁸⁸ Floransa'da üç farklı kalitede buğday birbirinden ayrılmaktadır: *Cima de cime*, *mezzano*, *debole*. Cima taneleri bütün yabancı maddelerden arınmış olarak *staio* başına 52 libre veya hektolitreye karşılık 72.5 kilogram gelmektedir. Kategorilerine göre fiyatlar, 1590 tarifesine göre sırasıyla 7, 6 ve 5 *lire*'dir.¹⁸⁹ *Deboli* zayıf bir buğdaydır; doğunun buğdayı normalden daha kötüdür; Abruzzeler¹⁹⁰ veya Uri-no'dakiler biraz daha iyidir; fakat Venedik bunlara burun kıvrmamaktadır; İspanya ve başka yerlerde sulanan ve çabuk tükenen topraklarda da bu tür buğdaylar yetişmektedir.

¹⁸⁸ Sicilya kral naibinden II. Felipe'ye, Palermo, 8 Ocak 1563, AN.N., AB IX, 596 kopya.

¹⁸⁹ G. Parenti, *a.e.*, s. 78 ve 79.

¹⁹⁰ *Arch. st. ital.*, c. IX, s. 251.

Buğdayın yanı sıra, Akdeniz’de hergün sofralara gelen tahıllar arpa ve özellikle de darıdır. 1550’de arpa ve buğday yüklü 10 gemi Apulia’dan Napoli’ye gelmiştir.¹⁹¹ Verona 1559’da felâket düzeyinde bir darı üretiminden yakınmakta¹⁹² ve stoklardaki darıları, Venedik *staro*’su başına bir dukaya satmayı önermektedir. 1562’de korkunç bir kuraklık nedeniyle bir kez daha kötü bir hasat olmuştur. İspanyol elçisinin bildirdiğine göre “fakir insanların beslendiği” tüm darı üretimi boş çıkmıştır.¹⁹³ Zanta adasındaki köylerde sadece kara arpa ekmeği yenilmektedir.¹⁹⁴ Anadolu’da Çanakkale civarında, Philippe de Canaye’in naklettiğine göre, buğday olmadığı için Türk köylerinde yulaf ekmeği yenilmektedir;¹⁹⁵ zaten Akdeniz’de yulafın nadir bir mal olduğu hesaba katılacak olursa, bu da kendine özgü bir lüks olmaktadır. Korsika’da buğday, ağaç ekmeği denilen kestane ekmeğiyle ikâme edilir. Tıpkı Po vadisi ve Valencia’da olduğu gibi, Doğu’da önemli bir yere sahip olan pirinç, buğday için geçici bir ikâmedir. Kuru sebzeler, İspanyol denizası- rı topraklarından gelen bezelyeler veya özellikle Mısır’dan gelen baklalar, imdada yetişen ekmekler olarak görülmektedir. La Goullette’in yeni kaptanı Alonso de Pimentel, bol miktarda buğday ve arpa gelmesine rağmen, “Bize bezelye yollanmamış olması ne büyük felâket” diye yakınmaktan kendini alamamıştır.¹⁹⁶

Demek ki buğday vardır, buğdaycık vardır; İspanyol belgelerindeki çoğul ifade olan *los panes* çok şey ifade etmektedir. Fakir ekmeği vardır, bir de zenginlerin ekmeği vardır. Sadece zenginlerin ekmeği saf buğdaydandır. Lizbon’da kuzeyden gelen buğday zenginlere yönelik olduğunda, taşlardan ve diğer yabancı madde-

¹⁹¹ 7 Mayıs 1550, *age*, s. 217.

¹⁹² H. Zane’den Onlar Meclisi’ne, Verona, 19 Eylül 1559, A.d.S., Venedik, B. 594, f°139.

¹⁹³ G. Hernández’den II. Felipe’ye, Venedik, 25 Ağustos 1562, Simancas E° 1324, f° 156.

¹⁹⁴ Philippe de Canaye, *a.e.*, s. 184, 1573’te Zanta’da kıtlık.

¹⁹⁵ *Age*, s. 166-167.

¹⁹⁶ Lo que D. Alonso Pimentel scrive..., 30 Kasım 1570, Simancas E° 1133.

lerden kurtulmak için özenle elenmektedir ve Lizbon kadınları evlerinin önünde bu işle uğraşmaktadır.¹⁹⁷

Tahıl Ticaretinin Bazı Kuralları

Tarihçi olarak, tahıl tüccarlarının karmaşık oyununa basit noktalardan bakarak, belli bir alıma, bir kentin iâşesine, bir spekülasyona veya özel bir hesaba bakıyoruz. Her şey bu oyunu rastlantısal hale getirmektedir: Belirsiz hasat miktarları, devletlerin ve öncelikle kentlerin tahıl konusunda sürekli bir uyanıklık halinde olmaları, tüccarların ve hattâ küçük perakendecilerin spekalüsyonları, doluşma sokulan tutarların büyüklüğü, hiçbir şeyden çekinmeyen denizciler yüzünden bir navlunun kaybedilme tehlikesi, vb. Bu alanda kesinlikle aracı sıkıntısı çekilmemektedir. Ayrıca bu meslek tek başına yapılmakta ve başka faaliyetlere bağlanmaktadır; bu da sorunu karmaşıklştırmaktadır.

Bu bağlamda, Jacopo ve Bardo Corsi'nin kayıtları, Floransalı bu büyük tüccarları, bir yandan Galileo'ya kredi verirken, diğer yandan karabiber ve ipeklileri vadeli olarak perakende satarken ve Palermo'da Toscana büyük dükünün hesabına buğday üzerinde büyük operasyonlar yaparken göstermektedir. Onların emri altında çalışmış olan Bartolomeo Corsini, bazıları sonuçlanmış, bazıları devam etmekte olan bu operasyonların bilançosunu çıkarmıştır. 1595'teki bir dizi alımın sonucunda Floransalılar 11.766 duka borçlu kalmışlardır. 1596 yılı için yapılan pazarlıklar, Palermo'dan 3.500 *salme* buğday alımını ve bunların Girgenti *caricatores*inde iki Raguza *navesine* yüklenmesini kapsamaktadır. Harcama tutarı 10.085 dukadır, yani Livorno'da teslimat ücreti *salme* başına 3 dukadan biraz daha düşüktür. Bunu, yüklenmeyi beklerken çeşitli *carcatorilerde* stoklanmış 2.000, 7.000 ve ardından 6.000 *salmelik* buğday hesapları izlemektedir. Daha sonra, düzenleme ve kambiyo konularındaki mali ayrıntılar ile *borç ve mal varlığı* konusundaki yazılar gelmektedir.¹⁹⁸ Eğer Corsilerin acentesinin

¹⁹⁷ A. Fortunato de Almeida, *a.e.*, III, s. 313.

¹⁹⁸ *Arch. Guicciardini-Corsi*, V, VII, 7.

1598'de açıkladığı operasyonlar anlaşılırsa, buğday üzerinde yapılan spekülasyonlar daha iyi anlaşılacaktır. Corsilere ait buğday yüklü bir *nave* henüz belirlenmemiş nedenlerden dolayı yükünü Messina'ya boşaltmıştır, yani kaybedilmesi söz konusu olan miktar 3.700 *salmelik* küçümsenmeyecek bir rakamdır. Gerçekte bu buğday 1595'te yapılmış olan alımlardan kaynaklanmakta ve bu nedenle, ekmek yapmak için uygunsuz olduğu gibi, aynı zamanda peksimet bile yapılamaz hale gelmiştir; yani tavuk yemi olmaktan başka bir işe yaramayacak durumdadır. Böylece Messina'ya boşaltılan buğdayın bir kısmı vadeli olarak satılmış, geri kalanı ise peksimet haline getirilmiş fakat satılması kolay olmamıştır. 2.500 kantardan 564'ü hazırda satılmış, 620 kantarı ağustosta Toscana kadirgalarına teslim edilmiştir ve depoda daha 1.316 kantar vardır. Fiyatlar zamanla düşmüş ve 37 *tariden* 30'a, sonra da 16'ya inmiştir.¹⁹⁹ Ve söz konusu acente alıcılar ile peksimet yapmayı üstlenen fırıncıların kötü niyetli olduklarından yakınmaktadır.²⁰⁰ Bu öykünün bir yanıdır. Osuna döneminde bir buğday spekülâtörü olan veya öyle olduğu söylenen Starace'yi²⁰¹ öldüren Napolililer herhalde tahıl toptancılarına dair başka düşüncelere sahipti.

Fakat buğday ticaretini kıskançlıkla izleyen birçok kişi vardır ve hükümetler bu konuda hiç de geri kalmamaktadır. Bütün devletler buğday işine karışmaktadır; küçük devletler, Savua dükü ve hattâ Erdel voyvodası da buna dâhildir. Yaşlı tarihçi Bianchini, buğday meselesinde, engizisyon konusu olan şeylerden daha fazla casusluk olduğunu yazmaktadır. Bunun birçok nedeni vardır. Tıpkı tuz konusunda olduğu gibi, devlet maliyesinin buğday konusundaki açgözlülüğünü doyurmak mümkün değildir. Öte yandan buğday ticareti bir dizi teşvik ve lütfâ kapı açmaktadır. Bu bir komuta yöntemi, bir baskı aracı, hizmetlerin karşılığını ödemenin veya ayrıcalık yaratmanın bir biçimidir. Venedik'teki İspanyol "milleti"nin konsolosu olan ve bir uzmanın söylediğine göre göre-

¹⁹⁹ *Age.*, 4, 23, 25 Haziran, 21 Ekim 1588 ve 2 Temmuz 1599 tarihli mektuplar.

²⁰⁰ 2 Temmuz 1599 tarihli mektup.

²⁰¹ *Archivio storico italiano* IX, s. 218, dipnot 1.

vini iyi yapan, fakat öte yandan Portekiz belgelerinin Lizbon'daki tüccar-kralın hizmetinde olarak gösterdikleri Thomas Cornoça, 1573'te ödül olarak, Piemonte buğdayını Grisonlulara (İsviçre'de bir kanton halkı) Milano devleti üzerinden vergisiz bir şekilde transit olarak götürme hakkını talep etmiştir. Daha önce verilmiş ve verilmekte olan ayrıcalıklara bakılacak olursa, bu küçük bir lütuf olarak kalmaktadır.²⁰² Sicilya'da buğday üzerinden lütufta bulunmak kuraldır.²⁰³ 1578 yılına ait *tratas*ların dökümü, G. A. Doria'ya "6.000 *tratte*" hibe edildiğini göstermektedir; bu Sicilya buğdayından 6.000 *salmé*'lik ihraç hakkı tanındığı anlamına gelir; yani *tratte* başına 2 eküden 12.000 ekülük bir gelir ki,²⁰⁴ bu kendisine 1566'da tanınmış olan 4.500 *salmé*ye eklenen bir ayrıcalık olmaktadır.²⁰⁵ İspanyol garnizonlarının ve İspanya hizmetindeki Savua kadirgalarının bulunduğu Nice ve Villefranche piyasalarının iâşesi için, Savua dükü 1566'da II. Felipe'den 6.000 *salmelik* Sicilya buğdayı *tratta perpetuası* talep etmiştir.²⁰⁶ Kral bir kereye mahsus olmak üzere 1.500 *salmé*'lik bir *tratta* verilmesine razı olmuştur. Ek bir bilgi olmaksızın, Emmanuel Philibert'in, güya ülkesinde muhafızlık yapan İspanyollara yönelik buğdayın ticaretini yaptığı bilinmektedir.²⁰⁷ Uzun zamandan beri 6.000 *salmelik* bir Sicilya buğdayı *trattasından* yararlanan "Monaco senyörü" Carlo Grimaldi de zaten bu yola başvurmaktadır. II. Felipe'nin 13 Ekim 1584 tarihli bir mektubu bu lütfu ondan geri almaktadır, çünkü bu senyör lisansları Monaco'yu beslemek üzere kullanmak yerine satmayı yeğlemiş ve bunları Sicilya vergisinin altında bir fiyattan satmıştır.²⁰⁸ Başka dünyalarda da aynı maceralar yaşanmaktadır. 1562'de Raguzalılara tanınan ve Valencia'dan alınması

²⁰² Silva'dan Krala, Venedik, 23 Mayıs 1573, Simancas E° 1322.

²⁰³ 1522'de Hugo de Moncada'nın aldığı ödül, J. E. Martiniz Ferrando, *Privilegios otorgados por el Emperador Carlos V...*, 1943, s. 172, no. 1543.

²⁰⁴ Notamento di tratte..., 1578, Simancas E° 1148, *tratas* 32 tari'yedir.

²⁰⁵ Nobili'den prence, Madrid, 20 Şubat 1566, Mediceo, 4897 bis.

²⁰⁶ 28 Şubat 1566, Simancas S. R. Napoles I.

²⁰⁷ P. Egidi, a.e., s. 135-136.

²⁰⁸ Consulta, Palermo, 10 Ocak 1586, Palermo Bel. Küt., 3 Qq E 70.

gereken yaklaşık 1.600 *salmel*lik bir ihraç izni vesilesiyle, buranın Valide Sultan'a ait bir *has* olduğunu öğreniyoruz.²⁰⁹

Küçük ayrıntılar ve küçük bir tarih: Buğday *trattalar*ının yöneticilerin elinde bir gelir ve ödeme aracı olması nedeniyle, bu yöneticiler buğday ticaretine çok daha bağlı hale gelmektedir; ancak bunu ne Osmanlı'da ne de Hristiyan âleminde izlemek pek kolay değildir. Ve devletlerin gözetimi, kentlerin hastalık derecesindeki gözetimlerine kıyasla bir hiç niteliğindedir.²¹⁰

Buğdayın bu kadar önemsenmesinin nedeni az bulunmasıdır. Akdeniz hasatları genellikle yetersizliğe yakındır. Zengin tarımsal faaliyetler, bağcılık ve hayvan yetiştiriciliği ona karşı sürekli birer rakiptir.²¹¹ Bu ilk ve tek neden değildir. Buğday Akdeniz'de yoğun bir tarım faaliyeti olmaya devam etmektedir; büyük alanlara ihtiyaç duymaktadır, çünkü birim başına verim yüksek değildir ve üstelik topraklar her yıl işlenememektedir. Sicilya'da iki yılda bir ekim kuraldır (buğday ve nadas);²¹² Apulia'daki Tavolere'de aynı durum söz konusudur.²¹³ İspanya'da ideal olan üç yılda bir ekimdir (üç *hojas*), çünkü bir yıl ekim, bir yıl nadas usulü toprakları tüketmektedir. *Dry Farming* uygulamaları bir kısmı derin, diğer kısımları yüzeysel olan sürümelerin bir arada yapılmasını gerektirmektedir; böylece yağmur kıtlığına karşı önlem alınmış olmaktadır.²¹⁴ Nihayet yöneticilerin buğdayı vergilendirmek ve satışları düzenlemek konusunda aldıkları önlemler, çoğu zaman inlemekte olan, İspanya'da olduğu gibi katırcılığa yönelmeyi ya da Amerikan macerasına katılmayı düşünen bir köylülüğü ezmektedir.

²⁰⁹ Andrea Dandolo'dan doge'ye, Pera, 1 Mayıs 1562, A.d.S., Venedik, Senato Scretta Cost.Filza 3/C.

²¹⁰ Bkz. I. cilt, 518 vd.

²¹¹ I. de Asso, *a.e.*, s. 108 vd. Bağcılığın Endülüs ve Yeni Kastilya'da gelişmesi, E. J. Hamilton *a.e.*, s. 242; K. Häbler, *a.e.*, s. 40.

²¹² II. Felipe'den Sicilya kral naibine, Toledo, 12 Ekim 1560, Palermo Bel. Küt, 3 Qq z 34, f° 7.

²¹³ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 359.

²¹⁴ I. de Asso, *a.e.*, s. 77.

Bunlara dualarla önlenemeyen, kışın meydana gelen su baskınlarının veya yazın yaşanan kuraklıkların neden olduğu dramları da ekleyelim.²¹⁵ Sonuç: En ufak bir gelişmeyle dalgalanmaya başlayan fiyatlarda görülen olağanüstü oynamalar. Bu fiyat değişimlerinin mekanizması ancak 18. yüzyılda araştırılmaya başlanmıştır ve bu konuda çok az kitap 1793'te Floransa'da yayımlanan anonim (belki de Sestrini yazmıştır) bir eser kadar aydınlatıcı olabilmıştır.²¹⁶ Bu kitap Akdeniz'in çeşitli bölgeleri arasındaki fiyat dengesizlikleri konusuna dair mantıklı düşüncelerden yana zengindir; böylece 16. yüzyılda olduğu gibi, ucuz ekmek diyarı Doğu ile pahalı ekmek diyarı Batı arasında bir fark belirmektedir. Öte yandan bu kitap şu veya bu bölgedeki kötü bir hasadın, merkezden ziyade çevrede yüksek fiyatlara dayanan bir buğday sektörünü nasıl yarattığını açıklamaktadır.²¹⁷ Daha 16. yüzyılda bile durum böyledir. Bir kıtlık alanı belirmeye başlar başlamaz tüccarlar ona yönelmekte, teknelerini harekete geçirmekte, stoklarını tasfiye etmektedirler. Bazen bu alandan çok uzaktaki fiyatlar da bu hareket nedeniyle artmaktadır. Fakat tekneler pahalılık yaşanan bölgelere üşüşünce oradaki fiyatları altüst etmektedir. Bu siyasal ekonomi dersleri için iyi bir şemadır.

Bütün bir Akdeniz için kötü bir yıl olan 1561'de İstanbul'da karşımıza bu durum çıkmaktadır; bu yıl Portekiz'de ilkbahar "alışılmamış bir kuraklıkta" geçmiş,²¹⁸ İspanya'daki hasat felâket düzeyinde gerçekleşmiş,²¹⁹ Sicilya'da *salme* başına fiyat hasattan sonra 2.5 dukaya çıkmış²²⁰ ve Doğu'da iki hasat arasında o kadar büyük bir fark meydana gelmiştir ki, daha ilkbahardan itibaren

²¹⁵ 1540'ta Napoli'de *Arch. st. Ital*, c. IX, s. 105.

²¹⁶ *Confronte della ricchezza dei paesi...*, 1793.

²¹⁷ *Age.*, s. 17.

²¹⁸ J. Nicot, *a.e.*, s. 127, 12 Nisan 1561.

²¹⁹ Felipe'den Sicilya Kral naibine, Madrid, 19 Ağustos 1561, Palermo Bel Küt., 3 Qq E 34.

²²⁰ Sicilya Kral naibinden Krala, Palermo, 16 Ekim 1561, Simancas Eº 1126.

insanlar endişelenmeye başlamıştır.²²¹ *Colomba* adlı bir Venedik *navesi* yolundan çevrilerek İzmit'e yönlendirilmiş ve başkente gidecek buğdaydan yüklemek zorunda bırakılmıştır.²²² Gene Venediklilere ait olan ve Volo'dan buğday yükleyen dört *nave*, Selanik koruma kadirgaları tarafından el konularak İstanbul'a gönderilmiştir.²²³ İstanbul gibi bir cazibe merkezinde, teknelerin kitlesel olarak gelişi açığı hızla kapatarak fiyatları düşürmüştür; buğdayın *chilosu* (*salme*'nin dokuzda biri) 17.5 akçeye düşmüştür ki, 1 duka = 60 akçe eşitliğinden hareketle, *salme* başına 5 dukadan daha az etmektedir.²²⁴ Ertesi yıl, buğday fiyatı Yunan limanlarında *chilo* başına 12 akçeye düşmüştür, yani *salmesi* iki dukadan daha azdır.

Başka bir örnek: 1578'de korkunç bir kıtlık İspanya'yı perişan etmiştir. Kral naibi Marcantonio Colonna Sicilya'dan yardım tekneleri yollamanın çarelerini aramaktadır. Tüccarlar 24.000 *sal-melik* alım yapmışlardır ve bunun 6.000'ini İspanya'ya götürme işini yüklenmişlerdir. Geri kalanı için tüccarlar çok fazla maceraya atılmak istememektedir; çünkü "Herkes en çok kazancın nerede olduğunu düşünüyorsa, oraya koşmakta ve bu durumda aşırı tahıl bolluğu" ve ticari felâketler "meydana gelmektedir" diye açıklamaktadır.²²⁵ Yukarıda zikrettiğimiz raporu kaleme alan kişinin 1584'te düşündüğü şey budur. Rapor yazarı, taşımayı üstlenmek isteyen hükümet yöneticilerini, kazanç kokusuyla –*el odor de la ganancia*– İspanya'ya üşüşecek olan tüccarların onlar için yaratacağı tehlike konusunda uyarmaktadır.²²⁶

Tüccarlar için bir diğer felâket de zorluk içinde olan bir ülkeye yolladıkları teknelerin, keyfi bir şekilde ve her zaman daha düşük bir fiyattan ödeme yapacak olan bir kent tarafından çevrilerek el

²²¹ H° Ferro'dan doge'ye Pera, 27 Ağustos 1561, A.d.S., Venedik, Dis-pacci Sen° Secreta Cost. Filza III/C.

²²² Aynı kişiler, 3 Mart 1561.

²²³ Korfu, 10 Nisan 1561, Simancas E° 1051, f° 51.

²²⁴ H° Ferro'dan doge'ye, 29 Mayıs 1561, G. Hernandez'den krala, Venedik, 8 Eylül 1561, Sim. E° 1324, f° 15 ve 16.

²²⁵ İzleyen dipnota bkz.

²²⁶ Simancas E° 1087, f° 209, 5 Aralık 1584.

konulmasıdır. Bu durumda Cenevizli toptancıların öfkesi anlaşıl-
maktadır: Apulia'dan buğday yükledikleri tekneler 1578'de İspan-
ya'daki *altissimi* –en yüksek– fiyatlarla doğru koşmaktadır; ve tek-
nelere bizzat Cenova Cumhuriyeti tarafından el konulmuştur.²²⁷

İlkesel olarak ticari mekanizma basittir: Tahılı iyi bir yıldan
kötü bir yıla aktarmak veya bundan daha fazla uygulanan bir yön-
tem olarak (çünkü tahılları korumak zordur ve uzun zaman stokta
bekletilemezler), iyi bir hasat bölgesinden kötü bir hasat bölgesi-
ne ürün fazlasını aktarmak. Böylece hasatlardaki değişimlere göre
mücadele akımları yön değiştirmektedir. Tahıl konusunda her şey
görülebilir ve her şey görülmüştür. Hiçbir kıyı bölgesi veya kıyıla-
ra yakın bölge yoktur ki bir gün fazlalık arz etmesin. Korfu adası-
nın bir zamanlar *formento grosso*²²⁸ ihracatçısı olduğunu keşfetmek
için 15. yüzyıla gitmek yeterlidir ve 16. yüzyılın ilk yarısında Kıb-
rıs'ın Venedik'e doğru buğday ve özellikle arpa ihraç ettiği gö-
rölmektedir.²²⁹ 1570'lerde Spalato, çevre bölgelerden gelen Türk
buğdayının istilasına uğramakta ve Türk silâhlarının farkına va-
rıncaya kadar bunların Venedik'e gitmelerine izin vermektedir.²³⁰
Ancak Türk silâhları karşısında âniden korkuya kapılan Spalato
henüz kentte olan tahılın Venedik'e gitmesini engellemiştir. Bazı
yıllar şaşırtıcı anormallikler ortaya çıkmaktadır: 1555'te Roma'ya
İspanyol buğdayı sevkiyatı;²³¹ 1564'te Katolik Kral tarafından ve-
rilen iyi bir izin belgesiyle Endülüs tahılının Cenova'ya gönderil-

²²⁷ Konsolos Garbarino'dan Cenova Cumhuriyeti'ne, Napoli, 11 Eylül
1578, A.d.S., Cenova, Lettere Consoli, Napoli, 2.2635.

²²⁸ Venedik'te satılan “güzel bir mal”, Julianus de Picenardis'ten Mantova
markisine, Venedik, 20 Mayıs 1473, Gonzaga Arş., B 1431.

²²⁹ M. Sanudo, a.e., II. kol. 87: 301, Kıbrıs, 9 Kasım 1498, Pisa için yük-
lenen buğday. A.d.S. Venedik, Senato Mar, f° 54 (1515), 116 v° (1516),
Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 43 v° (1519), 47 (1535).

²³⁰ Andrea Michiel'den (kont ve kaptan) Onlar Meclisi'ne, Spalato, 10
Mart 1570, A.d.S., Venedik, Lettere di Capi dei Consiglio dei Dicci,
Spalato, 281, f° 60.

²³¹ 7 Mart 1555, B.N., Paris, Esp. 232 f° 89.

mesi,²³² 1571'de Kastilya'nın depolarını açması.²³³ 1587'de Sardinya kral naibi başarılarından dolayı kendi kendini kutlamaktaydı; onun yönetimi esnasında Cenova'ya 4.000 *salme* buğday sevk edilmişti.²³⁴ Her şey olabilir! Hattâ Oran, Afrika buğdayının bir çıkış kapısı haline gelebilir.²³⁵ Diego Suárez bu durumu açıklamıştır,²³⁶ *Presidio* çevresinde yerli buğday İspanyol buğdayından 4 veya 5 kat daha ucuzdur. Buğdayın bulunması halinde kâr büyüktür, ama kuşkusuz her yıl buğday bulunamamaktadır.²³⁷ Aynı şekilde Cezayir, yıllara göre aşırı zengin veya aşırı fakir olmaktadır.²³⁸

Dolu ambarlar ne yazık ki, sıklıkla ortaya çıkan, şiddetli ve öldürücü kıtlıklar sırasında yaşanan boşlukları telafi etmeye yetmemektedir. 1554'te böyle bir kıtlık *horribilissima in tutta Italia* meydana gelmiştir.²³⁹ Ve dışarıdan rahatlatacak yardımların gelmesi kolay olmamıştır, çünkü on binlerce insan ölmüş ve Floransa'da buğdayın *stagio*'su 8 *lire*ye ulaşmıştır.²⁴⁰

Denizyollarına Dayalı Buğday Ticareti

Buğday kolay taşınabilen fakat hacimli bir maldır. Ne kadar değerli olursa olsun, büyük taşıma maliyetlerini karşılaması mümkün değildir. Kıtlık ve aşırı fiyat artışı durumları hariç, buğday karada ancak kısa mesafeli yolculuklar yapmaktadır.

²³² Simancas E° 1293, Sobre los capitulos que dieron las personas... (1564).

²³³ *Actas*, III, 373-74.

²³⁴ 21 Ağustos 1587. V. Riba y García, *a.e.*, s. 317-18.

²³⁵ *Age.*, s. 288-89.

²³⁶ Eski Cezayir genel valiliği elyazması, s. 471.

²³⁷ Mers-el Kebir'den yerli buğday alımı, 12 Mart 1565, Simancas E° 486.

²³⁸ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 176, 1584'e doğru. 1579'da öyle bir kıtlık olmuştur ki forsaları serbest bırakmak gerekmiştir, J. de Cornoça'dan II. Felipe'ye, Venedik, 7 Temmuz 1579, A.N., K 1672.

²³⁹ G. Mecatti, *a.e.*, II, s. 693.

²⁴⁰ *Age.*, Siena savaşını ve savaşçıların *tagliare il grano* âdetlerini hatırlayalım, *age.*, s. 683.

1584'te İtalya'dan İspanya'ya bir tahıl sevkiyatı projesi²⁴¹ söz konusudur. Yükleme Toscana *Prosidiolarından* yapılacaktır; Orbetello, Talamone veya "Puerto Hercule." Alımlar (Kastilya ölçüsü olarak 70.000 *fanega*) Papalık topraklarındaki Corneto ve Toscanella; Toscana büyük dukalığına bağlı Siena Maremması'ndaki Grosetto; Parma düküne ait olan Castro ve Montalto'dan yapılacaktır; yani bazen kara içindeki 15, 25 ve 30 millik mesafelerden. Sonuç: İspanya'da *fanegası* 10 riyal olan alış fiyatına, yükleme merkezlerine kadar karadan taşıma bedeli olarak *moggio* başına üç ekü, yani *fanega* başına üç riyal eklemek gerekmektedir; nispeten kısa bir yolculuktan sonra yüzde 30 pahalılaştan bir buğday. Bu açıdan, Apulia ile Napoli arasındaki yolları arabaların geçebileceği hale getirme konusundaki bir proje hakkında Napoli kral nai-binin düşünceleri (29 Temmuz 1562) anlaşılır hale gelmektedir: "Napoli kentinin iâşesini taşıyabilmek için arabaların gidebileceği yolların açılmasına gelince, bu konuyla büyük bir ivedilikle meşgul olunmaktadır. Fakat Apulia'dan buraya arabayla buğday taşımanın muazzam maliyeti karşısında, kimsenin bu işi yapma riskine gireceğini sanmıyorum."²⁴² Buğdayı Yarımada'nın bir ucundan öbürüne taşımak mümkün değildir. Napoli üzerinden bazen tahıl taşınmaktadır; fakat Adriyatik ile Tiren denizi arasında buğday taşındığını gösteren bir şey yoktur. Bu pek mümkün görünmemektedir, çünkü Floransa çevresinde, kentin civarında 4-13 millik bir alan içinde yapılan taşıma faaliyeti, buğdayın fiyatını 1570'de yüzde 4.24 ve 1600'de yüzde 3.35 artırmaya yeterlidir²⁴³ (bu durum bizzat malın fiyatının karadaki taşıma maliyetinden daha çok arttığını göstermektedir; fakat sırf bu örnekten hareketle genellemelere ulaşılmaz; hattâ Floransa'daki diğer oranlar bunun tersini ortaya koymaktadır). 1559 Ocakı'nda, Santa Ella ve La Rambla kasabalarındaki arpanın Malaga'ya yollanmasından

²⁴¹ Napoli, 5 Ekim 1584, Simancas E° 1087.

²⁴² Simancas, Secretarias Provinciales, Napoles I.

²⁴³ G. Parenti, *a.e.*, s. 82.

vazgeçilmiştir, çünkü arabayla taşıma bedeli arpanın bedeli kadar tutmaktadır.²⁴⁴

1590-1591 kışında Polonya'ya giden ve yolda Innsbruck ile Viyana'da Kraków veya Macaristan'daki muhtemel buğday fiyatları hakkında bilgi toplayan, sonra da *Provveditori alla Biave* için, Venedik'te teslim edilen bir *staionun* kaç mâl olacağını hesaplayan Venedikli kâtip Marco Ottobon'a sempatiyle bakıyoruz.²⁴⁵ İşlemin hemen her zaman olanaksız olduğunu görebilmek için para ve ölçüleri birbirine çevirmek, vergi ve simsarlık bedelleri konusunda hiçbir şeyi unutmamak gerekir. Kraków'dan alınan bir Venedik *staios* karşılığı buğday 8 Venedik *liresine* mâl olmaktadır. Kraków'dan Viyana'ya taşıma için 7 *lire* 12 *soldi* ödenmektedir; Viyana-Villach arasında 7 *lire* 10 *soldi*; Villach'tan Venzon'a 3 *lire*; Venzon'dan Porto Gruaro'ya 1 *lire* 4 *soldi*; Porto Gruaro'dan (kayıkla) Venedik'e kadar 3 *soldi* taşıma bedeli ödenmektedir. Bunlara vergiler, çuval ve fiçı bedelleri ve simsarlık ücretleri eklenmektedir. Toplam olarak 30 *lire* 19 *soldi* veya 31 *lire*'den 1 *soldi* eksik bir harcama yapılmaktadır: Taşıma, malın fiyatını dört kat arttırmıştır. Taşıma konusu ticarileşmiş buğday fiyatları arasındaki değişimin başlıca unsurudur.²⁴⁶

Böylece buğday sevkiyatında neden su yollarının tercih edildiği anlaşılmaktadır. Burgonya buğdayının güneye doğru yayılması ancak Rhône yolunun kullanılması sayesinde mümkün olabilmektedir. Floransa'ya getirilen ve zorunlu olarak pahalı olan yabancı buğdaylar, kentin nehir limanı olan Siogna'ya kadar, mümkün olduğunca Arno'dan taşınmaktadır.²⁴⁷ Sicilya'daki Lentini bölgesi-

²⁴⁴ F. Verdugo'dan II. Felipe'ye, Malaga, 21 Ocak 1559, Simancas E° 138, f° 264.

²⁴⁵ A.d.S., Venedik, Secreta Archivi Propri Polonia, Marco Ottobon'dan Provveditori Biave'ye, Viyana, 24 Kasım 1590.

²⁴⁶ E. Levasseur, "Une méthode pour mesurer la valeur de l'argent", *Journal des Économistes*, 15 Mayıs 1856; "Günümüzde (1856) Cezayir'de buğdayın hektolitresi Cezayir kentinde 29 franka ve Oran'da 21 frank 50 santime satılırken, Tiaret ve Setif'te yalnızca 10 frank etmektedir."

²⁴⁷ G. Parenti, a.e., s. 83; A Doren, *Storia econ. dell'Italia...*, 1936, s. 366.

nin (Leontinoi) zenginliği tarımsal kaynaklarından ve ek bir şans-tan ileri gelmektedir: Kıydan çok uzak değildir ve *fiume grandesi* San Leonardo kente birkaç fersahlık mesafeye kadar seyrüsefere uygundur; en azından 1483'teki durum budur.²⁴⁸

Deniz yoluyla taşımacılık nispeten ucuzdur. Yukarıda verdiği-miz, İspanya'ya taşınan İtalyan buğdayı örneğine geri dönecek olursak, *fanega* başına alış fiyatı 10 Kastilya riyaline denk gelmektedir; limana kadar taşıma ücreti 3 riyal, ihraç vergisi 5 riyal ve iyi bir Raguza teknesiyle taşıma bedeli sadece 3.5 riyaldir. Bunlara bir de mevsimin ilerlemiş olması nedeniyle oldukça yüksek (*ad valorem* yüzde 9) bir sigorta bedeli eklenirse, *fanega* başına 30 *maravedis* ek bir harcama ortaya çıkmaktadır. Böylece deniz yoluyla taşıma bedeli *fanega* başına 4 riyal olmakta ve buğdayın bir *fanegası* Alicante veya Cartagena'da 22 riyal 3 *maravedis* olmaktadır (bu hesaplarda bir riyal 54 *maravedis* olarak hesaplanmıştır). Buğdayın nakli esnasında deniz taşımacılığı diğer işlemlere nazaran –arabayla taşıma, yük hayvanlarıyla taşıma veya ihraç izni– daha ucuza mâl olmaktadır. Üstelik deniz yoluyla taşıma bedeli mesafeyle kesin bir bağlantı içinde değildir: Fiyatlar İtalya'dan Barcelona veya Valencia'ya gidilmesi halinde veya buğdayın Toscana veya Sicilya'dan götürülmesi halinde değişmemektedir. Hatta gemi sahipleri İspanya'ya giderken, Sicilya'dan yola çıkınca Toscana *presidiolarına* kadar gidip daha kuzeyden geçmek yerine, “Körfez”i aşmayı tercih etmektedirler: Sicilya'dan hareketle *tener el golfo mas lançado*, körfezi doğrudan geçmenin daha iyi olduğunu söylemektedirler.

Bunun sonucu olarak, deniz yollarına kolay ulaşabilen Akdeniz dünyasının iç kesimi büyük bir tahıl ticaretinin bedelini ödeyebilecek durumdadır. Bu bilgiler, sadece denizle doğrudan teması olan (Milano gibi ayrıcalıklı olanları dışında) kentlerin büyüye-bilmelerini açıklamaktadır. Eğer Akdeniz adaları çoğu zaman zengin ve istilacı tek bir ürün yetiştirmekle yetiniyorlarsa, bunun nedeni denizin, tahıl taşıyan teknelerle onların ulaşabilecekleri

²⁴⁸ Matteo Gaudioso, “Per la storia... di Lentini”, *A. st per la Sicilia Orientale*, 1926-27, s. 83.

yerde olmasıdır. Sürekli olarak gıda sıkıntısı içinde olan bu adalar, tehlike içindeki hayatlarını sürekli olarak dengelemektedirler. Bu sadece denizin izin verdiği veya harekete geçirdiği bir “beden eğitimidir.” Buğday su yolları üzerinde inanılmaz koşullar yaratmaktadır. Valencia’da, İspanya’da,²⁴⁹ Cenova’da ve Roma’da Mısır veya Ege buğdayı tüketilmektedir. Ocak 1572’de Dax piskoposu IX. Charles’a Ragusa’dan şöyle yazmaktadır: “Bu kentte tüketilen her bir buğday tanesi en az 500 mil uzaktan getirilmektedir.”²⁵⁰ Bu 16. yüzyıldan çok daha önce yaşanan bir gerçektir. Buğday Antikite’den beri her zaman güvertesi olmayan teknelerde böyle taşınmaktaydı. 11. yüzyılda Aragon buğdayı Ebro’dan aşağı iniyor ve ardından Tortosa’nın ötesinde, denizdeki uzun yatay çizgiler üzerinden Suriye’nin ihtiyaçlarına cevap vermek için yol alıyordu.²⁵¹

İhracatçı Kent ve Ülkeler

Tahıl ticaretinin yararlandığı tüm pazarlar deniz kıyılarında veya akarsu boylarında yer almaktadır. Teknelerin Livorno ile bağlantıyı sağladıkları Grosseto, Montalto, Corneto²⁵² gibi küçük limanların ya da bir sigorta poliçesinin Venedik’e doğru faal bir trafiğe tanıklık ettiği Abruzzelerdeki Grottammare ve Sinigaglia gibi limanların durumu böyledir.²⁵³ Bunun da ötesinde, büyük pazarların durumu da böyledir: Büyük nehir aracılığıyla Karadeniz’e bağlanan Tuna ovasındaki pazarlar (Doğu Akdeniz’den aralık 1575’te²⁵⁴ gönderilen bir rapor Eflâk ve Boğdan tarafından sunulan buğdayın, Türklerin emrine göre peksimete çevrilip ardından Tuna kıyısına getirilerek teslim edilmesi gerektiğini göstermektedir); buğday üreticisi bölgelerle bağlantılı olan Ege denizi pa-

²⁴⁹ E. J. Hamilton, *a.e.*, s. 257, dipnot 4.

²⁵⁰ E. Charrière, *a.e.*, III, s. 244-49.

²⁵¹ I. de Asso, *a.e.*, s. 108-109.

²⁵² Mediceo 2079 ve 2080.

²⁵³ Ragusa Arş., *Diversa de Foris*, XI, f° 56 vd; kısa mesafeli trafikler, Venedik’e giden Fiume ve Spalato buğdayı hakkında çok sayıda bilgi; Pasqual Cerva’nın (1601-1602) yer aldığı sigortaların dökümü.

²⁵⁴ G. da Silva’dan krala, Venedik, 10 Aralık 1575, Simancas E° 1334.

zarları; Trakya'ya bağlı olan Gelibolu, Asya kıyıları yakınındaki Patmos, Makedonya'nın mahreci Selanik²⁵⁵ ve son olarak Teselya ovasındaki buğdayı ihraç eden, batılı alıcıların büyük kaynağı Volo.²⁵⁶ Mısır'da Nil, tıpkı Tuna gibi denize pirinç, bakla ve bezelye ile karışık muazzam miktarda buğday akıtmaktadır. Batıda en büyük ihracat pazarları Apulia ve Sicilya'dır –bu sonuncusu 16. yüzyıl için bir tür Kanada veya Arjantin'dir.

Bu açıdan Sicilya örneği dikkate değerdir. Aynı zamanda diğerlerinden daha net olmak gibi bir üstünlüğe sahiptir. İspanyol kral naipleri açısından Sicilya'yı yönetmek, her şeyden önce buğdayla meşgul olmak demektir. Bütün mektuplarında hasattan, fiyatlardan, ihracat izinlerinden, adanın büyük üretimi sayesinde zenginleşen Sicilyalı senyörlerin oturduğu Palermo'ya yerleşen yabancı toptancılarla yapılan pazarlıklardan söz etmektedirler.²⁵⁷ Sicilya, denizin batı havzasındaki bu temel tedarikçi rolünü Antikite'den beri belli bir düzeyde fakat kesintisiz bir şekilde sürdürmektedir. Cenova'nın 1261'de Sicilya Kralı Manfred'den bir yıllıkına 10.000 *salmelik* (20.000 kental) alım için imzaladığı sözleşme, eğer rakam daha yüksek olsaydı, (çünkü Cenova zaman içinde büyümüştür) bir 16. yüzyıl sözleşmesi sanılabilirdi.²⁵⁸ Bütün Batı dünyası Sicilya buğdayının hayalini kurmaktadır ve bu konuda en istekli olanlar komşu Kuzey Afrika kıyılarıdır. Afrikalı Leo, Arapların Sicilya buğdayından edinebilmek için çocuklarını rehin olarak verdiklerini anlatmaktadır.²⁵⁹ Trablus Hristiyanlar tarafından geri alınınca, Sicilya'da hemen buğday üzerinden Afri-

²⁵⁵ H. Ferro doge'ye gönderdiği 16 Şubat 1561 tarihli mektubunda, Selanik tahıl limanında tek bir Venedik teknesinin bulunmadığını kaydetmektedir, A.d.S., Venedik, Senato Secreta Cost. Filza 2/B, f° 334.

²⁵⁶ Raguza Arş., Lettere di Levante, 33, f° 11 v°-13 v°; Raguza Rektörlüğü ve Meclisi, Biaggio Vodopia, Gio. Pasquale'nin Doğu Akdeniz'e gönderilen *nove*'sinin *so pracarico*'su. Ege *caricatore*'lerine ait iyi bir döküm; Metelin, Marga körfezi, Kavala, Selanik, Volo, Zotone. Fakat her yerde "se ne trovano sempre caramusali con li grani de vendere."

²⁵⁷ E. Albèri, *a.e.*, 1574, II, V, s. 477.

²⁵⁸ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 346.

²⁵⁹ G. M. Amari, *a.e.*, III, s. 831.

ka'dan alınacak vergilerle meşgul olunmaya başlanmıştır; yalnızca kaleye tahsis edilen 2.500 *salme* bu vergiden muaf olacaktır.²⁶⁰

Katolik Ferdinando'nun döneminden itibaren adanın *caricatori* tahıl yükleme ve boşaltma limanlarının listesi saptanmıştır: Solunto, Licata, Roccella, Catania, Bruca, Terranova, Termini, Girgenti, Siculiana, Mazzara, Castellammare. 1532'deki ihracatın dökümü²⁶¹ güneyin ve yüksek bölgelerin önceliğini göstermektedir. 1532 yılında resmî ihracat toplam olarak yaklaşık 260.000 *salme*dir, yani 520.000 kental buğday; bu rakam 1577 yılına ait bir tahmine göre Cenova'nın talep ettiğinden dört kat daha fazladır.²⁶² Cenova yılda 60-70 bin *salme* Sicilya buğdayı ithal etmektedir.²⁶³ Fakat yüzyıllardan beri, Akdeniz'in batısında, adanın en kaliteli buğdayından yemeyen hiçbir kent yoktur.

Bu eski pazar çok güçlü bir şekilde örgütlenmiştir. Ticari olarak bu pazar Palermo'yu merkez almıştır; bu kent yüklemelere veya taşımalara katılmamakta, fakat *negozio frumentario*ya ilişkin her şeyi bir araya getirmektedir. Bunun nedeni, hiç kuşkusuz, kral naibinin veya ona ait büroların ve portolano'nun, tratas konusunda, yani ihracat izinlerini elde etmek için gereken belge ve girişimler konusunda zorluk çıkaran görevlilerin yanında bulunmak isteyen Floransalı veya Cenovalı büyük tüccarların temsilcilerinin bu kentte oturuyor olmalarıdır (kral naibi bazen Messina'da, bazen de Palermo'da ikâmet etmektedir). Bu ihracat izinleri bedava değildir ve bunların fiyatları, Mario Siri'nin, kendisinden ödünç aldığımız tabloda oluşturduğu bir mobilin ölçülerine göre değişmektedir.²⁶⁴

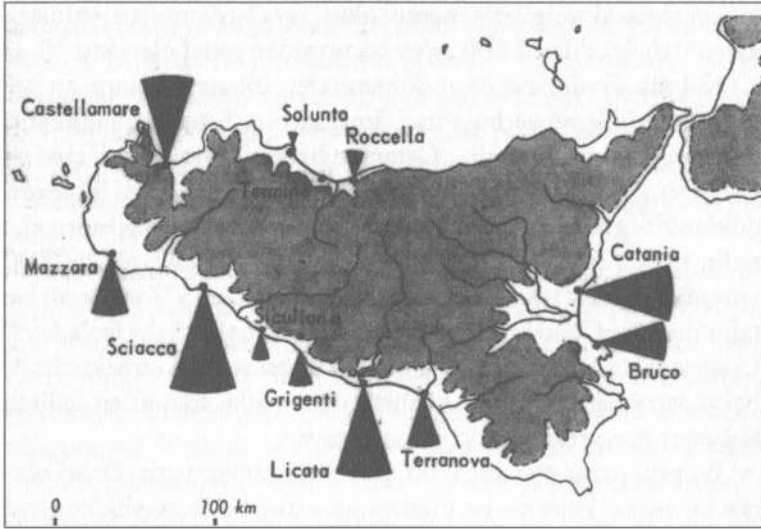
²⁶⁰ La Mantia, *agm.*, s. 487.

²⁶¹ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 241.

²⁶² Relatione di quel che occorre al Duca di Terranova... 1577, Simancas E° 1146.

²⁶³ *Age.*

²⁶⁴ E. Albèri, *a.e.*, II, V, s. 243 (1574).

21. 1532'de Sicilya *caricatorisi*

Kaynak L. Bianchini, *a.e.*, I s. 241.

Buğday ihracatçısı limanlar adanın ova ve tepelerine tekabül etmektedir. Castellamare dışında kuzeyde ihracatçı liman bulunmamaktadır. Güney kıyısı önceliklidir. İhraç rekoru Sciacca'ya aittir (260.000 *salme*= 520.000 kental üzerinden 40.000 *salme*). Grigenti'yi "Girgenti", Termine'yi "Termini" olarak okuyunuz.

SİCİLYA İHRACATINDA MOBİL ÖLÇEĞİ

(Mario Siri'ye göre)

Salme fiyatı	Salme başına vergi
18-22 tari	6 tari
22-26 tari	10 tari
22-30 tari	12 tari
30 tari'den yüksek	16 tari

Bu vergiler doğal olarak Sicilya buğday fiyatlarını etkilemiştir. Acaba, yaşlı tarihçi Bianchini'nin söylediği gibi, 1550'lere doğru²⁶⁵

²⁶⁵ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 337.

daha ucuz olan Doğu Akdeniz buğdayını daha şanslı hale getiren bu durum mudur? Sicilya tahıl filosunun mahvolması da bunun sonucu olsa gerek. Veya daha muhtemel görünen bir durum olarak, bu mahvolma durumu binlerce *salme* buğday taşıma kapasitesine sahip Venedik veya Raguza kadirgalarının gelişmesiyle çakışmış olmalıdır. 1573'te Venedik hesabına Sicilya'dan yükleme yapan tekneler sırasıyla 4.800, 4.000, 4.000, 4.000, 2.500, 2.000, 1.800, 1.500, 1.000 ve 1.000 *salme* yük taşımışlardır.²⁶⁶ Özellikle hacimli malların –buğday, tuz veya yün– taşınmasında uzmanlaşmış bir filo doğmuştur. Bu filo Sicilya pazarının donanımını tamamlamaktadır. Bu pazar aynı zamanda *caricatoride* (16. yüzyıldaki tahıl *elevator*ları mı demeliydik?) geniş depolara sahiptir ve hamiline yazılmış buğday poliçeleri (*varanla*) bulunmaktadır. Geriye buğdayını hemen satmak istemeyen ama para avansı elde etmek isteyen mal sahiplerine verilen *cedola* adlı alındı belgesinin öyküsü kalmaktadır. Acaba bu kişiler gerektiğinde bu *cedolayı* kim satıyorlardı?

Bütün bunlar garip bir şekilde çağdaş bir vurguya sahiptir. Fakat bir yargıya varabilmek için bu depoları, onlara ait belgeleri ve *cedola* karşılığında borç verenleri, yani Bianchini'nin eski kitabının pek aydınlatamadığı şeyleri iyi bilmek gerekmektedir.²⁶⁷ Aynı zamanda, hem buğday üretimini hem de buğday ticaretini kapsamına alarak bunları para üzerinden muamele yapanlara aktaran yönetsel ve kapitalist sistemi daha iyi tanımak gerekiyor. Buğday fiyatları düşünce köylüler (bunlara ilginç bir şekilde *borghesi*, *burg* insanları, yani kentliler denilmektedir) borçlarını ödeyemez hale gelmekte ve öküzlerini satmak ve hattâ topraklarını terk ederek kaçmak zorunda kalmaktadır. Aslında köylüler her ekimden önce tohumluk ve koşum öküzleri satın almak için borçlanmakta ve yeni topraklarda şanslarını denemektedirler. 17. yüzyılın başlarına ait bir İspanyol raporu "Senyörler ve *caballeros* bile buğday olarak ödenecek borçlar almaktadırlar; eğer bunları ödeyemez duruma

²⁶⁶ *Relatione delle navi venute a carricar di formenti in Sicilia per Vene-
ciani le quali sono state impedita*, Sim. E° 1139.

²⁶⁷ *A.e.*, I, s. 337.

düşerlerse, yüksek faizlere katlanmak zorunda kalmaktadırlar; bu durumda hemen kral naibine koşarak faiz indirimi talep etmekte ve bazen de bunu elde etmektedirler”²⁶⁸ diye aktarmaktadır. 17. yüzyılın başında, Kastilya’da Valladolid çevresinde gördüğümüz köylü ve senyörlerin konumu da bunun aynısıdır.²⁶⁹

16. yüzyılda, yukarıdan aşağıya doğru tahrip olan bir sistem görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Örneğin senetler üzerine yapılan garip spekülasyonlar alabildiğine artmaktadır. *Magazinierinin* suç ortaklığıyla sahte senetler tedavüle sokulmakta, bunlar aracılığıyla varolmayan buğdaylar satılmakta, hesaplama zamanı geldiğinde ise *caricatorilerde* meydana gelen zararlar veya hırsızlık masalları anlatılmaktadır. Buğday toptancıları iflas etmektedir. Hükümet, sonuçsuz bir şekilde, kararlarına aykırı davranan kadırgaları tehdit ederek, yasalara uygun kayıt tutulmasını isteyerek, alivire tahıl alım ve satımını, *alla voce* ve *secondo le mete* denilen tefeci sözleşmelerini veya tahıl fiyatları konusundaki bahisleri yasaklayarak kamu vicdanını savunmaktadır.²⁷⁰ Fakat utanç verici durum devam etmekte ve bazı mal sahipleri buğdaylarını limanlardaki spekülatörlere veya madrabazlara teslim etmektense, bunların depolandığı çukurlarda çürümesini tercih ediyorlardı. Ama bu 16. yüzyıl sonlarında Sicilya’da bile nadir hale gelen tahıl üzerinde spekülasyon yapmanın bir yoluydu belki de. Durum öyle bir hale gelmiştir ki, kent yönetimleri, bizzat hükümetler bile *caricatoriler*deki buğdaylara el koymakta tereddüt etmemişlerdir.²⁷¹

Raguza, Napoli ve Venedik’e yönelik büyük ihracatın Manfredonia, Foggia ve Trani limanlarını kullandığı Apulia’da aynı sistem vardı: *Tratte*, gümrük çıkış belgeleri krallık maliyesi tarafın-

²⁶⁸ *Memoria del governo del Reyno di Sicilia* (t.y.), Biblioteca Communale, Palermo, Qq. F.

²⁶⁹ B. Bennassar, *Valladolid au XVIe siècle*, daktilo.

²⁷⁰ 26 Ağustos 1559 Pragmatik’i, başlık 61, n°. 4. Napoli’de de uygulanan “voce” hakkında G. Coniglio, *a.e.*, s. 21 vd’da daha doğru bir değerlendirmeye. Tüccar buğdayını ona –“voce” olarak– satmayı yüklenen köylüye avans veriyordu.

²⁷¹ L. Bianchini, I, 356.

dan yeterince önlem alınmadan ve önceden satılmaktaydı. Bu belgeler değer kaybediyor ve ucuza kapatılıyordu. Tüccarlara bakılırsa, Venedik bu şekilde gümrük ödemelerinden yüzde 32'ye varan tasarruflar sağlamaktaydı.²⁷²

Doğu Buğdayı

Fakat Batı'nın yaşamını sürdürmesini sağlayan tek şey kendi bölgelerindeki telafi çabaları değildir. Özellikle yüzyılın ortasında, daha az nüfuslu, ihraç edilebilir tahıl bakımından daha zengin ve genellikle daha ucuz olan Doğu Akdeniz'den gelen mallar sayesinde yaşamını dengelemektedir. Doğu dünyası üç büyük tahıl ambarına sahiptir: Mısır; Teselya, Makedonya, Trakya ve Bulgaristan ovaları; Rumen ülkeleri. Bu sonuncu bölgeler erken bir dönemde Akdeniz trafiğinin dışında kalmışlardır: İstanbul'un muazzam bünyesi buraları kendisi için tekelleştirmiştir. Geriye Yunan ve Bulgar pazarlarıyla Mısır ambarları kalmaktadır. Konsolos Lorenzo Tiepolo, 1554'te Padişahın Mısır'dan 600.000 *ribebe* tutarında buğday, arpa ve bakla aldığını tahmin etmektedir (burada pirinçten söz edilmemektedir ama pirinç de olmalıdır).²⁷³ Bu 600.000 *ribebe* (100 Sicilya *salmesi* = 165 *ribebe* oranına göre)²⁷⁴ 363.636 *salmeye*, yani 720.000 kentale tekabül etmektedir. Bu Sicilya'nın sağlayabileceğinden daha büyük, muazzam bir iashedir.²⁷⁵ Bu iaşenin büyük kısmı İstanbul'a yönelik olmakla birlikte, Türk askerlerinin ihtiyaçları için bir miktarı ülkede kalmakta ve buradan Mekke'ye sevkıyat yapılmaktadır. Öte yandan Padişahın elindeki "buğday" Mısır buğdayının tamamı değildir; Tiepolo tarafından verilen rakamlar (Padişahın hesabına ait olan 1.200.000 dükalık ticaret de dâhil) yalnızca örnek olarak sunulmuştur. Bizzat kendisinin belirttiğine göre, Kuzey Nil taşkınları,

²⁷² Karl Otto Müller, *Welthandelsbräuche, 1480-1540*, 2 bas., Wiesbaden, 1962, s. 54.

²⁷³ *Relation*, yay. Cicogna, s. 24.

²⁷⁴ A. de Campany, *a.e.*, IV, ek, s. 63'te verilen ve zaten Pegolotti'den aldığı karşılıklı ölçülere göre.

²⁷⁵ Bkz. s. 380, 23. grafik.

salgın hastalıklar ve fiyat konjonktürüne bağlı olarak değişiklikler olmaktadır. Raporda baklanın *ribebesi* için iki, buğday için üç ayrı fiyat yer almaktadır.²⁷⁶

Zaten Volo, Selanik, Avlona, Preveze veya Saint-Maure'den olduğu gibi, İskenderiye'den de Padişahın izniyle, Türk buğdayı yasal bir şekilde Batıya ihraç edilmek üzere gemilere yüklenmektedir. Venedik veya Ragusa'ya ait her on belgenin dokuzunda bu durum zikredilmektedir. Ve İstanbul'da Batı'nın nihayetsiz taleplerinin yankıları duyulmaktadır: Daha 1528'de Toscanalılar,²⁷⁷ 1563'te Cenevizliler²⁷⁸ ve 1580'de Fransızların talepleri dâhil tüm talepler reddedilmiştir;²⁷⁹ fakat faal bir karaborsa Türk buğdayını sürekli olarak başka yerlere aktarmaktadır; hattâ bu faaliyet yasaklama dönemlerinde bile devam etmektedir. Bu karaborsa ve kaçakçılığın merkezi Ege adalarıdır. Burada Patmos gibi bazı adalar bizzat kaliteli buğdaylara sahiptir;²⁸⁰ fakat buralarda, özellikle Yunanistan'dan olmak üzere, anakaradan gelen kaçak mallar bulunmaktadır. Bu kaçak mallar adalara hafif karamürsellerle gelmektedir; eğer bu erzak hırsız tekneler olmasaydı, Girit'ten Korfu'ya kadar Venedik adalarının karınlarını doyurması çoğu zaman mümkün olmazdı. Bazen bu tedarikçilerden yararlanmak zorlaşmakta²⁸¹ ve onlara büyük miktarlar ödemek gerekmektedir. Fakat iyi hasat yıllarında, bunlar büyük miktarlarda tahıl satmaktadır. 1564'te Girit'teki Venedik yöneticileri tarafından satın alınan karamürsel yükleri, ada halkı için gerekenden fazla buğday sağlamıştır. Bir kısmı peksimet haline getirilen fazlalıklar Venedik'e götürülmüştür.²⁸²

²⁷⁶ Baklanın *ribebesi* 32 ve 45 *maidin*; buğday için 41, 48, 60; *salme* başına duka olarak 1,2;

²⁷⁷ K.O.Müller, *a.e.*, s. 275.

²⁷⁸ E. Charrière, *a.e.*, II, s. 717 not.

²⁷⁹ Sultan'dan Krala, 15 Temmuz 1580, *Recueil...*, s. 21.

²⁸⁰ R. Hakluyt, *a.e.*, II, s. 308, 1594.

²⁸¹ Pera, 6 Ekim 1560, A.d.S., Venedik, Senato Secreta 2/B, f° 274.

²⁸² Onlar Meclisi'ne, Kandiye, 4 Eylül 1563 (f° 102,7 Ocak f° 103), Capi del Cons° dei X, Lettere B° 285.

Ancak Ege adalarındaki tahıl ticareti her zaman rastlantıların, kızgınlıkların veya bir sancağın taleplerinin insafına kalmış ya da buğday limanlarını silip süpüren Türk kadırgalarının ortaya çık-malarına bağlıdır.²⁸³ Bu nedenle Ege adalarına Türk “memurların” atanması Venedik için önemli bir olaydır. Mart 1562’de Valide Sultan ve Mehmet Paşa’nın lütuflarıyla Midilli sancak beyliğine atanan Suil Paşa adında biri (doğru okuduğuma emin değilim) görev yerine gitmeye hazırdır. Venedik balyozu Andrea Dandolo, “Son zamanlarda Signoria’ya verdiği zararlar nedeniyle, ona her zamanki gibi hediyeler sunma arzusuna sahip değildim; fakat bu sancak ile en iyi tahılın *chilosunun* 12 akçe ettiği buğday limanları arasında kısa bir mesafenin olduğunu düşünerek, kendi hediyesini kendisinin almasından endişe duydum” diye anlatmaktadır. Balyoz söz konusu hediyeleri vermeyi tercih etmiştir.²⁸⁴ 18. yüzyılda Ege adaları, gene erzak hırsız Rum tekneleriyle bir buğday karaborsası yaratmaya devam etmiştir.²⁸⁵

Dengeler, Bunalımlar ve Değişimler

Bu uzun açıklamalar 16.yüzyıldaki değişimlerin daha iyi incelenmesine olanak vermektedir. O çağda yaşayan insanların yargılarının nadiren serinkanlı olduğu bir alanı dramatik hale getirmek tehlikeli olacaktır. Ancak gıda durumu yüzyıl ilerledikçe ana hatlarıyla ağırlaşmakta ve “köylü konjonktürü” giderek daha fazla riskli hale gelmektedir. Kıtlikların sıklığı değil –bunlar her zaman sık olmuştur– vahameti artmıştır. Bunlar sert darbeler indirmektedir: 1560, 1565, 1570, 1584, 1585 ve 1591’de. Son üç dönem ilk üçüne nazaran daha ağır olmuştur.²⁸⁶ Napoli’deki gerçekleri iyi bilen biri, 1600’lere doğru “yaşadığımız zamanlar eskisinden daha kötü değildir”²⁸⁷ demektedir; fakat sayımların gösterdiği üzere insan sayısı artmıştır: 1545’te 95.641’den fazla hane vardır; 1561’de

²⁸³ Zante, 31 Mart-6 Nisan 1563, A.d.S., Venedik, Senato Secreta, 3/C.

²⁸⁴ A.d.S., Venedik balyozundan doge’ye, Pera, 22 Mart 1562.

²⁸⁵ Baron de Tott, *a.e.*, IV, s. 88.

²⁸⁶ Giuseppe Pardi, *agm.*, s. 85.

²⁸⁷ B. N., Paris, Esp., 127, f° 52.

53.739 hanenin üzerindedir; şu anda yapılmakta olan sayım sonucuna göre 100.000'den fazla hane çıkacağı tahmin edilmektedir. Tahıl hesapları yapıldığında veya mevcut miktar ihtiyaçları biraz aştığında herkes bunu saklamanın peşine düşmektedir. Ne yazık ki, bu felâket sadece krallığa veya Napoli kentine has değildir. Akdeniz'in her yerinde insan sayısı kaynaklara oranla çok kalabalık hale gelmiştir.

O halde bir Akdeniz konjonktüründen, bir buğday bunalımından söz etmek kulağa hoş gelmektedir; fakat bu gene de bir an önce konuya gelebilmek için durumu basitleştirmek demektir. Gerçekte bütünsel bir tablo için elimizde olan yegâne kıstaslar toptan buğday ticaretine ilişkin olanlardır. Bu hareketler önemlidir; fakat:

1. Akdeniz dünyasındaki belli bir *azınlık* hayatını gündeme getirmektedir ve bu konuda açıklamalar yapmış bulunmaktayız.²⁸⁸

2. Yakından bakıldığında, ticarete konu olan buğdayın bu ayrıcalıklı tarihi en azından dört büyük bunalımı açığa çıkarmaktadır: Yüzyılın başından itibaren ve tüm 16. yüzyıl boyunca Atlantik kıyısındaki İberya kentlerine ve limanlarına kuzey buğdayının gelmesi (sonuç olarak, İtalyan üretimini dengeleyen 1548-1564 arasındaki Türk buğday “boom”u); Yarımadada yaşanan kırsal bir mucize olarak, 1564-1590 arasında İtalya'nın kendine yeterli oluşu; ve son olarak da 1500-1600 arasında ve sonrasında İtalya'ya kuzey buğdayının gelmesi.

3. Belirtelim ki, bu bunalımlar belli çözümlere ve dengelere ulaşmaktadır; kapsamını ve nispi niteliğini göz önünde bulundurmamız gereken son bunalım da buna katkıda bulunmaktadır. Bunalımlar ve dengeler; bu gerçekleri hâlâ basit bir biçimde görme tarzıdır; iktisatçıların dediği gibi, marjinal bunalımlar vardır; demek ki derinliklerdeki dengeler felâketleri ve gerilimleri sınırlamaktadır. 16 Haziran 1591'de Venedik'te sıkıntıların had safhada olduğu bir sırada, Senato, “Deneyim göstermiştir ki, devletimizde buğday ve tahıl hasadı olağan olarak ihtiyaçlarımızın altında kal-

²⁸⁸ Bkz. yukarıda s. 122-124.

maktadır”, *un pocho men che bastevoli al bisogno*, demiştir ve bunu söylerken haklıdır.²⁸⁹

Bu durumda gözlemimizi bu dört krize yaymak gerektiğini düşünüyorum; hiçbir zaman gülyüzlü olmayan bu tabloyu kap-kara hale getirmemek için gösterilecek ilk özen ve –temkinlilik– bu olacaktır. Uzaktan veya çok uzaktan ithal edilen ticari buğdayın yarattığı dram insanların yaşadığı açlığın ve aynı zamanda tüccarların zenginliğinin ölçüsüdür.

İlk Bunalımlar: Kuzey Buğdayı Lizbon ve Sevilla’da

Kuzey buğdayının Portekiz ve Endülüse gelmesiyle açığa çıkan durum budur. Portekiz bunalımdan erken bir dönemde, 16. yüzyılın başından itibaren etkilenmiştir; kendi buğdayından yana henüz zengin olan Endülüs ise daha geç bir tarihte, 1550’li yıllardan veya daha açık olarak 1570-1580’li yıllardan itibaren krize girmiştir. Tek bir bunalımla değil, Portekiz’e ve İspanya’ya ait iki bunalımla karşı karşıyayız; bunlar süreçleri itibarıyla benzerdir ve İtalya’nın gelecekteki evrimini aydınlatmaktadır.

Portekiz’in denizlerde yayılması ilginç ve çağdaş bir devlet yaratmıştır: Terimleri biraz zorlarsak, erken doğmuş bir İngiltere söz konusudur diyebiliriz. Ve nasıl ki İngiltere başkenti Londra ile özetleniyorsa, onu fersah fersah aşan Lizbon da, 1386’da Aviz hanedanının tahta çıkmasından itibaren, hepsi faal ve kendi hizmetinde olan küçük kent ve kasabalarıyla Portekiz’in özeti olmaktadır. Patriarkal, düşük nüfuslu, kendi buğdayını tüketen, hattâ bundan İngiltere’ye bile ihraç eden²⁹⁰ ve kendi şarabını içen bir Portekiz, günlük iâşesinden giderek daha az emin bir Portekiz’e yerini bırakmak üzere silinmektedir. Meyve, zeytin ve bağ yetiştiriciliği giderek daha fazla yer kazanmaktadır. Yeni türlerin uyum sağladığı Alemtejo’da olduğu gibi, tahıl üretimini artırmaya yönelik önemli bir çabanın varlığı tahmin edilmektedir. Bu buğ-

²⁸⁹ A.d.S., Venedik, Senato Terra 120, 16 Haziran 1591.

²⁹⁰ Gilberto Freyre, *Casa grande e Senzala*, 1946, 1, s. 411-12.

day ihtiyacı, bu buğday “emperyalizmi”²⁹¹ Portekizlileri geniş Fas mahreçlerini ele geçirmeye, bir süreliğine Madera’da buğday üretimi yapmaya ve daha sonra bu üretimin Azorlarda başarılı olmasına çalışmaktadır. Fakat en iyi çözüm buğdayı dışarıdan almak ve evdeki düşük gelirli üretimden kurtulmaktır.

Lizbon erkenden yabancı buğdayla beslenmeye başlayacaktır; uzun süre Endülüs ve Kastilya’nın sağladığı veya Sicilya’nın yolladığı kaynakları (tabii her zaman değil) tüketecektir. 1546’da Portekiz kralının Roma’daki elçisi Simao de Veiga ivedilikle ama sonuçsuz bir çabayla bir Palermo yolculuğu yapmıştır.²⁹² Uzun zamandan beri Burgos ve ardından Anvers ile ilişki kuran Portekizliler, muhtemelen 15. yüzyıldan itibaren Flandre’a yönelmişlerdir. Her halükârda, 1509’da buradan 10 ve 11 *pataquese* çok iyi buğday *o muito bom* –en iyisinden, *o melhor*– satın almışlardır.²⁹³ Bu alımlar bütün yüzyıl boyunca sürmüştür. Baltık’tan gelen veya gelmeyen bu Kuzey buğdayı, Lizbon’a çoğu zaman yüzlercesi aynı anda gelen küçük Brötanya kayıklarıyla taşınmaktadır. Sefiller içinde daha da sefil olan Brötanyalı denizciler, onlara yasal olarak ülkelerine götürme hakkı tanınan, Portekizli alıcıların ödediği altınlar karşısında nasıl olur da tahrik olmazlardı? 4 Eylül 1559’da Fransız elçisi Jean Nicot, Lizbon’dan “(Fransa kralının) hiçbir izin olmaksızın her gün buraya büyük miktarlarda buğday yüklü olarak yanaşıyorlar. Buna bir düzen getirmeye çalışıyorum” diye yazmaktadır.²⁹⁴ Fakat hiçbir başarı elde edemeyecektir. Portekiz, bizzat onun tanıklığına göre, “Buğdaydan tamamen yoksun bir ülke” değil midir? Ve hemen hemen yüzyıl sonra, 1633’te, gene Lizbon’da Portekiz hükümetinin önce el koyup sonra serbest bıraktığı bu kayıklardan 100 kadarı görülmektedir. Denizciler yaşayabilmek için yelkenleri, dümeni, hattâ teknenin kendisini bile satacaklar

²⁹¹ Deyim Vitorino Magalhães Godinho’ya aittir.

²⁹² Roma, 18 Nisan 1546, *Corpo diplomatico Portuguez* içinde, VI, s. 35, 36.

²⁹³ Braacamp Freire, “Maria Brandoa”, *Arquivo historico portuguez* içinde, VI, 1908, s. 427.

²⁹⁴ *Correspondance de Jean Nicot*, s. 5.

ve sonunda açlıktan öleceklerdir.²⁹⁵ Brötanya teknelerinin bu yarı yasadışı ticareti, Portekiz ekonomisine ve siyasetine *el qual es muy fuerte* bir boyunduruk vurmaktadır.²⁹⁶ Bu aynı zamanda ticari do- laşımları da tehlikeye atmaktadır ki, bunlar olmadan söz konusu hareket de olamazdı: 1558 yılında bu trafiği Bilbao ve Burgos tüc- carları ile Medina del Campo'daki Simón Ruiz sağlamaktadır.²⁹⁷

Daha bu tarihte Brötanya tekneleriyle taşınan buğday Kastil- ya'ya varmıştır ve bu nedenle ülke ekonomisi *-harto danoso-* aşırı riskli hale gelmiştir.²⁹⁸ Kastilya denildiğinde, küçük bir hata yapı- rak Biskay ve Galiçya limanlarını kastettiğimizi anlayınız. Ancak 1557 Ağustosunda, buğday getirdiği Cádiz'de teknesini satan Guion Soliman adlı Fransız'ın Bröton olması mümkündür.²⁹⁹ Her halükârda bu yıllardan sonra Bröton *barqueler*inin yolculuk- ları daha da sıklaşmıştır; bu yolculuklar onlar için limanlarda Por- tekizlilerin "kızıl altınından" veya İspanyolların beyaz madenin- den elde etme fırsatı sağlamaktadır.

Sevilla'nın Amerikan kaynaklı zenginliğinden sonra Cádiz'de ve Endülüs'te, Malaga ve Alicante'ye kadar İspanya'nın güneyinde, Portekiz tarzında bir gelişme yaşanmaya başlamıştır. Bu zenginlik hali zeytinlikleri ve bağları teşvik etmektedir. Ancak buğday yö- nünden zenginlik o kadar fazladır ki, bu gelişme yavaş olmaktadır. Sevilla sıkıntılar yaşarken, komşu kentler, Puerto de Santa Maria, zengin bir kent olan Jerez de la Frontera ve özellikle uzaktaki Malaga, işlerini kolaylıkla sağlamaya devam etmektedir. Mala- ga'da donanmaların *proveedores*leri (tedarikçi) uzun zaman işleri- ni kolaylıkla yürütmüşlerdir; *fanega* başına bir veya iki riyal fazla

²⁹⁵ British Museum, Sloane, 1572.

²⁹⁶ Simancas E° 171, Portugal, D. J. de Mendoza'dan S.M.'ye, Lizbon, 30 Mart 1558.

²⁹⁷ Archivo Simón Ruiz, Valladolid, Legajo I, f° 75-76, Benedito Ugonc- hery'den Simón Ruiz'e, Lizbon, 7 Ağustos 1558 ve diğer birçok yazışma.

²⁹⁸ Bkz. yukarıda dipnot 297.

²⁹⁹ A.N., K 1490 Cádiz, 4 Ağustos 1557.

ödendiğinde buğday âdeta akmaktadır.³⁰⁰ Buğday Katalonya'ya göre daha ucuz³⁰¹ ve hemen hemen Napoli veya Sicilya'daki kadar düşük fiyatlıdır.³⁰² Eksik olan buğday değil, onları taşıyacak yük hayvanlarıdır. Fiyatların memurların insafına tâbi hale gelmesi için hayvanlara el koymak yeterlidir.³⁰³ Böylece her şey yüzyılın ortasına kadar çok iyi gitmektedir. Daha 1551'de Fuggerler Endülüs'ten ve Calatrava *partidos*undan, 16.000'i Barcelona'ya olmak üzere 36.000 *fanega* ihraç etme hakkını almışlardır.³⁰⁴ İki yıl sonra Ağustos 1553'te, Tendilla kontu³⁰⁵ kendisi için bir imtiyaz olarak (*ayuda de costa*) Malaga'da 4-5 bin *cabizes* buğday ihraç etme hakkı talep etmiştir. Pazarda fazlalık olduğu hesaba katılacak olursa, kendisine daha fazla ihraç hakkı tanınabilir; bu da "biraz mürekkep ve kâğıt" bahşedilmesi koşuluyla mümkündür, *sin poner en ello mas tinta y papel*. Böylece hasatlarını ne yapacaklarını bilemeyen köylüler rahatlamış olacaktır. 23 Kasım 1553'te Malaga mübayaa memurlarından biri,³⁰⁶ "Altı veya yedi yıl boyunca iyi verim alındı. Gelecek yıllar böyle olmayabilir" diye yazmaktadır.

Durum fiili olarak ancak 1560'lı yıllar civarında bozulacaktır. 1561'de³⁰⁷ Sevilla, gümrüklerini kontrol eden ve Fransa'dan, Flandre'dan ve Kanarya adalarından getirtilen tahılların (buğday ve arpa) ücreti için kendisini zorlayan Cenevizlilere karşı yüksek sesle itiraz etmektedir. Fakirlerin açlıktan ölmelerini mi istiyorlar? Tabii ki bunlar Sevilla'ya gelen ilk deniz buğdayları değildir;

³⁰⁰ Mondejar'dan Charles Quient'e, Alhambra, 19 Temmuz 1541, Simancas, *Guerra Antigua*, XX, f° 96.

³⁰¹ R. Carande, *Carlos V y sus banqueros*, s. 24-5.

³⁰² Mondejar'dan V. Carlos'a, Alhambra, 2 Aralık 1539, Simancas, *Guerra Antigua*, XVI, f° 145.

³⁰³ *Age*.

³⁰⁴ Valladolid, Mayıs 1551, Simancas, *Guerra Antigua*, XLI, f° 247.

³⁰⁵ Tendilla kontundan Juan Vasquez de Molina'ya, Malaga, Ağustos 1553, Simancas, *Guerra Antigua*, L III, f° 43.

³⁰⁶ Fco de Diego'dan Fco de Ledesma'ya, Malaga, 23 Kasım 1553, Simancas, *Guerra Antigua*, LIII, f° 40.

³⁰⁷ Sevilla kentinden S.M.'ye, 7 Ağustos 1561, Simancas Consejo y Juntas de Hacienda, 28.

fakat büyük dönemece henüz girilmemiştir: Örneğin 1564'te³⁰⁸ Endülüs buğdayını Cenova'ya taşımaya yönelik bir tasarı konusunda oldukça yol alınmıştır (bu tasarının arkası gelmeyecektir). Dönüşüm 1561-1569'daki kıtlık yıllarında tamamlanacaktır. Zeytinyağı, şarap ve beyaz madenden yana çok zengin olan Endülüs yabancı buğdaya alışacaktır. En geç 1560'larda³⁰⁹ süreç tamamlanmıştır ve Endülüs'teki un miktarı artık donanma için gerekli peksimete bile yetmemektedir. İspanya yönetimi iyi kötü her yıl 100.000 *fanega* (55.000 kental) kuzey buğdayının peşindedir. Bu hem az hem de çoktur. 1583'te buğday kıtlığı İspanya'nın tümüne yayılmış ve ekonomik hayatı altüst etmiştir.³¹⁰

Sorun, artık bu tarihten sonra sürekli hale gelen bu açığın, İspanyol ekonomisi ve onun "köylü konjonktürü" hakkında bir tanıklık sunup sunmadığını görmektir. Bu bir tarihçiden, onun verebileceğinden fazlasını istemektir. Tarihçi, Yarımadanın (Portekiz de dâhil) çoklu tarımsal gerçekleri hakkında, Marc Bloch'un Fransız tarımının özgün niteliklerine dair kitabına³¹¹ veya bir süre önce Emilio Sereni'nin³¹² İtalyan kırları ve tarlalarına dair verdiği krokiye benzeyen bütünsel bir taslağa bile sahip değildir. Yarımada aşırı bir çeşitlilik göstermektedir ve çok sayıda fakir ve geri kalmış bölgeye sahiptir: 1522'de Fransız askerleri Navar'ın istilasısı sırasında, darı ekmegi sayesinde beslenen bu ülkede açlıktan ölmüşler ve bozgundan sonra Bayonne'a döndüklerinde, içlerinden bazıları yemekten çatlayacak hale gelmiştir.³¹³ Aynı şekilde Galiçya 1581'de, buraya yolculuk yapan zengin bir Venediklinin insana lâıyk görmediği kaba çavdar ekmeklerin yendiği talihsiz

³⁰⁸ Sobre los capitulera que dieron las personas..., Simancas E° 1389 (1564).

³⁰⁹ J. van Klaveren, *a.e.*, s. 155, dipnot 1.

³¹⁰ F. Ruiz Martín, *a.e.*, s. CXXXV ve not 4.

³¹¹ *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1931.

³¹² Emilio Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari, 1961.

³¹³ *Loyal Serviteur*, s. 102.

bir yerdir.³¹⁴ Ancak çok uzaktan gelen ve 16. yüzyılın ilk yarısında serpilmeye devam eden bir köylü yaşamının gelişmekte olduğu bilinmektedir. Katır koşumlarının artması, hayvanların nispi ucuzluğu,³¹⁵ bunların yüzeysel sürümler sırasında saban çekmedeki canlılığı,³¹⁶ yeni tarlaların artması, zeytin ve bağcılığın yaygınlaşması (özellikle bağcılık; toprak ve iklim izin verdiği veya katlanabildiği sürece), birçok noktada koyun yetiştiriciliğinin gerilemesi (kaliteli yün veren koyunlar da dâhil); kısacası her şey genişlemeyi ve tarımsal büyümeyi göstermektedir. Valladolid'deki noter sözleşmeleri üzerinde yapılan araştırmalar,³¹⁷ toprak alımları konusunda oluşturulan *censos*lara işaret etmektedir. Kentlerin ve büyük kasabaların tefeci kapitalizmi bu gelişmeye katkıda bulunmuştur.

Bu ilerleme *montes blancos* veya *albales*, ağaçlardan mahrum kalmış ve ekime, plantasyona veya hayvanlara yönelik geçici uygulamalara uygun hale gelmiş beyaz "tepelerin" aleyhine gerçekleşmiştir; izleyen *Candelaria*'dan Saint-Jean yortusuna kadar olan süre içinde her köylü bu boş topraklardan bir parçayı sahiplenir (ve geçici olan durum sonradan süreklilik kazanacaktır); burada ağaç, hattâ zeytin veya birkaç asma ekilebilir, hayvanlar için bir koruma çiti çekilebilir. Sayılamayacak kadar çok metinde, tehlikeli ve kayalık topraklardaki boşluklara karşı verilen uzun mücadelelerden bahsedilmekte ve geçmişe ait birçok kelime zikredilmektedir (*escalías*, açılacak toprak; *escalíar*, toprak açmak; *artigar*, çalılardan temizlemek, toprağı işlenir hale getirmek; *presuras*, sahiplenmek; *baldíos*, işlenmeyen topraklar; *dehesas*, köy cemaatine ait topraklar; *ejidos*, her köylünün hasadını hayvanlarıyla yapma hakkına sahip olduğu, köyün girişindeki ortaklaşa topraklar).

³¹⁴ Public Record Office, 30, 25, 157, Giornale autografo di Furancesco Contarini da Venezia a Madrid, Lisboa...

³¹⁵ Noël Salomon, *La campagne de la Nouvelle Castille à la fin du XVIe siècle d'après les Relaciones Topograficas*, 1964, s. 95 ve dipnot 2.

³¹⁶ *Age*.

³¹⁷ B. Bennassar, *a.e.*'ye göre. Bu paragrafta Valladolid'e ilişkin olan her şey onun araştırmalarına dayanmaktadır.

Aşağı Latince'den türeyen ve değişik biçimlerde Katalonya veya Kastilya'da karşımıza çıkan bütün bu kelimeler, öyle görünüyor ki bizi, aslında biraz da bütün Batı kırlarının sorunu olan problemlerin tam kalbine götürmektedir. Öyle görünüyor dedik. Fakat bu ilerlemeleri ölçmek, sürekli hale gelip gelmediklerini görmek (çünkü nüfus artışı İspanya'da yüzyıl sona ermeden önce hafiflemiştir), bazı gözlemlerde gereğinden fazla değer verilen köylü refahını hesaplamak gerekmektedir. Bir zamanlar övünmenin moda olduğu "kırsal burjuvazi" oldukça hassastır.³¹⁸ 16. yüzyılın yarısından sonra kırlarda bunalım ortaya çıkmıştır. Acaba topraklar mı tükenmiştir? II. Felipe'nin 12 Ekim 1560 tarihli ilginç bir mektubu tam da tersini savunmaktadır.³¹⁹ Ağır senyörlük boyunduruğundan ziyade, köylüler tıpkı Fransa'da olduğu gibi tefeci bir rejimin kurbanı olmuştur belki de: Bu tefeci rejim "birinci" 16. yüzyıl boyunca köylüye hizmet etmiştir ve 1550'lerden sonra karşı tavrı takınmış ve mülkiyetini elinden almıştır; konjonktürün kötü zamanları hızla kendini göstermektedir. 1571'de Granada'da sürgüne gönderilen Moriskoların toprakları üzerinde Asturias, Galiçya, Burgos ve León'dan getirilen 12.542 aile 400 köy halinde yeniden iskân edilmiştir. 20 yıl sonra 1593'te yapılan resmî bir soruşturma, bu operasyonun düşük başarısını göstermektedir: Birkaç köylü kendilerine intikal eden toprakları satmış, diğerleri tarlalarını alacaklılarına terk ederek başka yerlere gitmiştir; bazı alacaklılar ise felâketlerden yararlanarak, kimilerinin zeytinliklerini, kimilerinin de topraklarının yarısını satın alarak *villanos ricos* haline gelmişlerdir.³²⁰ Yeni Kastilya köylerine ilişkin yapılan soruşturma (1575-1580), bu olağanüstü dosyanın tamamını yakınlarda inceleyen bir tarihçiye,³²¹ bu güçlü köylerin üzerine gölge düşmeye başladığı izlenimini uyandırmıştır: Artık genişletilmesi

³¹⁸ N. Salomon, *a.e.*, s. 302 vd.

³¹⁹ II. Felipe'den Napoli kral naibine, Biblioteca Comunale, Palermo, 3 Qq Z, 34, f° 7.

³²⁰ Joachim Costa, *Colectivismo agrario en España* (Buenos Aires yay., 1944), s. 214 vd.

³²¹ N. Salomon, s. 48 vd.

zorlaşan topraklar üzerinde gereğinden fazla insan ve gündelikçi (“kol işçileri”) vardır; bunlara düşük ücret ödenmekte, kentlere ve Hintlere doğru göçler hızlanırken, köyler gerilemektedir.

İspanyol ekonomisi, büyüklüğü itibarıyla herhalde 1580-1590’lar civarında önemli bir değişim yaşamıştır³²² ve ilk yanlış yola sapan tarım olmuştur; fakat bunun nedenini, nasılını ve oyunun tam olarak ne zaman kaybedilmeye başladığını bilemiyoruz. Sorunun aktörlerini ve verilerini görebiliyoruz: Yaylalar ile kışlaklar arasında göç eden sürüler ve yerleşik sürüler; portakal, dut ve meyve ağaçları yetiştirilen bahçeler, *regadios*; asma, zeytin ve tahıl (iki yılda bir veya üç yılda bir buralara yarı arpa, yarı buğday ekilmektedir) yetiştirilen kuru topraklar –*secanos*– ve bakla ekilen *barbechos*. Fakat *montes*’te çoğu zaman tesadüfen şans yaver gitmektedir: 1492 tarihli, Cebelitarık’a ait eski bir soruşturma belgesinde denildiği gibi, *algunos anos labrase acqui algo*.³²³ 16. yüzyıl biterken oyun kaybedilmeye yüz tutmuştur.³²⁴

Kuşkusuz bu durumun sorumlusu dışarıdan getirilen buğday değildir. Bu en iyi ihtimalle kötü bir sağlık durumunun erken habercisidir. Hastalığın daha eski olduğu Portekiz’de, o çağın insanları garip sonuçlara işaret etmiştir. Lizbon’daki İspanyol elçisi, 1 Ekim 1556’da, “Ülke çok hasta ve çok sayıda bölgede birçok insanın zararlı yiyeceklerin yol açtığı hastalıklardan öldüğü söyleniyor ama insanlar bunları hâlâ yemeye devam ediyor. Bu yıl eskisine nazaran daha az ekmek üretilmiştir ve herkes Tanrı yardım etmezse olaklardan dehşete kapılmaktadır. Burada, Lizbon’da, Fransa’dan deniz yoluyla gelen biraz ekmek vardır, ama her şey çabucak bitmektedir” diye kaydetmektedir.³²⁵

³²² Bu F. R. Martín’in yakınlarda yapacağı bir çalışmanın tezidir.

³²³ F. de Zafra’dan Katolik Krallara, 20 Haziran 1492 (veya 94), *CO-DOIN*, LI, s. 52-3.

³²⁴ Bu “oyun” hakkında İspanyol coğrafyacıların harika çalışmalarına bkz.; örnek olarak, Alfredo Floristan Samanes, *La Ribera tudelana de Navarra*, 1951.

³²⁵ D. Luys Sarmiento’dan Juan Vazquez Molina’ya, Lizbon, 1 Ekim 1556, Simancas, *Diversos de Castilla*, no. 1240.

II. Felipe'nin 1580'de Portekiz fethiyle ele geçireceği yer içten çürümüş bir ülke, muazzam bir ölü kitledir. Fakat eksik beslenme ile hastalıklar arasındaki bağı aklımızda tutalım; bu sıradan bir şey değildir; Avrupa'daki tüm gerilemelerden önce İspanya'ya yüzyılın sonunda darbe indirecek olan salgın hastalıklar bu şekilde açıklanmaktadır. Derin dengelerde bir bunalım söz konusudur.

Osmanlı'da Buğday “Boom”u: 1548-1564

Yüzyılın ortasından itibaren İtalya'da tarımsal üretim krizi belirmeye başlamaktadır.³²⁶ Yarımada bir dizi kötü hasada, önemli iae eksikliklerine ve fiyat artışlarına tanık olmaktadır. Bu sorunların nedenleri açık değildir: Aşırı nüfus, kötü hava koşulları, tarım alanındaki yatırımların yavaşlaması, dış savaşlar. Her şey mümkündür; ya da daha doğrusu her şey birbirine eklenmekte, ardından *d'una carestia di formento et altri grani*'ye yol açmakta ve bu durum oldukça korunaklı bir ülke olan Venedik'i de etkilemektedir.³²⁷ Ancak İtalya çoğu zaman şiddetli sıkıntılara kolay bir çare bulmuştur: Bir miktar para bulununca, tahıl taşıyan büyük yük tekneleri veya Ragusa'ya ait tekneler Doğu Akdeniz limanlarına veya Türk pazarına gitmektedir.

Bu hareket, ortalama tekne tonajlarının 600 tonu bulduğu ve kısa bir süre sonra daha da yükseldiği bir artışa neden olmaktadır. Bu büyük tekneler içinde İstanbul-İskenderiye arasındaki uzun yolculuklarda uzmanlaşmış bazı Türk kadırgalarını görmek ilginçtir. Rüstem Paşa'ya ait olan bu kadırgalardan biri 1551 Aralık'ında, Zuan Priuli'nin adına yük taşıyarak Venedik'e gelmiştir ve Signoria bu tekneyi demirleme vergisinden muaf tutmuştur.³²⁸ Zaten bu yıllarda toprak ve buğday sahibi olup nakit paraya ihtiyaç duyan Türk efendilerin faal bir suç ortaklığı olmuştur. Osmanlı özellikle başlangıçta, fazlalık olan ürünlerini ne yapacağını

³²⁶ Bütün bu paragraf Maurice Aymard'ın yakında yayımlanacak çalışmasına dayanmaktadır. Başlıklardan birini ondan ödünç aldık. Bu bölümdeki atıfsız belgeler bu çalışmada gündeme gelmektedir.

³²⁷ Marciana, İtalyanca el yazmaları, 8386, 1550.

³²⁸ A.d.S., Venedik Senato Mar 31, f° 153, 23 Aralık 1551.

bilemeyen bir talepkâr konumundadır. 4 Eylül 1551’de Venedik balyozu, “Tüccarlarımız kendilerini ne kadar ağırdan alırlarsa, o kadar uygun koşullar bulmaktadır, çünkü hem efendilere hem de halka ait çok fazla buğday bulunmaktadır ve İmparatorla yapılan savaş yüzünden Venedikliler ile Raguzalılar dışında başka muhtemel alıcı yoktur” diye yazmaktadır.

Sinan Paşa’nın muzaffer Trablus seferine tanık olan bu 1551 yılında, Venedik Doğu Akdeniz limanlarından 300-400 bin *stoia* (240-320 bin hektolitre, aşağı yukarı 180-240 bin kental) buğday çekmiştir. Bunlara bir de kesin bilgilere sahip olmadığımız Ceneviz teknelerinin yaptığı yüklemeler eklenecek olursa, bu yıl içinde Osmanlı’dan belki de 500.000 kental buğday ithal edilmiş olacaktır. Bu miktarın içinde imparatorluğun tüm limanlarının katkısı bulunmaktadır; Mısır’ın katkısı sınırlı, Yunanistan’ın çok ve Marmara’nın ki oldukça sıktır; bazen Karadeniz’deki Varna’nın da katkısı olmuştur. İlke olarak, Tekirdağ’dan deri ve yün almaya giden Ragusa tekneleri, yasadışı olarak Volo’da durmakta ve buradan buğday yüklemektedir. Bütün bunlar, özellikle İstanbul’daki birkaç Venedikli tüccar için olağanüstü iş olanakları meydana getirmiş olmalıdır; bunların başında Antonio Priuli gelmektedir. Doğu Akdeniz’deki alış fiyatlarıyla İtalya’daki satış fiyatları arasındaki fark öylesine büyüktür ki (1’e 2, 2,5 ve hattâ 3), tüccarlar “bu alanda kaybetmeyeceklerinden emindirler.”

Ancak hem Venedik’te hem de Ragusa’da (ve kuşkusuz başka yerlerde), diğer İtalyan kentlerinin tüccarlara para avansı, prim ve satış kuru garantisiyle (bu başlangıçta satın alma için gereken nakit parayı bir araya getirmekte zorluk yaşandığının kanıtıdır) katıldığı bu ayrıcalıklı ticaret, kötü sürprizlerden arınmış değildir. Doğu Akdeniz limanlarında aşırı taleple karşılaşan buğdayın fiyatı çabucak yükselmektedir. Bu hâlâ iyi bir iş alanıdır, fakat giderek daha az Venedikli armatör bununla ilgilenmektedir, çünkü 24 Ekim 1554’te Senato, sadece buğday yüklü olmaları koşuluyla yabancı teknelerden, yerli teknelere kıyasla daha yüksek bir demirleme vergisi alınmamasını karara bağlamıştır.³²⁹ Bu önlem,

³²⁹ Museo Correr, Donà delle Rose, 46 f° 45 v°-46.

en azından, Venedik'in büyük bir filoya sahip olmasına rağmen, Doğu Akdeniz'den gelen tahılları taşımakta güçlük yaşadığını göstermektedir.

1555'ten sonra buğday zaman zaman Mısır'da, İstanbul'da ve Suriye'de yetersiz olmuştur. Fiyatlar sürekli olarak artmıştır: 1550-1551'de *chilosu* 51-55 akçe olan buğday, 1554-1555'te 63-65 akçeye, 1557-1559'da ise 100 akçeye tırmanmıştır.³³⁰ Aynı zamanda 1555'te Türkler ihraç yasağı getiren ilk kanunu yayımlamışlardır. Bunun sonucunda, yükleme limanlarının civarında Türk kadırgaları bazen Batılı yelkenlilere müdahale etmiştir.³³¹ Bunun üzerine kaçakçılık hortlamış ve Girit'teki Hanya limanına doğru yelken açmıştır; artık bu kentte, Stefano Tarabotto veya Marchio di Poggio gibi uzmanları bulunan, yasadışı faal bir ticaret yerleşik hale gelecektir. Kayıklar ve karamürseller batılılara ait büyük *navelere* kaçak buğday götürmektedir. Altın ve gümüş sikkeler görünüşte çözülmez olan birçok sorunu çözmektedir. Hattâ Piero de' Medici 14 Ekim 1559'da I. Cosimo'ya, "Güvenilir bir kaynaktan, bu *signorinin* (Venedikliler) Eğriboz'u Türklerden fief olarak aldığını, bunun karşılığında onlara büyük bir haraç ödediğini ve bu haracın karşılanamayacak kadar büyük olduğunu, bütün bunların İspanya ve Fransa'ya uğramadan ihtiyaca uygun buğday elde edebilmek için yapıldığını duydum" diyecek kadar ileri gitmektedir.³³² Bu Cateau-Cambrésis barışının hemen ertesinde söylenmiş düpedüz bir yalıdır ve üstelik Türklerin ikinci ihraç yasağı gelmiştir; ama bu "azar azar yapılan" yasadışı ticaretin sürmesini engellememektedir. 1562, 1563 ve 1564'te, ortak çıkarları ve işadamlarının çıkarları konusunda dikkatli olan Signoria'nın çifte garantisi altındaki Venedikli tüccarlar, "hayatları pahasına" olsa bile ticaret yapmak üzere Doğu Akdeniz'e gitmektedir.³³³

³³⁰ M. Aymard, *a.e.*, s. 177, 4 Nisan 1561.

³³¹ Zante'den haber, 31 Mart-6 Nisan 1563, Simancas E° 1052, f° 148.

³³² A.d.S. Floransa, Mediceo 2972, f° 551, zıkr. A. Tenenti, *Cristoforo da Canal*, s. 113, dipnot 52.

³³³ M. Aymard, *a.e.*, s. 178.

Ancak zorluklar 1561'den sonra artmış görünmektedir; birçok olay meydana gelmiştir: Yüklü veya henüz boş olan *navelere* el konulması veya yük alamadan dönmek gibi. Signoria 1564'te Stefano Tarobotto'yu Hanya'ya, oradaki yasadışı ticareti canlandırmayı için atamıştır, ama pek bir sonuç alınamamıştır. Daha iyisini yapamayan Venedikliler Raguza teknelerine el koymaktadır (Aralık 1563, Mart 1565, Ocak 1566). Bilinen 6 müsadere toplam olarak yaklaşık 37.000 *stoiayı* temsil etmektedir ki, bu iki yıldan fazla bir sürede yaklaşık 22.000 kental demektir.³³⁴ Atılan bu ağlar zor bir duruma çare olacak boyutta değildir. Türk buğdayının iyi dönemleri uzun ömürlü olmamıştır.

Eğer İtalya gündelik yiyecek sorununu başka türlü çözmek zorunda kaldıysa, bunun nedeni Osmanlı'da zor yılların başlamasıdır. Bir tarihçi Osmanlı'da 1564-1568, 1572-1581 ve 1585-1590 tarihleri arasında olmak üzere, felâket dönemlerinden bahsetmektedir; fakat bu, aradaki tarihlerin bolluk dönemleri olduğu anlamına gelmez. Muazzam bir kent olan İstanbul'da bütün felâketler sıraya girmiştir: Yokluk, pahalılık, büyük açlıklar ve nihayet veba. Venedik balyozunun mektuplarından öğrendiğimize göre, "1561'den 1598'e kadar olan süre içinde 94 ay boyunca veba hüküm sürmüştür (toplam olarak yaklaşık 8 yıl); bu rakam gerçek rakamların altında kalmaktadır."³³⁵ Bu tanıklıklar önemlidir, fakat esas meseleyi gizleme tehlikesi taşımaktadır. Kendisini güçlü bir şekilde dünya hayatına eklemleyen zaferleri nedeniyle (Suriye, 1516; Mısır 1517; Rodos 1522; Belgrad 1540; Macaristan 1541), birkaç yıl süren buğday *boomu* nedeniyle, "Karolenj tarzına" uygun yaşam boyu geçerli fiyflere (bir tür *beneficium*) dayalı olarak inşa edilen bu yıpranmış ülke, daha şimdiden eski bağları kopartacak kadar güçlü, ama gerçekten çağdaş ve yeni bağlar kuramayacak kadar zayıf bir parasal ekonomi tarafından kısıpaca alınmıştır. Bu parasal ekonomi devalüasyonları, fiyat artışları, keyfi birikimleri ve ithal mallara dayalı lüks bir yaşam biçimini yaymasıyla, köhne bir ekonominin üzerine oturmakta ve bu ekonominin göbeğinde

³³⁴ *Age.*, s. 185.

³³⁵ *Age.*

hastalıklı adalar ve adacıklar yaratmaktadır.

Buğday bunalımı ve parasal bunalım, geniş ölçekte kalıtsal bir mülkiyet yaratmıştır; yani (Batı'da öyle derdik) *beneficium*dan "fief'e geçiş, devletin keyfine göre geçici bir mülkiyetten tam bir mülkiyete geçiş, o dönemde Polonya veya Moskof dukağındaki toprak mülkiyeti rejimini hatırlatmaktadır. Tarihçiler 16. yüzyıl ile 18. yüzyıllar arasında bir "yeniden feodalleşme"den söz etmekle birlikte (ikircikli bir kelime ama yerine ne konulabilir ki?), henüz yapılmamış araştırmaları beklerken, nasıl ifade edeceğimizi bilemediğimiz benzer bir olgu Osmanlı'da da yaşanmaktadır. Busch-Zantner'in öncü kitabı³³⁶ toprak rehabilitasyonu çabalarının teşvikiyle tarım bölgelerinde oluşturulan çiftliklere işaret etmektedir (16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyılın başı). Ömer Lütfi Barkan ve öğrencileri, giriştikleri muazzam araştırma sırasında, çağdaş mülkiyetin bu gelişimini, daha önce tahıl *boomu* sırasında sözünü ettiğimiz sultanlar ve paşalar lehine olarak fark etmişlerdir. Kuralı teyit eden istisnalar dışında, bu çiftlikler Batılı alıcılara buğday satmak için tahsis edilmiştir ve satış hakkı "halk"a yasaklanmıştır. Bu dönüşümün kapsamından kuşku duyulmaktadır. Osmanlı da Batı Avrupa gibi fiyat "devrimi"nin ve başka yerlerde olduğu gibi nüfus artışının dayattığı tarımsal devrimi yaşamaktadır.

Osmanlı'ya ilişkin sorunlar doğru dürüst ortaya konulmadan, karşılaştırmalı tarihe ilişkin böylesine önemli gerçekleri Akdeniz ölçeğinde sonuca bağlamakta tereddüt etmekteyiz. Bu sorunlar ortaya konulana kadar, Türk pazarlarının açılmasının ve ardından gerilemesinin nedenlerini tam olarak bilemeyeceğiz: Nüfus artışı (kuşkusuz), sınırlardaki savaşlar (ordular tıpkı kentler gibi tahıl fazlasını yutmaktadır),³³⁷ ekonomik ve toplumsal karışıklıklar. İleride yapılacak araştırmalar bu konuda karar vermemize olanak sağlayacaktır. Fakat 60'lı yıllardan sonra büyük değişimlerin ortaya çıktığı kesindir.³³⁸

³³⁶ R. Busch-Zantner, *a.e.*, bkz. aşağıda II. cilt, *Toplumlar* adlı bölüm.

³³⁷ Bu M. Aymard'ın çalışmasındaki tezlerden biridir.

³³⁸ Suriye konsolosu Andrea Malipiero'nun sarf ettiği sözler (Halep, 20 Aralık 1564, A.d.S., Venedik, Relazioni..., B. 31, "*Qui vi si sente penuria*

Kendi Ekmeğini Yemek: 1564-1590 İtalyan Konjonktürü

“1560’tan itibaren fiilen, 1570’te ise nihai olarak Doğu Akdeniz’in kapanması, artan bir nüfusu beslemek zorunda kalan İtalya’yı sadece kendi kaynaklarına güvenmek zorunda bırakmıştır.”³³⁹ Oysa 1564-1590 arasındaki bilinen dramatik veya dramatikleştirilmiş örneklere rağmen, İtalya darbeye dayanmıştır. Bundan belli bir İtalya’yı, büyük asalak kentlerden oluşan İtalya’yı anlayınız: Roma, Cenova, Floransa, Venedik. Sadece bunlar tehdide maruz kalmıştır veya en fazla tehdit edilenler bunlar olmuştur; ama sınavdan yüz akıyla çıkmışlardır. Bu konuda üç açıklama getirmek mümkündür:

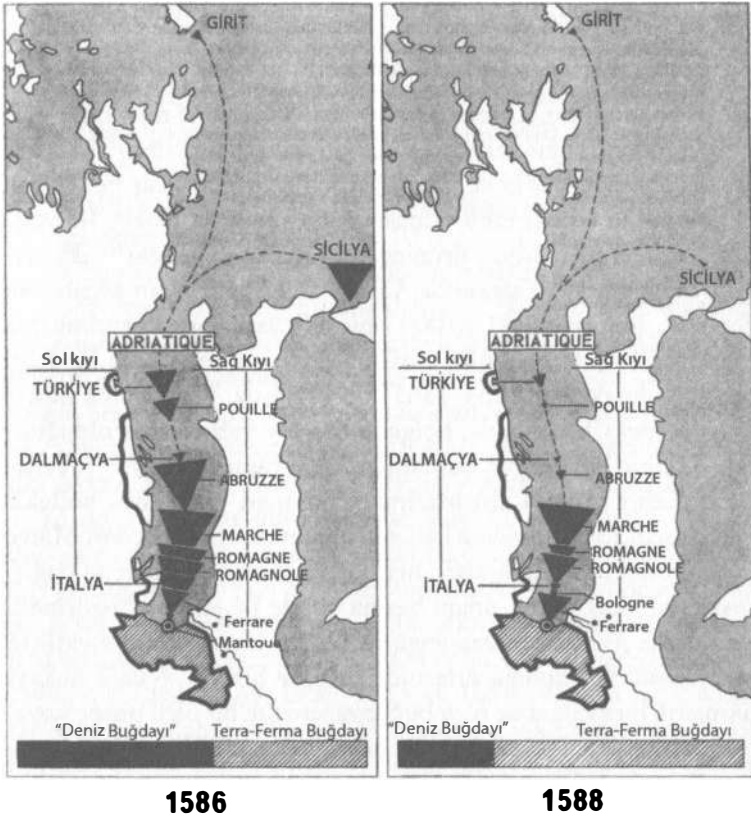
1. Bu İtalya henüz bolluk içinde olan diğer İtalya’nın fazlalıklarına başvurmuştur: Sicilya, Apulia, Romagnole, Romagna, Abruzzeler, Korsika³⁴⁰ ve zaman zaman Sardinya –yani henüz geri kalmış ve bazen de tam olarak ticarete açılmamış bir İtalya. Venedik’te ek küçük çözümler bulunmaktadır; ihtiyaç olduğunda Baviera’dan gelen buğdaylar vardır; Türklerin Adriyatik’teki limanlarından alım yapılmaktadır; Arnavutluk büyük ölçüde imdada yetişmektedir; sınırlı tedarike ve kalitenin düşük olmasına rağmen (genellikle çok şekerli denmektedir), bu yardım Tanrı’nın lütfu gibidir. Arnavutluk’ta alıcılar hiçbir engelle karşılaşmamakta, buradaki toprak beyleri “Polonya tarzına göre” davranmakta ve parasal ekonomideki sızmaların zayıflığı hesaba katıldığında, fiyatlar kolonyal takasa ilişkin klasik şema uyarınca, hiç oynamamaktadır.

2. Geçmiştekenden daha büyük bir ölçekte diğer tahıllara başvurulmuştur. Bunu ortaya koymak büyük bir çalışma olurdu; fakat bunu yapabilecek durumda değiliz. Betimsel bir tarih böyle bir çalışma yapmayı ısrarla önermektedir. Bu bağlamda, 1604 Temmuzu’nda Venedik’teki yeni hasat arifesinde, kent depolarında

grande di fromento, cosa molto insolita...”) bana önemli gibi görünmektedir.

³³⁹ M. Aymard, *a.e.*

³⁴⁰ Cenevo *Abbondanza*’sından Agostino Sauli ve Gio’ya, Bata Lercaro, Comri Generali in Corsica, Cenova, 30 Nisan 1589, A. Civico, Cenova.

22. Venedik, denizden gelen buğday ve Terra Ferma buğdayı
 Kaynak Museo Correr, 217. Venedik her zaman kendi buğdayını ve denizden gelen buğdayı tüketmiştir. 16. yüzyılın sonunda deniz kökenli buğday öncelikli olmaktan çıkmıştır (1588'de olduğu gibi). Hiç kuşkusuz, Terra Ferma'nın 17. yüzyılda da devam eden, tahıla yönelik bu gayreti Venedik ekonomisinin başlıca özelliklerinden biridir. Deniz bölgelerinden gelen buğdaylar arasında, Abruzzeler'den ve daha kuzeydeki bölgelerden gelen İtalyan buğdayının öncelikli rolünü görmek gerekir. Napoli'ye ve Sicilya'ya yönelik talepler azalmıştır. Bu tarihlerde artık denizin doğusundan veya batısından buğday gelmemektedir. (Romagnola Romagna'nın kuzeyindedir; tam olarak *Romagna estense*, yani Lugo ve Bognacavallo bölgeleri.)

buğday kadar darı bulunmaktadır.³⁴¹ Macaristan'dan canlı olarak ithal edilen et gibi, kuru sebzeler, bakla, bezelye, mercimek ve asırlar boyunca sessizce yerinde duran çavdarın yanısıra, darı da fakirlerin gıdasıdır. Zaten darı buğdaydan daha iyi muhafaza edilebildiğinden (çoğu zaman on yıldan daha uzun süre)³⁴² anakaradaki, Dalmaçya'daki ve Doğu Akdeniz'deki depolar tarafından en çok tercih edilen tahıl olmaktadır. Üstelik bu Kuzey İtalya'da eskiden beri yetiştirilen ürünlerden biridir. 1372'deki³⁴³ dramatik Chioggia Savaşı sırasında, Cenevizliler tarafından sıkıştırılan Venedik, depolarındaki 10.000 *stoia* darı sayesinde kurtulmuştur. 16. yüzyılda darı, geçimlik tahıllar içinde en önde, tam bir fakir yiyeceği olmaktadır. 1564-1565 kışı sırasında, Venedik'ten birkaç adım ötedeki Vicenze'da, bölgede buğday yetişmemiş olduğundan, "halkın neredeyse tamamı darıyla yaşamaktadır."³⁴⁴ Venedik'te Ekim 1569'da zincirlerinden boşanan ve nihayet bollukla sonuçlanan 1570 hasadına kadar süren kıtlık sırasında, San Marco ve Rialto'daki un *fondegoları*, her gün kent stoklarından un dağıtmıştır; istihkak fişleri, adam başına günde iki ekmek öngörmektedir, *mezo formento*, *mezo miglio*.³⁴⁵ 20 yıl sonra gene Venedik'te, 1589 hasadının hemen ertesinde buğday hızla 5, 6 ve 7 dukaya çıkmıştır. Fırıncılara üç ölçü buğdaya karşılık bir ölçü pirinç koyacakları bir ekmek yapmaları için izin verilmiştir. Fakat "bu lezzetli ekmek iştahı kabarttığından, bu çözümden çabucak vazgeçilmiştir. Yoksulların çıkarlarını daha fazla koruyabilmek için Signoria darı ekmeği pişirilmesini ve fakirlere satılmasını emretmiştir; bu ekmek çok kötü bir tada sahiptir..."³⁴⁶ 1590-1591'de durum daha

³⁴¹ Museo Correr, Donà delle Rose, 217, f° 131.

³⁴² A.d.S., Venedik, Senato Terra 120, 6 Haziran 1591, Bergamo Rektörlerine, "fino l'anno 1579..." alındığı için bozulmak üzere olan darı. Venedik'in darı üreticisi bölgeleri hakkında, Museo Correr, D. delle Rose, 42 f° 39 v°, 1602.

³⁴³ Marciana 9611, f° 222.

³⁴⁴ A.d.S., Venedik, Senato Terra 43, 14 Ocak 1565.

³⁴⁵ Marciana, Girolamo Savina Kroniği, f° 325 vd.

³⁴⁶ Marciana, *age.*, f° 365 vd.

da gergindir ve 1592’de durumu düzeltmek için Doğu Akdeniz, İngiltere ve Bavyera’dan buğday getirmek gerekmiştir. Ancak o yılki teyakkuz durumu daha ılımlıdır, çünkü Signoria eski deneyimlerine dayanarak, oyuna girerken fırıncılara istedikleri tahıldan ekmek yapma izni vermiştir; “darı, çavdar ve hiçbir ağırlık sınırlaması olmaksızın diğer karışımlar... öyle ki, kentte her ölçüde karıştırılmış ve herkesin satabilmek için iyi ve büyük ölçülerde yaptığı ekmekler bulunmaktadır.”³⁴⁷

Dolayısıyla ikincil tahıllar Venedik’te kötü günlerde önemli bir yere sahiptir. Acaba diğer zamanlarda da fakirler tarafından belli bir miktarda tüketildiğini söylemek çok mu cüretkâr olur? Bu tüketimin artmakta olduğunu varsaymak, görünüşte çelişkili olmakla beraber, doğru olma ihtimali olan Venedik iâşe rakamlarının dengelenmesine yardımcı olacaktır. Bu iâşe rakamlarından ilki Marin Sanudo tarafından verilen rakamdır: Ekim 1511’den 1512 Ağustos’unun sonuna kadar, yani 11 ay boyunca Venedik depolarına 1 milyon *stoiadan* fazla (tam olarak 1.080.721) buğday gelmiştir; eğer tam bir sayı bulmak için 11 ayın ortalamasını bu rakama eklersek, yaklaşık 1.200.000 rakamına ulaşırız. Toplam olarak hemen hemen 700.000 kental, *che è sta un grandissimo numero*.³⁴⁸ Oysa 1548, 1552, 1555 ve 1556 yıllarına ait dökümler ortalama olarak yıllık 656.970 *stoia* un rakamını vermektedir (buğday olarak daha büyük bir rakam demektir); nihayet 1604’te kentin buğday tüketimi 515.257 *stoia* buğdaydır.³⁴⁹ Bu arada nüfus azalmayıp tersine artmış olduğundan, bize iki açıklama kalmaktadır: Ekmek tüketiminde nispi bir azalma, ekmek yapılabilen tahıllar içinde buğdayın payında nispi bir azalma. Bizim eğilimimiz ikincisinden yanadır.

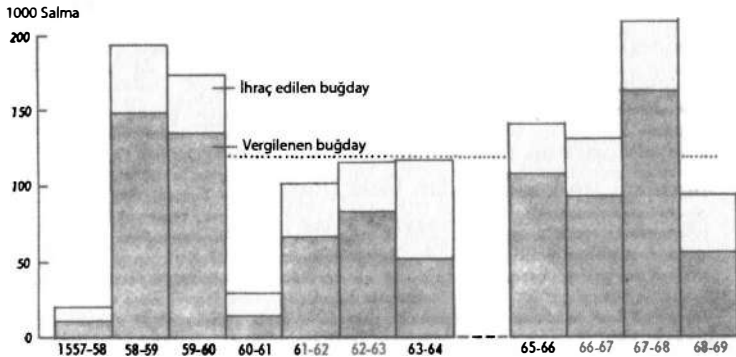
3. Sonuncu bütünsel açıklama en önemli açıklamadır: İtalya üretimini artırarak kendisini kurtarmıştır. Bu belki de 1450’lerden itibaren gelişmekte olan uzun süreli bir olgudur. Bu üretim artışı bilinen biçimlere bürünmüştür: Tepelerdeki eteklerin düzenlen-

³⁴⁷ *Age*.

³⁴⁸ M. Sanudo, *a.e.*, c. XV, kol. 164, 30 Eylül 1512.

³⁴⁹ Museo Correr, Donà delle Rose, 217, f° 131; 218, f° 328.

mesi, dağlık bayırların iyileştirilmesi, her türlü düzlüklerin sağlıklı hale getirilmesi, tarlalar ile otlaklar arasındaki bölüşümde, tarlaların otlakları ve besledikleri hayvanları azaltması –zira insanlara her zaman daha fazla yer gerekmektedir. Bu ihtiyaçlar ağaçların ve vahşi hayvanların tahribine, evcil sürülerin gerilemesine yol açmıştır. Bu eski bir süreçtir: Lombardiya’da 13. yüzyıldaki tarla açma faaliyetleri buğday ekim alanlarını genişletirken, koyun sayısını azaltmıştır. Franco Borlandi³⁵⁰ yün krizinin ve yarı yünlü yarı pamuklu elbiselerin (*futaine*) kazandığı başarının –sonuç olarak *ersatz* bir ürün– buna neden olduğunu söylemekte haklıdır.

23. Sicilya'nın ihracatı

Simancas arşiv belgelerine göre, gri alanlar *trattesi* ödenmiş, beyaz alanlar ise ödenmemiş buğday ihracatını göstermektedir. Bu rakamların ortalaması (noktalı çizgi olarak gösterilmiştir) 120.000 salme civarındadır. Değişimler artık talepteki oynamalardan çok, hasattaki dalgalanmalara bağlı hale gelmiştir. Her üç veya dört yılda bir Sicilya kötü bir hasada tanık olmaktadır. İhracat 17. yüzyılda aynı düzeyde ve aynı periyodik dalgalanmalarla birlikte devam edecektir.

³⁵⁰ "Futainiers et futaines dans l'Italie du Moyen Âge", *Hommage à Lucien Febvre, Éventail de l'histoire vivante*, 1953, c. II, s. 133 vd.

Bu ileriye doğru hareket esnasında tarımsal manzara değişmiştir.³⁵¹ Antikite’de doğaya ve otlığa terk edilmiş olan tepeler, Ortaçağdaki yayılma sırasında tekrarlanan teraslama çalışmaları sayesinde fethedilmiş, sürüler için yaprak sağlayan ve bağları tutmaya yarayan ağaçlarla doldurulmuştur. 16. yüzyılda bu fetih daha yukarılara tırmanmaktadır. Francesco Guicciardini’nin dağları zirvelere kadar ekilen İtalya hakkındaki sözlerini daha önce aktarmıştım.³⁵² 1580’de Michel de Montaigne, Lucca ılıcalarında gördüğü manzara karşısında büyülenmiş gibidir: “Dağlar... hepsi iyice işlenmiş ve tepeye kadar yeşil, kestane ve zeytin ağaçlarıyla kaplı; diğer yerlerdeyse dağların çevresine dikilen bağlar onları daire biçiminde ve basamaklar halinde kuşatmaktadır. Basamakların dış kısmında bağ, iç kısmındaysa buğday yetiştirilmektedir.”³⁵³ Fakat İtalyanlar aynı zamanda tarımlarını bataklık ve alçak düzlüklere doğru metodik bir şekilde genişletmişlerdir.

Bu gelişmeler daha fazla insan ve daha fazla para gerektirmiştir. Kentlerin geniş yatırımlar yapmalarına yol açmışlardır. Kısa zaman önce soylu olan burjuva mülk sahipleri topraklarda paramalarını nemalandırma veya onu korumaya alma fırsatını bulmuşlardır. Bunu yaparken kilit bir sorunla karşı karşıya gelmişlerdir: Köylü kitlelerini disipline etmek, onları kullanmak, modern bir ifadeyle emeğin “artı değeri” denilen şeyi ele geçirmek. Ne yazık ki bu çok yönlü harekete dair bilgilerimiz çok sınırlıdır. Ruggiero Romano³⁵⁴ sık sık atıf yaptığımız genel açıklamasında, 15. yüzyıldaki ve 16. yüzyılın başlarındaki ilk toprak yatırımları sırasında kârların yüksek olduğunu savunmaktadır. Başlangıçta söz konusu olan, Vasco da Gama’nın dönüşünden itibaren, Lizbon’daki büyük

³⁵¹ E. Sereni, *a.e.*; ve Georges Duby’nin uzun değerlendirmesi, “Sur l’histoire agraire de l’Italie”, *Annales E.S.C.*, s. 352 vd.

³⁵² Bkz. *La historia d’Italia...*, *a.e.*, (Venedik, 1587), s. 1 v°.

³⁵³ *Journal de voyage d’Italie*, “Collection Hier”, s. 227.

³⁵⁴ R. Romano, “Rolnictwo i chłopi we Włoszech w XV i XVI wieku”, *Przegląd historyczny*, LIII, n° 2, s. 248-50, ayrıca bkz. C. M. Cipolla, “Per la storia della terra in Bassa Lombardia”, *Studi in onore di Armando Sapori*, 1957, 1, s. 665 vd.

ticari kapitalizmin başlangıç dönemindeki şemaya uygun olarak, oldukça büyük kârlar getiren küçük yatırımlardır.³⁵⁵ Bir toprak kapitalizminin, Welserler ve Fuggerler çağında zirvesine ulaşmış ilk ticari kapitalizmin çağdaşı olarak, mutlu bir gençlik dönemi olmuştur. Daha sonra bu durum bozulacaktır.

Tabii ki bu bir varsayımdır. Venedik örneğinde (olayların her yerden daha iyi görüldüğü Venedik belki de geç kalmıştır), *beni inculti* alanındaki büyük yatırımlar, özellikle de alçak ve bataklık topraklara yapılan yatırımlar, eğer belgelerimiz bizi yanıltmıyorsa, 1550'lerden önce henüz başlamamıştır. Köylüler ve senyörler arasındaki gerginlikler ancak bu tarihten sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Büyüklerin işi olan siyasi cinayetlere, küçüklerin işi olan tarımsal cinayetler eklenmiştir. Yüzyılın sonuyla birlikte, bu karışıklıklar açığa vurulmayan bir toplumsal devrim haline dönüşmüştür; çünkü ileride tekrar döneceğimiz üzere³⁵⁶ haydutluğun gerçek doğası budur ve yüzyıl ilerledikçe bu artmaktadır. Bu durum tarihçinin, Venedik'in muazzam servetinin ticari maceradan çekilerek yavaş yavaş Besançon kambiyosunda tefeci kredilere ve daha önemlisi kırlara ve pahalı ıslah çalışmalarına yatırıldığı izlenimini edindiği andır. Kapitalizm-öncesine ait klasik bir devre kapanmaktadır.

İyi yazılmamış olmakla birlikte, doğruluğu muhtemel olan bütün bu öykü, İtalyan buğdayı tarihine eklenmesi gereken geçici bir sayfa gibidir. Bu tarihe bir anlam ve boyut kazandırmaktadır. Fakat belgelerimiz sonuç çıkarmaya çalıştığımızda bize ihanet etmektedir. *Köylü* konjonktürünün dönüm noktası kuşkusuz 1550'den sonradır ve belki de 1600'lerden önce değildir. Ve toprak sahiplerinin konjonktürü bundan farklıdır. Bunlar büyük başarılar kazanmaktadır, çünkü köylüler, biraz da Kastilya'dakine benzer bir şekilde mücadeleyi kaybetmektedir. Her halükârda şunda hiçbir kuşku yoktur: İtalyan köylülerinin ısrarlı gayretleri ve toprak

³⁵⁵ E. J. Hamilton, "American Treasure and the rise of capitalism", *Economica*, Kasım 1929.

³⁵⁶ Bkz. aşağıda s. 558.

sahiplerinin tamamı, sıçramalara rağmen 1564-1590 yıllarının en azından görünüşte sahip olduğu dengeyi mümkün kılmıştır.

Son Değişim: 1590'dan Sonra Kuzey Buğdayı

Akdeniz iaşesinin bütün güçlükleri, Hollanda, Hansa ve İngiliz yelkenlilerinin Baltık kıyılarından 1590'lı yıllardan itibaren Akdeniz'e kadar taşıdıkları kuzey buğdayının kitlesel olarak gelişini çok önceden hazırlamıştır. Bu kuzeyden gelen ilk buğday değildir. İber yarımadasını bir kenara bıraksak bile, Cenova daha 15. yüzyılın ortalarında bu buğdaydan almaktaydı.³⁵⁷ 1527'de Flandre veya İngiltere'den buğday getiriyordu.³⁵⁸ Aynı şekilde 1530'larda Strozzi'ler Roma'nın iâşesi için bu buğdaydan getirmiş olmalıdır.³⁵⁹ Ekim 1539'da Gonzagaların Anvers'teki acentelerinden biri İtalya için (Cenova, Floransa, Lucca) buğday yüklü 16 *nave grosse*'nin yola çıktığını haber vermekte ve bu buğdayları korumanın güç olacağını önceden bildirmektedir.³⁶⁰ 1540'lı yıllardan itibaren Cosimo de' Medici'nin Flandre'dan buğday ithal etmiş olması ve 1575'te Toscana'nın en azından Brötanya buğdayı satın almayı denemiş olması muhtemeldir.³⁶¹ Bu tesadüfen bulduğumuz birkaç sevkiyata karşılık, on veya yirmi kadar sevkiyat gözümüzden kaçmış olmalıdır.

Fakat hareket ancak 1586'dan sonra³⁶² özellikle İtalya'ya darbe vuran bir dizi kötü hasadı takiben genişlik kazanmıştır. Birikmeli bir etki meydana gelmiştir. 1590'da durum trajiktir; Danzig'e temsilci yollamakta acele edenler arasında ilk sırayı Toscana bü-

³⁵⁷ Bkz. Jacques Heers, "L'expansion maritime portugaise", *agm.*, s. 7: Her biri yaklaşık 5.000 kantarlık iki Bask teknesi (toplam 470 ton) Cenova'ya Middelburg buğdayı götürmektedir.

³⁵⁸ W. Naudé, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlin, 1896, s. 167.

³⁵⁹ R. Ehrenberg, *a.e.*, s. 299, "Flandre veya Brötanya'dan."

³⁶⁰ Baptista Cortese'den Mantova markisine, Anvers, 12 Ekim 1539, A.d.S., Mantova, Gonzaga, Arş., Dizi E, Fiandra 568.

³⁶¹ *Méditerranée...*, I. yay., s. 469, atıf kayıp.

³⁶² W. Naudé, *a.e.*, s. 142.

yük dükü almıştır;³⁶³ kış gelince Venedik'in de sırası gelmiştir.³⁶⁴ 1590-1591'den itibaren, *hiç şüphesiz* Livorno³⁶⁵ ve Cenova'ya³⁶⁶ kuzeyden tekneler gelmiştir. 1591'de Venedikli kâtip Ottobon Danzig'e 5 tekne göndermiştir. Aynı yılın haziranında Floransalı bir tüccar, "Öyle yağmur yağıyor ki, geçen yılki gibi bir buğday hasadı olacağından endişe edilmektedir; ovalardaki buğdaylar başaklarını yere yıkmıştır ve o kadar çok nem var ki, başaklar kurumadan çürümektedirler" diye yazmaktadır.³⁶⁷ Bu bir an için iklimi gündeme getirme fırsatı yaratmaktadır; onun da sorumluluk payı vardır. Aynı tüccar eylülde çok kesin bir dille, "Buğday yokluğu nedeniyle yoğun bir yıl geçirdik; en iyi ve en güvenilir yardım Hamburg ve Danzig'den beklenmektedir" diye yazmaktadır.³⁶⁸

İşte kuzeyin buğday teknelerinin yolculukları böyle başlamıştır. Büyük sevkiyat 1592-1593 kışından önce gerçekleşmiş değildir. Livorno liman kayıtlarına ait dökümler 1593'te kuzeyden yaklaşık 16 bin ton buğday ve çavdar ithal edildiğini göstermektedir ki,³⁶⁹ bunun hemen hemen yarısı büyük dükün hesabına, diğer yarısı da Luccalı Buonvisiler, Bolognalı Lucchiniler, Floransalı Vernagaliler, Buonacorsiler, Biachoraliler, Biachinelliler, Capponiler, Lanfranchiler, Berzigheliler, Orlandiniler, Mendesler, Xiemensler, Ri-

³⁶³ Ricardo Ricardi ve Hiero Giraldi 3 Eylül 1590'da Danzig'e varmıştır, *Relatione de negotii tanto di mercantie che cambi di Danzica* (Aralık 1590), Ambrosio Lerice imzalı, A.d S., Venedik, *Secreta Archivi Proprii Polonia*, 2.

³⁶⁴ *Age.*, ayrıca bkz. yukarıda.

³⁶⁵ B. Suárez'den Simón Ruiz'e, Floransa, 26 Şubat ve 28 Aralık 1591, Simón Ruiz Arş., Valladolid (en zor durumda olan Roma'dır).

³⁶⁶ En azından 1591 yılının sonunda. Baltasar Suárez'den Simón Ruiz'e, Floransa, 29 Mayıs 1591, *age.*, "En Génova del grano que va llegando de Osterdam y Amburgo se a vendido a 24 (escudos) la salma que es preçio jamas oydo; pero como llegue la gran cantidad que se espera, no pongo duda sino que abajará", Arc. Simón Ruiz.

³⁶⁷ Camillo Suárez'den Simón Ruiz'e, Floransa, 17 Haziran 1591, *age.*

³⁶⁸ 9 Eylül 1591, *age.*

³⁶⁹ F. Braudel ve R. Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne*, s. 106 ve 117.

casoliler, Melinchiler, Bardiler, Guardiler, Taddiler ve Masseiler gibi tüccarların hesabına yazılmıştır. Liman dökümlerinden alınan bu sıralama³⁷⁰ –gerekirse– tahıl ticaretinin dağılımını ortaya koyabilir (belli bir yazım hatası olasılığıyla birlikte). 1590-1594 arasında Livorno'nun tahıl talebi o kadar büyüktür ki, İngiltere'ye, Danzig'e ve Hollandalılara 2 milyon eküden fazla ödeme yapılmasına yol açmıştır.³⁷¹ 1596'da bu talep canlılığını sürdürmektedir; büyük dükkân hâlâ Polonya ve Danzig'e temsilci göndererek bütün kuzey alımlarını kendi elinde toplamaya gayret etmektedir.³⁷² Büyük sermayesi sayesinde, büyük dükkân yavaş yavaş efendisi haline geldiği muazzam bir trafik oluşmaktadır. Livorno bu tahıl akımı karşısında aşîkâr bir gelişme göstermiştir. Bu kentin, diğer İtalyan limanlarına nazaran her türlü üstünlüğü bulunmaktadır; Danzigli gemiciler Livorno'nun Cebelitarık'a bir haftalık uzaklıkta ve boğazdan geçmelerini sağlayan rüzgârlar doğrultusunda bulunduğunu söylemektedir; bunlar dönerken Livorno'dan şap almakta ve bir veya iki hafta sonra İspanya'dan tuz yüklemektedir. Venedik'e gitmek tamamen başka bir macera konusudur.

Ancak büyük filolarla yapılan bir girişim olan Livorno'ya gitme teşebbüsü tehlikelerden, engellerden ve cazipliklerden yoksun değildir. Manşî aşarken veya Britanya adalarını İskoçya üzerinden geçerken, duruma göre geçiş izni veren ya da vermeyen İngilizler ile karşılaşmaktadır; bir de kötü havayla. İspanyol limanlarında ambargo tehlikesi vardır; Akdeniz'de ise Cezayir korsanları birden ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, Lizbon, Cádiz veya Sevilla'daki buğdaylar bozulma emaresi gösterdiğinde, uzman konsolosluk yetkilileri uygun bulursa, tahılı boşaltıp burada sattıktan sonra çabucak eve dönmenin avantajı büyüktür. Nihayetinde Livorno ve diğer İtalyan kentleri, bu Kuzeyli fakirleri, paranın yarısını önceden ödeyerek ellerinde tutabiliyorlardı. Tabii ki Toscana ve komşu bölgeler yeni erzak kaynağına ihtiyaç duyma konusunda yalnız değildir. İtalya'nın tümü bunu âdet edinmiştir ve Kuzey Afrika

³⁷⁰ A.d. Stato, Floransa Mediceo 2080.

³⁷¹ W. Naudé, *a.e.*, s. 142.

³⁷² *Age.*, ayrıca bkz: G. Vivoli, *a.e.*, III, s. 182, 317, 350.

da dâhil, tüm Batı Akdeniz, yerine göre ve ihtiyaç durumunda bu gruba katılmıştır.

Bu yöndeki girişimler ihtiyaç saikiyle ortaya çıkmakla birlikte, bunun oldukça kârlı bir iş olduğunu göstermiştir. Medina del Campolu tüccar Simón Ruiz başlangıçta oldukça kuşkuludur. 24 Nisan 1591'de Floransa'daki temsilcisine şunları yazacaktır: "İtalya'daki ekmek kıtlığına üzülüyorum. Tanrı buna bir çare gösterebilir. Flandre ve Danzig'ten getirilen buğdaylar bana göre oraya iyi bir durumda varamaz, çünkü daha Sevilla'ya vardığında bozulmuş durumdadır. Bu durumda oraya gidene kadar ne hale gelecektir kim bilir? Normalde bu denizden buğday taşıma iyi bir iş değil. Ben olayı biliyorum; bana oldukça pahalıya mâl oldu. Bütün bunlar sadece buğdaylarla birlikte seyreden gemilere yaramaktadır. Bu işlerde kaybeden çok kişi gördüm."³⁷³ Simón Ruiz, hayatının ilk dönemlerinde giriştiği, Lizbon'un iâşesi faaliyetleri sırasında edindiği deneyimlerden söz etmektedir; fakat burada yanılmaktadır. Ottobon tarafından Venedik'e gönderilen 5 gemiden sadece üçü kente ulaşmış,³⁷⁴ biri yükünü Lizbon'da boşaltmak zorunda kalmış ve beşincisi de kaybolmuştur. Ve buna rağmen bu girişim küçük bir kâr bırakmıştır. Ximenesler büyük sözleşmelerde –ve özellikle ortakları Veigalar ve Andradeleri Toscana büyük düküyle pazarlığı yapılan sözleşmelere dâhil etmek için ikna eden Anversli Fernando Ximenes– başlangıçta yüzde 300'e varan kârlar sağlamışlardır.³⁷⁵ Bunun anlamı, kuzey buğdayı sevkîyatının sadece gemi, navlun sözleşmesi ve buğday alımı değil, aynı zamanda Anvers'e (başlangıçta) ve diğer kuzey pazarlarına yönelik muazzam

³⁷³ Ruiz Arş. Valladolid.

³⁷⁴ Marco Ottobon'un daha önce zikredilen mektupları, bkz. yukarıda, bölüm III ve A.d.S., Venedik, Papadapoli, Codice 12, f° 18, 16 Ekim 1591.

³⁷⁵ Baltasar Suárez'den Simón Ruiz'e, Floransa, 26 Şubat 1591, "*en que ganen larguísimo pues tengo por cierto açen con uno mas de tres*", Ruiz Arş., Valladolid.

Yatırılan miktarların büyüklüğü: Venedik, kamu hazinesinden 1590'da 800.000 dukadan fazlasını tahsis etmiş olmalıdır, Mardana, *Memorie di Malatie...*, 8235 CVIII, 5, f° 198 v° vd.

para hareketleri gerektirmesidir. Marco Ottobon'un yolculuğu vesilesiyle daha önce buna işaret etmiştik. Cenova *Abbondanza*'sı tarafından çekilen kambiyo senetleri de aynı şeyi söylemektedir. Bu işlemler üzerinden kâr etmek mümkündür.³⁷⁶

1590'da başlayan bunalım sonsuza kadar sürmemiştir. Yeni yüzyıla girildikçe bu bunalım hafiflemiş ve İtalya ile İç Deniz kuzeyden sadece bir kez destek alarak kendilerine yeterli olmaya devam etmiştir. 1600'lerden sonra Mısır onlara özellikle yardımcı olacaktır.³⁷⁷ Ancak sorun hâlâ çözülmemiştir. Kuzey buğdayı üzerine yeni araştırmalar yapılmalıdır. Bunu 17. yüzyılda ileri tarihlerle kadar izlemek, muhtemelen 1607-1608'den itibaren azalmakta olduğunu *tahmin ettiğim* ithalat eğrisine ilişkin tam bir şema çizmek ve aynı zamanda onu tarihsel bir bağlama yerleştirmek gerekmektedir; zaten biraz sonra kısmen yapacağımız şey budur, çünkü buğday kuzeyden ithal edilen tek ürün değildir.

Sicilya Hâlâ Sicilya'dır

Burada dikkatimizi yöneltmemiz gereken kuzey buğdayı değil, bizzat denizin kendisidir; onun asıl merkezi olan İtalya'daki yapısına bakmalıyız; bir dönemin konjonktürüne değil. Belgelerden ve tarihçilerden hareketle, bu kitabın bundan önceki basımında³⁷⁸ ele aldığımız dönemi Akdeniz'in gerilemesine kadar genişletmiştik. Oysa bu gerileme, özellikle İtalya'da çok daha sonra ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Büyük ekonomik dönemler 1620-1621'den önce ve salgın hastalıkların yarattığı büyük dönüm noktası 1630'dan önce ortaya çıkmış değildir.³⁷⁹

Bize göre belirleyici olan, o zaman Sicilya'nın, Sicilya buğdayının iflası dediğimiz şeydi. Bu konuda ikna olmak için bütün nedenlere sahiptik. Oysa Sicilya buğdayının iflası henüz yaşanmamıştı.

³⁷⁶ Archivio Civico de Gênes, *Abbondanza Lettere*, 1589-1592.

³⁷⁷ R. Romano, *et. al.*, Udine'deki fiyatlar konusunda yayımlanmamış çalışma.

³⁷⁸ I. yay., 1949, s. 466-67.

³⁷⁹ Bkz. I. cilt, s. 531.

İki ayrı grupta toplanan kanıtlar benim böyle olduğuna inanamama neden olmuştur. Her şeyden önce, 1590'lardan sonra Sicilya'da yaşanan kötü hasatlar ve açlıklar. Hiç kuşkusuz, 1591'de adada kıtlık kol gezmektedir. Duyulmamış fiyatlar söz konusudur; buğday Palermo'da 78 *tari* 10'a satılmaktadır. Her yerde *si trovano le persone morte nelle strade per la fame*. Bunun nedeni, o çağın insanlarına göre hem fazla tüketim hem de kötü hasattır. Buğdayın *salmesi* sonunda 40 eküye çıkmıştır ki, daha önce böyle bir fiyat görüldüğünü kimse hatırlamamaktadır. Altın fiyatına, zamanın deyiimiyle *a peso di sangue*, buğday satın alacak zenginler bulunmuştur. Cari fiyatın altında buğday satışı yapan Palermo ve Messina korkunç bir şekilde borçlanmıştır; Messina'nın borcu 100.000 dukayı geçmektedir.³⁸⁰ Durum 1595'ten önce düzelmecektir.

Bu durumu dramatikleştirmek için ortaya çıkan ilk tahrik edici unsurdur. Ancak araştırmanın bu aşamasında, Hans Hohenholzer'in alışkın olduğu üzere tarih ile coğrafya konusunda sürdürdüğü ve Sicilya'ya tahsis ettiği bir araştırmadan haberdar oldum.³⁸¹ Söz konusu eserde, 1724 tarihli, Avusturya'nın adaya sahip olduğu kısa döneme ilişkin ve Viyana arşivlerinde bulunan geriye yönelik bir istatistiği tartışmaya katkı olarak sunmaktaydı. Burada söz konusu olan Messina'ya yönelik buğday *girişleri* idi; 1592'de başlayan hareket 1640'da zirveye ulaşmış, sonra 1724'te hemen hemen sıfır düzeyine gelmek üzere inişe geçmişti. Bu belge sorunu çözmüş oluyordu: Eğer Sicilya 16. yüzyılın sonundan itibaren düzenli olarak buğday ithal etmişse, demek ki Batı Akdeniz'in buğday ambarı olmaktan çıkmıştı. Oysa Sicilya belgeleri –*Sicilia* dizisine tahsis edilmiş Simancas katalogunun 1951'de yayımlanması sayesinde, bu konudaki kanıtlar elimizdedir– bunun aksini işaret etmekteydi. Bu belgelerden 17. yüzyıla ait olanların

³⁸⁰ "Carestia di frumenti del 1591", Palermo Bel. Küt. Qq N 14 *bis*, f 144-147.

³⁸¹ "Kulturgeschichte Siziliens", *Geogr. Zeitschrift*, 1935.

incelenmesi³⁸² kesin sonuçlar vermektedir: Sicilya 17. yüzyılda da buğday ihraç etmeye devam etmiştir. Öyleyse yapılacak tek iş Viyana'ya ait anahtar belgeyi görmek ve yakından incelemektir.³⁸³ Belgenin fotokopisi bana kötü bir sürpriz hazırlamıştı. Bu rakam listesinin yorumu pek inandırıcı olmayan bir yanlışlar dizisine dayanmaktaydı: Gelen para girişi, burada gümrük vergisi anlamına gelen *introyte* kelimesi sanki mal girişine aitmiş gibi anlaşılmıştı; *grani* kelimesi (burada *taro* denilen para biriminin bir alt değerini ifade ediyor), Messina'ya giren tahıl ve buğday olarak çevrilmişti, ama aslında söz konusu olan ham veya beyazlatılmış *ipeklerin ihracatı* idi. Belgenin fotokopisi bu durumu ilk satırlarından itibaren ortaya koymaktadır.

Bu kuşku giderildikten sonra sorunlar tekrar açık hale gelmiştir. En müreffeh olduğu zamanlarda bile, Sicilya pazarı hasatlara bağlı olarak güçlü dalgalanmalara sahne olmuştur. 1590-1677 arasında birçok kötü dönem yaşanmıştır: 1550-1554, 1575-1580, 1605-1608, 1634-1641, 1668-1677. Bu bağlamda, 1550-1595 arasındaki çöküş dönemi bu düzenli kazalardan yalnızca biridir. Çoğunlukta olmayan bu kazaların dışında, Sicilya buğdayı hem Adriyatik'e hem de Batı Akdeniz'e ihraç edilmeye devam etmiştir ve eğer yanılmıyorsam uzun süre bu ihraç miktarı yıllık 150.000 salme, yani 300.000 kental civarında olmuştur. Kesin ve tam rakamları Sicilya arşivlerinde araştırmak gerekir. Simanca'sta bunlar ne yazık ki kesintili bir biçimde yer almaktadır.

Fakat sorun çözülmüştür. Sicilya 17. yüzyılda hâlâ bir buğday adası olarak kalmaya devam etmekte ve tüccarların tahılı terk edip (burada bahsedilmeyen arpa da Napoli ve İspanya'ya ihraç edilip orada atların ve bazen de insanların beslenmelerinde kullanılmaktadır) büyük ölçüde hayvan ya da ağaç yetiştiriciliğine yönelmelerine izin vermemektedir. Adadaki tarlalar bir tür yönetsel ve kapitalist vesayet tarafından korunmaktadır; bunun hakkında sadece bir taslak sunmuştuk; bu konu tarihçileri cezbedecek kadar

³⁸² 16. ve 17. yüzyıllara ait belgelerin dikkatli incelenmesi, isteğim üzerine meslektaşım ve dostum Felipe Ruiz Martín tarafından yapılmıştır.

³⁸³ Viyana Arş., Collectanea Siciliana, fas. 6.

113. Nota delle Intray, et arrendamenti delle due Sicilie
una di grani 25: e l'altra di grani 3: che si pagano
sopra ogni libra di seta che si estiche cossi a
matassa, che opivata, e tinn in seta biancha
dal Porto di Messina cossi secondo l'impostura
de loro tempi cossu

Dal primo Gennaio per tutto Xbre. 1592. liberato l'				
anno per		15680:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1593. come sopra per		15680:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1594. come sopra per		15680:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1595. come sopra per		15680:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1596. liberato l'anno per		16067:	6.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1597. come sopra per		16067:	6.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1598. come sopra per		16067:	6.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1599. come sopra per		16067:	6.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1600. liberato l'anno per		16835:	2.	8.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1601. come sopra per		16835:	2.	8.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1602. come sopra per		16835:	2.	8.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1603. come sopra per		16835:	2.	8.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1604. liberato l'anno per		19175:	3.	14.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1605. come sopra per		19175:	3.	14.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1606. come sopra per		19175:	3.	14.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1607. come sopra per		19175:	3.	14.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1608. liberato l'anno per		20712:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1609. come sopra per		20712:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1610. come sopra per		20712:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1611. come sopra per		20712:	-	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1612. liberato l'anno per		19611:	2.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1613. come sopra per		19611:	2.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1614. come sopra per		19611:	2.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1615. come sopra per		19611:	2.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1616. liberato l'anno per		20100:	15.	3.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1617. per		20100:	15.	3.
Salda di grana 5: lib. l'anno per		3880:	1.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1618. come sopra per		23980:	16.	3.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1619. come sopra per		23980:	16.	3.
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1620. grana 25: lib.		23980:	16.	3.
per		21300:	-	-
Salda di grana 5: per		3880:	1.	-
Dal p. Senn. per tutto Xbre. 1621. per		25180:	1.	-
per		21300:	-	-
Salda di grana 5: per		43012:	24.	-
		25601:	24.	-

24. 1593'ten sonra Sicilya:

Görüldüğü üzere buğday ithalatı yoktur; ipek ihracatı vardır.

Viyana arşivlerinden bir belge (Haus-Hof-und-Staats-Archiv), col. Siciliana 6. Dogana di Messina, Messina 31 Ekim 1724.

ilginçtir. 16. ve 17. yüzyıllardaki “milli gelir” incelemesi için Sicilya’dan daha ayrıntılı bir örnek bulabileceğimizi sanmıyoruz: Burada her şey, insanlar, evcil hayvanlar, gelirler, maliyenin topladığı vergiler vb. sayılmaktadır. 1694’te Ocak-Haziran dönemine ait bir döküm, Sicilya buğday sevkiyatını her *caricatore* için ayrı ayrı, gittikleri yerler, buğdayı taşıyan gemilerin adları, fiyatlar, vergiler ve tüccarların tescilleriyle birlikte vermektedir; bu sayede bu tüccarlardan bazılarının lehine bir yoğunlaşma olduğu görülmektedir: Bunlardan her biri, sanki kendi fiefiymiş gibi, bir limanın efendisi haline gelmiştir. Bunlar aslında gerçek birer buğday baronudurlar. 1699’da Fransa’ya yönelik Sicilya buğday sevkiyatının ayrıntıları oldukça eğlencelidir; Flandre’a yapılan sevkiyatın ayrıntıları ise daha eğlencelidir.³⁸⁴

Ayrıntıları bir yana bırakalım: Bütün Sicilya’nın sağlığı, Eski Rejim’e ait tüm bozukluklara rağmen, 16. yüzyılda ve izleyen yüz yıl boyunca gayet iyidir. 17. yüzyılda, ipek ihracatı 1619’dan itibaren gerilemeye başlamıştır,³⁸⁵ buğdayda ise bir değişiklik olmamıştır; faal bir denizcilik Sicilya’nın kıyılarıyla temas etmekte, en azından 1664’e kadar taşıdığı önemli miktardaki paranın bir kısmını Sicilya limanlarına bırakarak Doğu Akdeniz’e ve yakındaki Tunus’a geçmektedir; nihayet Messina ve Catania’da bir ipek endüstrisi gelişmekte veya yeniden serpilmektedir. Akdeniz’deki gerilemenin Sicilya’da daha erken ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir.

Buğday Bunalımlarına Dair

Sonuç olarak buğday bunalımları birbirine benzemektedir. Belgelerimiz, genellikle gözlemleyemediğimiz bir nokta olarak, bunalımın yöneldiği İslâm dünyasına ilişkin ayrıntıları ortaya koyduğunda bu benzeşme daha da artacaktır. Bunalımlar aşikâr bir şekilde

³⁸⁴ Age.

³⁸⁵ Viyana Arş., Collectanea Siciliana, fas. 6. Ben, Hocholzer gibi 1640 değil, 1619 diyorum, çünkü çıkış vergilerindeki değişimleri hesaba katmak gerekmektedir.

nüfus artışlarını izlemektedir; bu artışlar 1550'lere veya 1560'lara doğru faydalı olmuştur. Daha çok insan, daha çok buğday. Fakat azalan verimler yasası kendini göstermiştir. Oldukça sessiz bir bolluk döneminin, 15. yüzyılın ve 16. yüzyılın ilk yarısının yerini er ya da geç artan zorluklar almıştır. Batı'da bu durum aynı zamanda bağ ve zeytin gibi daha güvenli ve daha zengin alanların buğdayla giriştiği rekabetten kaynaklanmaktadır. Ticaretin büyüklüğü, insanların ihtirasları, nispi fiyatların artışı ve bazen de bazı toplumsal yapılar bu durumdan sorumludur.³⁸⁶ Suriye hakkındaki bir metinde söylendiği gibi³⁸⁷ “şimdiye dek görülmemiş olan” bu sıkıntılara karşı verilen tepkiler, kazanılmış zenginliklerle orantılı olacaktır. Uzak yerlerden alınan buğdayların genel bir zenginliğin açık bir göstergesi olduğunu söylemeye gerek yoktur; durum fakirler için ne denli kötü olursa olsun.

3. Ticaret ve Taşıma: Atlantik Yelkenlileri

Akdeniz ölçeğinde, Atlantik yelkenlilerinin birbiri ardına gelişinden daha iyi bir “gösterge” olamaz. Zira (farklılıklar ve benzerliklerle birlikte) iki büyük kitlesel geliş olmuştur; ilki kabaca 1450-1522 arasında, ikincisi 1570 ya da daha doğrusu 1572-1573'ten itibaren: Tamamen Kuzeyli olan bu ikinciler artık İç Deniz'in yollarını ve üstünlüklerini unutmayacaktır.

Bu büyük sorunları daha önce ortaya koymuş ve bir açıklama getirmiştik.³⁸⁸ Akdeniz'e yabancı teknelerin gelişi bir rekabetten çok (ki bu açıkça vardır), bir emek ihtiyacına ve bir ekonomik gelişmeye cevap olmaktadır; kısacası, bu yeni gelenler belli bir refahın göstergesi olmaktadır. Ekonomik yükselmenin olduğu dönemde, İç Deniz'in hacimli malları taşımaktan başka yapacak daha iyi işleri bulunmaktadır. Eğer gerçekten böyleyse, bu yabancıların gelişi bir istatistikçi için betimsel tarihin sunduğu harika bir test sahasıdır. Okyanus teknelerinin gelişi fiilen 20 yıl içinde

³⁸⁶ Zenginlerin beyaz ekmeğe olan meraklarını düşünüyorum.

³⁸⁷ A.d.S., Venedik, Relaz. Ambasciatori, B 31, 20 Aralık 1564.

³⁸⁸ Bkz. I. cilt, s. 472-474 ve 499.

sona ermiştir. Acaba yüzyılın ortası denizdeki refah artışının durmasını mı temsil ediyor?

I

1550'DEN ÖNCE: İLK GELİŞLER

Akdeniz'in Atlantik yelkenlileri tarafından ilk istilasını izlemek kolay değildir, çünkü söz konusu olan, geçerken iz bırakmayan sıradan insanlardır; öte yandan bu filolarda İberyalılar ve kuzeyliler birbirine karışmıştır ve bunları birbirinden ayırmak mümkün olmadığı gibi, kesin geliş tarihlerini saptamak da olanaksızdır.

Basklar, Biskaylılar ve Galiçyalılar

İberya'nın Atlantik'teki denizcileri belki de henüz 13. yüzyıldan itibaren Akdeniz'e inmişlerdir. 1450'lerden sonra bunların İç Deniz'deki varlığı vurgu kazandığı zaman zaten oraya alışmış haldeydiler ve Barcelona ile Cenova'nın hizmetinde, Batı havzasının kuzey ve güney kıyılarını ziyaret etmektedirler. Bunlar sadece taşıyıcıdır, başka bir şey değil.³⁸⁹ Cenova'da bilinen birkaç Basklı tüccar küçük işlemlerle yetinmektedir (özellikle yün üzerine); görevleri her şeyden önce, kötü bir üne sahip olan gemi sahiplerine temsilci olarak hizmet etmek ve donanım için gereken miktarları onların adına borçlanmaktır.

Bir süre sonra, bu büyük yelkenliler alışılmış ufukları geride bırakmış ve onun bunun hizmetinde Doğu Akdeniz'e ulaşmışlardır. 1495'te Cenova'dan, Malaga'dan ve özellikle Cádiz'den yola çıkarak doğruca Sakız'a varmakta ve oraya Atlantik şekerini götürmektedirler.³⁹⁰ Yıllar boyunca bu böyle sürmüştür. Aynı zamanda bunların İngiltere'ye ve hattâ Flandre'a kadar yaptığı yolculukları düşünmek gerekir. 1532'de bir Venedikli bunu tekrarlamaktadır;³⁹¹ Biskay (kelimeyi geniş anlamda alalım) V. Carlos'un deniz

³⁸⁹ J. Heers, "Le commerce des Basques en Méditerranée au XVe siècle", *Bulletin Hispanique*, n° 57, 1955, s. 292-320.

³⁹⁰ J. Heers, *Gênes au XVe siècle*, s. 496.

³⁹¹ E. Albèri, *a.e.*, I, s. 1, Nicoló Tiepolo Muhtırası, 1532.

gücünün en değerli parçasıdır; “Bu ülkeden istenildiği kadar gemi alınabilir”. Fiili olarak bu gemiler 1569’a kadar³⁹² Flandre yolunu tutmaya devam edecekler ve bu tarihten önce de kalyonlarıyla *Carrera de Indias*’ı harekete geçireceklerdir.³⁹³ Bu “serseriler” Akdeniz’de uzun süre bütün trafiklere karışacaktır; 1480-1515 arasında onları hem “Marsilya şaraplarını Londra’ya taşıırken hem de İrlanda derilerini Marsilya’ya taşıırken” görmek mümkündür.³⁹⁴

Cebelitarık ötesinden ilk gelenler Akdeniz’de, tercihan Ceno-va, Marsilya ve Barcelona civarında³⁹⁵ ve uzun İspanyol sahillerinde uzun süre oyalanmışlardır. Azaldıkları veya gittikleri sanılan 16. yüzyılda, belgeler hâlâ onlardan bahsetmektedir. İşte teknesini 1507 Şubatı’nda Marsilya’ya demirleyen ve Flandre ile İngiltere’ye şarap götürmeye hazırlanan bir Biskaylı;³⁹⁶ işte 1510’da Hans Paumgartner hesabına Bari’den Anvers’e giden bir başkası;³⁹⁷ 1511’de bir Biskay *navesi* Ragusa’ya *carisee* getirmiştir;³⁹⁸ 1521’de İspanya’daki vahim buğday bunalımı sırasında, Napoli belgeleri Yarımada’nın Apulia buğdayıyla iâşe edilmesine katılan Biskay denizcilerinden söz etmektedir.³⁹⁹ 1526’da⁴⁰⁰ veya 1527 Ocakı’nda Portekiz’den yükledikleri sardalya ve ton balıklarını Messina’ya götürürken görülmüşlerdir;⁴⁰¹ 1530’da tuz yüklü iki Biskay *navesi* Barbaros tarafından batırılmıştır;⁴⁰² 1532’de Barbaroslar tarafından kovalanan Biskaylılara ait bir yelkenli Alican-

³⁹² Bkz. I. cilt, s. 365.

³⁹³ Pierre Chaunu, *a.e.*, c. VIII, s. 254-56.

³⁹⁴ R. Collier, *H. du Commerce de Marseille*, III, 118.

³⁹⁵ A. de Capmany, *a.e.*, IV, Ek, s. 43, 1526.

³⁹⁶ R. Collier, *a.e.*, III, s. 155.

³⁹⁷ K. O. Müller, *a.e.*, s. 55, kimyon yüklemesi; gerçekleşen kâr: yüzde 69.

³⁹⁸ S. Razzi, *a.e.*, s. 116.

³⁹⁹ A.d.S., Napoli, Sommaria Consultationum, 96, f° 136, 3 Eylül 1521 ve f° 151 v°, 24 Ekim 1521.

⁴⁰⁰ *Age.*, 121, f° 160, 1 Kasım 1526.

⁴⁰¹ *Age.*, 123, f° 36 v° ve 37, 18 Ocak 1527.

⁴⁰² A.d.S., Mantova, Gonzaga Arş., dizi E. Genova 759, Giovanbattista Fornari’den Mantova markisine, Cenova, 25 Temmuz 1530.

te'ye ulaşmıştır.⁴⁰³ Her şey onlar için bitmiş görünürken, 1531, 1535 ve 1537 yıllarına ait bir liman dökümünde İspanya ve İtalya yolunda 12 Biskay *navesi* saptanmıştır.⁴⁰⁴ Ve durum böyle sürüp gitmektedir.⁴⁰⁵ Biskay teknelerine Akdeniz'in faal yolları üzerinde artık hiç görülmemesi için belki de 16. yüzyıl ortasını ve ilk Atlantik dalgasının sonunu beklemek gerekiyor.

Portekizliler

Akdeniz yolunu ardına kadar açan Ciota'nın alınmasından sonra, Portekizliler bu denizde Biskaylılar kadar kalabalık ve kısa bir süre sonra onlar kadar faal hale gelmişlerdir. Portekiz donanmasının buraya varmasından önce⁴⁰⁶ ticari tekneler hizmetlerini sunmuş, korsanlar da kendi hizmetlerini zorla kabul ettirmiştir; bu korsanlar Kasım 1498'de⁴⁰⁷ Girit şarabı yüklü bir Venedik teknesine el koymuştur. Ekim 1501'de ise Berberî kıyılarında bir Ceneviz *navesini* ele geçirmişlerdir; ele geçirilen Kuzey Afrika'lı Müslüman yolcular eğer kurtarmalık ödemeyi kabul ederlerse, onlara iyi bir ganimet sağlayacaktır.⁴⁰⁸ Doğal olarak tüccar kentlere de hizmet etmektedir; onları Valencia, Balear adaları ve Marsilya civarlarında görmekteyiz; Ceneviz onların hizmet sunmalarını reddetmiyor olmakla birlikte, bu Portekizli denizciler daha çok

⁴⁰³ M. Sanudo, *a.e.*, LVI, kol. 238, Palermo, 5 Nisan 1532.

⁴⁰⁴ Domenico Gioffrè, "Il commercio d'importazione genovese alla luce dei registri del dazio, 1495-1537", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, V, s. 164.

⁴⁰⁵ Ürünlerini Barcelona, Valencia ve Sevilla'ya götüren Sardalya gemilerini düşünüyorum. Galiçya Corrigedor'undan S. M.'ye, 20 Şubat 1538, Simancas, *Guerra Antigua*, IX, f° 200.

⁴⁰⁶ A.d.S., Mantova, Gonzaga Arş., dizi E, Spagna 588, Gio. Agnello'dan Mantova markisine, Barcelona, 3 Mayıs 1535; 28 Nisan'da Portekiz filosu Barcelona'ya varmıştır; "*fece l'entrata con molta cerimonia alla portoghese*".

⁴⁰⁷ M. Sanudo, *a.e.*, II, kol. 138, 18 Kasım 1498.

⁴⁰⁸ A.d.S., Mantova, Gonzaga Arş., Dizi E, Venezia 1439, F° Trevisiano'dan Mantova markisine, Venedik, 1 Ekim 1501.

Floransa'nın hizmetinde bulunmaktadır.⁴⁰⁹ Akdeniz'in Batı havzasında, bir süre sonra Portekiz yelkenlileri Lizbon'dan yükledikleri derileri (henüz gelişmemiş ekonomiyle karşı karşıya olundunun işaretidir), Endülüs buğdayını, İbiza tuzunu, İspanyol veya İtalyan şapını, Madera ve diğer Atlantik adalarından gelen şekerini taşımaktadırlar; bu şeker taşıma işi 1480'ler ve 1490'lardan veya daha da doğrusu, Dom Manuel'in şeker ticaretini kendi uyruklarına tahsis ettiği 21 Ağustos 1498 tarihli karardan itibaren başlamıştır.⁴¹⁰ 15. yüzyılın sonunda, resmî belgelere göre her yıl, Flandre'a 40.000, İngiltere'ye 7.000, Livorno'ya 6.000, Cenova'ya 13.000, Roma'ya 2.000, Venedik'e 15.000, İstanbul ve Sakız'a⁴¹¹ 25.000 *arrobe* Portekiz şekerini ihraç edilmektedir. Şeker Venedik'e *caravelle grosse* ile gelmektedir.⁴¹² Öyle görünmektedir ki, Portekiz tekneleri denizin tüm trafiğine cevap verebilmek için yavaş yavaş büyümüşlerdir, çünkü çok erkenden Sakız, İstanbul, Doğu Akdeniz ve Mısır'a ulaşmışlardır. Şeker ticareti ve teknelerin hafifliği, Vasco da Gama'nın Ümit Burnu'nu dolaşmasından çok önce, bu Portekiz başarısını açıklamaktadır.

Biskaylılar örneğinde olduğu gibi, Portekizlilerin denizi tam olarak ne zaman terk ettiklerini bilmiyoruz. Arada bir gelen tesaüfî haberlere göre, Portekizlilere ait iki karavela 1535'te Minorca adası civarında görülmektedir; bunlardan birini Barbaros ele geçirmiş, diğeri de muhtemelen tekne ve mallarla birlikte yok

⁴⁰⁹ Jacques Heers, "L'expansion maritime portugaise à la fin du Moyen Âge: la Méditerranée", *Revista da Faculdade de Letras de Lisboa*, no. 2, 1956, s. 18.

⁴¹⁰ Vincente Almeida d'Eça, *Normas economicas no colonizacao portuguesa*, Lizbon, 1921, s. 24.

⁴¹¹ Domenico Gioffrè, *agm.*, s. 130, dipnot 38, aynı yazar, "Le relazioni fra Genova e Madera nel 1° decennio del secolo XVI", *Pubblicazioni del civico Istituto Colombiano, Studi Colombiani*, 1951, s. 455, dn 25. Bir *arrobe* = 11.5 kg.

⁴¹² Şekerin bu gelişimi D. Gioffrè tarafından (*agm.*, s. 130 vd.) çok iyi gözlemlenmiştir; 9 karavela Venedik'e şeker götürmektedir, M. Sanudo, *a.e.*, I, sütun 640, 4 Haziran 1497; *age.*, Portekizliler hakkında; 1, 1032 ve II, 138.

olmuştur.⁴¹³ 15 Ocak 1536'da bir İngiliz tüccarı Portekizli Juan Ribere'nin teknesini satın almıştır;⁴¹⁴ 1549'da iki Portekiz gemisi Venedik'e gelmiştir.⁴¹⁵ Bu öyküler ve diğer bazıları bizi yanlış yönlendirmemelidir. Portekiz macerası 16. yüzyılın ortalarına doğru kesinlikle gerileme halindedir. Başka tekneler ve denizciler kendi hizmetlerini sunmuşlardır ve öyle sanıyorum ki, Portekiz taşımacılığı Herakles sütunlarının doğusundan ziyade batısında gelir getirici hale gelmiştir. Belki de Akdeniz'in sunabileceği iş olanakları azalmıştır.

Normanlar ve Brötonlar

Portekizlilerden doğan boşluğu, sahneye girmekte geciken Normanlar ve Brötonlar hemen dolduramayacaktır. Buna karşılık, bunların her ikisi de İspanya ve Portekiz'in Atlantik kıyılarında çok erkencidirler: 1466'dan itibaren Sanlúcar de Barrameda'da bir Bröton mahallesi kurulmuş olmalıdır.⁴¹⁶ İspanyolcadaki *berton* ve İtalyancadaki *bertone* kelimelerinin 16. yüzyılda genel olarak bütün Kuzeylileri ifade etmesine rağmen, buranın yalnızca Brötonlara ait olması muhtemeldir. Ancak eğer korsanlık yeni gelişmişliğin işaretiyse, İtalya savaşlarının, 1496-1497 veya 1502'de⁴¹⁷ olduğu gibi, korsanların dümen suyunda geldiklerine hiçbir kuşku yoktur. Ocak 1497'de bazı *nave bertone*ler Mallorca civarında korsanlık yapmaktadır.⁴¹⁸ Fakat ticaret bu korsanlığı izlememiştir; öyle görünmektedir. Özellikle 1500'de Venedik hakkında kendilerine soru sorulan Brötonlar "bu ülkeye hiç gitmedikleri" ceva-

⁴¹³ Luis Sarmiento'dan V. Carlos'a, Evora, 5 Aralık 1535, Simancas *Guerra Antigua*, VII, f° 42.

⁴¹⁴ J. Billioud, H. du Commerce de Marseille, III, s. 228.

⁴¹⁵ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, 3, 1549.

⁴¹⁶ Michel Mollat, "Aspect du commerce maritime breton à la fin du Moyen Âge", *Mémoire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Bretagne*, c. XXVIII, 1948, s. 16-17.

⁴¹⁷ R. Collier, a.e., III, s. 146-147.

⁴¹⁸ M. Sanudo, a.e., I, kol. 471.

bını vermişlerdir.⁴¹⁹ 1540'ta bunlara ait iki tekneyi Cebelitarık'ta görebilmek için 40 yıl beklemek gerekecektir.⁴²⁰ Güçlü bir rüzgâr çıkacak ve bunlar Akdeniz'e ulaşacaklardır. Ancak Akdeniz'e ikinci Atlantik dalgası sırasında geleceklerdir ve bu da bilebildiğimiz kadarıyla, sadece İspanyolların denetimindeki Doğu Akdeniz'e kadar olacaktır. 1567'de Alicante'de bir Bröton teknesi vardır;⁴²¹ Kasım 1570 veya 1571'de bir diğeri Malaga'dadır; *Baron* adlı bu teknede, üstad Guillaume ve Etienne Chaton ile François Pin adlı tüccarlar dışında, birkaç bin kentallik balık ve kumaşlar vardır. Malların hepsini sattıktan sonra kuru üzüm ve başka mallar alıp Brötanya'ya dönmeye hazırlanmaktadır; ama bu sırada Malaga *proveedoru* onlara ambargo koymuş, tüccarlardan birini hapse atmış ve tekneyi ya Oran'da ya da Peñón de Vélez'de kralın hizmetinde kullanmayı düşünmüştür. Bu karara itiraz eden elçi, "Malaga'da el konulan ilk Fransız gemisi bu değildir" diye açıklamada bulunmaktadır.⁴²² İlk St. Malo gemisi ancak 1571'de Civitavecchia'ya gidecektir.⁴²³

Bu mütevazı ve gösterişsiz ziyaretçiler arasında, Normanlar kendilerinden daha çok söz ettirmişlerdir. 1499'da bunlara ait büyük teknelerden biri olan *La Magdaleine* Almeria'da Portekizli bir korsan tarafından kaçırılmıştır.⁴²⁴ On yıl sonra, Norman tekneleri Rouen dokuma endüstrisi için gerekli olan şapı düzenli bir şekilde Akdeniz'den taşımaya başlamıştı. Şap ister İspanya'daki Mazzarion'dan, isterse Papalık devletinden gelsin, Civitavecchia'dan gemilere yüklenmektedir. 1522, 1523, 1527, 1531, 1532, 1534, 1535, 1536 ve 1539'da⁴²⁵ bunların trafiği denetlenebilir niteliktedir. Bu

⁴¹⁹ M. Mollat, *agm.*, s. 10.

⁴²⁰ *Saco de Gibraltar, a.e.*, s. 93.

⁴²¹ *Correspondance de Fourquevaux*, I, s. 178-9, 13 Şubat 1567.

⁴²² Fransa elçisinin Katolik Kraldan talebi (1570 veya 1571), A.N., K 1527, B-33, no. 41.

⁴²³ Jean Delumeau, *L'alun de Rome XV-XIXe siècle*, 1962, s. 241.

⁴²⁴ E. Gosselin, *Documents authentiques et inédits pour servir à l'histoire de la marine marchande et du commerce rouennais pendant les XVIe et XVIIe siècles*. Rouen, 1876, s. 8-11.

⁴²⁵ M. Mollat, *a.e.*, s. 241.

küçük teknelerden onlarcası Norman *tabellion*larının (kâtip) kayıtlarında ve Civitavecchia liman kayıtlarında yer almaktadır; limanlarda birçok olay meydana gelmektedir. 3 Şubat 1535'te Cartagena'da ringa, tuzlanmış balık ve *otras muchas mercaderias* yüklü olan üç küçük Norman teknesine, Livorno ve Civitavecchia'ya doğru giderken el konulmuştur. Bu tekneler Dieppe ve Saint-Valéry-Caux limanlarına kayıtlı iki "Maria" ile gene Dieppeli olan *La Louve*'dur.⁴²⁶ En bilinen güzergâhlar Dieppe'ye kayıtlı *La Fleur de Lys*'e ait olanlardır⁴²⁷ (22 Mayıs 1536). 80 tonlato olan bu gemi Ligorne ve Civitegie'ye kadar gitmekte, sonra Havre, Grace, Londra, Anvers veya Rouen'a şap götürmek üzere geri dönmektedir. Rouen limanından *La Françoise*'ın güzergâhı da (2 Ekim 1535) alışılmış bir güzergâhtır ve Marsilya, Villefranche, Livorno, Napoli, Messina ve Palermo'dan geçmektedir.⁴²⁸

Norman gemileri uzun dönemde zorunlu olarak yaptıkları sözleşmeler ve rastlantıların etkisiyle başka trafiklerin içine girerek, Karaburun (Cap Nègre) civarında mercan işiyle uğraştıkları Kuzey Afrika'ya kadar gitmişler, fakat bütün ilerlemelerin "olağan" son merhalesi olan Doğu Akdeniz'e 1536'dan önce ulaşamamışlardır: 1539'da Dieppe limanından, *La Grande Martine* Marsilya, Kıbrıs, İstanbul ve Selanik yolculuğu yapmaktaydı.⁴²⁹

Nispeten gecikmiş olan Normanlar Akdeniz'deki varlıklarını uzatmaktadır. Civitavecchia onlara 1545-1552 arasında kesintisiz olarak bir mahreç sağlamıştır. Ve daha uzun mesafeli yolculuklar onları doğuya ve güneye çekecektir. Uluç Ali Reis tarafından 1560'ta ele geçirilen bir Dieppe teknesi⁴³⁰ kendini en sonunda Karadeniz'de Türklerin hizmetinde bulmuş ve burada kaybolmuştur. 1561'de bir diğeri Balear adaları açıklarında İspanyollar tarafından müsadere edilmiştir. Adı geçen teknenin Dieppe'den Berberi

⁴²⁶ 4 Şubat 1535, Simancas, *Guerra Antigua*, VII, f° 59.

⁴²⁷ E. Gosselin, *a. e.*, s. 43.

⁴²⁸ *Age.*, s. 42-3, 2 Ekim 1535.

⁴²⁹ *H. du Commerce de Marseille*, III, s. 221.

⁴³⁰ H. Charrière, *Négociations dans le Levant*, II, s. 631-32, İstanbul, 30 Ekim 1560.

ülkesine gitmek üzere yola çıktığı, Toulon'dan bir rehber aldığı, bu rehberin –bu hikâyenin Fransızlar tarafından anlatılan biçimidir– hiç kimsenin haberi olmadan İslâm ülkelerine götürmek üzere kaçak mal olarak kürek yüklediği öğrenilmiştir; teknede aynı zamanda kurşun ve gülle bulunduğunu öğreniyoruz; fakat Fransa amiraline göre bunlar Afrika'ya değil, Dieppe'e götürülmektedir; ama bu sefer Chantonnay buna inanmamaktadır⁴³¹ ve bunda haklıdır. Dieppe'den gelen ama daha şanslı olan *naveleri* Livorno'ya yanaşırken görüyoruz; 4 Ocak 1574'te *Le Coq* adlı ve Le Prieur'e ait olan *nave* kurşun, ringa dolu fiçılar, deriler, kalay, birkaç *carisee* ve Dieppe'nin zaferlerini hatırlatan 20.880 Brezilya ağaç kütüğüyle yüklüdür.⁴³² Gérard adlı birine ait olan ve Livorno'ya 22 Şubat 1578'de yanaşan Saint-Paul *navesi* de Luccalı tüccarların ısmarladığı ringa, bezelye, somon balığı, keten, kenevir, bez ve gene Brezilya ağacı (4.700 kütük) getirmektedir. Fakat bunlar gecikmiş ve istisnai yolculuklardır. İngilizlerin “ikinci” dönüşleri karşısında tutunamayacaklardır ve tabii ki bu geri dönüş ancak etkili bir şekilde gerçekleşen ilk gelişin açıklanmasıyla anlaşılır hale gelecektir.⁴³³

Flaman Gemileri

“Flaman” gemileri, yani onda dokuzu itibarıyla Hollandalılara ait olan, V. Carlos'un Tunus'a (1535) ve ardından Cezayir'e (1541) karşı düzenlediği seferler sırasında Akdeniz'e oldukça büyük sayılarda gelen gemiler hakkında birkaç cümle yeterli olacaktır. Bu teknelerden birinin 1535'te Barcelona'da varlığına işaret edilmiştir. 1550'den sonra bunlar seyrekleşmiştir. Haziran 1560'ta Venedik'te satılan ve kentin limanında bulunan *Santa Pietà* adlı *hourque* için ne denebilir? Buraya herhalde tek başına gelmemiştir.⁴³⁴ Bir “Fla-

⁴³¹ Chantonnay'dan II. Felipe'ye, Moret, 16 Mart 1561, A.N., K 1494, B 12, n° 60; aynı kişiler, 23 Mart 1561, *Age.*, n° 62.

⁴³² A.d. S., Floransa, Mediceo 2080.

⁴³³ Bkz. aşağıda s. 403-404.

⁴³⁴ Ragusa Arş., D. di Cancellaria, 146, f° 27-29, 17 Haziran 1560. O halde *Hourque* kuzeylidir.

man" (veya Hollanda?) *navesi* 1566 Haziranı'nda Cartagena'ya 100 parça top getirmiştir.⁴³⁵ 1576'da bir Hollanda *navesi* görmek-teyiz; sahibi Joan Giles olan bu tekne *Natural de Holanda* adını ta-şımaktadır ve Anvers'ten yola çıkarak Cádiz ve Livorno'ya İtalyan tüccarları ile onlara ait malları götürmektedir (hepsi değilse bile çoğu Floransalıdır); adı geçen gemi sahibi La Rochelle'e yanaşmış ve âdeta kendi kendini yağmalayarak yükünü satmıştır.⁴³⁶

İlk İngiliz Yelkenlileri

Richard Hakluyt'a dayanarak, İngilizlerin Akdeniz'e ilk gelişleri-nin tarihi olarak 1511 yılı verilmiştir. Gerçekte bu yıl, Doğu Ak-deniz'e yapılan ve öncesinde sönük bir hazırlık döneminin yer al-dığı başarılı yolculukların başlangıç tarihidir. Öte yandan iki noter belgesinin işaret ettiği⁴³⁷ (30 Ağustos ve 6-7 Ekim 1412) Cenova limanındaki İngiliz teknesi, aslında iki yüzyıllık bir döneme yayıl-mış olan bir maceranın başlangıcı olarak kabul edilemez. Bristol-lü tüccar Robert Sturmy'nin⁴³⁸ 1446 ve 1456'da on yıl arayla yap-tığı iki girişim de bir başlangıç olarak alınamaz; ilkinde Sturmy tarafından kiralanan *Cog Ann* adlı tekne 160 hacı ile bir miktar yükü Kutsal Topraklara götürmüştür: Bu yük yünlü kumaş, yün ve kalay parçalarından meydana gelmektedir. Tekne Yafa'ya ulaş-mış, orada hacıları indirmiştir ve bu hacılar dönüş yolculuklarını karadan ya da başka bir tekneyle yapmıştır. 23 Aralık'ta fırtınaya yakalanan *Cog Ann* Methone civarında batarken 37 kişilik müret-tebatı da onunla birlikte yok olmuştur. 10 yıl sonra Robert Sturmy *Katharina Sturmy* adlı gemiyle bizzat Doğu Akdeniz'e doğru yola çıkmıştır. Yolculuğu bir yıldan fazla sürmüştür. 1457'de tam ola-rak bilmediğimiz bir şekilde "Doğu Akdeniz'in çeşitli yerlerinde" ikâmet ettikten sonra, *some green pepper and other spices to have set*

⁴³⁵ Nobili'den Prens'e, Madrid, 6 Haziran 1566, Mediceo 4897 bis. C. Douais; *a.e.* I, s. 90 ve 92.

⁴³⁶ Alba dükünden F. de Alava'ya, Anvers, 13 Şubat 1571, A.N., K 1519, B 29, no: 18.

⁴³⁷ R. Doehaerd ve Ch. Kerremans, *a.e.*, 1952, s. 139, 143.

⁴³⁸ Eleonora Carus-Wilson, *Medieval Merchant Venturers*, 1954, s. 64 vd.

and sawn in England (as the fame want) edinmiştir. Fakat yolculuk trajik bir şekilde sona ermiştir, ama bu kez fırtına yüzünden değil, Cenevizlilerin kıskançlığı yüzünden.⁴³⁹ Bunlar Malta civarında bu İngiliz'e pusu kurmuşlar ve gemisini yağmalamışlardır. Sturmy de bu macera sırasında kayıplara karışmıştır.

1461'de İngilizler Napoli'de Fransızlar ve Almanlar ile ortak bir konsolosluk açmıştır;⁴⁴⁰ aynı yıl sadece kendileri adına bir başka konsolosluk da Marsilya'da kurmuşlardır.⁴⁴¹ Yirmi yıl kadar sonra esas konsolosluklarını Pisa'da açmışlardır; kuşkusuz bu onların Pisa, Floransa ve Toscana'ya dayanarak Ceneviz ve Venedik'in Doğu Akdeniz'deki tekellerini kırmanın peşinde olduklarının kanıtıdır. Geçmişte Robert Sturmy'nin de 1446'da Pisa durağından yararlandığını kaydedelim.⁴⁴²

Ancak İngilizlerin ilerlemesi yavaş olmuştur; ve onlar da kuşkusuz diğer tüm yeni gelenler gibi başkalarının hizmetine girmek durumunda kalmışlardır. Cenova'nın değerli *Caratorum Maris'i* bunu akla getirmektedir.⁴⁴³ Fakat bu yavaş gelişme hakkında, uzun güzergâhlar boyunca sunulan çeşitli hizmetler, hacimli ve düşük fiyatlı mallar hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. İngilizlerin diğerlerinden daha çabuk ve daha az maliyetle Doğu Akdeniz baharatlarına, Girit'e ve değerli şaraplarına ulaşmış olmaları mümkündür. Fakat onlar için her şey bir günde olmamıştır; örneğin 1535'ten önce Barcelona'da olmaları söz konusu değildir.⁴⁴⁴ Ve ancak 16. yüzyılın başlarında onlara ait mallar yaygınlık kazanabilecektir: Kurşun, kalay, tuzlu balık ve köylü kumaşları –ve şimdiye kadar sanılandan daha fazla miktarlarda.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Jacques Heers, "Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466", *Studi in Onore di Armando Sapori*, II, 810.

⁴⁴⁰ Hektor Ammann, *agm.*, s. 266.

⁴⁴¹ *Age*.

⁴⁴² Domenico Gioffrè, "Il commercio..." *agm.*, s. 113 vd. W. Cunningham, *The growth of English Industry and Commerce*, 1914, I, s. 373.

⁴⁴³ D. Gioffrè, *agm.*, s. 121-22.

⁴⁴⁴ A. de Capmany, *a.e.*, III, s. 225-6; IV, Ek, s. 49.

⁴⁴⁵ D. Gioffrè, *agm.*, s. 122-23, Cádiz menziline hesaba katmak gerekir.

Başarı Dönemi (1511-1534)

1511-1534⁴⁴⁶ döneminde Doğu Akdeniz'e yapılan yolculuklarda, teknelerin adları, hikâyeleri ve yolculukları sırasında olanlar tarafımızca iyi bilinmektedir. Bristol ve Southampton limanına kayıtlı *Christofer Campion*, *Mary Georg*, *Mary Grace*, *Trinity*, *Mathew of London* ve diğer birkaç gemi Sicilya, Girit ve Sakız, bazen de Kıbrıs, Trablusşam ve Beyrut'a düzenli seferler yapıyordu. Bunlar Akdeniz'e yüklü kumaşlar ve her renkten *kersi*ler götürüyordu; dönüştürme ise karabiber, baharat, ipek, Malvoisie şarabı, misket şarabı, tatlı zeytinyağı, pamuk ve halı yüklüyorlardı. Bunların yolculukları sık aralıklarla gerçekleşiyordu. Sakız'daki mavna sahipleri Ocak ve Şubat 1531'de Cenova'ya, "Ne mutlu ki, Mısır ve Suriye'den gelen bir İngiliz *naves*inden bazı mallar (fakat çok iyi durumda değil) aldık" diye yazıyorlardı.⁴⁴⁷ Tabii ki İngilizler Doğu Akdeniz'de yalnızca kendi tekneleriyle ticaret yapmamışlardır; mallarını çoğu zaman Venedik "kalyon"larına, Ragusa, Girit, İspanyol ve hattâ Portekiz teknelerine emanet etmişlerdir.⁴⁴⁸

Deniz'in öteki ucundaki bağlantı noktaları olan Sakız'da İngilizler 1552'ye kadar bir "temsilci" bulundurmışlardır.⁴⁴⁹ 1592'de⁴⁵⁰ yolculuk ve keşif öyküleri biriktiren Richard Hakluyt, 1554'te Londra limanından *Mathew Gonson*'a fıçı ustası olarak alınmış John Williamson'dan, aynı yıl Girit'e ve Sakız'a yaptığı yolculuğun öyküsünü dinlemiştir. Bindiği tekne (300 ton ve 100 kişi) o dönemde büyük sayılan bir gemi olup, 160 tonluk bir *short ship* olan *Holy Cross* ile birlikte seyretmektedir. Her iki gemi, bu uzun yolculuktan bir yıl sonra fazlasıyla zayıflamış olan fıçıların içindeki zeytinyağı ve şarapla dönmüşlerdir; öyle ki bunları karaya çıkartmadan önce başka kaplara aktarmak gerekmiştir. Fakat mal mükemmel durumdadır, özellikle de o zamana kadar İngiltere'de

⁴⁴⁶ R. Hakluyt, II, 96 vd.

⁴⁴⁷ Philippe Argenti, *Chius vincta*, 1941, s. 13.

⁴⁴⁸ R. Hakluyt, II, 96.

⁴⁴⁹ *Age*, s. 98, İstanbul'da İngiliz tüccarları, *Itinéraire...*, Jérôme Maurand, yay. Dorez, s. 126.

⁴⁵⁰ Hakluyt, II, 98.

(konuşan yaşlı bir adamdır) bir benzerinin ancak nadiren görülebildiği kırmızı bir Malvoisie şarabı vardır. Ayrıca Türk halıları, baharat ve pamuk da geminin yükü arasında yer almaktadır. *Holy Cross* yolculuk sırasında o kadar hırpalanmıştır ki, rıhtımda çürümeye bırakılmıştır.

Hakluyt'un toplayabildiği kâğıt ve mektupların bolluğu ve gözlemlerindeki alışılmış kesinlik, Rönesans döneminde Doğu'nun kapılarına kadar uzanan İngilizlerin Akdeniz yolculuklarının sıklığı konusunda bizi temin etmektedir. İngilizlerin Akdeniz trafiği 1511-1534'te başarılı bir noktaya ulaşmış, 1552'ye kadar *and some what longer* devam etmiş ve sonra âniden kesilmiştir, *given over*.⁴⁵¹ Hakluyt'un *Derleme*'sinde izleyebildiğimiz son yolculuk, *Aucher* adlı "kayık" tarafından yapılmıştır (1551); bu yolculuk kaptan Roger Bodenham⁴⁵² tarafından hareketli diye nitelenmektedir. Ocak'ta İngiltere'den yola çıkan tekne ilkbaharda Girit limanlarındadır ve burada buğday yüklü birçok Türk yelkenlisi aceleyle gidip gelmektedir. Yüklerini Sakız'a götürecek olan teknelerin refakatinde, İngiliz teknesi, Cenevizli tüccarları, mastika (sakız) ekim alanları, ipek örtü endüstrisi ve çok sayıdaki teknesiyle hâlâ Doğu'nun en faal merkezlerinden biri olan adaya ulaşmıştır. İngiliz teknesi, Trablusgarp'tan dönmekte olan muzaffer donanmanın önünde giden Türk kadırgalarından kurtulmak için adadan son anda ve aceleyle ayrılmıştır. Yoluna Girit üzerinden devam etmiştir; burada gerektiğinde adayı savunacak geçici askerler olarak bulunan, dizlerine kadar çizme giyen, kama, ok ve yay taşıyan ve domuzlar gibi sarhoş olan dağlı "sürgünleri" görmek mümkündür. Tekne daha sonra Zanta, Messina ve Cádiz'e uğrayarak İngiltere'ye ulaşmıştır. Önemli bir ayrıntı: İki yıl sonra, 1553'te Kuzey Rusya'da Duna nehrinin ağzına dayanacak olan Richard Chancellor da bu yolculuğa katılmıştır. Fakat öyküde İngiliz yolculuklarının askıya alınmasını açıklayan geçerli bir neden aramak boşunadır. 1552'de Doğu Akdeniz'e yapılacak bir yolculuk için kirâlanan *Jésus de Lübeck* ve *Mary Gonson*'ın yolculukları hakkında

⁴⁵¹ *Age.*, II, Robert Cecil'e ithaf, sayfa numarası yok.

⁴⁵² *Age.*, II, 99-101.

da çok kesin şeyler bilmiyoruz.⁴⁵³ John Locke'un 1553'te Kudüs'e yaptığı yolculuğun öyküsü çok yararlı olmakla birlikte, Cádiz'de bir İngiliz gemisi tarafından terk edilen, sonra Venedik'e ulaşarak burada Signoria'ya ait bir hacı gemisine binerek Kutsal Topraklara ulaşan tek bir kişiyle ilgili bir bilgidir. Dönüş yolculuğu onun için birçok yere uğrama fırsatı vermiştir ve bunlar hakkında canlı resimler ortaya çıkarmıştır; örneğin Kuzeyli, Flaman ve Alman hacı grubunun İç Deniz'in şarapları yüzünden giriştiği bıçaklı ve sonuçsuz kavgaları çok iyi anlatmıştır.⁴⁵⁴

Richard Hakluyt İngilizlerin Akdeniz'den çekilmelerini açıklayabilmek için Sakız'ın 1566'da ve Kıbrıs'ın 1571'de Türklerin eline geçmesini gündeme getirmektedir ve bu açıklama İngiliz tarihçiler tarafından benimsenmektedir.⁴⁵⁵ Peki, 1552-1566 arasındaki duraklama nasıl açıklanabilir? İngiliz yolculuklarındaki duraklama (1552-1573) fiilen Türk ilerlemesiyle (1538-1571) çakışmaktadır; fakat bu yeterli bir açıklama olmayabilir.

Her şeyden önce İngiliz duraklamasının ekonomik nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle 1540-1545'li yıllardan itibaren dünya ekonomisinde bir daralma meydana gelmektedir ve yüzyılın ortasında inkâr edilemez bir İngiliz bunalımı söz konusudur; bu bilinmeyen bir şey değildir, çünkü yüzyılın ortasından itibaren oluşum halinde olan ve Chancellor'ın keşif yolculuğu vesilesiyle muhtemelen 1552'de⁴⁵⁶ kurulan *Merchant Adventurers* ortaklığına dair bütün açıklamalarda bu konu ileri sürülmektedir. Bu yolculuk öncelikle Cathay (Çin) ve oradaki baharata yönelik olmak üzere, tehlikeli olan kuzey yolunu tutmuştur. Rastlantısal bir şekilde, bu çabaların sonucunda Rusların ticaret macerası ortaya çıkmış⁴⁵⁷ ve bu yoldan Doğu Akdeniz ticaretinin yolunu değiştirmek üzere

⁴⁵³ James A. Williamson, *Maritime Enterprise*, Oxford, 1913, s. 233.

⁴⁵⁴ R. Hakluyt, *a.e.*, II, 101-102.

⁴⁵⁵ Alfred C. Wood (*A history of the Levant Company*, Londra, 1935, s. 3) Türklerin Sakız'ı almalarını Kıbrıs'la beraber (başka bir hata) yanlış bir şekilde 1570'le tarihlendiriyor.

⁴⁵⁶ Inna Lubimenko, *a.e.*, s. 20, 27.

⁴⁵⁷ R. Hakluyt, 1, 243.

yararlanmayı düşünmüşlerdir; bu işlem başından itibaren bir ekonomik sıkıntıyla, İngiliz mallarının fiyatlarındaki düşüş ve değerli koloni ürünlerinin gelişindeki yavaşlama üzerine, bu mallara karşı olan yabancı talepte meydana gelen azalmayla başa çıkabilmek için yapılmıştır. Belki de doğrudan doğruya İngiliz piyasalarındaki ticaret koşullarının incelenmesi, bir Londra tüccarı için artık Akdeniz ticaretinin neden verimli olmadığını ortaya koyacaktır; zira bu onların sahneyi terk etmelerinin en belirgin nedenidir. Türkleri itham etmek çok mantıklı değildir. Asıl engel daha çok Akdeniz'deki taşımacılar ve Avrupa'yı bir ucundan diğerine kat eden yollardır; bu zor yollardaki genel konjonktürdür.

II

1550'DEN 1573'E

Akdeniz Akdenizlilerindir

İngilizlerle birlikte, Cebelitarık'ın ötesinden sızanların hepsi Akdeniz'den silinmişlerdir. Kocaman bir süpürge hepsini süpürmüş ve geride Dieppeli bir *nave*, küçük bir Bröton gemisi, St. Malo'ya ait bir yelkenli gibi birkaç şey kalmıştır ve her yer âniden boşalmış gibidir. Akdeniz yeniden, 1553-1573 arasında 20 yıllık bir süre için, kendi evinde işleri kendi üstlenmektedir. Deniz yoluyla yapılan bütün hacimli işler; tuz, tahıl, yün ve deri nakliyatı gibi can sıkıcı taşımacılıklar, o tarihlerde rolleri artmakta olan Ragusa tekneleri tarafından sağlanmaktadır –1535 ve 1541'de V. Carlos'un Tunus ve Cezayir'e yönlendirdiği donanmalarda olduğu gibi. Ayrıca sayılarının giderek arttığı kesin olan Venedik tekneleri de bu işin bir kısmını yüklenmektedir (bu teknelerin bilinen tonajları 1498'de 26.800 *botti*; 1560'ta 29.000 ve 1567'de 53.400 *bottidir*).⁴⁵⁸ Bu rakamlar çok şey söylemektedir: Venedik, Atlantik kökenli emek-gücünün Denizi terk etmesinden doğan boşluğu doldurmuştur. Ragusa için de aynı durum geçerlidir: Yük gemi-

⁴⁵⁸ R. Romano, "La marine marchande vénitienne au XVIe siècle", *Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Âge au XVIIIe siècle*, 1962.

si filosu 1540'ta 20.000 *carri* civarındadır; aynı filo 1560-1570 arasında 35.000 *carri* ağırlığına çıkarak zirveye ulaşmıştır.⁴⁵⁹ Bütün bu yeni yük gemileri tam da gerekli oldukları zaman ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda, çok uzaklarda, Atlantik'te ve Kuzey Denizi'ne kadar uzanan alanda büyük Akdeniz gemilerinin yeniden ortaya çıkışını açıklamaktadır.

Aslında bu yolculuk Güneyliler tarafından hiçbir zaman tamamen terk edilmiş değildir.⁴⁶⁰ 1533'te Venedik'te sona eren resmî yolculuklardır, özel yolculuklar değil. Fransızlar arasındaki bir mektuplaşma, 1547'de "büyük Venedik *naufıların*" yakında yola çıkacağını bildirmektedir.⁴⁶¹ Mart 1548'de aynı mektuplaşma "bazı *arragonsoyeslerin* (Raguzalı) veya Venedikli *naufıların*" Antone'a (Southampton) gelişini haber vermektedir.⁴⁶² 1550'lerden veya daha doğrusu 1560'lardan sonra, bu yolculuklar artan bir sıklıkla bildirilmiştir. 1551'de⁴⁶³ "Venedik'in önde gelen soylularından birkaçı" Alessandro ve Giustiniano Contarini ile Alvise Foscari'ni, Fransa kralının İngiltere'ye giden teknelerinden birine el koymasından yakınmaktadırlar. Mayıs 1552'de "kısmen Biskaylı, kısmen Portekizli ve Raguzalı, iyi durumda ve iyi donatılmış olan" on veya on iki *nave* henüz hazırlık halinde olan "ana filoya" katılacaktır.⁴⁶⁴ 17 Ekim 1552'de *consoli Veneziani a London*'dan iyi haberler gelmiştir.⁴⁶⁵ 1553-1565 arasında 13 Ceneviz gemisi (ki bazıları 500 ton taşıyabilir) Civitavecchia'dan Flandre'a şap

⁴⁵⁹ I. Tadić, *agm.*, s. 15.

⁴⁶⁰ Bazı göstergeler, Ragusa arş., *Diversa di Cancellaria*, 106, f° 247,17 Kasım 1516. Londra ile Ragusa arasında yolculuk yapan bir Ragusa gemisi hakkında, *age.*, f° 180, Cenova, 10 Mart 1515. Sakız'dan doğrudan İngiltere'ye giden bir Ragusa gemisi, *age.*, 122, f° 24, Cádiz, 21 Şubat 1538. Southampton'dan yüklenmiş ve Cádiz, Palermo ve Messina'ya giden bir Ragusa gemisi.

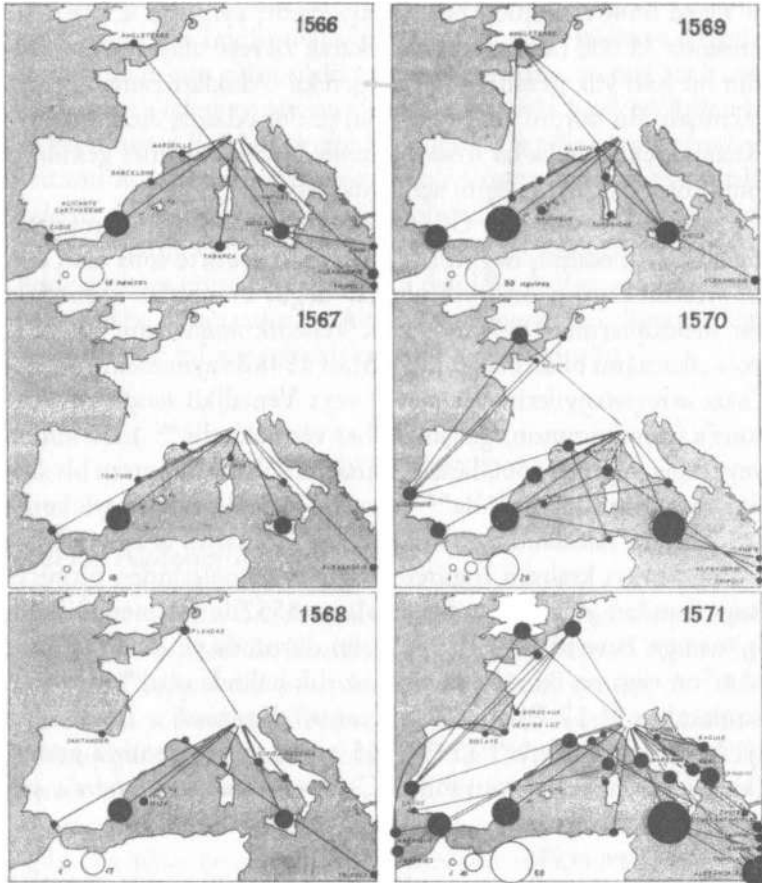
⁴⁶¹ Selve'den krala, 12 Aralık 1547, *Correspondance...*, yay. G. Lefevre-Portalıs, s. 252.

⁴⁶² *Age.* s. 321.

⁴⁶³ Moskova arş., Lamoignon fonları, 3 f° 128.

⁴⁶⁴ R. Häpke; *a.e.*, s. 512.

⁴⁶⁵ A.d.S., Venedik, Senato Terra 67, f° 8.

25. Cenova'daki deniz sigortalarına dair bir sicil

Kaynak: A.d.S., Cenova, San Giorgio Securitatum, 1565-1571.

Cenova'da kaydedilen bütün deniz sigortalarına ait bu sicil, her yıl için bir tane olmak üzere 1566-1571 arasındaki tarihlere ait birbirini izleyen altı tane haritanın çizilmesi için gereken unsurları sağlamıştır. İlk bütünsel bakış: Trafiklerde artış. Cenevizli sigortacıların müşterileri artmaktadır; özellikle Kıbrıs savaşının ve Venedik'in karşı karşıya olduğu güçlüklerin, Cenevizlilerin eski rakiplerinin alanına girmelerine olanak tanıdığı 1571 yılında. 1571 yılına ait harita heyecan vericidir: Bu Cenova trafiğiyle Venedik trafiğinin bir bölümüne aittir; Adriyatik, Doğu Akdeniz, Atlantik, Manş ve Kuzey Denizi yolculukları gösterilmektedir. Tabii ki

bu sigortalar Ceneviz'in sahip olduğu trafiklerden hem daha fazla, hem daha azdır; ancak Alicante ve Palermo gibi dayanak noktaları ile Doğu Akdeniz'e yönelik hafif trafikler görülmektedir. Sicildeki birçok göstergeyi basitleştirme zorunluluğu Cenova, Livorno ve Venedik'ten itibaren gerçekleşen yolculukların karşılaştırılmasını gerektirmiştir. Akılda tutulması gereken iki nokta: Ceneviz kapitalizminin Venedik deniz sigortası alanındaki ilerleyişi ile Cenova, Venedik ve Livorno'yu Atlantik ile Kuzey Avrupa'ya bağlayan Akdeniz tekneleri. Son haritadaki Maremma Toscana Maremmasıdır.

taşımaktadır.⁴⁶⁶ 20 Haziran 1556'da "Londra yolculuğu yapan" tüccarlar konsolos seçim yöntemini tartışmak üzere Venedik'te toplantıya çağırılmışlardır.⁴⁶⁷ 3 Aralık 1557'de batıdan Cádiz'e gelen, zorunlu olduğu halde Livorno veya Cenova'ya gideceği yerde Napoli'ye kaçan, *hourque* sahibi Cenevizli bir kaptanın hilekârlığından Ceneviz'in bizzat kendisi yakınmaktadır.⁴⁶⁸ Mayıs 1558'de Fransızlar Le Havre açıklarında Venedik'e ait bir tekneye el koymuşlardır.⁴⁶⁹ Floransa'ya ait bir *nave*, *Sta. Maria de la Nunziata* Anvers'ten Livorno'ya 18 Aralık 1562 ile 15 Şubat 1563 tarihleri arasında gitmiştir.⁴⁷⁰ Francesco de Molin, yayımlanmamış hatıratında, 21 Mart 1566'da Jacomo Foscari ve Jacomo Ragozini'ye ait büyük bir gemiyle yola çıktığını söylemektedir; gemi Zanta'ya gitmiş ve burada tamamen kuru üzümle (*uve pase*) yüklenmiştir; "Bin *bottelik* bir gemiyi tamamen böyle bir malla doldurmak bana dikkat çekici bir şey olarak gözüktü" demektedir. Yolculuk Malta, Mallorca, Malaga, Cádiz ve Lizbon üzerinden devam ederek "Margata"da sona ermiştir.⁴⁷¹ Mal burada boşaltılmış ve Londra'ya gönderilmiştir; gemi ekimde tekrar yola çıkmıştır. Geminin denizdeki, özellikle gemiyi müsadere ettikten sonra onu İspanyol

⁴⁶⁶ J. Delumeau, *a.e.*, s. 241.

⁴⁶⁷ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, 17, f° 10.

⁴⁶⁸ A.d.S., Cenova, Spagna Negoiazioni, 2747, 3 Aralık 1557.

⁴⁶⁹ M. François, *Le Cardinal François de Tournon*, 1951, s. 366.

⁴⁷⁰ A.d.S., Floransa, Mediceo 2080.

⁴⁷¹ Marciana Ital., 8812, CVI, 3, f° 10 v°. Thames nehrinin ağzındaki en uç noktada, Margate.

işleri için Flandre'a gönderen İspanya'nın hizmetindeki maceraları konumuzun dışındadır. İspanya'ya dair kötü maceraları bizi ilgilendirmemektedir. 1567 Temmuzunda, Malaga'da Cádiz'e giden mallarla ve İngiltere'ye giden Girit şarabıyla yüklü "büyük bir Venedik *navesi*" müsadere tehlikesi atlatmıştır. 1569'da Kuzey yolu üzerinde, aynı anda altı Venedik teknesinin bulunduğu bildirilmiştir.⁴⁷² Bunların tonajlarına dair bilgilerden hareketle güney kökenli bu ticaretin büyüklüğü hesaplanabilir. Aynı yıl (1569) iki tekneye, La Rochelle'deki Huguenot korsanları tarafından el konulmuştur (130.000 ekülük yükü ve tuzun altında saklanmış 70 parça topu olan 1200 tonluk *Justiniana* adlı *nave* ile *Vergi* adlı küçük bir tekne).⁴⁷³ Bu durum şikâyetlere ve belge alışverişine neden olmuştur; bizim içinse Signoria ile kuzey adası arasındaki kesintisiz ticaret hakkında ek bilgiler edinme fırsatı sağlamıştır. Kesin olarak bilemediğimiz bir şeyi, *cariseelerin* dönüş navlunu içinde yer aldıklarını öğreniyoruz;⁴⁷⁴ bu ayrıntı Alba dükünün Hollanda'daki bürolarının gözünden kaçmamıştır.⁴⁷⁵ Alba dükü Ağustos'ta İngilizlerin İspanya ile savaşa girme tehlikesi karşısında, yünlü kumaşlarını Venedik veya Ragusa tekneleriyle ihraç ettiklerini yazmaktadır. Demek ki bunlar hem Okyanus'ta hem de Akdeniz'de, birtakım kazalar ve korsanların yaptığı sürprizler hariç, tarafsızlığın ayrıcalıklarından yararlanmaktadır. Mayıs 1569'da Londra'daki İspanyol elçisi, Venedik teknelerini İngiltere'den bir an önce yola çıkmaları konusunda teşvik etmektedir,⁴⁷⁶ çünkü İngilizleri yakalayabilmek ve hizaya getirebilmek için Venedik ve Ragusa teknelerinin gidiş-gelişlerini engellemek

⁴⁷² CODOIN, XC, s. 288.

⁴⁷³ *Calendar of State Papers, Venetian*, VII, s. 430, 441, 445-47, 454, 456; CODOIN, XC, 236-37, 254, 288, 327

⁴⁷⁴ CODOIN, XC, s. 236-37, 23 Mayıs 1569.

⁴⁷⁵ Alba dükünden Krala, Brüksel, 8 Ağustos 1569, CODOIN, XV, s. 170.

⁴⁷⁶ CODOIN, XC, s. 236-37.

gerekmektedir. Huguenotların onlara bu konuda yardım etmesi oldukça gariptir.⁴⁷⁷

Fakat yeniden doğmakta olan bu trafik konjonktürün ürünüdür. 1550'den (yuvarlak bir tarih) 1570'e veya daha doğrusu 1575'e kadar bu konjonktür aşikâr bir gerileme halindedir. Herkes için işler kötüdür. Fakat herkes kendi işini kendi görmek zorunda kalmıştır. Ama zenginler galip gelmektedir, çünkü diğerleri boğulurken onlar krizi aşmışlardır. Büyük Akdeniz teknelerinin başına gelen kötü ve alışılmış kazalara rağmen, bunlar darbelere dayanmış ve iç ile dış bağlantıları sağlamaya devam etmişlerdir. Daha sonra ekonomik bakımdan iyi günler geri gelmiştir. Eğer kendimizi basitleştirme ihtiyacına kaptırmazsak, Akdenizlilerin kuzeye doğru olan yolculuklarını bitiren veya en azından azaltan olgunun, refahın geri dönüşü olduğunu söyleyebiliriz. Yüzyılın sonunda her şeyi ayağa kaldıran muazzam *boom* sırasında zenginler bazı görevlerden vazgeçme lüksüne sahip olmuşlardır. İngiliz ve ardından Hollanda tekneleri yeniden Akdeniz yolunu tutmuştur, ama bu kez 16. yüzyılın ilk yarısında olduğundan daha geniş bir ölçek söz konusudur.

1572-1573'te İngilizlerin Geri Dönüşleri

İngiliz tekneleri en geç 1573'te Akdeniz'de yeniden ortaya çıkmıştır. Livorno'ya ilk gelişlerini bu tarihte kaydetmekteyiz. Belki

⁴⁷⁷ Hayal kırıklığı: Raguza arşivlerindeki *Noli e Sicurtà* dizilerinde, adları verilen yalnızca iki Raguza teknesine ait yolculukları bulabildim; biri Nisan 1563'te Zelanda'dan Livorno'ya, diğeri 4 Temmuz 1563'te Anvers'ten Raguza'ya yapılmıştır. Fakat 6 veya 12 aylık birçok sigorta sözleşmesinde güzergâhlar belirtilmemiştir; üstelik Raguza dışında sigorta yaptıran Raguza tekneleri bulunmaktadır. Buna karşılık, *Securitatum 1564-1571* dizisinde çok şey buldum, A.d.S., Cenova: Akdeniz'den giderken veya oraya gelirken, Lizbon'dan 3, Cádiz'e 10, kuzeye 5 yolculuk yapılmıştır (Rouen, Anvers, İngiltere, Flandre, 1569-1570 arası); kuzeye doğru olan bu yolculuklar Cenova'da sigortalanan Venedik teknelerinin lehine artmaktadır. Türkler ile başı belada olan Venedik'in sıkıntılarından acaba Cenova mı yararlanmaktadır?

de başka yerlere daha önce gelmişlerdir. Bir İngiliz Newfoundland (Terre Neuve) balıkçı teknesi 1572'de Civitavecchia'ya gelmiş olabilir.⁴⁷⁸ Patronu *Giovanni Scotto inglese* olan *Swallow* adlı *nave*⁴⁷⁹ her halükârda Londra ve Southampton'tan yüklediği üç balya *carisee*, 2 varil işlenmiş kalay, birkaç pamuklu kumaş, 37 fiç kırılmış çan, 5 tane bütün çan, 380 kurşun parçası ve bir varil tuzlanmış dil ile birlikte 25 Haziran 1573'te Livorno'ya gelmiştir. Görüldüğü üzere bu mütevazı bir yüktür. Sterlich'e ait olan *St. Mary of Grief* 20 Temmuz'da Cádiz'den yüklediği mallarla gelmiştir. 16 Aralık 1573'te Livorno'ya varan *Kite* Londra'dan kurşun, soda, yünlü kumaş ve kalay getirmektedir; bunların hepsi de –ayrıntılar değerlidir– Cenevizli tüccarlara yöneliktir. Bu üç mütevazı İngiliz teknesi tek başlarına İngiliz ticaretinin ileride ne olacağı hakkında bilgi vermektedir: Yünlü kumaşlar, kurşun, kalay. Gelecekte bunlara eklenen, sayılamayacak miktarda ringa, morina ve tuzlu somon fiçları olacaktır. Kurulan ilişki artık bir daha kopmayacaktır. 1573 yılına ait Livorno'ya ilişkin dökümler 3 tane İngiliz gemisinden söz etmektedir; 1574'te bu sayı dokuza çıkmıştır; 1575'te iki (bu yıla ait denetimimiz çok eksiktir), 1576'da üç, 1578'de beş, 1579'da dokuz, 1580'de iki, 1581'de on üç, 1582'de on, 1583'te dört, 1584'te altı, 1585'te sekiz, 1590-1591'de altı, 1591-1592'de üç, 1592-1593'te on altı İngiliz gemisi görülmektedir. İngilizler İç Deniz'in yolunu yeniden bulmuşlardır.

Bu geri dönüş hakkında, bir giriş kapısı olan İspanya'da ve Akdeniz'de herhangi bir açıklama bulmak pek mümkün değildir. Acaba bu dönüş yuvarlak teknelerin yelkenlerinde ve bunlara komuta eden sistemlerde meydana gelen iyileşmelerin ürünü müdür? Bu iyileşmeler 16. yüzyılın ortasında kazanılmıştır ve âni değişimler gösteren bir denizde bu teknelerin daha kolay yönetilmelerine olanak sağlamıştır. Livorno *portatelerinin* kayıtlarına bakarak (beyaz ringa, kurşun ve kalay boşaltma) Akdeniz'in açlığını bastırmak ve silah ihtiyacını gidermek üzere giderek daha fazla

⁴⁷⁸ Jean Delumeau, *L'alun de Rome*, s. 241.

⁴⁷⁹ *L'hironnelle*, Mediceo 2080. Paragraf sonuna kadar olan, gemilerle ilgili atıf.

İngiliz kaynaklarına muhtaç hale geldiğini söyleyebilir miyiz? Bu dönemde tunç topların, demir topların yerini almaya başladığı bilinmektedir. Her halükârda kalay ve kurşun talebinin Akdeniz'in her yerinde, Müslüman ülkelerde, Rusya'da ve Hristiyan Akdeniz'inde genel bir talep olduğu kesindir. 1580'den itibaren Sicilya'da duran İngiliz teknelerinin, İstanbul'daki top dökümhanelerine gerekli olan kalayı taşıdığından kuşku duyulmaktadır.⁴⁸⁰ İngilizler Napoli'yi⁴⁸¹ de beslemekte ve Malta'da iyi kabul görmektedirler; ancak bu kabuller, 1581'de, Peter Baker'a ait olan demir, çelik, tunç ve kalay yüklü *The Roe* adlı İngiliz kayığı ile 1582'de *Reynolds* adlı kayığın biraz sert muamelelere boyun eğmeleri sonucunda kurulan temasların ürünüdür.⁴⁸² Malta Şövalyeleri 1582 yılının temmuzunda İngilizlere, kaçakçılık yapmamaları koşuluyla, adayla serbestçe ticaret yapma ve Doğu Akdeniz'e geçme izni vermişlerdir. Bu lütuf aynı zamanda kesin siparişler vermeye vesile olmuştur; barut, çakmaklı tüfek, güherçile, kalay, çelik, demir, bakır, beyaz *carisee*, kadirga, yelken direği ve aynı zamanda İngiliz tüccarların *coal of Newcastle* dedikleri *rosetta*, yani yer kömürü – İngiliz kömürüne dair küçük bir ayrıntı veren bir öykü.

Fakat İngilizlerin iç denize dönüşleri bilhassa, örneğin Toskana büyük dükünün onları Livorno'ya davet etmek üzere 1576 ve 1578'de yaptığı⁴⁸³ kesin çağrılara bir cevaptır. Aynı şekilde, 1578-1579'da Reform kampına geçen ve İngiltere'deki İtalyan bankacı ve işadamlarının sonuncularından biri olan Cenevizli Horacio Pallavicino'nun çağrıları da etkili olmuştur.⁴⁸⁴ 1578'de bir başka Cenevizli ile, Anversli Battista Spinola ile ortak olarak Flandre devletine (o tarihlerde burası II. Felipe'yle bağlarını koparmıştır)

⁴⁸⁰ Marcantonio Colonna'dan Krala, Palermo, 26 Şubat 1580, *Simancas E°* 1149, B. de Mendoza'dan aldığı haberleri aktarmaktadır.

⁴⁸¹ Miranda kontu, II. Felipe'ye Napoli'den gönderdiği 13 Temmuz 1591 tarihli mektubunda gene zorunlu iâşeden bahsedecektir mutlaka, *Simancas E°* 1093.

⁴⁸² R. Hakluyt, II, 145-146.

⁴⁸³ G. Vivoli, *a.e.*, III, s. 155.

⁴⁸⁴ L. Stone, *An elizabethan: Sir Horatio Palavicino*, 1956.

Londra kenti tarafından garanti edilen 350.000 florinlik bir borç vermiştir. Bunun karşılığında Pallavicino altı yıl süreyle şap ihracatı tekelini elde etmiştir ki, bu da II. Felipe'nin ülkesindeki şap ticaretinin aleyhinedir. Demek ki İspanya'nın tepki göstermesi için iki nedeni bulunmaktadır: Hem kendi ticaretini kurtarmak hem de çok iyi bildiği üzere, kazandıkları kârları İspanya'ya karşı kullanma ihtimali olan âsilerin iyi iş yapmalarını önlemek. Pallavicino zorlukları önceden görerek Cenova, Milano ve İspanya limanlarında sahip olduğu şapı hemen kuzeye sevk etmeyi düşünmüştür. Yaz sonunda 7.000 kantarlık *Santa Maria Incoronata* adlı *naveyi* güneye, Alicante, Cartagena ve Cádiz'e elindeki stokun bir kısmını alması için göndermiştir.⁴⁸⁵ Durumdan haberdar edilen Katolik Kral Milano'dan hareketle soruşturma yapmaya ve İspanya'da şap yüklü olarak geçen teknelere el koymaya hazırlanmaktadır.⁴⁸⁶ Tuzak kurulmuştur, fakat Cenevizli bizzat Alicante'de durumdan haberdar olmuştur. Bu durumda değerli şap nakliyatı işini İngiliz gemilerine yaptırmaya karar vermiştir. Gerçekten de tekneler dönüşte zarara uğramadan Alicante'ye gelmiş ve toplam yedi gemiyle birlikte Mart 1579'da Londra'ya 14.000 kantar mal götürmüştür (bu gemi başına 2.000 kantar, yani 100 tonluk bir su çekimi demektir). Malın tamamı 60.000 ekü etmektedir. Öte yandan –bir başka belgenin anlamını fazla zorlamamış olursak– Pallavicino Almanya üzerinden Flandre'a kadar 2.000 kantar daha göndermiş görünmektedir.⁴⁸⁷

Tartışmaya eklenmesi gereken bir başka belge: 26 Ocak 1580 tarihli bir Venedik Senatosu kararnamesi,⁴⁸⁸ bu belge bir kez daha İnebahtı bunalımını gündeme getirmektedir. Senatörler şunları söylemektedir: “Son savaştan önce tüccarlarımız Batı ticaretinde (yani İngiltere) çalışmaya alışkindılar; teknelerimizi Kefalonya, Zanta ve Girit adalarına gitmek için kiralyorlardı; buralardan ba-

⁴⁸⁵ 23 Eylül 1578, *CODOIN*, XCI, s. 287-88.

⁴⁸⁶ *CODOIN*, XCI, s. 297.

⁴⁸⁷ *Age.*, s. 398; meselenin bütünü hak. bkz., s. 275, 287-88, 360, 375, 387-88, 393.

⁴⁸⁸ *Bilanci Generali*, 2. dizi, c. I, 1, 439, n. 1.

tıya götürmek üzere kuru üzüm ve şarap yüklüyorlardı ve dönüşte Venedik kentine *carisee*, yünlü kumaş, kalay ve diğer malları getiriyorlardı.” Böylece her yıl ortalama 5 veya 6 tekne kuzey yolunu tutuyordu. Fakat savaştan beri (yani 1571-1573’ten beri) *il detto viaggio è del tutto levato*, söz konusu yolculuklar tamamen kesintiye uğramıştır. “Yabancı” tekneler Venedik adalarına doğrudan gitmekte, oralardan kuru üzüm ve yeni şarap yüklemekte ve bu işi yaparken kuzeyin *carisee*, yünlü kumaş, kalay ve gümüşü sayesinde, bu adalardaki bazı Venedik uyruklarının suç ortaklığından yararlanmaktadırlar.

Bu durumda 1571-1573 Venedik bunalımına tekrar dönmek gerekmektedir: Bu bunalım Doğu Akdeniz’de Marsilya’ya elle tutulur fakat geçici bir şans sağlamakla birlikte, İngilizleri de Akdeniz’e sokmuştur. Fakat Doğu Akdeniz’de olduğu gibi Venedik eski yerini burada da çabucak geri alabilirdi. Eğer bunu yapmadıysa, bunun nedeni, 1575 civarında ekonomik konjonktürün iyiye gitmesi ve yukarıda işaret ettiğimiz faaliyet değişikliklerini kendisiyle birlikte getirmesidir. Yüzyılın sonuna kadar kuşkusuz hâlâ birkaç Venedik teknesi kuzey yollarında görülecektir. 1582’de başka bir olayla ilgili olarak (Terceira’dan İngiltere’ye “tamamen çıplak olarak gelen” yüz kadar fakir Portekizlinin ülkelerine iadeleri), iki Venedik *navesinin* zikredildiği görülmüştür.⁴⁸⁹ Ekim 1589’da *Santa Maria di Gracia* adlı tekne (Venedikli veya Raguzalı) Girit’ten ve Rethimnon’dan İngiltere’ye götürmek üzere şarap taşımaktadır. En azından navlun sözleşmesinde yazılı olan budur.⁴⁹⁰ Fakat daha önce de açıkladığımız üzere, bütünü itibarıyla Venedik, tıpkı diğer büyük Akdeniz kentleri gibi, giderek daha fazla miktarda “yabancı” tekne ve denizci istihdam edecektir. Bu istihdam Kuzey teknelerinin Akdeniz’e dönüşünü en iyi şekilde açıklamaktadır.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ 29 Kasım 1582, *CODOIN*, XCII, s. 436.

⁴⁹⁰ A.D.S., Venedik, *Lettere Com.*, 12 *ter*, 20 Ekim 1589.

⁴⁹¹ İki küçük değerlendirmeyi bir kenara bırakıyorum: 1. Dieppeliler ve Marsilyalılar İngilizlerin ilk dönüş yolculuklarında onlara rehberlik yapmış olmalıdır. 1573-1584 arasında İngiliz gemilerinin Livorno’ya

Türk-İngiliz Müzakereleri: 1578-1583⁴⁹²

İngilizler için geriye kalan, gemiyle Doğu Akdeniz pazarlarına ulaşmaktır. R. Hakluyt bunun, 1575'te bu işe karar veren Londralı iki tüccarın, Edward Osborne ve Richard Staper'in eseri olduğunu iddia etmektedir. Bunlar İstanbul'a kendileri için iki temsilci göndermiştir; John Vight ve Joseph Celeents adındaki bu kişiler Polonya yolunu izlemiş, 1578 Eylülünde Lwów'da Türk elçisi Ahmet Çavuş'un heyetine katılmış ve o da onları güvenli bir şekilde 28 Ekim'de hedeflerine ulaştırmıştır. Padişah'tan İngiltere kraliçesine yazılmış 15 Mart 1579 tarihli bir mektup almışlardır. Müzakereleri Londra'dan, İstanbul'daki İspanyol casusu Giovanni Margliani'den daha iyi izleyen Bernardino de Mendoza, Kraliçe'nin 1579 Kasımı'nda Fransa yoluyla En Hristiyan Kral ile olan iyi ilişkileri koruyup pekiştirmesini ve Anjou düküyle evlenmesini (hiç kuşku yoktur ki, Fransızlar bu tavsiyenin mektuba girmesi için bir şeyler yapmışlardır) istediklerini kaydetmektedir.

vardıkları ve Dieppe'de (bir sefer, 4 Şubat 1574), Calais'de (5 sefer; 3 Şubat 1574, 25 Ocak 1576, 2 Şubat 1576 (iki kere), 14 Ocak 1579), Fransa'da (bir sefer, 12 Ocak 1579), Flandre'da (bir sefer, 10 Ocak 1584) ve Zelanda'da (bir sefer, 24 Ekim 1581) yükleme yaptıkları doğrudur. A. de Montchrestien'in bir metni (*a.e.*, 1615, s. 226-227) kesin gibi görünmektedir (ama değildir). "40 yıl kadar önce (demek ki 1575'e doğru) İngiliz tekneleri ne Osmanlı ne de Berberî ülkesine gidiyordu; sadece durak noktaları olan Hamburg ve Stade'a gidiyorlardı. Hâlâ hayatta olan gemi sahibi Anthoine Girard ve Marsilyalı genç Jean Durant onlara Londra'da ilk açılışı yapmıştır; üstelik ilk gemilerine rehberlik ve kapitanlık etmişlerdir. Eskiden onlara baharat ve diğer Boğaz mallarını sadece Marsilyalılar getirirdi, fakat şimdi..."

2° Venedik ile İngiltere arasındaki *uve passe* savaşı çeyrek yüzyıldan fazla sürecektir (*C.S.P. Venetian*, VII, s. 542, 544, 545, 548, 549, 550, 552). Bu savaş Luccalı bir tüccara 1576'da Londra'da *uve passe* getirme tekelinin verilmesiyle başlamıştır. Tartışmalar ve gümrük misillemeleri birbirini izlemiştir, 1580, 1591, 1592, 1602; uzlaşma muhtemelen 1609'da sağlanmıştır (bkz. *La Méditerranée*, 1. yay, s. 482, 487-8). Her şeyerağmen Venedik teknelerinin İngiltere'ye gitmeleri sona ermemiştir.

⁴⁹² Bibliyografya atıfları, R. B. Merriman, *a.e.*, IV, s. 154, dipnot 3.

Mektupta ayrıca, kara ve deniz yoluyla gelen İngiliz tüccarların iyi karşılanacağı bildirilmektedir. Mendoza, aslında evlilik Türklerin umurunda değildir, diye yazmaktadır; onları asıl ilgilendiren “İngilizlerin birkaç yıldır Doğu Akdeniz’e getirmeye başladıkları” kalaydır; “top dökümü” için vazgeçilmez olan kalay. Zaten bu maddeden 20.000 ekülük yüklemiş olan 5 gemi Doğu Akdeniz’e gitmek üzere Londra’yı terk etmeye hazırdır.⁴⁹³ Kraliçenin 25 Eylül 1579 tarihli cevap mektubu Richard Stanley ve *Prudence* adlı tekneyle yollanmıştır.⁴⁹⁴ Zaman uygundur. Portekiz tahtı açıktadır; II. Felipe muazzam hazırlıklarla meşguldür. Elizabeth’in herkesten fazla endişelendiği kişi II. Felipe’dir. Türklere dayanmaktan başka çözüm yoktur. Hattâ Elizabeth müzakereler sırasında Türk donanmasının denize açılmasını bile talep edecektir.

Ne olursa olsun İngiltere 1580 Haziranı’nda 35 maddeden meydana gelen ilk kapitülasyonunu elde etmiştir. İngiliz uyrukları için kendi bayrakları altında serbest ticaret hakkı elde edilmiştir. İngilizler bütün bunların Doğu Akdeniz’deki prestiji ve etkisi azalan Fransızlara rağmen; Fransızlar ise “müteveffa Mehmet Paşa”nın yardımlarının rüşvetle sağlanması sonucu elde edildiğini söylemektedir.⁴⁹⁵ Fransızlar yeni gelenlerin Fransız bayrağı altında seyredeceklerine dair Türk vaadinden ötürü, bu durum karşısında hayal kırıklığına uğramışlardır.⁴⁹⁶ İngilizler ayrıcalıklarına çok sıkı sarılmışlardır ve bu konuda gevşeklik göstermeyeceklerdir. Kasım 1580’de, muhtemelen bir İtalyan dönmesi olan Türk elçisi İngiltere’ye varmıştır.⁴⁹⁷ 11 Eylül 1581’de *Levant Company*, Edward Osborne, Richard Staper, Thomas Smith, William Garret ve birkaç kişinin yararına olmak üzere, kraliçe Elizabeth tarafından örgütlenmiştir. Bu kumpanyanın kurulması, Doğu Akdeniz’de daha

⁴⁹³ R. Hakluyt, II, s. 136-137.

⁴⁹⁴ *CODOIN*, XCI 439, 28 Kasım 1579.

⁴⁹⁵ Berthier’nin tavsiyeleri, 5 Eylül 1580, *Recueil...*, s. 36.

⁴⁹⁶ İngilizlere karşı Venedikliler ile anlaşmalı olarak hareket etmektedirler, Hurault de Maise’den Krala, 27 Temmuz 1583, A.E, Venedik 31, f° 103 v° vd.

⁴⁹⁷ *CODOIN*, XCI, 13 Kasım, 1580, s. 523.

önce ticaret yapmaya girişmiş olan İngilizler ile büyük sürtüşmelerin yaşanmasına yol açmıştır; öte yandan hemen hemen kumpanya biçiminde örgütlenmiş olan ve Venedik ticaretinde yer alan tüccarlar da bu durumdan hoşlanmamıştır. Fakat büyük bir ölçekte örgütlenmiş olan yeni ticaretin kârları, Moskova trafiğinin kötüye gitmeye ve Danimarka gemilerinin 1582'de Saint-Nicolas körfezi ticaretini zorla engellemeye başladıkları bir zamanda imdada yetişmiştir.⁴⁹⁸ Kasım 1582'de Londra limanına kayıtlı *Susan-na* kraliçenin padişaha yazdığı bir mektup ile hediyeler götürmek üzere İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.⁴⁹⁹ Bunlar, Elizabeth'in Osmanlı nezdinde atadığı yeni elçi William Hareborne⁵⁰⁰ tarafından götürülmektedir. Fransız raporlarında Guillaume Harborn adıyla geçen⁵⁰¹ bu elçi, İngiliz davasının sağlam öncülerinden biri olacaktır. Sicilya, İngilizlerin geçişini ancak 15 Mart 1583'te⁵⁰² öğrenbilmiştir; oysa Harborne o sırada Ege adalarına varmıştır bile.

3 Mayıs'ta William Hareborne padişahın ellerini öpmüştür ve Maise'in söylediğine göre,⁵⁰³ "Ona şimdiye kadar hiçbir elçiye olmadığı kadar itibar gösterilmiştir." Fransızlar ya da Venedikliler –*malicious and dissembling peoples* ki, Hareborne'un kanısına göre bunlardan aynı zamanda çekinmek gerekir– Hareborne'a ve onun Doğu Akdeniz'de atayacağı konsoloslara karşı, son tahlilde bir şey yapamamışlardır.⁵⁰⁴

İngiliz Deniz Yolculuklarının Başarısı

Levant Company başlangıçtan itibaren kârlı işler yapmıştır. İlk yapısını belirleyen 11 Eylül 1581 tarihli patentin ona verdiği biçim

⁴⁹⁸ CODOIN, XCI, s. 334, 396, 399, 409, Hakluyt, 1, 453-54; I. Lubimenko, *a.e.*, s. 51.

⁴⁹⁹ R. Hakluyt, II, 429.

⁵⁰⁰ *Age.*, II, 157.

⁵⁰¹ *Recueil...*, s. 36.

⁵⁰² 15 Mart 1583, Simancas E° 1154.

⁵⁰³ Venedik, 2 Haziran 1583, A.E., Venedik, 31, f° 15 ve 15 v°.

⁵⁰⁴ Harborne'dan Richard Forster'a, Pera, 5 Eylül 1583; R. Hakluyt, II, 172-73.

altında yüzde 300'e varan kârlar gerçekleştirmiştir.⁵⁰⁵ 1592'den sonraki gelişmeler daha da nettir; bu tarihten sonra şirket, Ocak ayında, 1583'te kurulan sözüm ona *Venice Company* ile birleşmiş ve ikinci şeklini almıştır.⁵⁰⁶ 1595'te *Levant Company*'nin emrinde 15 gemi ve 790 denizci bulunmaktadır.⁵⁰⁷ Bu şirket İskenderiye, Kıbrıs, Sakız ve Zanta'ya, daha az bir sıklıkla Venedik ve Cezayir'e gitmektedir.⁵⁰⁸ 1599'da şirketin sadece İtalyan sularında 20 teknesi bulunmaktadır. 1600'de filosuna 16 yeni tekne eklemiştir.⁵⁰⁹ Fakat bu başarılar şirketin parasızlıktan yakınmasına ve yaşadığı zorlukların büyümesine engel olamamaktadır; bu yakınmalar daha Elizabeth'in sağlığında, 31 Aralık 1600'de⁵¹⁰ ve ardılı I. James'in saltanatının başında, 14 Aralık 1605'te,⁵¹¹ şirketin ayrıcalıklarının yenilenmesinin arifesinde, sanki rastlantıymış gibi ortaya çıkmaktadır. Bu zorluklar gerçekten vardır: Yolculukların uzunluğu, İspanya'nın 1604'e kadar süren husumeti, Cezayir korsanlarının meydana getirdiği tehlike, konumlarını terk etmeye kolayca razı olmayan Marsilyalı ve Venediklilerin şiddetli savunmaları, Türklerin aşağılayıcı muameleleri ve İstanbul'da bir elçi ile Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'de bir dizi temsilci beslemenin şirkete getirdiği ağır yükler. Ancak kazanılan başarılar, İngiliz tüccarlarının işlerine bağlılıklarının, mükemmel teknelerinin, düşük fiyatlı kumaşlarının ve örgütlenmedeki başarının karşılığını ödemiştir. Onlara ait birkaç düzine gemi Doğu'da ve Akdeniz'de Marsilyalıların yüzlerce küçük tekneyle zorlukla yapabildiklerini yerine getirmektedir.⁵¹² İngilizlerin 1591'den itibaren işletmeye başladıkları konvoy sisteminin dahiyaneliğini, İstanbul'dan yaptıkları

⁵⁰⁵ A. C. Wood, *a.e.*, 17.

⁵⁰⁶ *Age.*, s. 20.

⁵⁰⁷ *Age.*, s. 23.

⁵⁰⁸ *Age.*

⁵⁰⁹ *Age.*

⁵¹⁰ *Age.*, s. 36.

⁵¹¹ *Age.*, s. 39.

⁵¹² Marsilya'da 1610'da 1.000 adet gemi bulunmaktaydı, Paul Masson, *a.e.*, XXXI.

alımların onlara lehte bir bilanço sağlamasını, İngiliz tüccarların kumaşların kalitesi ve miktarı konusunda aldatmaya hazır olan Venedikli ve Fransızlara nazaran sergiledikleri büyük dürüstlüğü de gündeme getirmek gerekmektedir.

Daha önce Hakluyt'un eserinde yer alan, sonra tarihçilerin yenden ele aldıkları bütün bu deliller önemlidir. Ama buna rağmen, İngilizler, baharat konusunda işaret ettiğimiz üzere, Doğu Akdeniz ticaretinin yeniden canlanmasıyla buralara çekilmişlerdir. Eski Akdeniz ticareti bir kez daha Atlantik'teki korkunç mücadelelerden yararlanmıştır.⁵¹³ 1583-1591 arasında İngiliz acentelerinin Suriye yolları üzerinden Hint Okyanusu, İran, Hint adaları ve Sumatra'ya kadar ilerlemeleri rastlantı değildir. Bu kayıp çocuklara, Yakın ve Uzakdoğu yolları ile ilgili çizilen hayranlık verici tasvirlerle borçluyuz. Mısır'da kaba kumaş ticareti yapan İngilizler, bu sıcak ülkede ancak nakit para karşılığında yararlı bir ticaret yapabilirlerdi. Ayrıca burada inatçı ve becerikli Fransız rekabeti karşısında başarısızlığa uğramışlardır.⁵¹⁴ Demek ki İngiliz'in özellikle gözünü çevirdiği, yönelmek istediği yer Suriye yolları ve daha ötesidir; burada bir mala-karşı-mal ticareti örgütlenmiş ve Ümit Burnu'nun Hollandalılar tarafından keşfi bu ticareti hemen bozamamıştır. 1600'de kurulan *East India Company*'nin zaten *Levant Company*'nin kızı veya kız kardeşi olduğunu kaydedelim.⁵¹⁵

Akdeniz'in göbeğinde, Livorno'daki rakamlar, kuzeylilerin artan başarılarını göstermektedir. Örneğin batıdan gelen *nave portateye* dair Livorno liman dökümü (metin çok kesin olmayıp İngilizler ile Hollandalıları karıştırmaktadır):⁵¹⁶ 1598 Ekim-Aralık dönemi için 5.000 varilden fazla kurşun, 5.613 fûme ringa, 268.645 *pesci merluzzi*, 513 *fardi pesci stockfiss* söz konusudur.

⁵¹³ *Age.*, s. XVI.

⁵¹⁴ A. C. Wood, *a.e.*, s. 33, 35.

⁵¹⁵ *Age.*, s. 31.

⁵¹⁶ A.d.S., Floransa, Mediceo 2079, f° 210 ve 210 v°.

Yüzyılın Sonundaki Durum

Yüzyılın sonunda İngilizler Akdeniz'in her yerinde, hem Müslüman hem de Hristiyan dünyasındadırlar; onları buralara giden veya buralardan uzaklaşan tüm yollar üzerinde, Avrupa veya Hint Okyanusu yönünde görmek mümkündür. 1588'den itibaren Boğdan ve Eflâk onları davet etmektedir.⁵¹⁷ Uzun zamandan beri Londra büyük planlar yapmaktadır.⁵¹⁸ 1583'te simgesel bir başarı olarak *Hercules* (ki bu onun en azından ikinci yolculuğudur) Trablus'tan şimdiye değin hiçbir İngiliz teknesinin adaya getiremediği en zengin yükü getiriyordu.⁵¹⁹ İspanyol, Rum ve Marsilyalı rehberler yeni gelenlere, bir limandan öbürüne, denizin tümünü fethetmede yardımcı oluyorlardı. Limanlara ilk girişler genelde temkinli ve gizli olduğundan, birbirini izleyen bu başarıların tarihlerini kesin olarak saptamak olanaksız olmaktadır. Marsilya 26 Kasım 1590'da iki İngiliz teknesini limana kabul etmeye karar vermiştir: "Kentin kurşuna ihtiyacı olduğundan ve hattâ felâketli bir dönem yaşadığından, bu kente giren iki teknede bulunan malları, mal sahipleri ve kâtipleri boşaltmak ve satmak için kente girebilir ve kent halkıyla pazarlık yapabilirler; ayrıca adı geçen teknelere yüklemek üzere, yasaklanmamış olması koşuluyla, istedikleri mallardan alabilirler."⁵²⁰ Kuşkusuz İngilizler Marsilya'ya ilk kez gelmiyordu; zira onlarla 1574'ten beri bağlantı halinde-dirler; ancak ilk kez piyasaya resmen kabul edilmektedirler.

Birkaç yıl gibi kısa bir sürede büyük bir mesafe kat edilmiştir. 1589'da bir Ceneviz belgesi,⁵²¹ denizin bütün kesimlerini kapsamına alan bir *Intelligence Service*'in başlıca menzillerini göstermektedir. İstanbul'da William Hareborn (o tarihte Londra'dadır);⁵²² Cezayir'de John Tipton; Malta'da John Lucas ve nihayet Cenova'da Richard Hunto. Adı İtalyanlaştırılmış olan bu sonun-

⁵¹⁷ R. Hakluyt, II, 290.

⁵¹⁸ *CODOIN*, XCII, S. 455-56.

⁵¹⁹ R. Hakluyt, II, 271.

⁵²⁰ Marsilya Bel. Arş., BB 52, f° 24 v°.

⁵²¹ A.d.S., Cenova, L.M. Spagna 10.2419 (t.y.).

⁵²² R. Hakluyt, II, 289-290.

cusu, Cenevizliler üzerinde bir Katolik düşmanı olduğu izlenimi uyandırmıştır; “çok kurnaz ve ahlâksız bir düşman”; aynı zamanda adı gene ortaya çıkan Horacio Pallavicino’nun casusu olmakla ünlüdür (İspanyolca olarak kaleme alınan metnimiz *l’intelligence-ro* demektir). Ocak 1590’da İngilizler, yeni İspanyol temsilcisi Juan Estafano Ferrari’nin müzakereleri sonuca ulaştırmasını engellemiş olmaktan sevinç duymaktadırlar. Böylelikle, artık kendilerine ait bir şirketleri olacak kadar Akdeniz hayatına karışmışlardır. Ama kuşkusuz iktidar ve güç kullanımı yoktur: Akdeniz hayatına katılma İngilizlere büyük bir esneklik ve hiç de azımsanmayacak bir sahtekârlık (ama kim bunun dışında kalmış ki?) kazandırmıştır. İngilizler İslâmiyet ve Hıristiyanlığa ait iki sahnede ve hattâ korsanlığın meydana getirdiği bir üçüncü sahnede aynı anda oynamaktadırlar.

İngilizler ilk andan itibaren korsanlık da yapmışlardır; hem de oldukça şedit bir korsanlık.⁵²³ Daha 1581’de onlara ait bir yelkenli Türklere karşı korsanlık yapmaktaydı.⁵²⁴ Yirmi yıl sonra, 1601’de Londra’da bir rapor, Venediklilerin, Cenevizlilerin ve diğer grupların İngiliz yelkenlilerinin yaptığı yağmalardan ve bunları Kuzey Afrika kentlerinde satmalarından yakındıklarını aktarmaktadır.⁵²⁵ Livorno, İngiliz-İspanyol barış antlaşmasından sonra (1604) işten çekilen İngiliz korsanları için iyi bir emeklilik yeri haline gelmiştir.⁵²⁶ Korsanlığın zayıfların işi olduğuna kuşku yoktur. İngilizlerin

⁵²³ Çok sayıda atf: Fransızlara karşı korsanlık, P. Mason *a.e.*, s. XXIV; Raguzalılara karşı, Ragusa Arş. D. de Foris, VII, f° 36 (Messina, 26 Mayıs 1598); *N.D. de Lorette* adlı *navé*’nin ele geçirilip yakılması; İngilizlerin Cagliari açıklarındaki bir başka saldırısı, 8 Mart 1594, D. de Foris, II, f° 127 v° vd.; Zanta yakınlarında *Sainte Trinité et Saint-Jean-Baptiste* adlı teknenin ele geçirilmesi, D. de Foris, V, f° 88, 12 Mayıs 1595.

⁵²⁴ *Recueil...*, s. 53; R. Hakluyt, II, s. 145-146; *CODOIN*, XCII, s. 60-61 (24 Haziran 1581).

⁵²⁵ 22 Şubat 1601, A.N., K 1630. *Kraliyet Tüccarı* adlı *navesini* 1601’de Cenova’da bir Raguzalıya kiralayan Richard Cocaine adlı İngiliz’in garip macerası; tekneyi kiralayan, Türklere karşı korsanlık yapmaya gitmiştir, Mediceo 1829, f° 258.

⁵²⁶ R. Galluzzi, *a.e.*, III, s. 270.

yüzyılın sonlarında yaptığı korsanlıklar, zengin *naveler*in olduğu ve zengin kentlerin kuşattığı denizde işgal ettikleri yerin küçük-lüğünü göstermektedir. Bir İngiliz Akdeniz'i gibi bir paradoksun oluşması için yüzyıllar gerekecektir; buraya bir İngiliz savaş filosunun gelmesi için 1620'yi ve Adadaki firmaların şube olarak Cenova'da ticarethane açmaları için de 1630-1640'ları beklemek gerekecektir.⁵²⁷

Hansalıların ve Hollandalıların Gelişi

İngilizlerin evlerine dönüşü kalay ticaretine bağlıdır. Hansalılar ve Hollandalıların ilk kitlesel gelişiyse Akdenizlilerin buğday alımlarıyla ilgili olmuştur. Bu gelişte Akdeniz'in kötü kapıcıları olan İspanyolların beceriksiz ve etkin olmayan siyasetlerinden ziyade, bir kez daha buğday rol oynamıştır; ama İspanyolların buğday konusunda da sorumlulukları vardır.

Hollandalılar ile Hansalıları harekete geçiren, 1586-1590 döneminde İtalyan hasatlarının kötü sonuçlanmasıdır⁵²⁸ ve belki de Kuzeylilere bu konuda, Luzac,⁵²⁹ de Jonge⁵³⁰ ve Watjen'in⁵³¹ haklı olarak varsaydıkları üzere, Yahudi toptancılar ve aracılar yardımcı olmuştur. Fakat bunlar uygulamalardaki ayrıntılardır. Tıpkı bu girişimlerin Danzig, Lübeck veya Hamburg'dan kaynaklanmasının da bir ayrıntı olması gibi. Büyük buğday pazarlarının kapılarını tutan, uzun zamandan beri toptan tahıl ticaretinde uzmanlaşmış olan bu kentlerin Akdenizlilerin çağrısını duymuş olmalarından daha doğal bir şey yoktur. Üstelik Toscana büyük dükü 1590'da temsilcisi Ricardo'yu, Lübeck'teki *granajo della Polonia*'ya, sonra da Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye gitmekle görevli bir yardım-

⁵²⁷ A.d.S., Cenova, *Giunta di Marina*, İngiliz konsolosluğu hakkında kayıt, tarihsiz.

⁵²⁸ W. Naudé, *a.e.*, s. 142-143, 331.

⁵²⁹ Elie Luzac, *Richesse de la Hollande*, I, 63.

⁵³⁰ Johannes Cornelis de Jonge, *Nederland en Venetie*, Gravenhague, 1852, s. 299-302.

⁵³¹ H. Watjen, *a.e.*, II, s. 5.

1593'TE LİVORNO'DA KUZEY BUĞDAYI
Taşıyıcı teknelerin dökümü (kaynak Mediceo 2079 f° 150 v°-160 v°)

	Amsterdam ve Zeland	İngiltere	HANSA KENTLERİ				Anvers ve Flandre	Norveç	Riga	Kuşku yerler
			Lübeck	Emden	Hamburg	Danzig				
Teknenin bağlı olduğu yer	12	7	4	5	16	9	4	2	1	13
			34							
Teknenin yüklendiği yer	28 sadece biri, Zeland'da	7	3	3	12	11	0	0	1	8
			29							

Livorno'ya aşağıda verildiği gibi 71 tekne gelmiştir: 6 Ocak (2), 9 Ocak (1), 12 Ocak (5), 13 Ocak (37), 14 Ocak (4), 16 Ocak (1), 20 Ocak (8), 26 Ocak (3), 31 Ocak (1), 11 Mart (1), 14 Mart (2), 1 Nisan (1), 29 Nisan (1), 3 Mayıs (1), 5 Mayıs (1), 6 Mayıs (2), 12 Mayıs (1), 15 Mayıs (1). 1593'te gemilerin yol sürelerine dair hiçbir işaret yoktur, fakat 1609-1611'de (Mediceo 2079) hafta bazında gerçek yolculuk süreleri aşağıdaki gibidir: a. Amsterdam-Livorno (12, 6, 5, 5, 8, 5, 32 gün, 16), b. Danzig-Livorno (14), c. Londra-Livorno (4, 8), d. Bristol-Livorno (12), e. Plymouth-Livorno 28 gün.

Bu tablodaki işaretler kendiliğinden anlaşıldığından (yolculuk sürelerindeki değişimler –kış yolculuklarının önceliği– ve tahılın yeniden dağılımı merkezi olarak Amsterdam'ın görünür rolüne işaret edilmesi), bunları bulma zahmetine katlanmasa okuyucudan beklenmektedir. Ancak şunları ekleyelim: 1- 1593 yılında 6 İngiliz gemisi kurşun, kalay ve morinadan meydana gelen olağan yüklerini getirmişlerdir; fakat bunların konvoyu arasına bir Hollanda teknesi (İngiltere'de yüklenmiş) ve Lizbon'da yüklenmiş *Kara Kartal* adlı bir Emden teknesi karışmıştır. 2- Çavdar ve buğday olarak toplam 15.000 ton tahıl bu yıl Livorno'ya indiren Kuzeylilerin tekne başına yükleri yaklaşık 500 ton olmaktadır. 3- Tekne adlarının dökümü dinsel olmayan adların ezici önceliğini açığa çıkartmaktadır.

cıyla birlikte Danzig'e göndermiştir.⁵³² Büyük dükün o yıl kuzeye verdiği muazzam siparişler –söylenildiğine göre 1 milyon altın tutarında– tek başına Kuzeyli buğday teknelerinin gelmesi için

⁵³² G. Vivoli, *a.e.*, III, s. 181.

yeterli olmuştur. Daha sonra trafik geniş kapsamlı olarak başlamıştır. Tarihçiler, 1591'de 13 yelkenlinin İspanyol sularından geçerken, Katolik Kralın onlara verdiği pasaportlara rağmen müsadere edildiğini iddia etmektedirler.⁵³³ Bunlardan 40 tanesi ise Livorno'ya varmıştır.⁵³⁴ Girişimlerin çok sayıda olduğu hesaba katılırsa, tüm Kuzey ülkelerinin Akdeniz'den yükselen çağrılara cevap vermelerine şaşırılmamak gerekir.⁵³⁵ 1593 tarihli Livorno *Portate* listesinde görüldüğü üzere, Hollandalılar, Hansalılar ve İngilizler tahıl filolarına dâhil olmaktadır.

Buğdaydan Baharata: Hollandalılar Akdeniz'i Fethediyor

Ancak Hansalılar ve Hollandalılar aynı anda gelmiş olmalarına rağmen, Denizi Hollandalılar fethedecektir. Ludwig Beutin'in kitabı⁵³⁶ bunu iki Kuzeyli halk arasındaki rekabetle açıklamaktadır. 17. yüzyılın başında Hansalılar devre dışı kalmışlardır ve tekneleri artık Malaga limanından öteye geçememektedir.⁵³⁷

⁵³³ *Age*, s. 317, atıflar, Galluzzi ve Rondinelli, s. 318.

⁵³⁴ *Age*.

⁵³⁵ Alman teknelerinin Akdeniz'e girişleri hakkında üç Ragusa belgesi (*Diversa de Foris*, XV, f° 123 v°-124), Venedik 24 Ekim 1596. Hamburg'dan Hans Emens'in sahibi olduğu, Venedik'e Hamburg buğdayı getiren *Hilâl* adlı teknenin sigortasına ilişkin ayrıntı, Venedik, 28 Kasım 1596. *Sainte Trinité adlı nave*'nin Hamburg'ta sigortalanması; patronu Venedik'e buğday taşıyan Antonio Luder, Venedik 24 Aralık 1596; sahibi Girardo Vestrevuola olan, Hamburg buğdayı taşıyan *Fortuna Volante* adlı tekneye ilişkin benzer ayrıntı. Venedik ile kuzey arasındaki uzun yolculuklar esnasında olaylar meydana gelmektedir. Danzig buğdayı taşıyan iki teknenin yüküne (patronları Luca ve Giacomo Neringhia) Lizbon'da el konulmuştur; tekneler bu kentten mal yüklemişler ve bunları Venedik'e götürdükten sonra, buğday yüklü tekneler olarak demirleme vergisinden muafiyet talep etmişler ve bu muafiyet onlara tanınmıştır, A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, Busta 3, 29 Temmuz 1597.

⁵³⁶ *Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiete bis zu den napoleonischen Kriegen*, Neumünster, 1933.

⁵³⁷ 1600'de İtalya'da hâlâ Hamburg gemileri vardır, Simancas E° 617.

Geriye bu bozgunun nedenlerini belirlemek kalıyor. İberyalı-lar ile Kuzeyliler arasındaki savaş esnasında taraf sızlığın ayrıcalıklı konumundan yararlanan Hansalılar, kuşkusuz bu avantajlarının 1604 ve 1609 anlaşmalarından sonra kendiliğinden azaldığına tanık olmuşlardır. 17. yüzyılda Avrupa savaşları sayesinde Hansalıların İç Deniz'deki ticaretlerini yeniden geliştirmeleri gözden kaçabilir mi? Fakat 16. yüzyılın sonunda başka birçok neden söz konusudur. Acaba Hansalıların kendilerini Doğu Akdeniz'e kadar çekebilecek olan karabiber ve baharata ihtiyaç duymamalarının nedeni İspanya'ya ve onun Okyanusa yönelik faaliyetlerine bağlanmış olmaları mıdır? Hansa birliğine bağlı denizci kentlerin arkasında güçlü endüstriler olmamasının nedeni Güney Almanya'nın Cenova ve Venedik'i tercih etmesi midir? Yoksa bir nakit kıtlığı mı söz konusudur? Açıklanması gereken bir paradoksun sonucu olarak, Hollandalılar 1615'te ve kuşkusuz daha önceleri Suriye'ye amber, cıva, zencifre, bakır tel ve demir gibi Alman mallarını götürmektedir. Hansalıların etkisiz örgütlenmelerini gündeme getirmenin gerekli olduğunu sanmıyorum: Tekne sahiplerinin ve sigortacıların çok sayıda olması, Akdeniz'in her yerinde rastlanan bir durumdur. Teknelerle ilgili bir sorun olabilir mi? Hansalılar her büyüklükte gemiye sahiptir.

Ne olursa olsun, Hollandalılar zafere ulaşmışlar ve 1597'ye doğru denizin sınırına varmışlardır. Aynı yıl İspanya'nın düşmanı Balthasar Moucheron, Fransız bayrağı çekilmiş bir gemiyi Trablusşam'a göndermiştir.⁵³⁸ Ertesi yıl, bütün Hollanda tekneleri kral IV. Henri'den Türk limanlarında Fransız bayrağı altında ticaret yapabilme iznini elde etmişlerdir⁵³⁹ (Hollandalılar ilk kapitülasyonlarını ancak 1612'de elde edebilecekler). 1599'da⁵⁴⁰ Venedik konsolosu bu yıl içinde gene bir "Flaman" teknesinin "geldiğini", beraberinde 100.000 ekü nakit para getirdiğini ve Venedik ticaretine küçümsenmeyecek bir zarar verdiğini bildirmektedir. Konsolos, Hollanda tüccarlarının Suriye'de kalıp kalmayacaklarıyla

⁵³⁸ J. Denucé, *a.e.*, s. 17.

⁵³⁹ *Age* s. 71; fakat "konsolosluk işleri" İngilizler tarafından yapılacaktır.

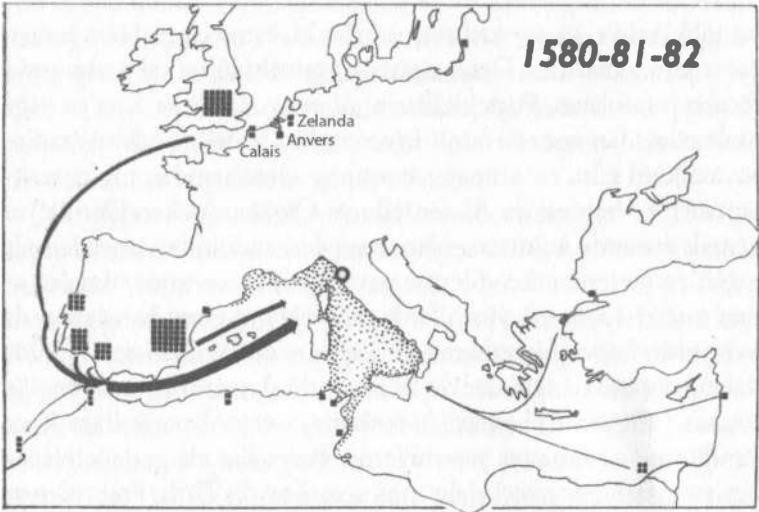
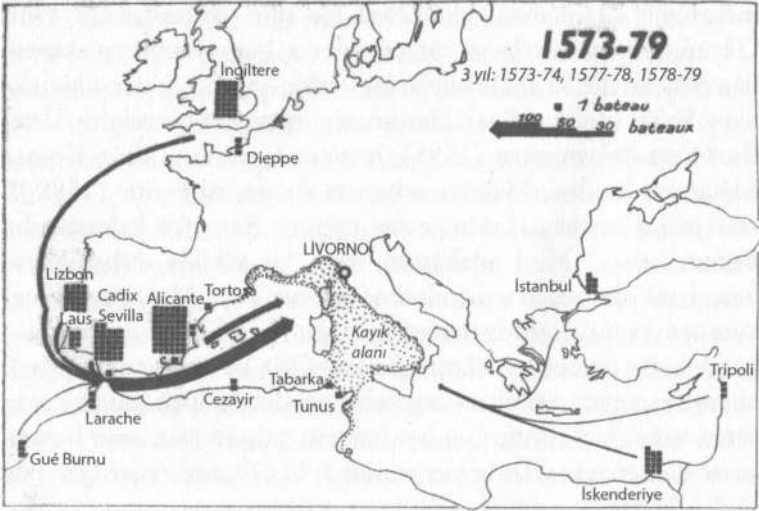
⁵⁴⁰ G. Berchet, 103.

meşguldür. “Hollanda” konsolosu ise eğer yurttaşlarının Hint Okyanusu’ndaki ilerleyişi sürecektir olursa, bunu yapmayacaklarını ilân etmektedir. Venedik büyük bir istekle iyi yolculuklar dilemektedir. Fakat Hollandalılar, Houtman’ın muzaffer bir şekilde Ümit Burnu’nu dolaşmasına (1595), Java’nın işgaline (1597), Komor adalarının keşfine, Maurice adasının ele geçirilmesine (1598)⁵⁴¹ ve ikinci filonun geri dönmesine rağmen Suriye’de kalmışlardır. Bunun nedeni Hint adalarının etkin bir şekilde fethedilmesi, buna bağlı akımların tamamlanması, Uzak Topraklar (Van Verne) kumpanyasının 1602’de muzaffer Doğu Hint Kumpanyası’nı doğurabilmesi için uzun yılların gerekmesidir. Ve öte yandan değerli müstahzarat ticaretinden vazgeçebilselerdi bile, ipek (kısa bir süre sonra bunu İran körfezine kaydırmaya çalışacaklar, ama hemen başarılı olamayacaklardır) ve pamuk ipliği ticareti onları gene de Doğu Akdeniz’e çekerdi.

Demek ki Hollandalılar artık Akdeniz’dedir; bunlar hantal arılar gibi faaldir, ama o kadar ağırdırlar ki, cama çarptıkları zaman camı kırmaktadırlar. Denize girişleri gürültülü ve kaba olmuştur. Acaba bu onların, Portekizlilerin *da nossa cidade de Faro*’yu yağmalamasından sonra –bunu öğrenmenin bedelini ödemişlerdir– söyledikleri gibi, en acımasız korsanlar olmalarından mı kaynaklanıyor?⁵⁴² Veyahut da Akdeniz’de ve Okyanus’ta kendilerine yer açmak zorunda kalmalarından, başkaları tarafından önceden ele geçirilen yerlerden kendilerine pay sağlamak zorunda olmalarından mıdır? 13. ve 14. yüzyıllarda sahneye geç giren Katalanlar da her yerde korsanlık yaparak ve kapıları zorlayarak aynı şekilde davranmışlardı. İngilizler de başka türlü davranmamıştır. İngiliz topları yalnızca Cebelitarık’ı zorlamaya veya İspanyollara karşı kendilerini savunmaya yaramıyordu. Bu toplar ele geçirilebilecek her şeye fark gözetmeksizin ateş açmaktaydı; Türk, Fransız veya İtalyan gemileri olmaları önemsizdi. Ve İngilizler kısa sürede yağmacı ve korsan olarak ünlenmişlerdi. Hollandalılar da Akdeniz’de

⁵⁴¹ J. Denucé, s. 68.

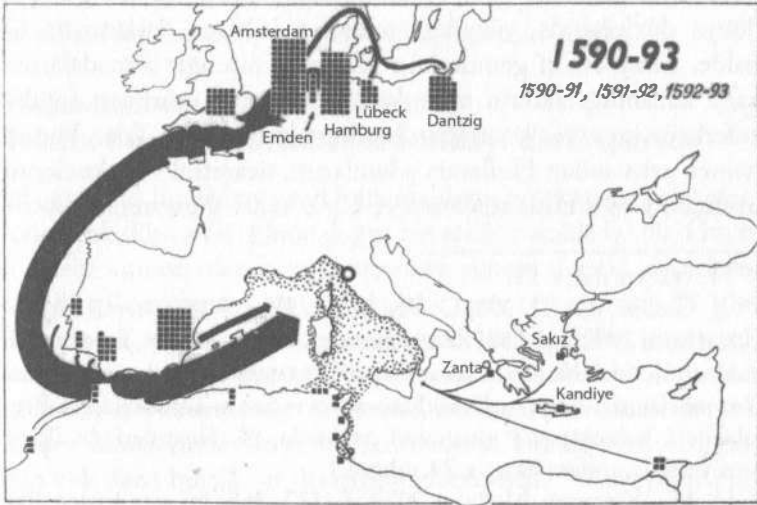
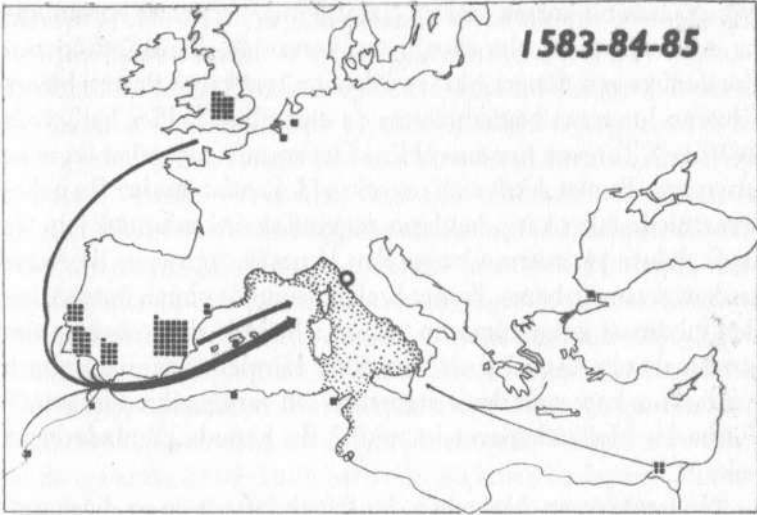
⁵⁴² Bernardo Gomez de Brito, *Historia tragico-maritimo*, Lizbon, 1904-1905, II, s. 506-507, 1604’e doğru.

26. Livorno'da Kuzey teknelerinin artışı: 1573-1593

Kaynak: F. Braudel ve R. Romano, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne (üç yıllık trafik).

Doğu Akdeniz'in önemi –ki hiçbir zaman çok büyük olmamıştır– giderek azalacaktır (bazı yüklerin büyüklüğüne rağmen). Batı Akdeniz'in

payı önceliklidir; bu öncelik başlangıçta İspanya ve Portekiz'in elindedir, sonra 1590-1593'te buğday yüklü Kuzey tekneleri de bundan pay alacaktır.

Dört harita Livorno'da sonlanan trafiklerin hızlı evrimini resmetmektedir.

çoğu zaman bir korsan tablosu çizmişlerdir.⁵⁴³ Cezayir korsanlığına erkenden ortak olmuşlardır; bu korsanlığı dönüştürdüklerini (bu konuya geri döneceğim) ve Okyanus'taki kaçak ticareti büyük Livorno limanına bağladıklarını da ekleyelim.⁵⁴⁴ Her halükârda 1610'da⁵⁴⁵ Toscana limanına Hint Okyanusu'ndan gelen iki *nave* ulaşmıştır. Bunlar Akdenizli mi yoksa Hollandalı mıdır? Bu belirlenmemiştir, fakat kâtip bunların zenginliklerini anlatmak için bir sayfa dolusu yazmıştır. Öte yandan Venedik Signoriası ile Amsterdam arasında, bazen Fransa kralı aracılığıyla olmak üzere, içinden çıkılması kolay olmayan arapsaçı halinde ilginç bağlantılar kurulmaktadır. O tarihlerde Venedik'te Hintler de dâhil dünyanın her tarafını kapsayan deniz sigortalarının varlığı zikredilmiştir.⁵⁴⁶ Acaba bu Hollandalıların işi midir? Bu konuda elimizde kanıt yoktur.

Hollandalıların Akdeniz'in bu küçük köşesinde ve diğer yerlerdeki varlıklarının açıklanması gerekmektedir. Bunların tarihi, dünya düzleminde, yüzyılın sonundan itibaren başlamıştır. O halde, Elizabeth'in gemilerinin II. Felipe'nin ağır armadalarına karşı kazandığı zaferin mantıksal devamı gibi görünen İngiliz zaferi söz konusu olmamıştır. İngiltere kazanmıştır, fakat bunun hemen arkasından Hollanda adamlarını, ticaretini ve teknelerini uzaktaki Doğu Hint adalarına ve Çin'e kadar dünyanın her yeri-

⁵⁴³ H. Wätjen, *a.e.*, s. 55.

⁵⁴⁴ R. Galluzi, *a.e.*, II, 270, G. Vivoli, *a.e.*, IV, s 7-10; gizemli bir küçük ayrıntı; 29 Kasım 1581'de muhtemelen Portekizli olan, Brezilya'dan yüklenmiş, özellikle 460 kantar *pau Brasil* taşıyan bir teknenin (*Santo Antonio*, kaptan Baltasar Dias) Livorno'ya varması; Toscanalıların Brezilya'daki kolonizasyon girişimleri hakkında, G. Guarnieri'nin ilginç ama yetersiz notları, *agm.*, s. 24, dipnot 1.

⁵⁴⁵ A.d.S., Floransa, Mediceo 2079, f° 337, 365; bu *navelerden* ilki, *Nostra Senora de Montedel Carmine*, Goa'dan gelmekte ve 4.000 kantar karabiber getirmektedir; varış tarihi herhangi bir şey olmaksızın 1610 olarak kaydedilmiştir. Doğu Hintlerden gelen ve 4.170 kantar karabiber, değerli taşlar ve 145 kantar Hint kumaşı getiren *Nostra Signora di Pietà* adlı ikinci *navenin* varış tarihi 14 Ağustos 1610 olarak yazılmıştır.

⁵⁴⁶ A.d. S., Venedik *Cinque Savii*, Busta 6, 15 Kasım 1596, kopya.

ne yaymıştır. Ve 17. yüzyılın ortasına kadar durum böyle devam etmiştir. Tek bir açıklama geçerli görünmektedir: Kuzey Hollanda, Katolik Güney Hollanda eyaletlerine yakın olması ve İspanya kapılarını zorlamadaki inadı sayesinde, Ada'dan (İngiltere) daha iyi bir şekilde Yarımadaya ve onun Amerikan hazinelerine ortak olmuştur –bunlar olmaksızın ticaretini canlandırması mümkün olmazdı. Zira büyük bir sabırla İspanya'dan sızdırılan sekizlik sik-keler olmasaydı, dünyanın yedi denizi üzerindeki Hollanda ticareti de olmazdı. 17. yüzyılın başında İngiltere'de *Levant Kumpanyası* merkezli ticaretin daha avantajlı olduğu düşünülmekteydi; bu ticaret Osmanlı'ya yapılan büyük ihracatlar sayesinde, önemli bir para kaçıışı olmaksızın işleyemeyen *Doğu Hint Kumpanyası*'nın ticaretine nazaran daha üstün görülmekteydi.⁵⁴⁷ İspanya ve Hollanda arasında, 1609-1621 barışı ile güçlenen ve İspanya'nın talihinin sürmesiyle birlikte, 17. yüzyılın ortasında, talih çarkının Hollanda aleyhine dönmeye başlamasıyla kopan –Acaba bu sadece bir rastlantı mıdır?– bir parasal bağ bulunmaktadır.

Hollandalıların 1570'ten İtibaren, Tek Bir Kurşun Bile Atmadan Sevilla'yı Ele Geçirmesi

17. yüzyılda İngilizlerin ve Hollandalıların göz kamaştırıcı zaferleri ancak dünya ölçeğinde doğru bir şekilde açıklanabilir. Öncelikle söz konusu olan, tekne yapımı ve yönetimindeki zincirleme teknik iyileşmelerdir; bunlardan daha önce söz etmiştik.⁵⁴⁸ 100-200 tonluk, iyi donanımlı, güvenli manevra yapabilen kuzey yelkenlilerinin ortaya çıkması, dünya denizcilik tarihinde bir dönüm noktasını göstermektedir. 1500-1600 tarihleri arasında denizcilik, Kuzey denizlerinde, Yenilmez Armada'nın Trafalgar'da yaptığından çok daha büyük bir ilerleme kaydetmiştir.⁵⁴⁹ Kuzeyliler mürettebatı artırarak, ateş gücünü yükselterek, daha rahat manevra için üst güverteleri kaldırarak yelkenlilerin savunmasını güçlen-

⁵⁴⁷ A. C. Wood, *a.e.*, s. 43.

⁵⁴⁸ Bkz. I. cilt, s. 477 vd.

⁵⁴⁹ L. Von Pastor, *a.e.*, Almanca basım, c. X, s. 306.

dirmişlerdir. Ralph Davis, benim önemli gördüğüm bir eserinde⁵⁵⁰ bunu hatırlatmaktadır. Tahmin yapmanın mümkün olduğu her seferinde, tekne tonajına indirgenmiş ortalama mürettebat sayısı, Kuzey teknelerinde İç Deniz'deki teknelere oranla yüksek çıkmaktadır.⁵⁵¹ Daha hafif yüklerin yarattığı sakıncalar, daha yüksek bir güvenlik ve buna bağlı olarak daha düşük sigorta primleri tarafından telafi edilmiştir.⁵⁵² Tabii ki masraflı Akdeniz kadirgaları bazen, hattâ 17. yüzyılda bile şaşırtıcı rövanşlar alacaklardır: Yelkenliler ancak rüzgâr yelkenleri şişirip yüzmelerine olanak verdiğinde tam olarak hâkimdir.⁵⁵³ Sakin bir denizde kadirgalar, çevikliği sayesinde hareketsiz kalelerin ölü noktalarına ulaşabilmektedir ve bu nedenle tercih hep onlardan yanadır.

Fakat istisnalar kuralı teyit eder. Kuzeyin savaşçı ve ticari üstünlüğü konusunda hiçbir kuşku yoktur. Zaten İngilizler ve Hollandalılar bunu çok erkenden, 1588'den çok daha önce fark etmişlerdir. Onlara göre Portekizli denizciler "ıslak tavuklar"dan başka bir şey değildir.⁵⁵⁴ Bunun tersine, Portekizliler fakirler ile sefillerin zaferinden söz etmektedir. Portekizliler, 1608'de⁵⁵⁵ Hollandalıların denizde hâlâ "bir lokma peksimet, kalitesiz yağlar, domuzyağı, balık ve birayla yetindiklerini, bunlarla denizde aylarca dayandıklarını" söylemektedir. Gemiler konusunda daha talepkâr olan Güneyliler "onlar gibi sefil olmak istememektedir." Tabii ki bu büyük tartışmada söz konusu olan tamamen başka unsurlardır.

Fazlasıyla sık bir şekilde ileri sürülen açıklamalardan kurtulmak gerekmektedir. İberyalılar Akdeniz'de kötü bir kapıcılık

⁵⁵⁰ "Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIIe siècle", *Decadenza economica Veneziana nel secolo XVII*, Giorgio Cini Vakfı, Venedik, 1961, s. 183-235.

⁵⁵¹ Bkz. yukarıda: *C.S.P. East Indies*, I, s. 107, Ekim 1600, Hindlere yollanan 5 gemi: 1.500 ton, 500 mürettebat. R. Davis, *agm.*, s. 215: 1628'de Venedik balyozunun dediğine göre, "İngilizler daha çok denizci ve topçu götürüyorlar; savaş için daha çok yer ayırıyorlar."

⁵⁵² R. Davis, *agm.*, s. 215 (*C.S.P. Venetian*, 2 Ekim 1627).

⁵⁵³ F. Braudel, "L'économie de la Méditerranée..." *agm.*, s. 175 vd.

⁵⁵⁴ B.M. Sloane, 1572 (1633'e doğru).

⁵⁵⁵ Zikr., C. R. Boxer, *a.e.*, s. 76 dipnot 150. Metin Pedro de Baeza'ya aittir.

yapmıştır; fırtınayı önlemek isterken, Atlantik'te kuzeye karşı olanaklarını aşan bir siyaset benimseyerek, fırtınayı bizzat kendileri harekete geçirmiştir. Kuşkusuz bu açıklamada küçük bir gerçek payı bulunmaktadır. Sevilla gibi Lizbon'un da efendisi olan İspanyollar 1586'da Kuzey teknelerine karşı uygulanan ambargo ve yasakları artırmaktadır.⁵⁵⁶ Fakat bu önlemler düşmanla yapılan faal İberya ticaretini engelleyememiştir: Bu "kıta ablukası" eksiksizdir.⁵⁵⁷ Her şey eskisi gibi veya hemen hemen eskisi gibi devam etmektedir. Fakat kronoloji bizi dikkatli olmaya sevk etmektedir. İngilizler 1572-1573'ten itibaren, yani İspanyol ambargosundan on yıl önce, Hollandalılar ise 1590-1593'te uzun bir gecikmeden sonra Akdeniz'e girmişlerdir. Açıktır ki, bu çapta bir ekonomik altüst oluşun açıklaması genel bir ekonomik duruma bağlıdır veya onun kapı aralığından görülmesine izin vermektedir.

Kuzey ve Güneyin birbirine düşmanlığı yüzyılın sonundan çok önceleri ortaya çıkmıştır: Hollanda 1566'da ayaklanmıştı. İngilizler İspanyol deniz bağlantılarını 1569'dan itibaren kapatmışlardır. Fakat bu "birbirini tanımayan"⁵⁵⁸ düşmanlar, bir diğeri olmaksızın yaşayamamaktadır. Önce kavga etmekte, sonra da anlaşmanın açık veya üstü kapalı olarak yapılmasına göre anlaşmakta veya birbirlerine tahammül etmektedirler. Sonuç olarak Okyanus savaşı alevlenmekte, sönmekte, yeniden alevlenmekte ve sonra tekrar hafiflemektedir; çözümler hep kapalı kapıların ardındadır. Bu bağlamda 1566-1570 arasında önemli bir *turning point* meydana çıkmıştır. O tarihe kadar Okyanus ticareti üç başlıdır: Kuzeyliler (en önde Hollandalılar,⁵⁵⁹ Brötonlar ikinci sırada,⁵⁶⁰ kısa bir süre

⁵⁵⁶ Atıflar, *La Méditerranée...*, I. yay, s. 493.

⁵⁵⁷ J. H. Kernkamp, *Handel op den vijand 1572-1609* (2 cilt, Utrecht, 1931-1934) temel bir eser olmaya devam etmektedir. Bu önlemlerin sonuçsuz kalışı hakkında, V. Vázquez de Prada, *a.e.*, (1596-1598), I, s. 63.

⁵⁵⁸ Bu cümleyi Germaine Tillon'dan (*Les ennemis complémentaires*, 1960) alıyorum; burada 1955-1962 arasındaki Fransız ve Cezayirliiler söz konusudur.

⁵⁵⁹ 1550'den beri, V. Vázquez de Prada, *a.e.*, 1, 48.

⁵⁶⁰ *Age*.

sonra İngilizler, sonra da buğday, kereste, kuru veya tuzlu balık, kurşun, kalay, bakır, bez, yünlü kumaş ve kap kaçak sağlayarak Kuzey ile Yarımada arasındaki bağı kuran Hansalılar ve İskandinav balıkçıları),⁵⁶¹ İspanya'dan başlayarak *Carrera da Indias* ve Portekiz'den başlayarak Doğu Hint adalarıyla Okyanus bağlantısını örgütlemiş olan İberyalılar; nihayet Amerikan gümüşünün gecikmeli olarak ticari düzey farklarını eşitlediği, mal akımlarını finanse eden İtalyanlar ve özellikle Cenevizliler.

İki büyük sorun ortaya çıkmıştır: 1566'dan itibaren, Kraldan *sacas de platalar* elde eden Cenevizliler, o tarihe kadar kuzeyde yaptıkları ödemeleri kolaylaştırmış olan mal ihracatına karşı ilgilerini kaybetmişlerdir; sonra 1569'dan itibaren Laredo'dan Anvers'e doğru olan beyaz maden hareketi durmuştur.⁵⁶² Oysa Okyanus ticareti duraklamış değildir; hattâ gelişmektedir ve bu şaşırtıcı olgu kilit niteliğinde bir açıklama meydana getirmektedir.

İspanya'daki uzmanlar, kralın danışmanlarına bu ticareti gerçekten durdurmanın söz konusu olmadığını söylemektedir; böyle yapılması denizciliğin ve Hintler ticaretinin iflası olacaktır; bu da hazine kaynaklarını azaltacaktır. 1575'te kaleme alınan uzun bir rapor bunları söylemektedir.⁵⁶³ Büyük Ceneviz kapitalizmi tarafından terk edilen mallar Sevilla'dan başka talipler bulmuştur. Hollanda firmaları, eski yıllarda zenginleşmiş olduklarından kendi mallarını avans olarak verecekler ve kendilerine ödeme yapılması için Hintler filolarının nakitle geri dönmesini bekleyeceklerdir. Başka bir ifadeyle, Sevilhali tüccarlar artık sadece komisyonculardan ibaret hale gelmekte, trafiğin geçişini görmekte, bu transit geçişten kâr yapmakta, ama deyim yerindeyse kendilerine ait hiçbir şeyi riske atmamaktadırlar. Bunların sermayeleri toprak ve köy *juros*u almaya veya çoğunluk oluşturmaya yarayacaktır. Bu edilgen rol içinde bu sermayeler etkisiz bir şekilde beklemektedir; ancak sermaye sahipleri bundan korkmaz. Böylece Sevilla fethedilmiş ve karanlık bir faaliyetle içten kemirilmiştir; karıncaların göze

⁵⁶¹ A.N., K 1607 B (B. 89).

⁵⁶² Bkz. yukarıda s. 207-208.

⁵⁶³ Simancas E° 569, f° 84 (t.y.).

görünmeyen faaliyetleri her şeyi Hollanda'nın yararına gerçekleştirmektedir. 1572'de başlayan savaş esnasında Anvers paranın siyasal merkezi olmaya devam etmiştir; burası küçük para (kuruşlar) trafiği döneminde, 1953 öncesinin Saygon'u gibidir. Ancak Amsterdam Anversli tüccarları kendine çekmekte ve Sevilla'nın ötesinde, muazzam İspanyol Amerikası'nın üzerine ağırlarını atmaktadır. Bütün bunlar ancak yıllar boyu süren faaliyetler, suç ortaklıkları, firmaların para karşılığında adlarının kullanılmasına izin vermesi, Sevilla piyasasının yavaş bir şekilde çürümesi ve yozlaşması sayesinde olabilirdi –ve tabii Medina Sidonia dükünün, fiefi olan Sanlúcar de Barrameda'dan hareketle para aktarımını sağlamak için işbirliği yapmasıyla.⁵⁶⁴

Yüzyılın sonuna doğru Sevilla ticaretine yönelik bu sızmalar bilinmektedir ve 1595 yazı boyunca kral, dikkatli bir soruşturmadan kurtulabilecek kadar gelişmiş olan bu yasadışı ticarete darbe indirmeye karar vermiştir. Bu görev Diego de Armenteros ve yardımcısı Luys Gaytan de Ayala tarafından yerine getirilmiştir. Bunlar Kastilyalı, Portekizli, Flaman, Fransız ve Almanlara ait 63 ticarethaneyi Hollanda, Zelanda ve İngiltere ile ilişkileri olduğu şüphesiyle ziyaret etmişlerdir.⁵⁶⁵ Tabii ki tutuklanacak tek bir İngiliz, Hollandalı veya Zelandalı bulunamamıştır. Armenteros, "İspanya'da ancak çok güvenilir aracılar vasıtasıyla ticaret yaptıkları bilinen bir şeydir" diye yazmaktadır. Bu iki *visitadores* belgelere ve ticari defterlere el koymuştur, ama bunu ancak bulabildiklerinde yapmışlardır, çünkü aranan tüccarlar belge ve defterlerini yataklarına varıncaya kadar en gizli yerlere saklamışlardır. Ele geçirilen bütün belgeler uzman muhasebeciler olan ve soruşturmacıların emrine verilen beş *contadores* tarafından incelenmiştir. Malzeme bolluğu, bunların karmaşıklığı ve anlaşılmazlığı nedeniyle, malların gerçek sahiplerini bulmak çok zor olmuştur. Sadık Hollanda eyaletleri aslında âsi adalarla mal değişiminde bulunuyorlardı. Hollanda valilerinin özel geçiş hakkı vermiş olması veya Fland-

⁵⁶⁴ Sevilla'nın bu ilerleyen *Passivierung*u, J. van Klaveren, *a.e.*, s. 111 vd.'da harika bir şekilde açıklanmıştır. Ondan çok şey ödünç aldım.

⁵⁶⁵ 1594, Simancas E° 174.

re'in savaş halindeki iki kesimi arasında bu sistemi genel ve zorunlu hale getirmesinden dolayı, hangi malın hangi kesime ait olduğunu bilmek zordur. Karışıklık, merkeze sadık kalan eyaletlerin trafiğini Dunkerque veya Gravelines'ten geçirmenin olanaksız olmasından kaynaklanıyordu. Karşıda Dover ve komşu adalar oldukça, bu geçiş kim bilir ne kadar zaman alacaktı. Ayrıca kralın gemilerinin nerede olduğu bilinmiyordu. O halde soruşturma yapmak ve tanıkları dinlemek daha faydalı olabilir miydi? Kimse gerçeği söylemeyecekti, söyleyemezdi. Şu veya bu malını kaptıran, sorguya çekilen tüccar, ilişkide olduğu tüccarın zararını ödeyeceğini bilmektedir. 12 Temmuz'da Medina Sidonia dükü ile iki soruşturmacının vardığı ve Diego Armenteros'un kaleme aldığı sonuçlar bunlardır.⁵⁶⁶

Bu durum, bir ay kadar sonra gene Armenteros tarafından muhtemelen dostu ve koruyucusu ve her halükârda önemli bir siyasi kişilik olan II. Felipe'nin bir kâtibine yazdığı mektupta daha da açık görünmektedir.⁵⁶⁷ El konulan belgelerde Armenteros onda dokuz veya yüzde doksan dokuz gibi bir sıklıkla, söz konusu tüccarların sanki basit bir olaymış gibi Hollanda'nın isyankâr eyaletleriyle veya İngilizler ile ticaret yaptıklarını, onlarla mektuplaştıklarını ve para teslimatı yaptıklarını görmüştür. Diğer belgeler arasında, İngiltere'de yaşayan Francisco de Conique, Pedro Leymieri ve Nicolas Baudaert ile Amsterdam'da yaşayan David Leymieri'ye ait büyük bir belge yığını bulunmaktadır. İngiltere'deki Pedro Leymieri'ye yazılan bir mektup, "Filomuz öyle bir düzensizlik içinde limana girdi ki, eğer buradan çıkarsa kolaylıkla ve hattâ az sayıda gemiyle tümüne el konulabilir" diyerek onu uyarmaktadır. Bu şirket (Leymieri ve ortakları), söylendiğine göre Sevilla'dakilerin en zengindir. Sanlúcar'a gelen altı tekne bu firmaya ait malları getirmiştir ve Medina Sidonia dükü bunların boşaltılmasına izin vermiştir. Armenteros bunun dük için 12.000 dukalık bir iş olduğunu kabul etmek gerekir, diye eklemektedir. Ayrıca şunu ilâve etmektedir: "Limana giren hiçbir yabancı yoktur

⁵⁶⁶ *Age*.

⁵⁶⁷ 18 Ağustos 1595, *age*.

ki, para ihracı konusunda teşvik görmesin, şımartılmasın ve hat-tâ yardım almasın.” Armanteros güvenilir bir adam bularak ona Leymieri olayına ilişkin belgeleri ulaştırmıştır. Bu arada bunların gizli tutulmalarını rica etmektedir: “Majestelerine hizmet etmem gerektiği için şu sıralar düşmanlarımin sayısının artmamasına dikkat etmeliyim.”

Daha acımasız olan başka kanıtlarda bulunmaktadır. 1596’da,⁵⁶⁸ Cádiz körfezinde, “Hintler” için yüklenmiş 60 tekne, kentin yağmalanması sırasında İngiliz filosu tarafından gafil avlanmıştır: Toplam 11 milyonluk mal ele geçmiştir. İngilizler 2 milyonluk bir tazminat karşılığında bunları yakmamayı önermektedir. Oysa Medina Sidonia dükü pazarlığı kabul etmemiş ve tekneler alev alev yanmıştır. Fakat kaybın büyüklüğüne maruz kalanlar İspanyollar değildir, çünkü mallar onlara ait değildir. Aslında yozlaşmış, kindar ihbarlar ve rüşvetçi subaylar kenti olan, paranın felâkete yol açtığı Sevilla üzerine koskoca bir kitap yazılabilir.

Bu kaba gerçekler sonuç çıkarmaya değilse bile, en azından ana açıklamaları kapı aralığından görmemize yardımcı olacaktır. Dünya tarihinin şirazesinden çıkmasına II. Felipe’nin yardımcılarının beceriksizlikleri veya Cebelitarık jandarmalarının aşikâr zayıflıkları değil, tümüyle İspanyol devletinin iflası yol açmıştır; bu iflas 1596’da netleşmiş ve yarattığı patlamayla birlikte beyaz maden dolaşımı ve dünyadaki servetlerin paylaşımı sorunları bir kez daha ön plana çıkmıştır. Akdeniz’e doğru buğday ve diğer trafikler yoluyla ve Sonda adalarına doğru âni bir genişlemeyle, Hollanda telifiler aramakta ve bulmaktadır.

İlginç bir ayrıntı Hollandalıların özellikle Akdeniz’e ve aynı şekilde Hintler ve Amerika’ya doğru ilerlemesi, çoğu zaman yeni Hristiyan olmuş ve Lizbon’dan ya da sığınak buldukları Kuzey kentlerinden hareket eden Portekizli tüccarların gelişi tarafından öncelenmiştir. Acaba bir Sevilla “denetimi” gibi bir de Lizbon “denetimi” olmuş mudur? Bu mümkündür ve bir diğer önemli sorunu ortaya koymaktadır.

⁵⁶⁸ Jacob van Klaveren’in açıklamalarını izliyorum, *a.e.*, s. 116-17.

Akdeniz’de Yeni Hristiyanlar

Kuzeyli, Atlantik kökenli ve uluslararası nitelikte, Amsterdam’ı merkez edinmiş bir kapitalizmin bu büyük sızma hareketi zengin Akdeniz’i kendi denetimi dışında bırakamazdı. Tıpkı arsız bir şekilde yağmalanmış olan İspanya gibi, bu sızma hareketi de genç ve atılgan bir kapitalizmi denemekteydi, öyle bir kapitalizm ki, hemen piyasada ortaklarını bulmayı becermiştir. Bunu her zaman istememekle birlikte, Portekizli zengin *marranos*, Hollandalılar için yolu hazırlamak üzere oyuna girmiştir: örneğin Toscana büyük dükü hesabına 1590’dan itibaren buğday sevkiyatını örgütleyen ve bunu önemli kârlar elde ederek yapan, aynı zamanda İtalya’ya yönelik karabiber ticaretine girişen Lizbonlu ve Anvers’li Ximenesler ve ortakları Andradeler ile Vigalar bunlardandır. 1589’dan itibaren bunlar Floransa’da Baltasar Suárez’e baharat teslimatına başlamışlardır. Daha sonra bu Kastilyalıya karşılık, kendisi de Portekizli olan ve Manuel de Costa gibi ona Mayıs 1591’de şeker sandıkları yollayan, ülkesinden diğer tüccarlarla temas halinde olan Antonio Gutierrez’i tercih etmişlerdir.⁵⁶⁹ Simón Ruiz’in Floransa ile mektuplaşması bizi her şeye hâkim *en esto de especierias* olan Portekizliler hakkında aydınlatmaktadır;⁵⁷⁰ onlar hakkında bu sözü, güçlü Ximenesler eliyle dostunun müdahalesini bekleyen Baltasar Suárez söylemektedir. Ximenesler 1591’de İtalya’ya tek seferde 500 kental karabiber yollamıştır.⁵⁷¹ Bunlar bir önceki yıl Brezilya’dan Livorno’ya 600 kasa şeker taşıyan bir gemi getirmişlerdir.⁵⁷² Ve onların elinde her şey başarıya ulaşmaktadır; İskenderiye karabiberi tam zamanında sorun yaşamıştır. “Dokundukları her şeyde şansları yaver gitmektedir” diye haykırmaktadır Baltasar Suárez,⁵⁷³ *son afortunados en cuanto ponen mano*.

⁵⁶⁹ Simón Ruiz’in mektuplaşması, Archivo Provincial de Valladolid, Antonio Gutierrez’den Simón Ruiz’e, Floransa, 20 Mayıs 1591.

⁵⁷⁰ Floransa, 20 Mayıs 1591, *age*.

⁵⁷¹ Floransa, 17 Haziran 1591.

⁵⁷² Floransa, 31 Aralık 1590.

⁵⁷³ Floransa, 9 Eylül 1591, *age*.

Onların izinden başka Portekizliler de İtalya'ya gelmiştir. Şubat 1591'de bunlardan ikisi, Fernandez ve Jorge Francisco Pisa'ya yerleşmiştir. Bu kişilerin, bütün Portekiz işlerini kendilerine çektiklerine hiç kuşku yoktur.⁵⁷⁴ Aynı yılın ağustosunda Baltasar Suárez, “Öğrendiğime göre Ximenesler kendi adlarına dükkân açması için birini yolluyorlar ve şu anda onları Cádiz'de temsil eden Sebastian Ximenes Penetiques'i de Pisa'ya gönderiyorlar. Rui Nuñez'in oğlu Anvers'ten geliyor; zengin kişiler oldukları için büyük dükkânları buraya çekmek istiyor ve onlara avantajlar vermeye hazırlanıyor” diye yazmaktadır.⁵⁷⁵

Bu ayrıntılar belli bir konjonktüre işaret etmektedir: Karabiberin Atlantik yolları üzerindeki satışının güçlenmesiyle, âdeta kendiliğinden İtalya'ya ve buradan da Almanya'ya yönelmiştir ve Portekiz göçü bir süre için İtalya'ya çevrilmiştir. Venedik'te II. Felipe'nin elçisi, Hristiyan kıyafetleriyle gelen ve ardından kendilerini *judios* olarak ilân eden Portekiz Yahudilerinin “bu devlette belirleyici bir anlamı olan kırmızı şapkalar” giydiklerini anlatmaktadır.⁵⁷⁶ Venedik onlara karşı tekrar hoşgörülü olmuş, onları kabul etmiş, tahammül göstermiş, korumuş ve işbirliklerinden yararlanmıştır. Bunlardan bazılarının adları öne çıkmakta, bazıları hakkında ise çok az şey bilinmektedir: 24 yıllık ikâmetten sonra, Mayıs 1602'de Venedik *cittadinanzasını* talep eden iki kardeş “Rui Loppes ve Diego Rodrighes”⁵⁷⁷ veya Berberî ülkesindeki Ghir Burnu şeker ticaretini başlatan Portekiz Yahudisi Rodrigo di Marchiano⁵⁷⁸ ya da Flandre ve Hamburg'dan gelip karayolundan Doğu Akdeniz'e giderken Venedik'ten geçen diğer *marrano*'lar. Böylece bu tarihlerde, gizli veya açık, görünür veya gerçek olarak Yahudi tüccarların başarıları ortaya çıkıyor gibi görünmektedir; bu Batılı veya Doğulu Yahudi tüccarlar aralarında

⁵⁷⁴ Floransa, 26 Haziran 1591.

⁵⁷⁵ Floransa, 12 Ağustos 1591.

⁵⁷⁶ Don Alonso de la Cueva'dan S.M.'ye, Venedik, 30 Mayıs 1608, A.N., K 1678, 43 b.

⁵⁷⁷ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, 141, f° 44, 22 Mayıs 1602.

⁵⁷⁸ *Age.*, 22, f° 52, 20 Kasım 1598 ve 16 Ağustos 1602.

anlaşarak, İstanbul'dan Selanik'e, Avlona'ya, Venedik'e ve buradan da Sevilla, Lizbon ve Amsterdam'a kadar uzanan bir zincirin halkalarını oluşturmaktadırlar. Eğer İspanyol, Toscana veya Malta korsanları Yahudilere ait tüm mallara el koyarak, İspanyol belgelerinin sözünü ettiği *ropa de judiosu* ele geçirerek, ticari tekneleri "zayıflatmak" konusunda bu kadar dikkatliyseler, bu bir rastlantı değildir. Bu yükler çoğu zaman zahmete değmektedir.⁵⁷⁹

O halde sorun kendini ortaya koymaktadır: Acaba bu başarı Hollandalılar ile yeni Hristiyan Portekizliler arasındaki az veya çok biçimsel bir anlaşmanın ürünü olarak mı ortaya çıkmıştır? Eğer böyleyse, Atlantik bundan sorumludur. Bu konuda karar vermeye yetecek kadar kanıta sahip değiliz; fakat bunun böyle olması muhtemeldir. 1778'de yayımlanmış ve yazarı bilinmeyen *La Richesse de Hollande* (Hollanda'nın Zenginliği) adlı kitap, çok güzel olmakla birlikte, illa ki tüm gerçekleri söyleyen bir kitap değildir. Bu eserde bazı hatalara dayanan şu iddialar yer almaktadır: "Söylendiğine göre, her yerde ticarethaneler kurmuş olan Yahudilerin 1612'de Hollanda'ya sığınmalarıyla, Hollandalılar onları taklit ederek Akdeniz'in her yerinde kendi ticarethanelerini kurmaya ve bütün Akdeniz'de seyrüsefere başlamışlardır."⁵⁸⁰

Kuzeylilerin Sızması ve Akdeniz'in Gerilemesi

Yukarıdaki sayfaların kaleme alınmasından (1963) bu yana, Kuzeyli teknelerin, denizcilerin, tüccarların ve malların İç Deniz'e doğru inişleri hakkındaki araştırmalar sürdürülmüştür. Bu konuda yeni kesinlemeler getirilmiştir: Örneğin Hollandalıların *sta-atvaartı*,⁵⁸¹ Cebelitarık boğazından geçilerek yapılan yolculuğu özenle düzenlemiş olmaları gibi. Ayrıca Daniel van der Meulen

⁵⁷⁹ Bkz. II. Cilt. s. 151 ve 203.

⁵⁸⁰ *A.e.*, c. I, s. 63 ve 501. Eser aslında Elie Luzac'a aittir. Daha doğrusu Luzac 1765'te Amsterdam'da yayımlanan, Jacques Accarias de Serionne'un eserini ele almıştır.

⁵⁸¹ Johannes Hermann Kernkamp, "Straatfahrt, niederländische Pionierarbeit im Mittelmeergebiet", *Niederländischen Woche der Universität München* içinde, 15 Temmuz 1964.

veya Giacomo della Faille gibi tüccarların mektupları, onların “ticari bir casusluk” sayesinde doğru bilgiler edindiğini kanıtlamaktadır. Bu sonuncu tüccar daha 1584’te Londra’dan Akdeniz’e, İngiliz yünlülere ve kurutulmuş balık varilleriyle yüklü bir gemi göndermiştir; tekne İtalya’dan pirinç, meyve ve şarapla geri dönmüştür. Ancak bu gemi dönüş yolculuğu sırasında, ne yazık ki tam da Hollanda kıyılarında batmıştır. 1588’de Bir Hollanda gemisi, herhalde Berberi ülkesi ve Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmayı başaran ilk gemi olmuştur. *Swerten Ruyter* (Kara Süvari) adlı bir tekne, Akdeniz’de iki yıl süren uzun bir yolculuktan sonra, 1590’da büyük bir deneyimle birlikte geri dönecektir: İspanyolların husumeti ve korsanların her yerde hazır ve nazır olması karşısında, bu deneyim, mümkün olduğunca büyük (150 ton civarında), iyi silâhlendirilmiş ve en az 30 mürettebatı olan teknelerin kullanılmasını önermekteydi. İzleyen yıllarda, tehlikenin gerçekten varolduğunu, Livorno’ya giden gemilere uygulanan sigorta hadlerinin yüksekliği –yüzde 20– kanıtlamaktadır. Zaten Hollanda gemileri sahte belgelerle ve yabancı bandıralar altında yolculuk yapmak gibi bir temkinlilik göstermiştir. Amsterdam’dan başlayan yolculuklara ilişkin olarak⁵⁸² neredeyse eksiksiz bilgilere sahibiz. Birleşik Eyaletlerin İstanbul’daki ilk elçisi olan ve kendi ülkesi adına ilk kapitülasyonları elde eden (1612) Cornelius Haga (1575-1654) hakkında da yeterli bilgilere sahip bulunmaktayız.

Bu ayrıntılar tabii ki önemlidir. Fakat son on beş yıl boyunca yapılan araştırmaların sağladığı yegâne yeni veriler bunlardan ibaret değildir. Ve *Akdeniz*’in bu dördüncü basımında bunlara özel bir yer ayırmak bana gerekli gibi göründü; beni buna iten şey, bu yeni verilere eşlik eden ve Akdeniz’in üstünlüğünü 17. yüzyılda Kuzey Atlantik’e kaptırması sürecini aydınlatan Richard T. Rapp’ın bütünsel tezleri olmuştur.

⁵⁸² Simon Hart, “Die Amsterdamer Italienfahrt 1590-1620”, *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege* içinde, II, *Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion*, Festschrift für H. Kellenbenz, Nuremberg, 1978.

R. T. Rapp'ın birinci tezi⁵⁸³ şöyledir: “Akdenizliler egemen konumlarından, kârlı ticaretin yönünü Kuzeye döndüren yeni yollar yüzünden değil, her şeyden önce İngilizlerin ve Hollandalıların Akdeniz’e sızmalarından ve yalnızca yollarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda vahşi bir rekabetin damgasını taşıyan bir “ticaret devrimi” yüzünden uzaklaşmışlardır. Akdeniz’in zenginliği fiili olarak korunmuştur; yalnızca başka ellere geçmiştir. Nitekim eğer geç bir tarih olan 1660’lardaki (1663-1669 yıllarının ortalaması) Londra’ya gidilecek olursa, Londra’dan yapılan mamul (yünlü kumaşlar dâhil) ve gıda ürünü ihracatı ve yeniden ihracatı şu rakamlara (bin ton olarak) ulaşmaktadır: Akdeniz’e (İspanya ve Portekiz dâhil) yönelik olarak 974 (toplamın yüzde 48’i); Avrupa’ya (İskoçya ve İrlanda dâhil) yönelik olarak 872 (yüzde 43); Kuzey Amerika, Batı ve Doğu Hint adalarına yönelik olarak 193 (yüzde 9). Londra 17. yüzyılın ortasında dünyanın merkezi olmamasına rağmen, bu rakamlar 17. yüzyılın ilk yarısındaki uluslararası ekonomi hakkında doğrudan tanıklık yapmaktadır. Geniş anlamda Akdeniz (buraya İber yarımadasının eklenmesinin doğru olduğunu düşünüyorum) o sıralarda hâlâ en büyük mübadele ve kâr alanıdır. Ve İngiliz üstünlüğü başlangıçta dünyanın Yedi Denizindeki yeni yollar üzerinde değil, Akdeniz’de inşa edilmiştir. Veya daha doğrusu, Kuzeyin üstünlüğü burada inşa edilmiştir, çünkü bu saptamalar *mutatis mutandis* Hollanda için de aynı derecede geçerlidir.

R. T. Rapp’ın en yenilikçi olduğu nokta, Kuzeylilerin sızmasının yalnızca Akdeniz’deki hizmetlerin “ele geçirilmesi” olmayıp, aynı zamanda pazarların zorla fethedilmesi olduğunu gösterdiği zaman ortaya çıkmaktadır. Kuzey Avrupa İtalya’nın özellikle de Venedik’in mamul ürünlerini sistematik olarak taklit etmiş ve piyasaya arz ettiği malların fiyatının düşük olması (emek gücünün daha ucuz olmasından dolayı) nedeniyle onları geride bırakmıştır; bundan daha önemli bir neden olarak, âdeta sahtekârlığa va-

⁵⁸³ Richard Tilden Rapp, “The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution”, *The Journal of Economic History*, 1975, s. 499-525; *Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice*, 1976.

ran, dürüst olmayan bir rekabet ortaya çıkmıştır. Nitekim kitlesel olarak imâl edilen düşük kaliteli İngiliz “*new draperies*”i Doğu Akdeniz pazarlarında sahte Venedik marka ve damgalarıyla arz edilmiştir. Bu bir yandan zaten oluşmuş bir piyasaya zorluk çekmeden girmenin, öte yandan da Venedik mallarının kalitesinin eskiden beri kazandığı ünü yok etmenin bir yolu olmuştur. Üstelik Venedikli ustalar altın pahasına transfer edilmiştir; bu işi hem Hollandalılar, hem Colbert döneminde Fransızlar, hem de II. Charles döneminde İngilizler yapmıştır. Avrupa’nın hiç kuşkusuz ilk endüstri kenti olan Venedik üstünlüklerini birbiri ardına kaybetmektedir.

Ancak R. T. Rapp’ın ikinci tezine göre, Venedik’in yaşamı 17. yüzyılda görünüşte aynı parlaklıkta devam etmektedir; bu kent için 16. yüzyıldaki şiddetli atılımdan sonra, hayat düzeyinde gerileme değil fakat duraklama söz konusu olmuştur. Bu durumun fark edilmesi, bu kez elimizde rakamlar olduğu halde, kentin yavaş yavaş gerilediğini düşünen bütün Venedik tarihçilerini onaylamak anlamına gelmektedir. Nitekim ben Venedik’in tarımsal dönüşümü başardığına (buğday, mısır, pirinç, dut, ham –ve işlenmiş– ipek, hayvancılık); Terra Ferma’nın 16.-17. yüzyıllarda geliştiğine ve endüstri sayesinde Venedik’teki rahat yaşam koşullarını desteklediğine; Signoria’nın uyguladığı yüksek piyasa fiyatlarının mübadeleleri kolaylaştırdığına; Akdeniz denizciliğinin yabancı teknelerin eline geçmiş olmasına rağmen, Venedik’i 17. yüzyılda bile Akdeniz’in en büyük limanı olarak muhafaza ettiğine ve nihayet Venedik para piyasasının faal olarak kaldığına inanıyorum.

Fakat bunun da ötesinde, eğer Rapp’ın tezi doğruysa, eğer Kuzey kapitalizminin ilk sermaye birikimi Akdeniz’in antik zenginliğinden beslendiyse, o halde Akdeniz hızlı bir gerileme göstermemiştir. Bu konuda gerileme terimi aşırıya kaçıyor gibi görünmektedir. Haritalar el değiştirmiştir, ama Avrupa’nın ağırlık merkezi tek bir günde ve tek tür nedenlerden ötürü değişmemiştir; İç Deniz’in kaderi, modernliğin eşiğindeki Avrupa’nın kederine bağlıdır ve bu klasik bir tartışma konusu olmuştur, yani keyfi olarak bulandırılan bir tartışma. Eğer Max Weber’e inanılacak

olursa, Avrupa'nın kuzeyi, kapitalizmi yarattığını iddia ettiği Re-formasyon sayesinde kazanmıştır. Fakat o kadar sık ileri sürülen bu bildik tez gözü kapalı olarak kabul edilebilir nitelikte değildir. Ben bu teze karşı tavrımı, Akdeniz'in dördüncü basımıyla aynı anda çıkan bir kitapta⁵⁸⁴ ortaya koyuyorum. Okuyucu benim bakış açımı paylaşırsa bile, bu çalışmaya başvurabilir. Tartışma tabii ki bitmiş değildir.

⁵⁸⁴ *Civilisation materielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles*, 1979, 3 cilt.

IV

İMPARATORLUKLAR

Uzun bir evrimin anlamını kavramak için, 16. yüzyıla ait geçerli bir siyasal panorama çizmek üzere gerilere gitmek gerekir.

14. yüzyılın sonunda İç Deniz, kıyılarda kurulmuş kentlere ve kentsel devletlere aitti. Kuşkusuz, ötede beride, içerilerde kendine yer bulmuş, az çok homojen ve nispeten geniş karasal devletler bulunuyordu. Napoli krallığı –*il Reame*– mükemmel bir krallık örneğidir; Bizans İmparatorluğu veya Aragon tacı altında birleşen ülkeler böyleydi. Fakat bu devletler çoğu zaman güçlü kentlerin birer parçası niteliğindeydi: Aragon *latu sensu* Barcelona'nın dinamizminin bir eseri idi; Doğu imparatorluğu ise tam anlamıyla İstanbul ve Selanik'in periferisinden ibaretti.

15. yüzyılda kentler artık bu durumla boy ölçüşecek halde değildi; kentsel bir bunalım ortaya çıkmıştır ve bu ilk önce yüzyılın başlarında belirtileri görülen İtalya'da başlamıştır. Elli yıl içinde Yarımada'nın yeni haritası, bazı kentlerin lehine, diğerlerinin aleyhine olmak üzere yeniden çizilmiştir. Bu dengeli bir bunalımdır, çünkü muhtemelen gündemde olan şeyi –fakat bundan kuşkuluyum– yani Yarımada'nın birliğini gerçekleştirememiştir. Sırasıyla Napoli, Venedik ve Milano bu işte başarısızlığa uğramıştır. Vakit

henüz gelmemiştir: Çok parçalı yapılar üst üste gelmekte ve kendi hayatlarını yaşamakta ısrarlı olan çok sayıda kent beklenen oluşumu frenlemektedir. Demek ki kentsel bunalım ancak yarım yamalak bir şekilde ilerlemiştir. 1454'teki Lodi Barışı bir dengelenme ve bir başarısızlıktır: Yarımadanın siyasal haritası yalınlaşmıştır, fakat parçalanmış olarak kalmaya devam etmektedir.

Ancak benzer bir bunalım denizin her yerinde işlemeye başlayacaktır. Fiili olarak her yerde oldukça kırılğan, kısıtlı olan kent-devlet, zamanın siyasal ve mali işlevlerini yerine getirmekte zorlanmaktadır. Kent-devlet yok olmaya yazgılı, mahkûm edilmiş bir biçimi temsil etmektedir. 1453'te İstanbul'un alınması, 1472'de Barcelona'nın düşmesi, 1492'de Granada'nın sonu bunun çarpıcı kanıtları olmuştur.¹

Kent-devletin rakibi olan karasal devlet² insan ve mekân bakımından zengin olarak, çağdaş savaşların büyük masraflarını karşılayabilen yegâne güç olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu devlet paralı askerlerden oluşan orduları besleyebiliyor, pahalı topçu malzemelerini sağlayabiliyordu; kısa bir süre sonra büyük deniz savaşları lüksüne de ulaşacaktır. Bu devletin ilerlemesi, uzun süre tersine döndürülemez bir olgu olmuştur.

15. yüzyılın sonunda, bu yeni devletler, Pirenelerin ötesindeki XI. Louis olan II. Juan'ın Aragonu veya İstanbul Fatihii II. Mehmet'in Osmanlısı'ydı; aynı zamanda, kısa bir süre sonra VIII. Charles'ın Fransası ve onun İtalya'daki maceraları ya da Katolik Kralların İspanyası da böyledir. Bunların hepsi güçlerini ilk olarak kara içlerinde, Akdeniz kıyılarının uzağında geliştirmişlerdir.³ Bu süreç çoğu zaman engel çıkaran kentlerin nadir olduğu yoksul alanlarda gerçekleşmiştir. Buna karşılık, İtalya'da kentlerin yoğunluğu ve zenginliği bölünmeleri ve zayıflıkları canlı tutarken, çağdaşlık parlak ve canlı kalmaya devam eden geçmişten sıyrılmakta güçlük çekmektedir. Böylece dikkat çekici bir zayıflık ortaya çıkıyordu. Bunu 1463-1479 arasındaki ilk Türk-Venedik savaşı

¹ Bkz. I. cilt, s. 538.

² Bilinçli olarak ulusal devlet demekten kaçınıyorum.

³ A. Siegfried, *a.e.*, s. 184.

sırasında görmekteyiz; dağınık toprakları nedeniyle korunaksız durumda olan Signoria, teknik bakımdan üstün olmasına rağmen, sonunda mücadeleyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴ Bu durum, 1480’de Otranto’nun Türkler tarafından trajik bir şekilde işgal edilmesi sırasında da görülmüştür;⁵ hepsinden önemlisi, VIII. Charles’ın İtalya’ya yönelmesine yol açan fırtınanın başlangıcında, 1494’te yaşananlardır. Bu hızlı Napoli seferinden daha şaşırtıcı bir askerî harekât görülmemiştir; bu harekât sırasında, Machiavelli’nin söylediğine göre, birliklerin barınacağı evleri levazım çavuşlarına tebeşirle işaretlettirmek istilacılar için yeterli olmuştur. Teyakkuz durumu geçtikten sonra herkes kahraman kesilmiş ve bol keseden konuşmaya başlamıştır. Veya Temmuz 1495 sonunda Venedikli bir *patricius* olan Filippo Tron’un yaptığı gibi, VIII. Charles’ın elçisi Commynes ile alay edilmiştir. Venedikli Fransa kralı hakkında söylenenleri yutmadığını ileri sürmektedir: “Kutsal Topraklara gitme arzusuna sahip gibi görünürken, aslında sadece *ignore di tutta l’Italia* olmak istiyordu.”⁶

Bunlar güzel söylevler. Fakat artık Yarımada için felâketler dizisi başlamıştır ve bu durum onun zenginliğinin, Avrupa’daki siyasi gelişmelerin merkezinde olma konumunun mantıksal sonucuydu. Bu onun bilinçli siyasal yapılarını, “İtalyan dengesini” meydana getiren bütün bu saat düzeneğini, her şeyi açıklamaktaydı. Yüzyılın başında Machiavelli ve Guicciardini’den başlayıp, yüzyıl biterken Paruta, Giovanni Botero veya Ammirato’ya varana kadar, felâketlerden ve gündelik olaylardan derslerini alan düşünürlerin, siyaset ve devletlerin kaderi üzerinde derin düşüncelere dalmaları nedensiz olmayacaktır artık.

İtalya? Evet, devlet adamları için garip bir laboratuvar: Burada halkın tamamı kendi tutkularına göre siyaset tartışmaktadır –hamallar çarşı ortasında, berber kendi dükkânında veya zanaatkârlar

⁴ H. Kretschmayr, *a.e.*, II, s. 382.

⁵ Enrico Perito, E. Carusi, Pietro Egidi’nin incelemelerine bkz. (Sánchez Alonso’nun bibliyografyasındaki numaralar, 2625, 2630 ve 2626).

⁶ A.d.S., Modena, Venezia VIII, Aldobrandino Guidoni’dan Dük’e, Venedik 31 Temmuz 1495.

meyhanede,⁷ çünkü *raison d'état* böyledir.⁸ İtalyanların siyaseti yeniden keşfetmeleri bireysel düşüncelerden değil, ortaklaşa olarak alınan bir dersten doğmuştur. Aynı şekilde, siyaset alanında fazlasıyla sık görülen vahşet, ihanet ve alevlenen özel intikamlar, eski yönetim biçimlerinin parçalandığı ve insanın iradesi dışında yeni biçimlerin koşullara bağlı olarak birbirini izledikleri bir dönemin işaretidir. Bu durumda adalet çoğu zaman ortadan kalkmaktadır, çünkü yönetimler anlık heyecanlar ve şiddetlerle başa çıkamayacak kadar yenidirler. *Il Principe*, günü gününe yaşayabilme ve ayakta kalma sanatıdır.⁹

Fakat 15. yüzyılda ve kuşkusuz 16. yüzyılda artık basit teritorial devletler söz konusu değildir; ulusal devletlerden bahsetmek gerekir. O tarihlerde daha geniş ve devasa gruplar ortaya çıkmaktadır: Birleşmeler, miraslar, federasyonlar, tekil devletlerin koalisyonları –uygun düşen bu formülün anakronizmasına rağmen imparatorluk terimi de kullanılabilir. Aksi takdirde bu canavarlar nasıl ifade edilebilir? 1494'te dağların ötelere müdahale eden sadece Fransa krallığı değildir; aynı zamanda bir Fransız imparatorluğu düşünmektedir. Napoli'ye yerleşmek onun ilk amacıdır. Daha sonra, İç Deniz'in kalbinde hareketsiz hale gelmeden Doğu'ya doğru gitmek, burada Hristiyan direnişini desteklemek, Rodos Şövalyelerinin tekrarlanan çağrılarına cevap vermek ve Kutsal Toprakları kurtarmak. Philippe Tron'un söylediklerine rağmen, VIII. Charles'ın karmaşık siyaseti aslında budur: Bu bir Haçlı siyasetidir ve bir anda Akdeniz'de bir engel meydana getirmiştir. Öte yandan mistik bir dayanağı olmayan bir imparatorluk

⁷ M. Seidlmayer, *a.e.*, s. 342.

⁸ Bilindiği üzere bunun icadı kardinal Giovanni Della Casa'ya atfedilmektedir, *Orazione di Messer Giovanni della Casa, scritta a Carlo Quinto intorno alla restitutione della città di Piacenza*, aynı yazara ait *Galateo* içinde yayımlanmıştır, Floransa, 1561, s. 61. Bu geniş konu hakkında bkz. F. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 1. bas., Münih, 1925.

⁹ Pierre Mesnard, *L'essor de la philosophie politique en XVIe siècle*, 1. yay., 1936, s. 39-53, özellikle s. 51-52.

düşünülemez ve Batı Avrupa’da bu mistik dayanak Haçlı Seferlerinden başkası olamaz. V. Carlos örneği bunu kısa bir süre sonra kanıtlayacaktır.

Katolik kralların İspanyası “basit bir ulusal devlet” olmayıp, daha şimdiden hükümdarların şahsında birleşmiş bir krallıklar, devletler ve halklar ortaklığıdır. Padişahlar da kaderlerine ortak olan veya boyun eğdirilmiş, fethedilmiş ya da kendilerine sadık olan halklar topluluğuna hükmetmektedir. Ancak deniz maceraları Portekiz’in ve Kastilya’nın çıkarına olmak üzere, en dikkatli gözlemcilerin bile başlangıçta önemini yeterince göremedikleri, ilk çağdaş koloni imparatorluklarını yaratmaya başlamışlardır. Bizzat Machiavelli karmakarışık olan İtalya’yı o kadar yakından gözlemektedir ki, daha uzaklara bakabilmek onun için mümkün olmamaktadır –ve bu genelde çok parlak olan bir gözlemci açısından oldukça vahim bir zayıflıktır.¹⁰

16. yüzyılda Akdeniz’in dramı her şeyden önce bir siyasal büyüme dramıdır; bu devasa yapıların yerlerine yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Fransa’nın emperyal kariyerinin henüz yeni başladığı bir dönemde nasıl bozguna uğradığı bilinmektedir; kuşkusuz bu durum geri kalmış ekonomik koşullardan, muhtemelen kişisel tavrından veya bilgeliğinden, kesin değerlere karşı tutkusundan ve büyük şeylere karşı duyduğu korkudan kaynaklanmıştır. Fakat henüz olmayan şey ileride olabilir. İspanya’nın Cenova’ya dayanması gibi (tabii ki uzun vadede), Floransa’ya yaslanan bir Fransız imparatorluğu düşünmek yanlış olmayacaktır. Akdeniz’e yarı yabancı olan Portekiz’in Akdeniz’e özgü mekânların dışında (Fas’taki birkaç pozisyon hariç) kendini nasıl geliştirdiği de bilinmektedir.

Demek ki İç Deniz’de yükselen imparatorluklar doğuda Osmanlılara, batıda ise Habsburglara ait olanlardır. Çok önceleri Leopold von Ranke’nin fark ettiği üzere, bu iki yönlü yükseliş tek ve aynı tarihi oluşturmaktadır ve bu şanlı büyük tarihin doğumunda sadece koşul ve rastlantıların rol oynamadığını da ekleyelim. Biz Kanuni Sultan Süleyman veya V. Carlos’un (bizzat Henri

¹⁰ A. Renaudet, *Machiavel*, s. 236.

Pirenne'in savunduğu gibi) birer tarihsel rastlantı olduğuna inanmıyoruz; tabii ki bunu imparatorluklar için değil bu kişiler için söylüyoruz. Wolsey'in öncelikli etkisine de pek inanıyor sayılmayız.¹¹ İngiliz *Balance of Power* siyasetinin yaratıcısı olan, 1521'de bizzat kendi ülkesinin aksine Hollanda ve Almanya'nın efendisi V. Carlos'u tutan, yani daha zayıf olan Fransızların yerine daha güçlüyü destekleyen, V. Carlos'un Pavia'daki âni zaferine yol açan ve İtalya'nın iki yüzyıl süreyle İspanyol egemenliğine terk edilmesinden sorumlu olan Wolsey'den söz ediyoruz.

Bireylerin ve koşulların rolünü inkâr etmeksizin, 15. ve 16. yüzyıllardaki ekonomik yükselmeye birlikte, geniş ve hattâ gereğinden fazla geniş devletler için, tıpkı 18. yüzyılın başında Büyük Petro'nun Rusyası büyürken ve XIV. Louis'nin Fransı ile V. Felipe'nin İspanyası arasında bir birlik tasarlanırken olduğu gibi, bugün geleceğin sahibi olduğu söylenen "geniş devletler" için kesinlikle uygun bir konjonktür olduğunu düşünüyorum.¹² Batı'da olanlar *mutatis mutandis* Doğu'da da olmuştur. 1516'da Mısır Sudanı, özgür bir kent olan Aden'i kuşatmış ve ele geçirmiştir; eşyanın tabiatı gereği böyle olmuştur. Fakat gene eşyanın tabiatı gereği, 1517'de Osmanlı padişahı Mısır'ın tamamını ele geçirmiştir.¹³ Her zaman kendinden daha büyüğü tarafından yutulma tehlikesi vardır.

Aslında tarih geniş siyasal oluşumlara karşı lütufkâr veya uygunsuz olmaktadır. Tarih bunların gelişmesi, serpilmesi, sonra da aşınması ve çözülmesi için çalışmaktadır. Evrimin yönü siyasal olarak ebediyen yönlendirilmiş değildir; çaresiz bir şekilde ölüme mahkûm olan hiçbir devlet yoktur; bazıları ne olursa olsun büyümeye yazgılıdır, "toprak yemek ve kendine benzeyenleri yutmak" onların kaderi gibidir.¹⁴

¹¹ G. M. Trevelyan, *a.e.*, s. 293.

¹² Baudrillart (Mgr.), *Philippe V et la Cour de France*, 1889-1901, 4 cilt, Giriş, s. 1.

¹³ Bkz. aşağıda s. 460 vd.

¹⁴ Gaston Roupnel, *Histoire et destin*, s. 330.

16. yüzyılda iki imparatorluk, korkulacak güçte olduklarını kanıtlamaktadır. Fakat henüz 1550-1600 tarihleri arasında belirlemeye başlayan ve 17. yüzyılda kesinleşen gerilemeler de bir o kadar gerçektir.

1. İmparatorlukların Kökeni

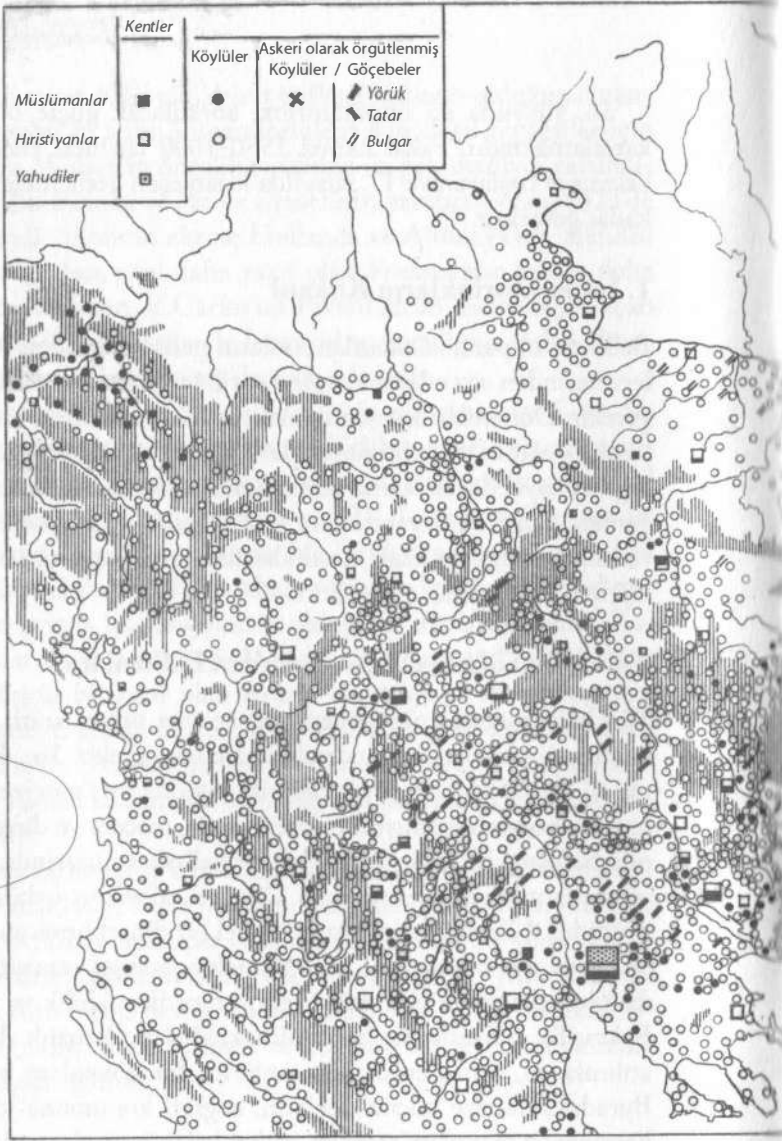
Belki de imparatorluklardan, onların gelişmelerinden veya gerilemelerinden söz ederken, onları sürükleyen kadere dikkat etmek gerekir: Dönemleri karıştırmamak, tarihin yardımıyla bir gün büyüyecek olanın yükseldiğini söylerken veya yıllarla birlikte büyüklüğünü kaybedecek olanın gerilediğini söylerken aceleci olmamak gerekir. Olaylara dayanmayan, sadece teşhis ve gözleme dayanan ve tıbbi yanılgılara özgü olasılıklar dâhilinde saptanan bu kronolojiden daha zor bir şey yoktur.

Türklerin Yükselişi:¹⁵ Anadolu'dan Balkanlara

Türklerin yükselişinin kökeninde üç yüz yıllık ısrarlı çabaları, uzun mücadeleleri ve mucizeleri saymak gerekir. 16., 17. ve 18. yüzyıl Batılı tarihçileri dikkatlerini sıklıkla bu “mucizevi” boyut üzerine yoğunlaştırmıştır. Gerçekten de, macera ve dinsel tutkunun buluşma yeri olan Anadolu'nun belirsiz sınırlarında, kavgalar ve rastlantılar içinde büyüyen Osmanlı ailesinin öyküsü olağanüstüdür.¹⁶ Zira Anadolu mükemmel bir dinsel heyecan alanıdır: Savaş ve din burada kol kola gitmekte, savaşçı cemaatler burada kaynamakta ve bilindiği üzere yeniçeriler Ahîlik ve ardından Bektaşilik tarikatlarına bağlı olmaktadırlar. Osmanlı devleti ilk atılımlarını, temellerini, heyecanlarını bu kökenlere borçludur. Buradaki mucize küçük devletin, coğrafi konumuna içkin olan karmaşa ve sorunlara rağmen ayakta kalabilmiş olmasıdır.

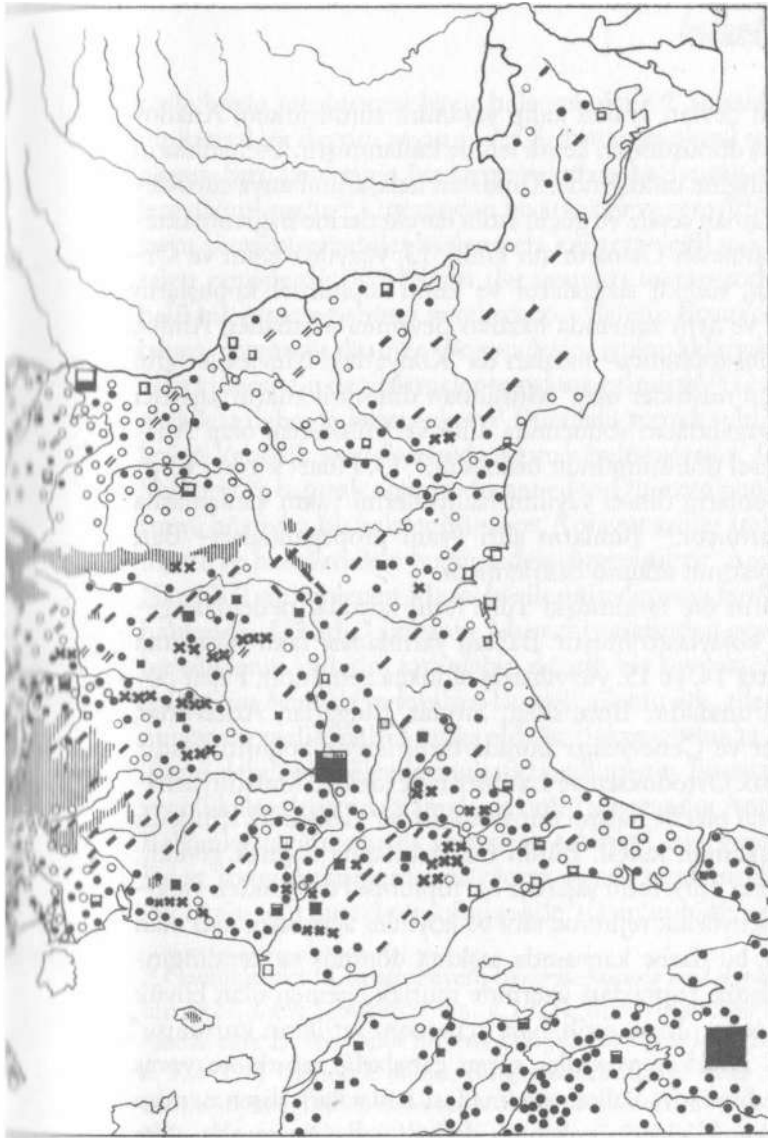
¹⁵ Türk ihtişamı konusunda, R. de Lusinge, *De la naissance, durée et chute des États*, 1588, 206 s. Ars 8° H 17337, zikr., J. Atkinson, *a.e.*, s. 184-185; Osmanlı hakkında yayımlanmamış bir belge (1576). Simancas E° 1147.

¹⁶ Fernand Grenard, *Décadence de l'Asie*, s. 48.

27. 16. Yüzyılın başında Balkan yarımadasının nüfusu

Ömer Lütfi Barkan tarafından Osmanlı sayımlarından derlenerek oluşturulan bu haritada, muhtemelen kaybolmuş olan İstanbul'a ilişkin rakamlar eksiktir. Türkler sınırları sınır birlikleri ve bundan da önemlisi anahtar kentler aracılığıyla ellerinde tutmaktadırlar. Ovalık alanlara ve aynı zamanda Rodoplar ve Struma ile Vardar'ın doğusundaki dağlara yerleştirilen göçebe Yörük nüfusunun önemi kaydedilmelidir. Kabaca Tasos adasından itibaren çizilen ve Sofya'dan geçen bir hat, seyrek bir Türk nüfusunun olduğu

Hristiyan bölgesiyle Trakya ve Bulgaristan'daki yoğun bir Müslüman yerleşim alanını birbirinden ayırmaktadır. Ömer Lütfi Barkan ve öğrencilerinin ileri tarihlerde yaptıkları çalışmalar sonucunda, 16. yüzyıl sayımlarını düzenleme işlemi hemen hemen tamamlanmıştır. Bu çalışmaların sonucunda güçlü bir nüfus artışı ile zaten bilinen bir durum ortaya çıkmıştır: Anadolu nüfusunda Müslüman önceliği. Bu haritadaki her işaret 250 aileye tekabül etmektedir, yani 1.000 kişiden fazlasına. Bosna'daki Müslüman yoğunluğuna dikkat ediniz. Selanik'teki Yahudi kolonisinin önemi kayda değerdir.

Osmanlı devleti ayakta kalıp yaşamını sürdürürken, Anadolu'daki yavaş dönüşümleri kendi lehine kullanmıştır. Osmanlıların talihi, derinliğine inildiğinde, Türkistan halklarını batıya sürükleyen, çoğu zaman sessiz ve güçlü istila hareketlerine bağlanmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı'nın talihi, 13. yüzyılda Rum ve Ortodoks olan, sürekli sızmaların ve kesin toplumsal kopuşların sonucunda ve aynı zamanda bazıları devrimci –Babaîler, Ahîler, Abdallar gibi toplumcu– bazıları da “Konya'daki Mevlevîler gibi daha barışçıl mistikler olan” Müslüman dinî tarikatların şaşırtıcı dinsel propagandaları sonucunda Türk ve Müslüman olan Anadolu'nun içsel dönüşümünün ürünüdür.¹⁷ G. Huart'a göre, Köprülüzade bunların dinsel yayılım faaliyetlerini yakın zamanlarda ortaya çıkarmıştır.¹⁸ Bunların şiiri –yani propagandaları– Batı Türk edebiyatının ufkunu belirlemiştir.

Boğazların öte tarafındaki Türk fethi koşullar nedeniyle geniş ölçüde kolaylaştırılmıştır. Balkan yarımadası fakir olmaktan uzaktır; hattâ 14. ve 15. yüzyıllarda oldukça zengindir. Fakat bölünmüş durumdadır: Bizanslılar, Sırlar, Bulgarlar, Arnavutlar, Venedikliler ve Cenevizliler burada birbirleriyle boğuşmaktadır. Dinsel olarak Ortodokslar ve Latinler mücadele halindedir; nihayet toplumsal olarak Balkan dünyası aşırı bir kırılma içinde –tam bir iskambil kulesi. Bütün bunları akılda tutmak gerekir: Balkanlardaki Türk fethi şaşırtıcı bir toplumsal devrimden yararlanmıştır. Senyörlük rejimine tâbi ve köylüler açısından katı olan bir toplum, bu darbe karşısında şaşkına dönmüş ve kendiliğinden çökmüştür. Toprakları üzerinde mutlak egemen olan büyük maliklerin sonu olarak fetih, bazı açılardan “sefillerin kurtuluşu” olmuştur.¹⁹ Anadolu yüzyıllar süren çabalarla, sabırla ve yavaş yavaş fethedilmiştir; Balkan yarımadası istilacılara direnmemişe *benzemektedir*. Türklerin çok hızlı ilerlediği Bulgaristan'da, ülke Türklerin gelmesinden çok önce, şiddetli kırsal karışıklıklar nede-

¹⁷ Bkz. I. cilt, s. 289-290.

¹⁸ *Annuaire du monde musulman*, 1923, s. 323.

¹⁹ Bu terim Dubrovnik arşivcisi B. Truhelka'ya aittir ve bu kapsamlı konu hakkında tekrarlanan tartışmalarımız sırasında kullanılmıştır.

niyle böyle bir duruma hazır hale gelmiştir.²⁰ Yunanistan'da bile toplumsal bir devrim yaşanmıştır. Sırbistan'da ulusal senyörler yok olmuş, Sırp köylerinin bir kısmı vakıflara bağlanmış veya sipahilere dağıtılmıştır.²¹ Öte yandan bu askerler ve senyörlükleri yaşam boyu süren bu sipahiler başlangıçta angarya değil nakdi ödentiler talep etmişlerdir. Köylülerin durumunun tekrar zorlaşması için belli bir zaman geçmesi gerekecektir. Üstelik Bosna'da ve Saraybosna civarında, kısmen *Bogomillerin* sapkınlıklarıyla bağlantılı olan kitlesel din değiştirmeler meydana gelmiştir.²² Durum Arnavutluk'ta daha da karmaşıktır.²³ Buradaki toprak sahipleri kendilerine Venedik *presidiolarında* sığınak bulmuşlardır; 1501'e kadar Signoria'ya bağımlı olmaya devam eden Durazzo'nun (Draç) durumu böyledir. Bu kaleler düşünce, Arnavut asiller İtalya'ya sığınmıştır ve bazı ardılları bugüne dek süregelmıştır. Ancak 1600'de Napoli'de sönmölenen Musachi ailesinin durumu farklıdır. Bu aile hakkında, 1510'da Giovanni Musachi tarafından yayımlanan ve bir sülalenin kaderini aydınlatan değerli bir kaynak olan *Historia della Casa Musachi*'ye sahibiz. Bu eski ailenin adı, ailenin eskiden muazzam malikânelere sahip olduğu,²⁴ Arnavutluk'ta Muzekieler ülkesi denilen²⁵ bölgede muhafaza edilmiştir. Bu sürgünlerin ve yeni ülkelere uyum sağlamaların tarihi şaşırtıcıdır. Ancak bu tarih, Balkanların tüm senyör ve toprak sahipleri için geçerli değildir. Fakat sonraki tarihlerde, ne olursa olsun, kendilerini inkâr ederek o gün için kurtulmuş olsalar bile, sorunun bütünü aynı olarak

²⁰ Özellikle bkz.: Christo Peyeff, *Agrarverfassung und Agrarpolitik*, Berlin, 1927, s. 69; I. Sakazov, *a.e.*, s. 19; R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 64 vd. Ancak eğer D. Anguelov'un makalesi (*Revue Historique* (Bulgar), IX, 4, s. 374-398) izlenecek olursa, Bulgarların Türklere karşı direnişlerinin benim söylediğimden daha canlı olduğu söylenebilir.

²¹ Jos. Zontar, "Hauptprobleme der jugoslawischen Sozial-und Wirtschaftsgeschichte", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte* içinde, 1934, s. 368.

²² J. W. Zinkeisen, *a.e.*, II, s. 143; R. Busch Zantner, *a.e.*, s. 50.

²³ R. Busch Zantner, *a.e.*, s. 65.

²⁴ *Age.*, s. 55.

²⁵ *Age.*, s. 65 ve K. Jirecek ile Sufflay'nin eserlerine atıflar.

kalmaktadır: Türklerin karşısında toplumsal bir dünya çökmüştür; bu çöküş kısmen kendiliğinden olmuştur. Albert Grenier'nin düşüncesinin istisnasız doğru olduğunu bir kez daha düşünmek gerekir: "Sadece fethedilmek isteyen toplumlar fethedilebilirler."

Bu toplumsal gerçek, istilacıların tahribat ve başarılarını açıklamaktadır. Kısa zamanda çok uzaklara ilerleyen süvariler, yolları keserek, hasatları mahvederek, ekonomik hayatın organizasyonunu bozarak, ordunun ağırlıklı kısmı için kolay fetihler hazırlamaktaydılar. Sadece dağlık kesimler, yaklaşan güçlü istilacılara karşı bir süre korunabilmiştir. Bu istilacılar Balkan coğrafyasının gerçeklerine uygun olarak, önce büyük nehirler boyunca uzanan ve Tuna'ya ulaşan büyük yollara egemen olmuştur: Meriç, Vardar, Drina, Moravya. Türkler 1371'de Meriç üzerindeki Çirmen'de, 1389'da Vardar, Drina ve Moravya'nın birbirinden uzaklaştığı Kosova'da zafer kazanmışlardır. 1459'da bu kez Demirkapı'nın ötesindeki Smeredevo'da, "Moravya'nın Tuna'ya kavuştuğu ve aynı zamanda Belgrad'ın Macar ovasının ön kısımlarını yönettiği noktada"²⁶ başarılı olmuşlardır.

Türkler doğudaki geniş ovalarda çok çabuk zafer kazanmışlardır.²⁷ 1365'te başkentlerini Edirne'ye taşımışlar, 1386'da Bulgaristan'ın tümünü, sonra da Teselya'nın tamamını fethetmişlerdir.²⁸ Fetihler dağlık batıda daha yavaştır ve çoğu zaman gerçek olmaktan ziyade görüntü olarak kalmıştır. Yunanistan'da Atina 1456'da, Mora 1460'ta ele geçirilmiş, Bosna 1462-1466'da²⁹ ve Hersek 1481'de³⁰ bazı "dağlık krallıkların" direnmesine rağmen fethedilmiştir. Venedik Türklerin Adriyatik'e çıkmalarına uzun süre engel olamamıştır: İşkodra 1479'da, Draç 1501'de Venediklilerden alınmıştır. Geriye tabii ki daha yavaş olan diğer fetihleri kaydetmek kalıyor: Yol, müstahkem mevki yapımı, deve kervanlarının oluşturulması, çoğu zaman Bulgar artçılara (voynuk, ç.n.) emanet

²⁶ *Age.*, s. 23.

²⁷ W. Heyd, *a.e.*, II, s. 258.

²⁸ *Age.*, s. 270.

²⁹ *Ann. du monde musulman*, 1923, s. 228.

³⁰ H. Hochholzer, *agm.*, s. 57.

edilen büyük bir iâşe ve taşıma sisteminin işletilmesi ve nihayet Türklerin egemen olduğu, inşa ettikleri ya da tahkim ettikleri kentler aracılığıyla örgütlenen fetihler. Bu kentler Türk uygarlığının gerçek yayılım alanları olmuştur; bunlar, sürekli baskı altında yaşadığı düşünülmemesi gereken mağlup ülkelerde, en azından bunları sakinleştirmiş, evcilleştirmiş ve terbiye etmişlerdir.

Türk fetih hareketi başlangıçta, doğal olarak, boyun eğdirilen toplumların aleyhine olarak gelişmiştir. Kosova savaşından sonra binlerce Sırp Hristiyan âlemine kadar uzanan pazarlarda köle olarak satılacak³¹ veya paralı asker olarak silâh altına alınacaktır; fakat galip gelenler işin siyasal boyutunu da ihmal etmemiştir. Bu, II. Mehmet'in 1453'ten itibaren İstanbul'a davet ettiği Rumlara tanıdığı ayrıcalıklarda görülmüştür. Sonunda Osmanlı, Yarımadadaki bütün halkların yerlerini aldığı, galiplerle işbirliği yapan ve ilginç bir şekilde ötede beride Bizans İmparatorluğu'nun ihtişamını yeniden canlandıran kadroları yaratmıştır. Bu fetih yeniden bir düzen, bir *pax turcica* yaratmıştır. 1528'de "ülke güvenlidir, ne bir soygun ne de yol kesen haydut haberi alınmaktadır",³² diye yazan, adı bilinmeyen Fransıza inanabiliriz. Aynı dönemde aynı şeyleri Katalonya veya Calabria için söylemek mümkün müdür? Bu iyimser tablonun içinde bir gerçek payının olması gerekir, çünkü Hristiyanların gözünde Türk İmparatorluğu uzun süre hayranlık verici, anlaşılmaz ve düzenliliğinden ötürü şaşırtıcı olarak kalmıştır; zira bu imparatorluğun ordusu disiplini ve sükûnetiyle olduğu kadar, cesareti, zenginliği, askerlerinin değeri ve dayanıklılığı ile de Batılıları hayran bırakmıştır. Ancak bu durum, Hristiyan birinin beslediği düşüncelere rağmen, "bütün yaptıkları işlerde köpekten beter olan" imansızlardan nefret etmesini engellemektedir; bu söz 1526'da söylenmiştir.³³

Ancak yargılar yavaş yavaş daha âdil hale gelmiştir. Türkler kuşkusuz Tanrı'nın yolladığı bir belâydı. İsviçre'nin Roman böl-

³¹ J. Zontar, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte* içinde 1934, s. 369.

³² Zikr. G. Atkinson, *a.e.*, s. 179.

³³ *Age*, s. 211.

gesinin ıslahatından sorumlu olan Pierre Viret 1560'ta Türkler hakkında şunları yazmıştır: "Tanrı, eskiden imanları zayıflayan Yahudiler gibi bugün de Hristiyanları Türklerle cezalandırıyor- sa, buna şaşmamalıyız... Çünkü Türkler bugün Hristiyanlar için Asurlular ve Babilliler gibidir; Tanrı'nın sopası, belâsı ve öfkesi- dirler."³⁴ Yüzyılın ortasından itibaren Belon du Mans gibi baş- ka kimseler Türklerin erdemlerini teslim etmeye başlamıştır ve bundan sonra herkes bu garip ve "tersine" ülke hakkında hayal kurmaktan hoşlanacaktır; zira bu Batı toplumundan ve onun zor- lamalarından sıyrılmanın bir yolu olmaktadır.

Fakat Türkleri Avrupa'nın hata ve zayıflıklarıyla açıklamak bile bir gelişmedir.³⁵ Bir Raguzalı bunu I. Maximilian'a söylemiştir:³⁶ Avrupa ülkeleri bölünürken, "Türklerin imparatorluğunda bütün otorite tek bir kişinin ellerindedir; herkes sultana itaat etmek- te, o tek başına yönetmektedir; bütün gelirler ona gitmektedir; tek kelimeyle o efendidir, diğer herkes onun kölesidir". 1533'te Ferdinando'nun elçilerine, bir Venedikli ile bir kölenin oğlu olan, uzun süre vezir İbrahim Paşa'nın gözdesi olan Aloysius Gritti'nin söyledikleri de özü itibarıyla budur. V. Carlos kendi gücünü I. Süleyman'ın gücüne karşı riske sokmamaktadır. "*Verum esse Ca- rolum Caesarem potentem sed cui nori omnes obediant, exemplo esse Cermaniam et lutheranorum pervicaciam.*"³⁷

Türk gücünün, Avrupa'daki zayıflıkların yarattığı karmaşanın ortasında, gerçek bir mekanik güçle tutulmuş gibi görüldüğü doğrudur. Avrupa'nın büyük kavgaları, Türklerin Macaristan'a ka- dar ilerlemelerini teşvik ve tahrik etmiştir. Busbecq haklı olarak,³⁸

³⁴ *Age.*, s. 397. Aynı fikir, Jérôme Maurand, *Itinéraire de...d'Antibes à Constantinople* (1544) yay., Léon Durez, 1901, s. 69, Hristiyanların gü- nahlarından ötürü Türk zaferleri.

³⁵ F. Babinger, *a.e.*, s. 446-447. Kitabın kaynağı için bkz. aşağıda s. 485, 93. dipnot.

³⁶ J.W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 19.

³⁷ Zikr. J. W. Zinkeisen, III, s. 20, dipnot 1, Anton von Gevay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*, 1840-1842, s. 31.

³⁸ *A.e.*, s. 42.

“Kısa zamanda başımıza gelen ve hâlâ ağırlığı altında inlediğimiz bütün bu belâlara Belgrad’ın zaptı (29 Ağustos 1521) hayat vermiştir; işte Türkler bu kapıdan geçerek Macaristan’a girmişler ve bu durum Kral Louis’nin ölümüne, sonra da Buda’nın kaybına ve Transilvanya’nın (Erdel) başka bir dünyanın eline düşmesine yol açmıştır. Ve nihayet eğer Türkler Belgrad’ı almasalardı, eskiden Avrupa’nın en gelişmiş krallıklarından biri olarak bilinen Macaristan’a asla giremezlerdi” diye yazmaktadır.

Gerçekten de, Belgrad’ın fetih yılı olan 1521 I. François ile V. Carlos arasındaki büyük çatışmanın başlangıç yılı olmuştur. Bu çatışmanın devamı 1526’da Mohaç Savaşı’nı, 1529’da Viyana kuşatmasını davet etmiştir. *Öyküler*’ini bu büyük olayın ertesinde yazan Bandello,³⁹ daha kötü şeyler bekleyen, Hristiyan hükümdarlar arasında her gün büyüyen uyuşmazlıklar nedeniyle “Avrupa’nın bir kantonuna indirgenen” bir Hristiyanlık manzarası sunmaktadır. Ancak Avrupa⁴⁰ Osmanlı’nın ilerleyişini durdurmak yerine, tarihçilerin çok önceden fark ettiği üzere, başka maceraların cazibesine kapılmakta, Atlantik’in ve büyük dünyanın çağrısına kulak vermektedir.⁴¹ Hatalı olan fakat henüz ortada duran eski açıklamaları terk etmek gerekir belki de; yani büyük keşiflere Türk fethinin yol açtığına dair açıklamayı bir kenara bırakmak gerekir. Aslında bunun tersine, Doğu Akdeniz’de daha düşük bir çıkar alanının ortaya çıkmasına ve daha sonra Türklerin burada pek fazla zorlukla karşılaşmadan yayılmalarına ve yerleşmelerine yol açan şey kesinlikle büyük keşiflerdir. Çünkü her şeye rağmen, Türkler Ocak 1517’de Mısır’ı işgal ettiklerinde, Vasco da Gama’nın Ümit Burnu’nu dolaşmasının üstünden yirmi yıl geçmiş bulunmaktaydı.

³⁹ *A.e.*, VIII, s. 305.

⁴⁰ F. Grenard, s. 86.

⁴¹ Émile Bourgeois, *Manuel historique de Politique étrangère*, c. 1, 1892, Giriş, s. 2 vd.

Türkler Suriye ve Mısır'da

Öte yandan eğer yanılmıyorsak, Osmanlı'nın yüceliğini yaratan en büyük olay –İstanbul'un fethini aşan bir olay– Richard Busch Zantner'in⁴² biraz abartarak “malum dönem” adını verdiği, tek bir hamlede gerçekleştirilen 1516 Suriye ve 1517 Mısır fetihleri değil midir? Büyük Osmanlı tarihi bu andan itibaren yazılmaya başlamıştır.⁴³ Farkına varılması gereken nokta, bizatihi fethin özel anlamda herhangi bir büyüklüğünün olmaması ve zorluk yaşanmadan gerçekleşmesidir. Suriye'nin kuzeyindeki sınır uyuşmazlıkları ve bundan da önemlisi Sudan'ın Türkler ile İranlılar arasındaki arabuluculuk girişimi, zamanı geldiğinde bahane olarak işe yarmıştır. Topu mertçe bir silâh olarak kabul etmeyen Memlûkler, 24 Ağustos 1516'da Halep yakınlarında Yavuz Sultan Selim'in toplarına direnememişlerdir. Suriye tek bir hamlede galiplerin eline geçmiş ve padişah 26 Eylül'de Şam'a girmiştir. Yeni Sudan Osmanlı otoritesini tanımayı reddedince, Selim ordusunu Mısır'a kadar ilerletmiştir. Memlûkler Türk topçuları tarafından, 24 Ağustos 1516'da Kahire yakınlarında bir kez daha darmadağın edilmiştir.⁴⁴ Topçular bir kez daha büyük bir siyasal güç yaratmışlardır. Tıpkı Fransa'da, Moskof prensliğinde,⁴⁵ Granada'da⁴⁶ ve 1492'de olduğu gibi.

Mısır tek bir kurşun atılmadan, düzen hiç bozulmadan fethedilmiştir. Büyük mülkiyetlerine dayanan Memlûkler iktidarın esas kısmını kısa zamanda tekrar ellerine geçirmişlerdir. Bonaparte üç yüzyıl sonra onları aynı yerlerde bulmuştur. Baron de Tott “Sultan Selim kanunnamesi okunduğunda, bu hükümdarın Mısır'ı Memlûklerden fethettiğine değil, sanki onlara teslim olduğu sonucuna varılabilir. Gerçekten de, krallığı yöneten yirmi dört beyi yerlerinde bırakırken, onların otoritesini, genel vali ve meclis başkanı

⁴² “... eine Episode, kein Ereignis”, s. 22.

⁴³ V. Hassel, *a.e.*, s. 22-23.

⁴⁴ F. Grenard, *a.e.*, Bkz. I. cilt, s. 293.

⁴⁵ Bkz. I cilt, s. 293.

⁴⁶ J. Dieulafoy, *Isabelle la Catholique, Reine de Castille*, 1920; Fernand Braudel, “Les Espagnols...” *Revue Africaine*, 1928, s. 216, dipnot 2.

olarak atadığı tek bir paşanın otoritesiyle dengelemekten başka bir şey düşünmemiştir..."⁴⁷ diye yazarken kuşkusuz haklıdır. Bu açıklamalar, 1517 fethini dramatikleştirmemeye yöneliktir.

Ne kadar büyük bir olay! Selim'in Mısırlılardan elde ettiği şeyler fazlasıyla kayda değerdir. Öncelikle haraç; başlangıçta düşük miktarda olan bu vergi⁴⁸ zaman içinde sürekli olarak artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Habeşistan ve Sudan'dan gelen Afrika altını trafiğine ve ardından Hristiyan dünyasına yönelik baha-rat ticaretine katılma süreci Mısır'dan itibaren örgütlenmiştir. Bu altın ticaretinden ve Kızıldeniz yolunun Doğu Akdeniz'in genel trafiği içinde yeniden önem kazanmasından daha önce söz etmiştik. Türkler Vasco da Gama'nın Ümit Burnu'nu dolaşmasından epey sonra Mısır ve Suriye'ye yerleşirken, bu iki ülke artık Uzak-doğu mallarının yegâne limanları olmaktan çıkmıştı; ama hâlâ önemliydiler. Böylece Akdeniz Hristiyanlığı ile Hint Okyanusu arasındaki⁴⁹ Türk seddi tamamlanmış ve pekiştirilmiş olmaktadır. Bu arada, bu bağlantı aynı zamanda devasa İstanbul kenti ile büyük bir buğday, pirinç ve bakla üretim bölgesini birbirine bağlamaktadır. Bundan sonra ve çoğu zaman, Mısır Türklerin evriminde belirleyici bir faktör ve deyim yerindeyse yozlaştırıcı bir unsur olacaktır. Çoğu zaman siyasal düzeni yozlaştırıcı etkileri olan görevlerin satılması uygulamasının⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun uç noktalarına kadar, Mısır'dan hareketle yayıldığı –belli bir gerçekliğe tekabül ederek– sıklıkla savunulmuştur.

Fakat Selim, yaptığı fetihle birlikte altın kadar değerli bir şey daha elde etmiştir. Kuşkusuz Nil ülkesinin efendisi olmadan önce de Halife rolünü, müminlerin hükümdarı rolünü üstlendiği hutbeler okutmuştur.⁵¹ Fakat Mısır ona bu rol için bir dayanak sağla-

⁴⁷ *Memoires*, IV, s. 47.

⁴⁸ Brockelmann, *Gesch. der islamischen Völker*, 1939, s. 262.

⁴⁹ J. Mazzei, *a.e.*, s. 41.

⁵⁰ *Annuaire du monde musulman*, s. 21.

⁵¹ Bu unvanı ancak 18. yüzyılda resmen almıştır, Stanford J. Shaw, "The Ottoman view of the Balkans", *The Balkans in transition*, ed., C. ve B. Jelavich, 1963, s. 63.

mıştır. Efsaneye göre –bu bir efsanedir ama ne önemi var– Memlûkler tarafından Mısır’da barındırılan son Abbasi halifesi, Selim’e bütün Müslümanlar üzerindeki halifelîği devretmiştir. Efsane veya değil; Padişah Mısır’dan muazzam bir prestijle taçlanmış olarak dönmüştür. Ağustos 1517’de ise Mekke şeyhinin oğlundan, bizzat Kâbe’nin anahtarlarını teslim almıştır.⁵² Peygamberin yeşil bayrağı hassa süvarilerine bu tarihten sonra emanet edilmiş olmalıdır.⁵³ Hiçbir kuşku yoktur ki, İslâm âleminde Selim’in 1517’de emir el-müminin mertebesine yükselmesi, iki yıl sonra Hristiyan âleminde İspanyol Carlos’un imparatorluk mertebesine yükselmesinin yol açacağı kadar büyük bir gürültüye neden olmuştur. Bu tarih, 16. yüzyılın ilkbaharında büyük bir Osmanlı gücünün ortaya çıkışını ve (çünkü her şeyin bir bedeli vardır) bir dinsel hoşgörüsüzlük dalgasının yükselişini göstermiştir.⁵⁴

Selim, zaferinden kısa bir süre sonra, 1520’de, Edirne yolundayken ölmüştür. Oğlu Süleyman rakipsiz olarak onun yerine tahta çıkmıştır. Kendisi hakkındaki kötümser öngörülere rağmen, Osmanlı’nın ihtişamının sağlama şerefi ona ait olacaktır. Süleyman görevinin gerektirdiği niteliklere uygun biridir. Fakat kabul etmeliyiz ki, uygun bir zamana denk gelmiştir. 1521’de Macaristan’ın kapısı Belgrad’ı ele geçirmiş; Temmuz 1522’de Rodos’u kuşatmış ve aynı yılın Aralık’ında ele geçirmiştir; St. Jean Şövalyelerinin güçlü ve korkutucu kalelerinin zapt edilmesiyle, Doğu Akdeniz’in tümü onun yeni ihtiraslarına sunulmuş olmaktadır. Akdeniz’de bu kadar kıyı bölgesine hâkim olan birinin bir donanma sahibi olması karşısında artık hiçbir engel kalmamıştır. Uyrukları olanlar ve Venedik adalarındakiler de dâhil olmak üzere, Rumlar⁵⁵ ona vazgeçilmez insan malzemesini sağlayacaklardır. Bu çarpıcı zaferle

⁵² J. W. Zinkeisen, III, s. 15.

⁵³ Brockelmann, s. 242.

⁵⁴ Stanford J. Shaw (*agm.*, s. 67) yeni fethedilen Arap eyaletlerindeki fanatik ulemaların rollerini ve Venedik ile Habsburglar tarafından Bal-kanlara gönderilen Fransiskan misyonerlere karşı Türklerin verdiği tepkiye işaret etmektedir.

⁵⁵ Bkz. I cilt, s. 190, 43. dipnot.

açılışı yapılan Süleyman'ın büyük saltanatı, acaba Suriye ve Mısır önceden fethedilmeseydi bu kadar parlak olabilir miydi?

İçeriden Bakıldığında Türk İmparatorluğu

Biz tarihçiler bu Türk imparatorluğunu dışarıdan görüyoruz. Bu onu yarı yarıya görmek ve daha da önemlisi başkası aracılığıyla tek yanlı açıklamak demektir. İstanbul ve Türkiye'nin zengin arşivlerinin kullanıma açılmaları bu eski bakış açısını yavaş yavaş değiştirmektedir. Osmanlı'nın gücünü kavrayabilmek için, bu muazzam makineye içeriden bakmak gerekir, çünkü bu makinenin zayıflıkları⁵⁶ ve sallantıları erkenden başlamıştır. Bunun anlamı, aynı zamanda bir yaşam sanatı olan, karmaşık bir mirasa sahip bir yönetim sanatını, bir dinsel düzeni ve farklı ekonomik çağları sorgulamak demektir. Osmanlıların imparatorluk tarihi yüzyıllara yayılan bir tarihtir; dolayısıyla birbirini izleyen farklı ve çeşitli deneyimlerdir. Yüz Yıl Savaşları adını verdiğimiz dönemin ilk safhalarındaki Poitiers savaşından birkaç yıl sonra, "feodal" bir Anadolu kendine Balkan yolunu açmaktadır (1360); feodal bir sistem (*beneficium*lar ve fiefler) Avrupa'nın fethedilen topraklarında yerleşmekte ve sultanların iyi kötü ellerinde tuttukları, daha sonra inat ve başarıyla mücadele edecekleri bir toprak aristokrasisi yaratmaktadır. Bu egemen Osmanlı sınıfı, bu padişahın kulları, kaynakları itibarıyla sürekli olarak yenilenecektir. Bu sınıfın iktidar mücadelesi bu büyük imparatorluk tarihine içsel bir ritim verecektir. Bu konuya ileride dönme fırsatımız olacaktır.

İspanyol Birliği: Katolik Krallar

Bir yanda Osmanlılar, diğer yanda Habsburglar. Habsburglardan önce, İspanyol birliğinin ilk işçileri olan Katolik Krallar –daha fazla değilse bile– en azından Osmanlı tarihinin oluşum dönemindeki Bursa ve Edirne'deki sultanlar kadar, imparatorluk tarihi olgusuna güvenmişlerdir. Bu kralların eserleri, Yüz Yıl Savaşları

⁵⁶ Stanford J. Shaw, "The Ottoman view of the Balkans", *The Balkans in transition*, s. 56-80.

denilen olayın bitmesinden sonra, 15. yüzyıldaki atılım sayesinde teşvik görmüştür. Aslında Ferdinando ile Isabella'nın vakanüvislerinin söylediği her şeyi kabul etmemek gerekir. Katolik kralların eserleri –ki bunları küçümsemek mümkün değildir– zamanın ve insanların işbirliğine yaslanmıştır. Bu durum, iç savaşlardan bıkan, iç barış, sakin bir ticaret ortamı ve güvenlik talep eden kent burjuvazileri tarafından istenmiş ve talep edilmiştir; ilk *Hermandad* geniş bir kentsel hareket olmuştur; bunun alarm çanları kentten kente yansiyarak yeni zamanları haber vermiştir. Kentler, şaşırtıcı demokratik yaşam rezervleriyle, Katolik Kralların zaferini sağlamışlardır.

Öte yandan bu tarihteki büyük oyuncuların önemli olan rollerini –kuşkusuz– fazla abartmamak gerekir. Hattâ bazı tarihçiler, 1469'daki evlilikle güçlü bir şekilde gerçekleştirilen Kastilya ile Aragon'un birleşmesinin, Kastilya ve Portekiz arasında da mümkün olduğunu düşünmüşlerdir.⁵⁷ Isabella Portekizli veya Aragon-luyla evlenerek, Atlantik ile Akdeniz arasında tercih yapmıştır. Sonuç olarak İberya birliği, konjonktüre paralel olarak havada kalmıştır. Buradaki tercih bir Portekiz formülüyle bir Aragon formülü arasındadır. Ve bunlardan biri diğerinden daha üstün değildir. Her ikisi de kolay ve ulaşılabilir konumdadır. Bulunan çözüm, 1469'dan itibaren, Kastilya'nın Akdeniz'e geri dönmesiyle eşdeğerli hale gelmiştir; bu işlem gelenek, siyaset ve krallığın çıkarları hesaba katıldığında zorluklara ve düzensizliklere gebe olmakla birlikte, kısa zamanda tamamlanmıştır: Ferdinando ile Isabella'nın evlenme tarihleri 1469'dur; Isabella'nın Kastilya'da tahta çıkış tarihi 1474'tür; Ferdinando'nun Aragon tahtına oturması 1479'dadır; Portekizlinin devre dışı bırakıldığı tarih 1483'tür; Granada'nın fethi 1492'de tamamlanmıştır; İspanyol Navarrası'yla birleşme ise 1512'de sonuca ulaşmıştır. Bu hızlı birleşmeyi, bir an için bile olsa, Fransa'nın Loire ile Seine arasındaki ülkelerden hareketle gerçekleştirilen yavaş ve zahmetli oluşumuyla kıyaslamamak gerekir. Başka yerler demek yerine, başka zamanlar ve başka gerçekler diyelim.

⁵⁷ Angel Ganivet, *Idearium español*, ed. Espasa, 1948, s. 62 vd.

İspanya'nın bu hızlı birliği bir imparatorluk mistisizmini gereкли kılmıştır; zaten tersi şaşırtıcı olurdu. Ximenes İspanyası, 15. yüzyıl sonundaki dinsel gelişmeler tarafından şekillenmiş olarak, Haçlı Seferi düzleminde yaşamaktadır; bunun sonucu olarak Granada'nın fethinin inkâr edilemez önemi ve birkaç yıl sonra, Kuzey Afrika'ya doğru yayılma süreci ortaya çıkmaktadır. İspanyol ülkesinin güneyinin işgal edilmesi İberya topraklarının yeniden fethini tamamlamakla veya zengin toprakları, çalışkan ve kalabalık kentleri olan bir bölgeyi Katolik kralların emrine vermekle kalmamakta, aynı zamanda, uzun süreden beri İspanya'daki İslâmiyet'e karşı girdiği nihayetsiz bir mücadeleden Kastilya'yı azat ederek, onu yeni güçleriyle birlikte dış maceralar için serbest bırakmaktaydı.⁵⁸

Ancak İspanya, Kuzey Afrika'dan çıkarılmasına izin vermiş gibi görünmektedir. 1492'de Colombus Amerika'yı keşfetmiştir. Üç yıl sonra, Katolik Ferdinando İtalya'daki karmaşıklıklar yüzünden esir alınmıştır. Tutkulu bir tarihçi olan Carlos Pereyra⁵⁹ Ferdinando'yu, fazlasıyla becerikli bu Aragonluyu Akdeniz'e doğru sapmasından dolayı kınamaktadır. Böylece kral, Avrupa dışında, Afrika'nın zorlu, çıplak ve fakir topraklarında ve aynı zamanda İspanya'nın efendileri tarafından kötü bir maceraya terk edilen bilinmeyen bir dünya olan Amerika'da yazılan İspanya'nın gerçek geleceği için çalışmaktan vazgeçmiş olmaktadır. Evet ama *Conquistadores*'in şaşırtıcı maceraları, *Ultramar*'ın özel girişimlere terk edilmesi sayesinde yaşanmıştır. Machiavelli'yi denizdeki keşiflerin ortaya çıkardığı muazzam yeniliklere karşı dikkatli olmamakla suçluyorduk; oysa 17. yüzyılda bile, Richelieu'nün talihsiz rakibi olan büyük adam (!) kont Dük Olivares'in henüz Hintlerin önemini kavrayamamış olmasını bir düşünmek gerekir.⁶⁰

⁵⁸ Pierre Vilar, *La Catalogne...*, I, s. 509 vd.

⁵⁹ *Imperio Español*, s. 43.

⁶⁰ R. Konetzke, *a.e.*, s. 245; Erich Hassinger ("Die weltgeschichtliche Stellung des XVI. Jahrhunderts", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1951) Jacques Signot'nun *La division du monde* (ilk basımı 1539)

Bu koşullarda, geçmişi ve deneyimiyle Akdeniz'e yönelen, kıyıları, gemiciliği ve sahip olduklarıyla (Balear adaları, Sardinya, Sicilya) Akdeniz'e katılan, tıpkı bütün Avrupa ve Akdeniz gibi mantıksal olarak İtalya'nın zengin kentleri tarafından cezbedilen, geleneklerine bağlı Aragon siyasetinden daha doğal bir şey olamaz. 1503'te Katolik Ferdinando, Cordobalı Gonzalve'nin sayesinde Napoli'yi ele geçirdiğinde, büyük ve önemli bir konum ve zengin bir krallık kazanmış olmaktadır; başarı Aragon donanmasının zaferine bağlıydı ve Büyük Kaptan'la birlikte dünya tarihinde Makedonya falanjına veya Roma lejyonuna tekabül eden İspanyol *terciosunun* doğumuna tanık olunmaktaydı.⁶¹ İspanya'nın İç Deniz tarafından cezbedilişini anlayabilmek için, 16. yüzyılın başındaki Napoli'yi, sona eren yüzyılın bize sunduğu, borç batağına batan ancak yaşamını sürdürebilen bir ülke imgesine dayanarak yargılamaktan kaçınmamız gerekir. O dönemde Napoli'ye sahip olmak bir yükü. Fakat 1503'te ve özellikle 1530'da⁶² krallık, stratejik konumunun ve önemli bütçe kaynaklarının avantajına sahipti.

Nihayet İspanya'yı harekete geçiren Aragon siyaseti, aynı zamanda Müslüman ilerleyişine karşı durmaya çalışmakta ve Kuzey Afrika'da Türkleri incelemektedir. Sicilya ve Napoli'de Hristiyan âleminin dış surlarından birinin üzerinde durmaktadır. XII. Louis "Ben, Katolik Kralın silâh doğrulttuğu Kuzey Afrikalı Müslümanım",⁶³ sözünü istediği kadar tekrarlasın, bu durum, Katolik Kralın –sadece konumlarından dolayı– Haçlı Savaşlarının

adlı kitabını işaret etmektedir (bu basımı diğerleri izleyecektir, beşincisi 1599'da yapılmıştır); bu kitap Amerika'dan söz etmemektedir.

⁶¹ Angel Ganivet, *Idearium español*, ed. Espasa, 1948, s. 44-45'te iyi bir şekilde açıklanmıştır.

⁶² Napoli en azından 1532'den itibaren açık vermektedir, E. Albèri, *a.e.*, 1, 1, s. 37. Charles Quint döneminden itibaren, ona ait devletlerin savaş dışı olağan harcamaları, iki milyon altınlık gelirleri aşmaktaydı. Guillaume du Vair, *Actions oratoires et traités*, 1606, s. 80-88.

⁶³ Ch. Monchicourt, "La Tunisie et l'Europe. Quelques documents relatifs aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles", *Revue Tunisienne*, 1905, ayrı basım, s. 18.

gerektirdiği tüm görevler ve getirdiği tüm ayrıcalık ve avantajlarla birlikte Haçlı Seferi şampiyonu olmasını engelleyememektedir. İspanyol Haçlı Seferi Ferdinando ile birlikte Yarımadadan dışarı çıkmıştır; ama bu çıkışın amacı, kendisine karşı cephe oluşturan sefil Afrika'ya istediği gibi dalmak veya Yeni Dünyada kaybolmak değil, herkesin gözü önünde o dönemki Hıristiyanlığın kalbine, tehdit altındaki İtalya'ya yerleşmektir. Eski ama prestij kazandıran bir siyaset.

V. Carlos

İspanya'da Ferdinando'dan sonra V. Carlos tahta çıkmıştır. O tarihte kendisi Charles de Gand'dır ve 1516'da I. Carlos olmuştur. Onunla birlikte her şey –tıpkı Kanuni Sultan Süleyman'la birlikte denizin diğer ucunda olduğu gibi– karmaşılaşmış ve büyümüşür. İspanya kendini imparatorun parlak tarihinin gerisine itilmiş olarak bulmuştur. Charles de Gand 1519'da V. Carlos (Charles Quint) olmuştur. İspanya kralı Carlos olmak için zamanı yetmeyecektir. Carlos ilginç bir şekilde, geç tarihlerde, hayatının sonunda duygusal ve sağlıklı ilgili nedenlerle İspanya kralı olacaktır. İspanya V. Carlos'un tarihindeki büyük kişiliklerden biri olmamıştır; fakat İspanya güçlü bir şekilde Carlos'un büyüklüğüne katkı yapmıştır.

İspanya'nın imparatorluk macerasına neler katabileceğini görmemek haksızlık olacaktır kuşkusuz. Zaten Katolik Krallar torunlarının geleceğini hazırlamıştır. Bütün yararlı alanlarda –İngiltere, Portekiz, Avusturya, Hollanda– eylemde bulunmuşlardır. Evlilik piyangolarına defalarca katılmışlardır. Fransa'yı çember içine alma ve bu tehlikeli komşuya egemen olma fikri, içi boş, ortasından delinmiş gibi duran Habsburg İmparatorluğu'nun modelini belirlemiştir. Charles de Gand İspanya tarafından hesaplanmış, hazırlanmış ve istenmiş bir rastlantıdır. Bu kaza olayın akışını değiştirebilirdi kuşkusuz. Örneğin İspanya Charles'ı, annesi Deli Jeanne (1555'te Tordesillas'ta ölmüştür) yaşadığı sürece tanımaya bilirdi veya Yarımadada yetişmiş olan kardeşi Ferdinand lehine tercihini yapabilirdi. Devam edelim: Charles (Carlos) 1519'daki

imparatorluk seçimini kazanamayabilirdi. 1494'ten itibaren bu maceraya bulaşmış olan Fransa yeniden işe girişebilir ve başarıya ulaşabilirdi. V. Carlos'un talihinin arkasında Hollanda'nın ekonomik gücünün uzun süre yer aldığını unutmayalım; zira Hollanda Atlantik'teki yeni yaşama ortak olmuştur; Avrupa'nın kavşağı, endüstri ve toptan ticaret merkezidir; mahreçlere, pazarlara ve siyasal güvenliğe ihtiyaç duymuştur –ki organizasyonu bozulmuş olan Alman imparatorluğu buna karşı çıkacaktır.

Avrupa'nın kendiliğinden geniş bir devlet oluşumuna yöneldiği bir ortamda, V. Carlos'un farklı bir kadere sahip olması halinde, imparatorluk oyununun kendisi değil, sahnelenme biçimi değişmiş olacaktı. Frankfurt'taki seçiciler 1519'da artık ulusal bir adayın lehine oy verecek durumda değillerdir. Alman tarihçiler bunu iyi görmüştür. Almanya böylesine bir adaylığın yükünü taşıyamazdı; aynı anda iki adaya karşı birden mücadele etmek zorunda kalırdı; bir yandan I. François'ya, bir yandan Charles'a karşı. Charles'ı seçerek kötünün iyisini tercih etmiş olmaktaydı ve ne denirse densin, Viyana'yı elinde tutan kişiyi seçerek tehdit altındaki doğu sınırını güvenceye almaktaydı. Unutmayalım ki, 1519'da Belgrad hâlâ Hristiyanlara aittir ve Belgrad'dan Viyana'ya Macar krallığının koruyucu iç derinliği uzanmaktadır. Macar sınırı ancak 1526'da geçilecektir. Bu tarihten sonra her şey değişecektir, ama bunun için bu tarihi beklemek gerekecektir. Habsburgların ve Osmanlıların tarihleri gerçekte birbirine fazlasıyla karışmaktadır; ama bu karışmayı fazla ileri götürmemek gerekir. İmparator hakkında halkın ağzında dolaşan şu mısralar ancak 1519'da söylenebilirdi:

*Das hat er als getane
Allein für Vatterland
Auf das die römische Krone
Nit komm in Turkenhand.*

Zaten Almanya V. Carlos için bir dayanak noktası olmayacaktır. 1521'den itibaren, Luther kendi kaderini izlemektedir. Ve Eylül 1520'de Aix-la-Chapelle'de taç giydikten hemen sonra, imparator,

erkek kardeşi Ferdinand'ın lehine olmak üzere, Macaristan prensesi Anna ile evlenmekten feragat etmekte ve 7 Şubat 1522'de *Erbland*'ı gizlice kardeşine bırakmaktaydı.⁶⁴ Bunun anlamı, Almanya'daki her türlü büyük kişisel eylemi geride bırakmaktı.

Öte yandan eşyanın tabiatı gereği, Avrupa'ya nazaran merkez dışında kalan ve henüz Yeni Dünya hazineleriyle tam olarak beslenemeyen İspanya'ya doğrudan yaslanamayacağını da kaydedelim: İspanya ancak 1535'ten itibaren Yeni Dünyadan önemli kaynakların geldiğini görecektir. 1521'den itibaren gündelik meşguliyeti haline gelen Fransa'ya karşı yürüttüğü mücadelede, V. Carlos'un iki temel konumu İtalya ve Hollanda olmuştur. İmparator gayretlerini Avrupa'nın bu buluşma noktasında yoğunlaştırmıştır. Büyük Mabeynci Gattinara, Carlos'a her şeyden önce İtalya'yı tutmasını tavsiye etmekteydi. Carlos Hollanda'da, en azından barış zamanında büyük gelirler, borçlanma olanakları ve 1529'da olduğu gibi bütçe fazlalıkları bulmaktaydı. Onun saltanat döneminde bütün yüklerin Hollanda'nın sırtına bindiğini tekrarlamak kural olmuştur ve 1552'den sonra bu tekrarlar hiç olmadığı kadar artmıştır. O tarihte Hollanda'nın başına, daha önce Sicilya'yı, Napoli'yi, hattâ aşikâr bir zenginliği olan Milano'yu ezen ve ezmeye devam eden kaza gelmiştir: Bunların bütçe fazlaları hemen hemen tamamıyla erimiştir. Oluşum halindeki durum belki de hızlandırılmıştır, zira Carlos ve II. Felipe askerî çabalarını Hollanda'ya yöneltmişlerdir ve bu bölgenin ticareti bu durumdan mustarip olmuştur. Kuşkusuz İspanya'dan önemli miktarlarda para gelmiştir. II. Felipe bunların altını çecektir. Fakat 1560'ta tartışma hâlâ sürmektedir. Hollanda İspanya'dan daha fazla sıkıntı çektiğini, "bu ülkenin bütün zararlardan bağışık olduğunu ve Fransa ile ticarete geçiş belgeleri adı altında devam ettiğini" iddia etmektedir.⁶⁵ Bu durumda İspanya'nın, yalnızca İspanya kralına "İtalya'ya ayak basma"⁶⁶ olanağı sağlamak için sürdürülen

⁶⁴ Gustav Turba, *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern...*, 1903, s. 153 vd.

⁶⁵ Granvelle'den II. Felipe'ye, Brüksel 6 Ekim 1560, *Papiers...*, VI, s. 179.

⁶⁶ *Age*.

bu savaşın sıkıntılarından dolayı sürekli yakınmaya hakkı yoktur. Bu kısır bir tartışmadır, ama bu tartışma Flandre'in aleyhine dönecektir. II. Felipe İspanya'ya yerleşmiştir ve 1567'de Alba dükünün amaçlarından biri, isyan etmiş olan eyaletlerin refahını bozmaktır. Demek ki Hollanda maliyesine ilişkin güvenilir bir tarih bilgisine sahip olmak çok önemlidir.⁶⁷ Venedikliler 1559'da burayı bize zengin ve çok kalabalık, ama hayatın çok pahalı olduğu bir bölge olarak resmetmektedir: "İtalya'da iki, Almanya'da üç kuruş eden, Flandre'da dört veya beş kuruş etmektedir."⁶⁸ Acaba bu, Amerikan gümüşünün gelişini ve ardından Hollanda'nın mali mekanizmasını parçalayacak olan savaşı izleyen bir fiyat yükselişidir? Soriano 1559 tarihli *Relazione*'sinde şunları söylemektedir: "Bu ülkeler İspanya Kralının hazineleri, madenleri ve Hintleridir; bu ülkeler Fransa, İtalya ve Almanya'daki savaşlar sırasında imparatorun girişimlerini çok uzun bir süre desteklemişlerdir..."⁶⁹ Soriano'nun tek kusuru şimdiki zaman kipiyle konuşmasıdır.

Demek ki V. Carlos'un siyasetinin iki yönlü ve etkili formülü Almanya ve İspanya'ya doğru bazı kaçamaklarla birlikte, İtalya ve Hollanda eksenli olacaktır. Öte yandan bu imparatorluk II. Felipe'nin bir tarihçesine göre kozmopolit, İtalyanlara, Flamanlara ve Comtelilere göre çok açık görünmektedir; tabii ki imparatorun çevresinde bunların İspanyollar ile dirsek dirseğe oldukları doğrudur. Katolik Kralların İspanyası ile II. Felipe'nin İspanyası arasında, V. Carlos dönemi evrensel bir anlayış ile yüklüdür. Haçlı düşüncesinin bizzat kendisi değişikliğe uğramıştır.⁷⁰ Bu düşünce İberyalı karakterini kaybetmiştir ve *Reconquista* ülküsünden uzaklaşmaktadır. 1519'daki seçimlerden sonra V. Carlos'un siya-

⁶⁷ Bkz. F. Braudel, "Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers", *Charles Quint et son temps*, Paris, 1959, s. 196'daki grafik.

⁶⁸ E. Albèri, II, *a.e.*, III, s. 357 (1559).

⁶⁹ *Age*.

⁷⁰ Değerli tartışmalar için, bkz. R. Menendez Pidal, *Idea Imperial de Carlos V*, Madrid, 1940; sorunların geniş bir şekilde değerlendirilmesi, Ricardo Delargo Ygaray, *La Idea de imperio en la politica y la literatura españolas*, Madrid, 1944.

seti ayağını yerden kesmiş ve Evrensel Krallık rüyaları içinde kaybolmaya başlamıştır. Seçilmesinin ertesinde Gattinara ona şöyle diyecektir. “Sire, Tanrı sizi Hıristiyanlığın tüm kral ve hükümdarlarının üstüne yükselterek muhteşem bir lütuf gösterdi; sizi öyle bir iktidar mertebesine yükseltti ki, bunu bir tek önceliniz Charlemagne görmüştü; Hıristiyanlığı tek bir çobanın yönetimi altında toplayacak olan Evrensel Krallık yolunun üzerindesiniz.”⁷¹ Bu Evrensel Krallık fikri, aynı zamanda dönemin büyük hümanist akımı tarafından etkilenen V. Carlos’un siyasetine ilham verecektir. 1520’de İspanya’da bulunan bir Alman, Georg Sauermann, imparatorluk sekreteri Pedro Ruiz de la Mota’ya, Hıristiyan âlemini Türk’e karşı birleştiren ve barış getiren bir Evrensel Krallık fikrini, İspanya ile evlendirmeye çalıştığı *Hispaniae Consolatio*’yu sunuyordu. Marcel Bataillon bu Hıristiyan birliği düşüncesinin Erasmus, onun takipçileri ve dostları için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.⁷² 1527’de Roma’nın yağmalanmasından sonra Vives, Erasmus’a “İsa bizim çağımıza, imparatorun büyük zafarı ve Papanın esareti sayesinde, bu ülküyü gerçekleştirmek üzere olağanüstü bir fırsat vermiştir”⁷³ diye yazmaktadır. Bunlar kadar aydınlatıcı olan çok az söz vardır; üstelik bunlar gerçek renklerini ideolojik bir perdenin arkasından göstermekte, İmparatorun siyasetini çevreleyen ve çoğu zaman eylemlerinin nedeni olan rüyayı anlatmaktadır. Bu, yüzyılın en büyük siyasal dramının heyecan verici yanlarından biridir.

II. Felipe’nin İmparatorluğu

V. Carlos’un siyaseti, 16. yüzyılın ikinci yarısında, kendisi de bir imparatorluğun, ama farklı bir imparatorluğun efendisi olan II. Felipe tarafından sürdürülmüştür. Belirleyici bir önemi olan 1558-1559 yılları sırasında, büyük imparatorun mirasının içinden sıyrılan bu imparatorluk, V. Carlos’unkinden daha geniş, daha tu-

⁷¹ Zikr., E. Hering, *a.e.*, s. 156.

⁷² *A.e.*, VIII. bölümün tümü, s. 395 vd.

⁷³ R. Konetzke, *a.e.*, s. 152’ye göre.

tarlı ve daha sağlamdır; yalnızca İspanya üzerine odaklanmıştır ve böylece Okyanus'a geri dönerek Avrupa işlerine daha az angaje olmuştur. Hâkim hükümdarın, taşıdığı sayısız unvanı özetleyen ve taçlandıran prestijli bir unvandan mahrum olmasına rağmen, bu siyasal oluşum bir imparatorluğun özünü, büyüklüğünü, çeşitli gerçekliklerini ve zenginliklerini devralmıştır. V. Carlos'un oğlu, kim bilir hangi tereddütlerden sonra, 1551'de Augsburg'da ilkesel olarak, ama yalnızca ilkesel olarak kendisine verilen imparatorlukta babasını temsil etme hakkından mahrum edilmiştir.⁷⁴ Ve bu imparator unvanının eksikliğini, Roma sarayında, bütün bakışların üzerinde olduğu bir sahnede, Fransız elçisiyle olan öncelik kavgalarında bile şiddetle hissetmiştir. 1562'de Temkinli Kral ne olursa olsun imparatorluk tacını ele geçirmeyi düşünmüştür. 1563 Ocakı'nda, Hintler İmparatoru olarak ilân edileceği söylentisi çıkmıştır.⁷⁵ Nisan 1563'te tekrar aynı söylenti çıkmış ve Felipe'nin "Hintler ve Yeni Dünya Kralı" ilân edileceği söylenmiştir.⁷⁶ Ertesi yıl, Ocak 1564'te söylentiler sürmüş ve gene Hintler İmparatoru unvanı söz konusu edilmiştir.⁷⁷ Yirmi yıl kadar sonra, 1583'te Venedik'te Felipe'nin bu ünlü unvanı ne pahasına olursa olsun elde edeceği lafları dolaşmıştır. Fransa elçisi III. Henri'ye "Sire, bu baylardan Kardinal de Granvelle'in eylül ayında, efendisine imparatorluk unvanı vermek üzere Roma'ya geleceğini öğrendim" diye yazmaktadır.⁷⁸

Venedik'te çıkan rivayetler mi? Haberler bir o kadar ilginçtir. Aynı nedenler aynı sonuçları doğurur. III. Felipe de imparatorluğa aday olacaktır. Bunlar basit gösteriş siyasetleri değildir. Prestijle beslenen ve öncelik konusunda verilen amansız bir savaşta görün-

⁷⁴ Bkz. III. cilt, "Muhlberg'in Yarını ve Sonrası" bölümü vd.

⁷⁵ G. Micheli'den doge'ye, 30 Ocak 1563; G. Turba, *a.e.*, 1, 3, s. 217.

⁷⁶ *Age.*, s. 217, dipnot 3.

⁷⁷ 13 Ocak 1564, Saint-Sulpice, E. Cabié, *a.e.*, s. 217, eğer Cabié tarih konusunda yanlışlırsa.

⁷⁸ H. de Maisse'den Krala, Venedik 6 Haziran 1583, A.E. Venedik 81, f° 28 v°. II. Felipe İtalya'da imparator naipliğini talep etmeyi düşünecektir, 12 Şubat 1584, Longlée, *Dépêches diplomatiques...*, s. 19.

tü uğruna kurban edilen bir yüzyıl boyunca, En Hristiyan Kral ile Katolik kralın elçileri karşı karşıya gelmiştir. 1560'ta bu can sıkıcı ve sonuçsuz mücadeleyi bitirmek üzere, II. Felipe imparatora, Taranto Ruhani Meclisi için kendisinininkiyle aynı elçiyi atamasını önermiştir. II. Felipe imparator olmayı başaramayarak, şatafatlı görüntüler içinde, yaşadığı sürece kimsenin V. Carlos'a veya temsilcilerine itiraz edemediği Hristiyanlık'taki birinci sırayı, aslında kendisine ait olmasına rağmen kaybetmiş olmaktadır.

II. Felipe'nin imparatorluğunun esas karakteri İspanyolluktur –aslında Kastilyalılık demek gerekirdi. Bu gerçek, Temkinli Kralın dost veya rakip çağdaşlarının gözünden kaçmamıştır; bunlar kralı kendi ördüğü ağın ortasında âdeta hareketsiz bir örümcek olarak görmüşlerdir. Fakat 1559 Eylülü'nde Flandre'dan döndükten sonra, eğer Felipe Yarımada'yı hiç terk etmediyse, acaba bunun tek nedeni İspanya'ya yönelik tutkusu mudur? Bu aynı zamanda büyük bir zorunluluk değil midir? V. Carlos'un imparatorluğuna mensup devletlerin, onun siyasetinin yarattığı masrafları beslemeyi ve bu masrafları ödemeyi hiçbir gerekçe ileri sürmeksizin reddettiklerini tek tek göstermiştik. Bütün bu kusurlar Sicilya, Napoli, Milano ve ardından Hollanda'yı birer yük haline getirmiş ve hükümdarın ikametlerini imkânsız kılmıştır. II. Felipe bu durumu Hollanda'da deneyimlemiş ve 1555-1559 arasında burada, İspanya'dan gönderilen paraların yardımıyla ve bunları bekleyerek yaşayabilmiştir. Öte yandan hükümdar için bu yardımların elde edilmesi, bizzat hazırlandıkları yerde bulunmaması durumunda giderek zorlaşmaktadır. II. Felipe'nin İspanya'ya doğru geri çekilmesi, Amerikan gümüşüne yönelik zorunlu bir geri çekilmedir. Buradaki hata, eğer bir hata varsa, bu paranın karşısında Atlantik'e, Sevilla'ya veya daha sonra Lizbon'a kadar gitmemek ve yeterince uzak olmamaktır.⁷⁹ Acaba kralı Yarımada'nın geometrik merkezinde, Kastilya'nın Thebai'sinde tutan şey Avrupa'nın cazibesi, bu büyük arı kovanında neler olduğunu daha iyi ve daha

⁷⁹ Burada Jules Gounon Loubens'in düşüncelerini hatırlatıyorum, bkz. I. cilt, s. 561, 398. dipnot.

çabuk bilme ihtiyacı mıdır? (kral zaten bundan içgüdüsel olarak zevk almaktadır.)

Örümcek ağının merkezinin İspanya’da saptanmış olması birçok sonuca yol açacaktır. Ve hepsinden önce, İspanyol toplulukları, kendi aralarında yaşayan krala karşı giderek büyüyen kör bir sevgi beslemeye başlayacaktır. II. Felipe Kastilyalılar tarafından çok sevilecektir; “aşağıdaki ülkelerde” yaşayan saf insanların babasını sevdiği kadar sevilecektir. Öte yandan bunun sonucu olarak Yarımadadaki insanların, çıkarlarının ve tutkularının mantıksal öncelikleri ortaya çıkmıştır. II. Felipe bu sert ve tepeden bakan insanları, Kastilya’nın yarattığı bu hoşgörüsüz büyük senyörleri dışarıdaki işleri ve içerideki bürokratik ihtiyaçları için kullanmış olmakla birlikte, küçük insanlara karşı vurgulu bir şefkate sahip olmuştur. Çeşitli vatanlar halinde bölünmüş bir imparatorlukta, V. Carlos mecburen serseri bir şekilde dolaşmaktaydı: Kendi krallıklarına varlığının sıcaklığını hissettirmek için, düşman konumdaki Fransa’yı çevrelemek zorundaydı. II. Felipe’nin hareket-sizliği, yükleri hafifletecek yolculuklara ihtiyaç duyulmamasından dolayı, yerleşik bir yönetimin hantallığını artırmaktadır. Kâğıt nehirleri hiçbir zaman olmadığı kadar bol akmaktadır. Böylece imparatorluğun çeşitli kısımları kaçınılmaz olarak ikinci dereceden ülkeler konumuna düşmekte ve Kastilya metropol mertebesine yükselmektedir: Evrim İtalyan eyaletlerinde apaçık ortadadır. İspanyollara karşı olan kin hemen her yerde su yüzüne çıkmaktadır. Bu çağın bir işareti ve *fırtınanın habercisidir*.

II. Felipe’nin bu değişimlerin gerçek anlamını kavrayamaması ya da V. Carlos’un siyasal devamı olduğuna inanması; bunlar doğrudur ve çömez kral aldığı dersleri fazlasıyla zihninde tutmaktadır; bu konuda etrafında bulunanların, Alba dükünün veya müteveffa imparatorluk siyasetinin yaşayan bir parçası ve muteber “katologu” olan Kardinal de Granvelle’in yardımlarını almıştır. Kuşkusuz Felipe büyük bir sıklıkla, imparatorun karşılaştığı koşulların aynısıyla veya onlara benzer koşullarla karşılaşmıştır. V. Carlos gibi Hollanda’nın efendisi olarak, kuzey kavşağının güvenliği için vazgeçilmez olan İngiltere’yi neden yönetmesin ki?

Veya babası gibi birçok devletin sorumluluğuna ve onun imgesine sahip olarak, temkinli ve sabırlı bir şekilde, asla akor tutmayan uzak tarihleri yöneten bir orkestra şefi neden olmasın ki?

Fakat koşullar kökten değişiklikler gerektirmiştir. Sadece geçmişin dekorları ayakta kalmıştır. V. Carlos'un büyük, çok büyük siyaseti, II. Felipe'nin saltanatının başında, daha 1559'daki barıştan önce mahkûm olmuş ve 1557'deki mali felâketle sert bir şekilde tasfiye edilmiştir. Onarmak, yeniden inşa etmek, her şeyi yeniden işler hale getirmek gerekmektedir. V. Carlos soluk soluğa koşarken bu türden fren darbeleriyle karşılaşmamıştır: II. Felipe'nin saltanatının ilk yıllarındaki barış ortamına geri dönüş yeni bir zayıflığın işaretidir. Büyük siyaset ancak çok sonraları ve hükümdarın tutkularından ziyade yeni koşulların eseri olarak uykusundan uyanacaktır. Bizim hatalı bir şekilde karşı-reform adını verdiği-miz Katolik Reformasyonun yarattığı güçlü hareket sürekli olarak alan kazanarak, yavaş yavaş yerine yerleşmiştir. Büyük çabalardan ve yavaş hazırlıklardan doğan, 1560'tan itibaren güçlenen ve daha bu dönemde Temkinli Kralın siyasetini etkileme gücüne ulaşan Katolik Reformu, 1580'li yıllarla birlikte Protestan Kuzeyin karşısında sert bir şekilde infilâk etmiştir. II. Felipe'nin saltanatının sonlarında İspanya'yı büyük mücadelelere sürükleyen, hükümdarı Katolikliğin baş savunucusu ve imanın koruyucusu haline getiren işte bu harekettir. Buradaki dinsel tutkular onu Türklere karşı giriştiği Haçlı Seferindeki tutkulardan daha fazla desteklemiştir. Çünkü Türklere karşı olan savaş isteksizce girilen bir savaştır ve İnebahtı yarını olmayan bir sahneden ibaret görünmektedir.

Bir diğer önemli faktör: 1580'den itibaren, Yeni Dünyadan gelen değerli madenler, o zamana kadar görülmemiş bir hacme ulaşmıştır. Artık Granvelle İspanya sarayına geri dönebilir; zaman onun için uygun hale gelmiştir. Fakat II. Felipe saltanatının son dönemindeki emperyalizmin sadece kardinalin varlığıyla yaratılmadığını itiraf edelim. 1580'den sonraki yıllarda verilen savaşlar aslında dünyanın merkezi haline gelmiş olan Atlantik egemenliği için verilmektedir. Sorun Atlantik'in Reform'a mı, İspanyollara mı, Kuzeylilere mi yoksa İberyalılara mı ait olacağıdır; çünkü bu

tarihten sonra artık söz konusu olan Atlantik'tir. İspanyol imparatorluğunun ağırlık merkezi batıya, bu büyük savaş alanına, parası, silâhları, tekneleri, yükleri ve siyasal fikirleriyle birlikte yönelmektedir. Aynı anda, Osmanlılar Asya savaşlarına girmek üzere, kararlı bir şekilde İç Deniz'e sırtlarını dönmektedir; bu durum –eğer gerekirse– Akdeniz'in iki büyük imparatorluğunun aynı ritim içinde yaşadıklarını ve en azından yüzyılın son yirmi yılı boyunca, İç Deniz'in artık onların ihtiras ve arzularının asıl kısmını meydana getirmediğini bize hatırlatmaktadır. Zaten imparatorlukların gerileyişini haber veren çanlar, her şeyden önce Akdeniz'de çalmaya başlayacaktır.

Rastlantı ve Siyasal Nedenler

Bir tarihçinin bugün böyle akıl yürütmesi, siyasal olanla iktisadi olanı birbirine bağlaması akla yatkın görünmektedir. Birçok şey – tabii ki hepsi değil– insan sayısındaki artış, mübadelelerdeki aşikâr hızlanma ve ardından bunların gerilemesinin etkisi altındaydı. Bizim tezimiz seküler eğilimin tersine dönmesi ile Habsburglar gibi Osmanlıların büyük siyasal bütünlüklerinin karşılaştığı zincirleme zorluklar arasında bir bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantıyı daha açık hale getirebilmek için, büyük aktörlere ve büyük olaylara karşı dikkatli olan tarihçilerin açıklamalarını bir kenara bıraktık. Bu açıklamalar –eğer sadece bunlarla yetinirsek– her şeyin şeklini bozmaktadır. Bizim açımızdan daha ilginç olan uzun vadeli siyasal sorgulamaları da aynı şekilde karanlıkta bıraktık: Siyaset ile kurumlar aynı zamanda bizzat siyaset ve kurumlar tarafından açıklanabilir.

Bu konu ilginç bir şekilde ve kısmen bizim bakış açımızın tersine olarak, büyük iktisatçı Joseph A. Schumpeter'in son kitabındaki kısa bir paragrafta yeniden ele alınmıştır.⁸⁰ Ona göre tek bir güçlü akım vardır: Kapitalizmin gelişen evrimi (biz “dominant evrim” diyelim). İktisat ve siyaset konusunda geriye kalan

⁸⁰ *History of economic Analysis*, 1954, İtalyanca çev., *Storia dell'analisi economica*, 3 cilt, 1959, 1, s. 175-181.

her şey rastlantı, sürpriz, konjonktür ve ayrıntıdır. “Amerika’nın fethinin... bir değerli maden sağanağı yaratması” gibi bir rastlantı olmaksızın Habsburgları düşünmek mümkün değildir. Toplumsal ve siyasal gerilemelerde patlamalar yaratan “fiyat devrimi”nin ortaya çıkması rastlantıdır; devletlerin (biz buna imparatorlukları ekliyoruz) 16. yüzyılda önlerindeki yolu boş bulmaları bir rastlantıdır. Rastlantı? Gerçekten de geçmişin büyük siyasal güçleri kendiliğinden silinmişlerdir. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu 1250’de II. Friedrich’in ölümüyle sona ermiştir; Papalık aşağı yukarı aynı tarihlerde çöküşe geçmiştir –çünkü imparatora karşı kazandığı zafer bir Pyrrhus zaferi olmuştur. Ve 1453’ten çok önceleri Bizans İmparatorluğu çökmeye başlamıştır.

Böyle bir tablo (Schumpeter’in metni çok kısadır), eğer âdil olmak ve kolaycılık yapmamak gerekirse, noktası noktasına tartışılmalıdır. Fakat zamanımız kısıtlı olduğundan, geçerken söyleyelim ki, Papalığın ve imparatorluğun 13. yüzyılda çökmesi bir rastlantı olmayıp, kör ve zararlı bir siyasetin ürünüdür. 13. yüzyıldaki gelişme 16. yüzyıldaki benzer siyasal gelişmelerin bir taslağı olmuştur ve büyük siyasal dönüşümleri öne çıkarmıştır. Daha sonra ekonomik gerileme her yere damgasını vurmuştur. İzleyen yüzyıllarda yaşanan bu sürekli yıkımlar, uzun süreli ve somurtkan bir konjonktürün hesabına yazılmalıdır: Buradaki sorumlu “Ortaçağın sonbaharındır;” bu sonbahar Bizans İmparatorluğu’ndan Granada Krallığı’na kadar –Kutsal Roma Germen İmparatorluğu’nu unutmadan– kesilmesi gereken tüm zayıf ağaçları işaretlemiştir. Bütün bunlar yavaş ve doğal bir süreçtir.

Kabaca 15. yüzyılın ortasından itibaren ortaya çıkan toparlanma ile felâketler, yenilikler ve yenileştirmeler hazırlık aşamasındadır. Papalık Luther isyanı ve Augsburg Dieti’nden (1530) sonra yara alacaktır. Roma’da tavizlerden oluşan ve kararlı bir şekilde barışçı olan başka bir siyaset mümkündü. Bu dönemde Papalığın, siyasal düzlemde bile, bütün 16. yüzyıl boyunca, hattâ Westphalia antlaşmalarına (1648) kadar büyük bir güç olarak kalmaya devam ettiğini ekleyelim.

Diğer göstergelere geri dönerken, fiyat devriminin –bunu biz-zat Schumpeter⁸¹ söylemektedir– Yeni Dünyadan gelen kitlesel maden akışlarından önce ortaya çıktığına dikkat edelim. Aynı şekilde, kıtasal devletlerin gelişmesi Amerika'nın keşfinden önceye rastlamaktadır (XI. Louis, VII. Henry Lancaster, Aragonlu Juan, II. Mehmet). Nihayetinde, eğer Yeni Dünyadan gelen madenler oyunda yer alıyorsa, bu Avrupa'nın onları işleyebilme olanaklarına sahip olması sayesinde olmuştur; tabii ki bu maden işletmeciliği bedavaya mâl olmamaktadır. Amerika'nın Kastilya'ya piyangodan çıktığı söylenmektedir. Bu bir anlatım biçiminden ibarettir. Kastilya daha sonra burayı değerlendirmek zorunda kalmış ve çoğu zaman aldığı kadar vermek gibi bir yasaya uymuştur. Yeni Dünyanın kolay ulaşılabilen madenler sunmadığını varsayalım. Bu durumda bile, Batı'nın sürükleyici gücü başka çıkışlar ve kilit noktalar bulabilirdi. Louis Dermigny yakın tarihlerde ileri sürdüğü te-zinde,⁸² Batı âdeta her şeyi yaratan Yeni Dünyayı seçerken, birçok şeyin yerli yerinde olduğu, bir elin ulaşabileceği yerde bulunduğu Uzakdoğu'nun sunduğu muhtemel seçenekleri –ve belki de başka seçenekler: Afrika altını, Orta Avrupa gümüşü; kısa zamanda terk edilen kozlar– ihmal edip etmediğini sormaktadır. Belirleyici olan motor güçtür, yani Batı'dır.

Gerçeği söylemek gerekirse, Joseph Schumpeter'in başka argümanları, rastlantıların tarihçiler arasında moda olduğu eski dersleri ve eski okumaları tekrarlamaktadır. Schumpeter devleti devre dışı bırakmakta ve küçümsemektedir; oysa devlet de tıpkı kapitalizm gibi çoklu bir evrimin ürünüdür. Gerçekte geniş anlamda konjonktür, siyasetin dayanaklarını kendi hareketi içinde taşı-makta, onları desteklemekte veya terk etmektedir. Ve ne zaman yeni bir oyun başlasa, kazananlar asla eski galipler olmayacaktır: Kâğıtları artık başkaları dağıtmaktadır.

⁸¹ *A.e.*, 1, s. 176, dipnot 3 (İtalyancasından aktarıyorum).

⁸² *La Chine et l'Occident. Le Commerce i Canton au XVIIIe siècle* (1719-1833), 4 cilt, 1964, c. I, s. 429 vd.

2. Devletlerin Olanakları ve Zayıflıkları

Yüzyılın konjonktürüne tâbi olarak devletlerin ve “imparatorlukların” ilerlemelerinde nedenlerden çok sonuçlar öne çıkmaktadır. Modern devlet muazzam güçlükler pahasına yerini almaktadır. Yüceliğini sağlayan araçları ve etkenleri çoğaltmak zorundadır – ve bu yeni olgular içinde en belirgin olanıdır. Bu büyük bir sorundur, ama tek değildir.

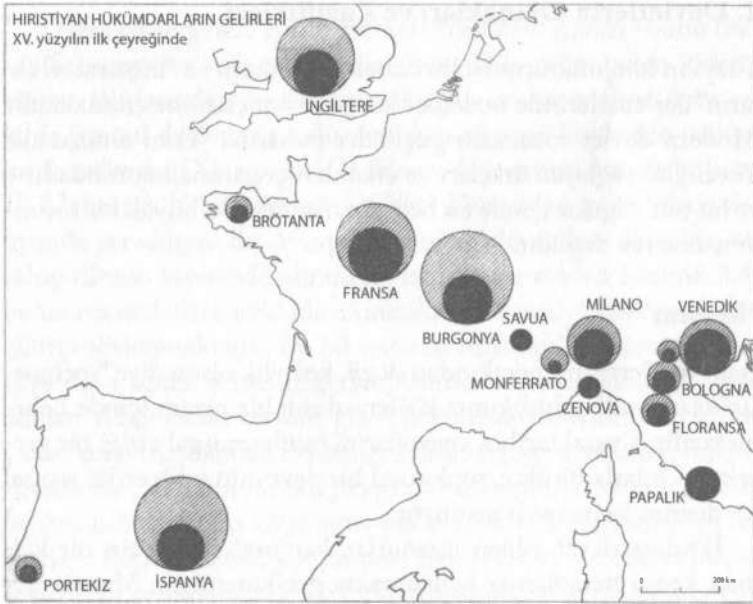
“Memur”⁸³

Aşırı modernizm merakından değil, kolaylık olsun diye “memurlar” olarak adlandırdığımız kişiler, sıkışık bir nizam içinde belirmektedir. Siyasal tarihin anayollarını bunların işgal ettiği bir gerçektir. Onlarla birlikte, toplumsal bir devrimin eşlik ettiği siyasal bir devrim işlemeye başlamıştır.

İktidara davet edilen memurlar, kamusal otoritenin bir kısmını kendi hesaplarına kullanmakta gecikmemiştir. Memur her yerde, en azından 16. yüzyılda, mütevazı kökenlere sahiptir. Buna ek olarak Osmanlı’da çoğu zaman yenilenlerin soyundan gelen bir Hristiyan’dır; kimi zaman da Yahudi kökenlidir. H. Gelzer’e göre⁸⁴ 1453-1623 arasındaki kırk sekiz vezir-i azamdan –eğer denilebilirse– beşi Türk asıllıdır; bunlardan biri Çerkezdir; on kişinin kökeni bilinmemektedir; ihtida etmiş Hristiyanlardan otuz üç tanesinin altısı Rum, on biri Arnavut veya Yugoslav, biri İtalyan, biri Ermeni, biri de Gürcü asıllıdır. Türk hiyerarşisinin zirvesine kadar sızan Hristiyanların sayısı, bunların Osmanlı İmparatorluğu’nun kadrolarını istila etmelerinin önemine işaret etmektedir. Ve nihayetinde, eğer bu imparatorluk Moğol İmpara-

⁸³ Bu ifade açık bir anakronizmdir; bunu kolaylığından dolayı kullanıyorum. “Officier” mi demek gerekirdi? Ama bu sadece Fransa için geçerlidir. Veya *letrados*? Bu da yalnızca İspanya için geçerlidir. Julio Caro Baroja’nın riskli bir şekilde yaptığı gibi “bürokrasi” mi demeliyiz? *A.e.*, s. 148 vd; fakat bu kelime de bir anakronizmdir.

⁸⁴ *Geistliches und Weltliches aus dem griechisch-türkischen Orient*, s. 179, zikr., Brockelmann, *a.e.*, s. 284.

28. Bütçeler konjonktürü izler.

Mutlak bir kesinliğe sahip olmadığı açık olan bu ilginç Venedik değerlendirmeleri (*Bilanci Generali*, cilt 1, kısım 1, Venedik, 1912, s. 98-99) her halükârda 1410 ile 1423 arasında Avrupa devletlerinin bütçe kaynaklarındaki daralmayı göstermektedir (birinci rakam çizgili daire, ikinci rakam siyah daire ile gösterilmektedir). İngiltere'de 2 milyon dukadan 700.000 dukaya inilmiştir; Fransa iki milyondan bir milyona; İspanya 3 milyondan 800.000'e; Venedik 1.100.000'den 800.000'e gerilemiştir vb. Eğer rakamlar kesinse, geriye reel ücretlerin hesaplanması gibi, reel bütçelerin hesaplanması kalıyor. Öyle görünmektedir ki, devlet hep konjonktürün gerisinde kalmaktadır; bu hem yükselme, hem de gerileme döneminde böyledir; yani kaynaklar gerileme döneminde diğer dönemlere göre daha yavaş azalmaktadır; bu devlet için bir avantaj olmakta ve toparlanma döneminde de daha yavaş artmaktadır. Bu hipotez burada sergilenen veya daha sonra gelecek olan verilere dayanılarak kanıtlanamaz. Kesin olan tek bir şey vardır; devletin gelirleri konjonktürün keyfine göre değişmektedir.

torluğu'ndan⁸⁵ çok Bizans İmparatorluğu'na benziyorsa, bunun nedeni memurlarını devşirmedeki rahatlık ve esnekliktir.

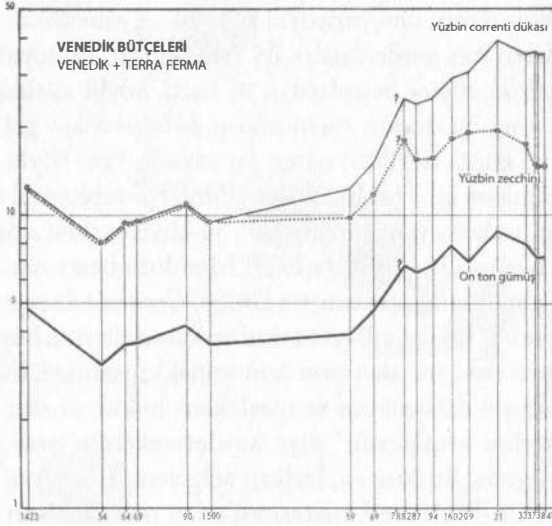
Memurları her yerden daha iyi tanıdığımız İspanya'da, bunlar kentlerdeki küçük insanlardan ve hattâ köylü ailelerden çıkmaktadır; ama bu durum memurların *hidalgolardan* geldiklerini söylemesine engel değildir; zaten İspanya'da kim böyle olduğunu iddia etmiyor ki? Her halükârda, bunların toplumsal alandaki yükselişleri, onların yeminli düşmanı ve büyük askerî aristokrasinin avukatı olan Diego Hurtado de Mendoza başta olmak üzere kimsenin gözünden kaçmamıştır. Diego, *Granada Savaşı* adlı eserinde⁸⁶ "Katolik krallar adli yönetimi ve kamu işlerini, büyükler ile küçükler arasında yer alan orta konumdaki insanlara, büyüklerle veya küçüklerle dalaşmayan ve meslekleri hukuk incelemek olan *letrados* teslim etmişlerdir" diye kaydetmektedir, *cuya profesion eran letras legales*. Bu *letrados*, İtalyan belgelerinde sözü edilen *dot-tori in legge* ile Toulouse Üniversitesi'nden mezun olsun veya olmasın, Romalılık fikirleriyle Valoisların mutlakiyetçiliği için çok çalışan 16. yüzyıl hukukçularının kardeşleridir. Hurtado de Mendoza, kendisini berraklaştıran kiniyle birlikte, bunların oluşturduğu büyük birliği gözler önüne sermektedir: Sivil işlerle ilgilenen *oidores*, cezai işlemlere bakan *alcaldes*, *Audiencias*'ın –yani Fransız *parlementlerinin* benzerleri– üyeleri olan *presidentes* ve tüm bunları taçlandıran yüce *Consejo Real* birliği. Zira bunların düşüncesine göre, bulundukları konum *ciencia de lo que es justo y injusto* kadar evrenseldir –ne daha az ne daha fazla. Bu memurlar her zaman başkalarının görevlerine tamah etmektedir ve askerlerin görevlerine (yani büyük aristokratik aileler) karışmaya hazırdırlar. Ve bu durum sadece İspanya ile sınırlı değildir: "Bu yönetim biçimi Hristiyan âleminin tümüne yayılmıştır ve bugün iktidar ile otoritenin zirvesinde bulunmaktadır."⁸⁷ Hurtado de Mendoza bu konuda yanılmamaktadır. Bir yerlere ulaşmış olan *letrados*'un ya-

⁸⁵ F. Lot, *a. e.*, II, s. 126.

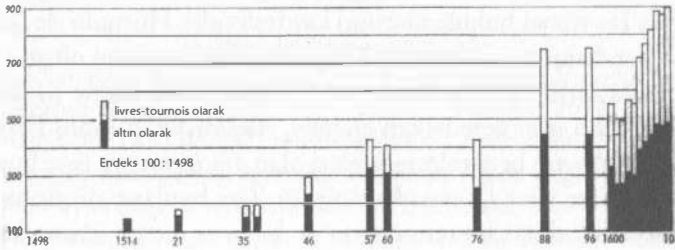
⁸⁶ *De la guerra de Granada comentarios por don Diego Hurtado de Mendoza*, yay. Manuel Gómez Moreno, Madrid, 1948, s. 12.

⁸⁷ *Age*.

1. Venedik örneği

2. Fransa örneği

29. Bütçeler konjonktürü izler.

Venedik bütçesi üç yönlüdür: Kent, Terra Ferma, imparatorluk. Rakamların çoğu zaman şişirildiği imparatorluk bir kenara bırakılmıştır. Grafik esas olarak Bilanci Generali'ye dayanılarak Gemma Miani tarafından oluşturulmuştur. Üç eğri Venedik ve *Terra Ferma*'nın toplam gelirlerine tekabül etmektedir: Nominal rakamlar (ducati correnti olarak), altın cinsinden rakamlar (sekinе olarak değerlendirilmiştir), gümüş cinsinden rakamlar (on ton gümüş olarak). F. C. Spooner tarafından hesaplanan Fransa'ya ilişkin rakamlar asgari bir değere sahiptir. Livre tournois olarak hesaplanan nominal rakamlar ve altın cinsinden hesaplanan rakamlar bulunmaktadır. Bu veriler ne kadar yetersiz olsa da, fiyat konjonktürüyle bağlantılı olan bütçe konjonktürleri olduğunu göstermektedir.

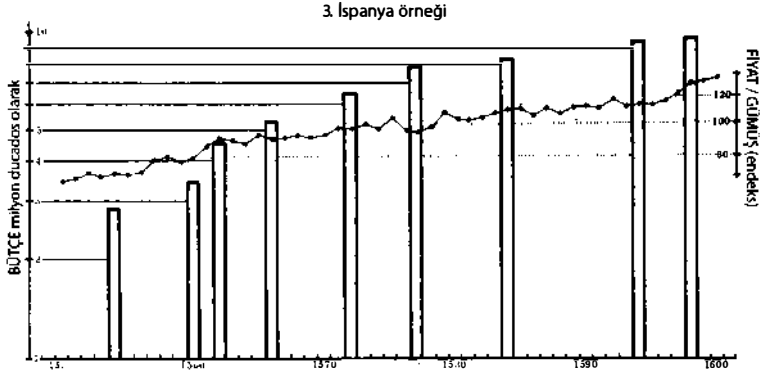
nında, bir yerlere girmeye hazır ve İspanyol üniversitelerinin mevcudunu giderek artıran birçok kişi söz konusudur (ve kısa bir süre için Yeni Dünyadakiler): Del Valle markisi⁸⁸ yani bir başka büyük senyör ve Yeni Dünya melezi Rodrigo Vivero, izleyen yüzyılın başında, büyük bir can sıkıntısıyla en azından 70.000 üniversite öğrencisinden söz etmektedir.

Bunların arasında ayakkabı tamircisi ve rençper çocukları da bulunmaktadır! Öğrenim görme arzusu bir yana, yer ve yiyecek sağlayarak üniversitelerin dolmasına neden olan devlet ve Kilise bunda sorumlu değilse, acaba suç kimdedir? Bütün bu *letrados*-lar, üniversite derecelerini çoğu zaman Alcalá de Heneras ya da Salamancadan almışlardır. Ne olursa olsun, Rodrigo Vivero'nun gözünde muazzam olan 70.000 üniversite öğrencisi rakamının İspanya nüfusuna nazaran mütevazı olduğu düşünülmelidir; bu toplumsal itkinin Katolik Kralların girişimci dönemlerinden itibaren büyük bir siyasal öneme sahip olduğu kesindir. Daha o tarihlerde, çok mütevazı bir kökene sahip olan "kraliyet komileri" ortaya çıkmaya başlamıştır. *Leyes de Indias* kâtibi olan, fakat aslında hidalgo çocuğu bile olmayan Palacios Rubios⁸⁹ bunlardan biridir. Daha sonra V. Carlos döneminde kâtip olan ve Yahudi asıllı olduğundan şüphelenilen mütevazı Gonzalo Pérez de bunlardandır.⁹⁰ 1572'de beyin damarlarının tıkanmasından dolayı ölen, II. Felipe döneminde unvanlar, şerefler ve çok sayıda görevle yüklü olan, evinde inceleme fırsatı bulamadığı ve bazen yıllarca bekleyen kâğıt ve dosya yığınları bırakan Kardinal Espinosa da böyledir. Gonzola Pérez tıpkı Kardinal Espinosa ve Don Diego Covarrubias de Leyva gibi kiliseye mensuptur; Covarrubias'ın akrabası olan Sebastian de Covarrubias de Leyva 1592'de kendisi

⁸⁸ B. M. Add. 18.287.

⁸⁹ Eloy Bullon, *Un colaborador de los Reyes Católicos: el doctor Palacios Rubios y sus obras*, Madrid, 1927.

⁹⁰ R. Konetzke, *a.e.*, s.173, Grégorio Marañon, *Antonio Pérez*, 2 cilt, 2. yay., Madrid, 1948, I, s. 14 vd. Angel Gonzalez Palencia, *Gonzalo Pérez secretario de Felipe II*, 2. cilt, Madrid, 1946, bu soruna eğilmemektedir.

30. Bütçeler konjonktürü izler.

Gümüş cinsinden fiyatlar Earl J. Hamilton'dan ödünç alınmıştır. Bütçeler muhasebe sikkesi olan ve dönem boyunca değeri değişmeyen Kastilya dukası (milyon olarak) olarak hesaplanmıştır. Bütçe tahminleri Alvaro Castillo Pintado'nun yayımlanmamış bir çalışmasından alınmıştır. Bu kez, gelir hesaplamalarındaki eksikliklere rağmen, fiyat konjonktürüyle kasaya giren miktarlar arasındaki örtüşme bir öncekinden daha nettir. Bize göre terimin uygunsuz olmasına rağmen gene de "bütçe" terimini kullanıyoruz. Harcamaları hiçbir zaman kesin olarak bilemiyoruz. Benim bildiğim kadarıyla, yalnızca Simancas arşivleri ve muhtemelen İngiltere'deki arşivler gerçek bütçelerin görülebilmesine imkân sağlayabilir. Bizim çizdiğimiz geçici grafiklerin benzerleri Sicilya, Napoli Krallığı ve hattâ Osmanlı İmparatorluğu için kolaylıkla oluşturulabilir. Osmanlı İmparatorluğu konusunda Ömer Lütfi Barkan'ın ekibi zaten çalışmaya başlamıştır.

hakkında geriye dönük oldukça uzun bir belge kaleme almıştır;⁹¹ bu belge Don Diego'nun Toledo'da Biskay kökenli soylu bir aile içinde doğduğunu, Salamanca'da başlangıç yaptıktan sonra Oviedo Koleji'nde hoca olduğunu, daha sonra Granada *Audencia*'sında yargıç olduğunu, ardından Ciudad Rodrigo piskoposu, "*en las Indias*" Santa Domingo başpiskoposu ve nihayet Kastilya Meclisi başkanı olduğunu ve bu sırada Cuenca piskoposluğunun ona verildiğini (ancak 27 Eylül 1577'de Madrid'de 67 yaşında bu unvana

⁹¹ Cuenca, 13 Mayıs 1594, kopya, Palermo Bel. Küt., Qq G 24, f° 250.

sahip olamadan ölmüştür) öğrenmemize fırsat vermektedir. Don Diego'nun yaşamı Kilise kariyeri ile devlet kariyerinin birleştirelebileceğini göstermektedir. Öte yandan İspanya'da Kilise hiçbir yerde olmadığı kadar fakirlere açıktır.

Osmanlı'da Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemi hem muzaffer savaşlar hem de çok sayıda yapılaşma ve büyük yasama faaliyetleri dönemi olmuştur. Süleyman, Kanuni Süleyman'dır, bunun anlamı, topraklarında ve özellikle İstanbul'da hukuk uygulamalarında bir yenileşmenin olması ve bir hukukçular sınıfının varlığıdır. Kanuni'nin Kanunname'si hukuki aygıtı o kadar iyi düzenlemiştir ki, söylendiğine göre İngiltere Kralı VIII. Henry bu sistemi incelemek üzere İstanbul'a bir uzmanlar kurulu göndermiştir.⁹² Batı'da⁹³ *Codex Justinianus* ve İspanya'da *Recopilación de las Zeyes* ne kadar ünlüyse, Kanunname de fiili olarak Doğu'da o kadar ünlüdür. Kanuni Süleyman'ın Macaristan'daki tüm yasama faaliyeti hukukçu Ebussuud Efendi'nin eseri olmuştur: Bu yasama mülkiyet alanında o kadar önemli olmuştur ki, buna ait birçok ayrıntı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Aynı şekilde *Multeka*⁹⁴ adlı bir hukuk kitabına sahip olan İbrahim Halebi adlı hukukçu, 16. yüzyıldaki en büyük Batılı hukukçuların yanında yer almaya layıktır.

Konu üzerinde düşündükçe, hiç kuşkusuz farklı dünyalar olan, fakat her zaman farklı yönlerde ilerlemeyen Doğu ile Batı arasındaki garip benzerlikler, kelimelerin, terimlerin ve siyasal görüntülerin ötesinde belirginleşiyor gibi görünmektedir. Roma geleneğinden hukukçular ve Kuran metinlerini yorumlayan hukukçular; bunların her ikisi de Doğu'da olduğu gibi, Batı'da da hükümdarın ayrıcalıklarını yükseltmeye çalışan aynı büyük orduyu meydana getirmektedir. Monarşinin yükseldiği bir ortamda her şeyi onların şevkine, sadakatine veya hesaplarına atfetmek cüretkâr fakat yanlış bir tutum olacaktır. İktidarın sadece hukuki kaynakları yoktur.

⁹² P. Achard, *a.e.*, s. 183 vd.

⁹³ Franz Babinger, *Suleiman der Prächtige* (Meister der Politik), 1923, s. 461.

⁹⁴ *Age*.

Bütün monarşiler “karizmatik” olarak kalmaya devam etmektedir. Ve ekonomi de burada rol oynamaktadır. Ne olursa olsun, en ünlüsünden en sıradanına kadar hukukçulardan meydana gelen bu ordu büyük devletler için çalışmıştır. Bu ordu, büyük devletlerin genişlemesini engelleyen her şeyden nefret etmiş ve onları etkisizleştirmiştir. İberyalı görevlilerin yetkilerini kötüye kullanıp çoğunlukla semirdiği Amerika’da bile, hükümdara yürekten bağlı bu küçük adamların hizmetlerini kim yadsıyabilir? Osmanlı’da isteyerek veya istemeyerek modernleşen devlet, doğuda fethedilen eyaletlerde mültezimlerin sayısını artırmaktadır; bunlar yönettikleri gelirlerle geçinmektedir; fakat gelirlerin ana bölümünü İstanbul’a aktarmaktadır. Devlet, özellikle gözetimi kolay olan kentlerde belli bir görev karşılığında hazineden ücret alan maaşlı memurların sayısını da artırmaktadır. Bu memurlar giderek artan sayıda muhtedi Hristiyanlardan oluşmakta ve bunlar yavaş yavaş egemen Osmanlı sınıfının içine süzölmektedir. Bunlar “Hristiyan Balkan ailelerinden, genellikle beş yaşındaki küçük çocuklar arasından toplananların”⁹⁵ oluşturduğu devşirme sisteminden gelmektedir. Ve devşirme kelimesi aynı anda hem siyasal hem de toplumsal bir kategoriye ifade etmektedir. Osmanlı devletinin bu yeni memurları Balkanlardaki tımarlıları azaltacak, bunları âdeta iflas ettirecek ve uzun bir süre boyunca imparatorluğun yenilenmiş gücünü destekleyeceklerdir.⁹⁶

Her zaman açıkça istememekle birlikte, devlet 16. yüzyılda “memurlarının” yerini değiştirmiştir.⁹⁷ Onları köklerinden istediği gibi kopartmıştır. Ve büyük devletler bunu diğerlerinden daha çok yapmıştır. Kökünden koparılmış bir kişi, Franche-Comtéli kardinal Granvelle’in söylediği gibi, hiçbir yere ait değildir. Bunun istisnai bir örnek olduğu söylenecektir, fakat İspanya’da bu

⁹⁵ R. Mantran, *a.e.*, s. 107, dipnot 2.

⁹⁶ Stanford J. Shaw’ın etkileyici açıklamalarına bkz., *agm.*, 5. 67 vd., “Decline of the Timar System and Triumph of the Devshirme Class”.

⁹⁷ Venedik hizmetindeki yurttaş, mühendis veya askerlere ait çok sayıda yaşam öyküsüne bakılabilir veya benzer şekilde yer değiştirdikleri bilinen Türk memurlarının öykülerinden yararlanılabilir.

tür yer değiştirmelere ait birçok kanıt vardır. Büyük Kanarya *Audencia*'sında görevli olan ve kariyerini Valladolid *Audencia*'sında tamamlayan üniversite mezunu Polomares'in durumu böyledir.⁹⁸ Bu durumda kralın hizmetindeki askerler, bazen ordu kadrolarında, bazen de ordu dışındaki kadrolarda olmak üzere, sivillerden daha gezgin bir hayat sürdürmektedir. Yıl sonunda İspanya'nın temsilcisi ve etkili bir ajanı olan Don Diego Mendo de Ledesma, Nantes'tan II. Felipe'ye⁹⁹ hükümdarın mali sorunlarına “yardım etmesi için” sadık hizmetlerinin uzun bir dökümünü gönderiyordu. Kuşkusuz soylu bir aileden gelen Diego, henüz çok gençken erkek kardeşi gibi Kraliçe Isabella'nın (Barış Kraliçesi, Catherine de' Medici'nin kızı ve II. Felipe'nin üçüncü karısı) uşakları arasına girmiştir. Henüz çocuk yaşlardayken Granada savaşında hizmet vermiş ve sonra Avusturyalı Don Juan'ı İtalya'da izlemiştir. 1580'de Portekiz'in fethi sırasında, iki erkek kardeşiyle birlikte, Zamora kentinin Katolik Krala hizmet etmeye karar vermesini sağlamış ve kentteki milislere kendi vassallerinin güçlerini eklemiştir. Daha sonra, Zamora kenti *alcabalaya* olan katkısının artırılmasını kabul etmekte tereddüt edip diğer kentler için kötü bir örnek oluşturunca, hükümet Don Diego'yu kenti daha olumlu düşünmeye sevk etmesi için buraya göndermiştir. Diego mektubunda hizmetlerini sıralarken, “Kente girer girmez her şeyi kolaylaştırdım ve zihinleri tereddütlerden kurtardım” diye yazmaktadır. Değerini kabul ettirme konusunda daha iyisi yapılamazdı. Aynı Diego kısa bir süre sonra Malaga'da *corregidor* olarak karşımıza çıkmaktadır. O dönemde devlet, kentlerin efendileri ve güçlü kişiler olan *corregidores* aracılığıyla uyuklarını elinin altında tutmaktaydı. *Corregidores* Fransadaki *intendant*ların eşdeğerleri olmuştur. Don Diego yeni görevlerinde liman mendireklerinin yapımıyla meşgul olmuştur. Göreve çağrılır çağrılmaz, Drake'in

⁹⁸ Simancas E° 137'de yer alan, kendisine ait açıklayıcı bir belge. Bu ilginç kişi, sözünü ettiğimiz II. Felipe'ye yönelik uzun raporun yazarıdır (Valladolid, Ekim 1559).

⁹⁹ Mendo de Ledesma'dan II. Felipe'ye, Nantes 21 Aralık 1595, AN., K 1597, B. 83.

tehdit ettiği Tanca ve Ciota'nın yardımına koşmuş ve mucizevi bir şekilde bu yardım krala tek bir riyale bile mâl olmamıştır. Ama Don Diego'nun kendi kesesi için felâkete neden olan bu harekât esnasında iflas ettiği bir gerçektir. Gerçekten de, yeni görevlerinin gereği olarak, *presidiolara* yardıma gittiği sırada 60 kadar süvariye ve başka nitelikli adamları kendi sofrasında ağırlamak zorunda kalmıştır. Daha sonra Don Diego, Ciota valisi olarak yeniden karşımızdadır ve bu unvan altında kendi selefinin mali yönetimi hakkında soruşturma yapmaktadır. Çok iyi bir yargıç olmakla övünmüştür, öyle ki buradaki görev eski hak sahibine iade edilmiştir. Kendinden memnun olarak ve hiçbir görevi olmaksızın yeniden evine dönmüştür ve Zamora yakınlarında onu sefalet içindeki karısıyla çocuklarının haklı haykırıları karşılamıştır. Bu durum karşısında altı aylığına Brötanya'ya gitmeyi kabul etmiştir. Fakat bu altı ay beş uzun yıl sürmüştür; bu yokluğu esnasında erkek kardeşi ve onun karısı ölmüştür ve Diego onların mirasından en ufak bir pay alma fırsatı bulamamıştır. Uzakta kalanlar her zaman haksız olduğundan, bu arada iki dava kaybetmiştir aynı zamanda. Kuşkusuz Brötanya'dan ayrılınca kral ona 1.500 dukalık bir gelir sağlamış ve bunun için dört yıllık bir vade belirlemiştir; fakat bunlar onun muazzam masraflarının, kendisinin ve ailesinin sefaletinin yanında nedir ki?

İspanyol arşivleri benzer nitelikte binlerce şikâyeti ve notları muhafaza etmektedir. Tarihçi buradaki yakınmalara kelimesi kelimesine inanmak zorunda değildir, fakat modern İspanya “memurlar”ına az ve kötü ücret verildiği, bunların İspanyol imparatorluğunun oluşturduğu satranç tahtasında sürekli oradan oraya sürüklenerek yerel bağlantılarından kopartıldıkları açıktır. Bunların çoğu zaman sefil durumda olduklarından kuşku duyulamaz. Madrid'de görev, gelir, rant peşinde olan bir işsizler yığını ve kendilerine kulak vermelerini beklerken ayak sürüyen bir malûl askerler nüfusu yaşamaktadır. Bu arada kadınlar ve kızlar yaşayabilmek için fahişelik yapmaktadır. Zengin tüccarların caddesi olan Calle Mayor'da mesai harcayan, Prado San Hieronymo'ya

mevsimine göre serinlik veya güneş aramaya giden ya da gececi gezginlerin akınlarına katılan işsizlerin tarihi acı vericidir.¹⁰⁰

Mirasçı Belirleme Hakkı ve Görev Satışları

Bütün bu hizmetkârlar görevlerine sadakat, şeref ve çıkar nedenleriyle bağlıdır. Zamanla bu görevlerinde süreklilik kazanma arzusuna sahip olmuşlardır. Geçen yıllarla birlikte olaylar daha açık hale gelmiştir. Görevlerin satılması genel bir hastalıktır. Sorunların büyük ilerleme kaydettiği Fransa bir istisna değildir. Acaba hastalığın her yerde ilerlemesine neden olan, 16. ve 17. yüzyıllarda devletlerin gerçek gelirlerindeki azalma mıdır? Her halükârda, *Recopilación de las Leyes*¹⁰¹ İspanya için, devletin özel kişiler lehine giderek gevşemesini ve bunun sonucu olarak yeni bir ayrıcalıklar tabakasının yükselişini izlememize olanak vermektedir. Bu konudaki ayrıntıları ve gerçekleri bilebilmek için Simancas'taki *Renuncias*'a¹⁰² ilişkin muazzam belge yığınlarını ayıklamak gerekmektedir. *Renunciar*, vazgeçmek, bir başkasına görevini devretmek demektir; bu –binlercesi arasında bir örnek– 1558 Haziranı'nda¹⁰³ Barcelona engizisyonundaki *alguazil*in kendi oğlu için talep ettiği şeydir. Başka bir örnek: Aynı yıl hükümet *regiderosun*, belediye memurlarının taleplerini kabul ediyor ve bunlara istedikleri kişiler lehine, hattâ 18 yaşından küçükler lehine *vazgeçme* hakkını tanıyordu. Böylece bunlar bu intikali yapma yetkisine sahip olmaları halinde, bunu hayattayken, ölmek üzereyken veya vasiyetname ile yapabileceklerdi. *Vazgeçme*, olağan yirmi günlük süreden önce ölmeleri halinde bile geçerli olacaktı.¹⁰⁴

O döneme ait Fransız realitesini hatırlatan bu ayrıntılar, sorunu çözmeler bile ortaya koymaktadırlar. Sistematik bir incelemenin, Fransız tarihçilerin ülkemize ilişkin açığa çıkardığı ger-

¹⁰⁰ Petro de Medina, *a.e.*, s. 204-205 v°.

¹⁰¹ *Recopilación de las leyes destos reynos hecha por mandado del Rey*, Alcalá de Hénarez, 1581, 3 cilt f° 1. B.N. Paris, Fr. 4153-4155.

¹⁰² Camara de Castilla, dizi VIII, *Renuncias de oficios*.

¹⁰³ 9 Haziran 1558, A.H.N. Barcelona Engizisyonu, Libro I, f° 337.

¹⁰⁴ Manuel Danvila, *El poder civil en España*, Madrid, 1885, V, s. 348-351.

çekleri Yarımada için de ortaya çıkaracağından kuşku duymuyorum. Daha ilginç olan İberya örneği zamanından önce yaşanmış bir olay olarak görünmektedir. Henüz Katolik krallardan önce, II. Juan ve IV. Enrique'nin çalkantılı saltanat döneminde¹⁰⁵ ve kuşkusuz 15. yüzyılın başından itibaren¹⁰⁶ ilk belirtiler, en azından çoğu *vazgeçilebilir* hale gelen yönetsel görevlerde gözle görünür hale gelmiştir. Kuşkusuz krallık oldukça sık bir şekilde, güç kullanarak veya vazgeçmek için tanınan vadelerden yararlanarak haklarını geri almaktadır; bu vadeler vazgeçen kişi için olduğu kadar (bu işlemi yaptıktan sonra en azından yirmi gün hayatta kalmalıdır),¹⁰⁷ sözleşmenin yapılmasından itibaren otuz gün içinde¹⁰⁸ haklarını onaylatmak zorunda olan yeni hak sahibi için de geçerlidir. 1563'te Cortes II. Felipe'den, sonuçsuz bir gayret olarak, bu 30 günlük vadeyi 60 güne çıkarmasını istemiştir.¹⁰⁹ Bu talep, gerektiğinde eski süreçlerin geçerliliğini koruduğunu, bunların sürekli bir tehdit meydana getirdiğini, güçlü aile dramlarına yol açtığını kanıtlamaktadır, çünkü alıcılar çoğu zaman ödemeler için değerli drahoma parasını kullanıyorlardı.¹¹⁰ Yavaş yavaş birçok görev *vazgeçilebilir* hale gelecektir. Babadan oğula olsa bile, vazgeçmeye yönelik yasaklamalar,¹¹¹ adli veya diğer bazı görevlerin¹¹² pazarlık konusu yapılmasının engellenmesi, kendi başına hastalığın ilerleyişinin belirtileridir.¹¹³ Kral görevlerin sayısını artırdığı

¹⁰⁵ *Recopilación*, I, P 77.

¹⁰⁶ *Age.*, f° 73 ve 73 v°.

¹⁰⁷ *Age.*, f° 79 v° (Toledo yasası, 1480).

¹⁰⁸ *Age.*, iptal tarihinden itibaren otuz gün (Burgos yasası, 1515; La Coruña, 1518; Valladolid, 1542). (Granada Pragmatik'i, 14 Eylül 1501), unvanları "en regimientos" sunmak için 60 gün, *age*. Fakat örnekler aynı mıdır acaba?

¹⁰⁹ *Actas* I, s. 339.

¹¹⁰ *Age.*, s. 345-46.

¹¹¹ *Recopilación*, I, f° 79 (Guadalajara, 1436).

¹¹² *Age.*, 73 v°, Valladolid, 1523.

¹¹³ Acaba görev ne zaman pazarlığa tâbi bir ürün haline gelmiştir? Bu soru Georges Pages'i çok meşgul etmiştir. Buna cevap vermek zordur. Ancak 1494 Madrid Pragmatiki'nden itibaren (I, f° 72 ve 72 v°) (bele-

veya bunları sattığı ölçüde hastalığın ilerlemesine katkıda bulunmaktadırlar.¹¹⁴ Doğal olarak, Antonio Pérez bu kitlesel satışları teşvik etmiş olmakla suçlanmaktadır,¹¹⁵ fakat bu sorumluluk Pérez'e olduğu kadar, dönemin koşullarına da yüklenmelidir. Belediye *alcades*leri ve kraliyet kançılıryası ile Meclisin *escrivaniası* bile *vazgeçilebilir* hale gelmiştir.¹¹⁶ Tıpkı Fransa'da olduğu gibi, istilacı bir görev satışı bir tür feodal atmosfer içinde gelişmektedir; ya da Georg Friederici¹¹⁷ gibi konuşursak, bürokrasi ve ataerkillik o sıralar omuz omuza ilerlemektedir. Tabii ki bu satışlardan ve yol açtığı yozlaşmalardan zararlı çıkan taraf devlettir. Bu durum o dönemde XIV. Louis tarzında mutlak bir iktidar olmayan II. Felipe'nin otoritesine engeller çıkarmaktadır; iktidarın mutlak hale gelmesine daha çok vardır. Görev satışının Kastilya'da çoğu zaman küçük görevlerle sınırlı olduğu ve yalnızca belli görevlere hâkim olduğu doğrudur. Tam da burada, *Cortes'e* yaslanan canlı bir kentsel yurttaşlık bilinci, yerel çıkarlara karşı dikkatli davranarak devam etmekte ve *Corregidores* bunları hizaya getirmekte zorlanmaktadır. Acaba kentler önemsiz midir? Bütün mali tarih bu bakış açısı altında yeniden ele alınmalıdır.¹¹⁸

Devletin yozlaşmasının sonucu olarak, belli bir görev satışı Türk kurumları arasında kendine yer bulmaya başlamaktadır. Osmanlı'da bütün görevlerin iltizama verilmesi yönteminin Mısır örneğinden kaynaklanmış olabileceğine dair değerlendirmemizden daha önce söz etmiştik.¹¹⁹ Üstlerini *corteggiare* yapma zorunluluğu

diye) para karşılığında görevlerinden vazgeçenler söz konusudur "... los que renuncian por dineros."

¹¹⁴ Devlet ve özel kişiler için satışlar ilginç bir şekilde kesişmektedir. Malaga'dan bir *alcada* görevi, D. Sancho de Cordova'dan II. Felipe'ye, 18 Ocak 1559, Sim. E° 137, f° 70. 1591'de Segovia'dan (Cock, *Jornada de Tarrazona*, s. 11) belediye görevleri kral tarafından satılmakta veya verilmekteydi, "cuando no se resignan en tiempo para ello limitado."

¹¹⁵ R. B. Merriman, *a.e.*, IV., s. 325

¹¹⁶ *Actas*, I, s. 345-46 (1563).

¹¹⁷ *A.e.*, I, s. 453-454. Orta sınıftan insanlar...

¹¹⁸ Jacob van Klaveren, *a.e.*, s. 47, 49 vd.

¹¹⁹ Bkz. yukarıda, s. 461, 50. dipnot.

ve onlara değerli armağanlar sunma âdeti, herkesi kendi astlarının ve yönettiği kişilerin aleyhine bir şeyler edinmeye zorlamakta ve bu durum en alt kademelere kadar inmektedir. Hiyerarşinin zirvesinden tabanına kadar, muazzam bir yağma örgütlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu görev sahiplerinin açgözlülüğüne av olmaktadır; bu kişiler kaçınılmaz alışkanlıklar yüzünden doymak bilmez hale gelmiştir. Bu genel yağmadan asıl kâr sağlayan, Venediklilerin sıklıkla söylediği gibi, Gerlach'ın *Tagebuch*'unda Sokollu Mehmet Paşa ile ilgili ifade ettiği üzere vezir-i âzamdır –Sokollu Mehmet Ragusa civarından devrişilmiş kökeni belirsiz bir çocuktur; 18 yaşlarındayken sultanın memurları tarafından alınmış ve çok sonraları, Haziran 1565'te vezir-i âzam olmuş ve 1579'da öldürülene kadar bu görevde kalmıştır. Kamu görevlerine aday olan kişilerin ona çektikleri peşkeşlerden (verdikleri armağanlardan) muazzam bir miktar elde etmiştir. Venedikli Garzoni, “güvenilir kişilerin bana söylediğine göre bu miktar yılda bir milyon altına kadar çıkıyor” demektedir.¹²⁰ Gerlach da kendi cephesinden “Mehmet Paşa inanılmaz bir altın ve değerli taş hazinesine sahiptir... Herhangi bir görev elde etmek isteyen ona birkaç yüz veya birkaç bin duka sunmak veyahut ona atlar veya oğlanlar vermek zorundadır” diye kaydetmektedir. Büyük bir adam olan Mehmet Paşa'nın anısını bu tanıklıklara karşı savunmaya gerek yoktur; fakat diğer kişilerin veya yabancı hükümetlerin paraları söz konusu olduğunda, yaşadığı çağın âdetlerine uymaktan başka bir şey yapmamıştır.

Ancak Türk ülkesinde, bir vezirin muazzam serveti her zaman sultanın tasarrufuna açıktır. Padişah vezirin ölümünde –ölüm ister doğal olsun, ister olmasın– onun mirasına el koyacaktır. Tabii ki her şey bu kadar basit yöntemlerle yürümemektedir; vezirlerin servetlerini kaçırabilmeleri için vakıf kurma yolu bulunmaktadır –bu vakıflar çok sayıda mimari kanıtlarıyla birlikte yaşamaya devam etmektedir. Bu kaçamak yöntemle altının bir kısmı bir ailenin güvenliği veya geleceği için güvence altına alınmış olmaktadır.¹²¹

¹²⁰ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 100, dipnot 1.

¹²¹ Jean Sauvaget, *Alep, Essai sur le développement d'une grande ville sy-*

Kabul edelim ki, Batı sistemi genel olarak bu Doğu yöntemlerine göre daha güçsüzdür; ama her iki tarafta da görevlerin satılması konusunda devlet örgütünün ilginç bir şekilde yozlaştığına tanık olunmaktadır. Geriye bu açıklayıcı örgütsüzlüğün tarihini belirlemek kalıyor. Bu açıdan 16. yüzyıldaki göstergeler sadece öncülerin işaretlerinden ibarettir.

Diğer bütün Avrupa devletleri için olduğu gibi¹²² 16. yüzyıl Türk İmparatorluğu için eşi görülmemiş bir memur artışına tanık olmuştur. 1534'te Avrupa Osmanlısı'nda hiyerarşinin tepesinde bir beylerbeyi, onun altında otuz sancak bulunmaktadır; Asya'da ise altı beylerbeyi ve altmış üç sancak yer almaktadır. 1553'te kısmen kadro dışı olarak yeni bir beylerbeylik, kaptanpaşalık ihdas edilmiştir. İspanyol belgeleri bundan Deniz Generali olarak söz etmektedir. Bu "amirallik" donanma komutanlığı dışında Gelibolu, Kavala ve İskenderiye limanlarının yönetimlerini de kapsamaktadır. O halde, 1534'te ihdas edilen Kahire beylerbeyliğiyle birlikte, üst düzeyde dokuz beylerbeyi bulunmaktadır. Oysa 1574'te, yani kırk yıl sonra yirmi "vilâyet" söz konusudur: Avrupa'da üç (Sofya, Temeşvar, Buda); Asya'da on üç; Afrika'da önce üç, ardından dört (Kahire, Trablus, Cezayir ve kısa bir süre sonra Tunus); bunlara ek olarak Deniz Generali. Asya'nın öncelikli payı, Türk güçlerinin faaliyet merkezinin burada bulunduğunu gösteriyor denilebilir. Zaten bu alandaki ilerleme devam edecektir. III. Murad'ın saltanatı döneminde, toplam rakam yirmi birden kırka çıkmıştır ve sadece Asya'da yirmi sekiz vilâyet bulunmaktadır, çünkü İran'a karşı yürütülen savaş fetihlere ve geniş sınır bölgelerinin örgütlenmesine yol açmaktadır. Demek ki vilâyet sayısındaki artışlar ihtiyaçlara cevap vermektedir. Fakat Osmanlı'da unvanlara karşı duyulan ihtiyaçların artması ve kamu görevlerine yönelik taleplerin giderek yükselmesi göz ardı edilebilir mi? Subaşı sancakbeyi,

rienne des origines au milieu du XIXe siècle, 1941, s. 212-214.

¹²² Agnadell'in ertesinde, Venedik ve Büyük Meclis'in görev satma kararı (10 Mart 1510). Harika bir metin, *Bilanci Generali*, 2. dizi, f. I, c. I, s. CCIV. Daha sonra savaşlar görev satışlarını teşvik etmiştir.

sancakbeyi de beylerbeyi olmayı düşlemektedir. Ve olağan olarak herkes kendi mertebesinin üstünde yaşamaktadır.

İspanya'da işlemekte olan benzer bir evrim Osmanlı'yı karıştırmaktadır ve hattâ bu durum uzaktaki İber yarımadasından daha erken ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de İspanya kendi lüksünü sergilemek ve yaşam zevki konusunda dizginleri bırakmak için, tutumlu biri olan II. Felipe'nin saltanatının sonunu bekleyecektir. Doğu'da, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566'da ölmesinden itibaren her şey değişecektir. Pamuklu elbiseler giyen yaşlı padişah tarafından yasaklanan ipek, altın ve simli elbiseler âni bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. Yüzyıl biterken İstanbul'da muhteşem şenlikler birbirini izlemektedir. Bunlar göz kamaştırıcı ışıltısıyla, yaşlı Hammer'in soluk anlatılarını aydınlatmaktadır. Bu tarihlerde saraydaki lüks görülmemiş boyutlara ulaşmıştır; koltuklar altın işlemeli kumaşlarla kaplanmıştır; yazın ince ipekler içinde uyuma âdeti ortaya çıkmıştır. Yabancılar biraz abartarak, bir Türk kadınının ayakkabısının bir Hristiyan prensesin mücevherlerinin tümünden daha pahalı olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlar kışın değerli kürklere sarılmaktadırlar. İtalyan sofralarındaki lüksü bile aşmışlardır.¹²³ Mayıs 1612'de İstanbul'a ilk Hollanda elçisi olarak gönderilen Cornelius Haga'nın saf ve güzel sözlerine inanmak gerekir; bu elçi, kabul töreninden sonra, "âdeta bir zafer gününe benziyordu"¹²⁴ diye yazmıştır. Peki, IV. Murad döneminde, kan kaybetmiş, savaşlar ve açlık nedeniyle işkence çeken bir ülkedeki büyük şenliklere ne demeli? Osmanlı'yı hemen hemen İspanya ile aynı tarihlerde bir "Altın yüzyıl" çalkantılarına ve şenliklerine boğulmuş olarak görmek ilginçtir; bu havai fişekler bilgece yönetilen hak ve görev zorunluluklarına uyan bir evin kurallarıyla çelişmektedir.

¹²³ L. von Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie...*, Leipzig, 1877, s. 74, Businello, *Relations historiques touchant la monarchie ottomane*, bölüm XI'ye göre.

¹²⁴ "Es schien ein Tag des Triumphes zu sein", 1 Mayıs 1612, zikr., H. Wätjen, *a.e.*, s. 61.

Yerel Özerklikler

Büyük siyasal mekanizmaların sunduğu manzara yolumuzu kaybetmemize neden olabilir. 16. yüzyıldakiler ile 15. yüzyıldakileri karşılaştırdığımızda, bu mekanizmaların ölçsüz bir şekilde büyüdüklerini görmekteyiz. Ama her şey bir oran sorunu olarak kalmaya devam etmektedir. Eğer şimdiki zamanları ve devlet hizmetindeki memurların muazzam kitlesini düşünecek olursak, 16. yüzyılın “memur” sayısı çok küçük kalmaktadır. Bu yetersiz personel ile “mutlak” iktidarlara sahip büyük devletler yetersiz bir kavrama gücüne sahip olmaktadır. Tabanda bu devletler yetersiz ve etkisizdirler. Binlerce yerel özerklikle karşılaşmakta ve bunları hizaya getirememektedirler. Büyük İspanyol İmparatorluğu’nda, kentler çoğu zaman hareketlerinde serbest kalmaya devam etmektedir. Götürü mali yükümlülükler nedeniyle, dolaylı vergilerin denetim hakkına sahiptirler. Bir Venedik elçisi 1557’de¹²⁵ bunu net bir şekilde belirtmektedir. Elçinin yazdığına göre İspanya’da *si governa poi ciascuna signoria e comunità di Spagna de se stessa, secondo le particolari leggi...* Aynı şekilde, İspanya’nın dışında, ama İmparatorluk içinde olmak üzere, Messina 1675’e kadar bir cumhuriyet olarak kalmıştır; burası 1577’de ada yönetimini üstlenmiş olan Marcantonio Colonna gibi, bütün kral naipleri için endişe verici bir yer olmuştur. Colonna¹²⁶ şöyle yazmaktadır: “Majesteleri bu yılın Haziranı’nda Messina’nın büyük ayrıcalıklarını, sahip olduğu kolaylıklardan ve Calabria’ya geçiş olanağı sağlamasından ötürü birçok bölgeden kovulan insanları ve *matadores*i topraklarında barındırdığını bilmektedir. Bu durumda *Straticonun* (kent yöneticisi) görevini doğru bir şekilde yürütmesi büyük bir önem kazanmaktadır. Daha şimdiden durum öyle bir hale gelmiştir ki, bu görev iki yılda, adadaki kral naipliğinin on yılda sağladığından daha fazla gelir getirmektedir; ayrıca bana söylendiğine göre,

¹²⁵ E. Albèri, I, III, s. 254.

¹²⁶ Palermo, 10 Haziran 1577, Simancas E° 1147. *Matadores*, öldürücüler. Kentin bizzat kendisi hakkında, sonraki tarihlere ait olmakla birlikte, Massimo Petrocchi’nin eseri (*La rivoluzione cittadina messinese del 1674*, Floransa, 1954) okunmalıdır.

idam edilmek üzere hapsedilen hiç kimse yoktur ki, gerekli güvencelerde bulunursa serbest bırakılmasın; bu durumda garantiler yerine getirilmezse *stratico* mülkiyeti kendi üzerine geçirmektedir. Şimdilerde o kadar çok hırsız kenti kuşatmıştır ki, denizde bile fidye almak için adam kaçırmaktadırlar.”

Demek ki Yarımada ve Yarımada'nın dışında büyük bölgeler, kentler ve bazen de belli alanlar ayrıcalıklı, *fueroslu* olarak İspanyol devletinin denetiminden kaçmaktadır. Bütün uzak ve çevre bölgeler için durum böyledir. 1570'e kadar Granada krallığının durumu da böyledir; 1580'den sonra ve 1640'taki kopuşa kadar, Portekiz'in durumu her zaman böyle olacaktı; burası galip güçlerin dokunmaya cesaret edemediği muafiyetler ve serbestliklere sahip gerçek bir “dominyon”dur. Küçük Bask eyaletlerinin durumları da her zaman böyledir; 1591'deki ayaklanmadan ve karışıklıklardan sonra bile, II. Felipe'nin ayrıcalıklarına dokunmaya cesaret edemediği, Aragon tahtına bağlı ülkenin durumu da aynıdır. Bu koşullarda, Kastilya'dan çıkarak Aragon sınırını geçmek gibi basit bir olay, uyruklarının aleyhine birçok uygulamaya başvuran, topraklarla donatılmış şatoları olan ve boyun eğdirilip silâhları alınmış komşu Kastilya'nın hemen yanında, en dikkatsiz yolcuya bile, yarı bağımsız senyörleri olan yeni bir toplumsal dünyaya girdiği izlenimini vermekteydi. Toplumsal ayrıcalıklar, siyasal ayrıcalıklar, mali ayrıcalıklar: Aragon bloku kendini keyfine göre yönetmekte ve kraliyet vergisinden yarı yarıya kurtulmaktadır. Fakat durumun böyle olmasının nedeni, Fransa'nın yakında olması ve en küçük şiddet kullanımında yabancının bundan yararlanarak İspanya'nın bu kapanmayan kapısını zorlayabilecek olmasıdır.¹²⁷

Bu kez Türk imparatorluğunda, gene aynı nedenlerle, Avrupa'da, kuzeydeki eyaletlerde, Boğdan'da, Eflâk'ta, Erdel'de ve Kırım Tatar Hanlığı'nda Sultanın otoritesinin kırıldığı görülmektedir. Daha önce, coğrafyanın sonucu olarak ortaya çıkan, Balkanlar, Arnavutluk ve Mora'daki dağlık özerklikleri zikretmiştik.

Öte yandan devlete karşı direniş çok çeşitli biçimler almaktadır. Bir türlü boyun eğdirilemeyen Calabria'nın yanındaki Napoli

¹²⁷ B.N., Paris, Dupuy, 22, f° 122 vd.

krallığında kırsal birlikler ile büyük Napoli kentinin oynadığı büyük role bakınız. Kırsal ortaklıklar sayesinde köylüler senyörlerin ve kralın elinden kurtulmaktadır. Aynı şekilde, köylüler Napoli'ye yerleştiklerinde kent havası onları özgürleştirmektedir. Sicilya'da otoritelerden kaçarak güneye sığınma olayları, olağanüstü genişlikteki Sicilya engizisyonunun bir etkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı'da da başkent anormal büyüklüğü benzer nedenlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Eyaletlerde beylerbeyi, sancakbeyi, yerel subaşıları veya onların icracı ajanları olan voyvodaların yırtıcılıklarına karşı bireyleri koruyan herhangi bir şey bulunmamaktadır. İstanbul'da en azından belli bir adaletin, göreceli bir sükûnetin güvencesi bulunmaktadır.

Devlet memurlarındaki yozlaşmanın 16. yüzyılda İslâm âleminde olduğu kadar Hristiyan âleminde ve Avrupa'nın güneyinde olduğu kadar kuzeyinde de büyük olduğuna kuşku yoktur. Alba dükü 1573'te¹²⁸ Flandre'dan şunları yazmaktadır: "Hiçbir sivil veya adli iş yoktur ki kasaptaki et gibi satılmasın... danışmanların çoğu kendilerini satın almak isteyen herkese günlük olarak kiralamaktadır." Her yerde hazır ve nazır olan bu yozlaşma yöneticilerin iradesi karşısında bir sınırdır ve kuşkusuz memnuniyet verici bir sınır değildir. Yozlaşma çoklu ve sinsî bir güç ve kendi başına bir iktidar haline gelmiştir.¹²⁹ Bireyin yasalardan kaçmak için sığındığı korunaklı iktidarlardan biridir. Güç ile kurnazlığı birbiriyle harmanlayan evrensel bir sorundur. 1632'de yaşlı Rodrigo Vivero¹³⁰ "İspanyol yasaları sadece kurtçuklarla sinekleri yakalayan örümcek ağı gibidir" diye yazmaktadır. Zenginler ve güçlüler tuzaktan kurtulmakta, yalnızca "talihsizler ve fakirler" *los desfavorecidos y los pobres* buna yakalanmaktadır. Fakat bu durum bütün çağlar için geçerli değil midir?

¹²⁸ Zikr., Jacob van Klaveren, *a.e.*, s. 49, dipnot 5.

¹²⁹ Aynı yazarın *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1957, 1958, 1960 ve 1961'deki bir dizi makalesine bkz.

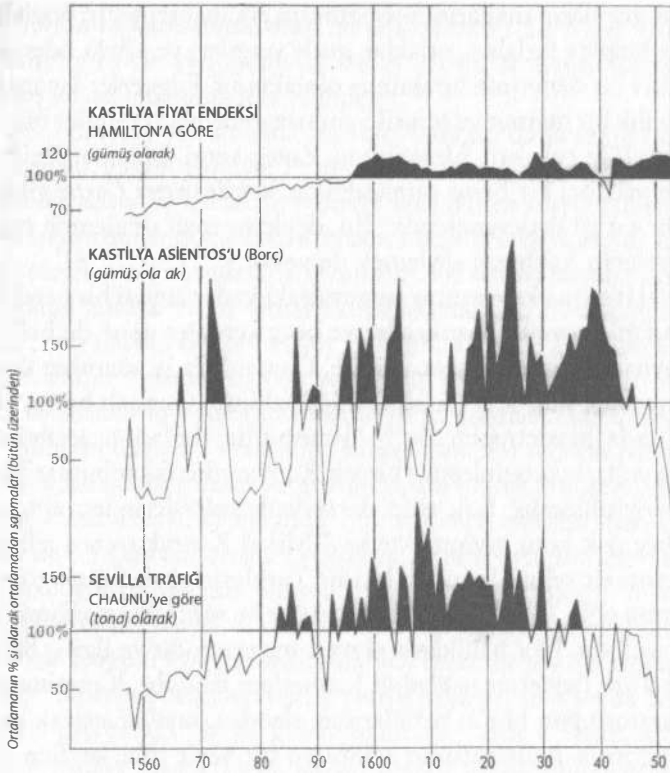
¹³⁰ B.M. Add. 18.287, f° 23.

Devletin Hizmetindeki Maliye ve Krediler

Bir başka zayıflık belirtisi olarak, büyük ve geniş devletler vergi mükellefi kitlesiyle mükemmel bir ilişki içinde değildir; buna bağlı olarak onlardan keyfine göre ürün alma yeteneğine sahip değildir. Bu durumda hazinenin ve ardından maliyenin zayıflıkları ortaya çıkmaktadır. İtalya için zikrettiğimiz örnekler bir yana, 16. yüzyılın sonlarında devletler ne hazine yönetimine ne de devlet bankasına sahiptir. 1583'te II. Felipe'nin çevresinde bir devlet bankası kurulması düşünülmüştür,¹³¹ fakat proje somutlaştırılamamıştır. İspanyol imparatorluğunun merkezinde uygulanan yöntem borç vererenlere, modern bir ifadeyle bankacılara başvurmaktır. Kral onlardan vazgeçecek durumda değildir. II. Felipe eylül 1559'da İspanya'ya geri döndüğünde, izleyen on yıl boyunca en büyük meşguliyeti maliyesini düzene sokmak olmuştur. Bu durumda her yerden kendisine öneriler yağmıştır ve bu öneriler son tahlilde bazen Affaitatilere, bazen Fuggerlere veya Cenevizlilere, hattâ Eras'o'daki milliyetçi bunalımlar sırasında Burgoslu Malvendalar gibi bizzat İspanyol bankacılarına başvurmaya odaklanmıştır.

II. Felipe'nin ve ondan önce V. Carlos'un yönettiği devletlerin dağınkılığı, zorunlu olarak, toplanacak gelirlerin ve yapılacak harcamaların dağınkılığına yol açarak, uluslararası ticari firmaların kullanılmasını teşvik etmektedir. Yalnızca para aktarımları için tüccarlara başvurulması gerekmektedir. Fakat bu tüccarlar başka bir rol daha oynamaktadır: Bütçe gelirlerinin oluşmasından önce avans vermekte ve bu gelirleri zamanından önce işletmektedirler. Bu rol, yapılan işten sonra vergilerin doğrudan toplanmasını ve buna bağlı olarak mükelleflerle temasa geçilmesini gerektirmektaydi. İspanyol vergi yönetimini, kendi çıkarlarına olmak üzere, borç veren kişiler örgütlemektedir. 1564'te II. Felipe Cenevizlilere oyun kâğıtlarının satış tekelini vermiştir. Başka bir seferdeyse Endülüs'teki bazı tuzlaları terk etmiştir. Veya babasının kararlarını yenileyerek, Fuggerlere Almaden madenlerinin işletilmesini veya

¹³¹ J. E. Hamilton, "The Foundation of the Bank of Spain", *Journal of Political Economy*, 1945, s. 97.

31. "Asientos" ve Kastilya'da ekonomik hayat, 1550-1650

Fiyat endeksindeki değişimlerin yanında, Earl J. Hamilton'a göre (bunun ılımlı bir kapsamı olduğu görülmektedir), Sevilla ticaretinin önce büyük bir atılım göstermesinin, ardından büyük ölçüde gerilemesinin yanında, *asientos* eğrisi, yani devletin kısa vadeli toplam borç eğrisi bir sismograf âletinin titreşimlerine benzemektedir. Bu eğri gene de fiyat hareketleri eğrisiyle, özellikle de Sevilla'nınkiyle bazı benzerlikler göstermektedir; bu oldukça doğaldır, çünkü *asientos* yatırımlarını mümkün kılan Amerika'dan gelen gümüşlerdir. Kabaca söylersek, yüzde 100 sınırının aşılması savaşçı dönemleri, bu sınırın altı ise barışçı dönemleri ve (Portekiz'in fethi için yapılanlar hariç) savaşçı faaliyetlerin terk edilmesini ifade etmektedir. Otuz Yıl Savaşları denilen dönemdeki muazzam gayretlere dikkat ediniz. *Asientos* eğrileri Alvaro Castillo Pintado tarafından oluşturulmuştur.

askerî grupların mallarının yönetimini emanet etmiştir; böylelikle geniş buğday tarlaları, otlaklar, geçiş vergileri ve köylü ödentileri yabancı bir denetime bırakılmış olmaktadır. Fuggerler İspanya'ya kalabalık bir memur ve temsilci ordusu getirmiştir; bunlar bilinçli, yöntemli ve çalışkan Almanlardır. Zaten vergi toplama işini yüklenen yabancı bir firma olmadığına, kentler veya *Cortis* gibi ara güçler bu işi üstlenmektedir. Bu, devletin mali düzlemde henüz çok yetersiz kaldığını söylemek demektir.

Nakit para aktarımının İspanya'daki kadar hayati bir gereklilik olmadığı Fransa'da, bankacılar ve borç verenler gene de belli bir rol oynamışlardır. Benzer şekilde, Osmanlı'da iş adamları devlet maliyesinde bile belli bir serbestliğe sahiptir. Gerlach bunu *Tagebuch*'unda kaydetmektedir:¹³² "İstanbul'da toptan ticaretle veya başka yollarla zenginleşmiş birçok Rum vardır; fakat bunlar Türkler zenginliklerini fark edip de servetlerini ellerinden almasınlar diye çok kötü giyinmektedir.." Mihal Kantakuzenes adlı kişi bunların en zenginlerinden biridir. Türklerin söylediğine göre bu şeytanın oğlu, saçma bir söylentiye göre bu sahte Rum, aslında İngiliz asıllıdır. Her halükârda serveti muazzamdır ve ilginç bir şekilde Türk devletine sağladığı hizmetlere bağlıdır. Kantakuzenes imparatorluğun bütün tuzlalarının efendisi, sayılamayacak kadar çok gümrük mukataasının sahibi ve bir vezir gibi keyfine göre patrik veya metropolit atayabilen bir görev tüccarı değil midir? Boğdan ve Eflâk gibi büyük eyaletlerin bütün gelirlerine sahip olup, tek başlarına 20-30 kadirge donatabilen köylerin hâkimi değil midir? Anchioli adını taşıyan sarayı Padişahın sarayıyla rekabet etmektedir. O halde, Tanrının yürü ya kulum dediği bir adamı Galata ve başka yerlerdeki soydaşlarıyla karıştırmamak gerekir; bu adam lüksüyle onların gözlerini kamaştırmaktadır. Ve o küçük soydaşları gibi temkinli olmadığından 1576 Temmuzu'nda tutuklanmıştır; tam boynu vurulacakken Sokollu Mehmet tarafından son anda kurtarılmıştır. Serbest kaldıktan sonra yeniden işe başlamıştır; fakat bu kez tuzlalarla değil, kürkçülükle meşgul olmakta ve eskiden olduğu gibi Eflâk ve Boğdan'da dolaplar çevirmekte-

¹³² J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 368'e göre, s. 61.

dir. Sonunda kaçınılmaz olan gerçekleşmiştir: 13 Mart 1578'de Sultanın emriyle yargılanmaksızın Anchioli sarayının kapısında asılmış ve serveti müsadere edilmiştir.¹³³

Aynı çizgide yer almakla birlikte, bundan daha etkileyici bir diğer öykü, birçok yönüyle Portekiz Yahudisi olan Josef Nasi adlı kişinin öyküsüdür. Bu adam Miques veya Micas adıyla tanınmakta ve hayatının sonuna doğru Naksos beyi (Naksos dükü) unvanıyla şereflenmiş olmaktadır. Uzun süre bir serseri hayatı yaşamış, yürüdüğü yoldan emin olmaksızın Hollanda ve Besançon'a gitmiş,¹³⁴ Venedik'te ikamet etmiş ve sonra 1550'de İstanbul'a gelmiştir. Daha o zamanlar çok zengindir ve muhteşem bir evlilik yaparak Musevilige geri dönmüştür. Tahta çıkmasından önce Sultan Selim'in dostu ve sırdaşıdır; kaliteli şaraplar tedarik eden biri olarak adadaki şarapların vergisini iltizam olarak almıştır. 1570'te Kıbrıs'a saldırması konusunda Sultan'ı ikna edecek olan odur. Belki de en şaşırtıcı olanı, 1579'da muazzam zenginliklere sahip olarak doğal bir şekilde ölmesidir. Bu şaşırtıcı kişiliğin itibarını iade konusunda temkinsiz bir deneme yapılmıştır; ama bunun dışında bu Doğulu Fugger hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir.¹³⁵ İspanyol belgeleri onu İspanya'ya yakın ve Katolik Kralın kısmen suç ortağı olarak göstermektedir; fakat o kesinlikle İspanyol yanlısı veya Fransız karşıtı olarak tasnif edilebilecek bir adam değildir. Bunu yapmak, İstanbul'daki siyasal gerçeğin ne kadar hareketli olduğunu unutmak demektir. Bu kişiyle ilgili olarak, tıpkı Kantakuzenes örneğinde olduğu gibi, özellikle Türk maliyesindeki rolünü bilmek isterdik. Ama önce bu maliyeyi bilmek gerekir. Acaba bunu hiç bilemeyecek miyiz?

Hristiyan devletlerin maliyelerinin tersine, Osmanlı maliyesinde eksik olan, uzun veya kısa vadeli kamu kredisine başvurul-

¹³³ J. W. Zinkeisen (III, s. 366-68) tarafından zikredilen Gerlach'a göre.

¹³⁴ Besançon'a geçiş, Lucien Febvre'in bir notuna göre.

¹³⁵ J. Reznik'in okunması zor derleme kitabı, *Le duc Joseph de Naxos*, 1936; Cecil Roth'un daha yeni olan kitabı, *The Duke of Naxos*, 1948; ve özellikle I. S. Revah'nın Abraham Galante'nin çalışmalarına ilişkin dikkat çekici makalesi, "Un historien des Sefardim", *Bul. Hisp.* 1939.

masıdır –borçlanma, fazla zarar vermeksizin özel kişilerin, küçükler kadar büyük borçlar verenlerin paralarını kibarca alma biçimidir. Herkes tarafından uygulanan bu oyunda, her Batılı devlet, tasarruf sahiplerinin paralarını kendine çekebilmenin formüllerini bulmuştur. Fransa’da *Hôtel de Ville* üzerinden kazanılan rantlar iyi bilinmektedir.¹³⁶ İspanya’da, II. Felipe’nin saltanatının sonlarında, 80 milyon dukalık muazzam bir tutara ulaşan *Juros* iyi bilinmektedir.¹³⁷ Bu kâğıtlar kısa zamanda değer kaybetmiş ve çılgin spekülasyonlara yol açmıştır. Devlet, hisselerdeki kurlar hesaba katıldığında, yüzde 70’e varan faizler ödemek zorunda kalacaktır. Cervantes’in *La Gitanilla*¹³⁸ adlı öyküsünde çok şey anlatan şu bilgileri kaydedelim: Öyküdeki kişilerden biri, parayı muhafaza etmekten ve onu –*como quien tiene un juro sobre las yerbas de Extremadura*– Extremadura otlakları üzerinde bir rant belgesine sahip biri gibi elde tutmaktan söz etmektedir; tabii bunun iyi bir yatırım olduğunu varsayarak, zira iyi yatırım da vardır, kötüsü de. İtalya’da kamuya yönelik başvurular, mal rehni karşılığında avans-ta bulunan belediye bankaları (*monte di pieta*) aracılığıyla yapılmaktadır. Guicciardini bunu daha o tarihlerde söylemiştir: “Ya Floransa *monte di pieta*’ya ya da *monte di pieta* Floransa’ya boyun eğmiştir.”¹³⁹ Bu gerçek 17. yüzyılda 16. yüzyıldakinden çok daha kesindir.¹⁴⁰ İtalya’nın ekonomi tarihi üzerine yazdığı kitabında, A. Doren’a göre, bu devlet fonlarına yapılan kitlesel yatırımlar, İtalya’nın 16. yüzyılın başında küçülmesinin nedeni ve işaretlerinden biridir. Para maceranın yarattığı risklerden kaçmaktadır.

Belki de bu krediye yönelik çağrılar hiçbir yerde Papalığın, mekân olarak sınırlı fakat kapsam olarak geniş olan bu özel devletin merkezinde, Roma’da olduğu kadar tekrarlanmamıştır. Papa-

¹³⁶ Bernard Schnapper, *Les rentes au XVIe siècle. Histoire d’un instrument de crédit*, 1957.

¹³⁷ Bkz. yukarıda s. 282.

¹³⁸ I, s. 29.

¹³⁹ Gustav Fremerey, *Guicciardinis finanzpolitische Anschauungen*, Stuttgart, 1931.

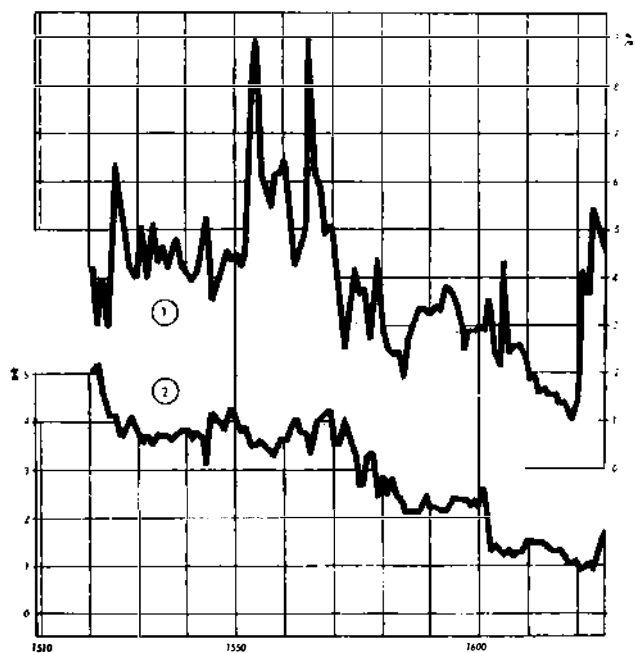
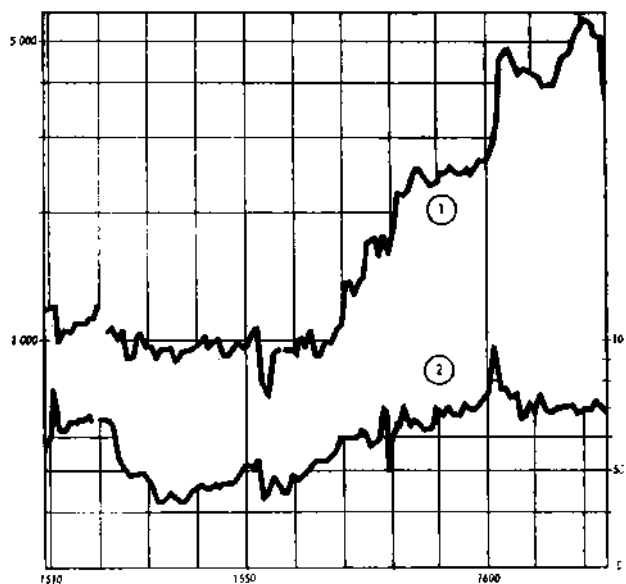
¹⁴⁰ R. Galluzzi, *a.e.*, III, s. 306 vd.

lık 15. yüzyılda Constantinus ile birlikte kendini devletlerin artan partikülarizminin kurbanı olarak bulmuş ve Papalık devletine yakın kaynaklara mahkûm olmuştur. Papalık devleti bu durumu hızla telafi yoluna gitmiştir. Dolayısıyla 15. yüzyılın son yılları ile 16. yüzyılın ilk yıllarında, Papa-hükümdarların, Papa olmaktan ziyade dünyevi hükümdarlar olmaları nedensiz değildir: Maliye bunu zorunlu kılmaktadır. 16. yüzyılın ortalarına doğru durum aynıdır ve papalık gelirlerinin yüzde 80 kadarı kendi mal varlıklarından sağlanmaktadır. Bu durumda mali bağışıklıklara karşı amansız bir savaşa girilmiştir. Bu mücadelenin en büyük başarısı, Viterbe, Peruggia ve Orvieto'da veya Umbria'daki ortalama kentlerde maliyenin Papalık devleti tarafından özümlemesidir. Sadece Bologna özerkliğini koruyabilmiştir. Ancak bu zaferler eski ve genelde ilkel vergi toplama yöntemlerini ayakta tutmuştur; böylece gelir kaynakları dağınık kalmıştır ve bir tarihinin belirttiği gibi,¹⁴¹ "Papalık devleti mükelleflerle ancak nadiren doğrudan temas kurabilmiştir."

Kamu kredisine başvurulması bu mali savaş kadar önemlidir. Clemens Bauer haklı olarak, Papalık maliyesinin tarihinin artık "bir kredi tarihi"¹⁴² haline geldiğini söylemektedir; kısa vadeli krediler bankacılardan alınan borçlar biçimini almış ve uzun vadeli kredilerin amortismanı da *Camera Apostolica*'ya emanet edilmiştir. Bu kurumun kökeni, seküler kişilere verilen görevlerin satışını açığa çıkarması açısından önemlidir. Başlangıçta Papalık makamının memurları ile borç verenler arasında karışmalar vardır. Memur-alacaklılar *collegiumlar* oluşturmaktadır: Bunlar görevlerini satın almışlardır, fakat faiz olarak kendilerine sabit gelirler garanti edilmiştir. Böylece 1509'da kurulan ve 91.000 duka karşılığında satılan 141 görev içeren *Collegium Presidentes annonae* için, *Salara di Roma* gelirlerinden 10.000 dukalık bir maaş-faiz öngörülmüştür. Daha sonra *Societates officiorum*ların kurulmasıyla, bu rantlar küçük görev unvanı satın alanlar arasında paylaştırılacak ve sonuç olarak borç verenlere tanınan memur unvanları sembolik

¹⁴¹ Clemens Bauer, *agm.*, s. 482.

¹⁴² *Age.*, s. 476.

olmaktan öteye gidemeyecektir. 1520'de *Cavalieri di San Pietro*'nun kurulmasıyla ortaya çıkan süvariler *collegiumu* için de erken tarihlerde aynı şey geçerli olmuştur; daha sonra *Cavalieri di San Paolo* ve *Cavalieri di San Giorgio* bunu takip edecektir. Nihayet kuşkusuz Floransa'dakilere benzer şekilde ve bir Medici olan Papa VII. Clementius tarafından kurulan *Monti* (*monte*'nin çoğulu) aracılığıyla gerçek rantlara geçilmiştir; burada uygulanan ilke, Fransa'da *Hôtel de Villé*'de oluşan rantlardaki ilkeyle aynıdır. Belli bir sermaye ödenmesi karşılığında belli bir gelirin verilmesi ve garanti edilmesi. Borçtaki paylar *luoghi di monti* adını taşımaktadır; bunlar Roma'da ve Roma dışında alışverişe konu olan değerlerdir.

32. Casa di San Giorgio'nun "luoghi"leri, 1509-1625 [Yandaki tablo]. Bu dört eğri Carlo M. Cipolla'ya ait önemli bir makaleyi (bkz. yukarıda dipnot 145) özetlemektedir. *Luoghiler* başlangıç değeri olan 100 lire'den (2.000 soldi) satışa çıkartılan Cenova Cumhuriyeti'nin kamu borçlarıdır. Bunlar sürekli rant belgeleridir. Faiz değışkendir (Venedik'te sabittir): Bu oranlar Signoria'nın vergilerini toplayan ve bunları rehin olarak tutan *Casa di San Giorgio*'nun kârlarına göre değışmektedir. *Luoghi* sayısı 1509'dan (193.1985) 1544'e kadar (477.112) fazlasıyla artmıştır; buna bağılı olarak kurlar düşmüştür; rakamlar sonra sabitleşmiştir (1597'de 437.708, 1681'de 476.706). İlk eğri piyasada işlem gören luoghileri göstermektedir (soldaki basamak, 1.000 soldiden 5.000 soldi'ye). İkinci eğri faizi, luoghilerin redditosunu vermektedir (sağıdaki basamak, 40'tan 100 soldi'ye). 16. yüzyılın ikinci yarısında net bir yükseliş vardır; izleyen yarıylda bir gerileme ortaya çıkmıştır. Oysa *luoghi* faizleri hiçbir zaman vadesinde ödenmemekte, yarısı dört yıl sonra, diğeri yarısı da bir yıllık yeni bir gecikmeden sonra ödenmektedir. Eğer belge sahibi kendine hemen ödeme yapılmasını isterse, kağıdını iskonto ettirmek zorundadır; böylece *sentio* piyasada ikinci grafiğin birinci eğrisine göre değışmektedir. Bu gecikme ve *sentio* hesaba katıldığında, bunun devamında *luoghi*'nin gerçek değerini hesaplamak mümkündür: 1570'ten sonra açık bir şekilde düşüşte olan ve bu düşüşün 1600'den itibaren hızlandığını gösteren ikinci eğri bu durumu yansıtmaktadır. Yazarımız, "Böylece, şu veya bu nedenle, 17. yüzyılın başında Cenova'da yüzde 1,2'den borç verilmiş sermayeler bulunmaktaydı" diye bir sonuca varmaktadır (s. 100). Geriye bu anormal durumun finans piyasasının sağlam olduğunu gösterip göstermediğini anlamak kalıyor.

Böylece koşulların ve ihtiyaçların rastlantısı içinde, Tolfa şap madenleri tarafından garanti edilen *Monte Allumiere*, *Monte S. Buonaventura*, *Monte della Carne*, *Monte della fede* ve benzerleri kurulmuştur. Buna benzer otuzdan fazla kurum bilinmektedir.

Olağan olarak, geri ödenebilir borçlanmalar söz konusudur. 1555'te kurulan *Monte novennale*, ilkesel olarak dokuz yıl içinde ödenmek zorundaydı. Fakat sürekli borçlar da olmuştur ve bunlara ait belgeler mirasla aktarılabilir niteliktedir. Öte yandan Papalık maliyesi için hayat boyu geçerli olan borçların sürekli hale getirilmesi sayesinde kısa vadeli bir kâr olanağı doğmuştur; *vacabili* borçlardan *non vacabili* borçlara geçişte bir faiz indirimi uygulanmaktadır. Diğerleri arasında tüm bu ayrıntılar, Roma *montelerinin* aşikâr bir şekilde modern olduğunu ortaya koymaktadır; bunların Floransa veya Venedik'tekilerden, *Casa di San Giorgio* veya Kastilya *juros*larından herhangi bir eksiği yoktur. Bu alandaki bütün hesaplamalar dün olduğu gibi bugün de zordur: Papalık 1526'dan 1601'e kadar kendisi için (ve bazen de Roma soyluluğunun temsilcileri için) 13 milyon ekü borç almış görünmektedir. Bu rakam bugünkü okuyucuyu etkilemeyebilir. Ancak okuyucu bilmelidir ki, Sixtus Quintus ısrarlı bir şekilde toplanan bu borçlardan 26 ton gümüş ve 3 tondan fazla altın biriktirerek Sant-Angelo kalesindeki hazinesine kapatmıştır. Bu, sonuçları bakımından garip bir köylü siyaseti, araçları bakımından aşikâr bir modernliktir. Bu *monteler* uluslararası bir müşteri kitlesine hitap ettikleri için, Cenova'da kamusal borçtaki artışın – “tam da Roma'da etkileyici bir hacme ulaştığı sırada”¹⁴³– yavaşlaması olağandır. Leopold von Ranke ile birlikte Roma'nın o sıralar “belki de Avrupa'nın başlıca para merkezi olduğunu” söyleyebilir miyiz?¹⁴⁴ Bu en azından rantiyelerden gelen paralar için geçerlidir. Bu mümkündür, ama kesin değildir. Belirleyici olan bu değil, bütün devletlerin yararlandığı, hem temkinli hem de atılgan kişilerin borç aldığı ve birçok kişiyi

¹⁴³ Roma *Montiler*'inin tüm bu sorunları J. Delumeau tarafından (*agm.*, II, s. 783 vd.) harika bir şekilde ortaya konmuştur. Ben onun açıklamalarını özetledim.

¹⁴⁴ *Age.*, s. 821.

tatmin eden kredi piyasasındaki muazzam gelişmedir. Anladığımız biçimiyle iktisat, kredi piyasasının bu itibarını açıklayamaz. Belki kollektif bir psikoloji, bir güvenlik arayışı söz konusudur. Carlo M. Cipolla'nın yazdığına göre,¹⁴⁵ başka yerlerde olduğu gibi Cenova'da 1570-1620 arasında enflasyon öyle yüksektir ki, tarihçiler bunu fiyat devrimi olarak nitelemişlerdir; faiz oranlarının paradoksal düşüşü çıplak gözle görülmektedir; 1522'den itibaren yüzde 4-6 arasında değişen bu oran, en azından en güçlü depresyon dönemi olan 1575-1588 arasında yüzde 2'ye ve hattâ yüzde 1,2'ye kadar inmiştir. Bu durum Cenova'da güçlükle yatırım olanakları bulabilen bir beyaz maden ve altın istilasına tekabül etmektedir. "Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, Avrupa tarihinde gerçekten ilk kez sermaye bu kadar ucuza arz edilmektedir ve bu gerçekten olağanüstü bir devrimdir." Geriye, eğer mümkünse, diğer piyasaların durumlarını çözümlemek ve tıpkı bugünkü borsalarda olduğu gibi, bu faiz oranlarının, muhtemel olarak bazı yerlerde ilerlemelere, bazı yerlerde gerilemelere yol açıp açmadıklarını görmek kalıyor. Her halükârda, rantlardaki bu artış, devletin çıkardığı değerli kâğıtların bu popülaritesi, hükümetleri teşvik etmekte, işlerini kolaylaştırmaktadır.

Diğer devletlere ilişkin verileri akılda tutarak, Türk devletinin tımar ve görevleri sert bir şekilde geri çekmesinin, batıda olduğu gibi Osmanlı'da devletin küçük ve büyük tasarruf sahiplerinin kredilerine başvurmasının olanaksız olmasından kaynaklandığını düşünme hakkına sahibiz. Kuşkusuz Osmanlı eyaletlerinde kredi kurumu vardır: Kadıların önüne gelen borç davalarından¹⁴⁶ ve Pa-dışahın uyrukları arasındaki kambiyo senetlerinden söz etmiştik. Yeni çalışmalar¹⁴⁷ Yahudi tüccarların kendi aralarında –ve bazen

¹⁴⁵ "Note sulla storia del saggio d'interesse, corso e sconto dei dividendi del banco di S. Giorgio nel secolo XVI", *Economia Internazionale*, 1952, s. 13-14.

¹⁴⁶ M. Halil Sahillioğlu tarafından verilen bir bilgiye göre.

¹⁴⁷ Aser Hananel ve Eli Eşkenazi, *Fontes hebraici ad res æconomicas socialesque terrarum balkanicarum sæculo XVI pertinentes*, I, Sofya, 1958 (oldukça dikkat çekici).

de Batı'daki dindaşlarıyla– kambiyo senetleri kullandıklarını göstermektedir. Hattâ yüzyılın ortasında bir söylenti çıkmış ve Jean Bodin¹⁴⁸ eserinde bundan söz etmiştir: Türk paşaları Lyon'daki *Grand Party* spekülasyonuna katılmıştır. Bütün bunlar mümkündür. Fakat Osmanlı'da kamu kredisi yoktur.

1600-1610: Zaman Orta Büyüklükteki Devletler için Uygun mudur?

Acaba 16. yüzyılın sonunda ve izleyen yüzyılın ilk yıllarında devletlerde bir hastalık veya en azından yorgunluk olmuş mudur? O çağın insanları bize böyle bir izlenim vermektedir; bunlar, meşhur kişiler olan hastaların başucunda telâşla dolaşan işgüzâr tabiplere benzemektedir. Ve bunların hepsi kendi yorumunu, kendi teşhisini ve tabii kendi ilâçlarını önermektedir. İspanya'da *arbitristas*, yerli veya yabancı “akıl vericiler”¹⁴⁹ hiçbir zaman eksik olmamıştır: Bunlar kendi başlarına toplumsal bir kategori meydana getirmektedir. 17. yüzyılın başında bunların sayısı artmış ve seslerinin tonu yükselmiştir. Tarih sahnesinde, sıkışık sıralar halinde yerlerini almaktadırlar. Portekiz'de de aynı tartışmalar ve aynı gelişmeler yaşanmıştır.

Bütün bu anlatılanlardan sonra, İspanyol monarşisinin gerilediğine inanmamak mümkün müdür? Herkes bunu ilân etmektedir: Olaylar ve tanıklar, 1612'de Tomé Cano'nun karanlık tabloları¹⁵⁰ veya oldukça ilginç olan *Historia tragico-maritima*¹⁵¹ adlı derleme ya da Brezilya ve Hintlere yönelik Portekiz denizciliğindeki kazalara ait dökümler. Burada yalnızca mutsuzluklardan, gerilemeden, aşınmadan, düşmanın zaferlerinden, “denizin talihi”nden, Mozambik kıyılarındaki başarısızlıklardan ve Ümit

¹⁴⁸ “... temsilcilerinin adıyla, beş yüz bin eküden fazla”, *Traité de la République*, 1577, s. 623, zikr., J. Atkinson, a.e., s. 342.

¹⁴⁹ Doğal olarak Anthony Sherley'i düşünmekteyim. Bkz. Xavier A. Flores, “El peso politico de todo el mundo”, *d'Anthony Sherley ou un aventurier anglais au service de l'Espagne*, Paris, 1963.

¹⁵⁰ A.e., atıf, I, s. 95, not 3.

¹⁵¹ Yukarıdaki atıfa bkz., I, s. 53. not 4.

Burnu'nu geçerken meydana gelen kayıplardan söz edilmektedir. Ayrıca Yarımadadaki yollar üzerinde haydutluğun arttığını ve vebanın halkı kırıp geçtiğini gördüğümüzde, büyük İspanyol devletinde gerileme ve zayıflama olduğundan kuşku duyulabilir mi? Fakat İspanya dışarıda hâlâ güçlü bir görüntü vermektedir: Kendisi tehdit edildiği halde tehditkâr olarak görünmektedir. Ve en azından Madrid'de, 17. yüzyıl Avrupası'nın parlak hayatı şenliklere devam etmektedir.

Fakat aynı dönemde İstanbul'daki sarayın lüksü duyulmamış boyutlardadır.

Ancak burada da gölgeler belirgin hale gelmiştir ve çok sayıda yorgunluk belirtisi vardır. Osmanlı İmparatorluğu tahtaları iyi tutturulmamış bir tekne gibi çatırdamaktadır. Bir dizi açık veya gizli isyan, Cezayir'den İran sınırına, Tatar ülkesinden Mısır'ın güneyine kadar Osmanlı'yı kemirmektedir. Keyfi sonuçlara varmakta aceleci davranan Avrupalı gözlemcilere göre, Osmanlı mekanizması onarımı imkânsız bir şekilde bozulmuştur. Cizvitler ve Kapüsenler bu isteksiz toplumu manevi açıdan fethetmek üzere şevkle atılmışlardır. Bu imansızları Avrupa'dan kovmanın ve topraklarını paylaşmanın zamanı değil midir? Venedik nezdindeki İspanyol elçisi İnigo de Mendoza bunu sürekli tekrarlamıştır; büyük bir iştiaak sahibi olan bu kişinin diplomatik hayatı terk ederek İsa'nın Arkadaşlarına (Cizvitler) katılmaya hazırlandığı bir gerçektir. Elbette ki bu adam tarihin bitimsiz yolu üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması fikrini ilk ortaya atanlardan değildir. İlk adamlara ait kalabalık taburunun izinden giden başka adamlar da vardır: 1600'de Peder Carlo Lucio; 1606'da bir Fransız, Jean Aime Chavigny; 1609'da başka bir Fransız, Jacques Espinchard; Ekim 1609'da Giovanni Miotti; aynı yılın Aralıkı'nda adı bilinmeyen bir İtalyan; 1611'de bir Kapüsen, Francesco Antonia Betucci... Sully'nin Büyük Gaye'sini, Nevers dükü Charles Gonzague'in ve peder Joseph'in aynı genişlikteki tasarılarını (1613-1618) bir kenara bırakıyoruz. Verdiğimiz her bir isim üzerine yapılacak iyi niyetli araştırmacılar başka isimleri ortaya çıkarabilir; aslında bunların sayısını yüzle çarpmak gerekir; dinsel

tutkuların da yardımıyla, Avrupa 17. yüzyılın başından itibaren “Hasta Adam”ın veraseti üzerinde hesaplar yapmaya başlamıştır. Fakat bu açgözlüler yanılmaktaydılar; hasta adam o kadar çabuk ölmeyecektir. Eski gücünü asla bulamayacak, ama uzun süre yaşayacaktır. Osmanlı 1590’da boşluk ortamında İran’a karşı zafer kazanmıştır; 1606’da yıpratıcı bir savaştan sonra Almanya’yla, yani Batı ile kazançsız bir barış antlaşması yapmakla yetinmiştir.

Nihayetinde çark dönmüştür. Yüzyıl, başlangıçta büyük devletleri teşvik etmekteydi; iktisatçılar bunlara optimal ölçekli siyasal işletmeler diyecektir. Yüzyıl geçmekte ve tam olarak belirleyemediğimiz nedenlerden dolayı, bu büyük yapılar yavaş yavaş koşulların ihanetine uğramaktadır. Geçici bir bunalım mı, yoksa yapısal bir bunalım mı? Zayıflık mı, çöküntü mü? Her halükârda, 17. yüzyılın başında yalnızca orta ölçekli devletler sağlıklı görünmektedir. Âni bir ihtişam yaşayan IV. Henri’nin Fransası veya Elizabeth’in kavgacı ve parıltılı küçük İngilteresi; Amsterdam’ın etrafında toplanmış olan Hollanda; ruhen ve bedenlen çöküntüye uğrayacağı Otuz Yıl Savaşlarının ilk belirtilerine kadar, 1555’ten itibaren maddi rahatlıkla dolup taşan Almanya böyledir. Akdeniz’de yeniden altın zengini olan Fas’ın, büyük bir devlet haline gelen bir kentin tarihini taşıyan Cezayir Dayılığı’nın durumu budur. Ayrıca lüks, güzellik ve bilgelik içinde parıldayan Venedik ya da büyük dük Ferdinand’ın Toscanası da böyledir. Yeni yüzyılda her şey küçük çaplı ve kendini etkin bir şekilde emniyete alan devletlere yardım ediyormuş gibi cereyan etmektedir. Zamanından önce birçok küçük Colbert¹⁵² bu mütevazı devletlerde başarıya ulaşmaktadır; bunlar ekonominin nabzını izlemekte, gümrük vergilerini toplamakta, mümkün olduğunca yakın bir gözetim altında tuttukları uyruklarının işletmelerini teşvik etmekte beceriklidirler. İmparatorlukların büyük, karmaşık ve muğlak tarihlerinden ziyade, birbirine eklenen bu talihler tarihin çarkının çoktan döndüğüne işaret etmektedir.

Başka bir ifadeyle, imparatorluklar 1559-1621 tarihleri arasındaki uzun gerileme döneminde, orta ölçekli devletlerden daha

¹⁵² Amintore Fanfani, *Storia del Lavoro...*, s. 32.

fazla etkilenmişlerdir. Daha sonra, bu geniş siyasal bütünler, aslında oldukça düşük ölçekli ve kısa süreli –çünkü 17. yüzyılın ortasından itibaren çok eski uzun bir bunalım ağırlaşmaya başlayacaktır– bir gelgitin ardından rakipleri kadar hızlı toparlanamamışlardır. Açıktır ki, 18. yüzyılda bu bunalımdan çıkabilen ve bunun yarattığı ekonomik yenileşmeden tam anlamıyla yararlanabilen devletler, 16. yüzyılın imparatorlukları değildir; ne Türklerin ne de İspanyolların. Akdeniz’de gerileme mi? Buna kuşku yok. Fakat sadece bu değil. Çünkü İspanya güçlü bir şekilde Atlantik’e yönelmek üzere yeterince zamana sahipti. Acaba bunu neden yapmadı?

V

TOPLUMLAR

Akdeniz'in engin dünyasında, toplumların evrimi 16. yüzyılda oldukça basit olarak görünmektedir. Tabii ki bütünü ele almak, ayrıntıları, yerel durumları, sapmaları, kaçan fırsatları (bunlar çok miktarda olmuştur) ve derin olmaktan ziyade dramatik olan altüst oluşları –bunlar önce belirlemekte, sonra silinmektedirler– bir kenara bırakmak koşuluyla.

Açıktır ki, bu altüst oluşlar önemli olmuşlardır. Fakat kırsal tabanlı olan o zamanın toplumları, yavaşlık içinde evrilmekte ve siyaset ile ekonomiye nazaran hep geride kalmaktadırlar. Ve toplumsal konjonktürler, tıpkı bütün konjonktürler gibi bazen bu yönde, bazen de ters yöndedirler; sonunda sıklıkla birbirlerini tamamlamakta ve uzun dönemde gerçek evrim daha az hissedilir olmaktadır. Bu bağlamda, Fransa'da güçlü gelgitlerin rol oynamış olması muhtemeldir: 16. yüzyılın tamamı toplumsal hareketliliğin damgasını taşımaktadır; fakirler bir noktadan diğerine, bir ülkeden bir başkasına, bu maceralı yolculuklar sırasında can vermeksizin yer değiştirmektedirler;¹ aynı anda, toplumsal basamak-

¹ Bu yatay hareketlilik de açık toplumların belirleyici bir işaretidir. Gaston Roupnel, *La ville et la campagne au XVIIe siècle. Étude sur les popula-*

lar boyunca dikey olarak, bazı zenginler konumlarını kaybederken, yeni zenginler onların yerlerine geçmektedir; daha sonra 1550-1560 yılları civarında belirgin bir yavaşlama görülmekte, sonra hareket yeniden başlamakta ve ardından –muhtemelen 1587’de² Burgonya’da veya 1595’e doğru³– dünyadaki temel eğilimin geri dönmesiyle birlikte yeniden kilitlenmektedir. Böylece sırasıyla hızlanma, gecikme, yeniden hareketlenme ve durağanlık meydana gelmekte, bunların hepsi aristokrasilerin gözle görülür zaferiyle –ama anlık olarak– ve toplumların yüzyılın sonunda yarı yarıya bloke edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Fakat bu gerçek, bir sonraki yükselme dalgasıyla silinebilecek veya telafi edilebilecek konjonktürel bir sonuçtur.

Kısacası, 16. yüzyıl, tereddütlerine rağmen veya bu tereddütlerden ötürü, toplumun gerçek temellerini sorgulayamamaktadır. Kabaca onları kabul etmekte ve geçmiş dönemlerin tüm olgularına maruz kalmaktadır; 17. yüzyıl da kendi hesabına bunları kabul edecektir. Antonio Dominguez Ortiz’in yakınlarda çıkan güzel kitabı, *La Sociedad española en el siglo XVII*,⁴ önceden bildiğimiz gerçekleri göstermektedir; başı sürekli para sorunlarıyla belâda, ama bunları gene de aşabilen asiller; görevini yapmayı beceremeyen ve kendini bir toplumsal devrim olarak tamamlamayı başaramayan bir Modern Devlet (uzlaşmalarla yetinmekte, birlikte varolma oyunu oynamaktadır); ihanet etmeye devam eden, ama kendini pek de toplumsal vatanında hissetmeyen bir burjuvazi;

tions du pays dijonnais, 1955, 2. yay., s. 99: “16. yüzyılda dilenciye [kentten] atmadan önce tedavi etmekte veya doyurmaktaydılar. 17. yüzyılın başında ise kafası kazıtılmaktadır. Daha sonra kamçılanmıştır ve yüzyılın sonunda, baskıcılığın son sözü onu forsa haline getirmiştir.”

² Henri Drouot, *Mayenne et la Bourgogne*, 1937, 1, özellikle s. 48; “Bir yüzyıldan beri eski toplumsal düzeni altüst etmiş olan bu adamlar daha 1587’de muhafazakâr bir grup meydana getiriyorlardı. Yükselmelerini teşvik eden rejimi ve geleceklerini garanti edebilecek olan ekmeği muhafaza etmek istiyorlardı. Aynı zamanda, tıpkı fethedilmiş zirvedeki bir sınıf gibi kendilerini soyutlama eğilimindeydiler.”

³ Bkz. aşağıda s. 803 vd.

⁴ Sadece I. cilt çıkmıştır, Madrid, 1963.

nihayet endişeli, memnuniyetsiz, kıpır kıpır, ama gerçek bir devrimci bilince sahip olmayan bir halk.

1. Bir Senyörlük Tepkisi

İslâm âleminde olduğu gibi, Hristiyan âleminde de asiller ilk sıraları işgal etmektedirler ve buraları bırakmayacaklardır. İlk başta Fransa'da, İspanya'da ve başka yerlerde sadece onlar görülmektedir. Her yerde toplumsal gösterişi tekellerine almışlardır: Öncelikler, lüks kıyafetler, altın veya gümüş işlemeli ipekler, saten ve kadifeler, Flandre halıları, değerli atlar, muhteşem konutlar, çok sayıda hizmetkâr ve yüzyılın sonunda atlı arabalar... Gerçekte bunların hepsi de birer iflas nedenidir. Söylendiğine göre, Fransız asiller II. Henri döneminde, İtalya'dan yılda 4 milyon *livre*'lik elbise ithal etmekteydi.⁵ Fakat görünenler gücü ve bizatihi zenginliğin gerçeklerini dışlamamakta, onları çağırmaktadırlar. Muazzam ikâmetgâhlarında bu asiller güçlü feodal kökler ve öz kaynaklar sayesinde yaşamaktadırlar. Eski bir düzen bu ayrıcalıklara ulaşmıştır ve onları hâlâ desteklemektedir. İstisnalar yalnızca eski hiyerarşileri bozan büyük kentlerin çevresinde ve içinde, ticari merkezlerde (burada da), Hollanda ve özellikle İtalya gibi erkenden zenginleşmiş bölgelerde –ama önceden de bildiğimiz gibi İtalya'nın tümünde değil– bulunmaktadır.

Bu istisnalar, birçok küçük nokta ve dar alan meydana getirmektedir. Akdeniz ve Avrupa ölçeğinde, gerçekten azınlıkta kalan bir tarih. Bu geniş bütün hakkında, Lucien Romier'nin Catherine de' Medici'nin Fransası için yaptığı açıklamayı aktaralım: Fransa'da "Doğal çerçeve, yani geniş bir yarı feodal çerçeve ona bırakıldığında"⁶ her şey açık hale gelmektedir. Her yerde devlet ve toplumsal devrim (ama henüz taslak halinde) kadar siyaset de bu "fief sahiplerine, köylerin, yolların, tarlaların efendilerine, muazzam

⁵ Lucien Romier, *Le Royaume de Catherine de Médicis*, 1925, I, 3. yay., s. 177.

⁶ *Age.*, s. 207-208.

kırsal halkın gardiyanlarına”⁷ karşı mücadele etmek zorundadır. Mücadele etmek onlarla birlikte oluşmak, onları bölmek ve aynı zamanda onları muhafaza etmek demektir, çünkü bir toplumu egemen bir sınıfın suç ortaklığı olmaksızın elde tutmak olanaksızdır. Modern devlet bu aygıtı ele almıştır ve eğer onu bozarsa her şeye yeniden başlamak gerekecektir. Yeniden bir toplumsal düzen yaratmak kolay bir iş değildir; üstelik 16. yüzyılda kimse bunu ciddi bir şekilde düşünmemektedir.

Soyluluk ve feodalite böylece alışkanlıkların ağırlığına, uzun zamandan beri kazanılan konumlarının gücüne sahiplerdir; tâbi olan devletlerin nispi zayıflıklarından veya bu yüzyıl devrimci hıyal gücünün yetersizliğinden söz etmiyoruz.

Senyörler ve Köylüler

Sık yorumlanan çok sayıdaki tanıklıklara itimat edersek, 16. yüzyıl, senyörleri sefaletle sürüklemiş görünmektedir. Tanıklıklar çoğu zaman doğrudur. Fakat asillerin tümü bu başlık altına girmez; ne savaşın veya krallığın ne barışın veya bunun yol açtığı çözülmenin⁸ ne de ölçsüz bir lüksün kurbanı olmaktadırlar. Bir tarihçi olarak “Feodal rejim Amerika’da keşfedilen değerli madenlerden kaynaklanan para değerindeki düşüşün sonucunda ölmektedir”⁹ demek, aceleyle konuşmak ve kapitalizmin de¹⁰ kendiliğinden, “kendi asitleriyle” bütün toplumsal kadroları erittiğini veya en azından derinlemesine bozduğunu iddia ederkenki gibi akıl yürütmektir –veya Kastilya feodalitesinin, Katolik Ferdinando’nun büyük tarikatlara egemen olduğu gün sona erdiğini ya da Korsika feodalitesinin tam olarak 1511’de¹¹ Giovanni Paolo da Lecca’nın bozguna uğramasıyla ve ailesinin kurduğu pusuya düşen Rencuccio della Rocca’nın ölümüyle darbe yediğini iddia etmek gibidir.¹²

⁷ *Age.*, s. 207.

⁸ *Age.*, s. 193-203; Henri Drouot, *a.e.*, I, s. 40.

⁹ François de Ramel, *Les Vallées des Papes d’Avignon*, 1954, s. 142.

¹⁰ Joseph A. Schumpeter, *a.e.*, (İtal. çev.), I, s. 177.

¹¹ Carl J. von Hefe, *Le Cardinal Ximénès*, s. 364.

¹² R. Russo, *agm.*, s. 421.

Kesin bir açıklamanın veya kronolojinin ve bütünüyle kesin olması istenen sözcüklerin neden olduğu yanılsamalar; oysa feodalitenin bizzat kendisi tuzaklarla doludur. Fiili olarak, aslında ne doğru çizgi halinde ne de tek bir biçimde gerçekleşen değişimler için zamanın yardımı gerekmiştir.

Her halükârda, başlangıçta, senyörler ile köylüler arasındaki diyalogda, köylüler 1450-1500 arasında¹³ Languedoc'ta veya 15. yüzyılda (en azından hali vakti yerinde köylüler) Katalonya'da olduğu gibi kazanmış olabilirler, fakat istisnalar kuralı teyit eder.¹⁴ Son sözü, az veya çok uzun bir dönemde, olağan olarak senyör söylemektedir ve Aragon ile Sicilya'da bile son söz her zaman ona ait olmuştur. Fiyat devrimi, çok fazla sıklıkla ileri sürüldüğü gibi mucizevi bir şekilde kesinkes demokratik olmamıştır. Bu devrim nakit olarak verilen ve Amerika'nın keşfinden önce saptanan köylü ödentileri ve yükümlülüklerini hafifletmiştir. Aslında köylü işletmelerindeki feodal haklar çoğu zaman hafif ve bazen de bir hiç mertebesindeirler. Ama her zaman böyle değildir. Ve senyör özellikle, piyasa kurlarını izleyen aynı ödentiler de almaktadır. Kardinal Lerma dükünün Mart 1622'ye ait gelirlerinin dökümü, kümes hayvanlarından, buğdaydan ve şaraptan – “buğday sabit hadden, şarap dört riyalden”, *el pan a la tasa, el vino a quatro reales*– söz etmektedir.¹⁵ Üstelik Avrupa'da olduğu gibi Akdeniz'de de toprak paylaşımı asla süreklilik arz edecek bir şekilde yapılmamıştır. Köylü kurnazlığının karşısına senyör kurnazlığı ve gerektiğinde onun şiddeti çıkmaktadır. Senyör adaleti yerine getirmekte, köylü toprakları ile onları ayıran veya çevreleyen topraklar üzerinde üstün haklara sahip olmaktadır. 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın tümü, inşa edilen veya yeniden inşa edilen ve hep bir senyörlük çerçevesinde yer alan köylerin görüntüsünü sunmakta-

¹³ E. Le Roy Ladurie, *a.e.* Diyalog değil de konuşma olduğunu sanıyorum, çünkü zengin köylü hem senyörün hem de küçük köylünün hasım muhatabıdır. Eğer E. Le Roy Ladurie'ye inanmak gerekirse bu büyük köylü 1550-1600 arasında Languedoc'ta kazanacaktır.

¹⁴ P. Vilar, *a.e.*, I, s. 575 vd.

¹⁵ Antonio Dominguez Ortiz, *a.e.*, I, s. 364.

dır. Poitou'daki Gâtine'de,¹⁶ “ambarların” kurulduğu Jura'da,¹⁷ bir senyörlük ailesinin o zamana kadar sadece çalı çırpıyla kaplı geniş topraklarını, buraya yerleşen köylülere kiralayarak durumunu kurtardığı Yukarı Poitou'da¹⁸ gerçek durum böyledir. İspanya'da köyler ayrıcalık belgeleriyle, *cartas pueblas*¹⁹ ile kurulmakta ve eskiden beri köylü tasarrufunda bulunan topraklar kendiliğinden senyörün eline geçmektedirler. Provence'ta 1450'den itibaren imtiyaz ve toprak işgali belgeleri artmaya başlamıştır: Çoğu zaman söz konusu olan, tahrip olmuş veya terk edilmiş köylerin eski yerleşim yerlerinde yeniden kurulmalarıdır ve yeni köy inşaları nadir olmaktadır (Vallauris 1501, Mouans-Sartoux 1504, Valbonne 1519). Girişim her seferinde, “terk edilmiş toprakların yeniden iskân edilerek işlenmesini isteyen”²⁰ mülk sahibi senyörden gelmekte ve bu durumda, “civardan veya Ligurya'dan, Cenova sahillerinden ve Piemonte gibi uzak bölgelerden, yerleşmek isteyen çiftçileri toprakları için devşirmektedir.”²¹ Senyör onlara avantajlı koşullar tanımakta, fakat kendisi de bundan kâr sağlamaktadır.²²

Bu “kolonileştirmeler” ekonomik gelişmelerin ve sürekli fazla nüfusun aşikâr sonuçlarıdır. Böylece her küçük senyörlük devletin (bazıları, özellikle Abruzzeler, Albi ve Tagliacozzo kontlugundakiler olmak üzere çok geniştir) belli miktarda kırsal ve kentsel cemaatlere sahip olduğu, bunların da kendi ayrıcalıklarını ellerinde tuttukları ve bundan dolayı istendiği kadar sömürülmelerinin olanaksız olduğu Napoli Krallığı'nda, senyörler “yeni”

¹⁶ Dr. L. Merle, *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine Poitevine de la fin du Moyen Age à la Révolution*, 1959.

¹⁷ Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche Comté*, 1912, s. 201 vd.

¹⁸ Gabriel Debien, *En Haut Poitou: défricheurs au travail (XVe-XVIIe siècles)*, “Cahiers des Annales”, 1952.

¹⁹ Manuel Torres-López, “el origen del Señorío Solariego de Benameji y su *cartapuebla* de 1549”, *Boletín de la Universidad de Granada*, 1932, no. 21; Marc Bloch'un değerlendirmesi, *Annales hist. écon. et sociale*, 1934, s. 615.

²⁰ Robert Livet, *a.e.*, 147, 148.

²¹ *Age*.

²² R. Aubenas, *Chartes de franchises et actes d'habitation*, Cannes, 1943.

kentler kurarak buralara göçmenler davet etme alışkanlığını edinmişlerdir. Napoli'deki İspanyol yöneticiler bu hareketi engellemek için boşuna gayret etmişlerdir; bu konuda önce 1559'da bir ilk yasa, ardından bir yüzyıl sonra 1653'te bir ikincisini çıkartarak, hükümetin izni olmaksızın kurulan yeni kentlerin herhangi bir yargılama gerekmezsizin kralın kişisel topraklarına katılacağını hüküm altına almışlardır. Kuşkusuz bu katı kurallardan kurtulmak veya önceden gerekli izinleri almak mümkündür, çünkü krallığın köy ve kentlerinin sayısı sürekli artmaktadır: V. Carlos döneminde 1.563 olan bu sayı 1579 yılında 1.619'a ve ardından 1586'da 1.973'e çıkmıştır. Öte yandan Kilise ve senyörlere ait kent ve köyler (payın büyüğü, 1579'da 1.556; 1596'da 1.904), aynı zaman aralığında 53'ten 69'a (bu rakamlar Bianchini'nin eski kitabından alınmışlardır) yükselen kralın kişisel topraklarının küçük payındaki artış hızına eşit bir ritimle artmışlardır. Kısacası, İspanya'nın tereddütlü siyaseti ne Sicilya'da ne de Napoli'de senyörlüğün ilerlemesine karşı hiçbir şey yapamamaktadır. Bu siyaset aynı zamanda tutarsızdır, çünkü kral mülkiyetine geçen veya ona geri dönen kent, köy ve topraklar sürekli olarak yeni alıcılara önerilmektedir.²³

Demek ki meslekte eski veya yeni bir senyör, haklarına, öden-tilerine, değirmenlerine, av alanlarına ve onu köylüyle karşı karşıya getiren çoklu oyunlara karşı dikkatli bir mal sahibi olacaktır; köylü de buğdayın, yapağının, canlı hayvanların ticarileşmesi karşısında dikkatli olacaktır. II. Felipe'nin Paris'teki elçisi olan Bernardino de Mendoza –ve bu unvanı yüzünden başı para sorunlarıyla belâdadır– bu kadar uzakta olduğu halde, geçen hasattan elde ettiği buğdayını nasıl satacağını düşünmektedir.²⁴ Bunun anlamı onun tahıl üreticisi ve hattâ stokçusu olduğudur. Başka bir gösterge: Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği Roma Campagnası'nda ve başka yerlerde çoğu zaman büyük mülk sahiplerinin işi olmuştur.²⁵ Julius Klein Meste koyun yetiştiriciliğinde bazı senyör ve

²³ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 260 vd.

²⁴ 8 Ekim 1585, A.N., K 1563.

²⁵ Bkz. I. cilt, s. 138-139.

büyük senyörlerin rollerini göstermiştir.²⁶ Endülüs'te 17. yüzyılda soylular ve Kilise muazzam alanları ellerine geçirecekler ve yayılmacı tarım faaliyetleri aracılığıyla alçak bölgenin nüfusunu kaybetmesine yol açacaklardır.²⁷ Zaten bol miktardaki *domaine* işletmeleriyle ilgili arşivler tarihçilerin kullarımlarına amadedir ve değerli incelemeler daha şimdiden bunların zenginliğine işaret etmektedir.²⁸ Napoli'deki *Sommaria*'da yer alan harika belgeler tek başlarına bu büyük mülk sahiplerinin ve üreticilerin, buğday, yapağı, zeytinyağı ve kereste satıcılarının faaliyet ve spekülasyonlarına işaret etmektedirler.²⁹ Bu toprakları işlemek ve ürünlerini satmak, sahip olunan mertebeye uygun olmayan bir şey değildi; tam tersi söz konusuydu.

Aristokratik sınıfların hayatında, feodal nitelikli eski gelirler azalmış olmakla birlikte belli bir ağırlığı korumaktadır.³⁰ Bunları artırmak veya artırmaya çalışmak mümkündür. Bu durum kavgalara, davalara ve halk ayaklanmalarına yol açmaktadır; bu tür ayaklanmaları bilmemize rağmen, ne yazık ki nedenlerini çok iyi kavramaktan uzağız. Bu ayaklanmalara son veren veya bunları engelleyen yeni sözleşmelere yakından bakmak gerekecek. 1599'da Piemonte'deki Villafocchiardo komünü senyörleriyle feodal haklar konusunda bir antlaşma imzalanmıştır.³¹ Bu antlaşmanın uzun dönemde ne hale geldiğini, kimin için yararlı olduğunu görmek gerekmektedir. Diğer yüzlercesi gibi –çünkü düzenlemelerin çok sayıda olduğu kesindir– bu örneğin de akıbetini araştırmak gerekmektedir. İtirazlar, davalar sayısız izler bırakmıştır. Sicilya, Napoli,

²⁶ *A.e.*, s. 354.

²⁷ G. Niemeyer, *a.e.*, s. 51.

²⁸ Aldo de Maddalena, "I bilanci dal 1600 al 1647 di una azienda fondiaria lombarda", *Rivista internazionale di Scienze economiche et commerciali*, 1955.

²⁹ Yüzlercesi arasından örnek olarak: A.d.S., Napoli, *Sommaria Partium* 249, f° 181, 219 v°, 220, 247 (1544, 1545).

³⁰ A. de Maddalena, *agm.*, s. 29, 1634'ten itibaren "şiddetli" düşüşler.

³¹ Fr. Saverio Provana di Collegno, "Notizie e documenti d'alcune certose del Piemonte", *Miscellanea di storia Italiana*, 1901, c. 37, dizi 3, kitap 2, s. 393-395.

Kastilya veya Aragon'da bağımlı unsurlar genellikle krallık topraklarına bağlanmalarını talep ediyorlardı. Bunun nedeni muhtemelen monarşik devletin daha az dikkatli olması, ekonomik değişimlerden kaynaklanan geçerli veya geçersiz bahanelerle eski sözleşmeleri gözden geçirme konusunda daha az aceleci olmasıydı.

Fiyatların artışı, senyörler ile köylüler arasındaki tartışmaların yönünü önceden işaret etmektedir. 1558 yazı boyunca, Cenova yakınlarındaki Final markiliğinin uyrukları, senyörleri Alphonso de Carreto'nun aşırı isteklerine karşı ayaklanmışlardır. Hangi aşırı istekler? Acaba bunlar bizzat Carreto'nun söylediği gibi, bağımlı kişilerin mallarının yeniden değerlendirilmesinden ve buna bağlı olarak ödentilerin arttırılmasından mı kaynaklanmaktadır? Final sorunu çabucak markinin denetiminden çıkmıştır (Cenova ve İspanya bu önemli toprak parçasıyla fazlasıyla ilgili olduklarından fırsatı kaçırmamışlardır);³² bu durumda olağan olarak sorunun başlangıcı unutulmaktadır.

Nihayet çok sayıda soylu toprak ve toprağın gelirleriyle doğrudan temaslarını muhafaza etmişler ve böylece hiç zararsız olamasa bile,³³ gene de fiyat devriminin fırtınalarını atlatabilmişlerdir. Oysa bu savunma yöntemleri ve bu çözümler ellerinin altında bulunan yegâne çareler değildir.

Kastilya'da: Büyükler ve Unvan Sahipleri (Titulos) Krala Karşı

Haklı olarak, modern devletin soyluluğun ve feodalitenin düşmanı olduğu söylenmiştir. Fakat bundan şunu anlamak gerekiyor: Onların hem düşmanı hem de koruyucusu ve ortağı olmuştur. Zaten devletin ilk görevi olarak onları itaate zorlamak hiçbir zaman başaramamıştır; ikinci görev ise daha sonra onları yönetim

³² Uyrukları 1566'da bir daha ayaklanmışlardır (Sim. E° 1395, 7 Şubat 1566) isyan 1568'de hâlâ sürmektedir (*Age.*, 11 Ocak 1568).

³³ Carmelo Viñas y Mey, *El problema de la tierra en los siglos XVI-XVII*, Madrid, 1941, s. 30'da soylu gelirlerinin fiyatların genel düzeyinden daha yavaş arttığını düşünmektedir.

aracı olarak kullanmak olmuştur. Burgonya'da denildiği gibi, onların ötesinde ve onlarla birlikte "âdi halkı" elde tutmak.³⁴ Kamu düzeni ve sükûneti, toprakların ve şatoların bulunduğu bölgelerin savunulması ve İspanya'da önemini korumakta olan feodal askerî yükümlülüklerin yerine getirilmesi konularında onlara güvenmek: 1542'de Perpignan Kuşatması; 1569'da Granada Savaşı; 1580'de Portekiz'in istilâsındaki gibi. Fakat sıklıkla olduğu üzere, kral tehlikenin vahim hale geldiği durumlarda vassallerini uyarmakla yetinmektedir: 1562³⁵ veya 1567'de³⁶ böyle olmuştur. 1580'de, Portekiz sınırındaki senyörler kendi hesaplarına olmak üzere, 30.000 kişilik bir ordu seferber etmişlerdir,³⁷ ama bu ordudan yararlanılamamıştır. Her seferinde sınır seferberlikleri olmaktadır, ama bunlar kapsamlı ve masraflı seferberliklerdir.

Bunun dışında, kral önemli senyörleri sürekli olarak kendi isteklerinden, emirlerinden ve belirleyici kararlarından haberdar etmektedir; onların fikirlerini almakta, onları kendine büyük miktarlarda borç vermeye zorlamaktadır. Fakat bunların karşılığında krallığın tanıdığı avantajlar ihmal edilebilir nitelikte değildir. Tabii ki devleti söz konusu etmek, her şeyden önce bütün büyük ve çok büyük muhatapları, *Grandes* ve *Titulos*'u göz önünde bulundurmak demektir,³⁸ yani krallığın zaman zaman yönetim aracı olarak kullandığı ayrıcalıklı küçük azınlığı dikkate almak demektir; çünkü büyük bölgesel sürüşmelerin kendi denetiminden kaçmasını engellemek gerekmektedir, zira bütün bu büyük senyörlerin arkasında, tıpkı Fransa'da Guiselerin veya Montmorencylerin arkasında olduğu gibi, geniş bir yandaş topluluğu bulunmaktadır. Bir krallık yargıcı (bu iş 1664'te olmaktadır) Jerez *corregidorunu* tutuklamaya hazırlanır; olaya müdahale eden Arcos

³⁴ Henri Drouot, *a.e.*, II, 477.

³⁵ *Correspondance de Saint-Sulpice*, yay. E. Cabié, s. 37.

³⁶ *Dépêches de Fourquevaux*, I, s. 365.

³⁷ R. B. Merriman, *a.e.*, IV, s. 365.

³⁸ L. Pfandl, *Philippe II*, s. 315; S. Minguijón, *Historia del derecho español*, Barcelona, 1933, s. 370.

dükü yargıcı görme zahmetine bile katlanmaz.³⁹ Sekreterine şöyle der: “Ona Jerez *corregidor*unun benim evimden biri olduğunu söyle, bu ona yetecektir.” O zamanın diliyle ifade edersek, soyluluk tıpkı yıldızlar gibi krallığın güneşi karşısında solmuştur. Fakat yıldızlar hiç de ihmal etmeye gelmez.

Bu Kastilya’nın sunduğu ayrıcalıklı örneğin gösterdiği durumdur. Belirgin mücadele burada on farklı biçimde kendini göstermiştir. Bunların içinde, krallık adaletinin temsilcilerini, senyör adaletine dair iddiaların ve hattâ bizzat senyörlerin karşısına çıkartan şu sürekli husumet en az diğerleri kadar etkili olmuştur. Böylece senyörleri kendi aralarındaki miras veya mülkiyet uyuşmazlıkları nedeniyle birbirlerine düşürmekten daha kolay bir şey yoktur. Bu her seferinde onlara karşı kazanılan bir zafer demektir. 1572’de Ruy Gomez, Medina Sidonia dükünün, başrahip Don Antonio’nun yeğenlerinden biri olan Alba kontuna karşı olan davasını kazandığını duyduğunda sevinçten havalara uçmuştur. Toscana elçisinin söylediğine göre dava konusu,⁴⁰ yılda 60.000 dukadan fazla rantı olan Niebla kontluğu hakkındadır. Dava kazanıldıktan sonra –bu bir rastlantı mıdır?– Medina Sidonia dükü Ruy Gomez’in kızıyla evlenmiştir. Nihayet nadiren de olsa krallık adaletinin vassalleri senyörlere karşı tuttuğu da olmuştur. 1568 Temmuzu’nda Infantado dükü kral sarayına gelmiştir. Uzun süre boyunca Kastilya düklerinin en zengini olan (1560’ta hâlâ öyleydi)⁴¹ bu adam, birinciliği Medina Sidonia düküne kaptırmıştır ve belki de bunun nedeni, önceliğinden ötürü tüm saldırılara maruz kalması ve bilinçli olarak aşındırılmasıdır. Her halükârda, 1568 yılında, Santillana markiliğindeki uyruklarının, krallık topraklarına dâhil oldukları iddiasıyla ona karşı açtıkları dava nedeniyle saraya gelmişti. Ayrıntıları borçlu olduğumuz Fourquevaux⁴² şunu eklemektedir: “Bu krallığın, aynı mertebede bulunan ve çoğu eski

³⁹ A. Dominguez Ortiz, *a.e.*, s. 222.

⁴⁰ Nobili et del Caccia’dan Prens’e, Madrid 12 Mart 1572, A.d.S., Florensa, Mediceo 4903.

⁴¹ C. S. P., *Venetian*, VII, s. 178.

⁴² *Lettres de Fourquevaux*, I, s. 295.

güzel senyörlükleri kaybetmiş olan başka büyük adamları vardır ve diğerlerinin de başına aynı şeyler gelecektir.”

Bu feodallerin elinde olan adalet bile yukarıdan sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmakta, ipler elden asla kaçırılmamaktadır. Bir Venedikli 1558’de, bu mahkemelerden çıkan ilâmların İmparatorluk Kañçılaryasına teslim edildiğini yazıyordu.⁴³ Paolo Tiepolo aynı şeyi 1563’te tekrarlamaktadır. “Kastilya soyluları geniş ülkeler ve oldukça güzel topraklara sahiptirler, fakat yargılama yetkileri ve güçleri son derece sınırlıdır; nihai olarak adalet sağlayamaz; halklarından hiçbir vergi alamaz ve ne kaleleri ne askerleri ne de yeteri miktarda silâhları vardır... Bu durum, daha küçük toprakları olmasına rağmen daha büyük otoriteye sahip olan Aragon senyörlerinin durumunun tersidir.”⁴⁴

Krallığın bu küçük zaferleri –veya kral tarafından, *diezmos de la mar*’ın, buraları irsi imtiyaz olarak elinde tutan Almirante de Castilla’nın 1559’da ölümüyle, Cantabria kıyıları boyunca uzanan gümrüklerin geri alınması gibi büyük başarılar–⁴⁵ hayal kurmamıza yol açmamalıdır. Senyörlük iktidarının gücü pek fazla azalmamıştır. 1538’de V. Carlos tüm gücüne rağmen⁴⁶ Cortes’teki soylu temsilcilerinin direnmeleri nedeniyle genel bir tüketim vergisi koyamamıştır. Daha sonra Michel Suriano⁴⁷ “V. Carlos onların ayrıcalıklarını kırmak istediğinde, bütün kodamanlarını ve hepsinden fazla kralı çok sevmesine rağmen, Kastilya Büyük Savaş Nazırını karşısında buldu” diye anlatacaktır. 1548’de V. Carlos yokken, 1555’te II. Felipe yokken, İspanyol kodamanları aralarında birleşerek haklarını geri almayı denemişlerdir; 1558-59’da⁴⁸ Prenses Joanna, II. Felipe’nin adına *lugaresin*, kentlere ait köylerin devredilmesi işine girişmiştir. Kentler kendilerini savunmuşlar, bazıları kazanmış, bazıları da kaybetmiştir. Öte yandan,

⁴³ E. Albèri, *a.e.*, I, III, s. 263.

⁴⁴ *Age.*, I, V, s. 19-20.

⁴⁵ Bkz. I. cilt, s. 466, 88. dipnot.

⁴⁶ Richard Konetzke, *a.e.*, s. 146.

⁴⁷ E. Albèri, I, III, s. 338-39.

⁴⁸ Üniversite mezunu Polomares’in raporuna göre.

bildiğimiz bütün alıcılar önemli soylulardır ve genellikle bunlar zikredilmektedirler, çünkü bunlar krallığın devre dışı bıraktığı veya bırakmaya çalıştığı güçlüler konumundadırlar. Örneğin devlet Kastilya Almirantesi'nin Tordesillas'ı satın almamasını; Las Navas markisinin Segovia topraklarının büyük bir parçasını kendi mal varlığına katmamasını;⁴⁹ Akala dükünün, 150.000 dukaya satın alınan Sevilalı 1500 bağımlının⁵⁰ (yani bağımlı ve ailesi başına 100 duka) tasarrufunu elde etmemesini istemektedir. Fakat devre dışı bırakılan bir kişiye karşılık diğer on kişi amaçlarına ulaşmaktadır ve kentlerin bağımlılarının olmaması durumunda, gene krallık tarafından açık artırmaya çıkartılmış olan Kilise bağımlılarını satın alacaklardır. Arşivlerde görüldüğü üzere, İspanyol büyük soyluluğu toprak, rant, fief ve hattâ kent evleri alımına inatla sarılmıştır.

Ancak yıllar geçtikçe krallık otoritesi daha etkin hale gelmekte, fakat aynı zamanda –bunun belirtileri fazlasıyla mevcuttur– daha ağır olmaktadır kuşkusuz: Kral, Hernan Cortes'in oğlu del Valle markisini, Yeni İspanya'dan bağımsız olmak istemesiyle itham ederek tutuklatmış;⁵¹ 1572'de Valencia'da, Engizisyon aracılığıyla Montesa'nın büyük efendisini sapkınlık ve fücürdan ötürü –bu konuda halk arasında dolaşan rivayetler kesinlik kazanmamıştır– tutuklatmış;⁵² 1579'da bizzat Alba dükünü kendi topraklarına sürgüne göndermiş veya 1580'de⁵³ Ruy Gomez'in dul eşi ve Eboli prensesi olan hanımefendiye fazla tereddüt etmeksizin kuvvetli bir darbe vurmuş ya da 1582 Nisanı'nda⁵⁴ babasının evinde, Kastilya Almirante'si Modica kontunu, aşktaki rakibini öldürdüğü için tutuklatmış (bir Venedik mektuplaşmasında, “Bu infaz bütün soyluları ve özellikle İspanya'da “Büyükler” denilen

⁴⁹ Simancas, E° 137, f° 213, 9 Haziran 1559.

⁵⁰ *Age.*, 13 Temmuz 1559.

⁵¹ A.d. S., Floransa, Mediceo 4903, 29 Eylül 1571.

⁵² *Age.*, 19 Haziran 1572.

⁵³ A.d.S., Floransa, Mediceo 4911, 15 Şubat 1580.

⁵⁴ A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, Matteo Zane'den Doge'ye, Madrid 21 Nisan 1582.

soyluları çok hüznlendirdi, çünkü artık sıradan ölümlüler kadar saygı gördüklerini düşündüler” diye kaydedilmektedir) ve ayrıca Temkinli Kral, eylül 1586’da Madrid’de şımarık bir gençliği hizaya getirmiştir...⁵⁵ III. Felipe ve ardından IV. Felipe dönemlerinde bu otorite eylemleri tekrarlanmaktadır ve bunların listesi uzun olacaktır. 1608 Aralığı’nda Maqueda dükü ve erkek kardeşi Don Jaime, Krallık meclisi *alcadası* olan bir noteri vurdukları için ölümüne mahkûm edilmişlerdir. Olay zamanla yatışacaktır, fakat meydana geldiği andaki heyecan güçlü olmuştur,⁵⁶ tıpkı nisan 1621’de, Fransız elçisini bile şaşırtan, Ossuna, Lerme ve Uceda düklerinin âni olarak gözden düşmesi olayında olduğu gibi.

Soyluluk gerçekten hizaya getirilmiştir ve bu çoğu zaman biz-zat kendi rızalarıyla olmuştur. Gerçekten de bu büyük soyluluk, II. Felipe’nin saltanatından itibaren sarayda yaşamaya başlamıştır. Bu soyluluk başlangıçta belli bir temkinlilik ve hoşnutsuzlukla birlikte Madrid’de yerleşmeye koyulmuştur. Bu kentte, Kardinal Borghese’nin 1597’de⁵⁷ kaydettiği üzere, *che sono infelici rispetto a quelle d’Italia* evlerde kamp kurmaktadırlar. Halıların ve gümüş takımların lüksü onların buralarda *porcamente senza una minima pollitia, che entrare nelle case loro par proprio d’entrare in tante stalle* yaşamalarını engellemektedir. Onları bu İtalyan yargılarına karşı savunmanın gereği yoktur. Gerçekten de, asıl kimliklerini oluşturan köylüler gibi, parlak istisnalara rağmen, çoğu zaman şiddet ve kabalığını kaybetmemiş bir şekilde yaşamaktadırlar. Ayrıca bu Madrid evleri hanlardan, şöyle bir uğranılan yerlerden başka bir şey değildir. Önemli tören ve şenlikleri hâlâ kendi topraklarında yapmaktadırlar.⁵⁸ Çok zengin olan Infantado dükleri Guadalajara’da muhteşem bir saraya sahiptirler; Navagero 1525’te⁵⁹ bunun İspanya’dakilerin en güzeli olduğunu ilân etmektedir ve II. Feli-

⁵⁵ A.d. S., Cenova, Spagna 15, Madrid, 27 Aralık 1608.

⁵⁶ Napoli, Bibl. Storia Patria., XXVIII, B 11, f° 114 v°, 30 Nisan 1621.

⁵⁷ A. Morel Fatio, *L’Espagne au XVI et au XVIIe siècle*, Heilbronn, 1878, s. 177.

⁵⁸ A.d.S., Floransa, Mediceo 4903, 22 Ocak 1571.

⁵⁹ A. Navagero, *a.e.*, s. 6.

pe ile Fransa prensesi Elisabeth'in düğünleri burada yapılacaktır. Senyörlük saraylarının çoğu bizzat kırım ortasında yer almaktadır. Frias dükleri, kalın duvarlar içinde açılmış Rönesans pencereleri, geniş avlusu, geniş merdivenleri, işlenmiş tavanları, çıkıntılı pervazları ve devasa bacaları olan şatolarını, daha dün "köylü kadınların... ayakkabı biçiminde çorapları ve işlemelerle kaplı ağır eteklikleriyle eski kıyafetlerini korudukları"⁶⁰ Oropesa'dan uzak olmayan Lagartera adlı Sierra de Gredos köyünde kurmuşlardı.⁶¹

Senyörler yavaş yavaş kentlerin cazibesine yenik düşmüşlerdir. Infantado dükü daha şimdiden Guadalajara'dadır. Sevilla'da 16. yüzyılda kent sarayları çoğalmaktadır. Burgos'ta bu evlerden bazıları bezemeli Rönesans kapılar, pencereler ve figürler üzerinde taşınan büyük armalarıyla hâlâ var olmaya devam etmektedirler.⁶² 1545'ten itibaren Pedro de Medina Valladolid'deki soylu evlerinin sayısı ve zenginliğine karşı hayranlık duymaya başlamıştır.⁶³

II. Felipe'nin saltanatı sona ererken, senyörler önce Madrid'e, sonra bir süreliğine İspanya'nın başkenti olan Valladolid'e, *Corte* temsilcilerinin sunulduğu yaşam biçimine, şenliklere ve Plaza Mayor'daki boğa güreşlerine doğru akmaktadırlar. Bu soyluluk giderek onları halktan ayıran bir perdeye dönüşen hükümdarın etrafında kalabalıklaşmaktadır.⁶⁴ III. Felipe'nin bu görevde zayıflık göstermesi üzerine, soylular kendisine bağlı adamları, yandaşları ve ihtiraslarıyla yönetimin esas görevlerini ele geçirmiştir. Bu, gözdelelerin, *validoların*, "benim adamlarım"ın dönemidir. Artık soylular Madrid'in lüksünden, âdetlerinden, uzun sokak yürüyüşlerinden ve gece hayatından –tiyatrolar, mültefit dullar, bu soylu arkadaşları sayesinde ipekler giyinmeye başlayan ve erdemli insanların hışmını üzerlerine çeken hayat kızları– zevk almaya başlamıştır. Hattâ bu yaşam değişikliğinden az çok sarhoş olan soylular serserilikten

⁶⁰ Baltasar Porreño, *Dichos y hechos del señor rey don Philipe segundo, el prudente...*, Cuenca, 1621, s. 6.

⁶¹ R. Recouly, *Ombre et Soleil d'Espagne*, 1934, s. 97.

⁶² Théophile Gautier, *Voyage en Espagne*, 1899, s. 39.

⁶³ A.e. özellikle Benavente kontunun Pisuerga'daki evi, s. 229 v°.

⁶⁴ L. Pfandl, s. 132.

belli bir zevk almakta, büyük kentin yarattığı karmakarışık kalabalığa karışmaktadırlar. Gelenek, Yenilmez Armada'nın talihsiz kahramanı Medina Sidonia dükünün Madrid'de Yedi Şeytan gece kulübünü kurduğunu iddia etmektedir.⁶⁵ Madrid her halükârda kralın, oyuncuların ve kötü çocukların olduğu kadar soyluların da kentidir; onların başıboşluğunun, lüks hayatlarının ve kavgalarının –kendilerinin veya adamlarının sokak köşelerinde hallettikleri kavgaların– mekânıdır: Tanıklara inanmak gerekirse, kentte günde birden fazla cinayet işlenmektedir.⁶⁶

Ama soylular Madrid'de iktidarı gözetim altında tutmak ve ondan yarar sağlamak için acele etmektedir. Evcilleştirilmiş olan soylular, bu sefer kendi hesabına evcilleştirilmekte ve nihayetsiz bir saltanat sırasında Temkinli Kral tarafından devre dışı bırakılmış olmanın acısını çıkartmaktadırlar. Küçük insanlar kalem işlerini işgal etmeye ve şeref basamaklarında ilerlemeye devam etmektedirler. Büyükler ve unvan sahipleri ise lütuflar, zengin insanlar, icazetler, *ayudas de costa* ve çeşitli tarikatlardan *encomiendas* tavizlerinin peşindedirler. Bunları kendileri ve adamları için talep etmektedirler. İtalya veya Amerika'da bir kral naipliğinin başına atanmak, garantili bir servet demektir. Miras ve varlıkların oldukça düzenli bir şekilde yoğunlaşmasından dolayı, büyük soyluluğun gelirleri zaten nominal olarak sürekli artmaktadır. Bunlar konjonktürle birlikte düzenli olarak yükselmektedirler. Venediklilerin söylediklerine göre⁶⁷ 1525'te Büyükler ve unvan sahibi senyörler 1.100.000 duka elde etmişlerdir; sadece Medina Sidonia dükünün yıllık payı 50.000 duka olmuştur. 1558'de⁶⁸ dükün gelirleri 80.000'e ulaşmıştır; 1581'de 22 dük, 47 kont ve 36 markinin yıllık

⁶⁵ Victor Hugo, *William Shakespeare*, 1882, s. 25'te *El Puño en rostro* kabaresinden söz eder.

⁶⁶ A.d.S. Napoli, Farnesiane 48, Canobio'dan Dük'e, Madrid, 7 Eylül 1607: "de quatro mesi in qua passa cosa qua contra il solito et mai più è intervenuto che siano state amazate in Madrid più di trecenti huomini et non si sa come ne perche delli più."

⁶⁷ E. Albèri, I, I, 35-36, 16 Kasım 1525.

⁶⁸ *Age.*, I, III, s. 263.

gelirleri 3 milyon dukadır ve Medina Sidonia dükü tek başına 150.000 duka elde etmiştir.⁶⁹

Görünen manzaralar, dedikodular böyledir. Fakat bu parlak konumdakilerin hepsi borç batağındadır; bizzat II. Felipe'nin döneminde bile felâkete yol açan borçlanmalar kural haline gelmiştir ve bizzat kralınkiler de dâhil olmak üzere, soyluların gelirleri borçların ödenmesi için rehin alınmışlardır. Bu bağlamda, Floransalı Martellilerin⁷⁰ 1552'de Francesco Lotti ve Carlo Martelli adına kurdukları ve 1590'a kadar büyük senyörlere (borçlarını doğru düzgün ödemeyenler) ve her zaman çok dikkatli bir titizlik içinde olan küçük insanlara tefeci olarak borç vermede uzmanlaşan şirket iyi bilinmektedir. Borçlarını kötü bir şekilde ödeyenlerin listesi muhteşemdir: "Alonso Osorio, Astorga markisinin oğlu; D. Miguel de Velasco, D. Juan de Saavedra, D. Gabriel de Zapata, D. Diego Hurtado de Mendoza, D. Luis de la Cerda, D. Francisco de Velasco, D. Juan de Acuna, D. Luis de Toledo, Napoli kral nabibinin oğlu; D. Bernardino de Mendoza, D. Ruy Gomez de Silva, D. Bernardino Manrique de Lara, D. Garcilaso de la Vega, Palma kontunun babası; Las Navas markisi, Niebla kontu..." Güzel bir liste. Bu borçlar çoğu zaman, çeşitli elçiliklerde olduğu gibi, kralın hizmetindeki harcamalardan ötürü yapıldığından, kralın gerektiğinde müdahale ederek alacaklıları uzlaştırmak zorunda bırakması anlaşılır hale gelmektedir.⁷¹ Şu prenslerin sefil hazinelerini daha iyi bildiğimiz sonraki yüzyılda, aynı zorluklar devam etmektedir. Bir kral lütfu, bir miras, zengin bir drahoma, kral tarafından izin verilen bir borçlanma, sallantılı durumda olan nakit varlığını düzeltmektedir.⁷² Sonra gene gergin ip üzerinde yürünmeye başlanmaktadır. İşte sonuç olarak kralın işini kolaylaştıran durum. Faal ekonomik hayattan soyutlanmış olan soylular kârsız işler yapmaya mahkûmdur: O da kendini bunlardan mahrum etmemektedir.

⁶⁹ *Age.*, I, V, s. 288.

⁷⁰ Felipe Ruiz Martín, *Floransa Mektuplarına Giriş*, yayımlanacak.

⁷¹ B. Bennassar, *a.e.* daktilo metni.

⁷² Mükemmel nitelikteki III. bölümün tamamına bakınız, *La posición económica de la nobleza*, A. Dominguez Ortiz, *a.e.*, s. 223 vd.

Ve kral başka bir baskı aracına daha sahiptir. 1520'lere doğru Büyükler ve *Titulostan* oluşan oldukça kapalı bir yüksek soylu kesimin içindeki ayırım belirginleşmiştir: 20 Büyük, 35 *Titulos*. Bunlar 1525'te altmış kadardır; II. Felipe'nin saltanatının sonlarında sayıları doksan dokuz olmuştur (18 düğ, 38 marki, 43 kont); III. Felipe 67 marki ve 25 kont yaratmıştır.⁷³ Buna bağlı olarak zincirleme terfiler meydana gelmiştir. Örneğin yakın tarihlerde soylu olan Navas ve Olivares'in 1533 ve 1539'daki terfileri böyledir. Daha sonra yüksek soylu kesimi üç sınıf halinde bölünmesi gelecektir. Kral bu sayede yönetmekte, düzene hâkim olmaktadır.

Kastilya Hidalgo ve Regidoreleri

II. Felipe'nin saltanatının sonlarında yüksek soylular 100, eşleri ve çocuklarıyla 400 veya en fazla 500 kişidir. Kastilya'daki toplam soylu nüfusunun hesaplanması dikkatli olunması gereken bir konudur; muhtemelen bunlar 130.000 kişi kadardır,⁷⁴ yani altı veya yedi milyonluk bir nüfus içinde yarım milyon kadar insan; bizzat hacminden dolayı zorunlu olarak fakir ve sefil insanları da kapsayan bir kitle. Bazıları harap durumda olan ve çoğu zaman "taş üstüne yontulmuş devasa armaları" bulunan⁷⁵ binlerce evde, onur kırıcı işlerde çalışmaktan kaçınan, kral ve Kilise hizmetinde olmak isteyen, bu amaç uğruna her şeyi, hattâ bazen hayatını feda ederek "soyluca" yaşamaya önem veren bir halk oturmaktadır. Eğer bir soylu çılgınlığı varsa, bu, yol açtığı sefaletlere ve halk arasındaki tekerlemelerde sık görülen alaylara rağmen,⁷⁶ Kastilya'da vahim bir hal almaya devam etmektedir: "Bir *hidalgo*ya borç verdiğinde peşinden tazını gönder"; "*Hidalgo*nun sofrasında çok örtü az tabak olur"; "Tanrı seni fakir *hidalgo*dan ve zengin köylüden korusun..."

⁷³ Bkz. L. Pfandl, s. 313 ve A. Dominguez Ortiz, s. 215 vd.

⁷⁴ A. Dominguez Ortiz, *a.e.*, 168.

⁷⁵ Théophile Gautier, *a.e.*, s. 27.

⁷⁶ Bu örnekleri A. Dominguez Ortiz, s. 224'ten alıyorum.

Bu alay kendiliğinden oluşmaktadır: Her şeyi meşru kılan şu para yokluğu nedeniyle hem soylu olarak yaşama hem de bunu yapamama arasında çelişki bulunmaktadır. Bazı kentler, ortak mali yüklerdeki paylarını üstlenmeyen bu *hidalgo*ların kente girmelerini reddetme noktasına kadar varmaktadır. Söylendiğine göre, Cuenca eyaletinde bir köy olan Gascuena *Ayuntamiento*'suna, altın harflerle *No consienten nuestras leyes hidalgos, frailes, ni bues*⁷⁷ diye yazılmıştır. Öküzler (şişkolar?) kelimesi burada yalnızca kafiye tutturmak için bulunmaktadır: “Yasalarımız ne *hidalgo*ları ne papazları ne de öküzleri kabul etmektedir.” Çok fazla sayıda olan diğer birçok kent *hidalgo*s ile *pecheros*, küçük soylu ile halktan insan arasındaki ayırımı reddetmektedir. Ancak çoğu zaman iki “halk” görevleri ve kamu hizmetlerini yarı yarıya paylaşmaktaydılar;⁷⁸ bu da azınlıkta olanın lehine olmaktadır. Ve önemli kentlerin çoğunda, örneğin Sevilla gibi esaslı bir merkezde,⁷⁹ soylular bütün komuta noktalarını eline geçirmişti. Yerinde bulunan ve krallık tarafından satılan, sonra da unvan sahipleri tarafından tekrar satılan *regidores* görevlerinin ustası olan aileler için, kârlı bir görev satışından daha önce söz etmiştik. Tabii ki burada söz konusu olan asla basit bir görev satışı olmayıp, çoğu zaman kirlı ve her zaman talepkâr çıkarlar olmuştur. Büyükler gibi Kastilya'nın tamamını yağmalayamayan yerel soylular, elinin uzanabileceği yerdeki kent-sel ve kırsal gelirleri talan etmekte ve bunlardan beslenmektedir. Kavgalar, gerginlikler, sınıf mücadeleleri bu çalkantılı küçük evrenlerde hiçbir zaman eksik olmamışlardır; olaylar burada bazen önemsiz, bazen trajiktir ama hep aynı şekilde cereyan eder.

Kolay lokma olan bu insanlar genellikle büyük soylular tarafından bir kenara bırakılmıştır. Aynı şekilde, sarayda küçük görevler ve ahım şahım olmayan unvanlar, II. Felipe'nin ölümünü izleyen toplumsal dönüşümden önce bile *hidalgo*ların ulaşabilecekleri mevkilerdir. II. Felipe, söylediği gibi halktan olanları ve burjuvaları yeğlememiştir ve bunların sayıları *Consejo de Hacienda*'da

⁷⁷ *Age.*, s. 255 vd.

⁷⁸ *Age.*

⁷⁹ *Age.*

bile sınırlıdır (Kilise mensupları istisna tutulacak olursa); o sadece orta soyluluğu yüksek soyluluğa tercih etmiştir. Araştırmaların kapı aralığından görmemize izin verdikleri bu önemli durum, bütünsel açıklamaları değiştirmektedir.⁸⁰ Böylece 16. yüzyılın kendisiyle birlikte bir senyör reaksiyonu başlamaktadır, ama tabii ki soyluluların tümü buna hemen katılmamıştır: Parasız birçok soylu, büyük senyörlerin hizmetkârları –*criadosu*– arasında hizmet etmekten mutluluk duymakta ve elbette yeri geldiğinde Santiago veya Calatrava kızıl-haçlarını taşımayı ihmal etmemektedirler.⁸¹

Bu genel ve derinlikli hareketin karşısındaki tepkiler nadirdir, varla yok arasındadır. Ancak bunların içinde bilebildiğimiz bazı örnekler anlamlı gibi görünmektedir. Örneğin eski tüccar kenti Medina del Campo, 1598’de aleyhine verilen bir karara rağmen *oficiosunun* yarısını *hidalgolara* terk etmeyi reddetmiş ve uyuşmazlığın yeniden görülmesini sağlamış, nihayet 1635’te 25.000 duka-lık bir hizmet karşılığında davayı kazanmıştır.⁸² Medina de Rio Seco aynı koşullarda kendini savunacak ve 1632’de zafer kazana-caktır, ama muazzam bir taviz sunarak.⁸³ Şu ayrıntıyı kaydedelim ki, mal hâlâ soyluluğa karşı mücadele etmektedir.

Başka Tanıklıklar

Kastilya’daki tablo *mutatis mutandis* olarak başka yerlerde de ortaya çıkmaktadır. Fransa’da,⁸⁴ hattâ Katalonya⁸⁵ ve Valencia’da. Bu iki ayrı İspanya’da kralın otoritesi zayıftır ve soylular bu durumdan öylesine yararlanmaktadırlar ki, yabancı gözlemciler onların gerçekte sahip olduklarından daha yıkıcı fikirlere sahip oldukla-rını düşünmektedirler. 1575 Ağustosunda Escovedo ile birlik-

⁸⁰ *Age.*, s. 270.

⁸¹ *Age.*, s. 277.

⁸² *Age.*, s. 263.

⁸³ *Age.*, s. 262-3.

⁸⁴ Lucien Romier, *a.e.*, s. 160-239.

⁸⁵ Pierre Vilar, *La Catalogne dans l’Espagne moderne*, 1962, I, s. 573, kısa notlar; A. Dominguez Ortiz, *a.e.*, s. 303 ve devamı; Katalan soylulularının az sayıda olması.

te Flandre'a Gandia dükünü (ki kendisi hastadır) ya da Aytona kontunu yollamak söz konusu olduğunda, Cenevizli Sauli, "bunlardan biri Valenciali, diğeri de Barcelonalı olduklarından ötürü, her ikisi de cumhuriyet uyruğu olduklarını iddia edebilirler" demektedir.⁸⁶ *Huomo di Repubblica*, güzel bir program! Daha anlamlı bir ayrıntı: Nisan 1616'da Valencia'da kral naibi Feria dükü, şu kötü şakalardan birinden dolayı bir soyluyu cezalandırmış ve onu katır sırtında kentte dolaştırmıştır. Bunun üzerine soylular hemen evlerini kapatmış ve matem elbiselerini giymişlerdir ve hattâ bazıları protesto etmek için Madrid'e, kralın huzuruna gitmiştir.⁸⁷

VIII. Charles ve XII. Louis'nin şiddetli savaşları Napoli'de zincirleme soylu felâketlerine yol açmıştır. Örneğin Salerno veya Tarento prensleri ya da Bari dükü gibi çok büyük kodamanların ortadan silindikleri görülmüştür. Bunların "devletleri" bölünmüştür. Fakat bu oyun esnasında orta büyüklükteki senyörler büyümüş ve geniş devletler, örneğin Albi ve Tagliacozzo, Matera, Celano kontlukları ve benzerleri ayakta kalmışlardır. 1558 tarihli bir Venedik belgesi⁸⁸ krallıkta 24 dük, 25 marki, 90 kont ve yaklaşık 800 baron saymaktadır ve bunların içinden 13 senyör 16 ilâ 45 bin ekülük ranta sahip olmaktadır. Bu rakamlar sonradan artmışlardır. 1580'de 11 prens, 25 dük, 37 marki;⁸⁹ 1597'de 213 *titolati* yani 25 prens, 41 dük, 75 marki, 72 kont ve ayrıca 600'den fazla baron.⁹⁰ Artık bu küçük artçılar sayma zahmetine bile girilmemektedir. 1594'te senyörler 50 ilâ 100 bin dukalık rantlara sahiptirler.⁹¹ *Sommatoria* aracılığıyla unvan satıcısı olan devlet nasıl olur da bu müşterilerine karşı mücadeleyi sürdürebilir?

Devlet gene de bu mücadeleye girmiştir, fakat bu mücadele hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmemiştir. 1538'de ve sonrasında

⁸⁶ A.d.S. Cenova, Spagna 6, 2415, Madrid, 4 Ağustos 1575.

⁸⁷ A.d.S., Venedik, Senato Dispacchi Spagna, P° Vico'dan doge'ye, Madrid, 27 Nisan 1616.

⁸⁸ E. Albèri, *a.e.*, I, V, s. 276.

⁸⁹ *Age.*, II, V, s. 464.

⁹⁰ *Age.*, s. 316.

⁹¹ *Arch. Storico italiano*, IX, s. 247.

da V. Carlos Napoli'deki fief sahiplerine, hak ayrıcalıkları arasında açıkça yer almakla ya da yasal bir düzenleme ile ortaya çıkmış olmakla birlikte, *mero* ve *misto impero*⁹² uygulamalarına izin vermeyeceğini duyurmuştur; aksi halde fief sahibi yasamaya aykırı davranmakla suçlanacaktır. İmparator öte yandan cemaatlere ait malları kurtarmayı ve bağımlıları senyörlerin keyfi yönetimlerinden azat etmeyi de denemiştir: "Hizmet" sayısını örfün sınırladığı kadarıyla saptamaya teşebbüs etmiştir. Fakat bu boşuna olmuştur. Baronlar için her şey zevkli bir oyundur: Ormanlar, ortak otlaklar, kendilerine bağlı olanlara yönelik angaryalar (onların üzerinde her türlü hakka sahip olduklarını düşünmektedirler: Bianchini, insan derisiyle kaplı koltuklardan söz edecek kadar ileri gitmektedir),⁹³ hükümdarın hakları, hattâ bazen krala ödenmesi gereken vergiler. Kralın çoğu zaman mali haklarını satarak, sıkışınca bir daha satarak bunlardan vazgeçtiği doğrudur. Bunun sonucu olarak fief sahiplerinin çoğu adalet ve yükümlülükler konusunda âdeta egemenlik haklarına sahiptirler; bunların kendilerine ait adamları vardır, hiçbir yönetim onların sırtını yere getirememektedir. Belki de onların tek eksiği para basma yetkisidir. Ancak olağanüstü olduklarına dair inançları, Napoli'de kral naibinin yanında ve büyük kent atmosferinde yaşama alışkanlıkları, gururları, Türk'e ve "halk"a karşı mücadele edebilmek için İspanya'ya yaslanmak zorunda olmaları onları ölçüsüz bir şekilde hareket etmekten alıkoymaktadır. Ve muhtemelen aralarında yabancıların da bulunması bu yönde etki etmektedir; İspanyollar ve Cenevizliler fief satışı yoluyla onların arasına karışmışlardır.

Her halükârda baronluk bütünüyle ele alındığında, büyümekten başka bir şey yapmamaktadır. Yüzyılın son yılları o kadar kötü olmuştur ki, kuşkusuz özellikle kentte olmak üzere, birçok senyörün başını belâya sokmuştur. Ayyuka çıkan borçlar satışlara, *Sommatoria* tarafından rehinlere yol açmaktadır. Bunlar Napoli'de ve başka yerlerde bizzat soyluların konumundan kaynaklanan riskler olarak, soyluların hayatının sıradan olaylarıdır. Bundan kurtula-

⁹² L. Bianchini, II, s. 249, 252-3 260, 299.

⁹³ *A.e.*, s. 249.

mazlar. Herhangi bir soylu iflas edebilir ve her şeyini kaybedebilir ama soyluluk büyümekten geri kalmaz. Eğer bir sıçrayışta 17. yüzyılın ortalarına ulaşabilseydik (dramatik bir dönem), etkileyici imgelerin ve bireysel rollerin ötesinde, Napoli'de Masaniello dönemindeki ihtilal sırasında (1647), inkâr edilemez bir toplumsal devrimin tamamlandığını, son sözün senyörlere, onların gerici sınıfına kaldığını görürdük.⁹⁴

Soylular oyunu kazanmıştır ve bu uzun süre böyle devam edecektir; üstelik sadece Napoli'de değil. Soylulular Milano'da,⁹⁵ Toskana'da⁹⁶ ve Cenova'da⁹⁷ olduğu kadar Venedik⁹⁸ veya Roma'da da⁹⁹ oyunu kazanmıştır. İçinden tercih yapılabilecek sayısız örnek vardır. Ama aynı şeyleri tekrarlayanın gereği var mıdır?

Türkiye'nin Birbirini İzleyen Soylulukları

Diğerlerine fark atacak kadar ilginç olan örnek, Türk imparatorluğuna ilişkin olanıdır. İslâmiyet hakkında doğrudan hiçbir şey bilmemekle birlikte, Anadolu'daki toplumsal durumu şöyle böyle, Balkanlardakini ise oldukça iyi fark edebilmekteyiz. Ve bu gerçeklik, çoğu zaman tekrarlananın tersine,¹⁰⁰ Batı'nın kaderine zıt değildir. Benzerlikler ve aynılıklar hemen göze çarpılmaktadırlar.

⁹⁴ Rosario Villari'nin mükemmel makalelerine bakınız: "Baronaggio e finanze a Napoli alla vigilia della rivoluzione del 1647-1648", *Studi Storici*, 1962, "Note sulla rifeudalizzazione del Regno di Napoli alla vigilia della rivoluzione di Masaniello", *Studi Storici*, 1963.

⁹⁵ *Storia di Milano*, X, *L'età dei Borromei*, 1957, dolaylı olarak yaklaşılacak toplumsal sorunlar, s. 353 vd.

⁹⁶ Bkz. aşağıda s. 544.

⁹⁷ Vito Vitale, *Breviario della storia di Genova*, 1955, I, s. 235 vd.

⁹⁸ James C. Davis, *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class*, Baltimore, 1962.

⁹⁹ J. Delumeau, II, s. 433 vd.

¹⁰⁰ P. Milioukov, Charles Seignobos ve Louis Eisenmann, *Histoire de Russie*, 1932, I, s. XIII; H. Pirenne, *Les villes du Moyen Âge...*, s. 52; Henri Sée, *Esquisse d'une histoire du régime agraire aux XVIIIe et XIXe siècles*, 1921, s. 180.

Yapılarına ilişkin olarak, her şeye rağmen, sonsuz çözümler sunamayan bir toplumsal düzen söz konusu olduğunda ve açıkça toprağa bağlı, parlak görünümüne rağmen henüz ilkel ve bu nedenden ötürü birbirlerine oldukça benzeyen devletlerden söz edildiği ölçüde, aynı nedenler aynı sonuçları doğurur denilebilir.

Son on beş yılda yapılan incelemeler, her şeyi aydınlatmamakla birlikte, bütünlüklü görüntülerin ortaya çıkmasına izin vermiştir ve önemli olan dönemleri özenle ayırmak olduğundan, daha şimdiden geçerli “modeller” ortaya koymuşlardır. Aslında çok sayıda tarihçi, Osmanlı’ya dair yüzyıllar boyunca akıp giden manzaraları birbirlerine karıştırmaktadır; oysa toplumlar nadiren dev adımlarla ilerleseler de, uzun dönemde bu kadar derin mesafeler içinde dönüşüme uğrarlar. Üç ve hattâ dört ayrı Türk soyluluğundan söz etmek gerekmektedir; bunlardan sonuncusu, haklarını en kötüye kullananı diyelim derseniz, 16. yüzyılın sonunda cüretkâr bir şekilde yerine yerleşmektedir: Bu soyluluk Osmanlıların totaliter devletini istila etmekte ve onun nihai çöküşüne tek başına yol açmasa da, onu zayıflatmaktadır. Zira, eğer sonuçta aynı nedenler ve aynı sonuçlar her yerde gözle görülür şekilde ortadaysa, genel konjonktürün –her şeyden önce onun– bunda büyük payı vardır. Ve bu her yerde belirleyicidir.

Birinci Türk soyluluğunu, 14. yüzyılın sonuna kadar olan zaman boyutu içinde ilerlerken kavramak gerekir; bu soyluluk Osmanlıların ilk zaferlerinin (1326 Bursa’nın fethi, 1360 Edirne’nin fethi) arifesinde veya ertesinde Anadolu’da vücut bulmuştur. Eğer tarihçilerin bu konuda ısrarla söyledikleri kabul edilecek olursa,¹⁰¹ bu *haute société* oldukça serttir, endişe verici bir cephe oluşturmaktadır, aynı anda köleci, feodal ve senyöraldır ve buna karşılık Sultana karşı serbest, hattâ çok serbesttir (Sultan kendine eşit kişiler arasında birinciden başka bir şey değildir). Özellikle topraklar sürekli olarak ve devletin her türlü denetiminin dışında alınıp satılmaktadır. Nihayet toprak üzerinde, Batı terimleriyle “allo-dial” (mülk) diyebileceğimiz topraklar ile aile toprakları (vakıf)

¹⁰¹ Ömer Lütfi Barkan, *Aperçu sur l’histoire agraire des pays balkaniques*, ayır basım, s. 141 vd.

bulunmaktadır; bu sonuncular kelime anlamı olarak dinsel amaçlı toprak tahsisleri olmakla birlikte, kurucuları ve ardılları bunların yönetim ve tasarrufunu muhafaza etmektedir; öyle ki, bunlar bir bakıma Batı'da unvanla birlikte ailenin büyük oğluna intikal eden topraklar gibi (*majorat*) sabit kalelerdir.

İkinci Türk soyluluğu 15. yüzyılda yalnızca Avrupa'da ortaya çıkmış değildir, fakat biz onu en iyi burada, kök saldığı ve ardından hızla büyümeye başladığı zaman görebiliyoruz.

Balkanların Türkler tarafından hızlı fethi esnasında, fiilen her şey, şiddetli köylü devrimlerinin darbeleri altında, etkileri çok uzaklara, çok ilerilere ulaşacak bir şekilde çökmüştür. Böylece ileriye yönelik sonuncu sıçramadan önce, 1521'de Belgrad'ın alınmasından Macaristan'a girilmesine kadar (Mohaç 1526), Macar köylüleri ayaklanmışlardır. Hristiyan soylular bunları bastıracaktır, ama ölümcül bir çaba pahasına.¹⁰² Topluma bakıldığında, bir dizi eski feodal rejim, karışık unsurlardan oluşan (Yunan, Slav ve hattâ Batılı) ve uzaklardan gelen rejimlerin hepsi âdeta kendiliklerinden çökmüşlerdir. Felâketlerin arifesinde, Balkanlar zenginliklerinden ve senyörlere ait toprakların civarındaki kentlere yerleşme biçimlerinden ötürü (bu İtalya'daki gibi bir *inurbamento*'dur) Batı'yla toplumsal olarak kıyaslanabilir durumdadır. Arnavut senyörleri Musachiler Durazzo'da, Bologna ve Floransa'dakilerin aynısı olan tahkim edilmiş saraylara yerleşmişlerdir. Ve iç bölgelerde birçok kent senyör konutlarından meydana gelen bir caddeye sahip olmuştur. Tırnova'nın *bojarska mahalası*, Vidin'in *bojarska ulicası*¹⁰³ vardır; bütün bu lüks, *latifundium*lara, ağır bir şekilde sömürülen köylülüklerle bağımlıdır; işte Türk'ün önünde sahte bir tiyatro dekoru gibi yıkılan bu sistemdir.

Türk istilasıyla halk zorlu bir yaşam sunan dağlara doğru kaçmaktadır, ama aynı zamanda köylüler nispi olarak özgürleşmektedir. Bu köylüler cemaatleri içinde gruplanmış olarak, topraklarının

¹⁰² Nicoara Beldiceanu, "La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim Ier", *Revue des Études Roumaines*, 1957, s. 116 ve 119 ve V. Papacostea'nın bir makalesine atfı.

¹⁰³ R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 60-61 ve atıflar.

efendisi durumunda kalacaklardır. Kuşkusuz özgür değillerdir, hiç kimseyi göz ardı etmek istemeyen devlet vergisine bağlanmışlar ve eskilerin üzerine kurulan senyörlüklere tâbi olmuşlardır. Fethedilen halk ve topraklar, bu fiefler veya daha doğrusu *beneficumar* arasında paylaştırılmışlardır. Köylüler nakdi ve aynı ödemeler yapacaklardır; birinciler ikincilerden daha önemsiz olacaktır ama geleneksel ağır angaryalardan kurtulacaklardır. Türkler fethin sürdüğü bu ilk yıllarda uzlaşmaya daha yatkındır, çünkü karşısında onu destekleyen köylü huzursuzlukları vardır ve Sultan daha şimdiden, Avrupa'daki tımar paylaşımlarıyla zenginleşmiş olan eski Anadolu soyluluğundan ve bunlardan biri olan büyük Çandarlı ailesinin¹⁰⁴ işlerin yönetimini ele geçirmeye çalışmasından çekinmektedir. Merkezî yönetimin feodallere karşı duyduğu bu endişe zaten hiçbir zaman yok olmayacaktır ve bunun sonucunda bir yığın önlem alınacak ve temkinli bir siyasi yönetim anlayışı ortaya çıkacaktır. İşin başlangıcında geniş ölçekte tımar verilen Balkanların Hristiyan soyluluğuna gösterilen iltifatın başka herhangi bir derin nedeni yoktur.¹⁰⁵

Bu *tımarlar*, Batı'daki senyörlüklerle olan benzerliklerine rağmen, sıradan fiefler değildir. Bu tımarlar da senyörlükler gibi köyleri, toprakları, işlenmeyen alanları, akarsuları, geçiş vergilerini, hattâ bazen, küçük Bulgar kenti Kostar'da olduğu gibi komşu kentin pazarında bazı hakları temsil etmektedir.¹⁰⁶ Fakat bu senyörlükler asker, süvari ve sipahilerin beslenmesine yaramaktadır, o

¹⁰⁴ Stanford J. Shaw, *The Balkans in transition* içinde, 1963, s. 64.

¹⁰⁵ *Age*, s. 64-65.

¹⁰⁶ Bu ayrıntı ve izleyen birçok açıklamalar şu makaleden alınmıştır: Bistra A. Cvetkova, "L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe siècle jusqu'au milieu du XVIIIe siècle." *Études historiques* (Bulgar Bilimler Akademisi), XI. Uluslararası Tarih Bilimleri Kongresi münasebetiyle, Stockholm, Ağustos 1960. Kostour'a ilişkin ayrıntı, s. 176. Bu tarihinin bibliyografyası için bkz., *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1963, s. 320-321; şu önemli makalesine bkz., "Nouveaux documents sur la propriété foncière des Sipahis à la fin du XVIe siècle", *SSCB Bilimler Akademisi, Institutum Popularum Asiae, Fontes Orientales*, 1964, Fransızca özet, s. 220-21.

kadar ki, tımarlar çoğu zaman sipahilik adını taşımaktadır. Kıscası bunlar koşullu fiefler ve bir tür ücrettir; bunun karşılığı, tımarın büyüklüğüyle orantılı sayıda sipahiyle, sefere çağrıldığı her defasında sancakbeyinin komutasında hizmet etme zorunluluğudur. Çağrıya cevap verilmemesi tımarın kaybedilmesi demektir. Ömür boyu geçerli olmak üzere verilen bu geri alınabilir nitelikteki senyörlükler fiefden ziyade, Karolenj'deki anlamıyla *beneficium*lardır. Fakat tımarlar çok erkenden babadan oğula geçmeye başlamıştır *beneficiumun* kökensel yapısına doğru, fiefte doğru bir kayma vardır. 1375'ten itibaren yasal bir düzenleme ile tımarlı çocuklarına babalarının yerine geçme hakkı tanınmıştır.¹⁰⁷

Olağan olarak, 20.000 akçenin altındaki zayıf gelirler söz konusudur ve ilk kategorinin tavan seviyesine nadiren ulaşılmaktadır. Vidin ve Berkovitza bölgelerine ilişkin 1454-1479 yıllarına ait dökümler, 21 tımar için 1.416 akçeden 10.587 akçeye kadar olan gelirlere –yani 20 ilâ 180 duka– işaret etmekte ve bunların büyük kısmı 2.500 akçe ile 8.000 akçe arasında yer almaktadır. Ancak geçimlik düzeydeki bu paylar, sistemin altın çağına tekabül etmektedir. Fiilî durumda, yerel otoriteler tarafından çok dikkatli bir gözetim altında tutulan tımarlı, köylülerin gelirlerinden fazla bir şey alacak durumda değildir ve eğer zenginleşmek istiyorsa, bunun çözümü, Osmanlılar tarafından 16. yüzyılın ortasına kadar sürdürülen verimli savaşlardan elde edeceği ganimet ve ödentiler olacaktır.¹⁰⁸

Tımarlılara ait gelirlerin bu kadar mütevazı olmasını, sayılarına bakarak önceden tahmin etmek mümkündür: Yüzyılın sonuna doğru yaklaşık 200.000 kişi,¹⁰⁹ yani 16 veya 20 milyonluk bir nüfusun içinde, bir milyon insan. Bu soylular zengin olamayacak kadar kalabalıktır. Fakat bunların arasında ayrıcalıklılar bulunmaktadır: Büyük bir soylu kesim çok erken bir dönemde oluşmuştur.

¹⁰⁷ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 146-147.

¹⁰⁸ Bistra A. Cvetkova, *agm.*, s. 173.

¹⁰⁹ *Akdeniz...*, I. yay. s. 639: "Nakit ücretli olmayan sipahilerin ordusu 230.000 atlıdan meydana gelmektedir."

Fiilî olarak üç tımar kategorisi bulunmaktadır;¹¹⁰ sıradan olanlar 20.000 akçeye kadar, orta düzeydekiler veya zeametler 100.000 akçeye kadar ve haslar da bunun üzerinde gelir elde etmektedirler. 1530'da vezir-i âzam İbrahim Paşa Rumeli'de 116.732 akçe geliri olan bir hassa; Ayas Paşa 407.309 akçelik bir başkasına; Kasım Paşa da 432.990 akçelik bir diğerine sahiptiler. Dolayısıyla burada söz konusu olanlar büyük malikanelerdir ve buna ek olarak vakıf ve mülklere de (bu sonunculara reaya çiftliklerinin zıddına olmak üzere hassa veya hassa çiftlik denilmektedir) sahiptirler. Bunların senyör rezervleri olduklarını söyleyebilir miyiz? 15. yüzyılın ikinci yarısında bu rezervlerin bazıları, Yunanistan'da zeytinlikler, bağlar, meyve bahçeleri ve değirmenler içermektedir.¹¹¹ Böylece özel mülkiyet erkenden yerini almıştır ve –az veya çok önemli olmak üzere– normalden büyük tımarlıların çıkarı yönünde gelişerek, kamu hizmeti damgası altında ve *her şeyin* yalnızca sultanın mülkiyetinde olduğuna dair Türk devlet doktrinine dayalı olarak gelişen geniş bir toprak aristokrasisinin temellerini sarsmaya yönelmektedir.

Sultan aşırı zengin ve daha şimdiden fazla serbest olan büyük soyluları tehditkâr bulmuş olmalıdır. İşte II. Mehmet dönemindeki gibi erken, Kanuni Süleyman dönemindeki gibi geç tepkileri açıklayan şey budur. Bu tepkiler, ayrılıkçılıkların ve muhtemel özerkliklerin tehdidi altındaki sistemin, belirleyici olarak merkezileşmesine yöneliktir. İstanbul fatihinin yapmak istediği, vakıf ve mülkleri ilga ederek, bunları sipahilik haline çevirmek olmuştur.¹¹² I. Süleyman'ın 1530 tarihli büyük kanunnamesi,¹¹³ “Kanunî” dönemini belirleyen genel bir düzen sağlamıştır. Askerî fiefler bundan böyle ve hemen hemen tamamıyla İstanbul'dan verilecektir (beylerbeyi denilen kişiler ancak küçük tımarlar verme

¹¹⁰ Bistra A. Cvetkova, *agm.*, s. 172.

¹¹¹ *Age.*, s. 173-175.

¹¹² Bistra A. Cvetkova, “Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Méhemed II”, *Journal of Economic and Social History of Orient*, 1963.

¹¹³ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 154-158.

hakkını muhafaza etmektedir). Sipahizadelere verilecek olanlar saptanmıştır: Bunlar babanın savaş alanında veya evinde ölmesine göre ve mirasçıya daha önceden tımar verilip verilmediğine göre değişecektir. Fakat bu önlemler, toplumsal alandaki tüm otoriter önlemler gibi kuşkulu sonuçlar doğurmaktadır; yalnız İstanbul'u merkez alan sistem artık saraya ve onun erdemlerinden çok entrikalarına bağımlı olacaktır. Her halükârda yerine yerleşmiş olan büyük mülkiyet gerilemektedir. Bu durum, nüfus artışı sonucunda Balkanların iç iskânı ve Batıya doğru olan hammadde ihracatının artmasıyla teşvik görmektedir. 1560-1570 arasında buğday ticareti büyük malikâne sahiplerini zenginleştirmiştir: Vezir-i âzam Rüstem Paşa buğday ticareti yapmaktadır.¹¹⁴

Türk soyluluğunun üçüncü çağı, yaklaşık tarihler olan 1550-1570'lerin ötesine denk gelir ve iddia edildiği kadar yeni değildir. Onu niteleyen büyük mülkiyetin gelişimidir, fakat bu da 16. yüzyılın ortasından önceye ait bir oluşumdur. Asıl yenilik, verimli Türk fetihlerinin henüz Kanuni Süleyman'ın ölümünden (1566) önce durmasıdır; bu durumda her türde ve büyüklükte senyörler köylü dünyasına yönelerek onu düşüncesizce ve ölçsüzce sömürme ihtiyacını duymuştur, çünkü akçenin tekrarlanan devalüasyonları karşısında nakdi ödentilerin hiçbir anlamı kalmamıştır.¹¹⁵ Böylece Osmanlı Devleti zor bir duruma düşmüştür: 16. yüzyılın sonunda Osmanlı vakanüvisi Mustafa Selanikî "Hazine gelirleri, harcamaları artık karşılayamamaktadır" diye kaydetmektedir.¹¹⁶ Mali önlemler ve gelir devirleri artmaktadır; bu durum eşyanın mantıksal eğilimine uygundur. Fiyat yükselişi eski düzenin bozulma sürecini tamamına erdirmiştir. O dönemde yaşayanlar bu durumdan dolayı yönetimin kötü alışkanlıklarını, saray aristokrasisine ve bunların hizmetkâr ve yanaşmalarına yapılan lütûfları suçlayacaklardır. Sarayın tımar dağıtıcısı haline geldiği ve bu tımarların yalnızca hükümdar ile vezirlerini çevreleyen çavuş, kâtip, müteferrika ve

¹¹⁴ Bkz yukarıda s. 371.

¹¹⁵ Bkz. yukarıda s. 290-291.

¹¹⁶ Bistra A. Cvetkova, "L'évolution du régime féodal...", s. 177.

uşak¹¹⁷ gibi saray halkı ile vezirler ve valide sultan gibi kimsele-
re tahsis edildikleri doğrudur. Bu fief dağıtımı Batı'nın bu alan-
da görebileceği ve icat edebileceği her şeyi aşmıştır. Fransa'daki
soyluluk belgeleri, bir kere değil iki kere verilen ve yabancılara¹¹⁸
varana kadar (egemen Osmanlı sınıfına dâhil olmayanlar) birçok
kimseyi düşüncesizce ayrıcalıklı hale getiren fermanların yanında
hiçbir şeydir. Bir Osmanlı vakanüvisi,¹¹⁹ bizim Batı'da yeni soylu-
lar adını verebildiğimiz kişileri "serseriler, haydutlar", çingeneler,
Yahudiler, Lazlar, Ruslar, şehir uşakları" diye saymaktadır. "Utan-
mazlık" dönemi¹²⁰ gelmiştir ve bu geleneksel kurallar, yüzleri
kızartma pahasına sürecektir. Parasal ekonomi her şeyi önünde
sürüklerken, kimsenin başa çıkamadığı zehirli bitkiler olan bü-
yük malikâneler boy atmaktadır. Bir tımarlı, sahte adlar altında 20
veya 30 senyörlük elde edebilmektedir.¹²¹ Küçük boyutlu tımar-
lar büyükleri tarafından yutulmaktadır ve yerlerinden kopartılan
veya böyle olması yakın olan senyörler, kısa bir süre sonra olması
gereken yerde, yani yüzyılın sonunda ve izleyen yüzyılda köylü
isyanlarının içinde yer alacaklardır.

Sonradan görme büyük senyörlerin çağı olduğu kadar, bu
üçüncü çağ tefecilerin, hem devleti hem de soyluluğu ve köylülüğü
sömüren "finansçı"ların dönemini başlatmıştır. Gerçekten de,
1550'den itibaren Osmanlı Devleti, hazine gelirlerinin satışına
yönelik eski usule, daha önce Selçuklu Türkleri ve Bizans tarafın-
dan uygulanan mukataa ve iltizam usulüne (kesime vermek) baş-
vurmuştur.¹²² Aslında yöntem sıradandır; Napoli ve Venedik'te ol-
duğu kadar Paris veya İspanya'da da karşımıza çıkmaktadır. Na-

¹¹⁷ *Age.*, s. 184.

¹¹⁸ *Age.*

¹¹⁹ *Age.* s. 184 vd.

¹²⁰ *Age.*

¹²¹ *Age.*

¹²² Bistra A. Cvetkova, "The system of Tax-forming (iltizam) in the Ottoman Empire during the 16th-18th centuries with Reference to the Bulgarian Lands", İngilizce özet, *Izvestia na institouta za pravni naouki*, Sofya, XI-2.

poli'de maliyeye ait gelirler satılmakta, Venedik'te şu veya bu vergi, gümrüğün şu veya bu kesimi iki veya üç yıllık süreler içinde kesime verilmektedir. Türk devleti de aynı usulü uygulayacak ve mültezimlerden toplanacak gelirlere tekabül eden paranın hemen ödenmesini isteyecektir. Mültezim, müfettişlerin gözetimi altında olmasına rağmen, önceden ödediğini fazlasıyla çıkartmaktadır. Geçiş vergisi olarak iki koyun başına bir akçe ödenmek zorundadır; hayvan başına sekiz akçeye kadar tahsil eden mültezimler olacaktır. Bundan da fazlası, pazarlığı bitirmeden önce mültezim koşullarını dayatacak, taleplerini artıracaktır. Öte yandan çok büyük bir sıklıkla büyük senyörler de tımarlarını iltizama vereceklerdir ve buna bağlı olarak Yahudi ve Rum tefeciler zamanla ördükleri sağlam ağları geliştirmeye başlayacaklardır.¹²³ Bunlar kısa bir süre sonra bütün Osmanlı'yı ellerine geçirmişlerdir. Parasal ekonomi ve fiyat artışları onları yönetim kademelerine yükseltmiştir. Bu koşullarda eski askerî sipahi sistemi işlememektedir. Zaten bunun tersi şaşırtıcı olurdu. Askerî hizmetten kaçılmaya başlanmış ve merkezî yönetimin emrettiği denetimler komedi haline dönüşmüştür.

Bu konuda Sultan Ahmed'in Defter-i Hâkanî emini olan Aynî Ali Efendi'nin tanıklığı kesindir:¹²⁴ "Günümüzde tımarlıların çoğu hizmetlerinden kaçmaktadır, öylesine ki, sefer sırasında askerî hizmet söz konusu olduğunda on tımar başına tek bir adam gelmektedir." Kurumun sağlamlığını meydana getirmiş olan şövalyelik ruhu artık kaybolmuştur. Arnavutluk'un güneyindeki Koritza'dan olan Koçi Bey bu duruma 1630'da yayımlanan¹²⁵ yazılarında tanıklık etmektedir. Ama ondan önce, daha 1596'da¹²⁶

¹²³ Bistra A. Cvetkova, "L'évolution du régime féodal...", s. 184. Bütün bu değerlendirmeler ve sonuçlar Ömer Lütfi Barkan'ın *dersleri* tarafından teyit edilmişlerdir (daktilo metinler, École des Hautes Études, VI. Kısım, Paris).

¹²⁴ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 153-154, J. von Hammer, *a.e.*, I, s. 372.

¹²⁵ Franz Babinger, içinde *Encyclopédie de l'Islam*, II, s. 1116.

¹²⁶ Ludwig von Thalloczy, "Eine unbekannte Staatsschrift eines bosnischen Mohammedaners", zikr. R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 15.

kökeni karanlık bir Boşnak olan Molla Hasan Elhacı aynı uyarıyı vermiştir. Gerileme yabancılar için bile gözle görülür niteliktedir.¹²⁷ 17. yüzyılda sipahiler kırlardaki konutlarını terk ederek kentlere yerleşeceklerdir. Bu, Arnavut ailesi Toptani'nin, Kruya şatosunu terk ederek, açık ve bahçelerle çevrili Tirana kentine yerleştiği dönemdir.¹²⁸ Bu kentlere doğru göç, diğerleri arasında güçlü yerel kökleri olan, geleceğinden emin bir aristokrasinin oluştuğunun işaretidir.

Çiftlikler

17. yüzyılla birlikte, eğer Richard Busch-Zantner'in incelemelerine¹²⁹ inanılacak olursa, aynı derecede önemli olan bir başka değişim daha açığa çıkmıştır. Bilge kişiler¹³⁰ fikir yüklü bu kitaba karşı temkinli bir kabul göstermişlerdir. Acaba bu bilginler haklı mıdır? Richard Busch-Zantner'in I. Dünya Savaşı'ndan sonraki toprak reformları örneğinden ve bu konudaki literatürden, Yugoslav yazarlar Frangës ve Iusic'in eserlerinden etkilendiği doğrudur ama bunda ne kötülük var? Aynı zamanda kullandığı terminolojinin belirsizliğinden dolayı da eleştirilmiştir, fakat bu bana kaçınılmaz görünmektedir. Batılı bir tarihçi bu dünyaları ele almaya kalkıştığında elinin altındaki tüm kelimeler ikirciklidir ve çünkü tanımlar (örneğin Ch. Beckers'in Türk fiefi ile Batı fiefi arasında oluşturduğu kategorik zıtlık) veya genel açıklamalar (J. Cvijić'inkiler gibi) kötü destek noktalarıdır. Zaten Türk kaynaklarının artan kullanımı, sorunları ağırlaştırmakta ve derinlemesine gözden geçirmeleri zorunlu hale getirmektedir.

Çiftliğin bir yeniliğe ve önemli bir gerçekliğe işaret ediyor olması muhtemeldir. Bu kelime başlangıçta, bir saban tarafından

¹²⁷ Venedikli L. Bernardo'nun 1592'deki gözlemi böyledir, B. A. Cvetkova, *agm.*, s. 193, bkz. J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 167, dipnot 1.

¹²⁸ R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 60.

¹²⁹ *Aus dem Grundherr wurde der Guts Herr a.e.*, s. 84.

¹³⁰ Carl Brinckmann, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* içinde, 1939, s. 173-174; Marc Bloch, *Mélanges d'histoire sociale* içinde, I, s. 120.

bir gün süresince işlenen bir alanı ifade etmiştir;¹³¹ (bu, Bizans *Zeugarionu*, Alman *morgen* veya *jochu*, bazı Fransız kırlarının *jour* veya *journal*ıdır). Daha sonra köylülerin (reaya çiftliği) veya büyük senyörlerin (hassa çiftlik) özel mülkiyetini, nihayet bir tür koloni plantasyonunu veya *Gutsherrschaft* olan modern büyük mülkiyeti ifade etmiş olması muhtemeldir. Bu evrimi iyi açıklayamamaktayız, fakat 1609-1610'dan itibaren kelime bu anlamı kazanmıştır.¹³²

Katı bir şekilde yönetilen ama üretken olan bu modern mülkiyetlerin varlığı bizi Türk soyluluğunun evriminde, gerektiğinde yalnızca toplumsal veya siyasal unsurları ele almakla yetinmemeye zorlamaktadır. Her şey vakanüvislerin yakınma ve açıklamalarındaki gibi tahribat ve bozulma yönünde gelişmemiştir. Bu malikâneler verimli koloni plantasyonlarını ya da güzel *Ostelbien*¹³³ veya yahut Polonya malikânelerini hatırlatmaktadır. Merkezde, Güney Arnavutluk'taki Koritza'da olduğu gibi taştan yapılmış efendinin evi bulunmaktadır; bu ev bizzat *kula* tipinde olmak üzere kule benzeri çıkıntılarıyla katlı bir kaledir.¹³⁴ Köylülerin derme çatma sefil evlerine egemen olmaktadır. Olağan olarak çiftlikler ovaların kıyı kesimlerini değerlendirmektedir; Larissa ve Volo arasındaki bataklıklar, Jezero Gölü boyunca uzanan çamurlu kıyılar¹³⁵ veya nehir ve ırmakların nemli vadileri gibi. Buğday Osmanlı'da olduğu kadar, Tuna eyaletleri veya Polonya'da geniş ihracat şebekesine bağlanır bağlanmaz, başlangıç olarak bir tür "ikinci serflik"¹³⁶ koşullarının aynısı ortaya çıkmaktadır ki, bu durum Osmanlı'da oldukça aşikârdır. Bu büyük mülkler her yerde köylünün durumunu aşağıya çekmektedir ve bu alçalmadan yarar sağlamaktadır. Bunlar aynı zamanda önce buğday, sonra pirinç, kısa bir süre

¹³¹ Traian Stoyanovitch, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", *Journal of Economic History*, 1953, s. 338 ve 401.

¹³² *Age.*, s. 401.

¹³³ R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 86.

¹³⁴ A. Boué, *a.e.*, II, s. 273.

¹³⁵ R. Busch-Zantner, s. 80-90.

¹³⁶ G. I. Bratianu, *a.e.*, s. 244.

sonra mısır, daha sonra pamuk için ekonomik açıdan etkinlerdir ve daha başlangıçtan itibaren bilgece bir sulamanın uygulanması ve öküz koşumlarının artırılması bu etkinliğe yardımcı olmuştur.¹³⁷ Bunlar Balkanların alçak kırlarında gerçekleşen Batı'daki süreçleri, örneğin Venezia'dakileri fazlasıyla hatırlatmaktadır. Bunlar yadsınamaz bir şekilde geniş ve güçlü toprak ıslahatı çalışmalarıdır. Batı'da olduğu gibi büyük mülkiyet, ilk senyörlük dönemlerinde çok iyi kavranamamış olan insandan yoksun alanları devreye sokmuştur. Bir gelişme olmuştur, ama tıpkı başka yerlerde olduğu gibi, toplumsal zorlamalar pahasına. Sadece fakirler bundan hiçbir şey kazanamamışlardır ve hiçbir şey kazanamazlardı.

2. Burjuvazinin İhaneti

16. yüzyılda mülke ve kralın hizmetine bağlı olan burjuvazi, hep kaybedebileceği bir noktadadır. Sadece iflas tehlikesiyle karşı karşıya değildir. Çok zenginleşirse veya ticaret hayatının rastlantılarından bıkacak olursa, görev, rant, unvan veya fief satın alarak, soylu yaşamın prestijinin ve sakin tembelliklerin çağrısına uyacaktır. Kral hizmeti çabucak soylulaştırmaktadır; diğerlerini dışlamayan bu yöntem yüzünden burjuvazi kendini kaybetmektedir. 16. yüzyılda para, zengin ve fakiri farklılaştırarak daha o sıralar bir soyluluk belirtisi olarak görülmeye başlandığından, burjuva soylu saflarına daha bir kolaylıkla katılarak sınıfına ihanet etmektedir.¹³⁸ Ve sonra 16. ve 17. yüzyıllar arasındaki dönemeçte iş hayatı tökezlediğinden, akli başında olanlar toprağa ve onun güvenli değerlerine yönelmektedir, oysa toprak doğası gereği aristokratiktir.

Tarihçi Galuzzi¹³⁹ "Avrupa piyasalarına dağılmış başlıca Floransalı tüccarların çoğu 16. yüzyılın sonunda paralarını Toskana'ya getirerek tarımda kullandılar. Londra'dan dönen Corsiniler ve Geriniler, Nuremberg'i terk eden Torrigianiler ve Portekizli tüccarlar olup Floransalı kimliği kazanan Ximenesler böyle yap-

¹³⁷ T. Stoyanovitch, "Land Tenure...", s. 403.

¹³⁸ Antonio Dominguez Ortiz, *a.e.*, s. 173, 174.

¹³⁹ *A.e.*, III, s. 280-281.

mışlardır” diye yazmaktadır. Büyük tüccarların bu toprağa dönüşü, Muhteşem Lorenzo’dan beri henüz bir yüzyıl geçmişken, oldukça anlamlı bir imge meydana getirmektedir. Sayfaları çevirelim; 1637’de bir saltanat değişikliği vesilesiyle karşımıza yeni, tumturaklı, soylu, saraylı bir Toscana çıkmaktadır.¹⁴⁰ Uzun zamandan beri öngörülebilir nitelikte olan, ama gene de Rönesans’ın kalbinin çarptığı bu kentte insanı şaşırtan Stendhal’in İtalyası. Koskoca bir eski dekor çökmüştür.

17. yüzyılda oldukça ileri dönemlere gitmek koşuluyla, burjuvazinin iflasından söz etmek aşırı olmayacaktır. Bu sınıf kentlere bağlıydı, oysa kentler çok erkenden bir dizi siyasal bunalıma sahne olmuştur: 1521’deki *comuneros* isyanı veya 1530’da Floransa’nın zaptı gibi. Bu olaylar esnasında kentlerin özgürlükleri büyük yara almıştır. Sonra ekonomik bunalımlar gelmiştir; önce anlık olan bu bunalımlar daha sonra 17. yüzyılla birlikte süregelen hale gelerek, kentlerin refahını derinlemesine etkilemiştir. Her şey değişmektedir. Değişmek zorundadır.

Akdeniz Burjuvazileri

İspanya’da o tarihlerde yok olmakta olan bu sınıf, zaten ancak varolmaktaydı. Gustav Schnüerer¹⁴¹ İspanya’nın, en azından Kastilya’nın *Comuneros* isyanı sırasında burjuvazisini kaybettiğini iddia etmektedir; bu hedefe çok hızlı giden bir iddiadır ama bu arada pek fazla yanılmamaktadır. Yetersiz bir şekilde kentleşmiş olan Yarımada, ticari ihtiyaçlar için, ülkenin gerçek çıkarlarına yabancı olan ama bu alanda gene de gerekli bir rol oynayan –tıpkı bugünün veya daha doğrusu dünün (1939) Güney Amerikası’ndaki şu veya bu ülkede olduğu gibi– yabancı araçlardan başka kimseye sahip değildir. Ortaçağda bu rol, içlerinden tüccar, tefeci ve vergi toplayıcıları çıkartan Yahudi cemaatleri tarafından oynanmaktaydı. Bunların ülkeden çıkartılmalarından sonra (1492) boşluklar şöyle böyle dolmuştur. 16. yüzyılda kentlerde ve köylerde pera-

¹⁴⁰ *Age.*, s. 497.

¹⁴¹ *A.e.*, s. 168.

kende ticaretle *Moriskolar*, kamu güvenliğine karşı komplo kurmakla, her şeyi ele geçirmek için silâh ticareti yapmakla suçlanan Yeni Hıristiyanlar meşgul olmaktadır. Özellikle Burgos'ta olmak üzere, yüksek ticarete çok sayıda din değiştirmiş Yahudi yer almaktadır.¹⁴²

Diğer kanıtların yokluğunda bu yakınmalar, bu ihtiraslar ve güvensizlikler, Sevilla'da, Burgos'ta, Barcelona'da (yüzyılın sonu bu kenti uzun uykusundan uyandıracaktır), ötede beride İspanyol burjuvazisinin var olmaya devam ettiğini söylemektedirler. Burgoslu Malvendalar veya Medina del Campolu Simón Ruiz gibi zengin İspanyol tüccarlar vardır.

Fakat kralın hizmetindeki kalabalık memurlar, adlarına eklemekten hoşlandıkları Don unvanına sahip şu *letradoslar*¹⁴³ asla burjuva olmayıp küçük soylu veya soylu adaydırlar. İlginç bir ülke olan İspanya'da kilise mensuplarının veletlerinin bile *hidalgo* unvanını elde etmeleri ilginçtir. Ancak eğer İspanya'da el emeğine ve ticarete karşı duyulan aşağılama duygusu düşünülecek olursa, küçük soyluluğun kötü korunan sınırlarında yaşanan sayısız gizli geçişler düşünülecek olursa, bu ilginç olmaktan çıkmaktadır: Portekiz'e yakın küçük bir kentin 700 *hidalgosundan* belki de 300 tanesi gerçektir, diye aktarmaktadır 1651 tarihli bir şikâyetname;¹⁴⁴ tabii bunlara *hidalgos de gotera* (oluk) veya soylu olmadıkları halde mali bağışıklıklardan yararlandıkları için halkın kaba bir şekilde *hidalgos de bragueta*¹⁴⁵ adını verdiği şu 12 çocuklu babalar dâhil değildir. İspanya'da burjuvazi bu yayılmacı soyluluk tarafından çembere alınmış ve her bir yanından kemirilmiştir.

Osmanlı'da kentsel burjuvaziler –esas olarak ticari burjuvazi– İslâm'a yabancıdır; bunlar Raguzalı, Ermeni, Yahudi, Rum ve Batılıdırlar. Galata ve adalarda "*latinite*"ler (Latin kültürü) hâlâ sürmektedir. Öte yandan imparatorluğun büyük tüccarları diyebile-

¹⁴² Julio Caro Baroja, *La sociedad criptojudia en la Corte de Felipe IV* (Academia de la Historia'ya kabul söylevi), 1963, s. 33 vd.

¹⁴³ *Nobleza de letras'a* iltifat azdır, A. Dominguez Ortis, *a.e.*, s. 194.

¹⁴⁴ A. Dominguez Ortiz, *age*, s. 266, dipnot 38.

¹⁴⁵ *Age*, s. 195.

ceğimiz Venedikliler, Cenevizliler ve Raguzaluların gerilemesini görmek semptomatik olmaktadır. Sultanın yakınında iki büyük iş adamı fark edilmektedir: Bunlardan biri olan Mihal Kantakuzenes¹⁴⁶ Rumdur, diğeri Josef Nasi (Micas) ise Yahudidir.¹⁴⁷

15. yüzyılın sonunda göç etmiş olan İberyâ (İspanya veya Portekiz) Yahudileri Kahire, İskenderiye, Halep, Trablusşam, Selanik ve İstanbul'da yavaş yavaş ticaretin üst noktalarını işgal etmektedirler (özellikle Portekizliler); imparatorluğun mültezimleri arasında büyük bir paya sahiptirler (hattâ bürokratlar arasında). Venedikliler, Venedik mallarını ikinci elden satan Yahudilerin kötü niyetlerinden çok yakınmışlardır. Kısa bir süre sonra bu Yahudiler, yeniden dağıtıcılık mesleğiyle yetinmemişler ve Raguzalılar ile Venediklilerle doğrudan rekabete girişmişlerdir. 16. yüzyıldan itibaren Messina, Ragusa, Ancona ve Venedik yönlerine büyük deniz ticaretine girişmişlerdir. Hıristiyan korsanlığının Doğu Akdeniz'deki kârlı faaliyetlerinden biri de Venedik, Ragusa veya Marsilya teknelerindeki Yahudi mallarını avlamak olmuştur. İspanyolların verdikleri isimle bu *ropa de judios* onlar tarafından kaçakçılığa dâhil edilmiştir; keyfî el koymalara karşı bu uygun bir mazeret olmaktadır.¹⁴⁸ Öte yandan Yahudiler de kısa bir süre sonra Ermenilerin rekabetiyle karşılaşmışlardır; bunlar 17. yüzyılda Batı'ya yönelik tekneler kiralayacak, buralara bizzat gidecek ve Şah Abbas'ın ticari genişlemesinin simsarları haline geleceklerdir.¹⁴⁹ Doğu Akdeniz'de, bir dönem bütün Akdeniz'in efendisi olan İtalyan ticari burjuvazisinin ardılları bunlardır.

İtalya'nın bizzat kendisinde de durum karmaşıktır. Çünkü bir kez daha sorunun merkezidir; önemli kentler ve burjuvaziler burada varolmuşlardır. Floransa'nın Muhteşem Lorenzo dönemindeki ihtişamı, bolluk içinde ve kültürlü bir burjuvazinininkiyle

¹⁴⁶ Ona dair örnekler hakkında atıflar, Traian Stoyanovitch, "Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, 1960, s. 240-41.

¹⁴⁷ Bkz. III. cilt, "Don Juan'ın Zamanında" bölümü.

¹⁴⁸ Bkz. aşağıda s. 688-689.

¹⁴⁹ Bkz. yukarıda s. 505-506.

çatışmaktadır. Bu Hermann Hefele'nin Rönesans hakkındaki tezinin teyididir,¹⁵⁰ entelektüel ve sanatsal patlama ile bu güçlü toplumsal evrim arasındaki çakışma Floransa'yı dönüştürmüş ve genişletmiştir. Rönesans burada bir burjuva düzeninin tamamlanmasına tekabül etmektedir: Bu düzen, uzun zaman iktidarın yollarına egemen olan ve ticaret, endüstri veya bankacılık alanındaki hiçbir işten kaçınmayan, lüksün, düşünce ve sanatın ince-liklerine kendini adanmış olan *Arti Maggiori*'ye aittir.¹⁵¹ Bu düzen bizim gözlerimizin önünde, Floransa'da bugüne kadar korunan bir dizi portrede, dostları olan ressamların büyük özeniyle zirvedeki bir burjuvaziyi işaret ederek varlığını sürdürmektedir.¹⁵² *Uffizi*'de birkaç adım atıldığında, ziyaretçi Bronzio'nun tablosunun önüne gelecektir: Tepeden tırnağa silâhlı Cosimo de' Medici; daha şimdiden prensleri ve saraylı soyluluğuyla yeni bir çağ. Ancak Floransa'ya yerleşmiş bir İspanyol tüccarı Mart 1572'de şöyle yazmaktadır: "Bu kentteki çok eski bir örfe göre iş adamlarına çok büyük saygı gösterilmektedir."¹⁵³ Tabii ki söz konusu olanlar büyük tüccarlar, *hombres de negociodur* ve bunların çoğu da soyludur; her şeyin düzene girmesi için ticari işlerle uğraşmaları ve gelirleri ile toprakları sayesinde yaşamaya başlamaları yeterlidir.

Başka yerlerde de manzara değişmektedir. 1528'de Cenova'da, 1575-76 yıllarındaki karışıklıklara kadar sürecek olan aristokratik yönetim kurulmuştur. Venedik'te ticarete dayalı soylular yüzyılın sonunda gerçekten ticaretten vazgeçmiştir. İtalya'nın ortasında ve güneyinde evrim benzer şekildedir. Roma'da burjuvazinin hizaya getirilmesi 1527'de tamamlanmıştır. Napoli'de ona hukuk alanı dı-

¹⁵⁰ Hermann Hefele, *Geschichte und Gestalt. Sechs Essays*, 1940, "Zum Begriff der Renaissance", bölümü, s. 294 vd., *Hist. Jahrbuch*'ta makale olarak yayımlanmıştır, c. 49, 1929

¹⁵¹ Alfred von Martin, *Sociologia del Renacimiento*, 1946, s. 23.

¹⁵² Marcel Brion, *Laurent le Magnifique*, 1937, s. 29 vd.

¹⁵³ Antonio de Montalvo'dan Simón Ruiz'e, Floransa, 23 Eylül 1572, Ruiz Arş., Valladolid, 17, f° 239, zikr. F. Ruiz Martín, *Giriş...*

şında yer yoktur. Onu yalnızca davalar beslemektedir.¹⁵⁴ Her yerde rolü kısıtlanmıştır. Sicilya'da, Lentini'de kent yöneticileri 16. yüzyılda sadece soylular arasından çıkmaktadır.¹⁵⁵ Örneğin 1517'de kentin kral topraklarına katılmasını sağlayan kent temsilcileri Francesco Grimaldi ve Antonio Scammacca ya da 1537'de *giurato e sindaco* olarak kentin büyük fief sahiplerine devrini önleyen ve kentin yönetiminin eski örf uyarınca kent soylularına tahsisini sağlayan bir karar için V. Carlos'a 20.000 altın ekü ödeyen Sebastiano Falcone böyledir. O halde, Sicilya'da senyörler ile biz-zat krala bağlı kentler arasında amansız bir mücadele olduğuna inanmamakta fayda var. Hattâ kentler henüz kendi burjuvalarının elindeyken bile –ancak soylular ve onların yaşamlarıyla anlaşmaya pek fazla eğilimli olmayan nadir birkaç kent hariç– böyle bir mücadele olmamıştır. Çeşitli mesleklerdeki *consoli* ve *sindici*lerin kentlerin yönetimi için soylularla mücadele ettikleri zaman geçmiştir artık. Bundan da ötesi, Napoli krallığının kuzeyindeki Aquila'da *sindaco dell'Arte della lana*, 1550'den itibaren kendiliğinden, tamamen soylulara ait bir ayrıcalık haline gelmiştir.¹⁵⁶

Bu kronolojik kilometre taşlarını teker teker ele alalım: Hiçbir kuşku yoktur ki, evrim çok erkenden başlamaktadır.

Burjuvazinin İhaneti

Eğer toplumsal düzen değişiyor gibi görünüyorsa, bu hem görünüden ibarettir hem de gerçektir. Burjuvazi her zaman devre dışı bırakılmamış, her zaman kabalıkla oyun dışına atılmamıştır. O kendi kendine ihanet etmiştir.

Bu bilinçsiz bir ihanettir, çünkü kendini gerçekten bir sınıf olarak hisseden bir burjuva sınıfı yoktur. Belki de bunun nedeni, sayısının çok sınırlı olmasıdır. Venedik'te bile *Cittadini*, yüzyılın sonunda kent nüfusunun en fazla yüzde 5 veya 6'sını meydana

¹⁵⁴ Benedetto Croce, *Storia del Regno di Napoli*, 3. yay, Bari, 1944, s. 129-130.

¹⁵⁵ Matteo Gaudioso, "Per la storia... di Lentini", s. 54.

¹⁵⁶ Bkz. III. cilt, "Avrupa'nın Sükûneti" bölümü.

getirmektedir.¹⁵⁷ Nihayet her yerde, her kökenden zengin burjuvalar soylular tarafından cezbedilmektedir: Bu onların güneşidir. Simón Ruiz ve Baltasar Suárez'in mektuplarına, soylu bir şekilde yaşayan, bilge karakterli ve paraları konusunda endişeli bu tüccarların, fırsat çıktığında kendilerini kemirenlere karşı sahip oldukları ilginç komplekslere bakınız.¹⁵⁸ Bu sahte burjuvaların tutkusu, aristokrasi saflarına katılmak, onların içinde erimek veya en azından zengin drahomalı kızlarını bunların arasına katmaktır.

16. yüzyılın başından itibaren Milano'da *mesalliances* (kendinden daha alt konumda biriyle evlenme, eşitsiz evlilik) skandallara yol açmakta ve bunlar bir türlü azalmamaktadır. Ve reberimiz Bandello aslında liberal olmakla birlikte, bu olaya öfkelenmektedir. Soylu bir kadın, önemli ataları olmayan bir tüccarla evlenmiştir; dul kalınca oğlunu kocasının işlerinden çekmiştir ve onu ticaretin dışına çıkartarak soylu saflarına yeniden sokmaya uğraşmaktadır.¹⁵⁹ Bu gibi davranışlar komik bulunmazlar, bunlar devrin modasını izlemektedirler. Buna karşılık bir dizi eşitsiz evlilikle, şanlı armalara yüklenen utanılacak işlerle –ama bu armalar bu sayede yeniden altınla kaplanmaktadır– büyük bir istekle ve kaba bir şekilde alay etmektedirler. Azzo Vesconte'nin akrabalarından biri, 12.000 dukalık drahoma karşılığında bir kasabın kızıyla evlenmiştir. Öykücü [Bandello] böyle bir düğüne gitmeyi istememiştir: “Kayınpederi gördüm; üzerinde bizim kasapların âdeti olan beyaz bir önlük vardı ve dirseğine kadar hayvan kanıyla kıpkırmızıydı” diye ilâve etmektedir. “Eğer ben böyle bir kadınla evlenseydim, her zaman burnumun dibinde kasap dükkânı kokusunun olduğunu sanırdım. Öyle sanıyorum ki, bu durumda başımı kaldırmaya hiç cesaret edemezdim.”¹⁶⁰ Ne yazık ki bu olay tek değildir: İşte Marescotto bir bahçıvanın kızını kendisine eş olarak almıştır (ama onun âşık olmak gibi bir mazereti vardır); işte imparatorluğun büyük fief sahiplerinden, Borromeo kontlarından biri

¹⁵⁷ D. Beltrami, *a.e.*, s. 72: 1586'da yüzde 5, 1; 1624'te yüzde 7,4.

¹⁵⁸ F. Ruiz Martín, *Giriş...*

¹⁵⁹ Cilt II, öykü no. XX, s. 47 vd.

¹⁶⁰ *Age.*, VIII, öykü no. LX, s. 278-79.

olan Ludovico bir fırıncının kızıyla evlenmiştir ve Saluzzo Markisi basit bir köylü kızını almıştır. Aşk var evet, ama bu eşitsiz evlilikleri para da artırmaktadır. Öykü anlatıcımız “bir kadının, Kont Andrea Mandello di Corsi’ye 4.000 dukadan fazla drahoması varsa, Milano katedralinin arkasında bedenini satanlardan biri olsa bile onunla tereddütsüz evlenebileceğini söylediğini birçok kereler duydum; inanın bana, parası olan, oldukça fazla parası olan adam soyludur; fakir olan ise değildir” diye devam etmektedir.¹⁶¹

Yüzyılın başında liberal geçinen Milano’da bile eşitsiz evlilikler komedi konusu olabilmektedirler; fakat olayın tonu rahatlıkla artmakta ve trajedi âniden ortaya çıkabilmektedir, tıpkı 1566’da Ancona’da olduğu gibi. Basit bir terzinin oğlu olan bir tabip¹⁶² genç ve soylu bir dul kadının (yedi çocuğu ve 5.000 eküsü vardır) kızını tedavi etmiştir. Kadın, tabip Mastro Hercule ile evlenmek isteyince, dram çığrından çıkmıştır: Tutuklanan tabip zindandan kıl payı kurtulur, hayatı karşılığında 200 duka ceza öder ve bu da ancak güçlü bir koruyucunun belirleyici müdahalesiyle olur; koruyucu Ravenna’dan birkaç süvari ile gelmiştir. Ancak dulun ailesi *un consorte di bassa conditione e figliolo di persone infime* ile evlenmesine hâlâ karşıdır. Ve tabibin serbest kaldıktan sonra sevgilisini kaçırmışından korkulduğundan, kadının oğullarından biri onu güpegündüz katleder.

İspanya’da şeref ve şereften yoksunluğun trajik düzlemi üzerinde yaşanabilecek dram her zaman mümkündür. Maurice Barrès’in Toledo İspanyası’nı hayal etmek için üzerinde durduğu *Tizón de la Nobleza española’yı* okuyun.¹⁶³ Bu kitapçık hatalı bir şekilde Mendoza kardinaline atfedilmiştir. Kitapçıkta söylenenleri –veya başka *libros verdes’in*¹⁶⁴ söylediklerini– geçer akçe saymadan, fakat her şeyi bir kenara atmadan, toplumun üst kesimlerine ka-

¹⁶¹ *Age.*, s. 280.

¹⁶² Marciana, Ital., 6085, f° 42 vd, 1556.

¹⁶³ Mendoza y Bobadilla’ya atfedilmiştir, 1880 yay. *El Tizon de la Nobleza española*.

¹⁶⁴ Bu, büyük ailelerin eşitsiz evliliklerini içeren gizli elyazmalarına verilen addır. A. Dominguez Ortiz, *a.e.*, s. 163, dipnot 11.

dar uzanan bu dramların, bu *limpieza de la sangne*¹⁶⁵ karşısındaki cinayetlerin tümüne inanmadan okunması gerekmektedir. Zengin Marronaların kızlarıyla evlilikler, eşitsiz evliliklerin alışıldık dramı, her şeye itiraz etmekten hoşlanan İspanya'da trajik bir hal almaktadır. İspanya'da trajedi hiç eksik olmamıştır.

Satılık Soyluluk

Aristokrasiye girmeye kararlı biri için, bu amaca ulaşmanın hızlı çareleri vardır ve yüzyıl ilerledikçe bunlar artmaktadır. Soyluluk unvanları ve fiefleri edinmek mümkündür: Örneğin bu mülklerin çok az bir şey getirmesine rağmen Suvabya'da veya mesela Napoli'de bunlar çoğu zaman birer yük olmaktadır ve alıcı bunları nasıl yürüteceğini bilmiyorsa, çarpıcı iflaslara yol açmaktadır. Fakat öne çıkma duygusu bu tür alışverişlerde, her seferinde ve gecikmeksizin kazançlı olmaktadır: Thomas Platter'in 3 Ağustos 1598'de¹⁶⁶ geçtiği Lunel yakınındaki Boisseron'da bir şato ve bir köy vardır; bunların ikisi de "basit bir Uzès hemşehrısı olan M. Carsan'a aittir; o bunları oğluna vermiştir ve oğlu da bu sayede Boisseron baronu olmuştur, çünkü burası unvanlı bir topraktır". Buna benzer binlerce örnek bilinmektedir. Provence'ta 15. yüzyıldan itibaren "Toptan ticaret, deniz taşımacılığı, yargıçlık ve çok çeşitli görevlerde" zenginleşen bir burjuvazi tarafından toprak alımı, "Hem avantajlı ve emin bir yatırımı, hem bir başarının kanıtı olarak aileye ait bir mal varlığının oluşturulmasını ve nihayet çoğu zaman çabuk elde edilen bir soylulaşmayı" sağlamaktadır. Lyon'a yerleşen İtalyan tüccarları Guadagniler 1560'larda "Burgonya, Lyonnais, Forez, Dauphiné ve Languedoc'ta yirmi kadar senyörlüğe" sahiptirler.¹⁶⁷ Aynı yılın ekiminde avukat François Grimaudet, Tiers d'Angers toplantısında,¹⁶⁸ "Sahte soylular sonsuz sayıdadırlar, bunların babaları ve öncülleri şarapçı ve kumaşçı

¹⁶⁵ Albert A. Sicroff, *Les controverses des status de "pureté de sang" en Espagne du XVe au XVIIe siècle*, 1960.

¹⁶⁶ *A.e.*, s. 379.

¹⁶⁷ Lucien Romier, I, s. 184.

¹⁶⁸ *Age.*, s. 185-186.

dükkânlarında, senyörlerin değirmen ve çiftliklerinde silâh kullanmışlar ve şövalyelik yapmışlardır” diyordu. Bir başka çağdaş tanık “soylular arasına çok sayıda insan karışmıştır, bunlar eski soyluluk alametlerini taklit etmek için dört nala onların arkasından koşmaktadırlar” diye yazmaktadır.¹⁶⁹

Kabahat kimdedir? 16. yüzyılda hiçbir devlet, hiçbir hükümdar yoktur ki, nakit para karşılığında soyluluk unvanları satmasın. Sicilya’da 1600’lerden itibaren markilikler, kontluklar, prenslikler ucuza gitmektedir ve o tarihe kadar yalnızca bazı unvanlar ve aynı zamanda sahte unvanlar dönemidir. Napoli’de 1600’lere doğru yazılmış uzun bir İspanyol raporu¹⁷⁰ unvanlıların, *titolati*’nin sayısının aşırı arttığına işaret etmektedir. Öte yandan arzı bollaşan tüm mallarda olduğu gibi unvanlar da değer kaybetmişlerdir; kontları değilse bile en azından markilerin unvanları böyle olmuştur. Hattâ “kaçınılması daha iyi olacak birkaç düklük ve prenslik de yaratılmıştır.” Böylece her yerde, soyluluk pazarlarda satılmaktadır: Roma’da, Milano’da, imparatorlukta, Franche-Comté’de,¹⁷¹ Fransa’da, Polonya’da¹⁷² ve “kâğıttan soyluların” kaynadığı Transilvanya’da.¹⁷³ Portekiz’de¹⁷⁴ tavizler 15. yüzyıldan itibaren İngilizlerin taklit edilmesiyle başlamıştır; ilk dükler 1415’te, ilk mar-ki 1451’de, ilk baron 1475’te ortaya çıkmıştır. Büyük adamların sayısını erkenden artırmış olan İspanya’da bile, Krallık unvanlar konusunda pek titizlik gösterememiştir. Devletin para ihtiyacı bir türlü bitmediğinden, *hidalguias*’ı, tarikat giysilerini, bunları alabilecek parası olan herkese, Hintlerde zenginleşmiş *indianos* ya da *peruleros*’a veya daha da kötüsü tefecilikten zenginleşenlere sat-

¹⁶⁹ *Age.*, s. 186, Noël du Fail’e göre.

¹⁷⁰ B. N., Paris, Esp. 127.

¹⁷¹ Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté*, 1911, s. 275.

¹⁷² 15. yüzyıldan itibaren, A. Tymieniecki, “Les nobles bourgeois en Grande Pologne au XVe siècle; 1400-1475”, *Miesiecznik Heraldyczny*, 1937.

¹⁷³ *Revue d’histoire comparée*, 1946, s. 245.

¹⁷⁴ F. de Almeida, *a.e.*, III, s. 168 vd.

maktadır.¹⁷⁵ Buna burun kıvrırmak mümkün müdür? Orgaz kontu 16 Nisan 1586'da Sevilla'dan gönderdiği bir mektupta sekreter Matheo Vazquez'e, eğer para elde edilmek isteniyorsa *hidalguias* satışı yapılmasını, hattâ bunların bir daha satışa çıkartılmayacağına dair verdikleri söze rağmen satış yapılmasını tavsiye etmektedir.¹⁷⁶ Tabii ki Cortés Kastilya'da bu durumdan yakınmaktadır,¹⁷⁷ fakat onu kim dinler ki? Satışlar öyle bir boyutta sürmektedir ki, II. Felipe yönetimi 1573'ten itibaren *feudos nuevos* hakkında emir-nameler çıkartmak zorunda kalmıştır.¹⁷⁸

Çılgınlığa dönüşen bu unvan modasının İspanya'dan çıktığı, vücuda oturan erkek elbiseleri, *bigotes*ler, kokulu eldivenler veya komedyaların temaları gibi, bunun da İspanya'nın ihraç maddelerinden biri olduğu söylenmiştir. Ancak bu yeni moda yalnızca bir gösteriş düşkünlüğü değildir. Burjuvazi yaptığı alımlardan avantaj sağlamasını bilmektedir; bu işte hesap-kitabın da payı vardır. Öte yandan burjuvazi güvenli bir değer olarak toprağa dönmüştür ve bu durum senyörlük tabanına dayalı bir toplumsal düzeni güçlendirmektedir. Kısacası insanlar tıpkı öncelik kavgası yapan devletler gibidir ve toprağa kesin ve iyi belirlenmiş nedenlerle yönelmektedir. Fakat ilk bakışta onlardan başka hiçbir şey görülmemektedir. 1560'ta Lizbon'da Hristiyan kralın elçisi olan Nicot¹⁷⁹ Portekizli senyörler hakkında şunları kaydediyordu: "Bu insanların gereksiz *criados* (hizmetkâr) kullanmadaki aşırılıkları o kadar fazladır ki, armacılar dük gibi, dük de kral gibi yaşamak istemektedir; bu da onların çabucak iflasına yol açmaktadır." Limoges piskoposu da 1561 İspanyası için aynı yorumları sıralamaktadır.¹⁸⁰ O sıralar "beş yüz zengin ve geçici savaşçıyı", her yıl üç ay süreyle İspanyol

¹⁷⁵ G. Schnürer, *a.e.*, s. 148.

¹⁷⁶ El conde de Orgaz'dan Matheo Vazquez'e, Sevilla, 16 Nisan 1586, B M., Add. 28368, f° 305.

¹⁷⁷ *Actas*, III, s. 368-369, karar XVI, 1571.

¹⁷⁸ Simancas E° 156.

¹⁷⁹ *Correspondance de Jean Nicot*, s. 117.

¹⁸⁰ Limoges piskoposundan Kraliçe'ye, Madrid, 28 Kasım 1561, B.N. Paris, fr. 16103, f° 104 kopya.

sınırlarında donatarak hizmet etmeleri koşuluyla soylulaştırmak söz konusudur. Ve piskopos, “Bu ülkenin insanları arasında varolan ve soylu sayılmalarıyla soyluluğa ait kıyafeti taşıyarak bu görüntüden kaynaklanan büyüklük havasıyla beslenen gösteriş merakı” karşısında şaşırılmaktadır.

Fakat 1615'te manzara Fransa'da da aynıdır. Montchrestien¹⁸¹ kendi ülkesi hakkında, “Şimdilerde dış görünüşe bakarak ayırım yapmak mümkün değildir. Esnaf soylu gibi giyinmektedir. Birbirine benzeyen bu süslenmelerin eski disiplininin bozulmasına yol açtığını kim fark etmez ki? Kentlerde saygısızlık, kırlarda tiranlık artacaktır. Erkekler bu kadar lezzetten dolayı kadınlaşacaklar ve kadınlar da gösteriş yapma tutkusu nedeniyle, beden ve ruh saflıklarıyla birlikte, evlerini yönetme konusundaki özeni de kaybedeceklerdir” diye yazmaktadır. Bir vaize lâıyk bir söylev; fakat kendi dönemi hakkında bir tanıklık olarak, en azından Fransa'daki toplumsal düzene karşı bir hoşnutsuzluk göstergesidir.

Yeni Soylulara Karşı

Konuyla ilgili birkaç atıf bu duruma daha önce işaret etmişti: Kimse yeni soyluların talihine alkış tutmamaktadır. Onların aşagılanmasından kim zevk duymazdı ki? 1559'da Languedoc Tiers États'ında baronlara yalnızca “*des gentilshommes de race et de robe courté*” (soylu kökenli ve kılıç taşımaya hakkı olan) kimseler tarafından temsil edilmeleri emri verilmişti.¹⁸² Gerektiğinde herkes intikamını almakta, kinini kusmaktadır. Fransa'da tüm *Ancien Régime* döneminde ve hattâ ondan sonra da böyle olmuştur. 17. yüzyılda durum her yerde böyledir, çünkü “aşama”nın aşılması bir türlü sona ermemektedir: Süreç her zaman hükmünü sürmekte ve toplumsal intikam canlı bir şekilde yerinde kalmaktadır. İlginç bir olay nedeniyle bu durumu Napoli'de fark etmekteyiz.¹⁸³ Mü-

¹⁸¹ *Traité d'économie politique* 1615, yay. Th. Funck-Brentano, 1889, s. 60, zikreden, François Simiand, *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale*, 1932, s. 7.

¹⁸² Lucien Romier, *a.e.*, I, s. 187.

¹⁸³ Rosario Vilari, *agm.*, *Studi Storici*, 1963, s. 644 vd.

tevazı bir kökenden gelen kentin zengin maliyecilerinden Bartolomeo d'Aquino, 1640'ta bizzat kral naibinin de desteklemesiyle, Conversano dükünün kız kardeşi Anna Acquaviva ile evlenmeyi arzulamıştır. Nişanlı kız, güç kullanılarak *a mano di vile nomo la gentil giovina pervernisse* olmasını engellemek isteyen, soylu kesime mensup silâhlı süvariler tarafından kaçırılmıştır. Benevento'da bir rahibe manastırına götürülerek çifte güvence altına alınmıştır, çünkü Benevento Papalık devletine aittir. Böylesine olaylar tarihsel metinlerin içinde mebzul miktarda bulunmaktadır; fakat gelişme de aynı derecede geneldir. Kendini evinde üç kat kilit altında tutan Venedik soyluları hariç, bütün soyluluklar dışarıya açıktırlar ve yeni kanları kabul etmektedirler. Roma'da Kilisenin kalbinde (açıkçası Batı toplumlarının en liberali) Roma soyluluğu devamlı olarak soyluluğa, hattâ yüksek soyluluğa doğru tırmanmaların sürekliliğinden ötürü diğerlerinden daha hızlı bir evrim göstermiştir (örneğin zorunlu olarak, yüksek bir aileden gelmeyen papaların akrabaları yüksek soylululara katılmaktadırlar).¹⁸⁴ Her türden soyluluklar verilmekte, işe yaramaz ağırlıkların bir kısmından kurtulmakta ve yeni zenginleri aralarına kabul ederek, onların getirdiği yapı taşlarıyla toplumsal yapılarını sağlamlaştırmaktadırlar; bu büyük bir avantajdır: Soyluluk üçüncü sınıfa karşı mücadele etmekten kurtulmaktadır. O soyluluğun ayağına gelmekte ve onun çıkarına olmak üzere kendini zayıflatmaktadır.

Tabii ki bu sürekli hareket hızlanabilir. Örneğin Roma'da Papalık bu yenilenmeyi körüklemektedir. İngiltere'de 1569'da başarısızlıkla sonuçlanan kuzey baronlarının isyanından sonra, büyük aristokrasi, İngiltere'yi günümüze kadar yönetmeye davet edilen yepyeni bir aristokrasi tarafından, Russelların, Cavendishlerin ve Cedilerin aristokrasisi tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹⁸⁵ Fransa'da, birincisi ancak Cateau-Cambrésis barışıyla (1-3 Nisan 1559), ikincisi Vervins barışıyla (2 Mayıs 1598) son bulan iki ayrı savaş soyluluğunun iflasını hızlandırmış ve sonradan görmelere

¹⁸⁴ Jean Delumeau, *a.e.*, I, s. 458 vd.

¹⁸⁵ Lytton Strachey, *Elisabeth and Essex*, 2. yay., 1941, s. 9.

toplumsal iktidar yolunu açmıştır.¹⁸⁶ 1598'de II. Felipe'nin bir danışmanının Fransız soylularının durumunu nasıl gördüğüne bir bakalım: "Senyörlerin büyük bir çoğunluğu rantlarından ve gelirlerinden mahrum olmalarından ötürü (bunları devretmişlerdir), durumlarını koruma olanağına sahip değillerdir ve çok büyük oranda borçludurlar; soyluların hemen tamamı aynı durumdadır, öyle ki, bir yandan onlara büyük tavizler veya ücretler vermeden onlardan yararlanmak olanaksızdır –bu da mümkün olamayan bir şeydir–, öte yandan eğer savaşın getirdiği felâket ve yıkıma karşılık bir miktar rahatlatılmazlarsa, hareketlenmeyi düşünmeye başlamalarından endişe edilebilir...."¹⁸⁷

3. Sefalet ve Haydutluk

Tarih fakirler hakkında ancak nadiren bilgi vermektedir, fakat bunların da dönemin güçlü isimlerinin dikkatini çekme biçimleri vardır ve böylece dolaylı olarak bizim de dikkatimizi çekerler. Karışıklıklar, ayaklanmalar, isyanlar "serseri ve haydutların" korkutucu artışı, tekrarlanan eşkıya saldırıları; çoğu zaman kulakları sağır eden bütün bu gürültüler 16. yüzyıl biterken ilerleyen ve gelecek yüzyılla birlikte büyümeye devam eden sefaletteki şaşırtıcı artışı anlatmaktadır.

Bu toplumsal bıkınlığın en temeli muhtemelen 1650'lere doğru gider. Birçok atıflar yaptığımız G. Baldinucci'nin yayımlanmamış hatıra defterine bakmakta fayda var.¹⁸⁸ Nisan 1650'de Floransa'da fakirlik öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, artık *messiah*'ı sükûnet içinde dinlemek mümkün olmaktan çıkmıştır, çünkü âyin esnasında "çıplak ve hastalık izleriyle kaplı" *ignudi et pieni di scabbia* sefiller tarafından kuşatmaya alınmaktadır. Kentte her şey dehşet verici bir pahalılıktadır "ve tezgâhlar çalışmamaktadır";

¹⁸⁶ Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, 1960, *birçok yerde*, ve s. 214 vd.

¹⁸⁷ M. Aldigala'nın, gerçekte Guarnix'in söylevi, Public Record Office, 30/25, n° 168, f° 133 vd.

¹⁸⁸ Marciana, G. Baldinucci, *Giornale di Ricordi*, 10 Nisan 1650.

Karnavalın yapıldığı Pazartesi günü, felâketi tamamlamak üzere bir fırtına, zeytin, dut ve diğer meyve ağaçlarını tahrip etmiştir.

Tamamlanmamış Devrimler

Fakirleşme ile zenginlerin giderek katılaşması kol kola ilerlemektedir. Sonuç konusunda hiçbir kuşku yoktur. Ve aşırı nüfus artışıyla ekonomik gerileme arasındaki bu bağlantı, esas nedeni hemen ifade etmektedir: Sürekli olarak artan bu çifte ağırlık her şeye hükmetmektedir. Eski bir makalede (1935) Americo Castro¹⁸⁹ İspanya'nın ilkesel olarak asla devrime tanık olmadığını ortaya koyuyordu; genel iddialar açısından temkinli olmayan bu ifade, eğer 16.yüzyıl İspanyası ile sınırlı kalınacak olursa, yanlış değildir. Bu yüzyılın İspanyası gerçek devrimlerden çok, toplumsal devrim niyetlerine tanık olmuştur. Yalnızca bir saman alevi olan *Comuneros* istisna kabul edilmeye layıktır. Bu tartışılmaktadır.¹⁹⁰ Tartışılabilir.¹⁹¹

Gerçekte, Din Savaşları adı verilen savaşların bir dizi zincirleme toplumsal devrimi kapsadığı Kuzey Avrupa'nın tersine, aslında sıcakkanlı olan Akdeniz, kendi devrim fırsatlarını kaçırmıştır. Bu durumun nedeni devrimlerin tezgâha konulması, sonra kaldırılıp yeniden konulması değildir. Fakat Akdeniz deyim yerindeyse basireti bağlanmış gibi görünmektedir. Acaba bunun nedeni, kentlerin erkenden tekinsiz hale gelmeleri yüzünden Devlet'in kaçınılmaz olarak jandarmalık görevine saplanması mıdır? Her halükârda sonuç nettir: İçinde karışıklıklar, ayaklanmalar, cina-yetler ve asayiş önlemleri barındıran, isyanların birbirlerini izledikleri, sürekli ve çoklu bir toplumsal gerilimi anlatan koskoca bir kitap hayal edilebilir. Fakat sonuçta hiçbir şey infilâk etmemektedir. Akdeniz'deki İsyânlar kitabı muazzamdır, fakat bölümler bir araya toplanmamışlardır ve bizzat kitabın varlığı her şeye rağmen

¹⁸⁹ "Intento de rebelión social durante el siglo XVI", *La Nacion*, Ağustos 1935.

¹⁹⁰ Gregorio Marañon, *Antonio Pérez*, Madrid, 1957, 2. basım.

¹⁹¹ José Antonio Maravalli, "Las comunidades de Castilla, una primera revolución moderna", *Revista de Occidente*, 19 Ekim 1963.

sorguya çekilebilir niteliktedir.¹⁹² Acaba bu kitap verilen başlığı hak etmekte midir?

Çünkü bu düzensizlikler her yıl ve her gün, tıpkı kimsenin dikkat etmediği trafik kazaları gibi, ne olaya karışanların ne kurbanların ne tanıkların ne de bizzat devletin dikkatini çekmeden ortaya çıkarlar. Herkes bu sürekli kazalardan payını almışa benzetilmektedir; Katalan eşkıyalığından, Calabria veya Abruzzeler haydutluğuna varıncaya kadar. Oysa bu olaylardan bir tanesini biliyorsak, on tanesi, yüz tanesi elimizden kaçmaktadır ve bazılarını da hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Büyük bir çeşitlilik gösteren önemli olaylar vardır; bunlar çok az aydınlatılmıştır ve yorumlanmaları o denli zordur. Acaba Sicilya'da 1516'daki Terranova isyanı aslında nedir?¹⁹³ 1561-62'de Napoli'de, Calabria dağlarındaki Katar sapkın topluluklarına karşı bir cezalandırma harekâtına girişilmesine yol açan, adına sözüm ona Protestan isyanı denilen olaya nasıl bir yer vermeli? Bu harekât esnasında birkaç yüz insan hayvanlar gibi boğazlanmıştır.¹⁹⁴ Tüm boyutlarıyla bizzat Korsika Savaşı (1564-1569) ve sonucu itibarıyla Granada Savaşı dikkat çekicidir. Bunların her ikisi de belirsiz bölümler halinde dağılmaktadır; bu savaşlar sefalet savaşı olduğu kadar, yabancılar savaşı veya din savaşları mıdır? Öte yandan 1560 Palermo karışıklıkları¹⁹⁵ ya da 1569 Montava "Protestan" darbeleri¹⁹⁶ hakkında ne biliyoruz? 1571'de Urbino dükünün uyrukları, efendileri Francesco Maria'nın aşırı isteklerine karşı ayaklanmışlardır, fakat iyi bilemediğimiz bu olayı açıklamaya çalışmak güç bir sorun olmaya devam etmektedir; Urbino düküğü bir paralı askerler ülkesidir; peki bu durumda

¹⁹² Pierre Vilar'ın Katalan eşkıyalığı konusundaki tereddütlerine bkz. *a.e.*, I, s. 579 vd.

¹⁹³ Pino Branca, *a.e.*, s. 243.

¹⁹⁴ *Archivio storico italiano*, c. IX, s. 193-195.

¹⁹⁵ Palmerini B. *Comunale Palermo*, Qq. D. 84.

¹⁹⁶ Luciano Serrano, *Correspondancia diplomatica entre España y la Santa Sede*, Madrid, III, 1914, s. 94, 29 Haziran 1569.

ipler kimin elindedir?¹⁹⁷ Cenova'nın 1575-76'daki iç bunalımı ise biraz daha açıktır. 1579'da Provence'ta isyan eden köylülerin –Razalar– *jacqueriesi*, Villeneuve şatosunu işgalleri, bölgenin senyörü Claude de Villeneuve'ün¹⁹⁸ katledilmesi, her şey din savaşlarının karmaşıklığı içinde kaybolmaktadır; tıpkı 1580'de Dauphiné'de, Protestan ama aynı zamanda demokratik olan ve ilhamını İsviçre kantonlarının örneğinden alarak soyluluğa karşı dikilen şu *jacqueriede* (köylü isyanı) olduğu gibi, birçok toplumsal karışıklık da böylece kaybolup gitmiştir; bu olay birkaç yıl önce, Monluc döneminde Gaskonya'da veya daha sonraları uzaktaki Coten-tin'de (1587) meydana gelen olaylarla¹⁹⁹ yakınlık göstermektedir. 1590'da Ribargoza kontluğundaki Aragon köylülerinin, sonunda krallık toprağına bağlanmalarıyla sonuçlanan isyanları da böyledir. Piombino dükünün uyrukları bir yıl önce Toscana kıyısında aynı şekilde ayaklanmışlardır.²⁰⁰ 1599'da Campanella'nın tutuklanmasına neden olan Calabria ayaklanması bu olaylardan yalnızca biridir.²⁰¹ 1590-1600 yılları arasında Türk imparatorluğundaki isyanlar da çok sayıdadır; Arapların ve Kuzey Afrika göçebelerinin kronik isyanları ile Mısır'dakileri bu sayıya katmaksızın, Anadolu'da ayaklanan ve Hristiyanların anlamsız bir umutla izledikleri Karayazıcı'nın güçlü isyanı, 1594'te Banat'da Sırp köylülerinin isyanı, 1595'te Bosna ve Hersek'teki isyanlar ve 1597'de tekrar Hersek'teki ayaklanma²⁰² sayılabilir. Eğer bu eksik listeye, eşkıyalığa ilişkin muazzam olaylar yığını eklenecek olursa, bu durumda bir kitap değil, koskoca bir anlatı derlemesi ortaya çıkacaktır.

¹⁹⁷ J. de Zuñiga'dan Alkala düküne, 15 Mart 1571, Simancas E° 1059, f° 73. İsyen Şubat 1573'te hâlâ sürmektedir. Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 7 Şubat 1573, Simancas E° 1332; toplara sahip altı bin âsi söz konusudur; dük duruma hâkim olduğunu ilân etmektedir, durumu *quieto*'dur, 10 Nisan 1573.

¹⁹⁸ Jean Hérítier, *Catherine de Médicis*, 1940, s. 565.

¹⁹⁹ A.N., K 1566, 8 Ocak 1587.

²⁰⁰ Simancas E° 109, Piombino valisinden II. Felipe'ye, 6 Ekim 1598, R. Galluzzi, *a.e.*, III, s. 28 vd.

²⁰¹ Léon Blanchet, *Campanella*, 1920, s. 33 vd.

²⁰² J. Cvijić, *a.e.*, s. 131.

Evet, ama acaba bütün bunlar, bu olaylar, bu kazalar, çeşitli olayların meydana getirdiği bu toz duman, geçerli bir toplumsal tarihin izleri midir? Ve başka bir ifade olanağı olmadığından karışık, beceriksiz, belki de hatalı bir dil mi kullanılacaktır? Tutarlı derinliği olan bir tanıklık mıdır? Sorun buradadır. Bizimle birlikte evet diye cevap vermek, ilk bakışta tutarsızlık, anarşi ve aşikâr bir saçmalığın olduğu yerde, ilişkilerin, düzensizliklerin, bütünsel hareketlerin varlığını kabul etmek demektir. Örneğin bu, “gecenin ilk saatleriyle birlikte hırsızlığın başladığı ve kılıçların çekildiği (her gün)” Napoli’nin nihayetsiz bir toplumsal savaşa sahne olduğunu ve buradaki bütün payın saf suça ait olmadığını, olamayacağını kabul etmek demektir. Bu aynı zamanda, daha şimdiden siyasal, fakat toplumsal olarak fanatikleşmiş olan 1588 ilkbaharındaki Paris için de aynı şeylerin geçerli olduğunu kabul etmek demektir. Venedik elçisi “Guise dükü, kente sadece on adamıyla girdi; prensin tamamen parasız olması, çok büyük ölçekte borçlanması ve açık alanda büyük güçler arasında meydana gelecek bir savaşı destekleyememesinden dolayı (tabii ki askerlere para ödemek gerekir), tepeden tırnağa sarsılan bu kentte önüne çıkacak fırsatı beklemenin daha güvenli olacağı yargısına vardığı yavaş yavaş anlaşılmaktadır”²⁰³ diye açıklamaktadır. Toplumsal savaş, yani ihtiraslar ve derin zıtlıklar üzerine yaslanan acımasız ve ucuz bir savaş.

Sözünü ettiğimiz bütün bu olaylar, her iki yönden de büyük acımasızlıkların izlerini taşımaktadır. Yüzyılla birlikte Venedik civarında başlayan kırsal cinayetler acımasızdır; onları izleyen bastırma hareketlerinin ise bundan geri kalır yanı yoktur. Vakanüvisler veya bu olayları kamu sicillerine kaydedenler, zorunlu olarak bu karışıklık çıkartanlara karşıdır ve onların portresini karartarak yansıtırlar. Crema bölgesinde 1506-1507 kışında bir çete, Catherina de Revoglara adlı bir kadının evine girmiştir. Senato kâtibi *per vim ingressi, fractis foribus, ipsam invitam violoverunt et*

²⁰³ B.N., Paris, ital., 1737, Giovanni Mocenigo’dan Venedik doge’sine, Paris, 11 Mayıs 15 kopya.

cum ea rem contra naturam habuere diye anlatmaktadır.²⁰⁴ Bütün raporlarda, yeterince belirlenememiş olan bu hasımların hepsi, kendilerine söz verilmeden önce suçlu sayılmaktadır. Bunlar “kötülükleri ve adaletsizlikleri sürekli artan” *ladriler*dir, bunlar haytalar ve özellikle 1507 yılının kışında, *patricius* Leonardo Mauroceno’yu kır evinde ellerinden kaçırdıkları için meyve ağaçlarından intikamlarını alan şu köylülerdir.²⁰⁵ Yıllar geçecek ama belgelerin tonu hiçbir şekilde değişmeyecektir. 1562 ilkbaharında²⁰⁶ Portogruaro civarında malikânelere saldırıp ağaçları ve bağları kesenler Allahın belâlarıdır. Acaba artık Allah korkusu kalmamış mıdır? Veya merhamet duygusu? Eylül sonuna ait bir *avviso* hiç çekinmeden, “Bu yıl Roma’da, Sant-Angelo köprüsü üzerinde, pazardaki kavunlardan daha fazla kelle görüldü” (haydutların kesik başları) diye açıklamaktadır.²⁰⁷ Daha başlangıçta olaya belli bir gazetecilik havası veren de budur. 5 Ocak 1591’de²⁰⁸ prestijli eşkıya reislerinden biri olan Sienalı Alfonso Piccolomini ihanet sonucu Toscana büyük dükünün adamları tarafından yakalanmış ve ardından 16 Mart’ta –*al faro solito del palagio del Podestà*²⁰⁹– asılmıştır. Haydutun *si lasciò vilmente far prigionie*,²¹⁰ hiçbir direnme göstermeksizin yakalandığını zihinlere aşılayarak, bu sefil sonu alçaltmak için güzel bir fırsat yakalanmıştır. Bu tutuklu anlatımlar, yapılan işlerdeki ve bunların bastırılmasındaki acımasızlıklar, bütün bu göstergeler sıradan olaylara bir özgünlük katmakta, 16. yüzyılın tümünü ve ardından bütün bir 17. yüzyılı damgalayan tohum halindeki bu sonsuz devrimin ortasında bunlara bir anlam vermektedir.

²⁰⁴ A.d.S., Venedik, Senato Terra 16, f° 92, 29 Ocak 1506.

²⁰⁵ *Age.*, 15, f° 188, 16 Aralık 1507.

²⁰⁶ *Age.*, 37, Portogruaro, 9 Mart 1562.

²⁰⁷ J. Delumeau, *a.e.*, II, s. 551.

²⁰⁸ *Diario fiorentino di Agostino Lapini dal 252 al 1596*, yay. G. O. Corazzini, 1900, s. 310: Floransa’ya 11 Ocak’ta gelmiştir.

²⁰⁹ *Age.*, s. 314.

²¹⁰ *Age.*, s. 315, dipnot.

Sınıf Savaşı mı?

Bir *sınıf savaşı*nın söz konusu olduğunu söyleyebilir miyiz? 17. yüzyıl Fransası'ndaki halk ayaklanmalarını inceleyen hayranlık verici bir tarihçi olan B. Porchnev'in²¹¹ bu ifade karşısında tereddüt etmeyeceğini düşünüyorum; nihayetle biz tarihçiler, kendi ürettiğimiz birçok kelimeyi, yüzyıllara göre farklı gerçekleri temsil ettiklerini her zaman tam olarak ciddiye almaksızın kullanmaktayız: *Feodalite, burjuvazi, kapitalizm*. Kelime sorunu. Eğer *sınıf savaşı*ndan sadece şu kardeşler arası kan davalarını, yalanları, sahte adaletleri anlıyorsak, o zaman yaşasın bu terim! Bu ifade sosyologların bize önerdikleri toplumsal gerilimleri anlatmaktadır. Ama eğer terim benim düşündüğüm gibi belli bir bilinçlenmeyi ifade ediyorsa, sınıf savaşı bir tarihçi için açık olabilir, fakat bu, çoktan yok olmuş bir geçmişi 20. yüzyılın gözleri ile görmektedir; bu terim aşikâr bir şekilde, bu noktada daha az berrak olan 16. yüzyıl insanlığı için bu netliğe sahip olmamıştır.

Bir tarihçinin yalnızca kendi çalışmasına indirgenmiş olan belgeler zorunlu olarak yetersiz bir araştırma niteliğinde olmaktadır; belli bir bilinçlenmeye dair birkaç parıltıyı ancak 16. yüzyılın ilk yarısında bulabiliyoruz. Örneğin 1509'da kuşatma altındaki Padova önünde Bayard'ın (ya da Krallık Hizmetkârının) sarf ettiği şu şaşırtıcı sözler;²¹² 1525 Ekimi'nde Alman köylülerinin isyanından etkilenen Friuli'de silâhlı *nobeli*'nin *contra li villani* olduğundan söz eden şu rapor;²¹³ 1528 Aralığı'nda Abruzzelerde

²¹¹ *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, 1963.

²¹² *Le loyal Serviteur*, a.e. (1872 yay.), s. 179, Bayard, İmparator Maximilian'ın istediği gibi, Fransız Jandarmasının getirilmesinden ve onların Alman paralı askerlerini güçlendirmek üzere kullanılmasından yana değildir: "*L'Empereur pense-t-il que ce soit chose raisonnable de mettre tant de noblesse en péril et hasard avec des piétons dont l'un est cordonnier, l'autre maréchal, l'autre boulanger, et gens mécaniques qui n'ont leur honneur en si grosse recommandation que des gentishommes?*..." Bu pasaj Giuliano Procacci tarafından moda haline getirilmiştir, "Lotta di classe in Francia sotto l'Ancien Régime (1484-1559)", *Società*, Eylül 1951, s. 14-15.

²¹³ M. Sanudo, a.e., XL, sütun 59, 9 Ekim 1525.

Aquila civarında açlık ve kuduzdan ölürken “hainlere” ve “tiranlara” karşı *viva la povertà* sloganıyla isyan etmeye çabalayan şu köylüler (ama kronikçinin kuşkulu ifadesine göre, cezalandırılması gereken hainlerin kimler olduğunu bilmeden²¹⁴); 1531-1532’de Lucca’da *straccioniler*in (paçavra içindeki insanlar) isyanı denilen ve bir *battaglia di popolo contro la nobiltà* olarak tasvir edilen ayaklanma.²¹⁵ Daha sonra hiçbir şey, en azından benim bildiğim kadarıyla hiçbir şey yoktur. O halde, eğer bu yetersiz araştırma kesinse, 16. yüzyılın birinci yarısından ikinci yarısına geçerken, kafalar-daki berraklığın –bunun yerine devrimci bilinç terimini kullanabiliriz belki– giderek azaldığı sonucu çıkarılabilir, ki bu berraklık olmaksızın başarı şansı olan güçlü bir devrim mümkün olamaz.

Gerçekten de yüzyılın bu ilk bölümü, 1540-1560’lardaki –hareketlenmeyi durduran– zorlu yıllardan önceki bu ilkbahar özellikle hareketli olmuştur; 1521’de *Comuneros*, 1525-26’da Valencialı *Germanias*, 1528’de Floransa isyanları, Cenova bunalımı ve 1548’de Guyenne köylülerinin ayaklanması. Çok sonraları, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun iç ayaklanmaları, Porchnev tarafından incelenen Fransız karışıklıkları, Katalonya ve Portekiz iç savaşları, 1647’deki büyük Napoli isyanı ve 1674’teki Messina ayaklanması meydana gelecektir.²¹⁶ Bu güçlü kıpırdanma dizileri arasında 1550-1600 yılları arasındaki (hattâ 1620 veya daha iyisi 1630’a kadar) uzun yarım yüzyıl, infilâk etmekten uzak ve tıpkı bir büyücünün yeraltında su araması gibi aranması gereken devrimlerle fakir bir manzara sunmaktadır. Bu durum fiili olarak çözümlemeyi zorlaştırmaktadır, çünkü bu isyan ve devrimler yalnızca ayrıcalıklı tabakalara karşı değil, ama aynı zamanda büyüklerin ve acımasız vergi toplayıcılarının dostu olan ve gerçekte bizzat kendisi de bir toplumsal yapı olan devlete karşı yönelmektedir. Ve hattâ halkın bir kısmının yönelimleri içinde devletin önceliği

²¹⁴ Bernardino Cirillo, *Annali della città dell’Aquila*, Roma, 1570, s. 124 v°.

²¹⁵ *Orazioni politiche*, seçen ve yay. Pietro Dazzi, 1866, *Giovani Guidiccion*’nin Lucca Cumhuriyeti’ne Söylevi, s. 73 vd. Bu söylev bana irad edilmemiş gibi gelmektedir.

²¹⁶ Massimo Petrocchi, *La rivoluzione cittadina messinese del 1674*, 1954.

bulunmaktadır. Bu durumda, II. Felipe dönemindeki devletlerin sağlamlığı halktaki bu sessizliği, sır vermezliği açıklıyor olabilir ve bu bizi Hans Delbrück'ün²¹⁷ eski ve genel değerlendirmelerine ve siyasi tarihçilerin bilgeliğine götürecektir. Çoğu zaman dayak yemesine, alaylara maruz kalmasına, etkisiz olmasına ve bundan da önemlisi suç ortaklığına rağmen, jandarma [Devlet] darbelere dayanmıştır.

Berduşlara ve Serserilere Karşı

Marsilya belediyesinin başkan ve üyeleri 2 Ocak 1566²¹⁸ tarihli toplantıda, kentin mahallelerini dolaşarak buralardaki bütün gereksiz insanları kovma kararını alırlarken, bunlar için kullandıkları ifadeyle “berduşlar ve serseriler” o tarihlerde sefaletin sessiz ve ısrarlı biçimi olarak artmaktaydılar. O çağın zihniyetine göre bu kararda gayriinsani bir yan bulunmamaktadır. Kentler kendi asayişlerini kendileri sağlamak ve sağlık endişesiyle fakirlerden peri-yodik olarak kurtulmak zorundaydı: Dilenciler, deliler, sahte veya gerçek topallar; meydanları, meyhaneleri, bedava çorba dağıtılan manastır kapılarını dolduran işsiz güçsüzler. Bunlar kovulmakta, geri gelmekte veya onların yerine başkaları gelmektedir. Öfke uyandıran yöntemler olan kent dışına atmalar, temkinli kentlerin bu aralıksız istila karşısındaki güçsüzlüklerinin bir ölçüsü olmaktadır.

İspanya'da serseriler yolları doldurmakta ve her kentte mola vermektedirler: Büyüyen *picardia* dünyasına karışmak amacıyla gözetmenlerden kaçan sürgündeki öğrenciler, her türden maceracılar, dilenciler ve kapkaççılar. Ve bunların tercih ettikleri kentler vardır ve müstahkem mevkileri buralarda bulunmaktadır: Sevilla yakınında Sanlúcar de Barrameda; Madrid'de la Puerta del Sol. *Mendigolar* bir lonca oluşturmakta, *ferias*larıyla birlikte bir devlet meydana getirmekte ve bazen kalabalık sayılarda olmak üzere

²¹⁷ *Weltgeschichte*, III, s. 251.

²¹⁸ Marsilya Bel. Arş. BB 41, f° 45.

toplanmaktadırlar.²¹⁹ Madrid'e ulaşan yollar fakirlere,²²⁰ işsiz memurlara, birliksiz kalmış yüzbaşılara, bütün yüklerden azade ve küçük bir eşeğin peşine takılarak iş arayan küçük insanlara rehberlik etmektedir; bunların hepsi açlıktan ölmekte ve başkentte durumlarına çare bulunmasını beklemektedirler. Sevilla'ya yönelenler, Amerika'ya göç edecek olan aç kalabalıklar, armalarını yeniden parlatmak isteyen sefil soylular, macera peşinde askerler, iyi bir iş yapmak isteyen beş parasız gençler²²¹ ve İspanya'nın bütün artıkları, dağlanmış hırsızlar, haydutlar, burada gelir getirici bir iş bulma arzusundaki serseriler, alacaklılardan kaçan borçlular ve dırdırcı karılarından kurtulmak isteyen kocalardır...²²² Bunların hepsi için Hintler bir rüya, "sığınak ve İspanya'nın tüm *desperadosu* için bir korunma yeridir; burası âsilerin kilisesi, cinayetlerin unutulduğu yerdir", Cervantes en sevimli öykülerinden birinin başında böyle konuşmaktadır. *El Celoso Extrameno* adını taşıyan bu öykü, Hintlerden zengin olarak dönen, parasını bir yerlere yatan, bir ev alan, hayatını burjuva gibi örgütleyen ve heyhat, evlenen birinin hikâyesidir.²²³

Yollara alışkın olan eski veya yeni tertip askerler, macera romanlarının kahramanları gibi yollarda dolaşmakta ve karşılaşmaların getirdiği rastlantılar içinde *casas de carnel*erde kaybolmakta ve bazen de arkalarından kimi boynu bükük kızları sürüklemektedirler. Bir gün asker toplayanların trampetine kulak kabartmakta ve Malaga'dan veya buna benzer başka bir limandan, deneyimsiz çocukları, eski askerleri, kaçakları, katilleri, rahipleri ve fahişeleri birbirine karıştıran bir insan seliyle birlikte, emirlere göre güzel İtalyan bölgelerine veya Afrika *presidiolarının* zindanlarına git-

²¹⁹ Federico Rahola, *Economistas españoles de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, 1885, s. 28-29, B.N., Paris, Oo 1017, in-16.

²²⁰ M. Aleman, *Guzmán de Alfarache*, I, II, s. 254: "tras un asnillo cargado de buena dicha", Madrid'e gelen fakirler; servet yapılan kent Madrid, Petro de Medina, a.e., s. 204 vd.

²²¹ Fernand Braudel, "Vers l'Amérique", *Annales E. S. C.*, 1959, s. 733.

²²² Stefan Zweig, *Les heures étoilées de l'humanité*, Paris, 1939, s. 33.

²²³ *Novelas Ejemplares*, yay. Francisco Rodriguez Marin, 1943, II, s. 87 vd.

mek üzere teknelere binmektedirler. Bu sürgünler arasında, daha gençken bir efendiden öbürüne İspanya'nın tümünü, Oviedo'dan Carthagen'a'ya kadar kat eden, 1575'te bu kentten gemiye binerek Oran'a giden Diego Suárez gibi namuslu kişiler de vardır; Diego burada bir yüzyılın üçte biri kadar kalacaktır ve bu da Afrika zindanlarına girmenin çıkmaktan daha kolay olduğunun kanıtıdır.²²⁴

Evrensel bir tehlike olan serserilik İspanya'da kırları ve kentleri tehdit etmektedir. Yarımadanın kuzeyinde, Biskay'da serseriler sürekli *senorîoya* gitmektedirler. Otoriteler 1579'dan itibaren,²²⁵ hacıların arasına karışanlara karşı tedbir almaya çalışmışlardır: "Eğer yaşlı veya hasta ya da meşru bir sakatlığa sahip değillerse hapsi boylamaktadırlar... Ve tabipler ile cerrahlar onları muayene etmektedir." Fakat böylesine kararlar her zamanki gibi etkisiz kalmaktadır: Belâ her yıl ağırlaştıkça önlemler giderek –ama etkisiz bir biçimde– daha katı hale gelmektedir. Valencia'da 21 Mart 1586'da Kral naibi işsizlere karşı geniş önlemler almıştır²²⁶ –ve bu önlemler Valencia ile krallığın tüm kent ve köyleri için geçerlidir. Kendilerine bir efendi bulmaları için onlara üç günlük bir süre tanımıştır, yoksa kentten atılacaklardır;²²⁷ bu tedbirin kapsamına, özellikle çalışma günlerinde meydanlarda dolaşan ve iş bulamadıkları bahanesiyle her türlü çalışmayı reddeden *brivons* ve *vagamundos* girmektedir. Kral naibi aynı zamanda sabit ikâmetgâhları olmayan *jornales*'i, eğer oyun oynamaya kalkarlarsa, onlara karşı harekete geçeceği konusunda uyarmıştır.²²⁸ Aynı uyarıyı sözüm ona dilencilere, yabancılara ve hiçbir şey yapmadan yaşamanın peşinde olan herkese yapmıştır; inanılmayacak şey ama, Valencia'nın bu öfkesi işe yaramıştır. Gerçekten de, 24 Temmuz 1586 tarihli bir Venedik mektubu, Zaragoza civarında, "Korkunç bir sıcaklığın altında ve kırlarda çok sayıdaki katilin meydana getirdiği tehlikenin içinde yolculuk yapılmaktadır. Bütün bunların nedeni Va-

²²⁴ Bkz. aşağıda s. 739 vd.

²²⁵ *Gobierno de Viscaya*, II, s. 64-65, 4 Ağustos 1579.

²²⁶ B.N. Paris, esp. 60, f° 55 (basılı).

²²⁷ *Age.*, madde 60.

²²⁸ *Age.*, madde 61.

lencia'nın krallıktaki tüm serserileri en ağır cezalarla tehdit ederek krallık dışına kovmuş olmasıdır; bu durumda bunların bir kısmı Aragon'a, bir kısmı da Katalonya'ya gitmiştir. İşte gündüz vakti ve iyi korunmuş olarak yolculuk yapmak için bir neden daha!"²²⁹

Böylece gerekli sağlama yapılmaktadır; fakat serserilerle haydutların sefaletin yarattığı kardeşler olduğunu ve birbirlerine gerekli koşulları sunduklarını kanıtlamak için böylesine bir sağlama yapmak gereksizdir. Öte yandan kentlerin bu fakirlerden ancak onları başkasının başına belâ ederek kurtulabileceği de görülmüştür. Ama bunun Sevilla'da Ekim 1581'de uygulanan yöntem gibi istisnaları da olmaktadır: Bir polis arama-taraması sırasında tutuklanan serseriler Magellan boğazına giren Sotomayor'un gemilerine zorla bindirilmişlerdir. Onların kaderi artık toprak kazmak olacaktır –*guastatori*– fakat dört gemi batacak ve aralarından bin kadarı boğulacaktır.²³⁰

Tabii ki bütün bu dramlar kentsel yeraltı sorununu, o dönemde hiçbir kentte eksik olmayan *Cours des Miracles*'ı gündeme getirmektedirler. Aslında sanıldığı gibi olmayan, "örnek alınacak öykü" denilen *Rinconete y Cotadilló*'dan²³¹ itibaren, yorumlardaki bilgeliğin de yardımıyla, Sevilla yeraltı dünyası belli bir netlikte görünmeye başlamaktadır; kötü bir hayat yaşayan kızlar, zevk veren dul kadınlar, ikili veya üçlü oynayan *alguaziller*, gerçek profesyonel dilenciler, edebiyata geçmeye lâyık *pícaros* ve komedilerin aptal adamı *peruleros*; tabloda hiçbir şey eksik değildir. Ve bu tablo diğer yerlerde, Madrid'de olduğu gibi, Paris'te de aynıdır. İtalya da kötü çocuklar, serseriler, dilenciler ve edebiyata konu olan tüm kişilerle doludur.²³² Bunlar her yerde kovulmakta, sonra tekrar geri dönmektedirler. Sadece sorumlu otoriteler, her zaman aynı olan resmî önlemlerin etkinliğine inanmaktadırlar.

²²⁹ A.d.S., Venedik, Senato Dispacchi Spagna, V° Gradenigo'dan Doge'ye, Saragossa 24 Temmuz 1586.

²³⁰ *Age.*, Zane'den doge'ye, Madrid 30 Ekim 1581.

²³¹ *Novelas Ejemplares*, a.e., I, s. 133 vd.

²³² İtalya'da Giacinto Nobili'nin (gerçek adı Rafaele Frianoro) *II vagabundo* (Venedik, 1627) adlı kitabının başırsı.

Şubat 1590'da Palermo'da "serserilere, sarhoşlara ve krallığın casuslarına"²³³ karşı sert tedbirler alınmıştır. Satın alınmaları mümkün olmayan ve yıllık ücretleri 200'er ekü olan iki ahlâk muhafızı kenti aralarında paylaşacaklardır. Bu tembel, boşa gezen, günlerini oyun oynamakla geçiren, "mallarını ve ruhlarını tahrip ederek" bütün kötülöklere bulaşan insanları izleme görevi onlara ait olacaktır. Oyun oynamak; ama kim oynamaz ki? Her şey oyun için bahanedir ve bu sadece iskambil oyunları için geçerli değildir: Palermo'da buğday fiyatı, doğacak çocukların cinsiyeti ve diğer yerlerde olduğu gibi, Kutsal Babanın ihdas edeceği kardinallik sayısı üzerine bahse girilmektedir. Venedik'te, ticari mektuplaşmalardan oluşan bir yığın içinde, burada tesadüfen kalmış bir piyango bileti buldum. Oyun, şarap ve kötülüğün koalisyonuna karşı mücadele etmek için Palermo yönetimi hanlar, ticari depolar, meyhaneler ve mobilyalı olarak kiralanan evlerde arama yapmakta ve buraları ziyaret eden kimseler hakkında soruşturma açmaktadır. Bunların nereden geldikleri, hangi ulusa mensup oldukları, gelir kaynaklarının ne olduğu açığa çıkartılacaktır.

Bu hırsız-polis oyununun, bu uslu kentle serseriler arasındaki kovalamacanın ne başı ne de sonu vardır. Bu sürekli bir seyir, bir "yapı"dır. Bir arama-taramadan sonra her şey sakinleşmekte, sonra çalma-çırpma, yoldan geçenlere saldırı ve cinayetler artmaktadır. Venedik'te, Nisan 1585'te²³⁴ bunlara müdahale etmekle tehdit edenler bu kez Onlar Meclisi'dir. Temmuz 1606'da, Napoli'de bozgunculuğun düzeyi yeniden artınca han ve lokantalara gece baskınları yapılmış, 400 kişi tutuklanmıştır; bunların çoğu *avvantaggiati* "yani aşırı ücret alan"²³⁵ Flandre askerleridir. Mart 1590'da sekiz gün içinde *li vagabondi, zingari, sgherri e bravazzzi*, serseriler, çingeneler ve sokak kavgacıları Roma'dan kovulmuşlardır.²³⁶

²³³ Simancas E° 1157, Palermo, 24 Şubat 1590.

²³⁴ Marciana, Memorie politiche dall'anno 1578 al 1586, 23 Nisan 1585.

²³⁵ *Archivio Storico italiano*, c. IX, s. 264.

²³⁶ A.d.S. Mantova, Gonzaga Arş., dizi E. 1522, Aurelio Pomponazzi'den Dük'e, Roma 17 Mart 1590.

Bütün bu kent dışına sürülme olaylarının derlemesini yapmak, bunların tıpkı ticari fuarlar gibi kendi aralarında bağlantılı olup olmadıklarını görmek ilginç olurdu; bu tedavüle yeniden sokulan serseriler acaba nereden gelmişlerdi? Nereye gidiyorlardı? Venedik'te bunlar çok uzaktan, hattâ Piemonte'den bile gelmektedirler. Mart 1545'te kentte bulunan *di molte natione* 6.000 kişiden fazlaydılar. Bazıları köylerine dönmüşler, diğerleri de *lo resto per esser furfanti, giotti, sari, piemontesi et de altre terre et loci alieni sono stati mandati fuori della città* gemilere atlayıp gitmişlerdir; geriye kalanlar kovulmuşlardır, çünkü Piemonte'den ve yabancı kent ve bölgelerden gelen maceracılar, pis adamlar söz konusudur.²³⁷ 5 yıl önce, kıtlık yılı olan 1540'ta bunun tersine, bir sürü mutsuz aile babası, *assaissimi poveri api di caxa*, kayıklarında eşleri ve çocukları olduğu halde gelmişler ve kanalların üzerindeki köprü ve rıhtımlarda yaşamaya başlamışlardı.²³⁸

Kısa bir süre sonra fakirler sorunu artık asık suratlı kentlerin dar çerçevesini aşacaktır. Artık sorun devletler ve Avrupa ölçeğindedir. 17. yüzyılın başlangıcıyla birlikte, Montchrestien gibi insanlar bunların kaynaşmaları karşısında çılgına döneceklerdir; eğer Fransa'da o ve onunla birlikte başkaları "sömürgeci" olduysa, bunun nedeni bu sessiz ve ürkütücü proleter ordusundan kurtulma isteğidir.²³⁹ Kaynaklarına oranla aşırı nüfuslu olan Avrupa'nın hiçbir yerinde telafi edici bir ekonomik atılım ortaya çıkmamakta ve Osmanlı'da bile gündelik ekmek peşinde koşuşturmadan yorgun düşen önemli sayıda insanın meydana getirdiği büyük kitle fakirleşmeyi hazırlamaktadır. Bu, Otuz Yıl Savaşlarındaki korkunç çatışmalara, acımasız tanık Callot'un ve keskin kronikçi Grimmelhausen'in resmedecekleri çatışmalara sürüklenen bir insanlıktır.²⁴⁰

²³⁷ A d.S. Venedik, Senato Terra I, 26 Mart 1545.

²³⁸ *Age.*, Brera, 51, f° 312 v°, 1540.

²³⁹ *Traité d'économie politique*, yay. Funck Brentano, 1889, s. 26.

²⁴⁰ *Poor law*'un İngiltere'de sokaktaki fakirleri yok ettiği gibi, G. M. Trevelyan, *a.e.*, s. 285.

Haydutluk: Her Yerde Hazır ve Nazır

Kent yaşamından alınan, asayişe ilişkin bu tanıklıklar, Akdeniz eşkıyalığının, her şeye rağmen fazlasıyla benzediği korsanlığın kardeşi olan kara haydutluğunun kanlı tarihinin yanında çok soluk kalmaktadır. Haydutluk tıpkı korsanlık gibi ve onun kadar, Akdeniz geleneğinin eski bir özelliğidir. Kökeni itibarıyla zamanın karanlıkları içinde kaybolmaktadır. Denizin tutarlı toplumlar barındırmaya başladığı andan itibaren, haydutluk bir daha kaybolmamak üzere ortaya çıkmıştır. Bugün bile bu olgu canlıdır.²⁴¹ Demek ki, “kendî” yüzyıllarından, yani inceledikleri yüzyıldan dışarı çıkmak istemeyen tarihçilerin yaptığı gibi, eşkıyalığın 15. yüzyılda Korsika’da veya 16. yüzyılda Napoli’de ortaya çıktığını söylemek yanlış olur. Ve 16. yüzyılda yeni veya yenilenmiş bir güçle her yerden fışkırdığını gördüğümüz şeyin bir yenilik olduğuna inanmayalım hemen. 1 Ağustos 1343’te Napoli kraliçesi Joanna’nın yüzbaşı d’Aquila’ya²⁴² *procedere rigorosmamente contro i malandrini* verdiği nasihatlerin 16. yüzyıla ait oldukları ve Akala düküne veya kardinal Granvelle’e ait oldukları düşünülebilir. Eşkıyalık dönemlere göre isim veya biçim değiştirebilir, fakat *malandrini*, *masnadieri*, *ladri*, *fuorisciti* ve *banditi* (*masnadieri* başlangıçta askerdirler, *fuorisciti* ve *banditi* ise bir yerden kovulanlardır) her seferinde haydutu ifade etmektedir –bizim gözümüzde toplumsal âsiler, uyum sağlayamayanlar.

Akdeniz’in hiçbir bölgesi belâdan yakasını kurtaramamıştır. Demek ki, ne bu unvanlarıyla ünlü Katalonya, ne Calabria ne de Arnavutluk eşkıyalığın tekeline sahiptir. O siyasal, toplumsal ve ekonomik binbir suratıyla her yeredir; İskenderiye, Şam ve Halep kapılarında olduğu kadar, eşkıyalara karşı gözetleme kulelerinin dikildiği Napoli kırılarında²⁴³, fazlasıyla iyi korunan çeteleri açığa

²⁴¹ *Mercure de France*, 15 Temmuz 1939, “Sicilya faşizm öncesi dönemde Ortaçağa uygun köylü isyanlarına tanık olmuştur.”

²⁴² G. Buzzi, “Documenti angioni relativi al comune di Aquila dal 1343 al 1344”, *Bolletino della Regia Deputazione abruzzese di storia patria*, 1912, s. 40.

²⁴³ E. Albèri, *a.e.*, II, V, s. 409.

çıkartmak için bazı makilik alanların yakılmasının gerekli olduğu Roma Campagnası'nda ve hattâ görünüşte kolluk kuvvetlerinin çok güçlü olduğu Venedik gibi bir devlette de ortaya çıkmaktadır. ²⁴⁴ Ve padişahın ordusu 1566'da İstanbul yolundan Edirne'ye, sonra da Niş ve Belgrad üzerinden Macaristan'a giderken, yolda barınaklarından çıkardığı sonsuz sayıda eşkıyayı asmakla bitirememiştir. ²⁴⁵ Elbette ki haydut var, haydutçuk var. Güvenliği sık sık övülerek söz konusu edilen Türk imparatorluğunun ana yolları üzerinde bunların varlığı, o çağın kamu barışı hakkında çok şey söylemektedir.

Akdeniz'in öteki ucunda, İspanya'da da gösteri aynıdır. Aragon ve Katalonya yollarının meydana getirdiği sakıncayı sık sık zikrettim. 1567'de bir Floransalı, Barcelona'dan Zaragoza'ya posta arabasıyla gitmeye kalkışmanın yararsız olduğunu yazmaktadır. Kendisine gelince, bir silâhlı senyörler kervanına katılmıştır. ²⁴⁶ Cervantes öykülerinden birinde, kahramanlarının meydana getirdiği küçük bir grubun Barcelona yakınlarında *bandoleros* tarafından gafil avlandığını yazmaktadır. Bu sıradan bir gerçektir. Oysa Barcelona'dan, İmparatorluk İspanyası'nın büyük yollarından biri geçmektedir: İspanya bu yol aracılığıyla Akdeniz ve Avrupa'yla temas kurmaktadır. Burada resmî postacılar sıklıkla soyulmakta, hattâ bazen bu yoldan hiç geçememektedirler. Örneğin Haziran 1565'te, ²⁴⁷ İspanya'yı Avrupa ve Okyanus'a ulaştıran diğer kol olan Madrid-Burgos yolunun veba nedeniyle kapandığı yıl böyle olmuştur; ²⁴⁸ işte aşırı geniş İspanyol imparatorluğun binlerce zayıflığından birini açığa çıkartan bir durum. Fakat Katalonya tarafında ne kadar *bandoleros* varsa, Languedoc tarafında da o ka-

²⁴⁴ L. von Pastor, X, s. 59.

²⁴⁵ Bkz. III. cilt, "Macaristan'da Savaşın Yeniden Başlaması" bölümü.

²⁴⁶ A.d.S., Floransa, Mediceo 4898, Scipione Alfonso d'Appiano'dan Prens'e, Barcelona 24 Ocak 1567.

²⁴⁷ *Age.*, Mediceo 4897, 1 Haziran 1565, f° 110 v° ve 119. Diğer kopuşlar, *Akdeniz...*, ilk yay. s. 650, dipnot 3. 110.

²⁴⁸ *Age.*

dar *bandouliers* vardır. Aşağı Rhône bölgesinin bütün çiftlikleri,²⁴⁹ daha önce sözünü ettiğimiz Katalonya köylü kalelerine benzeyen müstahkem evlerdir. Portekiz’de,²⁵⁰ Valencia’da, hattâ Venedik’te, İtalya’nın tümünde ve Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün alanlarında küçük ve hareketli –bu onların gücünü meydana getirmektedir– eşkıya devletleri, sessizce Katalonya Pireneleri’nden Granada’ya veya Granada’dan Katalonya’ya geçmeye ya da Verona civarında, Calabria’ya kadar Alpler üzerinde göçebe bir şekilde yaşamaya ve bütün bunları Arnavutluk’tan Karadeniz’e uzanan bölgede yapmaya muktedirlerdir: Bu sonsuz derecede küçük devletler yerleşik devletleri örselemekte ve uzun dönemde onları yıpratmaktadır. Bunlar yakın tarihlerdeki savaşların partizanlarına benzemektedirler. Halk her zaman onların yanındadır.

1550-1600 yılları arasında Akdeniz kendini bu çevik, gaddar ve gündelik savaşın içinde tüketmektedir. Bu öylesine bir savaştır ki, büyük tarih ona kulak asmamakta ve onu ikincil bir olaymış gibi denemecilere ve romancılara bırakmaktadır. Stendhal bu konuda, İtalya bağlamında geçerli şeyler söylemiştir.

Eşkıyalık ve Devletler

Eşkıyalık her şeyden önce, siyasal düzenin ve hattâ toplumsal düzenin koruyucusu olan yerleşik devletlere karşı bir intikamdır. “Beglioniler, Malatestiler, Bentivogliolar ve Mediciler tarafından sıkıntıya sokulan halk doğal olarak... onların düşmanlarını seviyor ve sayıyordu. Örneğin Venedik ve hattâ Paris’e kaçan cumhuriyetçileri katlettiren ilk (Toscana) büyük dükü Cosimo’nun gaddarlıkları²⁵¹ bu eşkıyaya yeni katılımlar olmasına yol açmıştır.”²⁵² “Bu eşkıyalar, Ortaçağdaki cumhuriyetlerin yerine geçen korkunç

²⁴⁹ P. George, s. 576.

²⁵⁰ D. Peres, *Historia de Portugal*, V, s. 263.

²⁵¹ Metinde söylendiği gibi Floransa’da değil. Devlete karşı mücadele, bir köylü “uygarlığı”nın kendini savunması, bu temalar hakkında Carlo Levi’nin hayranlık verici kitabına bakınız, *Le Christ s’est arrêté à Eboli*, Paris, 1948.

²⁵² Stendhal, *Abbesse de Castro*, Garnier, 1931, s. 6.

devletlere muhalefet etmişlerdir.”²⁵³ Stendhal böyle ifade etmektedir. Bu arada, gözünün önünde cereyan eden gösteriye bakarak, kendi zamanının İtalyası’nda eşkıyalığın hep serpildiği yargısına ulaşmıştır. “Günümüzde bile herkes tabii ki haydutlarla karşılaşmaktan çekinmektedir, ama bir şekilde cezalandırıldığı zaman yakınmak için onlara koşmaktadır. Bunun anlamı bu çok ince, çok alaycı, efendilerinin sansürü altında yayımlanmış her yazıya gülen halkın, olağan olarak en ünlü haydutların yaşamlarındaki sıcaklığı anlatan küçük şiirleri okumasıdır. Bu halkın bu hikâyelerde kahramanca bulduğu şeyler, her zaman kitlenin içinde yaşayan duygulu sanatçıyı büyülemektedir... Halkın kalbi onlardan yanadır ve köy kızları hayatında bir kez *andar alla macchia*’yı denemiş olan adamı diğer bütün delikanlılara tercih etmektedir”²⁵⁴ diye yazmaktadır. Sicilya’da eşkıyaların maceraları, gezgin kör şarkıcılar olan, seslerini “tozlu bir küçük keman gibi kullanan”²⁵⁵ *urvi* tarafından anlatılmaktadır ve halk bunları dinlemek için, gezinti yerlerindeki ağaçların altında *urvi*’nin etrafını aç kurtlar gibi sarmaktadır... Théophile Gautier’nin kaydettiğine göre,²⁵⁶ İspanya, özellikle de Endülüs “bu noktada Arap olarak kalmıştır ve haydutlar burada kolaylıkla kahraman sayılmaktadırlar.” Bütün Yugoslav ve Rumen folkloru aynı şekilde *haydut* ve yasa dışı insanların öyküleriyle doludur. Efendiye karşı, onun eksik adaletine karşı bir intikam olan eşkıyalık hemen her yerde ve her dönemde haksızlıkları düzelten bir unsur olarak görülmüştür. Daha dün “ağır ceza mahkemesinde kendisini haksızlıkları gideren biri ve fakirlerin savunucusu olarak savunan” Calabrialı haydut “her gün tespih çekip keyfine bakıyor ve köy papazı onu kutsuyordu. Kendine göre toplumsal adaleti sağlamak için, daha otuz yaşında otuz kadar insan öldürmüştü.”²⁵⁷

İktidara karşı diklenen eşkıyalık olağan olarak devletlerin zayıf oldukları bölgelerde yuvalanmaktadır: Birliklerin güçlü bir şekil-

²⁵³ *Age.*, s. 7.

²⁵⁴ *Age.*

²⁵⁵ Lanza del Vasto, *La baronne de Carins*, “Le Génie d’Oc”, 1946, s. 196.

²⁵⁶ *A.e.*, s. 320.

²⁵⁷ Armando Zanetti, *L’ennemi*, 1939, Cenevre, s. 84.

de hareket edemeyeceği ve devletin haklarını kaybettiği dağlarda. Çoğu zaman sınır bölgelerinde, Venedik ile Osmanlı arasındaki yüksek Dalmaçya ülkesinde, 16. yüzyılda eşkıyalığın başlıca alanlarından biri olan Macaristan'ın geniş sınır bölgesinde,²⁵⁸ Katalonya'da, Fransa'ya komşu olan Pirenelerde, bir sığınak olduğu ölçüde bir sınır bölgesi olan özgür kent Messina'da, Napoli krallığında Papalık devletine ait bir bölge olan Benevento'da (çünkü bir yargı bölgesinden diğerine geçerek takipçiler atlatılmaktadır), Papalık devleti ile Toscana devleti arasında, Milano ile Venedik arasında, Venedik ile arşidüklerin mirası olan devletler arasında... Bütün bu bitişme noktaları harika konaklama yerleri sunmaktadırlar. Daha sonra, hiç de kanlı olmayan nedenlerle, Voltaire, Ferney'yi başka türlü kullanmayacaktır. Kuşkusuz devletler sonunda anlaşma sağlamaktadırlar, fakat anlaşma olağan olarak kısa sürmektedir. 1561'de Fransa kralı, II. Felipe'ye²⁵⁹ Pirene *bandoulier*lerine karşı ortaklaşa bir harekât önermiştir: Bu bir anlık bilgelik etkisiz kalacaktır. Benevento'ya ilişkin olarak Napoli ve Roma arasında varılan antlaşmalar da pek yararlı olmamışlardır. 1570'te Venedik Napoli ile biçimsel olarak anlaşmış²⁶⁰ ve 1572 yılında Milano'yla, 1580'de yenilenecek olan bir antlaşma²⁶¹ imzalamıştır. Bu antlaşmanın imzalandığı sıralarda haydutların yarattığı dehşet Venedik devletinde genel bir güvensizlik yaratmaktaydı.²⁶² Her iki hükümet de bu antlaşma ile suçluları karşı tarafın sınırları içinde altı mile kadar izlemeye yetkili kılınmışlardı. 1578'de Mondejar mar-kisi Calabrialı *fuoriscitilere* darbe indirmeyi denediğinde, Malta ve Lipari adaları da dâhil tüm komşularını uyarmıştır.²⁶³ 1585'te

²⁵⁸ Baron de Busbecq, *a.e.*, I, s. 37.

²⁵⁹ Limoges piskoposunun muhtırası, 21 Temmuz 1561, B.N. Paris, fr. 16.110, f°12 v° ve 13.

²⁶⁰ Simancas E° 1058, f° 107, Notas de los capitulos... (1570-1571).

²⁶¹ Simancas E° 1338.

²⁶² Salazar'dan II. Felipe'ye, Venedik 29 Mayıs 1580, Simancas E° 1337.

²⁶³ Simancas E° 1077.

Sixtus Quintus Papalık devletindeki eşkıyaya karşı girişeceği harekâtın arifesinde aynı şekilde davranmıştır.²⁶⁴

Fakat devletlerin egemenlik haklarını gündeme getiren bu pazarlıkların çoğu, aslında kötü niyetle sürdürülmektedir: Hangi İtalyan hükümdarı komşusunun zorlukları karşısında, kalbinin derinliklerinde memnuniyet duymaz ki? Sınır dışı etmeler –karşılıklı mübadeleler hariç– nadir olaylardır. Sicilya kral naibi Marcantonio Colonna, Cosimo’dan büyük bir haydut olan Rizzo di Saponara’nın iadesini sağlamadan önce, bu haydut yirmi beş yıldan beri Napoli ile Sicilya’da cirit atıyor, baronların koruması sayesinde cezalandırılmaktan kurtuluyordu; kral naibi bu adamın iadesini, büyük düke karşı suikast girişiminde bulunmakla suçlanan, Martellilere mensup bir soylunun geri verilmesi sayesinde sağlayabilmiştir. Haydut Palermo’ya iki kadirge refakatinde getirilirken zehirlenerek yok edilmiştir.

Olağan olarak her devlet kendi asayişini tek başına sağlayacaktır. Ve bu hiç de küçük bir iş değildir. Eşkıyalığın ana vatanlarında bu işe hep yeni baştan başlamak gerekmektedir. Napoli kral naibi Mondejar dükü 1578’de Calabria *fuorusciti*lerine karşı bir harekât düzenlemeye karar vermiştir. Buraya varır varmaz onların işlediği suçlar hakkında kendisine bilgi verilmiştir: Yağmalanan topraklar, kesilen yollar, katledilen yolcular, soyulan kiliseler, yangınlar, kaçırılan ve rehin alınan insanlar; ve bunların yanında, “birçok diğer muazzam ve korkunç kötülükleri saymaksızın.” Kardinal Granvelle tarafından alınan tedbirler uygulanamamışlardır ve hattâ kral naibinin yazdığına göre “*fuorusciti* sayısı artmış, bunların suçları çoğalmış ve iktidarıyla utanmazlıkları o kadar artmıştır ki, krallığın çoğu bölgesinde büyük risk ve tehlikelere katlanmaksızın yolculuk yapmak olanaksız hale gelmiştir.” Bu durumda onlara Calabria’dan, Calabria *citra e ultra* eyaletlerinden daha iyi nerede darbe vurulabilir? (On yıl sonra, bu sefer Abruzzelerden şikâyet edilecektir).

²⁶⁴ L. von Pastor, X, s. 59 vd.

Eğer bilgilerimiz doğruysa,²⁶⁵ koşullardan ve bölgenin yapısından dolayı Calabria kanun dışı insan kaynamaktadır. Burada işlenen cinayetler başka yerlerde işlenen cinayetlerden daha fazla ve daha acımasızdır; cüretleri sınırsızdır, o kadar ki, “bir gün öğlen vakti Reggio kentine girdiler, rahibi aldılar, bir evi yıktılar, içindekileri zorladılar ve öldürdüler, bunları yaparken halkın itaat etmeyi ve yardıma gelmeyi reddetmesi üzerine valinin herhangi bir direnciyle de karşılaşmadılar”. Fakat Calabria’ya karşı harekât düzenlemek basit bir iş değildir. Mondejar bu deneyimi acı bir şekilde yaşayacaktır. Kesin tarihini bilemediğimiz Reggio olayından sonra, kentin valisinin giriştiği takibat, bir yargıç-komiserin katkılarına rağmen, eşkıyanın faaliyetlerini ve gücünü artırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Aynı şekilde, iki Calabria eyaletinin geçici yönetimine atanan kont Briatico’nun gayretleri de başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bastırma önlemleri sadece eşkıyayı öfkelenendirme sonucunu doğurmuştur. Bunlar şatoları zorlamakta, güpegündüz büyük kentlere girmekte, “düşmanlarını kilise içinde öldürmeye, esir almaya veya onlara karşılık olarak rehineler almaya cüret etmektedirler”. Gaddarlıkları terörü yaygınlaştırmaktadır; “toprakları çiğnemekte, kendilerine direnenlerin sürülerini yok etmekte veya valilerin emriyle kendilerini izleyenleri öldürmektedirler; zaten kimse kendi başına onları izlemeye cüret edememektedir”. Kısacası “adalete karşı duyulması gereken saygı, korku ve itaati tamamen kaybetmişlerdir.” Bu alıntıları yaptığımız raporun sonucunda, kral naibi onlara karşı bir askerî harekât düzenlediğini ve yönetimi krallığın topçu komutanı olan oğlu D. Pedro de Mendoza’ya verdiğini bildirmektedir. Savaşçıların, ne kadar disiplinli olursa olsunlar, eyaletlere verecekleri zararları önlemek için bu harekâtı elinden geldiğince ertelemiştir. Ama daha fazla geciktirmek, bir dahaki sonbaharda işi sonuçlandırmak üzere koskoca bir orduya ihtiyaç duymaya neden olacaktır. Oysa şimdi küçük bir birlik yeterli olabilir.²⁶⁶

²⁶⁵ Özellikle bkz. Dollinger, *a.e.*, s. 75, Roma, 5 Haziran 1547.

²⁶⁶ Napoli kral naibinden II. Felipe’ye, A. N., K 3 Ocak 1578, Simancas E° 107.

Bu birliğe dokuz İspanyol taburu (*fuorusciti*lere yardım ettiklerinden kuşkulanan kentlere yerleşmek üzere) ve üç hafif süvari taburu katılmıştır.²⁶⁷ Üç tane fırkateyn sahillerde hareket edecek, böylece kuşkulu eyaletler önceden ablukaya alınmış olacaktır. Her zaman olduğu gibi haydutların başına ödül konulmuştur; sıradan haydutlar için 30, reisler için 200 duka. Don Pedro 8 Ocak'ta Napoli'yi terk etmiştir ve 9 Nisan'da kral naibi harekâtın başarıyla bitirildiğini ilân etmiştir.²⁶⁸ Şubat'ta 17 haydut başı Napoli'ye gönderilmiş ve sözüm ona halkın daha fazla memnun olması için, bunlar kent kapılarına çivilenmişlerdir.²⁶⁹ Ayrıca esirler de olmuştur ve Don Pedro Napoli'ye geri dönünce bunları adalete teslim etmiştir.

Acaba bu, kral naibinin resmî ve iddialı sözlerinin ilân ettiği kadar büyük bir başarı mıdır? Gerçekte aşırı nüfuslu, mutsuz, ipek ürettiği kadar haydut üreticisi de olan Calabria hiç değişmeyen—veya hemen hemen değişmeyen—hayatını sürdürmüştür. Küçük sayıda askeri birliklerle kışın üç ay boyunca sürdürülen harekâtlar etkin olamamaktadır. 1580'de bir Venedikli ajan²⁷⁰ krallığın tümünün eşkiya ile dolu olduğunu, yol kesenlerin Apulia'da ve özellikle de Calabria'da efendi konumunda olduklarını bildirmektedir. Asıl zorluk, bu tehlikeli yollardan kaçınmak isterken, o tarihlerde Adriyatik'teki Roma kıyılarına kadar uzanan tüm sahilleri dolduran korsanların kucağına düşme tehlikesiyle karşı karşıya olunmasıydı.

Yirmi yıl kadar sonra²⁷¹ durum artık daha da kötüleşmiştir. Haydutlar saldırılarını Napoli kapılarına kadar ilerletmişlerdir ve yöneticiler mücadele yerine anlaşmayı veya kurnazlığa başvurmayı tercih etme noktasına gelmişlerdir. Böylece Terra di Lavarro'ya

²⁶⁷ *Sumario de las provisiones que el Visorey de Napoles ha mandado hacer*, t.y., age.

²⁶⁸ Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 9 Nisan 1578 (alınma tarihi 29 Mayıs), Simancas E° 1077.

²⁶⁹ Aynı kişiler arasında, 17 Şubat 1578, *Age*.

²⁷⁰ E. Albèri, II, V, s. 469.

²⁷¹ B.N., Paris, esp., 127 f° 65 v°-67.

dehşet saçan büyük Angelo Ferro çetesi İspanyol bayrağı altında dövüşmek üzere Flandre'a gönderilmiştir. Çeteler bazen birbirlerine düşürülmektedir: Bunlardan biri Sessa'da komşu çeteyi yok etmiştir. Hemcinslerine karşı mücadele etmeye razı olan *fuoruscitiler* orduya kabul edilmektedirler. Nihayet karakol yönetimine başvurulmaktadır. Haydutlar her zaman akrabalarının ve iâşe merkezlerinin bulunduğu şu veya bu köyle bağlantı halindedirler; bu akrabalara "ilâcı bulmaları" yani haydutlarını teslim etmeleri önerilmektedir. Reddettikleri takdirde, bir İspanyol birliği gizlice köye yerleşmekte ve tercihen akrabaların veya o civarın zenginlerinin evlerini seçmektedir. Bu durumda askerlerden kurtulmak için "ilacı" bulmak onların sorunu olmaktadır. Zengin ve nüfuzlu olduklarından ya suçlu koşulsuz teslim edilmekte ya da krallıktan dışarı çıkartılması konusunda anlaşma yapılmaktadır. Bu durumda, sürgün edilen kişinin yaptığı kötülükler ve diğer masraflar için bir tazminat talep edilmektedir; ardından birlik geri çekilmekte ve her şey yoluna girmektedir. En azından, bu yöntemleri Napoli'deki yönetim sanatının bir örneği olarak sunan iyimser raporun bize söyledikleri bunlardır.

Gerçekte burada yeni olan hiçbir şey yoktur. Bunlar eski, bilindik yöntemlerdir. Bir Venedik belgesi bunların Girit'teki varlığına işaret etmektedir; 1552'de²⁷² burada kendinden daha fazla cinayet işlemiş arkadaşını öldürecek tüm haydutlara af çıkarılmıştır (söylendiğine göre o tarihlerde adada iki yüz haydut vardır). Sixtus Quintus da 1585'te Romalı haydutlara karşı giriştiği harekâta aynı yola başvurmuştur. Bu çeteleri içten çözmenin bir yoludur. Gonzague'ların Roma'daki ajanlarından biri aflar ve ödüller *fanno il loro frutto* diye kaydetmektedir.²⁷³ Ancak Cenova Korsika'da (bazı korkunç katiller hariç) orduya katılacak herkese af çıkartmıştır. Bu çözüm endişeli Korsika adasını belâlı unsurlardan kurtarmıştır; affedilenler ellerindekileri rehin vererek bir an için

²⁷² 28 Mart 1555, V. Lamansky, s. 558.

²⁷³ 22 Haziran 1585, L. von Pastor, X, s. 59.

Cenova'nın düşmanı olmaktan çıkıp, ona hizmet vermişlerdir.²⁷⁴ Türkler de Anadolu'da farklı bir şekilde davranmamışlardır.²⁷⁵

Ancak bir beceriden çok zayıflığı gösteren bu yöntemlerin kapsamını fazla abartmayalım. Fiili olarak ne güç kullanımı ne polis hileleri ne para ne onlara karşı mücadelede köylü inadı gösteren bir Sixtus Quintus'un tutkulu isteği, güçlü desteğe sahip ve yakalanması mümkün olmayan düşmanın hakkından gelmeye yetmiştir.

Eşkıyalık ve Senyörler

Korsanlığın arkasında kentler, kentsel devletler yer almaktadır. Kara korsanlığı olan bu eşkıyalığın arkasında ise, macera tutkusuyla, senyörlerin sürekli yenilenen yardımları vardır. Orduları uzaktan veya yakından yönetenler ve yönlendirenler arasında çoğu zaman gerçek bir senyör bulunmaktadır. Venedik'ten yapılan bir Fransız mektuplaşmasında bildirilen, 1583 Haziranı'nda Venediklilere karşı harekât yürüten Kont Ottavio Avogadro böyledir.²⁷⁶ "Sire, kont Ottavio, Sanguene senyörlerini hep rahatsız ediyor, Majestelerine yazdığımдан beri buraya iki kez geri döndü ve Verona bölgesindeki bazı evleri yaktı." Venedikliler onu takip etmişler ve olağan olarak sığındığı Ferrara ve Mantova'nın onun sığınma olanağını reddetmesini sağlamışlardır.²⁷⁷ Ama bunlara rağmen onu yakalamayı gene de başaramamışlardır; iki yıl sonra Tirollü Ferdinand'ın sarayındadır.²⁷⁸ İtalya'nın kuzeyiyle güneyindeki hırsız ve katillerin buluşma yeri olan Papalık devletini mahveden çetelere örnek teşkil eden (bunların arasında yerli çeteleri saymıyoruz), XIII. Gregorius'un dönemindeki en azgın çetelerden biri, daha önce rastladığımız Montemarciano dükü Alfonso Pic-

²⁷⁴ A. Marcelli, "Intorno al cosidetto mal governo genovese", *agm.*, s. 147, Eylül 1578 ve Ekim 1586.

²⁷⁵ Bkz. I. cilt, s. 165.

²⁷⁶ H. de Maisse'den Krala, Venedik 20 Haziran 1583, A.E., Venedik, 31, f° 51 ve 51 v°.

²⁷⁷ *Age.*, f° 56 v° 11 Temmuz 1583.

²⁷⁸ G. Schnürer, *a.e.*, s. 102.

colomini'dir.²⁷⁹ Toscana büyük dükü onu *in extremis* kurtarmıştır, çünkü uzun süreden beri bu olayda ipler onun elindedir. Alfonso son anda kurtarılınca Fransa'ya geçmiş –o dönemde partizanların savaşına karşıt olarak gerçek bir savaş vardır– fakat buradaki savaş bu *masuadieri* adamının pek hoşuna gitmemiş, kısa bir süre sonra seslere ve davetlere kulak kabartmış ve yeniden İtalya'ya dönmüştür –bu kez acımasız ve tedbirsiz bir şekilde büyük düke karşı dikilmiş olarak Toscana'dadır. Kalelerden ve garnizonlardan uzak Pistoia dağına (gene o) yerleşmiştir; *sollevare i popoli della scorrerie* yapmak için hareket etmektedir, çünkü buğdayın çok kıt olduğu bu 1590 yılında, *la misera potea piu facilmente indurre gli nomini a tentare di variar condizione*. Şaşırtıcı derecede ileri görüşlü sözler.²⁸⁰ İnsanları yönlendiren bu kişinin Toscana ülkesinin kalbine gelmesiyle birlikte her şeyden endişe duymak gerekmektedir; bir de üstelik İspanyol *presidioları* ve *Casa Medici*'nin bütün düşmanlarıyla ilişki halindedir. Siena veya Maremma üzerine ilerlemesi güzel bir karşılık bulacaktır. Ancak çeteleri bilinçli bir şekilde savaşmasını bilmediklerinden, kilit yerleri ele geçiremeyecek Toscana veya Roma jandarmalarının önünde geri çekilmişlerdir ve son söz prence kalmıştır. 16 Mart 1591'de Piccolomini Floransa'da idam edilmiştir.²⁸¹ Böylece dışarıdan özenle izlenen ilginç bir iç savaş sona ermiş bulunmaktadır, çünkü bu olayların ipleri yabancıların elindedir ve bunlar bazen Escorial'e, bazen de Dauphiné'deki Lesdiguières'e kadar ulaşmaktadır.²⁸²

Bunlar, büyük siyasete dokunan büyük örneklerdir. Daha basit örnekler işimizi daha iyi görecektir. Fakat bunlar yakalanması en güç örneklerdir. Ancak Katalan soyluluğu ile Pireneler eşkıyalığı, Napoli veya Sicilya soyluluğu²⁸³ ile Güney İtalya'daki haydutluk, Papalık devletinin *signori* ve *signoratti*'si ile Roma eşkıyalığı arasındaki ilişki reddedilemez niteliktedir. Soyluluk her yerde siyasal

²⁷⁹ R. Galluzzi, *a.e.*, II, *passim* ve c. III, s. 44 vd.

²⁸⁰ *Age.*, III, s. 44.

²⁸¹ *Age.*, III, s. 53.

²⁸² *Age.*, II, s. 443.

²⁸³ L. Bianchini, I, 60.

veya toplumsal olarak rolünü oynamaktadır. Para her şeyi özetlediğinden, soyluluk ekonomik olarak hastadır. Fakir soylular, bazıları iflas etmiş ve diğerleri talihsiz ailelerin küçük çocukları olarak, büyük sıklıkla, tohum halinde olan ve sürekli olarak yeniden doğan “Hidra kafasına benzeyen”²⁸⁴ toplumsal savaşın kadrolarını oluşturmaktadırlar. Talan ve soygunla geçinmek (sahnenin aynı olduğu Fransa’da La Noue’nun dediği gibi), *à la désespérade*²⁸⁵ umutsuz işlere doğru koşmak zorundadırlar. Bu toplumsal mekanizma, çok daha sonraları bile işlemeye devam edecektir. 18. yüzyılda, hepsi birden iyi pay alamayacak kadar kalabalık olan senyörler Osmanlı’yı karıştırmışlardır; bunlar Bulgaristan’daki Kırcaali’denir.²⁸⁶ Brezilya’da, 19. yüzyılın başında haydutlar, yeni dönemde az veya çok zarar gören ve kendilerini savunmak zorunda kalan büyük toprak maliklerinin adamları, *cabras*larıdır.²⁸⁷

Fakat ölçüsüz bir şekilde basitleştirmemek gerekir: Giderek çoğalan ve çok biçimli olan eşkıyalık bazı soyluların hizmetinde olduğu kadar, diğer bazı soylulara karşı dikilmektedir. Lombardiya ülkesinde “ünlü haydut ve Castellon markisine karşı isyan eden” Alexio Bertholoti’nin maceraları buna örnektir. 17 Ağustos 1597’de 200 kişiden fazla adamıyla Solferino şatosunun duvarlarını aşmış, markinin annesi ve on üç yaşındaki oğlunu ele geçirmiştir. Esirleri Castellon’a götürmüş, bizzat markiyi ele geçirme umuduyla, şatonun kapılarını, esir tuttuğu yaşlı markiz aracılığıyla açtırtmayı denemiştir. Markiz bunu reddedince onu vahşice yaramış ve çocuğu öldürtmüştür, daha sonra yağmaya ve Milano valisinin raporuna göre “barbarca bir vahşete” girmiştir.²⁸⁸

Bunun bir anlamı da eşkıyalığın yalnızca belli bir soyluluğun yaşadığı bunalımlara bağlı olmadığıdır; eşkıyalık köylüdür, halk-

²⁸⁴ Marciana, 5837, Notizie del mondo, Napoli, 5 Mart 1587.

²⁸⁵ Zikreden, E. Fagniez, *L’Économie sociale de la France sous Henri IV*, 1897, s. 7.

²⁸⁶ R. Busch-Zantner, s. 32.

²⁸⁷ Gilberto Freyre, *Sobrados e mucambos*, s. 80 vd.

²⁸⁸ Simancas E° 1283, Kastilya Baş Savaş Nazırından II. Felipe’ye, Milano 25 Ağustos 1597.

tan kaynaklanmaktadır. Toplumsal bir kabarma ve bir 18. yüzyıl tarihçisinin dediği gibi “su baskını”²⁸⁹ gibi olan bu hareket çok farklı türden suları yükseltmektedir. Siyasal ve toplumsal talep olarak (dinsel değildir)²⁹⁰ hem aristokratiktir hem de halk hareketidir (Dağların kralları, Roma Campagnası’ndakiler veya Napoli kırlarındakiiler genelde köylüler ve küçük insanlar değil midir?). Bu durum içten içe süren bir köylü isyanıdır, sefalet ve aşırı nüfusun ürünüdür, eski geleneklerin canlanmasıdır; saf eşkıyalık, insanın insana karşı kıyıcı macerasıdır. Haydutluğu bu son çizgiye indirgememek veya zenginler ile güçlülerin malları, mevkileri ve hayatları için tir tir titrediklerine fazla inanmamak gerekir.

Ancak abartma payını dışarıda bıraktıktan sonra, bu kadar fazla acımasızlık ve kıyıcılık nasıl unutulabilir? İnsan hayatının 16. yüzyılda fazla değerli olmadığı doğrudur: Kendi anlatımına göre, Alonso de Contreras’ın hayatı bilinen en güzel macera romanı olabilir, çünkü bu yaşanmış öykü on kadar cinayeti de kapsamaktadır; Benvenuto Cellini’nin hayatı ise onu zindan ve darağacına kadar sürüklemiştir. Bu modellere bakarak, belli bir öldürme mesleğini sürdürenlerin vicdan azabını düşünmeye çalışalım. Veya Metz’in kuşatılması sırasında, kuşatma altındakilere tabiplik yapan Ambroise Paré’nin V. Carlos’a söyledikleri hakkında ne diyeceğimizi düşünelim: “İmparator kimlerin öldüğünü, bunların soylu ve muteber kişiler olup olmadıklarını sormaktadır; ona bunların hepsinin fakir askerler oldukları cevabı verilmiştir. O zaman onları, tomurcukları ve toprağın diğer ürünlerini yiyen kurtçuk, çekirge ve Mayıs böceklerine benzeterek, bunların ölme-

²⁸⁹ R. Galluzzi, II, s. 441.

²⁹⁰ *Diario fiorentino di Agostina Lapini...*, 1591, s. 317. Forlî civarındaki haydutların Giacomo Galli adında birinin şahsında seçtikleri Papa’nın öyküsü; ona gerçek papaymış gibi itaat etmektedirler. Bu adam altın yaldızlı şapkasıyla birlikte asılacaktır. Bu öykü dinsel olduğu kadar siya-saldır da. Bu konuda işaret edilecek başka ayrıntı yoktur. Düzen yanlıları haydutların tanrısal ve dinsel yasaları ihlâl ettiklerini söylemektedir, fakat bu öylesine bir konuşmadır.

sinde bir tehlike olmadığını, eğer mülk sahibi insanlar olsalardı, ayda altı *livre* için askere gelmeyeceklerini ifade etti.”²⁹¹

Eşkıyalığın Artışı

Ne olursa olsun, 16. yüzyılın sonunda eşkıyalık ağırlaşmaktadır. Devletler mozaïği olan İtalya boyunca haydutluk kendi cennetini bulmuştur; şuradan kovulunca buraya sığınmakta, daha uzakta yeniden ortaya çıkmakta, eğer –neden olduğu– sonsuz kinler nedeniyle zayıflamışsa, çok sayıdaki kırsal bağlantılar sayesinde yeniden güçlenmektedir. 18. yüzyılın şu becerikli tarihçisi Mecatti bize İtalya’nın 1590’lı yıllara doğru, çoğu zaman kendi kavgaları için Guelfler ve Gibelinler maskesi takan²⁹² bu eşkıya çeteleri tarafından nasıl istilâ edildiğini anlatmaktadır. Bütün bunlar ebedi açlık sorununa bağlanmaktadır. Dağlardan aşağı inişler, tıpkı dün Fas’ta olduğu gibi, boyun eğdirilemeyen dağlardan inerek aşağıdaki buğday ve hayvandan yana zengin toprakların üstüne atılanlar gibi, *rezzoustan* başka bir şey değildir. İşte İtalya’ya yüzyılın sonunda ilginç bir iklim veren budur. Açlık burada bazı bölgelerin tümünü etkilemektedir;²⁹³ eşkıyalık burada Sicilya’dan Alplere, Tiren denizinden Adriyatik’e kadar, her yerde birden, hırsızlık, yangın, cinayet ve korsanlarınkine eşdeğer kıyıcılık faaliyetleri halinde kaynamaktadır. Herkes bundan nasibini almaktadır. Napoli iktisatçı Antonio Serra, 1613’te Napoli’nin İtalya’nın herhangi bir başka bölgesinden daha fazla cinayet, hırsızlık ve suça sahne olduğunu kabul etmektedir.²⁹⁴ Fetret dönemlerinde eşkıyaların mantar gibi türedikleri²⁹⁵ Sicilya ve Papalık devleti, Napoli ve Romagna sınırları, onlara ayrıcalıklı eylem alanları sunmaktadır.²⁹⁶

²⁹¹ Ambroise Paré, *Œuvres complètes*, 1598, s. 1208.

²⁹² G. Mecatti, *a.e.*, II, s. 780. V. Pius zamanında Papalık devletinde parti mücadelesi, L. von Pastor, s. XV.

²⁹³ *Age.*, s. 782.

²⁹⁴ *A.e.*, s. 145.

²⁹⁵ 28 Mart 1592, Simancas E° 1093; f° 12; G. Meccatti, II, s. 781 (1590).

²⁹⁶ G. Mecatti, II, s. 784 (1591); Amedeo Pellegrini, *Relazioni inedite di ambasciatori lucchesi alla corte di Roma, sec XVI-XVII*, Roma, 1901;

Karmaşık saflar halinde maceraya atılmaktadırlar: Profesyonel katiller, köylüler, soylular, amirlerinden kopmuş rahipler, Papalığa artık boyun eğmek istemeyen papazlar. Bunları, Papalık devletinin Gian Andrea Doria'ya teslim ettiği ve bazen listeleri mevcut olan kadirga forsalarının bulundukları sıralara göre hayal etmek mümkündür. Sardinya ve Korsika'da eşkıya sayısı yüksektir. Toscana'da Francesco dönemindeki (1574-1587) karışıklıklar onların eseridir.²⁹⁷ 1592-1593'te İtalya genel bir af bu can sıkıcı kişilerden kurtulmayı düşünecektir, tabii böyle bir af Venedik hizmetinde Dalmaçya'ya gitmeleri koşuluyla olacaktır.²⁹⁸

Fakat İtalya âfetle mücadele konusunda tek başına değildir. Yol kesmelerin hiç eksik olmadığı Kuzey Afrika'da, temkinli yolcular (örneğin Constantine tüccarları) gruplar halinde seyahat etmektedirler; en beceriklileri, Haado'nun söylediğine göre marabutların refakatinde ilerlemektedirler.²⁹⁹ Osmanlı'da hırsız ve eşkıya kaynamaktadır. 17. yüzyılda Tavernier'ye göre,³⁰⁰ "Türkiye'nin tamamı büyük çeteler halinde dolaşan ve tüccarları yolların üstünde bekleyen hırsızlarla doludur." Daha 16. yüzyılda Boğdan ve Eflâk'ta gezgin tüccarlar kendilerini korumak için uzun araba kafileleri oluşturuyor, grup halinde konaklıyor ve büyük işaret ateşleri yakıyorlardı.³⁰¹ Böylece tüccarlar mallarını taşıdıkları hurçların ardında, denizde olduğu kadar, karada da tehlikelerle karşı karşıya kalıyorlardı.

Yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın ilk yıllarında, hiçbir ülke, yaşlı kralın Escorial'de ölmesinden sonra, eğlencenin ve lüksün arttığı, sanatın ve düşüncenin geliştiği Altın Yüzyılın yaşandığı sahne olan İspanya kadar eşkıyalığın artışına dair iyi bir resim sunamamaktadır; İspanya, şu Velázquez ve Lope de Vegaların

1591'de Roma ile Napoli arasındaki sınırda eşkıyalığın artışı, etkin olmayan bastırma tedbirleri.

²⁹⁷ H. Wätjen, s. 35.

²⁹⁸ G. Mecatti, II, s. 786-787.

²⁹⁹ *A.e.*, s. 32.

³⁰⁰ J. B. Tavernier, *a.e.*, I, s. 2.

³⁰¹ Angelescu, *a.e.*, I, s. 331.

yeni kenti Madrid; bu zengini çok zengin, fakiri çok fakir olan çifte kent; meydan köşelerinde uyuya kalmış dilenciler, senyörlerin saraylarına girebilmek için üzerlerinden atladıkları pelerinlere sarılmış gövdeler; zenginlerin kapılarında sabahlayan *serenolar*; işsizlerin, kaptanların, aç uşakların, kir pas içindeki kâğıt oyuncularının, avlarını yolmakta mahir kızların, üniversiteye geri dönmeyi unutan gitarıcı öğrencilerin endişe verici dünyası; bütün İspanya'nın beslediği ve sabahleyin civar kırlardaki köylülerin ekmek satmak üzere gelerek istilâ ettikleri bu karmaşık şehir bu manzaraya katkıda bulunmaktadır. Temkinli Kralın saltanatının büyük bölümünde, Granada'daki teyakkuz hali ve limanlara yapılan İngiliz saldırısı dışında, ülkenin büyük bölümü barışı ve yabancıların çoğu zaman kıskandıkları sükûneti tatmıştı. Eşkiyaya gelince, bunlar yalnızca Doğu Pirenelerde ve Katalan soyluluğuyla birlikte yakındaki Fransa ile dirsek teması içinde kalarak önemli bir sayıya ulaşabilmişlerdi. Oysa saltanatın son yıllarıyla birlikte eşkiyalık Yarımada'nın tümünde ortaya çıkacaktır. Haydutlar 1580 Portekiz seferiyle bağlantılı olarak, Badajoz yolu üzerindedirler.³⁰² Valencia'da şiddetli kavgalar, büyük senyörlük ailelerini cinayete varan çatışmalara sürüklemektedir. Tehlike 1577'de o kadar aşikârdır ki, yeni bir *real pragmatica*ya konu olmuştur.³⁰³

Başka yerlerde olduğu gibi, burada da ilaçlar ne işe yarar ki? Etkin olmayan bu ilaçları yeniden uygulamak gerekmektedir. 1599, 1603, 1605'te³⁰⁴ *bandoleros de les viles* (krallığın) *que van divagant per le present regne amb armes prohibides pertubant la quietud de aquelle* karşı yeni pragmatik uygulamalar çıkartılmıştır. "Kötülük yapanlar"³⁰⁵ sorunu gündemdedir; hattâ bu sorun *Moriskoların* 1609-1614 yıllarında geniş ölçekli olarak sınır dışı edilmelerinin arifesinde bile gündemden düşmemiştir, çünkü bu durum hay-

³⁰² 11 Ekim 1580, *CODOINXXXIII*, s. 136.

³⁰³ B.N., Paris, esp. 60, f° 112 v°-123 v° (t.y.), 1577.

³⁰⁴ *Age*, f° 350-359.

³⁰⁵ Malhechores de Valencia, 1607-1609, Simancas E° 2025.

dutlara geniş eylem olanakları sunmaktadır.³⁰⁶ Küçük memurların yozlaşması buna eklenmekte ve tüm bunlar saldırganlarla birlikte yürümektedir.³⁰⁷

Köleler

Son bir özellik daha bu Akdeniz toplumlarının özgünlüğünü belirleyecektir: Modernliklerine rağmen, bu toplumlar Doğu'da olduğu kadar Batı'da da köleciler olarak kalmaya devam etmektedirler. Burada geçmişe karşı garip bir sadakat, belki de bir tür lüks anlayışı söz konusudur, çünkü köle pahalıdır, ihtiyaçları vardır ve İstanbul'da bile fakir ve sefillerle rekabet halindedir. Yeni Dünya'nın antik tarzdaki köleciliğini, geniş ölçekli ve derinlikli bu geri dönüşü mümkün kılan şey, emek-gücünün kıtlığı, maden ocakları ve şeker kamışı plantasyonlarının verimliliğidir. Her halükârda, uygulamada Kuzey Avrupa ve Fransa'da ortadan kalkmış olan kölecilik Batı Akdeniz'de,³⁰⁸ İtalya'da ve İspanya'da oldukça canlı bir ev köleliği biçiminde sürmektedir. 1572 tarihli Burgos konsüllüğünün emirnameleri, Yeni Dünyaya götürülen siyahi kölelerin tâbi tutulmaları gereken koşulları saptamaktadır; ama bu emirnamenin kapsamına Portekiz'e ve *a estos Reynos*, yani İspanya'ya götürülenler de girmektedir.³⁰⁹ Kahramanlık öyküle-

³⁰⁶ A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, P° Priuli'den Doge'ye, Madrid 21 Ekim 1610.

³⁰⁷ Jacob van Klaveren, s. 54, dipnot 16.

³⁰⁸ Georg Friederici, *a.e.*, I, s. 307. Sancho Pança siyahi bağımlılarla ne yapacaktır? Onları satacaktır. Ev köleliği hakkında, R. Livi, *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni*, Padua, 1928. 15. yüzyılla sonlanan, Charles Verlinden'e ait usta işi bir kitap, *L'esclavage dans l'Europe médiévale I, Péninsule ibérique, France*, 1955, Granada'da ev kölesi zenciler, Luis de Cabrera, *a.e.*, I, s. 279; Cebelitarık'ta, *Saco...*, s. 51, 77, 79. Kölecilik Fransa'da 13. yüzyıldan itibaren kaybolmuştur, Pardessus, *a.e.*, s. 260; Gaston Zeller, *Les institutions de la France*, 1948, s. 22; Sicilya'da mal gibi satılan köle, Pardessus, V, s. 437.

³⁰⁹ E. García de Quevedo, *Ordenanzas del Consulado de Burgos*, 1905, s. 206 dipnot.

rinde yer alan kişilerinden olan Guzman, kocası Hintlerde olan soylu bir kadının hizmetindeyken, bu hanımın beyaz bir kadın kölesine karşı geçici ve şiddetli bir tutkuya kapılarak, tüm kötülüklerle ve onursuzluklara razı olmuştur, *una esclava blanca que yo, mucho tiempo, creiser libre*.³¹⁰ 1555'te henüz Kastilya'nın başkenti olmaya devam eden Valladolid'de köleler büyük evlerde ikâmet ederler; "mutfak artıklarıyla iyi beslenmiş olan" bu köleler efendilerinin vasiyetnamesiyle çoğu zaman azad edilirlerdi.³¹¹ 1539'da Roussillon'da efendisi olmayan, üstelik bir de hırsızlık yapan bir Türk yakalanmış ve bir notere köle olarak satılmıştır.³¹² İtalya'da, birtakım sözleşmeler, ev köleliğinin özellikle güneyde olmak üzere, diğer yerlerde de yaşamaya devam ettiğine işaret etmektedir. Napoli'de noter belgeleri³¹³ köle satışlarını haber vermektedir (16. yüzyılın İtalyası'nda sıradan "parçalar" tanesi 35 dukadan satılır); Venedik'teki noter sicillerinde aynı kayıtlar vardır;³¹⁴ muhtemelen sarayı eğlendirmek üzere zenci çocuklar satın alan Gonzague'ın mektuplaşmalarında da benzer kayıtlar vardır.³¹⁵ Livorno'da *portate* kayıtları zaman zaman teknelerle gelen birkaç zenci köleyi bildirmektedir.³¹⁶

Bütün bu kesintisiz ticaretin gün ışığına çıkabilmesi için istisnai olayların meydana gelmesi gerekmektedir; örneğin Trablus'un 1510'da fethi³¹⁷ Sicilya piyasasına o kadar fazla köle sokmuştur ki, bunlar su fiyatına satılmışlardır; fiyatların parça başına 3-25 dukaya kadar düşmesi karşısında, Batı Akdeniz kadirğaları forsalarını yenilemişlerdir. 1549'da, benzerleri çok olan bir örnek olarak,

³¹⁰ A.e., II, III, VII, s. 450.

³¹¹ Villalón, *Viaje de Turquia*, 1555, s. 78.

³¹² Pyrénées Orientales departman arşivleri, B. 376 "*por esser latru e sens amo*."

³¹³ A.d.S., Napoli, Notai, Sezione Giustizia, 51, f° 5 (siyahi bir köle 36 duka, 1520); f° 244 (siyahi bir kadın köle 35 duka, 1521).

³¹⁴ Alberto Tenenti, "Gli schiavi di Venezia alla fine del Cinquecento", *Rivista storica Italiana*, 1955.

³¹⁵ A.d.S., Mantova, E. Venezia, 16 Haziran 1499.

³¹⁶ A.d.S., Floransa, Mediceo 2080.

³¹⁷ Sanuto, a.e., XI, kol. 468, Palermo, 3 Eylül 1510.

Toscana büyük dükü Segna'ya Türk veya *morlachi* köleler satın alması için bir temsilci göndermiştir.³¹⁸ Kölecilik, yüzyılın sonunda artacak olan dinsel merhamet ve acıma konusundaki büyük harekete rağmen, fakirlere karşı sert olan bu Akdeniz toplumunun bir gerçeğidir. Her halükârda kölecilik Atlantik ve Yeni Dünyanın tekelinde değildir.

Nasıl Bir Sonuca Varmalı?

Yavaş ve derinlemesine bir işleyiş Akdeniz toplumlarını 1550-1600 arasında uzun bir oluşumun sonucu olarak yavaş yavaş değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Giderek büyüyen genel rahatsızlığın ifadesi gündelik isyanlar değildir; bu rahatsızlık bütün toplumsal manzarayı aynı ölçüde değiştirmiştir. Ve bu yadsınamaz bir şekilde toplumsal karakterli bir dramdır. Jean Delumeau'nun, 16. yüzyıldaki Roma ve Roma Campagnası'na ilişkin, "gazetecilerin" binlerce küçük *avvisisini*, Ebedi Kent'in *fogliottanti*lerini günde me getiren incelemesinden sonra, eğer hâlâ varsa, son kuşklar da ortadan kalkacaktır. Bu dosyayı tekrar ele almak, açıklamalarımızı tekrarlamak olacaktır. Hiç kuşkusuz, her şey zengin ve güçlü aileler halinde kurulmuş, geniş mülkler üzerine yaslanan bir soyluluk ile giderek kalabalıklaşan ve sefilleşen "kurtçuklara veya hamam böceklerine" benzeyen, sayısız insan-böceklerden oluşan bir fakirler kitlesi arasında kutuplaşmaktadır. Bir *cracking* eski toplumları ikiye ayırmakta, onların arasında bir uçuruma neden olmaktadır. Artık hiçbir şey bu uçurumu dolduramayacaktır. Hattâ tekrarlamak gerekirse, yüzyılın sonundaki şaşırtıcı Katolik merhamet hareketi bile bu konuda etkisiz kalacaktır. İngiltere'de, Fransa'da, İtalya'da, İspanya'da ve İslâm dünyasında, her şey, 17. yüzyılın onulmaz yaralarıyla ortalığa yayılacak bu dramla altüst olmuştur. Hastalık zamanla her yere sirayet etmiş, devletlere, toplumlara ve uygarlıklara ulaşmıştır. Bu bunalım insanların hayatına kendi renklerini katmaktadır. Eğer zenginler serseriliğe özenerek küçümsedikleri kalabalıkların arasına katılıyorsa, bunun anlamı

³¹⁸ A.d.S., Floransa, Mediceo 2077, f° 34, 9 Nisan 1549.

hayatın birbirine yakın iki kıyısının olmasıdır; bir yanda hizmetçilerle dolu soylu evleri, öte yanda karaborsanın, hırsızlığın, işsizliğin, maceranın ve özellikle de sefaletin dünyası *picardia*. En saf dinsel inanç gibi, en tutkulu duygular en şaşırtıcı aşağılıkla ve vahşetle yan yana durur. “Barok”un şaşırtıcı, muhteşem çelişkileri, diye haykıranlar olmuştur. Barokun değil fakat onu destekleyen ve iyi bir şekilde örtemeyen toplumun çelişkileri. Bu toplumların içinde yaşamak büyük bir umutsuzluk kaynağıdır.

Bütün bunların nedeni acaba bir kez daha denizin mal, hizmet, zenginlik ve hattâ yaşam sevinci dağıtma görevinde başarısızlığa uğramış olması mıdır? Eski şan ve refah sona ermekte, deniz halkları nihai rezervlerini tüketmektedir; böyle bir şey mümkün müdür? Veyahut, araştırmamızın hep aynı ve monoton sorusu olarak, Akdeniz de dâhil bütün bir dünya, bir süre sonra –biraz geç veya biraz erken– 17. yüzyılda göreceğimiz hayatın şaşırtıcı gerileyişine doğru mu koşmaktadır? Acaba François Simiand³¹⁹ haklı mıydı?

³¹⁹ François Simiand, 1873-1935, filozof, sosyolog, iktisatçı ve tarihçi olarak Fransız tarihçilerinin üstadı; Marcel Mauss ile birlikte ülkesinde düşünceye yön veren büyük bir isim olmuştur. Başlıca çalışmaları: *Cours d'économie politique*, 3 cilt, 1928-30; *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*, 3 cilt, 1932, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, 1932; *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale*, 1932.

VI

UYGARLIKLAR

Uygarlıklar Akdeniz'in en karmaşık, en çelişkili yapılarıdır. Uygarlıklar içerisinde belli bir nitelik keşfedildiğinde, bunun aksi yönündeki nitelik de onlar tarafından kazanılmış olmaktadır. Uygarlıklar hem kardeş ve liberaldirler hem de kendine özgü ve asık suratlıdırlar; birbirlerinin ziyaretlerini kabul etmekte ve bu ziyaretlere karşılık vermektedirler; barışçıdırlar ama aynı zamanda savaşçıdırlar. Şaşırtıcı bir sabitliğe sahip olan uygarlıklar aynı zamanda hareketli ve başıboşturlar; çeşitli akım ve rüzgârlarla canlanmakta ve yaşamlarının ayrıntısı içerisinde anlamsız *brown* hareketlerine maruz kalmaktadırlar. Tıpkı rüzgârın oluşturduğu kumullar gibi, toprağın gizli engebelerine tırnaklarını iyice geçirmişlerdir: Bunların oluşturduğu kum taneleri gitmekte, gelmekte, uçuşmakta, rüzgârın keyfine göre birikmektedir, fakat kumul, sayılamayacak kadar çok hareketin toplamı olarak yerinde kalmaktadır.

Marcel Mauss'un çalışmalarının önemi,¹ hiç kuşkusuz, uygarlıklara canlı bir ışık ve hareket olma niteliklerini teslim etmiş olmasıdır. Ancak bunların kalıcılığını bize göre yeteri kadar vurgu-

¹ "Civilisation, éléments et formes", *Première Semaine Internationale de Synthèse*, Paris, 1929, s. 81-108.

lamamıştır. Uygarlıkların hayatında değişen ve devinen şey acaba bu hayatın bütünü veya en iyi kısmı mıdır? Kuşkusuz hayır. Burada yapı ve konjonktür, an ve süre –hattâ çok uzun bir süre– yeniden karşımıza çıkmaktadır. Yaptığının bilincinde olan veya olmayan kaba bir güç; kendini tarihin rastlantılarına ve lütfuna terk eden kaygısız bir güç; çok geniş kapsamlı ve etkili bir eğitim; bunlar, bir uygarlığın başka bir uygarlık alanını hissedilir bir şekilde aşındırması için yeterli değildir. Esas olarak, bahisler çoktan yatırılmış, oyunlar çoktan oynanmıştır. Kuzey Afrika 1962 Martı'nda² değil, tâ 8. yüzyılın ortasından itibaren³ ve belki de İsa'nın doğumundan önce, Doğu'nun çocuğu olan Kartaca'nın kurulmasından itibaren Batı'ya ihanet etmiştir.

1. Uygarlıkların Hareketliliği ve Hareketsizliği

Hareket ve hareketsizlik birbirlerine eşlik ederler, biri diğerini açıklar. Bir uygarlığa belli bir yoldan veya diğerinden, görünüşte çok saçma görünen, her canlı uygarlığın öncelikle kendini belli ettiği olaylar ve önemsiz olaylar tarafından yaklaşmakta hiçbir sakınca yoktur.

Küçük Olayların Verdiği Ders

Çeşitli küçük olaylar Akdeniz insanlarının hayatını, dünyanın her tarafına macera rüzgârlarıyla savrulan bu insanları, uzun söylevlerden çok daha iyi ortaya koymaktadırlar.⁴ 1598'de Raguzalı bir gemi sahibi bir *navë*yle Akdeniz'de bir yerde, Santa Margherita'dan olan bir Cenevizli yolcunun itiraflarını dinlemiştir; bu adam Potosi'de zengin bir şekilde ölmeden önce, kendisini Mezzo'daki, Ragusa açıklarında bulunan ve bu kentin de-

² “İhanet” kelimesi Lucien Febvre'in Buenos Aires Üniversitesi'nde Ekim 1937'de verdiği bir dersten alınmıştır.

³ Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, 1931, s. 20.

⁴ Bunlar bütün belgesel dizilerde ve özellikle Ragusa'da *Diversa di Cancellaria* ve *Diversa de Foris*'de; Cenova'da *Magistrato del Riscatto dei Schiavi*'de; Venedik'te *Quarantia Criminale*'de bulunmaktadır.

nizci ve uzun yol kaptanlarının beşiği olan adadaki mirasçılarını bulmakla görevlendiren bir Raguzalının mutemet adamıdır. Ve olanaksız bir olay gerçekleşmiştir; soruşturma açılmış, mirasçılar birbirlerini bulmuşlardır.⁵ 1611 yılının sonunda,⁶ Signoria'nın misilleme olarak el koyduğu *Santa Marta del Rosario e quatr'occhi* adlı *navenin* yarısına sahip olduğu için Venedik'in ilgilendiği Peru'ya yerleşmiş olan, bir diğer Raguzalı Blas Francisco Conich hakkında daha az şey biliyoruz. Başka bir küçük olay: Raguza'da bir ölüm tespiti davası açılmıştır. Ölü, bir *nave* kaptanı, 1596'da II. Felipe'nin İngiltere'ye karşı saldırıya geçirdiği armada ile birlikte kaybolmuştur. Mahkeme dosyasında kayıp kaptanın büyük yolculuktan önce karısına yazdığı bir mektup bulunmaktadır. Bu mektup 15 Ekim'de Lizbon'dan yazılmış gerçek bir vasiyetnamedir: "Bugün İrlanda'ya doğru yola çıkıyoruz. Kimin geri döneceğini Allah bilir..." Ve kaptan geri dönmeyecektir.⁷ Başka bir olay, ama bu sefer Cenova'da: 8 Haziran 1601'de, mahkeme usulüne göre Latinceleştirilmiş adıyla kaptan *Pompeus Vassalus quondam Jacobi*, muhteşem *Magistrato del Risatto dei Schiavi*'nin önünde Portofinolu Matteo Forte'nin muhtemel ölümü hakkında tanıklık yapmaktadır. "Geçen yıl mayıstan 11 Eylül'e kadar Mısır'da olduğumdan, orada çeşitli kimselere İskenderiye beyinin kadırgalarının eski forsası olan Matteo Forte'nin hayatta olup olmadığını sordum... çünkü adı geçen Matteo'nun evi benimkinin yanındadır ve onu satın almak istiyordum" demiştir. Oysa "onu tanıyanların hepsi, aylar önce öldüğünü bana söylediler ve burada onu tanıyan Rappalolu köleler vardı."⁸

Bagliascolu bir Ceneviz uyruğu olan ve Cezayir'de esir düşen Gieronimo Campodimeglio'nun macerası da sıradan bir vakadır. 1598'de 50 yaşlarındadır ve ne esir düştüğü tarih ne de ölürken

⁵ Raguza Arş., *Diversa de Foris*, VII, f° 62-66, Ekim 1598.

⁶ A.d.S., Venedik, Dispacchi Senato Spagna, P. Priuli'den Doge'ye, Madrid, 3 Aralık 1611.

⁷ Raguza Arş., *Diversa de Foris*, V, f° 152 v° ve 153, Lizbon, 15 Ekim 1596.

⁸ 8 Haziran 1601, A.d.S., Cenova, Atti 659.

ona dükkânını miras bırakan eski sahibi zikredilmektedir. Bu zaman aralığında sokaklarda *ristito de Turcho* dolaştığı görülmüştür; söylendiğine göre Müslüman bir kadınla evlenmiştir. “Muhtemelen din değiştirmiştir ve artık geri dönme endişesi yoktur”:⁹ Sanıldığından da sık rastlanan bir hikâyedir. Gerçekten de –ve o çağdaki bir tanıgın ifadesine göre–¹⁰ Hristiyanlar binlerle ifade edilen kitleler halinde Türk ve Müslüman olmaktadırlar. Büyük uygarlıklar –veya güçlü yönetimler– buna hayır demek, mücadele etmekte ve kayıp çocuklarını geri almaktadır; oysa bireyler olağan olarak daha kolay uyum sağlarlar. İleriki tarihlerde, yavaş yavaş onlara karşı bir statü geliştirilecektir. 16. yüzyılda bunlar henüz ilk ülkelerindeki medeni haklarını kaybetmiş değildir. Örneğin Tunus’ta yaşayan bir dönmenin Siraküza’daki kardeşi lehine toprak devri yapabildiği görülmektedir.¹¹ Hattâ 1568’de Fray Luis de Sandoval’ın¹² Akdeniz’in Hristiyan hükümdarları nezdinde bir kurtarma harekâtı başlatma girişiminde bulunduğu görülmektedir: Bu kayıp unsurlar affedilecek ve Hristiyan âleminde neden oldukları sayısız baş ağrısına son verilmiş olacaktır. Bu arada her dönme tehlikesizce evine dönebilecektir; örneğin Kıbrıs fatihleri tarafından 1572’de esir alınan ve köle yapılan Venedikli Gabriel Zucato’nun 35 yıl sonra, 1607’de ülkesine dönmesi gibi. Bu adam *sanctissime fede* bir simsarlık (*sansara*) görevi talep etmiş ve bu talep *Cinque Savii* tarafından, içinde bulunduğu sefalet ve “yazmasını dahi bildiği” Rumca, Arapça ve Türkçe bilgisi göz önüne alınarak kabul edilmiştir; ancak *si feci turco*, bu adam daha sonra bundan vazgeçmiş ve Türk olmuştur, dönmüştür.¹³

⁹ *Age.*, Atti 659.

¹⁰ H. Porsius, *Brève histoire*, Tersane 8° H 17458, zikr: J. Atkinson, *a.e.*, s. 244.

¹¹ 25 Eylül 1595, P. Grandchamp, *a.e.*, I, s. 73. Guzman de Alfarache’ın babasına ait uydurma tarihe bkz. M. Aleman, *a.e.*, I, I, 1, s. 8-9.

¹² A.d.S., Floransa, Mediceo 5037, f° 124, Fray Luis de Sandoval’dan Toscana büyük dükküne, Sevilla 1 Ağustos 1568.

¹³ A.d.S., Venedik, *Cinque Savii*, Riposte, 142, f° 9 v° ve 10, 25 Mayıs 1607.

İki hasım ve komşu uygarlık her halükârda koşulların ve rastlantıların sunduğu durumlara göre yakınlaşmaktan geri kalmazlar. Cezayirliilerin 1540'ta Cebelitarık'a karşı giriştikleri başarısız saldırı sırasında, 80 Hristiyan korsanların eline geçmiştir. Teyakkuz hali geçtikten sonra, bu olaydan sanki kuralmış gibi söz edilmektedir. Bir tür ateşkes kararına varıldıktan sonra müzakereler başlamıştır. Bu durumda Cezayirliiler limana girmişler; denizciler karaya çıkmışlar, kentte dolaşmışlar, eski tanıdıklarını, eski esirleri veya esir oldukları zamanlardaki sahiplerini görmüşler, daha sonra salaş meyhanelerde, *bodegoneste* yemek yemişlerdir. Bu arada sivil halk onların filolarının ihtiyaç duyduğu tatlı suyun taşınmasına yardımcı olmaktadır.¹⁴ İyi niyetli mübadeleler, tanışıklıklar; bütün bunlar siperlerdeki askerlerin "kardeşlikleriyle" kıyaslanabilir; iki düşman din arasında sağlam bir engel olduğunu da düşünebiliriz. İnsanlar devletlerin veya dinlerin sınırlarına karşı kayıtsız bir şekilde gidip gelmektedirler. Seyrüsefer ve ticaret zorunlulukları, korsanlık ve savaş rastlantıları ve suç ortaklıkları vardır. Bunun sonucu olarak birçok farklı macera ortaya çıkmaktadır; örneğin İslâmiyet'e geçmiş olan Raguzalı Melek Jasa 16. yüzyılın başında Diu'yu Portekizlilere karşı savunma görevini üstlenmiş olarak (bu görevi yıllarca sürdürecektir) Hintlerde karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Veya 1591'de Hazar Denizi üzerindeki Derbent'te, Astrahan'dan gelen ve iki ya da üç yılda bir *Moscovie Companie*'nin donattığı küçük İngiliz teknesini karşılayan üç İspanyol'un hikâyesi. Kuşkusuz dönme olan bu İspanyollar Türk ordusundan kaçmışlardır ve yedi yıl önce La Goulette'te Türklere esir düşmüşlerdir.¹⁶ Kim bunların maceralarını hayal etmez ki? Veya tamamen simetrik olan şöyle bir macerayı: 1586'da İngiliz gemisi *Hercules*, Drake'in Doğu Hintlerde serbest bıraktığı yirmi Türk'ü Osmanlı'ya getirmiştir; bu ayrıntı söz konusu yelkenliyle Doğu Akdeniz'de yolcu-

¹⁴ Saco, a.e., s. 101.

¹⁵ V. L. Mazuranic, *agm.*, özetleyen Zontar, *agm.*, s. 369. Din değiştiren bu kişinin karmaşık öyküsüne bakınız, L. Serrano, a.e., IV, s. 514-515.

¹⁶ R. Hakluyt, a.e., II, s. 282.

luk yapanlardan öğrenilen bir ayrıntıdır ama konu hakkında daha fazlası bilinmemektedir.¹⁷

17. yüzyılın başında da aynı maceralar yaşanmaktadır: 1608'de Lizbon'daki S. Juliao de Barro şatosunda hapis tutulan Francisco Julião adında biri bulunmaktadır; bu adam yakalandığında Malindi açıklarındaki Türk kadırgalarına komuta etmekteydi¹⁸ ve kendisi sonradan vaftiz edilmiştir. Bu arada 1611'de İranlılar, vezir-i âzam Murad Paşa'nın ordusunun safları arasında, nasıl geldiği bilinmeyen ama büyük ihtimalle İstanbul üzerinden gelmiş olan üç Fransız ve bir Alman ile Kıbrıs asıllı bir Rum'u ele geçirmişlerdir; bunların hepsi İranlılar tarafından serbest bırakılmış, sonra da İsfahan Kapüsenleri tarafından sahiplenilmişlerdir.¹⁹

Sonuncu örnek 17. yüzyıl biterken, Kefalonya asıllı olan ve bir Venedikli soylunun oğlu olduğunu iddia eden Konstantin Phaulkon adlı Rum'un hikâyesidir; kendisi Siyam kralının gözdesi olmuştur ve "her şey onun ellerinden geçmektedir..."²⁰

Kültürel Ürünlerin Yolculuğu

İnsanların yolculuklarının yanında, en kullanışlı ürünlerden en beklenmeyenlere kadar kültürel ürünler de yolculuk yapmaktadır. Bunlar yolcularla birlikte sürekli yer değiştirmektedir. Falan yılda bir yere birileri tarafından getirilen ürünler, ertesi yıl veya bir yüzyıl sonra başkaları tarafından alınmakta, kesintisiz olarak taşınmakta, terk edilmekte ve çoğu zaman yabancı eller tarafından yeniden kavranmaktadır. Tuna ülkelerinde Ortodoks inancına ilişkin kitaplar basmaya yönelik ilk matbaa makineleri, buraya 16. yüzyılın başında Venedik veya Venedik'e bağlı topraklarda çerçilik yapan Karadağlılar tarafından getirilmiştir.²¹ 1492'de İspan-

¹⁷ *Age.*, II, s. 282-85.

¹⁸ *Boletim de Filmoteca Ultramarina Portuguesa*, no. 16, s. 692, Madrid, 8 Mayıs 1608.

¹⁹ B. M. Royal 14 A XXIII, f° 14 v° vd.

²⁰ Abbé Prévost, *Histoire générale des voyages*, IX, s. 135-6, Tachard'ın yolculuğuna (1685) göre.

²¹ N. Iorga, *Ospiti Romeni...*, s. 24.

ya'dan kovulan Yahudiler Selânik ve İstanbul'da, buralarda eksik olan her şeyin ticaretini örgütlemişlerdir: Böylece madeni eşya dükkânları açmışlar,²² Latin, Grek ve İbranice harflerle işleyen ilk matbaaları kurmuşlar (Arap harfli ilk matbaaları görmek için 18. yüzyılı beklemek gerekecektir),²³ yünlü ve brokar dokumacılığını kalkındırmışlar²⁴ ve söylendiğine göre, ilk hareketli top arabalarını yaparak²⁵ Kanuni Sultan Süleyman'ın sahra topçusunu bunlarla donatmışlardır ve bu da padişahın başarı nedenlerinden birini meydana getirmiştir. Bu top arabalarının modeli VIII. Charles'ın İtalya ordusundaki toplar (1494) olmuştur.²⁶

Fakat kültürel aktarımların çoğu, taşıyıcıların kimler olduğu bilinmeksizin gerçekleşmektedir. Bunlar çok sayıdadır; bazıları çok hızlı, bazıları çok yavaş olmak üzere birçok yöne doğru hareket etmektedirler; hiçbir şeyin yerinde durmadığı bu muazzam mübadeleler istasyonunda kimse kimseyi tanımamaktadır. Mübadele edilen şeylerden birini tanısak bile, binlercesi elimizden kaçmaktadır; adresler ve etiketler yoktur ve bazen ne yükün içeriğini ne de ambalajını bilmekteyiz. Sanat eserleri söz konusu olduğunda, Bayeux Katedrali'nin giriş süslemeleri,²⁷ Sina'da bulunan bir Katalan resmi,²⁸ Mısır'da görülen Barcelona sanatına ait demir işçiliği veya 16. yüzyılda Athos tepesinde İtalyan veya Alman esiniyle yapılan ilginç resimler söz konusu olduğunda, her şeyi düzene sokmak mümkündür. Veya gün gibi ortada kelimeler, dil haznesine veya coğrafyaya ilişkin dağarcık söz konusu olduğunda, denetim kesin olmasa bile mümkündür. Fakat fikirler, duygular

²² Belon du Mans, *a.e.*, s. 182.

²³ *Annuaire statistique du monde musulman*, 1923, s. 21. Hayatlarını el yazmalarını kopya ederek kazanan Müslüman din adamları, Belon du Mans, s. 194.

²⁴ Bkz. yukarıda s. 140-141.

²⁵ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 226.

²⁶ *Age.*, dipnot 2.

²⁷ Marcel Aubert'in Académie des Inscriptions et Belles Lettres'deki bildirisi, 1943.

²⁸ Conyat Barthoux, *Une peinture catalane du XVe siècle trouvée au monastère du Sinaï*.

ve teknikler söz konusu olduğunda tüm hatalar olasıdır. Acaba 16. yüzyıl İspanyol mistisizminin çeşitli kanallardan İslâm sufiliğinden tevarüs etmiş ve Ramon Lull'un karışık düşüncelerinden türemiş olarak mı düşüneceğiz?²⁹ Veya kafiye'nin Batı'ya İspanya'daki Müslüman şairlerden geldiğini mi söyleyeceğiz?³⁰ Kahramanlık şarkılarının (bu muhtemeldir) İslâmiyet'e borçlu olduğunu mu düşüneceğiz? Mübadele edilen şeyleri çok iyi bilenlerden (örneğin *troubadour*ların Arap kökenli yükleri)³¹ veya Akdeniz'de her şeyin, insanların, düşüncelerin, yaşam pratiklerinin, inançların ve sevmeye biçimlerinin mübadelesi yapılırken, tepkisel olarak uygarlıktan uygarlığa verilen ve alınan şeyleri tümüyle inkâr edenlerden kaçınalım.

Lucien Febvre,³² Herodotos gibi devr-i âlem yaparken, Akdeniz ülkelerinin karakteristiği olarak görünen bitki örtüsü karşısında Herodotos'un yaşadığı şaşkınlığı hayal ederek bir hayli eğlenmiştir: Araplar tarafından Uzakdoğu'dan ithal edilen portakal, limon, mandalina ağaçları; Amerika'dan gelen kaktüsler; Avusturya asıllı okaliptüs (bunlar Portekiz ile Suriye arasındaki bütün alanı fethetmişlerdir ve bugün uçak pilotları Girit'i okaliptüs ormanlarından tanıdıklarını söylemektedirler); bir İran ağacı olan

²⁹ Veya başka yollardan. İbn Abbad ile Saint-Jean de la Croix arasındaki kıyaslamalara bakınız, Asin Palacios, "Un précurseur hispano-musulman de San Juan de la Cruz", *Al Andalous*, 1933; J. Baruzi, *Problèmes d'histoire des religions*, s. III vd. Fakat tereddüt sürmektedir. Akrabalık, paralellik, basit bir rastlantı mı?... J. Berque, "Un mystique..." *agm.*, s. 759, dipnot 1.

³⁰ Abbé Massieu, *Histoire de la Poésie française avec une défense de la Poésie*, 1739, *Journal de Trévoux*, Şubat ve Mart 1740, s. 277-314, 442-476. Viardot, *a.e.*, II, s. 191-193: A. Gonzalez Palencia, "Precedentes islamicos de la leyenda de Garin", *Al Andalous*, I, 1933. Maxime Rodinson, "Dante et l'Islam d'après des travaux récents", *Revue de l'histoire des religions*, Ekim-Aralık, 1951.

³¹ J. Sauvaget, *Introduction*, s. 186; ters yönde, R. Konetzke, *a.e.*, s. 64.

³² "Patate et pomme de terre", *Ann. d'hist. soc.*, Ocak 1940, II, s. 29 vd; *Pour une Histoire à part entière*, Paris, 1962, s. 643-45'te yeniden yayımlanmıştır.

selvi; muhtemelen Peru kökenli olan domates; Guyanalı kırmızı biber ve Meksikalı mısır: “Arapların bir lütfu” olan pirinç; “İranlı haline gelen” Çin dağlarına özgü şeftali; veya fasulye, patates, Barbarya inciri veya tütün. Liste ne tamdır ne de kapanmıştır. Mısır’ın yerlisi olan ve sonunda denizlerde yolculuk yapmak üzere oradan ayrılan³³ pamuğa, koskoca bir bölüm tahsis edilebilir. 16. yüzyılda Amerika kökenli mısırın gelişini gösteren bir inceleme sevinçle karşılanacaktır; 18. yüzyılda Ignacio de Asso yanlış bir şekilde bu bitkinin iki ayrı kökene sahip olduğunu düşünüyor-du; bitki kuşkusuz Amerikan asıllı olmakla birlikte, 16. yüzyıldan itibaren Arapların sayesinde Doğu Hint Adalarından da getirilmiştir.³⁴ Kahve ağacı 1550’lerden itibaren Mısır’a ulaşmıştır; kahvenin kendisi de Doğu’ya 15. yüzyılın ortalarında gelmiştir: Bazı Afrika kabileleri bunun kavrulmuş tanelerini yiyorlardı. Gene bu dönemden itibaren Mısır ve Suriye’de içecek olarak da tanınmıştır. 1556’da Arabistan’da, Mekk’e’de dervişlerin içeceği haline gelmiş olan kahve yasaklanmıştır. 1550’lere doğru kahve İstanbul’a ulaşmıştır; İtalyanlar onu 1580’lerde İtalya’ya ithal edeceklerdir. 1640-1660 arasında İngiltere’ye ulaşacak ve Fransa’da önce 1646’da Marsilya’da, sonra da 1670’e doğru sarayda ortaya çıkacaktır.³⁵ Tütüne gelince, Santa Domingo’dan İspanya’ya gelmiş ve “lezzetli *nicotiane* otu” Portekiz üzerinden 1559’da ve belki de 1556’da Thevet ile Fransa’ya ulaşmıştır.³⁶ 1561’de Nicot, Catherine de’ Medici’ye Lizbon’dan, migrenine iyi gelir diye tütün tozu yollamıştır.³⁷ Bu değerli bitki Akdeniz mekânını kat etmek-

³³ A. Philippon, *a.e.*, s. 110.

³⁴ *Age.*, s. 110.

³⁵ J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 26-27. Kahve hakkındaki yayınların bolluğu sayım yapmayı engellemektedir. Kronoloji belirsiz kalmaya devam etmektedir. A. Franklin, *Le café, le thé, le chocolat*, 1893; William H. Ukers, *All about Coffee*, New York, 1922; Jean Leclant, “Le café et les cafés de Paris”, *Annales E.S.C.*, 1951, Günther Schiedlausky, *Tee, Kaffee, Schokolade, ihr Eintritt in die europäische Gesellschaft*, 1961.

³⁶ Olivier de Serres, *Le Théâtre d’Agriculture*, Lyon, 1675, s. 557, 783, 839; Otto Maull, *Geographie der Kulturlandschaft*, Berlin, Leipzig, 1932, s. 23.

³⁷ Charenteli bir bilgin olan Robert Gaudin’in incelemelerine göre.

te gecikmemiştir; 1605 civarında Hint'e varmıştır;³⁸ Müslüman ülkeler tarafından sıklıkla yasaklanmıştır, fakat Tavernier 1664'te bizzat bir sofuyu çubuk tüttürürken görmüştür.³⁹

Bu küçük eğlenceli olayların listesi uzatılabilir: Anadolu çınarı İtalya'da 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır;⁴⁰ pirinç yetiştiriciliği aynı şekilde 16. yüzyılda Nice ve Provence kıyılarına yerleşmiştir⁴¹ ve Fransa'da "Romalı" denilen marul, Rabelais adlı bir yolcu tarafından getirilmiştir. Ve mektuplarını sık sık zikrettiğimiz Busbecq Edirne'den ilk leylâkları getirmiş ve rüzgârın da yardımıyla bunlar Viyana'da bütün kırları kaplamıştır. Fakat bütün bu anlatılanlar zaten var olana ne katabilir ki? Ve önemli olan Akdeniz'deki harmanın genişliği ve azametidir. Üstelik, bu karışma alanındaki uygarlık türleri, yarattıkları zengin sonuçlarla birlikte, baştan itibaren çok sayıdadırlar. Bu uygarlıklar bir yerde belli aralıklara sahip mübadelelerle birlikte, birbirlerinden ayrı olmaya devam etmektedirler. Aynı uygarlıklar başka bir yerde, romantiklerin tasvir ettiği biçimlerle birbirine karışmaktadırlar: Buralar bütün ırkların, bütün dinlerin, Akdeniz'in sahip olduğu bütün modalar, saç biçimleri, mutfaklar ve âdetleriyle bütün insan tiplerinin buluşma yerleridir.

Théophile Gautier, *Voyage à Constantinople* adlı kitabında, her durakta bu büyük maskeli baloyu özenle tasvir etmektedir. Gautier'nin eğlencesini paylaşmakta, fakat kaçınılmaz tasvirlerin atlanmış olması karşısında şaşkınlığa düşmekteyiz; bunun nedeni manzaranın her yerde aynı olmasıdır. Her yerde aynı Rumlar, Ermeniler, Arnavut, Levanten, Yahudi, Türk ve İtalyanlar. Bu mekânın aynısı, daha az görsel öğeler taşımakla birlikte Cenova, Cezayir, Marsilya, Barcelona ve İskenderiye'nin liman mahallelerinde karşımıza çıkmaktadır; bu durumda uygarlıkların aşikâr bir kararsızlığa sahip olduğu izlenimi uyanmaktadır. Fakat bu arap-

³⁸ Otto Maull, bkz. dipnot 36.

³⁹ A.e., I, s. 451.

⁴⁰ Rabelais'den Jean du Bellay'a, Lyon 31 Ağustos 1534, *unicam platanum vidimus ad speculum Dianae Aricinae*.

⁴¹ Quiqueran de Beaujeu, a.e., s. 329.

saçını çözmeye kalktığımızda, yanılığa düşmek işten bile değildir. Tarihçi, sarabandın İspanyol danslarına ait eski bir gerçeklik olduğunu sanırken, bunun Cervantes döneminde ortaya çıktığını fark etmiştir.⁴² Tarihçi, ton balığı avcılığının Cenevizli, Napoli, Marsilyalı veya Korsika Burnu'ndan olan balıkçılara has bir faaliyet olduğunu sanıyordu; oysa gerçekte Araplar bu işi daha önce yapmışlar ve 10. yüzyılda Batı'ya aktarmışlardır.⁴³ Kısacası Gabriel Audisio'yu⁴⁴ izleyerek, gerçek Akdeniz insanının karışık ve kozmopolit limanları dolduran insanlar olduğunu düşünmeye hemen hemen hazırız: Venedik, Cezayir, Livorno, Marsilya, Selânik, İskenderiye, Barcelona, İstanbul –sadece büyüklerini sayarsak. Bunların hepsini tek potada eriten bir insan tipi. Fakat bu saçmalık değil mi? Karışım kendisini oluşturan unsurların çeşitliliğini varsayar. Karışıklık her şeyin tek bir kütle içinde erimedığını kanıtlar; oysa bu unsurların keyfi olarak birbirlerine bağlandıkları büyük merkezlerden uzaklaştıkça, ayrı, soyutlanmış ve teşhis edilebilir unsurlar ortaya çıkmaktadır.

Yayılmalar ve Kültür Alışverişinin Reddi

Ancak ürettiklerini uzaklara yayabilen, iletebilen uygarlıklar canlıdır. İnsanları, düşünme veya yaşama biçimlerini ihraç etmeyen bir uygarlık hayal edilemez. Bir Arap uygarlığı vardı; tarihteki önemi ve yaşadığı çöküş bilinmektedir. Bir Yunan uygarlığı yaşamıştı; bu uygarlık en azından özünü korumuştur. 16. yüzyılda bir Latin uygarlığı vardır (bunu Hristiyan uygarlığı olarak adlandırmada tereddütlerim var), bu uygarlık denizle bağlantısı olan bütün uygarlıkların en dirençlisidir: Parıltılarını etrafa saçarak Akdeniz mekânında ilerlemekte ve onun ötesinde Avrupa'nın derinliklerine, Atlantik'e ve İberya *ultramarına* nüfuz etmektedir. Birkaç yüzyıldır devam eden bu parıltı, İtalyanların tekne inşa usullerini –bu alanda ustadırlar– Portekiz ve Baltık'a kadar giderek öğretmele-

⁴² *El celoso extremeño, Novelas ejemplares*, II, s. 25.

⁴³ R. Lacoste, *La colonisation maritime en Algérie*, Paris, 1931, s. 113.

⁴⁴ *Jeunesse de la Méditerranée*, 1935, s. 10, 15, 20..., *Le sel de la mer*, s. 118.

riyle; İtalyanların önce kendilerine sakladıkları, sonra başkalarına öğrettikleri ipekçilikle; Venediklilerin, Cenevizlilerin, Floransalılarının, bu daimi tüccarların Kuzeylilerden çok önce uygulamaya soktukları muhasebe yöntemleriyle kendini gösteren bir parıltıdır aynı zamanda. Bu parıltı, İtalya'nın ve Akdeniz'in çocuğu olan, Avrupa arasında merhaleleri izlenebilen Rönesans'ın muazzam yansımasıdır aynı zamanda.

Bir uygarlık için yaşamak, hem vermeye, hem almaya, hem de ödünç almaya yatkın olmak demektir. Ödünç almak zor iştir; bir âletin ustası kadar onu kullanmaya ehil olmayan, ödünç almaya da ehil olamaz. Akdeniz uygarlığının borç aldığı en büyük şeylerden birisi, hiç kuşkusuz, İtalya, İspanya, Portekiz ve Goa'ya kadar olan alanlarda kurulan matbaadır.

Fakat aynı zamanda bir uygarlığın büyüklüğü, ödünç almayı reddettiği şeylere, katılmayı reddettiği saflara, dışarıdan kendisine sunulan ve çoğu zaman, yeteri kadar güçlü olunduğunda veya yalnızca zevk ve istek uyumsuzlukları olduğunda kendisine dayatılan şeyler arasında yaptığı tercihlere bakarak da anlaşılabilir. Dinleri birbirleriyle kaynaştırmayı sadece ütopyacılar (bunların içinde, örneğin 16. yüzyılda Guillaume Postel gibi hayranlık uyandıranlar da vardır) düşleyebilirler; aslında en kişisel olan, her uygarlığın denk düştüğü bu zenginlikler, güçler ve sistemler karmaşası içinde en dirençli olan dinlerdir. Bunları kısmen karıştırmak, birinden öbürüne şu veya bu fikri, şu veya bu dogmayı ya da herhangi bir âyini taşımak mümkündür; ama buradan itibaren, bunları kaynaştırmak için kat edilmesi gereken yol muazzamdır.

Ödünç almayı reddetmek? 16. yüzyıl bu konudaki en çarpıcı örneklerden birini sunmaktadır. Yüz Yıl Savaşlarının ertesinde, Katoliklik yükselen suların saldırısına uğramıştır. Bu suların ağırlığı altında, kabuğu çatlayan bir ağaç gibi kırılmıştır. Kuzeyde Reformasyon hareketi Almanya, Polonya, Macaristan, İskandinav ülkeleri, İngiltere ve İskoçya boyunca yayılmaktadır. Güneyde ise Katolik karşı-Reformu çiçek açmaktadır –bu terimi, geleneksel olanı kullanmak amacıyla muhafaza ediyoruz– ve bunun ardın-

dan, kısa bir süre sonra Barok adıyla bilinen uygarlık tomurcuklanacaktır.

Kuşkusuz her zaman bir Kuzey ve bir de Akdeniz olmuştur: birbirlerine sağlam bir şekilde bağlanmış, fakat yaşam alanları, kendilerine ait duyguları ve –dinsel açıdan konuşursak– kendilerine özgü ruhlarıyla iki ayrı dünya. Zira Akdeniz’de, dinsel duygu bugün bile Kuzeyliyi çarpan bir şekilde ifade edilmektedir; bu duygu geçmişte İtalya’da Montaigne’i⁴⁵ ve İspanya’da elçi Saint-Gouard’ı çarpmıştır,⁴⁶ tıpkı Cizvitler ve fakirlerin Cizvitleri olan Kapüsenler tarafından aktarıldığında Batı Avrupa’nın tümünü çarptığı gibi. Franche-Comté gibi derinlemesine Katolik bir bölgede, tövbekârların resmî geçitleri, yeni inanç tezahürleri ve Fransız tarzına göre Güneyli inancının duygusal, dramatik ve aşırı gösterimleri, dengeli, düşünceli ve mantıklı insanların çoğunda şaşkınlık duygusu uyandırmaktaydı.⁴⁷

Ancak Protestanlık Avusturya Alpleri,⁴⁸ Massif Central, Fransız Alpleri ve Béarn Pirenelerine kadar bazı güçlü uzantılar halinde ilerlemiştir. Ama Akdeniz sınırlarındaki her yerde sonuçta başarısızlığa uğrayacaktır. Red düşüncesini daha karakteristik hale getiren tereddütler ve atılımlardan sonra, Latinler “dağların ötesinden gelen” Reformasyona hayır cevabını vermiştir. Bazı Lutherci ve daha sonra Calvinici fikirler İspanya ve İtalya’da taraftarlar edinmekle birlikte, bunlar yalnızca soyutlanmış veya sınırlı grupların ilgisini çekebilmişlerdir. Ve hemen her seferinde, ya yabancı ülkelerde uzun süre yaşamış kilise mensubu, üniversite öğrencisi, kitapçı, zanaatkar ve mal yığınları arasında yasak kitaplar getiren tüccarlar; ya da (Marcel Bataillon bunu *Erasme et l’Espagne* adlı kitabında göstermiştir) inançlarının köklerini tamamen kendilerine ait topraklarda bulan insanlar söz konusudur;

⁴⁵ *Voyage en Italie*, s. 127-128.

⁴⁶ *Sources inédites... du Maroc, France*, I, s. 322, Saint Gouard’dan IX. Charles’a, Madrid 14 Nisan 1572.

⁴⁷ Lucien Febvre’in notu.

⁴⁸ G. Turba, a.e., 1, 3, 12 Ocak 1562.

kimseden ödünç almadıkları bu topraklar İspanya'da Erasmusçuların ve İtalya'da Valdocuların ektiği topraklardır.

Reformasyonun Pireneler ve Alplerin güneyindeki başarısızlığı, acaba sıklıkla söylendiği gibi bir hükümet işi veya iyi örgütlenmiş bir baskının sonucu mudur? Hiç kimse, uzun süre devam ettirilen sistematik baskıların etkilerini küçümsemeyecektir. Alba dükünün ve takipçilerinin sertlikleriyle geniş ölçüde yeniden Katolikleştirilen Hollanda örneği bizi böyle bir hataya düşmekten koruyacaktır. Fakat İspanyol ve İtalyan "sapkınlıklarının" boyutlarını da küçümsemeyelim: Aslında bunları Kuzey'deki güçlü hareketlerle kıyaslamak mümkün değildir. Sadece bu farklılık üzerinde durulacak olursa, Protestanlık Akdeniz'de kitlelere hiç ulaşamamıştır. Burada bir seçkinler hareketi olmuştur ve İspanya'da Reform çoğu zaman Kilisenin içinde cereyan etmiştir. Ne İspanya'nın Erasmusçuları ne Napoli'nin küçük Valdocular grubu Kiliseden kopmayı düşünmüşlerdir; tıpkı Fransa'da Marguerite de Navarre'ın küçük grubu gibi.

Emmanuel Rodocanachi'nin dediği gibi, eğer İtalyan Reformu "gerçek bir dinsel isyan olmadıysa "mütevazı ve düşünceli olup Papalığa karşı asla saldırgan" olmadıysa ve şiddete karşıysa⁴⁹ bunun nedeni bir "Reform" olmaktan ziyade bir Hristiyan yenileşmesi olmasıdır. Reform kelimesi uygun düşmemektedir. Yalnızca Vaudoislar nedeniyle⁵⁰ Piemonte'de (Peki, Piemonte İtalya

⁴⁹ *La Réforme en Italie*, s. 3.

⁵⁰ 1561'de Emmanuel Philibert kendi ülkesindeki sapkınlarla bir ateşkes imzalamıştır. Borromée, "... e como dire uno interim" diye yazmaktadır, J. Susta, *a.e.*, I, s. 97. Sapkınlar 1552'den itibaren Dauphiné ve Provence'taki Fransız reformcularıyla birlikte, reformdan geçmiş Bâle kilisesine bağlanmışlardır. F. Hayward, *Histoire de la Maison de Savoie*, 1941, II, s. 34-35. Dük 1565'te sapkınlara yeni tavizlerde bulunmuştur, Nobili'den düke, Avignon, 7 Kasım 1565, Mediceo 4897, f° 152. 1600'lere doğru, başta Fransızlar olmak üzere, yabancı sapkınlar Katolikleri sıkıntıya sokmaktadırlar. Chartreux tarikatı mensupları 1600'lerde Montebenedetto'dan Banda'ya geçmişlerdir... Fra Saverio Provana di Collegno, "Notizie e documenti d'alcune certose del Piemonte", *Miscellanea di Storia Italiana*, 1901, c. 37, dizi 3, kit. 2, *agm.*, s. 233.

mıdır?); Ferrara'da Renée de France'ın sarayında; ipek imâlatçısı olan zengin aristokrasinin 1525'ten itibaren⁵¹ Reforma kucak açtığı Lucca'da; aynı dönemde birkaç toplantının düzenlendiği Cremona'da;⁵² Kuzeylilere karşı kabul gösteren, 1529'da Fransisken ve Augustin rahiplerinin, içlerinde zanaatkârların kalabalık olduğu küçük gruplar kurdukları Venedik'te⁵³ tehlikeli şeyler veya tehlikeye benzer bir şeyler ortaya çıkmıştır. İtalya'nın diğer yerlerinde Reform birtakım kişilerin olayı olmuş, tarihi ise skandalların tarihi olmuştur; tıpkı eskiden İtalya'da güçlü ve belâgatli Katolik vaizi olan *senoys* Ochino gibi; De Selve'in kaydettiğine göre, 1574'te⁵⁴ İngiltere'den "Almanların yeni düşüncelerine katılmış olarak" dönmüştür. Zaten çoğunlukla söz konusu olanlar gezgin Protestan vaizlerdir,⁵⁵ sadece oradan geçmekte ve geçerken de tohumu serpmektedirler; fakat çıkan bitkiler cılız olmaktadır. Bunlar, kayıt dışı kaderleriyle soyutlanmış ve derin düşüncelere sahip olan kimselerdir. Tıpkı şu Umbrialı Bartolomeo Bartaccio gibi karanlık kişiler söz konusudur.⁵⁶ Bu adam Cenevre'ye tüccar olarak yerleşmiş, Cenova'ya yaptığı yolculukların birinde tutuklanmış, Roma Engizisyonuna teslim edilmiş ve 25 Mayıs 1569'da yakılmıştır. Veya Giordano Bruno⁵⁷ gibi 1600 yılında Campo dei

⁵¹ Arturo Pascal, "Da Lucca a Ginevra", dikkat çekici bir inceleme, içinde *Riv. st. ital.*, 1932-35, 1932, s. 150-52.

⁵² Federico Chabod, *Per la storia religiosa dello stato di Milano*, Bologna, 1938, Endekste çok sayıda kaynak vardır, s. 292.

⁵³ A. Renaudet, *Machiavel*, s. 194.

⁵⁴ 23 Kasım 1547, s. 258.

⁵⁵ *Archivio storico italiano*, IX, s. 27-29, 1535'e doğru; Alonso de la Cueva'dan III. Felipe'ye, Venedik, 17 Ekim 1609, A.N., K 1679.

⁵⁶ M. Rosi, *La riforma religiosa in Liguria e l'eretico umbro Bartolomeo Bartoccio*, *Atti della Soc. Ligure di storia patria*, 1892, değerlendirme, *Bol. della Soc. umbra di storia r" tria*, I, fas. H, 1895, 436-37.

⁵⁷ G. Bruno hakkında bkz.: Virgilio Salvestrini, *Bibliografia di Giordano Bruno*, 1581-1950, 2. yay. Luigi Firpo, Floransa, 1958; başvurduğumuz araştırmalara göre bu bibliyografya, işaret edilen döneme ilişkin olarak eksiksiz görünmektedir. Günümüze kadar ilerletmek için, bkz. 1950'den sonraki bazı yayınlar: Paul-Henri Michel, *Giordano Bruno, philosophe*

Fiori'de yakılan⁵⁸ ünlü bir kurban söz konusu olmaktadır.

Nihayet İtalya'daki Protestan tehlikesini, bunu büyütmede gecikmeyen Katoliklerin, Papalığın veya İspanyolların endişelerine bakarak yargılamamak gerekir. Bu endişe o kadar büyük olmuştur ki, 1568 yazı boyunca, Yarımada'yı içten içe kemirilmiş olarak buldukları söylenen Fransız *Huguenot*larının (Protestan) İtalya'ya ineceklerinden korkulmuştur.⁵⁹ İspanya'daki Protestan tehlikesini ve Engizisyonun başarılarını veya cinayetlerini, Gonzales de Ilescas, Paramo, Llorente, Castro veya J. Mac Crie'nin eserlerini de bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir.⁶⁰

Öte yandan İspanya'da Reform, eğer "Reform" olduysa, iki noktada yerleşmiştir: Sevilla ve Valladolid. 1557-1558 takibatından sonra artık yalıtılmış olaylar söz konusu olacaktır. Bazen de basit deliller söz konusudur: Örneğin Sierra Morena çobanlarının kendisine Sevilla Protestanlarından söz ettikleri Hernandez Diaz gibi; bu anlatılanlardan, 1563'te Toledo Engizisyonu tarafından tutuklanmasına yetecek kadarını aklında tutmuştur,⁶¹ ama bu deli, hapiste evinde olduğundan daha fazla et yiyebileceğini

et poète, 1952 (*Collège philosophique: Ordre, désordre, lumière* içinde); A. Corsano, *II Pensiero di Giordano Bruno nel suo svolgimento storico*, Floransa, 1955; Nicola Badaloni, *La Filosofia di Giordano Bruno*, Floransa, 1955; Ádám Raffy, *Wenn Giordano Bruno ein Tagebuch geführt hätte*, Budapest, 1956; John Nelson, *Renaissance Theory of Love, the Context of Giordano Bruno's "Eroici furori"*, New York, 1958; Augusto Guzzo, *Scritti di storia della filosofia, II, Giordano Bruno*, Torino, 1960; Paul Henri Michel, *La Cosmologie de Giordano Bruno*, Paris, 1962.

⁵⁸ Fransız koruması altında Saluces'e kaçan ve Papanın iadesini istediği sapkın Alonso Biandrato örneğinde olduğu gibi, çoğu zaman basit adli işlemler söz konusudur. Kardinal de Rambouillet'den Catherine de' Medici'ye, Roma 9 Aralık 1568, B.N., Fr. 17.989, f. 29 v°-30 v°, kopya.

⁵⁹ II. Felipe'den Floransa prensine, Aranjuez 2 Haziran 1568, Sim. E° 1447; Kastilya büyük Amirinden II. Felipe'ye, Cartagena 10 Haziran 1568, Si. E° 150, f° 18 ve 19; Avusturyalı D. Juan'dan II. Felipe'ye, Cartagena 10 Haziran 1568, *age.*, f° 17.

⁶⁰ E. Schäfer, *a.e.*, I, s. 134-136.

⁶¹ *Age.*, I, s. 34-36.

fark ettiğinden, durumundan memnundur. Bazı gerçek İspanyol Protestanlar Avrupa'da sığınaktan sığınağa koşmuşlardır; örneğin ünlü Michel Servet veya 1578'de Cenevre'de "mezhep üzerinde çalışan" ve propaganda yapmak için İspanya'ya gelmek üzere ya da Hintlere propaganda kitapları göndermek üzere hazırlandıkları iddiasıyla elçi Juan de Vargas Mexia'ya ihbar edilen 12 sürgün bunlardandır.⁶²

Gerçekte İspanya bu kayıp çocuklarını suikasta kurban etmek-te ve onlara dehşet salmaktadır. Engizisyon ülkedeki bu çocuk-lara karşı sürdürdüğü mücadeleden dolayı halk arasında tutul-maktadır. Engizisyonun Michel Servet'nin gıyabında yürüttüğü yargılama tutkulu bir dikkatle sürdürülmüştür: Ulusal şeref söz konusudur!⁶³ Aynı duygu, Alonso Diaz'ı Tuna üzerindeki Neu-burg kentine kadar sürükleyip, 1546'da, ailesinin ve bütün İspan-ya'nın utancı olan kardeşi Juan'ı bir uşağa katlettirmesine sebep olmuştur.⁶⁴ Bu durumda nasıl olur da İspanyol Reformundan söz edilebilir? Bu aşağı yukarı, Saint-Blaise kentinde, sapkın Francis-co Zacco'ya -1540'ta kendisi ne cennete ne de cehenneme inan-maktadır- ya da Razzi'nin takipçisi olan Raguzalı tarihçiye göre ancak 1570'lerde dile getirilen "Protestanlık eğilimlerine" ilişkin olarak, Ragusa Reformundan söz etmek gibi bir şeydir⁶⁵ (oranlar aynıdır). Bu tür hareketler gerçek birer tedaviden çok, bir aşı etkisi yapmışlardır.

Bir tarihçi, Delio Cantimori,⁶⁶ bugüne kadar biyografik ay-rıntılar içinde incelenmiş olan İtalyan Reform tarihinin bir gün Fransa ve Almanya'da yapılanlara benzer bir şekilde, onu yeşerten toplumsal ortama taşınarak aydınlatılıp aydınlatılmayacağını sor-

⁶² Relacion de cartas de J. de Vargas Mexia para S.M., 29 Aralık 1578, 21 Ocak 1579, A.N., K 1552, B. 48, n° 15.

⁶³ Marcel Bataillon, "Honneur et Inquisition, Michel Servet poursuivi par l'Inquisition espagnole", *Bulletin Hispanique*, 1925, s. 5-17.

⁶⁴ R. Konetzke, *a.e.*, s. 146; Marcel Bataillon, *Érasme et l'Espagne*, s. 551.

⁶⁵ *A.e.*, s. 258.

⁶⁶ "Recenti studi intorno alla Riforma in Italia ed i Riformatori italiani all'estero 1924-1934", *Rivista storica italiana*, 1936, s. 83-110.

maktadır. Kuşkusuz uzun zaman önce Edgar Quinet⁶⁷ aynı şeyleri düşünmüştür. Fakat sorun kültürel düzlemde daha iyi aydınlanmaktadır. İtalya'nın, İspanya'dakine benzer bir şekilde, Reform karşısındaki red tutumu, etnografik anlamda, ödünç almayı reddetme olayı ve uygarlığın başat bir niteliği değil midir? Bu reddin nedeni, çok sayıda yüzeysel gözlemcinin sandığı gibi İtalya'nın "putperest" olması değildir; İtalya'da ve Akdeniz'in Hristiyan kıyılarında, Katolikliğin yaşlı gövdesinde özsu halinde dolaşıp İtalya'nın çiçeklerini ve meyvelerini veren şeydir –Almanya'nın değil. Karşı Reform denilen şey *onun kendi* Reformudur. Güney ülkelerinin kuzeydekilere nazaran Eski Ahit'e daha az ilgi gösterdikleri fark edilmiştir⁶⁸ ve Güney ülkeleri Almanya'dan çıkarak 16. yüzyılın sonlarında Alplere ve İspanya'nın kuzeyine kadar ulaşan büyüculük dalgası kalmamıştır.⁶⁹ Akdeniz Hristiyanlığı belki gizil olarak içerdiği eski bir çoktanrıcılık nedeniyle, batıl itikatlarında bile azizlere karşı duyduğu inanca bağlı olmaya devam etmiştir. Acaba dış saldırılar güçlü hale geldiğinde, bu Güney ülkelerinde azizlere ve Bakire Meryem'e karşı olan iman ateşinin iki katına çıkması bir raslantı mıdır? Bu olayda Roma'nın veya Cizvitlerin bazı manevralarını görmeye çalışmak boşuna bir çabadır. İspanya'da St. Joseph kültürünü yayanlar Karmelitlerdir; halk arasında oluşturulan Rosaire birlikleri, her yerde İsa'nın annesi Meryem ile ilgili tutkulu kültü yüceltmektedir. Bunun tanıklarından olan Napolili sapkın Giovanni Miero, 1564'te azizler ve kutsal emanetler gibi binlerce şeyi attığını, fakat Bakire Meryem'e inanmaya devam ettiğini açıklamaktadır.⁷⁰ Bu tam da İspanya'nın St. Georges ve St. Jacques gibi⁷¹ parlak ve kavgacı *azizler* imâl etme işini sona erdirdiği andır. Ve bunları diğerleri takip eder: St. Emilien, St.

⁶⁷ Edgar Quinet, *Les Révolutions d'Italie*, Brüksel, 1853, s. 235 vd.

⁶⁸ Herbert Schoffler, *Abendland und Altes Testament*, 2. yay., Frankfurt, 1943.

⁶⁹ Bu konuda muazzam bir yazın var; özellikle G. Schnürer, *a.e.*, s. 266.

⁷⁰ E. Rodocanachi, *a.e.*, I, s. 24.

⁷¹ Gilberto Freyre, *Casa Grande*, s. 298.

Sebastian ve Katalonya'ya kadar olan bölgeleri fetheden köylü Aziz Isidro.⁷²

Demek ki red tutumu bilinçli ve kesin olmuştur. Reform hakkında, onun “tıpkı barbar Germenlerin Yunan-Roma uygarlığının içine girmeleri gibi, Ortaçağın Platoncu ve Aristotelesçi din anlayışı içinde ortaya çıktığı”⁷³ söylenmiştir. Ancak ne olursa olsun, Latin Denizi'nin kıyılarında Roma İmparatorluğu'ndan ne kaldıysa, bu 11. yüzyılda, 5. yüzyılda olduğundan çok daha iyi direnmiştir.

Yunan Uygarlığı

Yunan uygarlığı bu dönemde henüz hayattadır. Kanıt mı? Bu uygarlık, aynı ölçüde kategorik ve dramatik “redler” sunma yeteneğine sahiptir. 15. yüzyılda can çekişirken veya daha doğrusu ölüm tehditiyle karşı karşıyayken, Latin kilisesiyle birleşmeyi reddetmiştir. 16. yüzyılda sorun yeniden ortaya çıkmıştır: Red aynı derecede güçlü olmuştur. Ne yazık ki bu dönemdeki Ortodoks ülkelerini Osmanlı'dan daha iyi tanımıyoruz. Ancak bir dizi ilginç metin (Lanasky tarafından Venedik'te bulunmuş ve zengin bir derlemede yayımlanmıştır), uzun yıllar sonra, anlamlarını açığa çıkartacak birkaç tarihçiyi hâlâ beklemektedir. Bu metin dizisi Rumların 16. yüzyılda Roma Katolikliği karşısındaki konumlarını aydınlatır.⁷⁴

1570'te Girit ve Mora kökenli bir Rum soylusu Venedik'te birçok uzun rapor sunmuştur. Bu adam hizmetlerini sunarken, Rum ülkeleri için Türklere karşı isyan zamanının geldiğini ileri sürmektedir. Böyle bir isyan Venedik başta olmak üzere ancak Hıristiyan ülkelere yaslanabilir. Fakat Hıristiyanların daha başından itibaren bunu anlaması gerekirdi. Oysa hiçbir zaman anlamamıştır; Rum

⁷² Bkz. I cilt, s. 267-269.

⁷³ Julius Schmidhauser, *Der Kampf um das geistige Reich*, 1933, zikreden, Jean-Édouard Spénlé, *La pensée allemande de Luther à Nietzsche*, 1934, s. 13, dipnot 1.

⁷⁴ Özellikle bkz. Gregorio Malaxa'nın uzun raporu, V. Lamansky, *a.e.*, s. 83 vd.

piskoposları son derece aptalca aşağılamalarla karşı karşıya kalmışlardır! Venedik topraklarında Katolik kilise mensupları onlara karşı her zaman küçümseyici bir tavır benimsemiş ve çoğu zaman şiddet kullanarak, şu veya bu âyini yasaklayarak veya dayatarak, Rumcayı kiliselerde yasaklayacağını iddia ederek, onları “hatalarından” kurtarmaya çalışmaktan başka bir şey yapmamıştır. Buna karşın Rumlar Katolik inancına tâbi olmaktansa, Türklere teslim olmayı tercih edeceklerdir. Zaten yaptıkları da budur. Rumlar Venediklilere ve Batı Akdenizli korsanlara karşı hemen her zaman Türklerin yanında yer almışlardır. Neden? Çünkü Türkler olağan olarak hoşgörülüdürler, hiçbir zaman dinsel katılık göstermemişlerdir; Ortodoks inancının uygulanmasından hiçbir zaman rahatsız olmamışlardır. Bu durumda Yunan Kilisesi Venedik’in ve genel olarak Batılıların en inatçı hasımlarının safında düzenli bir şekilde yer almıştır. Ve bu kilisenin mensupları İstanbul’un efendisine karşı bir isyanın hazırlandığı her seferinde zihinleri sükûnete davet etmiş ve Rum halkının hayatının devamının bu sükûnete bağlı olduğunu açıklamışlardır.

Eğer bugün isyan bayrağı açılmaya hazırsa, diye devam etmektedir rapor yazarı, bunun nedeni 1570’lerden beri bir hoşgörüsüzlük dalgasının Türk ülkelerini istila etmeye başlamasıdır. Kiliseler yağmalanmış, manastırlar yakılmış, rahipler şiddete maruz kalmışlardır.⁷⁵ Venedik için harekete geçme zamanı gelmiştir, ama tek bir başarı şansı bulunmaktadır: Metropolitlerle anlaşmak, Yunan Kilisesinin geleceği konusunda hiçbir endişe uyandırmama noktasında Katolik Kilisesinin emirler aldığına dair güvence vermek. Zaten Venedik’teki rapor yazarı bu çalışmaları yapmak üzere kendisini önermekte, fakat Venedik’in gerçekten vaatlerini tutmaya hazır olup olmadığını öğrenmekte ısrar etmektedir. Eğer böyle olursa, ona göre başarı kesindir.

Bununla birlikte, gene Lamansky’nin derlemesi içinde yer alan, Girit veya Kıbrıs’ta ortaya çıkan ve işgüzar Venedikli papazların yol açtığı çok sayıdaki olaya ilişkin belgeleri okumak, Yunan Kilisesinin yakınmalarının doğruluğuna inanmak için yeterli

⁷⁵ *Age.*, s. 87.

olacaktır. Giritlilere ve takımadalardaki diğer Rumlara yöneltilen düşmanla gizli anlaşmalar yapma ve “ihamet” suçlamaları açıklanmaktadır. Tabii ki başka açıklamalar da vardır: Bir Türk gemisinden inen Rum denizci, ailesini görmeye gidince, onlardan kısa bir süre önce buradan geçen Venedik filosu veya bir süre önce iskeleye yanaşan Batı Akdenizli korsanlar hakkındaki tüm muhtemel ayrıntıları öğrenecektir; hattâ bu Türk gemisi bir korsan teknesi ve iskele bir Venedik iskelesi olsa bile (çoğu zaman durum böyledir). Fakat esas neden Latin uygarlığını Ortodoks uygarlığından ayıran husumettir.

Süreklilikler ve Kültürel Sınırlar

Gerçekte, uygarlıkları bozan veya altüst eden değişikliklerin ötesinde şaşırtıcı süreklilikler kendini ortaya koymaktadır. İnsanlar, bireyler ihamet edebilirler; uygarlıklar hemen hemen bozulması mümkün olmayan bazı sabit noktalara tırnaklarını geçirmiş olarak kendi hayatlarını yaşamaya devam etmektedirler.

J. Cvijić, dağların meydana getirdiği engeller konusunda, bunların “etnik sızmalardan çok insani faaliyetlerin sonucu olarak ortaya çıkan hareketlere ve uygarlık akımlarına karşı direndiğini” ifade etmektedir.⁷⁶ Bu düşünce yorumlandığında ve biraz değiştirildiğinde doğru olarak görünmektedir. İnsan için bütün engelleri aşmak, bütün aktarımları yapmak mümkündür. Tek başına olduğunda ve kendi adına faaliyet gösterdiğinde, hiçbir şey insanı ve onun taşıdığı maddi veya manevi yükü engelleyemez. Bir grup veya toplumsal kitle söz konusu olduğunda yer değiştirme zorlaşmaktadır. Yani uygarlığın taşıdığı bütün yüklerle birlikte bir yer değiştirme. Birey sınırı geçtiğinde ülkesine yabancılaşır; uygarlığına “ihamet” eder, onu arkasında bırakır.

Bunun nedeni, uygarlığın belirli bir mekâna tırnaklarını geçirmiş olması ve bu durumun onun gerçekliğinin kaçınılmaz unsurlarından biri olmasıdır. Bir uygarlık, sanatsal tezahürlerindeki gibi bir birlik haline gelmeden önce –Nietzsche burada uygarlığın

⁷⁶ *La Péninsule balkanique*, s. 27.

başat gerçekliğini görmekteydi (belki de onun döneminde, uygarlık kelimesinin kaliteyle eşanlamlı hale gelmesindendir)– temelde insanlar ve tarih tarafından işlenen ve örgütlenen bir mekândır. İşte bu nedenden dolayı kültürel sınırlar vardır, olağanüstü bir devamlılık gösteren kültürel mekânlar: Dünyadaki bütün karışımalar bunlara karşı etkisizdir. Demek ki Akdeniz kültürel sınırlar tarafından kesintiye uğratılmıştır; birincil ve ikincil sınırlar tarafından; bunlar iyileşemeyen ve kendi rollerini oynayan yaralardır. J. Cvijić Balkan bölgesinde üç kültürel alan ayırt etmektedir.⁷⁷ İspanya'da, Yarımada'nın gerçek ve karmaşık kalbinin bulunduğu Toledo'dan geçen paralelin her iki yanındaki canlı zıtlıklar karşısında kim şaşırmasın ki? Kuzeyde, yarı bağımsız küçük köylüler ve taşradaki şehirlere sıkı sıkıya kapanmış soyluları ile birlikte katı bir İspanya vardır; ve güneye doğru inildikçe sömürge kolonisi, yani görmeye alışkın olduğumuz tek İspanya ortaya çıkmaktadır; burası Hristiyanların bilinçli bir tarımla birlikte örgütlü muazzam mülkler, çalışkan fellahlar, sayısız mirasların olduğu ve bunları yok edilmediği İspanya'dır.

Fakat Akdeniz'in sınırlarında ve kalbinde daha büyük gösterilerle karşılaşırız. Akdeniz dünyasının önemli kesişme noktalarından biri, Ren ile Tuna arasındaki eski Roma sınırının bulunduğu yerde devam etmektedir; 16. yüzyılda Katolik ilerleyişi burada güçlü bir hat bulacaktır: Cizvitlerin güçlü *collegium*ları ve kemerli kiliselerinin kubbeleriyle yeniden işgal edecekleri yeni *limes*ler. Roma ile Reformasyon arasındaki kopuş tam olarak bu eski yara izi boyunca meydana gelmiştir. Ren sınırına “görmekli” niteliğini veren şey devletlerarası kavgalardan ziyade bu kopuş olmuştur.⁷⁸ Roma'nın bu ileri hattı ile Protestan ilerleyişinin en uç noktası olan Pireneler arasında kalan 16. yüzyıl Fransası, iki taraf arasında bölünen Fransa, bir kez daha coğrafi konumundan kaynaklanan kaderini yaşayacaktır.

⁷⁷ *Age.*, Akdeniz bölgeleri, İtalyan, Rum veya Bizanslı olsunlar, ataerkildirler, R. Busch-Zantner'in ılımlı eleştirilerine bkz., *a.e.*, s. 38-39.

⁷⁸ Söz Mme de Staël'e aittir.

Fakat Akdeniz ülkelerinin en şaşırtıcı yüzü, Doğu ve Batı arasında, daha önce sözünü ettiğimiz deniz engellerinin ötesinde yer alan, Zagreb ve Belgrad arasında bulunan, Alessio'dan (Ljes), Drina'nın başladığı noktadan, Dalmaçya ve Arnavutluk kıyılarından⁷⁹ Adriyatik'e inen, Naissus, Remesiana ve Ratiara gibi eski kentler üzerinden Tuna'ya ulaşan kara engelidir.⁸⁰ İmparatorluğun Batı bölümü tarafından ele geçirilen ve yüksek bölgelerdeki geniş vadilerin mahreci olan Panonya ovalarından,⁸¹ İtalya'ya yüzünü dönen kıyı şeridi ve adalara kadar uzanan Dinar bloğunun tümü Latinleştirilmiştir. "Veglia adasında (gene adalar!) bir Latince lehçesini konuşan son aile" 20. yüzyılın ilk on yılında yok olmuştur.⁸² Hırvatistan'da bugün bile, diğer birçok mirasla karışmış olarak, İtalyan tarzını sürdüren bir hayat devam etmektedir.⁸³ Kuşkusuz çok eski bir İtalyan hayat tarzı.

İkincil Bir Sınır Örneği: Ifriqiya

Kültürel bir alt bölümlenmeye dair daha az bilinen bir örnek ilgi çekicidir. Zira unutmayalım ki, üç büyük Akdeniz uygarlığı olan Latin, İslâm ve Yunan dünyalar aslında alt uygarlıkların birer gruplaşması, ortak bir kaderle birbirlerine bağlanmış özerk yapıların çakışmasıdır. Kuzey Afrika'da eski Afrika'nın kentsel alanı kadar sınırları belli bir alan daha yoktur; burası Arapların Ifriqiya'sı, bugünün Tunusu'dur.

Doğa yerleşim yerini hazırlamıştır. Kuzeyde ve doğuda Tunus'un alçak kesimleri deniz tarafından sınırlanmıştır; güneye doğru Sahra üzerine oldukça geniş bir şekilde açılan bu bölge, halfa ve misk bitkilerinin oluşturduğu manzarayı ileriye doğru uzatmakta ve aynı zamanda, kentlerin yapabildiği ölçüde evcilleştirmeye çalıştığı göçebe, kırsal ve düzensiz toplulukları içine al-

⁷⁹ A. Philippson, "Das byzantinische Reich", s. 445.

⁸⁰ Konstantin Jirecek, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, 1902, s. 9.

⁸¹ A. Philippson, bkz. dipnot 79.

⁸² J. Cvijić, *a.e.*, s. 89.

⁸³ H. Hochholzer, "Bosnien u. Herzegovina", s. 57.

maktadır. Batıda bölgenin fiziksel çerçevesi karakteristiktir: Tunus'un kuru ve sıcak ovaları üzerinde katı ve soğuk yüzölçümü bir engebe ortaya çıkmaktadır;⁸⁴ tepeler, yüksek yaylalar, sıradağlar ve nihayet dağlar eski Nümidya'ya, Sicilya'nın merkezî kesimini, dağlık Endülü'sü ya da iç Sardinya'yı hatırlatan soğuk Constantine bölgesine ulaşmaktadırlar.⁸⁵

Tunus ile Orta Mağrip arasındaki dağ engeli *grosso modo* Takus Burnu'ndan itibaren başlayıp Ced el-Kebir, Ced Şerif, Ayn Beyda, Cebel Tafrent ve Guentia'dan geçen bir hat boyunca yer almaktadır. Charles Monchicourt bu geniş eklem noktasının iki tarafındaki değişimleri göstermiştir: Bir yanda batıya doğru yaylaklar, dişbudaklar, karaağaçlar, dağın sertliğini yansıtan bir gökyüzünün altında büyük boz kiremitli damlar vardır; öte yanda doğuya doğru teras biçiminde uzanan damlar, beyaz kubbeler, Tunus kentlerinin Kahire veya Beyrut gibi diğer doğu kentleriyle olan kardeşliğini ilân etmektedirler. "Kayruan Costantine'in antitezi olarak... [burası] geniş bir beyaz küpten başka bir şey değildir"; bu sonuncu kent birçok açıdan, kırsal ve soğuk evleriyle büyük bir *chaouia* köyünden ibarettir.⁸⁶ Tarih bize eskinin ve dünün İfrیقیyası'nın her zaman burada sona erdiğini göstermektedir. Batı sınırı, bazen engelleyici olan, bazen sızmalara izin veren, fakat mutlu ve cezbedici ovanın emperyalizmini daima rahatsız eden engellerin biraz gerisinde veya biraz ilerisindedir.⁸⁷

Bu geniş ve köylü ülke, batıya doğru Tunus'un incelikli uygarlığına karşı bir perde germektedir. 16. yüzyılda Tunus'a giden Constantinli tüccar,⁸⁸ teraslı beyaz evler ve güneş altındaki kent-

⁸⁴ A. E. Mitard, "Considérations sur la subdivision morphologique de l'Algérie orientale", 3e Congrès de la Fédération des Sociétés Savantes de l'Afrique du Nord, s. 561-570.

⁸⁵ Constantine bölgesi hakkında, R. Brunschvig, *a.e.*, I, s. 290 vd.

⁸⁶ Kirlara özgü çatılar ve ev taraçaları; bu zıtlık Güney İspanya'da Almeria ve Alpujarra'nın gerisinde de karşımıza çıkmaktadır. Fakat bunu nasıl açıklamalı? Julio Caro Baroja, *Los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid, 1957.

⁸⁷ *Revue africaine*, 1938, s. 56-57.

⁸⁸ Afrikalı Leo, 1830 yay., II, s. 11.

lerle birlikte zengin, Doğuyla sıkı bağlantıları bulunan, İskenderiye ve İstanbul'la düzenli bir ticaret sürdürmekte olan bir ülke bulmaktaydı; nispi olarak kentleşmiş ve kentler ile kırlarda Arap-çanın egemen olduğu bir ülke.

Aynı dönemde Mağrip'in merkezi, Tlemsen'e varıncaya kadar (hem Faslı hem de Sahralı bir kent) şaşırtıcı bir şekilde tarım dışı kalmıştır. Cezayir uygarlığın henüz hiç uğramadığı, deveçilerden, koyun ve keçi çobanlarından başka kimsenin bulunmadığı yeni bir ülkede kök salacaktır. Buna karşın, doğu eski geleneklere sahiptir. Hafsilerin son temsilcilerinden olan ve oğlu tarafından tahttan indirilip kör edilen Tunus Sultanı Mulay Hasan 1540'ta Sicilya ve Napoli'ye sığınırken, bir zamanlar onun çevresinde yer alan herkese, farklı özelliklerle dolu, güzel şeyleri seven, kokulardan ve felsefeden hoşlanan bir hükümdarın anısını bırakmıştır. Çağdaşı Bandello⁸⁹ onun için "İbn Rüşdcü" demektedir. Filozof bir hükümdar mı? Bir de böyle bir hükümdarı merkezi Mağrip'te, hattâ sonradan görmelerin ve kaba insanların kenti Cezayir'de aramaya çalışalım. Açıktır ki Tunus'un 1534'te ve ardından 1569'da geçici olarak, 1574'ten itibaren nihai olarak oraya yerleşen Türklere karşı gösterdiği tepki, eski, inançlı ve uygar bir kentin isyanıdır.

Bir uygarlığın ilk gerçeği, coğrafi konumunun ona dayattığı mekân ve –bazen de– sınırlardır şeklinde bir sonuca varmayacak-sak, hangi sonuca varabiliriz? Uygarlıklar birer mekândır, bölge-dir; bunlar sadece etnologların iki ağızlı baltadan veya tüylü ok-lardan söz ettikleri anlamda mekânlar değildir; buralar insanları zorlayan ve onlar tarafından sürekli işlenen bölgelerdir. Gerçekte "Tunus" örneği acaba bir ovalar bütünü ile karşıt nitelikli bir dağ bütünü arasındaki zıtlıktan başka ne olabilir?

Mübadele ve Aktarımların Yavaşlığı

Toprağa bağlanmış uygarlıkların direnme gücü, bazı hareketlerin olağanüstü yavaşlığını açıklamaktadır. Bunlar uzun aralıklar ve görünüşteki kırılmalara rağmen hassas olmayan ilerlemeler so-

⁸⁹ M. Bandello, *a.e.*, IX, s. 48.

nunda dönülebilmektedirler. Işıklar onlara uzak yıldızlardan gelmekte ve bu geliş inanılmaz aralıklar ve duraklamalarla olmaktadır. Örneğin Çin'den Akdeniz'e ve Akdeniz'den Çin'e, Hint'ten veya İran'dan İç Denize gelen ışıklar gibi.

Arap rakamı denilen Hint rakamlarının anavatanlarından hareketle Suriye ve Kuzey Afrika veya İspanya'daki⁹⁰ Arap duraklarından geçerek Batı Akdeniz'e ulaşmasının ne kadar zaman aldığını kim söyleyebilir? Ayrıca bunların, hata yapmanın daha güç olduğuna inanılan Roma rakamlarına karşı zafer kazanmaları için ne kadar zaman gerekmiştir? 1299'da *l'Arte di Calimala* Arap rakamlarını Floransa'da yasaklamaktaydı; 1520'de bile "yeni rakamlar" Fribourg'da yasaklanıyorlardı; bu rakamlar Anvers'te ancak 16. yüzyılın sonunda kullanıma girebilmişlerdir.⁹¹ Hint'ten veya İran'dan çıkan, La Fontaine'in ilham aldığı –ve bugün Atlantik Moritanyası'nda eşsiz bir bahar yaşayan– Yunan ve Roma kökenli hayvan hikâyeleriyle tekrarlanan ahlâki öykülerin yolculuğunu bize kim anlatabilir? Çin kökenli olan çanın 7. yüzyılda Hristiyanlara geçmesi ve kiliselerin tepesine yerleşmesi için geçen zamanı, bunun için gereken yüzyılları bize kim söyleyebilir?⁹² Bazı iddialara göre, bunun için bizzat çan ustalarının Anadolu'dan Batı'ya geçmeleri gerekmiştir. Kâğıdın yolculuğu da uzun sürmüştür. Bitkisel bir kâğıt biçiminde MÖ 105 yılında Çin'de icat edilen bu ürünün⁹³ imalat sırları 751'de Semerkant'taki esir Çinliler tarafından açık edilmiştir. Bundan sonra Araplar bitki yerine bez kullanmışlar ve bu kökene dayanan kâğıt 794 yılında Bağdat'ta kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁴ Kâğıt bu kentten hareketle İslâm dünyasının geri kalan kısımlarına yavaş yavaş yayılmıştır. 15. yüzyılda Arabistan⁹⁵ ve İspanya'daki varlığı bilinmektedir, fakat

⁹⁰ Lucien Febvre, *La religion de Rabelais*, 1942, 2. yay. 1947, s. 423.

⁹¹ J. Kulischer, *a.e.*, II, s. 297.

⁹² Gal Brémond, *a.e.*, s. 339.

⁹³ Friedrich C. A. J. Hirth, *chinesische Studien*, Münih, c. I, 1890, s. 266.

⁹⁴ Farklı tarihler, G. Marçais, *Histoire Générale de Grotz, Moyen Age*, c. III, 1944, s. 365.

⁹⁵ *Chimie et industrie*, Ağustos, 1940.

Xativa'daki (bugün Valencia'daki San Felipe) ilk kâğıt imâlathanesi 12. yüzyılın ortasından önce kurulmuş değildir.⁹⁶ Kâğıt 11. yüzyılda Yunanistan'da⁹⁷ bilinmektedir ve 1350'lere doğru Batı'da parşömenin yerine geçmektedir.⁹⁸

G. I. Brătianu'ya⁹⁹ dayanarak daha önce belirttiğimiz üzere, Fransa'da 1340'larda ortaya çıkan kıyafet değişiklikleri; Haçlıların bol entarilerinin yerine, boyundan bele kadar gövdeye yapışan el-bisenin giyilmesi ve bu kıyafetin baldırlara yapışan uzun çoraplar ve ucu kıvrık ayakkabılarla tamamlanması; *Trecento* İspanyol modasına uygun çene sakalı ve bıyıklarla beraber Katalonya'dan gelen bütün bu yenilikler aslında çok daha uzaklarda ortaya çıkmışlardır: Bunlar Katalanların ziyaret ettiği Doğu ülkelerinden, Bulgarlardan ve hattâ Sibiryalılarından gelmektedir; ancak başta boynuz biçimindeki başlık olmak üzere, birçok kadın kıyafeti Batı'ya Kıbrıs Lusignan sarayından aktarılmış olmakla birlikte, bunlar oraya zaman içinde Tanğların ülkesi Çin'den gelmiştir.

Zaman: Böyle yolculukların tamamlanabilmesi ve ardından yeniliklerin toprakta kendilerine bir yer bularak köklerini ve fidanlarını yayabilmeleri için muazzam miktarda zaman gerekmiştir. Buna karşılık eski tabakalar şaşırtıcı bir sağlamlık ve dirençle kalmaya devam etmektedir. E.-F. Gautier, uzmanların söylediklerine karşı,¹⁰⁰ İslâm'ın Kuzey Afrika'da ve İspanya'da Kartacalıları a ait eski temelleri keşfettiklerini ve bu ilk uygarlığın Müslümanlığın ilerlemesi için zemin hazırladığını iddia ederken, bana göre hipotezin izin verdiği sınırlar içinde kalmaktadır. Akdeniz'de ve Akdeniz çevresinde, her yerde eskiye ait kalıntıların, eski kültürlerin canlanması söz konusu değil midir? Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki eski dinsel yayılım merkezleri olan İskenderiye ve Antakya, 16. yüzyılda hâlâ Habeş Hristiyanları ile Nasturiler üzerine

⁹⁶ Berthold Bretholz, *Latein. Palaeographie*, Münih, 1912, 3. yay., 1926, s. 16.

⁹⁷ Bkz. dipnot 95.

⁹⁸ *Age*.

⁹⁹ *Études Byzantines*, 1938, s. 269 vd.

¹⁰⁰ Ch. André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, 1. yay., s. 320-7.

ışık saçmaya devam etmektedir. İdrisî'ye göre Kuzey Afrika'da, Gafsa'da Afrika Latincesi 12. yüzyılda hâlâ konuşulmaktaydı. Kuzey Afrika'nın son yerli Hristiyanları, ancak 1159'da Abdülmümin'in giriştiği harekât sonucu yok olmuşlardır.¹⁰¹ 1159'da, yani İslâmiyet'in fethinden dört veya beş yüzyıl sonra. Fakat bununla beraber Kuzey Afrika'da, İbn Haldun 14. yüzyılda "putperestlerin" varlığından bahsetmekteydi.¹⁰² Ve Jean Servier tarafından Kabili'de, Summan Vadisi ve başka yerlerde yürütülen etnografik araştırma (1962), "Buraya Okba'nın savaşçı süvarileri tarafından değil, iki yüzyıl kadar sonra, 9. yüzyılda Bougie'ye yerleşmiş olan Şii Fatimiler tarafından getirilen, İran tarafından mistikleştirilmiş, inisiyasyon akımlarıyla zenginleştirilmiş ve zorunlu olarak halk geleneklerinin mistik simgeciliğiyle buluşmuş bir İslâmiyet'in"¹⁰³ geciken gelişini bin yıl kadar sonra tartışma konusu haline getirmektedir. Güçlü bir somut gerçekliğe sahip bu *güncel* kitap, bunun da ötesinde bu halk geleneklerinin, yüzyıllardan beri yerinde duran ve hep canlı kalan bu tabandaki inancın muazzam perspektifi üzerine odaklanmaktadır. Bu halk inancında rahipler yoktur; her aile reisi, "her ev hanımı" "sorumluluğunu yükledikleri insanları toprağa bağlayan... âyinleri yapma görevine" sahiptir.¹⁰⁴ Bu her şeyden önce bir ölümler ve koruyucu pîrler dinidir; "Aziz Augustinus, 'Afrika'mız şehit azizlerle dolu değil mi?' diye haykırırken, tepelerin ve dağların hareketsiz koruyucuları olan ve daha sonra Mağrip İslâmı'nın meşru evliyalara haline gelen beyaz mezarların o tarihlerdeki varlığını bildirmektedir."¹⁰⁵

Böylelikle uygarlıklarının nokta-i nazarından bakıldığında, gözlerimiz tarihin karanlık noktalarına, hattâ daha ötelere kadar uzaklara, çok uzaklara uzanmaktadır ve uzanmalıdır. 16. yüzyılı inceleyen bir tarihçinin, yeni kurulan ve -diğer görevleri arasında- Akdeniz'in Alpli ve Kuzeyli eski katmanlarını inceleyen, ölümlere

¹⁰¹ Robert Brunschwig, *a.e.*, I, s. 105.

¹⁰² Gal Brémond, *a.e.*, s. 372, dipnot 1.

¹⁰³ Jean Servier, *a.e.*, s. 17.

¹⁰⁴ *A.e.*, s. 21.

¹⁰⁵ *A.e.*, s. 20.

tapınma konusundaki eski kalınlara işaret eden protohistorya dergisi *Chtonia*'nın¹⁰⁶ kendi dönemini ilgilendirdiğini düşündüğünü söylemeye gerek var mı? Uygarlık aynı zamanda yaşamakta ve kendini kabul ettirmekte direnen, insanların yaşam alanları ve tarımsal uygulamaları konusunda, toprağın engebeleri, su kaynakları veya iklimi kadar önemli olan uzak, çok uzak bir geçmiştir. Bu, Provence hakkında yazan bir coğrafyacının hayranlık verici kitabının ortaya koyduğu durumdur. Tarihin öncelikli bir yere sahip olduğu “bir coğrafi genetik” tutkunu olan Robert Livet için, Provence’ın karakteristik bir nitelik taşıyan ve yükseklere inşa edilen konutları –kapsamlı açıklamalar ve özellikle de korunmaya yönelik yerleşim yeri teorisi bu durumu açıklamaktadır– kuşkusuz bir *kaya uygarlığına* (onlara bu adı vermektedir) bağlanmaktadır ve bu uygarlığın temelleri ve gelenekleri, “Roma yerleşiminden öncesine uzanan Akdeniz’in eski uygarlıklarına dayanmaktadır”. Bu uygarlık Roma döneminde uykuya yatmıştır; daha sonra yeniden uyanacaktır ve çok sayıda olayın Provence iskânını etkilediği 16. yüzyılın şafağında canlanacaktır;¹⁰⁷ şimdi 16. yüzyıldan uzak-tayız ama onun gerçeğinden uzak değiliz.

Burada nasıl bir sonuca varılabilir? Kuşkusuz olumsuz yönde bir sonuca ulaşabiliriz; sıklıkla söylenmiş olmasına rağmen “uygarlıklar ölümlüdür” sözünü tekrarlamaktan uzak durarak. Uygarlıklar yarattıkları ürünler, anlık ve karmaşık yaratımlar, ekonomik zaferler ve kısa dönemli toplumsal deneyimler noktasında ölümlüdürler. Fakat temeller yerli yerindedir. Bunların tahrip edilmesi mümkün değildir; bunlar sanıldığından bin kat daha sağlamdır. Varsayılan tüm ölümlere direnmişlerdir. Bunlar kendi yapılarını yüzyılların monoton akışı altında hareketsiz olarak tutmaktadırlar.

2. Uygarlıkların Dönüşümü

Nispeten kısa, hızlı fakat önemli, insani ölçülere daha uygun bir tarihe geri dönmek istersek, birbirine komşu uygarlıkların şiddetli

¹⁰⁶ İlk sayı, Temmuz 1963, Başyazı, Herder, Barcelona.

¹⁰⁷ *A.e.*, s. 221.

çatışmalarından, zafer kazanan bir uygarlığın (veya öyle olduğunu sanan) boyun eğen bir uygarlıkla (bundan kurtulmayı düşleyen) buluşmasından daha iyi bir örnek olamaz. Bu türden buluşmalar 16. yüzyılda Akdeniz’de hiç eksik olmamıştır: İslâmiyet, bayraktarlığını yapan Türklerin şahsında, Balkan Hristiyanlıklarına el koymuştur. Batı’da Katolik Kralların İspanyası Granada ile İberya İslâmı’nın son merkezini ele geçirmiştir. Peki, bu fatihler fetihleriyle ne yapacaklar?

Doğu’da Türkler, tıpkı İngilizlerin dün Hindistan’da yaptıkları gibi Balkanları çoğu zaman birkaç adamla tutacaklardır. Batı’da İspanyollar Müslüman uyruklarını acımasızca ezeceklerdir. Bu durumda bu fatihlerin her ikisi de, kendi uygarlıklarının buyruklarına görüldüğünden daha fazla uymaktadırlar: Hristiyan olanı çok kalabalıktır; Türk olanı ise yeteri kadar insana sahip değildir.

Türkler Doğu Balkan Ovalarında

Türk İslâmiyeti, Balkanlarda Bizans uygarlığı tarafından doğru-
dan veya dolaylı olarak işgal edilmiş tüm alanların üstünü ört-
müştür. Türk uygarlığı kuzeyde Tuna’ya egemen olmuş, batıda bir
yandan Raguza ve Dalmaçya’da veya Hırvatistan’da, Zagreb çevre-
sinde Latin sınırlarına ulaşmış; öte yandan J. Cvijić’in kullandığı
terimlerden biriyle ifade edersek, ataerkil uygarlıklara sahip geniş
dağ kantonlarına yayılmıştır. Neredeyse beş yüz yıl boyunca de-
vam eden, mekân içinde geniş ölçüde yayılan bu uygarlıktan daha
geniş, daha zengin bir *kolonyal* deneyim düşünülebilir mi?

Ne yazık ki, Türk geçmişi henüz yeterince bilinmemektedir. Balkan tarihçileri ve coğrafyacıları bu tarihi yargılamak, kendile-
rine her zaman bilimsel kaygıları rehber edinmemektedirler. Hat-
tâ J. Cvijić bile. Hammer ile Zinkeisen’in genel tarih çalışmaları-
nın modası geçmekle birlikte, N. Iorga’nın tarihi hâlâ karışıktır. Öte yandan tıpkı geçmişte İspanya’daki Müslüman egemenliği
konusunda olduğu gibi Türklerin egemenlik dönemlerinin üzeri-
ne asılsız bir itibarsızlık damgası vurulmuştur; bu durum, yabancı
olduğumuzu hissettiren bir dünyada (çünkü burası bir dünyadır)
ortalığı net olarak görmemize hiç de yardımcı olmamaktadır. An-

cak Türk deneyiminin gücünü küçümsemek, Balkan dünyasına getirdiği şeyleri bilmezden gelmek ve farklı kökenlere ait şeyleri buraya yığdığını hesaba katmamak mümkün değildir.¹⁰⁸ Balkanların tamamı boyunca görülen Asya tarzı davranışlar, âdetler ve renkler, Türklere borçlu olunan şeylerdir. Türkler de uzaklardaki Doğu dünyasından aldıklarını etrafa yaymaktaydılar. Kentler ve kırlar Türkler tarafından derin bir şekilde doğululaştırılmışlardır. Bir Katolik ada olan Raguza'da (ve bunların ne kadar koyu Katolik oldukları bilinmektedir) 16. yüzyılda kadınların hâlâ peçe takmaları ve kafes arkasında tutulmaları, nişanlıların birbirlerini ancak nikâhtan sonra görebilmeleri önemli bir olgudur.¹⁰⁹ Bu dar ve yüksek burunda karaya inen Batılı seyyahlar bunu derhal hissediyorlardı: Burada başka bir dünya başlıyordu. Fakat Balkanlara ayak basan Türkler de aynı izlenimi edinmemiş miydi?

Fiili olarak, Türklerin hareketini incelerken, Balkanlarda iki bölgeyi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bunlardan birincisi dağlarla çevrelenmiş olan Slavların batısı, ikincisi ise aynı şekilde dağlık olan Rumların güneyidir; buraların fiili iskânı dağınıktır. Dinar bölgesindeki Müslümanların Türk kanından Türkler olmayıp Müslümanlaşmış Slavlar oldukları savunulmuştur (ve bu olgusal olarak doğru görünmektedir).¹¹⁰ Kısacası Balkanların bu Batı bloğu İslâm uygarlığı tarafından güçlü bir şekilde elden geçirilmiş gibi görünmez. Bunda şaşılacak bir şey yoktur, çünkü nereden gelirse gelsin, "uygarlaştırıcı" saldırılara karşı korunaklı dağlık bir blok söz konusudur. Bu bölgenin dinsel olarak Müslümanlaşmasına gelince, bazı dağlık bölgelerdeki "din değiştirmeler" hakkında ne düşünmemiz gerektiğini biliyoruz.¹¹¹

Bunun tersine Doğuda, Trakya, Rumeli ve Bulgaristan'ın geniş ovalarında, Türkler çok sayıda insanı iskân etmişler ve kendi uygarlıklarını geniş tabakalar halinde yaymışlardır. Tuna'dan Ege'ye

¹⁰⁸ R. Busch-Zantner, *a.e.*, birçok yerde, özellikle s. 22; Otto Maull, *Südeuropa*, s. 391.

¹⁰⁹ Davity, *a.e.*, 1617, s. 637.

¹¹⁰ J. Cvijić, *a.e.*, s. 105; H. Hochholzer, *agm.*

¹¹¹ Bkz. I. cilt, s. 63 vd.

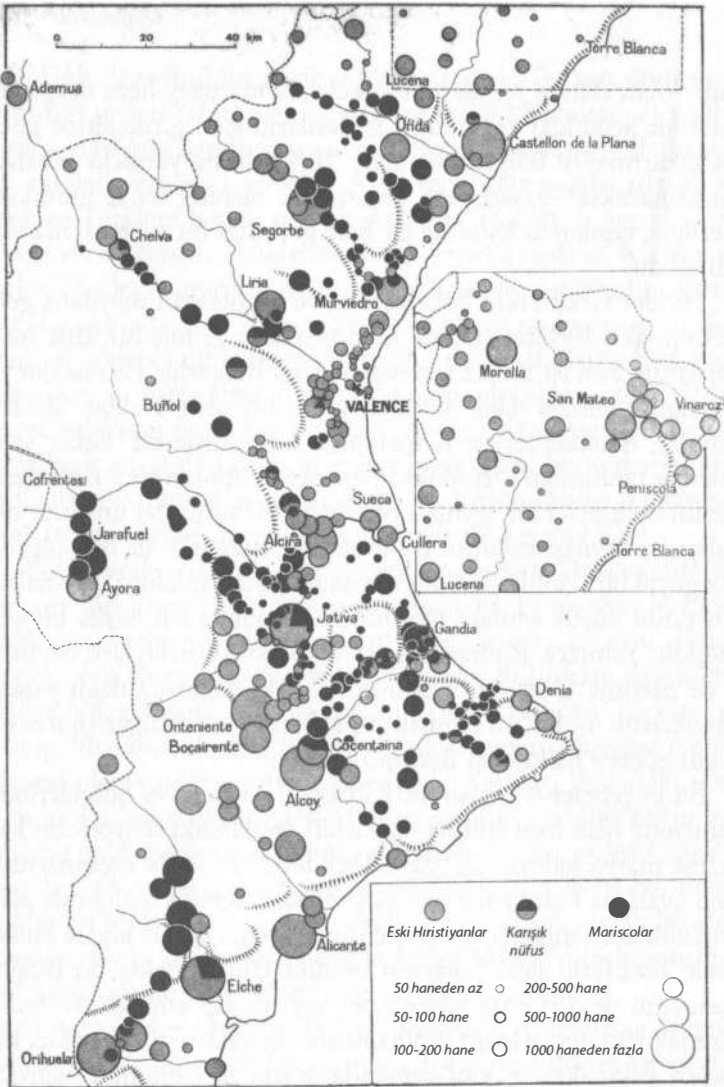
kadar olan alanda yer alan bu ülkeler, hem kuzey hem de güney yönünde açıklıklar barındıran, istilacıların içeri girmelerine güçlük çıkartmayan bölgelerdir. Eğer Türklerin bu yöndeki çabaları yargılanacaksa –başarı veya başarısızlık olarak– bu iş mümkün merteye, tamamen kendine ait hale getirdiği bu topraklarda yapılmalıdır.

Türkler farklı etnik kökenlerden ve gruplardan meydana gelmiş olmakla birlikte, burada homojen hale gelmiş bir kitle bulmuşlardır. Son istilacılar, kuzeyden gelen Bulgarlar, Peçenekler ve Kumanlar burada daha önceden yerleşmiş olan Traklar, Slavlar, Rumlar, Aromaniler ve Ermenilerle birleşmişlerdir. Fakat yeni gelenler tarafından Ortodoks inancının benimsenmesi özümlemenin belirleyici bir aşaması olduğundan, bütün bu unsurlar oldukça iyi kaynaşmışlardır: Bu durumda, Bizans'ın da bu bölgede çok güçlü bir şekilde yayılmış olmasına şaşırmamalıyız. Bu mekânın tümü büyük ovalara tâbi büyük düzlüklerden başka bir şey değildir. Yalnızca Rodop bölgesi ve Balkan sıradağları, özellikle de Srednja Gora, bu mekânın içindeki bağımsız dağlı yaşam adacıklarını muhafaza etmiştir; tıpkı bugün bile Bulgaristan'ın en özgür göçebe halkı olan *Balkancılar* gibi.¹¹²

Bu engebelerin arkasında, Köstendil ve Kratova bölgelerinde emniyette olan bazı Bulgar senyörleri, ovalardaki senyörlerin kaderine maruz kalmamak üzere Türk fethi sırasında kaçmışlardır; ama ovalarda bulunanlar sonunda haraç ödeme karşılığında eski ayrıcalıklarını muhafaza etmişlerdir.¹¹³ Genel kurala küçük bir istisna: Türk fethi alçak bölgeleri kendine tâbi kılmakta, bir Bulgar cemaatini devam ettirebilecek her şeyi tahrip etmekte ve bunu yapmak için de soyluları öldürtmekte veya Asya'ya sürmekte, kiliseleri yakmakta ve kısa zamanda, köylü toplumunun bağrına, Sipahilik sistemini ve erkenden toprak aristokrasisi haline gelen kendi hizmet aristokrasisi sistemini sokmaktadır. Bu sistem, sabırlı ve çalışkan, her şeyi taşımaya yatkın bir hayvan olan Bulgar köylüsünün sırtında rahatlık içinde yaşamıştır. Bu köylüler, Bulgarların

¹¹² J. Cvijić, 121.

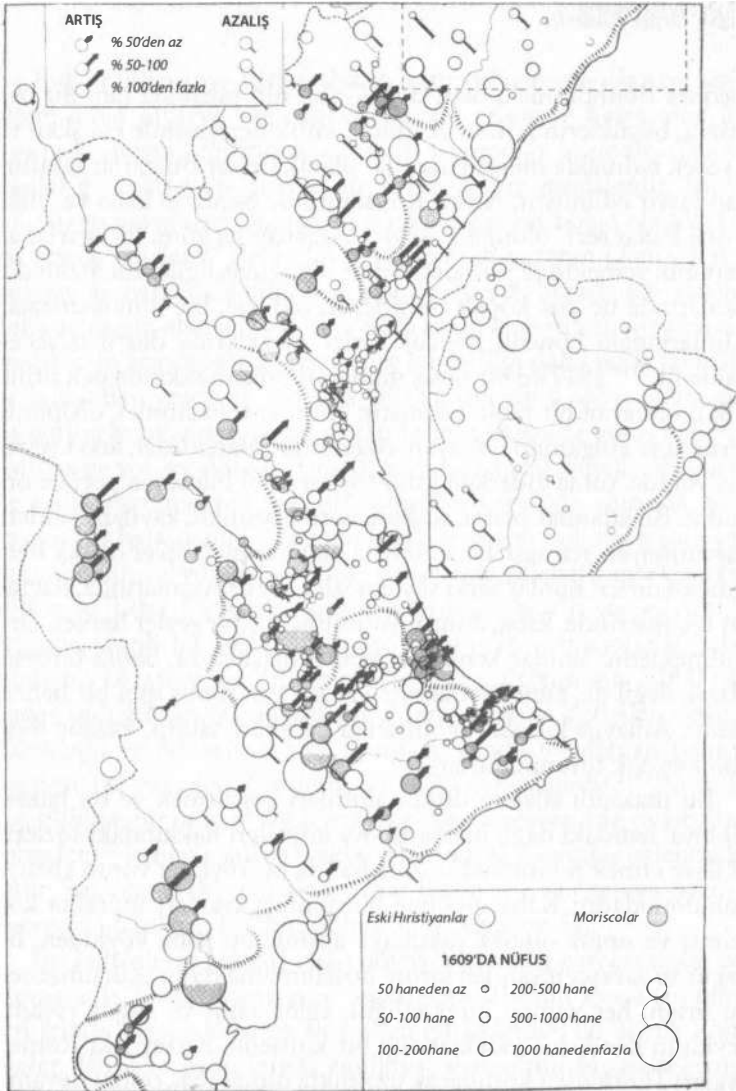
¹¹³ I. Sakazov, *a.e.*, s. 192.

33 - I. 1609'da Valencia'da Moriskolar ve Hiristiyanlar

Kaynak : T. Halperin Donghi, "Les Morisques du Royaume de Valance", *Annales E.S.C.*, Nisan - Haziran 1596.

Küçük harita Valencia ülkesinin kuzeye doğru devamını tasvir etmektedir. Bu istisnai haritanın en büyük yararı iki halkın olağanüstü karışımını göstermesidir. İzleyen haritanın 1565-1609 tarihleri arasında ilişkin nüfus artışını göstermesinde olduğu gibi, bütün bu durum hemen hemen genel bir nüfus artışı ortamında meydana gelmektedir.

34 - II. Valencia'da 1565-1609 tarihleri arasında nüfusun gelişimi

Jacques Bonhomme'u olan Baja Ganje'nin şahsında tam bir ova insanı, büyüklerin kölesi, disiplinli, saflık derecesinde çalışkan ve yiyecek bulmakla meşgul insanlar olarak bizzat Bulgarlar tarafından tasvir edilmiştir. Aleko Konstantinov bunların kaba ve "iliklerine kadar sert" olduğunu söyler. Anlattığına göre, "Bulgarlar aç kurt gibi yemekte ve yediklerinin ne olduğuyla ilgilenmemektedir. Yanlarında üç yüz köpek birbirlerini öldürse, hiç umursamazlar. Alınlarındaki boncuk boncuk terler tabaklarına düştü düşecek haldedir."¹¹⁴ 1917'de bir savaş muhabiri onlar hakkında pek iltifat yüklü olmayan bir tablo çizmiştir: "Bunlar mükemmel, disiplinli, cesur ama atılganlığı olmayan askerlerdir; inatçıdır, fakat şevkleri yoktur. Yolda giderken şarkı söylemesini bilmeyen yegâne ordudur. Bu adamlar inatçı, suskun, zora dayanıklı, kayıtsız, şiddete başvurmeyen acımasızlar ve sevinç duymayan galipler olarak ilerlemektedirler; bunlar şarkı söylemezler. Genel yapılarında, davranış biçimlerinde, kaba, donuk, yontulmamış bir şeyler hemen fark edilmektedir. Bunlar kemâle ermemiş insanlardır. Sanki bireysel olarak değil de, taburlar halinde kabaca yaratılmış gibi bir halleri vardır. Anlayışı kıt olan bu insanlar çalışkan, sabırlı, kazanç düşkünü ve çok tutumludurlar..."¹¹⁵

Bu maksatlı sözlere ilişkin alıntılar çoğaltmak ve bu haksız tabloya, batıdaki dağlı halkların ova köylüleri hakkındaki sözlerini ilâve etmek mümkündür. Zira batıda bu köylüler vurun abalıya konumundadır: Kaba giysilere bürünmüş, ayakları toprakta kök salmış ve omuz omuza yaşamaya alışmış bu kaba köylüden, bu özgür ve savaşçı insandan kimse hoşlanmamaktadır. Küçümsenen bu insan, her zaman bireyselliğin, eğlencenin ve özgür yaşama zevkinin kendisine yasaklandığı bir kimsedir. Kuzeydeki Romen ovaları Türklerden korunacak uzaklıkta olmasaydı, onları devamlı uyanık tutan Tatar akınları ve özellikle geniş Karpat ve Transilvanya dağlarındaki göçlerin yarattığı kaynaşma olmasaydı, onlar da aynı duruma düşerdi.

¹¹⁴ *Baba Ganje*, s. 42, zikreden, J. Cvijić, s. 481.

¹¹⁵ *Age*, s. 487.

Bulgar ülkesinde Türk fethinin, zaten köleleşmiş olan bu köylülere, itaat etmeye –ve işlerine devam etmeye– hazır olan bu insanlara boyun eğdirmek zorunda kalmadığı kesindir. Çünkü bunlar gerçekten de işlerine güçlerine devam etmişlerdir. 16. ve 17. yüzyıl gezginleri Bulgar ülkesini zengin bir bölge olarak tasvir etmektedirler.¹¹⁶ Paolo Giorgiu, 1595'te buranın Osmanlı'nın buğday ambarı olduğunu ileri sürer.¹¹⁷ Ancak burada her yerden daha acımasız olan eşkıyanın ortalığı kasıp kavurması, senyörlerin ve devletin aşırı talepleri, köylünün tembelliği değil fakat fakirliği ve kullanılan araçların ilkelliği (küçük bir tahta saban olan *rolo* ile sürüm yapmaktadır), ekim alanlarının arasında geniş çöllerin kalmasına yol açmaktadır. Büyük pulluklar ancak büyük çiftliklerde kullanılabilmektedirler. Bu topraklar üzerinde, duruma göre yaygın bir hayvancılık ya da yumuşak veya sert buğday tarımı yapılmaktadır. 15. yüzyılda Türkler ile birlikte gelen pirinç ekimiyle, Filibe ve Tatar Pazarcık ekim alanlarında başarılı sonuçlar elde edilmiş, Caribrod dolaylarında ise daha mütevazı sonuçlara ulaşılmıştır. 16. yüzyılda Bulgaristan'ın pirinç üretiminin 3.000 ton kadar olduğu tahmin edilmiştir. Meriç ovasına getirilen susam, Köstendil ve Makedonya'da, Serez civarında uygulanan pamuk üretimi 16. yüzyılda Türklerin getirdiği yeniliklerdir.¹¹⁸ Bu ürün çeşitliliğine bir miktar kötü şarap, kentlerin çevresinde yetiştirilen sebzeler,¹¹⁹ kenevir, gül ve Üsküp civarındaki meyveler eklenmektedir. Son olarak iki yeni bitki daha: Tütün ve mısır ortaya çıkmak üzeredir –bunların kesin tarihleri bilinmemektedir.

Bu kültürlerin [ekim] çoğu büyük işletmeler çerçevesinde yer almaktadır. Türk tarzına göre örgütlenen (Balkan kırsal yöntemleri içinde insana karşı en sert olanı çiftliklerdir) bu büyük işletmeler, Türklere özgü büyük mülkiyet sisteminin biçim değiştirmesine bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Bunun sonucunda kırsal

¹¹⁶ I. Sakazov, *a.e.*, s. 197.

¹¹⁷ Antoine Juchereau de Saint-Denis, *Histoire de l'Empire ottoman, depuis 1792 jusqu'en 1844*, 4 cilt, 1844, I, s. 36.

¹¹⁸ F. de Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, 1800, I, s. 54 vd.

¹¹⁹ 16. yüzyıl seyyahı Besolt'a göre, zikr. I. Sakazov, s. 202.

halk açısından birtakım değişkenlikler ve ovaların derinlerine doğru yer değiştirmeler meydana gelmiştir; bu yer değiştirmeler 14. yüzyılda büyük mülkiyetin etkisinin zayıflamasıyla ortadan kalkacaktır.¹²⁰ Yukarıda andığımız değişimin asıl sonucu ise, başkentin yakın olmasından ötürü daha kararlı bir yönetime dayanan Türklerin mutlak egemenliği olmuştur.

Bulundukları yerde kök salan ve güçlü bir şekilde tutunan bu kırsal toplumların yanısıra, ekilmeyen topraklar üzerinde yarı göçebe bir çobanlık-tarımcılık yaşamı sürdüren, derme çatma evlerden oluşan ve Slavların yerleşik köylerinden farklı¹²¹ geçici köylerde yaşayan –aralarında Ulah ve “Arbanassilerin” de yer aldığı– bazı gruplar var gibi görünmektedir –bu gruplar belli bir bağımsızlıktan yararlanmaktadırlar. Fakat Asya çoğu zaman, bunlara eklenilen veya hemen yanibaşlarında bulunan göçebeler biçiminde onlara katılmaktadır. En açık örnek, boğazları geçerek Rodopların geniş ve zengin otlaklarını dönemsel olarak işgal eden Yörüklerinkidir; bunlar, Müslümanlaşmış fakir Bulgarlar olan şu garip Pomakları İslâm’a kazandırmışlardır.

Asya böylece Bulgar ülkesinde hemen hiçbir şeyi kendi denetimi dışında bırakmamış, adamları ve develeriyle her yere adım atmış ve oldukça kötü savunulan bir ülkeyi tam anlamıyla ele geçirmiş görünmektedir (bazı işbirlikçilerin, özellikle kötü bir üne sahip olan ve bazen de ihbarcılık yapan, *corbazi* (çorbacı) denilen tefecilerin yardımıyla).

Bugün bile Bulgaristan’da güçlü etkileri olan bir Asya uygarlığının izleri gözle görülebilir niteliktedir. Bulgar kentleri bu etkilerin niteliği konusunda çok şey anlatırlar: Bunlar kör duvarlarla çevrelenmiş uzun sokakları ve tahta kepenkli dar dükkânlarıyla vazgeçilmez pazarları bulunan Doğu kentleridir; tüccar dükkânının önünde, kuzeyin ve doğunun kar getiren rüzgârları karşısında zorunlu olarak yaktığı mangalın yanibaşında çömelmiş olarak

¹²⁰ J. Cvijić, s. 172.

¹²¹ R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 59, J. Burckhardt, “Die thrakische Niederung und ihre anthropogeographische Stellung zwischen Orient und Okzident”, *Geogr. Anz.*, 1930, s. 241.

müşteri beklemektedir. 16. yüzyılda bu dükkânlarda küçük bir za-naatkâr topluluğu kervanlar için çalışıyordu: Demirciler, marangozlar, semerciler, eyerciler. Kapıların biraz ötesinde, kavakların altındaki çeşmelerin başında, panayır günlerinde, develer ve atlar, kıyafetlerin, malların ve insanların karmaşası içinde mola ver-mekteydiler: Bir süre için topraklarına gelen Türk *çiftlik* sahipleri, Tuna ülkelerine doğru giden Fenerli Rumlar, Aromoun baharat-çıları veya kervancıları, kimsenin güven duymadığı Çingene at cambazları.

Bulgarlar için yaşamak, bu istilalara boyun eğmek demekti. Ancak Bulgarlar esas olanı da muhafaza etmişlerdir, zira kendi olarak kalmaya devam etmişlerdir. Uzun süreli bir ortak yaşam boyunca diğer uygarlıktan aldıkları ne olursa olsun, Türk kitle-si içinde erimemiş ve bu özümlemeden onu koruyan şeyleri de muhafaza etmiştir: Geleceğinin sigortası olan dilini ve inancını. Toprağına tırnaklarını geçirmiş olarak, toprağın en iyi kısmında yer tutmuş bir biçimde bu iki şeyi muhafaza etme konusunda inat-çı olmuştur. Anadolu'dan gelen Türk köylüsü oralara yerleşmeye başlayınca, ormanlık bayırlarla veya Bulgar reayanın işlemeden bıraktığı yegâne topraklar olan bataklık alanlarla yetinmek zo-runda kalmıştır.¹²² Türkler ülkeden çekildikten sonra, Bulgarlar kendisini beş yüzyıl öncekiyle aynı dili konuşan, aynı kiliselerde ibadet eden, aynı toprakları aynı göğün altında işleyen Bulgar köylüsü olarak bulmuştur.

Morisko İslâmiyeti

Akdeniz'in öteki ucunda, İspanyollar asimile edilmesi mümkün olmayan ve meseleyi trajik boyutundan alan bir halkla uğraşmak-tadır. Derinliği itibarıyla, çok az sorun Yarımada'yı bunun kadar etkileyebilmiştir.

¹²² Herbert Wilhelmy, *Hochbulgarien*, Kiel, 1935, R. Busch-Zantner, *a.e.*, s. 28; Wolfgang Stubenrauch, *Zur Kulturgeogr. des Deli Orman*, Berlin, 1933.

Adından da anlaşılacağı üzere, Morisko sorunu bir dinsel çatışmadır; başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, uzun süren, çözümlü güç bir uygarlık çatışmasıdır. Morisko sözünden, 1501'de Kastilya'da, 1526'da Aragon tahtına bağlı ülkelerde, Hristiyanlığa geçmiş İspanyol Müslümanlar anlaşılmaktadır. Zaman zaman kötü muamele gören, beyinleri yıkanan, teşvik edilen ve her zaman kuşku duyulan bu insanlar, nihayet 1609-1614'teki büyük tehcir sırasında sınır dışı edileceklerdir.

Sorunu incelemek, Granada'nın 1492'de alınmasından sonraki tarihlere uzanan, İberyâ İslâmı'nın uzun süren can çekişini veya daha doğrusu yavaş yavaş boğuluşunu açığa çıkartmak anlamına gelmektedir. Bu boğulmadan geriye çok şey yüzeyde kalacak, hattâ bunlar bir kader yılı olan 1609'un ötesinde de devam edeceklerdir.¹²³

Moriskolarla İlgili Sorunlara Dair

Bir değil, birçok Moriskoyla ilgili sorun söz konusudur; çünkü toplumlar ve uygarlıklar yok olurken hepsi aynı aşınma ve gerileme sürelerine sahip olamazlar: Yeniden fethin ve Hristiyanlığa geçişin kronolojisi bu durumu önceden açıklamaktadır.

İspanya Müslümanlığı en geniş sınırlarına sahip olduğu zamanda bile Yarımada'nın ancak bir kısmında egemen olabilmisti: Akdeniz kıyıları, Tajo Vadisi, Ebro Vadisi, Portekiz'in güneyi ve merkezi. Müslümanlar Eski Kastilya'nın fakir bölgelerini ihmal etmişler ve Pirenelere veya bunların batıdaki Cantabria uzantılarına kalıcı bir ilgi göstermemişlerdir. Yeniden Fetih hareketi

¹²³ Akdeniz'in ilk yayımlanışından itibaren Morisko sorunu hakkında önemli incelemeler yayımlandı: Tulio Halpérin Donghi, *Un conflicto nacional: Moriscos y Christianos viejos en Valencia*, Buenos-Aires, 1955; "Recouvrements de civilisations, les Morisques du Royaume de Valence au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, 1956, Henri Lapeyre (*Géographie de L'Espagne Morisque*, 1959) Morisko tehcirine dair zor istatistik sorunu çözmektedir. Julio Caro Baroja'nın daha önce zikrettiğimiz eseri, *Los Moriscos del Reino de Granada*, tam bir şaheser, bildiğim kültürel antropoloji ve tarih kitaplarının en güzellerinden biridir.

uzun bir süre Eski Kastilya'nın yarı çöl bölgelerinde gelişecektir; Hristiyanlar hareketli ve savaşçı kentlerini kurabilmek için her şeyi beraberlerinde getirmek ve onları burada inşa etmek zorunda kalmışlardır. Onlar ancak 11. yüzyıldan itibaren zafer kazanmaya başlayacak ve Müslüman İbery'a'nın canlı kesimlerini kemirmeye girişeceklerdir: Toledo'nun fethi (1085) onlara ihtirasla arzu ettikleri bu dünyayı açmıştır. Üstelik Toledo Müslümanlar açısından Yarımadanın tam merkezinde yer alan bir ileri karakol görevi görmektedir.

Hristiyan krallıklar Aragon, Valencia, Murcia ve Endülüs'ün kalabalık vadilerini yavaş bir şekilde ele geçirmişlerdir. Zaragoza 1118'de, Cordoba 1236'da, Valencia 1238'de, Sevilla 1248'de, Granada ise ancak 1492'de alınabilmiştir. Yeniden fethin birbirini izleyen aşamaları arasında yüzyıllar bulunmaktadır.

Demek ki, 1085'ten önce boşluk alanlara Hristiyan nüfusu nu yerleştirmiş olan bu yeniden fetih hareketi, bu tarihten sonra Müslüman ve Hristiyan fellahlarla ve belli bir ölçüde Müslümanlaşmış kentlilerle dolu toprakları kendi ülkelerine katmışlardır. Bu durumda bir iskân kolonizasyonundan sömürü kolonizasyonuna geçilmiş, yenilenlerle yenilenler arasında ve bunun da ötesinde karşıt uygarlıklar arasında binlerce değişkeniyle birlikte karmaşık ilişkiler sorunu ortaya çıkmıştır.

Tartışmalar Hristiyanlar tarafından geri alınan bu Müslüman İspanya'nın bütün kesimlerinde aynı anda başlamadığından, 16. yüzyılda bu ülkedeki sorunlar tek ve aynı mecrada akmamaktadır. Demek ki İspanya farklı bir olaylar dizisi sunmaktadır. Ancak bu olaylar birbirinden ayrılabilir nitelikte değildir ve birbirlerine yaklaştıkça aydınlanmaktadırlar.

Buradaki farklılıklar aynı zamanda açıklayıcıdır. Böylelikle, Granada Müslümanları 1499'da yönetimin emriyle Hristiyanlaştırılmıştır. Kardinal Cisneros bu olayda, yerel otoritenin tersini tavsiye etmesine rağmen, 1492'de kentin teslim olması sırasında Katolik Kralların dinsel serbesti konusunda verdikleri sözü ihlâl ederek, bunun böyle olmasına karar vermiştir. Olay birkaç muhtedinin suç ortaklığıyla hazırlanmış, birçok Kuran ve Arapça elyaz-

masının meydanlarda yakılması da dâhil olmak üzere, öncesinde ve sonrasında yapılan çok sayıda gösteriler halinde yürütülmüştür. Bu olayların sonucu, Granada'nın Müslüman kesimini meydana getiren Albaicin'in ayaklanması olmuş, bunun ardından da, Sierra Vermaja'da, bastırılması için uzun zaman gereken bir isyan çıkmıştır. 1502'de bu isyan güçlükle bastırılınca, Müslümanlar din değiştirmek veya sürgüne gitmek zorunda kalmıştır. Olaylar karşısında şaşkınlıklarını söyleyen Katolik kralların savunmalarına, resmî anlatılara ve bunların Toledo piskoposuyla aynı kanıda olmadıklarını ilân etmelerine rağmen, bunun tersi konusunda hiçbir kuşku yoktur; piskoposun sorumluluğu kralların sorumluluğudur.¹²⁴

Zorla din değiştirme olayı İspanya'da başlamıştır. Granada'da başvurulmuş tedbirler Kastilya'nın tümünde uygulanmıştır. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta şu ki, bu tedbirlerin fethedilen Granadalılara uygulanma biçimi ile Kastilya'daki bazı Müslümanlara, uzun zamandan beri Hristiyanlar arasında yaşayan ve o zamana kadar dinlerini serbestçe sürdürmüş olan *Mudejares*'e uygulanma biçimi kesinlikle aynı yönde olmamıştır.

Aragon ülkelerinde (Aragon, Katalonya ve Valencia) durum başka türlü olmuştur. Buradaki din değiştirme olayları daha geç başlamış fakat aynı çabuklukla tamamlanmıştır; ancak bu devletin emriyle olmamıştır. 1525-1526'da *Germanias* bunalımı sırasında, Müslümanların aralarında dağınık olarak yaşadıkları Eski Hristiyanlar, Müslüman yurttaşlarını zorla ve kitleler halinde din değiştirmeye itmişlerdir. Bu zorlama vaftizler acaba geçerli miydi yoksa geçersiz miydi? Bu konu ta Roma'ya varana kadar tartışılmıştır ve hemen belirtelim ki, anlaşmaya yönelik çözümler burada çoğu zaman İspanya'dakinden daha fazla taraftar bulmuştur.¹²⁵

¹²⁴ H. Hefelev veya F. de Retana'nın söylediklerinin tersine. Geriye yönelik ama bize göre kategorik bir tanıklık olarak, Diego Hurtado de Mendoza, *De la guerra de Granada*, yay. Manuel Gómez-Moreno, Madrid, 1948, s. 8 vd. J. Caro Baroja'nın üslubuyla hayranlık uyandıran kitabı, *a.e.*, s. 5 vd.

¹²⁵ 1609'da bile, VIII. Clementius Moriskoların tehcirine ve Valencia

1526'da V. Carlos'a fikrini belirtmesi söylenince, din değiştirme lehine karar vermiştir; bu hem Granada örneğini sürdürmek hem de Pavia'daki zaferinden dolayı Tanrı'ya şükranlarını sunmak içindir.¹²⁶ Fakat bu konudaki rolü küçük olmuştur; İspanya'nın iki kanadı olan Granada ve Valencia'nın (biri Aragonlu, diğeri Kastilyalı) "Hıristiyan" olmalarının (ve daha sonra söyleneceği üzere "Morisko" olmalarının) aynı koşullarda meydana gelmediği kesindir. Ve en azından bu Morisko sorunu konusunda iki bölgeyi birbirinden ayırmaktadır.

Morisko İspanyası'nın Coğrafyası

Biraz daha yakından bakıldığında, Moriskoların az veya çok kalabalık olmalarına, şu veya bu ölçüde çevrelenmiş olmalarına ve kazananların uygarlığına belli bir süreden beri eklenmiş olmalarına göre, başka ayırımlar ve başka alanlar ortaya çıkmaktadır. Biskay'da, Navarra'da veya Asturias'ta Moriskolar bilinmeyen kişiler değillerdir: Buralarda zanaatkârlık veya seyyar satıcılık yapmaktadırlar ve hattâ çakmaklı tüfek için barut perakendecisidirler.¹²⁷ Ebro'nun Navarra'daki vadileri *Moros* çocuklarıyla bir istisna meydana getirmekle birlikte, bu unsurlar buralarda çok sayıda değildir. Kastilya'da bunlar daha kalabalıktır ve sayıları güneye gittikçe artıyor görünür. Her kent kendi Moriskolarına sahiptir.¹²⁸ 15. yüzyılın sonunda bir seyyah, Dr. Hieronymus Münzer, Madrid bölgesinde "Biberach'tan büyük olmayan bir kentte" iki adet

başpiskoposu Juan de Ribera'nın işgüzarlığına karşı çıkmıştır, G. Schnürer, *a.e.*, s. 196.

¹²⁶ R. Konetzke, s. 57.

¹²⁷ *Gobierno de Vizcaya*, II, s. 357. 1582'de onlara karşı ırkçı yasalar hatırlatılmaktadır (*age.*, II, s. 223), 1585'te *fuero* tarafından belirtilen ayrıcalıklı öngörüler, *age.*, s. 309; 1572'de bu yasaklamalar Navarra yakınlarında da yürürlüğe konulmuştur, Antonio Chavier, *Fueros de Navarra*, 1686, s. 142.

¹²⁸ Simancas, Patronato Real, 15 Ağustos 1543, Arevalo ve Medina del Campo için.

Morerias, iki Müslüman gettosu olduğunu kaydetmektedir.¹²⁹ Bu oran Toledo'da ve Toledo'nun ötesinde büyük kentlerin hizmetinde bulunan proleter veya köylü Moriskolarla kaynayan Endülüs'te daha da büyüktür. Aragon'da bunlar kentsel yerleşim yerlerinde ikâmet eden zanaatkârlardır (Zaragoza'da deri işlemekte, silâh ve barut imâl etmektedirler)¹³⁰ ve Ebro ile Pireneler arasındaki yüksek bölgede daha da kalabalıktırlar.¹³¹ Buralarda faal tarımcı ve hayvancı topluluklar meydana getirirler.¹³² Birkaç büyük senyör, kendilerine ait *lugares de moriscos* içinde, toprak işlemeye devam eden Müslümanların çoğunu ellerinde tutmaktadır: Morisko Aragonu'nun en hareketli bölgelerinden biri olan Exca'daki Fuentes dükü, Almonezil'deki Aranda kontu ya da Torellas'ta Aranda dükü bunlardandır.¹³³

Bunun tersine Katalonya'da ya çok az Morisko vardır ya da hiç yoktur; hattâ burada Müslüman İberya'dan hiçbir iz yoktur. Yaşlı Katalonya, topraklarıyla ancak güneyden, Tarragone tepelerinden ve Ebro'dan temas eden İslâmiyet'in kıyısında yaşamıştır. Ve 1516'da Tortosa'da bulunan Moriskoları sınır dışı etmiştir.¹³⁴ Eğer Barcelona engizisyonu bunlardan birini yargılamaya çağırırsa, bu bir mucize olurdu.¹³⁵

Daha güneye gidildiğinde, Valencia toprağı 13. yüzyılda Aragonlu senyörler ve Katalan tüccarlar tarafından ele geçirilen ve o tarihten itibaren sayısız hareketle ve birbirini izleyen sayısız göçle şekillenen tipik bir koloni bölgesidir. Henri Lapeyre¹³⁶ Valencia'nın durumunu 1962 Martı'ndan önceki Cezayir örneğine benzetmektedir. Farklı oranlar söz konusudur; fakat iki halk, Tu-

¹²⁹ Zikr L. Pfandl, *Philippe II*, Madrid, s. 310-311, "*habet duas morerias cum Saracenis plenas.*"

¹³⁰ I. de Asso, *a.e.*, s. 219-220.

¹³¹ Cabrera, zikreden R. Menendez Pidal, *a.e.*, s. 122.

¹³² Toplam olarak Aragon nüfusunun yüzde 20'si, H. Lapeyre, *a.e.*, s. 96.

¹³³ Apuntamientos del Virrey de Aragon sobre prevenciones de aquel reyno contra los Moriscos, Sim. E° 335, t.y. (Mart 1575 civarı).

¹³⁴ *Geografia general de Catalunya*, s. 343.

¹³⁵ Bkz. A. H. N. Barcelona Engizisyonu, Libro I, f° 21, 20 Aralık 1543.

¹³⁶ H. Lapeyre, *a.e.*, s. 27.

lio Halperin Donghi'nin¹³⁷ açıklayıcı haritalarında gösterildiği üzere, birbirleriyle iç içe geçmişlerdir. Dağılımın genel çizgileri kaba hatlarıyla oldukça açıktır: Kentler esas olarak Hristiyanlar; Moriskolar bunların dış mahallelerine seyrek bir şekilde yerleşmişlerdir; *regodio*, sulak bölgeler çoğunlukla Hristiyanlara aittir; sadece Jativa ve Gandia civarında bunun istisnaları bulunmaktadır; fakat bunun tersine, *secano* bölgeleri, bazı dağlık alanlar hariç, Morisko bölgeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Yüksek bölgelerdeki kötü topraklar onlara bırakılmıştır. "Bu durumda başlıca iki isyanın dağlık bölgelerde, 1526'da Sierra de Espedan ve 1609'da Mucla de Cortes bölgesinde, Jucar'ın sağ kıyısıyla Gandia'nın güneyinde, Laguar boğazında meydana gelmesinde şaşılacak bir şey yoktur."¹³⁸

Moriskolar 1609'da toplam Valencia nüfusunun aşağı yukarı üçte birini meydana getirmektedir; 65.106 "eski" Hristiyan hanesine karşılık 31.715 hane,¹³⁹ fakat Hristiyanlar egemen konumlara sahiptir ve Valencia ile onun verimli *huertasını* tamamen ellerinde tutmaktadırlar.

Tabii ki bütün bunlar geçmiş yüzyılların, uzun bir evrimin sonucudur. Her zaman canlı ama küçük bir paya indirgenmiş olan yenilmiş topluluklar burada eskimiş ve çoğu zaman yırtık bir kumaş görünümündedirler. Fiili olarak, mağlup durumdaki topluluğun proleter kitlesi üzerinde yükselen bir Müslüman aristokrasisi, bir seçkinler grubu yoktur ve bilinçli olarak örgütlenen bir direniş de söz konusu değildir. Fellahların savunucuları bizzat senyörlerdir.¹⁴⁰ Bunlar Moriskoları, tıpkı daha sonra Amerika'da Güneyli plantasyon sahiplerinin siyahi köleleri desteklemeleri

¹³⁷ Bkz. s. 114 ve 115.

¹³⁸ H. Lapeyre, *a.e.*, s. 26.

¹³⁹ *Age.*, s. 30.

¹⁴⁰ Bu konuda sayılamayacak kadar kanıt vardır; Alessandrino'daki Castagna'da olduğu gibi, Madrid, 15 Mart 1569, L. Serrano, *a.e.*, III, s. 5, Moriskolar "*sono favoriti da tutti li signori di quel paese perché da loro cavano quasi tutta l'entrata che hanno...*", Valencia ve Maestre de Montesa hakkında.

gibi desteklemektedirler. Fakat onların yanında, yüzyıllardır süren Hristiyan zaferinin ürünü olarak Eski Hristiyan proletaryası yer almaktadır; bunlar fanatik ve katıdırlar; kentli olduğu kadar köylüdürler ve eğer karşılaştırmak isterseniz, Birleşik Amerika'nın güneyindeki fakir beyazları hatırlatırlar.

13. yüzyılda Valencia'da olanları 16. yüzyılda Granada'da yenisinden hatırlamaktayız: Belirgin içsel zayıflığından çok, ateşli silâhlarının olmamasından dolayı ihanete uğrayan zengin bir ülkenin zararına olarak, çok yakın tarihlerde büyük bir Hristiyan zaferinin kazanıldığı Granada.¹⁴¹ Buradaki Müslüman toplumu değişime uğramaktan kurtulamamıştır –fethin hemen tahribata yol açmadığını söyleyebiliriz– fakat insanlar tarafından hükmedilen ve düzene konulan, en yüksek noktalarına kadar işlenen, yarı Afrikalı toprakların ortasındaki tropikal vahalar olan şaşırtıcı verimlilikteki *Vegalarıyla* zengin bir ülkede, hâlâ tanınabilir niteliktedir. 1568'de Moriskoları savunan ve mülkleri Granada düzlüklerinde bulunan Juan Enriquez¹⁴² gibi Hristiyan senyörler zengin topraklara yerleşmişlerdir. Her yere memurlar ve kilise mensupları yerleştirilmekte, bunlar az veya çok dürüst, çoğu zaman görevlerini ihmal eden kimseler olup sahip oldukları üstünlüklerden çekinmeden yararlanmaktadırlar. “Kolonyalizm” hakkında herhangi bir ülke için, herhangi bir döneme ilişkin söylenebilecek her şey, yeniden fethedilen Granada Krallığı için de söylenebilir –tuhaf bir durum. Bu konuda bizzat resmi belgeler açık bir dille konuşmaktadırlar. Örneğin 1561'de Alpujarra'da soruşturma yapan üniversite mezunu Hurtado,¹⁴³ eyalette 10 yıldır hiçbir adaletin olmamasına, buna karşılık zimmete para geçirmelerin, zarar vermelerin, kötülüklerin ve hırsızlıkların –adalete karşı– alabildiğine sürmesine rağmen, çok sakin duran *gente moriscaya* bir miktar saygı duymuştur. Boğazlarından yakalanmaları gereken asıl suçlular durmaksızın Moriskoların tehlikeli olduğunu tekrarlıyorsa, onların bir gün ayaklanma amacıyla yiyecek, un, buğday ve silâh

¹⁴¹ J. C. Baroja, *a.e.*, s. 2 vd., *birçok yerde*.

¹⁴² *Age*, s. 154.

¹⁴³ Simancas E° 328, Hurtado'dan S.M.'ye, Alpujarras 29 Haziran 1561.

yıgıdıklarını söylüyorsa, bunun nedeni bağışlanmaz davranışlarını bağışlatmak istemeleridir, diye devam etmektedir soruşturmacı.

Acaba yanılıyor muydu? 1568 Noeli'nde Granada ayaklandı-
ğında, II. Felipe'nin Fransa nezdindeki elçisi Francés de Alava,
sanki vicdanını yükten kurtarmak istermişçesine, aynı türden
açıklamalar yapma ihtiyacını hissetmiştir. 1569 Ekimi'nde sekre-
ter Çayas'a uzun uzadıya yazmış¹⁴⁴ ve ilk satırlarından itibaren,
son 12 yıl süresince 7 veya 8 kez Granada'da olduğunu ve buranın
sivil, askerî ve dinsel yöneticilerini tanıdığını belirtmiştir. O hal-
de ona inanmamamızın ne gibi bir nedeni olabilir? O sıralarda
çok uzak olduğu zavallı insanların yardımına koşmak için ne gibi
nedenleri olabilirdi –eğer amaç gerçeği anlatmak değilse, ne gibi
nedenler olabilirdi?

Moriskolar isyan halindedir, diye belirtmektedir Alava ama
onları umutsuzluğa itenler, saldırganlık yapan, çalıp çırpın ve ka-
dınlarını hiçbir endişe duymaksızın kaçıran Eski Hristiyanlardır.
Rahipler bile başka türlü davranmamıştır; işte kesin bir olay: Bir
Morisko köyünün tümü başpiskoposluğa kendi papazlarını şikâ-
yet ettiğinde, şikâyet nedeni hakkında araştırma yapılmıştır. Halk,
bu papaz buradan alınsın, diye feveran etmektedir... Ya da “evlen-
dirilsin, çünkü bütün çocuklarımız onunkiler gibi mavi gözlerle
doğmaktadır.” Alava, tamamen gerçek olarak aktardığı bu öyküyle
yetinmez ve zaten bu öykü pek de yeterli değildir. Bu duruma
üzülen, öfkelenen elçi bizzat soruşturma yapmıştır. Bu esnada
küçük memurların, hattâ Morisko kökenlilerin bile, yönettikleri
kimselerden bir şeyler çalıp çırtıklarını saptamıştır. Dine karşı
gösterilen saygıyı ve dinin saygınlığını koruma yönünde sahip olu-
nan kaygıyı bizzat gözlemek üzere, bayram günlerinde kiliselere
gitmiştir. Âyin esnasında bir rahibin geriye dönerek, bütün yerli
cemaatin kadınlı erkekli diz çökmüş olup olmadığını gözlediğini
ve onlara ağza alınmayacak lâflar söylediğini görmüştür; Don
Francés “Bu Tanrı'ya yapılan hizmete o kadar aykırı ki”, *que me*
temblavan las carnes, “bütün vücudum titredi” diye kaydetmektedir.

¹⁴⁴ F. de Alava'dan Çayas'a, Tours, 29 Ekim 1569, A.N., K 1512, B 24 n°. 138 b. orijinal, n°. 138 a.

Zorla el koyma, haksızlık, cinayet, haksız kitlesel mahkûmiyetler; bütün bunlar rahatlıkla Hristiyan İspanya'nın yargılanmasına yetecek olaylardır. Fakat acaba Hristiyan İspanya, herkesin kazanç, kâr, toprak ve iş peşine düşerek geldiği bu zengin güney ülkesinde, onun adına ya da güya onun adına karanlıkta işlenen bu suçların bilincinde midir? 1572'de¹⁴⁵ Granada'da bir Engizisyon belgesinin işaret ettiğine göre, Fransızlar ve Flamanlar bile bu topraklara gelip zanaatkâr olarak yerleşmekte tereddüt etmezler. Müslüman kentinin yanında,¹⁴⁶ 1498'den beri ondan ayrılmış olan¹⁴⁷ ve resmî niteliği bulunan bir Hristiyan kenti, Büyük Kapitan'ın ikâmet ettiği Elhamra'da büyümektedir; bu kent 1537'de kurulan üniversitesi ve 1505'te ihdas edilen kançılıryasıyla daha 1540'larda bile çok güçlü ve saldırgan bir hale gelmiştir.¹⁴⁸ Yargılamak için değil fakat anlayabilmek için unutmayalım ki, İspanyollar burada kendini sömürgeci bir girişimin ortasında, tıpkı geçmişte Cezayir'deki Fransız, Batavya'daki Hollandalı veya Kalküta'daki İngiliz gibi, kızgın sularının birbirine karışmayı reddettikleri zıt uygarlıkların *maelstrom*ünün içinde bulmaktadır.

Her zaman becerikli olmayan bu İspanyol sömürgeciliğinin karşısında, Albaicin zenginlerinden, ipek elbiseli, temkinli ve gizemli soylulardan oluşan, ipekböceği yetiştiren çiftçilere, verimli su olukları kazmakta veya taraça halindeki ekim alanlarının duvarlarını muhafaza etmekte usta köylülere egemen olan, aynı zamanda kuzeyden gelen zanaatkârlarla –her birine özgü yöntem ve ilkeleriyle– çoğu zaman rekabet halinde olan bir katırcılar, küçük satıcılar, dokumacılar, boyacılar, eskiciler, duvarcılar ve muslukçular topluluğuna egemen olan yönetici sınıfıyla birlikte, henüz tutarlı bir yerli toplumu mevcuttur (bu artık Valencia'da olmayan bir şeydir). Bütün bu fakirler, bu mütevazı insanlar pamuklu elbiselere

¹⁴⁵ A.H.N. Granada Engizisyonu, 2602, 20 Mayıs, 17 Temmuz 1572, 7 Eylül 1573.

¹⁴⁶ Granada'nın "kolonyal" görünüşü hakkında, Pedro de Medina, *a.e.*, s. 159 v°.

¹⁴⁷ J. C. Baroja, *a.e.*, s. 13.

¹⁴⁸ *Age.*, s. 142.

bürünmüşlerdir. Gelecek, Albaicin soylularının her türlü deneyime hazırlıklı bir cesarete sahip olmadıklarını çarpıcı bir şekilde kanıtlayacaktır. *Carmenes*lerini, kırlardaki villalarını tehlikeye sokmaktan ve atmaktan korkarlar. Öte yandan Granada aristokrasisinin bir kısmı veya en azından en önemli temsilcileri, Granada'nın düşmesinden kısa bir süre sonra İspanya'yı terk etmişlerdir. Ancak bu yönetici sınıf kadrolarını, geleneklerini, soya ve büyük ailelere karşı olan büyük tutkusunu muhafaza etmiştir ve 1568 isyanı, Granada'nın düşüşünü hızlandırmış görünen aşiret kavgalarının yeniden doğuşuna tanık olacaktır.

Yaşamını sürdürmekte olan bu aristokrasi, yanında ve üzerinde, yeni ithal edilmiş, zengin bir şekilde donatılmış (Valencia'daki kadar olmasa bile), azla yetindikleri gibi sömürülmeleri kolay olan Morisko köylülerini arsızca kullanan bir Hristiyan aristokrasisinin geliştiğine tanık olmuştur. Bir Morisko'nun ortalama bir Hristiyanın yarısı kadar tükettiği tahmin edilmektedir. Ve atasözleri bu konuda hiçbir kuşkuyla yer bırakmaz: *Quien tiene Moro, tiene oro; a más Moros, más ganancias, a más Moros, más despajos*, Moriskolar efendilerine bol altın, bol kazanç ve kendi derisini bırakır.¹⁴⁹

Hristiyan senyörler Morisko köylülerinin koruyucusudurlar; hattâ komşu topraklarda suç işleyenlere, uzun bir süre kendi topraklarında sığınma hakkı tanımışlardır. Daha sonra belli bir düzen getirmek isteyen devlet bu hakkı iptal etmiş ve kiliselere olan sığınmaları da birkaç günle sınırlandırmıştır. Ayrıca 1540'tan beri giderek artan bir şekilde –ama bu tarihten önce de– Granada *Audencias*ının *letrado*su, büyük soyluluğun ve onun başı olan krallığın Büyük Kaptanı'nın, yani büyük Mendoza ailesinin haklarını kısmayı denemektedir. O sıralarda büyük Hristiyan kentlerine ve Granada'ya göç etmiş olan halka dayanan sivil bir yönetim, Mendozaların askerî ve senyöral yönetimlerine karşı olarak yavaş yavaş belirmektedir. Bu siyasal ve toplumsal bunalım tek başına savaflara yol açmamakta, fakat gerilim ve karışıklıkları ağırlaştırır. Aynı dönemde II. Felipe yönetimi, mali kaynakların peşinde olduğundan, en azından 1559'dan itibaren mülkiyetleri tartışmalı

¹⁴⁹ *Age.*, s. 23.

hale getirmiştir. Nihayet Valencia'da olduğu gibi, Granada'da da nüfus artmaktadır; ekonomik zorlukların da yardımıyla eşkıyalık sahneye çıkmaktadır; artık senyörlere veya kiliselere sığınamayan haydutlar –*monfiés*– dağların tepelerine çıkmakta ve kentlerin kötü çocukları olan *gandules*, Berberî veya Türk korsanlarla anlaşma halinde, yağma yapmak üzere buradan inmektedir.¹⁵⁰ 1569'da isyanın başlamasından birkaç ay sonra, Mondejar markisinin Alpujarra'ya karşı giriştiği cezalandırma harekâtının ertesinde, her şey bir kez daha soyluların aracılığıyla düzeltilebilir durumdadır. Julio Caro Baroja güzel kitabında bunu açıkça söylemektedir ve haklıdır.¹⁵¹ Fakat acaba öyle olsaydı sorun çözülmüş olur muydu? Ayrıca uygarlıklar toplumlarından başka türlü güçlüğü içinde yer alır. Gaddar ve acımasız olan öfkeleri daha uzun sürmektedir. Öte yandan fark edilmesi gerekenler –ileride yeniden tartışma fırsatı bulacağımız bir savaşın¹⁵² değişimleri üzerinde fazla zaman kaybetmeksizin– kin, gaddarlık ve anlayışsızlığın bu korkunç çehreleri olmalıdır.

Granada'nın Dramı

Bütün “sömürge” savaşları uygarlıkların sürtüşmesini, aldatıcı, şiddetli ve kör ihtirasların işe karışmasını beraberinde getirmiştir. Belki de İspanyol siyasetinin 1502'den itibaren Granada'da, 1526'dan itibaren Valencia'da ve Aragon'da hep teşvik görmüş olması nedeniyle, evdeki hesap çarşıya uymamıştır. İspanyol siyaseti küçük bir zahmete bile katlanmaksızın düşmanlarını bölmüş, kıpırdanmaların bir bölgeden diğer bir bölgeye sirayet etmesini önlemiştir. Hiçbir zaman birden fazla Morisko sorunu aynı anda yaşanmamıştır: Granada 1449-1502, Valencia 1525-1526 ve 1563'ün bir bölümü,¹⁵³ Aragon 1575¹⁵⁴ (fakat bu konudaki tehdit

¹⁵⁰ *Age.*, s. 166.

¹⁵¹ *Age.*, s. 193 vd.

¹⁵² Bkz. III. cilt, “Granada Savaşı Dönemeci” bölümü.

¹⁵³ Manuel Danvila y Collado, “Desarme de los Moriscos en 1563”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, X, 1887, s. 275-306.

¹⁵⁴ Simancas E° 335.

ciddi değildir), Kastilya 1580,¹⁵⁵ gene Granada 1584,¹⁵⁶ Valencia 1609,¹⁵⁷ Kastilya 1610 ve Aragon 1614. İspanyol yönetimi sınırları da sıkı bir gözetim altında tutmakta, Pireneler veya Akdeniz yönüne kaçan Moriskolara karşı kapalı tutmaya gayret göstermektedir. Bu gayret, kaçışları önleyememiş, fakat 1550'lerden sonra Valencia kıyıları boyunca olduğu gibi,¹⁵⁸ kaçışları giderek zorlaştırmıştır. Bunlar siyasal bilgeliğin ve deneyimin izlerini taşıyan akılcı hareket ve uygulamalardır. Aynı şekilde bilgelik, Devlet Meclisi'nde olduğu gibi, Savaş Meclisi'nde de¹⁵⁹ Morisko köylülerinin efendilerini dinlemeyi gerektirmektedir. İspanya başka yerlerde olduğu gibi, Morisko topraklarında da yüksek soyluluk sayesinde tutunmuş değil midir?

Ancak bu iyi yönetim kuralları tehlike ânında bir kenara bırakılmıştır. 1568'de ve ardından 1569'da, Mondejar markisinin tavisyelerine değil de kardinal Espinosa'nın ve Granada *Audenciası*'nın fanatik başkanı Don Pedro de Deza'nın ihtiraslarına kulak verilecektir; bunların her ikisi de *letradosun*, fırsat verildiğinde kendi yasalarını yavaş yavaş İspanya'nın tümüne dayatacak olan *bonetesin* temsilcileridir. Bir kronikçinin aktardığına göre¹⁶⁰ inatçı kardinal, *resoluta en lo que no era de su profesion*, kendi mesleği olmayan bir konuda –tabii ki silâhlar konusunda– karar vermiştir. Gerçekten de, patlamanın meydana gelmesi için ve hiç beklenmediği halde bunun ilk önce Madrid'de gerçekleşmesi için her şey yapılmış değil midir? 1526'daki *Germanias* olayından beri 40 yıldan fazla bir süredir Moriskolar sakindir. Barutu ateşleyecek olan program 17 Kasım 1566'da karara bağlanmış ve 1 Ocak 1567'de yayımlanmıştır. İki yıldan fazla bir süre boyunca, Moriskolara ve onların savunucularına bir uzlaşmanın mümkün olduğu ve önemli tavizler

¹⁵⁵ 6 Temmuz 1580, A.E. İspanya, f° 333, Kastilya Moriskolarına Portekiz'e girme yasağı.

¹⁵⁶ H. Lapeyre, s. 127.

¹⁵⁷ *Age.*, s. 162 vd.

¹⁵⁸ *Age.*, s. 29.

¹⁵⁹ J. C. Baroja, *a.e.*, s. 154.

¹⁶⁰ *Age.*, s. 151, bu söz L. Cabrera de Cordoba'ya aittir.

karşılığında bir ertelemenin sağlanabileceği izlenimi verilerek, bu program hakkında tartışılmıştır. Oysa II. Felipe ile danışmanlarının kâğıt üzerinde kararlaştırdıkları, koskoca bir uygarlığın, koskoca bir yaşam biçiminin mahkûm edilmesidir. Moriskolara özgü kadın ve erkek kıyafetleri (kadınlar sokakta peçe takamayacaklarıdır), gizli İslâmi ibadetler için evlerin kapatılması, hamamların kullanılması ve nihayet Arapça konuşulması yasaklanmıştır. Kısacası, Granada'daki İslâmiyet'ten geriye kaldığı düşünülen her şey yok edilmeye çalışılıyordu. Veya amaç bunları korkutmak, tehdit etmektir ve pazarlıklar ile tartışmalar sürdüğünden, planlar yapmak ve eyleme hazırlanmak üzere güçlülere zaman bırakılmıştır. Tıpkı Moriskoların Granada'da sürdürdükleri *Hospitalier* ve *Cofradia de la Resurreiôn* adlı gizli toplantılarda yaptıkları gibi.¹⁶¹

Nihayet 1568 Noel gecesi *monfies*ler Albaicin'e girerek buradakileri ayaklandırmaya çalışmışlardır. Karşıda Elhamra'nın elli muhafızı bile yoktur; buna karşılık Elhamra'ya saldırılmamıştır ve Morisko kenti ayaklanmamıştır. Savaşın başlaması için toplumsal ihtirasların ve acımasızlıkların birbirine karışması, Hristiyanların ve rahiplerin Alpujarra'da giriştikleri katliamların ortaya çıkması, ovaya doğru akınların ve her iki tarafın girişeceği adam kaçırmaların meydana gelmesi gerekmiştir. Hareketleri itibarıyla kararsız; geniş, yabanıl ve yolları olmayan bir mekân içinde hap-solmuş geniş kapsamlı bir katliam başlamıştır. Kral sonunda Eski Hristiyanlara istedikleri gibi yağma yapma hakkını verip onlara *campo franco*yu bırakınca¹⁶² savaşı başlatmış ve olaylar aşırı bir noktaya varmıştır. Sürülerin, ipek yığınlarının, saklı hazinelerin, mücevherlerin yağmalanması ve köle avı; işte savaşın gerçekleri, askerlerin ve ordu görevlilerinin yağmalamalarıyla birlikte budur. Almeria yakınlarındaki Saldas'ta Moriskolar Hristiyan esirlerini Barbaroslara satmaktadırlar: "Dolma bir tüfek karşılığında bir kişi."¹⁶³ Ancak Granada'da ucuza satılan Morisko esirlere ne yapılacağı bilinmemektedir ve Hristiyan halk Müslüman kentin

¹⁶¹ *Age.*, s. 169.

¹⁶² *Age.*, s. 196.

¹⁶³ *Age.*, s. 188.

üzerine âniden atılıp kenti adamakıllı yağmalamayı hayal etmek-
tedir;¹⁶⁴ ihtiraslar, büyük korkular, panik halleri, kuşklar, her şey
birbirine karışmaktadır. Muzaffer görünen fakat huzura kavuşa-
mamış olan Hristiyan İspanya bir Türk müdahalesinin korkusu
içinde yaşamaktadır ve üstelik böyle bir tasarı İstanbul'da söz ko-
nusu edilmiştir.¹⁶⁵ Hristiyan İspanya her zaman, 1568'den önce
ve ondan sonra, İslâm tehdidini olduğundan fazla hissetmiştir.

Granada krallığını yeniden inşa etmeye çalıştıklarında, âsi-
ler ancak bir hayaleti hortlatabilmişlerdir. Ancak bu girişim, is-
yan sırasındaki ilk kralın taç giyme töreni, Alpujarra'da bir cami
inşa edilmesi ve kiliselerin dinsel faaliyetin dışında bırakılması
gibi olaylar, meşgul olduğumuz şeyler açısından önemlidir. Yeni-
den doğmaya çalışan, fakat tekrar yere düşen bir uygarlık söz ko-
nusudur.

Avusturyalı Don Juan'ın (13 Nisan 1569'da, İspanyol birlikleri-
nin komutanlığında, Mondejar markisinin yerine getirilmiştir)¹⁶⁶
pahalya mâl olan zaferleriyle birlikte radikal önlemler uygulama-
ya geçmiştir. Nisan 1570'te, ayaklananlar kitleler halinde teslim
olmaya geçmiştir. Pratik olarak savaş bitmiş, isyan hareketi kendi
kendini tüketmişti. Oysa bir yıl öncesinden, 1569 Haziranı'ndan
itibaren sürgünler başlamıştı; 3.500 Granada Moriskosu (10 ilâ
60 yaşları arasında) başkentten komşu Mancha'ya gönderilmiş-
tir. 28 Ekim 1570'te bütün Moriskoların sürgün edilmesi emri
verilmiştir; 1 Kasım'da bu talihsiz insanlar zincirlerle birbirlerine
bağlanmış olarak uzun kabileler halinde Kastilya'ya sürgün edil-
mişlerdir.¹⁶⁷ Bu arada, isyana ilişkin geriye kalan her şey mahkûm
edilmiştir ve görünüşte sakin olan, ama âsilere yardım ettiklerin-
den kuşku duyulan bu halka hiç acımamışlardır.¹⁶⁸ Artık yüksek
bölgelerdeki isyan yalnızca birkaç yüz *salteadoresi* kapsamaktadır;

¹⁶⁴ *Age.*, s. 199.

¹⁶⁵ *Age.*, s. 363.

¹⁶⁶ *Age.*, s. 199.

¹⁶⁷ H. Lapeyre, s. 122.

¹⁶⁸ A.d.S. Floransa, Mediceo 4903, Nobili'den Prens'e, Madrid, 22 Ocak
1571.

bunlar bir Cenevizli mektuplaşmasında söylendiği üzere *a guisa di ladroni*¹⁶⁹ küçük bir savaş sürdürmektedir. Her şey artık ebediyete kadar sona ermiş gibidir. Sıkışık gruplar halindeki göçmen kitleleri, *gallegos*, *asturianas* veya Kastilyalılar, aşağı yukarı 12.000 köylü ailesi Granada'nın terk edilmiş köylerine gelmişlerdir. Bu arada yenilenlerden geriye kalanlar senyörlere, manastırlara ve kiliselere satılmıştır; söylendiğine göre kral bu işten muazzam bir kazanç elde etmiştir. Aslında hiçbir şey çözülmüş değildir ve köylü iskânı kısa sürede bir fiyasko ile sonuçlanacaktır,¹⁷⁰ çünkü bütün Moriskolar talihsiz krallığı terk etmemiş, bazıları geri dönmüştür; 1584'te¹⁷¹ yeni sürgünlere başvurmak ve 1610'da bu işi bir kez daha yapmak gerekmiştir.¹⁷²

Granada Savaşından Sonra Granada

Granada Morisko sorunundan kurtarılmış, fakat bu sorun Kastilya'ya ve özellikle de Yeni Kastilya'ya da sıçramıştır. Bir dosya kapanmakta, bir başkası açılmaktadır. Her biri yerleştiği yerde aşığı görevi gören Granada göçmenleri çoğalmakta¹⁷³ ve zenginleşmekte gecikmemiştir. Bunlar yeniden endişe kaynağı olmaya başlamıştır. Bunlar, değerli maden akınına uğrayan ve çalışmayı alçalmak sayan çok sayıda hidalgosu olan bir ülkede, bizzat yaratıkları endüstriler sayesinde zenginleşmeye mahkûm değil miydi? 1580-1590 yılları civarında, yani yirmi yıldan daha kısa bir sürede Granada sorunu, ilginç bir şekilde bir Kastilya ve Endülüs sorunu haline gelmiştir: Fakat tehlike İspanya'nın merkezine yaklaşmakla sınırlı kalmıştır. Tabii ki Moriskoların kaldığı Granada için olduğu kadar, artık Sevilla, Toledo ya da Ávila için de endişeler söz konusuydu ve yeniden kökten çözümler aranıyordu. 1580 yazı

¹⁶⁹ A.d.S. Cenova, Spagna, Sauli'den Cenova Cumhuriyeti'ne, Madrid, 11 Ocak 1571; 2500'den fazla *bandolieri* vardır.

¹⁷⁰ H. Lapeyre, s. 122 ve dipnot 4.

¹⁷¹ *Age.*, s. 127.

¹⁷² *Age.*, s. 162 vd.

¹⁷³ Toledo topraklarında bunlar 1570'te 1.500 kişidirler ama Toledo kardinalinin iddiasına göre 1608'de 13.000 kişidirler, J. C. Varoja, s. 214.

boyunca Sevilla'da, Fas'la bağlantısı olan bir tezgâh ortaya çıkarılmıştır. O sıralar İspanya'yı arkasına almaya çalışan Fas sultanının elçileri muhtemelen komployu ele vermişlerdir.¹⁷⁴ 1588'de karışıklıklar bu kez Aragon'da başlamıştır.¹⁷⁵ Bu durum temmuzda Devlet Meclisinin¹⁷⁶ konuyu görüşmesine yol açmıştır. Müzakereler esnasında, sayıları artmakta olan iç düşmanların İspanya için meydana getirdiği tehlike üzerinde durulmuştur. Majestelerinin 1568'de Granada'da yapılan hataya tekrar düşmemesi ve hemen saldırmaya gerekiyordu. Oysa bu teyakkuz haline yol açan olay, Eski Hristiyanlar ile olan kavgalar sonucunda birkaç yüz Morisko'nun ayaklanmasıdır.¹⁷⁷ Bu olay çabucak yatışacaktır ve Napoli kral naibi kendi adına bu söylentilere o kadar az inanmaktadır ki, mayıs ayında bunların İngiliz propagandası tarafından yayılan rivayetler olduğunu ilân etmekte tereddüt etmeyecektir.¹⁷⁸

Bu belki de belli bir öfkenin işareti olmanın ötesinde, bir bahaneydi. Çünkü aynı yılın kasımından itibaren İspanya Kilisesi bir kez daha mücadeleye girişmiştir. Bu Kilisenin görevlisi olan Toledo kardinali Devlet Meclisine üyedir ve Toledo Engizisyonunun komiseri Juan de Carillo'nun raporlarını desteklemektedir.¹⁷⁹ Eski Morisko *Mudejares* kolonisinin, 1570'ten itibaren Granada'dan sürülen ve hâlâ aralarında Arapça konuşan bir Morisko grubu tarafından güçlendirildiği bu kentte, bu eski koloni, kamu kâtipleri ve İspanyol dili ustalarına sahip olarak yüksek görevlere sızmak için uğraşmaktadır. Eski ve yeni Toledo Moriskoları içinde, ticaretten zenginleşen çok kimse yoktur. Ve hepsi de kâfir olduklarından Pazar âyinine asla gitmezler, sokaktaki İsa

¹⁷⁴ A.d.S. Floransa, Mediceo 4911, Büyük dükün elçisi Bernardo Canigiani 27 Haziran 1580'de Madrid'de önce söylentilere kulak vermiş, sonra Sevilla tüccarlarının mektuplarıyla durum teyit edilmiştir.

¹⁷⁵ Longlée'den Krala, Madrid 5 Mart 1588, *Correspondance*, s. 352.

¹⁷⁶ Simancas E° 165, f° 347 Consulta del C° de Est°, 5 Temmuz 1588.

¹⁷⁷ Longlée'den Krala, 5 Haziran 1588, s. 380.

¹⁷⁸ Simancas E° 1089, f° 268, Miranda'dan Krala, Napoli 6 Mayıs 1588.

¹⁷⁹ Sobre los moriscos, Devlet Meclisi, 14 Kasım 1488, Simancas E° 165, f° 34.

kortejlerine katılmazlar, ceza korkusuyla hiç günah çıkartmazlar. Aralarında evlenir, vaftiz ettirmemek için çocuklarını saklarlar ve vaftiz ettirdiklerinde de sağdıç olarak kiliseye ilk gelen kimseyi seçerler. Yağla ovma ancak bu işin uygulanmasının mümkün olmadığı, ölmekte olan kimseler için talep edilmektedir. Ve bu kötü düşünceleri gözetlemekle görevli olan insanlar onları yeteri kadar gözetim altında tutmadıklarından ve eğitmediklerinden, keyiflerince serserilik yapmaktadırlar. Bu durumu ortadan kaldırmak üzere müzakere etmek Devlet Meclisinin acil görevidir.

Delillerini toplayan kardinalin önerisi üzerine 29 Kasım 1588 Salı günü bu yönde bir toplantı yapılmıştır.¹⁸⁰ Moriskoların Kastilya'da ve özellikle de "Alcazarları ve kaleleri" olan Toledo'da sayıları artarken, "milisler" tarafından alınan Eski Hristiyanların sayılarının azalması ve kötü silâhlanmış olmalarından ötürü gafil avlanmaları tehlikesi karşısında kayıtsız mı kalınacaktır? En azından –Meclis bu konuda oybirliği içindedir– bu konuda soruşturma yapmaları ve Moriskoları saymaları için engizisyonculara emir vermek gerekmektedir.

Böylece korku ve endişe İspanya'yı iyice sarar, ki bunlar kötü birer kılavuzdur. İzleyen yılda, 1589'da İngiliz akınlarının başlamasıyla, Sevilla'da kalabalık olan Moriskoların saldırganlara yardım etmesinden kuşkulaniılmaktadır.¹⁸¹ 1596'da Valencia'da aynı bağlantıların varlığından kuşku duyulacaktır.¹⁸² Evdeki düşmanın varlığı İspanyol siyasetini meşgul etmektedir ve bu siyasetin yönünü değiştirecektir: Fransızların, "kalbine işlemişler" dedikleri şeye İspanyollar İspanya'nın "böbreğine" yerleşmişler demektir.¹⁸³ 1589'da Devlet Meclisi hâlâ yalnızca sayımdan bahsetmektedir. Fakat olaylar hızla gelişmektedir; ertesi yıl kral birtakım zorlama tekliflere açık hale gelmiştir: Moriskolar kadırgalarda belli bir

¹⁸⁰ Los muchos nuevos christianos que ay por toda Castilla, Madrid, 30 Kasım 1588, Sim. E° 165, f° 348.

¹⁸¹ A.d.S. Floransa, Mediceo 4185, f° 171-175, yazarı bilinmeyen rapor.

¹⁸² Denia markisinden II. Felipe'ye, Valencia 3 Ağustos 1596, Simancas E° 34, f° 42.

¹⁸³ Madrid 22 Mayıs 1590, Simancas E° 165.

süre ücret karşılığında hizmet etmekle yükümlü kılınmalıdır; bu en azından sayılarının artışı durduracaktır; çocuklar ailelerinden alınarak senyörlere, rahiplere ve zanaatkârlara verilmelidir, bunlar çocukları eğitecektir; Moriskoların en tehlikelileri idam edilmelidir; Kastilya'ya yerleşmiş olan Granadalılar eski mahallelerine gönderilmelidir, böylece *riñonda*n uzaklaştırılacaklardır; aynı zamanda onları kentlerden köylere sürmek gerekmektedir.¹⁸⁴ 5 Mayıs'tan itibaren düpedüz sürgünden söz edilmeye başlanmıştır: Katolik Krallar eskiden Yahudiler konusunda bunu yaparken iyi bir iş çıkarmışlar ve kutsal ünlerini kazanmışlardı.¹⁸⁵ İstenmeyen Moriskolar, Meclis üyelerinin istisnasız hepsinin kafasında mahkûm edilmişlerdi. Fakat bu mahkûmlar oldukça uzun bir te-cilden yararlanacaklardır.

Nitekim Hollanda'ya bulaşan, Fransa'yla savaşan ve İngiltere'yle zıtlaşan İspanya'nın, bu iç hesaplaşmadan başka işleri bulunuyordu. Moriskoları, tıpkı ipin idam edilen mahkûmu tutması gibi kurtaran şey İspanya'nın hoşgörüsü değil, onun emperyalist siyasetinin ilginç bir sonucu olan güçsüzlüğü olmuştur. Moriskolara yönelik kin ve öfke artmaya devam etmektedir. Şubat 1596'da krala verilen bir rapor,¹⁸⁶ hükümet siyasetinin bu insanlara karşı yumuşak olmasını eleştirmekte ve onların muazzam zenginliklerini bildirmektedir: Bunlar Endülüste ve Toledo'da 20.000 kişiden fazla olup 20.000 dukadan fazla gelire sahiptirler. Böyle bir şey hoş görülebilir mi? Ve Toledolu bir Morisko olup Madrid'e yerleşen, bu kentin en zengin demir tüccarı ve çalışma alanı nedeniyle Biskay ve Vitoria ile ticaret yaparken, durumdan yararlanarak silâh ve çakmaklı tüfek kaçakçılığı yapan Francisco Toledano adlı bir kişi ihbar edilmektedir. Lütfen bu adamın boğazına sarılın ve müşterileriyle suç ortaklarının kimler olduğu öğrenin!

1599'da nihaysiz tartışmalar yeniden Devlet Meclisinin gündemindedir. Bütün önerilerin vardığı sonuç, kralın bir karar vermesi ve bu kararı gecikmeden vermesidir; karara imza atanlar

¹⁸⁴ 22 Mayıs 1590, bkz. önceki dipnot.

¹⁸⁵ 5 Mayıs 1590, Sim. E° 165.

¹⁸⁶ Cezayir eski Genel Valilik arş., Sicil 1686, f° 101.

arasında gene Toledo kardinali vardır, ama onunla birlikte D. J. de Borja, D. J. de Idiáquez, Chinchón kontu ve Pedro de Guevara da bulunmaktadır.¹⁸⁷ Bu müzakerelerle ilgili Simancas'taki kâğıt yığınları arasında Moriskoları koruyan bir tane bile yoktur.¹⁸⁸

Bu öykünün sonu 1609-1614 sürgünü olacaktır. Bunun tamama erdirilebilmesi için koşulların uygun olması, barış ortamına dönülmesi (1594-1604, 1609), operasyonun güvenliğini ve nakilleri sağlayabilecek tüm kalyon ve kadirgalarıyla İspanyol donanmasının sessizce seferber edilmesi gerekmiştir.¹⁸⁹ J. C. Baroja, Marakeş sultanının 1609 ilkbaharında Fas "kralına" karşı kazandığı zaferin radikal tedbirleri harekete geçirdiğini düşünmektedir ve bu olay doğru gibi görünmektedir.¹⁹⁰

Böylece İberya Müslümanlığının asimilasyonu konusundaki uzun soluklu girişim bir başarısızlıkla sonuçlanmaktaydı; bu başarısızlık o zaman da açıkça görülmüştür. Valencia başpiskoposu, çok katı bir Müslüman karşıtı olmasına rağmen, sürgün esnasında, "Ayakkabılarımızı kim yapacak?" diye feryat etmekteydi. "Topraklarımızı kim işleyecek?" diye düşünüyordu *lugaris de Moriscos* senyörleri. Sürgünün ağır yaralara yol açacağı önceden biliniyordu. Zaten Aragon *Diputados del Reino*'su bu eyleme karşı çıkmıştı. 1613-1614'te, haritasını hazırlamak üzere krallıkta dolaşan Juan Bantista Lobana, birçok kez terk edilmiş köylerin perişanlığını kaydetmiştir: Longares'te 1.000 kişiden yalnızca 16'sı kalmıştır; Mendas'ta 700 kişiden 80'i; Alfamen'de 120 kişiden 3'ü; Clanda'da 300 kişiden 100'ü kalmıştır...¹⁹¹ Tarihçiler bütün yaraların zamanla kapandığını söyler ve bunu tekrar ederler, ki bu doğru-

¹⁸⁷ Consulta del C° de E°, 2 Şubat 1599, Sim. E° 165, f° 356. Ayrıca bkz. C° de E°'den Krala, 10 Ağustos 1600, A.N., K 1603.

¹⁸⁸ H. Lapeyre, s. 210'da bu durumu ayrıntılandırmaktadır: "Bu, Hristiyan uygarlığını reddeden katı Moriskolar için doğrudur, fakat bu noktada karşımıza "aklı başında" diyebileceğimiz birçok Morisko savunma noktası çıkmaktadır."

¹⁸⁹ J. de Salazar, s. 16-17; Gal Brémond, s. 304.

¹⁹⁰ J. C. Baroja, *a.e.*, s. 231.

¹⁹¹ I. de Asso, *a.e.*, s. 338.

dur.¹⁹² Henri Lapeyre kısa bir süre önce, sürgünün, muhtemelen 8 milyon kişilik bir nüfus içinde 300.000 kişiyi kapsadığını göstermiştir.¹⁹³ Fakat yakın zamanlara kadar ileri sürülen muazzam rakamlara oranla bizi şaşırtmasına rağmen, bu da o dönemin ve İspanya'nın ölçeğinde hiç de az değildir. Henri Lapeyre¹⁹⁴ aynı zamanda yaraların ilk zamanlar çok ağır olduğunu, çünkü 17. yüzyıldaki nüfus gerilemesinin iyileşmeyi geciktirdiğini düşünmektedir.

Her halükârda, çözülmesi zor olan asıl sorun, İspanya'nın, sürgünün ve yol açtığı şiddet siyasetinin bedelini ağır olarak ödeyip ödemediği veya böyle yapmakta haklı olup olmadığıdır. Bu olayı bugünkü duygularımızın ışığında yeniden ele almak söz konusu değildir; tabii ki bütün tarihçiler Moriskolardan yanadır. İspanya'nın çalışkan ve hızlı bir şekilde artan Morisko nüfusundan kendisini mahrum bırakmasının iyi veya kötü olmasının bir önemi de yoktur! Peki, onlar bunu niye yaptılar?

Her şeyden önce, Moriskolar asimile edilemeyen unsurlar olarak kalmışlardır. İspanya ırksal bir kinle değil (bu mücadelede bu duygu hemen hemen hiç olmamış gibidir), uygarlık ve din kaynaklı bir kinle hareket etmiştir. Bu kinin zirve noktası olan sürgün, güçsüzlüğünün itirafıdır. Bunun kanıtı, Moriskoların duruma göre bir, iki veya üç asır sonra hâlâ eski Müslümanlar olarak kalmış olmalarıdır: Din, dil, yüksek duvarlı evler, hamamlar –her şey muhafaza edilmiştir. Moriskolar Batı uygarlığına ait her şeyi reddetmiştir ve kavganın temel nedeni budur. Dinsel düzlemdeki birkaç parlak istisna –veya kentlerdeki Moriskoların, kazanan tarafa özgü kıyafetleri giderek benimsemeleri–¹⁹⁵ bu noktada herhangi bir değişiklik yaratmamıştır. Moriskolar, İspanya'da bilindiği üzere¹⁹⁶ uzaktaki İran'a kadar aynı evler, aynı âdetler ve aynı

¹⁹² E. J. Hamilton, *American treasure...*, s. 304-305.

¹⁹³ H. Lapeyre, s. 204.

¹⁹⁴ *Age.*, s. 71 ve 212.

¹⁹⁵ J. C. Baroja, *a.e.*, s. 127.

¹⁹⁶ *Age.*, s. 107.

inançlarla yayılan muazzam bir dünyaya bütün kalbiyle bağlı olarak kalmıştır.

Morisko karşıtı tüm sert eleştiriler, Toledo kardinalinin beyan-namesinde özetlenmektedir: Bunlar, “tıpkı Cezayir’dekiler gibi gerçek Müslümanlardır”¹⁹⁷ ve bu noktada kardinalin haksızlığı değil fakat hoşgörüsüzlüğü eleştirilebilir. Zaten Meclis üyelerinin önerdikleri çözümler de bunu kanıtlamaktadır. Söz konusu olan nefret edilen bir ırkın yok edilmesi değildir; fakat İspanya’nın göbeğinde, yok edilmesi mümkün olmayan bir İslâmî çekirdeği muhafaza etmek mümkün değil gibi görünmektedir. O halde? Ya bu çekirdek bütün bir uygarlığın desteği yok edilerek tek bir darbede kırılacaktır (yani insan malzemesi) ki bu nihayetle benimse-nen çözümdür; ya da, zorunlu vaftizin sağlayamadığı asimilasyon her şeye rağmen uygulanacaktır. Bazıları, işlenebilir bir malzeme olan çocukların muhafazasını ve yetişkinlerin gürültü çıkarmak koşuluyla Berberi ülkesine gitmesini önermektedir. Marki de Denia, çocukların Hristiyan olarak yetiştirilmesini, 15-60 yaş arasındaki erkeklerin ömür boyu kadirge forsaşı olmasını ve kadınlarla ihtiyarların Berberi ülkesine gönderilmesini önermektedir. Moriskoların elli Hristiyan hanesi başına bir hane olmak üzere köylere dağıtılmalarının ve her türlü ikâmetgâh değişikliğiyle tarım dışında her türlü mesleğin yasaklanmasının –endüstri, ulaşım veya ticaret Moriskoların yer değiştirmesine ve dışarıyla ilişki kurmalarına imkân tanıyacağından sakıncalıdır– yeterli olacağını düşünmektedir.¹⁹⁸

Bütün bu olası çözümler içinden İspanya en kökten olanını seçmiştir: Sürgün; bitkiyi yetiştirdiği topraktan kopartmak.

Acaba tüm Morisko nüfusu İspanya’dan silinmiş midir? Kuşkusuz hayır. Öncelikle, bazı durumlarda Morisko olanlarla olmayanları birbirinden ayırmak kolay değildir. Karma evlilikler sürgün kararnamesinin dikkate alacağı kadar çoktu.¹⁹⁹ Sonra birtakım menfaatler devreye giriyordu ve muhtemelen bunlara maruz

¹⁹⁷ Simancas E° 165, 11 Ağustos 1590.

¹⁹⁸ 2 Şubat, 1599, Atıf dipnot 188’de.

¹⁹⁹ Gal Brémond, s. 170.

kalanlardan birçok kişi kurtulmuştur. Kentlerdeki Moriskoların hemen hemen tamamı sürgün edilmiştir; *realengos*, krallık topraklarında oturanlar daha düşük bir oranda sürülmüşlerdir ve senyörlük topraklarındaki Moriskolar, dağlılar ve yalıtılmış köylüler arasında daha geniş istisnalar yaşanmıştır.²⁰⁰

Sonuçta Moriskolar genel kitlenin içinde erimiştir, fakat burada inkârı mümkün olmayan bir iz bırakmıştır.²⁰¹ Hristiyan halk ve hattâ aristokrasi daha önceden bu Müslüman kanıyla damgalanmış değil midir? Diğer yandan Amerika tarihçileri, Moriskoların Amerika'nın iskânında paylarının olduğunu ifade etmektedirler ve bunu çok çeşitli düzeylerde ortaya koymaktadırlar.²⁰² Bir şey kesindir; Moriskoların muhafaza ettiği ve İspanya'nın yüzyıllar boyunca İslâm'dan özümlediği kalınlara dayanan Müslüman uygarlığı, 1609-1614'teki cerrahi müdahaleden sonra bile Yarımada'nın karmaşık uygarlığı içindeki rolünü oynamaktan geri kalmamıştır.

İberya topraklarında kök salan her şey yerinden atılamamıştır; ne Endülüslülerin kara gözleri ne binlerce Arapça yer adı ne de yeni galipler haline gelen eski yenilmişlerin kelime hazinesine eklenen binlerce kelime. Bazıları bunu ölü bir miras olarak göre-

²⁰⁰ “Bu konuda, belli bir tarihçi okulunun *İspanya Moriskolarının korkunç ve barbarca tehciri* adını verdiği konuyla ilgili duygusal yakınmalara son verme zamanı gelmiştir. Asıl şaşırtıcı olan, Büyük Ximénès'in tavsiyesine rağmen, yüz yıldan fazla bir süre, içte ve dışta entrika peşinde olan bir milyon kadar Moriskonun varlığına tahammül edilmiş olunmasıdır...” Henri Delmas de Grammont, *Relations entre la France et le Régence d'Alger au XVIIe siècle*, Cezayir, 1879, 1. bölüm, s. 2 ve 3'teki dipnot.

²⁰¹ Bu konuda iyi gözlemler yapan yolcuların pek azının yanıldığını görüyoruz. Le Play, 1833, “Bütün bu insanlarda Arap kanı var” 4, s. 123; Théophile Gautier, *Voyage en Espagne*, s. 219-220, Edgar Quinet, *Vacances en Espagne*, s. 196 ve birçok diğeri.

²⁰² Örneğin C. Pereyra'nın İspanyol Amerikası için böyledir. Brezilya için, N. J. Dabane, *L'influence arabe dans la formation historique et la civilisation du peuple brésilien*. Kahire, 1911.

bilir ve yemek tarifelerinin,²⁰³ mesleklerin veya askerî görevlerin İspanya ve komşusu Portekiz’de İslâmî izler taşımasının hâlâ ne önemi var diyebilir. Ancak 17. yüzyılın ortasında, Fransız kültürünün hâkim olmaya başladığı dönemde bile, Yarımada’da canlı bir sanat, seramiklerin, mermerlerin ve *azulejos*ların güzelliğiyle gerçek bir *mudejar* sanatı tutunmaya devam etmektedir.²⁰⁴

²⁰³ Portekiz için, Domingos Rodriguez, *Arte de Cozinha*, 1652, zikreden, Gilberto Freyre, *Casa Grande e Senzala*, I, s. 394; aynı zamanda 18. yüzyıla ilişkin hızlı değerlendirmelerimizi de bu kitaptan ödünç alıyoruz. 16. yüzyıla ve hattâ daha da sonraya, Toledo’da bir “Morisko” mimarisi ve süsleme sanatı devam etmiştir, Royall Tyler, *Spain, a Study of her Life and Arts*, Londra, 1909, s. 505.

²⁰⁴ Morisko sorunu hakkında Simancas’ta henüz yayımlanmamış muazzam bir belge yığını bulunmaktadır, örneğin E° 2025 (Moriscos que pasaban a Francia, 1607-1609). Bir grup Morisko muhacirin “sürüleriyle birlikte” bir Marsilya kayığıyla taşınmaları, B. du Rhône arş., Amirallik BIX, 14, 24 Mayıs 1610. Eugenio Larruga, *Memorias politicas y economicas*, c. XVII, Madrid, 1792, s. 115-117’de yer alan harika bir metin. *Desterrados* Moriskolar, İspanya’ya eşleri ve çocukları olmadığı halde geri dönmüşlerdir (1613); Acaba bunlar Almaden cıva madenlerinde mi istihdam edilmişlerdi? Hayır; kadirga kürekçileri arasında, maden işlerinde uzman olanlar aranmış ve kadirgalarda onların yerine bu umarsız, “pues han sido de apostasia y crimen loesae Majestatis” forsalardan bile suçlu insanlar konulmuştur.

İslâm uygarlığının hayatta kalışı hakkında Julio Caro Baroja’nın ateşli ve çoğunlukla yeni tezlerine bakmak gerekir, s. 758 vd. Morisko tehciri ve bunun temsil ettiği muazzam intikal hakkında, Henri Lapeyre, *a.e.*, *birçok yerde*. Bu güzel kitap sorunun tek bir veçhesini (istatistik) saptamaktadır ve bu sorun İspanya’nın tüm siyasal, toplumsal, ekonomik ve uluslararası tarihine eklemlenmiştir. Burada yapılması gereken iş tamamlanmış olmanın uzağındadır. “... Morisko tehciri gerilemekte olan bir devletin işi gibi görünmemektedir”, *age.*, s. 213 vd.; bu mümkündür, ama kanıtlanmamıştır. Nüfus baskısı da rol oynamıştır, *age.*, s. 29 vd.; büyüyen bir zanaatkar ve tüccar sınıfına karşı duyulan kinin de payı vardır. Daha geniş çaplı bilgiler ortaya çıkana kadar ben eski açıklamaya (iki sayfa önce) sadık kalıyorum: Din kimin gideceğini belirlemiştir.

Louis Cardaillac’ın 1977’de yayımlanan eseri *Morisques et Chrétiens, un affrontement polémique (1492-1640)*, Marcel Bataillon’un *Erasme et*

Batı'nın Üstünlüğü

Fakat Morisko sorunu çok daha büyük çaplı bir çatışmanın bir bölümünden ibarettir. Akdeniz'deki büyük oyun, ebedi bir "Doğu Sorunu" içinde Doğu ile Batı arasında oynanmıştır; bu oyun esas itibarıyla bir uygarlıklar çatışmasıdır ve oyunun, sırasıyla birinin veya öbürünün üstünlüklerinin ortaya çıkması durumuna göre defalarca oynanmıştır. İyi kâğıtlar elden ele geçmekte ve birinin veya diğerrinin öne geçmesine göre, başat kültürel akımlar en zenginden en fakire doğru şekillenmektedir; yani Batı'dan Doğu'ya veya Doğu'dan Batı'ya.²⁰⁵

Batı'nın lehine olan ilk altüst oluş Makedonyalı İskender döneminde yaşanan olaydır. Helenizm Yakındoğu'nun ve Mısır'ın ilk "Avrupalılaşıma" sürecini temsil etmekte ve Bizans'ın yaşadığı asırlara kadar sürmeye adaydır.²⁰⁶ Roma İmparatorluğu'nun sonu ve 5. yüzyıldaki büyük istilalarla birlikte Batı ve Antikite mirası çökmüştür; bunun zenginliklerini koruyan veya toplayan Bizans ile Müslüman Doğu'dur ve bunlar yüzyıllar boyunca bu zenginlikleri barbar Batı'ya yansıtmışlardır. Bütün Ortaçağımız Haçlı Seferlerinde, öncesinde ve sonrasında Doğu tarafından doyurulmuş ve aydınlatılmıştır. "Uygarlıklar ordular aracılığıyla birbirlerine karışmıştır; bu uzak dünyalardan söz eden çok sayıda anlatı ve öykü ortaya çıkmaktadır; Altın Efsane bu öykülerle doludur; Saint-Eustache'in, Saint-Christophe'un, Thais'in, Efes'teki Yedi Uyuyanların, Barlaam ve Josaphat öyküleri aslında Doğu masal-

l'Espagne adlı eseriyle aynı değerdedir; İslâm ve Hristiyanlık arasında, İspanya toprakları üzerinde cereyan eden çatışmaya dair oldukça zengin yeni açıklamalar getirmektedir. Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda, yalnızca iki din arasındaki bu inadı, giderek artan bu aşırı tahriki akılda tutmak, iki uygarlığın gergin ortak yaşamına vurgu yapmaktır; bunların adaptasyon biçimini, bu süreçte çektikleri acıları ve memnuniyetsizliklerini akılda tutmaktır. Sonunda her şey infilâk etmiştir.

²⁰⁵ Alfred Hettner, *agm.*, s. 202; veya André Malraux, *La lutte avec l'Ange*'daki (1945) göz kamaştırıcı değerlendirmeler.

²⁰⁶ Bu büyük sorun hakkında, bkz. E. F. Gautier'nin güzel kitabı, *Mœurs et coutumes des Musulmans* (yeni yay. 1955).

larıdır. Graal Efsanesi Aramatyalı Yusuf'un öyküsünün üzerine yazılmıştır; Huon de Bordeaux hikâyesi, Tan ve Şafak cini olan Oberon'un öyküsü üzerine yazılmış parlak bir fantazmagoridir; Saint Brandan'ın deniz yolculuğu denizci Sinbad'ın maceralarının bir İrlanda versiyonundan başka bir şey değildir.²⁰⁷ Ve ödünç alınan bütün bu şeyler yoğun ve özlü bir değiş tokuş yığınının yalnızca bir kısmını temsil ederler. Renan "Fas ve Kahire'de yaratılan bir eser, günümüzde Almanya'da yaratılan önemli bir eserin Ren'i geçmesi için gereken zamandan daha kısa bir sürede Paris veya Köln'de tanınıyordu. Ortaçağ tarihi ancak 13. ve 14. yüzyıl bilginlerinin okudukları Arap eserlerinin dökümü yapıldıktan sonra bütünlüklü hale gelecektir" diye yazmaktadır.²⁰⁸ *Divina Commedia*'nın İslâmi kaynaklarının bulunması, Arapların Dante'nin gözünde taklit edilecek büyük modeller olması²⁰⁹ veya Saint-Jean de la Croix'da dikkat çekici Müslüman öncüllere ait izlerin olması karşısında şaşırmamız gerekir mi? Bu Müslümanlardan biri, Rondalı şair İbn Abbad'dır ve Jean de la Croix'dan çok önce "Karanlık Gece"²¹⁰ temasını geliştirmiştir.

Haçlı Seferleri döneminden itibaren bir tersine dönüş hareketi tamamlanma yoluna girmiştir. Hristiyanlar denizi ele geçirmiştir. Artık yolların ve trafik denetiminin içerdiği zenginlikler ve üstünlükler onlara aittir. Alfred Hattner bu el değiştirmeleri iyi gözlemlemiştir ama 16., 17. ve 18. yüzyıllarda Batı ile Doğu arasındaki temasların azaldığını iddia ederken açıkça hataya düşmektedir.²¹¹ Tam tersine, "17. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın sonuna kadar tüm Avrupa dillerinde yazılmış yolculuk tutanakları artmıştır". Bunun nedeni Doğu'da ikâmetin "daimi elçiliklere, konsolosluklara, tüccar kolonilerine, ekonomik araştırma heyetlerine, Katolik misyonlarına... Padişahın emrine giren maceracı-

²⁰⁷ Louis Gillet, *Le Dante*, 1941, s. 80.

²⁰⁸ Zikreden, Louis Gillet, *age.*, s. 94.

²⁰⁹ Fernand Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie*, s. 34.

²¹⁰ Louis Gillet, *Revue des Deux Mondes*, 1942, s. 241.

²¹¹ *Age.*, s. 202.

lara açık hale gelmiş”²¹² olmasıdır. Bu durumda Doğu’nun Batı tarafından istilası meydana gelmiştir: Bu istila kendisiyle birlikte belli bir hâkimiyetin unsurlarını da taşımaktadır.

16.yüzyıldaki Batı’ya geri dönelim: Bu dönemde Batı, Doğu’yu geçmiş ve geride bırakmıştır. Fernand Grenard’ın giriştiği tüm savunma çabalarına rağmen, bu konuda hiçbir kuşku yoktur. Bunu fark etmek, söz konusu uygarlıklar hakkında bir değer yargısı ileri sürülmesi anlamına gelmez; fakat 16. yüzyılda değişimin, güçlü bir uygarlığı olan ve İslâm uygarlığını kendine bağımlı hale getiren Batı’nın lehine olduğunu görmek anlamına gelmektedir.

Tek başına insanların hareketi bunun böyle olduğuna işaret eder. İnsanlar büyük gruplar halinde Hristiyanlıktan İslâm’a geçmiştir. İslâmiyet onları macera ve kazanç olanakları nedeniyle cezbetmektedir; onları kendine çekmiş ve karşılığını da vermiştir. Padişahın dokumacılar, zanaatkârlara, gemi inşa uzmanlarına, top dökümcülerine, madeni eşya işçilerine ihtiyacı vardır ve bunlar bir devletin başlıca gücünü meydana getirirler: Montchrestien, “Türkler ve birçok başka ulus bunu çok iyi bilirler ve böyle insanları yakalayabildiklerinde de ellerinde tutarlar”²¹³ diye yazmaktadır. İstanbullu bir Yahudi tüccarın Trablus’taki Murat Ağa ile olan ilginç mektuplaşması, bu Yahudinin kadife ve damalı kumaş dokumasını bilen Hristiyan köleler aradığını gösteriyor.²¹⁴ Zira esirler emek-gücü arzında da rol oynarlardı.

Acaba Hristiyan âleminde Doğu’ya insan sevkindeki azalmanın nedeni aşırı kalabalıklığın ve Okyanus ötesi maceralara henüz tam açılabilmesi mi olmuştur? İslâm ülkeleriyle temasta olan Hristiyanlığın çoğu zaman din değiştirmeler nedeniyle başı dönmektedir. Afrika’da, *presidiolarda*, İspanyol garnizonları askerden kaçma olaylarıyla erimekte dirler. 1560’ta Cerbe’de, kale Türklerle teslim olmadan önce, çok sayıda İspanyol “imanlarını ve arkadaşlarını bırakarak” düşmana katılmıştır.²¹⁵ Kısa bir süre sonra

²¹² J. Sauvaget, *Introduction*, s. 44-45.

²¹³ *A.e.*, s. 51.

²¹⁴ A.d S., Floransa, Mediceo, 4279.

²¹⁵ Paolo Tiepolo, 19 Ocak 1563; E. Albèri, *a.e.*, I, V, s. 18.

La Goulette'de burayı Türklere teslim etmeye yönelik bir komplo ortaya çıkarılmıştır.²¹⁶ Sicilya'dan sık sık kalkan tekneler, din değiştirmeye aday kişilerden oluşan yükler taşımaktadır.²¹⁷ Goa'da aynı olay Portekizliler arasında görülmüştür.²¹⁸ Çağrı o kadar güçlüdür ki, kilise mensupları bile bunun dışında kalamaz. Fransa'da En Hristiyan Kralın elçisine refakat eden ve İspanyol otoritelerine geçerken yakalanması tavsiye edilen şu "Türk" aslında eski bir Macar rahiptir.²¹⁹ Bu örnek çok ender olmasa gerek: 1630'da Père Joseph'ten "Türk olmaları korkusuyla"²²⁰ Doğu Akdeniz'de kayıp olan Kapüsenleri geri çağırması istenecektir. Korsika'dan, Sicilya'dan, Calabria'dan, Cenova'dan, Venedik'ten, İspanya'dan, Akdeniz dünyasının bütün noktalarından insanlar İslâm'a geçmişlerdir. Diğer yönde buna benzer hiçbir şey yoktur.

Türkler belki de bilinçsizce kapılarını açmakta, Hristiyanlar ise kendi kapılarını kapatmaktadır. Kalabalığın ürünü olan Hristiyan hoşgörüsüzlüğü insanları davet etmemekte, tam tersine onları itmektir. Ve Hristiyanların kendi alanlarından kovduğu herkes -1492'de Yahudiler, 16. yüzyılda ve 1609-1614'te Moriskolar- gönüllüler arasına katılmışlardır. Herkes kendine göre bir yerin ve kazancın bulunduğu İslâm'a yönelmektedir. Bunun en güzel işareti, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında olmak üzere, İtalya ve Hollanda'dan Doğu Akdeniz yönüne doğru kendini gösteren Yahudi göç akınıdır. Bu Venedik'teki İspanyol ajanlarının gözünden kaçmayacak kadar güçlü bir akım olmuştur, çünkü bu ilginç göçler bu kentten hareketle gerçekleşmektedir.²²¹

16. yüzyıl Türkiyesi bütün bu insanlar sayesinde Batılı eğitimi ni tamamlamıştır. Philippe de Canaye 1573'te "Türkler dönmeler

²¹⁶ *Age*.

²¹⁷ 1596'da böyle olmuştur, Afrika hakkında rapor, Palermo, 15 Eylül 1596, Simancas E° 1158.

²¹⁸ J. Atkinson, *a.e.*, s. 244.

²¹⁹ 4 Eylül 1569, Simancas E° 1057, f° 75.

²²⁰ E. de Vaumas, *a.e.*, s. 121.

²²¹ Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 23 Kasım 1590, A.N., K 1674.

sayesinde Hristiyanlara özgü tüm üstünlükleri elde etmişlerdir” diye yazıyordu.²²² Hepsini mi? Kuşkusuz Canaye abartıyor. Zira Türkler bunlardan birini elde eder etmez, kendinde eksik olan bir başkasını fark etmektedir.

Tuhaf bir yarış, küçük veya büyük araçlarla yürütülen garip bir savaş. Bir gün bir tabip ele geçirilir, bir gün önemli topçu okullarından yetişme bir topçu ustası, bir başka gün ise bir haritacı ya da bir ressam.²²³ Veya değerli ürünler: Barut veya yay yapımında kullanılan, Karadeniz’de yetişen (çünkü eskiden Venedik İngiltere’ye satmak için buraya gidip bunlardan alıyordu)²²⁴ fakat 16. yüzyılda Türk ordusunun ihtiyacına yetmediği için Güney Almanya’dan ithal edilen porsuk ağacı kerestesi.²²⁵ 1570’de Ragusa –ki bu iş Venedik’te olacaktır; komik bir durum– Türklere barut, kürek ve üstüne üstlük bir de Yahudi cerrah vermekle suçlanacaktır²²⁶ – aynı Ragusa sıklıkla kendisi için İtalyan tabiplerin peşine düşmüş görünmektedir.²²⁷ Yüzyılın sonunda İngilizlerin Doğu’daki en büyük ticaret kalemleri kurşun, kalay ve bakırdır.

Nuremberg’de dökülmüş top parçaları muhtemelen Türklere verilmiştir. İstanbul bu sınır bölgelerinden, aynı zamanda Ragusa veya Transilvanya’daki Sakson kentleri aracılığıyla beslenmektedir ve beslenme kaynakları silâhlar, insanlar veya bir Eflâk prensinin Kronstadtlılara yolladığı bir mektupta işaret edildiği üzere hekimler ve ecza ürünleri olmaktadır.²²⁸ Kuzey Afrika devletleri, fakirliklerine ve gerçek “barbarlıklarına rağmen, ona aynı hizmeti sağlamaktadırlar, çünkü bunlar –Müslüman dünyasında– Batı’ya,

²²² A.e., s. 120.

²²³ 15. yüzyıldan itibaren, Pisanello.

²²⁴ B.N., Paris, Fr 5599.

²²⁵ Richard B. Hief, “Die Ebenholz-Monopole des 16. Jahrhunderts”, *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XVIII, 1925, s. 183 vd.

²²⁶ L. Voinovitch, *Histoire de Dalmatie*, 1934, s. 30.

²²⁷ Rektörlerden Napoli’deki Ragusa konsolosu Marino di Bona’ya, 8 Mart 1593, Ragusa arş. L. P. VII, f° 17. Galata’da tabip olan bir “Lombard”, N. Iorga, *Ospiti romeni*, s. 39.

²²⁸ *Ospiti romeni*, s. 37, 39, 43.

Batı'nın kaydettiği gelişmelere yakındırlar; çünkü Batı Akdeniz'deki konumlarından ve bir süre sonra Hollandalılarla girişecekleri ilişkiden dolayı, bunlar teknik yeniliklerden haberdar olan ilk kişilerdir. Bunların işçileri vardır; her yaz Cezayir korsanları tarafından yapılan esir hasadıyla ele geçirilen adamlar ile becerikli zanaatkârlar olup bir kısmı tüfek imâl etmeye yatkın olan ve hepsi bu tüfeği kullanabilen Endülüslüler bu işçileri meydana getirmektedirler.²²⁹ Acaba 1571'den sonra Türk donanmasının yenilenmesinin ve Batı tarzına uygun olarak donatılmasının (ok yerine çakmaklı tüfekler, kadırgalardaki top gücünün önemli ölçüde artırılması), Napolili bir dönme olan ve Cezayir korsanlarının tedrisatından geçen Uluç Ali'nin eseri olması bir rastlantı mıdır?

Ancak ödünç almalar ara sıra tekrarlanan aşılardır gibidirler. 1548'de Türkler İran'a karşı giriştikleri sefer esnasında sipahilerin silâhlarını değiştirmeyi ve onları tabancalarla donatmayı denemiştir (Busbecq *minore scloptes quorum ex equis usus* diye belirtmektedir);²³⁰ bu girişim komediye dönüşerek sonuçlanmış ve sipahiler İnebahtı'da ve başka yerlerde ok ve yayla silâhlanmış olarak kalmışlardır.²³¹ Bu sıradan örnek tek başına, Türklerin rakiplerini izlemedeki güçlüklerini göstermektedir. Eğer bu rakiplerin bölünmüşlükleri, kavgaları ve ihanetleri olmasaydı, Türkler her ne kadar disiplinli ve fanatik olsalar da, süvarilerinin veya tayfalarının mükemmelliğine rağmen Batı'ya karşı tutunamazlardı.

Dışarıdan gelen bütün bu şeyler²³² Türk dünyasını ayakta tutmaya yetmemiştir; Türk dünyası 16. yüzyıl biterken kararma

²²⁹ Bu olguya birçok yerde ve hattâ M. Bandello tarafından da işaret edilmiştir, *a.e.*, IX, s. 50.

²³⁰ *Epist.* III, s. 199.

²³¹ J. W. Zinkeisen, *a.e.*, III, s. 173-174.

²³² Katolik veya Protestan Avrupa'dan yapılan girişler; G. Tongas, *a.e.*, s. 69; H. Wätjen, *a.e.*, s. 69; Kapüsenler ve Cizvitler arasında Venedik'in rolü, E. de Vaumas, *a.e.*, s. 135; 1625'teki Kutsal Yerler olayı, *age.*, s. 199; Patrik Krilios Laskaris'in hareketli öyküsü, K. Bihlmeyer, *a.e.*, III, s. 181; G. Tongas, s. 130... Kuzey Afrika bile bu savaşız Haçlı Seferinden etkilenmiştir, R. Capot-Rey, "La Politique française et le Maghreb méditerranéen 1648-1685", *Revue Africaine*, 1934, s. 47-61.

tehlikesiyle karşılaşmaya başlamıştır. Savaşlar bu tarihe kadar gerekli malları, insanları, teknikleri veya bu tekniklerin ürünlerini edinmede; denizde, karada ya da Rus-Leh-Macar sınırı boyunca Hristiyanlığın besleyici unsurlarını ele geçirmede güçlü bir şekilde onlara yardım etmiştir. Gassot İstanbul Tophanesinde, başarılı savaşların ürünü olarak getirilen top parçaları yığınlarının, önemli alımlardan veya yerinde yapılan imâlattan daha büyük olduğunu görmüştür.²³³ Uygarlıkları dengeye kavuşturan savaş: Bu savunmaya değer bir tez olabilir. Oysa bu savaş Akdeniz’de, 1574’ten itibaren bir çıkmaza girmiş ve 1606’da Macaristan savaş alanlarında, artık o tarihten sonra aşılması olanaksız bir denge konumuna ulaşmıştır. İşte bu noktadan itibaren, kısa zamanda vahim bir hal alan bir gerileme görülmeye başlamıştır.

Birçok Hristiyanın 17. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı’nın geleceği konusunda yanıldığı ve burayı yeni Haçlı planları için verimli bir alan olarak gördüğü doğrudur.²³⁴ Acaba Osmanlı’nın gücü konusunda yanılgıya düşülmesine yol açan şey, onun muazzam imparatorluğunu kurtaran Avrupa’nın bölünmüşlüğü ve Otuz Yıl Savaşlarının başlaması mıdır?

3. Bütün Uygarlıklara Karşı Bir Uygarlık: Yahudilerin Kaderi²³⁵

Buraya kadar incelediğimiz meseleler, her seferinde iki uygarlığın diyaloguyla sınırlanmaktadır. Yahudilerin karşısında her uygarlık

²³³ Jacques Gassot, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, 1550, 2. yay., 1606, s. 11. Galata dökümhanesinde (herhalde Tophane, ç.n.) 40 veya 50 Alman “... top parçaları yapmaktadırlar”, 1544, *Itinéraire de J. Maurand d’Antibes à Constantinople*, yay. Léon Duriez, 1901, s. 204.

²³⁴ Bkz. aşağıda s. 660, 236. dipnot.

²³⁵ Atıflarımızın sunduğundan daha geniş bir kaynakça için: Attilio Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, Torino, 1963 ve Julio Caro Baroja, *Los Judios en la España moderna y contemporanea*, Madrid, 3 cilt, 1961. Bu alandaki ana sorun, tarihçinin benimsediği bakış açısıyla ilgilidir: Julio Caro Baroja gibi ortaya çıkan dramdan uzak kalabilir mi, sadece bir seyirci olabilir mi? Michelet böyle yapmamıştır.

tarafıdır ve her seferinde ezici bir üstünlüğe sahiptir. Bu uygarlıklar güce ve çokluğa dayanır. Yahudiler ise hemen her zaman küçük rakiptir.

Fakat bu rakiplerin sıradışı olanakları vardır: Bir hükümdar onları takip etmekte, bir diğeri korumaktadır; bir ekonomi onlara ihanet etmekte, bir başkası ihya etmektedir; bir büyük uygarlık onları kovmakta, bir diğeri kucakını açmaktadır; İspanya onları 1492'de kovmakta, Osmanlı, Yahudileri Rumlara karşı kullanmayı umut ederek, onları isteyerek kabul etmektedir. Öte yandan baskı kurma veya dolaylı eylem yapma olanakları bulunmaktadır. Portekiz Yahudileri bunu yüzlerce kez gösterecektir.²³⁶ Bunlar paranın sağladığı avantajlara sahiptir ve Roma'da davalarına gönül vermiş bir elçileri vardır. Bu durumda, Lizbon yönetimi tarafından onlara karşı alınan tedbirleri düzenli olarak geri çektirerek veya etkisiz hale getirerek uyutmaktan daha basit bir şey yoktur. Luis Sarmiento²³⁷ bu durumu 1535 Aralığı'nda V. Carlos'a açıklamıştır: Hristiyanlığa geçen Yahudiler, *conversos*, Papalıktan eski hatalarını affeden bir belge almışlardır; bu *conversos*un korkunç borçları olan Portekiz kralına para avansında bulunduklarını düşünecek olursak, hükümetin davranışlarını sıkıntıya sokacak bir durum ortaya çıkmaktadır: Verilen borç 500.000 dukadır – “kam-biyoda muamele gören” Flandra'dakini hesaba katmıyoruz. Ancak halk, fakir insanların besin kaynağı olan kurutulmuş balık –*peixe sacco*– tüccarlarına karşı sürekli homurdanmaktadır –oldukça geç bir tarihe, Ekim 1604'e ait bir Venedik mektubu, yani Portekiz Engizisyonunun kurulmasından yarım yüzyıl sonra yazılan bir mektup, halkın çok acı bir şekilde –*fieramento*– homurdandığını söylemektedir.²³⁸

²³⁶ Léon Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme, II, De Mahomet aux Marranes*, Paris, 1961, s. 235 vd.

²³⁷ Simancas, Guerra Antigua 7, f° 42, Luis Sarmiento'dan Charles Quint'e, Evora, 5 Aralık 1535.

²³⁸ A.d.S. Venedik, Senato Dispacci Spagna, Contarini'den Doge'ye, Valladolid, 4 Ekim 1604, Simancas, E° Portugal 436 (1608-1614) “*Licença a varios judeus e cristãos novos de Portugal para sairem do reino*. “Bu

Fakat zayıflara özgü silâhlar da bulunmaktadır: Boyun eğme, Talmud *distinguoları*, kurnazlık, inat, cesaret ve hattâ kahramanlık. Ayrıca durumu sanki daha da karmaşıklaştırmak istercesine, Yahudiler nerede olursa olsunlar, biz tarihçilere, bulundukları çevreye uyum sağlamakta çok yetenekli gibi görünürler. Yahudiler, kendileriyle ilgilenmeye başlayan veya basit bir şekilde kendileriyle karşılaşan bütün kültür faaliyetlerinin yetenekli öğrencileridir. Yahudi sanatçılar veya yazarlar, duruma göre gerçek anlamda Kastilyalı, Aragonlu veya başka bir yerden olan sanatçı ve yazarlar değil midir? Öte yandan bunlar ister en mütevazı, ister en parlak kişiler olsun, kendilerine sunulan veya dayatılan toplumsal durumlara aynı hızla uyum sağlarlar; işte bu durumda, kısa zamanda bir kültürel yıkımın, çok sayıda örneğini bildiğimiz bir yabancılaşmanın kıyısına gelirler. Fakat olağan olarak, sosyolog ve antropologların “temel kişilik” dedikleri şeyi korurlar. İnançlarının kalbinde ve kimsenin koparamadığı bir evrimin merkezinde kalmaktadırlar. Bu inatlar, bu umutsuz redler onların kaderinin kalın çizgisidir. Hristiyanlar zengin Mamboların (bu ima yüklü terim, Yahudilikten Hristiyanlığa geçenleri ifade etmektedir)²³⁹ gizli-den gizliye Yahudilik âdetlerini sürdürdüklerinin altını çizmekte haklıdırlar. Aslında gerçek uygarlık karakteri her zaman kabul edilmemesine rağmen, hiç kuşkusuz çok özel bir Yahudi uygarlığı vardır. Ve kabul edilmemesine rağmen bu uygarlık yayılmakta, bir şeyler aktarmakta, direnmekte, benimsemekte veya reddetmektedir; bu da uygarlıklar hakkında işaret ettiğimiz tüm özelliklerin var olduğunu gösterir. Ama bu uygarlığın kök salamadığı veya

dönemde henüz Portekiz yöneticileriyle anlaşma yöntemlerinin olduğuna dair bir kanıt. Yeni Hristiyanlara yönelik çıkış ayrıcalığı 1601 tarihlidir; bu ayrıcalık 1610'da geri alınmıştır, J. Lucio de Azevedo, *Historia dos christãos novos portugueses*, 1922, s. 498.

²³⁹ Kelime hakkında bkz. I. S. Revah, “Les Marranes”, *Revue des Études Juives*, 3. dizi, c. I, 1959-1960, s. 29-77; Musevi dinini sürdürme inadı konusunda, J. Caro Baroja'nın eserleri önemli tanıklıklar getirmektedir; veya Francisque Michel'in eski kitabı, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne*, Paris, 1847, c. II, s. 33 ve devamında Mallorca'ya ait küçük örneğe ilişkin sayfalar.

daha doğrusu kötü bir biçimde kök saldığı, bir devamlılık arz eden kararlı coğrafi belirlenimlerin dışında kaldığı doğrudur. Bu onun en güçlü ama yegâne olmayan özgülüğüdür.

Mutlak Anlamda Bir Uygarlık

Bu uygarlığın gövdesi, tıpkı zeytinyağı damlaları gibi, diğer uygarlıkların derin suları üzerinde dağılmış, yayılmıştır; ama asla onlarla karışmamıştır; bununla birlikte hep onlara bağımlı olarak kalmıştır. Öyle ki, bu uygarlığın hareketi, olağanüstü derecede hassas “göstergeler” sonucunda, diğer uygarlıkların da hareketi olmaktadır. Émile-Félix Gautier, Yahudi *diasporasına* eşdeğer bir şey ararken, bizatihi mütevazı bir örnek olan ama tıpkı Yahudiler gibi çok küçük koloniler halinde dağılmış olan Kuzey Afrika Mozabitlerini önermekteydi.²⁴⁰ Aynı şekilde, dağılı köylüler olan ve Rönesans döneminde Filipinlerden Amsterdam’a kadar uzanan bir alan içinde uluslararası tüccarlar haline gelen Ermeniler ve hattâ Hint’teki Parsiler veya Asya’daki Nasturi Hristiyanlar da düşünülebilir. Esas olan nedir? Esas olan, yabancı denizlerin bağrında kaybolmuş sonsuz sayıda adalar halinde uygarlık diasporalarının bulunduğunu ve bunların ilk bakışta sanıldığından daha fazla olduklarını kabul etmektir. Örneğin 8. yüzyıldaki İslâm fetihinden, 12. yüzyılda varlıklarına neredeyse son verecek şekilde El Muhadilerin yok edilmesine kadar, Kuzey Afrika’daki Hristiyan cemaatleri böyle olmuşlardır. Geçmişte üçüncü dünya ülkelerinde yer alan Avrupalı koloniler, bu ülkelerin bağımsızlıklarından önce olduğu gibi bugün de böyledirler. Hattâ, ayrıntılarını sunduğumuz üzere İspanya’nın, soğuk bir öfkeyle kaba bir şekilde kurtulduğu, İslâm uygarlığının mirasçıları *Moriskolar* da böyledirler.

Bu küçük adacıklar birbirlerine temas ettiklerinde onlar için her şey değişmektedir. Örneğin Ortaçağ İspanyası’nda, 14. ve 15. yüzyılda yaşanan vahşetlere kadar, Yahudi cemaatleri hemen her zaman bir doku, imana dayalı bir tür ulus,²⁴¹ Türklerin deyimiyle

²⁴⁰ *Mœurs et coutumes des Musulmans*, s. 212.

²⁴¹ Léon Poliakov, *a.e.*, II, s. 127 vd. İspanya’daki Yahudi milleti. Bu dü-

bir “millet” ve Kuzey Afrika terminolojisiyle bir *mellah* oluşturmaya çalışmışlardır. Portekiz’in özgünlüğü, 1492’de İspanya’dan kaçanların gelmesiyle, önemli bir ek Yahudi yükünü kabul etmiş olmasıdır. Doğu Akdeniz’in özgünlüğü de aynı doğrultudadır ve aynı nedenlere dayanmaktadır. 15. yüzyıldan itibaren ilk modernleşme hareketi içinde serpilen Polonya’da, kalabalık varlığın sonucu olarak artan bir Yahudi girişimi söz konusudur; âdeta bir Yahudi ulusu ve Yahudi devleti haline gelen bu unsur 17. yüzyıldaki ekonomik güçlükler ve acımasız baskılarla, yani 1648 yıllarının *Büyük Tufanı* ile²⁴² süpürülecektir. Gelişen ve az nüfusa sahip olan Brezilya’da benzer bir durum söz konusu olmuştur; Yahudiler 16. yüzyılın sonuna kadar, bu ülkede, diğer yerlere oranla daha az tehdit altında olmuşlardır.²⁴³ Her seferinde Yahudi nüfusunun nispi yoğunluğu kendi rolünü oynamıştır.

Fakat sayılar Yahudi varlığını teşvik edip yoğunlaştırmasa bile, bu aslı unsurlar eğitim, inanç veya aralıksız yolculuklar (tüccarların, hahamların ve dilencilerin –bunlar birlik halindedirler–), sürekli ticari mektuplaşmalar, dostluklar, aileler ve nihayet kitaplar aracılığıyla birbirlerine bağlanmaktadır.²⁴⁴ Matbaa Yahudi bir-

rüst ve makul kitaptan çok yararlandık.

²⁴² *Age*, I, *Du Christ aux Juifs de Cour*, 1955, s. 266 ve devamı, özellikle s. 277 vd.

²⁴³ Plinio Barreto, “Note sur les Juifs au Brésil”, *O Estado de São Paulo*, 31 Ekim 1936; Gilberto Freyre ve Lucio de Azevedo’nun klasik kitaplarından hareketle, onlar hakkında zengin ve sağlam bir literatür; en önemli belgesel derleme *Primeira Visitação do Santo Officio as Partes do Brasil*, pelo Licenciado Heitor Furtado de Mendonça..., deputado do Sto Officio’ya ait üç cilt olarak kalmaya devam etmektedir; *I. Confissões do Bahia* 1591-92. Introdução de Capistrano de Abreu, São Paulo, 1922; *Denúncias de Bahia*, 1591-93 São Paulo, 1925; *Denúncias de Pernambuco*, 1393-95. Introdução de Rodolpho García, São Paulo, 1929. Portekiz hakkında, Léon Poliakov, *a.e.*, I, s. 235 vd.

²⁴⁴ Léon Poliakov, *Du Christ aux Juifs de Cour*, II, s. VI-XII; *De Mahomet aux Marranes*, s. 139; Josep Ha Cohen, *Emek Habakha ou la Vallée des Pleurs; Chronique des souffrances d’Israël depuis sa dispersion* (1575) ve devamı *Continuation de la Vallée des Pleurs*, 1602, yay. Julien Sée, Paris,

liğinden çok kavgalara hizmet etmiştir. Kolaylıkla çoğaltılabilen önemli kitapların hepsini birden kim yakabilir veya toplatabilirdi ki? Örnek niteliğinde bazı serseri yaşamlar bu canlı ve birleştirici hareketleri resmetmektedirler. Jacob Sasportas 17. yüzyılın başlarına doğru, o sıralar İspanyolların elinde olan Oran'da doğmuştur; Tlemsen'de, ardından Marakeş ve Fas'ta haham olmuştur; burada hapsedilmiş, daha sonra kaçarak Amsterdam'a gitmiş ve bu kentte Pinto Akademisi'nde hoca olmuştur; sonra Afrika'ya geri dönmüştür; 1655'te Benasse Ben İsrail'e İngiltere'deki elçiliği sırasında refakat etmiştir; 1666-1673 yılları arasında özellikle Hamburg'da olmak üzere hahamlığa devam etmiştir; bu tarihte Amsterdam'a dönmüş, ardından Livorno'ya çağırılmış, sonra tekrar Amsterdam'a dönerek burada ölmüştür.²⁴⁵ Bu çoklu bağlantılar Yahudi kaderinin tutarlılığını güçlendirmekte ve açıklamaktadır. Johnn Gottfried von Herder *İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler* (1785-1792) adlı kitabında, daha o sıralar "Yahudilerin Avrupa'da, dünya üzerinde bize yabancı kalan, uzak bir gökyüzünün altında kendilerine verilen Antik yasanın kaçınılmaz mahkûmu olan Asyalı bir halk olmaya devam ettiklerini" söylüyordu.²⁴⁶

Ancak Yahudiler bir ırk değildir,²⁴⁷ bütün bilimsel araştırmalar bunu kanıtlamaktadır. Yahudi toplulukları, yüzyıllar boyunca yaşadıkları ülkelere ve içlerinde bulundukları halklara bağımlı olmuştur. Almanya Yahudileri veya Aşkenaziler, İspanya Yahudileri veya Sefaradlar, biyolojik olarak yarı Alman yarı İspanyoldurlar, çünkü melezleşmeler oldukça sıktır ve Yahudi cemaatleri çoğu zaman belli bir yerdeki insanların Museviliğe katılmalarıyla oluşmaktadır. Yahudiler hiçbir zaman kendilerini çevreleyen dünyaya karşı kapalı olarak yaşamamakta ve bu dünyaya birçok kez kapı-

1881, s. 167. Daha sonra bu kitabı yalnızca Joseph Ha Cohen'in adıyla zikredeceğiz.

²⁴⁵ Hermann Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis. zum Beginn des 18. Jahrh.*, 1958, s. 45.

²⁴⁶ Zikreden J. Lucio de Azevedo, *a.e.*, s. 52.

²⁴⁷ Léon Poliakov, *a.e.*, I, s. 307 vd.

larını ardına kadar açmaktadırlar. Zaten, bazen şaşırtıcı geniş tabakalar oluşturarak biriken zaman, nasıl olur da kendi karışıklık ve karmaşıklıklarını getirmes ki? 1492'de Sicilya'yı ebediyen terk eden Yahudiler 1500 yıldan fazla bir süreden beri oradaydılar.²⁴⁸

Üstelik Yahudiler her zaman bir kenarda ayrı olarak yaşamamış, özel elbiseler giymemiş, sarı serpuş ya da 1496 tarihli bir Venedik belgesinin sözünü ettiği *segno de tela zala in mezo el pecto* sarı plaka gibi ayırt edici işaretler taşımamışlardır.²⁴⁹ Her zaman özel bir mahallede, bir *ghettoda* (eskiden Venedik'te eritilen toplumların demirinin kalıplara döküldüğü, *atıldığı* yer olan ve sonradan Yahudilere tahsis edilen mahallenin adı)²⁵⁰ yaşamamışlardır. Örneğin 1540 Ağustosunda, bir yıl sonra haklarından gelecek olan inatçı bir husumete maruz kalan Napoli Yahudileri, onları "bir arada oturmaya ve özel bir işaret taşımaya" zorlayan *-habitar juntos y traer senal-* emirlere itiraz etmişlerdir; bu durum onlara göre, kendilerine tanınan ayrıcalıklara aykırıdır.²⁵¹ Zaten ayrımcılığın uygulanmaya konulduğu yerlerde birçok düzensizlik ve itaatsizlik ortaya çıkmaktadır. Venedik'te Mart 1556 tarihli bir Senato müzakere tutanağının bildirdiğine göre, kentten geçenlerle diğer Yahudiler bir süreden beri "kentnin bütün topraklarına yayılmakta, Hristiyan evlerine yerleşmekte, gece veya gündüz canlarının istediği yere gitmektedirler". Skandal sona erdirilmeli, Yahudiler *ghetto'da* oturmaya zorlanmalı "ve burası hariç kentin hiçbir yerinde han işletmemelidirler."²⁵² Aynı dönemde Osmanlı'dan gelen Yahudiler, Türklerin ayrıcalığı olan beyaz sarık taşırlar; oysa sarı sarık giymeleri gerekirdi. Belon du Mans bunun Yahudilerin bir hilesi olduğunu ifade etmektedir;²⁵³ Batı'da Yahudilerinkinden

²⁴⁸ A. Milano, s. 221.

²⁴⁹ A.d.S. Venedik, Senato Terra 12, f° 135 ve 135 v°, 26 Mart 1496. Bkz. M. Sanudo, *a.e.*, I, kol. 81, 26 Mart 1496.

²⁵⁰ Giuseppe Tassinari, *Curiosità veneziane*, Venedik, 1887, s. 319.

²⁵¹ Simancas, E° Napoles 1031, f° 155, Napoli, 25 Ağustos 1540. Bu *legajo'da* Yahudilere ilişkin çok sayıda atıf vardır.

²⁵² A.d.S. Venedik, Senato Terra 31, 29 Mart 1556.

²⁵³ *A.e.*, s. 181.

daha yüksek olan Türklerin itibarından yararlanmak istemektedirler. 1566'da –ki bu yeni bir şey değildir– Milano Yahudileri sarı şapka giymek zorunda bırakılmışlardır.²⁵⁴

Ayırım çoğu zaman gecikmekte ve yetersiz bir şekilde uygulanmaktadır. 1599'da Verona'da (konu hakkında en azından 1593'ten beri konuşulmaktadır) “orada burada dağınık olarak yaşayan” Yahudiler “ikâmetgâhlarını kentin büyük meydanının yakınlarında, şarap satılan”²⁵⁵ yerde, S. Sebastiano kilisesine kadar uzanan cadde boyunca saptayacaklardır; zaten bu cadde sonradan halk arasında *via delli Hebrei* adını alacaktır.²⁵⁶ Padova'da ise benzer bir önlem ancak 1602'de alınabilmiştir; bu kentteki Yahudiler bu tarihe kadar “kentin dört bir yanına dağılmış olarak yaşıyorlardı.”²⁵⁷ 1602 Ağustosunda Mantova'da, Yahudilerin diğer herkes gibi siyah serpuşlarla dolaşmaları üzerine olaylar çıkmıştır.²⁵⁸

İspanya ve Portekiz'de, bir arada yaşam yüzyıllar boyunca kural olmuştur. Portekiz'de çok sık görülen, halka yönelik uygulamalardan biri, Papaların Yahudilere dayattıkları ve 1481 Cortès'i'nin söylediği gibi Musevilerin alışkın olduğu Hristiyan kadınları baştan çıkarma olayını önlemek için, elbiselerinin üzerinde belirleyici işaretler taşımalarına yönelik zorlamadır –Yahudiler buna uymuşlardır. Yahudi terzi ve eskiciler çalışmaya gittikleri çiftçi evlerindeki kadın ve kızları baştan çıkartmışlardır...²⁵⁹ Aslında Portekiz'de Yahudiler halktan çok aristokrasiye karışmışlardır. Osmanlı'da Yahudiler Hristiyan kölelere sahiptir ve “onlara bir Yahudi kadından daha fazla zorluk çıkartmayan Hristiyan cariyeler edinmişlerdir.”²⁶⁰ Yasaklamalar ne olursa olsun, Yahudi cemaatlerini bir arada tutan şey sahte bir güç olan kan birliği değil,

²⁵⁴ Eylül 1566, Joseph Ha Cohen, s. 158.

²⁵⁵ *Age*, s. 207.

²⁵⁶ Lodovico Moscardo, *a.e.* s. 441; bu getto projesi 1593'e kadar geriye gitmektedir.

²⁵⁷ Joseph Ha Cohen, s. 215-216.

²⁵⁸ Museo Correr Cicogna 1993, f° 261, 16 Ağustos 1602.

²⁵⁹ J. Lucio de Azevedo, *a.e.*, s. 10.

²⁶⁰ Belon du Mans, s. 180, 193 v°.

diğerlerinin onlara ve onların da diğerlerine karşı husumetidir. Bütün bunlar bir din sorunu olmakta ve bu din sorunu da yoğun bir inançlar, âdetler, çeşitli miraslar ve hattâ mutfak alışkanlıkları demetinin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Katolik kralların tarihçisi Bernaldez, ihtida etmiş Yahudilerden söz ederken “Musevi usulüyle yemek yeme âdetlerini hiçbir zaman kaybetmediler” demektedir;²⁶¹ “bunlar et yemeklerini soğan ve sarımsakla hazırlamakta ve kuyrukyacağı yerine zeytinyağı kullanmaktadırlar”. Âdeta günümüze ait bir İspanyol yemek tarifi verilmektedir. Fakat yemek yaparken kuyruk yağı kullanmak Eski Hristiyanların âdetidir ve Salvador de Madariaga’nın dediği gibi daha sonraki zeytinyağının zaferi bir Yahudi mirası, bir kültürel aktarımdır.²⁶² Din değiştiren kişi, *marrano*, cumartesi günü bilinçli olarak evinde ateş yakmayı unuttuğunda kendini belli ediyordu. Bir engizisyon görevlisi bir gün Sevilla valisine “Signor eğer *conversos*un kutusal cumartesi (sabbat) nasıl kutladıklarını görmek istiyorsanız benimle birlikte bir kuleye çıkın” demiştir. Ve oraya vardıklarında: “Kafanızı kaldırın ve *conversos*’un oturduğu şu evlere bakın; ne kadar soğuk olursa olsun, Cumartesi günü hiçbirinin bacasından duman çıktığını göremezsiniz.”²⁶³ İbn Verga tarafından (1500 civarı) aktarılan bu öyküde bir gerçek vurgusu vardır ve Sevilla’da kışın yaşanan soğuk dalgaları fazlasıyla gerçektir. Açıklayıcı küçük işaretler: Doğu Akdeniz’de Yahudiler, “Bir Türk’ün, Rum’un veya Frenk’in kestiği eti asla yemeyeceklerdir ve ne Türklerden ne de Hristiyanlardan yağ alırlar ve Türklerin veya Hristiyanların sattıkları şarapları da içmezler.”²⁶⁴

Ne var ki bütün Yahudi cemaatleri, özellikle etraflarındaki uygarlık manzarası tamamen değiştiğinde, bazen dramatik koşullar altında diyalog kurmaya mahkûm olmuşlardır. Müslümanlar İspanya’da Hristiyanların yerine geçmiş, sonra bunlar yeniden fethin zaferleriyle geri dönmüşlerdir. Bu durumda Arapça konuş-

²⁶¹ Zikreden Léon Poliakov, *a.e.*, II, s. 180.

²⁶² *Age.*, S. de Madariaga, *Spain and the Jews*, 1946’ya göre.

²⁶³ *Age.*, s. 191. İbn Verga, *Le fouet de Juda*, zikr., L. Poliakov, II, s. 64.

²⁶⁴ Belon du Mans, *a.e.*, s. 181.

makta olan Yahudiler İspanyolca konuşmaya başlamışlardır. Aynı trajedi 1593-1606 arasında İmparatorluğun harekete geçmesiyle, Almanlar ile Türkler arasında, yani iki endişe kaynağı arasında kalan Bude Yahudileri de yaşamıştır.²⁶⁵ Bütün bu koşullar onları o zamanki uygarlıkların gayriiradi mirasçıları haline getirmekte ve onlar da bu uygarlıkların verimlerini şu veya bu yöne doğru yaymaktadırlar. Batı karşısında, istemedikleri halde 13. yüzyıla ve hattâ daha sonralarına kadar, Arap biliminin filozof, matematikçi, tabip ve kozmografyacılarına ait düşüncelerin aracılığı olmuşlardır. 15. yüzyılda onları matbaa karşısında heyecan duyarken görmekteyiz: Portekiz’de basılan ilk kitap, 1475’te Samuel Gacon’un gayretleriyle üretilen Pantateuque’tir. Portekiz matbaacıları ancak on yıl sonra ortaya çıkabileceklerdir.²⁶⁶ Eğer Almanlar tarafından matbaanın İspanya’ya getirilme tarihinin 1475’ten önce olmadığı hatırlanacak olursa, Yahudilerin kutsal metinleri basmadaki aceleciliği görülebilir. Öte yandan 1492’de İspanya’dan kovulan Yahudiler matbaayı Osmanlı’ya taşıyacaklardır. 1550’lerde “her tür kitabı kendi dilleri İbraniceye çevirmişlerdir.”²⁶⁷ Matbaa kurmak bir hayır işidir, tıpkı Joseph Nasi’nin dul karısının İstanbul Karaköy’de kurduğu matbaa gibi.²⁶⁸

Venedik 14 Aralık 1571’de aldığı karara uygun olarak²⁶⁹ Yahudileri sınır dışı etmeye çalışmıştır. Fakat İnebahtı Savaşı’ndan beri talihin çarkı dönmüş ve İstanbul’da balyoz olan Soranzo bu olaylar üzerine Venedik’e geri gitmiştir. Bir Yahudi vakanüvisin ona atfettiği, Onlar Meclisi önünde verilen söyleve kulak veriniz:²⁷⁰ “Yahudileri kovarak ne kadar yanlış ve tehlikeli bir iş yaptınız! Bunun daha sonra size neye mâl olacağını biliyor musunuz? Türkleri kim bu kadar güçlü kıldı? Eğer İspanya kralının kovdu-

²⁶⁵ *Age*, s. 209-210.

²⁶⁶ J. Lucio de Azevedo, s. 36.

²⁶⁷ Belon du Mans, s. 180 v°.

²⁶⁸ J. Ha Cohen, *a.e.*, s. 251, E. Carmoly, *Archives israélites de France*, 1857’ye göre.

²⁶⁹ A. Milano, s. 180 vd.

²⁷⁰ J. Ha Cohen’in devamı olarak, *a.e.*, s. 181.

ğu Yahudiler olmasaydı, Türkler diğer halklarla boy ölçüşmelerine olanak veren top, yay, gülle, kılıç, küçük ve büyük koçbaşları yapan becerikli zanaatkarları nereden bulabilirlerdi?” 1550’lerde Fransızlar tarafından çizilen bir İstanbul tasviri²⁷¹ bunu daha o zaman söylemekteydi: “Bunlar (*Marranolar*) Türklere, bizim olağan olarak uyguladığımız ticaret ve iş yapma usullerini öğretmişlerdir.”

Başka bir ayrıcalık: Yahudiler Doğu’da her türden dilin doğuştan tercümanıdır ve onlar olmaksızın hiçbir şey mümkün veya kolay olmayacaktır. Belon du Mans²⁷² bu durumu açıklamaktadır: “İspanya, Almanya, Macaristan ve Bohemya’dan gelenler (bu ülkelerin) dillerini çocuklarına öğretmişlerdir ve bunların çocukları konuşmak durumunda oldukları Rumca, Türkçe, Slavca, Arapça, Ermenice ve İtalyancayı öğrenmişlerdir” ... “Türkiye Yahudileri olağan olarak 4 veya 5 dil bilmektedirler; 10 veya 12 dil bilen birçok Yahudi bulunmaktadır.” Bu gözlemini Mısır’daki Reşidiye’de (la Rosette) yeniden hatırlamaktadır; Yahudiler “Türklerin egemen oldukları ülkelerde o kadar çoğalmışlardır ki, yerleşmedikleri ve sayılarının artmadığı hiçbir kent veya köy yoktur. Ayrıca bütün dilleri konuşurlar; bu yalnızca bize tercümanlık yapma noktasında değil, aynı zamanda bu ülkelerde olup bitenleri bize anlatmalarında da işimize yaramaktadır.”²⁷³

Dilsel alanda, 14., 15. ve 16. yüzyıllarda Almanya’dan kovulan ve Polonya’da servet yapan Yahudilerin kendi dillerini, özel bir Almanca olan Yidiş’i bu ülkeye sokmaları ilginçtir.²⁷⁴ Aynı şekilde, 1492’den sonra İstanbul ve özellikle de Selanik’te güçlü koloniler oluşturan İspanyol Yahudileri buralara kendi dilleri olan *Ladinoyu*, Rönesans İspanyolcasını getirecekler ve çeşitli şekillerde tezahür ettiği üzere İspanya’ya karşı duydukları büyük sevgiyi muhafaza edeceklerdir²⁷⁵ (Bazen insan vatanını yüzündeki kırık-

²⁷¹ B.N. Paris, Fr. 6121, (t.y.). Ayrıca bkz. L. Poliakov, II, s. 247, G. d’Aramon ve Nicolas de Nicolay’ın yolculuklarına atıf.

²⁷² *A.e.*, s. 180 v°, s. 118.

²⁷³ *Age.*, s. 100 v°.

²⁷⁴ L. Poliakov, I, s. 270-71.

²⁷⁵ *Age.*, s. 249 ve 250; *Akdeniz* 1. yay., s. 707-708.

şıklıklarda taşır). Büyük gerçeklerin yanında küçük ayrıntılar: Bir İspanyol kültürü araştırmacısı, bugün Ortaçağ İspanyol romanlarındaki üslup ve ifadeleri Fas Yahudilerinde bulmaktadır;²⁷⁶ bir tarihçi, Hamburg Sefaradlarının Alman diline uyum sağlamalarındaki yavaşlığı (ve bozukluğu) bize göstermektedir.²⁷⁷ Selanik'te kendilerine *Messina*, *Sicilia*, *Puglia* ve *Calabria* adını veren Yahudi cemaatlerinin bağlılığı da unutulmamalıdır.²⁷⁸

Bu bağliliklar önemli sakıncalar doğurmaktadır: Bunlar çeşitli kategoriler yaratmaktadırlar. Böylece Yahudi ulusları ayrışmakta ve fırsat çıktığında kavga etmektedirler. Venedik 1516-1633 yılları arasında yan yana üç *ghetto* kurmuştur; *vecchio*, *nuovo* ve *nuovissimo* adlarını taşıyan bu gettolar yüksek binalarla (7 kata kadar) birbirleriyle birleşmiş adacıklardır; çünkü burada mekân sınırlıdır ve iskân oranı kentin en yoğun iskân düzeyini oluşturmaktadır. *Levantini* Yahudilerine ait olan *vecchio*, 1541'den beri *Cinque Savii alla Mercanzia*'nın denetimi altındadır; *Cattaveri* denetiminde bulunan *nuovo*, Alman Yahudileri olan *Todeschi*'yi barındırmaktadır, fakat bunların hepsi buraya sığmadıklarından, bir kısmı eski gettoya geçmektedir. Cambrai Ligası sırasında ülkeye kabul edilen *Todeschi*leri eskicilik ve rehincilikle uğraşan fakir Yahudilerdir; Venedik *montesi* yani *li banchi delle povertà* bunlara emanet edilecektir. Ancak büyük ticarete uzmanlaşmış olan ve Signoria tarafından bir dövölüp bir şımartılan Portekizli ve Doğu Akdenizli Yahudiler, muhtemelen 1581'den sonra ayrı bir statü elde etmişlerdir.²⁷⁹ Fakat 1633'te, *ponentini* de dâhil tüm Yahudiler aynı gettolarda bir araya getirilmişlerdir. Bunun sonucunda, toplama

²⁷⁶ Paul Benichou, *Romances judeo-españoles de Marruecos*, Buenos Aires, 1946.

²⁷⁷ H. Kellenbenz, *a.e.*, s. 35 vd.

²⁷⁸ A. Milano, *a.e.*, s. 235.

²⁷⁹ Cecil Roth, *Mélanges Luzzatto* içinde, s. 237 vd.; ve örnek olarak, A.d.S. Venedik, Cinque Savii 7, f° 33-34, 15 Aralık 1609. Üç getto ve bu getto kelimesinin tartışılabilir kökeni hakkında delil ve ayrıntılar için, bkz. G. Tassini, *a.e.*, s. 319-320; Üç Yahudi cemaatinin üç getto arasındaki dağılımı hakkındaki bilgiler A. Milano, *a.e.*, s. 281'deki açıklamalara rağmen yeterince açık değildir.

kampı benzeri bu küçük dünyada toplumsal, dinsel ve kültürel kavgalar ortaya çıkmıştır.

Bu gibi durumlar, Arnold Toynbee'nin²⁸⁰ iddia ettiğinin aksine "fossil" ve hareketsiz olmayan bir Yahudi uygarlığının canlı ve kıpırtılı yönleriyle varolmasını engellemektedir. Dikkatli ve saldırgan olan bu uygarlık, bazen bunun tersine, ilk modernleşme çağında, bazılarına göre Spinoza'dan çok önce, kuşkululuk ve ateizme yönelen bir rasyonalizm ile kitlelerin batıl itikatlara ve gereksiz heyecanlara sürüklenişinde bölündüğü bir dönemde, tuhaf mesihçilik hareketlerine av olmaktadır. Her takibat, mesihçi hareketlerin şoklar halinde geri dönmelerine yol açmaktadır; tıpkı V. Carlos döneminde, 1525-1531 tarihleri arasında, yalancı Mesih David Rubeni ve Diego Pires'in Portekizli Yahudileri ayaklandırmaları gibi;²⁸¹ 17. yüzyılda Doğu'da, Polonya'da ve hattâ daha ötelede, Sabatay Sevi'nin²⁸² mesihçi propagandasının provoke ettiği muazzam hareket gibi.

Fakat bu keskin bunalımları bir yana bıraksak bile, Yahudi tavrının normalde sakin ve hoşgörülü olduğunu düşünmek hata olacaktır. Bu tavır kendini faal bir şekilde, başkalarını kendisine çekmeye ve kavgaya hazır olarak ortaya koymuştur. Getto yalnızca Yahudilerin içine kapatıldıkları bir zindan simgesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda bizzat kendilerinin, imanlarını savunmak ve Talmud'un sürekliliğini sağlamak için çekildikleri bir kale olmaktadır. Yahudilere karşı çok sevecen olan büyük Lucio de Azevedo gibi bir tarihçi bile, 16. yüzyılın eşiğinde Yahudi hoşgörüsüzlüğünün "kesinlikle Hıristiyanlarınkinden daha büyük" olduğunu savunabilmiştir,²⁸³ ancak kuşkusuz bu aşırıya kaçan bir ifadedir. Fakat sonuçta bu hoşgörüsüzlük aşikârdır. Hattâ Yahudilerin V. Carlos'u Mantova'dan geçişi sırasında Musevî dinine geçirmeye

²⁸⁰ Arnold Y. Toynbee, *L'Histoire, un essai d'interprétation*, Paris, 1951, s. 30-153, 398, 428.

²⁸¹ J. Lucio de Azevedo, *a.e.*, s. 68-73.

²⁸² L. Poliakov, II, s. 262 vd.

²⁸³ *A.e.*, s. 39.

çalıştıkları söylentisi çıkmıştır –bizatihi saçma olmakla beraber, bu söylenti 1532’ye doğru yayılmıştır.²⁸⁴

Yahudi Cemaatlerinin Her Yerde Hazır ve Nazır Olmaları

Yahudiler isteyerek veya istemeyerek mübadelelerin büyük zanaatkârları olmaya mahkûm edilmişlerdir. Her yerde bulunurlar veya bulunmuşlardır; kovulduktan sonra yasaklanan yerleri kesin olarak terk etmemekte, oraya geri dönmektedirler. 1260 tarihi ile Cromwell tarafından sözüm ona yeniden kabul edildikleri tarih olan 1655 yılı arasında İngiltere’de resmî olarak yoktur; fiilî durumdaysa, Londra, 17. yüzyılın başından ve belki de daha öncesinden itibaren, Yahudi tüccarlarına ev sahipliği yapmıştır. Aynı şekilde 1394’te Fransa bütün Yahudilerden kurtulmuştur, fakat bunlar yeniden (aslında bunlar *Marranodur* ve görünüşte Hristiyan’dır) Rouen, Nantes, Bordeaux ve Bayonne’da ortaya çıkmışlardır; buralar Amsterdam’a giden Portekiz *Marranolarının* alışılmış güzergâhıdır. “Fransa Kralı” II. Henri, “Mantovalı Yahudi tüccarlara, ülkesine gelme ve ticaret yapma izni vermiştir. Aynı zamanda onları vergilerden muaf kılmış ve bu yıl ona saygılarını ve şükranlarını sunmaya gittiklerinde, onlara karşı lütufkâr davranmıştır”;²⁸⁵ bu muhtemelen 1547’de olmuştur. Daha önemli değilse bile daha ilginç olmak üzere, 1579 baharında, Paris’te ve İspanyol haberalma örgütünün konudan haberdar olduğu Nantes’ta, Fransa kralının “En Hristiyan Kral Aziz Louis’nin kovduğu Yahudileri geri getirmeyi”²⁸⁶ düşündüğü söylentisi çıkmıştır. Söylenti dört yıl sonra 1601’de tekrarlanmıştır. “Önde gelen (Portekizli) bir Yahudi, IV. Henri’ye şunları aktarmıştır: Elçi Philippe Canaye, bana, eğer Majesteleri halka Fransa’da oturma izni verecek olursa, bundan kazanç sağlayacağını ve krallığın nüfusunun bilgili ve

²⁸⁴ F. Amadei, *Cronaca universale della città di Mantoa*, II, s. 548.

²⁸⁵ Joseph Ha Cohen, *a.e.*, s. 127.

²⁸⁶ A.N., K 1600, 4 Nisan 1597, Relacion de algunas nuevas generales que se entienden de Nantes de Paris y otras partes desde 4 de abril 97: “...quiere hazer venir los judios que hecho el cristianissimo Rey St. Luis...”

çalışkan 50.000 aile ile artmış olacağını söyledi.”²⁸⁷ 1610’a doğru, olağan olarak transit geçmek üzere Fransa’ya giren Moriskolar arasında, Yahudiler ve özellikle de Portekiz Marranoları sürgünlere karışmış olarak bulunmaktadır ve “bunlar Hristiyan maskesi altında Fransa’ya, özellikle de Auvergne’e yerleşmişlerdir.”²⁸⁸

Fransa’nın güneyinde az sayıda Yahudi vardır. 1568-1570’te Provence şehirlerinden kovulmuşlar ve dostane görünerek Savua’ya sığınmışlardır.²⁸⁹ Kent siyasetinin değişken olduğu Marsilya’da, 17. yüzyılın başında sadece birkaç kişidirler.²⁹⁰ 1492’de İspanya’dan kovulan Yahudilerden bazıları Languedoc’a yerleşmiş, orada kalmış ve “(Fransızları) Berberî ülkesiyle ticaret yapmaya alıştırmışlardır.”²⁹¹ Yeni Hristiyan maskesi altında Montpellier’de eczacılık ve hekimlik yapmaktadırlar; Félix Platter bunlardan birinin evinde kalmıştır. Yüzyılın sonunda Papa tarafından barındırıldıkları Avignon’da 500 kişidirler, ama kentin içinde veya dışında “ne ev ne bahçe ne tarla ne de çayır alma hakkına sahiplerdir ve yalnızca eskicilik veya terzilik alanlarında çalışmaktadırlar.”²⁹²

Tabii ki Yahudiler, Almanya ve İtalya’nın hepsini her yerden ve aynı anda kovamayacağı kadar kalabalıktır ama gene de birçok kez kovuldular. Bir kent onlara kapısını kapadığında bir başkası kendi kapılarını açmaktadır. Milano 1597’de, oldukça uzun tereddütlerden sonra, zaten az sayıda olan “İbraniler”den kurtulduğunda, bunlar, haklarında bilgi edinebildiğimiz kadarıyla Vercelli, Mantova, Modena, Verona, Padua “ve çevrelerindeki yerleşim yerlerine” gitmişlerdir.²⁹³ Bunlar çoğu zaman kapıdan kapıya oynayan komşuculuk komedileridir (hattâ kötüye doğru gittiklerinde

²⁸⁷ Zikr. L. Poliakov, II, s. 368, Messire Philippe Champagne’ın elçiliği ve mektupları, 1635, s. 61.

²⁸⁸ Zikr. L. Poliakov, II, s. 367-8, Francisque Michel, *a.e.*, s. 71 ve 94’e göre.

²⁸⁹ J. Ha Cohen, s. 160.

²⁹⁰ H. Kellenbenz, *a.e.*, s. 135.

²⁹¹ Jean Bodin, *Response...*, *a.e.*, éd. H. Hauser, s. 14.

²⁹² Thomas ve Felix Platter, *a.e.*, s. 252 ve 391.

²⁹³ J. Ha Cohen, s. 200.

bile). 1516'da resmen kovuldukları Cenova'ya 1517'de tekrar dönmeleri komedidir.²⁹⁴ Venedik ve Ragusa'da da komedi sahnededir, çünkü her şey düzelmektedir. Mayıs 1515'te bir Fransisken rahibi tarafından kışkırtılan küçük kent, Yahudileri kovmuştur; bunlar da hemen Apulia ve Mora'da, Saint-Blaise Cumhuriyeti'ne karşı bir tahıl ablukasına girişmişlerdir (bu durum onların bu iase kaynağına egemen olduklarının kanıtıdır) ve Ragusa da onları yeniden kabul etmek zorunda kalmıştır. 1545'te bir kez daha onları kovmayı düşünürlerken, Padişah Raguzalıları hizaya getirmiştir.²⁹⁵ 1550'de Yahudileri kovmak isteyen bu kez Venedik'tir, ama bunların ticareti denetim altında tuttuklarını fark etmiştir –yün, ipek, şeker, baharat– ve Venedikliler çoğu zaman onların mallarını perakende olarak satmakla yetinmiştir; *guadagnando le nostre solite proviziont* ve bu işten sadece sıradan komisyon ücretleri kazanmışlardır.²⁹⁶ Fransa, İspanya ve Portekiz'de arka arkaya gelen tehcirlerden sonra, özellikle tercihlili sığınma yeri olan Papalık devletinde olmak üzere, İtalya fiilen Yahudilerle dolmuştur. Ancona'da onlar için şaşırtıcı talihli bir olay yaşanmıştır: 1555 ve 1556'da IV. Paul'un giriştiği şiddetli takibattan önce, gayrimenkulleri, evleri, bağları istedikleri gibi satın alan ve "onları Hıristiyanlardan ayıracak hiçbir işaret taşımayan" 1.770 aile reisinden oluşmaktadırlar.²⁹⁷ 1492'deki Sicilya Yahudi tehciri, söylendiğine göre, çoğunluğu mütevazı zanaatkâr olan 40.000 kişiyi kapsamış-

²⁹⁴ *Age*, s. 112-113.

²⁹⁵ S. Razzi, *a.e.*, s. 118-119 (1516); s. 159 (1545). Ayrıca Kanuni Süleyman'ın Ancona Yahudilerine ve Marranalarına karşı girişilen harekete yönelik müdahalesi, bkz., A. Milano, *a.e.*, s. 253; C. Roth, *The House of Nasi, Doña Gracia*, Philadelphia, 1947, s. 135-174.

²⁹⁶ W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1922, s. 20. David Kauffmann, "Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550", *The Jewish Quarterly Review*, 1901'de yayımlanan belgeye göre. Marranaların tehcirine dair bu emirname hakkında, Mardana 2991 C. VII, 4 f° 110 v° ve 111, Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 155, 8 Temmuz 1550.

²⁹⁷ Marciana 6085, f° 32 v° vd.; 1555 ve 1556 takibatının hikâyesi. Ayrıca, bkz. A. Milano, *a.e.*, s. 247-253.

tır –adanın bunların gidişini telafi etmesi kolay olmayacaktır.²⁹⁸ Bunun tersine, ancak on yıl sonra Katolik kralın denetimine girecek olan Napoli'deki Yahudiler az sayıdadırlar ama zengin ve faaldirler; tıpkı 1541'e kadar yerlerinde kalan Abravaneller gibi.²⁹⁹

Kovulan Yahudiler ile uyanık haydut çetelerini karşılaştırmak uygunsuz olacaktır, ama nihayetle İbraniler ile kanun kaçakları Almanya'da olduğu kadar İtalya'da da karmaşık bir siyasal haritanın kolaylıklarından yararlanmışlardır. Zaten Almanya yakınlarında, kaçakların gerektiğinde eşyalarıyla birlikte içine yığıldıkları arabaların yararlandığı, Polonya'nın sağladığı kolaylıklar bulunmaktadır; ve İtalya'nın yakınında denizin ve Doğu Akdeniz'in sunduğu imkânlar vardır. Venedikliler 1571'de Yahudi tehcirinden söz etmişlerdir; fakat tehcir emri iptal edildiğinde, bunlardan bazıları kalkacak gemilere çoktan binmişlerdir bile.³⁰⁰ Bu deniz yoluyla gidişler tabii ki tehlikesiz değildir; yüklere el koymak, insanları satmak, bunlar gemilerin kaptanlarını cezbeden eğilimlerdir. 1540'ta bir Ragusa teknesinin kaptanı, Napoli'den kaçan Yahudilerden oluşan yolcularını yağmamış ve onları Marsilya'da terk etmiştir; Fransa Kralı I. François onlara acımış ve kendi gemileriyle Doğu Akdeniz'e yollamıştır.³⁰¹ 1558'de Pesaro'dan kaçan Yahudiler³⁰² Ragusa'ya ulaşmışlar, sonra bir yelkenli gemiyle Doğu Akdeniz'e doğru açılmışlardır; muhtemelen Raguzalı olan mürettebat onları ele geçirip Apulia'da köle olarak satmıştır. 1583'te, bu kez Rum tayfalar 53 kişi olan Yahudi yolcularından 52 tanesini katletmiştir.³⁰³

Her zaman “ayaklarını dinlendirebilecekleri” kentlerin peşinde olan³⁰⁴ Yahudiler nihayetinde zorunlu olarak her yerdedirler. Söz-

²⁹⁸ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 41. Fakat 160.000 değil, A. Milano, s. 222.

²⁹⁹ A. Milano, *a.e.*, s. 233.

³⁰⁰ J. Ha Cohen, *a.e.*, s. 180.

³⁰¹ *Age.*, s. 121.

³⁰² *Age.*, s. 143.

³⁰³ A. Hananel ve E. Eskenazi, *Fontes hebraici ad res æconomicas socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI pertinentes*, Sofya, 1958, 1, s. 71.

³⁰⁴ J. Ha Cohen'den alınan ifade sıradandır.

gelimi 1514'te, yöneticilerin Yahudilere siyah serpuş yerine sarı serpuş giymeleri emrini verdikleri Kıbrıs'tadırlar;³⁰⁵ İstanbul'da kötü durumda 12 Giritli Yahudi vardır; bu aynı zamanda onların adada "500 kişiden fazla olduklarını" öğrenme fırsatını sağlamıştır.³⁰⁶ Başka bir Venedik adası olan Korfu'da, 1588'de *sparsi per la città con le lor case conggiunte con quelle di Christiani*, kente dağılmış ve evleri Hristiyanlarınkine karışmış halde 400 kişidirler: Elimizdeki belgede, herkesin memnun olması için onları Hristiyanlardan ayırmak gerekir, denmektedir.³⁰⁷ Fiili durumda Korfulu Yahudiler, Venedikli otoriteler nezdinde belirgin avantajlardan yararlanmaktadırlar.³⁰⁸

Eğer Yahudi dağılımını Büyük Akdeniz ve dünya ölçeğinde belirlemek isteseydik, onları kolaylıkla Goa'da, Aden'de, İran'da ve "bastonlarının gölgesi altında sefil hayatlarını sürdürdükleri tüm Doğu Akdeniz'de" görürdük; fakat bu sonuncu gösterge 1660 yılına aittir;³⁰⁹ çark dönmüştür ve daha da dönecektir. Gerçekten de 1693'te bir Fransız belgesi bize, "40 yıldan beri" Doğu Akdeniz'e yerleşmiş ve İzmir'deki Fransız konsoloslarının koruması altında olan Portekiz ve İtalyan Yahudilerini göstermektedir. Bunlar aynı şekilde Marsilya'ya da sızmışlardır ve burada "belli etmeden Doğu Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir; bu da müteveffa M. de Seignelay'nin onları bir kral emirnamesiyle Marsilya'dan kovmasına yol açmıştır."³¹⁰ Fakat onlar bu işi Akdeniz'in diğer ucunda, Doğu Akdeniz'de yeniden ele almışlardır. Yahudiler Madera'dadırlar ve Sao Tome adasında o kadar kalabalıklardır ki (bunlar herhalde yeni Hristiyanlardır) Yahudi

³⁰⁵ Museo Corrèr, Donà delle Rose, 46, f° 55, 5 Haziran 1514.

³⁰⁶ Museo Corrèr, Donà delle Rose 21, f° 1, İstanbul, 5 Mart 1561. Getto hakkında ayrıca bkz. Girit "zudeca"sı, A.d.S. Venedik, Capi del Consò del X, Lettere B° 285, f° 74, Girit 7 Mayıs 1554.

³⁰⁷ Museo Corrèr, Donà delle Rose, 21, 1588.

³⁰⁸ A. Milano, *a.e.*, s. 236, 281, 283...

³⁰⁹ *État de la Perse en 1660, par le P. Raphaël du Mans*, yay. Ch. Schefer, Paris, 1890, s. 46.

³¹⁰ A.N., A.E., B III 235, 1693.

dinini “açıkça” pratikte yaşamışlardır.³¹¹ 1515’ten itibaren Amerika’da, Küba’ya ilk gelenler ve İspanyol engizisyonunun ilk kurbanlarıdır;³¹² engizisyon bununla yetinmeyecektir; 1543’te İspanyol krallıkları naibi olan Felipe onları –tamamen teorik bir hareket– Kastilya Hintlerinden kovmuştur...³¹³ Yahudiler Kuzey Afrika’da ve Sahra’ya kadar olan bölgelerde de kalabalıktırlar.

Yahudilik ve Kapitalizm

Ermeniler gibi eskiden köylü olan Yahudiler, yüzyıllar boyunca toprak işlemekten uzaklaşmıştır. Her yerde maliyeci, mühimmat sağlayıcısı, tüccar, tefeci, rehinci, hekim, zanaatkar, terzi, dokumacı ve hattâ demircidir... Bazen çok fakirdir; fırsat çıktığında rehincilik yapmaktadır. Bohçacı kadınlar, Türkiye pazarlarında mendil, peçete, yatak örtüsü satan Yahudi kadınlar,³¹⁴ hahamlık kararlarının bize kavgalarını ve çoğunlukla mütevazı işlerini aktardığı, Balkanların her tarafına dağılmış olan Yahudiler gerçekten çok fakirdi.³¹⁵ Rehincilerin en mütevazıları bile, çoğu zaman açlık çeken bu yığınların içinde âdeta bir burjuvazi meydana getirmektedirler. İtalya’da bu türden borç sağlayıcıların sayısı yüksektir ve hizmetleri, onları harekete geçiren küçük kent ve köylerde etkili olmaktadır. 1573 Eylülü’nde, Capodistria *podestà*sı³¹⁶ Yahudi bir bankacının kente davet edilmesini istemiştir; aksi takdirde, sürekli pahalılığın pençesindeki halk, daha önce yapıldığı gibi yüzde 30-40’tan borç veren Triesteli tefecilere gidecektir; bölgede Yahudi bir kreditor bulunursa böyle bir durum olmayacaktır; ertesi yıl,

³¹¹ Madera’da 1682’de bile böyledir, Abbé Prévost, *a.e.*, III, s. 172: Lizbon, 14 Şubat 1632: “Ada (São Tome) yeni Hristiyanlarla o kadar doldu ki, bunlar Musevi âyinlerini âdeta açıkça yapıyorlar”, J. Cuvelier ve L. Jardin, *L’ancien Congo d’après les archives romaines, 1518, 1640*, 1954, s. 498.

³¹² Fernando Ortiz, “Önsöz”, Lewis Hanke, *Las Casas...*, s. XXXVI.

³¹³ J. van Klaveren, *a.e.*, s. 143.

³¹⁴ Belon du Mans, s. 182 ve 182 v°.

³¹⁵ A. Hananel ve E. Eskenazi, *a.e.*, I, 1958 (16. yüzyıl), II, 1960 (17. yüzyıl).

³¹⁶ A.d.S. Venedik, Senato Terra, 62, 20 Eylül 1573.

1574'te *la povara comunità di Castelfranco* 6 Nisan'da Venedik Signoriası'ndan kendisine *Josef ebreo*'yu göndermeye razı olmasını istemiştir... *di tener banco nella cittadino col divieto però di poter prestare salvo che sopra beni nobili*, kendisi ancak menkul malların rehini karşılığında borç verecektir.³¹⁷ 1575'te *la comunità di Pordenone*, "çok sayıda fakirin çıkarı için" bir *ebreo a taner banca* izni koparabilmek amacıyla ricada bulunuyordu;³¹⁸ ancak bu durum, daha sonra Yahudi kreditör ile Hristiyan borçlular arasında her şey iyi olacak anlamına gelmemektedir. 1573'te *la comunità di Cividale del Friul*,³¹⁹ "nihayetsiz bir şekilde insanları kemiren ve bu kentin fakirlerini tüketen Yahudi kan içiciliğinden" kurtulmak istemiştir. Temmuz 1607'de bir *monte di hebrei* Conegliano'da, yol kesen haydutlar tarafından *fuorustici* soyulmuştur. Signoria *capelletti* (bugün *carabinieri* denir) haydut avına çıkmış, ganimeti geri almış (mücevherler ve diğer rehinler dışında 5.000 duka), dört haydutu öldürerek kellelerini Treviso'ya iki canlı esirle birlikte götürmüştür.³²⁰

Fakat bu kısa vadeli borç sağlayıcıların ve tefecilerin yanı sıra, sık sık kovulan, sonra geri çağrılan ve her zaman hizmetlerine ihtiyaç duyulan büyük Yahudi tüccarlar bulunmaktadır. Bunlar Lizbon'da Yeni Hristiyanlar veya zenginlerdir, fakat mükemmel Hristiyanlık maskelerine rağmen fark edilmez: Ximenesler, Caldeiralar, Evoralar... Bunların yenilikçi faaliyetleri açıkça görülmektedir; örneğin Michel Rodriguez veya daha doğrusu Rodrigua adlı Doğu Akdeniz kökenli Yahudi, Venedik'te Splato iskelesinin yaratıcısı olmuştur.³²¹ Bunların güçlerini tahmin etmek mümkündür; örneğin yıllar boyunca Napoli Yahudilerinin kaderini ellerinde tutan, krala borç veren, Madera şeker ticaretiyle ve Lanciano fuarlarında tahıl trafiğiyle ilgilenen Samuel Abravanel ve zengin

³¹⁷ *Age.*, 63, 6 Nisan 1574.

³¹⁸ *Age.*, 66, 1575.

³¹⁹ *Age.*, 60, 1573.

³²⁰ A.d.S. Floransa, Mediceo 3087, f° 348,14 Temmuz 1607.

³²¹ Bkz. I cilt, s. 454-456.

ailesi.³²² Ayrıca, Portekizli Mendes ailesinin ve yeğenleri Juan Minguez'in –Juan Miques diye çağrılırdı– ya da Doğu Akdeniz'de bulunan İspanyol *avisos*undaki Juan Micas'ın, kariyerlerinde devasa bir başarı elde ettikleri tahmin edilmektedir.³²³ Juan Micas *Marrano* iken İstanbul'da Musevîliğe geri dönmüş, burada bir tür Fugger olmuş, ölünceye kadar (1579) gücünü korumuş, bir “Yahudiler kralı” olmayı ve Kutsal Topraklarda bir devlet kurmayı düşlemiştir (Tiberya harabelerini ortaya çıkartmıştır). Sonra “Kıbrıs Kralı” olmayı hayal etmiş ve ardından Padişah tarafından, daha iyisi olmadığından, Naksos dükü olarak atanmakla yetinmiştir ve tarihçiler ile onunla meşgul olan biyografi yazarları onu bu unvanla tanımışlardır.

Fakat bu çarpıcı başarı bile bütünsel bir duruma bağlıdır. 16. yüzyıl Türkiye'si ile meşgul olan tarihçiler burada (belki de çok geç olarak) Yahudi tüccarların zaferini haber vermişlerdir.³²⁴ Kısa bir süre sonra, Rum tüccarlarla birlikte hazine gelirlerini ve hattâ

³²² *Abravaneles Casa* İspanyol kökenlidir; krala verdiği borçlar, Simancas, E° Napoles 1015, f° 101, 6 Ekim 1533, *age.*, f° 33; 1018, f° 21, 15 Ocak 1534; tefecilik Yahudiler tarafından yapılmıyorsa, Hristiyanlar tarafından üç misliyle yapılacaktır, “porque el fin de Ytalia como V. M. tiene mejor experimentado y conocido es ynterese” *age.*, f° 58, 3 Ekim 1534; “Napoli'de 300-400 kadar Yahudi ailesi”, 1017, f° 39, 28 Mart 1534, Manfredonia'da “que debaxo de ser xpianos han bidido y biben como puros judios” Yeni Hristiyanların tutuklanması; 1018, f° 58, 3 Ekim 1534: Napoli kenti Yahudileri muhafaza etmek istemektedir, onlar olmasaydı, önceki yıl bütün fakirler açlıktan ölürlerd, 1031, f° 155, 25 Ağustos 1540, Yahudi karşıtı tedbirler; 1033, f° 70, 19 Haziran 1541, tehcirlerine karar verilmesi... A.d.S. Napoli, Sommaria Partium, 242, f° 13 v°, 16 Nisan 1543, Samuel Abravanel, acentesi Gabriele Isaac aracılığıyla Termoli'den 120 *carri* tahıl alıyor, *age.*, 120 f° 44, 8 Haziran 1526, “Napoli'de yaşayan Yahudi” Simone Abravanel Madera'dan şeker ithal ediyor.

³²³ L. Poliakov, *a.e.*, II, s. 254 vd.; bu sıra dışı hayatın mükemmel özeti, Temel kitap, Cécil Roth, *The House of Nasi*, 2 cilt, 1947 ve *The Duke of Naxos*, 1948.

³²⁴ Bkz. yukarıda s. 546-547.

zengin toprak sahiplerinin gelirlerini iltizamla alacak olanlar gene onlardır ve çalışma ağırları imparatorluğun tümüne yayılmaktadır. 1550'lerde onları gözlemlemiş olan Belon du Mans daha o tarihlerde onlar hakkında şöyle konuşmaktadır: "Türkiye'deki ticaret hareketine öylesine bulaşmışlardır ki, Türk'ün zenginlik ve geliri onların eline geçmiştir, çünkü eyaletlerin vergi iltizamları, tuz mukataaları, gemilerde taşınan şaraplara ait vergileri toplama hakkı ile diğer şeyler için en yüksek fiyatı onlar vermektedir." Ve şu sonuca varmaktadır: "Birçok kez Yahudilerle çalışmak ve onlarla ilişki kurmak zorunda kaldığımdan, Yahudilerin bilinen en akıllı ve en kurnaz millet olduğunu kolayca anladım."³²⁵ Bu ortaklaşa servetler olmaksızın Naksos dükünün yaşamı gibi hayatlar asla mümkün olamazdı. Aynı şekilde Alman Yahudi finansörlerinin, *Hofuden*'in, "saray Yahudilerinin"³²⁶ Otuz Yıl Savaşları'ndan sonraki başarıları, Augsburg Barışı'nı (1555) izleyen ve Alman Yahudilerini gelecekteki rövanşlara hazırlayan huzurlu yıllardaki para birikimi olmasaydı düşünülemezdi. Ayrıca 16. yüzyılın sonunda, şeker ve baharat ticaretine egemen olan, büyük sermaye sahibi Portekizli Yahudilerin bağlantıları Amsterdam'ın başarısına yardım etmiştir. Aynı şekilde Amerika'nın tamamı bunların iş ağına dâhil olmuştur.

Bunun anlamı bütün Yahudi tüccarların zengin veya endişesiz olmaları değildir. Spekülatif yeteneğinden veya ahlâkından ötürü Yahudiliğin kapitalizminden sorumlu olduğu anlamına da gelmez; tabii "İsrail'in güneş gibi Avrupa'nın üstünde yükselmesi ve parladığı her yerde yeni bir hayat canlanırken, terk ettiği her yerde çiçeklerini açmış her şeyin solması"³²⁷ da söz konusu değildir. Bunun anlamı daha çok Yahudilerin coğrafyaya olduğu kadar iş dünyasının değişken konjonktürüne de uyum sağlayabilmiş olmasıdır. Eğer Yahudiler bir "güneş" ise, emin olunuz ki, bu dünyadan komuta edilen bir güneştir. Yahudi tüccarlar gelişmekte olan bölgelere gitmekte, buralara katkıda bulundukları kadar kâr da

³²⁵ *A.e.*, s. 180 v° ve 181.

³²⁶ Werner Sombart, *a.e.*, s. 53 vd.; L Poliakov, I, s. 249 vd.

³²⁷ W. Sombart, s. 15.

sağlamaktadırlar. Sağlanan hizmetlerin karşılıklılığı söz konusudur. Kapitalizm aynı anda binlerce şeyi ifade eder; aynı zamanda bir hesap sistemi, bir teknik kullanımı, yani para ve kredi tekniklerinin kullanımı demektir: Oysa Kudüs'ün Haçlılar tarafından 1099'da alınmasından önce Yahudiler, İslâm dünyasında cari olarak kullanılan *suftaya* (kambyo senedi) ve *sakh'* (çek)³²⁸ biliyorlardı. Bu kazanımlar Yahudi cemaatlerinin yer değiştirmelerine rağmen korunmuşlardır.

Üstelik her kapitalizm belli bir ağ, istikrar, dünyanın satranç tahtası üzerinde gerekli yerlere oturmuş bir dizi işbirliği gerektirmektedir. Nantes Kararnamesi'nin iptali (1685) 16. yüzyılda ortaya çıkan Protestan bankasının başarısına tek başına yol açmamıştır ama onun büyüme dönemini başlatmıştır, çünkü Protestanlar Fransa, Cenevre, Hollanda ve İngiltere arasında zaten bir işbirliği ağına sahiptir. Yahudi tüccarları için durum yüzyıllar boyunca böyle olmuştur. Bunlar dünyanın ilk ticaret ağını kurmuşlardır, çünkü her yeredirler: Zanaatkâr, esnaf ya da rehinci rolünü oynadıkları ölü veya az gelişmiş bölgelerde ve gelişmelere göre işlerin iyi gitmesinden yararlandıkları başlıca kentlerdedirler. Bazen sayıları çok az olmaktadır: Venedik'te 1586'da 1.424 kişidirler;³²⁹ 17. yüzyılın başında Hamburg'da³³⁰ ancak birkaç yüz kişiden ibarettirler; 1570'de Amsterdam'da en fazla 2.000 kişi ve Anvers'te 400 kişi ile temsil edilmektedirler.³³¹ Giovanni Lotero,³³² 16. yüzyılın sonunda İstanbul ve Selanik'te³³³ 160.000 kadar Yahudinin varlığından söz etmektedir; bu sonuncu kent sürgünlerin başlıca sığınma merkezidir; fakat Avlonya'da Yahudilere ait 160 aile, Saint-Maure'da bir o kadar ve Rodos'ta 500 aile bulunmaktadır; Kahire, İskenderiye, Trablusşam, Halep ve Ankara arasındaki böl-

³²⁸ Kahire *Genizaları*, A. Gothein tarafından yakında yayımlanacaktır.

³²⁹ Daniele Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia...*, s. 79.

³³⁰ H. Kellenbenz, *Sephardim...*, s. 29.

³³¹ *Age.*, s. 139.

³³² Giovanni Botero, *a.e.*, III, s. 111.

³³³ Simancas, E° Naples 1017, f° 42, Napoli kral naibinden S.M.'ye, Napoli 26 Nisan 1534, Selanik "donde ay la mayor juderia de Turquía."

gede ise 2.500 Yahudi vardır. Bunlar az veya çok güvenilir rakamlardır. Ancak nüfusun yoğun olduğu yerlerde, örneğin İstanbul ve Selanik'te, güç yaşam koşullarını ve sürgün edilenler için, az gelir getirenler de dâhil, her türlü işi yapma zorunluluğunu öngörmek mümkündür. Selanik, İstanbul ve başka yerlerdeki yünlü dokumacıları, boyacıları ve köylü panayırlarından pösteki ve deri alan seyyar tüccarları bir düşünelim. Bunun tersine, küçük koloniler çoğu zaman, zengin ticaret kanallarından dolayı teşvik gören, bizzat bu trafik hareketleriyle cezbedilen, sonuç olarak yeni gelmiş ve bolluk içinde olan tüccarlara ait gruplardır.

13. yüzyılda Champagne fuarları Batı'nın ticari ekonomisinin merkeziydi. Her şey oraya akar, her şey oradan yola çıkardı. Yahudiler Champagne kent ve köylerinde buluşuyorlardı;³³⁴ bunlardan bir kısmı ülkenin tarım ve daha ziyade zanaat hayatına karışmış olarak çayır, bağ, gayrimenkul ve evlere sahiplerdi; bunları alıp satıyorlardı. Ama Yahudiler daha o tarihlerde ve herkesten evvel tüccar ve tefeciydi; "borç hareketleri ticaretten daha fazla öne çıkıyor görünmektedir"; borçlar senyörlere, özellikle Champagne kontlarına ve manastırlara veriliyordu. Champagne fuarları ve bunun getirdiği refah imkânlarıyla cezbedilen Yahudiler burada doğrudan veya öncelikli bir rol oynamamışlardır (istisnalar kuralı teyit eder). Ancak bazı yolları onlar tutmuşlardır.

16. yüzyılın içe kapanmasıyla, Batı'da ekonomik olarak güvenli olan yegâne bölge İtalya olmuştur: Yahudi tüccarlar burada kolaylıkla palazlanmaktadır; yakın tarihlerde yapılan bir inceleme³³⁵ onları tefeciliğin alt kademelerini ele geçirirken, ticari hayatın ilk basamaklarındaki rakiplerini yok ederken göstermektedir.

15. ve 16. yüzyıllarda Akdeniz'deki büyük ticaret merkezleri Kuzey Afrika ile Doğu Akdeniz'deki merkezlerdir. Bununla birlikte, 1509'da İspanyolların müdahalesi Tlemsen'deki Hristiyan tüccarların büyük gruplar halinde katline yol açınca Yahudiler de

³³⁴ Paul Benichou, "Les Juifs en Champagne médiévale", *Évidences*, Kasım 1951.

³³⁵ L. Poliakov, *Les banchieri juifs et le Saint-Siège du XIIIe au XVIIe siècle*, 1965.

onların kaderini paylaşmışlardır.³³⁶ Yahudiler aynı zamanda Bougie'de ve İspanyolların 1510'da yerleştigi Trablus'tadırlar.³³⁷ Gene Tlemsen'de 1541 tarihinde, İspanyol birliklerinin kente girmeleriyle, "orada sayıları kalabalık olan Yahudiler esir edilmiş ve galipler tarafından köle olarak satılmışlardır... Bunlardan bir kısmı Oran ve Fas'ta bedel ödenerek kurtarılmış, diğerleri İspanya'ya götürülerek İsrail Tanrısı'nı reddetmeye zorlanmışlardır."³³⁸ Birkaç yıl önce, 1535'te Tunus'un V. Carlos tarafından ele geçirilmesi sırasında yaşanan sahne bunun aynısı olmuştur. Joseph Ha Cohen'in³³⁹ aktardığına göre Yahudiler, "kadınlı erkekli olarak çeşitli ülkelerde satılmışlardır, fakat Napoli ve Cenova'daki İtalyan kolonileri bunların büyük bir kısmını bedel ödeyerek kurtarmıştır. Allah onlardan razı olsun!"

Kuzey Afrika'daki Yahudi cemaatleri 16. yüzyılın başında henüz canlı, kavgacı ve Afrikalı Leon'un tanıklığına göre direnme yeteneğine sahiptirler ve böylece 1668'e kadar³⁴⁰ Oran'daki İspanyol *presidiosunun* kalbinde, zorluklara rağmen, bütün süreçlere eklemlenerek yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Oran *presidiosunda* 1626'da yürütülen bir soruşturma,³⁴¹ Sahra'dan gelen deve kervanlarına işaret etmektedir; Tafilalet ve Figuig'den gelen kervanlar-

³³⁶ H. Hefele, *a.e.*, s. 321, Kuzey Afrika'daki Yahudi varlığının gücü, İspanyol egemenliğinde Oran Yahudiliğinin uzun süre ayakta kalmasını açıklamaktadır. Diego Suárez kentin tam ortasında, havra ve okulu olan mahalleleri tasvir etmektedir. 1667'de Getto'da 100'den fazla ev ve 500 kişi vardır. Yahudiler Oran'dan 31 Mart 1669'da II. Charles'ın emriyle atılmışlardır, J. Cazenave, *Bulletin de la Société de Géographie d'Alger* içinde, 1929, s. 188'e göre.

³³⁷ J. Ha Cohen, s. 110-11.

³³⁸ *Age.*, s. 124.

³³⁹ *Age.*, s. 120.

³⁴⁰ J. Caro Baroja, *a.e.*, I, s. 217.

³⁴¹ "Cargos y descargos del Marques de Velada" answers to the charge of maladministration brought against Don Antonio Sancho Davila y Toledo, marques de Velada during his government of Oran, 1626-28, f° 57 (P. de Gayangos, *Cat. Mss. in the Spanish language*, B.M., IV, 1893, s. 133).

dan birinde “savaş Yahudileri” bulunmaktadır; aslında bunlar basit tüccarlardır, çünkü İslâm ülkesinde olduğu gibi İspanya’da da kale yakınlarında yaşayan *Moros de Paz* ile boyun eğmeyen *Moros de Guerra* bulunmaktadır; hattâ *de paz* ve *de guerra* Yahudileri vardır. Bu eski ticaret eksenini üzerinde Yahudilerin varlığı dikkate değerdir.

Doğu Akdeniz’de, tanıklığına başvurduğumuz kişiler Yahudi tüccarların muazzam katılımları konusunda ısrarlıdırlar: Bunlar Halep’te ve daha da önemlisi Kahire’de duruma egemendirler (Portekiz Yahudileri). Buralarda Hristiyanların başvurduğu kreditorler olarak iş görmekte ve kervan faaliyeti onların elinde bulunmaktadır.

Başka ne söylenebilir? Venedik’teki Yahudi varlığı birtakım gerilimlere, anlaşma veya uzlaşmaların izlediği kavgalara rağmen sürmüştür. Kuşkusuz bir sınır dışı etme süreci yaşanmıştır; Venedik’i besleyen Sicilya buğdayı üzerinde spekülasyon yapan zengin Marranolar 1497’de kovulmuşlardır,³⁴² fakat söz konusu olan küçük bir kesimdir ve yeni gelenlerden oluşmaktadır (bütün bulgular onların geri döndüklerine işaret etmektedir, çünkü 1550’de³⁴³ bir kez daha sınır dışı edilmeleri söz konusudur ve 16. yüzyılın sonuna, hattâ daha ileri tarihlerde Venedik’te onların adlarına rastlarız). Aynı şekilde Milano ve civarında 1597’ye kadar görülen Yahudi varlığına işaret etmiştik. Roma’da yeterince gelişkin olmayan bir hayat sürdürmekte ama kent canlı kaldığı sürece –yani 17. yüzyılın ilk yıllarına kadar– Ancona’da başarıya ulaşmaktadırlar; Livorno’da, daha başlangıçtan itibaren, yani 1593’ten beri, Medicilerin başarısını hayata geçiren işçiler olmuşlardır.³⁴⁴

Fakat özellikle dünya zenginliğinin başkenti olan Cenova’da olmak üzere, işlerini nasıl yürüttüklerini görmek ilginç olacaktır; ancak bu konuda sağlam bilgilerden yoksunuz. Tek bir şeyden eminiz, o da Yahudilere karşı orada bir husumetin varlığıdır. Ce-

³⁴² M. Sanudo, *a.e.*, I, sütun 819, 13 Kasım 1497.

³⁴³ Marciana 7991 CVII, 4 f° 110 v° ve 111, ve Museo Correr, Donà delle Rose 46, f° 155, 8 Temmuz 1550.

³⁴⁴ F. Braudel ve R. Romano, *a.e.*, s. 26-27.

nova'da zanaatkârların ve hekimlerin Yahudi rekabetinden duydukları kıskançlık, cemaatin 2 Nisan 1550'de sınır dışı edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bir tanığın ifadesine göre, "kararname, Babam Rabbi Yehoşua Ha Cohen'in zamanında yapıldığı gibi trampet sesleriyle birlikte ilân edilmiştir"; yıl 1516'dır. Bu tanık, hekim Joseph Ha Cohen, çok uzak olmayan ve *Dominante*'ye ait bir toprak olan Voltaggio'ya yerleşmiş ve mesleğini icra etmeye devam etmiştir.³⁴⁵ 1559'da Cenevizlilerin Yahudilere karşı husumeti yeniden canlanmıştır –veya en azından, önemli bir Cenevizli olan Negron de Negri'nin husumeti; bu "ahlâksız adam Yahudilerin bağrına saplanmış bir iğne gibiydi."³⁴⁶ Negron de Negri Yahudileri Piemonte'den atmak için uğraşacaktır. 1567 Haziranı'nda Cenevizliler, sadece Cenova kentinde yaşayanların kovulmasıyla yetindikleri sürgünden sonra, yerleşmelerine izin verdikleri *Dominolardaki* Yahudileri kovmuşlardır. Hekim Joseph Ha Cohen bu durumda Voltaggio'yu terk etmiş ve "herkesin beni sevinçle karşıladığı Monferrat ülkesindeki Catello'ya" yerleşmeye gitmiştir.³⁴⁷ Daha sağlam bilgiler daha çok işimize yarardı. Acaba büyük Yahudi tüccarları Piacenza fuarlarına girme hakkına sahipler miydi? (Ben sahip olduklarını sanıyorum.)

Hatırlanması gereken sonuncu özellik: Akdeniz boyunca görülen bu *Marrano* yayılması Hollandalıların gelişini hazırlamıştır ve genel tarih sahnesinde Amsterdam yüzyılının başlangıcını haber vermektedir. 1627'de kont dük Olivares *asientoların* sahnesine Portekiz Marranolarını çıkartır; zaten bu tarihten çok önceleri başlamış olan başka bir finans çağı kendini göstermektedir.³⁴⁸ Bu dönem önceden birçok işaretiyle kendini belli ediyordu. Daha 1605'te 10.000 Yahudiye İspanya'ya yerleşme izni vererek, bunların Katolik Kralların maliyesini Hristiyan *asentistasın* yaptığından daha iyi örgütlemeleri söz konusuydu.³⁴⁹ Bu konuda dökümler

³⁴⁵ J. Ha Cohen, s. 130-131.

³⁴⁶ *Age*, s. 152.

³⁴⁷ *Age*, s. 158.

³⁴⁸ Bkz. yukarıda s. 438-440.

³⁴⁹ Espejo y Paz, *Las antiguas ferias de Medina del Campo*, 1912, s. 137.

yapmaya devam edebilir ve 17. yüzyılda Marsilya, Livorno, İzmir gibi Akdeniz'in üç canlı kentinde; henüz ana piyasalar olan Sevilla, Madrid ve Lizbon'da; nihayet Amsterdam'da ve zengin tüccar Antonio Fernandez Carvajal'ın, *the great jew*'un 1630-1635 arasında yerleştiği Londra'da Yahudi varlığına işaret edebiliriz.³⁵⁰ Sanıyorum ki gösterdiklerimiz bizatihi yeterlidir.

Yahudiler ve Konjonktür

Yahudi tarihinin tanıklıkları olan takibatlar, katliamlar, sürgünler ve zorunlu din değiştirmeler kronolojik bir tablo biçiminde düzenlendiğinde, konjonktürel hareketlerle bu vahşi önlemler arasında bir korelasyon belirmektedir. Yahudiler her zaman ekonomideki hava bozukluklarına bağımlıdır ve bunlara eşlik ederler. Batı Yahudilerinin İngiltere (1290), Almanya (1348-1375), İspanya (1391 Sevilla *pogromu* ve zorunlu din değiştirme) ve Fransa'daki (1394'te Paris Yahudilerinin kesin olarak kovulmaları) rahatlık ve ihtişamlarına, yalnızca rollerini inkâr etmek niyetinde olmadığımız insanlar, hükümdarlar veya "ahlâksızlar" son vermemişlerdir. Asıl suçlu Batı dünyasının tümünün ekonomik olarak gerilemesidir. Bu noktada bize hiçbir tartışma mümkün değil gibi görünmektedir. Aynı şekilde yalnızca İspanyol Yahudilerinin təciri (1492) örneğini ele alacak olursak, bu dünya çapındaki olay Werner Sombart'ın dediğine göre,³⁵¹ uzun bir gerileme dönemi içinde gecikmiş olarak yer almaktadır; bu gerileme dönemi Katolik kralların saltanatıyla başlamakta, en azından 1509'a ve belki de 1520'ye kadar sürmektedir.

1350-1450 arasındaki yüzyıllık gerileme Yahudi tüccarlarını İtalya'ya ve onun güvenli ekonomisine yönlendirdiği gibi,³⁵² 1600-1650 bunalımı da onları başka bir güvenli bölge olan Kuzey Denizi'nde yakalamıştır. Protestan dünyası onları o tarihlerde kurtarmış ve onlara çeşitli ayrıcalıklar vermiştir; bunun karşılığında,

³⁵⁰ W. Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, 1913, s. 147.

³⁵¹ *Die Juden und Wirtschaftsleben*, s. 15.

³⁵² L. Poliakov, *Les banchieri juifs...*

onlar da Protestan dünyasını kurtarmışlar ve ayrıcalıklı hale getirmişlerdir. Her şeyden sonra, Werner Sombart'ın fark ettiği üzere Cenova Amerika'ya, Hintlere veya Çin'e ulaşan deniz yollarına oranla, Hamburg veya Amsterdam kadar iyi bir konumdaydı.³⁵³

Fakat konjonktür ile Yahudi halkının değişimleri arasındaki bu ayarlamalar yalnızca büyük olaylar ve uzun devreler için değil, aynı zamanda yıl ve gün ölçeğindeki ayrıntı niteliğinde bunalımlar için de geçerlidir. Raguza'nın 1545'te Yahudileri sınır dışı etmeyi düşünmesine dair şu küçük örneği yeniden ele alırsak, Cumhuriyetin o sıralar içinde bulunduğu ekonomik güçlükler nedeniyle bu durum mantıksal olmaktadır. Aynı şekilde, Venedik'in kendi Yahudilerine ve Terra Ferma'dakilere karşı, 1559-1575 tarihleri arasındaki gerileme sırasında büyük bir istekle aldığı tedbirler, Türklere karşı 1570-1573 yıllarında giriştikleri savaş sırasında hızlanmıştır;³⁵⁴ Doğu Akdenizli Yahudiler tutuklanmış, Yahudi malları müsadere edilmiş, Venedik'te Yahudi tehciri tasarıları yapılmıştır; Adriyatik'te yakalanan genç Yahudiler "savaşın sonuna kadar" küreğe mahkûm edilmişlerdir. Bu dönem "Jacob" için bir endişe dönemi olmuştur.³⁵⁵ Bütün bunlar belirgin bir şekilde konjonktüre bağlı olmaktadır. Aynı şekilde Ferrara Yahudilerine

³⁵³ *Die Juden und das Wirtschaftsleben...*, s. 14.

³⁵⁴ Venedik'te Doğu Akdenizli Türk ve Yahudi tüccarların tutuklanması, 5 Mart 1570, Savina Kroniği, Marciana, f° 326 v°; İstanbul'da Yahudi tüccarların şikâyetleri, 16 Aralık 1570, A.d.S. Venedik, Annali di Venezia, Antica dizisi; Yahudilerin uymak zorunda oldukları kararnamenin 24 unsuru, A.d.S. Venedik, Senato Terra 58, 18 Aralık 1571; Aynı konuda Museo Correr, Cicogna 1231, f° 16; Brescia'dan kovulan Yahudiler, 4 Eylül 1572, A.d.S. Venedik Senato Terra 60; Eylül 1573'e kadar tanınan süre, *age*, 61, 8 Mart 1573: Yahudilere izin verilen ve yasaklanan faaliyetleri kapsayan kararname, *age*, 11 Temmuz 1573; iflası 1565'e kadar gerilere giden "Cervo hebreo" bankasına tanınan konkordato, *age*, 20 Haziran 1573. O tarihlerde hava gergin olmaktan çıkmıştır. Urbino'dan kovulan ve küreğe gönderilen Yahudiler hakkında, J. Ha Cohen, *a.e.*, s. 161.

³⁵⁵ *Age*, s. 174.

karşı 1581'de uygulanan şiddetli tedbirler, 1580-1584 bunalımının sunduğu kabarık dosyaya eklenmelidir.³⁵⁶

Fakat *uzun* süreli konjonktürün 1575-1595 yılları arasında yatışıp iyiye dönmeye başlaması, Akdeniz'in tümünün ve özellikle de buraya yerleşmiş Yahudi kolonilerinin ekonomik hayatını kolaylaştırmıştır (Roma'da Sixtus Quintus -1585-1590- onları korumaktadır).³⁵⁷ Eğer yanılmıyorsak, deniz ticaretindeki Yahudi payı o dönemde sürekli artmaktadır. Bu kapitalizm Ancona'da lider konumundadır³⁵⁸ ve Venedik'te değilse bile Ferrara'da da aynı durum söz konusudur.³⁵⁹ Bütün bu "Portekiz" veya "Levanten" başarıları; Fas Sus'u ve onun şeker sektörüyle kurulan bağlantı;³⁶⁰ Spalato'nun yaratılması³⁶¹ veya 1587 Martı'nda³⁶² büyük adam Daniel Rodrigo'yla İstanbul'da balyozun emrinde olmak üzere 20.000 dukalık bir depo kurulması ve bunun karşılığında Venedik gümrüğünde aynı miktarda bir avansın tesis edilmesi önerisi ya da 1589'da Ferrara Yahudilerini kabul etme niyeti;³⁶³ tasarılar ve eylemlerdeki bu serbesti bir iklim değişikliğine işaret etmektedir. *Levantini* ve *ponentini* Yahudilere 1589'da uygulanan rejim gerçek bir serbestlik içermektedir; kendilerine 10 yıl geçerli bir serbest dolaşım belgesi verilmiştir ve bu sürenin bitiminde, aksi yönde bir işaret olmazsa *ipso facto* devam edecektir; 1589'dan on

³⁵⁶ Cecil Roth, *agm.*, s. 239.

³⁵⁷ A. Milano, s. 257, J. Delumeau, II, s. 854, 887-890.

³⁵⁸ Bu doğal olarak böyledir ama Ancona'da Doğu Akdenizli Yahudilere tanınan muafiyetlerin Venedik üzerinde meydana getirdiği vahim tehdit kaydedilmelidir. Hayranlık verici belge, A.d.S. Venedik, Cinque Savii, Busta 3, 10 Ağustos 1597.

³⁵⁹ J. Ha Cohen, s. 205, 1598.

³⁶⁰ A.d.S. Venedik, Cinque Savii 22, f° 52, 20 Kasım 1598, f° 73, 16 Ağustos 1602, Rodrigo di Marchiana'nın ayrıcalığı ve bunun yenilenmesi; *age.*, 138, f° 191, 22 Şubat 1593, Portekizli Yahudiler Gué Burnu'yla bir ticari trafik kurmayı önermektedirler; bunlar Rodrigo di Marchiana ve erkek kardeşleridir.

³⁶¹ Bkz. I. cilt, s. 454 vd.

³⁶² A.d.S. Venedik, Cinque Savii, 138, 18 Mart 1587.

³⁶³ Cecil Roth, *agm.*, s. 239.

yıl sonra da koşullar aynıdır. Kùçùk bir hořgùrù gùstergesi: “Yolculukta siyah serpuş ve sıradan silâhları taşıyabilirler ama Venedik’te, hayır.”³⁶⁴ Venedik o tarihlerde, Ferrara’nın aleyhine olmak üzere, fiilen Marranoların İtalya’daki en büyük toplanma merkezi, Almanya ve Doğu Akdeniz Yahudileri ile temas kurdukları nokta haline gelmiştir. Önemli bir işaret: Venedik bir entelektüel başkent rolü oynamaktadır; Marrano, Portekiz ve İşpanyol edebiyatı, Amsterdam ve Hamburg matbaalarına ulaşmadan önce Venedik matbaalarında basılmaktadır.³⁶⁵

Böylece Amsterdam’da, Lizbon’da, Venedik’te ve İstanbul’da Yahudi kolonilerinin zafer kazanmaları veya en azından daha iyi koşullara ulaşmış olmaları söz konusudur. Akdeniz’de seyreden teknelerdeki Yahudi mallarının yağmalanması verimsiz bir yağma ya da değersiz bir gùsterge değildir; bunun tersine, çok sayıda hasım yaratan belli bir refahın gùstergesi olmaktadır. Zaten bu av uzun zamandan beri başlamış bulunuyordu. 1552’den³⁶⁶ ve daha ileri bir düzeyde olmak üzere 1565’ten³⁶⁷ beri Yahudilerin şikâyetleri, Maltalı “hain papazların” teknelerine, “Yahudilerin zararına ganimetlerin devşirildiği bir ağa ve tuzağa” işaret etmektedirler.³⁶⁸ Yüzyılın sonunda Toscanalılar, Sicilyalılar, Napoliler ve adalı Rumlar korsan kadırgalarına katılmışlardı;³⁶⁹ bunun nedeni belki de ganimetin büyümüş olmasıdır. Yahudilerin işlerinin iyiye gittiğini gùsteren başka işaretler de bulunmaktadır; örneğin onların yararına olmak üzere, Napoli ile ticaret trafiğinin yeniden başlaması gibi. 1541’de kovulmalarından sonra, öyle görünüyor ki, onlara yalnızca Lanciano ve Lucera fuarlarına katılma izni ve-

³⁶⁴ A.d.S. Venedik, Cinque Savii, 7, f° 30, 5 Ekim 1598.

³⁶⁵ Hermann Kellenbenz, *a.e.*, s. 43; ayrıca bkz., C. Roth, *Gli ebrei in Venezia*, 1932 ve “Les marranes à Venise”, *Revue des Études Juives*, 1931.

³⁶⁶ J. Ha Cohen, s. 131.

³⁶⁷ *Age.*, s. 172.

³⁶⁸ *Age.*

³⁶⁹ Bkz. aşağıda s. 780.

rilmıştı. Fakat 1590'dan itibaren, ticari ilişkilerin yeniden başlatılması düşünüüyordu;³⁷⁰ Eylül 1613'te bu durum kesinleşmiştir.³⁷¹

Kavramları biraz zorlayalım: Bir Fuggerler “yüzyılı”ndan veya bir Cenevizliler “yüzyılı”ndan söz etmek âdet olduğu üzere, araştırmalarımızın bugün ulaştığı düzeyde, 1590-1600 yıllarından itibaren 1621 ve hattâ 1650'ye kadar süren büyük Yahudi tüccarları “yüzyılı”ndan söz etmek yanlış olmayacaktır. Ve “bu yüzyıl” canlı entelektüel renklere sahiptir.

İspanya'yı Anlamak

Yahudiliğin kaderi dünya tarihi bağlamından ve kapitalizmin tarihinden bağımsız düşünülemez (ivedi bir şekilde Yahudilerin kapitalizmin mucidi olmadığı söylenmiştir, bu belki de doğrudur; peki, acaba bir mucit var mıdır? Her halükârda, Yahudiler buna bütünüyle katılmışlardır). Belki de tartışmayı sona erdirmek amacıyla konuyu yalnızca güçlü İspanya örneğine indirgediğimizde, bu tartışma daha açık hale gelecektir. Yahudi kaderinin imgesi, İspanyol tarihine ait çok boyutlu bir aynada belirmektedir ve o da karşısındaki aynaya kendini yansıtmaktadır.

Asıl güçlük, bu ihtiraslı tartışmanın içine bugünkü duyarlılıkları, kavramları ve polemikleri sızdırmamak ve ahlâkçıların iyiler ile kötüler veya iyilik ile kötülük arasında dar bir ayrışma yaratarak başvurdukları basitleştirici dili kullanmamaktır. İspanya'yı İsrail'in katlinden sorumlu görmeyi reddediyorum. Acaba geçmişte, bir kez bile olsa bir başkasını kendisine tercih etmiş tek bir uygarlık var mıdır? Ne İsrail ne İslâm ne de diğerleri bunu yapmışlardır. Bunu herhangi bir tutkuya kapılmaksızın, kendi devrinin insanı olarak ve ne olursa olsun özgürlükleri, insanları, malları ve kanatları uğruna acı çeken insanlardan yana olan biri olarak söylüyorum. O halde, ben burada, İspanya bağlamında, Yahudilerden, *conversos*tan, Protestanlardan, *Alumbrados*tan ve Moriskolardan

³⁷⁰ A.d. S. Napoli, *Sommaria Consultationum*, 10, f° 91-93, 30 Mart 1590.

³⁷¹ *Age.*, 23 f° 152 v°-159, 8 Eylül 1613.

yanayım. Ancak benim kaçınmadığım bu duyguların gerçek sorunlarla hiçbir ilişkisi yoktur. 16. yüzyıl İspanyası hakkında “totaliter ülke” ve hattâ ırkçı ülke sözlerini kullanmak mantıksızlık olur. Tabii ki bu olaylar hüznün vericidir, fakat aynı zamanda Fransa’da, Almanya’da, İngiltere’de ya da Venedik’te yaşanan olaylar da (Venedik’in adli sicillerine bakarsak) üzücüdür.

Tekrarlayalım: Türkiye’de veya Yeni Dünyada olduğu gibi İspanya’da da, kontrolsüz bir güç olan ve evrensel bağlayıcılığı bulunan konjonktürün de sorumluluk payı vardır. 1492’de Yahudileri kovmak için, her zaman kötü bir kılavuz olan Granada’nın fethinin ertesinde, Katolik Krallar yalnız değillerdir; aynı zamanda ekonomik açıdan sıkıntılı bir dönem ve zor iyileşen yaralar söz konusudur. Nihayetinde uygarlıkların da uzun konjonktürleri vardır; tarihin ağırlığı onları görünmez yamaçlara sürüklüyormuş gibi, kimse farkına varmadan veya sorumlu olmadan her şeyin kayıp gideceği kadar eğik olan yamaçlara itiyormuş gibi, kitlesel hareketlere av olmaktadırlar. Ve uygarlıkların kaderi kendiliğinden “paylaşılma”,³⁷² kendi üzerindeki işleyişi gibi ağır bir etkiye maruz kalmak, miras ve yüklerin bir kısmını arkalarında bırakmaktır. Her uygarlık nihayetsiz bir şekilde kendisinin mirasçısı olmakta ve babaların çocuklarına bıraktıkları arasında tercih yapmaktadır. Bazı yükler yol kenarına bırakılmıştır. Oysa hiçbir uygarlık kendi kendini işlemeye, kendini “paylaşmaya” ve –Katolik Krallardan IV. Felipe’ye kadar uzanan dönemde, İberya uygarlığı ihtişamının doruğundayken olduğu gibi– kendini parçalamaya zorlanmamıştır. Burada, bilinçli bir şekilde *İberya uygarlığı* diyorum. Bu Batı uygarlığının özel bir türü, onun ileri bir kolu, bir ucudur ve eskiden tamamen yabancı sularla kaplı olarak kalmıştır. “Uzun” 16. yüzyıl boyunca, Yarımada yeniden Avrupalı olabilmek için militanca bir Hristiyanlığa bağlanmıştır; Yarımada İslâmiyet ve Yahudilik gibi fazlalık olan iki din tarafından paylaşılmıştır. İberya Afrikalı veya Doğulu olmayı, bazı açılardan, bugünkü sömürge-likten kurtulma süreçlerine benzeyen bir süreç içerisinde reddet-

³⁷² Bu deyim, Michel Foucault, *L’Histoire de la folie à l’âge classique*, 1961, s. 12’den alınmıştır.

miştir. Herkes onun için başka bir kader hayal edebilir. Coğrafi niteliğine ve yüzyıllar boyu süren tarihsel evrimine uygun olarak, Avrupa ile Afrika arasında bir köprü olarak kalabilirdi. Yapabilirdi... Fakat bir köprü ikili bir hareket anlamına gelmektedir. Avrupa Yarımada'ya Pirenelerden, Atlantik yollarından ve İç Deniz üzerinden ulaşmaktadır ve bu sınır hattı üzerinde, aynı zamanda ona ait olan Yeniden Fethin başarılarıyla birlikte İslâm'a üstün gelmektedir. Claudio Sánchez Albornoz ve Americo Castro gibi Yarımada tarihçileri, savaşı "dağların ötesindekiler" in kazandığını bilirler; tamamen İspanyol merkezli olan İslâm sahasının yeniden fethine, İspanya'nın Avrupa tarafından yeniden fethi eklenmektedir. Büyük keşifler daha sonra işin geri kalanını halledeceklerdir: Bu keşifler Yarımadayı Modern dünyanın, yani dünyanın Avrupa tarafından fethinin merkezine yerleştirecektir.

İspanya'nın Avrupalılaşılamayacağını söylemek belli bir tez ileri sürmektir ve bu tez daha önce savunulmuştur.³⁷³ Fakat acaba İspanya'nın Avrupalı olmaması elinde miydi? 1478'de İspanyol Engizisyonunu ve 1536'da Portekiz Engizisyonunu yaratan, aykırı unsurların tehcirini isteyen yalnızca siyaset kurumu olmamıştır; halk, yani heyecanlı kitleler de bunu bizzat talep etmişlerdir. Bizim gözümüzde engizisyon, sayıları nispeten düşük olan kurbanlarından çok³⁷⁴ yöntemleri nedeniyle tiksinti vericidir. Engizisyonun sorumluluğu, Katolik kralların, İspanya ve Portekiz yöneticilerinin sorumlulukları, kalabalıkların derin arzusuyla yürütülen bir kavga'daki başat güçler midir?

19. yüzyılda hayata geçirilen milliyetçilikten önce, halklar gerçekte kendilerini yalnızca dinsel aidiyet duygularıyla bağlanmış olarak hissediyorlardı. Uygarlıklar için de aynı şey söylenebilir. 15. yüzyıl İspanyası'nın müşterek birliği, bir başka uygarlık karşısında zayıf, sönük, bilinçsiz ve fakir olan ve âniden serbest kalan bir halkın birbirine bağlanmasıdır. En güçlü düzeye ulaşan bu halk henüz ne mahrem bir güvenlik duygusu ne de refleksler edinebilmiştir. Savaşmaya devam etmektedir. Eğer korkunç Engizisyonun

³⁷³ *Akdeniz...*, I. Yay., s. 136, dipnot 1.

³⁷⁴ Léon Poliakov, *a.e.*, II, s. 204-217.

kurbanları az sayıda olduysa, bunun nedeni, verdiği kavganın biraz da boşlukta cereyan etmiş olmasıdır. İspanya bu tarihlerde farklı inançların kolayca sızamayacağı kadar karanlık bir şüphelilik içindedir ve fazlasıyla militandır. Burada ne Erasmusçuluğa ne şüpheli vicdana sahip *converso*ya ne de Protestanlara yer vardır.

Bu medeniyetler çatışması düşüncesi içinde Léon Poliakov'un ateşli ve etkileyici savunusu beni tatmin etmekten uzaktır. Madalyonun yalnızca bir yüzünü, İsrail'in yansımalarını görmüş, fakat kesinlikle hayali, sahte veya şeytani olmayan İspanya'nın yansımalarını görmemiştir. Hristiyan bir İspanya tamamlanma yolundadır. Hareket halindeki buzul önüne çıkan ağaçları ve evleri kırıp dökmektedir. Tartışmaya ahlâki bir boyut ekleyip saptıracak şekilde, İspanya'nın 1492 tehcirinden, *conversos*un çoğunu kapsamına alan takibattan, 1609-1614 arasında Moriskolara karşı gösterdiği öfkeden, yani yaptığı kötülüklerden dolayı büyük ölçüde cezalandırıldığını söylemekten kaçınalım. Bazılarına göre bu kötülükler, bu ihtiraslar onun ihtişamına mâl olmuştur. Oysa bu ihtişam tam da 1492'de başlamakta ve Rocroi'dan (1643) ve hattâ 17. yüzyılın ortasından önce sona ermemektedir. Çekilen ceza, verilen tarihlere göre bir yüzyıldan veya kırk yıldan fazla gecikmiştir. Yahudi tehcirinin İspanya'yı güçlü bir burjuvaziden mahrum ettiği görüşünü kabul edecek değiliz. Aslında üretime dayalı bir burjuvazi İspanya'da oluşmamıştır; Cenevizli bankacılar ve yordakçılarına ait zararlı bir uluslararası kapitalizmin yerleşmesine ilişkin olarak, Felipe Ruiz Martín bunu kanıtlamıştır. Bir başka kanıt olarak, *limpieza de sangre*, safkan meselesi İspanya'nın baş ağrısı, onun cezası olmuştur. Hiç kimse bu baş ağrısını, onun meydana getirdiği sakatlıkları ve korkunç sıçramalarını inkâr edecek değildir; fakat 17. yüzyılla birlikte tüm Batı toplumları kendilerini barikatlarla çevrelemekte, İspanya'daki gibi nedenlere sahip olmamakla birlikte, toplumsal ayrıcalıklarına kutsallık atfetmektedirler.

Her uygarlığın isteyerek veya istemeyerek kendi kaderine doğru yol aldığını kabul edelim. İstasyonda bindiğim tren hareket edince, yandaki trende bulunan bir kimse çoğu zaman ters yönde hareket ettiği duyusuna kapılır. Uygarlıkların kaderleri kesişmek-

tedir. Birbirlerini anlıyorlar mı? Bundan çok fazla emin değilim; İspanya, 16. yüzyılda ancak dinsel bir birlik olarak kavrayabildiği siyasal birliğe doğru yol almaktadır. Bu arada İsrail *diasporasının* kaderini izlemektedir. Bu da birleştirici bir kaderdir ama dünya ölçeğindedir; okyanusları ve denizleri, doğmakta olan ulusları ve eski uygarlıkları kucaklamaktadır. Onları inkâr etmekte, onlara saygısızca meydan okumaktadır. Atılımlar noktasında çok fazla avantajı olan bir modernitedir. Francisco de Quevedo gibi beraber bir zihin bile onu şeytani çizgiler içinde görmektedir. Şeytan her zaman başkasıdır, öteki uygarlıktır. *Monopantes Adası* (1639), muhtemelen bizzat Quevedo tarafından yazılmayan, kont dük Olivares ve etrafındaki Marrano bankacılarına yönelik bir yergidir. *Monopantes Adası* Yahudileri şöyle diyor: “Rouen’da, biz Fransa’nın İspanya’ya karşı kasasıyız, aynı zamanda İspanya’nın da Fransa’ya karşı kasasıyız ve İspanya’da sünnetli olduğumuzu gizleyen bir kıyafet içinde, ölümcül düşmanların ülkesinde, Amsterdam’da sahip olduğumuz zenginlik sayesinde hükümdarın (yani IV. Felipe’nin) yardımına koşuyoruz... Aynı şeyi Almanya’da, İtalya’da ve İstanbul’da da yapıyoruz. Bütün bu kör entrikayı biz yaratıyoruz ve bu savaş kaynaklarını herkes en büyük düşmanının cebinden sağlamaktadır, çünkü biz, oynayıp kaybedenlere daha fazla kaybetsin diye yüksek faizle borç veren bankacılar olarak yardıma koşuyoruz...”³⁷⁵ Kısacası, burada kapitalizm yargılanmaktadır.

Bir uygarlıktan diğere herkes kendi gerçeğini söylemektedir. Eğer ifade edilen formül komşuya aitse, hiçbir uygarlık asla iyi değildir. Kesin olan tek şey, İsrail’in kaderinin, gücünün, dayanıklılığının ve acılarının, asimile edilmeyi reddeden sert bir çekirdek olarak kalmasına bağlı olmasıdır; yani kendine sadık bir uygarlık olarak. Bütün uygarlıklar insanların hem cenneti hem de cehennemidir.³⁷⁶

³⁷⁵ Zikr. *Age.*, s. 290.

³⁷⁶ Benzeri bir çizgide, ama toplumsal yönden açıklama getiren, çığır açıcı kitap, Antonio José Saraiva, *L’Inquisition et la légende des Marranes’a* bkz.

4. Dışa Doğru Yayılımlar

Yayılmak ve vermek, egemen olmaktır. Bağış [armağan] teorisi bireyler ve toplumlar için olduğu kadar, uygarlıklar için de geçerlidir. Bu bağışın uzun dönemde fakirleşmeye yol açması mümkündür. Fakat devam ettiği sürece bir üstünlüğe işaret etmektedir ve bu düşünce elinizdeki bu kitabın bütünsel tezini tamamlamaktadır: Akdeniz, Christophe Colomb ve Vasco de Gama'dan sonra, bir yüzyıl boyunca dünyanın merkezi olarak, parlak ve güçlü bir evren olarak kalmıştır. Bunun kanıtı: Akdeniz diğerlerini eğitmekte ve onlara yaşam sanatını öğretmektedir. O dönemlerde Müslümanlar kadar Hristiyanların da dâhil olduğu *tüm* Akdeniz "ışıklarını" kıyıların ötesine saçmaktadır. Fakir bir kardeş sayılabilecek Kuzey Afrika İslâm'ı bile güneye, Sahra'nın sınırlarına doğru ve buradan da Bled es Sudan'a kadar tüm çöl boyunca yayılmaktadır. Türk İslâmı'na gelince, yarı yarıya kendisine ait olan Balkanlara, Afrika ve Arapların Asyası'na, Asya içlerine ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan koskoca bir kültürel alanı aydınlatmaktadır. İstanbul'daki Süleymaniye'nin başyapıtı olduğu bir Türk imparatorluk sanatı uzaklara kadar ışımakta, üstünlüğünü tebarüz etmektedir, ki mimari, büyük bir yayılımın unsurlarından yalnızca biridir.

Batı Akdeniz'deki yoğun yayılım daha karakteristik bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Özetle söylemek gerekirse, tarihin akış yönünün tersine yayılmakta, dünyadaki güç merkezinin kısa bir süre sonra yerleşeceği Kuzey Avrupa'yı aydınlatmaktadır: Protestan Avrupa'nın karşısındaki Akdeniz Latin dünyası, Roma karşısındaki Yunanistan gibidir. Aynı şekilde bu yayılım, tıpkı 17. yüzyılda görüleceği gibi, 16. yüzyılda tek bir hamlede Atlantik'i aşmaktadır ve Akdeniz'in ışıkları bu Okyanus coğrafyası üzerinden o dönemin en parlak Amerikası olan İspanyol-Portekiz Amerikası'na ulaşmakta ve yayılma tamamlanmaktadır. Kolaylık olsun diye Jacob Burckhardt tarafından ileri sürülen Barok terimi, Hristiyan Akdeniz uygarlığını ifade etmektedir: Barok'un görülür olduğu her yerde, İç Deniz, onun adına talep edebileceğimiz haklara sahiptir. Rönesans'ın yayılımı –her türlü değer yargısı bir yana– ne ağırlık ne de miktar olarak Barok'un muazzam infilâkıy-

la kıyaslanamaz. Rönesans İtalyan kentlerinin ürünüydü. Barok ise aynı anda hem manevi Roma İmparatorluğu'nun muazzam gücüne hem de İspanyol İmparatorluğu'nun muazzam dünyevi gücüne yaslanmaktadır. Söz konusu olan tabii ki tamamen yeni bir ışıktır: 1527 ve 1530'dan beri, Floransa ve Roma gibi besleyici büyük kentlerin trajik sonlarından beri renk değiştirmiştir. Tıpkı projektör ışığının âniden beyazdan yeşile, kırmızıya ya da maviye döndüğü tiyatrolarda olduğu gibi...

Bunu belirttikten sonra, okuyucu ne söylemek istediğimizi anlayacaktır. Akdeniz'in kitabını yazarken, bu muazzam oluşum hakkındaki her şeyi söylemek olanaksızdır; aksi takdirde dünyanın bütün kitaplarını yazmak gerekecektir. Belli bir tasvir ve sunum, Akdeniz'in görkemi ve bu kitabın taşıdığı denge açısından bana yeterli gibi geliyor. Üzülerek söylemeliyim ki, İslâm'ı, İspanyol-Portekiz Amerikası'nı ve Brezilya'daki madenciliğin kalbinde hayata geçirilen Ouro Preto'nun gecikmiş ama eşsiz ihtişamını bir yana bırakacağız. Barok, şu can sıkıcı Barok, tek başına muazzam bir alan sunan Batı bağlamında bizim için yeterli olacaktır.

Barok'un Aşamaları

Jacob Burckhardt'tan sonra Barok kelimesini meşhur edenler Alman tarihçileri olmuşlardır; H. Wölfflin, A. Riegl, E.-E. Bruckmann, W. Weisbach....³⁷⁷ Bunlar diğer birçok şahsiyetin üzerinde yolculuk edeceği tekneyi suya indirmişlerdir. Bunların ortaya koyduğu girişim, taşıdığı ilke itibarıyla yararlı bir tasnif çalışmasıdır; eğer benzetme yapmak gerekirse, jeolojik bir tabaka gibi sanatsal bir tabakanın tanınması çalışmasıdır. Roman, Gotik ve Rönesans dönemlerine, Barok adını taşıyan dördüncü bir dönemin eklenmesi önerilmektedir,³⁷⁸ bu tam olarak, Fransız esinli Klasisizm-

³⁷⁷ Kelime hakkında, bkz. Pierre Charpentrat, "De quelques acceptions du mot *Baroque*", *Critique*, Temmuz 1964.

³⁷⁸ Kelimenin kökeni karanlıktır. L. Pfandl'e göre (*Geschichte der spanischen Literatur*, s. 214, dipnot 1) biçimsel mantık olarak, *barbara*, *celarent*, *baroco* sekansının bir ürünü olan *baroco* sözcüğünden veya mücevhercilik dilinde düzensiz bir inciyi ifade eden İspanyolca *baruco* kelimesinden

den önce yer alacaktır. Bu terim çok açık ve basit bir kavramı içermektedir, çünkü Barok, dört değilse bile üst üste üç katı olan bir bina olarak tasvir edilmiştir.

Michelangelo'nun San Pietro Katedrali için 1497-1499'da yaptığı *Pietà* ile Raffaello'nun *Stanzè'si*, *Bergo Yangını*'nın hareketli figürleri ve –Émile Mâle'e bakılacak olursa– daha o tarihte Yeni Zamanların dehasından bir şeyler taşıyan Bologna'daki Santa Cecilia'nın *Mabetten Kovulan Heliodorus* freskleri bunun kökeninde yer almaktadır.³⁷⁹ Ve “Barok'un jestlere dayalı dilini” de ekleyelim.³⁸⁰ Barok'un kökenlerini büyük *Anghiari Savaşı* tablosunda veya (bu kez İtalya dışında) Dürer'in bazı gravürlerinde bulmak mümkündür. Bütün bunlar gerçekte garip bir bütünlük meydana getirmektedirler. Barok'un inkârı mümkün olmayan babalarından birinin, Parma'daki *Bakirenin Nüzulu* tablosunu yapan Correggio olduğu belirtilmektedir.³⁸¹ Bunun tam anlamıyla barok olabilmesi için yeryüzü mutluluklarına ve Çıplaklığın güzelliğine karşı daha fazla küçümseme ve uzak durma duygusu taşıması gerekirdi. Michelangelo'nun kendi cephesinden, tercihen kendini ifade aracı olarak kullandığı şu Çıplaklık. Fakat buna karşılık, ondaki ihtişam duygusu, *patetik* ve *terribilità* Raffaello'nun *graziası* ve Correggio'nun ışık oyunları ile birlikte, Barok'un beşiği üzerine iyilik perileri tarafından konulan ilk armağanlardır. Bu şekilde donatılan çocuk [Barok] çabuk büyümüştür. Correggio 1534'te öldüğünde, söz konusu çocuk yetişkin olma yolundadır ve Michelangelo yedi yıllık yorucu bir çalışmadan sonra, “Ortaçağ dehşetini” yeniden canlandırdığı *Son Yargı*'sını 1451'de bitirdiğinde tam anlamıyla yetişkin hale gelmiştir.³⁸²

gelmektedir, G. Schnürer, s. 68'e göre. Veya Federigo Barroccio'nun (Fransızcada Le Baroque) adından gelmektedir (1526 veya 1528-1610), P. Lavedan, *Histoire de l'Art*, Clio, s. 302'ye göre. Geriye, J. Burckhardt'ın moda olduğu konusunda güvence verdiği bu kelimenin tarih yazınında ne zaman tekrar ortaya çıktığını bulmak kalıyor.

³⁷⁹ *L'art religieux après le Concile de Trente...*, s. 188.

³⁸⁰ Deyim Marcel Brion'a aittir, *Michel Ange*, 1939, s. 149.

³⁸¹ G. Schnürer, s. 80.

³⁸² Pierre Lavedan, *a.e.*, s. 293.

Demek ki 1527'de Roma'nın yağmalanmasından ve 1530'da Floransa'nın alınmasından sonra, Rönesans'ın ihtişamının üzerine âniden bir örtü çekilmiştir. "Dehşetengiz Roma yağması"³⁸³ o günü yaşayanlar tarafından Tanrı'nın bir cezası olarak görülmüştür. Bu olay kenti âniden Hristiyanlık görevine davet etmiştir. VII. Clementius Sant'Angelo şatosunda direnirken, kent aylarca başıbozuk askerlere ve yağmacı köylülere av olmuştur. Hiçbir şey kurtarılamamıştır. Raffaello'nun öğrencileri uzaklara dağılmışlardır: Penni Napoli'ye, Pierino de Vaga Cenova'ya, Giulio Romano ise artık geri dönmek istemeyeceği Montava'ya gitmiştir. Stendhal ivedilikle "bu durumda, Raffaello'nun öğrencilerinin kendi öğrencileri olmamıştır" sonucuna varmaktadır.³⁸⁴ Bu durum bir kez daha her türden sanatsal hayatın, her tür zihinsel yaşamın narinliğini ortaya koymaktadır. G. Parenti'nin ekonomik hayat üzerindeki şiddetli yansımalarını gösterdiği "Tanrı'nın verdiği ikinci ceza", yani Floransa'nın kuşatılması ve ele geçirilmesi, 1530'da, 1527 felâketinin tekrarı olmuştur. Böylece "bir şeyler ölmüştür, hem de çabuk ölmüştür."³⁸⁵ Giuliano de' Medici'nin Atinalı olmaktan ziyade Ispartalı olacağını öngördüğü yeni bir kuşak ortaya çıkmaktadır,³⁸⁶ yeni modalar zafer kazanmaktadır. Ölen Rönesans'tır, belki de İtalya'nın bizzat kendisidir. Zafer kazanan ise *maniera*, taklit, abartı ve gösteriştir: Bunlar halen çalışmakta olan Raffaello'nun öğrencilerinin eserlerini şişirmektedir ve bunların akademizmi bir ekol yaratacaktır.³⁸⁷

Rüzgârın bu dönüşü ilk olarak resimde hissedilmiştir. Maniyerizm hareketi başlamaktadır ve Ludovico Dolce 1557'de *maniera* için düzenlediği bir savunuda onun programını ve tanımını sunacaktır: İtalya'nın tümüne, birkaç *manieristi*'nin ve aynı zamanda boyun eğmesi olanaksız olan Tiziano'nun bulunduğu Venedik

³⁸³ Stendhal, *Promenades dans Rome*, yay. Michel Lévy, 1858, II, s. 121.

³⁸⁴ *Age.*, s. 121.

³⁸⁵ Gonzague Truc, *Léon X*, s. 303.

³⁸⁶ *Age.*

³⁸⁷ *Age.*

hariç 1530-1540'lardan itibaren maniyerizm damgasını vurmuştur,³⁸⁸

20. yüzyılın Ön Barok olarak yeniden adlandırdığı bu mani-yerizm Tintoretto ile canlılık kazanan ve onunla birlikte 1590'da sona eren uzun bir dönemdir.³⁸⁹ Maniyerizmin son şaheseri, 1589-1590 arasında Venedik Büyük Meclis Salonu'nda yapılan *Cennet* tablosudur. Ve hemen hemen aynı anda I. Barok sahneye çıkmaktadır; G. Schnürer'e göre bu ilk dönemi başlatan kişi Urbinolu Federico Baroccio'dur ve ünlü *Madonna del Popolo* adlı eseri *Uffizi*'de bulunmaktadır.³⁹⁰ 1630'lara kadar kendisi bir ekol olacaktır. Peki, bu bir son mudur? Hayır, çünkü bu İtalyan "Baroku"ndan hareketle, kısa zamanda İsviçre, Yukarı Almanya, Avusturya ve Bohemya'da, 18. ve 19. yüzyıllara kadar yaşayan ve oldukça katı bir halk esinine dayanan güçlü bir sanat doğacaktır: Bu halk esini ona, İtalya'daki ihtişamlı döneminde hiçbir zaman sahip olamadığı öz kaynağı sağlayacaktır. Zaten Barok terimi de (kökeni ne olursa olsun) Orta Avrupa topraklarında, 18. yüzyılda bitmekte olan bu sanatı ifade etmek için ortaya çıkacaktır. Buradan hareketle, Alman bilginler Barok=Alman denklemini ileri sürmektedirler. Eğer kaynaklarına bakılacak olursa, bu denklem yanlıştır.

Tartışmak Gerekir mi?

Bu kronoloji ve ortaya çıkardığı eğilimler üzerinde sonsuza kadar tartışılabilir: Kuşkusuz Barok'u değerli kılmakta ve anlamını genişletmektedir. Barok'un ne olup ne olmadığı konusunda da sonsuza kadar tartışılabilir; Gustav Schüneler'in bir uygarlık, Avrupa'ya önerilen ve dayatılan sonuncu evrensel uygarlık olarak gördüğü Barok. Son uygarlık mı? Bu konuda da didişmek mümkündür ve ben bu kitabın ilk yayınında kendimi bu zevke kaptırmıştım. Fakat bu sorunlar, bizi meşgul eden sorundan oldukça

³⁸⁸ G. Bihlmeyer, *a.e.*, III, s. 131.

³⁸⁹ Erich von der Bercken, *Die Gemälde des Jacopo Tintoretto*, Münih, 1942, 360 resim.

³⁹⁰ G. Schnürer, s. 86-87.

farklıdır; ancak bilinmelidir ki, bu uygarlığın asıl rengi ne olursa olsun, Akdeniz'den hareketle etrafa yayılmaktadır. İç Deniz دائما bir şeyler verir, aktarır ve üstünlük sahibidir. Öğrettiği şeyler, yaşam sanatı ve yarattığı zevkler kıyılardan çok uzaklarda birer yasa hükmündedir. İşte bizi meşgul eden şey, sağlıklı bir yapıya işaret eden bu kanıttır; bunun araçları ve hattâ nedenleridir.

Büyük Bir Akdeniz Yayılım Merkezi: Roma³⁹¹

Roma bu yayılımın büyük merkezlerinden biri olmuştur; tek başına değildir, ama en önemlisidir. 16. yüzyılın başında henüz zayıf bir durumdadır. 1532'deki ilk yolculuğu sırasında Rabelais onu böyle görmüştür; Marliani'nin *Topografi*'sinde ve başka birçok eserde böyle tasvir edilmiştir. Dar ve kırsal yaşam tarafından çevrelenmiş bir kent; çoğu zaman yarı harabe halinde, korkunç bir şekilde bozulmuş ve çoğunlukla toprağa gömülmüş eski anıtlarla çevrelenmiş bir kent. Yaşayan kent ise tuğla evlere, karanlık sokaklara ve geniş boş alanlara sahiptir.

16. yüzyılda bu kent dönüşmekte, hayatla dolmakta, saraylar ve kiliseler inşa edilmektedir; nüfus artmaktadır. 17. yüzyılda Akdeniz kentlerine karşı pek müşfik olmayan bir dönemde bile bunlar devam edecektir. Roma böylece muazzam bir şantiye haline gelmiştir. Bütün sanatçılar burada iş bulmaktadır. Öncelikle bir duvarcı-mimar ordusu: Sienalı Balthasar Peruzzi (ö. 1536), Veronalı Bammicheli (ö. 1549), Floransalı Sansovino (ö. 1570), Yarımadanın kuzeyinden gelen Vignola (ö. 1573) (İtalya'nın neredeyse bütün büyük mimarları buralıdır), Napolili Ligorio (öl. 1580), Vicenzeli Andrea Palladio, Bolognalı Pellegrini (öl. 1592). Bir istisna olarak, Oliveri Romalıdır. Bu mimar ve taş ustası zanaatkarların ardından, dekoratif resmin zaferine tanık olan bir sanat için gerekli olan ressamlar ordusu hızla ilerlemektedir. Kubbeler ve tavanlar resamlara kimi zaman katı bir şekilde belirlenmiş konuları dayatırken, aynı zamanda sınırsız alanlar sunmaktadırlar.

³⁹¹ Jean Delumeau'nun harika eseri, bkz. *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, 1957, s. 246 vd.

“Barok”un kutsal resmi her şeyden önce kendi mimarisinin ürünüdür.

Bu tarihlerde San Pietro Bazilikası bitmek üzeredir ve Gesù Kilisesi, 1573'te eserini tamamlayamadan ölen Giacomo Vignola'nın izleri doğrultusunda 1568-1575 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Böylece ilk Cizvit kilisesi doğmuş oluyordu ve bu her zaman değil ama çoğu zaman, bütün Hristiyan âlemi için model olacaktı. Her tarikat Roma'da ve Roma dışında kendine ait, özel bezemeleri olan, kendi inancına özgü resimlere sahip olmayı istemeye başlayacaktır. Böylece Ebedi Kent'te, ardından Hristiyan âleminde kemerli ve kubbeli, azla yetinen geometrilere sahip ilk kiliseler doğmaktadır ve Fransa'daki Val-de-Grâce, geç bir tarihe ait olmakla birlikte, bunlara dair güzel bir imgedir.

Roma'nın bu göz kamaştırıcı gelişimi muazzam harcamalar gerektirmiştir. Stendhal, “otoriteleriyle etrafı titretmekten uzak olan ülkeler, Modern Çağların en büyük resim, heykel ve mimari çalışmalarını gerçekleştirdiler” diye kaydederken buradaki mevzuu ifade etmiştir.³⁹² İşte bu durum bizi, Clemens Bauer'in dikkat çekici bir makalede temellerini ortaya koyduğu³⁹³ Papalık maliyesinin tarihine götürmektedir; gerçek bir olgu olarak, Papalar devletten büyük kaynaklar sağlamayı bilmişler ve yararlı bir şekilde kamu kredisine başvurmuşlardır. Hristiyan âlemindeki dinsel siyasetlerini ve genel olarak siyaseti kendi keselerinden ziyade, ulusal kiliselerin kesesine dayanarak sürdürmüşlerdir: Fransa ve İspanya kiliseleri Katolik Kral ile En Hristiyan Kralın aşırı taleplerine ve ihtiyaçlarına terk edilmişlerdir. Bizi meşgul eden elli yıllık süre boyunca, Papalık devleti ancak nadiren büyük savaş harcamaları yapmıştır (1557'de ve üç yıllık Kutsal Liga boyunca). Demek ki papalık büyük bir güzel sanatlar bütçesine sahip olabiliirdi. Akdeniz'in Amerikan gümüşü tarafından istila edilmesi bu lüks siyasetini kolaylaştırmıştır. 1560-1570'li yıllardan sonra, X. Leon ve II. Julius'un düşlediği her şey gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Katolik dindarlık sayesinde çoğalan tarikatlar kendi çaba-

³⁹² Stendhal, II, s. 191.

³⁹³ “Die Epochen der Papstfinang”, *Hist. Zeitschrift*, 1928.

larını Papalığın çabalarıyla birleştirmişlerdir. Roma aynı zamanda, devlet içinde küçük devletler olan Cizvitler, Dominikenler, Karmelitler ve Fransiskanların başkenti –kendilerini sergiledikleri başkent– olduğu için, onlar da mali çabalara katkıda bulunmuş, sanatsal rekabete katılmış ve Roma’nın dışında başkentten öğrendiklerini taklit etmişlerdir. Eğer Barok dönemde sanatsal ve dinsel bir yayılma olduysa, bunun nedeni özellikle Aziz Ignacio’nun tarikatı olmak üzere, bu tarikatlardır. Ve bize göre Cizvit sözcüğü, bu konudaki tüm çekincelere rağmen, bu yayılma dönemini Barok sözcüğünden daha iyi ifade etmektedir.

Burada bu güçlü ve çok boyutlu dinsel hareketlerin ilerleyişini yeniden ele almanın, nasıl başladığını göstermenin ve uzaklarda, Tarento Ruhani Meclisi’nde yeni kuşakların ilk zaferini ortaya koymanın gereği yoktur. 1517’den itibaren Roma’ya, yüzyıl önce Bernandino de Feltre tarafından Cenova’da kurulmuş olan İlahi Aşk Kilisesi yerleşmekteydi. Gene 1517 yılında, X. Leon Fransiskanları Tekke Kurallarına Uyulması ilkesinden ayrı tutmaya razı olmuştur. Islahattan geçen bu Fransiskan saflarından –diğerleri arasında– 1578’de Kapüsenler çıkacaktır. Fakat Cizvitler Tarikatı’nın kuruluş yılı olan 1540’tan sonra hareket ancak sağlamlaşacaktır ve bu tarih hareketin asıl atılım tarihi sayılmalıdır.

Üç yıl önce, 1537’de III. Paulus tarafından toplanmış olan Kardinaller Komisyonu oldukça kötümserdi; yozlaşmış dinsel toplulukları kendi hallerine bırakarak söndürmeyi, ardından bunları yeni rahiplerle canlandırmayı bile düşünmüştü. Sonra 1540’lı yıllarda her şey aydınlandı: İlk parti oynanmış ve kazanılmıştı: Tarikat ıslahatı ve kuruluş süreci sürmekte ve manastır yerleşim hareketi büyümektedir. Hareket Tarento Ruhani Meclisi’nden sonra hızlanmış; Aziz Filippo Neri Kilisesi 1564; Aziz Carlo Borromeo *Oblati*’si 1578; Cenevizli Gian Adorno ve Francisco Caraciolo’nun *Küçük Kardeşler*’i 1588 tarihlidir (bunların Napoli’de ilk kuruluşları 1589’dadır); üç yıl sonra, 1592’de Avignon’a Hristiyan Doktrininin Babaları yerleşecektir.

Mücadelenin, ortak hayatın dayattığı zorlamaların ve manastır yaşamına özen göstermenin yarattığı ihtiyaçlar nedeniyle çoğu

zaman cepleri boşalmış olan bu tarikatlar, bu *vrais clercs réguliers* (kural sahibi gerçek rahipler) gerçekte papalığa ne gibi bir katkıda bulunmuşlardı? Onların sayesinde Kilise kendini kurtarmıştır. Kilise Roma'dan hareketle, tarihin tanık olduğu en şaşırtıcı tepeden inme devrimlerden birini sürdürebilmiştir. Kilise tarafından yürütülen savaş, önceden düşünülmüştür. Yayıdığı uygarlık –adı önemli değil– bir kavga uygarlığıdır; ve sanatı bir araçtır, ek bir araç.

Öte yandan bu sanat çoğu zaman propaganda alanında yer almaktadır. Yani başka bir şekilde söylemek istenirse, iyi ve kötü yanlarıyla yönetilen bir sanattır. Uyanık din adamları, ilahiyatçılar, Rubens'ten olduğu kadar Carrachiolo'dan, Domenichino'dan olduğu kadar Ribera'dan, Zurbaran'dan veya Murillo'dan, zihinlerinde yarattıkları tabloların yapılmasını istemişlerdir: Eğer sonuç olumsuz görünüyorsa, reddetmek onlara kalmış bir şeydir. İhtişamlı mabetlerin ve resimlerin düşmanı olan Protestanlığa karşı Kilise, Tanrı'nın yeryüzündeki evleri olmasını istediği, gökyüzünün birer parçası olan cennetler inşa etmek istemiştir. Sanat, eğitmenin ve mücadele etmenin güçlü bir aracıdır. Resmin gücü aracılığıyla, Tanrı'nın Annesi'nin lekesiz kutsallığını, azizlerin etkileyici değerini, İsa'nın güçlü gerçekliğini ve Sanctus Petrus'un önceliğini ifade etmenin bir aracı, azizlerin görülerinden ve vecd hallerinden deliller çıkarmanın bir yolu bulunmaktadır. Böylece sabırla sergilenen ve öğretilen dinsel resim konuları Avrupa'nın tümünü dolaşmaktadır. Eğer "Barok" vurguyu artırıyorsa, etkili bir gerçekçilikle temsil edilen din şehitlerinden, ölümden ve ıstıraptan haz alıyorsa, eğer kendini kötümserliğe, 17. yüzyıldaki İspanyol *desenganosuna* terk etmiş görünüyorsa, bunun nedeni insanı etkileyen ve güzelleştiren dramatik ayrıntıları arama ve bulma arzusudur. Barok ikna etmek, eğitmek ve çeşitli figürler yoluyla bir tür gerçekçilik aşlamak amacıyla, Tanrısal Yargı veya Bakirenin gebe kalması gibi tartışılan birçok kavrama ilişkin açıklamalar getirmek amacıyla müminlerin hizmetine sunulmuştur. Bu sanat teatraldır, bilinçli olarak teatraldır: Tiyatro Cizvitlere, özellikle Almanya'nın fethinde bir tür silâh olarak hizmet etmemiş miydi? Ve ekleyelim ki, bu fetih tiyatronun her yerde kendi haklarına,

gezgin topluluklara ve kısa bir süre sonra sabit sahnelere sahip olduğu bir dönemde olmuştur.

Evet, bir yaşam sanatı, bir inanç biçimi Akdeniz kıyılarından Kuzeye, Tuna ve Ren yollarına doğru, Fransa'nın kalbine doğru yol almaktadır; Paris'te, 17. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte çok sayıda kilise ve manastır yükselmeye başlamıştır. Tamamen Akdeniz'e özgü bir yaşam ve inanç sanatı: Jacob Burckhardt'ın, II. Pius'u, Viterbo'da "Son Yemek, St. Michel ile Şeytan'ın kavgası, İsa'nın Dirilişi, Gökyüzünde Melekler tarafından gizlenen Bakire'nin zaferi gibi canlı tablolarla çevrilmiş olarak" dolaşırken nasıl anlattığına bakınız.³⁹⁴ Bunlar insana, İsa'nın ıstırap çektiği sahnelerdeki kişilerin yer aldığı *tratos*larla gezen İspanyolları hatırlatmaktadır. İtalya'da bunların benzeri *autos sacramentales* olmaktadır.³⁹⁵ Sonuç olarak Kuzey insanları için şaşırtıcı olan dramatik bir Hristiyanlık söz konusudur. Flandre'daki İspanyolların ibadetleri ve İsa'nın kamçılanması törenleri insanları şaşırtıyor ve skandal duygusu uyandırıyor.³⁹⁶ Barok sanatı bu Güneyli dinselikten beslenerek ona ait bir şeyler taşımıştır. Avrupa ölçeğindeki bu yayılma arzularının, Kuzeydeki tartışmalı topraklara hâkim olma konusunda Akdeniz'in oynadığı rolün ne olduğunu anlatmak üzere büyük bir kitap yazılabilir. Bunları düşündüğümüzde, artık bir Akdeniz gerilemesinden söz etmek mümkün olmaktan çıkmaktadır –tabii yol açtığı gerileme ve çözümlere etkin bir yayılma gücü atfetmek gerekmedikçe.

Başka Bir Parıltı Merkezi: İspanya

Eğer batı çizgisi üzerinden Viyana'dan Lyon'a, ardından Toulouse veya Bayonne'a gidecek olursak, başka bir yayılımın, İspanyol

³⁹⁴ Zikreden, G. Truc, *Léon X*, s. 123.

³⁹⁵ M. La Torro y Badillo, *Representación de los autos sacramentales en el periodo de su mayor florecimiento, 1620-1681*, Madrid 1912; Ludwig Pfandl, *Geschichte der spanischen Literatur*, s. 124; Henri Merimée, *L'art dramatique à Valence depuis les origines jusqu'au commencement du XVIIe siècle*, 1913.

³⁹⁶ Georg Friederici, *a.e.*, I, s. 469.

yayılımının kendini kanıtladığını görürüz. Viyana ve Münih'te Roma ile İtalya (bütün İtalya) zafer kazanmaktadırlar. Fransa boyunca, Roma ile İtalya, insanları, yaşam biçimleri ve öğrettiği şeyler aracılığıyla oldukça faaldir, fakat İspanya etkisini şiddetli bir şekilde hissettirmektedir.

Pirenelerin yaşadığı dramlardan biri, kapılarını aynı anda iki yöne birden kapatamamasıdır. Ya Fransa öğretmen olur ve her şey kuzeyden güneye yolculuk yapar –11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan budur. Ya da meşale İspanya'ya geçer ve her şey güneyden kuzeye yönelir –bu da 16. ve 17. yüzyıllardaki durumdur. Fransa ile İspanya'nın eski diyalogu demek ki âniden yön değiştirmiştir; 18. yüzyılda bu yön bir kez daha tersine dönecektir. Cervantes'in döneminde Fransa, komşu ülkenin, alay edilen, ayıplanan ama aynı zamanda korkulan ve hayranlık duyulan ülkenin izlediği modaların ve derslerin peşindedir. Bunun tersine, İspanya ilişkileri kesmekte, sınırlarını gözetim altında tutmakta, Hollanda'daki uyruklarının Fransa'ya öğrenime gitmelerini yasaklamakta, Montpellier'deki hekim çıraqlarını geri çekmektedir.³⁹⁷

Bir kez daha duygusuz ve garip bir diyalog. Eğer Hollanda'da değilse, İspanyollarla Fransa'da olduğundan daha fazla nerede alay edilir? 1608 tarihli Fransızca çevirisiyle, Simón Mollard'ın Mid-delburg'da yayımlanan *Emblèmes sur les actions, perfections et murs du Seigneur espagnol* adlı alaycı fantezisi iyi bilinmektedir.³⁹⁸ Zavallı *Señor* sırasıyla bütün hayvanlara benzetilmiştir; evde şeytan, sofrada kurt, yatak odasında domuz, sokakta tavuskuşu, kadınlarla beraberken tilki... geçelim bunu. Söz konusu yazı, “demek ki *Señor*'dan her yerde kaçınmamız gerekli” diye sonuca varmaktadır. Fakat alay edilen bu *Señor* kıskanılmakta ve taklit edilmektedir. İspanya'nın yayılması güçlü bir halkın “üzerinde güneş batmayan” muazzam bir imparatorluğun, Fransa'ninkinden daha incelikli bir uygarlığın yayılmasıdır. Fransa'daki her bilgili kişi İspanyolca bilmek zorundadır ve bilmektedir: Bu durum *murciano* Ambrosio

³⁹⁷ Bu sonuncu nokta hakkında, bkz. Francés de Alava'dan II. Felipe'ye Montpellier 18 Aralık 1564, A.N., K 1502, B 18, no. 67, D.

³⁹⁸ A. Morel Fatio, *Ambrosio de Salazar*, 1900, s. 52 vd.

de Salazar gibi bazı Yarımadalıların, Fransa'da, Marie de' Medici çağında iyi bir hocalık ve gramercilik kariyeri yapmalarına fırsat vermiştir. Kastilya lehçesinin kelime haznesi Fransızca'yı sömürgeleştirmektedir ve Brantôme Fransa'daki İspanyolca muhiplerinin prensidir.³⁹⁹ O tartışmaz, *blasonne* eder; *boules*, *busqué*, *fortune*, *hable*; bir taş atmaz, onu *çeker*, binmek yerine *trepe* der, kendine bir *care* veya *garbe* (hava) verir, garip bir şekilde *soldade* yürür.⁴⁰⁰ Bu konuşmayı İspanyolca kelimelerle süslemenin bir yoludur;⁴⁰¹ bu kelimeler o dönemde İtalyanca kelimeler kadar boldur ve bu moda eğilim çok sayıda eğitimci ve kitabın ithal edilmesini gerektirmiştir. Montaigne'in babası *Epistolas familiares* (*Epitres familières*), *Libro Aureo de Marco Aurelio* (*Le livre d'or de Marc Aurèle*), *Relox des Principes* (*l'horloge des principes*), *Aviso de Privados y doctrina de cortesanos* (*Réveil-Matin des courtisans*) adlı kitapları okumuştur; bunların hepsi ünlü Mondonedo piskoposu Antonio de Guevara'nın eserleridir.⁴⁰² Ortalıkta çok sayıda çeviri bulunmaktadır. "Paris'te Kastilyacadan çeviri yapanların gerçek bir bürosu bulunmaktadır."⁴⁰³ Cervantes modadır. 1617'de büyük kitabı *Los Trabajos de Persiles y Sigismunde* Paris'te Kastilyaca basılmış, sonra da Fransızca'ya çevrilmiştir (*Les Aventures de Persiles et de Sigismonde*).⁴⁰⁴ Bunların yanında, kahramanlık romanlarının ve yılmaz okuyucularının sayısı oldukça fazladır. Daha sonra İspanyol komedilerinin Fransız sahnesine uyarlanmasına sıra gelecektir... İngiltere'de de İtalyan ve İspanyol kitapları çevrilmekte ve ülkenin entelektüel özüne eklenmektedir.

Edebî etkilerin yanısıra, geriye ödünç alınan diğer binlerce şeyi değerlendirmek kalıyor. Fransız olduğu kadar İspanyol olan XIII. Louis'nin sarayı önemli bir göstergeydi. İspanyol olan her şeyin bir

³⁹⁹ A. Morel Fatio, "L'Espagne en France", *Études sur l'Espagne*, I, Paris, 1895, 2. yay., s. 30.

⁴⁰⁰ *Age.*, s. 32.

⁴⁰¹ *Age.*, s. 40.

⁴⁰² *Age.*, s. 27; *Essais*, II, 1.

⁴⁰³ *Age.*, s. 41.

⁴⁰⁴ *Age.*

modası vardı. Kadınlar yüzlerine “İspanya beyazı” ve “İspanya alı” sürüyorlardı ama bunlar aslında o kadar da uzaktan gelmiyordu. Kadınlar –ve erkekler– bazıları Nice ve Provence’tan gelen ama en değerlileri ve *manansa* yasaklananları ise İtalya ve İspanya’dan gelen kokuları sürünüyorlardı.⁴⁰⁵ Eğer Brântome’a inanacak olursak, bu iki ülkedeki kadınlar “Fransa’nın yüce kadınlarından daha fazla koku meraklısı” olmuşlardı.⁴⁰⁶ İnsanlar bilgece hazırlanmış esans sırlarını ve güzellik reçetelerini birbirlerinden kapmaktaydılar ve bu reçeteler Molière’in bazı kahramanlarının ellerindeki reçeteler kadar karmaşıktı. Züppe birisi karısına “İspanyol derisi”nden eldiven yaptırmaya söz verir ve bu olay, Fransa’da iyi ürünlerin yapılmaya ve Fransız *élégance*’ının moda yaratmaya başladığı bir dönemde olur; fakat yumuşak ve ince deriden İspanyol eldivenleri, Cordoba suyu, *gudameciles*, halı gibi kullanılan yaldızlı deriler, tıpkı bugünkü “Paris malları”nın sahip olduğu prestije sahipti. İspanyolların bu malları da, tıpkı bugün Paris’tekiler gibi çok pahalıydılar. Simón Ruiz’in karısı “iş yapmayı” kafasına koyup İspanya’dan Floransa’ya İtalyan mallarıyla mübadele etmek üzere “kokulu eldivenler” gönderdiğinde, kocasının temsilcisi Baltasar Suárez, bu ciddi burjuva kentinde kimsenin bu lüks malları (çifti üç ekü) talep etmediğini iddia etmiştir. Fakat bu 1584’te olmuştur.⁴⁰⁷ Floransalıların birkaç yıl sonra ne düşündüklerini bilmek eğlenceli olacaktır.

Edebiyatın ithaliyle sınırlanmış olarak –ki bildiğimiz en iyi it-halat ürünü budur– İspanyol etkisi ancak XIII. Louis’nin saltanatının bitmesinden sonra gerilemeye başlayacaktır⁴⁰⁸ ve bu da bizi

⁴⁰⁵ Alfred Franklin, *La vie privée d’autrefois. Les magasins de nouveautés* 1894-1898, II, s. 39. Ayrıca bkz. I, s. 183, II, s. 23-25, 75.

⁴⁰⁶ IX, s. 253, zikreden Alfred Franklin, II, s. 39.

⁴⁰⁷ F. Ruiz Martín, *Lettres de Florence...*, CXXI.

⁴⁰⁸ A. Morel Fatio, *a.e.*, I, s. 27. Garanti etmek mümkün olmamakla birlikte, Brémond, s. 310’daki düşünceye dikkat edelim; buna göre, vücuda oturan ve skandal yaratan erkek elbiseleri Fransa’ya IV. Felipe’nin İspanyası’ndan gelmiş olmalıdır. İngiltere’de ve özellikle Shakespeare üzerindeki İspanyol etkisi hakkında, L. Pfandl, *Geschichte der spanischen Literatur*, s. 98 ve J. de Perrot, *Romanic Review*, V. 1914, s. 364.

bir kez daha, 1630-1640'lı yıllarda, mali ve ekonomik tarihteki bir dönüm noktasına, dünya zenginliğindeki tarihî bir âna götürmektedir. İspanyol yayılmasının en önemli dönemi, kalın hatları itibarıyla, 17. yüzyılın bu ilk yarısı olmuştur. 16. yüzyılda binlerce temas biçimi Fransa'yı yakalamış, o da kendini İspanyol imparatorluğunun etkisi içinde bulmuştur. Ancak yüzyılın sonunda barışa doğru büyük bir geri dönüşle ve 17. yüzyılın ilk on yıllarıyla birlikte, ekilen tohumlar yeşermiş ve çiçek açmışlardır. Avrupa ölçeğinde Barok'un "zaferine" götüren şey barışın geri gelmesi olmuştur.

Bir Kez Daha: Akdeniz'in Gerileyişi

Uzun zamandan beri Akdeniz'in Rönesans'ın ertesinde tükendiği düşüncesi olmasaydı, 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyılın başındaki Rönesans etkisi daha geniş ölçekte incelenmiş olurdu. Ben bu etkinin değerini, süresini veya etkinliğini ortaya koymaya çalışmadım. Barokla birlikte uzaklara yayılan bu etki belki de Rönesans'inkinden daha yoğun ve kapsamlı, daha uzun süreli olmuştur. Barok, ağır emperyal uygarlıklara, Roma veya İspanyol uygarlıklarına özgü bir olgudur. Fakat bunu nasıl ortaya koyabiliriz? Veya yayılımını ve hareketli dışsal yaşantısını, elimizde olmayan fakat mutlaka gerekli olan haritalara başvurmaksızın izlemek nasıl mümkün olabilir? Bizler tarihsel haritalara değil, müze kataloglarına sahibiz. Sanat ve edebiyat tarihleri vardır ama uygarlık tarihleri yoktur.

Her halükârda ve bir kez daha, Akdeniz'in yazgısı hareketli bir merkezden çok, marjinal bölgelerde kendini göstermekte veya deşifre olmaktadır. Akdeniz'in kapsamlı etkisi, dünya hayatının büyük kısmını oluşturan mübadele ve rekabetlerde onun varlığını ve gücünü ortaya koymaktadır. Bu etkiler, 17. yüzyılın başında, eski uygarlıkların eski beşiği olan Akdeniz'in, büyük ölçekte damgasını vurduğu Modern dünyanın oluşumunda sahip olduğu öncelikli konumun altını çizmektedir.

VII

SAVAŞ BİÇİMLERİ

Savaş basit anlamda uygarlık-karşıtı bir olgu değildir.

Biz tarihçiler savaşın doğasını veya doğalarını bilmeden veya bilmeye uğraşmadan onu sürekli olarak gündeme getirmekteyiz. Bir fizikçinin maddenin gizemli yapısı konusunda bundan daha bilgili olduğunu söyleyebiliriz. Savaşı gündeme getiriyoruz, zira bu gereklidir: Savaş insanların hayatını şekillendirmeye devam etmektedir. Vakanüvisler savaşı kendi anlatılarının ön cephesine yerleştirmektedirler. Çağdaşların savaş hakkında kafa yormaktan, onun sorumluluklarını ve sonuçlarını açığa çıkartmaktan daha büyük kaygıları yoktur.

Savaş-tarihinin önemini abartmamaya kararlıyız, fakat savaşın güçlü tarihini, insanların yaşamındaki büyük ve sürekli çalkantıyı bir kenara bırakmayı düşünmüyoruz. Bizi meşgul eden yarım yüzyıl boyunca savaş, yaşam ritimlerini ve mevsimleri belirlemekte, zamanın kapılarını açıp kapatmaktadır. Yatışmış gibi göründüğünde bile, savaş kendi ağırlığını hissettirmekte, varlığını sürdürmektedir.

Fakat bu dramlara ilişkin olarak, savaşın “doğası” hakkında felsefi sonuçlar çıkartmak niyetinde değilim. *Polemoloji* (savaş bili-

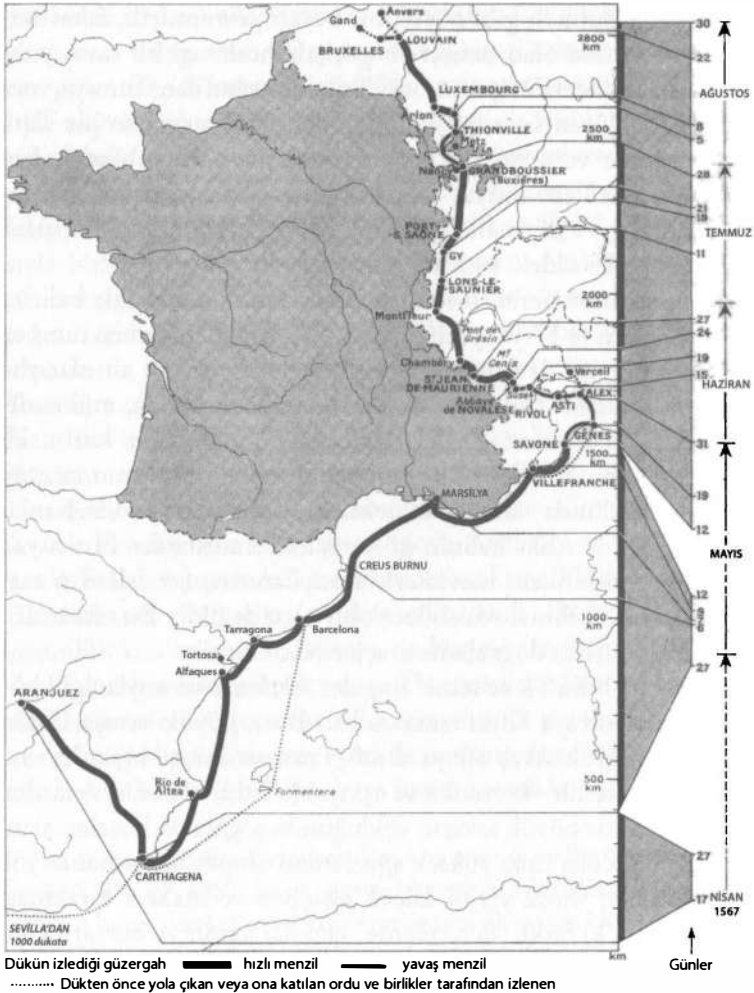
mi), bir bilim olmasına rağmen, henüz çocukluğunu yaşayan bir bilimdir. Onun için olayları aşarak uzun ritimleri, düzenlilikleri ve bağlantıları yakalamak gerekmektedir; henüz bu noktada değiliz.

1. Filo Savaşları ve Tahkim Edilmiş Sınırlar

Akdeniz'deki büyük savaşlardan söz edildiğinde, kadirgaların ince ve güçlü silüetleri, kışın uykuda geçen hayatları, yazın sahil-ler boyunca koşuşturmaları akla gelmektedir. Belgeler bunların hareketleri, bakımları ve yüksek masrafları hakkındaki ayrıntılarla doludur. Uzmanlara ait yüzlerce söylev bunların ne kadar özen, insan, yiyecek ve para gerektirdiğini söylemektedir. Ve deneyimler, bunların bütünsel manevralar için bir araya getirilmelerinin ne denli güç olduğunu göstermektedir; öyle ki, büyük harekâtlar sırasında, kadirgalar hacimli iâşe ve mühimmat taşıyan gemilerle birlikte hareket etmek zorunda kalırlar. Bu yavaş hazırlıklardan sonra yola âniden çıkılmaktadır ve yolculuklar genelde hızlı olmaktadır. Kıyıların bütün noktalarına ulaşılabilir. Ancak kadirga filolarının gücünün boyutunu abartmayalım. Gerektiğinde karaya çıkartılan birlikler, sahillerden uzaklaşamazlar. 1535'te V. Carlos Tunus'u zaptetmiş fakat daha ileri gidememiştir; 1541'de Ceza-yir'i almayı denemiş, başarılı olamamıştır: Sefer esnasında Matifon Burnu'ndan kente egemen olan tepelere kadar gidebilmiştir. 1565'te Türk donanması aynı şekilde Malta kuşatmasına girişmiş ve burada çakılıp kalmıştır. 1572'de yaşlı García de Toledo, Avusturyalı Don Juan'a, İnebahtı Savaşı'nın ertesinde, anakara yerine bir adaya saldırmasını tavsiye etmiştir.

Savaştan söz etmek, aynı zamanda, 16. yüzyılda mevcutlarındaki artışla bizi şaşırtan kalabalık orduları düşünmek demektir. Bunları bir yerden bir yere götürmek büyük sorunlar çıkartmaktadır. Fransa kralının bir gün "dağların üstünden habersizce geçmesi" amacıyla Lyon'da paralı askerlerini ve toplarını toplaması için aylar gerekmiştir.¹ 1567'de Alba dükü birliklerini Cenova'dan

¹ A.d.S. Modena, Venezia, 15, 77, VI, 104, J. Tebaldi'den Dük'e, Venedik 16 Ağustos 1522.

35. Alba dükü Flandre'a gidiyor, Nisan-Ağustos 1567

Alba dükünün aslında barışçı olan yolculuğu, birlikleriyle beraber kat ettiği 3.000 km'den fazla bir yol üzerinde gerçek bir maceraya dönüşmüştür. Denizdeki ilerlemelerin ve Alplerden geçişlerin hızlı oluşu ile düşman konumundaki Fransız mekânının etrafından dolaşma zorunluluğu kayda değerdir. Hesaplamalar ve sağlamalar J. J. Hémardinquer tarafından yapılmıştır.

Brüksel'e götürmek gibi büyük bir başarı göstermiştir, fakat burada söz konusu olan barışçı bir geçiştir, herhangi bir savaş yoktur. Aynı şekilde Padişahın ordularını İstanbul'dan Tuna'ya veya İstanbul'dan İran sınırına götürebilmek için muazzam bir Türk potansiyeline ve savaşı bu kadar uzaklarda sürdürebilmek için önemli menzillere ihtiyaç vardır. Bunlar sıradışı, pahalı kahramanlıklardır. Ve düşmana karşı koymak gerektiğinde, uzun süreli tüm hareketler eldeki imkânları aşmaktadır.

Hatırlanması gereken son bir imge, daha 16. yüzyılda belirleyici hale gelen ve 17. yüzyılın tümünde veya hemen hemen tümünde böyle olmaya devam eden müstahkem mevkilere ait olanıdır. Hristiyan âlemi Türklerin ve korsanların karşısında, mühendisin sanatı ile duvarcının emeği arasında sığınak bulan korunaklı noktalarla donatılmıştır. Bu geniş tahkimat bir dünyanın taşıdığı zihniyet hakkında tanıklık etmektedir; *limes*, Çin Seddi, bunlar her zaman bir zihin halinin göstergeleri olmuşlardır. Hristiyan âleminin müstahkem mevkilerle sarmalanması (ve İslâm'ın sarmalanmaması) ihmal edilebilecek bir olgu değildir. Bu tekrar döneceğimiz başlıca doğrulama araçlarından biridir.

Fakat bu bilindik ve temel imgeler Akdeniz savaşıyla ilgili bütün sorunu ortaya koyamamaktadır –Evet, büyük savaşa ilişkin sorun. Bu büyük savaş askıya alındığı zaman, ikincil biçimler onu ikâme etmektedir –korsanlık ve eşkıyalık. Tabii ki bunlar önceden de vardır, fakat büyük savaşın yokluğunda çoğalarak boşalan alanı işgal etmektedir; tıpkı yüksek ağaçlardan oluşan bir ormanın yok edilmesinden sonra yerini küçük ağaçlara ve makiye bırakması gibi. Demek ki farklı “derecelerde” savaşlar vardır ve biz tarihçiler ve sosyologlar bunların zıtlasmalarından hareketle bazı açıklamalara ulaşmaya çalışacağız. Bu diyalektik temeli oluşturmaktadır.

Savaşlar ve Teknikler

Savaş her zaman silâh ve teknik demektir. Bunlar değişmekte ve oyunu altüst etmektedir. Böylelikle top tekniği Akdeniz'de olduğu gibi, her yerde âniden savaşın koşullarını değiştirmiştir. Ortaya çıkması, yayılması, gelişmesi –çünkü topçuluk sürekli değişmek-

tedir– bir dizi teknik devrimin sonucudur. Geriye bunları tarihlendirmek kalmaktadır. Top ne zaman, hangi şekilde kadırgaların dar güvertelerini zaptetmiştir? Ne zaman muazzam atış gücüyle büyük kadırgaların (*galeasse*) korkutucu talihini ve ardından kalyonların ve yüksek bordalı teknelerin talihini yaratmıştır? Ne zaman burçlara ve kulelere yerleşmiştir? Ve nihayet ordulara nasıl adapte olmuştur? Kuşkusuz VIII. Charles'ın Eylül 1494 saldırısıyla birlikte ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihlerinden önce, sahra topçusunun talihi âniden ve büyük ölçüde artmıştır. Topçuluğun birbirini izleyen dönemleri tahmin edilebilmektedir –tunç top, demir top, güçlendirilmiş top– ve top üreten endüstrilerin kuruluş yerlerine göre *coğrafi* evrelerini izlemek de mümkündür. Katolik Ferdinando'nun siyaseti Malaga ve Medina del Campo dökümhanelerine dayanmıştır; birincisi 1495'te, diğeri 1499'da kurulmuştur ve her ikisi de çabucak gerileme sürecine girmiştir: İmâl ettikleri toplar İtalya'da aşınacak, Afrika'da ve sınır bölgelerinde Fransa karşısında hareketsiz kalacaktır.² Milano ve Ferrara dökümhanelerinin saltanatı daha uzun süreli olacaktır.³ Ardından üstünlük kısa zamanda, İspanya ile Portekiz'in ihtiyaçları açısından daha öncelikli olmak üzere Flandre ile Almanya ve Fransa dökümhanelerine geçecektir. 16. yüzyılın ilk onyıllarından itibaren, Kuzey topçusunun ve belki de barutun önceliği kendini hissettirmeye başlamıştır.⁴ Bunların hepsi önemli konulardır. 1566'da

² José Arantegui y Sanz, *Apuntos históricos sobre la artilleria española en los siglos XIV y XV*, 1887, Jorge Vigon, *Historia de la artilleria española*, c. I, 1947. Malaga dökümhanelerinin gerilemesi. Bu arada bkz. Simancas E° 499, Cobre entregado al mayordomo de la artilleria de Malaga, 1541-1543. Malaga ve tophanesi hakkında, Pedro de Medina, *a.e.*, s. 156.

³ İtalyan tarihçiler Milano dökümhanelerinin gerileyişini bilinçli olarak kaydetmiyorlar mı? Silâh sevkiyatı bazen Cenova (özellikle çakmaklı tüfek ve beyaz silâhlar, 30 Ağustos 1561, Simancas E° 1126) veya Po ve Venedik üzerinden yapılmaktadır (Messina için top yüklemiş olan bir Portekiz *nave*'si, Venedik, 25 Nisan 1573, Simancas E° 1332).

⁴ Yayınlamayı düşündüğüm 1587 tarihli metin; bu metin İngilizlerin Bahia'ya karşı harekât düzenleme girişimlerine dairdir. A.N., K. Buraya yönelik, İspanya'daki Kuzeyli araçlar, bkz. 1558, E. Albèri, *a.e.* VIII, s. 259.

100 kadar top Flandre'dan Malaga'ya gelmiştir;⁵ bu olay hemen diplomatik mektuplarda kaydedilmiştir. Aynı şekilde Malaga'dan Messina'ya 40 parça top gönderildiği haberi, Toscana elçisine, Cezayir veya Trablusgarp'a karşı girişilecek bir seferin işareti olarak görülmüştür.⁶ 1567'de Fourquevaux Cezayir'i zorlamak için 15.000 güllenin yeterli olacağını bildirmektedir.⁷ Eğer –sorunun yol açtığı kötü zıtlasma bir yana bırakılırsa– Malta 1565'te Floransa dükünün önceki yıl gönderdiği 200 varil barut sayesinde kurtulduysa, bu rakam abartılmış olmalıdır. En azından bir İspanyol kaynağının düşüncesi bu yöndedir.⁸ Bu olay Toscana'nın barut, gülle ve çakmaklı tüfek fitili imalatındaki önemini görmek için bir fırsat sunar.

Fakat bu dönüşümleri ve yansımalarını kesin olarak tarihlen-dirme konusundaki zorluk yerli yerinde durmaktadır. Bütün fark edebildiğimiz birkaç satır, birkaç perspektiften ibarettir. Venedik donanmasında topla donatılmış ürkütücü kadırgaların ortaya çıkış tarihini 1550 olarak⁹ belirleyebilmekle birlikte (herhalde bunlar İnebahtı zaferinde başrolü oynamışlardır), yüzyılın sonunda bizzat Türkler tarafından İstanbul ve Kahire hattında kullanılan silâhlı kalyonların âniden ortaya çıkışlarını ancak yetersiz bir şe-

⁵ Nobili'den Prens'e, 6 Haziran 1566 Salı, A d.S. Floransa, Mediceo 4897 bis. Tabii ki Flandre'dan başka silâhlar, özellikle de çakmaklı tüfekler gelmektedir; Flandre'dan *presidiolar* için silâh yüklü olarak gelen ve Cebelitarık boğazının bu tarafında Cezayir korsanlarının eline düşen tekne buna tanıktır, Limoges piskoposundan Kraliçeye, 24 Ağustos 1561, B.N., Paris, Fr. 16103. "... Tanrı'nın inayetiyle Flandre'dan gelen iyi ve güçlü bir gemi, bütün Berberi ülkesinin kalelerini donatacak şeylerle yüklüyken, boğazı geçtikten sonra saldırıya uğramış ve ele geçmiştir; böylece altı bin çakmaklı tüfek, hafif zırhlar, tabancalar ve diğer saldırı silâhları kaybedilmiştir..."

⁶ Bir önceki dipnot, Mediceo 4897 bis.

⁷ *A.e.*, I, s. 167, 4 Ocak 1567.

⁸ D. Francisco Sarmiento'dan Kastilya Büyük Amirine, Roma 28 Eylül 1565, *CODOIN*, CI, s. 112-114. Aktarılan kanaat Malta üstadına aittir.

⁹ F. C. Lane, *a.e.*, s. 31-32.

kilde izleyebiliyoruz.¹⁰ Çünkü Hristiyanlar net bir önceliğe sahip olmakla birlikte, teknik yöntemler Denizin bir kıyısından ötekine geçmekte, malzemeler tektipleşmeye başlamakta ve ardından bu yeniliklerin siyasal uzantılarını sınırlandırmaktadır. Topların kullanımı Hristiyanların Granada ve Kuzey Afrika'daki ilerlemelerine olduğu kadar, aynı zamanda Türklerin Balkanlardaki zaferlerine, belirleyici nitelikteki Mohaç Savaşı'nda,¹¹ İran'da¹² veya bizzat Kuzey Afrika'da kazandıkları zaferlere hizmet etmiştir.

Savaş ve Devletler

Savaş bir harcama, bir israftır. Rabelais daha o tarihlerde, kuşkusuz kendisinin icat etmediği şu sözleri söylüyordu: “Para savaşların damarlarıdır.”

Savaşı veya barışı keyfine göre seçmek; ne birine ne de diğesine maruz kalmamak güçlülerin ayrıcalığıdır: fakat bunlar için de beklenmedik durumlar olabilir. Her hükümdarın yakınında ve bizzat sarayında, güç paylaşımı her zaman muallâktır. Çoğu zaman savaş tarafı ile barış tarafı halindeki ebedi zıtların arasında kalmaktadır. II. Felipe'nin İspanyası 1580'e kadar bunun klasik örneğini vermiştir. Yıllarca sorun ortada kalmıştır: Temkinli Kralın nezdinde kim zafer kazanacaktır? Barışçı Ruy Gomez'in dostları mı (onun ölümünden sonra bile bir arada kalacaklardır), yoksa erdemlerini her zaman güçlü bir şekilde sergilemeye hazır olan, savaş yanlısı Alba dükünün taraftarları mı? Fakat acaba hangi hükümdar veya hangi siyaset sahibi, karşısındaki insanlar tarafından sergilenen bu iki eğilimle her zaman karşı karşıya olmamıştır ki? Dramatik bir manzara sunan 1629 yılının sonunda, bizzat Richelieu'nün karşısında Mühürler Nazırı barışçı Marillac yok mudur?¹³ Olaylar, iki taraftan hangisinin tercih edileceğini

¹⁰ E. Albèri, III, V (Matteo Zane), s. 104 (1594).

¹¹ Türklerin buradaki zaferi, savaş hattına top yığılmasına bağlıdır.

¹² İranlılar Türklerin top ve çakmaklı tüfeklerinden çekinmektedirler, J. Gassot, *a.e.*, s. 23, “... çünkü ateşli sopa asla kullanmamaktadırlar.”

¹³ Georges Pagès, *Rev. d'hist. mod.*, 1932, s. 114.

çoğunlukla belirlemekte ve “koşulların adamını” ön plana çıkartmaktadır.

Savaş harcamaları devletleri bunaltmaktadır ve bedeli ödemeyen savaşlar sayılamayacak kadar çoktur. Sefil ve masraflı İrlanda savaşının, şanlı saltanatının sonunda Elizabeth’in hazinesini iflas ettirdiği ve diğer bütün nedenlerden önce, 1604 barışını önceden hazırladığı görülmektedir. Akdeniz’de savaş o kadar pahalıdır ki, İspanya’da olduğu kadar Osmanlı’da da iflaslar birbirini izlemektedir. II. Felipe’nin harcamaları muazzamdır. 1571’de Madrid’deki müttefik bir donanmanın (Venedik, Papa ve İspanya), 200 kadirga, 100 yuvarlak gemi ve 50.000 askerden meydana gelen donanmanın, iâşesinin yılda 4 milyon dukadan fazlaya mâl olacağı hesaplanmıştır.¹⁴ Gerçek birer yüzen kent olan bu filolar kredileri ve iâşeleri yutmaktadır. Bir kadirganın yıllık masrafı onun inşa maliyeti kadar, yani 1560’larda 6.000 duka kadar¹⁵ olmaktadır

¹⁴ *Relazione fatta alla Maestà Cattolica in Madrid alli XV di luglio 1571...* B.N., Paris Ekim 1533, f° 109-124.

¹⁵ II. Felipe’nin saltanatının başlarında, Toscana kadirgaları için yarı ücretli *asientoya* bkz. (Simancas E° 1446, f° 107); bir kadirga ayda 250 duka almaktadır ve bir duka 11 riyal etmektedir; inşaat maliyeti için, bkz. *Relacion de lo que han de costar las XV galeras que V. M. manda que se hagan en el reyno de Sicilia este año, 1564*, Sim. E° 1128; 15 kadirga için yuvarlak hesap 95.000 *escudo* rakamına ulaşılmaktadır; bunun içinde denizcilere dağıtılacak silâhlar yer almaz. Bu fiyat gündeme getirdiğimiz rapor tarafından çok avantajlı sunulmaktadır. Kadirganın ham gövdesinin maliyetin yarısı kadar olduğunu söyleyelim; maliyetin diğer yarısı yelkenler, kürekler, direkler, tahtalar, halatlar, zincirler, demirler, kaplar ve teknedeki diğer araçlar, variller, yelken ipleri, yağlamada kullanılan iç yağ vs. için harcanmaktadır. Böylece 95.000 dukalık toplam maliyet içinde, 15 kadirganın gövdesi 37.500, halatlar 9.000, yelkenler hemen hemen 20.000, direkler 3.000, kürekler, 2.900, ateşli silâhlar 22.500 dukayı bulmaktadır. Bu hesaplarda forsa veya köle alımına harcanan para bir kenara bırakılmaktadır. Kaçınılmaz yiyecek iâşesiyle birlikte büyük idame masrafı buradadır. 22 Sicilya kadirgasında, Mayıs 1576’da 1.102 forsa, 1.517 köle, 1.205 özgür kürekçi vardır; Mayıs 1577’de rakamlar düşerek sırasıyla 1.027, 1.440 ve 661 olmuştur (Sim. E° 1147); buna göre, ilk durumda kadirga başına 173, ikinci durumda 143 kürekçi düşmekte-

ve bu rakam daha sonraki tarihlerde büyümeye devam edecektir. 1534-1573 tarihleri arasında, deniz donanımları en azından üç kat pahalılaşmıştır. İnebahtı Savaşı yıllarında Akdeniz’de Hıristiyan ve Müslümanlara ait 500-600 kadar kadirga bulunmaktadır (dipnotta verilen hesaplamalara bakılabilir);¹⁶ yani kürekçi, denizci ve asker olarak, bir bütün halinde seyrüseferin veya García de Toledo gibi konuşmak gerekirse, çeşitli unsurların –su, ateş, toprak, hava– koşullarına tâbi kılınmış 150-200 bin adam; zira bütün unsurlar denizdeki insanların hassas yaşamlarını tehdit etmektedir. 1573’te Sicilya’ya ait muhasebede, donanma ihtiyaçlarına yönelik (peksimet, şarap, tuzlu et, pirinç, zeytinyağı, tuz, arpa) harcamalara ilişkin döküm 50.000 dukaya yükselmektedir.¹⁷

Filo savaşları büyük miktarlarda para ve insanın seferber edilmesi demektir: İspanya’da toplanan üstü başı dökük askerler yolda giydirilecektir; bunlar İtalya’ya Bolzano üzerinden yaya olarak ulaşmakta ve kadirgaları beklemek üzere Spezia’da toplanmaktadırlar; İtalyanlar, maceracılar salgınların ve asker kaçaklarının açtığı boşlukları doldurmak amacıyla kabul görmektedirler. Ve özellikle, hiçbir zaman kadirgaların kırmızı küreklerini çekmek için yeterli olmayan, limanlara doğru yol almakta olan kadirga kürekçilerine ait uzun zincirler... Bunlara bağlı olarak, fakirlere

dir. Oysa güçlendirilmiş kadirgalar da vardır. Barbaros’un torunlarından birinin kadirgasında (7 Ekim 1572, Serrano *a.e.*, II, s. 137) 220 köle vardır. Kürekçilere subaylar, tayfalar ve piyade eklenmektedir. Ağustos 1570’te 20 Napoli kadirgası için toplam 2.940 mevcut hesaplanmıştır, yani kadirga başına 150 kişi; o halde her kadirga forsa, denizci ve asker olarak en az 300 kişi demektir. 1571-73 arasında Müslümanlara veya Hıristiyanlara ait 500-600 kadirgada düzenli bir güç olarak 150-200 bin insan taşınmaktadır. Bunlara karada, liman ve tersanelerde seferber edilenler dâhil değildir. Maliyet incelemesi için Floransa’nın hayranlık verici kaynaklarını (Archivio di Stato) ve özellikle Nota di quel bisogna per armar una galera atta a navicare’yi önerebiliriz (Mediceo 2077, f° 128). Ayrıca bkz. Mediceo 2077, 1° 60.

¹⁶ Önceki dipnot.

¹⁷ Simancas E°, 1141.

saldırma,¹⁸ köle edinme, gönüllü kürekçi toplama zorunluluğu ortaya çıkmaktadır; Venedik bunları bulmak için Bohemya gibi uzak diyarlara gitmektedir. Türkiye ve Mısır'daki muazzam insan kaçırmalar nüfus kaynaklarını tüketmektedir. Gönüllü veya değil, önemli büyüklükte bir kitle denizin kıyılarına sürüklenmektedir.

Eğer bunlara bizatihi kara ordusunun masraflı olduğu da eklenecek olursa –bir İspanyol *tercio*'su (yaklaşık 5.000 savaşı) bir sefer sırasında maaş, iâşe ve taşıma masrafları olarak, yüzyılın sonuna ait bir hesaplama göre 1.200.000 dukaya mâl olmaktadır–¹⁹ bu durumda, göz kamaştırıcı bir harcama gerektiren savaş ile hükümdarın gelirleri arasında nasıl bir bağlantı olduğu anlaşılacaktır. Bu gelirler aracılığıyla savaşlar nihayetinde insanların tüm faaliyetlerine bağlanmaktadır. Ancak savaşın modernliği ve canlı evrimi, bağları koparmasına ve bir gün kendini hareketsizliğe mahkûm etmesine yol açmaktadır. Barış bu kronik zayıflıkların, maaşların ödenmesindeki gecikmelerin, yetersiz donanımların, yani hükümetleri kaygılandıran ve –tıpkı kötü havaya veya fırtınaya olduğu gibi– katlanmak zorunda kalınan sorunların ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

Savaş ve Uygarlıklar

Herkes bu şiddet gösterilerine katılmaktadır. Fakat savaş vardır, savaşı vardır. Eğer geniş ölçekli yapılar olan uygarlıklar düşünülecek olursa, şu veya bu uygarlığın “iç” savaşlarıyla, hasım dünyalar arasındaki “dış” savaşları birbirinden ayırmak gerekecektir. Bu uygulamada Haçlı Seferlerini ve *Cihatları* bir yana, Hristiyanlığın ve İslâm'ın iç savaşlarını diğer yana koymak demektir; çün-

¹⁸ Suçları nedeniyle değil fakat *por la necesidad que havia de gente por el remo...* kadirgalara getirilen İspanyol çingenelerine yapılan muamele için, bkz. Avusturyalı Don Juan'dan II. Felipe'ye, Cartagena 17 Nisan 1575, Simancas E° 157, f° 11.

¹⁹ Morel Fatio, *L'Espagne aux XVIe et XVIIe siècles, a.e., s. 218 vd.*; Nicolas Sánchez-Albornoz, “Gastos y alimentación de un ejército en el siglo XVI segun un presupuesto de la época”, *Cuadernos Historia de España*, Buenos Aires, 1950.

kü uygarlıklar, kardeşler arasındaki bitmez tükenmez savaşlarda, Protestanı Katolığın, Sünniyi Şiinin karşısına çıkaran kavgalarda kendilerini tüketmektedir.

Bu ayırımlar büyük öneme sahiptir; bunlar her şeyden önce bize düzenli bir coğrafi konumlandırma olanağı sunmaktadır, çünkü Hristiyanlık ve İslâm, karasal veya denizsel olmak üzere bilinen sınırlara sahip verili mekânlardır. Bu kendiliğinden anlaşılacak bir şeydir. Bunlar aynı zamanda bize, daha da ilginç olarak, bir kronoloji sunmaktadır. Yılların akışı içinde bir “dış” savaş döneminin ardından bir “iç” savaş dönemi gelmekte ve bu sıra oldukça düzenli bir şekilde izlenmektedir. Söz konusu olan ne mükemmel bir orkestra ne de ayrıntısına varıncaya dek ayarlanmış bir baledir. Ama gene de savaş türlerinin birbirlerini izledikleri açıktır: Bu durum karışık görünen ve birdenbire aydınlanan bir tarihin ortasında bazı perspektifler sunmaktadır ama buna bakarak hayal kurmaya gerek yoktur. Zıt yöndeki ideolojik konjonktürlerin önce kendilerini kanıtladıkları, sonra da birbirinin yerine geçtikleri kanısından kaçınmak mümkün değildir. Belgelelerin daha zengin olduğu Hristiyanlık cephesinde, Haçlı Seferleri, yani dış savaşlar kendi iklimini 1570-1575’e kadar dayatmıştır. Bu savaşlar az veya çok ateşli bir şekilde talep edilmiş ve kısa zamanda kaçamaklar, beceriksizlikler, soğukluklar ve yadsımlar ortaya çıkmıştır –bir yandan vergi mükelleflerinin, öte yandan kuşkucuların redci tutumları. Fakat her zaman Haçlı Seferlerinin ateşli taraftarları ve bozguncuları olmamış mıdır? Çatlak seslerin varlığı, bir dinsel duygunun egemen olduğu gerçeğini hiçbir şekilde etkilememektedir. İspanya’da bu durum kendiliğinden anlaşılır niteliktedir. Fakat krallık siyasetinin kurnazlıklarına ve tereddütlerine rağmen Fransa’da da öyledir. Ronsard’da, Helenizm görünümüne bürünmüş olan bu Haçlı duygusu kolayca teşhis edilebilir. “Meskûn dünyanın gözü” olan Yunanistan’ı kurtarmak ve İsa yolunda hareket etmek. Bu duygu, Protestanlığa geçmiş veya geçmek üzere olan Kuzey ülkelerinde bile sürmektedir. Almanya’nın tümünde, güneydoğudaki uzak savaş alanlarından gelen *Türkenlieder* şarkıları söylenmektedir. Ulrich von Hutten Almanya’nın

Roma sömürsünden kurtarılmasını isterken, aynı zamanda böylece Almanya'da kalacak olan paralarla *Reich*'in tahkim edilmesini ve onun Türk'ün aleyhine genişletilmesini talep etmektedir. Aynı şekilde, Luther her zaman İstanbul'un efendilerine karşı yapılacak bir savaşın militanı olmuştur; Anvers'te İslâm'a karşı bir savaştan sık sık söz edilmiştir; bundan da fazlası, Akdeniz'deki Katolik başarılarından her zaman endişe duyan İngiltere'de dahi, Türklerin uğradıkları bozgunlardan memnuniyet duyulmaktadır. İnebahtı İngilizlerin kalplerini hem endişe hem de sevinç duygularıyla doldurmuştur.²⁰

Fakat İnebahtı bir sonuçtur. Haçlı duyusunun kararması uzun süreden beri kendini belli etmekteydi. 1571 zaferinin parlaklığı bir yanılsama yaratmıştır: Geç kalmış bir Haçlı olan Avusturyalı Don Juan'ın ve ardından yeğenin, Alkazar Kebir kahramanı Don Sebastian'ın tek başlarına kaldıklarını kim söyleyebilir? Bunların hayalleri, yaşadıkları zamanın gerisinde kalmıştır, gecikmiştir. Bunun nedeni kısmen, en azından 1550'lerden itibaren, Reformasyona karşı Katolik tepkisinin yükselmesi ve ideolojik cephedeki bir kaymadır. Akdeniz Hristiyanlığı başka bir savaşa başlamak üzere, uzun zamandır süren bir savaştan vazgeçmektedir; dinsel ihtirasının yönü değişmiştir.

Roma'daki tersine dönüş XIII. Gregorius'un papalığının (1572-1585) başlangıcıyla birlikte kendini göstermiştir; gerçekten de bu dönem Protestan Almanya'ya yönelik âni bir husumetle başlamıştır. Papanın Nisan 1573'te miras aldığı büyük görev artık budur; can çekişen ve Venediklilerin ihanetiyle parçalanmış Kutsal Liga değil. Bütün Roma siyaseti Kuzeye yönelmektedir ve İspanyol-Türk barış müzakereleri nedeniyle durum buna çok uygundur. O tarihlerde bir kez daha, II. Felipe'nin çevresinde, Padişah ile 1578-1581 tarihleri arasında varılan bu yıllık barışlar konusunda endişe duyulmaktadır. Fakat Papalık sessiz kalmıştır. Onun amacı artık Protestan Kuzeyle mücadele etmektir ve dolayısıyla Kato-

²⁰ Elizabeth'in Padişaha karşı olan siyasetine dair ilginç yorumlarına bakınız; kraliçe Hristiyanlığın düşmanlarıyla pek anlaşıyor gibi görünmek istememektedir, W. A. R. Wood, *a.e.*, s. 27.

lik Kralı İrlanda meselesine karıştırmak ve İrlanda'nın ötesinde İngiltere'ye karşı sürüklemektir. Bu bizim için, Temkinli Kralı, karşı-Reform birliklerinin öncüsü olarak değil, onları izleyen biri olarak görmek için bir fırsattır.

16. yüzyılın son otuz yılında rüzgârın bu âni yön değişikliğiyle birlikte, İslâmiyet'e karşı Haçlı Seferi gücünü kaybetmiştir; bundan daha doğal bir şey olamaz. 1581'de İspanya Kilisesi Türklere karşı olan savaşın bırakılmasına değil, artık varlık nedenini kaybeden vergi ödemelerine itiraz edecektir.

Ancak 1600'lerden sonra, Protestan savaşlarının yavaşlaması ve Hristiyan Avrupa'nın yavaş yavaş barışa geri dönmesiyle, Haçlı fikri yeniden güç kazanmıştır ve 1593 Türk-Alman savaşı vesilesiyle Fransa'da olduğu gibi bizzat Akdeniz kıyılarında taraftar bulmuştur. Bir tarihçi²¹ "kamuoyuna işlemiş olan Türk korkusu 1610'dan sonra gerçek bir manya haline dönmüştür" diye kaydetmektedir. Bu dönemde, büyük bir tasarılar ve umutlar demeti havai fişekler gibi savrulmaktadır; Protestan savaşı, "iç" savaş, 1618'de bunlara bir kez daha son verecektir.

Bu bütünsel açıklamalar hemen hemen reddedilemez niteliktedir; bununla birlikte, bu yöndeki ihtirasların bu tavır değişikliklerini öncelediğini veya takip ettiğini gösteren yeterli bir kronolojiye sahip değiliz –ki benim düşünceme göre, söz konusu ihtiraslar bu tavır değişikliklerini hem öncelemekte hem de takip etmektedir; bunları teşvik etmekte ve beslemektedir; ve ardından bir girişim eylemi halinde somutlaşmaktadır. Fakat savaşan taraflardan yalnızca birini ele alan bir açıklama, tamamıyla yetersiz olma riski taşımaktadır. Bizim Batılı tarzında akıl yürütmelerimiz oldukça komik kalmaktadır. Gerçekte Akdeniz'in öteki yarısı tarihini yaratmakta ve yaşamaktadır. Öte yandan kısa olmasına karşılık, örnek alınacak nitelikte yeni bir çalışma²² Türk cephesinde de benzer evrelerin, eşzamanlı *konjonktürlerin* olduğunu söylemektedir.

²¹ L. Drapeyron, *agm.*, s. 134. Bütün bu sorular hakkında, G. de Vaumas, *a.e.*, s. 92 vd.

²² W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the XVIth Century*, Londra, 1963.

Hristiyanlar kavgadan bıkmakta ve Akdeniz'e surat asmaktadır ama Türkler de aynı şeyi yapmaktadır, hem de aynı anda. Türkler Macar sınırıyla veya İç Deniz'deki deniz savaşıyla ilgilenmekte, fakat Kızıldeniz, Hint ve Volga'yı da göz ardı etmemektedir. Türk'ün ağırlık merkezi ve eylem hatları, dönemlere göre, belli bir "dünya" savaşındaki değişimlere bağlı olarak yer değiştirmektedir. Bu düşünce Frederick C. Lane'le olan konuşmalarımızda sık sık dile getirilmiştir. Her şey Cebelitarık boğazından veya Hollanda kanallarından Suriye veya Türkistan'a kadar uzanan bir savaş tarihine bağlı olmaktadır. Ve bu tarihin tek bir ritmi vardır, değişimleri etki olarak aynıdır. Hristiyanlar ve Müslümanlar gerekli zamanlarda Haçlı Seferi ve Cihad içinde karşı karşıya gelmektedirler; sonra kendi iç çatışmalarına yönelmek üzere birbirlerine arkalarını dönerler. Fakat bu taşkın ihtiraslar, aynı zamanda, bu ikinci kitabın sonunda söylemeye çalışacağım gibi²³ 16. yüzyılda üniter bir yaşama giden yolu açan dünyanın tümü için geçerli olan maddi konjonktürün yavaş nabız atışlarının bir sonucudur.

Balkanlara Karşı Savunma Savaşı

Hristiyan Akdeniz, Türklerin karşısında kalelerle örülmüştür. Bu savaşın sabit biçimlerinden biridir. Savaşırken aynı zamanda kıyı ve savunma hatlarını genişletmekte, bedenini zırhla kaplamaktadır. Bu siyasal içgüdü tek yanlıdır: Gerçekten de Türkler kendi cephelerini düşük seviyede ve kötü olarak tahkim etmektedirler. Cezayirliler veya Şerif için de durum aynıdır. Acaba burada söz konusu olan bir teknik farklılığı mı, yoksa tavır farklılığı mıdır? Türk cephesinde yeniçerilerin, sipahilerin ve kadırgaların canlı gücüne güven duyulmaktadır. Hristiyan tarafında ise bunun tersine bir güvenlik ihtiyacı, hattâ büyük çatışmalar sırasında kullanılan güçlerde ve kaynaklarda belli bir tasarruf kaygısı hissedilmektedir. Aynı şekilde, eğer Hristiyan devletler Doğu Akdeniz'de önemli miktarda casus bulunduruyorlarsa, bu sadece endişeden değil, aynı zamanda tehdit eden tehlikeyi ölçerek, savunma çabalarını ona

²³ Bkz. aşağıda s. 805-807.

göre ayarlama kaygısından kaynaklanmaktadır. Türklerin gelme tehlikesi yoksa, mümkün olduğu kadar terhise gidilmekte ve teslim edilmemiş siparişler iptal edilmektedir. Bandello, Türk'ün ve Sufi'nin ne yapacağı veya ne yapmayacağı konusunda kafa patlatmak komik bir şeydir, demektedir²⁴ ve bunda haklıdır, çünkü bu sözü söylerken aklına gelen tartışmacılar, bu güçlü kişilerin tasarımları ve sırları hakkında hiçbir şey bilmemekle birlikte, gırtlakları patlayana kadar tartışmaktadırlar. Hükümdarlar için durum farklıdır: Bu oyun çoğu zaman devreye sokulacak savunma araçlarının büyüklüğünü belirlemektedir.

Demek ki Akdeniz Hristiyanlığı İslâm'a karşı bir dizi müstahkem "perde"ye, "cephe"ye sahip olmuştur; bunlar Hristiyanlığın teknik üstünlüğünden emin olarak, kendisinin daha iyi korunduğunu hissettiği uzun savunma hatlarıdır. Bu hatlar Macaristan'dan Akdeniz sınırlarına kadar, iki uygarlığı birbirinden ayıran bir dizi tahkim edilmiş alan halinde uzanmaktadır.

Venedik "Limes"i

Batı denizinin ucunda Venedik eskiden beri dikkatlidir. Signoria Türklerin karşısında *presidiolarını*, sahil gözleme noktalarını Istria, Dalmaçya ve Arnavutluk kıyılarından İyonya adalarına ve daha ötelere, Girit ve Kıbrıs'ı kapsayacak şekilde yaymaktadır: Signoria tarafından 1479'da ele geçirilen bu son dayanak 1571'e kadar onun elinde kalacaktır. Fakat bu uzun ve dar kapsamlı deniz imparatorluğu, bu asalak varlık Türklerin sürekli ilerlemelerinden mustarıptır. Daha gerilere gitmeden, örnek olarak söylersek, 12 Ekim 1540 Barış antlaşması²⁵ Dalmaçya kıyısındaki değerli Nardino ve Laurana iskeleleri ile takımadalardaki bazı adaları, "feodal" adalar olan Sakız, Patmos ve Casino'yu ondan koparmıştır. Pisanilerin fiefi Nio, Quirinilerin fiefi Stampalia ve Venierlerin mülkü olan Paros da kaybedilmiştir. Venedik aynı zamanda Yunanistan'daki Malvoisie ve Napoli di Romania (Latinlerin elindeki

²⁴ A.e., IX, s. 138.

²⁵ Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia*, VIII, s. 302 vd.

Yunan toprakları, Ahbolu, ç.n.) gibi önemli noktaları da kaybetmiştir. Otuz üç yıl sonra, Nisan 1573 tarihli barış antlaşmasıyla ve 1575'teki zorlu sözleşmelerin tamamlayıcı hükümleriyle²⁶ gene Dalmaçya'daki bazı iskeleleri bırakmış, bir savaş tazminatı ödemiş ve 1471'de fiilen kaybedilmiş olan Kıbrıs'tan vazgeçmiştir. Venedik çoğu zaman Britanya imparatorluğuna benzetilmiştir; oysa 16. yüzyılın Venedik'i, Hindistan'a ulaşamayan bir Britanya imparatorluğu gibidir. Fakat bu kıyaslama bizi yolumuzdan saptırmamalıdır: Venedik'in bu sınır toprakları küçük unsurlardan, çoğu zaman eskimiş müstahkem mevkillerden meydana gelmiştir. Bu alandaki kentler ve adalar ancak nadiren birkaç bin kişilik nüfusa sahiptirler. 1476'da Zara'nın nüfusu 7.000'den biraz fazladır,²⁷ Spalato 4.000'den biraz az,²⁸ Cattaro ise 1572 salgını nedeniyle ancak bin kişilik bir nüfusa sahiptir. Kefalonya 20.000,²⁹ Zanta 15.000,³⁰ Korfu 17.517³¹ kişilik bir nüfusa sahiptir. Sadece Girit 200.000 kişilik nüfusuyla bir miktar ağırlığa sahiptir ve yeni zincirin esas halkasını meydana getirmektedir. Fakat Yunan adası güvenilir değildir; bu 1571'de görülmüştür ve 1669'da gene görülecektir. Toplam olarak, bu imparatorluk mevcut haliyle, Venedik ve onun Terra Ferma'sındaki topraklarına kıyasla nüfus açısından herhangi bir ağırlığa sahip değildir, çünkü asıl Venedik aynı dönemde 1.5 milyonluk bir nüfusa sahiptir.³²

Demek ki Türk kıyılarının açıklarında bulunan bu setin tutunması bir mucizedir. 1539'da İspanyolların Balkan sahillerindeki Castelnovo köprüsünde tutunamadıklarını hatırlatalım.³³ Venedik'in sıra dışı dayanıklılığı uyum gösterme yeteneğinin bir zaferi

²⁶ H. Kretschmayr, *a.e.*, III, s. 74.

²⁷ Andrea Giustiniano'nun muhtırası, 1576, B.N., Paris, Ital., 1220, f° 81.

²⁸ *Age.*, f° 69.

²⁹ *Age.*, f° 34 v° ve 35.

³⁰ *Age.*, f° 25 v°.

³¹ *Age.*, f° 39 vd.

³² B.N., Paris, Ital. 427, f° 274, 1569.

³³ A. Morel Fatio, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* içinde, c. XXXIX, 1911, s. 12 vd., ayrı basım. Mora'daki Coron'da, 5 yıl sonra yapılan, aynı şekilde sonuçsuz bir girişim.

ve tekrarlanan hesaplamaların bir sonucudur: Görev noktalarının özenli bir şekilde takibi, güçlü bir fabrika olan Tersanenin dikkatli duruşu, *nave* ve kadirgaların kesintisiz resmî geçidi. Bunlara sınırlardaki unsurların hazırlıklı ve sadık olmalarını, buralarda Signoria adına komuta edenlerin önemini ve cezalarını burada çeken sürgünlerin cesaretini ekleyelim. Tabii ki bu tabloda uygulamalı topçu okullarının etkinliği ve hareketli uçlarda bulunan Arnavutlar, Dalmaçyalılar ve Rumlardan asker sağlamanın kolaylığı yer almamaktadır.

Ancak Venedik bu zincirin iki ucunda güçlüklerle karşı karşıyadır. Doğuda Kıbrıs yolun sonundadır; savunması güç ve halkı güvenilir değildir. Ada, tıpkı Rodos gibi Anadolu'ya çok yakındır ve böylece Türklerin insafına kalmıştır. 1571 bozgunu Venedik savunmasının ağırlık merkezinin 1572'de güçlükle kurtarılan Girit'e kaymasına yol açmıştır; Signoria artık kendini sürekli olarak galip gücün tehditlerine maruz hisseder. Zincirin diğer ucunda, kuzeyde, Istria ve Friuli sınırında Venedik Habsburg topraklarına temas etmekte ve neredeyse Türk topraklarına değmektedir. Bunun sonucu olarak ikili bir tehlikeyle karşılaşmakta ve üstelik doğrudan anakara söz konusu olduğundan tehdit daha büyük olmakta, Venedik'in bizzat kendi varlığına yönelmektedir. Daha 1463-1479'da Türk akınları Piare'ye ulaşmıştır³⁴ ve Habsburg topraklarının karşısında 1518'de dengelenmiş olan sınırlar³⁵ henüz tartışma konusu değildir, yani hukuk konusu haline gelememişlerdir. Bütün bu tehlikelere karşı Venedik yüzyılın sonunda, pahalı ve sağlam olan Palma müstahkem mevkiini inşa edecektir.

Bir hattan, bir dizi ileri karakoldan ibaret olan Venedik imparatorluğu muazzam Türk devletini kuşatamamakta ama onu rahatsız etmektedir. Venedik'te bu konuma dair aşırı hassasiyet bilinmektedir. Signoria'nın elçileri ve balyozları, antlaşmalar ve vicdanların satın alınması yoluyla bu konumu bir saldırı olasılığına karşı korumak üzere, İstanbul'da nihayetsiz bir çabanın içinde-

³⁴ Fernand Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie*, s. 77.

³⁵ Carlo Schalk, *Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna*, Venedik, 1912, s. 5.

dirler. Bu çabalar siyasal ve ticari nedenlerden dolayı nihayetsiz kalmaktadır; komşuluktan kaynaklanan olaylar, izinsiz tahıl yükleyen bir tekne, fazlasıyla keyfi davranan bir korsan veya asayişli sağlamada biraz sert davranan bir Venedik kadırgası yüzünden olaylar çıkmakta ve büyümektedir. 1582’de Sinan Paşa Venedik’le kavga çıkarmanın yolunu aramaktadır ve Venedik’e ait adaların “Padişahın devletinin gövdesine bağlı ayaklar olduğunu” ilân ederek, onlara yüklenmek için iyi bir fırsat yakalamıştır.³⁶

Fakat belki de Venedik hattı bizzat zayıflığından ötürü, hattâ Türklerin bu hat üzerinde, batıya ulaşabileceği geniş delikler, pencereler ve kapılar açmış olması sayesinde tutunabilmiştir: İyi kötü tahkim edilmiş olan ve 1572’deki dramatik kuşatma sırasında direnen Modon (daha 1550’de burası Belon du Mans tarafından “Türkiye’nin anahtarı” sayılmaktadır) veya daha kuzeyde, 1573’ten itibaren tahkim edilecek olan Navarin³⁷ ve nihayet Hristiyan topraklarına ve açık alanlara doğru mükemmel bir üs olmasına rağmen, sürekli karışıklık içindeki bir ülkeyle çevrelenmiş olan Arnavutluk’taki Avlonya. Venedik *limes*indeki bu açıklıkların onu daha az can sıkıcı hale getirerek, daha uzun süre ayakta kalmasına olanak verdiği söylenebilir mi?

Tuna Üzerinde

Türk imparatorluğu Balkanların kuzeyinde³⁸ önemli ama hassas bir sınır olan Tuna’ya ulaşmış ve onu aşmıştır. Tuna eyaletlerini

³⁶ X. de Salazar’dan S. M.’ye, V. 24 Mart 1582, Simancas E° 1339.

³⁷ P. de Canaye, *a.e.*, s. 181.

³⁸ Bütün bu paragraf hakkında, Macaristan’a ilişkin muazzam ama ulaşılması her zaman mümkün olmayan bir literatür mevcuttur. A Lefavre, *Les Maggyars pendant la domination ottomane en Hongrie*, 1526-1722, Paris, 2 cilt. 1902. Kısmen çağdaş kaygılarla yönlendirilmiş yeni Alman kitapları, Rupert von Schumacher, *Des Reiches Hofzaun, Gesch. der deutschen Militärgrenze im Südosten*, Darmstadt, 1941, Roderich Gooss, *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik*, 1941 (Siyasi ve ayrıntılı), Friedrich von Cochenhausen, *Die Verteidigung Mitteleuropas*, Jena, 1940, taraflı ve özet, G. Müller, *Die Türkenherrschaft in Sieben-*

yarı yarıya ele geçirmiş, ormanlık ve tepelik Transilvanya'nın mutlak değilse bile en azından rakipsiz efendisi olmuştur. Batı'da Hırvatistan'ın yatay vadileri boyunca ilerlemiş ve Zagreb'in ötesinde, Kulpa'nın, yukarı Sava ve Drava'nın stratejik kesimlerine, fakir, dağlık, ulaşılması zor ve yarı yarıya boş bölgelere, Dinar bloğunun Alpelerin güçlü kesimine kavuştuğu alana kadar ulaşmıştır. Böylece Balkanların kuzeyindeki Türk sınırı, doğuda olduğu gibi en batıda da kısa zamanda sabitleşmiştir; bu sınır her iki yandan zorlu engebelerle sarılmıştır. Tabii ki insanlar buna kendi engellerini de katmışlardır: Doğudaki Boğdan ve Eflâk'a doğru zapt edilmesi veya yönlendirilmesi güç olan yıkıcı Tatar akınları oluşmaktadır. Batıda bir Alman sınırı oluşmuştur; en azından Windischland'da, Orta Sava ile Orta Drava arasında ve Laybach *Generalkapitän*'i'nin komutası altında. Bu sınırı düzenleyen imparatorluk emirnamesi, 1538'de Linz'de hazırlanmıştır. Windischland ve ardından Hırvatistan için, V. Carlos ve Ferdinando dönemlerinde askerî sınır korumaları kendiliğinden oluşmuşlardır. 1542 tarihli bir düzenleme, bölgenin tümünün örgütlenme biçimini saptamıştır. Nicolay Zriny'nin 1555'te yazacağı üzere, burası Styria'nın surları, *Vormauer*'idir ve buradan hareketle bütün Avusturya devletinin can damarı olmaktadır. Zaten bu ortaklaşa, zorunlu ve kendi masraflarını kendi karşılayan savunma biçimi, o tarihe kadar küçük devletler ve çeşitli vatanlar halinde bölünmüş olan Avusturya *Erbland*'ını gerçek bir birlik haline getirmeyecek midir?³⁹ 1578'de Kulpa üzerinde sağlam Karlstadt Kalesi yükselmiştir;

bürger, 1923, Joh. Loserth, "Steiermark und das Reich im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts" in: *Zs. d. hist. Ver. f. Steiermark*, 1927, 1594'te Reich'tan Türklere karşı yardım istemeye giden Friedrich von Herberstein heyeti hakkında. Dinsel hayat ve Protestanlığın nüfuzu hakkında, K. Bihlmeyer'in *Manuel*'inin III. cildinde özet olarak bulunabilecek (s. 69) zengin bir literatür vardır, *Mémoires de Guillaume du Bellay, a.e.*, II, s. 178. "Kendilerine bazen *Hussirer* adı verilen ve Almanlar tarafından yarı barbarlar olarak görülen" Macar hafif süvarileri, G. Zeller, *Le siège de Metz*, Nancy, 1943, s. 15. Macar savaşının iâşesi konusunda, Johannes Müller, *Zacharias Geizkofler 1560-1617*, Viyana, 1938.

³⁹ F. von Cochenhausen, *a.e.*, s. 86-87.

aynı dönemde Hans Lenkovitch Hırvat ve Sloven sınırı üzerinde otorite sahibidir ve buranın organizasyonu *Brucker Libell* (1578) tarafından belirlenmiştir. Buranın en özgün niteliği, Türklerin otorite ve topraklarından kaçan çok sayıda Sırp köylüsünün sınır boyunca kök salacak biçimde yerleştirilmesidir. Bu köylülere toprak ve ayrıcalıklar verilmekteydi. Bunlar gerçek ataerkil ve demokratik topluluklar olan büyük aileler halinde gruplanmışlardı ve Eskiler –yaşlılar– askerî ve ekonomik görevleri paylaştıran kimseler olmaktaydı.

Geçen yıllarla birlikte bu askerî uçlar tahkim edilmişti; belki de, Busbecq'in verdiği bilgilere dayanarak,⁴⁰ böyle bir sınır sabit hale geldiyse, bunun nedeninin en azından 1566'ya kadar buraların sakin kalması olduğunu düşünebiliriz. Sükûnet ve kısmi hareketsizlik. Zira kanatlarda direnmek mümkün olsa bile, sınırın merkezinde, açık Macar ülkesi boyunca direnmek daha zordu. Bu talihsiz ülkenin başına gelen felâketlerden, 1526'dan sonra paylaşılmasının yol açtığı korkunç karışıklıktan, kardeşi kardeşe düşüren kavgalardan ve bölünmelerden, 1541'de neredeyse tamamen Türk'e boyun eğmesinden defalarca söz ettiğimiz için tekrar üzerinde durmuyoruz. Türk dünyasına dâhil edilen Macaristan, Hristiyanların eline ancak dar bir sınır şeridi bırakmıştır. Ovaları ve su yolları, başta Tuna olmak üzere, istilalara açıktır. Türklerin 1529'da Viyana üzerine ilerlemelerinden sonra, Alman dünyasının surları haline gelen alanı savunabilmek için, karayolları ve nehirler boyunca oluşturulan yapay engelleri artırmak, bir Tuna filosu kurmak ve idame ettirmek gerekmiştir: Henüz 1532'de, Viyana tersanesinin *Generaloberst*'i Zaralı Jeronimo, yüz kadar tekne olduğunu tahmin etmektedir. Bu tekneleri ve ayrıca tuz taşımada kullanılan kayıkları inşa etme emrini, Gmünden *Salzamt* almıştır. Bu tuz kayıklarına *Nassarnschiffe* adı verilmektedir. 16. yüzyıl Fransızcasında *nassade* denilmektedir, fakat sonunda galip gelen, Türkçedeki kayık kelimesinden türeyen *tscheiken* olacaktır. Böylece 19. yüzyıla kadar Tuna üzerinde *tscheiken*ler dolaşmış ve bunların bordalarında *Tscheikisten*ler yer almıştır. 1930'da eskiyi

⁴⁰ A.e., II, s. 82 vd.

canlandıran bir şenlik sırasında Klosterneuburg'da, Prens Eugen dönemindeki *tscheikenler* sergilenmiştir.

16. yüzyılın sonunda uzun Macar sınırı sabit bir hale gelmiştir. Fakat burası hiçbir zaman sakinleşmemiştir. Sonsuz talanlarıyla, köle veya haraç avlarıyla küçük savaşlar, sınır çizgisini değiştirememiştir. Gözetleme kuleleri, kaleler, şatolar ve hisarlardan meydana gelen bir alan, kademeli olarak, halkaları az veya çok bitişik bir tahkimat ağı oluşturmuştur; bu halkaların aralıklarından küçük akıncı grupları geçebilmekte, fakat büyük ordular kendilerine karşı gerilen ağlara takılmaktadırlar. Tıpkı Hırvatistan'da, Slovenya'da ve başka yerlerde olduğu gibi, burada da barış örgütleyici bir faktör olmuştur; özellikle 1568'den sonra ve 1574-1576 ile 1584'ten sonra yenilenen Edirne barışından itibaren. Bu nispi barış ancak 1593'te bozulmuştur, fakat 25 yıllık sükûnet, uzun ve esnek bir sınırın toprağa kök salması için yeterli olmuştur. Öyle görünmektedir ki, bu sınır 1567'de hâlâ kırılıgandır: Chantonnay, Viyana'dan⁴¹ "Kuşkusuz Hristiyanlık bu tarafta kötü korunmaktadır" diye yazmaktadır; Fourquevaux da Macaristan'daki Alman askerlerinin işe yaramaz olduklarını ilâve etmektedir. Türkler bunları "kadın yerine koymakta ve ellerine geçirdiklerinde dövmetedir."⁴² Bu 1567 tarihinin bir gerçeğidir –ve sonrasının– fakat kuşkusuz Türklerle savaşın yeniden başladığı 1593'te gerçek farklıdır. Bu sınır bölgesini Raab'dan Meutra'ya kadar 1585 ilkbaharında dolaşan Fransız Jacques Bourgars,⁴³ *Günlük*'üne Hristiyan savunmasının çok yönlü tedbirlerini kaydetmiştir: Sadece Raab bölgesinde 12 kale yükselmektedir –üstelik barış zamanındayız. Ayrıca 5.000 piyade ve 300 süvari garnizon oluşturmaktadır. Comarn'da ilâve bir tedbir olarak, bir atölye bizzat orada gülle ve barut imâl etmektedir. Bütün *limes* boyunca iki tarafın askerleri arasındaki küçük çatışmalar gündelik olaylardır.⁴⁴

⁴¹ CODOIN, *CI*, 7 Haziran 1567, s. 229.

⁴² Fourquevaux, *a.e.*, I, s. 239, 17 Temmuz 1567.

⁴³ L. Anquez, *Henri IV et l'Allemagne*, s. XXI-XXIII.

⁴⁴ *Age.*, s. XXII.

Denizin Merkezinde: Napoli ve Sicilya Kıyılarında

Napoli ve Sicilya kıyılarına, Mağrip'e doğru bağlantı kurma olanağı sağlayan Malta eklendiğinde, tamamen farklı bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Denizin ortasındaki konumu ona stratejik bir değer vermektedir. "Burası Türk tehlikesine karşı İtalya denizinin bir cephesidir",⁴⁵ yani Türklerin Arnavutluk ve Yunanistan'da sahip oldukları gözetleme noktalarına karşı. Buranın görevi hem İspanyol filolarına bir üs sunmak hem de Türk donanmasına direnmek, kendi topraklarını korsan saldırısına karşı korumaktır.

Brindisi, Tarento, Augusta, Messina, Palermo ve Napoli Hristiyan kadirgalarının iâşe merkezleri olarak hizmet verebilirler. Brindisi ve Tarento belki fazla doğudadır; Palermo ve Augusta Doğu Akdeniz'den ziyade Afrika'ya doğru uzanır; Napoli iç bölgelerden çok uzaktadır. Bu durumda Messina'nın konumu en iyisidir. Bu kent tehlikeli anlarda Batı'nın esas deniz üssü olmuştur. Su koridoru boyunca pusu kurmaya elverişli konumu, Sicilya kökenli veya yabancı buğdayın iâşesindeki kolaylıkları ve Napoli'ye yakınlığı Messina'nın yıldızının parlamasına yol açmıştır. Napoli'den Messina'ya insanlar, yelkenler, peksimet, şarap, sirke, "ince" barut, kürekler, fitil, çakmaklı tüfek "kınları", demir güller... gelmektedir. Kentin konumuna gelince, bugünkü düşüncelerimizle yargılamamız pek doğru olmaz. Türklerin üstün olduğu dönemde, İslâm donanmaları için boğaz yolunu zorlamak her zaman mümkündü ve bu macera, riziko ve tehlikelerine rağmen, kadirgalar veya korsan filoları tarafından başarılı bir şekilde sonuçlandırılıyordu. Bunun nedeni, dar su yolunun o dönemdeki topçunun atış menziline göre çok geniş olması ve gözetimin güç olmasıydı.

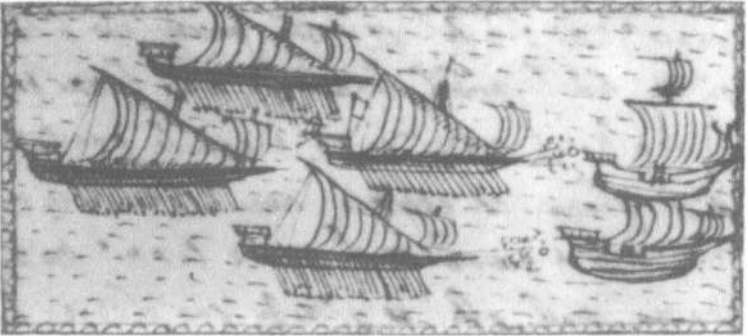
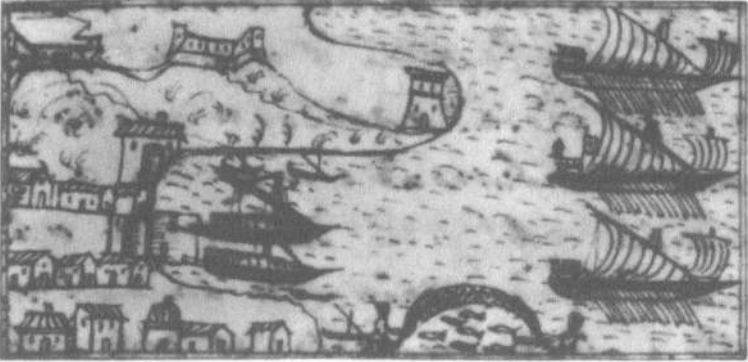
16. yüzyılın başından itibaren, Napoli ve Sicilya, iç kesimlerinde olduğu gibi, sahilleri boyunca da çoğu zaman kullanılmayan ve duvarları harabeye dönmüş kale ve tahkimatlarla doluydu. Topçunun, topçular için atış yerleri ve süvari desteği sağlamanın, düşmanın durumuna göre surları ve setleri güçlendirmenin önemini nadiren görüyorlardı. Bu modası geçmiş kalelerin yıkılması ve

⁴⁵ A. Renaudet, *L'Italie...*, s. 12.

1. AFRİKA'DA BİR KALENİN KUŞATILMASI

Resim Vicente Carducho'ya aittir. Burası belki de Peñon de Vélez'dir (1584). Gemi çeşitlerinin güzelliği dikkat çekicidir. Madrid, Academia di S. Fernando.

2, 3, 4. FIRTINADA, LİMANDA, SAVAŞTA KADIRGALAR
Toscanalı bir forsanın çizimlerine göre, 1560 civarı. Venedik Marciana
Kütüphanesi, elyazması.

yeniden düzenlenmesi, yeni unsurların inşa edilmesi birçok kuşağın emeğiyle olmuştur: Catania'da 1541'den itibaren,⁴⁶ Ortaçağ'dan kalma surlara, çapraz atışlar yapabilen burçlar ilâve edilmeye başlanmıştır. Bu girişim üç çeyrek yüzyıllık çaba ve harcamalardan sonra, ancak 1617'de tamamlanabilecektir.

Bu büyük çalışma Mezzogiorno'nun tümünde, 1538 civarında, Napoli'de Pietro di Toledo'nun, Sicilya'da ise Ferrante Gonzaga'nın baskılarıyla başlamıştır. Bunun nedeni 1538'in Preveze'nin yılı olması ve artık Türk filolarının giderek güçlü darbeler indirmeye başlaması ve denizde, korumanın mümkün olmadığı Napoli ve Sicilya kıyılarını vurmasıdır. Yazarı belli olmayan *Vita di Pietro di Toledo*,⁴⁷ kral naibinin o tarihlerde Reggio, Castro, Otranto, Leuca, Gallipoli, Brindisi, Monopoli, Trani, Barletta, Manfredonia ve Vieste tahkimatlarının inşasına giriştiğini ve Napoli'yi de tahkim etmek için çaba sarf ettiğini bildirmektedir. Bu dönemden itibaren, Napoli kıyılarında gözetleme kuleleri inşa edilmiş görülmektedir. 1567'de, bütün krallıkta, bu kulelerden 313 tane daha yapılmıştır.⁴⁸ Pietro di Toledo'nun Napoli'de yaptıklarını, Ferrante Gonzaga 1535-1543 arasında Sicilya'da gerçekleştirmiştir.⁴⁹ Doğu ve güney sahillerinde 137 kule yaptırmıştır;⁵⁰ güney kısmı doğa tarafından bir miktar korunmakla birlikte, doğu kısmı Türklerin darbelerine açıktır ve kısa bir süre sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında basit bir askerî sınır"dan ibaret hale gelecektir.⁵¹ Bu hassas hat boyunca, 1532'den itibaren, Siraküza'da tahkimat çalışmaları başlatılmıştır.⁵² Bizzat Ferrante Gonzaga'nın

⁴⁶ Rosario Pennisi, "Le Mura di Catania e le loro fortificazioni nel 1621", *Arch. st. per la Sicilia Orientale*, s. 110.

⁴⁷ *Arch. st. it.*, c. IX, s. 34.

⁴⁸ Simancas E° 1056, f° 30.

⁴⁹ G. Capasso, "Il governo di D. Ferrante Gonzaga in Sicilia dal 1535 al 1543", *Arch. st. sic.*, XXX, XXXI.

⁵⁰ G. La Mantia "La Sicilia e il suo dominio nell'Africa settentrionale dal secolo XI al XVI", *Arch. st. sic.*, XLIV, s. 205 dipnot

⁵¹ Hans Hochholzer, *agm.* 287.

⁵² L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 259-260.

krala verdiği bir raporda söyleyeceği üzere,⁵³ adanın tehlikelere açık olan tek kıyısı burasıdır. Kuzey kıyısı dağlıktır; güney kıyısı, “*la più fluttuosa spiaggia di quei mari*”⁵⁴ düşman filosunun barınabileceği hiçbir yer sunmamaktadır. Alçak, verimli ve ulaşılması kolay kıyıları olan doğu için durum aynı değildir. Bu durumda Siraküza’dan başka, Catania ve Messina’yı tahkim etme zorunluluğu vardır, öyle ki, 1535’te adaya geldiğinde, burayı “*abandonate etsenza alcuno pensiero di defenderle*” olarak bulmuştur.⁵⁵ Fakat o adayı terk ettiğinde, buralar henüz tahkim edilmemişti.

Demek ki her şey yalnızca bir günde ya da bir kral naibinin geçici hükümdarlığı sırasında değişmiş değildir. Sicilya’da tahkimat çalışmaları Ferrante’nin ardılları tarafından sürdürülecektir; tıpkı Napoli’de Pietro di Toledo’nun ardıllarının yaptığı gibi. Görev her zaman gündemdedir;⁵⁶ sıklıkla yeniden başlamakta, fakat emirler ve karşı emirlerle kesintiye uğratarak hiçbir zaman tamamlanamamaktadır. Napoli’de krallığa ait 20 kalede bulunan şantiyeleri ele alan (1594’te tam olarak 19 tane) her kral naibinin kendisinden önce yapılanları bozduğu söylenmektedir;⁵⁷ kuşkusuz bu biraz abartılıdır ve gerçekten bîhaber olmaktır. Sorumlular ödenek yokluğundan dolayı sıkıntıya düşmektedir; bir yerdeki çalışmayı başlatabilmek veya bozulmuş şeyleri onarmak için, başka bir yerdeki çalışmayı durdurmaları gerekmektedir (1533’te tamamlanan Sicilya gözetleme kulelerini 1583-1594 arasında yeniden inşa etmek gerekmiştir); ayrıca bütün kaleleri yeniden ele almak ve modernize etmek zorunda kalmaktadırlar. Nihayet şantiyeleri batıya doğru daha uzaklara yaymak gerekiyordu; bu da önüne set çekilmek istenen tehlikenin batıya doğru ilerlediğinin kanıtıdır. Cezayir korsanlığı ve 1558 öncesindeki büyük Türk yolculukları Sicilya ve Napoli’deki pozisyonların arkasından dolanmıştır; öyle ki, artık Tiren Denizi tarafı cephe haline gelmiştir ve

⁵³ Milano, 31 Temmuz 1546, B.N., Paris, Ital. 772, f° 164 vd.

⁵⁴ *Age.*, f° 164 v°.

⁵⁵ *Age.*

⁵⁶ Simancas E° 1050, f° 136, 3 Aralık 1560, ve E° 1052, f° 10.

⁵⁷ *Arch. st. it.*, c. IX, s. 248, Simancas E° 1051, f° 68.

Palermo,⁵⁸ Marsala,⁵⁹ Trapani,⁶⁰ Serranto,⁶¹ Napoli,⁶² Gaeta... ile ilgilenmek zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Fakat asıl büyük tehlike doğu kesiminde kalmaya devam etmektedir ve savunma sistemi özellikle bu yönde iş görmektedir. İşte 1560'ta Napoli'deyiz. Pescara,⁶³ Brindisi adası ve büyük Tarento kasabasını⁶⁴ tahkim etme konusundaki çalışmalar bir yıldan beri sürmektedir. Tartışmaların ardından Alba dükü tarafından önce verilen fakat sonra iptal edilen (o sırada, 1557'de Napoli kral naibidir), Otranto Burnu'ndan Bari'ye kadar bir dizi küçük kasabanın surlarını yıkma konusundaki emir nihai olarak lağvedilmiştir: Bu kasabalar Nolseta, Sovenazo, Vigella, Galignano ve Nola'dır; ancak emir iptal edilirken, bu kasabaların kendi tahkimatlarını kendi başlarına yapmaları ve kendi kendilerini korumaları koşulu getirilmiştir; bütün bunlar çalışmaların zorluğunu ve savunma hattının yetersizliğini gösteren ayrıntılardır. Öyle ki, yaz dönemi yaklaştığı zaman tahkimatlar yeniden tahkim edilmektedir. Napoli milisi 8-10 bin adam sağlamaktadır ve 20 bin kişi sağlama olanağına sahiptir. Milisler, krallığı aşmak ve orada barınmak zorunda olduğundan, askerlerin yabancılar değil de ülkenin çocukları olmasından memnuniyet duyulmaktadır.⁶⁵ Böylece Mayıs 1560'ta Manfredonia'ya 500, Barletta'ya 700, Trani'ye 600, Bisceglie'ye 400, Monopoli'ye 300 ve Brindisi'ye 1.000 piyade yerleştirilmiştir; buna ek olarak kaleye üç İspanyol taburu, Tarento'ya 500, Otranto'ya 800 ve Cotron'a gene 800 milis konul-

⁵⁸ 2 Mayıs 1568, Simancas E° 1132; 1576, Sim. E° 1146, sorun her zaman gündemdedir.

⁵⁹ G. La Mantia, *agm.*, s. 224, dipnot 2.

⁶⁰ L. Bianchini, *a.e.*, I, s. 55.

⁶¹ 31 Ocak 1560'ta Türkler tarafından yağmalandıktan sonra, Sim. E° 1050, f° 14.

⁶² 26 Şubat 1559, Simancas E° 1049, f° 91.

⁶³ Fourquevaux 29 Aralık 1565'te haber almıştır, Fourquevaux, *a.e.*, I, s. 36.

⁶⁴ G. C. Speziale, *Storia militare di Taranto*, Bari, 1930.

⁶⁵ 10 Ocak 1560, Simancas E° 1050, f° 9; *Ordenanzas de la milicia de Napoles* (1563), imp., Simancas E° 1050, f° 54.

muştur. Bunun dışında bin kadar silâhlı adam ve 200 hafif süvari Apulia'ya yerleştirilmiştir ve saldırı durumunda kullanmak üzere 6.000 İtalyan askere alınmıştır.⁶⁶ Sahiller işgal altında tutularak ve müstahkem mevkiiler güçlendirilerek, *lugares abiertos*un, kıyıdaki açık kent ve kasabaların boşaltılmasına önem verilmektedir. Sicilya'da, 1573'te savunma perdesi adanın tümüne yayılmadığından,⁶⁷ Messina, Augusta, Siraküza, Trapani ve Milazzo'yu savunmakla yetinilmiş ve çok zayıf oldukları için Taormina, Catania, Terranova, Licata, Girgenti, Sciacca, Mazzara, Marsala, Castellammare, Termini, Cefalù ve Patti geçici olarak terk edilmişlerdir.

1580'lerde ve hattâ daha geç bir tarihte, Napoli ve Sicilya kral naiplerinin yaz dönemlerindeki meşguliyetleri böyledir (kış geldiğinde bütün sistem uykuya yatmaktadır). Bu dönemde Türk tehdidi daha düşük düzeyde olduğu için, bu türden askerî harcamaların yükü daha da ağır gelmektedir; özellikle adanın esas muhafızı olan süvarilerin hemen hemen tüm gelirleri tükettiği Sicilya'da durum budur. Bu bilgece savunma sistemini, kullandığı insan kitlesiyle, posta atlılarının ve bağlantı noktalarının oluşturduğu karmaşık sistemle ve gerekli görsel enstrümanlarla birlikte toplam olarak göz önünde bulundurduğumuzda, bu kırılğan savunma karşısında Türklerin yarattığı can sıkıcı sürprizler bizleri şaşırtmayacaktır. Kabaca 1538 yılı bu sorunlu savunma sisteminin başlangıcını oluşturmakla birlikte, ancak 1558'den sonra tamamlanmışa benzemektedir.⁶⁸ Venedikliler bu sistemin etkinliğine işaret etmiştir. 1583'te donanma müfettişi Niccolò Suriano şöyle demektedir: "Kısa bir süre önce, Cap Santa Maria'dan Tronto'ya kadar, Apulia kıyıları çok az savunma kulesine sahipti. Bu durumda Türk filoları bu sahillere aralıksız olarak geliyor, seyrüsefere ve bu topraklara büyük zarar veriyorlardı; ve bu fırsatların bolluğun-

⁶⁶ Simancas E° 1050, f° 43 (18 Mayıs 1560): 1561'de benzer tedbirler alınmıştır, Simancas E° 1051, f° 52 (5 Nisan 1561).

⁶⁷ E. Alberi, *a.e.*, II, V, s. 483.

⁶⁸ Ayrıca, Mayıs 1567'de Napoli'deki kıyı garnizonlarının dökümü için, bkz. Simancas E° 1056, f° 67; Sicilya'da 1583 veya 1585 yılları için, bkz. Sim. E° 1154.

dan dolayı körfezin içlerine girmiyorlardı. Şimdiyse bu kulelerin sayesinde, karadaki insanlar korunmakta... ve küçük tekneler günboyu daha büyük güvenlik içinde seyretmektedirler. Eğer bir düşman gemisi belirirse, güvenlikte olacakları kulelerin altına saklanabilirler, çünkü toprakla donatılan bu kuleler kahramanca savunulmaktadır. Bu durumda filolar, fazla tehlikeye atılmaksızın iyi avlar bulacakları Ancona tepesinin diğer tarafında dolaşmaktadırlar.” Ve buralarda avlananlar İspanyol tekneleri değil de Venedik tekneleri olduğundan, bu anlatılanların ve yarattıkları sonuçların anlamı ortaya çıkmaktadır; buna göre Papa, Ferrara ve Urbino düklikleri Napoli krallığındakilere benzer gözetleme kuleleri yaptırmalıdır.⁶⁹ Acaba İspanyol kral naiplerinin çalışmaları o kadar korkulacak bir şey midir?

İtalya ve İspanya Kıyılarının Savunması

La Goulette *presidiosunun* güçlü Malta menziliyle 1574’e dek sağlam bir nokta olarak kalacağı Berberî ülkesinin kıyılarına kadar uzatılan Napoli ve Sicilya hattı, genel olarak Türk donanmaları tarafından aşılmamaktadır. Bunun nedeni bu hattın onları durdurma yeteneğine sahip olması değildir. Türkler ganimetlerini topladıktan sonra, daha uzaklara gitmeyi pek istemezler. Ancak bunu istemelerini engelleyen herhangi bir şey yoktur ve istedikleri zaman, Osmanlı ile Berberî ülkesi arasında teknelerin hareketini engelleyecek herhangi bir şey bulunmamaktadır. Öte yandan Cezayir’in korsanlığı oldukça faaldir. O halde Hristiyanlar uzaklardaki sahillerini korumak, onları kule ve kalelerle donatmak ve derinlemesine örgütlemek zorundadır.

Sicilya savunma çalışmalarında olduğu gibi, bu set bir günde inşa edilecek bir şey değildir; zamanla yükseltilmekte, yeri değiştirilmekte ve modernize edilmektedir. Ne zaman, nasıl? Bunları belirlemek güçtür. 1563’te⁷⁰ Valencia’daki eski kulelerin yerine, içine top yerleştirilecek yeni kulelerin yapılması tavsiye edilmektedir.

⁶⁹ V. Lamansky, *a.e.*, s. 600-601.

⁷⁰ 31 Mart 1563, arşiv referansı kayıp.

Barcelona'da ise sorun, harcamaları kimin karşılayacağı noktasındadır: Kral, kent veya *Lonje*?⁷¹ 1536 Ağustos'u'nda Mallorca'da⁷² gözcüler *atalyas* açıklamalarında düşman yelkenlileri olduğunu bildirmişlerdir. Adada bu tarihlerde üç kule bulunmaktadır. Acaba bunlar ne zaman yapılmışlardı? 1543'te Alcudiat'ta tahkimat çalışmaları başlamıştır, ama nasıl bir tahkimat? Aynı şekilde, Korsika'da, köylerdeki kare biçimli tahkimat kulelerinden⁷³ ayrı tutulması gereken yuvarlak gözetleme kuleleri ne zaman inşa edildiler? Acaba Valencia'daki sahil koruma, "canavarları" ve uyarı araçlarıyla San Hermandad modeline göre⁷⁴ 1519-1520'den mi itibaren örgütlenmiştir? Bununla birlikte çok az şey yapılmıştır, çünkü 1559'da II. Felipe, Brüksel'deyken, Alicante kalesinde yalnızca altı adam bulunması karşısında şaşkınlığa düşmüştür.⁷⁵ 1576'da Cartage'na tahkimatı konusu henüz proje aşamasındadır.⁷⁶ Buna karşılık 1576'da Granada'da bir sahil koruma örgütü vardır ve bunun yönetimi *Capitan general de la costa*⁷⁷ Sancho Davila'dadır. Bunun nedeni belki de bu sahil kesiminin birtakım özel endişeler uyardırmasıdır. Aynı şekilde, savunmasını düşünmek zorunda olan Sardinya (adanın ayrıntılı tahkimat projesine sahibiz, 1574 yılına doğru),⁷⁸ kral naibi Don Moncada'nın yönetimi altında, 1578'de

⁷¹ A. de Capmany, *a.e.*, IV, ek, s. 84, 20 Temmuz 1556.

⁷² 29 Ağustos 1536, A.N., K. 1690.

⁷³ P. B., "Tours de guet et tours de défense. Constructeurs de tours", *Petit Bastiais*, 19 Haziran-14 Temmuz 1937.

⁷⁴ K. Häbler, *Gesch. Spaniens*, C. I, s. 26-27.

⁷⁵ 31 Mart 1559, Sim. E° 137.

⁷⁶ *CODOIN*, II, s. 183.

⁷⁷ *CODOIN*, XXXI, s. 162, 165, 169. J. O. Asin, *Boletín de la R. Academia Española*, 1928; XV, s. 347-95 ve 496-542; *Bulletin Hispanique*, XXXV, 1933, s. 450-53 ve XXXIX, 1937, s. 244-245'teki makaleler. Ayrıca bkz., Mariano Alcocer Martinez, *Castillos y fortalezas del antiguo reino de Granada*, Tanca, 1941; A. Gamir Sandoval, *Organización de la defensa de la costa del Reino de Granada desde su reconquista hasta finales del siglo XVI*, Granada, 1947.

⁷⁸ *Relacion de todas las costas del Reyno de Cerdaña* (t.y.), Sim. E° 327, 1574 öncesine ait, büyük önemi olan bir belge.

kuleler inşa etmektedir.⁷⁹ Adanın balıkçıları mercan kayalıklarından başka, bu kulelerin altına sığınmakta ve topçu desteğinden yararlanmaktaydılar.⁸⁰

Tabii ki bu çalışmalar hiçbir zaman bitmemiştir. *Poveri navigantin* ve kıyı halkının⁸¹ seyrüseferini güven altına almak üzere yapılacak bir şeyler olmuştur her zaman. Ve bütünü itibarıyla bunlar yukarıda konuştuklarımıza kıyasla çok daha küçük ölçekli çalışmalardır. İspanya sahilleri çoğu zaman Barbaroslar tarafından olmak üzere, sık sık korsanların ziyaretine sahne olmaktadır, ama İstanbul'a ait filolardan fazla çekinmesi için bir neden yoktur. Her şeye rağmen bu çok farklı bir durumdur.

Kuzey Afrika Kıyılarında

Savunma sorunu Kuzey Afrika'da, diğer yerlerde olduğundan daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁸² Burada sorun daha basit değildir ama bu konudaki en iyi örnektir. Ne kadar dar olursa olsun, presidiolar zinciri, bu zincirin belirlediği bölgelerin tarihine karışmaktadır; o bir buluşma noktasıdır. Bu noktada onun ayrıntılarını ve bütünü aydınlatan çoklu göstergeler ortaya çıkmaktadır. Özellikle 1509-1511 arasında olmak üzere, Katolik Ferdinando döneminde kurulan *fronteros*, o sıralar köhne, tutarsız ve kendini koruyamayacak durumda olan bir ülkenin kıyısında kurulmuştur. Yalnızca İtalya'nın zenginlikleriyle fazlasıyla cezbedilen Aragonlunun meşguliyetleri, İspanya'nın Mağrip ülkesinin içlerini ele geçirmesini engellemiştir belki de. Fakat kaybedilen fırsat bir daha ele geçirilememiştir. 1561'den itibaren Barbaroslar Cezayir'e yerleşmişlerdir; 1518'de Padişahın koruması altına girmişlerdir;

⁷⁹ Francesco Corridore, *a.e.*, s. 18.

⁸⁰ F. Podesta, *a.e.*, s. 18.

⁸¹ 20 Mart 1579, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 82417.

⁸² Fernand Braudel, "Les Espagnols et l'Afrique du Nord", *Revue Africaine*, 1928; "Les Espagnols en Algérie", *Histoire et Histoires de l'Algérie*, 1930. Bu makaleden sonra, bütünsel bir katkı, Robert Ricard, "Le Problème de l'occupation restreinte dans l'Afrique du Nord (XVe-XVIIIe siècle)", *Annales d'histoire économique et sociale*, 1937, s. 426-437.

1529'da yaşadıkları kent, İspanyolların 1510'dan beri sahip oldukları can sıkıcı küçük Peñón kalesinden kurtulmuştur. Daha bu tarihten önce Cezayir, göçmenlerini yollayarak, garnizonlarını yerleştirerek, bu geniş ara bölgenin trafiklerini kendisine yönelterek, yaşlı bir ülke olan Orta Mağrip'in her tarafına yayılmıştı. Bu andan itibaren, içeriden zaptedilen bu ülke İspanyollara karşı çıkmakta ve onları tehdit etmektedir. V. Carlos'un 1535'te Tunus'a ve 1558'de Mostaganem'e karşı düzenlediği büyük seferler bu durumda herhangi bir değişiklik meydana getirememiştir. Ayrıca Fas'la birleşme konusundaki büyük tasarıların terk edilmesine yol açan Mostaganem yenilgisinden sonra, daha o sıralar bir başka çağ, *presidioların* üçüncü çağı başlamaktaydı.

II. Felipe tarafından başlatılan bu çağ artık maceranın değil, temkinlilik ve hesaplılığın izlerini taşımaktadır. Kuşkusuz Afrika seferlerine dair büyük tasarılar çiçeklenmeye devam etmektedir. Fakat tartışma çok hareket azdır; veya zaten bilinen ya da en azından özellikle zayıf olduğuna inanılan noktalar üzerinde hareket edilmektedir. 1550'de Cerbe'de bir felâketle sonuçlanan Trablus seferinde böyle bir durum söz konusudur. Üstelik bu sefer hükümdardan çok, Sicilya kral naibi, Medina Celi dükü ve Malta Efendisinin işidir. 1564'te 100 kadırgayla Peñón de Vélez'e karşı girişilen büyük sefer, dağın fare doğurmasıyla sonuçlanmıştır. 1573'te Tunus, Avusturyalı Don Juan tarafından geri alınmıştır; fakat onun bu fethi kardeşi ve danışmanlarına karşı koruma konusundaki inadı, onların bölgenin boşaltılması ve tahkimatın yıkılması konusundaki tavsiyelerine kulak asmamasına yol açmıştır. Bu âni bir megalomani dalgasıdır; Temkinli Kral zamanında bazı örnekleri görüldüğü üzere, V. Carlos döneminin kısa süreli olarak hortlamasıdır.

Gerçekte 1560-1570 yılları arasında, pek parlak olmayan ama etkili bir sürekli siyasetle ve sabırla bizatihi *presidiolar* güçlendirilmiş ve geliştirilmiştir. Harç, kireç, tuğla, kalas, taş taraçalar için top-
rak sepetleri, kürek, kazma; işte *presidiolardan* gelen mektuplarda sözü edilen bunlardır. Buralarda, kaptanların otoritesinin yanısıra *veedorun*, maaş ödeyen haznedarın rolü ve otoritesi büyümektedir.

Ve aynı zamanda mühendisin, sivil görevlinin rolü; ve bu da tabii çoğu zaman çatışmalara yol açmaktadır. Giovanni Battista Antonelli'ye mühendis olarak Mers-el-Kebir'deki çalışmaların sorumluluğu verilmiştir⁸³ ve başka bir İtalyan, Il Fraterno (II. Felipe onu Navarra'da da istihdam edecektir) eski Melilla *presidiosunun* yerini değiştirerek lagünün yanına taşımıştır. Simancas'ta muhafaza edilen, Fraterno'ya ait iki taslak, yeni kasabanın görüntüsünü yeni yerleşim yerinde, geniş ve sarp kıyının karşısında, bir kilisenin etrafında küçük bir ev yığını olarak vermektedir. Il Fraterno La Goulette'te de çalışmıştır;⁸⁴ bu onun vali Alonso Pimentel ile fırtınalı ilişkiler içinde olmasına yol açmıştır. Bu bir yerde sıkışıp kalan insanların tipik kavgası olup cinayete varacak kadar sertleşmiş ve karşılıklı ihbarlarla sürmüştür.⁸⁵ Bu arada *presidio* büyüme-ye devam etmektedir: 1573 ve 1574'te yapılan gravürler, surlarla çevrili kare biçimli ilkel "eski Goulette"nin etrafında, 1573 yazında tamamlanmış olan yeni tahkimata ait kuleleri göstermektedir.⁸⁶ Bunlara yel değirmeni, depolar, sarnıçlar ve üzerine tunçtan yapılmış güçlü bir top yerleştirilen "süvarileri" ilâve edelim. Çünkü top Afrika kalelerinin gücü ve varlık nedenidir.

⁸³ Juan Baptista Antonelli'den Eraso'ya, Mers-el-Kebir 29 Mart 1565, Simancas E° 486, F. de Valencia ile uyumsuzluk halinde, F. de Valencia'dan Krala, Mers-el-Kebir, 8 Şubat 1566, Sim. E° 486.

⁸⁴ La Goulette tahkimatı konusunda, Alonso Pimentel'den Krala, 29 Mayıs 1566, Simancas E° 486, 9 Haziran 1565, *age.*; Luis Scriva'dan Krala, 7 Ağustos 1565, *age.*, tahkimat "va de tel arte que a bien menester remedio", Felipe'den Figueroa'ya, 5 Kasım 1565, Simancas E° 1394. La Goulette'i tahkim etmeye karar vermiş, Adam Centurione'dan 56.000 ekü borç almıştır; Fourquevaux 24 Aralık 1565'te haberdar olmuş, Fraterno ve marangozların hareket ettiklerini bildirmiştir, *a.e.*, I, s. 10, 19, *Lo que se ha hecho en la fortificacion de la Goleta; Instruction sopra il disegno della nova fabrica della Goleta*, 1566, Simancas E° 1130, II. Felipe'den D. García de Toledo'ya, Madrid 16 Şubat 1567; derhal la Goulette'e yollanması için Figueroa'ya 50.000 ekü teslim edilmesi emri, Sim. E° 1056, f° 88, Fourquevaux, 30 Eylül 1567, *a.e.*, I, s. 273.

⁸⁵ El Fraterno'den Krala, La Goulette, 5 Ağustos 1566, Sim. E° 486.

⁸⁶ 20 Mayıs 1573, Sim. E° 1139.

II. Felipe döneminde *presidiolar* büyümekte ve yeni tahkimatlarla donatılmaktadır; çoğu zaman uzaklardan getirilen inşaat malzemelerini de tüketmektedirler (Mers-el-Kebir’de bir tekne, Napoli’den getirdiği kireci boşaltmaktadır); aralıksız olarak yeni “öncüler”, *gastadores* talep etmektedirler. Oran’da ve Mers-el-Kebir bağlantısında –1580’den sonra türünün bir şaheseri olan– yorulmak bilmeyen karıncaların faaliyeti söz konusudur. Yüzyılın sonunda, artık bir kale değil, büyük harcamalar ve yorucu çalışmalar pahasına örgütlenen müstahkem bir alan söz konusudur. Asker de burada sıradan *gastadorlar* gibi kazma ve kürek sallamaktadır. Gençliğinde Escorial sarayının inşaatında çalışmış olan Oran’daki vakanüvis asker Diego Suárez, ortaya çıkan işi övecek kelime bulamamaktadır. En sonunda buranın, Escorial kadar güzel olduğunu söyleyerek durumu özetlemektedir. Fakat bu istisnai şaheser ancak II. Felipe’nin saltanatının son yıllarında inşa edilmiştir ve 1574’te önemli bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. İspanyol hükümeti o sıralar II. Felipe saltanatının ikinci iflasının, 1575’teki iflasın kıyısındadır. Tunus’u ele geçiren Avusturyalı Don Juan kendi tavsiyelerinin aksine⁸⁷ burada tutunmaya uğraşıyordu ve bu inatçılığı 1574 Ağustos-Eylül felâketine yol açıyordu; bu sayede Türkler hem La Goulette’i hem de Tunus’u ele geçirmişlerdir. Bu çifte yenilgi, bu iki kalenin, metropolün iâşesini paylaşarak, sonunda birbirlerine zarar verdiklerini göstermiştir. Böylece Oran ve Mers-el-Kebir *presidiosunun* bir fersahlık kötü bir karayolu üzerinde olmasının ve bu yolun topçu tarafından kullanılamaz nitelikte olmasının bir hata olduğu düşünölmeye başlanmıştır; Türkler bir adım ötededir. Prens Vespasiano Gonzaga’nın 1574 Aralıkı’nda bölgede yaptırdığı araştırma,⁸⁸ Oran’ın terk edilip, tamamen yıkılıp, toprağın dümdüz edilerek, *presidio* nun tüm gücünün daha iyi konumda olan ve iyi bir limana sahip

⁸⁷ Bkz. aşağıda III. bölüm IV. kısım.

⁸⁸ Vespasiano Gonzaga’dan II. Felipe’ye, Oran, 23 Aralık 1574, Sim. E° 78, dönüşü hakkında, bkz. B.N., Paris, Esp. 34, f° 145 v°; Mediceo 4906, f° 98; Devlet Meclisine danışma, 23 Şubat 1575, E° 78 (Mers-el-Kebir’e çekilme ya da Arzeu’nün tahkimi).

olan Mers-el-Kebir’de yoğunlaştırılması gerektiği sonucuna varıyordu. Araştırmayı yürüten kişi, “La Goulette, Tunus’un bize geçtiği gün kaybedilmiştir” diye yazıyordu. Oran’ı tahkim etmek? Dünyanın tüm mühendisleri, muazzam bir kent inşa edilmediği sürece, bunu beceremezlerdi. Oysa teyakkuz durumu kalkar kalkmaz, İspanyolların kayaların içine sabırla oydukları yer, işte bu “muazzam” kenttir;⁸⁹ böylece güvenlik duvarını somutlaştırmaya başlamışlardır ve daha sonra, *Corte Chica*, 18. yüzyılda biraz abartıyla söyleneceği üzere, Oran’daki küçük Madrid burada çiçek açacaktır.

1574’te Tunus’taki destek noktalarının düşmesi pek endişe verici sonuçlar doğurmamıştır. Bunun sonucunda Sicilya ve Napoli için hiçbir felâket meydana gelmemiştir. Buraların kendilerine kalan silâhları ve kadirgaları kullandıkları doğrudur.⁹⁰ 1576’da Santa Cruz markisi, Napoli ve Malta kadirgalarıyla Tunus Saheli’ne cezalandırma amacıyla bir sefer düzenlemiş, Kerkenna adalarını yağmalamış, buralardan esirler ve bol miktarda hayvan almış, evleri yakmış ve ardında 20.000 dukadan fazla zarar bırakmıştır. Bu darbe sonucunda Sahel kıyıları insandan yana boşalmıştır ve güçlendirilmiş bir kalyota İstanbul’a tehlike sinyali vermeye gitmiştir.⁹¹ Hareketli birlikler iyi iş becermişlerdir. Öyle görünüyor ki, İspanyollar bunu yeni fark etmiştir ve tehdit altındaki kıyılara yönelik en iyi savunmanın, 1570’de olduğu gibi kadirgalarını Messina’da Türklerin saldırısını beklemek üzere temkinli bir şekilde bir arada tutmak yerine, denize çıkarmak olduğunu görmüşlerdir. Tunus’un düşmesinden sonra birçok yeniden fetih tasarısı ileri sürülmüştür. Bunlardan biri ilkeleri ortaya koymaktadır: Her şey-

⁸⁹ Oran ve Mers-el-Kebir’deki inşaat hakkında, Diego Suárez, *a.e.*, s. 27-28 (30 yıl içinde Oran tahkimatı 3 milyona mâl olmuştur), s. 148-149, 209, 262.

⁹⁰ Bu olay, E. Pellissier de Raynaud “Expéditions et établissements des Espagnols en Barbarie”, *Exploration scient. de l’Algérie*, c. VI, 1844, s. 3-120’de gayet iyi görülmüştür. Ayrıca bkz. B.N., Paris, İtal. 127, f° 72.

⁹¹ Relacion de lo que se hizo en la isla de los Querquenes, Simancas E° 1146.

den önce denizde güçlü olmak.⁹² Bu nihayetinde işe yeniden başlamak.

Bu yeni savunma tarzı –saldırarak savunma– Mağrip’in ekonomik kalkınması nedeniyle, eskisinden daha da kârlıydı. 1581 tarihli bir İspanyol belgesi⁹³ Bone’u kalabalık, güzel fayanslar üreten, tereyağ, yün, bal ve balmumu ihraç eden bir kent; Bougie veya Şerşel’i kendi hinterlandlarından, büyük Cezayir ticari piyasasından arta kalan tarımsal ürünleri ihraç eden limanlar olarak işaret etmektedir. Bu durumun kanıtı, reislerin yaşadığı kentin yakınlarında, Ued el Haraiş nehrinin ağzında ve Matifon Burnu’nun ucunda kayıkların yün, buğday ve kümes hayvanları alarak bunları Fransa, Valencia ve Barcelona’ya götürmeleridir. Bu bilgiler, Haëdo’nun gene 1580’li yıllar için Cezayir limanının faaliyetlerine ilişkin söyledikleriyle örtüşmektedir. Demek ki sert ve konuk sevmeyen Mağrip kıyıları boyunca, eskisinden farklı olarak çok sayıda kazançlı avlar bulunmaktadır. Üstelik bu yöntem *presidio*larınkine nazaran daha ekonomik değil midir? 1564-1568 yılları arasındaki bir tarihe ait olan⁹⁴ bir mali rapor, 1564’te geri alınmış olan batıdaki Peñón de Vélez’den La Goulette’e kadar (Trablus 1551’de kaybedilmiş ve Bougie 1555’te Cezayirliiler tarafından ele geçirilmiş olduğundan, raporda yer almamaktadır) *presidioların* masraflarının bilançosunu çıkarmaktadır. Garnizonların maaşları şöyledir: Peñón 12.000, Melilla 19.000, Oran ve Mers-el-Kebir 90.000, La Goulette 88.000 duka. Yani 209.000 dukalık bir toplam.⁹⁵ La Goulette’in nispeten yüksek harcaması kayda değer niteliktedir: Garnizonda normal mevcut olan 1.100 askerin yanı sıra 1.000 kişilik olağanüstü mevcudun bulunması, ikili Oran *presidiosu* kadar pahalıya mâl olmaktadır ki, orada 2.700 asker ve 90 hafif süvari bulunmaktadır. Bunun nedeni Oran’daki piyadelere

⁹² Relacion de todos los puertos de Berberia que deben de ganarse y fortificarse, Sim.E° 1339.

⁹³ *Age*.

⁹⁴ Relacion de lo que monta el sueldo de la gente de guerra que se entretiene en las fronteras de Africa, Sim. E° 486.

⁹⁵ B.N. Paris, Dupuy 22.

ödenen ücretin (ayda 1.000 *maravedis*) *por ser la tierra muy barato*, hayatın daha ucuz olması nedeniyle daha düşük olmasıdır.⁹⁶ Batıda sadece Peñón'da İtalya'daki kadar yüksek ücret ödenmektedir.⁹⁷

Bu 200.000 dukalık rakam sadece personel giderlerini kapsamaktadır; buna diğer harcamaları eklemek gerekiyor. Tahkimatların inşa ve bakım giderleri vardır; örneğin II. Felipe Yeni Goullette'in inşası için 1566'da 50.000 duka ve iki yıl sonra bir 50.000 duka daha göndermiştir; üstelik bununla da yetinilmemiştir. Bunun dışında mühimmat sevkiyatı vardır ki, bu çok pahalıya mâl olmaktadır. Örneğin 1565'te yalnızca La Goullette'e yönelik bir sevkiyat⁹⁸ 200 kental kurşun, 150 kental çakmaklı tüfek ipi, 100 kental ince barut (kentali 20 dukaya), 1.000 toprak sepeti ve saplarıyla birlikte 1.000 kürekten meydana gelmekte ve toplam tutarı, taşıma masrafı hesaba katılmaksızın, 4.665 duka olmaktadır. Öte yandan 1560'ta aynı ölçekte bir sevkiyat için 8 kadirga kullanmak gerekmiştir. İnşaatlar için her *presidionun* kendi hesabı bulunmaktadır ve gerektiğinde sonradan ödenmek üzere buradan para almaktadır. Bu bütçeleri kesin bir şekilde incelemek çabaya değer. Sürekli olarak yenilenme, sağlamlaştırılma veya genişletilme, iase edilme ve beslenme ihtiyacı duyan bu küçük kalelerin ağır bilançosunu çıkartmak mümkündür –fethin dayattığı ilk fonlardan, sözgelimi 1564'te filo masrafları hariç, Peñón'un alınması için gereken 500.000 dukadan bağımsız olarak.

Karşılaştırmak üzere, aynı dönemde Balear adalarının (üstelik buralar da tehdit altındadır) savunmasının yalnızca 36.000 dukaya ve Cartagena ile Cádiz arasındaki kıyının korunmasının da bir o kadara mâl olduğunu kaydedelim. Bir kadirganın idame masrafına gelince, o tarihlerde bu 7.000 dukadır. *Presidioların* muhafazası, 1564-68 arasında, olağan garnizon olarak hemen hemen

⁹⁶ II. Felipe'den Peralte Arnalte'ye, Escorial 7 Kasım 1564, Simancas E° 144, f° 247.

⁹⁷ 1525'te *presidioların* toplam masrafı 77.000 duka olarak tahmin edilmektedir, E. Albèri, I, II, s. 43. 1559'da sadece bakım masraflarının bile çok ağır olduğu tahmin edilmektedir, *age.*, I, III, s. 345.

⁹⁸ Simancas, E° 1054, f° 170.

2.500 kişinin (2.850) ve olağanüstü olarak da (yani ilkbaharda getirilen, kış başında geri çekilen, en azından ilke olarak, çünkü gelişte ve bundan da fazlası geri çekilmelerde gecikmeler sık olur) 2.700 kişinin hareketsiz kalmasına yol açmaktadır; yani Katolik Kralın tüm Napoli krallığında bulundurduğu askerlerden daha fazla sayıda olmak üzere, 5.000 kişi.⁹⁹ Hesaplamalara ve Cenevizli ajanın sözünü ettiği *speculativi*'ye uygun irdelemelere girişmeden, Afrika *presidiolarının* yerine 30 kadirga bulundurmanın daha iyi olacağı söylenebilir mi? Bu rakamların önemi, her halükârda, hiçbir kuşku olmaksızın, İspanya'nın Berberî ülkesinin kıyılarına karşı harcadığı çabanın büyüklüğünü göstermesidir.

Presidiolar; “Kötünün İyisi”

Robert Ricard¹⁰⁰ “kötünün iyisi” olan bu çözümün mevsim hariçinde de uygulanıp uygulanmadığını sormaktadır. Cortes Meksika'da karaya çıktıktan sonra gemilerini yakmıştı. Onun için zafer kazanmak veya ölmek söz konusuydu. Kuzey Afrika'da su, balık, kumaş veya *garbanzos* getiren gemilere her zaman güvenilebilirdi. İşi üstlenmiş olan yönetim bunu garanti etmekteydi. Hristiyanın teknik üstünlüğü, “toplarla savunulan yerlerde” onun *presidio* kurmasına ve idame ettirmesine izin vermektedir; acaba daha doğrudan ve daha kârlı bir yöntem olabilir miydi? Bir ölçüde evet. Ama ülkenin kendisi de tüm muazzamlığı ve kuraklığı içinde korunmaktadır. Burada Amerikan fatihleri gibi önlerinde sığır ve domuz sürüleriyle yaşamak olanaksızdır. Buraya insan yerleştirmeyi düşünmüşlerdir: Henüz Katolik Ferdinando döneminden itibaren kentleri Kastilya Moriskolarıyla iskân etmek söz konusu olmuştur; 1543'te ise Bone Burnu'nun iskân edilmesi lâfi ortaya atılmıştır.¹⁰¹ Peki, buraya götürülen insanlar nasıl yaşatılacak? Ve Amerika ile İtalya'nın güzel hanlarının cezbettiği şu maceracı

⁹⁹ Burada rakam değişkendir. Nisan 1571, 2.826, Simancas E° 1060, f° 128, 11 Mayıs 1578, 3.297, Simancas E° 1077.

¹⁰⁰ *Agm. ve Bulletin Hispanique*, 1932, s. 347-49.

¹⁰¹ Memorial de Rodrigo Cerbantes, Contador de la Goleta (1540'lar), *Rev. Africaine*, 1928, s. 424.

İspanya'nın neresinde adam bulunacak? Bu müstahkem kentleri ekonomik olarak canlandırmak, yaşam kaynakları olan geniş hinterlandı onlara iyi kötü sunmak gibi yöntemler de düşünülmüştür. Katolik Ferdinando ve ardından V. Carlos dönemlerinde, Kuzey Afrika limanlarının geliştirilmesi konusunda ilginç bir ekonomik politika izlenmiştir.¹⁰² Bu politikanın içinde Katalan tekneleri için büyük bir liman kurmak ve Venedik kalyelerini buraya gitmeye zorlamak gibi yöntemler de bulunmaktadır. Ama bunlar sonuçsuz gayretler olarak kalmışlardır. 1516'da¹⁰³ Yarımadaya ait Akdeniz limanlarındaki gümrük vergilerinin iki katına çıkarılması,

¹⁰² Katalan yelkenlilerine Kuzey Afrika'da verilen ayrıcalıklar; 18 Aralık 1511 pragmatik'i Burgos'a verilmiş ve 1512'de kraliçe Germaine tarafından yenilenmiştir; 1512'de Afrika subaylarına karşı Logrona'ya verilen *Real executoria*; Trablus'a bir Katalan konsolosun atanması; 1537'de Monzon Cortes'inde Afrika yöneticilerine yönelik itirazlar..., A. de Capmany, *a.e.*, 1, 2, s. 85-86, II, s. 320-322. Fakat Kuzey Afrika akımları Hristiyan veya Trablus merkezinden uzaklaşmaktadırlar, M. Sanudo, *Diarii*, XXVII, kol. 25 (Misrata veya Tacura'ya yönelme), Oran gerçeği, *CODOIN*, XXV, s. 425, Karl J. von Hefele, *a.e.*, s. 321 (1509'da Tlemsen'de Hristiyan tüccarların katledilmesi), 1518'de Bone'a giden kervanlar, La Primaudaie, *agm.*, 25. Venedik'in Kuzey Afrika ile İspanya arasındaki toptan ticareti hakkında, daha geniş bilgilere ulaşana kadar, en iyi bilgiler H. Kretschmayr, *a.e.*, II, s. 178'de verilmiştir. İspanya 1516'da bu ticareti Oran aracılığıyla Afrika ile İspanya arasına taşımayı denemiştir. Bunun sonucunda, Venedik ticaretini iflas ettirecek bir tedbir olarak, İspanyol limanlarındaki gümrük vergileri iki katına çıkarılmıştır. 1518'de Venedik'in (C. Manfroni, *a.e.*, I, s. 38) Oran limanını zorlamaya çalışması boşuna olacaktır; bu durum, bu konu hakkındaki algılarımızla pek uyuşmamaktadır. Daha sonra V. Carlos Tunus'u ele geçirerek (1535) açık kapı politikası uygulayacaktır. J. Dumont, *a.e.*, IV, 2. ks, s. 128, Jacques Mazzei, *Politica doganale differenziale*, 1930, s. 249, dipnot 1. Bu ekonomik sorunlar, İspanyol "Haçlı Seferi"nin ardında yer almaktadır ve bu alanda büyük bir araştırma yapılması gerekmektedir. Robert Ricard'ın değerli incelemesi, "Contribution à l'étude du commerce génois au Maroc durant la période portugaise (1415-1550)", *Ann. de l'Inst. d'Ét. Orientales*, c. III, 1937'ye bkz.

¹⁰³ G. Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia*, VIII, s. 26-27.

Venedik teknelerinin Afrika ticaretini Oran'da yoğunlaştırmalarını sağlayamamıştır. Mağrip'in ticari akımları da kendiliğinden İspanyol *prestolarından* uzaklaşarak, çıkış noktası olarak Tajura, Misrata, Cezayir ve Bone gibi Hristiyanların denetimi dışında kalan limanları tercih etmekteydiler. Bu serbest limanların trafiği, İspanyol *fronterasının* başarısızlığını vurgulamaktadır; benzer şekilde 16. yüzyılın sonunda, Fas'taki Laraş, Sale, Gue Burnu gibi limanlar, uzun zaman başarılı olan Portekiz dayanak noktalarının çöküşünü etkilemiştir. Öte yandan İspanya ile Kuzey Afrika arasındaki ticaret¹⁰⁴ –eğer doğruysa, Akdeniz'deki Berberi ülkesinden çok Atlantik'teki Fas'a yöneliktir– 1580'lerden sonra tekrar canlanabilir; Afrika kıyılarına kadar kumaşlar (yünlü, ipekli, kadife, tafta, köylü abaları), kırmızı böcekleri, tuz, kokular, lake, mercan, safran ve binlerce Cordoba veya Toledo başlığı –basit veya duble– getirilebilir. Berber ülkelerinden şeker, balmumu, içyağı, sığır ve keçi derisi ve hattâ altın getirebilirlerdi; bütün bu mübadeleler (Ceuta ve Tanca'daki birkaç geçit hariç) *presidioların* dışında yapılmaktadır. Bunlar hemen hemen tamamıyla ticari akışın dışındadırlar. Bu koşullarda sadece pazarcılar ile tedarikçilerin ticaretine mahkûm olan *presidiolar* ne uzamış ne de kısalmışlardır. Aşılar yapıldığı andan itibaren, ölmemeye uğraşmakla yetinmişlerdir.

Presidiodaki hayat ancak sefil bir düzeyde olabilirdi. Yiyecekler suyun yanında çürüyor, insanlar ateşli hastalıklardan kırılıyorlardı.¹⁰⁵ Askerler yıllar boyunca açlıktan ölüyorlardı. İaşe uzun süre deniz yoluyla sağlanmıştı. Sonra, yalnızca Oran'da, çevredeki kentlerden et ve buğday sağlanacaktır ama bu iş ancak yüzyılın

¹⁰⁴ Haëdo, *a.e.*, s. 19'un dışında, B.N. Paris, Esp, 60, f° 112-113; 18 Haziran 1570, Simancas E° 334, *CODOIN*, XC, s. 504, Riba y García, *a.e.*, s. 293; Berberi ülkesindeki ticaret hakkında soruşturma, 1565, Simancas E° 146; 1598, Simancas E° 178; 4 Kasım 1597, E° 179, 26 ve 31 Ocak 1597, *age.*, 18 Temmuz 1592, A.N., K 1708. 1565'te Cádiz'den Fas'a 30 tekne yola çıkmıştır. 1598'de 7.000 düzine kadar *bonetes* ihraç edilmiştir.

¹⁰⁵ Pescaire'den Krala, Palermo 24 Aralık 1570, Sim. E° 1133, Palermo hastaneleri La Goulette'ten gelen hastalarla doludur.

sonunda düzenli hale gelebilmiştir.¹⁰⁶ Garnizonlar tıpkı gemi tayfaları gibi yaşamaktadırlar, onların maruz kaldığı rastlantılarla birlikte.

Düzenleyici bir rol oynayan Malaga durağı, proveedoresıyla¹⁰⁷ ve bazen de Cartagena'daki servislerin yardımlarıyla Batı sektörünün, Oran, Mers-el-Kebir ve Melilla'nın iâşesini sağlamak-tadır. Servis sorunları ve yolsuzluklar vardır, zaten bunun tersi şaşırtıcı olurdu. Bu önemsiz sorunları büyütme-yelim. Malaga tra-fiği büyüktür. Her şey onun çabaları sayesinde Kuzey Afrika'ya yönelmektedir: Mühimmat, yiyecek, inşaat malzemesi, asker, forsa, taraça işçileri, fahişeler;¹⁰⁸ iâşe ve taşıma işleri ortaya büyük sorunlar çıkartmaktadır. Örneğin buğday için durum böyledir; satın almak, buğdayı iç kesimlerden getirmek, oldukça pahalı olan eşek kervanlarıyla taşımak gerekirdi.¹⁰⁹ Liman yönetimine ait depolardan limana, sonra da limanlardan *presidiolara* yapılacak taşıma işleri yeni görevler, yeni mesailer demektir; deniz korsan kaynamaktadır. O halde korsanların işsiz kaldıkları kış aylarında, Oran'a bir *carchapini*, iki veya üç kayık, bir *tartane*, hattâ bir Marsilya veya Venedik kalyonu gönderme yoluna gidilebilir.¹¹⁰ Söz konusu Venedik teknesine ambargo konulmuştur ve yiyecek ile mühimmat taşımak zorunda bırakılmıştır. Çoğu kez kayıklar Te-

¹⁰⁶ Cordona dükünden Krala, Oran, 18 Haziran 1593, G.A.A. Dizi C. 12, f° 81.

¹⁰⁷ Bu *proveedores* mektuplarından çok sayıda örnek, Simancas legajos E° 138, 144, 145'te muhafaza edilmektedir; 7, 21, 28 Ocak, 14 Şubat, 6 Mart 1559; E° 138, f° 264, 265, 266, 276, 7 Ocak, 14 Eylül, 25 Eylül, 29 Kasım, 17 Kasım, 31 Aralık 1564, E° 144, f° 22, 91, 96, 278; E° 145, f° 323 ve 324. Bu Castilla dizisi düzenli değildir.

¹⁰⁸ Bunları götürmek tabii ki yasaklanmıştır; bulaşıcı hastalıkları olan askerler veya asker kılığına girmiş rahipler gibi. La orden ql. Señor Francisco de Cordoba... Valladolid, 23 Haziran 1559, Simancas E° 1210, f° 37. La Goulette ve Tunus'ta Isabella de Luna adlı İspanyol hafifmeşrep bir kadın, M. Bandello, *a.e.*, VI, s. 336.

¹⁰⁹ Simancas E° 145, f° 323 ve 324, 25 Eylül 1564.

¹¹⁰ R.de Portillo'dan Krala, Mers-el-Kebir, 27 Ekim 1565, Simancas E° 486.

tuan veya Cezayir kalyotaları tarafından yakalanmakta ve korsanların genelde soluk almak için durakladıkları Falcon Burnu'nda bunlar bedel ödenerek geri alınabilirse, bu çok büyük bir mutluluk sayılmaktadır. Batı *presidiolarında* tekrarlanan açlık vakalarından, korsanlar kadar ihmalkâr görevliler de sorumludur.

Aslında Napoli ve Sicilya'nın ekmek, şarap, peynir ve bakliyat depolarına yakın olma gibi bir şansı olan La Goulette'in kaderi de pek farklı değildir. Dar Sicilya kanalını her isteyen her zaman geçmemektedir. Pimentel 1569'da La Goulette'in komutasını devraldığında, sadece peynir stoku bulunmaktadır; ne ekmek ne de şarap vardır. Elbette İtalya'daki görevlilerin bu durumda sorumluluk payları vardır. Acaba onlara gönderilen, iyi kalite İspanyol derisinden 2.000 çift ayakkabı İtalya'dan mı, yoksa İspanya'dan mı gelmiştir? Tabii bu ayakkabıların küçük kızların ayak ölçülerine göre olduğunu söylemeyi unutmayalım.¹¹¹

Bunun dışında, iç organizasyon *presidioların* iyi işlemesine uygun değildir. 1564 tarihli Mers-el-Kebir tüzüğü bunu fark etmemize olanak vermektedir.¹¹² Askerlere yiyecek dağıtımı, depocular tarafından, mal sevkiyatı bordrolarında saptanmış fiyatlar üzerinden ve çoğu zaman veresiye olarak yapılmaktadır,¹¹³ bu, maaşlar üzerinden avans verilmesine dayalı riskli bir sistemdir; yolları bu-
raya düşen tüccarlardan sürekli veresiye alan askerlerin muazzam bir şekilde borçlanmalarına neden olmaktadır. Bazen yerel yöneticilerin yaşadığı güçlükler veya suç ortaklıkları nedeniyle fiyatlar ölçüsüzce artmaktadır. Askerler korkunç boyutlardaki borçlarını ödememek için kaçmakta ve İslâm dinine geçmektedirler. Her şeyi daha da vahimleştiren, asker ücretlerinin Kuzey Afrika'da, İtalya'dakinden daha düşük olmasıdır. Bu nedenle, Kuzey Afrika'ya götürülmek üzere gemilere bindirilen askerlere, gittikleri yer söylenmemekte ve oraya vardıktan sonra herhangi bir değişiklik

¹¹¹ 1543'e doğru, Rodrigo Cerbantes'in raporu, G.G.A dizi C, demet 3, no 41.

¹¹² Relacion de lo que han de guardar los officiales de la fortaleza de Melilla, 9 Nisan 1564, Simancas E° 486.

¹¹³ Diego Suárez, 28 Temmuz 1571, B. N., Madrid, bölüm 34.

yapılmamaktadır. Böylelikle Diego Suárez kadırgalara kaçak binerek defalarca kaçmayı denemesine rağmen, Oran'da 27 yıl geçirmiştir. Eğer imkân varsa, yalnızca hastalar kötü sahilten çıkarak Sicilya veya İspanya hastanelerine ulaşabilmektedirler. Üstelik *presidiolar* sürgün yeridir. Zenginler ve soylular buraya cezalarını çekmeye gelmektedirler. Colombus'un torunu Luis, üç kadınla evli olma suçundan Valladolid'de yakalanmış ve on yıl sürgüne mahkûm edilmiş olarak 1563'te Oran'a gelmiştir; 3 Şubat 1573'te burada ölecektir.¹¹⁴

Talanların Yanında veya Karşısında

Bu garnizonlardaki atmosferi hayal edelim. Her biri büyük kap-tanın fiefidir. Melilla uzun zaman Medina Sidonia'nın, Oran ise uzun süre Alcandetta ailesinin fiefi olmuştur; Trablus 1513'te hayat boyu olmak üzere Hugo de Moncada'ya verilmiştir.¹¹⁵ Vali, ailesi ve çevresinde yaşayan senyörlerle birlikte hükmetmektedir. Öte yandan efendilerin oyunu talandır; yani hem spor hem de endüstri niteliği taşıyan ve –kabul edelim ki– kesin bir zorunluluk olan iyi hesaplanmış huruç hareketleri: Kalenin çevresinde asayiş sağlamaya, bazılarını dağıtmaya, bazılarını korumaya, rehine almak, bilgi edinmek, yiyeceklere el koymak gerekmektedir. Zorunluluk bir kenara bırakılırsa, küçük savaş oyunları oynamanın cazibesi büyüktür; Tunus civarındaki bahçelerde talan yapmak, buraya bahçelerdeki meyveleri toplamaya veya tarlasını biçmeye gelmiş olan sakin toprak sahiplerini yakalamak; veya hut Oran yakınlarında, tuzdan pırıl pırıl parlayan veya sonradan suyla kaplanan *sebkâ'nın* ötesinde, rehin casusların haber verdiği bir Duar'ı yakalamaya gitmek insanları cezbetmektedir. Bu, vahşi hayvan avından daha zevkli, daha tehlikeli, daha kârlı bir iş ol-

¹¹⁴ Alfredo Giannini, "Il fondo italiano della Biblioteca Colombina di Seviglia", *R. Istituto Orientale, Annali*, Şubat 1930, VIII, II. Diğer *des-terradoslar*: Felipe de Borja, Maestre de Montesa'nın gayrimeşru kardeşi, Suárez, *a.e.*, s. 147, Veraguas dükü, Almirante de las Indias, *age.*, s. 161, Don Gabriel de la Cueva, *age.*, s. 107 (1555).

¹¹⁵ G. La Mantia, *agm.*, s. 218.

maktadır. Ganimette herkesin payı vardır ve Büyük Kaptan, söz konusu olan ister buğday, ister hayvan, ister insan olsun, bazen krala ait bir ayrıcalık olan “*quint*” (beşte bir) payı almaktadır.¹¹⁶ Bazen sıradanlıktan bıkan askerlerin kendiliğinden maceraya atıldıkları olur; onları buna iten kazanç hırısı, taze yiyecek veya içki elde etme arzusu olmaktadır. Bu talan hareketleri çoğunlukla kale ile hinterland arasındaki zorunlu barışçıl ilişkileri engellemektedir ve belki de istenilen bu olduğundan, İspanyol adının dehşetini uzaklara yaymaktadır. Bu konuda rivayet muhtelifdir. Diego Suárez, vurmak ve aynı zamanda anlaşılmak gerekir, kale yakınında oturan boyun eğmiş ve kaleyi koruyan *Moros de paz* sayısını artırmak gerekir, demektedir. Vakanüvis asker, “... *Cuantes mas moros, mas ganancia*” derken, ne kadar fazla Moros olursa o kadar kazanç olur, diyen atasözünü benimsemektedir; yani ne kadar Moros varsa, o kadar buğday, “küçük yiyecekler” ve hayvan var demektir.¹¹⁷ Fakat *presidioların* geleneksel yaşam ve savunma sisteminden Fas’taki Portekiz *presidioları* için olduğu kadar İspanyol

¹¹⁶ Diego Suárez, *Historia del Maestre ultimo de Montesa*, Madrid, 1889, s. 127.

¹¹⁷ Diego Suárez, paragraf 471, G.G.A.; bir anlaşmanın lehine olarak, paragraf 469 ve 470, *age.*, 481 ve 482; fakat başka yerlerde (B.N., Madrid, bölüm 34) yağmalar faydalıdır çünkü böylece İspanyollar terör yoluyla geniş bir ülkeye egemen oldukları izlenimini yaratmaktadırlar ve *seguros* ile egemenliği dayatmaktadırlar. 13-16 Kasım 1571’deki bir yağma harekâtından 350 esir ve muazzam bir deve, keçi ve inek ganimetiyle geri dönmüştür. Buna karşılık çok sayıda Correrias kötü sonuç vermekte ve çok miktarda insana mâl olmaktadır. Yağmalar gecenin uzunluğundan yararlanmak üzere kışın yapılmaktadır, Diego Suárez, *a.e.*, s. 87; bu siyasetin çifte avantajı, birilerine vururken diğerlerini korumaktır, s. 69; Morosların Oran’a getirdikleri, s. 50; bazı durumlarda Tlemsen krallığının Oran’a sağladıkları, s. 50 (buğday bazen İspanya’ya ihraç edilmektedir; Oran yılda 40.000 *fanega* buğdaya ve 12.000 *fanega* arpayı ihtiyaç duymaktadır); Oran’a çekilen askerler, s. 263; yağma tekniği, s. 64 vd.; ganimetin paylaşımı, s. 125 vd., örnekler, s. 228-229, 260, 293. Paylaşma usulü, 1565’ten sonra, ilginç bir şekilde askerlerin lehine olmak üzere değişmiştir.

presidioları için de vazgeçilmez olan bir etki ve korunma alanını barış veya zor yoluyla geliştirmekten vazgeçmeksizin vurmaktan, dehşet salmaktan ve dolayısıyla değerli işe kaynaklarından kopmaktan kaçınmak mümkün müdür? Eğer bu etki alanı olmasaydı *presidio* nefes alamazdı.

Böylesine bir sistem can sıkıcı olaylar ve vahim hatalar olmadan işleyemezdi. 1564'te İspanya'dan, yağmalama olaylarını ağustos ve eylülde askıya almaları konusunda yüce makamdan emir gelmişti; durumdan haberdar edilen yerliler Oran'a buğday ve yiyecek getirmekte yarışmışlardır. Bu arada Oranlı Andés Ponze bir talan hareketine girişmiş ve on bir esirle geri dönmüştür. Cari fiyatlara göre bu 1.000 dukalık bir kazanç demektir. Ama, o sıralar Mers-el-Kebir komutanı olan Francisco de Valencia bu işe katılmayı reddetmiştir. Francisco'nun Oran'dakilere sempati duyduğu anlaşılmaktadır. Reddetmiş ve raporunu yazmıştır. Üstlerin emirlerine karşı bu itaatsizlik Oran'ı buğday ve arpa işesinden mahrum bırakmıştır (gerçekten de yerliler *presidioya* gelmekten vazgeçmişlerdir); peki bu iyi bir şey midir? Daha genel olarak "Majestelerine diyorum ki, şimdiye kadar yapılan yağmalar benim kanaatime göre, Türkleri Tlemsen krallığına çekmiştir."¹¹⁸

Burada biraz abartı vardır. *Presidioların* zor ve içe kapanık hayatlarının nedenleri arasında yağma olayları sayılabilir, fakat bunlar İspanya'nın Afrika topraklarındaki nihai bozgununu kesinlikle açıklar. Aynı şekilde paçavralar içindeki askerlerin açlığı veya onların manevi açlığıyla ilgilenen şu tuhaf rahipler (tıpkı Melilla'da hiç de yetkili olmadığı halde kendini papaz ilân eden ve zaten o kadar içkiye rağmen mucizevi bir şekilde yaşayan şu Fransız gibi)¹¹⁹ ya da bir İspanyol kaptanına göre "dünyanın en büyük yalancıları" ve bir İtalyana göre "dünyanın en tekinsiz insanları" olan yerliler bu durumu açıklamak için yeterli değildir. Bir çağdaşın hemen görebileceği bu nedenler, tarih karşısında önemini yitirmektedir. İspanya'nın Afrika *presidiolarını* kötü kullanması

¹¹⁸ Francisco de Valencia'dan II. Felipe'ye, Mers-el-Kebir, 8 Şubat 1565, Sim. E° 486.

¹¹⁹ 12 Şubat 1559, Simancas E° 485; 2 Mart 1559, *age*.

Habsburg siyasetinin veya daha iyisi Katolik siyasetinin görünümünden yalnızca biridir.

Savunma Psikolojisi

Başlı başına bir dünyanın, İslâmiyet karşısında savunma noktalarıyla çevrelenmiş olan Hristiyanlığın sunduğu manzara büyük bir gösterge ve önemli bir tanıklıktır. Süvari birlikleriyle ilerletilen saldırı savaşlarında uzman olan İslâm bu türden tedbirlere başvurmaz. Guillaume de Vair'in¹²⁰ Türkler hakkında söylediği gibi, İslâm, düşmanlarının üzerine çökmek üzere "her zaman havada asılıdır." Sonuç olarak iki ayrı tutum söz konusudur. Bunları açıklamak mümkün müdür? Émile Bourgeois¹²¹ uzun zaman önce, Hristiyanlığın, Atlantik ötesindeki yayılımıyla meşgul olarak, özellikle Balkanlar ve İstanbul olmak üzere, bu kadar çok mekânı Müslümanlara terk etmesindeki rahatlığı ve gevşekliği kaydetmiştir. İslâm karşısında, topları ve bilgece düzenlenmiş kaleleriyle, en az masrafla kendini savunmaya çalışırken, bundan daha mantıklı bir şey olabilir miydi? Bu şekilde ona sırtını dönmüş oluyordu.

Eğer İslâm temas kurmanın yolunu arıyorsa ve yeri geldiğinde olumsuz bir temas yöntemi olan kavgaya başvuruyorsa, bunun anlamı, Hristiyanlığın aksine, karşılıklı görüşmeyi sürdürmek veya dayatmak istemesidir; rakibinin teknik üstünlüklerine ortak olma ihtiyacını hissetmesidir. Bunlar olmaksızın, Hristiyanlığın İslâm karşısında oynadığı oyunu İslâm'ın Asya karşısında oynaması mümkün olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Türklerin Carmiola sınırında deneme yaptıktan sonra, İranlılara karşı sipahileri tehlikeli silâhlarla donatması –boş bir çaba– epey aydınlatıcı olmaktadır.¹²² Burada daha da belirleyici olan şey, Türklerle Hristiyanların denizcilikle ilgili kelime haznelerindeki yakınlaşma olmaktadır: Kadırğa (*galere*), kalyota (*galiote*), kalyon (*galion*).¹²³

¹²⁰ *Actions et traités*, 1606, s. 74, zikr., G. Atkinson, a.e., s. 369.

¹²¹ *Manuel historique de politique étrangère*. c. I, Paris, 1892, s. 12.

¹²² J. W. Zinkeisen, a.e., III, s. 173-174.

¹²³ J. von Hammer, a.e., VI, s. 184, dipnot 1.

Sadece kelime değil, nesneler de Doğulular tarafından ödünç alınmıştır. Türkleri yüzyılın sonunda Batı *galeass*larının modeline bakarak Karadeniz için mavnalar inşa ederken ve Hıristiyan kalyonlarını taklit ederken görüyoruz.¹²⁴ Türkler 1.500 *botte* yük kapasitesine sahip bu büyük teknelerden 20 kadarına sahiptirler ve bu tekneler yüzyılın son çeyreğinde Mısır-İstanbul bağlantısını sağlarken, hacı, şeker ve pirinç taşımaktadırlar.¹²⁵ Buna bir de karadan taşınan –gerçekten– altını ilâve edelim.

Buna karşılık Türkler İran'a karşı bir *limes* inşa etmişlerdir. Her zaman kendinden daha fakir olanlara kıyasla bir zengin gibi davranılmaktadır.

2. Korsanlık, Büyük Savaşın Yardımcısı

1574'ten sonra donanmalar ile keşif güçleri arasındaki savaş ve büyük kuşatmalar devri kapanmıştır. 1593'ten sonra savaş geri dönmeye çalışacaktır ama ancak Akdeniz'in dışında, Macaristan sınırında etkin olacaktır. Büyük savaşın devre dışı kalmasıyla acaba barış mı gelmiştir? Hiç de değil, çünkü başka savaş biçimleri belirmiş ve gelişmiştir. Bu hiç kuşkusuz genel bir kuraldır.

Fransa'da Cateau-Cambrésis barışını izleyen büyük terhisler, Din Savaşlarının tezgâhlanmasına, yani uzun dönemde büyük savaşlardan çok daha vahim olan karışıklıkların ortaya çıkmasına büyük bir katkı yapmıştır. Buna karşılık Almanya 1555-1618 yılları arasında sakindir, çünkü maceracı unsurlarını dışarıya, Macaristan'a, İtalya'ya, bundan da fazlası Hollanda ve Fransa'ya taşımaktadır. 17. yüzyılın başında dış savaşların sona ermesi, onun için ölümcül olacaktır. Giovanni Botero, kendi zamanıyla ilgili olarak Fransız savaşını İspanyol barışının karşısına koyarak, bu gerçekleri ilginç bir şekilde hissetmiştir; Fransa dışarıdaki eylemsizliğinin bedelini öderken, İspanya dünyanın tüm savaşlarına aynı anda katılmış olmaktan üstünlük sağlamaktadır.¹²⁶ Karışıklı-

¹²⁴ E. Albèri, *a.e.*, III, V, s. 404 (1594).

¹²⁵ *Age.*, s. 402.

¹²⁶ *A.e.*, s. 127.

ğı başka yerlere taşıma koşuluyla, kendi evinde barış vardır.

1574'ten sonra Akdeniz'de büyük savaşın askıya alınması, kuşkusuz zincirleme siyasal ve toplumsal karışıklıklar ile eşkıyalığın nedenlerinden biri olmuştur. Büyük devletler arasındaki savaşın sona ermesi, her halükârda, deniz tarihinin ön sıralarına, küçük savaşlar olan korsanlığı çıkartmıştır.¹²⁷ Korsanlık 1550-1574 tarihleri arasında geniş bir yere sahiptir; resmî savaşların yokluğunda serpilmekte, yayılmaktadır. 1574-1580'lerin ötesinde hiçbir zaman olmadığı kadar genişlemiş ve artık kendi ölçeğine göre Akdeniz tarihine egemen olmuştur. Savaşın yeni başkentleri İstanbul değil Cezayir'dir; Madrid veya Messina olmayıp Malta, Livorno veya Pisa'dır. Sonradan görmeler eski güçlülerin yerine geçerken, karışık bir tarih büyük tarihin menzillerini tutmaktadır.¹²⁸

Korsanlık, Eski ve Genelleşmiş Bir Endüstri

Akdeniz'de korsanlık tarih kadar eskidir; Boccaccio'da¹²⁹ yer almaktadır, Cervantes onu anlatacaktır¹³⁰ ve Homeros çok eskiden

¹²⁷ Sınırsız bir konu olan korsanlık hakkında Louis Dermigny, *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719-1833*, 1964, 1, s. 92 vd.'daki parlak sayfalara bakınız. Bu sayfalar 17. yüzyılda Antillerden Uzakdoğu'ya kadar korsanlığın "büyük kemeri"ni gündeme getirmektedir. Korsanlığın bu yükselişi büyük imparatorlukların çözümleriyle ilişkilendirilmiştir: Türk, İspanyol, Hint-Moğol, Ming Çini'nin çökmekte olan imparatorlukları.

¹²⁸ İzleyen sayfalar üç önemli kitabın sonuçlarına dayanmaktadır. Otto Eck, *Seeräuberi im Mittelmeer*, Münih ve Berlin (1. yay. 1940, 2. yay. 1943), bu kitabı çok geç edinebildim (Milli Kütüphane'de hâlâ yok). Godfrey Fisher, *Barbary Legend. War, Trade and Piracy in North Africa*, Oxford, 1957; Barbarosları savunan bu kitap, artık tamamen kaldırıldığı sanılan dosyaların yeniden indirilmesine yol açmaktadır; son olarak, yayımlanmamış belgelerden yana çok zengin olan, Salvatore Bono, *I corsari barbareschi*, Torino, 1964; bu üç kitabın, özellikle de sonuncusunun zengin bibliyografyaları bizi atıfları çoğaltmaktan kurtarmaktadır.

¹²⁹ 5. gün, 2. öykü.

¹³⁰ Bütün olarak *Don Quijotte*'ta, *l'Ilustre Fregona*'da, II, s. 55; *El amante liberal*, I, s. 100-101; *La española inglesa*, I, s. 249 ve 255'te bulunmaktadır.

ondan söz etmiştir. Bizzat bu eskiliği nedeniyle, başka yerlerde olduğundan daha doğal (daha insani mi demeliydik?) bir tutum kazanmıştır. Altüst olan Okyanus'ta, 16. yüzyılda, kuşkusuz İç Deniz'dekilerden daha gaddar korsanlar hüküm sürmektedir. Zaten Akdeniz'de en azından 17. yüzyılın başlarından önce, *piraterie* ve *pirate* kelimeleri yaygın kullanıma sahip değildir; aslında temel sorunları değiştirmemekle birlikte, *course* ve *corsaire* kelimeleri söz konusudur ve hukuki açıdan net olan bu ayırım büyük bir öneme sahiptir. Korsanlık biçimsel bir savaş ilânıyla veya mühürlü mektuplarla,¹³¹ pasaport, görev veya talimatlarla birlikte meşru kılınan bir savaştır. Bu nitelikler bize ne kadar garip görünürse görünsün, korsanlığın “yasaları, kuralları, canlı âdet ve gelenekleri” vardır.¹³² Drake'in Yeni Dünyaya herhangi bir emir almaksızın gitmesi, vatandaşlarının çoğuna gayrimeşru bir eylem olarak görünecektir.¹³³ Gerçekten de, daha 16. yüzyılda, alışkılarıyla ve belli bir yaptırım gücüyle bir uluslararası hukukun olmadığına inanmak hata olacaktır. Müslümanlar ve Hristiyanlar birbirlerine elçiler göndermekte, antlaşmalar imzalamakta ve bunların hükümlerine çoğunlukla uymaktadırlar. Akdeniz'in bütünü itibarıyla, birbiriyle sınır bir evrende, kardeş kavgası halindeki bir çatışmanın sürekli alanı haline gelmesiyle birlikte, savaş sürekli bir gerçek olarak ortaya çıkmakta, deniz haydutluğunu mazur göstermekte ve meşrulaştırmaktadır; oysa bunu meşrulaştırmak, kendine göre soylu sayılan korsanlığa yakın bir kategorinin içine yerleştirmek demektir. İspanyollar 16. yüzyılda iki ayrı dil kullanacaktır: Akdeniz'de Barbaros korsanlığından, Atlantik'te ise Fransız, İngiliz veya Hol-

* Türkçede bu kelimeden türeme sadece korsan kelimesi bulunmaktadır. (ç.n.)

¹³¹ Akdeniz'de çok az mühürlü mektup örneği vardır. Bir örnek, IV. Felipe'nin Fransızlara karşı misilleme mektupları, Madrid, 2 Ağustos 1625, B.N., Paris, Esp, 338, f° 313. Okyanus'ta korsanlık Hristiyanlar arasında olduğundan, mühürlü mektuplara ihtiyaç göstermiştir.

¹³² S. Bono, *a.e.*, *passim*, ve s. 12-13, 92 vd.

¹³³ G. Fisher, *a.e.*, s. 140.

landalı deniz haydutluğundan söz etmektedirler.¹³⁴ Eğer deniz haydutluğu kelimesi 17. yüzyılda Akdeniz'deki faaliyetler için kullanıldıysa, bunun nedeni İspanya'nın İç Deniz'deki olayları lanetlemesi ve eski korsanlığın artık kalmadığını, Hristiyan güçlerin kendi ticaretine, büyüklüğüne ve zenginliğine karşı yürüttüğü gizli ve gayrimeşru bir savaş haline geldiğini fark etmiş olmasıdır. Bir tarihçinin söylediklerine bakarsak,¹³⁵ deniz haydutluğu terimi Cezayir korsanları için ancak Marmora'nın İspanyollar tarafından alınmasından (1614) ve üslerinden kovulan korsanların Cezayir'e kaçmasından sonra kullanılmış olmalıdır. Kelime Atlantik tekneleriyle birlikte, Cebelitarık'tan Akdeniz'e geçmiştir. Fakat bu ayrıntı kesin değildir.

Okuyucular korsanlık ile deniz haydutluğunun çoğu zaman aynı şey olduğunu düşünecektir: Benzer gaddarlıklar, dayatılan zorlamalar, harekâtların yönetilmesinde ve kölelerin veya çalınan malların satılmasında aynı tekdüze yöntemler. Tabii önemli bir fark var olmaya devam etmektedir: Korsanlık eski bir deniz haydutluğu olup âdetleri, alışkanlıkları ve tekrarlanan söylemleriyle bulunduğu yerde yillanmıştır. Hırsızlar ve kurbanlar mükemmel bir *Commedia dell'Arte*'ta olduğu gibi önceden uyum içinde değildirler ama her zaman tartışmaya ve ardından anlaşmaya hazırdırlar. Bunun sonucu olarak çok sayıda gizli anlaşma ve suç ortaklığı (Livorno'nun suç ortaklığı ve açık limanı olmasaydı, çalınan mallar Berber limanlarında çürürdü) ağı oluşmuştur. Bunun sonucunda, naif tarihçi için, bir sahte sorunlar yığını ve tehlikeli basitleştirmeler ortaya çıkmıştır. Korsanlık tek bir sahile, tek bir gruba, tek bir sorumluya, tek bir suçluya ait değildir. Bir salgındır. Herkes, sefiller¹³⁶ ve güçlüler, zenginler ve fakirler, kentler, senyörler ve devletler, denizin tümüne yayılan bir ağın halkaları arasında yer almaktadırlar. Batılı tarihçiler bize, bu alanda sadece Müslümanları ve tercihen Barbarosluları görmeyi öğretmişlerdir. Cezayir'in

¹³⁴ *Age.*, birçok yerde, ve s. 84 ve 139.

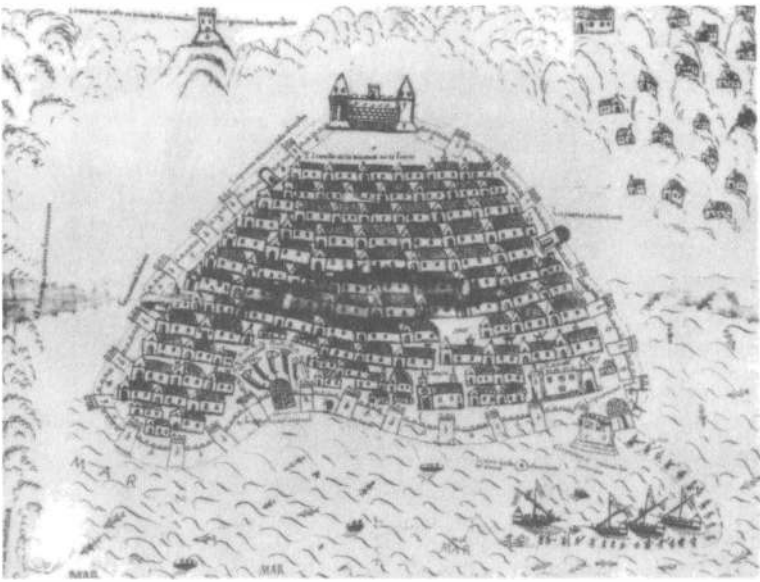
¹³⁵ C. Duro, G. Fisher, *a.e.*, s. 138'e göre.

¹³⁶ S. Bono, s. 7, A. Riggio "Berberi korsanlığı Calabria'da gerçek bir sınıf savaşı biçimini almıştı" tespitine göre.

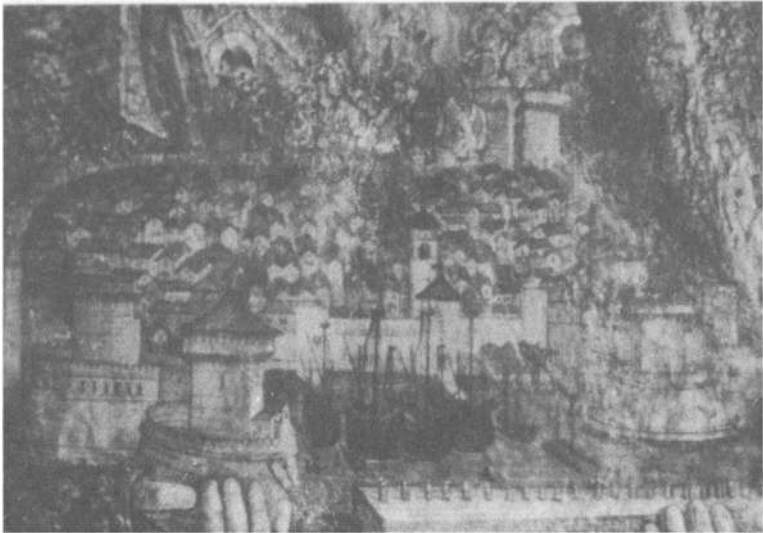
5. TUNUSTAN GÖRÜNÜMÜ (1535)

Vermeyen'den hareketle yapılan halı. Uzakta La Goulette ve kanalı; Tunus gölü ve kent. Ön cephede kadirgalar.

6. CEZAYİR 1563

Naif ama çoğunluğu itibariyle doğru bir çizim: Mendirek, liman girişindeki kayalık, Fransızlar tarafından inşa edilmiş olan top yuvaları, Tersane, liman camii, Zoko meydanı (suk, pazar). Kasbah, surlar. A. General de Simancas E° 487, mapas, planos y dibujos, VII-131.

7. RAGUZA 1499-1501

Nicolas Bozidarevitch'in tablosundan. Ön tarafta elleri görülen Saint-Blaise, kentin planını sunmaktadır. Zinciri, yanaşma yerleri ve surlarıyla liman. Dubrovnik'teki Dominikenler Tekkesi.

talihi manzaranın geri kalanını gizlemektedir. Fakat onların talihi tek değildir; Malta ve Livorno Hristiyanların Cezayiri'dir; bunlar forsa zindanlarına, insan satılan pazarlara, karanlık pazarlıklara sahiptir. Ayrıca bu Cezayir'in talihi hikâyesi karşısında çok dik-katli olmak gerekmektedir. Özellikle 17. yüzyılda, artmakta olan bu faaliyetlerin gerisinde kimler saklanmakta, kimler hareket etmektedir? Godfrey Fisher güzel kitabı *Barbary Legend*'da bizi bu konudaki efsanelerden arındırırken, bunu yapmakta binlerce kez haklıdır; insanlar Akdeniz'in her yanında avlanmakta, kapatılmakta, satılmakta, işkence görmekte, "toplama kampı benzeri evrenlerin" bütün sefalet, dehşet ve azizliklerini tanımaktadır.

Zaten çoğu zaman maceranın ne vatanı ne de dini bulunmaktadır; o bir meslek, bir yaşam biçimidir. Korsanlar susuz ya da Cezayir aç kaldığında,¹³⁷ bu durumda korsanlık ne insanlara ne uluslara ne de inançlara aldırılmaktadır. Saf haydutluk haline gelmektedir; Segna ve Fiume Uskokları Türkleri ve Hristiyanları yağmalamaktadırlar; *ponentini* korsanlarının –Doğu denizlerinde Batılılara böyle denilmektedir– kadirga ve kalyonları aynı şeyi yapmaktadırlar,¹³⁸ ulaşabildikleri her şeye el koymaktadırlar ve bunlara, bordalarındaki Yahudi veya Türk mallarını müsadere etmek bahanesiyle yanaştıkları Marsilya ve Venedik tekneleri de dâhildir. Signoria ve Ancona'nın koruyucusu Papa bunlara boşuna itiraz etmekte ve bayrağın malları korumasını boşuna talep etmektedir. Fakat haklı veya haksız olarak ziyaret etme hakkı Hristiyan korsanlarına ait olarak kalmaktadır. Aynı şekilde, Türk kadirgaları da teknelerdeki Sicilya veya Napoli mallarına el koymak üzere bu hakkı kullanmaktadırlar. Bu her iki taraf için de sadece bir bahaneden ibarettir. Zaman zaman Venedik kadirgalarının her türden korsana vurduğu sert darbelere rağmen, bu alışkanlık devam edecektir.

¹³⁷ D. de Haëdo, s. 116.

¹³⁸ Marin de Cavelli'den Doge'ye, Pera 8 Eylül 1559, A.d.S. Venedik, Senato Secreta, Costantinopoli 2/B, f° 186.

Acaba ağustos 1536'da İbiza'yı yağmalayan tekneler¹³⁹ Fransız mıdır, yoksa Türk müdür? Doğrusunu nasıl bilebiliriz? Kuşkusuz Fransızdır, çünkü domuz yağına da el koymuşlardır. Hristiyanlar veya Müslümanlar, kendi aralarında bile birbirlerini yutmaktadırlar. 1588 yazı boyunca, Montmorency'nin askerleri Agde'da (en azından kendi söylediklerine göre, maaşları ödenmemiştir) bir *brigantin* ile korsanlığa girişmişler ve körfezden gelen her şeye el koymuşlardır.¹⁴⁰ 1590'da Cassisli korsanlar iki Provence kayığını yağmalamışlardır.¹⁴¹ 1593'te *Jehan Baptiste* adlı bir Fransız teknesi (muhtemelen Brötanya'dan geliyordu) Mercoeur dükü ve Nantes'taki İspanyol temsilcisi D. Juan de Aguila'dan gerekli bütün belgeleri almış olmasına rağmen, Prens Doria tarafından müsadere edilmiş, malları satılmış ve mürettebat zincire vurulmuştur.¹⁴² 1596'da özellikle Provence'a ait olanlar olmak üzere, Fransız *tartaneları* Napoli ve Sicilya kıyılarını vurmuşlardır.¹⁴³ Yirmi yıl kadar önce, 1572 yazında,¹⁴⁴ bir Marsilya gemisi, *Sainte Marie et Saint Jean*, Antoine Banduf reisliğinde zengin bir yükü İskenderiye'den dönmekteydi. Denizde patlayan fırtına onu diğer Marsilya gemilerinin meydana getirdiği filodan ayırmış ve karşısına, Girit'ten gelen ve Sicilya'dan buğday alıp Valencia'ya götürmek üzere yolda olan ticari bir Ragusa gemisi çıkmıştı. Büyük yük gemisi Marsilya teknesini ele geçirmiş, onu "batırmış ve mallarını yağmaladığı reis, zabitan ve tayfaları suyun dibine yollamıştır". Deniz dünyasında işler çoğu zaman böyle yürümektedir. 1566'da bir Fransız gemisinin kaptanı Alicante'de zor bir duruma düşmüştür; Fransız denizcilerinin sayısız yakınmalarına bakılacak

¹³⁹ Bernard Pançalba, İmparatoriçeye ait İbiza adasının valisi, 26 Ağustos 1536, A.N., K. 1690 (aslı Katalanca'dır, Kastilyaca çev.).

¹⁴⁰ Barcelona, 24 Temmuz 1588, Sim. E° 336, f° 164.

¹⁴¹ Bel. Arş. Cassis, EE 7, 21 Aralık 1580.

¹⁴² IV. Henri'den III. Felipe'ye, Paris, Şubat 1600, IV. Henri'nin Rochepot'ya mektupları, s. 3-4.

¹⁴³ 25 Aralık 1596, Simancas E° 343.

¹⁴⁴ Marsilya konsüllerinden Cenova kenti ve Cumhuriyeti'nin dük ve yöneticilerine, Marsilya, 20 Nisan 1574, A.d.S. Cenova, Francia Lettere Consoli, I, 2618.

olursa, İspanyollar istedikleri zaman büyük zorluklar yaratabilmektedirler. Fakat kaptanımız cesur biridir; tekneye çıkan adamları yakalatmış ve üstelik kent surlarının arasından zor kullanarak geçmiştir.¹⁴⁵ Başarılı olmak koşuluyla her şey serbesttir. 1575'te bir Fransız çektirisi Trablusgarp'tan İskenderiye'ye giden Morisko ve Yahudi yolcuları almıştır; bunlar "her yaştan kadın ve erkeklerdir". Çektirinin kaptanı yolcuları ve yüklerini Napoli'ye götürmüş, burada her şeyi satmakta tereddüt etmemiştir.¹⁴⁶ Bunlar kuşkusuz küçük olaylardır ama tekrarlanmaktadırlar: Örneğin 1592'de Mısır'a götürmek üzere Rodos'tan bazı Türk yolcular alan Couture de Martigues adında biri, onları Messina'ya götürmüştür.¹⁴⁷ Tam bir eşkıyalık! 1597 yazında haydutlar birkaç *leuti* donatmış ve kendilerini tesadüflere bırakarak korsanlık yapmışlardır.¹⁴⁸ Acaba bize tarihi nasıl anlattılar ki, her ulustan denizciler için alışılmış olan bu eylemler bize her şeye rağmen şaşırtıcı geliyor?

Kentlere Bağlı Korsanlık

Farkında olmadan, kendilerine korsan, hattâ deniz haydudu denildiği için şaşırان birçok denizci *more piratico* olarak seyretmektedirler: Sancho de Leyva 1563'te birkaç Sicilya kadırgasıyla Berber kıyılarına giderek, kürege vurulacak esirlerle oradan geri dönmeyi *para ver si puede haver algunos esclavos* teklif etmemiş miydi?¹⁴⁹ Bu yöntemi nasıl değerlendirmeli? Filolar çoğu zaman bilgi almak ve avlanma ihtimali durumunda korsanlık yapmak üzere, birkaç kadırgayı görevlendirmektedir. Çünkü korsanlık yapmak, savaşmak, insanlara, mallara, kentlere, köylere ve sürülere karşı kaçınılmaz bir savaş demektir; başkalarının malını yemek, güçlü olmak için onlardan beslenmek demektir. 1576'da Santa Cruz markisi Tu-

¹⁴⁵ Madrid, 28 Mart 1566, A.N., K 1505; B 20, no. 91.

¹⁴⁶ III. Henri'den II. Felipe'ye, Paris 30 Eylül 1575, A.N., K 1537, B 38, N° 113, İspanyolca kopya.

¹⁴⁷ P. Grandchamp, *a.e.*, I, s. 42.

¹⁴⁸ A.d.S. Floransa, Mediceo 2845, Giulio Gotti'den kardeşine, Genova, 22 Ağustos 1597.

¹⁴⁹ 20 Kasım 1563, Simancas E° 1052, f° 44.

nus kıyılarında bir asayiş gezisine çıkmıştır. Bazıları onun daha basit bir nedenle, fakir Kerkenna adalarını yağmalamaya gittiğini söylemektedir.¹⁵⁰ Mal yağmalama konusunda herkes beceriklidir: İngiliz tüccar tekneleri 1580'lerden sonra bu işten kendilerini hiç de mahrum etmemişlerdir; hattâ acımasız ve arsız olmak gibi bir üne sahiptirler (bu ünü onlara Akdeniz sağlamaktadır). Fakat deniz haydutluğu sınırları içerisinde korsanlık olağan bir şey olup denizin örfü –*l'usanza del mar*¹⁵¹– içinde yer almaktadır. Devletlerin resmî donanmaları korsanlığa kucak açmakta, onun sayesinde yaşamakta, bazen de ondan türemektedir: Türk deniz gücü 15. yüzyıldan itibaren Anadolu kıyılarında korsanlıkla işe başlamıştır.¹⁵² Ve Türk donanmasının bizzat kendisi, Batı'ya doğru giriştiği büyük hareketler sırasında, büyük ölçekli bir “korsanlık” değil de ne yapıyordu acaba?

Korsanlık –“gerçek” korsanlık mı demeliydik yoksa?– çoğu zaman, en azından büyük bir devletin sınırlarında, kendi hesabına hareket eden bir kente bağlı bir olaydır. 16. yüzyılda gerçek olan bu durum, XVI. Louis döneminde de gerçekliğini korumaktadır. Büyük Kral İngiltere ve müttefiklerine karşı birlik savaşını artık sürdüremez hale geldiğinde, korsan savaşını uygulamaya başlamış veya onun uygulanmasına ses çıkarmamıştır. Saint-Malo ve Dunkerque Fransa'nın yerine geçmişlerdir.

Daha 16. yüzyılda Dieppe ve dahası La Rochelle korsanlık merkezleri haline gelmişlerdir ve La Rochelle bu işi gerçek bir cumhuriyet çerçevesinde yapmaktadır. Akdeniz'deki korsanlık merkezlerini saymak, belli başlı bazı kentleri saymakla aynı anlama gelmektedir. Hristiyan cephesinde La Valetta, Livorno, Pisa, Napoli, Messina, Palermo, Trapani, Malta, Palma de Majorca, Almeria, Valencia, Segna, Fiume; Müslüman cephesinde Avlona, Durazzo (Draç), Trablusgarp, Tunus-La Goulette, Bizerte, Cezayir, Tetuan, Larache, Sale...¹⁵³ Bu tabloda üç yeni kent ön plana

¹⁵⁰ Simancas E° 1146 veya aynı belge, Simancas E° 1071, f° 78.

¹⁵¹ S. Bono, *a.e.*, s. 3.

¹⁵² F. Grenard, *a.e.*, s. 54; W. Heyd, *a.e.*, II. s. 258.

¹⁵³ R. Coindreau, *Les corsaires de Salé*, Paris, 1948.

çıkılmaktadır: Şövalyelerin 1566'dan itibaren inşa ettikleri La Valetta; bir bakıma Cosimo de' Medici tarafından yeniden kurulan Livorno; nihayet ve bilhassa, bunların hepsini birden kendine özgü şaşırtıcı talihi içerisinde özetleyen Cezayir.

Kuşkusuz burası artık yüzyılın başındaki Berberî Cezayir değildir; burası dalgakıranı, deniz feneri, eski ama sağlam surlarıyla ve bunların ötesinde, koruma zincirini tamamlayan büyük sanat yapılarıyla, "Amerikan tarzında" büyüyen yeni bir kenttir. Korsanlık için burada koruma ve iâşenin dışında, kalafatçılar, dökümcüler ve marangozlardan meydana gelen nitelikli bir işgücü; yelkenler, kürekler, yağma ürünler için faal bir piyasa, deniz maceralarına sürüklenebilecek insanlar, küreğe oturacak köleler ve nihayet korsanların şiddetli zıtlıklarla dolu hayatlarına anlam katan, mola verdikleri zaman kavuştukları zevkler bulunmaktadır. Alonso de Contreras korsanlık faaliyetinden döndükten sonra, sadece düello ve dua kenti olmayan La Valetta'da, altın sikkelerini küçük fahişelerle, *quiracas* ile harcamakta gecikmemiştir. Cezayir'de reisler, her sefer dönüşünde, kentteki konaklarında veya dünyanın en güzel bahçelerine sahip Sahel'deki villalarında herkese açık şölen sofralarında şenlik düzenlemektedirler. Korsanlık zorunlu olarak bir mübadele akımına ihtiyaç duymaktadır. Cezayir faal bir ticari merkez olmasıyla birlikte büyük bir korsan limanı haline gelecektir. 1580'de Haëdo Cezayir'i dikkatli gözlerle izlediğinde, bu iş tamamlanmıştı. Donanmak, beslenmek ve yağma edilen ürünleri satmak için, kervanların ve yabancı teknelerin, tutsakları bedel ödeyerek geri alan kayıkların, Hristiyan âlemine ait teknelerin, Marsilyalıları, Katalanlara, Valencialılara, Korsikalılara, birtakım İtalyanlara, İngilizlere ve Hollandalılara ait teknelerin kente kadar gelmelerine izin vermek gerekmektedir. Aynı şekilde hanların güzel kokularıyla, Müslüman veya Kuzeyli yarı Müslüman olan her milletten reislere ait kadirgalarla ve ince korsan yelkenlileriyle cezbedilmeleri gerekmektedir.

Demek ki hareket özgürlüğüne sahip güçlü bir kent olan Cezayir korsanlar için en uygun alandır. 16. yüzyılda her devlet, her şeye rağmen uluslararası hukuka sıkı sıkıya sarıldığını ve ona saygı

duyduğunu ilân etmektedir. Oysa korsan kentleri yeri geldiğinde uluslararası hukukla alay etmektedir. Onlar kıyılarda farklı dünyalar meydana getirmektedirler. 1580-1620 arasında refahının zirvesinde olan Cezayir, duruma göre Padişahın emirlerini dinlemekte veya dinlememektedir; İstanbul Cezayir'e uzaktır. Malta da Hristiyan âleminin bir kavşağıdır ve kendi kendini yönetmek isteyen bir kavşaktır. Bu konuda, 1577-78'de¹⁵⁴ Türklerle yapılan müzakereler esnasında, Saint-Étienne şövalyelerinin efendisi olan Toscana büyük dükünün, kendi davasını şövalyelerinkinden ayırmak için sarf ettiği gayretten daha açıklayıcı bir şey olamaz. Aslında kendisi oldukça gevşek olan kendi otoritesini reddeden garip bir prenstir.

Ancak kentin rolü her şey değildir. Kent korsanlığının, bu büyük korsanlığın altında, daha alt düzeyde, sefil bir talancılığa yakın bir deniz haydutluğu bulunmaktadır. Küçük vahşi hayvanlar denizlerde hayalet gibi dolaşmakta, Takımadaları arasında, Batı Yunan kıyıları boyunca, dişlerine göre bir av peşinde sürmektedirler. Apulia kıyılarındaki gözetleme kulelerini görmeleri, bu tekinsiz bölgeden kaçıp doğu adalarına gitmelerine yetmektedir. Küçük ihtirasları olan küçük insanlar: Bir balıkçıyı yakalamak, bir ambarı yağmalamak, birkaç köylüyü kaçırmak, Marenta'daki Ragusa ve Türk tuzlalarından tuz çalmak... Bunları Takımadalarda iş başında görmüş olan Belon du Mans şunları hatırlamaktadır:¹⁵⁵ "Denize alışık üç beş adam, maceradan kaçmayan, birkaç küçük kayığı veya fırkateyni ya da kötü donatılmış *brigantineri* olan fakir adamlar; fakat denizde seyretmek üzere *bussolo* adı verilen bir kadran kutuları vardır; ayrıca mümkün olduğunca uzaktan savaşmalarını sağlayacak bazı hafif silâhlardan meydana gelen savaş araçları bulunmaktadır... Hayatlarını sürdürmek için bir çuval un, biraz peksimet, bir kırba zeytinyağı, biraz bal, birkaç bağ sarımsak ve soğan ile biraz tuzları vardır; bu onların bir aylık istihkakıdır. Bunları sağladıktan sonra maceraya açılırlar. Ve eğer rüzgâr onları

¹⁵⁴ A.d.S. Floransa, Mediceo 4274, 4279; Simancas E° 489, 1450, 1451; A.N., K 1672, no. 22; G Vivoli, III, s. 155.

¹⁵⁵ A.e., 86 v° vd.

limanda kalmak zorunda bırakırsa, kayıklarını karaya çekmekte, ağaç dallarıyla örtmekte ve baltalarıyla ağaç kesip tüfekleriyle ateş yakmaktadırlar... ve Romalı askerlerin savaş sırasında yaptıkları gibi, unlarıyla pastalar yapmaktadırlar.” 17. yüzyılda, Antiller denizindeki maceracı korsanların ilk zamanları da böyle olacaktır.¹⁵⁶

Bu arada, en zayıf veya en talihsiz adamlar bu küçük etoburlar değildir. Çünkü rüzgârın âni yön değişiklikleri ve kaprisleri söz konusudur. Korsanlık “Amerikan tarzı” bir dünyadır. Sürüyü yöneten kişi burada Cezayir Dayısı olmaktadır veya olabilir. Piyan-go talihlilerinin hayat hikâyeleri bu harika başarılarla doludur. İspanyollar Cezayir “kralı” haline gelen, kısa zamanda dünyayı şaşkına çeviren ve padişahın donanmasını ıslah eden Calabrialı küçük balıkçı Uluç Ali’yi kendi taraflarına çekmek üzere, 1569’da ona İspanya’da bir markilik sunmuşlardır... Böylesine bir armağanın ne idüğü belirsiz bir kişinin reddedemeyeceği bir şey olduğunu sanmışlardır.

Korsanlık ve Ganimetler

Ganimetsiz korsanlık olmaz. Bazen kârlar küçüktür: 1536’da Venedik Senatosu’nda, eğer Korfu’dan Arnavutluk’a tuz götürme ve dönüşte meşe palamudu taşıma işi olmasaydı, ada sürekli bir Arnavut korsanlığına mahkûm olmazdı, diye açıklama yapılmıştır.¹⁵⁷ Yağmacılarla yağmalananlar arasında bir bağ oluşmuştur; bu bağ kurbanların kendilerini savunmalarına göre değişiklik gösterir. Bir silâh olarak top çok erken bir dönemde kadırgaların bordasına girmiş ve fazla rahat olmamasına rağmen oraya yerleşmiştir; sonra da ticari tekneleri fethetmiştir. Bu süreç yüzyılın ortasında büyük ölçüde tamamlanmıştır.¹⁵⁸ 1577’de Sevilla limanına bağlı en küçük gemilerin bile demir veya tunç topları vardır ve bunların sayısı, kabaca teknelerin ağırlığıyla bağlantılıdır.¹⁵⁹ Sahiller de

¹⁵⁶ Alexandre O. Oexmelin, *Histoire des aventuriers flibustiers...*, Trévoux, 1775, c. I, s. 124-131.

¹⁵⁷ V. Lamansky, *a.e.*, s. 592, dipnot 1.

¹⁵⁸ Belon du Mans, s. 88 v°.

¹⁵⁹ Bkz. I. cilt, s. 478 vd.

savunulmaktadır ve bu iş giderek daha etkin hale gelmektedir. Korsanlar mevsime göre tekne yağmacısı ya da sahillerden beslenen bir yiyici olacaktır. Bu basit bir geçim ve fırsat sorunudur.

1560-65 yılları boyunca Barbaros korsanlığı tüm Batı denizinin canına okumuştur. Bu yıllarda Batı denizinin kapatıldığını söyleyebiliriz. O tarihlerde Hristiyan âleminden yükselen şikâyetler birbirine eklendiğinden, bu durumu gayet iyi (veya fazlasıyla iyi) bir şekilde göstermekte ve aynı zamanda Barbaroslu korsanların o sıralar Languedoc ve Provence kıyılarına saldırdıklarını ortaya koymaktadırlar.¹⁶⁰ Bunun nedeni bizzat korsanlığın kazandığı başarıların ganimeti azaltması ve korsanların dostlarını bile soymadan yaşamalarının mümkün olmamasıdır. O halde Fransa kralının uyrukları hapı yutmuştur! Cezayir 17. yüzyılın başında da gelişmesini sürdürmektedir; peki bunun nedeni nedir? Cezayir korsanlığı Doğu'da rastlantılara doğru yelken açmakta (belki de sanıldığından daha az),¹⁶¹ Adriyatik'e üşüşmekte, Marsilya kayıklarını avlamakta, sonra Cebelitarık'ın ötesinde, Kuzeyli adamlarının yardımıyla faaliyetlerini Okyanus boyunca ilerleterek, 1631'den sonra İngiliz kıyılarına musallat olmakta, ağır Portekiz karakollarına saldırmakta, İzlanda, Terra Nova ve Baltık'ta boy göstermektedir... Acaba Akdeniz'deki ganimetler azalıyor muydu? Kısacası korsanlık, hareketleri ve değişimleriyle, kendine özgü doğrudan ve hızlı tarzıyla, Akdeniz hayatındaki en büyük hareketlere tercüman olmaktadır. Avcı avı izlemektedir. Bu "gösterge"nin -korsanlık- manipülasyonundaki zorluk, ciddi bir istatistiğe başvurma olanağımızın olmamasıdır. Tasvirler, beyanlar, dedikodular ve sahte haberler ciddi bir rakamsal veri yaratma olanağı sunmamaktadır.

¹⁶⁰ Marsilya Bel. Arş. BB 40 f° 197 vd; 19 Ağustos 1561, Sim. E° 13; E. Charrière, *a.e.*, II, s. 659-661 (27 Haziran 1561), s. 799-803 (27 Eylül 1561); Bayonne, 28 Haziran 1565, A.N., K 1504 B 19, no. 34; Venedik, 18 Ağustos 1565, Simancas E° 1325; IX Charles'dan Fourquevaux'ya, Orcamp 20 Ağustos 1566; Fourquevaux, s. 48-49.

¹⁶¹ G. Fisher, s. 144.

Korsanlığın Kronolojisi

Bazı tarihler korsanlık tarihinin kilometre taşları olmakta, ona hükmetmektedirler: 1508, 1522, 1538, 1571, 1580, 1600. 1500'lerde Venedik'in dışında, her yerde esirler ve forsalar, o zamana kadar kadirge sıralarında tek başlarına –veya hemen hemen– oturan gö-nüllü kürekçilerin yerine ikâme edilmişlerdir.¹⁶² 1522: Rodos'un düşmesiyle, onun Doğu'ya doğru büyük Müslüman korsanlığına karşı yarattığı engel ortadan kalkmıştır.¹⁶³ 1538: Preveze Müslümanlara denizde egemenliklerini sağlamış, Hristiyanlar bunu 1571'de İnebahtı'da geri almışlardır. İşte Barbaros korsanlığı ilk büyük atılımını bu iki tarih arasında, özellikle de 1560 (Cerbe Seferi) ile 1570 arasında gerçekleştirmiştir; bu yıllarda Malta kuşatması hariç, donanmalar çok az eyleme girişmişlerdir. 1580'lerin ötesinde Hristiyan ve Müslüman korsanlığı, büyük donanmaların ataletleri nedeniyle, benzer bir atılım içine girmişlerdir. Nihayet 1600'lerden sonra Cezayir korsanlığı, tekniklerini tamamen değiştirmiş olarak Atlantik'e açılmaktadır.

Hristiyan Korsanlığı

Akdeniz'de, en karanlık günlerinde bile işsiz kalmayan bir Hristiyan korsanlığı hep varolmuştur. Bu korsanlık tarihçiler tarafından, bazı psikolojik nedenlerden ötürü ve çok küçük teknelerin, küçük firkata, firkateyn, *fregatillas*, kayık ve *esquif* gibi teknelerin ürünü olmasından ötürü, yeteri kadar anlaşılamamıştır. Bu tekneler Si-

¹⁶² M. Sanudo'ya göre, zikr., C. Manfroni, I, s. 37. Aynı şekilde Fransa'da kral mektupları, 1496, Alfred Spont, "Les galères dans la Méditerranée de 1496 a 1518", *Revue des Quest. hist.*, 1895; Alberto Tenenti, *Cristoforo da Canal. La marine vénitienne avant Lépante*, 1962, s. 78 vd. Venedik *condennatti* kadirgalarına ancak 1542'den itibaren sahip olacaktır, *age.*, s. 82.

¹⁶³ Relacion de lo de Tremeti (1574). Tremeti adaları, Napoli krallığına bağlı Adriyatik sahillerinde kilit konumundadırlar. Simances E° 1333. "Despues de la perdida de Rodas multiplicandose los cossarios en el mar Adriatico..."

cilya veya İspanya kıyılarından Afrika sahillerine kadar kısa bir mesafede iş görmekte ve buradaki ganimetin küçüklüğü, korsan teknelerinin küçüklüğünün nedeni olmaktadır. Türkler tarafından iyi korunan Mağrip kıyısı aslında tepelik ve boştur. Eskiden ve 15. yüzyılda korsanlık burada hâlâ kârlı olabiliyordu. 1559 tarihli bir Venedik belgesi,¹⁶⁴ “*non si può corseggiare la riviera di Barberia, come già si soleva*” demektedir. 1560’larda bu kıyılar boyunca neler elde edilebilirdi? Birkaç yerli tutsak, bir kayık, *baracan* denilen kaba yünlüler veya ham tereyağı yüklü bir fırkata. Bu zayıf ganimete zayıf bir korsanlık tekabül etmektedir. Belgelerimiz bazı rastlantılar dışında bundan söz etmezler. Haëdo’nun, 14 küreklik kapasitesi bulunan Mallorca’ya kayıtlı bir fırkatanın reisi ve Berberî kıyılarında avlanan inatçı bir Valencialı olan, geceleri Cezayir limanına kadar sokularak, orada kent surlarının dibinde uyuyan yerlileri toplayan Juan Canete’nin¹⁶⁵ maceralarına dair sunduğu aydınlatıcı bilgiler buna örnektir. 1550 yılının ilkbaharında¹⁶⁶ bu Valencialı, kötü korunan futa ve kalyonları yakmayı planlayarak, geceleyin limanın içlerine kadar sokulmuştu; ancak bu girişim tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Valencialı, 9 yıl sonra zindanda gardiyanlar tarafından öldürülmüş olmalı. 1567’de başka bir Valencialı, fırkatasıyla Oran’ın iâşesinde görev alan ve fırsat çıktığında korsanlık yapan Juan Gascon adlı biri, onun planını yeniden ele almıştır.¹⁶⁷ Öncekinden daha şanslı olarak limana girmiş, birkaç tekneyi yakmış, ama sonra açık denizde reisler tarafından yakalanmıştır.

Bu küçük olaylar Güney İspanya’da olanları kısmen aydınlatmaktadır. Ancak bu olayların 1580’lerde yeniden canlandıkları izlenimine sahibiz, çünkü bu dönemde daha canlı bir şekilde, belgelerimizde daha geniş bir yer tutmaktadırlar. Kuşkusuz hiçbir

¹⁶⁴ *Relazione di Soriano*, s. 54.

¹⁶⁵ *A.e.*, s. 158.

¹⁶⁶ C. Duro, *a.e.*, II, s. 16’da denildiği gibi 1558’de değil. 1562’de Mallorca’yı üs edinen Francisco de Soto adlı birinin benzer korsanlıkları, D. de Haëdo, *a.e.*, s. 163 v°.

¹⁶⁷ Madrid, 13 Haziran 1567, Simancas E° 333.

zaman uykuya dalmamışlardı zaten. Onları daha iyi fark etmeye başladığımızda, hafif ve yüksek yelkenleri olan aynı *esquifleri* kullanmakta ve eskisi kadar cüretkâr olmaktadırlar. Juan Phelipe Romano adında, Cezayir kaçaklarını “götüren” birinin üçüncü yolculuğuna dair anlatılar buna tanıklık etmektedir.¹⁶⁸ 23 Mayıs 1595’te, muhtemelen önceki yıl ele geçirilmiş olan bir Barbaros fırkatasıyla Grao de Valencia’yı terk etmiştir.¹⁶⁹ 7 Temmuz’da buluşma yeri olan Cezayir civarındaki bir bahçenin yakınlarında demirmişti. Fakat ilk akşam onu orada kimse beklememektedir. Bunu gördüğünde, arkadaşına açılma emrini vererek ve geri gelmesi için işaretini beklemesini söyleyerek, karada kalmıştır. Ertesi gün, Romano’nun uzun zamandan beri anlaşma halinde olduğu bahçe sahibi ile karısı gelmiştir. Bu adam 1558’de Mostaganem’de esir düşmüş olan (demek ki 40 yıl önce) Madridli Juan Amador adlı biridir. Bu arada din değiştirmiştir, fakat karısı ve 7 aylık torunuyla birlikte İspanya’ya geri dönmeyi istemektedir. O gece bindiği fırkataya, onun dışında bir “prensese”, *Soldina*, Mustafa’nın kızı, 10 Hristiyan esir, “prensese” ait iki zenci köle, 22 yaşında genç bir Morisko kadını ve reis Memi’nin karılarından biri olan, Minorcalı bir teğmenin kızı binmiştir; bu kadınla birlikte köleler, 4 erkek ve bir kadın Hristiyan bulunmaktadır; ayrıca Cezayir’de kilit ustası olan bir Portekizli, karısı, iki çocuğu ve nihayet orada oldukları için fırsattan yararlanan Hristiyan köleler de gemiye binmişlerdir. Romano toplam olarak Valencia’ya 32 yolcu götürmektedir.

Evet, güzel bir öykü. Fakat böylesine rastlantılar istisnaidir. Bu esnaf işi korsanlık mütevazı kalmaktadır; tıpkı *liutellileri*yle hareket eden Trapani balıkçılarının korsanlığı gibi¹⁷⁰ veya 1614’te –belki de daha önceleri– özel kişilerin lehine olmak üzere Sardin-

¹⁶⁸ Relacion del tercero viaje q. ha hecho Juan Phelipe Romano a Argel (1595), Simancas E° 342.

¹⁶⁹ Valencia kral naibinden II. Felipe’ye, Valencia, 30 Temmuz 1594, Simancas E° 341.

¹⁷⁰ Salomone Marino, *A. st. sic* içinde, XXXVII, s. 18-19, korsanlık yapan bir Trapani fırkatası, 17 Kasım 1595, Simancas E° 1158.

ya'daki İspanyol yönetimi tarafından örgütlenen korsanlar gibi.¹⁷¹ Denizin batısındaki yegâne önemli av Cezayir korsan tekneleridir, fakat ancak filo halindeki kadırgalar bu büyük ve ürkütücü avlara saldırabilmektedirler. Buna karşılık 1580'lere doğru, Cezayir çevresindeki balıkçı kayıkları, Hristiyan fırkateynlerinin korkusuyla sahilden yarım fersahtan fazla uzaklaşmıyorlardı.¹⁷²

Fakat Hristiyan korsanlığı verimli av alanlarını doğuda bulmaktadır. Buraya aralıksız olarak güçlendirilmiş kadırgalarını, fırkalarını, kalyonlarını, fırkateynlerini,¹⁷³ bitmekte olan kışın veya ilkbaharın zorlu denizlerinde seyretmeye yatkın korsan yelkenlilerini yollamaktadır. Neden her zaman ayındır: Doğu korsan için zengin avların alanıdır; Takımadalar ve ondan da önemlisi, hacıların, baharatın, ipeğin, kerestenin, pirincin, buğdayın, şekerin... yolu olan Rodos-İskenderiye arası. Ancak bu avlar iyi korunmaktadırlar: Her ilkbahar başında Türkler muhafız kadırgalarını denize indirmektedir; bunlar kıyılardan çok denizleri savunmaya yöneliktir.

Yüzyılın ortasına doğru Doğu Akdeniz'de yalnızca Malta kadırgaları, birkaç Toscana kadırgası, 1561'de devre dışı bırakılan Cenevizli Cigala'nın kalyonu¹⁷⁴ gibi korsanlara ait yelkenliler, 1559'da bizzat kral naibi tarafından donatılan kalyon veya bir yıl önce kaptan Joseph Santa tarafından donatılan kalyota¹⁷⁵ gibi bazı Sicilya tekneleri iş görmektedirler. Sözü edilen kaptan, Alessio'da değeri 15.000 dukadan fazla eden bir Türk teknesini ele geçirdikten sonra, kötü hava yüzünden Venediklilere sığınmış, onlar da bu tekneye hemen el koymuşlardır. Zaten bizi bu teknenin varlığından haberdar eden bu olaylardır. 1559'da *Lupa* adlı bir Toscana kadırgasıyla Andrea Doria'nın bir kalyotası maceraya atılmıştır;

¹⁷¹ Amat di S. Filippo, *Misc. di storia italiana*, 1895, s. 49.

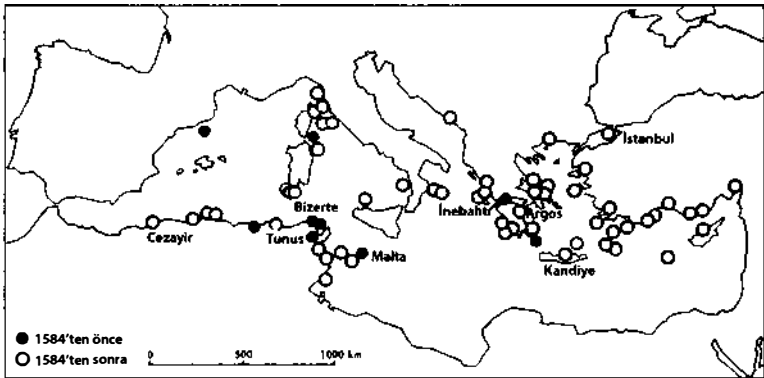
¹⁷² D. de Haëdo, *a.e.*, s. 44.

¹⁷³ C'nin haberi, Ekim 1568.

¹⁷⁴ D. de Haëdo, s. 160 v°, Pera, 9 Nisan 1561, A.d.S. Venedik, Senato Secreta, Costantinopoli, 3/C, Venedik, 22 Mart 1561, Simancas E° 1324, f° 83.

¹⁷⁵ Venedik, 27 Eylül 1559, Sim. E° 1323.

ikinci tekne Rodos muhafızları tarafından müsadere edilmiş, birincisi de çeşitli olaylardan sonra, tükenmiş bir şekilde Kıbrıs'taki Venediklilerin ağına düşmüştür.¹⁷⁶ Batılıların, Signoria'nın bu yarı Türklerine karşı kızgınlıklarını hayal etmek mümkündür. Floransa dükü, Venediklilerin, eğer kendi limanlarına girmiyorsa, bir Hristiyanı kâfirlere karşı gitmekten alıkoymaya hakkı var mıdır, diye akılyürütmektedir. "Deniz herkese ait değil midir?"¹⁷⁷ Zavallı Venedikliler! Aynı zamanda Türkler de onları *ponentini*'ye karşı iyi muhafızlık yapmamakla suçlamıyor muydu?¹⁷⁸ Çoğu zaman önceden haber verdiği, sıklıkla etkin olan misillemeler, Doğuda kendi halinde bulunan tüm Hristiyan yolcu ve tüccarları tehdit etmektedir.¹⁷⁹

36. Toscana Korsanlığı

Kaynak : G. G. Guarnieri, *a.e.*, s. 336-37. Saint-Etienne tarikatına ait büyük Toscana kadirgalarının 1563-1688 arasındaki maceraları haritaya dökülmüştür. Bu döküme fazla bir değer atfetmemekle birlikte, 1584 öncesindeki Toscana eylemlerinin ağırlıklı olarak denizin doğusundan çok batısında yer aldıkları ve ardından denizin tümüne yayıldıkları fark edilecektir.

¹⁷⁶ A. de Herrera, *Historia general del mundo...*, Madrid, 1601, I, s. 15.

¹⁷⁷ *Age*.

¹⁷⁸ Pera, 13 Temmuz 1560, A.d.S., Venedik, Sena Secreta Cost., 2/B f° 253.

¹⁷⁹ Baron de Busbecq, *a.e.*, II, s. 279, 1556'ya doğru.

Yüzyılın ortasında en cüretkâr Batılı korsanlar, 1554-55'te¹⁸⁰ La Valetta, 1560'larda ise Romegas tarafından yönetilen Malta Şövalyeleridir. 1561'de Romegas Nil nehrinin ağzında 300 köle ve bir miktar değerli yük ele geçirmiştir;¹⁸¹ 1563'te iki kadirgayla yola çıkmış,¹⁸² Passano Burnu'na 500'den fazla siyah ve beyaz köleyle ve ayrıca el koyduğu 8 teknenin yükünü iki tekneye yükleyerek (diğerleri batmıştır) geri dönmüştür.¹⁸³ Mektuplar el konulan şeylerin "İskenderiye'den gelen zengin teknelerden başka bir şey olmadığını" ilâve etmektedir. 1564'te Romegas, Trablus'a kürek, kıtık ve mühimmat götüren üç *corchapini* ile Trablus'tan İstanbul'a giden ve 113 zenci taşıyan 1.300 *salmelik* bir Türk çektirisini ele geçirmiştir. Çektiri Siraküza'ya, *corchapini* ise Napoli'ye götürülmüştür.¹⁸⁴

Bu yıllardan itibaren, Toscanalılar ikinci sıraya yerleşmişlerdir ve kısa bir süre içinde bizzat Şövalyelerle ilk sırayı ele geçirmek için mücadele edeceklerdir. 1562'de Baccio Martelli¹⁸⁵ Rodos'a kadar ilerlemiş, Suriye ve Berberî ülke arasındaki sularda cirit atmış ve Türkler ile Habeşistanlı Arapların teknesine el koymuştur; bunlar Padişaha sunulmak üzere armağanlar taşımaktadır: Değerli taşlar, bir altın haç, Hristiyanlardan ele geçirilmiş bayraklar ve ustaca kesilmiş Hristiyan burunlarından yapılmış bir *filza...* 1564'te¹⁸⁶ Saint-Étienne Şövalyeleri 4 kadirgayla *in forma di reli-gione* ilk hamlelerini yapıyor ve Doğu Akdeniz'de iki zengin Türk teknesini ele geçiriyorlardı.

Kuşkusuz bu el koymaların dökümü tam olmaktan uzaktır. Ancak bu dönemde Doğu Akdeniz'deki acımasız yağmalamalar henüz görülmemektedir. 1564 ilkbaharının başlangıcına ait bir Venedik raporu, takımadalarda Batı Akdenizli 12 kadirganın

¹⁸⁰ J.B.E. Jurien de la Gravière, *Les chevaliers de Malte...*, 1887, 1, s. 16-18.

¹⁸¹ *Age.*, s. 63-64 ve Simancas E° 1050, f° 27, 28 Mayıs 1562.

¹⁸² *Age.*, s. 64.

¹⁸³ Messina'dan haber, 1 Haziran 1563, Simancas E° 1052, f° 189.

¹⁸⁴ Per Ire (= lettere) di Messina, 7 Mayıs 1564, Simancas E° 1383.

¹⁸⁵ G. Mecatti, II, s. 723.

¹⁸⁶ G. Vivoli, III, s. 53.

varlığına işaret etmekteydi.¹⁸⁷ Kuşkusuz bu ihmal edilebilecek bir rakam değildir ama aynı dönemde Müslüman korsanlığı Batı'nın zenginliğine 20-30 futa ve kalyotayla saldırmaktaydı. Dolayısıyla o sıralarda iki tarafın birbirine verdiği zararlar eşit değildir.

Doğu Akdeniz'de Hristiyanların Yol Açtıkları Zararlar

Buna karşılık 1574'ten itibaren Doğu Akdeniz, Batı Akdeniz korsanlığına geniş ölçüde açılmaya başlamıştır. Malta Şövalyeleri Doğu'daki tekелci harekâtları nedeniyle, yakınlarındaki Berberî kıyılarını boşlamışlardır. Korsanlıktaki artış oranı Toscana kadirgalarına ilişkin olarak da gözle görülür niteliktedir. Bunlar her zaman 4 veya 5 adet hızlı ve güçlü tekneden oluşan çeteler halinde korsanlık yapmaktadırlar. 1574'te¹⁸⁸ İtalya'dan Rodos ve Kıbrıs'a gidiş-dönüş bu korsanların yalnızca 29 gününü almıştır (7 Ağustos'ta Messina'dan yola çıkmış, 5 Eylül'de Catania'ya dönüşmüştür). Bu onların Batı'ya doğru âni çıkışlar yapmalarına engel değildir. Büyük dükün kalyonlarından biri zaman zaman şansını denemektedir.¹⁸⁹ Guarniri'nin görsel zenginlikteki kitabı,¹⁹⁰ bu vahşi maceralara ihtişamlı bir görüntü vermektedir; fakat *gerbe*, *paşakavalı* ve karamürsellerle dolu, kayıkların, fırkataların ve Batı Akdeniz'e bağlı büyük teknelerin kaynadığı Türk doğusunun her şeyiyle aydınlatıcı, canlı ve hızlı talihi hakkında hiçbir şey söylememektedir. Floransa arşivlerindeki korsanlık raporları, büyük bir kesinliğe sahip belgeler, canlı ayrıntılarla doludur. Cerigo ile Cerigotto arasında bir muhafız köpeği gibi kadirgalarıyla nöbet tutanlar bir kez daha Venediklilerdir; kızıl haçlı kadirgalar İtalya'ya vira etmekte ve koruyucu gecenin içinde kaybolmaktadırlar.¹⁹¹ Bu, tarihi olmayan uzun ve duraksız yolculukların tek satırlık

¹⁸⁷ Daniel Barbaro'dan Doge'ye, Pera 28 Mart 1564, A.d.S. Venedik, Senato Secreta 4/D.

¹⁸⁸ Bkz. dipnot 194.

¹⁸⁹ Silva'dan II. Felipe'ye, V, 10 Eylül, 1574, Simancas E° 1333.

¹⁹⁰ *Cavalieri di San Stefano...*, Pisa, 1928.

¹⁹¹ Venedik inzibatı açısından, 1592'den itibaren Cerigo gözetleme yerinin rolü, E. Albëri, III, V, s. 430. Cerigo'daki Venedik koruması Türk

hikâyesidir; iyi rüzgârlarla yol alınmakta ve hedeflenen karaya tek seferde ulaşılmaktadır; herhangi bir burun, geceleri yakılan binbir çıra veya açılan yelkenler, yakınlardaki karanın işareti olmaktadır. Veya kıyılar boyunca bir kayadan diğerine, küçük koylarda veya kumsallarda verilen molalarla yavaş yolculuklar söz konusudur. El koymalar, en ufak bir duygusallık olmaksızın ivedilikle tasvir edilmişlerdir: Bir karamürsel, küreklerini imha etmek için atılan top sayısı, kendi mürettebatından ve karşı taraftan ölenlerin sayısı... Sonra tekne de bulunanlar: Rumlar, Türkler, kurutulmuş balıklar, pirinç, baharat çuvalları ve halılar... Ve ardından bir sonrakine geçilmektedir. Klasik hileler tek kelime de açıklanmaktadır: Eğer takımadalara “*alla turchesche costeggiando la terra firma*”¹⁹² girmeye cüret ederlerse, padişahın kadirgalarıyla karşılaştığını sanan herkes savaşız ele geçirilmektedir. Ayrıca bu mesleğin alışılmış âdetleri de öğretilmektedir: Önemli şeyleri aldıktan sonra işe yaramayan tekneyi batırmak; herhangi bir Venedik teknesinin Cenevizli patronuna, ayağına ağırlık bağlayarak, tekne de Türk veya Yahudi *robbei* olduğunu itiraf edene kadar işkence yapmak; sonra bir bedel üzerinde anlaşmak¹⁹³ –örneğin 250 librelik ipek balyaları halinde ödenebilecek olan 1.000 ekü, ki 1 libre 1 ekü sayılmaktadır– ya da eğer mümkünse, pirinç veya buğday dolu olarak ele geçirilen tekneyi silâhlandırmak, içine Rum mürettebat yerleştirdikten sonra onu Sicilya’ya yollamak ve bu arada Tanrı ve tüm azizlere geminin doğru limana gitmesi için dua etmek. Bu şekilde boşaltılmış bir Türk teknesine, daha önce batırılmış bir başka teknedeki Rumlar yerleştirilecektir; ve eğer fazla itirazcı bir Ortodoks papazına rastlanacak olursa, başka bir formalite olmaksızın Malta’ya götürülecektir.¹⁹⁴

seyrüseferini korumayı başarmıştır. Cigala denilen Cerigo “...fanale e lanterna dell’Arcipelago e la lingua e la spia di tutti gli andamenti turcheschi...”

¹⁹² Nota di vascelli presi (1575), A.d.S., Floransa, Mediceo 2077, f° 536.

¹⁹³ Başka örnek, 10 Aralık 1558, *Corpo dipl. port.*, VIII, s. 78.

¹⁹⁴ Bu paragrafın tüm ayrıntısı 1574 tarihli bir anlatıdan alınmıştır, A.d.S., Floransa, Mediceo 2077, f° 517-520 v° ve 1597 tarihli bir anlatı,

Bu şiddetli yolculuklar hakkındaki her şeyi bilebilmek için çarpışma ve el koymalara ait belgeleri bulmak, bu özel ticari girişimlerin zimmet ve matluplarını hesaplamak, korsanlığın yarattığı ve aynı derecede özel olan piyasayı, özellikle de Malta, Messina ve Livorno'nun uzmanlıkları olan insan alışverişlerini incelemek gerekirdi. Fidyeye ödemeye karar veren esirlerin dökümü (doğum yerleri belirtilmiştir ve okuyucu Fa'stan İran'a ve Karadeniz'e kadar dolaşmaktadır),¹⁹⁵ yaşları ve kökenleriyle bir forsa listesi, Saint-Étienne korsanlarının ve onların uyanık reislerinin kârlarını değerlendirmek için yeterli olacaktır. Bu kârlar aynı zamanda, rakip şirketlerin, Cezayir ve Trablus'un büyük düke yoladığı mektuplara bakılarak da tahmin edilebilmektedir.¹⁹⁶ Dük falanca adamı istediği biri karşılığında kurtaracak mıdır? Arnavut Memi'nin karısının bizzat büyük düşese yaptığı tavsiyelere kulak verecek midir? Her halükârda, ona hediye olarak gönderilen atı kabul etmeye razı olmalıdır...

Burada da çarkıfelek dönmüştür. 1559'da kızıl haç taşıyan 5 kadirge Sakız kalesini zaptederek bir süre ellerinde tutmuşlardır.¹⁹⁷ Daha da önemlisi, 1608'de Saint-Étienne filosu, Rodos yakınlarında, Mekke'ye hacı taşıyan bütün Türk teknelerini ele geçirmiştir.¹⁹⁸ İstanbul'da kararlaştırılan misillemeler ise zayıfların başvurduğu türdendir... 1609'da Divan-ı Hümayun'da Toscanalıların yağmasına karşı Hristiyan dünyasında infial uyandırma umuduyla, Kudüs'e yapılan Hristiyan haccını yasaklama konusu tartışıldı.

age., f° 659 vd.

¹⁹⁵ *Nota delli schiavi...* (1579-1580), age., f° 606 vd. Ölü veya yaralı forsalıların listesi, age., f° 349.

¹⁹⁶ Age., 4279, çok sayıda Cezayirli mektubu: Mustafa Ağa, 15 Nisan 1585; Arnavut Memi'nin karısı, 20 Ekim 1586; Trablus dayısı Mehmet Paşa, Haziran ve Temmuz 1587; Arnavut Memi, 9 Ekim 1589, *capitan general de mar y tierra deste reyno de Argel*, Murat Bey, 16 Şubat 1596 vb.

¹⁹⁷ Saint-Étienne (San Stefano) kadirgaları Doğu Akdeniz'de kızılhaç taşımaktadır, G. Vivoli, a.e., II. Sakız Kalesi'nin zaptı, G. Mecatti, a.e., II, s. 816.

¹⁹⁸ G. Vivoli, IV, s. 29-30.

şılmaktadır.¹⁹⁹ Evet zaman çok değişmiştir. Ve Toscanalılar, Mal-talılar, 1591 tarihli²⁰⁰ bir belgenin onlara verdiği adla Takımadalar istilacıları, bunu anlamakta yalnız değillerdir. Başka korsanlar, Si-cilyalılar, Napolililer ve hattâ Barbaroslular da Doğu Akdeniz'deki girişleri zorlamaktadır;²⁰¹ tabii bunlara, sefil durumdaki bir Ta-kımadalarında tepesine vurulabilecek olanların tepesine vurmak üzere, çoğu zaman muhafızlarla anlaşma halinde olan küçük ama ürkütücü Doğu Akdenizlileri katmıyoruz. Napolililer (1575-1578 arası hariç) yüzyıl sona ermeden önce, Venedik kaynaklı haberlere inanmak gerekirse, hiç de kalabalık değildir.²⁰² O tarihlerde sadece kral naipleri, ya kendi hesaplarına ya da özel birtakım kişilerin he-sabına, korsanlık amacıyla donatılan teknelere izin vermektedir-ler. Bu korsanların arasında, adaların yağmalanmasına ilişkin kaba bir anlatı sunan Alonso de Contreras ile kendilerine Paris'te ka-ranlık projeler emanet edilen iki Provencelının bulunması bizi şa-şırtmalı mıdır?²⁰³

Buna karşılık, 1574'ten önce büyük bir korsan grubu Sicil-ya'dan hareketle Doğu Akdeniz'e ilerlemeye başlayacaktır. Bunla-rın bazıları ünlüdür: Filippo Corona, Giovanni di Orta, Jacopo Calvo, Giulio Battista Corvata ve Pietro Corvata, ki bunlar diğer bazılarıyla birlikte İnebahtı'da da bulunmuşlardır ve bunların ara-sında, Doğu Akdeniz'de çok tanınan sıra dışı korsan Cesare Rizzo da bulunmaktadır. Bu adam hafif *fregatınasıyla* katıldığı büyük savaştan dönerken, düşmandan alınan savaş ganimeti olarak,

¹⁹⁹ Alonso de la Cueva'dan III. Felipe'ye, Venedik, 7 Şubat 1609, A.N., K 1679.

²⁰⁰ C. 19 Nisan 1591, A.N., K 1675, "... para guardar el Arcipielago de la invasion de Malta..."

²⁰¹ Berberî fütalar Girit'i yağmalar, H° Ferro'dan Doge'ye, Pera 12 Kasım 1560, A.d.S. Venedik, Sen° Secrate Cost., 2/B f° 291 v°, Sim. E° 1326, 12 Ağustos 1567, A.N., K. 1677, 7 Temmuz 1600, 17. yüzyıl için, bkz. Paul Masson, *a.e.*, s. 24, 33, 380.

²⁰² F° de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik, 10 Temmuz 1601, A.N., K 1677.

²⁰³ J. B. de Tassis'den Cenova'daki İspanyol elçisine, Paris, 20 Temmuz 1602, A.N., K 1630.

Messina'da bulunan, S. Nicolo Kalsa'daki Santa Maria della Gracia Şapel'ine, Türklerin önceki yıl *havianu prisu a l'isola di Cipro* ele geçirdiği bir çanı getirecektir.²⁰⁴ Ve daha başka birçok isim vardır: Örneğin Korfulu bir Rum olan, Venedik'e bağlı firkateyn, kalyota, tekne ve insanları avlayan, 1576-1577'de Bari ve Otranto valisinin hizmetinde çalışan Pedro Landa.²⁰⁵ Bir başka örnek, 1588'de Sicilya kadirgalarının komutanı Pedro de Leyva'nın korsan kalyotalarından birine komuta eden²⁰⁶ ve kendisi de Venedik teknelerini yağmalayan ünlü korsan Felipe Canadas.

16. yüzyılın sonunda, bütün korsan dünyası San Marco Cumhuriyeti ile hesaplaşmak istemekte ve onun zararına çalışmaktadır. Serenissima'nın kadirgaları boşuna yırtınırlar. Signoria'dan kurtulmanın birçok yolu bulunmaktadır –sözgelimi Tarento'daki tüccarlarına vergi uygulamak. Venedik'in Floransa veya Madrid'deki diplomatik girişimlerine kimse kulak asmaz. II. Felipe'den, Napoli ve Sicilya'daki korsanlığın yasaklanmasına dair bir emirname elde etmişlerdir; Napoli'de buna çok az itaat edilmiştir; Sicilya'da ise kral naibi ve özel kişiler verimli trafiklerini sürdürürler. Zaten II. Felipe'nin uyguladığı yasa,²⁰⁷ Venediklilerden ziyade müzakerelerin devam ettiği Türklere yöneliktir. Venediklilerin, teknelerindeki *ropas de judicios y de turcosun* müsadere edilmesi kendi ticaretlerini ve buna bağlı olarak ilişkide bulundukları İspanyolların ticaretini yaraladığını ve böylece İspanya'dan atılmış olmakla birlikte kendilerini hâlâ Katolik kralın uyrukları sayan zavallı “devletsiz” Yahudiler ile mütevazı ve ılımlı Türk tüccarları rahatsız ettiğini söylemeleri boşunadır.²⁰⁸ Madrid'de, kötü niyetli

²⁰⁴ Salomone Marino, *agm.*, s. 27.

²⁰⁵ Relacion sobre lo del bergantin de Pedro Lanza..., Simancas E° 1336, 1577. Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik, 20 Kasım 1577, *age*.

²⁰⁶ Relacion que ha dado el embaxador de Venecia..., Simancas E° 1342. Bu belge, P. de Leyva tarafından kendi hesabına korsanlık yaptırılan ve bunu kralın emrine rağmen yapan iki ayrı kalyotadan söz etmektedir.

²⁰⁷ Marcantonio Colonna'dan II. Felipe'ye, Messina 10 Temmuz 1578, Sim.E° 1148.

²⁰⁸ F° de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 5 Şubat 1601, A.N., K 1677. Uzun ve önemli bir savunusu.

olarak görülen ve ne pahasına olursa olsun özenle koruduğu bir barış sayesinde meşru olmayan bir şekilde zenginleşmiş sayılan Venedik'in içine düştüğü güçlüklerle kimse pek acımamaktadır. Doğu Akdeniz'de bizzat Türkler Venedik teknelerini yağmalamaktadırlar. O kadar ki, korsanlığın bu karmaşık yükselişi hem Venedik hem de Ragusa'da dikkatle izlenmektedir (Ragusa tekneleri de bu ziyaretlerden kurtulamazlar). Zafer kazanmakta olan Batı Akdeniz korsanlığının, kısmen Ragusa ve Venedik'in, Adriyatik'in *vasselli cristiani* tarafından "işlenen" ve "aç bırakılan" deniz ve adalardan uzakta yer alan güvenli sularına çekilmelerinin nedeni olup olmadığını araştırmak esaslı bir konudur.²⁰⁹ Venedik'teki sigorta hadleri her halükârda bu konuda açıklayıcıdır: 1611'de Suriye yolculuğu için yüzde 20 olan bu had, 1612'de yüzde 25'e çıkmıştır.²¹⁰

Cezayir'in İlk ve Büyük Yükselişi

Denizin öteki ucunda, Müslüman korsanlığı da aynı derecede müreffektir ve bu refah uzun zamandan beri yaşanmaktadır. Bu korsanlığın çok sayıda merkezi vardır ama asıl başarısı Cezayir'in göz kamaştırıcı yükselişiyle özetlenmektedir.

1560'tan 1570'e kadar Batı Akdeniz, başta Cezayirli olmak üzere, Berberi korsanlarla doludur; bunlardan bazıları Adriyatik'e veya Girit kıyılarına kadar ilerlemektedirler. Bu yılların belirleyici özelliği, muhtemelen büyük çeteler ve hattâ gerçek filolar halinde yapılan düzenli saldırılardır. 1559 Temmuzu'nda 14 korsan teknesi Endülüs'teki Niebla yakınlarındadır;²¹¹ iki yıl sonra, gene 14 tekne (kadırğa ve kalyota) bu kez Sevilla açıklarında, Santi Pietri yakınlarında görünmüşlerdir.²¹² Ağustos ayında, Jean Nicot "17 Türk kadirgasının" Portekiz Algarve'sinde olduğunu haber ver-

²⁰⁹ V. Lamansky, *a.e.*, s. 578 (1588), ayrıca s. 592, 599, 601-602. Rum halkının suç ortaklığı.

²¹⁰ G. Berchet, *a.e.*, s. 130 ve 139.

²¹¹ Simancas E° 138, 7 Temmuz 1559.

²¹² El Prior y los Consules de Sevilla'dan II. Felipe'ye, 7 Mayıs 1561, Simancas E°140.

mektedir.²¹³ Aynı tarihlerde Turgut Reis Sicilya ve Napoli önlerinde iş başındadır ve tek bir hamlede 8 Sicilya kadirgasını ele geçirmiştir.²¹⁴ Yazın ortasında 35 yelkenliyle Napoli'yi ablukaya almıştır,²¹⁵ iki yıl sonra, 1563 Eylülünde (demek ki hasattan sonra) Sicilya çevresinde dolaşmış ve Messina yakınlarında, Fossa di San Giovanni'de iki kez 28 gemiyle boy göstermiştir.²¹⁶ 1563 Mayıs'ında 4 tanesi kadirga olmak üzere 12 teknenin Gaeta açıklarında olduğu haber verilmiştir.²¹⁷ Ağustosta, 9 Cezayir teknesi Cenova ve Savona arasında görünmüştür;²¹⁸ eylülde, Sicilya yakınlarında bunlardan 13 tane vardır.²¹⁹ Eylül başında, Calabria kıyılarında 32 tekne ortaya çıkmıştır;²²⁰ bunlar muhtemelen gece Napoli'den gelip Ponza adasında korunaklı bir konuma yerleşen ve 30 adet olduğu söylenen gemilerle aynıdır.²²¹ Gene eylül ayında, Pozzuoli önünden 8 tekne geçerek Gaeta'ya yönelmiştir;²²² bunun yanında, 25 yelkenli *sopra Santo Angelo in Ischia* ortaya çıkmıştır.²²³ Mayıs 1564'te Elbe adasının önünde 42 gemilik bir filo boy göstermiştir,²²⁴ hattâ bir Fransız'ın mektubuna göre tekne sayısı 45'tir.²²⁵ Gene 40 tekne ama bu kez Languedoc kıyılarında, İtalyan kadirgaları için pusuya yatmıştır; bunları Fourquevaux Nisan 1569'da

²¹³ *A.e.*, s. 69.

²¹⁴ A.d.S., Napoli, Farnesiane, fasc. II, 2, f° 271, 28 Haziran 1561, Sim. E° 1126, 29 Haziran 1561; J. Nicot, *a.e.*, s.70, 17 Ağustos 1561.

²¹⁵ Limoges Piskoposundan Krala, Madrid 12 Ağustos 1561, B.N., Paris, Fr. 16103, f° 33 vd.

²¹⁶ Relacion de lo que ha hecho Dragut, 15-30 Eylül, 1563, Simancas E° 1127.

²¹⁷ Simancas E° 1052, f° 182.

²¹⁸ *Age.*, E° 1392, 18 Eylül 1563.

²¹⁹ *Age.*

²²⁰ Simancas E° 1052, f° 212.

²²¹ *Age.*, Napoli kral naibinden G. A. Doria'ya, 20 Eylül 1563.

²²² *Age.*, f° 214, 9 Eylül 1563.

²²³ *Age.*, f° 217, 10 Eylül 1563.

²²⁴ *Age.*, E° 1393, 24 Mayıs 1564.

²²⁵ Oysel'den IX Charles'a, Roma 4 Mayıs 1564, E. Charrière, II, s. 775 not.

haber vermektedir.²²⁶ Bir ay sonra, 25 korsan teknesi Sicilya kıyıları önünde resmî geçit yapmıştır ama kayıkları ve gemileri kovalamakla fazlasıyla meşgul olduklarından, karadakilere hiçbir zarar vermemişlerdir.²²⁷

Korsanların bir seferde 8 kadırgayı, bir başka seferde Malaga önlerinde (Haziran 1566) 28 Biskay teknesini zaptederken yarattıkları darbelerin şiddeti anlaşılmaktadır.²²⁸ Cebelitarık boğazında ve Endülüs ile Algarve'nin okyanus kıyılarında, bir mevsimde 50 tekne kaldırmışlardır.²²⁹ Granada içlerine doğru yaptıkları bir akında 4.000 esir elde etmişlerdir.²³⁰ Hristiyanlar o yıllarda, korsanların cüretinin sınır tanımadığını söylemektedirler.²³¹ Eskiden gece çalışıyorlardı, şimdi işlerini güpegündüz görmektedirler. Malaga'daki kaka çocukların mahallesi olan *Percheles*'e kadar sokulup yağma yapmaktadırlar.²³² Kastilya Cortes'i, 1560'ta Yarımadanın kıyılarındaki boşluğu, terk edilmişliği anlatmaktadır.²³³ 1563'te II. Felipe Valencia'dayken, Saint-Sulpice'in anlattığına göre, "Kuzey Afrikalılar zaman kaybetmeden, kentin bir fersah yakınlarına kadar sokulup alabildikleri her şeyi alırken, kral yalnızca turnuva düzenlemekten, yüzük oyunu ve diğer benzeri faaliyetlerden söz etmektedir."²³⁴

Valencia'nın tehdit edilmesi, Napoli'nin ablukaya alınması (Temmuz 1561'de 500 adam, korsanlar yüzünden Napoli'den Salerno'ya geçememişlerdir),²³⁵ Sicilya veya Balear adalarının çembere sokulması coğrafya ile açıklanmaktadır; bütün bu güney bölgeleri Kuzey Afrika'nın Burnu'nun dibindedir. Fakat korsanlar o zamana kadar daha sakin olan Languedoc, Provence ve Liguria

²²⁶ *A.e.*, II, s. 69, 7 Nisan.

²²⁷ Simancas E° 1132, Pescaire'den II. Felipe'ye, 18 Haziran 1569.

²²⁸ Fourquevaux, *a.e.*, I, s. 90.

²²⁹ *Age.*, s. 122.

²³⁰ *Age.*, s. 135.

²³¹ Simancas E° 1052, f° 184.

²³² Pedro de Salazar, *Hispania victrix*, 1570, s. 1 v°.

²³³ Zikr., C. Duro, II, s. 45-46.

²³⁴ Zikr., H. Forneron, *a.e.*, I, s. 351-52.

²³⁵ 3 Temmuz 1561, Simancas E° 1051, f° 108.

kıyılarına da ulaşmaktadırlar. Haziran 1560'ta Villefranche yakınlarında, bizzat Savua dükü onların elinden son anda kurtulmuştur.²³⁶ Aynı yılın aynı ayında, Cenova'da ne buğday ne de şarap vardır ve fiyatlar yükselmektedir: Provence veya Korsika'dan şarap getiren kayıklar, buralarda kol gezen 23 korsan teknesinden çekindikleri için denize çıkmaya cesaret edemezler.²³⁷ Ve yaşananlar kaza değildir. Verimli geçen her mevsimde Ceneviz toprakları talan edilecektir. 1563 Ağustosunda sıra batı sahillerindeki Celle ve Albissola'dadır. Cumhuriyet yönetimi İspanya'daki elçisi Sali'ye, "Bütün bunlar denizlerde kadirga olmamasından kaynaklanmaktadır, buralarda hiçbir Hristiyan *esquif* bulunmuyor" diye yazmaktadır.²³⁸ Sonuç: Artık hiç kimse denizde seyretmeye cüret edememektedir. İzleyen yılın mayısında, II. Felipe'nin bizzat şerh edeceği Marsilya kaynaklı bir rapor,²³⁹ otuzu Trablus'tan, on altısı Bone'dan ve dördü de Velez'den (bu limanı kapatan Peñón, İspanyollar tarafından ancak Eylül 1564'te kaldırılacaktır) hareket eden elli Cezayir korsan teknesinden söz etmektedir. Eğer bu haber tam anlamıyla kabul edilecek olursa, denizde kadirga, kalyota veya futa türünden 100 tekne iş yapıyor demektir. Aynı haber kaynağı, "Cezayir'e fakir Hristiyanlar akın ediyor" diye eklemektedir.

Cezayir'in İkinci Büyük Yükselişi

1580-1620 tarihleri arasında, birincisi kadar parlak ve kuşkusuz daha büyük ölçekte olan Cezayir'in ikinci yükselişi yaşanacaktır. Cezayir'in lehine olmak üzere korsanlığın yoğunlaşması ile belirleyici bir teknik iyileşme meydana gelmiştir.

²³⁶ H. Forneron, *a.e.*, I, s. 365; Campana, II, XII, s. 87 ve v°; Pietro Egidi, *Emmanuele Filiberto*, II, s. 27'de 1 Haziran tarihini, Campana ise 31 Mayıs tarihini vermektedir. Uluç Ali tarafından yönetilen akın. Haber İspanya'ya ulaşıyor, Maçuelo'dan II. Felipe'ye, Toledo, 12 Temmuz 1560, Simancas E° 139.

²³⁷ Figueroa'dan II Felipe'ye, Cenova, 19 Haziran 1560, Sim. E° 139.

²³⁸ A.d.S. Cenova, L. M. Spagna 3. 2412.

²³⁹ Avisos de Marsella, 2 Mayıs 1564, Simancas E° 1393.

Yüzyılın ortasında korsanlar büyük filolara sahip olduklarından, güney adaları haftalar, hattâ aylar boyunca çembere alılabilmektedir. Sicilya kral naibi Marcantonio Colonna haziran 1578'de, "Korsanlar bu adada, koruma kulelerinin olmadığı birçok kıyı bölgesinde büyük zararlara yol açmaktadırlar" diye yazmaktadır.²⁴⁰ 1579'da Capri açıklarında Cezayir fütaları Sicilya'ya ait iki koruma kadırgasını ele geçirmişlerdir. Napoli'deki kadırgalara verilen uyarılar ise bir işe yaramayacaktır. Çünkü bunlar bir kez daha silâhsız ve askersiz olarak, tayfaları ticari teknelerin mallarını boşaltmakla ve onun kadar barışçı başka bir faaliyetle meşgul halde, limanda demirli olarak beklemektedirler.²⁴¹ 1582'de Sicilya kral naibi çok kötümserdir: "Deniz korsan kaynamaktadır."²⁴² Yıllar geçtikçe durum daha da ağırlaşmaktadır. Tek başına aydınlatıcı bir ayrıntı olarak, korsanlık kuzey sahillerinde ısrarcı davranır. Özellikle uzaktaki Katalonya başta olmak üzere, ne Provence ne de Marsilya ondan kurtulabilir. 11 Şubat 1584'te Mecliste²⁴³ Marsilyalı esirlerin Cezayir'den bedel karşılığı geri alınmaları tartışılmıştır; 17 Mart 1584'te Meclis,²⁴⁴ "Berberî korsanların Provence kıyılarında yol açtığı zararlara son vermek üzere en âcil çarelere başvurmak" kararını almıştır. Yıllar, bu duruma herhangi bir çare bulamadan geçmiştir. 1590 kışı esnasında Marsilya, meclis üyelerinden birini, esirlerin bedel karşılığında geri alınması için Cezayir Dayısına göndermeye karar vermiştir.²⁴⁵ İlkel olarak uzak olmasından dolayı korunaklı olması gereken Venedik'te, 3 Haziran 1588'de *procuratori sopra i capitali*, özellikle Venedikli kölelerle ilgilenmekle görevlendirilen bir kurul seçilmiştir.²⁴⁶

²⁴⁰ Marcantonio Colonna'dan II. Felipe'ye, Messina 26 Haziran 1578, Sim. E° 1148.

²⁴¹ E. Albèri, H, V, s. 469.

²⁴² II. Felipe'ye, Palermo, 6 Haziran 1582, Simancas E° 1150, "... el mar lleno de corsarios..."

²⁴³ Marsilya Bel. Arş. BB 46, f° 91 vd.

²⁴⁴ *Age.*, f° 228 vd.

²⁴⁵ *Age.*, BB 52, f° 10 ve 10 v°, f° 29.

²⁴⁶ A.d.S. Venedik, *Cinque Savii*, 26.

Bu dehşet dolu yıllar boyunca korsanlar her yerededir. Onlara karşı Cebelitarık boğazında ve Katalonya sahili²⁴⁷ ile Roma kıyılarında gündelik olarak mücadele etmek gerekmektedir. Korsanlar aynı anda hem Endülüs hem de Sardinya dalyanlarını yağmalamaktadırlar.²⁴⁸ Fakat daha 1579'da Haëdo, "Cezayir'de aynı anda altmış iki kilise mensubu esir alınmıştır; Berberî ülkesinde böyle bir şey hiç görülmemiştir!" diye yazmaktadır.²⁴⁹ Onu bir de daha sonra görmek gerekirdi.

Cezayir'in bu ikinci yükselişiyile ilgili açıklamalar yok değildir; bu her şeyden önce denizin genel refahından kaynaklanmaktadır. Tekrarlayalım ki, ticaret gemisi olmazsa korsan da olmaz. Bu Godfrey Fisher'in sabit değerlendirmelerinden biridir: Refah, ekonomik hayatın belli bir ölçüde korunması, en azından 1648 sonlarına kadar Akdeniz'de her şeye rağmen sürdürülmüştür.²⁵⁰ Buna bağlı olarak, korsanlığın çok sayıda tanıklığın veya aşırı yakınmaların ifade ettiği veya akla getirdiği kadar felâketli neticele-re yol açmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır; çünkü bu düşmanca faaliyetlerdeki artışa rağmen refah devam etmektedir. Aslında korsanlık ve ekonomik faaliyetler birbirine bağlıdır; ikincisi artarsa, birincisi de bundan yararlanarak gelişir. Hemen söyleyelim ki, korsanlık tüm Akdeniz mekânında zorlama mübadele biçimlerinden biridir. Başka bir açıklama:²⁵¹ Büyük devletlerin aşıkâr ve artmakta olan güçsüzlükleri. Türkler Doğu Akdeniz sularını, tıpkı İspanyolların Batı denizlerinde yaptığı gibi, [korsanlara] teslim etmektedir. Gian Andrea Doria'nın 1601'de²⁵² Cezayir'e karşı girişimi yalnızca bir jest olarak kalacaktır. Nihayet ve özellikle, Ce-

²⁴⁷ A. de Capmany, s. 226-27; IV, Ek, s. 85; A.d.S., Floransa, Mediceo 4903, Madrid 3 Haziran 1572.

²⁴⁸ F. Corridore, *a.e.*, s. 21. Korsika'da yüzyılın sonunda 61 köy tahrip edilmiş veya yakılmıştır. Casanova, *Histoire de l'Église corse*, 1931, 1, s. 102.

²⁴⁹ *A.e.*, s. 153.

²⁵⁰ *A.e.*, s. 158.

²⁵¹ Bkz. yukarıda s. 511.

²⁵² Bkz. III. cilt, "1601'de Yanlış Uyarı mı, Yoksa Kaçırılan Fırsat mı?" bölümü.

zayir'in dinamizmi yeni ve hızlı gelişme gösteren bir kentin dinamizmi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kent Livorno, İzmir ve Marsilya ile birlikte denizin gençlik damarıdır. Tabii ki burada her şey korsanlığın hacmine ve başarılarına bağlıdır; hattâ kentin en fakir eşekçisinin geçimi²⁵³ veya çok sayıda kölenin üstlendiği sokak temizliği ve daha önemli olarak inşaat şantiyeleri, maliyeti yüksek camiler, zengin villaları, Endülüs göçmenleri tarafından yapılmış benzeyen su kemerleri buna bağlıdır. Ancak hayat düzeyi çoğu zaman mütevazı kalmaktadır. Bütün yeniçeriler, sıklıkla katılmalarına rağmen, ticaretten servet kazanamaz. Başlıca endüstri olan korsanlık, kentin tutarlığını sağlamakta, savunmada olduğu kadar denizin veya hinterlandın ya da köle yığınlarının sömürülmesinde birliği sağlamaktadır. Burada düzen hüküm sürmekte, katı bir yargı duruma egemen olmaktadır ama aslında bunları kentsel kışlalara yerleşmiş bir ordu garanti etmektedir. Haëdo'nun, hayatı boyunca, Cezayir sokaklarında dolaşan yeniçerilerin nalçalı kunduralarının sesini duyduğunu hayal edebiliyorum. Öte yandan korsanlık faaliyetinin diğer sektörleri güdülediği, onları harekete geçirdiği, örgütlediği ve Cezayir'e doğru bir yiyecek ve mal akımına yol açtığı da doğrudur. Beyaz kentin çok uzağında, ötelerdeki yayla ve dağlara kadar, sükûnet kural haline gelmiştir. Bunun sonucunda kentin hızlı ve anormal gelişimi ortaya çıkmış ve bu durum onun görünümünü ve toplumsal gerçeklerini değiştirmiştir.

Cezayir 1516-1538'lerde bir Berberi ve Endülüs kenti, Türklerin ve muhtedi Rumların kentiydi; bunların hepsi birbirlerine iyi kötü karışmışlardı. Bu Barbarosları yaratan dönemin Cezayiri'dir. 1560-1587 arasında Uluç Ali'nin Cezayir'i giderek İtalyanlaşmıştır. 1580-1590'lardan sonra ve 1600'lerde Kuzeyliler, İngilizler, Hollandalılar ve bir Simon Danser sahneder (İtalyan ve Fransız belgelerindeki *Dansa*),²⁵⁴ yani *der Tantzzer*, dansçı, asıl adıyla Dordrecht doğumlu Simon Simonsen. Cezayir'deki İngiliz konsolosu onun 1609'da Lübeck'te yapılmış büyük tonağı bir tekneyle

²⁵³ O. Eck, *a.e.*, s. 139 vd. Bu paragrafın tamamı için, G. Fisher, *a.e.*, *birçok yerde* ve s. 96 vd.

²⁵⁴ E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, Paris, 1891, III, s. 189.

(*of great force*) geldiğini görmüştür. Bu teknenin mürettebatı Türk, İngiliz ve Hollandalılardan meydana gelmiştir ve o yıl zimmetinde el koyduğu 30 tekne yer almaktadır.²⁵⁵ Hayatını, karısının ve çocuklarının bulunduğu Marsilya'da Hristiyanlığa geri dönüşünü, daha sonra tüccar kentin hizmetine girişini, esir düşüşünü ve nihayet yıllar sonra Tunus'ta, Şubat 1616'da Dayının emriyle gerçekleşen *muhtemel* idamını anlatmak; emin olmadığımız bütün bu ayrıntılar²⁵⁶ çeşitli açıklamalar, tartışmalar ve araştırmalar gerektirmektedir. Buna gerek var mıdır? Sarışın istilacılar yalnız gelmemişlerdir. Yelken, lata, reçine, barut, top ve tabii yelkenlileriyle, yani Okyanus'ta dolaşan ve uzun süreden beri İberyalıların muazzam karaka ve kalyonlarını komik duruma düşüren yelkenlilerin aynısı olan yelkenlilerle gelmişlerdir. Livorno aynı anda onlara kucağını açmıştır. Fakat Cezayir onları daha iyi kullanacaktır. Burada yelkenliler, hafif ve ince uzun gövdeleri olan, top, yük ve safra yerine kürekçilerle dolu olan ince kadirgaları ve geleneksel kalyotaları devre dışı bırakmış ve daima hızlı olma avantajına sahip olmuşlardır; söz konusu kürekçiler dalgalı denizlerde ve ağır Hristiyan teknelerinin karşısında ilerleyebilmek uğruna yeri geldiğinde küreklerinin başında ölmüşlerdir. Bu emsalsiz kürekçiler Cezayir reislerinin gücünü meydana getirmiştir. Fakat Cezayir hafif yelkenliyi, hız ve gafil avlamak için yapılan yelkenliyi benimsemektedir.

1580'in Cezayiri muhtemelen 35 kadirga, 25 firkateyn, belli bir miktar firkata ve kayıktan ibaretti. 1618'e doğru, muhtemelen, en küçüğü 18-20 top ağzına sahip 100 kadar yelkenliye sahipti. 1623'te (daha güçlü bir rakam olup, İstanbul'da İngiliz çıkarlarını gözetmekle görevli Sir Thomas Roe tarafından verilmiştir), 75 yelkenli ve yüzlerce hafif tekneye sahipti. O sıralarda Berberî korsanlığı, neredeyse tümüyle Cezayir'de yoğunlaşmıştır. Trablus, korkunç Trablus (1580'lerde İtalya'da denize açılan herkese, Tanrı sizi Trablus kadirgalarından esirgesin! deniliyordu) 1612'de yalnızca bir çift yelkenliye ve Tunus da 1625'te 7 yelkenliye sahipti.

²⁵⁵ G. Fisher, *a.e.*, s. 174.

²⁵⁶ S. Bono, *a.e.*, s. 361 ve dipnot 21.

tir.²⁵⁷ 1610 ve 1614'te İspanyolların tek kurşun bile atmadan Larache ve Marmora'yı aldıkları Batı'da bu durum acaba aynı mıydı?²⁵⁸ Her halükârda Cezayir zenginlikten âdetâ şişmekte, patlamaktadır. Portekizli bir esir²⁵⁹ bize 1621-1627 arasında Cezayir'de 20 bin kadar esir olduğunu, bunun yarısının "Hristiyan âleminin en iyilerinden" Portekizliler, Flamanlar, İskoçlar, İngilizler, Danimarkalılar, İrlandalılar, Macarlar, Esklovonyalılar, İspanyollar, Fransızlar ve İtalyanlardan meydana geldiğini; diğer yarısının da, Suriyeliler, Mısırlılar ve hattâ Japonlar, Çinliler, Yeni İspanyalılar, Habesistanlılar gibi sapkın ve putperestlerden meydana geldiğini bildirmektedir. Ve tabii her ulus, dönmeler arasında kendi payına sahiptir. Bu tanıklıklardaki belirsizliklerin payını belirtelim; ancak şurası tartışmasızdır ki, Cezayir'in kozmopolit yapısının renkleri artmıştır. Bu arada Cezayir korsanları denizi doldurmaktadır; yaşadıkları kent artık bütün bir Akdeniz ölçeğindedir. 1624'te Cezayirli İskenderun'u yağmalamışlar ve biri Fransız, diğeri Hollandalı iki tekneyi ele geçirmişlerdir.²⁶⁰ Bunun da ötesinde, Cebelitarık'ın ilerisine geçmiş, 1617'de Madera'yı, 1627'de İzlanda'yı yağmalamış, 1631'de İngiltere'ye uzanmış (bunu söylemiştik)²⁶¹ ve artık Atlantik'te (özellikle 1630-1640 arasında) deniz haydutluğu yapmaya başlamışlardır.²⁶² Müslüman korsanlığı Okyanus korsanlığıyla birleşmiştir. Ve öteki adı Simon Reis olan Simon Danser, söylendiğine göre, muhtemelen 1601'den itibaren, zorlu Cebelitarık boğazından uygun bir şekilde geçmeyi Cezayirliilere öğretmiştir.²⁶³

²⁵⁷ *Age.*, s. 89.

²⁵⁸ 20 Kasım, A. Ballesteros, y Beretta, *a.e.*, IV, I, s. 485.

²⁵⁹ *Historia tragico-maritima, Nossa Senhora de Conceycão*, s. 38.

²⁶⁰ H. Wätjen, s. 138, dipnot 2; Paul Masson, s. 380.

²⁶¹ S. Bono, s. 178.

²⁶² J. Denucé, s. 20, Barbarosluların (Türklerin) karşısında daha sonraları olduğu gibi.

²⁶³ Bkz. I. cilt, s. 195-197.

Bir Sonuca Varılabilir mi?

Cezayir korsanlığına dair eksik bir özet olan bu dosya kesin sonuçlar içermez. Ben kendi hesabıma, Cezayir'deki faaliyeti, Akdeniz için henüz bir felâket düzeyine ulaşmamış bir konjonktür bağlamında değerlendirme eğilimindeyim. Godfrey Fisher'in ufuk açıcı kitabı bunun aksini söylememekte, tam tersine bizim gibi düşünmektedir. Fakat pek haksız olmamakla birlikte, sorunu karmaşıktırmaktadır. Ona göre, genelde Müslüman ve özelde Cezayir korsanlığının yeni ve Batılıların gözünde suçlu görünen rolü abartılmıştır. İyi niyet çoğu zaman Hristiyanlığın hizmetkâr ve koruyucularının cephesinden ziyade, karşı cephede bulunmaktadır. Bu noktada hiçbir "yargıç" onu haksız bulmayacaktır. Fakat tarih yargıçlara bakmaz. Gene İngiliz meslektaşımızla birlikte, Akdeniz'deki korsanlığın bütünsel faaliyetinin fazla abartıldığını fark etmemizin başka bir önemi vardır. Hristiyan denizinin kıyılarından yükselen şikâyetlere ve delillere çok fazla kulak verdik ve tarihçiler sonuca ulaşmakta çok acele ettiler.

Korsanlık denizdeki zenginliklerin üzerine yağan tanrısal bir felâket değildir. G. Fisher sonuçları daha iyi belirlemek için rakamlarımızı gözden geçirmek istemektedir: Cezayir'in yüz yelkenlisi ona göre fazladır. Gerçekte kesin rakamı ve özellikle de bunun yıllar içinde sunduğu değişimi bilmiyoruz. Fakat bu yelkenlilerin taşıma kapasitesinin küçük olduğu, bunların hızlı olmak adına donanım ve silâhların gücünden fedakârlık yaptıkları kesindir.²⁶⁴ Bunlar çoğu zaman teknelerden Terra Nova'ya veya başka yerlere ait balık fiçıları çalan yiyecek talancılarından başka bir şey değildir. Örneğin 1631'de İngiltere kıyılarında belirdiklerinde, bu olay halkı şaşkına çeviren gerçek bir tehlike olmayıp, bir yenilik, *novelty* olmuştur.²⁶⁵ Başka yerlerde olduğu gibi burada da söz konusu olan sinek ısırtığı gibi bir şeydir.

Bu açıklamalar bizi ikna edebilir mi? Hem evet hem hayır. Evet, çünkü sorunu fazlasıyla hızlı ve tek taraflı biçimde çözmüş-

²⁶⁴ G. Fisher, s. 186.

²⁶⁵ *Age*, s. 138.

tür; evet, çünkü Cezayir yalnızca İslâmi veya Kuzey Afrikalı değil, aynı zamanda dünya ölçeğinde, uluslararası bir olgudur. Buna rağmen, hayır; çünkü G. Fisher'in başvurduğu başka tanıklıklar farklı bir ses duymamıza yol açmaktadırlar. Alberto Tenenti'nin²⁶⁶ açıklamalarına benzer dikkatli incelemeler çoklu ve ciddi darbeler yaratan bir korsanlık konusunda tam vaktinde bizi uyarmaktadır. Tenenti'nin 1592-1609 arasındaki döneme ilişkin olarak sunduğu araştırma, Venedik'e doğru yol alan veya bu kentin limanından ayrılan tekneleri gündeme getirmekle birlikte, tüm Akdeniz ölçeğinde geçerli olamaz. Ancak Venedik bütün korsanlık faaliyetlerinin hedefi olma özelliğine sahip olduğundan, araştırma fazla yerel olmaktan çıkmaktadır. Bu kısa zaman aralığında yağmalanan ve harita üzerinde yerleri belirlenebilen 250-300 kadar tekneden 90 tanesi için saldırganların kimliğini nispi bir kesinlikle bilme olanağına sahibiz. Müslüman korsanların payı 44, Kuzeylilerin (İngiliz ve Hollandalı) 24, İspanyolların ise 22'dir. Müslüman ve Hristiyan korsanlığı kabaca eşitlenmektedir. Bu 250-300 gasp olayına karşılık 360 batma olayı meydana gelmiştir. Demek ki insanlar hemen hemen diğer unsurlar kadar zarar vermektedirler.²⁶⁷ Eğer bir an için –fazla inanmaksızın– Venedik trafiğinin, her şeyin eşit oranlarda olmasıyla birlikte, deniz trafiğinin onda biri olduğunu kabul edersek –1598-1609 arasındaki yıllarda– 2.500-3.000 el koyma olayını korsanlığın hanesine yazmak gerekir ki, bu yılda ortalama 138-166 teknenin korsanların eline geçmesi demektir (insanları, malları ve kıyılardan kaldırılanları saymaksızın). Bunlar mütevazı rakamlardır. Ancak bu belirsiz rakamların küçüklüğüne pek önem vermiyoruz.²⁶⁸ Korsanların kullandığı enstrümanların ve korsan filolarının küçüklüğü için de aynı şey geçerlidir. Bu, küçük teknelerin aşırı bol olduğu ve asayişin iyi

²⁶⁶ *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise 1592-1609*, 1959.

²⁶⁷ *Age.*, s. 27 vd.

²⁶⁸ Zorluk özellikle nispi önemlerin belirlenmesindedir. Bu sorunu başka bir kitapta ele alıyorum: *Capitalisme et civilisation matérielle, XV-XVIIIe siècles*, c. I, bölüm I. 16. yüzyıla ait bir rakamlar dizisini yakından izlemek, başka bir *merdiven* bulmaktır. Her şey buna bağımlı olacaktır.

sağlanamadığı bir denizin ortaya koyduğu dirence eşdeğerdir. Zaten korsanlık top gibi araçlardan ziyade, bordalama yapmak, kılıç ve çakmaklı tüfek demektir. Eğer Uskoklar kayıklarındaki silâhlara göre değerlendirilecek olsaydı, herhangi bir tehlikelerinin olmadığı düşünülebilirdi. Oysa gerçek farklıdır.

Tabii ki korsanlık ile Akdeniz hayatı arasındaki pozitif korelasyon esas olarak kalmaya devam etmektedir; özellikle pozitif diyorum: Her şey birlikte yükselmekte, birlikte alçalmaktadır. Korsanlık barışçıl mübadele düzenini bir parça rahatsız ettiğinde, eldeki mallar yetersiz kalma tehlikesi taşımaya başlamakta ve Akdeniz’de bu belli bir gerilemeye tekabül etmektedir. Bunu belirleyebilmek için henüz elimizde olmayan bazı rakamlar gerekmektedir. Korsan teknelerinin toplam sayısı, gemi müsaderelerinin hacmi veya esirlerin sayısı hakkında hiçbir kesin fikre sahip değiliz. Bu sayı büyüyor gibi görünmektedir.

Esirlerin Bedel Karşılığı Geri Alınması

Hıristiyan âleminin her tarafında fakir tutsakların geri alınması için kurumlar ortaya çıkmıştır; bilindiği üzere zenginler kendiliğinden takas edilmektedirler. 1584’te papalık bu konuda örnek olmuştur; XIII. Gregorius *Opera Pia della Redenzione de’Schiavi*’yi kurmuş ve bunu Roma’daki eski ve faal *Arciconfraternita del Gonfalone*’ye bağlamıştır. İlk bedel karşılığı esir alımı 1583’te gerçekleşmiş, ilk kurtarma heyeti Cezayir’e Şubat 1585’te varmıştır.²⁶⁹ 1569’da Sicilya’da *Arciconfraternita della Redenzione dei Cattive* kurulmuştur; merkezi Palermo’da Santa Maria Nuova Kilisesi’dir. Bunlar aslında, henüz 16. yüzyılda kurulan eski kurumların yeniden ele alınmalarından ibarettir.²⁷⁰ 29 Ekim 1597’de,²⁷¹ Cenova’da faaliyet gösteren *Magistrato del Riscatto degli Schiavi* kurulmuştur;

²⁶⁹ Salvatore Bono, “Genovesi schiavi in Algeri barbaresca.” *Bollettino Ligustico*, 1953; “La pirateria nel Mediterranéeo, Romagnuoli schiavi dei Barbareschi”, *La Pié, Rassegna d’illustrazione romagnuola*, 1953.

²⁷⁰ G. La Mantia, *agm.*, s. 203.

²⁷¹ R. Russo, s. 575-578. Bedel karşılığı esir alma konusunda yayımlanmamış muazzam bir belge yığını vardır.

bu da aynı şekilde, 1403'e kadar gerilere giden *Magistrato di Misericordia* adlı bir kuruluşun devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bir bakıma tüm medeni haklarını kaybetmiş, geri döndüklerinde çözülmesi gereken büyük sorunlar çıkartan bu esirler için yönetim birimleri ve mahkemeler de gerekmektedir. Çok uzun zamandan beri, kayıp veya ihtida etmiş olarak, geride o kadar çok belirsizlik bırakmışlardır ki, aileleri müdahale etmek ve kayıp kararı aldırma zorunda kalırken, “esirler bakanlığı” da kendi cephesinden bu kayıpların haklarını korumak üzere müdahale etmekteydi. Bu esaretler tarihini netleştirmek isteyenler için –bu yöndeki edebiyatı kastetmiyoruz– sayısız Ceneviz kâğıdı muhteşem bir belgesel kaynak oluşturmaktadır.

Esirleri kurtarmak iyi bir şeydir. Her şeyden önce onların ruhlarını kurtarmak gerekir. Dinsel tarikatlar büyük bir tutkuyla bu işe sarılmışlardır. Bunu yapabilmek için esirlerin satın alınması bahanesiyle Berberî ülkesine sokulmak, yardım kuruluşlarıyla anlaşmak, geçiş hakkı elde etmek ve Roma'dan, İspanya'dan, Ceno-va'dan veya başka yerlerden meşrulaştırıcı yardımlar toplamak gerekmekteydi. Kapüsen rahip Soncinolu Fra Ambrosio'nun, Marsilya 7 Aralık 1600 tarihli ve Cenova'daki *Magistrato del Riscatto*'ya hitaben yazılmış mektubunu okurken, bu zor pazarlıklar hakkında bir fikir edinebiliriz. Kapüsenler ve Karmelitler bu manevi görevi aralarında paylaşmışlar ve birine Tetuan, diğerine Cezayir düşmüştür. Fakat bir yolculuk fırsatı yaratma ve “ruhların selâmeti için gerekli zamanı yakalama –çünkü aranan yalnızca budur, başka hiçbir şey değil”– konusundaki pazarlıklar bitmek tükenmek bilmez.²⁷²

Bu geri almalarla, bu insan ve mal takaslarıyla birlikte, pazarlara ve trafik hareketlerine ait yeni bir coğrafya belirmektedir. Ruhları kurtarmak için yola çıkanların yolculukları artmakta, bunlar kayıklarında sağlam bir şekilde sigortalanmış nakit veya mal götürmektedirler.²⁷³ Tunus'ta 1574 ve Cezayir'de 1579'dan itibaren

²⁷² A.d.S.Cenova, M° del R° degli Schiavi, Atti, 659.

²⁷³ *Age.*, 14 ve 15 Mayıs 1601, 2.532 lired üzerinden sigorta, yüzde 4'e (iki sigortacı).

olmak üzere, her şey Fransız konsolosluklarında kaydedilmektedir. 1600'lere doğru Tabarka'da,²⁷⁴ Tunus ve Bizerte yönlerinde yaşanan bir başka faal geri alma merkezi faaliyet halindedir. Kurtarılanların geri dönmesi üzerine büyük törenler yapılmakta, bunların içinde alaylar ve şükran gösterileri yer almaktadır. Daha 1559'da²⁷⁵ Lizbon'da kurtarılmış bir esirler kfilesi kentte dolaşmakta ve zindanda yatanların tek gıdası olan peksimeti bir sopanın ucuna takılmış olarak gezdirmektedirler. Bu esaretlerin, yolculukların ve kurtarmaların birtakım temas ve bağlar yarattığını görmemek mümkün müdür? Korsanlığın karşılıklı olması nedeniyle, arapsaçına dönmüş durumlarla karşılaşmaktaydı. Tunus'taki Fransız konsolosluğuna ait bir belge,²⁷⁶ Arnavut Memi'nin karısına ait bir köle olan Sardinyalı bir rahipten söz etmektedir ki, Memi de Katolik Kralın kölesidir. Bu türden iç içe geçmeler, takasları hızlı değilse bile mümkün hale getirmektedir.

Öte yandan zindanlardaki aşırı kalabalık yüzünden kaçışlar artmaktadır. Cezayir'den adam kaçıran Valencialı Felipe Romano'nun firkateyniyle giriştiği maceraları anlatmıştık. Zindanda yatanlar kendi kaçışlarını kendileri örgütlemektedir ve bunların grup halinde kaçışları geçerli bir yöntemdir.²⁷⁷ Bir gün bir futa, başka bir seferinde bir kadirga ele geçirmekte ve maceraya doğru açılmaktadırlar! Kuşkusuz bunlar bu mutsuz hayatların en sevimsiz ayrıntıları değildir. Kaçışların kolaylığı, büyük ölçüde, iki ayrı dünyanın sınırında yaşayan ve –eğer devletler belli bir kuralcılığı dayatmak için müdahale etmezlerse– daha da belirginleşen bir kardeşlik içine giren yarı Müslüman yarı Hristiyan kaçak ve şüphelilerin sayısındaki artıştan kaynaklanmaktadır. İhtida kardeşlik ortamını hazırlamaktadır (kuşkusuz bu en güzel yol değil ama en yaygınıdır); ticaret, satın alma ve mal trafiğindeki kardeşlik. İstan-

²⁷⁴ *Age.*, çok sayıda belge ve örnek olarak, Giacomo Sorli'den Philippe Lomellini'ye, Tunus 7 Kasım 1600.

²⁷⁵ J. Nicot, *a.e.*, s. 25, 21 Eylül 1559.

²⁷⁶ P. Grandchamp, I, s. 43, 26 Ağustos 1592.

²⁷⁷ Relacion del tercer viaje que ha hecho J. Phelipe Romano a Argel (1594), Simancas E° 342.

bul'da bu konu İtalyan mühtedilerin uzmanlığındadır; Cezayir'de reislerle ve zindanlara alışık olan, fırsat çıktığında mercan avına çıkan ya da balmumu, yün ve pösteki taşıyan, Korsika Burnu'ndan gelen Korsikalılara aittir; Tunus'ta ise istedikleri kişilerin kaçmasına izin vermekle veya fırsatını bulduklarında, para karşılığında, herhangi bir esirin geri dönmemesini sağlamakla suçlanan Fransız konsoloslarının tekeline sayılır.²⁷⁸ Her yerde Yahudi aracılar birbirleriyle karşılaşmaktadırlar.

Bütün işlemler kazançlıdır. Cezayir'de ticaret yapmak, kendisine sorulan bir Cenevizli tüccara göre, yüzde 30 kârın garanti olması demektir. Öte yandan bir kez daha hatırlatmak gerekir ki, İspanya'da, Cezayir'e yasak mallar götürmek ve yağmalanmış mallar ile korsan malları satın almak yasaklanmıştır.²⁷⁹ Fakat bunlar İtalya ve Livorno'da kolaylıkla alıcı bulmaktadırlar. 17. yüzyılda bağlantılar hâlâ sürmektedir. 1621'de bir Portekiz *navesine* el konulmasıyla, Cezayirli reislerin eline, anlatıcının dediğine göre "bütün İtalya'yı zengin eden" bir elmas hazinesi geçmiştir.²⁸⁰ Türkler değerli taşlardan pek anlamadıklarından, bunları düşük fiyattan satmışlardır... Fakat bu gündelik olayları, bunların içinden en az gürültü çıkaran hadiseleri ancak kapı aralığından görebilmekteyiz. Tunus belki de Cezayir kadar, hattâ daha büyük ölçekte olmak üzere, bu yasa dışı ticaretin buluşma yeridir. Sicilyalı bir tarihçi, zamanından önce doğmuş bir Shanghai, demektedir.²⁸¹ Kesinlikle haklıdır.

Bir Savaş Diğerini Kovar

Demek ki 1574'te Akdeniz'de savaş durmuştur denildiğinde, söz konusu olanın hangi savaş olduğunu belirlemek gerekiyor; dü-

²⁷⁸ G. Atkinson, s. 133.

²⁷⁹ Örneğin Valencialılara karşı yapılan müdafaa, 4 Ocak 1589, B N., Esp. 60 f° 441 ve v°. *Mercaderias no prohibidas*'ta aynı sıklıkla dile getirilmektedir, 17 Temmuz 1582, Simancas E° 329, 1.

²⁸⁰ H. *tragico-maritima*, N. *Senhora da Conceycão*, s. 19.

²⁸¹ Carmelo Trasselli, "Noti preliminari sui Ragusei in Sicilia", yayımlanmamış makale, s. 32 (daktilo metni).

zenli, büyük devletlerin otoritesindeki artışla yükselen, büyük masraflarla sürdürülen büyük savaş; evet bu savaş ortadan kalkmıştır. Fakat buradaki etkin güçler, donanmalardaki hayatlarını artık sürdüremeyen, kârları ve ücretleri yetersiz hale gelen adamlar (Bu olgu 1588'de, çarpıcı gözlemleri olan bir Venediklinin, Körfez Kaptanı Filoppo Pasqualigo'nun gözünden kaçmamıştır), büyük savaşın iflas etmesiyle maceraya açık hale gelmektedirler. Kadırğa tayfaları ve bazen bizzat kadirgalar donanmalardan kaçmakta, askerler veya olağan olarak asker olması gerekenler, eylem alanları dar veya geniş maceracılar, bütün bu insanlar karadaki veya denizdeki küçük savaş cephelerine intikal etmektedirler. Bir savaş diğerini kovmakta, onun yerine geçmektedir. Düşünülmüş, modern ve masraflı büyük savaşlar Avrupa'nın kuzeyine ve Atlantik'e geçerken, Akdeniz artık yalnızca ikincil ve gerilemiş savaşların alanı haline gelmektedir. Akdeniz toplumlari, ekonomileri ve uygarlıklari ellerinden geldiğince bu çete savaşları ile korsan savaşlarına uyum sağlayacaklardır. Gerçeğı söylemek gerekirse, burada güçlerini, pişmanlıklarını, kötü niyetlerini, intikamlarını ve kinlerini tüketeceklerdir... Eşkıya savaşı, henüz başlamayan bir toplumsal savaşı önceden tüketmektedir; artık bunlardan hiçbirini, deliler ve azizler dışında kimseyi ilgilendirmemektedir.

Kitlesel olarak barışa geri dönüşle birlikte (1598, 1604, 1609) büyük savaş aynı şekilde Kuzey'i ve Atlantik'i de terk etmekte ve bu durumda tehditlerini, tasarılarını ve hayallerini yeniden Akdeniz'e yöneltmektedir. Geri gelecek midir acaba? Hayır; Ossuna dükü ile İspanya'nın Venedik'e karşı giriştikleri başarısız savaş denemelerine (1618-1619) anlamını veren de budur. Belki de bu durum, Akdeniz'in artık büyük savaşın yükünü taşımayacağıının, yani fiyatını ödeyemeyeceğinin kanıtıdır. Fakat ondan tam olarak kurtulmuş değildir.

Bu noktada ulaştığımız sonuç pek iyimser olmayacaktır. 16. yüzyılın Akdenizi, savaşçı yaşamı içinde bir yalan veya hayalden ibaret olmasa bile, dönüşümleri, ilerlemeleri, yapmacık ve sahte yönleri, gerileyişi ve yeniden değerişenişle, savaş kendi kalıcı niteliğini korumaktadır: Savaşın bütün hatları aynı anda kırılmaz.

Bellum omnium pater (Savaş her şeyin babasıdır), bu Antik ifade 16. yüzyılın insanları için bildik bir şeydir. Her şeyin babası, her şeyin oğlu, binlerce kaynağı olan nehir, kıyısı olmayan deniz. Her şeyin babası ama hep düşlenen ve çok nadiren ulaşılan barışın babası değil. Her dönem kendi savaşını, hattâ *savaşlarını* imâl etmektedir. İnebahtı'dan sonra Akdeniz için tamamen kendine ait olan büyük savaş dönemi sona ermiştir. Büyük savaş Kuzey'e, Atlantik'in batısına –ve yüzyıllar boyunca– olması gereken yere, dünyanın kalbinin attığı yere yerleşmiştir. Bu uzaklaşma, tek başına uzun bir söylevden çok daha iyi bir şekilde Akdeniz'in gerileyişini açıklamakta, altını çizmektedir. 1618'de Otuz Yıl Savaşlarının ilk kurşunlarıyla birlikte, büyük savaş Akdeniz'in uzağında başlamıştır: İç Deniz artık dünyanın şiddetli kalbi değildir.

37. Hıristiyan esirler İstanbul yolunda...
S. Schweigger'in bir çiziminden, 1639.

VIII

SONUÇ YERİNE: KONJONKTÜR VE KONJONKTÜRLER

Akdeniz'in siyasal, kültürel ve savaşı hayatına ayrılan bölümlerden sonra konjonktürden söz etmek, toparlayıcı bir bilanço düzenleyerek sonuca varmak değil, fakat yeni açıklamalar getirmek ve yeni bir yol açmak demektir.

Gerçekten de önceki bölümlerde hareket ile yarı hareketsizlik arasındaki diyalog hiç kesilmemiştir. Fakat artık sahnenin tümü tek bir harekete kaldığından, her şey değişmektedir, değişmek zordur; üstelik bir boyutun ortadan kalkmasıyla uzay geometrisinden düzlem geometrisine geçilmiştir ve bu ötekinden daha basittir. Uygulamada, dizileri, evreleri, dönemleri, bunalımları, dönüm noktaları, etkileyici yanları ve kimi zaman biraz yanıltıcı olan yararlı açıklamalarıyla, bütünsel bir anlatı karşımıza çıkmaktadır. Zira konjonktürler içinde en karmaşık ve en iyi bilinen ekonomik konjonktür, kendini hemen ötekilere dayatmakta, onları kendi söylem ve kriterleriyle ezmektedir. Bir yeni materyalizm hizmet halindedir. Peki bu meşru mudur, değil midir?

Başlangıçtaki İddialar

Bu noktadan itibaren bir açıklamada bulunmak, insanların hayatındaki diğer değişken dalgalanmalar ile maddi hayatın işleyişi arasındaki bağıntıyı hayal etmek anlamına gelmektedir. Çünkü *bir* değil *birçok* konjonktür, oluşum halinde birçok tarih yelpazesi vardır. Bunların hepsini başat bir ritme indirgeyebilmek çok basit ve çok iyi olacaktır. Peki, burada nasıl bir ritim söz konusudur? Buyurucu özellikleri ve mantıksal sonuçlarıyla birlikte kabul edilmesi yeterli olabilecek *tek bir* ekonomik konjonktür yoktur. Bizzat François Simiand, kendi hareketleri üzerinde dalgalara özgü hareketler taşıyan med-cezirlerden söz ederken, en azından iki konjonktörü birbirinden ayırmaktaydı. Oysa gerçek bu açık imgede olduğu kadar net değildir. Ekonominin taşıdığı bu titreşimsel hareketler evreninde, hesaplamalar, birçok hareketi, dönemlerin uzunluğuna ve koşullarına göre soyutlamaktadır: Yüzyıllık hareket (*trend*), “uzun hareketlerin en uzununu”; uzun konjonktürler (Kondratyef’in elli yıllık devreleri, ikili devreler veya hiper devreler, iç devreler);¹ kısa konjonktürler, on yıllık devreler, mevsimlik hareketler. Böylece ekonomik hayatın brüt hareketinden birçok çelişkili söylem türemekte ve bunlar biraz da yapay olmaktadır.

Demek ki akıp giden zaman içindeki nedensellik ilişkilerini bilmek için ekonomiyi kullanmak istediğimizde, on veya yirmi kadar muhtemel söylem ve bir o kadar farklı bağıntı kendini göstermektedir. Bu durumda tarih hemen çokluk ve belirsizlik haline gelmekte ve belki de bu hareketlerin, bir saatteki saniyeler, dakikalar, saatler ve hattâ günler gibi birbirine eklenmesi gereken yaşanmış zamanlardaki bu dalgaların hepsini izlediğimizde, bütünsel durum elimizden kaçmaktadır.

Fakat somut bir dil, teorik bir tartışmadan daha iyi olacaktır. Bu bağlamda, yeniden inşa etmeye çalıştığımız şekliyle, 16. yüzyıldaki Akdeniz’i bir bütün olarak göz önüne alalım. Çekincelerimizi ve ihtiyatlılığımızı bir kenara bırakarak, bir an için, yüzyıllık

¹ Gaston Imbert, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959, ve özellikle s. 24 vd. 282.

trend ölçülerine ve ardından uzun konjonktürlere göre burada birçok ölçüm yapalım. Kısa ve mevsimlik dalgalanmaları bir kenara bırakacağız.

Yüzyıllık Trend

Ekonomik hayatın yüzyıllık yükselişi muhtemelen 1470'lere doğru harekete geçmiş ve kuşkusuz 1590-1600 yıllarındaki rekor pahalılıkla durmuş veya en azından durağanlaşmıştır. Bu hareket daha sonra ağır aksak 1650'lere kadar sürmüştür. 1470 (veya 1450), 1590, 1595 veya 1600 ve 1650 tarihleri ancak yaklaşık rakamlar olarak bir değere sahiptir. Bu uzun yükseliş tahıl fiyatlarındaki değişimlerde karşılığını bulmaktadır. Bunun çok açık ve belirleyici bir veri olmadığı konusunda hiçbir kuşku yoktur. Eğer ücret eğrilerinden hareket edilseydi veya üretim eğrilerinden yola çıkılıyorsa, ortaya başka kronolojiler çıkardı ama bunları hemen buğdayın baskın eğrileriyle karşılaştırmak ve onlara indirgemek gerekirdi.

Her halükârda, bu uzun 16. yüzyıl boyunca, derin ve yavaş bir yükseliş maddi hayatın ve ondan beslenebilecek her şeyin gelişimini teşvik etmiştir; bu yükseliş ekonominin bir tür gizli dayanağı olmuştur. Earl J. Hamilton bir gün bana, "16. yüzyılda bütün yaralar iyileşmektedir" demişti. Her seferinde birtakım telafi olanakları ortaya çıkmaktadır; örneğin endüstriyel alanda âni yükselişler birbirlerine bağlanmaktadır; ticari alanda kapitalizmin bir kolu yavaşlayınca, bir başkası bayrağı yukarı kaldırmaktadır.

Bu gizil güç, 16. yüzyılın sonunda bir anda yok olmuş değildir; gerçekte yeni bir yükseliş eğilimi gecikmeli olarak kendini gösterecektir. Bu, kısa ve yapısal nitelikteki (yani çok derinlere nüfuz eden) 1619-1623 bunalımından önce olmayacaktır –bu Ruggiero Romano'nun² ve bir bakıma Carlo M. Cipolla'nın³ düşüncesidir.

² Ruggiero Romano, *agm.*, 1962.

³ Öncelikle Giuseppe Aleati ile ortak yazılan makale, "Il trend economico nello stato di Milano durante i secoli XVIe XVII il caso di Pavia", *B.S.P.S.P.*, 1950.

Muhtemelen, Emmanuel Le Roy Ladurie,⁴ René Baehrel,⁵ Aldo de Maddalena⁶ ve Felipe Ruiz Martín'in⁷ ileri sürdüğü ve benim de yapabildiğim gözlemlerle sınırlı olarak yukarıda belirttiğim gibi, 1650 yılından önce de böyle bir şey söz konusu olmayacaktır. Gerçekten de gerilemenin yaşandığı yolda frenler, gözle görünür toparlanmalar ve hattâ çok şaşırtıcı bile olsa, tarım alanında bile toparlanmalar meydana gelmektedir. Felipe Ruiz Martín bana şunları yazıyordu:⁸ “1582 bunalımından sonra İspanyol tarımındaki gerileme, hep söylendiği kadar baş döndürücü olmamıştır; gerileme esnasında, 1610-1615 arasında dönemsel bir toparlanma (yani kısa) ve 1630'da bir başka toparlanma olmuştur; felâket 1650'den önce meydana gelmiş değildir.”

Zaten oldukça karmaşık olan, Avrupa'nın farklı kesimleri arasındaki muhtemel konjonktürel kaymalar sorununu ortaya çıkaran bir tartışmayı tek bir cümleyle sonuca ulaştırmak mümkün değildir. Bu konuda, Kuzey Avrupa konjonktürünü Akdeniz konjonktürünün karşısına koymanın daha kolay olduğuna inanıyorum; Akdeniz konjonktürü 17. yüzyıldaki yüzyıllık daralmaya Avrupa konjonktüründen önce yakalanmıştır. Fakat tartışma sürmektedir. Biz Akdeniz tarihçileri için gerçekte söz konusu olan, bir kez daha rahatsız edici ve yanlış bir erken gerileme fikrinden kurtulmaktır. Ben bu kitabın ilk yayımlanışında bitiş dönemini 1600'lerin ve hattâ 1610-1620'lerin ötesine koymuştum.⁹ Bunu memnuniyetle 30 yıl geri çekebilirim.

⁴ *Les paysans de Languedoc*.

⁵ *Une croissance: la Basse Provence rurale (fin du XVIe siècle-1789)* 1961. René Baehrel 1690'daki kopuşu düşünüyor; bu henüz 1660'lar civarında bile net değil midir? Bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, “Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVIe-XVIIIe siècles)”, *Études rurales*, 1964, s. 92-93.

⁶ *Agm.*, 1955.

⁷ Bana gönderdiği 11 Ağustos 1964 tarihli mektup.

⁸ Bir önceki dipnot.

⁹ *Akdeniz...*, 1. yay., s. 613, 1095, 1096-97. “1550-1580 arasında bir B safhasının ve ardından 1580-1610 arasında, Akdeniz'in son ihtişamı olarak bir A safhasının ortaya çıkıp çıkmadığını bilmiyorum.”

Bunu söyledikten sonra, iktisatçılara ait uzun zaman önce yapılmış genel hesaplamaların, bu uzun atılım döneminin sonu olarak 17. yüzyılın ortalarını vermeleri oldukça ilginçtir; böylece yüzyılın ilk elli yılı apaçık bir yavaşlama dönemi olmaktadır.

Buna karşın, söz konusu hesaplamaların, başlangıç noktasının saptanması konusunda hiçbir ortak noktaları bulunmamaktadır. Benim de katıldığım Marie Kerhuel'in¹⁰ (1470 veya 1450) ve Jenny Giriziotti Kretschmann'ın hesaplamaları¹¹ (1510) arasında tercih yapabiliriz. Her iki hesaplama da kendini haklı çıkarabilir. En erken bitiş tarihi olan 1470 normal fiyat eğrilerinden, en geç olanı ise gümüş fiyatlarından çıkarılmaktadır. Ben de René Baehrel gibi normal fiyatlardan yapılan hesaplamaları tercih ediyorum; ama bu tartışmaya girmek istemiyorum.

Kuşkusuz bu tartışmada, tarihçilerin yavaş yavaş aydınlatacakları başka bir alandan gelen veriler yardımcı olabilir. Olayları daha yakından incelediğim Venedik'te, kendi adıma, kentin 1450'den itibaren başlayan inşa ve güzelleştirme çalışmalarına bayıldım. Bu çalışmalarla kanallar üzerindeki ahşap köprüler taşla çevrilmiş,¹² 1445'te¹³ Santa Maria de Brolio Kilisesi yanında açılan kuyu gibi büyük kuyular kazılmış, Mayıs 1459'da¹⁴ *in loca Rivoalti* yeni bir *loggia* inşa edilmiş ve bu nedenle Dogeler Sarayının inşaatını sürdürebilmek için dokumacı dükkânları oradan kaldırılmıştır. 1494 tarihli bir metin, "Bu kent her gün güzelleşiyor" diye kaydetmektedir.¹⁵ "En azından insanlar bu güzelleşmeye saygı duymasını bilseler!" Bu bağlamda, Mart 1504'te¹⁶ San Marco Meydanı'nı

¹⁰ *Les mouvements de longue durée des prix*, 1935, Rennes Hukuk Fakültesi'nde savunulan tez, Gaston Imbert'in özetine bkz., s. 20.

¹¹ *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi*, 1935: Uzun süreli yükseliş 1510'da başlayacak ve 1635 (Fransa) veya 1650'de (İngiltere) inişe geçecektir.

¹² Örneğin A.d.S. Venedik, Notatoio di Collegio 12, f° 32 v°; 18 Kasım 1475; 13, f° 17, 14 Kasım 1482; 14 f° 9, 10 Şubat 1490.

¹³ *Age.*, 9, f° 26 v°, 12 Ağustos 1445.

¹⁴ A.d.S. Venedik, Senato Terra, 4, f° 107 v°, 25 Mayıs 1459.

¹⁵ *Age.*, 12 f° 42 v°, 18 Şubat 1494.

¹⁶ *Age.*, 15 f° 2, 4 Mart 1504.

(Burası 1495'ten beri muhteşem bir saat kulesine sahiptir)¹⁷ taş yontucuların yaptığı kulübelere kurtarmak gerekmiştir; bunlar ağaçların ve asmaların yanına yerleştirilmişlerdir, “*et quod prejus est: è facta una latrinache ogniuno licensiosamento va li a far spur-titie...*” Bu göstergeler tabii ki ne Venedik'te (İnşaatlar uygun bir konjonktüre göre veya ona *karşı* mı yapılmıştır?) ne de Akdeniz ölçeğinde sorunu çözmektedirler. Fakat sıklıkla “uzun 16. yüzyıl” adını verdiğim 1450-1650 arasındaki yılları birbirine bağlama konusunda beni cesaretlendirmekte ve buna bağlı olarak Jean Fourastié¹⁸ ve öğrencilerinin ileri sürdüğü üzere, bu uzun yüzyılın ilk atılımını Amerikan değerli maden istilasından bağımsız olarak görmeme yol açmaktadır. Bir kentin –Venedik– “gösterge” olarak alınıp gündeme getirilmesi kuşkusuz geçerlidir; belki de fiyat eğrilerinin gösterdiğinden daha gerçek bir konjonktürü açığa çıkartmaktadır. Bu Gilles Caster'in “1460-1470'de bu enerji Toulouse'a geri dönmektedir” diye yazarken veya Toulouse kentinin yüzyıllık (bize göre birinci 16. yüzyıl) bir zenginleşme dönemi (1460-1560) yaşadığını ifade ederken düşündüğü şeydir.¹⁹ Fakat böyle bir tecrübenin tekrarlanmış olması gerekir.

Bu birlik, 1450-1650 arasındaki iki yüzyılın birliği, açıkçası geniş açıklamalar gerektirmektedir. Neden veya sonuç olarak, büyük bir nüfus artışı bu iki yüzyılı, bölgelere veya yıllara göre az ya da çok etkilemektedir ve gözlemin mümkün olduğu her yerde görülmektedir. Ancak *trend*in yükselişte olması, daha önce gösterdiğimiz üzere, yaşam düzeyinin yükselmesi anlamına gelmemektedir. En azından 18. yüzyıla kadar ekonomik gelişmeler, şu veya bu dönemde, her zaman “toplumsal katliamlar”²⁰ aracılığıyla, sayıları artmış olan insan kitlelerinin aleyhine tecelli etmektedir.

¹⁷ *Age.*, 12 f° 115, 3 Kasım 1495; saat *quasi fornito*'dur, yalnızca *fabricar il loco* kalmıştır.

¹⁸ Bkz. yukarıda s. 93.

¹⁹ Gilles Caster, *Le commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse (1450-1561)*, 1962, s. 381, 383.

²⁰ Deyim Ernest Labrousse'a aittir.

Bu yüzyıllık yükselişin ilerlemesi inkâr edilemez bir şekilde karasal devletlerin ve ardından imparatorlukların oluşumunu teşvik etmiş görünmektedir.²¹ Geri dönüş onlar için ciddi güçlükler yol açacaktır. Bu yükselme aynı zamanda, karşı darbelere rağmen, nispeten açık bir toplumu da teşvik etmiştir. Daha önce gördüğümüz üzere aristokrasi, kârlı işler yapmış bir burjuvazinin istilası sonucunda kendini yeniden yapılandırmaktadır. Kârlı işler ekonomideki atılımı ya da en azından çok sayıda verimli işleri varsaymaktadır. Daha sonra, yüzyıllık geri dönüşle birlikte, toplumlar engellerle karşılaşacak, bloke edilecektir; fakat bu noktada kabul edilebilir bir kronoloji oluşturabilmemiz için gereken incelemelerden mahrumuz.

Uzun Dalgalanmalar

İktisat tarihçileri,²² bir dizi alçak noktalar –1460, 1509, 1539, 1575, 1621– ve zirveler –1483, 1529, 1595, 1650– arasında *uzun* dalgalanmalar olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu tarihler bir veya iki yıl farkla geçerlidirler. Böylece her biri kendi yükselme ve alçalma dönemine sahip olan ve birbirini izleyen dört dalga mevcuttur. Birincisi 49, ikincisi 30, üçüncüsü 36 ve sonuncusu 46 yıla yayılmaktadır. Bu düzenlilik, şemamızda üçüncü dalganın (1539–1575) yükselme ve alçalma ânının net olarak belirlenmemiş olduğunu gizlememektedir. 16. yüzyılın ortası (1500–1600), 1550’den 1559–1562’ye kadar Sevilla’nın yıldızının parladığı dönemde²³ İspanya’da ve ayrıca daha uzun süreli olarak Fransa, İngiltere, Hollanda ve başka yerlerde kendini gösteren bir daralmayla, bir duraklamayla vurgu kazanmıştır. Dolayısıyla farklı gidişatlar söz konusudur; birinci 16. yüzyıl (bol altınlı yüzyıl) ile ikinci 16. yüzyıl (bol gümüşlü)²⁴ arasında uyum yoktur.

²¹ Bkz. yukarıda “İmparatorluklar.”

²² Gaston Imbert, s. 181 vd.

²³ Pierre Chaunu, *a.e.*, *Conjoncture*, I, s. 255 vd. Tamamen Amerika’ya özgü olması gereken bir gerileme, *Age.*, s. 429 vd.

²⁴ Frank Spooner, *a.e.*, s. 8 vd.

Diğer nedenlerin yanısıra, *lato sensu* 16. yüzyılda birbirini izleyen kapitalizmlerin (benzer veya farklı), bazen kemer sıkırtan, bazen bolluk yaşatan ücretlerin olmasının nedeni bu mudur? Pierre Chaunu, Anvers'te iki ayrı kapitalist genişleme görmektedir: "1470-1490 arasındaki sıkıntılı dönem –işçilerin yaşam düzeyinin düşüşü– tüccar sınıfına Anvers'in gücünün temellerini atma fırsatını vermiştir. Anvers'in zirveye ulaşması, proletaryanın 1520-1550 arasında bir kez daha kemer sıkmasına tekabül etmektedir. Anvers'in 1566-1585 yılları arasında ölüm döşegine yatması, yaşanan karışıklıklar kadar –fazla abartmamakla birlikte– Anvers proletaryasının ikinci bolluk dönemi diyebileceğimiz şeyin de sonucudur."²⁵ Earl J. Hamilton'ın klasik tezleri doğrultusundaki bu değerlendirmelerin belki Akdeniz'de bir karşılığı vardır. Ben burada kabaca üç kapitalist aşamanın birbirinin ardından geldiğini görüyorum, fakat bunları diferansiyel kâr değişimlerine bağlamakta zorlanıyorum: 1530'dan önce ağırlıklı olarak ticari bir kapitalizm, yüzyılın ortasına doğru endüstriyel bir kapitalizm (ticari yönde) ve yüzyıl biterken finansal bir kapitalizm.²⁶ Yüzyılın sonunda Venedik'te ücretlilerin "bolluk" içinde yaşamaları söz konusudur.²⁷

Bu yetersiz şema belli bir miktarda veriyi özetlemekte ve tabii ki tartışmaya açık olmaktadır. Özellikle sorun yaratan, 1529-1575 ya da 1539-1575 arasındaki durağanlıktır. Bu durağanlık her halükârda Kuzeyli teknelerin Akdeniz'e olan yolculuklarının kesilmesiyle çakışmıştır. Bu nokta bana göre kesin görünmektedir.²⁸

İspanyol İflasları ve Konjonktürler

Uzun uzadıya sözünü ettiğimiz İspanyol iflasları²⁹ çizdiğimiz şema üzerinde oldukça iyi bir yere oturmaktadır; böylece açıklama-

²⁵ Pierre Chaunu, *a.e.*, "Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle de la mercuriale".

²⁶ Bkz. yukarıda s. 508.

²⁷ Domenico Sella, *agm.*, 1957, s. 29-45.

²⁸ Bkz. yukarıda s. 406-409.

²⁹ Bkz. yukarıda s. 243-259; III. cilt "Mali Güçlükler" bölümü.

ları kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu iflaslardan ilki (1557 ve 1560) üçüncü zirve noktası çevresinde yer almaktadır; üçüncü iflas (1596) dördüncü zirve civarındadır; belli bir periyot içindeki yükselişin durması, bir kez daha iflasa yol açmaktadır. Burada söz konusu olan, sonuç olarak dışarıdan dayatılan, mantıksal ve olağan denilebilecek iflaslardır. 1575, 1607 ve 1627'deki iflaslar ise, her zaman mevcut olan ekonomik sorunların tek başına sorumlu olmadığı, aynı zamanda içeriden beklenen, hazırlanan, en azından açıkça kabul edilen iflaslardır. 1575'teki kritik bunalıma ilişkin olarak bunu göstermiştik; o tarihlerde havanın iyiye gittiğini düşünen, ancak 50 yıl sonraki 1627 iflası sırasında gerçekleşebilecek bir girişim olarak Cenevizlilerin devre dışı bırakılmasının mümkün olduğunu düşünen II. Felipe ve danışmanları bu iflasları hazırlamışlardır. 1607 iflası İspanyol maliyesinde, başlangıçta III. Felipe'nin, sonra da IV. Felipe'nin altın çağının temelinde yer alan, giderek hızlanan bir savurganlığın sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³⁰

Böylece iflaslardan kısmen istenmiş olanlarla, kısmen maruz kalmış olanları birbirinden ayırmak gerekiyor. O halde, dışarıya yansıtıkları tekdüze görüntülere rağmen, bunların özdeş olduklarına inanmamak gerekir –ve bu önemli bir tavsiyedir.

İç ve Dış Savaşlar

Savaşlar bir sınıflandırma denemesi için daha uygundur. Savaşları iç (Hristiyan âleminde ve İslâm âleminde) veya dış savaşlar olarak ve iki hasım dünyanın arasında yer almalarına göre birbirlerinden ayırmıştık.³¹ *Cihad* ve *Haçlı Seferi*'nin ekonomik havanın kötüye gitmesinin neden olduğu inatçı bir teşvike maruz kaldıkları söylenebilir. Hristiyanlar veya Müslümanlar arasındaki kardeş kavgaları ise bunun tersine yükselen “dalga”nın üzerinde yer almaktadır; her gerileme süreci bunları düzenli halde bloke etmektedir. Bu bağlamda, Hristiyan âleminde büyük diplomatik

³⁰ Bkz. yukarıda s. 257-259.

³¹ Bkz. yukarıda s. 718-722.

antlaşmalar –1529 “Kadınlar” Barışı (*La Paix des Dames*), 1559 Cateau-Cambrésis Antlaşması, 1598 Vervins Barışı–ya grafiğimizin zirvelerinde ya da hemen yakınlarında yer almaktadır. Buna karşılık, büyük Türk-Hristiyan savaşları –1538 Preveze, 1571 İnebahtı– olması gereken yerde, yani dalganın geri çekilme hattı üzerindedir. Korelasyonun tam olduğunu savunuyor değilim (ya da kaçınılmaz olduğunu). Türklerin Belgrad’ı aldığı tarih 1521’dir, Mohaç Savaşı ise 1526 yazındadır; aslında bunlar modelimize uymayan zamanlardır. Bir başka uygunsuz olay ise VIII. Charles’ın 1494 Eylülü’nde Alpleri geçmesidir; oysa bizim teşhisimize göre, İtalya savaşlarının, Agnadel yılı olan 1509’da başlaması gerekirdi (bunu gülümseyerek söylüyoruz). Fakat takvim VIII. Charles’ın veya XII. Louis’nin Fransası için tam olarak geçerli olmasa da, Katolik Kralların İspanyası için büyük ölçüde geçerlidir: 1483-1509 tarihleri arasındaki dönem Granada’nın yeniden fethine ve ardından Kuzey Afrika’ya yönelik saldırılara tanık olmuştur; bu saldırılar 1509-1511’de hızlanmış, fakat İtalya Savaşları denilen çatışmaların yeniden alevlenmesiyle kesilmişlerdir.³²

Ölçüsüz bir iddiada bulunmadan ve aksi yöndeki tanıklıkları bir yana bırakmadan, İtalya Savaşlarının 1494’te pek canlı olmadığına dikkat edelim; bu önemli bir olgudur. Aynı şekilde 1521 ve 1526 tarihleri Macaristan’ı Türklere açmıştır, ama tarihçiler Macaristan’ın daha sonra ele geçirildiğini, yavaş bir fetih sürecinin orada ancak 1541’e doğru tamamlandığını savunmaktadırlar.

Buna karşılık 16. yüzyılın sonuyla birlikte, 1595’ten sonra, yani uygun bir dönemde, Türk karşıtı tasarılar ses çıkartmaya başlamıştır; aslında gerçekleşemeyecek olan bir Haçlı Seferi tasarlanmaktadır. Ancak bu duruma tekabül eden bir korsan savaşı Akdeniz’in tümünü kaplamış ve anormal bir şekilde yoğunlaşmıştır; bunun nedeni yalnızca teknik, ekonomik veya sadece maceraya atfedilebilecek unsurlar değildir; ihtirasın da bunda payı vardır. İspanya’da 300.000 Moriskonun kapı dışarı edilmesi, 1609-1614 yılları arasında korkunç bir savaş olarak ortaya çıkmıştır; nihayet 1618’de Bohemya’da patlak veren savaş, kritik bir yıl olan 1621’de

³² Fernand Braudel, *agm.*, *Revue Africaine*, 1928.

de devam edecek ve Orta Avrupa'nın kalbini mahvedecektir. Bu da uygun bir zamana denk gelen Otuz Yıl Savaşlarının dramıdır.

Bu rastlantılar önemlidir. Havalar güzel gittiğinde aile kavgaları, kötü gittiğindeyse kâfirlerle savaş öne çıkmaktadır. Kural İslâm için de geçerlidir. İnebahtı'nın ertesinde, 1593 Alman Savaşı başlamak üzereyken, Asya'da meşgul olan Türkler İran'a karşı umutsuz bir savaşa girmiştir. Bu verilerden hareketle büyük savaşların büyük psikolojisi ortaya çıkarılabilir.

İlâve edelim ki, Hristiyan âlemi çerçevesindeki bütün Yahudi-karşıtı hareketler, dışarıya yönelik savaş konjonktürüne boyun eğmektedirler. Yahudiler, bu dalganın geri çekildiği dönemlerde, Hristiyan âleminin neresinde olursa olsun, mahkûm edilmişlerdir.

Konjonktür ve Genel Tarih

Biraz önceki açıklamaların pek düzenli olduğunu garanti edemem; genel tarihin ana gövdesi içerisine, seçilen duruma göre gevşek veya ince konjonktürel hatların eklenmesi konusundaki hiçbir girişim hakkında da güvence veremem.³³ Farklı düzeylerde tekrarlınsa bile, konjonktürel bir açıklama ne tam olabilir ne de tartışma dışı kalabilir. Ama gene de gerekli bir açıklama ve yararlı bir uyarı niteliğindedir.

Bir yandan ekonomik, diğer yandan ekonomik olmayan konjonktürleri sınıflandırmak durumundayız. Ekonomik olmayan konjonktürlerin, yüzyıllık *trende* bağlanabilmeleri için hesaplanmaları ve bizzat sürelerine göre konumlandırılmaları gerekmektedir. Derinlemesine nüfus hareketleri, devletlerin ve imparatorlukların büyüklüğü (yani coğrafi konjonktürleri), toplumsal bir hareketliliğe sahip olan veya olmayan toplumlar, endüstriyel iler-

³³ Pierre Chaunu'nun zengin ve tartışılması gereken güzel makaleleri. "Séville et la 'Belgique', 1555-1648", *Revue du Nord*, 1960; "Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle, Problèmes de fait et de méthode", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962; Minorités et conjoncture. L'expulsion des Morisques en 1609", *Revue Historique*, 1961; yukarıda 25 nolu dipnotta zikredilen makale. Siyasal olay avcılığı biraz kelebek avcılığı gibidir.

lemelerin gücü; uzun konjonktürler düzeyinde yer almaya lâyık endüstrileşmeler, devlet maliyeleri, savaşlar... Konjonktürel yapılar bize tarihi daha iyi inşa etmemiz konusunda yardım etmektedir. Fakat bu konuda henüz birçok araştırmaya ve çok fazla dikkate ihtiyaç vardır. Sınıflandırmalar zor olacaktır, bu konuda dikkatli olmak gerekecektir. Uzun süreli uygarlık hareketleri, bunların açtığı çiçekler bizleri şaşırtmakta, gafil avlamaktadır. 1480-1509 arasında Rönesans aşikâr bir *devresel* gerileme döneminde yer almaktadır; Muhteşem Lorenzo'nun çağı, ekonomik açıdan can sıkıcı bir dönemdir.³⁴ İspanya'daki altın yüzyıl, Avrupa'nın her yerinde ve hattâ İstanbul'da 17. yüzyılın bütün parıltıları, yüzyıllık ilk altüst oluşun ötesinde yer almaktadır. Bir açıklama ileri sürüyorum, ama acaba değeri nedir? Her ekonomik yavaşlama zenginlerin elinde istihdam edilmeyen bir para kitlesinin kalmasına yol açacaktır. Yatırılması mümkün olmayan bu sermayelerin çılgınca harcanma eğilimi, önce altın yılları ve ardından altın yüzyılları yaratacaktır.

Bu açıklamalar sorunu ortaya koymaya yöneliktir, çözmeye değil. Bu mevsim-dışı çiçeklenmelere (Rönesans ve Barok) ve bunları kendileriyle birlikte sürükleyen ve bir bakıma hastalıklı ürünleri oldukları toplumlara dair alışıldık algılamalarımız da bir açıklama getirmekten uzaktır. Rönesans ile kent-devletler sona ermiştir; Barok ile Büyük İmparatorluklar pupa yelken gitmekten mahrum kalmışlardır. Uygarlıkların lüksü bu başarısızlıklara yol açmaktadır. Bütün bu sorunlar kısa veya uzun konjonktürlerin dar çerçevesini aşmaktadır. Fakat konjonktür bize bir kez daha, bu sorunlara yararlı bir şekilde yaklaşma olanağı sağlamaktadır.

Kısa Bunalımlar

Tarihin her geçen gün biraz daha aydınlatıldığı on yıllık kısa bunalımları bir kenara bırakalım. Bunlar tabii ki bulaşıcı ve egemen niteliktedirler. R. Romano sıklıkla zikrettiğimiz makalesinde,

³⁴ Roberto Lopez ve Harry A. Miskimin, "The economic depression of the Renaissance", *The Economic History Review*, XIV, no. 3, Nisan 1962, s. 115-126.

1619-1623 bunalımıyla ilgili olarak bunu göstermiştir. Acaba bu, benim varsaydığım gibi Türk dünyası ile Yeni Dünyaya yansımakta mıdır? Şimdiye değin hiçbir şey bunu kesin belirleyememiştir. Öte yandan Felipe Ruiz Martín'in yakın tarihlerde yaptığı incelemelerin izinde, 1580-1584'teki kısa bunalımı, yayılımı itibarıyla tekrar ele almak mümkündür. Bu benim ilk bakışta düşündüğüm gibi yalnızca İspanya'yı ve onun kredilerini Portekiz'e yönlendiren salınım hareketine değil, fakat aynı zamanda, o sıralar İber yarımadasının tümünü kapsayan ve onu Kuzey ülkelerinin –bir kez daha Yarımada'ya bağlanan “tamamlayıcı düşmanlar”– lehine olarak kitlesel nakit ödemelerine zorlayan tahıl bunalımına bağlıdır. Bu muazzam sarsıntı, İspanya, Venedik, Floransa ve hattâ Fransa'daki fiyat hareketlerinde ve ticari trafiklerde kendini belli etmektedir. Venedik'te Tiepolo Pisani Bankası iflas etmiştir. Bu kısa bunalımların, bu şiddetli dalgaların, bunların yayılımının ve özellikle değişken yapılarının incelenmesi Akdeniz ekonomisinin evriminin kilometre taşlarını belirleyecektir. Olgulara dayalı olarak derinlemesine sürdürülecek böyle bir araştırmanın önemi büyüktür. Fakat bu araştırma henüz yapılmayı beklemektedir. Buradaki zorluk, bilinen araştırmalara göre, en azından 16. yüzyıl konjonktürü itibarıyla Batı'ya benzeyen Türk dünyasını buraya dâhil etmektedir.³⁵

•

³⁵ Bkz. yukarıda s. 262. Ömer Lütfi Barkan'ın değerlendirmeleri ve Traian Stoianovich, “Factors in the decline of ottoman society in the Balkans”, *Slavic Review*, 1962.

DİZİN

A

Abdallar 454

Abro 87

Abruzzi 54

Acapulco 57

Adriyatik 37, 49, 78, 120, 140, 170,

350, 376, 389, 408, 456, 579,

585, 614, 687, 768, 769, 780

Affaitatiler 311, 340

Afrika 33, 45, 74, 75, 83, 84, 87,

90, 91, 92, 111, 182, 186-191,

193, 194, 197, 199, 204, 235,

333, 349, 354, 386, 399, 400,

419, 422, 461, 465, 466, 467,

478, 493, 561, 567, 568, 586,

593, 600, 614, 617, 618, 619,

655, 656, 657, 658, 662, 663,

664, 677, 682, 683, 692, 695,

713, 715, 730, 739, 740, 741,

746, 747, 748, 749, 750, 753,

770, 782, 806

Afrikanlı Leo 89, 190, 354, 615

Aguila, Don Juan de 762

Ahiler 454

Ahmed, I. (Sultan) 542

Ahmet Çavuş 416

aide 146

Aiguesmortes 78

Aix-la-Chapelle 468

Akala (Napoli kral naibi) 219, 274,

524, 572

Alava, Francés de (II. Felipe'nin

Fransa'daki elçisi) 42, 203, 401,

637, 705

Alba dükü 52, 212, 213, 241, 410,

497, 710, 711, 735

albales 368

Albernoz, Claudio Sanchez 692

alcabalas 107, 146, 147, 148, 284

Alcaiceria 63

Alemtejo 88, 122, 363

Alfonso (ulu) 188, 563, 573, 581,

582

Algar 88

Ali Bey 334

Alicante 34, 225, 352, 365, 394,

398, 409, 414, 738, 762

- Aliprandi, Lorenzo (Venedikli tüccar) 76
- Alkazar Kebir 720
- Allegretti, Christofano 308
- Alman gümüş madenleri 199
- Almanya 54, 56, 67, 71, 79, 83, 111, 112, 133, 196, 206, 207, 222, 223, 233, 234, 240, 269, 271, 296, 298, 300, 326, 327, 414, 426, 439, 450, 468, 469, 470, 510, 603, 608, 609, 654, 657, 664, 669, 673, 675, 686, 689, 691, 694, 699, 703, 713, 719, 720, 755
- Alpler 36, 574
- Alpujarra 615, 636, 640, 642, 643
- altın 39, 45, 52, 56, 61, 66, 71, 76, 112, 117, 120, 132, 149, 152, 163, 164, 172, 173, 174, 177, 179-183, 186-200, 203, 207, 212-215, 218, 220-224, 228, 229, 230, 233-236, 238-242, 245, 246, 247, 249, 263, 264, 266-269, 278, 280, 286, 290, 292-297, 300, 311, 314, 333, 335, 336, 338, 339, 424, 443, 461, 482, 492, 494, 506, 507, 510, 514, 530, 538, 550, 584, 639, 748, 765, 774, 805, 808
- Amador, Juan (Madridli dönme) 771
- Amerika 29, 47, 56, 77, 93, 94, 112, 113, 123, 164, 194, 199, 235, 240, 250, 252, 267, 287, 288, 328, 437, 442, 465, 466, 477, 478, 486, 499, 515, 516, 527, 567, 599, 600, 635, 636, 651, 677, 680, 687, 695, 746, 803
- Amsterdam 80, 122, 155, 162, 236, 251, 424, 430, 435, 436, 438, 440, 441, 510, 662, 664, 672, 680, 681, 685, 686, 687, 689, 694
- Anadolu 83, 89, 93, 261, 341, 451, 453, 454, 463, 534, 535, 537, 561, 581, 601, 617, 629, 725, 764
- Ancien régime* 107
- Ancona 53, 54, 185, 317, 548, 552, 674, 684, 688, 737, 761
- Anconalılar 317
- Andaluçya 90
- Andaluçya köylüleri 90
- Andradeler 438
- Angelo Ferro çetesi 580
- Antonelli, Giovanni Battista 741
- Anvers 25, 27, 35, 39, 42, 43, 54, 71, 75, 81, 139, 194, 197, 204-212, 215, 216, 220, 225, 226, 234, 235, 237, 243, 245, 300, 305, 315, 319, 326, 339, 364, 383, 386, 394, 399, 401, 409, 411, 434, 435, 439, 470, 617, 681, 720, 804
- a posteriori* 233
- a priori* 97, 136, 139, 288
- Aquila 54, 550, 565, 572
- Arabistan 312, 316, 600, 617
- Aragon 61, 65, 68, 69, 80, 88, 114, 129, 187, 203, 274, 282, 353, 445, 464, 466, 496, 516, 520, 523, 561, 569, 573, 630, 631, 632, 634, 640, 641, 645, 648
- Aramon (Gabriel de Luitz, baron de / Fransa kralının elçisi) 33, 292, 669
- Aranjuez koruluğu 89
- Arapça 595, 616, 631, 642, 645, 651, 667, 669
- Archivio di Stato* 43, 158, 277
- Arjantin 354

- Armenteros, Diego de 435, 436
 Arnavutluk 92, 376, 455, 496, 542,
 544, 572, 574, 614, 723, 726,
 730, 767
 Aromaniler 623
 Arsenal 163
Arte della lana 132, 137, 550
asiento 219, 224, 238, 255, 256
 Asso, Ignacio de 65, 68, 69, 87, 88,
 345, 353, 600, 634, 648
 Astorga 159, 528
 Astrahan 596
 Asturias 369, 633
 Asurlular 458
 Asya 56, 83, 91, 152, 183, 301, 309,
 321, 325, 326, 354, 476, 493,
 622, 623, 628, 662, 695, 754,
 807
 Aşağı Almanyâ 300
 Athos tepesi 598
 Atina 456
 Atlantik 45, 50, 56, 76, 110, 116,
 123, 156, 190, 191, 193, 194,
 199, 204, 207, 210, 225, 250,
 253, 282, 287, 291, 298, 299,
 305, 321, 327, 328, 334, 337,
 339, 362, 392, 393, 395-398,
 406-409, 420, 433, 438-441,
 459, 464, 468, 473, 475, 476,
 511, 590, 602, 617, 692, 695,
 748, 754, 757, 758, 769, 788,
 795, 796
 Atlas Okyanusu 202
Audencia 484, 486, 487
 Audisio, Gabriel 21, 602
 Augsburg 35, 204, 327, 472, 477,
 680
 Augusta 730, 736
 Aversa 60
 Avignon 44, 53, 226, 515, 605,
 673, 702
 Ávila 644
 Avlona 360, 440, 764
 Avogadro, Ottavia 581
 Avrupa 29, 37, 48, 53, 66, 71, 75,
 79, 80, 83, 91, 92, 94, 111, 112,
 116, 128, 129, 130, 133, 136,
 138, 145, 152, 160, 164, 168,
 176, 182, 184, 191, 195, 197,
 202, 206, 207, 233, 235, 240,
 245, 252, 253, 260, 261, 268,
 269, 274, 283, 285, 288, 289,
 290, 296, 297, 299, 306, 307,
 315, 325, 326, 332, 371, 375,
 406, 409, 421, 426, 442, 443,
 444, 447, 449, 458, 459, 463,
 465, 466, 468, 469, 472, 473,
 478, 480, 493, 496, 497, 506,
 507, 509, 510, 514, 516, 536,
 537, 545, 559, 571, 573, 588,
 602, 603, 604, 608, 654, 658,
 659, 664, 680, 692, 695, 699,
 703, 704, 708, 721, 795, 800,
 807, 808
 Avustralya 599
 Avusturya 49, 195, 206, 292, 388,
 467, 604, 699, 727
 Avusturyalı Don Juan 28, 90, 92,
 214, 487, 643, 710, 718, 720,
 740, 742
 Ayala, Luys Gaytan de 435
 Ayas Paşa 539
 Aynî Ali Efendi 542
 Aziz Augustinus 619
 Azorlar 334
 Azvedo, Frey Augustinho d' 331
- ## B
- Babailer 454
 Babilliler 458
 Badajoz 62, 587
 Baehrel, René 125, 269, 800, 801

- Bağdat 325, 330, 333, 617
baharat 54, 61, 63, 72, 74, 150,
153, 183, 299, 300, 302, 304,
305, 306, 310-313, 315-318,
320, 323-326, 328-332, 336,
337, 338, 340, 403, 404, 416,
420, 438, 461, 674, 680, 776
bakır 54, 131, 180, 181, 183, 185,
189, 190, 196, 239, 271, 272,
273, 290, 293-297, 312, 317,
413, 426, 434
Balance of Power 450
baldios 368
Balkanlar 79, 184, 217, 261, 486,
496, 534, 536, 621, 622, 715,
754
Baltık 67, 71, 149, 166, 298, 364,
383, 602, 768
Baltık Denizi 298
balyoz 32, 199, 293, 668
Bambuk altını 194
Bammicheli (Veronali) 700
Banat 561
Banco della Pizza di Rialto 278
Banco di Rialto 146
Banco Giro 278, 279
Bandello, Matteo 90, 459, 551,
616, 658, 723, 749
bandito 138
Banduf, Antoine 762
banka/bankalar 145, 154, 162, 185,
226, 275, 277, 278, 279, 280
Barbaros 188, 394, 396, 717, 757,
768, 769, 771
Barbaroslar 394, 739
Barcelona 28, 30, 35, 37, 52, 53,
215, 217, 218, 220, 221, 222,
225, 227, 252, 304, 352, 366,
393, 394, 395, 400, 402, 445,
446, 489, 521, 547, 567, 573,
598, 601, 602, 620, 634, 738,
744, 762
Bardiler 385
Bari 76, 120, 367, 394, 532, 550,
735, 779
Barkan, Ömer Lütfi 81, 82, 85, 86,
103, 141, 162, 163, 166, 262,
375, 452, 453, 484, 535, 542,
809
Barlovento (donanma) 289
Baroccio, Federico 699
Baroja, Julio Caro 63, 479, 547,
615, 630, 632, 638, 640, 641,
648, 649, 652, 659, 661, 683
Barok 112, 591, 604, 695, 696, 697,
699, 701, 702, 703, 704, 708,
808
barut 130, 205, 413, 633, 634, 657,
714, 729, 730, 745, 787
Basilicata 120
Bask 123, 383, 496
Bataillon, Marcel 471, 604, 608,
652
Batı Afrika 204
Baudaert, Nicolas 436
Bauer, Clemens 76, 139, 153, 503,
701
Bavyera 376, 379
Bayard 89, 295, 564
Bayonne 24, 367, 672, 704, 768
Bearn 27, 68, 115
Béarn, Henri de 51, 115, 604
Beckers, Ch. 543
Beira 88
Bektaşılık 451
Beloch, Karl Julius 82, 83, 86, 100,
101, 102, 103, 104
Belon du Mans 26, 29, 32, 92, 183,
292, 308, 309, 310, 311, 458,
598, 665-669, 677, 680, 726,
766, 767

- Beltrami, Daniele 85, 101, 106,
 110, 551, 681
beneficum 537
 Benevento 557, 576
 Bennassar, B. 70, 106, 107, 108,
 127, 161, 358, 368, 528
 Bérard, Victor 21, 29
 Bergamo ovası 86
 Bergamo yünlüleri 329
 Berkovitza 538
 Bertholoti, Alexio 583
 Berzigheliler 384
 Besançon 59, 181, 223, 226, 242,
 243, 245, 382, 501
 Besançon fuarları 59, 242
 Beyaz Burun 190
 Beyrut 73, 78, 299, 403, 615
 Biachoraliler 384
 Bisceglie 735
 Biskay 204, 205, 208, 210, 224,
 265, 365, 393, 394, 395, 484,
 568, 633, 647, 782
 Biskaylılar 393, 395, 396
 Bizans İmparatorluğu 445, 457,
 477, 481
bizcocho 177
 Bizerte 764, 793
 Bloch, Marc 68, 87, 186, 367, 517,
 543
 Boccaccio 756
 Bodenham, Roger 404
 Bodin, Jean 58, 60, 82, 115, 266,
 508, 673
 Boğdan 353, 421, 496, 500, 586,
 727
 Bohemya 69, 149, 669, 699, 718,
 806
 Bologna 27, 32, 66, 106, 107, 108,
 110, 503, 536, 606, 697
 Bonhomme, Jacques 626
 Bordeaux 27, 115, 290, 305, 654,
 672
 Borlotti, Gio Steffano 233
 Borromeo, Aziz Carlo 702
 Bosna 453, 455, 456, 561
 Bosna ve Hersek 561
 Botero, Giovanni 46, 83, 86, 87,
 88, 90, 92, 447, 681, 755
 Bougie 619, 683, 744
 Bourg, Claude 51, 52
 Bourgars, Jacques 729
 Bourgeois, Émile 459, 754
 Bragadino, Antonio 322, 323
 Brantôme 706
 Brătianu, G. I. 182, 544, 618
 Brescia 60, 86, 137, 140, 144, 169,
 687
 Brezilya 63, 149, 196, 204, 297,
 400, 430, 438, 508, 583, 651,
 663, 696
 Brickmann, E.-E. (tarihçi) 696
 Brindisi 730, 733, 735
 Brito, G. De 335, 427
 Brötanya 67, 364, 365, 383, 398,
 488, 762
 Bruca (liman) 355
 Bruges 53, 71, 204
 Brulez, Wilfrid 154
 Brüksel 27, 29, 35, 206, 209, 212,
 410, 469, 609, 712, 738
 Buğday 105, 119, 151, 340, 345,
 349, 353, 356, 357, 358, 366,
 371, 375, 384, 391, 544
 Bulgar 66, 359, 455, 456, 537, 623,
 627, 628, 629
 Bulgaristan 31, 359, 453, 454, 456,
 583, 622, 623, 627, 628
 Buonacorsiler 384
 Buonvisiler 245, 384
 Burckhardt, Jacop 112, 628, 695,
 696, 697, 704

Burgonya 351, 513, 521, 553
 Burgos 26, 35, 44, 71, 96, 226, 227,
 364, 365, 369, 490, 526, 547,
 573, 588, 747
 Burjuvazi 550, 555
 Bursa 262, 463, 535
 Busbecq, Ogier Ghislain de 66, 89,
 91, 458, 576, 601, 658, 728
 Busch-Zantner, Richard 375, 460,
 543
 Buscio, Corrado de (Medeni hukuk
 profesörü) 174
 Büyük Petro 450

C

Cádiz 33, 50, 235, 284, 294, 365,
 385, 393, 401, 402, 404, 405,
 407, 409-412, 414, 437, 439,
 745, 748
 Cagliari 63, 422
 Çağaloğlu (Çiğalazade) 229
 Calais 32, 35, 416
 Calatrava 366, 531
 Celeents, Joseph 416
 Calvin 24
 Calvo, Bartolomeo 215
 Calvo, Jacopo (Sicilyalı korsan)
 778
 Campanalla 561
 Campodimeglio, Gierronemio 594
 Canae, Fabio 67
 Canaye, Philippe de 341, 656, 657,
 672, 726
 Canfranc 203
 Cano, Tomé 287, 508
 Cantabria limanları 159
 Cantimori, Delio (tarihçi) 608
 Capitanata 120
 Capponiler 233, 384
 Cap Santa Maria 736
 Carg, Thomas 255, 353

Carlos, V. (Charles Quint) 47, 75,
 89, 117, 134, 173, 204, 205, 206,
 216, 239, 243, 265, 282, 286,
 287, 295, 321, 366, 393, 397,
 400, 406, 449, 450, 458, 459,
 466-475, 483, 498, 518, 523,
 533, 550, 584, 633, 660, 671,
 683, 710, 727, 740, 747
carisee 142, 189, 312, 394, 400, 412,
 413, 415
 Carrachiolo 703
 Carrande, Roman 97
Carrera de Indias 161, 394
 Carreto, Alphonse de 520
 Cartagena 29, 34, 38, 160, 216,
 220, 224, 319, 352, 399, 401,
 414, 607, 718, 738, 745, 749
 Carvajal, Antonio Fernandez 686
Casa di San Giorgio 238, 278, 280,
 505, 506
 Casino 723
 Cassalmaggiore 70
 Castellammare (Sicilya limanı)
 355, 736
Castello 274
 Caster, Gilles 802
 Castro, Americo 350, 559, 574,
 607, 692, 733
 Catania (liman) 103, 355, 391,
 733, 734, 736, 775
 Cateau-Chambrésis barışı 373,
 557, 755, 806
 Catello 685
 Cathay (Çin) 405
 Cattaro 38, 49, 135, 724
 Cavendishler 557
 Cebelitarık 116, 157, 370, 385,
 394, 398, 406, 427, 437, 440,
 588, 596, 714, 722, 758, 768,
 782, 785, 788
 Cebelitarık Boğazı 116

- Cecil, William 208, 404, 501, 670, 688
- Celbe 60
- Cellini, Benvenuto 274, 275, 584
- Ceneviz kapitalizmi 80, 240, 434
- Cenevizli bankacılar 80, 206, 236, 693
- Cenevizliler 25, 39, 56, 127, 151, 154, 209, 216, 221, 237, 238, 239, 240, 242, 244, 245, 250, 252, 256-259, 360, 378, 422, 434, 454, 533, 548, 685, 690
- Cenevre 58, 112, 124, 160, 575, 606, 608, 681
- Cenova 28, 29, 35, 53, 59, 70, 71, 74, 75, 77, 79, 81, 89, 103, 117, 129, 130, 134, 135, 136, 146, 156, 168, 183, 184, 185, 188, 197, 209, 212, 215, 216, 218-225, 227, 228, 230, 232, 234-237, 240, 243-247, 252, 254, 256, 258, 275, 280, 285, 296, 300, 313, 314, 325, 348, 349, 353, 354, 355, 367, 376, 383, 384, 387, 393, 394, 396, 401, 402, 403, 407, 408, 409, 411, 414, 421, 422, 423, 426, 449, 505, 506, 507, 517, 520, 525, 532, 534, 549, 561, 565, 580, 581, 593, 594, 601, 606, 644, 656, 674, 683, 684, 685, 687, 698, 702, 712, 713, 739, 762, 778, 781, 783, 791, 792
- Cenova-Anvers altın yolu 235
- Cenova Cumhuriyeti 209, 219, 220, 240, 243, 246, 314, 348, 505, 644
- Centurione, Vincenzo 116, 209, 223, 233, 741
- Cerbe 21, 655, 740, 769
- Cerigo 229, 775, 776
- Cerigotto 775
- Cervantes, Miguel de 88, 224, 294, 502, 567, 573, 602, 705, 706, 756
- Cévennes 130
- Cezayir 33, 76, 84, 90, 111, 161, 187, 188, 197, 198, 199, 228, 291, 294, 295, 335, 349, 351, 385, 400, 406, 419, 421, 430, 493, 509, 510, 594, 601, 602, 616, 634, 638, 647, 650, 651, 658, 710, 714, 734, 737, 739, 740, 744, 748, 750, 756, 758, 761, 764-772, 777, 780, 781, 783-794
- Chalon-sur-Saône 58
- Champagne fuarları 58, 682
- Chancellor, Richard (İngiliz seyyah) 404, 405
- Chantonnay 25, 42, 400, 729
- Charles, II. 443, 683
- Charles, VIII. 72, 102, 446, 447, 448, 532, 598, 713, 806
- Charles, IX. 25, 30, 43, 209, 212, 213, 263, 314, 353, 604
- Chartres 42
- Chaul iskelesi 331
- Chaunu, Pierre 57, 97, 269, 288, 394, 803, 804, 807
- Chavigny, Jean Aimé 509
- Chioggia Savaşı 378
- Cidde 309, 310, 311
- Cinque Savii* 123, 129, 132, 136, 138, 185, 199, 240, 300, 302, 307, 317, 318, 333, 336, 397, 409, 425, 430, 439, 595, 670, 688, 689, 784
- Ciota 187, 189, 395, 487, 488
- Cipolla, Carlo M. 165, 261, 273, 381, 505, 507, 799
- Cisneros (kardinal) 29, 631

Ciudad Real 62
 Civitavecchia 398, 399, 407, 412
 Cizvitler 509, 604, 658, 702
 Clanda 648
 Clementius, VII. 505, 698
 Coca 70
 Cochín (Doğu Hint) 50
 Colbert 443, 510
 Colomb, Christophe 695
 Colonna, Marcantini (Sicilya kral naibi) 347, 413, 495, 577, 779, 784
 Comarn 729
Commedia dell'Arte 758
 Conegliano 678
 Conich, Blas Francisco 594
 Conique, Francesco de 436
contadini 274
Contaduria Mayor 230
 Contarini, Alessandro 407
 Contarini, Francesco 32, 61
 Contarini, Giustiano 407
 Contarini, Tomasso 138
 Cordoba 37, 96, 107, 135, 136, 140, 631, 641, 707, 748, 749
 Cornaro, Andrea 76
 Corneto (liman) 350, 353
 Cornovi, Antonio (Venedikli tüccar) 76
 Corona, Filippo (Sicilyalı korsan) 68, 80, 96, 191, 778
Corpus Domini 61
 Correggio 697
 Correr, Giovanni (Venedikli tüccar) 55, 56, 59, 70, 76, 77, 109, 116, 119, 122, 128, 131, 137, 146, 156, 166, 168, 173, 174, 175, 179, 180, 184, 185, 193, 232, 249, 250, 296, 323, 339, 348, 372, 377, 378, 379, 666, 674, 676, 684, 687

Corsi (Jacopo ve Bardo) 306, 342, 552
 Corsini, Bartolomeo 342
Cortès 200, 244, 263, 264, 284, 285
 Corvata, Giulio Battista (Sicilyalı korsan) 778
 Corvata, Pietro (Sicilyalı korsan) 778
 Costa, Agostino 135, 369, 438
 Cotentin 561
 Cremona 86, 606
 Cromwell 67, 672
 Cuenca 62, 65, 96, 140, 484, 526, 530
 Cvijić, J. 60, 543, 561, 612, 613, 614, 621, 622, 623, 626, 628

Ç

Çandarlı ailesi 537
 çavdar 54, 118, 119, 270, 367, 378, 379, 384, 424
 Çayas, Gabriel de 52, 213, 637
 Çin 46, 183, 235, 288, 310, 337, 405, 430, 600, 617, 618, 687, 712
 Çinliler 617, 788

D

Dall'Olmo (Venedik konsolosu) 322
 Dalmaçya 141, 378, 576, 586, 614, 621, 723, 724
 Dandolo, Andrea (Venedik balyozu) 361
 Danimarka 291, 418
 Danser, Simon 786, 788
 Dante 106, 599, 654
 Danzig 338, 383-386, 423, 424, 425
 Dauphiné 89, 553, 561, 582, 605

Davanzati 247, 272
dehesas 368
 Delbrück, Hans 566
della Annunziata fuarı 170
 Delumeau, Jean 590
 Denizci Enrique 190
 Derbent 596
 deve 158, 189, 456, 683, 752
 Deza, Don Oedro de (Granada *Audencias*ının başkanı, sonrasında kardinal) 641
 Dieppe 399, 400, 416, 764
 Dieppe limanı 399
 Dimyat 336
 Din Savaşları 46, 559
 Divan-ı Hümayun 777
Divina Commedia 654
 Doğu Akdeniz (Levant) 54, 71, 73, 75, 78, 116, 136, 142, 180, 181, 183, 184, 185, 217, 218, 227, 229, 234, 235, 289, 291, 300, 302, 303, 306, 307, 308, 318, 319, 321, 323, 324, 325, 327, 328, 332, 335, 338, 339, 353, 354, 357, 359, 371, 372, 373, 376, 378, 379, 391, 393, 396, 398, 399, 401-405, 408, 409, 413, 415-420, 426, 427, 428, 439, 441, 443, 459, 461, 462, 548, 596, 656, 663, 667, 675, 676, 678, 679, 682, 684, 689, 722, 730, 772, 774, 775, 777, 778, 780, 785
 Doğu Avrupa 79, 233
 Doğu Eksresi 45
 Dolce, Ludovico 698
 Domenichino 703
 Dom Manuel 396
 Dom Sebastian (Portekiz kralı) 320
 Donato, Leonardo 76, 249, 305

Don Jaime (Aragon kralı) 525
 Don Manuel (Portekiz kralı) 239, 299
 Don Moncada (kral naibi) 738
 Don Quijote 87, 88
 Don Sebastian 720
 Doria, Gian Andrea 28, 33, 187, 219, 220, 221, 222, 230, 242, 287, 344, 586, 762, 772, 781, 785
 Dover 436
 Drake 50, 487, 596, 757
 Drava 727
 du Fail, Noel 266
 Dunkerque 210, 436, 764
 Durazzo (Draç) 455, 536, 764
 Dürer, Albert 697

E

East India Company 420
 Ebedi Kent (Roma) 590, 701
 Ebro 68, 353, 630, 633, 634
 Ebro Vadisi 630
 Ebussuud Efendi 485
 Edirne 456, 462, 463, 535, 573, 601, 729
 Efes 653
 Eflâk 31, 184, 353, 421, 496, 500, 586, 657, 727
 Ege 49, 353, 354, 360, 361, 418, 622
 Eğriboz 49, 72, 73, 373
 Ehrenberg, Richard 205, 207, 208, 211, 214, 216, 220, 223, 224, 226, 237, 242, 243, 248, 281, 311, 383
ejidos 368
 Eldred, John 330, 331
 Elhamra 638, 642
 El Muzeirib 60

Endülüs 87, 92, 107, 123, 151, 203,
 237, 345, 348, 363-367, 396,
 498, 519, 575, 615, 631, 634,
 644, 647, 780, 782, 785, 786
 Endülüs şarapları 151
 engizisyon 343, 667, 677, 692
 En Hristiyan Kral 26, 33, 36, 213,
 416, 473, 656, 672, 701
 Enrique, IV. 490
 Enriquez, Juan 636
 Erasmusçular 605
 Eraso 206, 498, 741
 Ermeniler 332, 601, 662, 677
 Erzurum 44
escalías 368
 Escaut 204, 207, 210, 237, 305
 Escorial sarayı 162, 742
escudo 117, 225, 286, 292, 716
 Escorial 582
 Eski Kastilya 65, 630, 631
 Espinchard, Jacques 509
 Estonya 67
estrechez del dinero 212
 Etiyopya 182, 304

F

Faille, Giacomo della 441
 Falcone, Sebastiano 550
 Farnèse, Alexandre 215
 Fas 86, 89, 123, 187, 188, 189, 198,
 199, 320, 364, 449, 510, 585,
 645, 648, 654, 664, 670, 683,
 688, 740, 748, 752, 777
 Fasana 66
 Febvre, Lucien 23, 129, 150, 209,
 242, 243, 269, 299, 380, 501,
 517, 554, 593, 599, 604, 617
 Felipe, II. 24, 25, 27, 28, 30, 32, 37,
 42, 47, 50, 51, 52, 65, 69, 80, 89,
 90, 92, 135, 154, 159, 160, 162,
 178, 203-207, 210-216, 218-

221, 223, 224, 227, 239, 240,
 244, 245, 248, 251, 253-258,
 274, 278, 282-286, 296, 312,
 314, 315, 316, 318-322, 324,
 326, 327, 329, 330, 331, 340,
 341, 344, 345, 349, 351, 369,
 371, 400, 413, 414, 417, 430,
 436, 437, 439, 469-475, 483,
 487, 490, 491, 494, 496, 498,
 502, 518, 523, 525, 526, 528,
 529, 530, 555, 558, 561, 566,
 576, 578, 579, 583, 594, 607,
 637, 639, 642, 646, 656, 715,
 716, 718, 720, 738, 740, 741,
 742, 745, 753, 763, 771, 775,
 779, 780, 782, 783, 784, 805
 Felipe, III. 111, 229, 241, 251, 278,
 472, 525, 526, 529, 606, 762,
 778, 779, 805
 Felipe, V. 450
 fellahlar 88, 613, 631, 635
 Fenerli Rumlar 629
feodalite 515
 Ferdinando 88, 355, 458, 464, 465,
 466, 467, 515, 713, 727, 739,
 746, 747
 Ferrara 39, 75, 581, 606, 687, 688,
 689, 713, 737
 Ferrari, Juan Estafano 422
 Ferrier (Venedik'te Fransız elçi)
 227
 fief/fiefler 373, 375, 463, 514, 524,
 533, 537, 538, 539, 541, 545,
 550, 551
 Filibe 627
 Filipinler 235, 313, 662
 Finlandiya 67
 Fisher, Godfrey 756, 757, 758, 761,
 768, 785, 786, 787, 789, 790
fıyat devrimi 261, 269, 477, 507
 Flamanlar 185, 638, 788

- Flandre 25, 27, 56, 73, 78, 137,
150, 206, 211, 214, 215, 216,
221-224, 226, 234, 239, 244,
255, 257, 282, 287, 296, 305,
327, 364, 366, 383, 386, 391,
393, 394, 396, 407, 410, 411,
413, 414, 416, 435, 439, 470,
473, 497, 514, 532, 570, 580,
704, 711, 713, 714
- Floransa 28, 30, 33, 34, 35, 49, 50,
51, 53, 55, 59, 69, 70, 71, 74, 77,
79, 80, 81, 88, 90, 100, 101, 105,
107, 108, 117, 118, 127, 136,
137, 140, 141, 146, 183, 199,
211, 213, 214, 216, 217, 225,
226, 228, 230, 231, 232, 234,
236, 240, 245, 271, 272, 277,
280, 281, 285, 306, 320, 325,
328, 340, 346, 349, 350, 351,
373, 376, 383, 384, 385, 386,
396, 400, 402, 409, 420, 430,
438, 439, 448, 449, 495, 502,
505, 506, 522, 524, 525, 528,
536, 546, 548, 549, 558, 563,
565, 573, 574, 582, 589, 590,
595, 606, 607, 617, 643, 645,
646, 655, 678, 696, 698, 707,
714, 717, 763, 766, 773, 775,
776, 779, 785, 809
- Floria, Giugliano di 218
- fociunt laborare* 134
- Foggia (liman) 358
- Fontainebleau 27, 44
- forsa/forsalar 171, 172, 513, 716,
717, 749, 761, 769, 777
- Forte, Matteo 594
- Foscarini, Jacopo 322, 323, 407,
409
- Fourastié, Jean 94, 269, 270, 272,
802
- Fourquevaux (İspanya'daki Fransız
elçi) 25, 209, 212, 216, 217,
316, 398, 521, 522, 714, 729,
735, 741, 768, 781, 782
- Fra Ambrosio (Sancinolu Kapüsen
rahip) 792
- Franche-Comté 209, 243, 517,
554, 604
- Franchi, Gregorio di 209
- François, I. 44, 47, 67, 305, 468,
675
- Frankfurt 59, 223, 246, 300, 468,
609
- Fransa 27, 36, 42, 46, 47, 51, 52,
67, 79, 81-84, 86, 93, 112-115,
118, 126, 130, 148, 155, 156,
202, 203, 206, 209, 212-215,
227, 233, 234, 241, 242, 263,
266, 267, 269, 271, 275, 283,
295, 300, 305, 316, 364, 366,
369, 370, 373, 391, 398, 400,
407, 416, 423, 430, 447, 448,
449, 460, 464, 467-470, 472,
474, 479, 480, 482, 487, 489,
491, 496, 500, 502, 505, 512,
514, 521, 526, 531, 541, 554,
556, 557, 571, 576, 582, 583,
587, 588, 590, 600, 601, 605,
608, 613, 618, 637, 647, 656,
672-675, 681, 686, 691, 694,
701, 704-708, 710, 713, 719,
721, 744, 755, 764, 768, 769,
801, 803, 809
- Fratino (Il) 741
- Frias dükkleri 526
- Friuli 564, 725
- Fuggerler 80, 153, 206, 210, 223,
237, 245, 251, 252, 255, 313,
315, 326, 327, 340, 366, 382,
500, 690
- Fuggerler yüzyılı* 80

G

Gabano, Bald (Venedikli tüccar)
76

gabelle (tuz vergisi) 323

Gacon, Samuel 668

Gaeta 53, 735, 781

Galapagar 52

Galiçya 365, 367, 369, 395

Galignano (İtalya yarımadasında
bir hisar) 735

Gallipoli 733

Gallordo y Victor Manuel 294

Galluna (La) 63

Galuzzi, R. (tarihçi) 545

Gama, Vasco da 74, 310, 315, 381,
396, 459, 461, 695

Gandia 532, 635

Gao 187

Garret, William 417

Gaskonya 113, 210, 561

Gaskonya körfezi 210

Gassot, Jacques 659, 715

Gautier, Émile-Félix 618, 653, 662

Gautier, Théophile 526, 529, 575,
601, 651

Gelibolu 354, 493

Gelzer, H. 479

gemi/gemiler 34, 51, 57, 73, 76,
114, 155, 156, 158, 235, 287,
301, 305, 309, 311, 317, 331,
334, 335, 341, 352, 386, 393,
394, 399, 400, 401, 403, 409,
414, 416, 417, 419, 432, 438,
441, 569, 593, 655, 714, 716,
749, 791

Geriniler 545

Germanias 565, 632, 641

Germenler 610

Gilli, Giovanni Agostino 314

Gine körfezi 189

Gioffré, Domenico 152, 243

Giorgiu, Paolo 627

Girard, Albert 82, 95, 289, 416

Girgenti (liman) 342, 355, 356,
736

Girit 109, 123, 171, 294, 336, 360,
373, 395, 402, 403, 404, 410,
414, 415, 580, 599, 610, 611,
676, 723, 724, 725, 762, 778,
780

Girit Savaşı 294

Giron 172

Giudecca 128

Giudici, Gio Battista 233

Godinho, Vitorino Magalhães 86,
123, 186, 189, 191, 194, 198,
239, 297, 299, 303, 331, 337,
338, 364

Goletta (La) 31, 90

Gondola ailesi 54

Gonzaga (Vespasiano prensi) 742

Gonzaga, Ferrante

Gonzague, Charles (Nevers dükü)
509, 589, 698

Gonzales, Tomás 96, 97

Gotik 696

göçebe/göçebeler 452, 574, 614,
623, 628

Graal Efsanesi 654

Granada 24, 63, 90, 96, 147, 196,
369, 446, 460, 464, 465, 477,
481, 484, 487, 490, 496, 517,
521, 560, 574, 587, 588, 615,
621, 630-633, 636-645, 691,
715, 738, 782, 806

Granada Krallığı 477, 636

Granada Savaşı 481, 521, 560

Granvelle (kardinal) 48, 200, 220,
242, 469, 472, 474, 475, 486,
572, 577

Gravelines 436

Gregorius, XIII. 581, 720, 791
 Grenard, Fernand 451, 459, 460,
 654, 655, 725, 764
 Gresham, Thomas 72, 207, 208
 Grimaldi, Carlo (Monaco dükü)
 344
 Grimaldi, Francesco 550
 Grimaldi, Gio Jacomo 240
 Grimaldi, Juan Jacomo de 258
 Grimaldi, Nicolò 206, 216
 Gritti, Aloysius 38, 458
 Grosseto (liman) 353
grosso modo 43, 70, 118, 133, 157,
 615
grossoni 72
 Guadalajara 62, 65, 96, 490, 525,
 526
 Guardiler 385
 Gucerat 304, 310
 Gue Burnu 748
 Gueines, Diego de 241
 Guevara, Antonio de (Mondenado
 piskoposu) 24, 706
 Guevara, Pedro de (Chinchón kon-
 tu) 648
 Guicciardini, Francesco 88, 146,
 306, 342, 381, 447, 502
 Guyenne 68, 565
 Guyenne şarapları 68
 gümüş 53, 54, 61, 66, 72, 73, 76,
 117, 164, 174, 179-182, 186,
 192, 195, 196, 199, 201, 208,
 210, 213, 214, 216, 217, 221,
 228, 230, 235, 239-242, 249,
 252, 254, 266, 268-273, 276,
 280, 290, 292-297, 300, 338,
 339, 373, 482, 506, 514, 525,
 801
 Güney Fransa 113
 Güney İtalya 79, 582
 Güney Languedoc 94

H

Habeşistan 461
 Habler, Konrad 95
 Habsburg 47, 467, 725, 754
 Habsburglar 295, 462, 463, 476
 Ha Cohen, Joseph (hekim) 664,
 685, 689
 Haçlı Savaşları 466
 Haçlı siyaseti 448
 Haëdo, Diego de 90, 197, 198,
 228, 294, 744, 748, 761, 765,
 770, 772, 785, 786
 Haga, Cornelius 441, 494
 Hakluyt, Richard 185, 188, 197,
 228, 293, 295, 301, 309, 316,
 330, 349, 360, 401, 403, 404,
 405, 413, 416, 417, 418, 420,
 421, 422, 596
 Halbwachs, Maurice 21
 Halep 69, 130, 149, 152, 185, 192,
 217, 235, 291, 306, 307, 308,
 317, 325, 329-333, 335, 336,
 375, 460, 548, 572, 681, 684
 Halperin Donghi, Tulio 114, 624,
 635
 Hamburg 208, 290, 326, 384, 416,
 423, 425, 439, 664, 670, 681,
 687, 689
 Hamilton, Earl J. 106, 164, 199,
 263, 266, 267, 286, 288, 294,
 313, 335, 345, 353, 382, 484,
 498, 499, 649, 799, 804
 Hammer, Joseph von 291, 293,
 304, 494, 542, 621, 754
 Hansalılar 423, 425, 426, 434
 Hanya 373, 374
 Hareborne, William (I. Elisabeth'in
 Türkiye elçisi) 418
 Harfleur 308
 Hattner, Alfred 654

- haydut 457, 573, 575, 577, 579,
580, 583, 675, 678
Hazar Denizi 313, 333, 596
Heers, Jacques 130, 146, 150, 162,
165, 237, 383, 393, 396, 402
Helenizm 653, 719
Hémardinquer, J.J. 711
Henares, Alcalá de 244
Henri, II. 47, 514, 672
Henri, III. 26, 187, 214, 215, 227,
472, 763
Henri, IV. 27, 163, 426, 510, 672,
762
Henry, VIII. 485
Herder, John Gottfried von 620,
664
Herodotos 599
hidalgo 483, 547
Hindiçin 337
Hindistan 45, 51, 73, 111, 145,
155, 183, 235, 302, 303, 304,
307, 308, 314, 315, 316, 330,
331, 332, 621, 724
hindistancevizi 309, 312, 318, 324,
329, 336
Hint adaları 337, 420
Hintler 56, 57, 113, 200, 224, 237,
253, 255, 266, 287, 310, 315,
320, 324, 325, 332, 334, 335,
337, 430, 434, 437, 472, 554,
567, 589, 596
Hint Okyanusu 50, 56, 298, 302,
303, 309, 312, 315, 316, 321,
328, 331, 420, 421, 427, 430,
461, 695
Hochstatterler 153
Hollanda 25, 26, 37, 42, 44, 51, 58,
122, 123, 143, 144, 151, 155,
166, 191, 199, 202, 204-207,
209-213, 220, 223-226, 229,
233-237, 239-242, 244, 250,
252, 254, 255, 256, 268, 269,
281, 283, 286, 290, 291, 299,
315, 320, 321, 328, 383, 401,
410, 411, 423, 424, 426, 427,
430, 431, 433-437, 440, 441,
442, 450, 467-470, 473, 474,
494, 501, 510, 514, 605, 647,
656, 681, 705, 722, 755, 803
Homeros 756
Hondschoote 140, 225
Honfleur 308
Houtman, Cornelius 328, 427
Huart, G. 454
Huesca 65, 68
Hunto, Richard 421
Hurtado de Mendoza, Diego 481,
528, 632
Hutten, Ulrich von 719
Huxley, Aldois 45
Hürmüz 69, 76, 303, 307, 314,
325, 331, 332, 334

I
Ibarra, Francisco de 48
İfriqiya 614
Innsbruck 35, 205, 206, 351
Irak 303, 307
Isabella (Kraliçe/Catherine de'
Medici'nin kızı ve II. Felipe'nin
üçüncü eşi) 464, 487, 749
Istria 66, 70, 141, 723, 725

İ
İberya İslâmı 621, 630
İberya Yahudileri 111
İber yarımadası 79, 239, 442, 494,
809
İbiza 396, 762
İbiza tuzu 396
İbn Abbad (Rondalı şair) 599, 654

- İbn Haldun 619
 İbrahim Halebi (Multeka) 485
 İbrahim Paşa (Vezir-i Âzam) 458, 539
 İbranice 598
 İnebahtı körfezi 116
 İnebahtı Savaşı 30, 668, 710, 717
 İngiliz-İspanyol barış anlaşması 422
 İngilizler 185, 186, 290, 305, 332, 385, 402, 403, 412, 413, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 425, 426, 427, 432, 433, 434, 436, 437, 443, 786, 788
 İngiltere 32, 56, 67, 71, 83, 112, 122, 130, 133, 138, 155, 162, 205, 207, 208, 227, 268, 269, 271, 280, 290, 291, 297, 299, 327, 363, 379, 383, 385, 393, 394, 396, 403, 404, 407, 410, 411, 413-417, 423, 424, 430, 431, 435, 436, 467, 474, 480, 484, 485, 557, 571, 590, 594, 600, 603, 606, 647, 657, 664, 672, 681, 686, 691, 706, 707, 720, 721, 764, 788, 789, 801, 803
 ipek 54, 64, 74, 76, 112, 126, 129, 130, 134, 135, 138, 139, 144, 151, 182, 183, 239, 263, 274, 311, 312, 317, 318, 323, 324, 329, 330, 332, 333, 390, 391, 403, 404, 427, 443, 494, 579, 606, 638, 642, 674, 776
 ipekçilik 134, 136
ipso facto 174, 688
 İran 116, 149, 183, 235, 236, 293, 303, 304, 306, 307, 308, 313, 314, 317, 328, 332, 333, 337, 420, 427, 493, 509, 510, 599, 617, 619, 649, 658, 676, 712, 715, 755, 777, 807
 İran Körfezi 116, 304, 306, 314, 337
 İranlılar 285, 460, 597, 715
 İrlanda 67, 394, 442, 594, 654, 716, 721
 İrlandalılar 788
 İskenderiye 29, 32, 34, 35, 38, 73, 78, 152, 182, 218, 227, 228, 235, 299, 305, 306, 310-313, 315, 316, 317, 318, 323, 325, 329, 330, 331, 335, 360, 371, 419, 438, 493, 548, 572, 594, 601, 602, 616, 618, 681, 762, 763, 772, 774
 İskenderun 332, 333, 336, 788
 İskoçlar 788
 İskoçya 67, 385, 442, 603
 İslâm/İslâmiyet 83, 84, 86, 91, 92, 111, 161, 184, 190, 290, 391, 400, 422, 462, 465, 497, 514, 534, 547, 590, 596, 599, 614, 617, 618, 619, 621, 622, 628, 634, 642, 643, 651, 652, 653, 655, 656, 662, 681, 684, 690, 691, 692, 695, 696, 712, 718-721, 723, 730, 750, 754, 805, 807
 İspanya 25, 26, 27, 33, 34, 37, 38, 42, 47-52, 61, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 90, 93, 95, 97, 106, 107, 111, 113-118, 121, 122, 124, 126, 127, 135, 136, 139, 143, 148, 151, 153, 155, 156, 159, 172, 175, 176, 181, 186, 187, 192, 199, 200, 202, 203-207, 209-213, 216, 217, 219-222, 224, 226, 228-231, 233-240, 244, 245, 248, 252, 253, 255, 257, 258, 267,

- 268, 271, 273, 275, 282, 283,
286, 287-290, 295, 296, 313,
319, 323, 326, 334, 340, 344-
348, 350, 352, 353, 363, 365,
367, 369, 371, 373, 385, 389,
394, 395, 397, 398, 410, 412,
414, 419, 426, 429, 431, 434,
435, 438, 442, 449, 465, 466,
467, 469, 470-475, 479, 480,
481, 483, 485-489, 494, 495,
496, 498, 500, 501, 502, 508,
509, 511, 514, 517, 518, 520,
521, 524, 525, 526, 531, 533,
541, 546, 547, 548, 552-555,
559, 566, 567, 568, 573, 575-
588, 590, 598, 599, 600, 603,
604, 605, 607, 608, 609, 613,
615, 617, 618, 621, 630-633,
638, 639, 641, 643-647, 649-
653, 656, 660, 662, 663, 664,
666-669, 673, 674, 683-686,
690-694, 701, 704, 705, 707,
713, 716, 717, 719, 721, 737,
739, 746, 747, 748, 750-753,
755, 758, 767, 770, 771, 779,
783, 792, 794, 795, 803, 806,
808, 809
- İstanbul 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38,
39, 44, 49, 73, 78, 81, 83, 91, 92,
103, 111, 116, 141, 162, 163,
184, 199, 229, 291, 293, 294,
303, 304, 314, 323, 338, 346,
347, 359, 360, 371-374, 396,
399, 403, 413, 416, 418, 419,
421, 440, 441, 445, 446, 452,
457, 460, 461, 463, 485, 486,
494, 497, 500, 501, 509, 539,
540, 548, 573, 588, 597, 598,
600, 602, 611, 616, 643, 657,
659, 668, 669, 676, 679, 681,
682, 687, 688, 689, 694, 695,
712, 714, 720, 725, 739, 743,
754, 755, 756, 766, 774, 777,
787, 794, 796, 808
- İsviçre 160, 243, 344, 457, 561, 699
- İşkodra 456
- İtalya 26, 27, 29, 44, 56, 58, 59, 66,
71, 79, 81-84, 86, 90, 93, 100,
101, 102, 105, 106, 112, 115,
118, 126, 138, 143, 151, 172,
202, 203, 212, 215, 217, 220-
224, 227, 229, 230, 232-235,
238, 239, 240, 252, 253, 261,
268, 269, 280, 291, 296, 319,
326, 327, 350, 352, 362, 363,
371, 372, 374, 376, 378, 379,
381, 383, 385, 386, 387, 395,
397, 425, 438, 439, 441, 442,
445, 446, 447, 449, 450, 455,
465, 466, 467, 469, 470, 472,
487, 498, 502, 514, 527, 536,
548, 549, 569, 574, 581, 582,
585, 586, 588, 589, 590, 598,
600, 601, 603-607, 609, 614,
656, 673, 674, 675, 677, 682,
686, 689, 694, 697, 698, 699,
700, 704, 705, 707, 713, 717,
730, 737, 739, 745, 746, 750,
755, 775, 787, 794, 806
- İzlanda 768, 788
- İzmir 235, 676, 686, 786
- J**
- Japonlar 788
- Jativa 635
- Java 337, 427
- Jean de la Croix (Saint) 599, 654
- Jenkinson (İngiliz seyyah) 313
- Jezero Gölü 544
- João, III. 301
- Joint Stock Companies* 155
- Joly, Barthélémy 113, 114

Julius, II. 701
 Julius-Claudiuslar 182
juros de resguardo 238

K

kadırga 33, 74, 171, 172, 176, 177,
 216, 221, 223, 224, 225, 230,
 287, 299, 309, 322, 413, 432,
 500, 577, 586, 650, 652, 710,
 716, 717, 730, 745, 746, 759,
 761, 769, 772, 775, 777, 780,
 781, 783, 787, 793, 795
 Kahire 35, 92, 235, 291, 306, 307,
 309, 310, 312, 315, 325, 460,
 493, 548, 615, 651, 654, 681,
 684, 714
 Kahire-Kudüs yolu 92
 kahve 600
 kalay 123, 400, 401, 402, 412, 413,
 415, 417, 423, 424, 434, 657
 Kalküta 145, 149, 299, 310, 317,
 331, 638
 kalyon (galion) 158, 403, 648, 754,
 772
 kalyota (galiote) 743, 754, 772,
 779, 780, 783
 Kambaya (İndus vadisi bölgelerinin
 mahreci) 309
 Kanada 354
 Kanaryalar 334
 Kandiye 30, 33, 35, 73, 109, 130,
 360
 Kantakuzenes, Mihail 500, 501,
 548
 kapitalizm 133, 149, 152, 236, 259,
 438, 478, 564, 681, 688, 694,
 804
 Kapüsenler 509, 604, 658, 702, 792
 karabiber 54, 56, 74, 80, 145, 149,
 150, 151, 153, 240, 298, 299,
 300, 302, 303, 305, 306, 310-

313, 315, 318, 319, 323-327,
 330, 335, 336, 338, 342, 403,
 426, 430, 438
 Karaburun (Cap Nègre) 399
 Karadağlılar 597
 Karadeniz 49, 73, 116, 182, 353,
 372, 399, 574, 657, 755, 777
 Karaköy (İstanbul) 668
 Kara Veba 94
 Karmelitler 319, 702, 792
 Karolenj 374, 538
 Karpat 626
 Kartaca 90, 593
 Kastilya 24, 37, 47, 60, 62, 65, 68,
 69, 82, 95, 97, 104, 105, 108,
 109, 111, 114, 118, 120, 123,
 125, 126, 129, 133, 146, 147,
 148, 151, 159, 163, 164, 171,
 187, 195, 196, 213, 220, 234,
 237, 238, 244, 251, 252, 256,
 258, 259, 261, 263, 274, 275,
 282-285, 290, 294, 300, 306,
 313, 335, 345, 349, 350, 352,
 358, 364, 365, 369, 382, 449,
 464, 465, 473, 474, 478, 484,
 491, 496, 499, 506, 515, 520,
 522, 523, 524, 529, 530, 531,
 546, 555, 583, 589, 607, 630-
 633, 641, 643, 644, 646, 647,
 677, 706, 714, 746, 782
 Kastilya köyleri 171
 Katalonya 28, 68, 95, 113, 114,
 151, 203, 218, 288, 366, 369,
 457, 516, 531, 565, 569, 572,
 573, 574, 576, 610, 618, 632,
 634, 784, 785
 Katolik 25, 51, 82, 83, 95, 111, 154,
 191, 192, 202, 215, 217, 221,
 222, 238, 239, 246, 253, 256,
 265, 284, 322, 323, 324, 327,
 348, 355, 370, 398, 414, 422,

- 425, 431, 446, 449, 463-467,
470, 473, 475, 481, 483, 487,
490, 501, 515, 590, 603, 604,
606, 611, 613, 621, 622, 631,
632, 647, 654, 658, 667, 675,
685, 686, 691, 692, 701, 713,
720, 721, 739, 746, 747, 754,
779, 793, 806
- Katolik Güney Hollanda 431
- Katolik Kral 215, 222, 239, 323,
324, 327, 348, 398, 414, 425,
466, 487, 701
- Katolik Krallar 82, 83, 95, 463,
467, 647, 691
- Katoliklik 603
- Kavala 354, 493
- Kefalonya 172, 414, 597, 724
- Kellebenz, Hermann 155
- Kerhuel, Marie 801
- Kıbrıs 73, 83, 126, 171, 329, 348,
399, 403, 405, 408, 419, 501,
595, 597, 611, 618, 676, 679,
723, 724, 725, 773, 775
- Kırcaali 583
- Kızıldeniz 49, 116, 293, 301, 302,
304, 306, 308, 310, 311, 313,
315, 316, 328, 337, 461, 722
- Kinnereth gölü 141
- Koçi Bey 542
- Kolonyalizm 636
- Komor adaları 427
- Konya 454
- Korfu 21, 35, 171, 192, 316, 347,
348, 360, 676, 724, 767
- korsan/korsanlık 187, 208, 332,
397, 398, 422, 427, 430, 572,
596, 612, 689, 712, 726, 730,
749, 756, 757, 758, 761, 763-
772, 775, 778, 779, 780, 782-
786, 790, 791, 794, 795, 806
- Korsika 63, 64, 65, 69, 83, 89, 112,
341, 376, 515, 560, 572, 580,
586, 602, 656, 738, 783, 785,
794
- Kostar 537
- kölecilik 588, 590
- Köln 208, 654
- Köprülüzade (M. Fuad Köprülü)
454
- Köstendil 623, 627
- Kraków 43, 351
- Kretschmann, Jenny Giriziotti 801
- Kudüs 92, 405, 681, 777
- Kulpa 727
- kumaş 61, 62, 68, 69, 112, 114,
128, 131, 132, 134, 135, 136,
140, 141, 142, 144, 189, 226,
241, 263, 312, 324, 329, 401,
412, 415, 420, 434, 635, 655,
746
- kurşun 48, 123, 162, 185, 400, 412,
413, 420, 424, 434, 460, 657,
745, 788
- Kutsal Liga 701, 720
- Kutsal Roma Germen İmparator-
luğu 477
- Kuttenberg (Prag) 182
- Kuzey Afrika 33, 83, 84, 87, 90,
91, 92, 111, 182, 187, 188, 189,
193, 194, 197, 354, 385, 399,
419, 422, 465, 466, 561, 586,
593, 614, 617, 618, 619, 657,
658, 662, 663, 677, 682, 683,
695, 715, 739, 746, 747, 748,
749, 750, 782, 806
- Kuzey Denizi 71, 298, 407, 408,
686
- Kuzey Hollanda 431
- Kuzey İtalya 58, 59, 126, 378
- Kuzey Tirol 123
- Küçük Afrika 75, 186, 189

L

- La Fontaine 617
 Lagos 190
la malaguetta 313
la moneta larga 230
 Lanasky, Victor 610
 Lanciano (Abruzzeler) 60, 61, 62,
 141, 678, 689
 Lanciano fuarlari 141, 678
 Lane, Frederic 44, 56, 306, 307,
 310-714, 722
 Lanfranchiler 384
 Laraş 748
 Laredo 206, 210, 434
 La Rochelle 305, 401, 410, 764
 Lazlar 541
 Lecca 515
 Lefkoşa 30, 31
 Le Havre 211, 409
 Leiden 140
 Leipzig 60, 163, 246, 256, 298,
 494, 600
 Lenkovitch, Hans 728
 Lentini 351, 352, 550
 Leruela, Miguel Caxa de 124
 Leon, X. 701, 702
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 95,
 126, 127, 130, 516, 800
 Lescalopier, Pierre (Fransız seyyah)
 31, 91
 Lescarbot, Marc 266
 Lesdiguières 582
Levant Company 405, 417, 418,
 419, 420
 Levanten 601, 688
Levantini 670, 688
 Leymieri, Pedro 436, 437
 Leze, Michiel de 192
 Licata (liman) 355
 Licata (Sicilya) 736
 Liguria 112, 517
 limon 123, 599
 Limousin 27
 Lion körfezi 203
 Lipari adaları 576
 Lippomano 324
lira 193
 Livet, Robert 88, 95, 517, 620
 Livorno 33, 34, 38, 116, 117, 185,
 199, 225, 228, 230, 235, 306,
 320, 342, 353, 384, 385, 396,
 399, 400, 401, 409, 411, 412,
 413, 415, 420, 422, 424, 425,
 428, 429, 430, 438, 441, 589,
 602, 664, 684, 686, 756, 758,
 761, 764, 765, 777, 786, 787,
 794
 Lizbon 27, 35, 37, 56, 57, 75, 88,
 112, 122, 145, 149, 155, 158,
 161, 178, 194, 203, 204, 210,
 215, 221, 224, 240, 245, 253,
 297, 299, 300, 301, 304, 305,
 306, 311, 312, 315, 318, 320,
 322-327, 335, 337, 341, 342,
 344, 363, 364, 365, 370, 381,
 385, 386, 396, 409, 411, 424,
 425, 427, 433, 437, 440, 473,
 555, 594, 597, 600, 660, 677,
 678, 686, 689, 793
 Lodi barışı 71, 72, 446
 Loire 464
 Lombardiya 60, 70, 75, 243, 380,
 583
 Lomellini, Battisto 211, 215, 216,
 793
 Lomellino, Nicolò 209
 Londra 32, 35, 40, 43, 49, 53, 54,
 67, 156, 162, 207, 208, 210, 253,
 299, 315, 363, 394, 399, 403,
 405, 406, 407, 409, 410, 412,
 414, 416, 417, 418, 421, 422,

424, 441, 442, 545, 652, 672,
686, 721
Longlée, Pierre de 26, 203, 215,
221, 222, 223, 472, 645
longue durée 21, 798, 801
Lons-le-Saunier 242, 243
Lopez de Gomora, Francisco 265
Lorenzo (Muhteşem) 76, 211, 213,
220, 223, 224, 301, 307, 308,
359, 546, 548, 808
Lorga, N. 621
Lotti, Francesco 528
Louis, XII. 466, 532, 806
Louis, XIV. 44, 111, 450, 491
Lucas, John 421
Lucca 112, 226, 381, 383, 565, 606
Lucca ılıcaları 381
Lucera 60, 689
Luzzatto, Gino 122, 166, 242, 247,
278, 279, 280, 670
Lübeck 5, 149, 290, 326, 404, 423,
786
Lüsitanya (Portekiz) 306
Lwów (Lviv) 57, 229, 263, 272,
338, 416
Lyon 25, 27, 30, 35, 43, 44, 55, 58,
59, 61, 77, 80, 81, 91, 130, 131,
145, 146, 203, 207, 214, 215,
226, 231, 241, 242, 243, 245,
246, 253, 305, 508, 553, 600,
601, 704, 710

M

Macaristan 54, 91, 182, 217, 296,
351, 374, 378, 458, 459, 462,
469, 485, 536, 573, 576, 603,
659, 669, 723, 726, 728, 729,
755, 806
Machiavelli, Niccolò 447, 449, 465
Maddalana, Aldo de 800

Madera 364, 396, 676, 677, 678,
679, 788
Magellan boğazı 569
Mağrip 186, 188, 189, 192, 197,
199, 615, 616, 619, 730, 739,
740, 744, 748, 770
Mağrip İslâmı 619
Main-Frankfurt 59
Makedonya 354, 359, 466, 627
Malabar kıyıları 302, 309, 337
Malaga 167, 168, 350, 351, 365,
366, 393, 398, 409, 410, 425,
487, 491, 567, 713, 714, 749,
782
Mâle, Émile 697
Malestroit, M. de 266, 267
Mali 101, 187, 190, 540
Malta 32, 291, 292, 402, 409, 413,
421, 440, 576, 710, 714, 730,
737, 740, 743, 756, 761, 764,
766, 769, 772, 774-778
Malta korsanları 440
Malta Şövalyeleri 413, 775
Malthus, Thomas Robert 127
Maluku 309, 325
Maluku adaları 325
Malukular 338
Malvendalar 214, 340, 498, 547
Malvoisie 403, 404, 723
Malvoisie şarabı 403, 404
Malynes, Gerard (İngiliz tücar)
266
Mandello (Kont Andrea) 552
Manfred (Sicilya kralı) 354
Manfredonia 358, 679, 733, 735
maniyerizm 699
Mansa (Mali kralı) 187
Manş 36, 298, 408
Mantova 29, 57, 59, 72, 73, 75, 89,
90, 140, 188, 197, 216, 232, 348,

- 383, 394, 395, 570, 581, 589,
666, 671, 673
Maragateria 129, 159
Marakeş 648, 664
Marenta 766
Marini, Olivero 233
Marmara 26, 372
marranos 438
Marsala 735, 736
Marsilya 26, 33, 35, 122, 156, 203,
280, 305, 329, 332, 336, 338,
394, 395, 399, 402, 415, 419,
421, 548, 566, 600, 601, 602,
652, 673, 675, 676, 686, 749,
761, 762, 768, 783, 784, 786,
787, 792
Martelli, Boccio 774
Martelli, Carlo 774
Martín, Felipe Ruiz 80, 96, 111,
119, 127, 133, 136, 140, 147,
150, 151, 152, 153, 160, 162,
221, 230, 231, 234, 236, 238,
239, 241, 243, 244, 249, 253,
257, 258, 264, 338, 367, 370,
389, 528, 549, 551, 693, 707,
800, 809
Maruffo, Giox Paolo 233
Masseiler 385
Massif Central 44, 130, 604
Maurice adası 427
Mauroceno, Leonardo 563
Mauss, Marcel 591, 592
Maximilian, I. 458
Mazzara 355, 736
Medici, Catherine de' 487, 514,
600, 607
Medici, Cosime de' 383, 549, 765
Medici, Giuliano de' 698
Medici, Marie de' 706
Medici, Piero de' 373
Mediciler 320, 325, 574
Medina 58, 59, 60, 70, 81, 90, 127,
153, 159, 167, 184, 199, 209,
210, 225, 226, 227, 230, 231,
236, 254, 300, 365, 386, 435,
436, 437, 489, 522, 526, 527,
528, 531, 547, 567, 633, 638,
685, 713, 740, 751
Medina, Bartolome de 199
Medina del Campo 58, 59, 60, 70,
81, 127, 153, 167, 184, 225, 226,
230, 231, 236, 254, 300, 365,
531, 633, 685, 713
Medina, Pedro de 90, 159, 526,
638, 713
Medina Sidonia dükü 436, 437,
522, 528
medio general 215, 245, 251, 257,
258
Mehmet, II. (Fatih Sultan Meh-
met) 446, 457, 478, 539
Mehmet Paşa 361, 417, 492, 777
Mekke 187, 309, 317, 331, 359,
462, 600, 777
Melilla 741, 744, 749, 750, 751,
753
Melinchiler 385
mellah 663
Memlükler 460, 462
Mendes ailesi (Portekizli) 679
Mendesler 384
Mendoza, Bernardino de (II. Feli-
pe'nin Paris'teki elçisi) 27, 50,
211, 274, 285, 413, 416, 518
Mendoza, Diego Hurtado de 481,
528, 632
Mendoza, Don Inigo de (II. Feli-
pe'nin Venedik'teki elçisi) 253,
365, 509
Mendoza, Don Juan de 203
Mendoza, D. Pedro de 578
Meriç 32, 456, 627

- Mers-el-Kebir 741-744, 749, 750, 753
 Messina 28, 32, 33, 34, 54, 92, 103, 188, 232, 278, 308, 343, 355, 388-391, 394, 399, 404, 407, 422, 495, 548, 565, 576, 670, 713, 714, 730, 734, 736, 743, 756, 763, 764, 774, 775, 777, 779, 781, 784
 Messina ayaklanması 565
 Meste, Julius Klein 518
 Mestre 128
 Meutra 729
 Mevleviler 454
 Mezzogiorno 138, 733
 Mısır 53, 73, 74, 83, 84, 182, 184, 185, 197, 235, 236, 291, 293, 302, 303, 304, 307, 308, 311, 312, 314, 318, 324, 327, 330, 336, 341, 353, 354, 359, 372, 373, 374, 387, 396, 403, 420, 450, 459-463, 491, 509, 561, 594, 598, 600, 653, 669, 718, 755, 763
 Mısırlılar 788
 Micas, Juan 501, 548, 679
 Michel Angelo 233
 Midilli sancak beyliği 361
 Miero, Giovanni 609
 Milano 35, 53, 70, 71, 74, 75, 77, 81, 83, 86, 101, 111, 131, 137, 138, 214, 216, 221, 222, 223, 228, 242, 245, 246, 278, 282, 283, 319, 325, 344, 352, 414, 445, 469, 473, 534, 551, 552, 554, 576, 583, 606, 659, 665, 666, 668, 670, 673-676, 684, 688, 713, 734, 799
 Milanolular 75
 Milazzo (Sicilya) 736
 Mincio 86
 Minorca adası 396
 Mirandola (La) 295
 Modon 726
 Moğol İmparatorluğu 479
 Mohaç Savaşı 459, 715, 806
 Molière 707
 Molla Hasan Elhacı 543
 Mollard, Simón 705
 Mondejar 212, 366, 576, 577, 578, 640, 641, 643
 Mondoucet 213
 Monferrat 685
 Monopoli 733, 735
 Montaigne, Michel de 381, 604, 706
 Montalto (liman) 350, 353
montes blancos 368
 Montmorcentler 521
 Montorio, Battista 135
 Montpellier 27, 53, 132, 192, 673, 705
 Mora 92, 173, 456, 496, 610, 674, 724
 Moravya 111, 456
 Morisko köylüleri 639, 641
 Moriskolar 95, 547, 624, 633, 635, 637, 639, 641, 642, 644, 646-649, 651, 652, 656, 662, 673
Moros 633, 639, 684, 752
 Moskova 313, 407, 418
 Mostaganem 740, 771
 Moucheron, Balthasar 426
 Mozambik kıyıları 508
 Mucla de Cortes (Valencia bölgesi) 635
 Mulay Hasan (Tunus Sultanı) 616
 Murad, III. 493
 Murad, IV. 494
 Murad Paşa 597
 Murcia 96, 631
 Mustafa Selanikî (vakanüvis) 540

mutatis mutandis 45, 161, 442, 450,
531
Müller, Thomas 39, 53, 54, 210,
214, 359, 360, 394, 726, 727
Münzer, Dr. Hieronymus (seyyah)
633

N

Nagero, Bernardo 77
Naksos dükü 501, 679
Nantes 213, 487, 672, 681, 762
Napoléon, I. 104
Napoli 26, 30, 35, 60, 61, 62, 76,
83, 86, 92, 100, 103, 111, 116,
117, 118, 120, 121, 126, 130,
131, 144, 151, 154, 156, 158,
170, 171, 172, 177, 181, 185,
189, 216-219, 222, 227, 228,
232, 233, 246, 265, 268, 273,
274, 277, 279, 282, 283, 289,
314, 319, 325, 341, 346, 348,
350, 358, 361, 362, 366, 369,
377, 389, 394, 399, 402, 409,
413, 445, 447, 448, 455, 466,
469, 473, 484, 497, 518, 519,
520, 525, 527, 528, 532, 533,
534, 541, 542, 550, 553, 554,
557, 560, 562, 565, 570, 572,
576-580, 582-586, 589, 605,
616, 645, 657, 665, 675, 678,
679, 681, 683, 689, 690, 698,
702, 717, 724, 730, 733-737,
742, 743, 746, 750, 761-764,
769, 774, 779, 781, 782, 784
Napoli krallığı 268, 445
Nasi, Joseph 501, 548, 668, 674,
679
Nasturi Hıristiyanlar 662
Navar 367
Navarin 726

nave 329, 343, 347, 383, 397, 400,
406, 407, 409, 410, 412, 420,
422, 425, 430, 594, 713, 725
Nef, John U. 128, 129, 133, 156,
182, 196
Newberie (İngiliz seyyah) 185,
293, 330
Nice 27, 94, 344, 601, 707
Nice kontluğu 94
Nicot, Jean (Fransız elçi) 27, 312,
313, 314, 346, 364, 555, 600,
780, 781, 793
Niebla 522, 528, 780
Nietzsche, Friedrich 610, 612
Nijer 186, 189, 190
Nino, Rodrigo (V. Carlos'un elçisi)
134
Nio 723
Nobili (Toscana temsilcisi) 28, 30,
50, 216, 217, 344, 401, 522, 569,
605, 643, 714
Nobili Novi 244
Nobili Vecchi 244
Nola (Napoli) 735
Normanlar 10, 397, 398, 399
Nuñez, Rui 439
Nuremberg 35, 39, 53, 76, 118,
300, 441, 545, 657

O

Odysseus 21
Olbricht, Konrad 83
Olivares (Kont Dük) 175, 237,
259, 465, 529, 685, 694
Oliveri (Romalı) 700
Oran 29, 151, 186, 188, 189, 197,
198, 349, 351, 398, 568, 664,
683, 742, 743, 744, 747, 748,
749, 751, 752, 753, 770
Orlandiniler 384
Orosei 63

Orta, Giovanni di (Sicilyalı korsan)
778

Orta Avrupa 75, 478, 699, 807

Ortiz, Antonio Dominguez 223,
513, 516, 522, 528, 529, 531,
545, 547, 552, 677

Orvieto 503

Osborne, Edward 416, 417

Osmanlı 81, 83, 86, 103, 111, 134,
141, 142, 161, 167, 176, 197,
228, 229, 234, 262, 292, 293,
294, 317, 329, 332, 333, 345,
371-375, 416, 418, 431, 450,
451, 452, 454, 457, 459-463,
479, 484, 485, 486, 491-494,
497, 500, 501, 507-510, 535,
540, 541, 542, 544, 547, 565,
571, 574, 576, 583, 586, 596,
610, 627, 659, 660, 665, 666,
668, 716, 733, 737

Osmanlı İmparatorluğu 81, 86,
103, 111, 141, 142, 461, 479,
484, 492, 509, 565, 574, 733

Osorio, Alonso (Astorga markisi-
nin oğlu) 528

Ossuna dükü 795

Otranto 33, 170, 447, 733, 735,
779

Ottlar 233

Ottobon, Marco (Venedikli) 351,
387

Otuz Yıl Savaşları 499, 510, 571,
659, 680, 796, 807

Oudegherste, Peter van (II. Feli-
pe'nin finans müşaviri) 162

P

Padova 42, 564, 666

Palencia 106, 108, 483, 599

Palermo 30, 35, 103, 111, 171, 232,
278, 340, 342, 344, 345, 346,

354, 355, 358, 364, 369, 388,
395, 399, 407, 409, 413, 484,
495, 560, 570, 577, 589, 656,
730, 735, 748, 764, 784, 791

Palladio, Andrea 700

Pallavicino, Horacio (İtalyan ban-
kacı) 413, 414, 422

pamuk 54, 74, 130, 150, 318, 324,
403, 404, 427, 545, 627

Parapagno, Antonio 218

Parenti, Giuseppi 69, 271, 280,
281, 320, 340, 350, 351, 698

Paris 25, 26, 27, 30, 35, 36, 37, 43,
48, 50, 52, 63, 67, 88, 94, 105,
200, 203, 211, 213, 214, 215,
221, 226, 241, 245, 264, 268,
269, 275, 284, 285, 286, 291,
305, 317, 320, 326, 328, 337,
348, 361, 470, 489, 496, 508,
518, 541, 542, 554, 555, 562,
567, 568, 569, 574, 576, 579,
587, 592, 599, 600, 602, 607,
654, 657, 660, 661, 663, 669,
671, 672, 676, 686, 704, 706,
707, 714, 716, 724, 726, 734,
742, 743, 744, 748, 754, 757,
762, 763, 764, 778, 781, 786

Pariset, Georges 111

Parma 211, 224, 243, 246, 350, 697

Paros 723

Parsiler 662

partido 219, 223

partidor 174

Part krallığı 45

Pasifik 24, 45, 57

Pasqualigo, Filippo 795

pater noster 54

Patmos 354, 360, 723

Patron del tutto 179

Patti (Sicilya'da kasaba) 736

Paumgartner, Hans (tüccar) 394

- Pavia 106, 107, 131, 145, 273, 450, 633, 799
pecheros 530
 Pellegrini (Bolognali) 224, 585, 700
 Penni (Raffaello'nun öğrencisi) 698
 Peñón de Vélez 398, 731, 740, 744
pequenos 167, 168
 Pereti 59, 146
 Pereyra, Carlos (tarihçi) 204, 285, 465, 651
 Pérez, Antonio 491
 Pérez, Gonzalo 483
 Peri, Domenico 166, 247, 248
 Perpignan 113, 521
 Peru 205, 266, 594, 600
 Peruzzi, Balthasar 700
 Pescara 170, 735
 Piacenza 59, 80, 81, 166, 242, 243, 246, 248, 448, 685
 Piacenza Fuarları 9, 242
 Piare 725
 Piccolomini, Alfonso 563, 581, 582
Pierres de besouard 311
 Piemonte 86, 101, 243, 344, 517, 519, 571, 605, 685
 Pimentel, Alonso de 341, 741, 750
 Pintado, Alvaro Castillo 96, 97, 98, 147, 163, 202, 224, 238, 484, 499
 Pinto, Antonio 320, 664
 Piombino dükü 561
 Pireneler 129, 576, 582, 587, 605, 613, 634, 641, 692
 Pirenne, Henri 245, 450, 534
 Pires, Diego 316, 671
 Pisa 53, 64, 230, 348, 402, 439, 756, 764, 775
 Pistoia dağı 582
 Pius, II. 704
 Platter, Félix 673
 Platter, Thomas 553, 673
 Po 55, 341, 713
 Po vadisi 341
pobres 167, 497
 Poitiers savaşı 463
Polemoloji (Savaş Bilimi) 709
 Poliakov, Leon 111, 660, 662, 663, 664, 667, 669, 671, 673, 679, 680, 682, 686, 692, 693
 Polonya 44, 54, 67, 118, 140, 229, 263, 271, 276, 338, 351, 375, 376, 385, 416, 544, 554, 603, 663, 669, 671, 675
 Ponte, Augustin da (Venedikli tüccar) 334
 Ponze, Andrés 753
 Porchnev, B. 149, 150, 564, 565
 portakal 123, 370, 599
 Portekiz 27, 50, 56, 60, 62, 80-84, 86, 88, 107, 111, 123, 155, 161, 185, 190, 191, 192, 203, 210, 226, 239, 265, 268, 285, 288, 296, 299-307, 310-316, 318-328, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 344, 346, 363, 364, 365, 367, 370, 371, 394, 395, 396, 397, 403, 417, 429, 434, 439, 442, 449, 464, 467, 487, 496, 499, 501, 508, 521, 547, 548, 554, 565, 574, 587, 588, 599, 600, 602, 603, 630, 641, 652, 660, 661, 663, 666, 668, 672, 673, 674, 676, 684, 685, 688, 689, 692, 695, 696, 713, 748, 752, 768, 780, 794, 809
 Portekiz Marranoları 327, 673
 Posada 63
 Postel, Guillaume 603
 Potemkin (Kont) 61

Potosi 199, 201, 270, 593
 pösteği 682, 794
 Prag 182
 Preveze 360, 733, 769, 806
 Prieur (Le) 400
primus movens 267, 287
 Priuli, Girolamo 26, 38, 279, 299,
 371, 372, 588, 594
 Protestanlar 27, 608, 681
 Protestanlık 604, 605, 608
 Provence 87, 88, 90, 91, 94, 95,
 104, 122, 125, 177, 228, 517,
 553, 561, 601, 605, 620, 673,
 707, 762, 768, 782, 783, 784,
 800
 Puerto de Santa Maria 319, 365

Q

Quarnero 70
 Quinet, Edgar 609, 651

R

Rabelais 23, 601, 617, 700, 715
 Raffaello 697, 698
 Ragusa 30, 32, 35, 38, 54, 55, 156,
 157, 168, 173, 184, 185, 188,
 195, 217, 218, 227, 228, 229,
 308, 312, 313, 342, 352, 353,
 354, 357, 358, 360, 371, 372,
 374, 394, 400, 403, 406, 407,
 410, 411, 422, 425, 492, 548,
 593, 594, 608, 621, 622, 657,
 674, 675, 687, 762, 766, 780
 Raguzalılar 184, 306, 317, 372, 548
raison d'état 448
 Ranke, Leopold von 200, 449, 494,
 506
 Rapp, R. T. 441, 442, 443
razonables 167
Record Office 40, 43, 368, 558

Reggio 60, 578, 733
 Reggio di Calabria 60
 Ren 45, 209, 252, 613, 654, 704
 Reval 67
 Rhône 44, 76, 160, 305, 351, 574,
 652
 Rialto 59, 146, 184, 278, 279, 378
Rialto Palas Bankası 279
 Ribargoza kontluğu 561
 Ricasoliler 384
 Riegl, A. (tarihçi) 696
 riyal 58, 120, 213, 225, 230, 254,
 297, 350, 352, 365, 716
 Rizzo, Cesare (Sicilyalı korsan)
 577, 778
 Rocca, Renuccio della 515
 Roccella (liman) 355
 Rochelle (La) 305, 401, 410, 764
 Rocroi 693
 Rodocanachi 605
 Rodos 29, 217, 374, 448, 462, 681,
 725, 763, 769, 772-775, 777
 Rodrigo, Daniel 688
 Rodriguez, Michel 678
 Roe, Sir Thomas 413, 787
 Roma 25, 27, 28, 30, 35, 42, 44, 45,
 50, 53, 74, 75, 103, 126, 175,
 182, 195, 203, 216, 224, 255,
 265, 279, 310, 311, 312, 325,
 348, 353, 364, 376, 383, 384,
 396, 466, 471, 472, 477, 485,
 502, 503, 505, 506, 507, 518,
 534, 549, 554, 557, 563, 565,
 570, 573, 576, 578, 579, 580,
 582, 584, 585, 586, 590, 606,
 607, 609, 610, 613, 617, 620,
 632, 653, 660, 684, 688, 695,
 696, 698, 700-703, 705, 708,
 714, 720, 781, 785, 791, 792
 Roma Campagnası 518, 573, 584,
 590

Romagna 376, 377, 585
 Romagnole 376
 Roma İmparatorluğu 175, 182,
 507, 610, 653, 696
 Romano, Felipe (Valencialı) 793
 Romano, Giulio 698
 Romano, Juan Phelipe 771
 Romano, Ruggiero 127, 381, 799,
 809
 Romegas, Mathurin 774
 Romier, Lucien 514, 531, 553, 556
 Ronsard, Pierre de 719
 Rouen 67, 115, 203, 241, 305, 398,
 399, 411, 672, 694
 Rovalascular 326
 Rozetta 336
 Rönesans 404, 526, 546, 549, 603,
 662, 669, 695, 696, 698, 708,
 808
 Rubeni, David (yalancı Mesih)
 671
 Rubens 703
 Ruiz, Andres 213
 Ruiz, Simón 39, 42, 55, 57, 80, 151,
 231, 259, 327, 365, 386, 438,
 547, 551, 707
 Ruiz de la Mota, Pedro 471
 Rullo, Donato (Venedikli tüccar)
 76
 Rumca 595, 669
 Rumeli 539, 622
 Rus Devrimi 45
 Ruslar 541
 Rüstem Paşa (Vezir-i Âzam) 371,
 540

S

Sabatay Sevi 671
 safran 54, 68, 122, 151, 748
 Sahra 186, 189, 191, 198, 614, 677,
 683, 695

Saint-Barthélémy 30, 212
 Saint-Blaise 608, 760
 Saint-Blaise Cumhuriyeti 674
 Saint-Christophe 653
 Saint-Etienne filosu 777
 Saint-Etienne korsanları 777
 Saint-Etienne Şövalyeleri 774
 Saint-Eustache 653
 Saint-Gouard (Fransa elçisi) 30,
 51, 155, 213, 604
 Saint-Jean yortusu 368
 Saint-Malo 764
 Saint-Maure 360, 681
 Saint-Sulpice (Fransız elçi) 472,
 521, 782
 Sakız 32, 217, 312, 393, 396, 403,
 404, 405, 407, 419, 723, 777
 Sakız kalesi 777
 Saksonya 69, 182, 296
 Salamanca 42, 96, 175, 265, 484
 Salazar, Ambrosio de 706
 Salazar, Christóbal de 318, 322
 Sale 748, 764
 Salerno 60, 238, 532, 782
 Salih Reis 198
 Sancho Panza 88
 Sanctus Petrus 703
 San Leonardo 352
 Sanlúcar de Barrameda 291, 397,
 435, 566
 San Marco 59, 299, 378, 779, 801
 San Marco Meydanı 801
 San Pietro Katedrali 697
 Sansovino (Floransalı) 292, 700
 Sant' Angelo kilisesi 162, 506
 Santa Anastasia sahili 32
 Santa, Joseph 772
 Santa Cecilia 697
 Santa Cruz markisi 743, 763
 Santa Margherita 593
 Santa Maria Torre di Mar 158

- Santander 210, 211
 Sanudo 37, 38, 43, 59, 67, 74, 75,
 109, 198, 299, 305, 338, 348,
 379, 395, 396, 397, 564, 665,
 684, 747, 769
 Sanudo, Marino 36
 San Vicente, Perto de 104
 Sao Tome adası 676
 Sao Vicente 204
 Sardella, Pierne 28, 35, 36, 37, 38,
 39, 40, 140, 143
 Sardinia 63, 66, 68, 101, 182, 227,
 319, 349, 376, 466, 586, 615,
 738, 771, 785
 Sasportas, Jacop 664
 Savary, J. 116, 242, 243, 247
 Savua 51, 94, 209, 222, 242-246,
 343, 344, 673, 783
 Saygon 435
 Sayous, André E. 228, 237
 Scammacca, Antonio 550
 Schetzler 204
 Schnürer, Gustav 546, 699
 Schumpeter, Joseph A. 161, 165,
 476, 477, 478, 515
 Schwaz gümüş madenleri 182
 Sciacca (Sicilya) 33, 356, 736
 Sefaradlar 664
 Segovia 70, 89, 96, 107, 129, 135,
 140, 491, 524
 Ségusson (III. Henri'nin İspan-
 ya'daki temsilcisi) 203
 Seignelay, M. de 676
 Seine 308, 464
 Selanik 72, 73, 111, 141, 142, 347,
 354, 360, 399, 440, 445, 453,
 548, 669, 670, 681, 682
 Selçuklu 541
 Selim, Yavuz Sultan 292, 460, 461,
 462, 501, 536
 Sella, Domenico 140, 143, 804
 Selve, O. de 407, 606
 Senestraro, Agostino 233
 Serez 627
 Serranto 735
 Servet, Michel 608
 Servier, Jean 619
 Sevilla 53, 56, 57, 58, 75, 76, 96,
 97, 106, 113, 119, 144, 147, 161,
 186, 191, 194, 199, 204, 207,
 221, 224, 226, 237, 252, 259,
 267, 270, 274, 288, 289, 319,
 363, 365, 366, 385, 386, 395,
 431, 433-437, 440, 473, 499,
 526, 530, 547, 555, 566, 567,
 569, 595, 607, 631, 644, 645,
 646, 667, 686, 767, 780, 803
 Seydi Ali Reis (*Mirat-ı Memalik*)
 304
 Seylan 182, 337
 Seylan adası 337
 Seyssel 160
 Sırbistan 91, 182, 294, 455
 Sırlar 454
 Sicilya 29, 33, 64, 65, 68, 83, 100,
 101, 111, 126, 156, 171, 181,
 191, 216, 227, 228, 246, 273,
 275, 278, 281, 282, 283, 319,
 323, 340, 344-347, 351, 352,
 354-359, 364, 366, 376, 377,
 380, 387-391, 403, 413, 418,
 466, 469, 473, 484, 497, 516,
 518, 519, 550, 554, 560, 572,
 575, 577, 582, 585, 588, 589,
 615, 616, 656, 665, 674, 684,
 716, 717, 730, 733, 734, 736,
 737, 740, 743, 750, 751, 761,
 762, 763, 770, 772, 776, 778,
 779, 781, 782, 784, 791
 Siculiana (liman) 355
 Sierra de Guadarrama 89

- sikke 76, 152, 188, 191, 192, 193,
209, 212, 224, 232, 233, 234,
239, 249, 280, 292, 294, 296,
339
- Silva, José Gentil da 53, 243
- Simancas 38, 42, 52, 58, 82, 90, 92,
97, 100, 108, 134, 162, 167, 171,
172, 192, 198, 203, 205, 206,
210, 219, 220, 221, 223, 224,
228, 238, 241, 274, 279, 283,
284, 287, 288, 301, 312, 314,
315, 316, 318, 319, 320, 322,
330, 341, 344, 346, 347, 349,
350, 351, 353, 355, 365, 366,
367, 370, 373, 380, 388, 389,
395, 397, 399, 413, 418, 425,
434, 435, 451, 484, 487, 489,
495, 524, 555, 561, 570, 576,
578, 579, 583, 585, 587, 633,
636, 640, 645, 646, 648, 650,
652, 656, 660, 665, 679, 681,
713, 716, 717, 718, 726, 733,
734, 735, 736, 741, 743, 745,
746, 748, 749, 750, 753, 760,
762, 763, 764, 766, 768, 770,
771, 772, 774, 775, 779-784,
793, 794
- Simiand, François 144, 164, 165,
267, 556, 591, 798
- Sinan Paşa (Vezir-i Âzam) 316,
372, 726
- Siraküza 595, 733, 734, 736, 774
- Siri, Mario 275, 282, 283, 292,
355, 356
- Sixtus, V. 162, 176
- Sixtus Quintus 506, 577, 580, 581,
688
- Slavca 669
- Smeredevo 456
- Smith, Thomas 417
- Sofala 182
- Sofya 69, 294, 452, 493, 507, 541,
675
- Sokollu Mehmet Paşa 492
- soldo 193
- Soma, Bartholomeo (Venedikli
tüccar) 76
- Sombart, Werner 674, 680, 686,
687
- sopistas 175
- Sorrente (hisar) 61
- Sovenazo 735
- Spato 67
- Spinola, Agostino 223, 224
- Spinola, Ambrogio 255, 257
- Spinola, Ambrosio 223, 240
- Spinola, Augustin 211
- Spinola, Battista 245, 413
- Spinola, Lazoro (Ceneviz konsolo-
su) 209
- Spinola, Lorenzo 213
- Spooner, F. C. 40, 43, 106, 107,
164, 176, 181, 195, 196, 202,
237, 260, 276, 482, 803
- Stampalia 723
- Staper, Richard 416, 417
- Stendhal, Henri Beyle 546, 574,
575, 698, 701
- St. Hélène adası 334
- Strozziler 383
- Sturmy, Robert (Bristollü tüccar)
401, 402
- Styria 727
- Suárez, Baltasar 55, 80, 231, 232,
438, 439, 551, 707
- Sudan 182, 186, 187, 189, 193,
194, 197, 198, 199, 295, 460,
461, 695
- Sudan altını 186, 187, 197, 199,
295
- Suil Paşa (Méthelin sancağı) 361

Sumatra (Assi krallığı) 304, 309,
314, 316, 331, 337, 338, 420
Supertino 170
Suriano, Michel (Roma'daki Vene-
dik elçisi) 736
Suriano, Niccolò 736
Suriye 45, 56, 57, 60, 73, 74, 87, 92,
182, 183, 185, 293, 303, 307,
308, 311, 315-318, 320, 323,
324, 327, 329, 333, 353, 373,
374, 375, 392, 403, 420, 426,
427, 460, 461, 463, 599, 600,
617, 722, 774, 780
Suriyeliler 788
Suvabya 553
Süleyman, Kanuni Sultan (I. Sü-
leyman) 91, 103, 291, 449, 458,
462, 463, 467, 485, 494, 539,
540, 598, 713
Süleymaniye Camii 162
Süleyman Paşa 49, 304
Süveyş 309, 316

Ş

Şam 35, 60, 306, 307, 325, 460,
572
Şantung 46
şarap 65, 66, 69, 70, 119, 120, 123,
144, 150, 171, 177, 263, 274,
367, 394, 415, 516, 570, 627,
666, 717, 730, 750, 783
şeker 128, 138, 150, 204, 240, 300,
312, 329, 396, 438, 439, 588,
674, 678-680, 688, 748, 755
Şerşel (Cezayir) 744

T

Taddiler 385
tahıl 64, 105, 119, 120, 124, 125,
126, 128, 132, 151, 203, 260,

272, 274, 339, 342, 343, 347,
350, 352, 354, 355, 357, 358,
359-363, 370, 371, 375, 378,
385, 389, 406, 423, 425, 518,
674, 678, 679, 726, 799, 809
taille 114
Tajo kıyıları 130
Tajo Vadisi 630
takımadalar 130, 131, 612, 723,
772, 774, 776
Talavera, de la Reyna 130
Tarente körfezi 120
Tarento 473, 532, 702, 730, 735,
779
tarım 87, 112, 113, 122, 125, 159,
263, 273, 345, 370, 371, 375,
519, 616, 650, 682, 800
Tarobotto, Stefano (kaçakçı) 374
Tassis, Gabriel de 26, 29, 30, 42,
215, 222, 778
Tatar Hanlığı 496
Tatarlar 46, 332
Tavernier, Jean-Baptiste 66, 184,
185, 586, 601
Tebriz 333, 338
Temeşvar 69, 493
Temkinli Kral 26, 47, 52, 283, 321,
472, 473, 475, 525, 527, 587,
715, 721, 740
Tenenti, Alberto 71, 78, 156, 373,
589, 769, 790
Termini (liman) 355, 356, 736
Ternate kalesi 316
Terra di Lavarò 579
Terra Ferma 15, 85, 377, 443, 482,
687, 724
Terranova (liman) 355, 736
Terranova isyanı 560
tersane 128, 161, 174, 717, 725,
728, 760
Teselya 354, 359, 456

- Tessino 86, 112
 Tetuan 187, 228, 750, 764, 792
 Thebai 473
 Tırnova 536
 Tiepolo, Lorenzo 308, 359
 Tiepolo Pisani Bankası 809
 Timbuktu 190, 198
 Tipton, John 421
 Tiren denizi 350
 Tirol 29, 123
 Tizzo kasabası (Alpler) 169
 Tlemsen 89, 187, 188, 189, 197,
 616, 664, 682, 683, 747, 752,
 753
 Tlemsen krallığı 752, 753
 Toledano, Francisco 647
 Toledo 29, 42, 62, 65, 87, 89, 96,
 104, 107, 115, 120, 135, 136,
 140, 220, 221, 238, 284, 345,
 484, 490, 552, 607, 613, 631,
 632, 634, 644-648, 650, 652,
 683, 748, 783
 Toledo, Don García de 218, 710,
 717
 Toledo, Pietro di (Napoli kral nai-
 binin oğlu) 172, 733, 734
 Toledolu köylüler 104
 topçuluk 712
 Tordesillas 467, 524
 Toroslar 49
 Torrigianiler 545
 Tortosa 68, 353, 634
 Toscana 28, 79, 101, 111, 137, 171,
 180, 199, 212, 216, 217, 221,
 226, 231, 246, 320, 324, 329,
 342, 343, 350, 352, 383, 385,
 386, 402, 409, 413, 423, 430,
 438, 440, 522, 534, 545, 546,
 561, 563, 574, 576, 582, 586,
 590, 595, 714, 716, 766, 772,
 773, 775
 Tott, Baron de 361, 460
 Toynbee, Arnold 671
 Trablus 33, 141, 187, 188, 197,
 198, 318, 329, 332, 354, 372,
 421, 493, 589, 655, 683, 740,
 744, 747, 751, 774, 777, 783,
 787
 Trablusgarp 32, 33, 404, 714, 763,
 764
 Trablusşam 306, 308, 311, 330,
 332, 333, 403, 426, 548, 681
 Trabzon 49
 Trafalgar 431
 Trafego 78
 Traklar 623
 Trakya 354, 359, 453, 622
 Trani (liman) 35, 358, 733, 735
 Transilvanya (Erdel) 459, 554, 626,
 657, 727
 Trapani 278, 735, 736, 764, 771
 Trapani balıkçıları 771
 Trente yolu 138
 Treviso 678
 Tron, Filippo 447, 448
 Tronto 736
 troubadourlar 599
 Tuat 189
 Tuna 353, 354, 456, 544, 597, 608,
 613, 614, 621, 622, 629, 704,
 712, 726, 728
 Tunus 17, 31, 33, 84, 90, 117, 187,
 188, 189, 192, 197, 198, 228,
 391, 400, 406, 493, 595, 614,
 615, 616, 683, 710, 740, 742,
 743, 747, 749, 751, 759, 764,
 787, 792, 793, 794
 Tunus Saheli 743
 Türk buğdayı 360
 Türkçe 133, 163, 595, 669
 Türk imparatorluğu 49, 156, 163,
 726

Türkiye 87, 161, 463, 534, 586,
669, 677, 680, 691, 718, 726
Türk kadırgaları 373, 761
Türkler 75, 92, 185, 215, 228, 249,
253, 285, 303, 304, 314, 315,
316, 320, 332, 373, 411, 447,
452, 456-461, 500, 536, 537,
581, 611, 621, 622, 623, 626,
627, 629, 655-658, 668, 669,
714, 722, 729, 735, 737, 742,
754, 755, 770, 772, 773, 774,
776, 780, 785, 794, 807
tütün 600

U

Udine 35, 106, 107, 387
Uluç Ali Reis 399
Urbino dükalıkları 737
Uskoklar 791
urve passe 122, 416
Uzakdoğu 46, 182, 183, 234, 288,
302, 308, 337, 420, 461, 478,
599, 756

Ü

Ümit Burnu 337
Üsküp 69, 627
üzüm 54, 65, 122, 398, 409, 415

V

Vaga, Pierino del 698
Vair, Guillaume du 466, 754
Val Camonica 140
Valdocular 605
Valencia 24, 29, 37, 53, 95, 114,
129, 192, 195, 253, 270, 271,
272, 326, 341, 344, 352, 353,
395, 524, 531, 532, 568, 574,
587, 618, 624, 625, 630-636,
638, 639, 640, 641, 646, 648,

737, 738, 741, 744, 753, 762,
764, 771, 782
Valide Sultan 345, 361
Valladolid 24, 26, 35, 37, 38, 55,
57, 70, 80, 96, 106, 107, 108,
146, 147, 224, 263, 306, 328,
358, 365, 366, 368, 384, 386,
438, 487, 490, 526, 549, 589,
607, 660, 749, 751
Valoislar 206, 295
vava salada 177
Vázquez de Prada 39, 43, 209, 212,
433
vecchio 670
Vega, don Garcilaso de la (Parma
kontunun babası) 528
Veglia adası 614
Veigalar 386
Velasco, don Miguel de 528
Venedik 26-34, 36-41, 43, 44, 46,
49, 54, 55, 57-60, 66, 67, 70-79,
81, 85, 101, 103, 104, 106, 108,
109, 110, 117, 119, 121, 122,
123, 125, 128-132, 134-138,
140-146, 149, 151, 155, 156,
158, 161, 163, 166, 167, 169,
171, 172, 174, 175, 180, 181,
183, 184, 185, 188-194, 196,
197, 199, 205, 211, 212, 214,
217, 218, 224, 225, 227, 232,
233, 234, 236, 240, 247, 249,
250, 252, 253, 269, 275, 277-
280, 291-294, 296, 299-302,
306, 307, 308, 310, 311, 312,
314-330, 332-336, 338-341,
344, 345, 347, 348, 349, 351,
353, 354, 357-363, 371-379,
381, 382, 384, 385, 386, 392,
395-398, 401, 402, 403, 405-
411, 414-419, 425, 426, 427,
430, 432, 439, 440, 442, 443,

- 446, 447, 455, 456, 462, 463,
472, 480, 482, 486, 493, 495,
501, 505, 506, 509, 510, 524,
525, 532, 534, 542, 548, 549,
551, 557, 561, 562, 563, 569,
570, 571, 573, 574, 576, 580,
581, 586, 588, 589, 593, 594,
595, 598, 602, 606, 610, 611,
612, 656, 657, 658, 660, 661,
665, 668, 670, 674, 676, 677,
678, 681, 684, 687, 688, 689,
691, 699, 710, 713, 714, 716,
718, 723-726, 732, 737, 747,
748, 750, 761, 762, 767-770,
772, 773, 775, 776, 778, 779,
780, 784, 785, 790, 795, 801,
802, 804, 809
Venedikliler 73, 76, 310, 320, 322,
323, 332, 333, 336, 372, 373,
374, 417, 418, 454, 470, 548,
581, 674, 675, 736, 773
Venedik Rönesansı 77
Venedik Signoriası 36, 104, 137,
138, 146, 308, 430, 678
Venezia 39, 46, 57, 59, 73, 75, 101,
145, 197, 211, 242, 302, 323,
368, 395, 447, 545, 589, 687,
710, 723, 725, 747
Venice Company 419
Vermaja (Sierra) 632
Vernagalliler 384
Vesconte, Azzo 551
Vettori, Pierre 50
Vico, Giambattista 24, 532
Vidin 536, 538
Vigella (İtalya'da Otranto ve Bari
arasında bir hisar) 735
Vight, John 416
Villabanez 108
villanos ricos 369
Villefranche 230, 344, 399, 783
Villeneuve, Claude 561
Villiers, M. de 27
Viret, Pierre 458
Viterbe 503
Vivero, Rodrigo 87, 112, 113, 289,
483, 497
Viyana 31, 35, 67, 91, 137, 351,
388-391, 459, 468, 601, 704,
705, 727, 728, 729
Volga 722
Volo 347, 354, 360, 372, 544
Voltaggio 685
- W
- Wagemann, Ernst 93
Weber, Max 443
Weisbach (tarihçi) 696
Welser, Anton 300
Welser, Matthus 326
Welser firması 315
Welserler 153, 325, 326, 340, 382
Wight adası 210
Wöhlin, Konrad 300
Wölfflin, H. (tarihçi) 696
- X
- Ximenes, Andres 326
Ximenes, Fernando 386
Ximenes, Sebastian 439
Ximenes, Thomas 326
Ximenesler 327, 340, 386, 438,
439, 545, 678
- Y
- Yafa 34, 401
Yahudiler 141, 142, 334, 458, 541,
548, 598, 647, 656, 660-670,
672, 673, 675, 676, 677, 679-
683, 686, 687, 688, 690, 779,
807

Yedi Uyuyanlar 653

Yeni Dünya 97, 154, 182, 191, 194,
204, 230, 233, 263, 268, 288,
289, 321, 467, 469, 472, 475,
478, 483, 588, 590, 691, 757,
809

Yeni Kastilya 60, 62, 195, 261, 313,
335, 345, 369, 644

Yenilmez Armada 106, 210, 327,
431, 527

Yeni Pazar (Novi-Bazar) 69

Yeşil Burun 334

Yukarı Almanya 56, 207, 699

Yukarı Aragon 68

Yukarı Nijer 190

Yukarı Senegal 190

Yukarı Siçuan 46

yulaf 119, 171, 341

Yunanistan 83, 360, 372, 455, 456,
539, 618, 695, 719, 723, 730

Yunan uygarlığı 602, 610

yün 68, 116, 135, 136, 140-143,
151, 187, 192, 199, 208, 225,
231, 239, 263, 312, 357, 368,
372, 380, 393, 401, 406, 674,
744, 794

Yüz Yıl Savaşları 71, 463, 603

Z

Zagreb 614, 621, 727

Zanta 341, 373, 404, 409, 414, 419,
422, 724

Zara (Venedik sömürgesi) 35, 37,
109, 173, 192, 292, 724

Zaragoza 37, 68, 214, 215, 568,
573, 631, 634

Zebreros 70

Zecca 76, 158, 163, 174, 180, 193,
232, 233, 236, 269, 292, 296,
339

zeytin 65, 66, 363, 368, 370, 381,
392, 559

zeytinyağı 64, 65, 66, 68, 69, 70,
76, 119, 123, 132, 151, 152, 171,
239, 263, 367, 403, 519, 662,
667, 717

Zinkeisen, J. W. 292, 293, 455,
458, 462, 492, 500, 501, 538,
539, 542, 543, 598, 621, 658,
754

Zucato, Gabriel 595

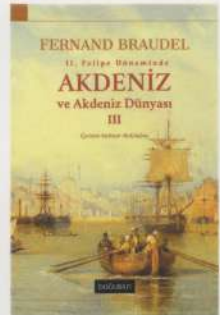
Zurbaran 703

Zúñiga, Diego de (II. Felipe'nin
Paris'teki elçisi) 25, 213

“Yirminci yüzyılın en yenilikçi, hafızalarda en fazla iz bırakan ve en önemli tarih çalışmalarının kayda değer bir bölümü Fransa’da üretildi.” Fransız Devrimi nasıl dünya siyasi tarihinin ve modern çağın yönünü belirleyen ve onu dönüştüren bir yolun kapısını açıtsa, “Fransız Tarih Devrimi” de tarihyazımı açısından bu anlamda benzer bir etki yapacaktır.

Kitabın ilk cildinde bahsedilen, hareketsiz *jeo-tarihin* üstünde şimdi yavaş ritimli bir tarih fark edilmektedir; dip dalgaları Akdeniz hayatının bütününe nasıl yükseltiyor? İşte kitabın ikinci cildinde, birbirlerini takip edecek şekilde ekonomileri, devletleri, toplumları incelerken ve nihayet tarih kavrayışını daha iyi aydınlatmak için denizdeki bütün bu güçlerin karmaşık savaş alanında nasıl etki ettiklerini göstermeye çalışırken, Braudel’in sorduğu soru budur. Bu bağlamda ele alınan demografi ve nüfus hareketleri, ticaret ve Amerika’nın keşfiyle altın ve gümüş hareketlerinin seyri, Afrika’nın batısından doğusuna Hindistan deniz yolunun keşfi ve etkileri, imparatorlukların yapısı, toplumlar, bürokrasi, uygarlık ve kültürel yapıları, alışverişler ve savaşları, kumpanyalar ve korsanlık bu cildin başlıca konularıdır.

ISBN: 978-975-2410-86-2

T A R I H